STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 04705

YIDISHE FOLKS-ENTSIKLOPEDYE

Symcha Pietruszka

Permanent preservation of this book was made possible
by Hugo & Elaine (Raboy) Kuntz
in memory of
Isaac Raboy, a wonderful Yiddish writer

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יידישע
פאָלקס־ענציקלאָפּעדיע

פאַר יידישע רעליגיע, געשיכטע,
פילאָזאָפיע, ליטעראַטור, ביאָגראַפיע,
לענדער־קיבוצים און אַנדערע ענינים

— פון —

שמחה פּיעטרושקא

צווייטער באַנד

י — ת

מאָנטרעאַל 1943

PRINTED IN CANADA

דרוקעריי פון „קענעדער אדלער״

APPELBAUM'S
Book Store
91 Water St.

THE JEWISH POPULAR ENCYCLOPEDIA

copyright by

SYMCHA PIETRUSZKA

Montreal, 1943

Printed by

THE EAGLE PUBLISHING CO. LIMITED

MONTREAL, CANADA

הקדמה

אין דער הקדמה צום ערשטן באַנד פון דער דאָזיקער יידישער פאָלקס־ענציקלאָפעדיע, וועלכער איז געדרוקט געוואָרן מיט 9 חדשים צוריק, אין יאַנואַר 1943, איז שוין אָנגעוויזן געוואָרן, אַז די דאָזיקע ענציקלאָפעדיע איז צוליב פאַרשידענע סיבות שטאַרק פאַרקירצט געוואָרן. נאָכמער בין איך געצוואונגען געוואָרן מקצר צו זיין אין דאָזיקן 2טן באַנד, אַזוי אַז דאָס מאַטעריאַל וואָס ווערט דאָ פאַרעפנטלעכט פאַרנעמט ניט מער ווי אַ דריטל פון דעם וואָס איך האָב געהאַט אָנגעשריבן. דאָס איז דעריבער אַ „קיצור־ענציקלאָפעדיע". אָבער אין דאָזיקן קיצור האָב איך מיך באַמיט צו געבן די עלעמענטאַרע ידיעות וועגן די הויפּט־ענינים פון יידנטום, און איך האָב מיך אויך באַמיט צו געבן דעם דאָזיקן קיצור אַ פּאָפּולערן כאַראַקטער, סיי אין סטיל, אין זאַץ־בוי, סיי אין צוקלייב פון די ווערטער, אויסמיידנדיק ווי ווייט מעגלעך די פאַרשידענע שווערערע ניט־פּאָפּולערע ווערטער, און סיי אין צוקלייב פון מאַטעריאַל זעלבסט.

צוליב דער אַרבעט פון מקצר זיין דאָס אָנגעשריבענע מאַטעריאַל און צוליב דעם וואָס איך האָב ניט געקאָנט אָפּגעבן גענוג צייט אויף קאָרעגירן דעם מאַנוסקריפּט און די דרוק־בויגן, זענען אַריינגעפאַלן אַ סך פעלערן, אַמ־מייסטנס דרוק־פעלערן, באַזונדערס אין דער פּונקטואַציע, און נאָר אַ קליי־נעם טייל פון זיי, פון 1טן באַנד, האָב איך פאַראַכטן צום סוף פון 2טן באַנד.

איך וויל נאָכאַמאָל דערקלערן (וואָס איך האָב שוין געטאָן אין דער הקדמה צום 1טן באַנד), אַז זייער אַ סך גרויסע יידישע פּערזענלעכקייטן, סיי פון די פריערדיקע דורות, סיי פון דער היינטיקער צייט, גרויסע לומדים, מחברים, געלערנטע וויסנשאַפטס־מענער, עסקנים, שריפטשטעלער, זשור־נאַליסטן, זענען ניט אַריינגעקומען אין דער דאָזיקער ענציקלאָפעדיע, ניט חלילה צוליב אונטערשאַצונג פון זייער ווערט, נאָר ווייל איך האָב געמוזט שטאַרק פאַרקלענערן אויך די צאָל פון די זוכווערטער. מסתמא זענען באַ־גאַנגען געוואָרן דורך מיר פעלערן ביים אַנטשיידן וועמען יאָ אַריינצוגעבן און וועמען ניט.

דורך דער צייט פון דרוקען דעם 2טן באנד זענען פארגעקומען גרויסע ענדערונגען אין לעבן פון יידישן פאלק. פון איין זייט איז באזייטיקט געווארן די פארניכטונגס-געפאר, וועלכע האט געדראט ארץ-ישראל, דעם גאנצן דארטיקן ישוב, איבער א האלבן מיליאן יידן, דורך די נאציסטיש-דייטשע חיילות אין צפון-אפריקע. די דייטשע ארמייען אין צפון-אפריקע און סיציליע זענען פארניכטעט געווארן און די שלאכטפעלדער זענען אפגערוקט געווארן ווייט פון ארץ-ישראל, א וואונדערלעכע ישועה-פאסירונג. אבער פון דער צווייטער זייט באשטעטיקן זיך די שוידערלעכע ידיעות וועגן דער אויסמארדונג פון מיליאנען יידן דורך די נאצים אין מזרח- און מיטל-אייראפע. ווען איך שרייב די דאזיקע הקדמה זענען נאך אלץ ניט פאראן קיין קלארע ידיעות פון פוילן, רומעניע, ליטע, באלטישע לענדער, אוקראינע, ווייס-רוסלאנד, טשעכאסלאוואקיע און אפילו דייטשלאנד זעלבסט. לויט טייל מעלדונגען זענען אומגעקומען איבער 4 מיליאן יידן. לויט אנדערע ידיעות 2 מיליאן יידן. אזעלכע יידישע קהלות ווי ווארשע, לאדז, ווילנע, לעמבערג און הונדערטער גרויסע און קליינע קהלות זאלן זיין אינגאנצן אפגעמעקט. דאס איז די שרעקלעכסטע פאסירונג אין דער גאנצער יידישער געשיכטע, און איר איינפלוס אויף די קומענדע יידישע דורות איז זיך קוים מעגלעך פארצושטעלן. די פארניכטונג פון קאלאסאלע צאלן יידישע מאסן, דאס אומקומען פון די באדייטנדסטע יידישע אינטעלעקטועלע כחות, דער חורבן פון די גרעסטע צענטערס פון יידישן לעבן, לערנען, קולטור, געזעלשאפטלעכקייט, דאס איז דער גרעסטער חורבן אויפן גאנצן שטח פון דער געשיכטע פון יידישן פאלק. אין דער דאזיקער ענציקלאפעדיע האט ליידער ניט געקאנט געגעבן ווערן דער פולער אויסדרוק צו די אלע פאסירונגען, און איך האב מיך באמיט צו געבן, וויפל איך האב געהאט די מעגלעכקייט, אין פארשידענע זוכווערטער, עטוואס דערפון.

דורך דער צייט פון דרוקען די ענציקלאפעדיע זענען פארגעקומען טויטפאלן פון טייל פערזענלעכקייטן, וועלכע ווערן אין דער דאזיקער ענציקלאפעדיע דערמאנט (ווי משה נאדיר און אנדערע), אבער צוליב דעם וואס די בויגנס זענען שוין געווען געדרוקט, איז געווען אוממעגלעך צו מאכן ענדערונגען.

איך האלט פאר נויטיג אפצוצאלן דא א הייליקן חוב און אויסצודריקן א דאנק הער לאזארוס פיליפס פון מאנטרעאל, וואס א דאנק זיינע באמיאונגען זענען מיר, איך און מיין פאמיליע, ארויסגעראטעוועט געווארן פון פוילן, פון דעם לאנד, וואס איז פארוואנדלט געווארן דורך די נאצים אין

אַן ארץ הדמים פֿאַר מיליאָנען יידן, צווישן וועלכע עס זענען אומגעקומען פיל פֿון מיינע פֿריינט, שריפֿטשטעלער און זשורנאַליסטן, מיט וועלכע איך האָב געאַרבעט אין דער יידישער פּרעסע צענדליקער יאָרן, ועל אלה אני בוכיה.

איך וויל דאָ דערמאָנען מיין ליבע שוועסטער טויבע־רחל און מיין שוואָגער יצחק בלומבערג און זייערע קינדער, וועלכע זענען געווען אין געטאָ אין וואַרשע, און מיר האָבן ניט פֿון זיי קיינע ידיעות.

אין דער צייט פֿון דרוקן דעם 2טן באַנד איז מיר אָנגעקומען פֿון ארץ־ישראל די ידיעה, אַז דאָרט, אין תל־אביב, איז געשטאָרבן אין טאָג י״ג סיון תש״ג, אין עלטער פֿון 76 יאָר אמי מורתי, מיין טייערע, גוטע מוטער, חיה דינה פּיעטרושקאַ זכרונה לברכה, וועלכע איז געווען פֿאַר מיר און פֿאַר אונזער גאַנצער פֿאַמיליע אַ קוואַל פֿון ליבשאַפֿט און איבערגעבנקייט און גוטער דערציאונג. דעם אָנדענק פֿון מיינע עלטערן, מיין פֿאָטער ר׳ ישראל יצחק ז״ל און מיין מוטער חיה דינה ז״ל ווידמע איך מיין דאָזיקע אַרבעט.

מאָנטרעאַל, ענדע מנחם אב תש״ג, אויגוסט 1943.

שמחה פּיעטרושקאַ

ואלה יעמדו על הברכה

אין ערשטן באַנד האָבן מיר געגעבן די נעמען פון נדבנים, וועלכע האָבן פינאַנציעל מיטגעהאָלפן אַרויסצוגעבן די פאָלקס-ענציקלאָפּעדיע. מיר געבן דאָ די רשימה פון נאָך נדבנים, וועלכע האָבן געהאָלפן פינאַנציעל צו דער ענציקלאָפּעדיע-אויסגאַבע און עס ווערט זיי אויסגעדריקט דורך דעם מחבר דעם האַרציקסטן דאַנק.

תורה ועבודה, טאָראָנטאָ.

הרב משה ישר, ניו-יאָרק.

הרב מ. גאָרדאָן, ניו-יאָרק.

הערץ לעוואַזער, ניו-יאָרק.

הרב י. מ. גאָרדאָן, ניו-יאָרק.

קרויסהאַר פונדאַציע, ניו-יאָרק.

ח. י. זייפמאַן, טאָראָנטאָ.

ע. סאָקאָל, טאָראָנטאָ.

אדאָלף העלד, ניו-יאָרק.

„ליטל מים".

לאַזאַרוס פיליפּס, מאָנטרעאַל.

י. ל. געווירץ, מאָנטרעאַל.

פירמע „האַנטינגדאָן וואולען מילס", דורך אברהם וויינטרויב און ברידער ראַסקעס.

ח. מ. קייזערמאַן, מאָנטרעאַל.

א. סאַדליער, מאָנטרעאַל.

א. סאַנדערסאָן, מאָנטרעאַל.

ברידער סיגעל, פון דער פירמע „פירלעס קלאָדינג", מאָנטרעאַל.

„דאָמיניאָן געיטער", מאָנטרעאַל.

א. י. ראָס, מאָנטרעאל.

אב. פליישער, מאָנטרעאל.

סעם וועגנער, פון פירמע „וועגנער לימיטעד", מאָנטרעאל.

אַלעקסאנדער וויין, ניו-יאָרק.

מאָרים וויין, מאָנטרעאל.

מר. מעסינג, ניו-יאָרק.

מ. גינזבורג, מאָנטרעאל.

דוד ניומאַן, טאָראָנטאָ.

ליפערט און ריטשער פון „סטאַנדאַרד ספאָרט", מאָנטרעאל.

פסח מילשטיין, ניו-יאָרק.

טשאַרלס פיש, מאָנטרעאל.

מאַקס טייטלבוים, קאסטא ריקאַ.

יחיאל און רבקה כספי, תל-אביב.

י (יוד) צענטער בוכשטאַב אין העברע־אישן און יידישן אלף־בית; אלס ציפער האָט ער די באַדייטונג פון 10; צוליב דעם וואָס מען האָט ניט געוואָלט אַרויס־שרייבן דעם נאָמען פון גאָט אין פולער פאָרם (יהוה) פלעגט מען אין שריפט און דרוק, צום אויסדרוק פון גאָטס נאָמען, אויך זיך באַנוצן מיט צווי בוכשטאַבן יוד, י״י; די קליינקייט פון בוכשטאַב יוד, וואָס זעט אויס ווי אַ פּינטל, און אויך ווייל „יוד״ האָט געקלונגען „ייד״, איז געשאַפן געוואָרן דער אויסדרוק „פּינטע־לע ייד״.

יאָזעפוס פלאַוויוס זע „פלאַוויוס״.

יאיר זון פון מנשה; אין חומש במדבר ל״ב ווערט דערציילט אַז ער האָט איינ־גענומען אַ געגנט אין עבר הירדן, אין גלעד און ער האָט איר אַ נאָמען געגעבן „חות יאיר״; אין דברי הימים ב׳ כ״ב ווערט געזאָגט, אַז יאיר איז געווען אַ זון פון שגוב; אין שופטים י, ווערט דער־ציילט וועגן אַ יאיר הגלעדי וועלכער האָט געהערשט איבער ישראל 22 יאָר און האָט געהאַט 30 זין, און אויך מיט זיין נאָמען איז דאָרט פאַרבונדן די געגנט „חות יאיר״.

יאַמאַיקאַ אינזל פון די וועסטאינדי־שע אינזלען ביי אַמעריקע, געהערט צו דער בריטישער אימפּעריע; יידן וואוינען דאָ פון אַנהויב 17טן יאָרהונ־דערט, אַמייסטן ספרדישע (פּאָרטוגעזי־שע); איצט געפינען זיך אין יאַמאַיקאַ ביי 3,500 יידן, אַמייסטן אין דער הויפּט־שטאָט, קינגסטאָן.

יאָסט, יצחק מרדכי (1793—1860 אין דייטשלאַנד), יידישער געשיכטע־פאָרשער, דער ערשטער וואָס האָט גע־שריבן אַ פולשטענדיקע יידישע געשיכטע („געשיכטע דער איזראַעליטן״, אין 9 בענדער, דערשינען אין בערלין 1820-8); ער האָט געשריבן „געשיכטע פון יידנ־טום און זיינע סעקטן״ (לייפּציג 1857 9); ער האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ העבראישן זשורנאַל „ציון״; אין ערש און גרובערס ענציקלאָפּעדיע האָט ער געשריבן וועגן דער יידישער שפּראַך מיטן נאָמען „יודען־טייטש״.

יאַסטראָוו, מרדכי (1829 אין פּריי־סיש־פּוילן — 1903 אין אַמעריקע); געווען צווערשט פּרעדיקער אין דער אַסימיליאַטאָרישער סינאַגאָגע אין וואַר־שע; אין דעם פּוילישן אויפשטאַנד 1861 איז ער אַרעסטירט געוואָרן דורך די רוסן און נאָך דער באַפרייאונג איז ער אַוועק צוערשט קיין דייטשלאַנד, נאָכער קיין אַמעריקע, וואו ער איז געווען רעפאָרם־ראַבינער אין פילאַדעלפיע; זיין וויכ־טיקסט ווערק איז דאָס אַראַמעאיש־תל־מודיש ווערטערבוך אין ענגליש 1903-1886).

יאַפּאַן לאַנד און אימפּעריע אין וויטן אַזיע, אויף אינזלען; פאַרנומען אין דער לעצטער צייט מאַנדזשוריע און אַנדערע טיילן פון כינע; ווי אויך די פיליפּינען, האָלענדיש אינדיע און אַ ריי אַנדערע לענדער. דאָס אייגנטלעכע יאַפּאַן האָט 70 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 20 טויזנט יידן, וועלכע זענען געקומען מייסטנס פון פּוילן, ליטע און רוסלאַנד, אין די מלחמה יאָרן 1941-1939; דער גרעסטער טייל פון די יידן וואוינט אין קאָבע; טייל וואוינען אין דער הויפּט־שטאָט טאָקיאָ. מיטן פאַרנעמען מאַנ־דזשוריע און אַנדערע טיילן פון כינע זע־נען אונטער דער יאַפּאַנישער הערשאַפט

נאָך צענדליקער טויזנטער יידן. די באַציאונג פון יאפּאַן צו יידן איז לעצטנס געוואָרן אַ פיינטלעכע, אונטער דעם איינפלוס פון איר שותף אין דער מלחמה, נאַצי־דייטשלאַנד.

יאָר דאָס יידישע יאָר הויבט זיך אָן לויטן תנ"ך פון חודש ניסן (שמות י"ב, „החדש הזה לכם ראש חדשים, ראשון הוא לכם לחדשי השנה"); ערשט שפּעטער, וואַרשיינלעך נאָך גלות בבל, האָט מען איינגעפירט צו ציילן דעם אָנהויב פון יאָר פון חודש תשרי. דאָס יאָר האָט 12 לבנה־חדשים, נאָר כדי אויסצוגלייכן דאָס יאָר פון דער לבנה (שנת הלבנה) מיט דעם יאָר פון דער זון (שנת החמה) וואָס איז גרעסער מיט לערך 11 טעג, האָט מען איינגעפירט עבור יאָרן, וועלכע האָבן צו 13 מאָנאַטן; וועגן דעם אַלעם אויספירלעכער אין זוכווערטער „אדאָם תקופה", „חדש", „קאַלענדאַר", „ראש השנה".

יאָרצייט טאָג אין יאָר, אין וועלכן עס איז געשטאָרבן אַ פּערזאָן; מען זאָגט למשל „אין 7טן אדר איז די יאָרצייט פון משה רבנו", דאָס הייסט, אַז 7 טעג אין אדר איז משה רבנו געשטאָרבן. עס איז אַ מנהג צו פייערן דעם יאָרצייט פון עלטערן, פון פאַרשטאָרבענעם פאָטער און מוטער. אין דאָזיקן טאָג (פון דער נאַכט פריער) צינדט מען אָן אַ ליכט אָדער אַ לעמפּל, וואָס ברענט דעם גאַנצן מעת־לעת, און דער בעל היאָרצייט דאַוונט יענעם טאָג פאַרן עמוד און זאָגט קדיש. יעדנפאַלס, אפילו די יאָרצייט לייט וואָס דאַוונען נישט פאַרן עמוד, זאָגן אויך קדיש; געוויינלעך באַקומט דער בעל־היאָרצייט אַן עליה צום ספר. דער מנהג פון יאָרצייט איז זייער אַן אַלטער. אין דער גמרא נדרים י"ג איז פאַראַן, אַז מען פלעגט יענעם טאָג זיין אין אַ געווויסן טרויער. רש"י אין יבמות קכ"ב ברענגט די תשובות הגאונים, אַז אין יאָרצייט פון גרויסע מענטשן פלעגט מען לערנען פאַר זייער אָנדענק. דער ערשטער וואָס ברענגט דעם אויסדרוק „יאָרצייט" איז רבי אייזיק טירנא (זע „טירנא") אין זיין „מנהגים"; די ספרדים רופן יאָרצייט „נחלה"; עס איז אַ מנהג צו לערנען אין יאָרצייט משניות, פרקים, וואָס הויבן זיך אָן מיט די אותיות פון נאָמען פון נפטר און לויט דער קבלה איז דאָס אַ תיקון פאַר דער נשמה, ווייל משנה האָט די זעלבע אותיות וואָס נשמה. די ספרדים זענען זיך נוהג צו לערנען זוהר אין יאָרצייט. אין שלחן ערוך יורה דעה ת"ב און די מפרשים ש"ך און ט"ז ווערן געבראַכט די חלוקי דעות צי אויך די ערשטע יאָרצייט דאַרף זיין לויטן טאָג פון שטאַרבן צי לויטן טאָג פון קבורה. באַקאַנט זענען אויך די יאָרצייטן פון גרויסע יידישע קדושים און פיהרער ווי ז' אדר פון משה רבנו, ל"ג בעומר פון רבי שמעון בן יוחאי און אַנדערע. חסידים פייערן די יאָרצייטן פון די רביים נפטרים; מען גייט אויפן אוהל פון נפטר און מען זאָגט תהלים און מען לייגט אַוועק „קוויטלעך", און אין זעלבן טאָג פראַוועט מען אַ סעודה, ווייל מען האַלט, אַז אין זעלבן טאָג איז די נשמה פון נפטר נתעלה געוואָרן. מען רופט דעם יאָרצייט פון אַ צדיק אויך „הילולא", נאָך דער „הילולא פון רבי שמעון בן יוחאי". — וועגן יאָרצייט איז פאַראַן אין העברעאיש שטראַשונס „לקוטי שונים" און אין דייטש קייזערלינגס „שטערבעטאַגען פון אַלטער און נייער צייט".

יאשיהו מלך אין יהודה אָנגעהויבן צו קעניגן 51 יאָר פאַרן חורבן פון ערשטן בית המקדש; ער האָט געהערשט 31 יאָר; דער ספר מלכים ב' כ"ג דערציילט וועגן אים, אַז ער איז געווען אַ פרומער מלך.

האט פארניכטעט די געצנדינערייַ און צעשטערט די במות (באזונדערע ערטער וואו מען האט מקריב געווען קרבנות אויסער ירושלים) אין גאנצן לאנד; ער האט אויך איינגעפירט צוריק די פסח־פייערונג אין ירושלים. אין מלכים ב' כ"ב ווערט אויך דערציילט, אז אין זיין ציַיט האט מען געפונען אין בית המקדש די ספר תורה; וועגן דער האזיקער פאסירונג זענען געשריבן געוואָרן דורך די תנ"ך־פארשער פיל אפהאנדלונגען. טייל געלערנטע מיינען אז דאָס איז געווען דאָס ספר דברים, און ציען דערפון ארויס פארשידענע תנ"ך־קריטישע מיינונגען. אין מלכים ב' כ"ג ווערט דערציילט, אז אין דער מלחמה צווישן אשור און מצרים איז יאשיהו געקומען צוהילף דעם מלך אשור, און צווישן יאשיהו און זיין מיליטער און דעם מיליטער פון מצרים אונטער דער פירונג פון פרעה נכה איז פארגעקומען א שלאכט ביי מגדו, אין וועלכער יאשיהו איז געפאלן טויט. אין דברי הימים ב' ל"ה ווערט געזאגט אז ירמיהו האט געשריבן קלאג־לידער (קנות) אויף יאשיהוס טויט; עס איז פאראן א מיינונג, אז טייל שטעלן פון מגלת איכה באציען זיך אויף יאשיהוס טויט.

יבום אין חומש דברים כ"ה ווערט געזאגט אז אויב א מאן שטארבט אָן קינדער דארף דער ברידער פון פארשטארבענעם חתונה האבן מיט דער אלמנה און דאָס ערשטע קינד, וואָס זיי וועלן געבוירן זאָל אנגערופן ווערן מיטן נאָמען פון פארשטארבענעם; דאָס ווערט אנגערופן „יבום". אויב דער ברודער וויל נישט מייבם־זיין, חתונה האבן מיט דער אלמנה, דארף ער איר געבן „חליצה" (זע וועגן דעם ביים זכוואָרט „חליצה"). דער מנהג פון יבום איז געווען איינגעפירט שוין אין די גאר אלטע צייטן איידער עס איז געגעבן געוואָרן די תורה אויפן בארג סיני; אין בראשית ל"ח ווערט דערציילט דער ספור מיט תמר דער שנור פון יהודה, וועמענס מענער זענען געשטארבן אָן קינדער און זי האט חתונה געהאט מיט זייערע ברידער, און אויך דארט איז פאראן דער אויסדרוק „ויבם"; אויך אין ספר רות זעען מיר דעם מנהג אז א קרוב זאָל חתונה האבן מיט דער אלמנה פון פארשטארבענעם קרוב, אויב ער האט נישט איבערגעלאָזט קיין קינדער; דארט איז פאראן דערויף דער אויסדרוק „גאל" און „גאולה" (אויסלייזן); אין דער מסכתא יבמות זענען פאראן די דינים וועגן יבום; דער רבנו גרשם (זע „גרשם") האט מתקן געווען, אז מען זאָל נישט מייבם זיין נאר געבן חליצה; ביי די ספרדישע יידן טרעפן זיך יאָ פאלן פון יבום. — זע „חליצה".

יבוסי נאָמען פון איינעם פון די פעלקער וואָס האבן לויטן תנ"ך (בראשית ט"ו און פיל אנדערע ערטער) געוואוינט אין ארץ ישראל איידער די יידן האבן פארנומען דאָס לאנד. פון יהושע ט"ו און אנדערע ערטער איז צו זען, אז די יבוסים האבן געוואוינט אין ירושלים.

יבמות נאָמען פון מסכתא משניות תוספתא און גמרא, בבלי און ירושלמי, אין סדר נשים; האט 16 פרקים; באהאנדלט די דינים פון יבום און חליצה.

יבנה שטאָט אין ארץ־ישראל, וועלכע האט געהאט א גרויסע באדייטונג אין דער אידישער געשיכטע; ווערט דערמאָנט אין דברי הימים ב' כ"ו; טייל מיינען, אז דאָס איז יבנאל אין יהושע ט"ו; די שטאָט האט זיך געפונען אין דרום פון לאנד, ביים ים צווישן יפו און אשקלון; טייל געלערנטע מיינען, אז עס זענען געווען צוויי יבנהס און אז די יבנה פון דער שפעטערער יידישער געשיכטע איז געווען

אין גליל; די מיינונג איז ווארשיינלעך נישט ריכטיק; אין פלאוויוסעס ביכער הייסט זי „יאמניא"; היינט הייסט דאס ארט אויף אראביש „ייבנע"; אין דער צייט פון דער באלאגערונג פון ירושלים ביים חרבן בית שני איז פארגעקומען די פאסירונג, וועגן וועלכער עס ווערט דערציילט אין דער גמרא גטין נ"ו, אז רבן יוחנן בן זכאי האט געבעטן ביים רוימישן קייסר, אז ער זאל אים געבן „יבנה וחכמיה", די דערלויבעניש איינצוארדענען די ישיבה אין יבנה. דארט האט זיך נאכן חרבן אריבערגעטראגן דער צענטער פון לימוד התורה צוזאמען מיטן סנהדרין און דעם נשיא רבן גמליאל דיבנה (ראש השנה ל"א); אין פיל ערטער אין דער גמרא געפינען מיר וועגן די חכמים אין יבנה, און די ישיבה ווערט אנגערופן „כרם ביבנה" דער וויינגארטן פון יבנה (שבת קל"ח); אין יבנה זענען פעסטגעשטעלט געווארן פיל הלכות, און ווארשיינלעך איז א גרויסער טייל פון אונדזער משנה רעדאגירט געווארן אין יבנה. דאס ווארט יבנה איז געווארן אין דער מאדערנער העברעאישער ליטעראטור און געשיכטע־אויפפאסונג דער באגריף פון גייסטיקייט אין יידנטום, און עס הייסט, אז רבן יוחנן בן זכאי זעענדיק אז דאס יידישע פאליטישע לעבן ווערט פארשוואונדן, האט אוועקגעשטעלט די נאציאנאלע עקזיסטענץ פון יידישן פאלק אויף די גייסטיקע יסודות פון ווייטער לערנען תורה; עס זענען פאראן א ריי אינסטיטוציעס מיטן נאמען יבנה (די מזרחי ־ דערציאונגס ־ ארגאניזאציע אין פוילן און אנדערע); דאס ארט יבנה איז אפגעקויפט געווארן דורך א יידיש־אמעריקאנער געזעלשאפט, וועלכע האט דארט געגרינדעט די קאלאניע „גן יבנה". לעצטנס ווערט געפלאנט דורכן קרן קימת און מזרחי ווידער אויפצושטעלן די גרויסע ישיבה אין יבנה.

יבק נאמען פון א קליינעם טייך אין עבר הירדן, ווערט דערמאנט אין עטלעכע ערטער אין תנ"ך; איז בראשית ל"ב ווערט דערציילט ווי יעקב אבינו איז אריבער דעם מעבר יבק ((מעבר" הייסט דאס ארט פון א טייך, וואו מען קאן אריבערגעהן דאס וואסער צופוס); פאראן א ספר „מעבר יבוק" וועגן די דינים ווי נוהג צו זיין זיך מיט א מת, קבורה וכדומה.

יד אין העברעאיש „האנט"; פאראן א סך רעליגיעזע באגריפן וואס זענען פארבונדן מיטן ווארט יד, ווי „נטילת ידים" (זע זוכווערטער „וואסער" און „נטילת ידים"), „תפלין של יד" (זע זוכווארט תפלין); וועגן „חכמת היד" (דערקענען לויט די שטריכן פון מענטשנס האנט דעם מזל פון מענטש) געפינען מיר אין זהר יתרו.

ידים מסכתא משניות און תוספתא (גמרא איז נישטא) אין סדר טהרות, האט 4 פרקים, באהאנדלט די פראגע פון „טומאת ידים", דאס הייסט, ווען נאר די הענט פון מענטש ווערן טמא, און דער גאנצער קערפער איז טהור, און מען דארף נאר וואשן די הענט; צווישן אנדערע זאכן איז מטמא די הענט דאס אנרירן איינעם פון די ספרים פון תנ"ך און תפלין; די דערקלערונג צו דעם דאזיקן דין איז, כדי מען זאל נישט אנרירן הייליקע זאכן אן א גענוגנדער סיבה. אין ידים זענען פאראן וויכטיקע היסטארישע פרטים וועגן תרגומים. וועגן מחלוקת פון פרושים און צדוקים, וועגן ספרים פון תנ"ך.

ידיעה ובחירה העברעאישער אויסדרוק פאר איינעם פון די הויפט־פראבלעמען אין דער יידישער טעאלאגיע און מיטלאלטער־פילאזאפיע; דאס ווארט

ידיעה איז דער טייטש „וויסן" און דאס ווארט בחירה איז דער טייטש „פריי אויסוויילן". דאס פראבלעם באשטייט אין פאלגנדעם: ווי אזוי קאן מען אנעמען אז גאט ווייסט אלץ וואס עס וועט געשען מיטן מענטש אין דער צוקונפט און וואס דער מענטש וועט טאן, און גלייכצייטיק זאל דער מענטש האבן דעם פרייען ווילן. קאנען זיך אויסקלייבן וואס צו טאן, מצוות צי עבירות, גוטע טאטן צי שלעכטע טאטן? זאל מען אנעמען, אז גאט ווייסט די צוקונפט, איז דאך דערמיט אליין שוין באשטימט פון פארויס, ווי אזוי דער מענטש וועט זיך אויפירן, ווייל גאט ווייסט דאך שוין איצט ווי דער מענטש וועט זיך אויפירן; קומט דאך אויס, אז דער מענטש האט נישט קיין פרייען ווילן, קיין בחירה, נאר מוז טאן וואס ער טוט. אין אזא פאל איז דאך די פראגע, פאר־וואס קומט דעם מענטש צו באשטראפן פאר זיינע שלעכטע מעשים, קנים איז ער געצוואונגען צו טאן דאס וואס ער טוט? — דאס דאזיקע פראבלעם וועגן דער סתירה צווישן דער „ידיעה" (אל־וויסן פון גאט) און דער „בחירה" פון מענטש איז באהאנדלט געווארן דורך די יידישע פילאזאפן אין מיטלאלטער, ווי רב סעדיה גאון אין „אמונות ודעות", רמב"ם אין „מורה נבוכים" (חלק ג' פרק י"ט) און אין משנה תורה הלכות תשובה און אנ־דערע; זייער דערקלערונג איז אז מיר ווייסן נישט וואס עס מיינט די „ידיעה" פון גאט, וועלכע איז נישט ווי דעם מענטשנס ידיעה און דעריבער קאנען מיר נישט אורטיילן וועגן דעם; טייל ווילן האבן, אז די פראגע ווערט באריהט אין דער משנה אבות ג' אין די ווערטער פון תנא רבי עקיבא „הכל צפוי והרשות נתו־נה" (אלץ איז פארויסגעזען און די דער־לויבעניש איז געגעבן). — וועגן פרא־בלעם פון „ידיעה ובחירה" און אויך וועגן דעם אלגעמיין פילאזאפישן פרא־בלעם פון דעטערמיניזם און פרייען ווילן זע אין כהנם „על החזון לעתיד" (ירוש־לים תרצ"ה).

יהדות העברעאישער אויסדרוק פאר „יידישקייט", „יידנטום"; זע זוכווארט „ייד".

יהוא מלך אין לאנד ישראל; אין מלכים ב' ט' ווערט דערציילט אז אין פאר־שטענדיקונג מיטן נביא אלישע האט יהוא, וועלכער איז געווען א גענעראל, געמאכט דעם אויפשטאנד קעגן לעצטן מלך פון דער עמרי־דינאסטיע, יורם דעם זון פון אחאב, וועלכער האט געהאלטן פון דער געצנדינעריי פון אפגאט בעל; יורם און זיין מוטער איזבל, ווי אויך אלע מיטגלידער פון דער דינאסטיע און אויך אלע כהנים און דינער פון בעל זענען דורך יהוא געטויט געווארן, און יהוא איז געווארן מלך אין ישראל; עס ווייזט אויס אז טייל נביאים האבן נישט גע־האלטן פון דער דאזיקער מאסן־דערמאר־דונג, און הושע א' זאגט „ופקדתי את דמי יזרעאל על בית יהוא" (איך וועל נקמה נעמען פאר דעם בלוט אין יזרעאל אויף דער דינאסטיע פון יהוא); יעדנ־פאלס, פון יהוא אן איז צוריקגעשטעלט געווארן אין ישראל אלס אפיציעלע רע־ליגיע די דינסט צום יידישן גאט.

יהואחז — 1) מלך אין ישראל, זון פון יהוא; וועגן אים ווערט דערציילט אין מלכים ב' י"ג, אז ער האט געליטן א מי־ליטערישע מפלה אין זיין מלחמה קעגן מלך פון ארם. — 2) מלך פון יהודה, ווערט דערמאנט אין מלכים ב' כ"ג, ער האט געהערשט נאר 3 מאנאטן, און פרעה מלך מצרים האט אים אראפגעזעצט פון זיין טראן און אים אוועקגעפירט קיין מצרים; פאראן א מיינונג אז מיט „שלם בן יאשיהו" וואס ווערט דערמאנט אין ירמיה כ"ב מיינט מען יהואחז.

יהואש (יואש) — 1) מלך אין יהודה, זון פון אחזיהו; אין מלכים ב׳ י״א ווערט דערציילט, אז ווען אחזיהו איז אומגעקומען, האט זיין מוטער עתליה דערמארדעט אלע קינדער פון מלך און זי איז געווארן די הערשערין אין לאנד; אבער די שוועסטער פון אחזיה האט באַהאלטן איין קינד פון אחזיה יואש 6 יאר אין בית המקדש; נאך דער דאזיקער צייט האט יהוידע, דער כהן, געלאזט אויסרופן אלס מלך דאס קינד יואש און דערהרגעט עתליהן; אין דברי הימים ב׳ כ״ד ווערט דערציילט אז יואש האט געלאזט דערמארדן יהוידעס זון, זכריה, ווייל ער האט געשטראפט די יידן פאר זייער געצנדינעריי; אין מלכים ב׳ י״ב ווערט דערציילט אז יואש איז אומגעקומען דורך זיינע צוויי דינער; עס איז צו באמערקן, אז עס איז שפעטער ארומגעגאנגען א מיינונג, אז יואש איז נישט געווען אחזיהס זון, און אז ווירקלעך זענען אלע קינדער פון דאזיקן מלך אומגעקומען און דערמיט איז אומגעקומען די גאנצע דינאסטיע וואס האט געשטאמט פון שלמה המלך און אז יואש איז געווען אן אונטערגעשטעלט קינד וואס האט אפגעשטאמט פון דוד המלכס אן אנדערן זון, נתן; דער קלאנג ווערט געבראכט אין ספר „העתים״; זע ווענן דעם אין ראפאפארטס ערך מלין (ווארשע, תרע״ד, ערך „נשיא״). — 2) יהואש מלך ישראל, ווערט געבראכט אין מלכים ב׳ י״ג, ער האט געפירט א זיגרייכע מלחמה קעגן ארם; ער האט אויך באזיגט דעם מלך פון יהודה, וועמען ער האט פריער געווארנט נישט צו גיין מלחמה האלטן און האט אים געשיקט זאגן דעם באקאנטן משל ווען דעם קליינעם דארן־בוימעלע וואס האט זיך געוואלט פארמעסטן מיטן גרויסן טענענבוים אין לבנון (מלכים ב׳ י״ד).

יהואש (1871 אין רוסלאנד — 1927 אין אמעריקע), פסעוודאנים פון יהואש שלמה בלומעגארטן, יידישער דיכטער, איבערזעצער פון תנ״ך אויף יידיש; פארטים ווענן יהיאש אין רייזנס „לעקסיקאן״.

יהודאי גאון גאון אין סורא אין די יארן 760 — 764 נאך מר יוחא גאון; ער איז געווען בלינד; פון אים זענען געבליבן א סך תשובות; ער האט מחבר געווען „הלכות״, ארויסגענומען פון דער גמרא דעם פסק דין פון יעדער הלכה, און זיי צונויפגעזאמלט; זיי זענען באַקאנט אונטער פארשידענע נעמען, „הלכות פסוקות״, „הלכות קטנות״ און אנדערע; די מיינונג אז ער איז געווען דער מחבר פון „הלכות גדולות״ איז נישט ווארשיינלעך; זע זוכווארט „הלכות גדולות״.

יהודה פערטער זון פון יעקב אבינו, געבוירן פון לאה; אין חומש בראשית אין דעם ספור המעשה פון מכירת יוסף (פון ל״ז און ווייטער) ווערט אנגעוויזן אויף יהודה אלס דעם טעטיקסטן צווישן יעקבס קינדער; ער האט נישט געלאזט יוספן טויטן; ער האט זיך ארויסגעשטעלט פאר יעקב אבינו, אז ער זאל מיטגעבן קיין מצרים בנימין, ער האט גערעדט מיט יוסף נאכן פארהאלטן בנימינען („ויגש אליו יהודה״, בראשית מ״ד); ווענן יהודה ווערט אויך דערציילט (בראשית ל״ח), אז ער האט געהאט דריי קינדער, ער, אונן און שלה, פון וועלכע די ערשטע 2 זענען געשטארבן אן קינדער און אז יהודה האט געלעבט מיט זייער אלמנה תמר און מיט איר געבוירן די צוויי קינדער פרץ און זרח; פון פרצעס קינדער איז לויט דעם ספור אין ספר רות ד׳, געבוירן געווארן דוד המלך, און אזוי ארום איז די דוד־דינאסטיע, דאס מלכות בית דוד, געווען אן אפשטאמענ־

דע פון יהודה; אין דער ברכה פון יעקב (בראשית מ״ט) ווערט אנגעוויזן אויף דער הערשאפט פון יהודה איבער די אנדערע שבטים (ישתחוו לך בני אביך, — לא יסור שבט מיהודה). — פון יהודה האט אפגעשטאמט דער שבט יהודה, וועלכער האט געשפילט די באדייטנדסטע ראלע אין דער יידישער געשיכטע, און פון אים שטאמט אויך אפ דער אלגעמיינער נאמען „יהודי״ (אויך אין אנדערע שפראכן) אלס באצייכענונג פארן יידישן פאלק אין אלגעמיין; די דאזיקע אנפירנדע באדייטונג האט דער שבט יהודה באקומען מיט דער גרינדונג פון דער קעניגלעכער דינאסטיע דורך דוד המלך, דעם אפשטאמענדן פון יהודה; דאס האט אויך געדויערט דורך דער צייט פון שלמה המלך; ערשט נאך שלמהס טויט איז פארגעקומען די שפאלטונג, און ארץ־ישראל האט זיך צעטיילט אין צוויי מלוכות: די צפון־שבטים מיט אפרים בראש, וואס האט באקומען דעם נאמען מלכות ישראל און געהאט אייגענע מלכים (מלכי ישראל) פון פארשידענע דינאסטיעס, און די צוויי דרום־שבטים יהודה און בנימין מיט דער הערשנדער דינאסטיע פון מלכי בית דוד און רעזידענץ ירושלים, און האט געטראגן דעם נאמען „מלכות יהודה״. די מלכות יהודה איז געווען אין אלגעמיין שוואכער פון מלכות ישראל ווי מיר זעען עס אין ספר מלכים; אבער דעם גייסטיקן איינפלוס האט מלכות יהודה געהאט אויף דער געשטאלטונג פון יידישן פאלק; דא איז דער יידישער גאטעס־דינסט געווען ריינער, דא האבן געווירקט מער נביאים. די מלכות יהודה האט אויך געדויערט לענגער, און איר ענדע איז געקומען אין דער צייט פון לעצטן מלך צדקיהו מיטן חרבן פון ערשטן בית המקדש (זע „חרבן״); עס איז אנגענומען, אז דאס שפעטערע יידישע פאלק, אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, האט אפגעשטאמט אמייסטן פון יהודה. — דער שבט יהודה האט פארנומען די געגנט אין ארץ־ישראל צו דרום פון ירושלים מיט דער הויפטשטאט חברון; אבער אין דער צייט פון 2טן בית המקדש און שפעטער האט מען מיטן נאמען יהודה באצייכנט גאנץ דרום ארץ־ישראל (משנה שביעית פרק ט׳ און אויך אין די ווערק פון פלאוויוס). צווישן די איינוואוינער אין יהודה און די איינוואוינער אין גליל זענען געווען מיינונגס־פארשידנקייטן וועגן געוויסע מנהגים (פסחים נ״ה און אנדערע ערטער); אין עירובין נ״ג ווערט געזאגט, אז די איינוואוינער פון יהודה האבן געקענט מער לערנען; אין מדרש אסתר א׳ ווערט געזאגט, אז די יהודה־לייט זענען געווען גבורים; אין ספר הישר ווערן דערציילט גבורות וועגן יהודה, יעקבס זון, זעלבסט. — זע „דוד״, „יהודי״.

יהודה בר אילעאי תנא אין ארץ־ישראל אין 3טן דור פון תנאים, ווערט געבראכט אין דער משנה און ברייתות מיטן סתם נאמען „רבי יהודה״; ער איז געבוירן געווארן אין אושא אין גליל; ער האט געלערנט ביי רבי עקיבא און רבי טרפון (מגילה כ׳) און באקומען סמיכה פון רבי יהודה בן בבא; אין שבת ל״ג ווערט דערציילט, אז ער איז געווען פון די מעסיקע פאליטיקער אין באצוג צו רוים און ער האט געהאט דעם טיטל „ראש המדברים״; אין נדרים מ״ט ווערט דערציילט אז ער איז געווען זייער ארעם, און ער האט געלערנט תורה פירנדיק אז ארעם לעבן; זיינע הלכות זענען פאראן אין דער משנה און ברייתות זייער פיל; מייסטנס זענען זיינע מחלוקות מיט רבי מאיר און רבי שמעון; אין נדרים מ״ט זאגט ער „גדולה המלאכה שמכבדת את בעלה״ (גרויס איז ארבייט, ווייל זי גיט כבוד צום ארבייטער); אין דער גמרא בבא קמא ק״ג און אנדערע ערטער ווערט

ער אנגערופן „חסיד"; אין קידושין ב"ט זאגט ער „ווער עס לערנט נישט זיין זון קיין מלאכה איז ווי ער וואלט אים גע־לערנט ליסטות, רויבעריי"; אין שבת קל"ז ווערט געזאגט אז ער האט מסדר געווען דעם ספרא („תורת כהנים" אויף ויקרא); זע „תולדות תנאים ואמוראים" פון היימאן.

יהודה איש קריות איינער פון די 12 תלמידים פון ישו הנוצרי; לויט דעם סיפור אין עוואנגעליום האט ער פאראטן ישו באקומענדיק דערפאר 30 שטיק זיל־בער; נאכער זאל ער האבן חרטה געהאט און באגאנגען זעלבסטמארד.

יהודה בן בבא תנא אין 2טן דור פון תנאים, חבר פון רבי עקיבא (משנה עירובין ב'); פון אים ווערן געבראכט אין דער משנה א ריי הלכות (עדיות ו' און אנדערע ערטער). מען האט אים גערופן חסיד (בבא קמא ק"ג); ער איז אומ־געקומען אויף קידוש השם און ער ווערט גערעכנט צווישן די עשרה הרוגי מלכות: אין סנהדרין י"א ווערט דערציילט, אז דאס איז געווען באלד נאך חרבן ביתר און די רוימישע רעגירונג האט גוזר גע־ווען אז מען טאר נישט געבן סמיכה תלמידים; דעמאלט האט רבי יהודה בן בבא יא געגעבן סמיכה צו 6 תלמידים (רבי מאיר, רבי יהודה, רבי יוסי, רבי שמעון, רבי אלעזר בן שמוע און רבי נחמיה) און האט זיי געהייסן אנטלויפן; רבי יהודה בן בבא איז געכאפט געווארן דורך די רוימער און זיי האבן אים דער־שטאכן צום טויט; פרטים אין וויים „דור דור ודורשיו", 1טער טייל, און „תולדות תנאים ואמוראים" פון היימאן.

יהודה בן ברזילי אויך באקאנט מיטן נאמען „הברצלוני", „אלברצלוני", „אלברגלוני"; מחבר אין שפאניע (אין בארצעלאנע) אין אנהויב 12טן יארהונ־דערט; ער ווערט אויך טיטולירט „הנשיא"; ער האט מחבר געווען א ריי ספרים פון וועלכע די באקאנטסטע זענען „ספר השטרות" און ספר „העתים"; ער האט אויך געשריבן א פרוש אויפן „ספר יצירה".

יהודה בן בתירה זע „בן בתירה".

יהודה החסיד איינער פון די הייליק־סטע פערזענלעכקייטן אין דער יידישער געשיכטע, געלעבט אין ענדע פון 12טן יארהונדערט אין דייטשלאנד, מייסטן אין רעגענסבורג, געשטארבן אין יאר 1217; ער האט געשטאמט פון א פאמיליע זייער פרומע יידן. זיין פאטער ר' שמואל האט אויך געהייסן „החסיד"; רבי יהודה האט געהאט א ישיבה אין רעגעשבורג. און זיי־נע תלמידים זענען געווען רבי אלעזר פון ווארמס (מחבר פון „רקח"); רבי יצחק פון ווין (מחבר פון „אור זרוע") און אנ־דערע; ער איז געווען דער פירער פון אן אייגנארטיקער חסידישער באוועגונג און גרופע וועלכע מען רופט „חסידי אשכ־נז", וועלכע האבן עוסק געווען אין קבלה, געהאט „רביים" און געפירט א זייער הויך עטיש און פרום לעבן. די אידע־אלן פון די דאזיקע חסידי אשכנז זענען פאראן אין „ספר חסידים", וואס איז לויט דער טראדיציע געשריבן געווארן דורך רבי יהודה החסיד זעלבסט. עס איז אנצונעמען, אז א סך ווערטער פון ספר חסידים זענען פון רבי יהודה החסיד, אבער א גרויסער טייל פון דעם ספר שטאמען פון זיינע תלמידים און חברים. די מיינונג, אז דער ספר חסידים איז פארפאסט געווארן דורך רבי יהודה מסיר ליאון פון פאריז האט זיך ארויסגעוויזן פאר נישט ריכטיק; אין ספר חסידים זע־נען פאראן הויכע עטישע לערעס פון חסי־דות ווי אויך סיפורי מעשיות און פרומע

מנהגים; אין דאזיקן ספר זענען אויך פאראן פיל פאלקס גלויבונגען פון די יידן אין די דייטשע לענדער אין יענער צייט, און דעריבער ווערט דער ספר חסידים אויך באטראכט אלס וויכטיקער קוואל אויסצופארשן די יידישע מנהגים און פאלקס-גלייבונגען אין מיטלאלטער. דער ספר חסידים איז געדרוקט געווארן דאס ערשטע מאל אין 1538. און דערנאך פיל מאל; עס איז דערשינען דורך די „מקיצי נרדמים" אין 1891 א פולשטענדיקע אויסגאבע פון ספר חסידים (השלם). פון ספר חסידים איז צו זען, אז רבי יהודה החסיד האט מחבר געווען אויך א ספר „הכבוד" וועגן דער געטלעכקייט; ער זאל אויך האבן מחבר געווען א ספר „החכמה"; פאראן אויך פון אים תוספות אויף ברכות (געדרוקט ווארשע 1863); לויט דער מיינונג פון צונץ זאל רבי יהודה החסיד זיין דער מחבר פון בארימטן „שיר היחוד" און „שיר הכבוד" ווי אויך פון א ריי סליחות און פיוטים; לויט דער טראדיציע זאל ער זיין אויך דער מחבר פון דער בארימטער „צוואות ר' יהודה החסיד" (געדרוקט 1583). אין וועלכער ס'זענען פאראן פארשידענע אנווייזונגען, ווי למשל, אז עס זאלן זיך נישט משדך זיין שטיף-קינדער פון איין שטיף-פאטער און איין שטיף-מוטער. אז א שווויגער זאל נישט האבן דעם זעלבן נאמען וואס די שנור, און אנדערע מנהגים; וועגן רבי יהודה החסיד זענען פאראן אין בארימטן ספר המעשיות און אין „מעשה-בוך" פארשידענע מופתים און לעגענדעס; פרטים וועגן רבי יהודה החסיד אין מבוא צום ספר חסידים פון דער מקיצי נרדמים אויסגאבע, רייפמאנס „אוצר טוב", ווערטהיימער „לשון חסידים"; זע אויך גידעמאנס „התורה והחיים".

יהודה החסיד דער 2טער

ער האט געלעבט אין סוף פון 17טן יארהונדערט, צוערשט אין פוילן (לויט איין מיינונג אין שידלאווצי, לויט אן אנדערער מיינונג אין שעדלעץ) און דערנאך געוואנדערט אין דייטשלאנד, עסטרייך, איטאליע; געווען בארימט אלס הייליקער. אין אלע שטעט, וואו ער איז געקומען, האט ער מיט זיינע דרשות מעורר געווען צו תשובה; ער האט געהאט א גרופע תלמידים מיט'ן נאמען „חסידים"; אלע געקליידעט אין ווייס; צוזאמען האבן זיי באשלאסן צו באזעצן זיך אין ארץ-ישראל, און האבן דורכגעמאכט די רייזע אין יאר ת"ס (1700); ווען זיי זענען אנגעקומען אין ירושלים האבן זיי אפגעקויפט אלס שול צום דאווענען און לערנען די געביידע אין אלטשטאט, וואס איז באקאנט מיטן נאמען „חורבת רבי יהודה החסיד" און איז היינט די צענטראלע שול אין ירושלימער אלט-שטאט; רבי יהודה איז געשטארבן באלד אין עטלעכע טעג נאכן אנקומען אין ירושלים (ג' חשון תס"א). זיינע תלמידים, צווישן וועלכע עס האבן זיך געפונען אנהענגער פון שבתי-צבי-גלויבן, באזונדערס דער פייאיקסטער פון זיי חיים מלאך, זענען אויסגעשטאנען גרויסע רדיפות און האבן אין גרעסטן טייל פארלאזט ארץ-ישראל און צוריקגעפארן קיין אייראפע; די פראגע צי רבי יהודה החסיד איז אויך געווען אונטער דעם איינפלוס פון די שבתי צבי גלויבונגען איז נישט אנטשידן; איינער פון זיינע תלמידים ר' גדליה פון סעמיאטיטש, האט פארעפנטלעכט וועגן דעם אנקומען פון זיין רבי אין ארץ-ישראל דאס ספרל „שאלו שלום ירושלים" (פארעפנטלעכט אין זאמלבוך „רשומות"); פרטים וועגן רבי יהודה החסיד און זיינע תלמידים אין דוד כהנאס „תולדות המקובלים והשבתאים", הגם ער באהאנדלט האַרט דעם ענין טענדענציעז.

יהודה בן טבאי תנא, פון די „זוגות" (זע „זוגות") אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, חבר פון שמעון בן שטח; פון אים איז פאראן אין משנה אבות פרק א' אז ווען בעלי דינין קומען פאר א דיין זאל ער זיי צוערשט ביידע באטראכטן פאר שולדיגע, דאקעגן נאכן פסק דין, אויב זיי האבן אים אנגענומען, זאל ער זיי ביידע באטראכטן פאר ערלעכע.

יהודה בר יחזקאל אמורא אין בבל, אין 2טן דור פון די אמוראים, אין דער 2טער העלפט פון 3טן יארהונדערט; באקאנט מיטן סתם נאמען „רב יהודה"; געווען א תלמיד פון רב און שמואל, אין וועמענס נאמען ער ברענגט א סך הלכות „אמר רב יהודה אמר רב", אדער „אמר רב יהודה אמר שמואל"; אין בבא קמא ל' זאגט ער, אז ווער עס וויל זיין א חסיד זאל מקיים זיין די ווערטער פון „נזיקין". דאס הייסט, אפגעהיטן זיין נישט צו ברענגען שאדן קיינעם.

יהודה הלוי (געבוירן אין טאלעדא אין שפאניע אין סוף פון 11טן יארהונדערט לערך 1086.—געשטארבן אין ארץ־ישראל אדער אין אן אנדער מזרח־לאנד נאכן יאר 1140); בארימטסטער העברעאישער דיכטער, פילאזאף און דענקער אין מיטלאלטער, מחבר פון די שענסטע העברעאישע לידער און פון פילאזאפישן ספר „הכוזרי"; זיין פאטער, רבי שמואל, האט אים געשיקט לערנען אין די ישיבות פון אראבישן שפאניע (דעמאלט האט טאלעדא שוין געהערט צו קריסטן), באזונדערס אין דער ישיבה פון רבי יצחק אלפסי (רי"ף). ער האט אחוץ תלמוד געלערנט אויך וויסנשאפטן, פילאזאפיע, מעדיצין, אראבישע ליטעראטור. ער האט זיך באזעצט צוערשט אין טאלעדא און דערנאך אין קארדאווא, וואו ער האט זיך באשעפטיגט מיט מעדיצין. ער האט אויך געגרינדעט א ישיבה פאר תלמוד, העברעאישער שפראך, תנ"ך. אין עלטער פון לערך 54 יאר האט ער פארלאזט שפאניע, ווענדיק זיך באזעצן אין ארץ־ישראל, אין לאנד, צו וועלכן ער האט אויסגעדרוקט זיין ברענענדע בענקשאפט אין פיל שירים און אויך אין זיין ספר הכוזרי. ער איז אנגעקומען קיין אלעקסאנדריע אין עגיפטן, וואו ער איז געווען לערך א יאר, און פון דארט איז ער אוועק אויפן וועג קיין ארץ־ישראל; ער איז געווען צוערשט אין דמשק (סיריע), אבער פון דעמאלט אן איז פארשוואונדן געווארן יעדער שפור פון אים. די לעגענדע (אין ספר „שלשלת הקבלה") דערציילט, אז ווען ער איז אנגעקומען פאר די טויערן פון ירושלים, האט ער געריסן קריעה, און איז געווארן אזוי איבערגענומען מיט זיינע בענקשאפט־געפילן, אז ער האט גענומען זינגען זיין בארימט ליד „ציון הלא תשאלי"; דעמאלט איז דורכגעריטן אן אראבער, וועלכן עס האט פארדראסן דעם יידס זינגען, און ער האט אים געטויט. — רבי יהודה הלוי האט שוין אין דער יוגנט געשריבן שירים אין העברעאיש אויף פארשידענע טעמעס: איבער ליבע, פריינטשאפט, לעבנס־לוסטיקייט, עפיגראמען לכבוד נדבנים; אבער די העכסטע מדרגה אין דער העברעאישער פאעזיע האט רבי יהודה הלוי דערגרייכט אין זיינע רעליגיעזע שירים, און באזונדערס אין זיינע ציון־לידער, אין וועלכע ער האט געבראכט צום טיפסטן און אינערלעכסטן אויסדרוק די בענקשאפט צו ארץ־ישראל, דעם צער אויפן גורל פון יידישן פאלק און די בענקשאפט צו דער געטלעכקייט. די רעליגיעזע שירים פון רבי יהודה הלוי זענען פאראן אין די פיל מחזורים פון אלע נוסחאות. גרעסערע זאמלונגען פון זיינע שירים, וועלטלעכע און רעליגיעזע, זענען דערשינען עטלעכע מאל. באזונדערס וויכטיק איז די

זאַמלונג דורך דר. בראָדי אין 4 בענדער (בערלין 1904) מיט באַמערקונגען פון בראָדי, וועלכער האָט אָנגעוויזן אויף די פעלערן וואָס זענען געמאַכט געוואָרן דורך די איבערשרייבער און אויך אין דרוק אין הלוים שירים. צו די שיינע שירים פון הלוי געהערן זיינע ים־לידער; אָבער דאָס שענסטע איז זיין באַרימט ציון־ליד, דאָס דערמאָנטע „ציון הלא תשאלי״, וואָס ווערט געזאָגט אין די קינות אין תשעה באב. דאָס דאָזיקע ליד איז איבערזעצט געוואָרן אין פיל שפּראַכן (דורך ביאַליק אין יידיש). רבי יהודה הלוי איז באַטראַכט געוואָרן אַלס דער פיינסטער העברעאישער דיכטער שוין דורך די אָנגעזעענסטע יידישע פּערזענלעכקייטן אין דער שפּאַנישער עפּאָכע, און רבי יהודה אלחריזי שרייבט וועגן אים. אַז דער רוח הקודש באַהויכט זיינע שירים. דער גרעסטער יידישער ליריקער היינריך היינע אין זיין „יהודה בן הלוי״ שרייבט, אַז ווען גאָט האָט באַשאַפן די נשמה פון יהודה הלוי האָט ער איר אַ קוש געגעבן, און מיט דעם דאָזיקן געטלעכן קוש איז באַהויכט הלוים דיכטונג. צוזאַמען האָט רבי יהודה הלוי איבערגעלאָזט איבער 700 שירים. — אַחוץ אַלס דיכטער איז רבי יהודה הלוי אויך באַרימט אין דער יידישער געשיכטע אַלס דענקער, און זיין ספר „הכוזרי״ געהערט צו די פונדאַמענטאַלע ספרים אין דער יידישער רעליגיעזער פילאָזאָפיע. הלוי האָט געשריבן זיין דאָזיקן ספר אין אַראַביש, אים אַ נאָמען געגעבן „דאָס ספר צו באַווייזן די פּאַרטיידיקונג פון דער דערנידעריקטער אמונה״. דאָס ספר איז איבערזעצט געוואָרן אין העברעאיש דורך רבי יהודה אבן תבון (געדרוקט דאָס ערשטע מאָל אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל 1506, און נאָכער פיל מאָל, מיט פאַרשידענע פרושים ווי „קול יהודה״ און אַנדערע), וועלכער האָט אים אַ נאָמען געגעבן „הכוזרי״. דער אינהאַלט פון ספר באַשטייט אין פאָלגנדן: דער מלך פון פאָלק כוזרים (זע „כוזרים״), האָט געוואָלט אָננעמען אַ נייע אמונה און ער האָט געשיקט רופן פאַרשטייער פון קריסטן, פון מאַכמעדאַנער און פון יידן, און זיך מתווכח געווען מיט זיי וועגן זייערע אמונות. דער פאַרשטייער פון די יידן, דער חבר ר׳ יצחק סינגאַרי, האָט אים אין פאַרשידענע געשפּרעכן אויפגעוויזן, אַז הגם די יידישע אמונה איז אַזוי דערנידעריקט, איז זי אָבער די ריכטיקע. די באַווייזן און די געדאַנקען פון יידישן חכם האָבן דעם מלך אַזוי איבערצייגט, אַז ער און זיין פאָלק האָבן זיך מגייר געווען. אין ספר „הכוזרי״ גיט רבי יהודה הלוי די באַגרינדונג ניט נאָר פון דער יידישער אמונה, פון אינטואיטיוון יידנטום, וואָס באַשטייט דער עיקר אין מקיים זיין די מצוות, און נישט נאָר פון אמונה בכלל קעגן דער פילאָזאָפישער חקירה, נאָר ער זאָגט אויך אַרוים זיינע מיינונגען איבער דעם יידישן פאָלק און זיין געשיכטע און זיין שטעלונג צווישן פעלקער. הלוי איז דאָ דער טיפער רעליגיעזער נאַציאָנאַליסט, און ער האַלט אַז דאָס יידישע פאָלק איז דאָס האַרץ פון דער מענטשהייט, און אַז די יידן ליידן מער פון אַלע, פונקט ווי דאָס האַרץ ליידט מער פון די אַנדערע גלידער. אין „הכוזרי״ ווייזט אָן הלוי אויך אויף דער הייליקייט פון העברעאיש און פון ארץ־ישראל. אין הכוזרי ווערן אויך באַהאַנדלט אַ ריי רעליגיעז־פילאָזאָפישע פּראָבלעמען וועגן נבואה, ידיעה און בחירה, די געטלעכע תארים, דאָס וועזן פון דער נשמה און אַנדערע פּראָבלעמען. אַ וויסנשאַפטלעכע אויסגאַבע פון „הכוזרי״ לויטן אַראַבישן טעקסט איז דערשיענען אין ארץ־ישראל דורך דר. צפרוני. גרינטלעכע אָפּהאַנדלונגען וועגן רבי יהודה הלוי זענען פאַראַן ביי שמואל

דוד לוצאטו („כרם חמד“, חלק ד׳), קויפמאַנס „יהודה הלוי“, אין הורוויצעס „מאין ולאן“ (וועגן הלוי אַלס נאַציאָנאַלן דענקער), אין יידיש אין צינבערגס „געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן“. טייל שירים פון הלוי זענען איבערזעצט געוואָרן אין יידיש דורך י. י. שוואַרץ. זע אין „כנסת“, באַנד 7 די אַרבעט פון בנעט וועגן דעם איינפלוס פון אַראַבישן אַנטי־ראַציאָנאַליסטישן דענקער אַלגאַזאַלי אויף רבי יהודה הלוי.

יהודה ליווא בן בצלאל (מהר״ל

פון פראַג), רב אין פראַג, באַקאַנט אויך אַלס בעל מופת; געבוירן לערך 1515 אין פויזן, געשטאָרבן אין פראַג י״ח אלול שס״ט (1609); ער האָט מחבר געווען פיל ספרים, פון וועלכע די וויכטיקסטע זענען „גור אריה“, אַ פירוש אויף רש״י פון חומש (דערפון איז ער אויך באַקאַנט אַלס „דער גור אריה“), „נתיבות עולם“ אויף מוסר, „באר הגולה“ אויף די אַגדות פון דער גמרא, „דרך חיים“ אויף פרקי אבות און אַנדערע. אחוץ אַלס גרויסער למדן איז דער מהר״ל אויך באַקאַנט געווען דורך די תקנות וואָס ער האָט איינגעפירט אין פראַג; ער האָט געגרינדעט די חברה קדישא, חברה משניות און אַנדערע; דער מהר״ל האָט אויך געלערנט וועלטלעכע וויסנשאַפטן, באַזונדערס אַסטראָנאָמיע, געאָגראַפיע און אין זיין ספר „נתיבות עולם“ זאָגט ער, אַז יידן דאַרפן לערנען וועלטלעכע וויסנשאַפטן. דעם 16טן פעברואַר 1592 איז דער מהר״ל גערופן געוואָרן אויף אַ באַזוך צום עסטרייכישן קייזער, מיט וועמען ער האָט געהאַט אַ געהיימען געשפרעך. דער מהר״ל האָט אויך עוסק געווען אין קבלה, און אין דער פאָלקס־לעגענדע איז ער באַרימט געוואָרן אַלס שעפער פון גולם, לויט דער לעגענדע האָט דער מהר״ל געשאַפן מיט שמות פון קבלה אַ גולם, וועלכער האָט געראַטעוועט די יידן פון די בלוט־בלבולים. דער גולם פלעגט אַריינדרינגען אין די קריסטלעכע גאַסן און נישט דערלאָזן מאַכן בלבולים אָדער אָנפאַלן אויף יידן. וועגן מהר״ל ווערן דערציילט נאָך אַנדערע מופתים. — פרטים וועגן מהר״ל קאָן מען געפינען אין ליבענס „גלעד“ און דער הקדמה פון ראַפּאַפּאָרט צום דאָזיקן ספר וועגן פראַג. — זע „גולם“.

יהודה המכבי זע „מכבי“.

יהודה הנשיא באַקאַנט אויך מיטן סתם־נאָמען „רבי“, און אויך „רבנו הקדוש“ (אונזער הייליקער רבי); פון די גרעסטע פּערזענלעכקייטן אין דער יידישער געשיכטע; תנא אין לעצטן דור פון די תנאים אין ארץ־ישראל, נשיא, מסדר פון דער משנה; אין דער גמרא קידושין ע״ב איז פאַראַן די טראַדיציע, אַז אין טאָג ווען רבי עקיבא איז געשטאָרבן, איז געבוירן געוואָרן רבי; ווי באַוואוסט איז רבי עקיבא געשטאָרבן באַלד נאָך דער מלחמה פון בר כוכבא, אַלזאָ לערך יאָר 137, קומט אויס, אַז רבי איז געבוירן געוואָרן אין דאָזיקן יאָר, הגם טייל געלערנטע היסטאָריקער דענקען, אַז ער איז געבוירן געוואָרן פריער; זיין פאָטער איז געווען רבן שמעון בן גמליאל, דער נשיא פון דער משפחה פון הלל הנשיא, וועלכע האָט זיך מתייחס געווען צו דוד המלך (שבת נ״ו). אַלס נשיא איז ער געווען נאָענט צום רוימישן קייזערלעכן הויף, וועלכער האָט דעמאָלט געהערשט איבער ארץ־ישראל, און אין פיל ערטער אין דער גמרא ווערט דערציילט, אַז ער איז געווען אַ פּערזענלעכער פריינט פון רוימישן קייסער אַנטונינוס. מיט וועמען ער האָט געפירט געשפרעכן און וועמען ער האָט געגעבן עצות אין דער מלוכה־פירונג (עבודה זרה י׳, סנהדרין צ״א און

אנדערע ערטער ווי אויך אין טייל מדרשים); וועגן דער פראגע ווער עס איז געווען דער דאזיקער אנטונינוס קיסר זע זוכווארט „אנטונינוס". — רבי האט פארמאגט גרויס רייכטום, און אין שבת קי"ג ווי אויך אין אנדערע ערטער אין דער גמרא ווערט דערציילט וועגן זיין גרויסער עשירות. אין משנה אבות פרק ו' ווערט געזאגט אז ער האט געהאט עושר און כבוד און חכמה. אין גטין נ"ט ווערט געזאגט אז ביי אים איז געווען „תורה וגדולה במקום אחד". געוואוינט האט רבי צוערשט אין אושא, דערנאך אין שפרעם, נאכער אין בית שערים, און דערנאך א געווויסע צייט אין טבריה און צום סוף איו צפורי. אין זיין הויז האט מען גערעדט לשון קודש, הגם דער גרעסטער טייל יידן האט דעמאלט גערעדט אראמעאיש; און זאגאר זיין דינסט, די „אמתא דבי רבי" האט געקענט לשון קודש (מגילה י"ח). אין דער ישיבה פון רבי האבן געלערנט די אנגעזעענסטע לעצטע תנאים און די אנגעזעענסטע ערשטע אמוראים, צווישן זיי בר קפרא, רבי חייא, רב, רבי חנינא, לוי, און אנדערע. אין דער משנה און ברייתא זענען פאראן פיל הלכות פון רבי. אבער זיין גרעסט ווערק, מיט וואס ער ווערט פארעכנט פאר איינעם פון די גרעסטע פערזענלעכקייטן אין דער יידישער געשיכטע, איז דאס מסדר זיין די משנה. וועגן דער משנה און אין וואס איז באשטאנען די ארבעט פון רבי און זיינע חברים און תלמידים זע זוכווארט „משנה". פון רבי זענען אויך פאראן אין משנה און גמרא פיל אגדה־ווערטער און מנהגים. אין דער משנה אבות פרק ב' זאגט רבי: וואס איז דער גלייכער וועג, וועלכן דער מענטש זאל זיך אויסוויילן? כל שהיא תפארת לו לעושיה ותפארת לו מן האדם, דאס וואס איז שיין פאר דעם מענטש, וועלכער טוט עס, און אויך די ארומיקע מענטשן האלטן עס פאר שיין. ער זאגט אין מכות י' אז א סך האט ער געלערנט פון זיינע רביים און חברים, אבער פון זיינע תלמידים האט ער געלערנט אמייסטן. אין בבא בתרא ח' און אנדערע ערטער ווערט דערציילט, אז ער פלעגט טיילן א סך צדקה. אין בבא מציעא פ"ה ווערט דערציילט, אז אליהו הנביא פלעגט קומען צו אים. וועגן דעם יאר ווען רבי איז געשטארבן איז אויך פאראן א מיינונגס־פארשידנקייט ביי די געלערנטע היסטאריקער. ראפאפארט אין זיין „ערך מלין" (זוכווארט „אנטונינוס") ברענגט דעם גרעסטן טייל מיינונגען און די באגרינדונגען. מען נעמט אן אז ער איז געשטארבן לערך דעם יאר 210. אין דער גמרא כתובות ק"ג ווערט דערציילט אויספירלעך וועגן דעם ווי אזוי רבי איז געשטארבן און אויך וועגן זיין צוואה. פארן שטארבן האט ער אויפגעהויבן די הענט צום הימל און געזאגט: רבונו של עולם, דו ווייסט, אז איך האב נישט נהנה געווען פון דער וועלט. מען האט אים געבראכט צו קבורה אין מאה שערים. צום סוף מסכתא סוטה ווערט געזאגט „משמת רבי בטלה קדושה" (ווען רבי איז געשטארבן איז פארשוואונדן געווארן הייליקייט). רבי האט איבערגעלאזט צוויי זין, רבן גמליאל, וועלכער איז געווארן נשיא אויף זיין פאטערס ארט, און רבי שמעון, ווי אויך עטלעכע טעכטער. — וועגן דער משנה זע זוכווארט „משנה". וועגן רבי האט געשריבן רבי משה קוניץ א ספר „בית רבי" (ווין 1805); זע פראנקעל „דרכי המשנה" און ראפאפארט „ערך מלין" (זוכווארט „אנטונינוס").

יהודה נשיאה עס זענען געווען אין ארץ־ישראל אין דער צייט פון די אמוראים 3 פערזענלעכקייטן נשיאים מיטן נאמען רבי יהודה נשיאה. — 1) רבי יהודה

נשיאה דער ערשטער איז געווען א זון פון רבן גמליאל און אן אייניקל פון רבי יהודה הנשיא „רבי", מסדר פון משנה. ער האט געלעבט אין צפורי אין דער מיט פון 3טן יארהונדערט, האט אנגעפירט מיט דער ישיבה; זיינס א תקנה וועגן שמן של גויים ווערט געבראכט אין עבודה זרה ל"ח; ער ווערט געבראכט פיל מאל אין דער גמרא, און לויט דער מיינונג פון פראנקל איז „דרכי המשנה" האט מען אים גערופן אויך „רבי דער קלענערער", רבי זעירא, כדי אים אונטערצושיידן פון זיין זיידן. — 2) רבי יהודה נשיאה דער 2טער, אן אייניקל פון ערשטן, ער האט געלעבט אין צפורי צום סוף פון 3טן יארהונדערט, אין דער צייט פון רבי יוחנן און ריש לקיש (בבא בתרא ז' און אנדערע ערטער). — 3) רבי יהודה נשיאה דער 3טער האט געלעבט אין קיסרין אין 4טן יארהונדערט, אן אייניקל פון 2טן. ער ווערט דערמאנט נאר אין ירושלמי, אלס „רבי יודן נשייא"; אין בבלי ווערט ער ניט דערמאנט.

יהודי, יהודים נאמען פון יידן אין די שפעטערע צייטן פון תנ"ך און אויך נאכער. אין די ערשטע צייטן האט מען דערמיט באצייכנט נאר אזעלכע וואס האבן געהערט צום שבט יהודה, אבער שפעטער נאכדעם ווי עס איז חרוב געווארן דאס מלכות ישראל און עס איז געבליבן נאר דאס מלכות יהודה האט מען גערופן דערמיט יעדן ייד. אין מלכים ב' י"ח ווערט די העברעאישע שפראך, אויף וועלכער יידן האבן גערעדט אין דער צייט פון חזקיה המלך, אנגערופן „יהודית". אין מלכים ב' ט"ז איז פאראן דאס ווארט ‚יהודים'. אין מגילת אסתר ב' ווערט מרדכי אנגערופן „איש יהודי", און אין די אנדערע ערטער אין מגלת אסתר ווערן אלע יידן אנגערופן „יהודים". אין דער גמרא און מדרש ווערן יידן זייער אפט אנגערופן ‚יהודי', ווי מגילה י"ג „כל הכופר בעבודה זרה נקרא יהודי" (ווער עס לייקנט אין געצנדינעריי הייסט א ייד) און אין פיל אנדערע ערטער. אויף אראמעאיש הייסן יידן אין דער גמרא און מדרש „יהודאי" און א יידישע פרוי „יהודייתא" (עבודה זרה כ"ז); אויך געפינען מיר „יודאי" (ירושלמי ברכות פרק ב' עובדא הווה בחד יודאי", עס איז געווען א מעשה מיט א ייד); פון ווארט „יהודי" איז אויך אין די אנדערע קלאסישע שפראכן, גריכיש און לאטיין, געווארן דאס ווארט „ייד" אין פארשידענע פארמען, און דערפון איז פאראן דאס ווארט „ייד" מיט ענדערונגען אין די פארשידענע אייראָפעאישע שפראכן, אין דייטש „יודע", אין פראנצויזיש „זשואיף", אין ענגליש ‚דזשו", אין די סלאווישע שפראכן „זשיד". פון דעם ווארט יהודי איז געווארן אויך דער אויסדרוק פאר ‚יידנטום' אין העברעאיש „יהדות" (לויט טייל מיינונגען זאל דאס ווארט שוין זיך געפינען אין מדרש אסתר „והחזיקו ביהודתן"); וועגן דעם יידישן אויסדרוק „ייד". זע ביים זוכווארט „ייד".

יהודית נאמען פון א ספר, און פון דער העלדין פון ספר, וואס געהערט צו די כתובים אחרונים (אפאקריפן). אנטהאלט 16 קאפיטלעך; די דערציילונג פון ספר איז פאלגנדע: האלאפארנעס, דער שני למלך פון קעניג נבוכדנאצר, האט מארשירט מיט אן ארמיי אויף ארץ־ישראל, איינגענומען דאס לאנד און באלאגערט די שטאט בתול. די לאגע פון די יידן איז געווען זייער א שלעכטע. אין דער שטאט האט געלעבט אן אלמנה מיטן נאמען יהודית, זייער א שיינע. זי האט באשלאסן צו ראטעווען די יידן. צוזאמען מיט איר דינסט איז זי ארויס פון שטאט און געקומען אין לאגער פון האלאפאר־

נעס, וועלכער האט די שיינע יידישע פרוי איינגעלאדן צו זיך אין צימער צו עסן און טרינקען מיט אים. ווען האלאפארנעס איז געפאלן שיכור און אנטשלאפן געווארן, האט יהודית אים אפגעהאקט דעם קאפ, און צוריקגעקערט אין שטאט און דערציילט וועגן דעם די יידן. באלד זענען אלע יידן ארויס און באפאלן זייערע שונאים, וועלכע זענען געווארן שטארק צעטומלט צוליבן טויט פון זייער פירער און זענען אנטלאפן. די יידן זענען ניצול געווארן. — די קריטיקער מיינען, אז דאס ספר איז געשריבן געווארן אין דער צייט פון די חשמונאים, אין קאמף פון יידן פאר זייער פרייהייט. — דאס ספר יהודית איז געבליבן נאר אין גריכישן טעקסט, אבער עס איז באוויזן געווארן, אז האס ספר איז געשריבן געווארן אין העבראיש. אין די שפעטערע צייטן זענען געבליבן אין די יידישע קוואלן פארשידענע נוסחאות פון דער מעשה יהודית, וועלכע מען האט פארבונדן מיטן נס פון חנוכה. — די מעשה יהודית איז גענומען געווארן אלס טעמע פאר א ריי קינסטלער, דראמאטורגן. — פרטים וועגן ספר יהודית און אויך די לעצטע העבראישע איבערזעצונג איז פאראן אין אברהם כהנאס אויסגאבע „הספרים החצונים".

יהוה דער נאמען פון גאט, אין תנ"ך, וואס ווערט שפעטער באצייכנט מיטן אויסדרוק „שם המפורש". ווי אזוי דאס דאזיקע ווארט איז געווארן אויסגעדריקט איז נישט קלאר. לויט דער מסורה איז עס „יעהאוואַ" (אין דער ספרדישער אויסשפראך); יידן האבן דעם דאזיקן נאמען ניט געוואלט ארויסזאגן, און אנשטאט דעם האט מען געזאגט „אדני" אדער השם, און די גמרא אין קידושין ע"א זאגט „נכתב אני ביוד הא ונקרא באלף דלת" („מיין נאמען ווערט געשריבן מיט י"ה, און ווערט אויסגעדריקט מיט אלף דלת, דאס הייסט אדני); נאר דער כהן גדול און יום כפור ביי זיין ווידוי אין קדש הקדשים האט יא אויסגעדריקט דעם דאזיקן נאמען בפירוש (משנה יומא); אויך אין שרייבן ווערט באנוצט „ה'", „ד'", „יי'"; אין די קבלה און חסידות־ספרים ווערט ער אנגערופן „שם הויה"; דער דאזיקער געטלעכער נאמען ווערט אויך באצייכנט אלס די „מידת הרחמים" (זע זוכווארט „דין"); זע זוכווארט „תנ"ך־קריטיק; זע אויך זוכווערטער: „אדני", „אלהים", „גאט", „שמות".

יהוידע כהן גדול אין ירושלים אין דער צייט פון ערשטן בית המקדש, ווען די קעניגין־מוטער עתליה האט דערמארדעט אלע מיטגלידער פון דער מלכות בית דוד, ווערנדיק הערשערין אין לאנד. עס איז געראטעוועט געווארן איין קינד יהואש, און יהוידע האט דורכגעפירט נאכער דעם אויפשטאנד קעגן עתליהו און אויסגערופן יהואש אלס קעניג. יהוידע האט אויך דורכגעפירט תקנות אין בית המקדש (מלכים ב' י"א און י"ב, דברי הימים ב' כ"ג).

יהויכין (אויך גערופן „יכניה"), קעניג אין ירושלים (לערך 597 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג); געקעניגט נאר 3 מאנאטן; אין זיין צייט האט נבוכדנאצר מלך בבל איינגענומען ירושלים; און אוועקגעפירט יהויכין קיין בבל און אויף זיין ארט באשטימט אלס קעניג אין ירושלים צדקיהו; דער סיפור ווערט דערציילט אין מלכים ב' כ"ד. אין מלכים ב' כ"ה ווערט דערציילט, אז נבוכדנאצרס זון, אויל מרודך, האט באפרייט יהויכין פון תפיסה און אים געגעבן א זייער הויכן אמט. פון יהויכין האבן אפגעשטאמט די אלע פאמיליעס וואס האבן זיך נאכער

מתייחס געווען, אז זיי קומען ארויס פון מלכות בית דוד, ווי די ראשי הגולה אין בבל און אנדערע. וועגן די אפשטאמענדע פון יהויכין איז פאראן אין דברי הימים ב׳ א׳ ג׳.

יהויקים מלך אין ירושלים אין די יארן 609—597 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. אין מלכים ב׳ כ״ג און כ״ד ווערט דערציילט אז יהויקים איז געווארן מלך דורך פרעה נכה מלך מצרים, און אז יהויקים האט געוואלט פירן א קאמף קעגן בבל, אבער ער איז באזיגט געווארן דורך בבל. אין ירמיה כ״ו ווערט דערציילט ווי לויטן באפעל פון יהויקים איז דערמארדעט געווארן דער נביא אוריהו, און אז אויך דער נביא ירמיהו איז געווען אין געפאר דערמארדעט צו ווערן, ווייל ער האט געווארנט דעם קעניג קעגן זיינע מעשים און ער האט נביאות געזאגט, אז ירושלים און דאס בית המקדש וועלן חרוב ווערן.

יהונדב בן רכב אין מלכים ב׳ י׳ ווערט דערציילט, אז ווען יהוא דער מלך פון ישראל האט אומגעבראכט די אלע דינער פון אפגאט בעל האט אים מיטגעהאלפן דערצו יהונדב בן רכב. אין ירמיה ל״ה ווערט דערציילט, אז יהונדב האט אנגעזאגט זיינע קינדער, אז זיי זאלן נים טרינקען קיין וויין און נישט זיצן אין הייזער, נאר פירן א וואנדער־לעבן און וואוינען אין געצעלטן. דארט אין ירמיה ווערן די אפשטאמענדע פון יהונדב אנגערופן די „בית הרכבים״, און עס ווייזט אויס, אז דאס איז געווען שפעטער א סעקטע פון נזירים. לויט טייל מיינונגען זאלן פון זיי האבן געשטאמט שפעטער די „איסיים״. לויט אן אנדערער לעגענדע זאלן פון זיי האבן געשטאמט יידיש־אראבישע שבטים, וואס האבן געוואוינט אין אראבישן מדבר. זאגאר איז 19טן יארהונדערט, און האבן געהאלטן פון דער יידישער רעליגיע. מיט זיי זאל זיין פארבונדן די לעגענדע וועגן די יידיש־אראבישע שבטים פון „חיבר״. זע „חיבר״.

יהונתן זע „יונתן״

יהורם (יורם) — 1) יהורם, מלך אין יהודה, 860—843 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, זון פון יהושפט מלך יהודה. אונטער דעם איינפלוס פון זיין ווייב עתליה, דער טאכטער פון אחאב מלך ישראל, האט ער איינגעפירט דעם בעל־קולט אין יהודה (מלכים ב׳ ג׳). — 2) יהורם, מלך אין ישראל אין 853—842, זון פון אחאב; קעגן אים האט געמאכט אן אויפשטאנד זיין מיליטער־פירער יהוא און אים געטויט און צוזאמען מיט אים אויך געטויט די גאנצע אחאב־דינאסטיע (מלכים ב׳ ט׳).—זע „יהוא״.

יהושע, זון פון נון, דינער פון משה רבנו, שפעטער פירער פון די יידן, איינעמער פון ארץ־ישראל. אין שמות י״ז ווערט צום ערשטן מאל דערמאנט דער נאמען פון יהושע, וועמען משה רבנו האט געהייסן מלחמה האלטן קעגן עמלק. אין שמות כ״ז ווערט ער אנגערופן דער „משרת״ (דינער) פון משה. אין במדבר י״ז ווערט דערציילט, אז ער האט געהייסן „הושע בן נון״, און משה האט אים אנגערופן יהושע. דארט ווערט דערציילט אז ער האט געשטאמט פון שבט אפרים און אז ער איז געווען איינער פון די מרגלים וואס זענען געשיקט געווארן אויסצוקוקן ארץ־ישראל, נאר אין דער צייט וואס די אנדערע מרגלים האבן גערעדט שלעכטס וועגן דעם לאנד, האט יהושע צוזאמען מיט כלב בן יפונה גערעדט גוט וועגן ארץ־ישראל. אין במדבר כ״ז ווערט געזאגט, אז גאט האט געהייסן

משהן באשטימען יהושען אלס זיין נאכפאלגער. אין דברים ל״א ווערט דערציילט, אז משה רבנו האט פאר זיין טויט איבערגעגעבן די פירונג פון יידישן פאלק צו יהושע. אין ספר יהושע א׳ ווערט דערציילט ווי יהושע האט נאך משהס טויט איבערגענומען די פירונג פון יידישן פאלק, און דאס גאנצע ספר יהושע איז דער סיפור המעשה ווי יהושע האט אריינגעפירט די יידן קיין ארץ־ישראל, געפירט מלחמות קעגן די פעלקער פון ארץ־ישראל און זיי באזיגט און דאס לאנד פאנאדערגעטיילט צווישן די יידישע שבטים. אין יהושע כ״ד ווערט דערציילט, אז ער איז געשטארבן אין עלטער פון 110 יאר און מען האט אים קובר געווען אין תמנת סרח אין בארג אפרים. אין דער משנה, גמרא און מדרשים ווערט יהושע באטראכט נישט נאר אלס וועלטלעכער און מיליטערישער מנהיג פון יידישן פאלק, נאר אויך אלס דער וואס האט איבערגענומען די תורה און רעליגיעזע טראדיציע פון משה רבנו און זיי איבערגעגעבן ווייטער צו די יידישע פירער. אין דער ערשטער משנה פון אבות ווערט געזאגט „משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים״ (משה האט גענומען די תורה אויפן בארג סיני און איר איבערגעגעבן צו יהושע, און יהושע צו די זקנים). אין דער גמרא בבא קמא פ״א ווערן געבראכט תקנות, וואס יהושע האט איינגעפירט כדי אפצוהיטן דעם וואויל פון ארץ־ישראל. אין בבא בתרא י״ד ווערט געזאגט אז יהושע האט געשריבן זיין ספר (יהושע) און די לעצטע 8 פסוקים פון חומש דברים (פון וימת משה ביז צום סוף. — דאס ספר יהושע איז דאס ערשטע ספר פון די נביאים הראשונים און האלט 24 קאפיטלעד. עס ווערט אין אים דערציילט וועגן די מלחמות וואס יהושע האט געפירט ביים איינעמען ארץ־ישראל, און עס ווערט אויך געגעבן (אין די קאפיטלעך י״ג—כ״א) די געאגראפישע איינטיילונג פון לאנד. צום סוף ווערט דערציילט וועגן טויט פון יהושע. אין דער גמרא נדרים כ׳ב ווערט געזאגט אז ווען יידן וואלטן נישט געזינדיקט וואלטן זיי געהאט נאר די 5 חומשים און ספר יהושע; דערפון איז צו זען, אז דער ספר יהושע איז באטראכט געווארן אלס הייליק באלד נאכן חומש. די מאדערנע תנ״ך־קריטיקער ווילן פארייניקן דעם ספר יהושע צו די 5 חומשים און רופן זיי צוזאמען „העקסאטעאוך״. דאס הייסט „די 6 ספרים״. די שומרונים, וועלכע האבן נישט קיינע אנדערע ספרים פון די נביאים, האבן נאר דעם חומש און דעם ספר יהושע, איז וועלכן עס זענען פאראן א סך קלענערע ענדערונגען פון אונדזער ספר יהושע און נאכער צוגאבן אויך פון שפעטערע געשעענישן (וועגן ספר יהושע פון די שומרונים זע ביים זוכווארט „שומרונים״).

יהושע עס זענען געווען א ריי אנגעזעענע רבנים מיטן נאמען „יהושע״. — מיר געבן דא די אנגעזעענסטע פון זיי. — 1) יהושע בועז (געשטארבן אין יאר 1555), מחבר פון „מסורת הש״ס״ און „נר משפט״ אויף ש״ס; אין „נר משפט״ ווייזט ער אן וואו עס געפינט זיך אין רמב״ם און טורים די הלכה פון דער באטרעפנדער גמרא; אויך שלטי הגבורים אויף דעם אלפס. — 2) יהושע העשל בן יוסף, רב אין לעמבערג, נאכער אין קראקע (געשטארבן 1648) מחבר פון „מגיני שלמה״. — 3) יהושע העשל בן יעקב, באקאנט אויך מיטן נאמען „רבי ר׳ העשל״, רב אין קראקע (געשטארבן 1663). בארימט אלס גרויסער גאון און ראש ישיבה זיינע תלמידים זענען געווען רבי דוד, מחבר פון ט״ז, רבי שבתי, מחבר פון ש״ך און אנדערע. — 4) יהושע ולק; זע

זוכווארט „וואלק". — 5) יעקב יהושע, רב אין פראנקפורט (געשטארבן 1754), מחבר פון ספר „פני יהושע" אויף ש"ס (געדרוקט פראנקפורט 1752), פארעכנט אלס איינער פון די גאונים אין 18טן יאָרהונדערט, געווען א קעגנער פון רבי יונתן אייבעשיץ.

יהושע בן גמלא כהן גדול אין 2טן בית המקדש אין דער צייט פון אגריפס דעם 2טן. אין יומא י"ח ווערט דערציילט אז זיין רייכע פרוי האט געגעבן דעם מלך ינאי (לויט דער מיינונג פון היסטאריקער דארף זיין אגריפס) א סך געלד, כדי איר מאן זאל ווערן כהן גדול. אין בבא בתרא כ"א ווערט דערציילט אז ער האט געגרינדעט אין יעדער שטאט חדרים מיט מלמדים, און אזוי ארום געלערנט קינדער תורה. אין פלאוויוסעס „מלחמות", ווערט דערציילט, אז ער איז אומגעקומען דורך די קנאים אין דער צייט פון חורבן ירושלים.

יהושע בן חנניה תנא אין ארץ־ישראל אין דער צייט פון חורבן בית שני און שפעטער; באקאנט אין דער משנה אויך מיטן סתם נאמען רבי יהושע; ער איז געווען א לוי און אין בית המקדש האט ער געזונגען צוזאמען מיט די לויים די משוררים (ערכין י"א); ער איז געווען איינער פון די 5 אנגעזעענע תלמידים פון רבן יוחנן בן זכאי; און אין דער משנה אבות פרק ב' זאגט אויף אים זיין רבי „אשרי יולדתו" (וואויל איז דער מוטער וואס האט אים געבוירן). אין ברכות כ"ח ווערט דערציילט, אז ער איז געווען א בעל מלאכה, א שמיד, און פון דער דאזיקער מלאכה זיך מפרנס געווען אין ארעמקייט; אין אבות פרק ב' ווערן פון אים געבראכט די ווערטער „עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאין את האדם מן העולם" (א שלעכט אויג און דער שלעכטער ווילן און שנאה צו מענטשן ברענגען אים דעם מענטש פון דער וועלט). ביים חרבן ירושלים האט ער צוזאמען מיט רבי אליעזר ארויסגעפירט זיין רבי רבן יוחנן פון באלאגערטן ירושלים (גטין נ"ו); רבי יהושע האט זיך באזעצט אין פקיעין (סנהדרין ל"ב). ער פלעגט קומען אפט קיין יבנה צו דער גרויסער ישיבה, וואו ס'האט געוואוינט דער נשיא רבן גמליאל. די הלכות פון רבי יהושע געפינען זיך אפט אין משנה און ברייתות. אין הוריות י' ווערט דערציילט אז ער האט געקענט אסטראנאמיע. אין ברכות נ"ו און אנדערע ערטער אין גמרא און מדרש ווערט דערציילט, אז ער האט געהאט ויכוחים מיט דעם רוימישן קיסר אדרינוס; אין בכורות ח' ווערן געבראכט זיינע ויכוחים מיט די גריכישע חכמים פון אטען (סבי דבי אתונא); ער איז געווען באקאנט אלס חכם (תענית ז', ערובין נ"ג); אין מדרש רבה בראשית ס"ד ווערט דערציילט ווי די יידן האבן געוואלט מורד זיין אין רוים און רבי יהושע האט זיי בארואיקט, דערציילנדיק א משל. ער איז געשטארבן פאר דעם אויסברוך פון דער בר כוכבא־מלחמה. אין סוף סוטה ווערט געזאגט, אז זינט רבי יהושע איז געשטארבן איז פארשוואונדן געווארן עצה ומחשבה. פון זיינע אגדה־ווערטער וועלכע זענען פאראן פיל, זענען צו פארצייכענען: „אויך גוטע ניט־יידן האבן חלק לעולם הבא" (סנהדרין ק"ה); דער בעסטער וועג פאר א מענש איז צו האבן א גוטן חבר (אבות פרק ב'); מער ווי דער געלט־געבער טוט דעם ארעמאן, טוט דער ארעמאן דעם געלט־געבער (ויקרא רבה ל"ד).

יהושע בן לוי אמורא אין ארץ־ישראל אין ערשטן דור פון אמוראים (אין אנהויב 3טן יאָרהונדערט); ווערט אנגערופן אויך „בר לואי" (סנהדרין צ"ח);

געוואוינט אין דרום, אין דער שטאָט לוד; אין דער גמרא זענען פאַראַן פון אים פיל הלכות און אגדה־ווערטער; אין 6טן פרק פון פרקי אבות איז פאַראַן פון אים דער מאמר אַז יעדן טאָג גייט אַרויס אַ בת קול פון הר חורב, אַז ווי איז צו מענטשן דערפאַר וואָס זיי לערנען נישט קיין תורה; דאָרט זאָגט ער אויך אַז „אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה (אַ מענטש איז נישט פריי נאָר ווען ער איז עוסק אין תורה), אַ געדאַנק וואָס דערמאָנט דעם געדאַנק פון די אַלטע פילאָזאָפן סטאָאיקער וועגן דער „פרייהייט פון חכם״; אין סנהדרין מ״ג זאָגט ער אַז ווער עס האָט אַ צעבראָכן הארץ איז אַזוי ווי ער וואָלט מקריב געווען קרבנות; אין ברכות י״ט זאָגט ער, אַז מען טאָר נישט אַרויסכאַפּן זיך מיט קיין קללה ווייל „אל יפתח אדם פיו לשטן״; אין כתובות ע״ז ווערט דערציילט וועגן אים אַז דער מלאך המות האָט אים נישט געטויט נאָר ער איז אַריין לעבעדיקערהייט אין גן עדן.

יהושע בן פרחיה תנא, נשיא פון סנהדרין, איינער פון די „זוגות״ (זע „זוגות״) אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, וואָרשיינלעך אין דער צייט פון מלך אַלכסנדר ינאי; אין אבות פרק א׳ ווערט פון אים געבראַכט דאָס וואָרט „עשה לך רב וקנה לך חבר והוה דן את כל האדם לכף זכות״ (שאַף זיך אַ רבי, קויף זיך אַ חבר, און אורטייל יעדן מענטש צום גוטן); אין מנחות ק״ט ווערט דערציילט אַז צוליב די רדיפות אויף די יידישע חכמים דורכן מלך ינאי איז יהושע בן פרחיה אַנטלאָפן קיין מצרים; נאָר נאָכער איז ער צוריקגעקומען. אין סנהדרין ק״ז ווערט וועגן אים געזאָגט אַז ישו הנוצרי איז געווען זיין תלמיד, און אַז יהושע בן פרחיה האָט ישון פאַרשטויסן פון זיך; די דאָזיקע שטעלע פון דער גמרא האָט אַרויסגערופן שוועריקייטן ביי פיל היסטאָריקער, ווייל געוויינלעך ווערט אָנגענומען אַז ישו הנוצרי האָט געלעבט אַ סך שפּעטער אין דער צייט פון הורדוס המלך; זיין חבר אין די זוגות איז געווען נתאי הארבלי.

יהושע בן קרחה תנא אין דער 2טער העלפט פון 2טן יאָרהונדערט אין ארץ ישראל, געהאַט אריכת ימים; פאַראַן פון אים אין תלמוד אַ ריי הלכות און אגדות; אין סנהדרין ק״ח זאָגט ער, אַז די גאַנצע וועלט איז באַשאַפן געוואָרן פאַר דעם מענטש; אין מדרש (בראשית רבה י״ג, כ״ז, שמות רבה ב׳ און אַנדערע) זענען פאַראַן זיינע ויכוחים מיט די מינים.

יהושע (ישוע) בן יהוצדק ערשטער כהן גדול אין דער צייט ווען יידן זענען צוריקגעקומען פון גלות בבל קיין ארץ־ישראל; ער צוזאַמען מיט זרובבל זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון די צוריקקערנדע יידן פון בבל. אין די לעצטע נביאים ספרים, חגי און זכריה ווי אויך אין עזרא און נחמיה און דברי הימים ווערט ער געבראַכט עטלעכע מאָל. ער צוזאַמען מיט זרובבל האָבן געבויט דעם נייעם מזבח און אָנגעהויבן בויען דאָס בית המקדש. פון זכריה ג׳, ד׳ און ו׳ איז צו זען, אַז צווישן יהושע און זרובבל איז אַנטשטאַנען די מחלוקה וועגן דער הערשאַפט אין ארץ־ישראל; דאָס איז געווען די מחלוקה, צי די הערשאַפט זאָל געהערן צום כהן גדול און זיין אַ רעליגיעז־טעאָקראַטישע, אָדער זי זאָל געהערן צום אייניקל (זרובבל) פון די מלכי בית דוד און זאָל זיין אַ וועלטלעכע. דער נביא זכריה וויל אויסגלייכן ביידע („ועצת שלום תהיה בין שניהם״). אין נחמיה ווערן זיינע אייניקלעך געטאַדלט פאַר חתונה האָבן מיט פרעמדע פרויען.

יהושפט מלך אין יהודה אין די יאָרן 874—850 פאַר דער געוויינלעכער צייט־

רעכענונג; זון פון מלך אסא; אין מלכים א׳ כ״ב ווערט דערציילט וועגן אים, אז ער האט געהערט צו די פרומע מלכים; ער האט געפירט צוזאמען מיט די מלכים פון ישראל מלחמות קעגן מואב און ארם; ער האט געשיקט שיפן קיין אופיר צו ברענגען גאלד, נאר די שיפן זענען צע־בראכן געווארן אין עציון גבר (מלכים א׳ כ״ב); אין דברי הימים ב׳ י״ט און כ׳ ווערט ער געשטראפט דורך די נביאים דערפאר וואס ער האט זיך מתחבר געווען צו די זינדיקע מלכים פון ישראל; אין דברי הימים ב׳ כ׳ ווערט געבראכט פון אים א תפילה, און אין קאפיטל י״ט ווערט דערציילט, אז ער האט באשטימט שופטים (ריכטער) אין גאנצן לאנד און האט זיי אנגעזאגט, אז זיי זאלן נישט נעמען קיין שוחד און נישט חנפענען קיי־נעם.

יהושפט, עמק נאמען פון א טאל וואס געפינט זיך צופוסנס פון הר הזיתים אין ירושלים, א טייל פון נחל קדרון; אין יואל ד׳ ווערט געזאגט, אז אלע פעלקער וועלן צונויפגעזאמלט ווערן אין עמק יהו־שפט און דארט ווערן געמשפט; לעבן עמק יהושפט איז פאראן דער יידישער בית עלמין.

יהרג ואל יעבור דאס איז אן אויס־דרוק אין דער גמרא, וואס איז דער טייטש: „געטויט ווערן און נישט עובר זיין״, און דער זין דערפון איז צו ענט־פערן אויף דער פראגע: ווען מען וויל צווינגען א ייד עובר צו זיין אויף א גע־באט פון דער רעליגיע, צי זאל ער זיך לאזן טויטן און נישט עובר זיין אויפן געבאט, אדער ער מעג יא עובר זיין און זיך ראטעווען דאס לעבן. אין דער גמרא סנהדרין ע״ד ווערט די פראגע באהאנדלט אויספירלעך; עס ווערן דארט געבראכט פארשידענע מיינונגען; עס ווערט דארט געזאגט, אז אין דער עליה פון בית נתזה אין לוד, ווייזט אויס אין דער צייט פון גזרת שמד אין ארץ־ישראל נאך דער בר כוכבא־מלחמה, האט מען באשלאסן, אז אויף אלע געבאטן מעג מען יא עובר זיין, כדי צו ראטעווען זיך דאס לעבן, דאקעגן אויף די דריי עבירות, פון עבודה זרה (דינען אפגעטער), גלוי עריות (זנות) און שפיכת דמים (הרגענען מענטשן), זאל מען זיך לאזן טויטן און נישט עובר זיין אויף זיי, יהרג ואל יעבור. די פראגע האט געהאט א גרויסע באדייטונג אין דער יידישער געשיכטע צוליב די גזרות שמד, און זי איז באהאנדלט געווארן דורך די גרעסטע יידישע רעליגיעזע אויטאריטעטן, ווי דער רמב״ם און אנדערע.

יואב בן צרויה מיליטער־פירער פון דוד המלך; וועגן זיינע גבורות ווערט דערציילט אין ספר שמואל ב׳; ער האט מל־חמה געהאלטן קעגן א ריי פעלקער (עמון און אנדערע) און זיי אלע באזיגט; ער האט אויך אונטערדריקט די אויפשטאנדן פון אבשלום און שבע בן בכרי; אין מל־כים א׳ ווערט דערציילט, אז ער האט געוואלט מאכן אלס מלך, נאכדעם ווי דוד וועט שטארבן, דודס זון אדוניה; אבער אלס מלך איז אויסגערופן געווארן שלמה, וועלכער האט געלאזט טויטן יואבן. פון די סיפורים אין שמואל ב׳ און מלכים א׳ איז צו זען, אז צווישן דוד המלך און יואב זענען כסדר געווען מיינונגס־פארשידנ־קייטן און אז יואב האט דורכגעפירט וואס ער האט געוואלט. לויט דעם ספור אין מלכים א׳ האט דוד פאר זיין טויט אנ־געזאגט שלמהן צו טויטן יואב.

יואל נביא, זיינע נביאות זענען פאראן אין ספר יואל פון תרי עשר; אין ספר יואל ווערט אנגעגעבן זיין פאטערס נא־מען פתואל; עס ווערט נישט אנגעגעבן אין ספר וואו דער נביא האט געוואוינט

און ווען ער האט געלעבט. אין דער נביאות דערציילט ער וועגן א היישעריק וואס האט חרוב געמאכט דאס לאנד; אין קאפיטל ד' דערציילט ער וועגן די בני יהודה און בני ירושלים וואס זענען פארקויפט געווארן צו די בני היונים. דאס ספר האט 4 קאפיטלעך.

יואל סירקיש זע „סירקיש".

יואש זע „יהואש".

יובל אין חומש ויקרא כ"ה ווערט געזאגט, אז יעדעס 7טע יאר ווערט אנגערופן שמיטה, און יעדעס 50טע יאר ווערט אנגערופן יובל; וועגן די דינים פון שמיטה זע ביים זוכווארט „שמיטה". אין יובל האט מען נישט געטארט באזייען די פעלדער; אלע פעלדער וואס זענען געקויפט געווארן, זענען צוריק געווארן דאס אייגנטום פון די פריערדיקע בעלי בתים, (ושבתם איש אל אחוזתו); אלע יידישע קנעכט זענען געווארן באפרייט („דרור") ווען דאס יובל־יאר איז אנגעקומען, און דער חומש גיט צו, אז דאס איז ווייל מען קאן נישט קויפן א ייד אלס קנעכט אויף אייביק („ממכרת עבד"). דאס יובל־יאר איז באטראכט געווארן אלס הייליק (וקדשתם את שנת החמשים), און אלס צייכן דערצו האט מען אין 10טן טאג פון חודש תשרי, אין יום כיפור, געבלאזן שופר אין לאנד. אין יחזקאל מ"ו ווערט דאס יובל־יאר אנגערופן „שנת הדרור" (פרייהייט־יאר); אויך אין ירמיה ל"ד ווערט דאס באפרייען די קנעכט אנגערופן „דרור", און די חכמי התלמוד (ערכין ל"ב) מיינען, אז דאס האט ירמיהו געמיינט דאס יובל־יאר. די גמרא אין ערכין ל"ב זאגט אויך אז נאכדעם ווי דאס בית המקדש איז חרוב געווארן איז בטל געווארן דאס יובל־יאר. — דאס ווארט יובל זאל שטאמען פון בלאזן שופר מיט דעם הארן פון שעפסן („שופרות היובלים", יהושע ו'). — דאס ווארט יובל איז אנגענומען געווארן אין די אייראפעאישע שפראכן צו געדענקען א צייט־פייערונג, „יובילעאום".

יובלים נאמען פון אן אלט ספר, געשריבן אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, געהערט צו אפאקריפן, „כתובים אחרונים", און איז געווען פארלוירן א לאנגע צייט. דאס ספר ווערט דערמאנט אין פלאוויוסעס ווערק מיטן נאמען „יובלות־בוך". אין פירוש צו דברי הימים פון רב סעדיה גאונס א תלמיד (10טן יארהונדערט) ווערט דערמאנט א ספר „היובלות" אין העברעאיש; דאס ספר זאל אויך האבן באקאנט געווען מיטן נאמען „בראשית זוטא" און אויך „ספרא דאדם הראשון". סיוווי, דאס ספר איז געווען פארלוירן א לאנגע צייט, און ערשט אין 19טן יארהונדערט האט מען עס געפונען אין דער אלט־אביסינישער שפראך, נאכער האט מען אויך געפונען פראגמענטן אין לאטיין, און מען האט עס איבערזעצט אין פיל שפראכן. דר. שלמה רובין האט עס דער ערשטער איבערזעצט אין העברעאיש (געדרוקט אין „השחר" תרכ"ט מיט אן איינלייטונג). — דער מחבר דערציילט אז דאס ספר איז איבערגעגעבן געווארן דורך א מלאך צו משה רבנו ווען ער איז געווען אין הימל. דאס בוך טיילט איין די געשיכטע אין יובלות, יעדע עפאכע צו 50 יאר, און עס ווערן איבערגעגעבן פארשידענע לעגענדעס און סיפורים וועגן די געשעענישן וואס ווערן געבראכט אין חומש פון אדם וחוה אן ביז אין מיטן שמות. אסך פון די דאזיקע אגדות געפינט מען אין די מדרשים. עס ווערן דא אויך געבראכט די גלויבונגען אין משיח. טייל הלכות וואס ווערן געבראכט אין ספר היובלים זענען אין סתירה צו די אנגענומענע יידי־

שע דינים. לויט דער מיינונג פון גרעסטן טייל געלערנטע (פראַנקעל און אַנדערע) איז דאָס ספר געשריבן געוואָרן אין העברעאיש. יעלינעק האַלט, אַז דאָס ספר איז געשריבן געוואָרן דורך די איסיים (זע „איסיים"). טייל היסטאָריקער מיינען, אַז דער יובלים איז געשריבן געוואָרן אין דער צייט פון יוחנן הורקנוס (אין די יאָרן 105—135 פאַר דער געווינלעכער צייטרעכענונג). זע רובינס „ספר היובלים" און זיין איינלייטונג; אויך כהנאס „ספר היובלים" אין זיין אויסגאַבע פון „הספרים החצונים".

יודגאַן אַל רעי נאָמען פון אַ גרינדער פון אַ יידישער סעקטע אין פּערסיע און אין אַראַבישן קאַליפאַט אין 8טן יאָרהונדערט; ער איז געהאַלטן געוואָרן דורך זיינע אָנהענגער אַלס נביא און משיח (דערפון שטאַמט זיין צונאָמען „אַל רעי", „דער פּאַסטוכער"). — ער האָט געהייסן פאַסטן און זיין נזירים, נישט עסן פלייש און נישט טרינקען וויין; וועגן מצוות פון דער תורה האָט ער געהאַלטן, אַז זיי פאַרפליכטן נאָר אין ארץ ישראל, ווען דאָס בית המקדש עקזיסטירט. לויט טייל מיינונגען זאָל ער זיין דער זעלבער יהודה הפרסי וואָס ווערט געבראַכט אין פּירוש פון ר' אברהם אבן עזרא אויף תורה. זיינע אָנהענגער האָבן זיך ביסלעכווייז אַסימילירט מיט די קאַראַאימער.

יוגאָסלאַוויע לאַנד אין דרום אייראָפּע, לערך 15 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי איבער 50 טויזנט יידן (20 פּראָצענט ספרדים), מייסטנס אין דער הויפּטשטאָט בעלגראַד; די קהלות (110) זענען פאַראייניקט אין אַ לאַנד־אָרגאַניזאַציע; געבן אַרויס צייטשריפטן. אַ גרויסע ציוניסטישע באַוועגונג. — די היטלעריסטישע אַרמייען האָבן אין די יאָרן 1941—1942 חרוב געמאַכט די יידישע קהלות און דערמאָרדעט פיל יידן.

יודעים זע זוכוואָרט „גנאָסטיקער".

יאָזעלמאַן, יוסף (לערך 1480—1554) באַרימטער יידישער שתדלן אין דייטשלאַנד פון דער שטאָט ראָסהיים; ער איז געווען דער פּרנס און מנהיג פון אַלע יידישע קהלות אין דייטשלאַנד און האָט פיל געווירקט לטובת יידן ביי די דייטשע קייסאָרים מאַקסימיליאַן דעם ערשטן און קאַרל דעם 5טן. ער האָט מחבר געווען די ספרים „דרך הקודש", „אגרת נחמה", „המקנה" און אויך געשריבן זכרונות; וועגן אים האָט שאול פּנחס ראַבינאָוויטש געשריבן אין העברעאיש „ר' יוסף איש רוסהיים"; דר. לעהמאַן הנט געשריבן וועגן אים אַ ראָמאַן „ר' יאָזלמאַן" (איבערזעצט אין יידיש).

יוחנן פון גוש חלב פירער פון די קנאים, קעמפער קעגן די רוימער אין דער צייט פון חרבן בית שני; ער האָט געשטאַמט פון גוש חלב אין גליל און האָט פאַרטיידיקט די שטאָט קעגן די רוימער; ער האָט אויך געוואָרנט די סנהדרין אין ירושלים קעגן דעם יידישן קאָמאַנדיר פון גליל יוסף בן מתתיהו (פלאַוויוס), האַלטנדיק אים פאַר אַ בוגד. יוחנן איז מיט זיינע אָנהענגער אַוועק קיין ירושלים, וואו ער האָט צוזאַמען מיט די אַנדערע קנאים־פירער געפירט די מלחמה קעגן די רוימער, ביז די שטאָט איז איינגענומען געוואָרן. די רוימער האָבן אים פאַראורטיילט צו אייביקער געפענגעניש. פלאַוויוס דערציילט וועגן אים אין זיינע ביכער „מלחמות" און „אויטאָביאָגראַפיע"; דאָרט דערציילט ער, אַז רבן שמעון בן גמליאל איז געווען יוחננס פריינט.

יוחנן המטביל פאַרהייליקט ביי קריסטן (אַלס „יוחנן דער טויפער"), אַלס רבי פון ישו הנוצרי. אין פלאַוויוסעס „קדמוניות" ווערט ער פאַרגעשטעלט אַלס

הייליקער יידישער נזיר, וועלכער האָט גערופן דאָס פאָלק צו תשובה און איז אומגעקומען דורך הורדוס אַנטיפּאַס. אין יידישע קוואַלן (אחוץ פלאַוויוס) ווערט וועגן אים גאָרניט געבראַכט. וואַרשיינ-לעך איז ער געווען פון די „איסיים" (זע „איסיים"). פאַראַן טייל קריטישע מיי-נונגען, אַז דער גאַנצער סיפּור ביי פלאַ-וויוס איז צוגעגעבן געוואָרן שפּעטער דורך קריסטן. — זע קלויזנער „ישו הנוצרי".

יוחנן בן זכאי, רבן באַרימטער תנא אין ירושלים אין דער צייט פון חרבן בית שני. לויט דער משנה אין אבות ב' איז ער געווען אַ תלמיד פון הלל און שמאי; אָבער הויפּטזעכלעך איז ער גע-ווען אַ תלמיד פון הלל. די גמרא אין סוכה כ"ח זאָגט וועגן אים, אַז ער האָט געקענט די גאַנצע תורה שבכתב ושבעל פה און אויך מעשה מרכבה (געהיימע לערע וועגן געטלעכקייט). הלל האָט פאַר זיין פּטירה געזאָגט וועגן אים, אַז ער איז „אב לחכמה ואב לדורות" (ירו-שלמי נדרים ה'); ער האָט, לויט דער טראַדיציע, געלעבט 120 יאָר (ראש השנה ל"ב); לויט טייל מיינונגען זאָל ער האָבן געווען נשיא (ספרי דברים). ווען ירושלים איז געווען באַלאַגערט דורך די רוימער האָט רבן יוחנן געהערט צו די וואָס האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף מאַכן שלום מיט די רוימער, ווייל מען וועט זיי נישט קאָ-נען באַזיגן (גטין נ"ו). מיט דער הילף פון זיין שוועסטער-זון, דעם קנאים-פירער אבא סיקרא (זע זוכוואָרט „אבא סיק-רא") איז רבן יוחנן אַרויס פון דעם באַ-לאַגערטן ירושלים און געקומען צום רוי-מישן גענעראַל אַספּסינוס און אים נבי-אות געזאָגט, אַז ער וועט ווערן רוימישער קיסר, און האָט ביי אים געבעטן צו שאַנעווען „יבנה וחכמיה" (די שטאָט יבנה און אירע חכמים) ווי אויך לאָזן לעבן די נשיאים-דינאַסטיע פון רבן גמלי-אל. אין יבנה האָט רבן יוחנן מיט זיינע תלמידים געגרינדעט די ישיבה, וועלכע איז געוואָרן דער נייער תורה-צענטער נאָכן חרבן ירושלים, און האָט אַזוי אַרום דערהאַלטן די גייסטיקע עקזיסטענץ פון יידישן פאָלק. אין יבנה האָט רבן יוחנן מתקן געווען אַ סך תקנות (ראש השנה כ"ט און אַנדערע ערטער). דאָרט האָט ער איבערגעגעבן דאָס נשיאות צו רבן גמליאל (דיבנה) און אליין זיך באַזעצט אין ברור חיל. אין ברכות כ"ח ווערט דערציילט, אַז איידער ער איז געשטאָרבן האָט ער געזאָגט צו זיינע תלמידים. אַז זיי זאָלן מורא האָבן פאַר גאָט אַזוי פיל ווי זיי האָבן מורא פאַר מענטש. — אין אבות ב' ווערט געזאָגט, אַז ער האָט גע-האָט 5 אָנגעזעענע תלמידים, צווישן זיי רבי אליעזר בן הרקנוס, רבי יהושע, רבי אלעזר בן ערך. — פון רבן יוחנן ווערן געבראַכט אין משנה און גמרא אַ סך הלכות ווי אויך אגדה-ווערטער און אויך ויכוחים וואָס ער האָט געהאַט מיט די צדוקים און ביתוסים (מנחות ס"ה און אַנדערע). אין אבות ב' ווערט געבראַכט זיין וואָרט „אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת" (אויב דו האָסט געלערנט אַ סך תורה, באַטראַכט עס נישט אַלס דיין פאַרדינסט, ווייל דערצו ביזטו באַשאַפן געוואָרן). אין סוכה כ"ח ווערט דערציילט. אַז ער האָט קיינמאָל נישט גערעדט קיין שיחת חולין און שטענדיק געלערנט. אין בבא בתרא י' זאָגט ער, אַז צדקה איז מכפּר אויף די פעלקער. אין ברכות י"ז ווערט דער-ציילט, אַז ער האָט שטענדיק באַגריסט פריער מענטשן אין גאַס, זאָגאַר נישט-יידן. אַ זאַמלונג פון זיינע אגדה-ווער-טער איז פאַראַן אין באַכערס „אגדות התנאים". אין דער אַלטשטאָט איז ירו-שלים איז פאַראַן אַ בית המדרש וואָס איז מיוחס צו רבן יוחנן בן זכאי. לויט

דער טראַדיציע געפינט זיך זיין קבר אין מרון נישט ווייט פון רבי שמעון בן יוחאים קבר. — זע „תולדות תנאים ואַמוראים" פון היימאַן.

יוחנן כהן גדול זע „הורקנוס".

יוחנן בן נפחא באַרימטער אמורא אין ארץ־ישראל, באַקאַנט אין דער גמרא מיטן סתם נאָמען „רבי יוחנן". וועגן דער צייט ווען ער האָט געלעבט זענען פאַראַן מיינונגס־פאַרשידנקייטן ביי די היסטאָריקער פראַנקעל (אין „מבוא הירושלמי"). גרעץ (אין זיין „געשיכטע"), וויים („דור דור ודורשיו") און הלוי („דורות הראשונים"). מען נעמט אָן אַז ער איז געבוירן געוואָרן לערך דעם יאָר 180 און געשטאָרבן 270. ער איז געווען אַ תלמיד פון רבי יהודה הנשיא (חולין קל"ז); זיין הויפּט־דערציער איז געווען רבי אושעיא רבה (ערובין נ"ג). זיין ישיבה האָט ער געהאַט אין טבריה, און זיינע תלמידים זענען געווען די אָנגעזעענסטע אמוראים פון ארץ ישראל (רבי אלעזר בן פדת און אַנדערע); זיין חבר און תלמיד און שוואָגער איז געווען ריש לקיש. זיינע הלכות זענען פאַראַן זייער פיל אין דער גמרא. פון אים זענען אויך פאַראַן אגדה־ווערטער. אין מגילה י' זאָגט ער, אַז די מלאכים האָבן ביי קריעת ים סוף געוואָלט זאָגן שירה צוליב דער רעטונג פון יידן, אָבער גאָט האָט נישט געלאָזט, ווייל „מעשי ידי טובעים בים" (ווייל די מצריים, די באַשעפענישן פון גאָט, זענען דערטרונקען געוואָרן אין ים). אין ירושלמי בבא קמא ח' ווערט דערציילט, אַז ווען ער האָט געטרונקען וויין האָט ער געגעבן אויך זיין קנעכט, זאָגנדיק דעם פּסוק „הלוא בבטן עושני עשהו" (דער קנעכט איז געבוירן געוואָרן פּונקט ווי איך). אין קידושין ל"ג ווערט דערציילט אַז ער פלעגט זיך אויפשטעלן פאַר אַלטע לייט אַפילו פאַר נישט־יידן („סבי דארמאי"). ער האָט געהאַט 10 זין און זיי זענען אַלע געשטאָרבן ביי זיין לעבן, אָבער ער האָט נישט מתרעם געווען אויף גאָט (ברכות ה'). ער האָט געזאָגט „ליכא מידי דלא רמיזי באורייתא", נישטאָ קיין זאַך וואָס דערצו איז נישטאָ אַ רמז אין דער תורה (תענית ט'). לויט דער טראַדיציע זאָל ער האָבן געווען דער ערשטער מסדר פון דעם תלמוד ירושלמי, הגם זיינע תלמידים און תלמידים פון תלמידים האָבן שפּעטער צוגעגעבן צום ירושלמי הוספות. פּרטים וועגן זיין לעבן אין די דערמאָנטע ביכער פון די היסטאָריקער און אויך אין „תולדות תנאים ואַמוראים" פון היימאַן.

יוחנן הסנדלר תנא אין ארץ־ישראל אין 2טן יאָרהונדערט, תלמיד פון רבי עקיבא (ברכות כ"ב). דער ספר יוחסין זאָגט, אַז ער האָט געהייסן „הסנדלר" ווייל ער איז געווען אַ שוסטער (געמאַכט סנדלים); ער האָט געשטאַמט פון אלקסנדריה של מצרים (ירושלמי חגיגה ג'); אין אבות ד' זאָגט ער „כל כנסיה שהיא לשם שמים סופה להתקיים (נאָר אַ פאַרזאַמלונג וואָס איז לשם שמים האָט אַ קיום).

יוחנן בן קרח אידישער מילטער־פירער אין דער צייט פון חרבן פון 1טן בית המקדש; ער האָט געוואָרנט גדליה בן אחיקם, דעם יידישן הערשער אין יהודה נאָכן חרבן, וועלכער איז באַשטימט געוואָרן דורך נבוכדנאצר מלך בבל, אַז ישמעאל בן נתניה וויל אים אומברענגען. נאָכן טויט פון גדליה איז יוחנן בן קרח אַנטלאָפן צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע יידן קיין מצרים. דער סיפּור וועגן אים איז פאַראַן אין ירמיה מ'—מ"ג.

יוחסין אין דער גמרא (יבמות מ"ט, ירושלמי תענית ד', פסחים ס"ב) ווערט

געזאָגט, אַז אין די אַלטע צייטן איז געווען ביי יידן אַ בוך פון גענעאַלאָגיע (יחוס) פון יידישע פאַמיליעס, מיטן נאָמען „מגילת יוחסין" און „ספר יוחסין". פון נחמיה ז' איז צו זען אַז דעמאָלט איז געווען אַ „ספר היחש"; אויך אין די שפּעטערדיקע צייטן האָט ביי יידן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע דער יחוס פון דער פאַמיליע, באַזונדערס ביים טאָן שידוכים (תענית ל"א). אויך אין מיטלאַלטער און אין דער נייער צייט האָט מען ביי יידן זיך גערעכנט מיט יחוס, און עס איז געוואָרן אַ מעלה, אַז מען איז אַ „מיוחס" — זע זוכוואָרט „אַדעל".

יויריב (יהויריב) זע זוכוואָרט „משמרות".

יוכבד ווייב פון עמרם, מוטער פון משה רבנו, אהרן הכהן און מרים (שמות ו' און אַנדערע ערטער אין חומש); אין דער גמרא און מדרש זענען פאַראַן אַ סך אגדות וועגן יוכבד.

יולדת זע „קימפּעטאָרן".

יום אין העברעאיש איז „יום" דער טייטש „טאָג"; דערפון איז דאָס וואָרט „יום" אַריין אַלס וואָרט־טייל פון אַ סך באַגריפן און נעמען אין דער יידישער רעליגיע און אויך אין לעבן, ווי למשל יום־טוב, יום כפור, יום הדין (אַלס באַדייטונג פאַר ראש השנה און יום כפור), דער פאַרזאָגען־נאָמען „יום־טוב" פאַר מענטשן. מען באַצייכנט אין יידיש מיטן נאָמען „יום" דאָס אַנטשפּרעכנדע קאַפּיטל תהלים וואָס מען זאָגט יעדן טאָג נאָכן דאַווענען, פאַר יעדן טאָג פון דער וואָך אַן אַנדער קאַפּיטל תהלים, און פריער זאָגט מען „היום יום ראשון" אדער „שני" און אַזוי פאַר יעדן באַזונדער; דאָס שטאַמט פון שיר פון די לויים אין בית המקדש, ווי עס איז פאַראַן אין משנה סוף תמיד ז'; מיטן וואָרט „יום תהלים" מיינט מען אויך אַ גאַנצן חלק פון תהלים, און דאָס גאַנצע ספר ווערט איינגעטיילט אויף 7 חלקים, און גאָר פרומע יידן זאָגן יעדן טאָג פון דער וואָך אַ גאַנצן חלק פון תהלים.

יום טוב (גוטער טאָג), נאָמען פאַר די יידישע פייערלעכע טעג (אַחוץ שבת און יום כפור) ווען מען טאָר נישט טאָן קיין אַרבעט, אָבער קאָכן און באַקן און באַנוצן זיך מיט פייער מעג מען. אין לשון רבים איז עס „ימים טובים". אַזעלכע זענען ראש השנה, סוכות, פּסח און שבועות. דאָס וואָרט יום־טוב ווערט שוין געבראַכט אין תנ"ך (שמואל א' כ"ה, מגילת אסתר ט'), הגם אין אַלגעמיין באַנוצט דער תנ"ך דערצו דאָס וואָרט „מועד", „חג". — וועגן די דינים פון יום טוב איז פאַראַן אין דער מסכתא „ביצה", וואָס ווערט אָנגערופן דעריבער אויך מסכתא „יום טוב". וועגן די ימים טובים זע ביי די אַנטשפּרעכנדע זוכווערטער „ראש השנה", „סוכות" און אַזוי ווייטער.—מיטן וואָרט „יום טוב שני של גליות" (דער צווייטער טאָג יום־טוב פון די גלות לענדער) באַצייכנט מען דעם 2טן טאָג יום־טוב פון שבועות, פּסח, און סוכות (סיי פון די ערשטע טעג און סיי פון די אַנדערע טעג פּסח און סוכות). ווייל לויט דער תורה דאַרף מען פייערן נאָר איין טאָג יום־טוב; נאָר ווייל אין די אַלטע צייטן האָט מען ביי יידן באַשטימט דעם ראש חודש אין ירושלים, לויט דער נייער לבנה, און מען האָט מורא געהאַט, אַז אין די ווייטע גלות־לענדער וועט מען אַ טעות האָבן אין פעסטשטעלן לויט דעם ראש חודש די ימים טובים, האָט מען איינגעפירט פאַר אַלע לענדער, אַחוץ ארץ־ישראל, צו פייערן אַ צווייטן טאָג יום־טוב. אַן אויסנאַם איז נאָר ראש הש־

נה, וועלכער איז אויך אין ארץישראל געפייערט געווארן 2 טעג, ווייל ראש השנה איז גלייכצייטיק ראש חודש און מען האט מורא געהאט, אז מען וועט א טעות האבן אין ארץ־ישראל זעלבסט. דער דאזיקער מנהג פון 2 טעג ימים טובים אין די גלות־לענדער (חוץ לארץ) און איין טאג יום־טוב אין ארץ־ישראל (מיטן אויסנאם פון ראש השנה) ווערט געהאלטן ביז היינט, הגם מיר שטעלן היינט פעסט דעם ראש חודש נישט לויטן זען די נייע לבנה (על פי ראייה) נאר מיר האבן אן אויסגערעכנטן קאלענדאר (על פי חשבון). עס איז אנגענומען, אז דער 2טער טאג יומטוב איז לייכטער אין געוויסע זאכן. ווי למשל אין קובר זיין א מת. די רעפארם־באוועגונג האט אין טייל ערטער אפגעשאפט דעם 2טן טאג יום־טוב. דאקעגן די ארטאדאקסישע יידן האלטן ביז היינט דעם יום־טוב שני.

יום טוב פערזאנען־נאמען ביי יידן. דעם דאזיקן נאמען יום־טוב פאר מענטשן געפינען מיר שוין אין די עלטערע צייטן אין שפאניע. אין די לענדער פון דייטשלאנד און פוילן האט מען באנוצט דעם נאמען אמייסטן צוזאמען מיט „ליפמאן" אדער „ליפע"; וועגן רבי יום־טוב ליפמאן מילהויזן זע „מילהויזן"; וועגן רבי יום־טוב העלער זע „העלער".

יום טוב בן אברהם אישבלי באקאנט אויך מיטן ראשי־תבות־נאמען „ריטבא"; געלעבט אין דער ערשטער העלפט פון 14טן יארהונדערט אין שפאניע אין דער שטאט סעווילא (העברעער הייסט ער „אישבלי"); תלמיד פון רבי שלמה בן אדרת (רשב"א) און רבי אהרן הלוי (רא"ה); באקאנט מיט זיינע ספרים אויף ש"ס „חידושי הריטב"א; ער האט אויך מחבר געווען א ריי אנדערע ספרים, צווישן זיי דעם „ספר הזכרון" צו פארענטפערן די השגות פון ראב"ד אויפן רמב"ם.

יום כפור (יום הכפורים) הייליקסטער יידישער פייערטאג און תענית, דעם 10טן טאג אין חודש תשרי. הויבט זיך אן מיט דער נאכט פון 9טן אויפן 10טן פון תשרי. אין חומש ויקרא כ"ג ווערט וועגן דעם געזאגט אז דער 10טער טג אין 7טן חודש (תשרי) איז יום הכפורים, דער טאג פון פארגעבן די זינד. ועניתם את נפשותיכם, מען דארף זיך פייניקן אין דעם טאג, מען טאר נישט טאן קיין ארבעט, שבת שבתון, דער העכסטער רו־טאג. אין חומש ויקרא ט"ז ווערט געזאגט, אז אין דאזיקן טאג איז דער כהן גדול אריינגעגאנגען אין קודש הקדשים צו בעטן פאר זיך און פארן פאלק ישראל, און מען האט געבראכט אחוץ קרבנות אויך צוויי ציגן (שעירים). איינעם אויף מקריב צו זיין פאר גאט און איינעם אוועקצושיקן אין די מדבר וואו מען האט אים אראפגעווארפן פון א הויכן בארג און געטויט; דאס האט געהייסן „שעיר לעזאזל" (זע „עזאזל"). מיט יום כפור זענען פארבונדן אין דער יידישע רעליגיע און יידישן לעבנסשטייגער פיל דינים און מנהגים און גלויבונגען, ווייל יום כפור ווערט פארעכנט אלס דער טאג ווען אין הימל ווערן פארגעבן די זינד פון מענטש („כפר" הייסט „זינד־פארגעבונג") און אין דאזיקן טאג ווערט אין הימל באשלאסן, נחתם, דער גורל פון יעדן מענטש, וואס מיט אים זאל געשען אין פארלויף פון נייעם יאר. שוין דער טאג פאר יום־כפור, ערב יום כפור, האט א געוויסע פייערלעכקייט. א נאכט פריער ווערט געשלאגן כפרות (זע זוכווארט „כפרות"), ערב יום כפור אינדערפרי זענען פרומע יידן זיך טובל אין מקוה, און טייל יידן לאזן זיך שלאגן מלקות אין שול אדער אין בית המדרש, כדי

טאמער האבן זיי געזינדיקט זאלן זיי אפקומען דערמיט פאר די זינד. בייטאג, געוויינלעך ארום 12 אזייגער, עסט מען א פייערלעכע סעודה, און אחוץ פיש און פלייש איז דער מנהג צו עסן קרעפלעך. איבערהויפט איז דאס עסן אין ערב יום־כפור א מצוה, און די גמרא ראש השנה ט' זאגט, אז עסן ערב יום כפור איז אזוי גלייך ווי געפאסט אין יום כפור. אין ערב יום כפור גייט מען צו באקאנטע און באזונדערס צו אזעלכע, מיט וועלכע מען איז געווען צעקריגט, און מען בעט זיך איבער, און מען ווינטשט זיך א „חתימה טובה" (א גוטן באשלוס אין הימל). פארנאכט דאוונט מען מנחה אין שול, און צו מנחה זאגט מען שוין די יום־כפור וידוי פון „אשמנו" און „על חטא". נאכער גייט מען אהיים און מען עסט פארנאכט א לייכטן מאלצייט, וואס מען רופט די „סעודה המפסקת" (וואס ענדיקט דאס עסן און עס הויבט זיך אן דאס פאסטן). נאך דער סעודה צינדט אן די פרוי ליכט, צווישן וועלכע עס איז פאראן איין גרויסע ליכט, וואס זאל זיך ברענען א גאנצן מעת־לעת ביז מוצאי יום כפור; אזא לאנגע ליכט שיקט מען אויך אין שול און מען רופט איר „די נשמה־ליכט". דער מאן און די פרוי בענטשן דעמאלט זייערע קינדער און מען גייט אין שול. דער מאן נעמט אויך מיט דעם טלית, ווייל אין אויסנאם פון א גאנץ יאר ווערט יום כפור אויך ביינאכט געדאוונט אין טלית. גאר פרומע יידן נעמען מיט א קיטל, א ווייס העמד, וואס דערמאנט די תכריכים פון א מת; דאס איז כדי צו דערמאנען זיך אין טויט. און אויך ווייל אין יום כפור זאל מען גיין אנגעטאן ווייס, דעם סימבאל פון ריינקייט. די נאכט פון יום כפור ווערט אנגערופן די „כל נדרי־נאכט", ווייל אין שול הויבט זיך אן די תפלה מיט „כל נדרי", וואס ווערט געזונגען מיט דער באקאנטער טרויעריקער רירנדער מעלאדיע (זע „כל נדרי"). פאר דער תפלה זאגט מען נאך אנדערע תפילות, ווי „תפלה זכה". פסוקים, און מ'רופט אויס דעם „על דעת המקום", א „דערקלערונג" צו מעגן דאוונען צוזאמען מיט די „עברײנים", מיט זינדיקע. נאך כל נדרי ווערט געדאוונט מעריב און מען זאגט סליחות. א סך פרומע יידן זענען זיך נוהג אויף צו זיין א גאנצע נאכט אין שול און זאגן תהלים. צומארגנס קומען אלע אין שול. מען דאוונט א גאנצן טאג און אחוץ די געוויינלעכע תפילות (שחרית, מוסף און מנחה) ווערט יום כפור געדאוונט פארנאכט אויך די תפלה פון „נעילה" (שליסן). צו מוסף ווערט געזאגט א פיוט, וואס הייסט „עבודה" און אין וועלכן עס ווערט באשריבן ווי דער כהן גדול האט אין בית המקדש מקריב געווען די יום כפור קרבנות (זע „עבודה"). נאך נעילה ווערט געבלאזן איין תקיעה מיטן שופר. נאכער דאוונט מען א וואכנדיקן מעריב און מען גייט אהיים עסן נאך פאסטן א גאנצן מעת־לעת. — אין דער מסכתא יומא ווערן געבראכט אלע דינים פון יום כפור. לויט די דינים טאר מען נישט אין יום כפור נישט נאר עסן און טרינקען נאר אויך נישט טראגן לעדערנע שיך, וואשן זיך וכדומה. אין דער משנה און גמרא פון יומא ווערן באטראכט די פראגן וועגן קראנקע מענטשן, ווען זיי מעגן יא עסן אין יום כפור. — אין דער זעלבער משנה און גמרא ווערט אויך אנגעוויזן, אז נישט אלע זינד ווערן אין יום כפור פארגעבן, און אז זינד וואס איין מענטש באגייט קעגן צווייטן מענטש (שבין אדם לחברו) איז יום כפור נישט מכפר, סיידן מען בעט פריער איבער דעם צווייטן מענטש (יומא פרק ח'). אין דער משנה און גמרא ווערט אויך באשריבן ווי דער כהן גדול האט אין בית המקדש דורכגעפירט די אלע יום־כפור־פייערונגען

און קרבנות און מתפלל געווען פאר זיך
און פאר דעם פאלק ישראל, און ווי ער
האט אין קדש הקדשים ארויסגעזאגט
גאטס נאמען בפירוש. אין דער משנה
סוף מסכתא תענית זאגט דער נשיא רבי
שמעון בן גמליאל, אז יום כפור איז גע־
ווען א יום־טוב, אין וועלכן די יידישע
טעכטער פלעגן זיך אנטאן אין ווייסן און
ארויסגיין אין די גערטנער און טאנצן און
דעמאלט זענען געשלאסן געווארן שידו־
כים.—זע זוכווערטער „כל נדרי", „כפ־
רות", „נעילה", „עבודה". — אין דער
חסידישער וועלט איז דער מנהג צו פארן
אויף יום כפור צום רבין, וועלכער ווערט
באטראכט ווי אמאל דער כהן גדול; מו־
צאי יום כפור נאך דער סעודה טאנצן די
חסידים צוזאמען מיטן רבין און דער רבי
ווינטשט אלעמען צו אז זיי זאלן האבן
זיך אויסגעבעטן א גוט יאר. — פרטים
וועגן מנהגים פון יום כיפור זע „ימים
נוראים" פון עגנון.

יום כפור קטן (קליינער יום כפור),
דער מקובל רבי משה קורדובירו, וועלכע
האט געלעבט אין צפת אין 16טן יארהונ־
דערט, האט איינגעפירט צו פאסטן יעדן
ערב ראש חודש, און ער האט דעם תענית
אנגערופן יום כפור קטן. רבי ישעיה
הורוויץ ברענגט אין של"ה אז די „חסידי
עליון" זענען זיך נוהג צו פאסטן ערב
ראש חודש, טאן תשובה, זענען זיך מת־
וודה מיט גרויס געוויין און עס איז ביי
זיי ווי יום כפור. עס זענען פאראן אויף
יום כפור קטן אויך פיוטים און סליחות
צום זאגן. אויך היינט זענען פאראן גאר
פרומע יידן, וואס פאסטן ערב ראש חודש
אלס יום כפור קטן.

יומא מסכתא אין סדר מועד, באשטייט
פון משנה, תוספתא און גמרא בבלי און
ירושלמי, האט 8 פרקים (אין דער תו־
ספתא נאר 5); באהאנדלט די דינים פון
יום כפור, און אין די ערשטע פרקים
ווערט דערציילט ווי דער כהן גדול
האט דורכגעפירט אין בית המקדש די
יום כפור עבודה. דער נאמען „יומא"
איז ווייל יום כפור האט אין ארמעאיש
געהייסן „יומא רבא" (דער גרויסער
טאג).

יון זע „גריכנלאנד", „העלעניזם".

יונה נאמען פון נביא און אויך פון
תרי־עשר־ספר אין תנ"ך; זון פון אמתי;
אין מלכים ב' י"ד ווערט דערציילט אז
ער איז געווען פון גת חפר און אז ער
האט נביאות געזאגט אין דער צייט פון
מלך ישראל ירבעם דעם 2טן. — דאס
ספר יונה האט 4 קאפיטלעך, און איז
לויט זיין אינהאלט איינער פון די מערק־
ווירדיקסטע תנ"ך־ספרים. עס ווערט
דארט דערציילט ווי גאט האט געזאגט
צו יונה אז ער זאל גיין צו די איינוואוי־
נער פון דער גרויסער שטאט ננוה (הויפט־
שטאט פון אשור) און זיי שטראפן און
ווארנען פאר זייערע זינד. יונה האט דאס
נישט געוואלט טאן. ער איז אוועק צו
דער ים־שטאט יפו און זיך אריינגעזעצט
אין א שיף צו „אנטלויפן פאר גאט" קיין
תרשיש. ווען די שיף איז שוין געווען
אויפן ים איז געווארן א שטארקער שטור־
רעם־ווינט און די שיף האט געהאלטן ביים
אונטערגיין, דער שיפס־קאפיטאן (רב
החובל) און די מאטראסן (מלחים) האבן
געווארפן גורל צו וויסן וועמענס שולד
דאס איז, און דער גורל איז געפאלן אויף
יונה, וועלכער האט זיך מודה געווען אין
זיין אנטלויפן פון גאט, און ער האט גע־
הייסן די מאטראסן אים ארייננווארפן אין
וואסער. זיי האבן אזוי געטאן. אין ים
האט א פיש איינגעשלונגען יונה, וועלכער
האט זייענדיק אין בויך פון פיש מתפלל
געווען צו גאט; דער פיש האט דעמאלט
אויסגעשפיגן יונה צוריק אויף דער יב־

שה. יונה איז דעמאָלט אוועק קיין ננוה און געזאָגט די איינוואוינער אין נאָמען פון גאָט, אַז ננוה וועט אין 40 טעג ווערן פאַרניכטעט. די ננוה־איינוואוינער הערנדיק די שלעכטע בשורה, האָבן תשובה געטאָן, און גאָט האָט נישט אויסגעפירט די גזירה. דאָס האָט יונה פאַרדראָסן. ער איז אַרויס אונטער דער שטאָט, וואו די זון האָט שטאַרק געברענט. גאָט האָט געלאָזט אַרויסשפּראָצן אַ גרויסן בלאַט (קיקיון) איבער יונהס קאָפּ, ער זאָל האָבן שאָטן צו פאַרשטעלן אים קעגן דער זון־היץ. יונה האָט זיך דערמיט דערפרייט. אָבער צומאָרגנס איז דאָס בלאַט פאַרוועלקט געוואָרן, און די זון־היץ האָט יונהן געפּייניקט, און דער נביא האָט זיך דערפון געערגערט. דערויף האָט גאָט געזאָגט צו יונה: „דו האָסט רחמנות אויף דעם בלאַט, אויף וועלכן דו האָסט נישט געהאָרעוועט און וואָס עקזיסטירט נאָר אַ קורצע צייט, איבער נאַכט, און ווי זאָל איך ניט רחמנות האָבן אויף דער גרויסער שטאָט ננוה וואָס האָט אַ סך מענטשן און אַ סך בהמות?". — עס ווערט אָנגעוויזן אַז דער זין פון ספר יונה איז צו ווייזן: ערשטנס, אַז דער מענטש קאָן נישט אַנטלויפן פאַר גאָט. צווייטנס, אַז גאָט וויל נישט די פאַרניכטונג פון זינדיקע מענטשן, אפילו זיי זענען ניט קיין יידן (ננוה איז געווען אַ ניט־יידישע שטאָט), נאָר וויל, אַז זיי זאָלן תשובה טאָן, און אַז אויך אויף בהמות האָט גאָט רחמנות. — עס איז אַ מנהג צו זאָגן יום כפור צו מנחה אַלס מפטיר דעם ספר יונה, און מען רופט עס דעריבער מפטיר־יונה (דאָס ווערט געבראַכט שוין אין דער גמרא מגילה ל"א); עס איז פאַראַן דער גלויבן, אַז דאָס זיין דער בעל מפטיר יונה איז אַ סגולה צו האָבן קינדער. — לעבן יפו אין ים איז פאַראַן אַ שטורמיש אָרט און די לעגענדע איז, אַז דאָ האָבן די מאַטראָסן אַריינגעוואָרפן יונה אין ים. — אין גת החפר (היינט הייסט עס „מאַסהאַד") ווייזט מען דעם קבר פון יונה הנביא. לויט אַן אַנדערער לעגענדע געפינט זיך זיין קבר לעבן דער אַמאָליקער שטאָט ננוה (ביי מאָסול). — וועגן ספר יונה זע אין מבוא צו דער אויסגאַבע פון ספר יונה פון אברהם כהנא (קיעוו, 1907).

יונה אבן גנאח זע זוכוואָרט „גנאח".

יונה, רבי אמורא אין ארץ־ישראל אין 4טן דור פון די אמוראים, דער פאָטער פון רבי מני, תלמיד פון רבי יוחנן; פאַראַן אַ מיינונג אַז ער איז געווען דער מסדר פון ירושלמי; זיינע הלכות ווערן געבראַכט אין ירושלמי אין פיל ערטער; די גמרא אין תענית כ"ג רופט אים „תקיפי דארץ־ישראל" און דערציילט, אַז ווען ער האָט מתפלל געווען איז געקומען רעגן.

יונה החסיד, רבנו (געשטאָרבן אין טאָלעדאָ, אין שפּאַניע, 1263), פּוסק, בעל מוסר, ווערט אויך גערופן „רבנו יונה מגירונדי" ווייל ער איז געבוירן געוואָרן אין גיראָנאַ. ער האָט אָנגעפירט מיט אַ ישיבה; איינער פון זיינע תלמידים איז געווען רבי שלמה בן אדרת (רשב"א). ער איז געווען אַ שאַרפער קעגנער פון פילאָזאָפיע און איז אַרויסגעטרעטן קעגן די וואָס לערנען דעם רמב"ם פילאָזאָפישן ספר מורה נבוכים. פאַראַן אַ מיינונג, אַז ער האָט גורם געווען צו דער פאַרברענונג פון מורה נבוכים דורך די גלחים, אין פּאַריז 1244. נאָכער האָט רבנו יונה חרטה באַקומען, און ער האָט באַשלאָסן צו גיין קיין ארץ־ישראל און בעטן מחילה אויפן רמב"ם קבר. אָבער ער האָט נישט באַוויזן אויסצופירן זיין באַשלוס. ער האָט מחבר געווען דעם פּירוש אויפן רי"ף (געדרוקט נאָך אויף ברכות); „שערי תשובה" און „אגרת

התשובה" ווי אויך „ספר היראה" אויף מוסר; פירוש אויף מסכתא אבות. זיינע דאָזיקע מוסר־ספרים געהערן צו די וויכטיקסטע אין דער מוסר־ליטעראַטור.

יונתן זון פון שאול המלך; וועגן זיינע העלדישע מעשים ווי ער האָט באַזיגט די פּלשתים ווערט דערציילט אין שמואל א' י"ד; ווען שאול האָט גערודפט דודן איז יונתן געווען אויף דודס זייט און מיט אים געשלאָסן פריינטשאַפט, וואָס איז געוואָרן אַ סימבאָל, „אהבת דוד ויונתן"; אין דער לעצטער מלחמה קעגן די פּלשתים ביים הר הגלבוע איז ער צוזאַמען מיט זיין פאָטער שאול געפאַלן טויט אויפן שלאַכטפעלד (שמואל א' ל"א); אין שמואל ב' א' איז פאַראַן די קינה פון דוד אויף דעם טויט פון יונתן: „צר לי עליך אחי יונתן!".

יונתן חשמונאי זון פון מתתיהו, ברודער פון יהודה המכבי; ווען יהודה איז געפאַלן אין דער שלאַכט קעגן דער אַרמיי פון אנטיוכוס דעם מלך פון סיריע, (יאָר 161 פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) איז יונתן געוואָרן יידישער מיליטער־פירער אויף זיין אָרט, און ער האָט געפירט דעם באַפרייאונגס־קאַמף קעגן סיריע. ער האָט אויסגענוצט די אינערלעכע דינאַסטיע־מחלוקות אין סיריע און ער האָט באַפרייט ארץ־ישראל; ער איז אויך געוואָרן כהן גדול און פירער פון יידן; דער סירישער הערשער טריפאָן האָט אים אריינגענאַרט צו זיך און אים דערמאָרדעט (אין יאָר 140); יונתן האָט געהערשט 20 יאָר, און ער האָט פאַקטיש באַפעסטיקט די יידישע פרייהייט אין חשמונאים־קאַמף. ער איז אויך געווען דער ערשטער כהן גדול פון דער חשמונאים־דינאַסטיע (לויט טייל מיינונגען איז עס געווען יהודה המכבי). נאָך יונתנס טויט איז געוואָרן כהן גדול און יידישער פירער זיין ברודער שמעון.

יונתן בן עוזיאל דער גרעסטער פון די תלמידים פון הלל הזקן (לערך 50 יאָר פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג); אין סוכה כ"ח ווערט דערציילט וועגן אים, אַז ווען ער האָט עוסק געווען אין תורה איז יעדער פויגל וואָס איז פאַרבייגעפלויגן איבער אים פאַרברענט געוואָרן; קיין הלכות איז פון אים נישט געבליבן, אויסער איין אָרט, אין בבא בתרא קל"ד וועגן אַ ירושה; די גמרא אין מגילה ג' זאָגט, אַז ער האָט געמאַכט דעם אַראַמעאישן תרגום אויף נביאים; וועגן תרגום יונתן בן עוזיאל זע זוכוואָרט „תרגום".

יונתן פון לונעל (געשטאָרבן אין פראַנקרייך לערך 1205); אַנהענגער פון רמב"ם, מיט וועמען ער איז געשטאַנען אין שאלות־ותשובות פאַרבינדונג (דעם רמב"מס „תשובות לחכמי לוניל"); אונטער זיין איינפלוס האָט רבי שמואל אבן תבון איבערזעצט דעם „מורה נבוכים" אויף העברעאיש; ער האָט צוזאַמען מיט 300 חכמים פון פראַנקרייך זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל; פאַראַן פון אים דער פירוש אויפן רי"ף צו עירובין און חולין, געדרוקט צוזאַמען מיטן רי"ף.

יוסטוס פון טבריה יידישער היסטאָריקער און קנאים־פירער קעגן די רוימער אין דער צייט פון דער מלחמה פון חרבן בית שני; ער איז געווען אַ קעגנער פון יוסף פלאַוויוס, וועלכער שרייבט וועגן אים אין זיין „אויטאָביאָגראַפיע"; ער האָט פאַרפאַסט אַ יידישע געשיכטע, וועלכע איז פאַרלוירן געגאַנגען און ווערט דערמאָנט ביי פלאַוויוס און אויך ביי די קריסטלעכע קירכן־פאַטערס אייזעביוס און היעראָנימוס; ער האָט וואַרשיינלעך געהייסן אין העברעאיש „צדוק", וואָס איז אין לאַטיין „יוסטוס".

יוסי, רבי אמורא אין ארץ־ישראל אין 4טן דור פון אמוראים, וועמענס הלכות זענען פאראן אין זייער פיל ערטער אין ירושלמי און טיילמאל אויך אין בבלי; זיין חבר איז געווען רבי יונה; אין ירושלמי קדושין ג' ווערט דערציילט, אז ער האט געשיקט קיין אלעקסאנדריע דעם חשבון פון קידוש החודש (סדרי מועדות); לויט טייל מיינונגען זאל ער האבן מסדר געווען דעם תלמוד ירושלמי; זע ווייס „דור דור ודורשיו" חלק ג'.

יוסי הגלילי, רבי תנא אין ארץ־ישראל, אין אנהויב פון 2טן יארהונדערט. חבר פון רבי אליעזר און רבי יהושע; זיינע הלכות זענען פאראן אין דער משנה און ברייתות; אין חולין קי"ג זאגט ער, אז בשר עוף בחלב איז מותר (דער איסור פון נישט קאכן און נישט עסן פליישיקס מיט מילכיקס איז נישט גילטיק אויף עוף־פלייש); אין מדרש ויקרא ט' לערנט ער וועגן דער גרויסקייט פון שלום.

יוסי בן חלפתא, רבי תנא אין דער 2טער העלפט פון 2טן יארהונדערט; תלמיד פון רבי עקיבא; באקאנט אין דער משנה און ברייתות מיט זיין סתם נאמען „רבי יוסי"; חבר פון רבי מאיר, רבי יהודה און רבי שמעון; ער האט געשטאמט פון בבל (יומא ס"ו); די רוימישע רעגירונג האט אים פארטריבן קיין צפורי (שבת ל"ג) וואו ער האט נאכער געפירט א ישיבה (סנהדרין ל"ב); עס ווערט דערציילט, אז אליהו הנביא פלעגט קומען צו אים (סנהדרין קי"ג); זיינע הלכות זענען פאראן אין משנה און ברייתות; אין ברכות ג' דערציילט ער אז ער איז אריינגעגאנגען אין איינער פון חורבות פון ירושלים און ער האט געהערט א בת קול, וואס האט געקלאגט אויף די יידן, וואס זענען פארטריבן געווארן; אין אבות ד' זאגט ער אז ווער עס איז מכבד די תורה ווערט געערט פון מענטשן; אין סוכה ה' איז פאראן זיין ווארט, אז קיינמאל איז די שכינה נישט אראפ אויף דער ערד און משה און אליהו זענען נישט ארויף אין הימל (די גמרא האט טייטשט איין דאס דאזיקע ווארט); אין תענית כ"א זאגט ער „נישט דאס ארט איז מכבד דעם מענטש, נאר דער מענטש איז מכבד דאס ארט" אין יבמות פ"ב ווערט געזאגט וועגן אים, אז ער האט מחבר געווען דאס אלטע היסטארישע כראניק־ספר „סדר עולם" (זע זוכווארט „סדר עולם"); אין מדרש ווערן געבראכט ויכוחים וואס ער האט געהאט מיט א נישט־יידישער פרוי, א מטרונא; ער איז געווען דער פאטער פון 5 זין (שבת קי"ח), דער אנגעזעענסטער איז געווען רבי ישמעאל ברבי יוסי.

יוסי בן יוחנן איינער פון די ערשטע „זוגות" (זע זוכווארט „זוגות"), גייסטיקער פירער פון יידישן פאלק, אין דער צייט פון חשמונאים־אויפשטאנד; חבר פון יוסי בן יועזר איש צרדה; ער ווערט גערופן איש ירושלים; אין אבות א' ווערט געזאגט אז זיין רבי איז געווען אנטיגנוס איש סוכו; אין אבות א' ווערט געבראכט פון אים דאס ווארט „יהי ביתך פתוח לרוחה ויהי עניים בני ביתך ואל תרבה שיחה עם אשה" (דיין הויז זאל זיין אפן ברייט, די ארעמעלייט זאלן זיין די אריינגייער אין דיין הויז, און זאלסט ניט רעדן א סך מיט דער פרוי).

יוסי בן יוסי היתום פון די ערשטע פיוטים־מחברים; ער האט געלעבט אין אנהויב פון 7טן יארהונדערט אין ארץ־ישראל; ער זאל זיין דער מחבר פון דעם פיוט עבודה וואס מען זאגט צו מוסף יום כפור „אתה כוננת"; מען שרייבט אים צו נאך אנדערע פיוטים („אמנם אשמינו עצמו" צו וידוי יום כפור ביי־

נאכט און אנדערע). אין שפעטערע קוואלן ווערט געבראכט, אז ער איז געוועזן א כהן.

יוסי בן יועזר פון די ערשטע „זוגות" (זע זוכווארט „זוגות"), גייסטיקער פיהער פון יידישן פאלק אין צייט פון יוסי בן יוחנן, תלמיד פון אנטיגנוס איש סוכו; ער איז געוועזן פון ארט צרדה (איש צרדה); אין אבות א' זאגט ער: „יהי ביתך בית ועד לחכמים והוה מתאבק בעפר רגליהם והוה שותה בצמא את דבריהם" (דיין הויז זאל זיין א צוזאמענקונפט־ארט פאר תלמידי חכמים, זאלסט זיך באשטויבן מיט דעם שטויב פון זייערע פיס, און זאלסט טרינקען מיט דורשט זייערע רייד). אין עדיות ח' ווערן געבראכט פון אים דריי הלכות אין טומאה וטהרה; אין בבא בתרא קל"ג ווערט דערציילט וועגן זיינעם א זון וועלכער איז געוועזן זינדיק און האט תשובה געטאן; אין סוטה מ"ז רופט מען אים „איש אשכולות"; אין מדרש בראשית רבה ס"ה ווערט דערציילט, אז יוסי בן יועזר איז געטויט געווארן אויף קידוש השם. ווארשיינלעך אין דער גזרות צייט פון דער סירישער הערשאפט אין די חשמונאים־קאמפן; דארט ווערט אויך דערציילט וועגן זיין ברידער־זון יקים איש צרורות, אין וועמען טייל היסטאריקער ווילן זען דעם העלעניזירטן כהן גדול אלקימאס.— זע וויס, „דור דור ודורשיו". ערשטער טייל.

יוסי בן קסמא תנא אין ארץ־ישראל, אין דער צייט פון דער בר־כוכבא־מלחמה, אין מיט פון 2טן יארהונדערט; אין דער ברייתא קנין תורה (6טער פרק פון פרקי אבות) זאגט ער, אז אפילו מען גיט אים די גרעסטע רייכטימער וואלט ער נישט געוואוינט נאר אין אן ארט פון תורה; פון עבודה זרה י"ז איז צו זען אז ער איז געוועזן א חשוב ביי דער רוימישער רעגירונג.

יוסיפון נאמען פון א ספר וועגן יידישער געשיכטע, געשריבן אין א שענעם העבראיש, און דער מחבר ווערט אנגעגעבן אלס יוסף בן גוריון הכהן פון ירושלים אין דער צייט פון חרבן בית שני; דאס ספר באשרייבט די יידישע געשיכטע ביז דער צייט פון חרבן בית שני, און עס זענען דארט אויך צוגעגעבן ספורים און לעגענדעס וועגן אלעקסאנדער מוקדון, אנטשטייאונג פון רוים. די מלחמות פון רוים, די מלחמות פון האניבאל; עס איז באוויזן געווארן, אז דאס ספר איז געשריבן געווארן א סך שפעטער, ווארשיינלעך אין 8טן אדער 9טן יארהונדערט דורך א ייד אין איטאליע, וועלכער האט די הויפט־ספורים גענומען פון די ווערק פון יוסף פלאוויוס, און על פי טעות איז אין דער הקדמה אנגעגעבן געווארן פלאוויוסעם נאמען אלס יוסף בן גוריון (וועלכער איז אויך געוועזן א יידישער מיליטער־פירער בעת דעם חרבן), בשעת ער האט געהייסן באמת יוסף בן מתתיהו; עס איז אויך באוויזן געווארן אז דער מחבר האט געשעפט פון דער לאטיינישער באארבעטונג פון פלאוויוסעם ווערק מיטן נאמען „עגעסיפוס"; און אז טייל פרקים זענען גענומען געווארן פון פריערדיקע העבראישע קוואלן. דער געלערנטער ראפאפארט (שי"ר) האט באוויזן, אז דער לעצטער פרק און די קינה פון יוסף הכהן איז פארפאסט געווארן פון רבי אברהם בן דוד אין שפאניע אין 12טן יארהונדערט און אז עס זענען פאראן נאך אנדערע צוגאבן פון 12טן יארהונדערט; צונץ אין זיין „גאטעסדינסטלעכע פארטרעגע" מיינט אז שוין רבי אלעזר הקליר האט געוואוסט פון „יוסיפין", און אויב די דאזיקע מיינונג איז ריכטיק איז דאס ספר פארפאסט געווארן פאר דעם 8טן

יאָרהונדערט; יעדנפאַלס דער גראַמאַטי־
קער דונש בן תמים (10טן יאָרהונדערט).
דער „ערוך“, רש״י און אַנדערע שפּעטער־
דיקע מפרשים ברענגען אים. זע פּרטים
אין וויים „דור דור ודורשיו“, חלק ד׳,
וועלכער ברענגט די מיינונגען פון די
היסטאָריקער וועגן דער אַנטשטייאונגס־
צייט פון יוסיפון. — זע זוכוואָרט „פלאַ־
וויוס“.

יוסף זון פון יעקב אבינו, און פון רחל
(בראשית ל׳); אין בראשית, סדרות
וישב, מקץ, ויגש און ויחי, ווערן דער־
ציילט די פּאַסירונגען פון יוסף, ווי דער
פאָטער האָט אים ליבער געהאַט פון אַלע
קינדער, און ווי זיינע ברידער האָבן אים
פאַרקויפט אַלס קנעכט און ווי ער איז
אָנגעקומען קיין מצרים אַלס קנעכט צו
פּוטיפר, אַ שר פון פרעה מלך מצרים.
נאָכער ווערט דערציילט ווי צוליב דעם
בלבול פון פּוטיפרס ווייב איז יוסף גע־
וואָרפן געוואָרן אין געפענגעניש און
דאָרט האָט ער אַרויסגעוויזן קענטעניש
אין פּותר זיין חלומות און ווי פרעה מלך
מצרים האָט אים באַפרייט צוליבן באַ־
שיידן זיין חלום אַז עס וועלן קומען צו־
ערשט 7 גוטע יאָרן און נאָכער 7 הונגער־
יאָרן אויף מצרים. יוסף איז געוואָרן
משנה למלך אין מצרים, און זיינע ברי־
דער זענען צוליבן הונגער געקומען קיין
מצרים קויפן תבואה און נאָך אַ גאַנצער
ריי פּאַסירונגען האָט יוסף זיך געגעבן
זיי צו דערקענען, און אַזוי אַרום זענען
יעקב און זיינע קינדער געקומען קיין
מצרים. יוסף איז געשטאָרבן אין מצרים
און נאָך זיין טויט האָט זיך אָנגעהויבן
די פאַרקנעכטונג (שעבוד) פון די בני
ישראל (שמות א׳). ווען די יידן זענען
אַרויס פון מצרים האָט משה רבנו מיט־
גענומען די ביינער פון יוסף (שמות י״ג)
און מען האָט זיי קובר געווען אין שכם
(יהושע כ״ד). אויך היינט ווייזט מען
ביי שכם דעם קבר פון יוסף; דער קבר
איז פאַרהייליקט דורך מאַכמעדאַנער און
יידן. — אין דברי הימים א׳ ה׳ ווערט
דערציילט, אַז יעקב האָט צוגענומען די
בכורה ביי זיין עלטסטן זון ראובן און
איר איבערגעגעבן צו יוסף. יוסף איז דער
פאָטער פון די צוויי שבטים אפרים ומנ־
שה, און עס איז צו זען, אַז דער קאַמף
וואָס איז געפירט געוואָרן אין דער צייט
פון ערשטן בית המקדש צווישן מלכות
יהודה און מלכות אפרים (ישראל) איז
געווען דער קאַמף וועגן דער הערשאַפט
איבער יידן פון די אָפּשטאַמענדע פון
יוסף. אפילו שפּעטער, אין דער גמרא
סוכה נ״ב, ווערט געבראַכט אַז עס וועלן
זיין צוויי משיחן, אַ משיח בן דוד און
משיח בן יוסף. — אַרום די ספורים פון
מכירת יוסף זענען שפּעטער אַנטשטאַנען
פיל אגדות און מעשיות, וועלכע ווערן
געבראַכט אין גמרא, מדרש און אויך אין
ספר הישר. — יוסף ווערט אָנגערופן
„יוסף הצדיק“ (כתובות קי״א) ווייל ער
האָט נישט געלאָזט זיך אָנרעדן צו זינד
דורך פּוטיפרס ווייב. אין די הקפות פון
שמחת תורה איז פאַראַן די הקפה פון
יוסף הצדיק. — פון די אגדות אַרום יוסף
זענען אַנטשטאַנען פורים־שפּילן מיטן
נאָמען „מכירת יוסף“, וועלכע זענען אין
פאַרשידענע נוסחאות געווען זייער פּאָ־
פּולער ביי יידן.

יוסף, רב אמורא אין בבל אין 3טן
דור פון אמוראים, ראש ישיבה אין פומ־
בדיתא; זיינע הלכות און אגדות זענען
פאַראַן אין תלמוד בבלי און ירושלמי; ער
איז געווען בלינד (בבא קמא פ״ז); ער
האָט געמאַכט אַ תרגום פון תנ״ך (לויט
טייל נאָר פון דברי הימים); ער האָט גע־
לערנט אויך מעשה מרכבה (חגיגה י״ג);
פון אים זענען פאַראַן אַ סך אגדה־ווער־
טער: „פוק חזי מאי עמא דבר“ (זע ווי
די מאַסנמענטשן פירן זיך, ברכות מ״ה),

„יאה עניותא לישראל" (פאר יידן איז שען ארעמקייט, חגיגה ט') און אנדערע.

יוסף, רב פון די לעצטע אמוראים און די ערשטע רבנן סבוראי אין בבל אין 6טן יארהונדערט; ווערט געבראכט אין דער גמרא (תענית י"ח און אנדערע ערטער); ער זאל האבן געשלאסן דעם תלמוד בבלי; ווערט געבראכט אין דעם בריוו פון רב שרירא גאון.

יוסף הכהן (1496 — 1575) אין איטאליע), היסטאריקער, אליין דורכגעמאכט פיל גרושים, געווען דאקטאר, איבערזעצער און שריפטשטעלער; זיין הויפט־ספר איז דער „עמק הבכא" כראניק פון יידישער געשיכטע ביז זיין צייט (געדרוקט ווין 1852 מיט באמערקונגען פון לוצאטו); ער האט אויך געשריבן „דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן" (געדרוקט ווענעציע 1554).

יוסף אבן כספי (1297 — 1340), פילאזאף און מפרש אין פראנקרייך. ער האט פיל געררייזט אין שפאניע, מאראקא, פעץ און אין מצרים, וואו ער האט גע־דענקט צו טרעפן דעם רמב"מס אייניקלעך עוסק זיין אין פילאזאפיע. ער האט איבערגעלאזט אחוץ די פיל ספרים, מייסטנס אין כתב־יד, אויך א צוואה „ספר המוסר" פאר זיין זון שלמה; אין דאזיקן ספר גיט ער איבער זיינע מיינונגען איבער יידנטום; די צוואה איז געדרוקט דורך אייבראהאמס.

יוסף מוקיר שבא אין דער גמרא שבת קי"ט ווערט דערציילט וועגן אים אז ער האט זייער אפגעהיטן שבת און אין דעם זכות איז ער רייך געווארן.

יוסף הנשיא פון נאקסאס זע זוכווארט „נשיא".

יוסף אבן צדיק (געשטארבן אין קארדאווא שפאניע 1149), דיין אין קארדאוא; דיכטער און פילאזאף; זיין הויפט־ספר איז „עולם קטן" (געשריבן אין אראביש, איבערזעצט אין העברעאיש) וועגן דער געטלעכקייט און דער וועלט און דעם מענטש, וועלכן דער מחבר באטראכט אלס „עולם קטן", קליינע וועלט (דערשינען לייפציג 1854).

יוסף קארו זע „קארו".

יוסף שלמה קנדיא (ישר), זע „דעלמדיגו".

יוסף ראזן באריםטער גאון, רב אין דינאבורג, פענאמענאלער בקי אין ש"ס בבלי און ירושלמי און ראשונים, מחבר פון „צפנת פענח" אויפן רמב"ם, געשטארבן 1937.

יוסף בן שם טוב (לערך 1400—1460 אין שפאניע), פילאזאף און דרשן, צוערשט יועץ ביים קעניג פון שפאניע, נאכער באזייטיגט געווארן פון קעניגלעכן הויף, אומגעקומען אויף קידוש השם; זיינע ספרים „כבוד אלהים" (איבער פילאזאפיע), און אנדערע.

יוצר מיטן נאמען יוצר ווערן אנגערופן די תפילות און אויך די פיוטים צו די תפילות פון שחרית פון דער ברכה יוצר אור ביז שמונה עשרה. די פיוטים רופט מען „יוצרות". זע זוכווארט „פיוטים".

יורה דעה נאמען פון צווייטן טייל פון די „טורים" און „שלחן ערוך"; באהאנדלט אמייסטן פראגן פון איסור והיתר; זע זוכווארט „שלחן ערוך".

יורם זע „יהורם".

יותם — 1) נאמען פון איינגסטן זון פון שופט גדעון, וועלכער האט געהאט 70 זין. אין שופטים ט' ווערט דערציילט, ווי זיין ברודער אבימלך, דער הער־

שער פון שכם, האט געטויט אלע גדעונס זין, און עס איז געבליבן בלויז יותם. וועלכער האט זיך געראטעוועט דורך אנטלויפן און ער האט געזאגט דעם משל מיט די ביימער וואס זענען געקומען צוערשט צו פארשידענע ביימער מיטן פארשלאג צו הערשן איבער זיי, און ווען קיינער האט נישט געוואלט מסכים זיין האבן זיי זיך געווענדט צום דארן־בוים. — 2) יותם מלך אין יהודה אין די יארן 751—735 פאר דער געוויינלעכער צייט־רעכענונג, זון פון עוזיה. דער ספר מלכים ב' ט"ו דערציילט וועגן אים, אז ער איז געווען א פרומער מלך; אין דברי הימים ב' כ"ז ווערט דערציילט אז ער האט גע־בויט פעסטונגען און הייזער; אין זיין צייט האט ישעיה הנביא געזאגט נביאות (ישעיה א').

יזכור זע „הזכרת נשמות".

יזרעאל נאמען פון אן אלטער שטאט אין ארץ־ישראל, און צוליב איר האט אויך דער גאנצער טאל אין יענער געגנט געהייסן „עמק יזרעאל" (יהושע י"ז און אנדערע ערטער). די שטאט יזרעאל (היינט איז עס א קליין דארף מיטן נא־מען „זרעין" לעבן עפולה) איז געווען די צווייטע רעזידענץ פון די מלכים פון דער אחאב־דינאסטיע (די ערשטע איז געווען שומרון), און דארט האט יהוא בן נמשי אויסגעקוילעט די אחאב־דינאסטיע (מל־כים ב' ט'). — דער „עמק יזרעאל", וועלכער ווערט היינט גערופן אויך סתם „עמק" האט געהאט פיל אלטע ישובים פון דער צייט פון יהושע און פריער. אין דער געשיכטע האט ער געהאט א גרויסע באדייטונג; דארט זענען פארגעקומען פיל מלחמות: ברק קעגן סיסרא, די מלחמות צווישן די אראבער און די ארמייען פון ביזאנץ, די נוסעי הצלב־שלאכטן, די מלחמה צווישן נאפאלעאן און טערקן. שלאכטן אין דער וועלט־מלחמה פון 1914—1918. די ערד איז א זייער פרוכטבארע, אבער זי איז אפגעלאזט גע־ווען אין פארלויף פון טויזנטער יארן, און עס זענען דארט אנטשטאנען געפערלעכע זומפן. אין יאר 1920 האט דער קרן קימת און אויך אנדערע יידישע חברות געקויפט גרויסע טיילן ערד פון עמק יז־רעאל, און מיט דער צייט איז דער גרע־סטער טייל פון עמק אריבער אין יידי־שע הענט. איצט זענען דארט פאראן אי־בער 30 יידישע קאלאניעס און נקודות, צווישן זיי עין חרוד, תל יוסף, כפר יחזקאל, בית אלפא, מרחביה און אנדע־רע. און דער עמק ווערט באטראכט אלס דער סימבאל פון ארבעטנדן יידישן ישוב אין ארץ־ישראל. ארום דעם יידישן ישוב פון עמק זענען אנטשטאנען פיל העברע־אישע לידער ווי „עמק, עמק, עבודה", „באה מנוחה ליגע" און אנדערע.

יחוד דער טייטש פון דאזיקן ווארט איז העברעאיש איז „ווערן איינס" (פון ווארט „אחד"); אין דער יידישער רעליגיע האט דאס ווארט באקומען צוויי באגריפן. איינס איז דער „יחוד ה'", דאס הייסט, דער גלויבן, אז עס איז פאראן נאר איין גאט, מאנאטעאיזם, און דער דאזיקער גלויבן ווערט אין דער יידישער מיטלאל־טער־חקירה אנגערופן „אמונת היחוד". — דער צווייטער באגריף איז דאס געפי־נען זיך פון א מאנספערזאן און א פרוי אין אן אפגעזונדערט ארט, וואו קיינער שטערט זיי נישט, אין א באזונדערן צי־מער וכדומה. לויט דעם יידישן דין איז יחוד, דאס געפינען זיך אפגעזונדערט מיט א פרעמדער פרוי, פארבאטן צוליב דער מורא פאר דער עבירה פון זנות. אין דער משנה סוף מסכתא קידושין און אויך דארט אין דער גמרא זענען פאראן די דיי־נים פון יחוד, ווען עס איז פארבאטן און ווען מען מעג יא.

יחוס זע „יוחסין״.

יחזקאל נאמען פון נביא און אויך פון ספר נביאות פון דעם נביא יחזקאל אין תנ״ך. דער נביא האט געהייסן יחזקאל בן בוזי הכהן און ער איז געקומען פון ארץ־ישראל קיין בבל נאך איידער דאס ערשטע בית המקדש איז חרוב געווארן, ווארשיינלעך צוזאמען מיטן מלך יהויכין (לערך 597 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג). דאס ספר יחזקאל האלט 48 קאפיטלעך, דאס זענען שארפע שטראף־רייד סיי צו יידן סיי צו א ריי אנדערע פעלקער. אין די ערשטע קאפיטלעך דערציילט יחזקאל וועגן די מראות הנבואה, ווי ער האט געזען גאט זיצן אין הימל אויף א מרכבה מיט הייליקע חיות. אין זיינע ווייטערדיקע נביאות שטראפט ער די יידן פאר זייער דינען אפגעטער און ער זאגט, אז ירושלים און דאס בית המקדש וועלן חרוב ווערן, ער זאגט אויך נביאות, ווי ארץ־ישראל וועט ווערן צוריק אויפגעבויט און שילדערט די אידעאלע עטישע ארדענונג וואס וועט הערשן אין לאנד. אין די קאפיטלעך כ״ה — ל״ב זאגט ער נביאות אויף דעם חרבן פון עמון, צור, צדון און מצרים. דאס קאפיטל ל״ז איז די שילדערונג ווי ער האט געזען אין א טאל טרוקענעביינער פון מענטשן און ווי די ביינער האבן צוריק אויפגעלעבט; דאס איז די וויזיע ווי דאס יידישע פאלק וועט צוריק אויפלעבן. דאס קאפיטל ל״ח איז די נביאות אויף גוג ארץ המגוג, וואס די גמ״א און מדרש באטראכטן אלס א נבואה אויף די צייטן פון משיח און מלחמת גוג ומגוג (זע זוכווארט „גוג ומגוג״). פון קאפיטל מ׳ ביז צום סוף זענען די נביאות וועגן דער אויפלעבונג פון ארץ־ישראל, ווי עס וועט אויסזען דאס צוריק־אויפגעבויטע בית המקדש, די דינים פון קרבנות, פון די כהנים, וועלכע ער רופט אן „הכהנים הלוים מזרע צדוק״, וועגן דער פארטיילונג פון ארץ־ישראל צווישן די שבטים און וועגן דעם נשיא וואס וועט הערשן איבער יידן. אין ספר יחזקאל זענען אויך פאראן פיל מיינונגען וועגן זינד און שטראף און תשובה, און באזונדערס די מיינונג אז „איש בחטאו ימות״ (יעדער שטארבט נאר פאר זיין אייגענע זינד), אז קינדער ליידן נישט פאר זייערע עלטערן. עס זענען אין אים אויך פאראן משלים (וועגן „נשר הגדול״ קאפיטל י״ז און אנדערע). — אין דער גמרא שבת י״ג ווערט דערציילט, אז אין דער צייט פון סוף בית שני האט מען געוואלט „גונז־זיין״ (ארויסנעמען פון תנ״ך און אוועקליינן אים אלס נישט־הייליקן ספר) דעם ספר יחזקאל, ווייל מען האט געפונען, אז עס זענען פאראן אין אים ווערטער און דינים וואס זענען סותר די ווערטער און דינים פון חומש. אבער חנניה בן חזקיה האט גענומען צו זיך אין הויז די חכמים און מען האט אויסגעטייטשט דאס ספר, אז עס זענען נישט פאראן קיין סתירות, און אזוי ארום איז דאס ספר יא געבליבן אין תנ״ך. — די ערשטע קאפיטלעך פון יחזקאל וועגן דער מרכבה זענען אויסגעטייטשט געווארן אין פארשידענע צייטן אין זין פון געהיימער געטלעכער לערע, און די משנה חגיגה פרק ב׳ רופט אן די דאזיגע געהיימע לערע, „מעשה מרכבה״. אין דער קבלה האט מעשה מרכבה פון יחזקאל באקומען אויסטייטשונגען לויט דער לערע פון דער קבלה. דער רמב״ם אין מורה נבוכים און אין משנה תורה (ספר המדע) טייטשט אוים די מעשה מרכבה אין זין פון פילאזאפישע לערעס. — אין בבל (היינט „איראק״) ווערט געוויזן דער קבר פון נביא יחזקאל, לעבן וועלכן עס איז פאראן א שול אויפן נאמען פון נביא.

רבי בנימין פון טודעלא אין זיין „מסעות בנימין" (12טן יאָרהונדערט) ברענגט אגדות וועגן דעם קבר.

יחזקאל לאַנדוי זע „לאַנדוי".

יחיא אבן אָנגעזעענע יידישע פאַמיליע אין שפּאַניע (נאָכן גרוש, געוואוינט אין איטאַליע), וועלכע האָט אַרויסגעגעבן אָנגעזעענע פּערזענלעכקייטן. — גדליה בן יוסף אבן יחיא (1515 אין איטאַליע—1587 אין אַלעקסאַנדריע), מחבר פון היסטאָרישן ספר „שלשלת הקבלה", וועלכער נעמט אַרום יידישע געשיכטע און אויך מאָמענטן פון אַלגעמיינער געשיכטע, פון אדם הראשון ביז דער צייט פון מחבר. אין „שלשלת הקבלה" זענען פאַראַן אַ סך אַבערגלויבונגען און נישט־ריכטיק־אָנגעגעבענע סיפּורים; אָבער זיין ספר האָט אַ גרויסן פאַרדינסט דערמיט, וואָס ער האָט איבערגעגעבן אויך די פאַרשידענע לעגענדעס וועגן גרויסע יידישע פּערזענלעכקייטן, פאַר וועלכע דאָס דאָזיקע ספר איז די איינציקע קוועלע.

יחיאל פון פּאַריז (אין 13טן יאָרהונדערט), פון די בעלי תוספות, געווען ראש הישיבה אין פּאַריז, רבי פון רבנו מאיר פון ראָטענבערג; געווען געצוואונגען צו האַלטן אַ ויכוח מיט דעם משומד ניקאָליי דונין וועגן יידישער און קריסטלעכער רעליגיעס. און דער ויכוח איז אָפּגעדרוקט אין „ספר ויכוח רבנו יחיאל מפּאַריס" (טאָרן 1873); דער ויכוח איז פאָרגעקומען 1240; אין יאָר 1244, ווען עס איז געווען די גזרה צו פאַרברענען דעם תלמוד איז רבי יחיאל און זיינע תלמידים אַוועק קיין ארץ־ישראל און פאַרלייגט די ישיבה אין עכו; ער איז געשטאָרבן אין יאָהר 1286 און געקומען צו קבורה אין חיפה. עס ווערן פון אים דערציילט פיל מופתים.

ייד, יידן, יידיש פאָלק, יידנטום

מיטן נאָמען „יידן" ווערן אָנגערופן די אָנגעהעריקע צום יידישן פאָלק, אָדער צו דער יידישער רעליגיע, וועלכע זענען היינט צעשפּרייט כמעט אין אַלע לענדער פון דער ערד. דער נאָמען „ייד" שטאַמט פון וואָרט „יהודי", וואָס האָט צוערשט באַצייכנט די אָנגעהעריקע צום מלכות יהודה; וועגן דעם זע זוכוואָרט „יהודי". עס איז שווער צו זאָגן זיכערעס וועגן דער פראַגע, וויפל יידן זענען פאַראַן אויף דער וועלט. ביז דעם מלחמה־אויסברוך אין סעפּטעמבער 1939 האָט מען אָנגענומען, אַז עס זענען פאַראַן לערך 16 מיליאָן יידן, פון זיי ביי 5½ מיליאָן אין אַמעריקע, 8 מיליאָן אין אייראָפּע און די איבעריגע 2½ מיליאָן אין אַזיע (איינשליסנדיק אַ האַלבן מיליאָן אין ארץ־ישראל), אַפריקע און אויסטראַליע. אָבער זינט דעם מלחמה־אויסברוך איז די צאָל יידן פאַרקלענערט געוואָרן און באַזונדערס קומט פאָר אַ גרויסע מיגראַציע, איבערוואַנדערונג פון איין לאַנד אין אַ צווייטן.

לויט דער טראַדיציע שטאַמען אָפּ די יידן פון אברהם, יצחק און יעקב, די אבות, וועגן וועלכע עס ווערט דערציילט אין חומש בראשית, אַז זיי האָבן געוואוינט אין ארץ־ישראל, און אַז נאָכדעם ווי יעקב און זיינע קינדער האָבן זיך באַזעצט אין מצרים און זייערע אָפּשטאַמענדע איינעקלעך און אור־איינקלעך האָבן געליטן דעם גלות מצרים, זענען זיי באַפרייט געוואָרן פון דאָרט און ווידער זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל, און נאָכער, ווען דאָס לאַנד איז איינגענומען געוואָרן עטלעכע מאָל דורך פרעמדע פעלקער (ערשטער חורבן ירושלים דורך בבל, צווייטער דורך רוים), האָבן די יידן זיך צעשפּרייט איבער דער וועלט, און פון זיי שטאַמען אָפּ די היינטיקע יידן. די יידן זענען דעריבער, לויט דער טראַדיציע,

אפשטאמענדע פון דער סעמיטישער ראסע, בני שם. עס זענען אבער פאראן טייל געלערנטע פארשער, וועלכע האלטן אז הגם אין אלגעמיין שטאמען יידן אפ פון דער סעמיטישער ראסע, זענען אבער צו יידן דורך די טויזנטער יארן פון גלות צוגעקומען פיל עלעמענטן פון אנדערע פעלקער, ניט־סעמיטישע, דורך מגייר זיין זיך. אזעלכע פאלן פון מגייר זיין זיך פון פעלקער זענען אונדז באקאנט עטלעכע (כוזרים און אנדערע). לויט דער מיינונג פון די דאזיקע געלערנטע זאלן, למשל, דער גרעסטער טייל יידן פון פוילן, אוקראינע, אפשטאמען פון ארטיקע פעלקער וועלכע האבן אנגענומען די יידישע אמונה אונטער דעם איינפלוס פון די כוזרים (מיינונג פון גומפלאוויטש). און למשל די שפאנישע יידן, די ספרדים, זאלן שטאמען פון די אלט־פעניצישע שבטים, וועלכע האבן אמאל באוואוינט די בארימטע נארד־אפריקאנישע אימפעריע קארטאגע און האבן קאלאניזירט שפאניע. לויט דער יידישער טראדיציע האט די ראסע־אפשטאמונג ניט געהאט קיין באדייטונג, און ווער עס האט אנגענומען די יידישע רעליגיע איז געווארן ממילא א מיטגליד פון יידישן פאלק. די דאזיקע פראגע, ווי ווייט עס איז פארגעקומען אן אסימילאציע פון אנדערע פעלקער מיטן יידישן פאלק, איז ביז איצט ניט אנטשידן. וועגן די באזונדערע קערפערלעכע שטריכן פון יידן זע זוכווארט „אנטראפאלאגיע".

איינע פון די הויפטפראגן, ארום וועלכער עס קומען פאר שארפע חלוקי דעות צווישן פארשידענע גייסטיקע און פאליטישע ריכטונגען, איז: וואס זענען יידן, א פאלק צי א רעליגיע? וועגן דער דאזיקער פראגע זענען פאראן ניט צוויי מיינונגען (פאלק אדער רעליגיע) נאר פיל מיינונגען. פון תנ"ך און די שפעטערע רעליגיעזע ספרים איז קלאר אז לויט דער יידישער טראדיציע איז דאס יידנטום אויפגעפאסט געווארן אלס ביידע צוזאמען: פאלק און רעליגיע. דער תנ"ך שטרייכט אונטער פיל מאל דעם פאלקסטום פון יידן, און באטראכט די יידן אלס א העכער פאלק, א הייליק פאלק („גוי קדוש", שמות י"ט). אבער גלייכצייטיק איז דורך די טויזנטער יארן פון דער יידישער געשיכטע, ביז דער נייער צייט, געווען אנגענומען, אז נאר דער וועלכער געהערט צו דער יידישער רעליגיע, איז א ייד. מען האט צוגעלאזט דעם געדאנק, אז א ייד וואס איז עובר אויף די רעליגיעזע מצוות, איז אויך א ייד, הגם א פושע ישראל, א זינדיקער („ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא"); אבער ער האט געמוזט גלויבן אין דער יידישער רעליגיע, באטש אין איר הויפט־עיקר, און ניט גלויבן איז געצנדינסט („כל הכופר בעבודה זרה נקרא יהודי", מגילה י"ג). דאקעגן אין דער נייער צייט זענען אנטשטאנען אין יידנטום נייע ריכטונגען, וועלכע פאסן אויף דאס דאזיקע פראבלעם אנדערש. פון איין זייט איז זינט מענדלסאנס צייט אין 18טן יארהונדערט אין דייטשלאנד אנטשטאנען די אסימילאטארישע שיטה, וועלכע האלט, אז יידן זענען ניט קיין באזונדער פאלק נאר מיטגלידער פון פאלק, צווישן וועלכן זיי וואוינען, און די יידן האבן נאר זייער באזונדערע רעליגיע. די אנהענגער פון דער דאזיגער שיטה האבן זיך גערופן ניט „יידן" נאר „דייטשן פון מאזאאישן גלויבן" (פון משה רבנו אמונה), און זיי האבן געזאגט, אז פונקט ווי עס זענען פאראן דייטשען־קאטאליקן, דייטשן־פראטעסטאנטן אזוי קאנען זיין „דייטשן פון מאזאאישן גלויבן". די דאזיקע שיטה האט געפונען פיל אנהענגער אויך אין אנדערע לענדער. די צווייטע שיטה איז געווען דער מאדערנער יידישער נאציאנאליזם, וועלכער איז ניט

אַן איינהייטלעכע שיטה און וועגן וועלכן
עס זענען פֿאַראַן פֿיל חלוקי דעות. די
גרונט־מיינונג פֿון דער שיטה איז, אַז
יידן זענען אַ פֿאָלק, ווי אַנדערע פֿעל־
קער, און טייל אַנהענגער פֿון דער שיטה
(ווי ד״ר חיים זשיטלאָווסקי, און אַנדע־
רע) גייען אַזוי ווייט, אַז זיי האַלטן, אַז
אויך איינער וואָס געהערט אָפּיציעל צו
אַן אַנדערער רעליגיע, למשל, אַ גלויבי־
קער אין קריסטנטום, קאָן זיין אין נאַ־
ציאָנאַלן זין אַ ייד, אויב ער אָנערקענט
זיך אַלס נאַציאָנאַלער ייד. טייל אידעֶ־
אָלאָגן פֿון יידישן נאַציאָנאַליזם האַלטן,
אַז די אָפּיציעלע אָנגעהעריגקייט צו דער
יידישער רעליגיע איז יאָ אַ מוז־תנאי פֿון
אָנגעהעריגקייט צום יידישן פֿאָלק, אָבער
מען קאָן זיין אינגאַנצן אַ פֿריידענקער,
אַן אַטעאיסט, און ניט מקיים זיין קיינע
פֿון די רעליגיעזע געבאָטן און זיין אַ
גוטער נאַציאָנאַלער ייד (אחד העם אין
די פֿיל מאמרים אין „על פרשת דרכים״,
ש. י. איש הורוויץ אין „מאין ולאן״ און
אַנדערע). אָבער אויך וועגן דעם נאַ־
ציאָנאַלן וועזן פֿון יידישן פֿאָלק איז פֿאַ־
ראַן אַ שאַרפֿע חלוקי דעות צווישן ציוֹ־
ניזם און זיינע פֿאַרשידענע אידעאָלאָ־
גישע שטרעמונגען פֿון איין זייט און
טייל אַנדערע נאַציאָנאַלע גרופּירונגען
(פֿאָלקיזם, בונד״ און אַנדערע). דער
ציוניזם האַלט, אַז דאָס וועזן פֿון יידישן
פֿאָלק איז פֿאַרבונדן מיט זיין היסטאָ־
ריש לאַנד, ארץ־ישראל, און זיין היסטאָ־
רישער שפּראַך העברעאיש, און אַז הגם
יידן האָבן עקזיסטירט אין די גלות־לענ־
דער, און גערעדט אַנדערע שפּראַכן, איז
דאָס געווען אַ ניט־נאָרמאַל לעבן און אַ
ניט־נאָרמאַל יידנטום. די אַנדערע נאַ־
ציאָנאַלע גרופּן האַלטן, אַז דאָס יידישע
פֿאָלק איז אַ עטנישע גרופּע מיט אייגע־
נע נאַציאָנאַלע כאַראַקטער־שטריכן, באַ־
טראַכטן מייסטנס די יידישע שפּראַך
אַלס נאַציאָנאַלע שפּראַך, און די לענדער,
וואו יידן וואוינען, אַלס די היימלענדער
וואו דאָס יידישע נאַציאָנאַלע לעבן דאַרף
און קאָן זיך אַנטוויקלען. צו די נאַציאָ־
נאַלע גרופּירונגען דאַרף מען אויך צו־
רעכענען דעם „מזרחי״ (נאַציאָנאַל־רע־
ליגיעז־ציוניסטיש), „אגודת ישראל״
(הויפּט־גרונט רעליגיע, און דאָס נאַציאָ־
נאַלע איז נאָר אַ טייל פֿון דער רעליגיע).
וועגן די אַלע פֿראַגן זע „אגודת ישר־
אל״, „אויסדערוויילט פֿאָלק״, „אַסימי־
לאַציע״, „אָרטאָדאָקסיע״, „בונד״, „מז־
רחי״, „נאַציאָנאַליזם״, „ציוניזם״, „רע־
פֿאָרם״, ווי אויך „עקרים״ (וועגן די
יסודות פֿון דער רעליגיע). זע אויך „אחד
העם״ און „מענדעלסאָן״. וועגן דער יידי־
שער געשיכטע און אַנטוויקלונג פֿון יידנ־
טום זע זוכוואָרט „געשיכטע״. איבער־
הויפּט וועגן פֿאַרשידענע פֿראַגן וואָס
האָבן אַ שייכות מיט די הויפּטשטריכן
פֿון יידנטום ווי שפּראַך, אַנטראָפּאָלאָ־
גיע, פֿאָלקלאָר, ליטעראַטור, פֿילאָזאָ־
פֿיע, זע ביי די אַנטשפּרעכנדע זוכווער־
טער („אַנטראָפּאָלאָגיע״, „העברעאיש״,
„יידיש״, „פֿילאָזאָפֿיע״ וכדומה). וועגן
די טיפּן יידן זע „אשכנזים״, „ספרדים״,
„תימן״ און אַנדערע.

יידיש, יידישע שפּראַך

„יידיש״
הייסט די יידישע שפּראַך, אויף וועלכער
עס רעדט איצט לערך 8־9 מיליאָנען יידן
אין די מזרח־אייראָפּעאישע לענדער
(פּוילן, ליטע, רוסלאַנד, רומעניע, אונ־
גאַרן), פֿיל יידן אין די מערב־אייראָפּע־
אישע לענדער, אַמעריקע, אַזיע, אַפֿריקע,
אויסטראַליע. יידיש באַשטייט פֿון מיי־
סטנס גערמאַנישע (דייטשע) ווערטער,
און אַנטהאַלט אויך אַ גרויסע צאָל העב־
רעאישע ווערטער (לערך 20 פּראָצענט),
און סלאַווישע ווערטער (לערך 10 פּראָ־
צענט), און אין טייל ענגליש־רעדנדע
לענדער (צפֿון־אַמעריקע, ענגלאַנד און
אַנדערע) אויך פֿיל ענגלישע ווערטער

און ענגלישן זאץ־בוי. אין די על־
טערע שריפטלעכע קוואלן געפינט מען
ניט דעם נאָמען „יידיש" אויף צו באַ־
צייכענען די יידישע שפּראַך; מען האָט
איר געוויינלעך גערופן „עברי־טייטש",
„לשון אשכנז", „טייטש", און אין 19טן
יאָרהונדערט האָבן זאָגאר יידישע שריפט־
שטעלער איהר גערופן „זשאַרגאָן".
טייל „מאַמע־לשון", און דער נאָמען
„יידיש" איז אָנגענומען געוואָרן ערשט
אין 20טן יאָרהונדערט. כאָטש עס זענען
פאַראַן מיינונגען אַז שוין אין טייל טעק־
סטן פון 15טן יאָרהונדערט געפינט מען
דאָס וואָרט „יידיש" אַלס באַצייכענונג
פאַר דער יידישער שפּראַך (ריוואָקינד אין
„צוקונפט" פון יאָר 1931 אין אַרטיקל
„ווי אַלט איז דער נאָמען יידיש"). אין
יידיש ווערט באַנוצט דער העברעאישער
אלף־בית, אָבער מיט דעם אונטערשיד,
וואָס אין יידיש זענען איינגעפירט גע־
וואָרן צווישן די בוכשטאַבן זעלבסט
„וואָקאַלן", (די אַ, אָ, או, אי, ע, איי),
דאָקעגן אין העברעאיש, ווען מען באַ־
נוצט שוין יאָ וואָקאַלן־צייכנס זענען זיי
אין דער פאָרם פון נקודות, אונטען אָדער
אין דער הויך פון די בוכשטאַבן (מיטן
אויסנאַם פון מלופים). אין די פריער־
דיקע צייטן איז יידיש געדרוקט געוואָרן
מיט אַ באַזונדערן אלף־בית, וועלכער איז
מיט זיין שפּיציקער פאָרם געווען אַ ביסל
ענלעך צו דער געשריבענער גאָטישער
שריפט. אָבער איצט ווערט באַנוצט אין
יידיש דער זעלבער אַלף־בית וואָס אין
העברעאיש. — אויף דער פראַגע וועגן
דער צייט, ווען יידיש איז ענטשטאַנען,
איז ביז איצט ניט געפונען געוואָרן קיין
זיכערער ענטפער. ד״ר. יצחק שיפּער, אין
דעם זשורנאַל „יידישע פילאָלאָגיע"
(1923) וויל אויפן יסוד פון אַלטע יידישע
נעמען אַרויספירן די מיינונג, אַז יידן
האָבן אין טייל דייטשע פראָווינצן געהאַט
זייער אייגענעם „יידיש" שוין אין 10טן
אָדער 11טן יאָרהונדערט. אָבער דער דאָ־
זיגער באַווייז איז אַ זייער אונזיכערער.
די געלערנטע צונץ און גידעמאַן (זע אין
גידעמאַנס „געשיכטע פון דערציאונגס־
וועזן", אין העברעאיש „התורה והחיים"
ערשטן טייל צום סוף אין די צוגאָב־באַ־
מערקונגען) גייען זיך פונאַנדער אין דער
פראַגע, צי האָבן די יידן, וועלכע האָבן
אין 10טן און 11טן יאָרהונדערטער גע־
וואוינט אין דער פּראָווינץ פון לינקן ריין־
ברעג, גערעדט אַ גערמאַנישן דיאַלעקט
אָדער זיי האָבן גערעדט אַלט־פראַנצוי־
זיש. אויב מען זאָל אָנעמען, אַז די האַר־
טיקע יידן (און זיי זענען געווען אין
יענער צייט דער הויפּט־יידישער ישוב
אין די פּראָווינצן פון דייטשלאַנד) האָבן
גערעדט אַ גערמאַנישן דיאַלעקט, וועט
עס הייסן, אַז שוין דעמאָלט האָבן מיר
געהאַט די ערשטע שפּורן פון יידיש, וועל־
כער איז, נאַטירלעך, געווען זייער אַנ־
דערש פון אונדזער היינטיקן יידיש,
אָבער וועלכער האָט שוין אַנטהאַלטן די
גרונט־יסודות פון דער יידישער שפּראַך:
אַ באַזונדערן בוי פון זאַץ, אַ גרויסע
צומישונג פון העברעאישע ווערטער.
הויפּטזעכלעך בונגע רעליגיעזע און צע־
רעמאָניאַלע טערמינען און באַגריפן (בט־
חון, חתונה, שבת, בית המדרש, בית על־
מין, השגחה און אַזוי ווייטער). וואָרשיינ־
לעך אויך אַ געוויסע צומישונג פון ווער־
טער פון שפּראַכן פון אַנדערע לענדער
(אַלט־פראַנצויזיש, איטאַליעניש, מעגלעך
לאַטיין, גריכיש). וואָס מער דער יידי־
שער ישוב האָט זיך איבערגערוקט פון
מערב־אייראָפּע ווייטער צו מזרח אין
דייטשלאַנד, און נאָך ווייטער אין די
סלאַווישע לענדער (בעמען, פּוילן, און־
קראַינע), אַלץ מער האָט זיך אַנט־
וויקלט און אָפּגעזונדערט „יידיש" פון
דער אַרומיקער לאַנד־שפּראַך, און ביים
אָנקומען אין די סלאַווישע לענדער האָט
יידיש אָנגעהויבן אַריינעמען אין זיך

סלאווישע ווערטער־עלעמענטן. גראד אין די סלאווישע לענדער האט יידיש באקומען א מער אפגעזונדערטע פארם, ווייל דא איז יידיש געווען שטארק אפגעזונדערט פון דער דייטשער שפראך. — אויך אויף דער פראגע, ווי אזוי האט יידיש זיך אנגענומען ביי דער יידישער באפעלקערונג אין די סלאווישע לענדער איז ניטא קיין זיכערער ענטפער. טייל דענקען, אז אין די עלטערע צייטן האבן יידן אין פוילן און אוקראינע גערעדט ניט יידיש נאר א סלאווישע שפראך, א געמיש פון פויליש און אוקראיניש (זע אין הארקאווי'ס „היהודים ושפת הסלבים"), און נאר מיטן גרויסן צופלוס פון דייטשע יידן אין די סלאווישע לענדער (צוליב די קרייץ־פארער־גזירות און דער שווארצער מגפה פון 12טן ביזן 15טן יארהונדערט) און אויך צוליב דעם וואס בכלל האבן אין די פוילישע שטעט נאך דעם חורבן פון אוקראינע און פוילן דורך די טאטארן אין 13טן יארהונדערט זיך באזעצט דייטשע שטאטישע קאלאניסטן, האט יידיש באזיגט די ארטיקע סלאווישע שפראך פון די יידן און פארנומען איר ארט. דער יונג־פארשטארבענער פוילישער היסטאריקער (געשטאמט פון יידן) מאקסימיליאן גומפלאוויטש אין זיין בראשור אויף פויליש „איבער די אנפאנגען פון דער יידישער רעליגיע אין פוילן" מיינט גאר, אז דייטשע שבטים האבן בכלל באוואוינט דרום־אוקראינע און קרים זינט אלטע צייטן און אז א דאנק דעם האבן יידן אין די סלאווישע לענדער זיך דערווארבן דעם גערמאנישן דיאלעקט וואס הייסט „יידיש". עס איז, נאטירלעך, קלאר, אז דער יידיש, וואס האט זיך כסדר געהאלטן אין איין פארמירן אין די פארשידענע דייטשע פראווינצן, וואו די גערמאנישע דיאלעקטן זעלבסט זענען געווען גאנץ פארשידן, ווי הויך־דייטש און מיטל־דייטש און אויך אנדערע לאקאלע דייטשע פארמען, האט אויך אליין אנגענומען פארשידענע פארמען און ווען ער האט אריבערגעוואנדערט אין די סלאווישע און אנדערע מזרח־אייראפעאישע לענדער, איז ער שוין דערשינען אין פארשידענע דיאלעקטן. אזוי ארום זענען אנטשטאנען דער פוילישער יידיש, דער ליטווישער, דער אוקראינישער, דער אונגארישער. אויך מיט דער צייט האט זיך די יידישע שפראך שטארק געענדערט, און בפרט זינט דער עלטערער ליטעראטור פון 15טן און 16טן יארהונדערט. איבערהויפט איז צו זען אז וואס פריער איז יידיש, סיי אין ווארט־אוצר סיי אין זאץ־בוי, געווען אלץ מער ענלעך צו דייטש, און די פארשונג פון דער געשיכטע פון דער יידישער שפראך מאכט אן אונטערשיד צווישן „אלט־יידיש" (אומגעפער ביזן 16טן יארהונדערט), „מיטל־יידיש" (פון 17טן ביז מיט 18טן יארהונדערט), און „ניי יידיש" (פון מיטן 18טן ביז דער מיט פון 19טן יארהונדערט), און לויט טייל אויך „מאדערנער־יידיש", וואס איז אונדזער היינטיקע יידישע שפראך. — וועגן דער ליטעראטור אין יידיש, וועמענס אנהויבן זענען זיכער גאר אלטע, ווארשיינלעך שוין אין 13טן און 14טן יארהונדערט, זע ביים זוכווארט „ליטעראטור". — אין 20טן יארהונדערט האבן א ריי געלערנטע יידישע פארשער און שריפטשטעלער (כאטש אויך פריער זענען געווען טייל פארשער וועלכע האבן זיך דערמיט באשעפטיקט) זיך אפגעגעבן באזונדערס מיט דער פארשונג פון יידיש און עס איז אנטשטאנען א רייכע וויסנשאפט, „יידישיסטיק", וועלכע ווערט באזונדערס געפלעגט דורך די געלערנטע, וועלכע קאנצענטרירן זיך ארום „ייווא" („יידיש וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט", זע „ייווא"). עס זענען צונויפגעשטעלט געווארן האנטביכער פון יידישער גראמא־

טיק (זלמן רייזען „גראמאטיק פון דער יידישער שפראך" און אנדערע). עס זענען דערשינען א ריי זשורנאלן פאר דער פילאלאגישער און עטימאלאגישער פארשונג פון יידיש (בענדער פאר פילאלאגיע פון „ייווא", „יידישע פילאלאגיע", „ארכיוו פאר יידישער שפראך־וויסנשאפט", „יידיש" און אנדערע). אין ווילנער „פנקס" 1913 האט בער באראכאוו פארעפנטלעכט די ערשטע וויסנשאפטלעכע צונויפשטעלונג פון א ביבליאגראפיע פאר דער יידיש פארשונג מיטן נאמען „די ביבליאטעק פון „יידישן פילאלאג". מיט יידיש פארשן האבן זיך פארנומען די געלערנטע א. לאנדוי, ב. באראכאוו, נ. שטיף, זלמן רייזן, מ. וויינרייך, נ. פרילוצקי, י. שאצקי, ז. קאלמאנאוויטש און אנדערע. — א גרעסערע ארבעט איבער יידיש מיט א רייכער ביבליאגראפיע האט פארעפנטלעכט אין 2טן באנד „יידן" מ. וויינרייך. — זייער וויכטיק איז דאס פראבלעם פון יידיש אלס נאציאנאלע שפראך פון יידישן פאלק. אין דער דאזיקער הינזיכט זענען פאראן פארשידענע שטעלונגען פון פארשידענע פארטייען און ריכטונגען אין יידנטום. די אסימילאציע, אין אלע אירע פארמען, איז געווען און איז אין אלע לענדער קעגן יידיש, און איינע פון אירע הויפט־שטרעבונגען איז אנצונעמען די לאנד־שפראך און אפצוזאגן זיך פון יידיש. די שטעלונג פון דער העברעאישער קולטור־וועלט צו יידיש אלס נאציאנאלע שפראך פון יידישן פאלק איז א דורכאויס נעגאטיווע. אזוי איז געווען די שטעלונג פון אחד־העם (אין זיין „ריב לשונות" און אנדערע ארטיקלען) און אזוי אויך פון אנדערע העברעאישע שריפטשטעלער און ווארטפירער. א טייל פון די חאזיקע העברעאישע קולטור־ווארטזאגער האלטן נאר אז אין די גלות־לענדער, וואו עס דראעט די געפאר פון אסימילאציע, דארף מען יידיש יא אונטערהאלטן, הגם אויך דא דארף מען זען צו פארשפרייטן וואס מער העברעאיש אלס רעד־ און לערן־שפראך פון יידן. וואס אנבאלאנגט ארץ־ישראל איז די שטעלונג פון דער העברעאישער קולטור־וועלט צום באנוצן זיך מיט יידיש ווי אויך מיט אנדערע שפראכן א נעגאטיווע. און דער „גדוד מגיני השפה" קעמפט זייער שטארק קעגן באנוצן זיך מיט יידיש אין ארץ־ישראל באזונדערס עפנטלעך (אין שולן, פרעסע, טעאטער, אויף פארזאמלונגען וכדומה). עס איז פאראן אויך א ריכטונג אין יידישן לעבן, וועלכע אנערקענט יידיש אלס נאציאנאלע שפראך פון יידישן פאלק, און די דאזיקע ריכטונג האט אויף דער קאנפערענץ אין טשערנאוויץ אין יאר 1908 פראקלאמירט יידיש אלס די יידישע נאציאנאלע שפראך. נאענט צו דער דאזיקער ריכטונג זענען דער „בונד", די פאלקס־פארטיי, טייל פון די לינקע פועלי־ציון און טייל פון די קאמוניסטן. די טיילן פון דער ארטאדאקסישער יידישער וועלט, וועלכע שטייען מחוץ דער ציוניסטישער מחנה, האט ניט אנגענומען קיין שטעלונג צו דער גאנצער פראגע, הגם אין ארץ־ישראל קעמפן טייל פון די פירער פון דער אגודת ישראל פאר יידיש אלס רעד־ און לערן־שפראך.

ייווא (ראשי תבות פון „יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט"), אינסטיטוט פאר יידישער וויסנשאפט, געגרינדעט 1923 אין ווילנע דורך נ. שטיף, מ. וויינרייך, זלמן רייזן און אנדערע. פארנעמט זיך מיט זאמלען יידישע היסטארישע, פילאלאגישע, עטנאגראפישע, עקאנאמיש־סטאטיסטישע מאטעריאלן, גיט ארויס שריפטן (היסטארישע, פאלקלאריסטישע, עקאנאמיש־סטאטיסטישע, פסיכאלאגיש־פעדאגאגישע), „ייווא־ידיעות", „ייווא־

בלעטער"; ביז 1940 איז דער צענטער פון ייווא געווען אין ווילנע און האָט געהאַט אָפּטיילונגען אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן און אַרגענטינע. אין ווילנע האָט דער ייווא געהאַט אַ רייכן אַרכיוו. אין 1940 האָט דער צענטער פון ייווא זיך איבער־געטראָגן (צוליב דער מלחמה) קיין ניו־יאָרק; ייווא האָט פיל מיטגעהאָלפֿן צו דער פֿאָרשונג פון דער יידישער שפּראַך און יידישן פֿאָלקלאָר.

ייטא (ראשי תבות פון „יידישע טע־לעגראַפֿן־אַגענטור"), געגרינדעט 1919 אין לאָנדאָן דורך מאיר גראָסמאַן און יעקב לאַנדאַו; איצט צענטראַלע אין ניו־יאָרק; באַדינט די יידישע פּרעסע מיט טעלעגראַפֿישע ידיעות וועגן יידישן לעבן אין דער גאַנצער וועלט.

ייטאָ (ראשי תבות פון „יידישע טע־ריטאָריאַליסטישע אָרגאַניזאַציע"), גע־גרינדעט 1905 דורך ישראל זאַנגוויל; איר פּראָגראַם איז געווען צו געפֿינען אַ טע־ריטאָריע, וואו מען זאָל קאָנען באַזעצן יידן אין אַ גרויסער צאָל און שאַפֿן אַן אויטאָנאָמיש יידיש לאַנד; דער אונטער־שייד צווישן דער טעריטאָריאַליסטישער און דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע באַ־שטייט אין דעם, וואָס דער טעריטאָריאַ־ליזם גלויבט ניט אַז אין ארץ־ישראל זאָל קאָנען באַשאַפֿן ווערן אַ יידישער אויטאָנאָמישער קיבוץ וואָס זאָל קאָנען אַריינעמען דעם גרעסטן טייל יידן פון דער וועלט; צום טעריטאָריאַליזם זענען צוגעטראָטן אַ ריי געוועזענע ציוניסטי־שע פירער; נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914—1918) און דער גרויסער עליה קיין ארץ־ישראל איז דער טערי־טאָריאַליזם אָפּגעשוואַכט געוואָרן; ערשט זינט דער היטלער־רעגירונג אין דייטש־לאַנד (1933) זענען ווידער אַרויפֿגע־שוואומען פֿאַרשידענע טעריטאָריאַליסטי־שע פּלענער (אויסטראַליע, אַלאַסקאַ, סאַן דאָמינגאָ און אַנדערע). און טייל יידי־שע גרופּן פּרוּוון באַנייען דעם טערי־טאָריאַליזם.

יין המשומר אין דער גמרא ברכות ל"ד זאָגט רבי יהושע בן לוי, אַז די צדי־קים וועלן אין עולם הבא, אין יענער וועלט, האָבן „יין המשומר בענביו מששת ימי בראשית" (וויין וואָס איז געהאַלטן אין טרויבן פון ששת ימי בראשית אָן); אין טייל שפּעטערדיקע ספרים איז דער־פון אָנגענומען געוואָרן אַז אויף „יענער וועלט" וועלן צדיקים טרינקען יין המשו־מר, און עס זענען פֿאַראַן לעגענדעס וועגן פֿאַרשידענע צדיקים, וואָס האָבן זוכה גע־ווען שוין אויף דער וועלט צו פֿאַרזוכן פון יין המשומר. דער רמב"ם אין פּירוש המשניות צו דער משנה חלק אין סנהד־רין טייטשט איין די אַלע ווערטער פון דער גמרא וועגן עסן און טרינקען אויף יענער וועלט בדרך משל.

יין נסך זע „וויין".

ייקא („יידישע קאָלאָניזאַציע־אַסאָסי־איישאַן), נאָמען פון דער געזעלשאַפֿט צו העלפֿן קאָלאָניזירן און באַזעצן יידן פון מזרח־אייראָפּעאישע לענדער אויף לאַנד אין אַמעריקאַנער לענדער ווי אויך אין טייל אַנדערע לענדער. דער נאָמען פון דער געזעלשאַפֿט איז אין ענגליש „דזשו־איש קאָלאָניזיישאַן אַסאָסיאיישאַן". זי איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1891 דורך באַראָן משה דע הירש (זע זוכוואָרט „הירש משה"), וועלכער האָט צוערשט אוועקגעגעבן דער אָרגאַניזאַציע אַ סומע פון 10 מיליאָן דאָלאַר, און ווען ער איז געשטאָרבן אָן קינדער האָט ער איר אי־בערגעלאָזט זיין גאַנץ פֿאַרמעגן, אַזוי אַז דער קאַפּיטאַל פון ייקא איז דעמאָלט גע־ווען 30 מיליאָן דאָלאַר. די טעטיקייט

פון ייקא צו קאָלאָניזירן יידן איז געווען און איז נאָך ביז איצט אַ זייער פאַרצווייגטע. ייקא האָט געגרינדעט קאָלאָניעס אין אַרגענטינע („מויריציא", „מאַיסוויל", „קלאַראַ"), קאַנאַדע („הירש", „יידנדאָרף" און אַנדערע), און האָט אויך פיל געהאָלפן דער קאָלאָניזאַציע פון יידן אין ארץ־ישראל, העלפנדיק די קאָלאָניסטן פון רחובות, גדרה און אַנדערע; זי האָט אויך געהאָלפן לאַנדווירטן אין גאַליציע און רוסלאַנד, לאַנדווירטשאַפטלעכע שולן. דער הויפּטזיץ פון דער געזעלשאַפט איז געווען ביז 1940 (ווען די היטלעריסטישע חיילות האָבן פאַרנומען פּאַריז) פּאַריז. איצט, אין 1942, איז ניט באַקאַנט גענוי וואָס איז געוואָרן מיט די געלטער פון ייקא, און לויט טייל מיינונגען זענען גרויסע טיילן פון די ייקאַ־פאָנדן געראַטעוועט געוואָרן קיין לאָנדאָן. — די ייקא־פירער זענען אין אַלגעמיין געווען ווייט פון נאַציאָנאַל יידישן לעבן און פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, הגם גרויסע פּראַקטישע אַרבעט האָבן זיי אין ארץ־ישראל יאָ געטאָן. די ייקא פלעגט אַרויסגעבן יערלעך אין ענגליש און פראַנצויזיש באַריכטן וועגן איר טעטיקייט.

יכיני, אברהם (1611 — 1675) פון חברים און תלמידים פון שבתי צבי; געפעלשט אַ אַלטן דאָקומענט, אַז שבתי צבי איז משיח; מחבר געווען „אשל אברהם", „תוספת מרובה" אויף תוספתא; רבי חיים יוסף דוד אזולאי ברענגט אים אין „שם הגדולים", און דאָס ווייזט, אַז מען האָט שפּעטער געהאַלטן אים פאַר אַ אָנגעזעענעם מאַן.

יכניה זע „יהויכין".

ילמדנו זע „מדרש".

ילקוט (זאַמלונג) נאָמען פון ספרים, זאַמלונגען פון מדרשים. עס איז פאַראַן „ילקוט שמעוני", אויף תנ"ך, אַנטהאַלט צוזאַמען ביי 2,000 קאַפּיטלעך (סימנים), אַ גרויסע זאַמלונג פון ווערטער פון אַלטע מדרשים; דער מחבר זאָל האָבן געווען רבי שמעון אשכנזי פון פראַנקפורט (אין 13טן יאָרהונדערט) און לויט אַנדערע רבי שמעון קרא (געשטאָרבן 1170). דאָס ערשטע מאָל איז ער געדרוקט געוואָרן אין סאַלאָניקי 1521 — 1526. אין „ילקוט שמעוני" זענען פאַראַן פראַגמענטן פון מדרשים, וואָס זענען פאַר אונדז פאַרלוירן געגאַנגען.—פאַראַן אויך אַ ספר „ילקוט ראובני" אויף תורה, ליקוטים פון קבלה־ספרים און מדרשי פּליאה; דער מחבר איז רבי ראובן כץ אין פראַג (געשטאָרבן 1673).

ים אין תנ"ך געפינען מיר דערמאָנט די נעמען פון עטלעכע ימען. — 1) „ים הגדול" (במדבר ל"ד), „דער גרויסער ים", ווערט אָנגערופן דער מיטלענדישער ים, וואָס ליגט צו מערב פון ארץ־ישראל. דעריבער הייסט אויך אין תנ"ך די מערב־זייט „ים". — 2) „ים המלח", דער געזאַלצענער ים, הייסט (במדבר ל"ד) די יעזשאַרע, דאָס גרויסע שטייענדיקע וואַסער, וואָס ליגט אין דרום־מזרח פון ארץ־ישראל. דער דאָזיקער ים איז אַ סך נידעריקער (מיט לערך 400 מעטער) פון דעם ים־פלאַך; ער איז לאַנג ביי 73 קילאָמעטער; אין ים המלח פאַלט אַריין דער טייך ירדן. זע זוכוואָרט „ארץ־ישראל". — 3) „ים סוף", מען רופט אים אויך „דער רויטער ים", דאָס איז דער ים וואָס ליגט צו דרום־מזרח פון סיני האַלב־אינזל, און וועלכער איז געשפּאָלטן געוואָרן פאַר די יידן, ווען זיי זענען אַרויס פון מצרים (שמות י"ד). היינט איז דער ים־סוף פאַרבונדן מיטן מיטלענדישן ים דורכן סועץ־קאַנאַל. נאָך איין פּונקט ברעג פון

ים־סוף געהערט היינט צו ארץ־ישראל ביים פּאָרט אקאבא. — 4) ים כנרת. — זע „ארץ־ישראל"; „כנרת".

ימים נוראים (פּאַרכטיקע טעג), מיטן דאָזיקן נאָמען ווערן אָנגערופן די טעג פון ראש השנה ביז איבער יום כפּור, ווען אין הימל ווערן געמשפּט די מענטשן און זייערע מעשים. טייל רופן אויך אָן ימים נוראים די טעג פון די ערשטע סליחות (די וואָך פאַר ראש השנה) און אפילו פון ראש חודש אלול אָן, ווען מען הויבט אָן בלאָזן שופר. גאָר פרומע יידן זענען זיך נוהג אין די דאָזיקע ימים נוראים נישט צו עסן טייל זאכן, וועלכע זיי זענען זיך מתיר א גאַנץ יאָר; מען זאָגט דעמאָלט מער תהלים, מען לערנט מער און מען גיט זיך אָפּ א דין וחשבון וועגן דעם תכלית פון לעבן. די ימים נוראים קאָן מען איינטיילן אין: 1) די טעג פון חודש אלול; 2) די טעג פון סליחות פאַר ראש השנה; 3) ראש השנה; 4) די טעג צווישן ראש השנה און יום כפּור, וועלכע מען רופט אויך „בין כסא לעשור", און אויך „עשרת ימי התשובה" (אין די 10 טעג גייען אייגנטלעך אריין אויך ראש השנה און יום כפּור); 5) יום כפּור. — ביי גרויסע חסידים און מקובלים ענדיקן זיך די ימים נוראים ערשט אין הושענא רבה ווען עס קומט פאַר דער לעצטער יום הדין אין הימל. — עגנון האָט אַרויסגעגעבן א ספר „ימים נוראים", א זאַמלונג פון ווערטער און סיפּורים צו די דאָזיקע טעג.

ינאי זע „אלכסנדר ינאי".

ינאי רבי אויך „ינאי רבה", ארץ־ישראל אמורא, אין ערשטן דור פון די אמוראים (סוף 2טן יאָרהונדערט). תלמיד פון רבי יהודה הנשיא; געווען זייער רייך (בבא בתרא י"ד); געגרינדעט א ישיבה אין עכבראַ, וועלכע איז באַקאַנט געוואָרן מיטן נאָמען „דבי רבי ינאי" און ווערט דערמאָנט אין פיל ערטער אין גמרא בבלי און ירושלמי; ער האָט אויסגעהאַלטן זיינע תלמידים, וועלכע האָבן געאַרבעט אויף זיינע פעלדער (ירושלמי שביעית ח'); ער איז אויך געווען א גבאי פון צדקה (ערכין ו').

ינאי פּייטן, אויך „יניי", מחבר פון פּיוטים אין 7טן יאָרהונדערט אין ארץ־ישראל, דער רבי פון רבי אלעזר הקליר; א לאַנגע צייט האָט מען נישט געוואוסט פון דאָזיקן פּייטן; ראַפּאַפּאָרט האָט דער ערשטער באַמערקט, אַז אין די אַלטע תשובות פון רבנו גרשום ווערט דערמאָנט א פּייטן ינאי, און אויך צונץ האָט נאָכער געפונען שפּורן פון דאָזיקן פּייטן אין אַנדערע אַלטע קוואַלן. מען איז דערגאַנגען אַז דער באַקאַנטער פּיוט פון פּסח „אַז רוב נסים הפלאת בפּסח" וואָס מען זאָגט אויך צום סוף פון דער הגדה ביים סדר. איז געשריבן געוואָרן דורך ינאי, נאָכער האָט מען געפונען פון אים אַנדערע פּיוטים. לעצטנס האָט מען געפונען פראַגמענטן פון „מחזור ינאי" אין די כתבי יד פון דער „גניזה" (זע זוכוואָרט „גניזה"); ישראל דאַווידסאָן האָט אַרויסגעגעבן דעם „מחזור ינאי" מיט אַן איינלייטונג. זע אויך דאַווידסאָנס „אוצר הפּיוטים".

ינוקא אין אַראַמעאיש איז עס דער טייטש „א יונג קינד". אין דער גמרא ווערט דער איינגערער זון פון אמורא רב חסדא אָנגערופן מר ינוקא אין קעגנזאַץ צום עלטערן, וועלכער הייסט מר קשישא. — אין זהר זענען פאַראַן סיפּורים פון הייליקע קינדער, וועלכע הייסן ינוקא, וואָס האָבן מגלה געווען סודות התורה און געזאָגט נביאות; דער באַרימטסטער פון זיי איז פאַראַן אין זהר פּרשת בלק;

אין די שפּעטערע צייטן, אין 16טן יאָר־הונדערט, האָט מען דערציילט וועגן אַ „ינוקא" מיטן נאָמען נחמן וואָס האָט זיך באַוויזן און געזאָגט נביאות און ער איז יונג געשטאָרבן. לעבן צפת ווייזט מען דעם קבר פון „ינוקא"; דער באַקאַנטער מקובל אברהם בן אליעזר אין ירו־שלים (שוואָגער פון רבי אברהם זכותא) האָט אַרויסגעגעבן „נבואת הילד" פון דעם ינוקא נחמן חטופה (געדרוקט צום סוף נגיד ומצוה, קאָנסטאַנטינאָפּאָל 1726).

יסורים (ליידן)

די פּראָגע, פאַרוואָס קומען ליידן אויף דעם מענטש, ווערט אין דער יידישער רעליגיעזער חקירה באַהאַנדלט זינט די עלטסטע צייטן אָן. דאָס גאַנצע ספר איוב איז איינגנטלעך די באַמיאונג צו געפינען אַן ענטפער אויף דער פראַגע פון ליידן (זע זוכווערטער „אומגליק", „איוב", „גאָט און שלעכטס"). אין תלמוד ברכות ה' ווערט געמאַכט אַן אונטערשיד צווישן סתם ליידן און „יסו־רים של אהבה", וועלכע דער פרומער מענטש איז מקבל אויף זיך מיט ליבשאַפט. אין קידושין מ' ווערט געזאָגט, אַז צדיקים האָבן יסורים, כדי זייער שכר זאָל זיין גרעסער אויף יענער וועלט. אין ברכות ס"ב איז פאַראַן „קבלה דיסורי שתיקותא", אַז ליידן דאַרף מען אויפנעמען מיט שווייגן. אין פרקי אבות ו' אין דער ברייתא פון קנין תורה ווערט געזאָגט, אַז די תורה קאָן מען דערווערבן דורך „קבלת יסורים", ווען מען נעמט אויף ליידן מיט הכנעה. אין דער ברייתא שבת פ"ח איז פאַראַן אַ לויב פאַר „השמחין ביסורין", די וואָס נעמען אויף זייערע יסורים מיט פרייד. אין שבת נ"ה ווערט געזאָגט די מיינונג אַז „אין יסורין בלא עוון" (נישטאָ קיין ליידן אָן אַ פריער־באַגאַנגענע זינד) און עס ווערט אויך דאָרט געזאָגט אַז ליידן פאַרווישן די זינד פון מענטש. — אין די שפּעטערע צייטן פון דער קבלה האָט מען געפּרואווט געפינען אַן ענטפער אויף דעם יסורים־פּראָבלעם אין דעם גלגול. עס הייסט, אַז דער מענטש האָט אין זיין פריערדיקן גלגול (זע זוכוואָרט „גלגול") געטאָן עבירות, און ער איז דאָס איצטיקע מאָל אַראָפּגעקומען אויף דער וועלט אָפּצוליידן פאַר זיינע יענע זינדיקע מעשים. — זע „אומגליק".

יעבץ

זע „עמדין".

יעבץ, זאב

(1847 אין פוילן — 1924 אין לאָנדאָן), העבראַיִשער שריפטשטע־לער און היסטאָריקער, פון די ערשטע חובבי ציון, גרינדער פון מזרחי, שטרענג פרומער ייד; אין די יאָרן 1891—1897 געווען אין ארץ־ישראל, וואו ער האָט אַרויסגעגעבן זאַמלביכער „הארץ"; זיינע וויכטיקסטע ספרים זענען 12 בענדער פון יידישער געשיכטע („תולדות יש־ראל") אין אָרטאָדאָקסישן גייסט, „מקור הברכות" וועגן דער אָפּשטאַמונג פון פאַרשידענע תפילות, „סידור עבודת הלבבות" אַ סידור מיט פירושים; ער האָט אויך אַרויסגעגעבן פאַרשידענע ספרי לימוד.

יעבץ, יוסף

(סוף פון 15טן אנהויב 16טן יאָרהונדערט), דרשן און מקובל צו־ערשט אין פּאָרטוגאַל און נאָך דעם גרוש אויף יידן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל זיך באַזעצט אין איטאַליע. באַקאַנט זענען זיינע ספרים „אור החיים" (קעגן פילאָ־זאָפיע), פירוש אויף אבות און אַנדערע. אין זיין הקדמה צו „אור החיים" גיט ער ווערטפולע ידיעות וועגן גייסטיקן צו־שטאַנד פון יידן אין שפּאַניע.

יעווסעקציע

(יעווריעיסקאַיאַ סעקציאַ, יידישע סעקציע), די יידישע אָפּטיילונג

פון דער קאמוניסטישער פארטיי אין
ראטן־פארבאנד אין רוסלאנד, געגרינדעט
1918. זי האט פארפאלגט די יידישע רע־
ליגיע, ציוניזם, דאס לערנען די העברע־
אישע שפראך. אונטער איר איינפלוס
איז אנטשטאנען דער פלאן צו באזעצן
יידן אין בירא־בידזשאן. זינט 1930 איז
די יעווסעקציע אפגעשאפט געווארן.

יעל אין שופטים ד' ווערט דערציילט,
אז ווען די יידן אונטער דער פירונג פון
ברק און דבורה, האבן מלחמה געהאלטן
קעגן זייערע באדריקער די כנעניים אונ־
טער דער פירונג פון סיסרא, איז סיסרא
נאך א מפלה אנטלאפן און איז געקומען
צום געצעלט פון א פרוי יעל, ווייב פון
חבר הקיני. יעל האט סיסראן איינגע־
לאדן צו זיך אין געצעלט, אים געגעבן
צו טרינקען מילך און ווען ער איז אנט־
שלאפן געווארן האט זי אים געטויטט;
דאס האט געהאלפן יידן צום זיג. אין
דער שירה פון דבורה הנביאה (שופטים
ה') ווערט זי געריממט פאר איר טויטן
דעם שונא.

יעלה ויבוא („זאל אויפגיין און קו־
מען" אונדזער זכרון פאר גאט), תפילה,
וואס מען זאגט אין ראש חודש און ימים־
טובים, ראש השנה און יום כפור און
חול המועד אין שמונה עשרה ווי אויך
אין בענטשן נאכן עסן. אין דער תוספתא
ברכות ג' הייסט עס „קדושת היום". די
ווערטער „יעלה ויבוא" ווערן דערמאנט
דאס ערשטע מאל אין מסכתא סופרים
י"ט.

יעלין, דוד (1864 — 1942 אין ירו־
שלים), העברעאישער שריפטשטעלער,
היסטאריקער און מפרש התנ"ך, גרינדער
פון דער לערער־ארגאניזאציע (הסתדרות
המורים) אין ארץ־ישראל, פרעזידענט פון
„ועד הלאומי", לייטער פון לערער־סע־
מינאר; פארעפנטלעכט צווישן אנדערע
אויך א פירוש אויף איוב.

יעקב אבינו אינגערער זון פון יצחק
אבינו און רבקה, דער דריטער פון די
אבות. דער חומש בראשית (פון כ"ה
ביז צום סוף) דערציילט וועגן לעבן פון
יעקב אבינו. ער איז געבוירן געווארן
אין א צווילינג צוזאמען מיט זיין עלטערן
ברודער עשו, ביי וועמען ער האט אפגע־
קויפט שפעטער די בכורה פאר א גע־
קעכטס פון לינזן. נאכער האט ער פאר־
שטעלנדיק זיך אלס זיין עלטערער ברו־
דער באקומען ביי יצחקן די ברכה, און
צוליב דעם איז אויסגעבראכן א שנאה
צווישן יעקב און עשו. יעקב איז אוועק
פון ארץ ישראל קיין חרן אין ארם נה־
רים און דארט האט ער געדינט ביי זיין
מוטערס ברודער, לבן, אלס פאסטוך און
ער האט חתונה געהאט מיט לבנס צוויי
טעכטער לאה און רחל און ער האט אויך
גענומען אלס פרויען די שפחות בלהה
און זלפה. פון זיי האט ער געבוירן
12 זין, דאס זענען די פאטערס פון די
שבטים, דעם יידישן פאלק, ווי אויך א
טאכטער דינה. דערנאך ווערט דער־
ציילט אין חומש די פארשידענע ליידן
פון יעקב, וועלכער איז אוועק פון לבן
צוריק קיין ארץ־ישראל, און באזונדערס
די ליידן צוליב זיין זון יוסף, וועלכער
איז שפעטער געפונען געווארן אלס שני
למלך אין מצרים. צוליב דעם איז יעקב
מיט זיינע קינדער און קינדס־קינדער
אוועק קיין מצרים, און דארט זענען זיי
אויסגעוואקסן אין א גרויס פאלק. יעקב
האט פאר זיין טויט געבענטשט זיינע
קינדער. יעקב איז געשטארבן איז מצ־
רים אין עלטער פון 147 יאר, און זיין
קערפער איז געבראכט געווארן קיין ארץ־
ישראל, וואו מען האט איהם געבראכט
צו קבורה אין דער מערת המכפלה אין
חברון; אין חומש בראשית ל"ב ווערט

דערציילט, אז יעקב האט זיך געראנגלט מיט א מלאך, וועלכער האט אים דערנאך געבענטשט און אים א נאמען געגעבן ישראל, און דערפון שטאמט זיין נאמען ישראל. דאס יידישע פאלק וואס שטאמט אפ פון יעקב הייסט דעריבער „ישראל” און „בני ישראל”, טיילמאל אויך „בית יעקב” (שמות י״ט און אנדערע ערטער אין תנ״ך). אין דער גמרא און מדרש זענען פאראן פיל אגדות וועגן יעקב און זיינע ליידנספולע לעבנס־פאסירונגען. אין תענית ה׳ זאגט די גמרא „יעקב אבינו לא מת” (יעקב איז נישט געשטארבן). אין פסחים נ״ו זאגט די גמרא, אז ווען יעקב אבינו האט פאר זיין טויט געבענטשט זיינע קינדער און ער האט געזען אז זיי זענען אלע גוטע, גלויביקע (נישט ווי פון אברהם איז געווען ישמעאל און פון יצחקן עשו) האט ער געזאגט ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. אין ספר הישר ווערן די בני יעקב פארגעשטעלט אלס גרויסע גיבורים. עס איז צו באמערקן, אז אויך אין דער אראבישער טראדיציע אין ארץישראל, וועלכע האט עלעמענטן פון גאר אלטע צייטן, באמערקט מען דאס ווארט יעקב (יעקוב) און טייל ערטער אין ארץ־ישראל ווערן ביי זיי אנגערופן מיטן באשטאנד־טייל־נאמען פון „יעקב”. זע זוכווארט „ישראל”.

יעקב בן אשר, מחבר פון טורים

פוסק אין 14טן יארהונדערט, צוערשט אין דייטשלאנד, נאכער אין שפאניע. ער איז געווען א זון פון פוסק און מפרש התלמוד רבנו אשר, באקאנט מיטן נאמען דער רא״ש. צוזאמען מיט זיין פאטער איז ער געקומען קיין שפאניע אין יאר 1305. ער איז געווען א קראנקער מענטש און האט אויך געליטן דחקות אין פרנסה. געשטארבן איז ער אין טאלעדא אין י״ב תמוז; דאס יאר ווערט נישט אנגעגעבן; עס זענען פאראן געוויסע באווייזן אז ער איז געשטארבן 1340. רבי יעקב האט מחבר געווען פיל ספרים, צווישן זיי אויך דעם פירוש אויף תורה וואס איז באקאנט מיטן נאמען „בעל הטורים” און וועלכער אנטהאלט אויך א סך גימטריות; א קיצור דערפון איז געדרוקט מיט די חומשים אין גרעסטן טייל חומשים־אויסגאבן. אבער זיין פונדאמענטאל־ספר איז דאס גרויסע ספר „טורים”, וואס איז געווארן דער יסוד פאר דעם שפעטערדיקן „שלחן ערוך”. ער האט צוזאמענגענומען אלע אקטועל־גילטיקע דינים און פסקים פון ש״ס בבלי און ירושלמי ווי אויך פון אלע פריערדיקע פוסקים, צווישן זיי פון זיין פאטער דעם רא״ש, און ער האט זיי קלאסיפיצירט און געטיילט אין 4 חלקים, 4 „טורים”; 1) „טור ארח חיים”, וועלכער נעמט ארום די דינים וועגן השכמת הבוקר, תפילות, ברכות, שבת, ימים טובים, תעניתים; 2) „טור יורה דעה” וועלכער נעמט ארום די דינים פון שחיטה, טריפות, זאלצן פלייש, בשר וחלב, אנדערע זאכן וואס מען טארנישט עסן, דיני נדה, אבלות און אנדערע דינים; 3) „טור אבן העזר”. וועלכער נעמט ארום די דינים צווישן מאן און פרוי ווי קידושין, גטין, חליצה און אנדערע; 4) „טור חושן משפט” וועלכער נעמט ארום די דינים פון ציוויל־רעכט ווי עדות, דיינים, געלט־טענות צווישן איין מענטש און צווייטן וכדומה. די „טורים” זענען געווען דער יסוד פאר דעם שלחן ערוך, וואס איז שפעטער פארפאסט געווארן דורך רבי יוסף קארו, וועלכער האט אויך געשריבן א פירוש צו די טורים מיטן נאמען „בית יוסף”. צו די טורים זענען געשריבן געווארן פירושים דורך רבי משה איסערלים (רמ״א) „דרכי משה” און אנדערע. די טורים זענען געווען איינע פון די ערשטע (לויט טייל מיינונגען דאס ערשטע) העברעאישע געדרוקטע ספרים;

זיי זענען געדרוקט געווארן צום ערשטן מאל אין פיעווא דע שאקא 1475. זע זוכוואָרט „שלחן ערוך".

יעקב יצחק הורוויץ פון לובלין

(געבוירן לערך 1750, געשטאָרבן תשעה באב תקע"ה, 1815), בארימטער חסידישער רבי, באקאנט אלס „דער חוזה פון לובלין", אדער „דער רבי פון לובלין". מען האט אים גערופן „דער חוזה" (זעער) ווייל מען האט דערציילט פון אים פיל מופתים וועגן זען עתידות. זיינע תלמידים זענען געווען די אנגעזעענסטע רביים אין פוילן און גאליציע, וועלכע האבן פאקטיש פארשפרייט דאס חסידות צווישן די יידישע מאסן אין פוילן, ווי רבי יעקב יצחק דער ייד פון פשיסכע, רבי שמחה בונם פון פשיסכע, רבי נפתלי ראפשיצער, רבי צבי הירש פון זידוטשאוו און אנדערע. ער האט מחבר געווען די ספרים „זאת זכרון", „זכרון זאת", „דברי אמת". די באשרייבונגען וועגן אים זענען פאראן אין „אהל הרבי", „נפלאות הרבי" און אנדערע חסידישע ספרים.

יעקב יצחק, ייד הקדוש פון פשיסכע

(געבוירן לערך תקכ"ב—געשטאָרבן חול המועד סוכות תקע"ה 1815) באַרימטער חסידישער רבי, צוערשט תלמיד פון רבי יעקב יצחק פון לובלין, נאך בחייו פון זיין רבי גענומען פירן אליין מיט אן עולם. ער איז געווען אויך א גרויסער למדן. זיין הויפט־תלמיד איז געווען רבי שמחה בונם פון פשיסכע. וואונדערלעכע זאכן וועגן זיין לעבן ווי אויך דברי תורה פון אים זענען פאראן אין ספר „נפלאות היהודי".

יעקב פון ליסא

(געבוירן לערך 1770 — געשטאָרבן 1832 אין סטרי, גאליציע). רב, למדן און פוסק; געווען רב אין קאליש, ליסא, נאכער סטרי; ער האט אויך אנגעפירט מיט ישיבות. ער האט מחבר געווען א סך ספרים; די בארימטסטע זענען „חות דעת" אויף יורה דעה, „נתיבות המשפט" (באקאנט סתם „נתיבות") אויף חושן משפט, וועלכע זענען שטארק אנגענומען אין דער למדישער וועלט. ער האט אויך ארויסגעגעבן א סידור „דרך החיים", וועלכער איז זייער פארשפרייט.

יעקב מולין הלוי, מהרי"ל

(1365 אין מאינץ — 1427 אין ווארמס), פוסק, רב אין דייטשלאנד, ראש ישיבה; פון די ערשטע וואס זענען געקרוינט געווארן מיטן טיטל „מורנו"; באקאנט אלס דער „מהרי"ל" (מורנו הרב רבי יעקב לוי); ער האט צונויפגעזאמלט די דינים און מנהגים פון יידן, און זיי זענען ארויסגעגעבן געווארן נאך זיין טויט דורך זיינע תלמידים מיטן נאמען „מנהגים"; פאראן א קונטרס וועגן גוזר תענית זיין דורך דעם מהרי"ל צוליב דער מלחמה פון די הוסיטן קעגן עסטרייכישן קייסער אין 1420 (געבראכט אין „דברי ימי ישראל" פון גרעץ אין דער העברעאישער איבערזעצונג). דער ספר „מנהגים" פון מהרי"ל האט א גרויסע באדייטונג פאר דער פארשונג פון יידישן פאלקלאר און לעבנס־שטייגער אין דייטשלאנד. פאראן פון אים אויך „שאלות ותשובות מהרי"ל". דער „מנהגים" איז געדרוקט געווארן דאס ערשטע מאל אין סאביאנעטא 1556; די „תשובות" אין ווענעציע 1549. זע „התורה והחיים" פון גידעמאן (3טן טייל אין העברעאישער איבערזעצונג, אויך אין יידיש דורך שטיף).

יעקב פאלאק

(לערך 1470 — אין לובלין 1541), פוסק און למדן, דער אנהענגער פון פשעטלער־סיסטעם אין לערנען, און דעריבער האט מען אים גערופן „בעל החלוקים". צוערשט איז ער געווען רב

און ראש ישיבה אין פראג. נאר צוליב א מחלוקה מיט רבנים וועגן א דין איז ער אוועק קיין פוילן און זיך באזעצט אין קראקע, וואו ער איז געווען רב לערך 20 יאר. אין יאר 1522 איז ער אוועק קיין ארץ ישראל, פון דארט איז ער איבער טערקיי צוריקגעקומען קיין פוילן און זיך באזעצט אין לובלין, וואו ער איז געשטארבן. זיין קבר אין לובלין איז זייער פארהייליקט. זיין באדייטונג באשטייט אין דעם וואס ער האט אריבערגעבראכט דעם פשעטל־סיסטעם (פלפול) פון די דייטשע ישיבות קיין פוילן.

יעקב קראנץ, דובנער מגיד

(1740 — 1804 אין זאמאשטש), בארימטער דרשן, וועמענס דרשות און משלים זענען פאפולער ביי יידן ביז אויף היינטיקן טאג. ער האט געלעבט אין דובנא 18 יאר, און דערפון איז זיין נאמען „דער דובנער מגיד"; פלעגט קומען צום ווילנער גאון און אים מבדח זיין מיט זיינע משלים. זיינע ספרים זענען ארויסגעגעבן געווארן דורך בעריש פלאם. די ספרים זענען „אהל יעקב", „כוכב מיעקב", „ספר המדות". א סך פון זיינע משלים זענען באארבעט געווארן אין יידיש און דערשינען צוזאמען מיט חומשים סידורים, הגדות, ווי אויך באזונדער.

יעקב תם, רבנו באקאנט מיטן נאמען „רבנו תם"; דער גרעסטער פון די בעלי תוספות אין פראנקרייך; געבוירן אין רומרוג (ראמרופט) אין יאר 1100 און געשטארבן אין טרויש ד׳ תמוז תתקל"א, 1171. זיין מוטער איז געווען די טאכטער פון רבי שלמה יצחקי (רש"י). דער רבנו תם האט אין דער שטאט רומרוג געפירט א גרויסע ישיבה. דעם 2טן טאג שבועות תתס"ז (1147) אין דער גרויסער שחיטה אויף יידן דורך די נוסעי הצלב איז אויך דער רבנו תם באפאלן געווארן דורך די נוסעי הצלב. א דאנק א באקאנטן ריטער איז ער געראטעוועט געווארן און איז אוועק אין טרויש (אין שטאט פון זיין זיידן, רש"י) און האט דארט געלעבט און אנגעפירט מיט ישיבות, און איז איבערהויפט געשטאנען אין שפיץ פון גאנצן פראנצויזישן יידנטום. ער האט איינגעפירט א גאנצע ריי תקנות, וועלכע זענען באקאנט אלס די תקנות פון רבנו תם. אין כ׳ סיון תתקל"א (1171) זענען צוליב דעם ערשטן בלוט־בלבול אויף יידן אין בלוא פארברענט געווארן 3 יידן צדיקים און דער רבנו תם האט גוזר געווען אויף דעם טאג כ׳ סיון א תענית. אין עטלעכע וואכן ארום איז אויך ער נפטר געווארן. דער רבנו תם האט איבערגעלאזט פיל תלמידים, וועלכע האבן ממשיך געווען זיין דרך הלמוד, וואס איז באקאנט אלס דער סיסטעם פון לערנען פון די בעלי תוספות: די גלייכע סברא, גרינטלעך אנאליזירן די שיטה פון דער גמרא. ער האט איבערגעלאזט אחוץ די פיל חידושים, וואס געפינען זיך אין די תוספות אויך א „ספר הישר" אויף גמרא. צום דאזיקן ספר זענען שפעטער צוגעגעבן געווארן זאכן פון זיינע תלמידים. דאס ערשטע מאל איז ער געדרוקט געווארן אין ווין 1811; די בעסערע אויסגאבע איז בערלין 1898. דאס קליינע „ספר הישר" אין דברי מוסר וואס איז מיוחס צום רבנו תם, איז נישט פון רבנו תם. דער רבני תם איז אויך באקאנט אין דער יידישער וועלט צוליב זיין מיינונג אז מען דארף די תפלין־פרשיות איינארדענען אנדערש ווי זיין זיידע רש"י האט געהייסן. נאר פרומע יידן זענען זיך דעריבער נוהג צו לייגן אחוץ די געוויינלעכע רש"י־תפילין אויך „תפילין פון רבנו תם". — וועגן רבנו תמס לעבן און זיין דרך הלמוד זע אין ווייסעס „דור דור ודורשיו", חלק ד׳.

יפה, מרדכי (1530 — 1612), למדן און פוסק, באקאנט אלס דער „לבוש״, צוליב זיין ספר „לבושים״; תלמיד פון רבי משה איסערלים (רמ״א) און רבי שלמה לוריא (מהרש״ל); צוערשט געווען ראש ישיבה אין פראג, נאכער צוליבן גרוש אויף יידן אוועק קיין ווענעציע, דערנאך רב אין גראדנע, נאכער אין לובלין, ווידער אין פראג, און צום סוף פון זיינע יארן געווען רב אין פויזן. ער איז געווען איינער פון די הויפט־פירער פון „ועד ארבע ארצות״ (זע זוכווארט „ועד ארבע ארצות״). זיין הויפט־ספר זענען די „לבושים״, 10 ספרים, פון זיי 5 אין הלכה צונויפגעשטעלט לויט די 4 חלקים שלחן ערוך. און 5 זענען דרושים, פרושים אויף תורה, פירושים צו הלכות קידוש החודש פון רמב״ם, הגהות צום פילאזאפישן ספר „מורה נבוכים״ פון רמב״ם. די „לבושים״ זענען געדרוקט געווארן נישט אלע מיטאמאל. דער ערשטער „לבוש״ אויף די דינים פון אורח חיים איז געדרוקט געווארן אין לובלין 1590. טייל פון די לבושים זענען נאך אין כתב־יד. רבי מרדכי יפה האט אין זיינע ספרים ארויסגעוויזן קענטעניש אין אסטראנאמיע, פילאזאפיע און קבלה. פון אים שטאמט די פאמיליע יפה.

יפו אלטע פארטשטאט אין ארץ־ישראל, ביים מיטלענדישן ים, ווערט דערמאנט אין תנ״ך (יהושע י״ט, יונה א׳ און אנדערע), ווערט דערמאנט אויך אין אלט־עגיפטישע און אסירישע דאקומענטן. דער נייער יידישער ישוב האט זיך אנגעהויבן אין יאר 1820; לעבן יפו איז אין יאר 1908 געשאפן געווארן דער יידישער שטאט־טייל תל־אביב, וועלכער איז געווארן נאכער א באזונדערע שטאט. יפו האט פאר די אומרוען אין יאר 1936 געציילט ביי 85 טויזנט איינוואוינער, צווישן זיי 18 טויזנט יידן; צוליב די אומרוען זענען כמעט אלע יידן אוועק פון יפו. — זע זוכווארט „תל־אביב״.

יפת דער דריטער זון פון נח (בראשית ה׳); לויט דעם „פעלקער־לוח״ אין בראשית י׳ האבן אפגעשטאמט פון יפת דער גרעסטער טייל ארישע פעלקער; אין דער גמרא מגילה ט׳ ווערט גערעדט וועגן דער גריכישער איבערזעצונג פון תנ״ך „יפיפותו של יפת באהלי שם״.

יפתח נאמען פון איינעם פון די שופטים (הערשער) ביי יידן אין די גאר אלטע צייטן פאר דעם ערשטן קעניג שאול המלך; ער האט געשטאמט פון גלעד אין עבר הירדן. דער סיפור וועגן אים ווערט דערציילט אין ספר שופטים י״א—י״ב. ער האט געפירט מלחמות קעגן עמון און אפגעהאלטן א גרויסן זיג און באפרייט די יידן. גייענדיק צו דער מלחמה האט ער א נדר געטאן, אז די ערשטע זאך וואס וועט אים אנטקעגנקומען, וועט ער ברענגען פאר א קרבן. צופעליק איז אים אנטקעגנגעקומען זיין איינציקע טאכטער, און יפתח האט מיט איר הסכמה איר געבראכט אלס קרבן; לויט שפעטערע מיינונגען, האט ער איר ניט געטויט נאר זי איז געבליבן א מיידל איר גאנץ לעבן. די טעמע פון בת יפתח האט געדינט אלס שטאף אויך פאר ענלעכע סיפורים ביי אנדערע פעלקער (דער נדר אז די ערשטע לעבעדיקע זאך וואס וועט אנטקעגנקומען זאל געבראכט ווערן אלס קרבן). יפתח האט אויך געפירט אבלוטיקע מלחמה קעגן שבט אפרים. אין סיפור פון יפתח ווערן אויך געבראכט די דיפלאמאטישע פארהאנדלונגען־דאקומענטן צווישן יפתח און דעם מלך פון עמון (שופטים י״א).

יצחק אבינו דער צווייטער פון די אבות, אברהם, יצחק און יעקב; זון פון אברהם אבינו און שרה. דער סיפור וועגן

יצחק געפינט זיך אין חומש בראשית פון קאפיטל כ"א ביז ל"ה. עס ווערט דערציילט, אז אברהם און שרה זענען שוין געווען ביידע אלט און האבן נישט געהאט קיין קינדער; אברהם האט געהאט א זון ישמעאל פון זיין מצרישער שפחה הגר. גאט האט דורך א מלאך אנגעזאגט אברהם און שרה די בשורה, אז אין א יאר ארום וועלן זיי האבן א זון וועמענס קינדער וועלן ירשענען ארץ־ישראל. צום יאר האבן זיי געבוירן א זון און אים א נאמען געגעבן יצחק ווייל „צחוק עשה לי ה'" (גאט האט מיר פארשאפט פרייד). דערנאך ווערט דערציילט ווי גאט האט געפרואווט אברהם און אים געהייסן מקריב זיין יצחקן אלס א קרבן עולה. ווען אברהם האט שוין געהאט אויסגעשטרעקט דאס מעסער צו שעכטן יצחקן איז געקומען א מלאך פון הימל און האט אים אפגעהאלטן דערפון, זאגנדיק אז דאס איז געווען נאר א פראבע פון גאט (עקדת יצחק). נאכער ווערט דערציילט ווי אברהם האט געשיקט זיין קנעכט (לויט דער שפעטערער טראדיציע איז עס געווען אליעזר) קיין פדן ארם צו זיין פאמיליע צו נעמען א ווייב פאר זיין זון. דער קנעכט האט געבראכט מיט זיך רבקה, די שוועסטער פון לבן, אן אייניקל פון אברהמס ברודער נחור. יצחק האט מיט רבקה געבוירן צוויי קינדער עשו און יעקב. עס ווערט דערנאך דערציילט ווי יצחק איז אויף דער עלטער בלינד געווארן און ווי ער האט אנשטאט צו עשו געגעבן די ברכה צו יעקב. יצחק איז געשטארבן אין עלטער פון 180 יאר און איז געקומען צו קבורה אין חברון אין דער מערת המכפלה. אין דער יידישער רעליגיע און אין די תפילות, באזונדערס אין די ימים נוראים, פארנעמט די מעשה פון „עקדת יצחק" (דאס וואס אברהם אבינו האט מסכים געווען צו גאטס באפעל צו ברענגען יצחקן פאר א קרבן, „עקדה" איז דער טייטש „בינדן", ווייל דעם קרבן האט מען פריער געבונדן), א זייער גרויס ארט. מען דערמאנט פאר גאט דעם גרויסן קרבן, וואס אברהם און יצחק זענען גרייט געווען צו ברענגען, און מען בעט אין דעם זכות פאר זייערע קינדער די יידן. אין די סליחות איז פאראן א סליחה „זכור ברית אברהם ועקדת יצחק". די גמרא ראש השנה ט"ז זאגט אז דאס בלאזן שופר דערמאנט די עקדת יצחק. — עס איז צו באמערקן אז אויך ביי די מאכמעדאנישע אראבער אין ארץ־ישראל איז יצחק זייער פארהייליקט; זיי האלטן אים פאר א גרויסן קפדן. און ווען אן אראבער אין דער געגנט פון חברון שווערט ביי יצחק (איסכאק) איז ער זיכער מקיים די שבועה.

יצחק בר אבא מרי (לערך 1122—1193 אין דרום־פראנקרייך), באריממטער פוסק, מחבר פון ספר „העיטור" (אויך „עיטור סופרים"), אויך הלכות, געדרוקט דער ערשטער טייל 1608 אין ווענעציע, און די לעצטע טיילן ערשט 1860 אין לעמבערג; ער האט אויך מחבר געווען „מאה שערים" אויפן רי"ף. ער ווערט פארעכנט אלס אויטאריטעט דורכן מחבר פון שלחן ערוך.

יצחק אלפסי (רי"ף) (געבוירן 1013 אין פעז אין צפון־אפריקע, דערפון זיין נאמען „אלפסי" „דער פון פאס, פעז". — געשטארבן אין לוסענא, שפאניע 1103), באריממטער פוסק און למדן, באקאנט מיטן נאמען רי"ף (רבי יצחק פסי); ער איז געווען א תלמיד פון רבנו חננאל (זע זוכווארט „חננאל"); האט אנגעפירט אין צפון־אפריקע מיט א גרויסער ישיבה. אין יאר 1088, ווען ער איז אלט געווען 75 יאר, האט ער צוליב א מסירה, געמוזט אנטלויפן פון צפון־אפ־

ריקע קיין שפאניע און זיך באזעצט צו־ערשט אין קארדאווא, נאכער אין גראַנאדא, און צום סוף אין לוסענא, וואו ער האט אָנגעפירט מיט ישיבות; ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 90 יאָר. — דער רי"ף האט מחבר געווען עטלעכע ספרים (שאלות ותשובות אין אַראַביש), אָבער אמבאַרימטסטן זענען זיינע „הלכות". דאָס איז אַ קיצור פון דער גמרא בבלי, פון וועלכער ער האט ארויסגענומען בלויז די פסקי־הלכות, אָן די שקלא וטריאס; די „הלכות" פון רי"ף זענען איינגעאָרדנט לויט די מסכתות, און דאָס ספר איז באקאנט מיטן נאָמען „רי"ף" אָדער דער „אלפס". ער באנוצט זיך אין זיי אויך מיטן תלמוד ירושלמי. דער רי"ף איז אָנגענומען געווארן אין דער יידישער רעליגיעזער וועלט אלס פוסק ראשון, און די שפּעטערע פוסקים פאַרופן זיך אויף אים. מען האט געהאלטן, אַז ווען ער האט מחבר געווען דאָס ספר „השכינה היתה שרויה עליו", האט גערוט אויף אים די שכינה (רבי מנחם בן זרח אין זיין „צדה לדרך" ברענגט עס אין נאָמען פון די ראשונים). אויפ'ן רי"ף זענען געשריבן געווארן סיי פירושים, סיי השגות (קעגן־באמערקונגען). דער הויפּט־פרוש אויפן רי"ף איז פון רבנו נסים (ר"ן)׳ און די הויפּט־השגות זענען פון רבנו זרחיה („המאור"). דער הויפּט־תלמיד פון רי"ף איז געווען רבי יוסף אבן מיגש (זע „מיגש"). — וועגן רי"ף זע וויים „דור דור ודורשיו" חלק 4.

יצחק (קאַליש), רבי פון וואָרקע (געבוירן לערך 1779 — געשטאָרבן 1848), אָנגעזעענער חסידישער רבי אין פוילן; פון אים און זיינע תלמידים שטאַמען אָפּ די שפּעטערע רביים פון ווארקע, אַלעקסאנדער, אַמשינאָוו, אָטוואָצק, סקערנעוויץ; וועגן זיינע דברי תורה און לעבנס־באַשרייבונג איז פאַראַן אין „אהל יצחק" פון וואָלדען.

יצחק פון ווין (לערך 1200 אין בעמען — געשטאָרבן לערך 1270); פוסק, ראש ישיבה אין ווין, מחבר פון ספר „אור זרוע", רבי פון רבנו מאיר פון ראָטענבערג. זיין ספר איז אויף הלכות, און איז שטאַרק אָנגענומען געווען ביי די פוסקים. דער „אור זרוע" איז געווען אַ לאַנגע צייט אין כתב־יד און איז געדרוקט געוואָרן ערשט 1862 אין זשיטאָמיר. אין „אור זרוע" זענען פאַראַן אויך וויכטיקע מאַטעריאַלן פאַר דער פאָרשונג פון יידישער געשיכטע און פאָלקלאָר אין מיטלאַלטער.

יצחק לוריא זע „לוריא יצחק".

יצחק פון קאָרבייל (קורביל) (ענדע 13טן יאָרהונדערט אין פראַנקרייך), פוסק, מחבר פון „ספר מצוות קטן" (סמ"ק), הלכות און דברי מוסר און משלים אויף מצוות, אָנגענומען געווען ביי די פוסקים.

יצחק בר ששת, ריב"ש (געבוירן אין שפאניע 1326 — געשטאָרבן 1408 אין אַלזשיר צפון־אַפריקע), רב און פוסק אין שפאניע און צפון־אַפריקע, באַרימט דורך זיין ספר „שאלות ותשובות הריב"ש" אנטהאַלט 517 (ווי עס באַטרעפט הריב"ש) תשובות. דאָס ספר איז זייער וויכטיק ניט נאָר פאַר די הלכות נאָר אויך פאַר דער יידישער געשיכטע און לעבנס־שטייגער אין שפּאַניע 100 יאָר פאַר דער צייט פון גרוש שפּאַניע, ווען עס זענען שוין געווען די גרויסע פאַרפאָלגונגען און עס האט זיך פאַרגרעסערט די צאָל אנוסים, באַזונדערס נאָך דער שחיטה אויף יידן אין שפאניע אין יאָר קנ"א (1351). אין דאָזיקן יאָר

זענען אומגעקומען צענדליקער טויזנטער יידן, און פיל יידן האבן זיך געשמדט און זענען געווארן אנוסים. דער ריב״ש איז דעמאלט אנטלאפן קיין אלזשיר. די מצבה פון ריב״שעס קבר אין אלזשיר האט מען געפונען אין יאר 1896. — א גרינטלעכע ארבעט וועגן ריב״ש און די אנדערע רבנים אין יענער צייט אין שפאניע האט פארעפנטלעכט אלעזר אטלאס אין זיין זאמלבוך „הכרם״ מיטן נאמען „הירח והכוכבים״.

יציאת מצרים (דאס ארויסגיין פון מצרים), דאס איז די ערשטע גרעסטע היסטארישע פאסירונג אין דער געשיכטע פון יידישן פאלק, דאס באפרייט ווערן פון גלות פון מצרים, און ווערט דערציילט אין חומש שמות אין די ערשטע גרעסטע קאפיטלעך. צום אנדענק פון יציאת מצרים זענען פאראן ימים טובים און מצוות (פסח און אנדערע), און דער חומש זאגט אן (שמות י״ג און אנדערע ערטער) אז מען זאל געדענקען די יציאת מצרים. דעריבער זאגט מען אויך אין קריאת שמע די פרשה „ויאמר״, וואו עס איז פאראן דער זכר ליציאת מצרים. — וועגן דער פראגע, ווען איז פארגעקומען די יציאת מצרים זענען פאראן פארשידענע מיינונגען ביי די היסטאריקער, געווינלעך איז אנגענומען אין דער טראדיציע, אז דאס איז פארגעקומען אין יאר ב׳ אלפים תמ״ח זינט די וועלט איז באשאפן געווארן, דאס הייסט 1312 פאר דער געווינלעכער צייטרעכענונג, אויב מען נעמט אן דעם טראדיציאנעלן צייט־חשבון פון די פאסירונגען פון גלות בבל ביז אין מיט פון 2טן בית המקדש (זע זוכווארט בית המקדש). פראפעסאר מאלער האט וועגן די וויסנשאפטלעכע חקירות פון יציאת מצרים געשריבן זיין אפהאנדלונג אין 1טן טייל פון זאמלבוך „דביר״. — זע ראפאפארט ,ערך מילין״ זוכווארט „אלכסנדר מוקדון״. — די סיפורים ווי אזוי די יידן זענען ארויס פון מצריים, ווי משה און אהרן זענען געקומען צו פרעה מלך מצרים און אים געצוואונגען דורך די 10 מכות אויסצולייזן די יידן, און אויך נאכער ווי פרעה האט נאכגעיאגט די יידן און עס איז געשען דער נס פון „קריעת ים סוף״, די יידן זענען אריבער דעם ים און פרעה מיט זיין מצריש מיליטער איז דערטרונקען געווארן, — דאס אלץ ווערט דערציילט אין חומש שמות, וארא, בא און בשלח. דער הויפט יום־טובֿ וועלכער איז פארבונדן מיט יציאת מצרים איז פסח. — זע זוכווערטער „זכר״, „מצרים״, ,פסח״.

יצירה, ספר זייער אלט ספר, וואס לויט דער טראדיציע זאל זיין מחבר האבן געווען אברהם אבינו; איינער פון די עלטסטע ספרים אין דער יידישער מיסטיק; לויט דער מיינונג פון די היסטאריקער זאל ער האבן פארפאסט געווארן אין דער צייט פון תלמוד, יעדנפאלס ניט שפעטער פון 6טן יארהונדערט. שוין אין דער גמרא סנהדרין ס״ז ווערט דערציילט וועגן די אמוראים רב הנינא און רב אושעיא, אז זיי האבן מיט דעם „ספר יצירה״ באשאפן לעבעדיקע זאכן; אין סנהדרין ס״ז הייסט עס „הלכות יצירה״. אין ירושלמי סנהדרין ז׳ ווערט דערמאנט דער ספר יצירה דורך דעם תנא רבי יהושע בן חנניה. צי דאס איז געווען דער ספר יצירה וואס מיר האבן איז ניט באוואוסט. דער גאנצער ספר האט ניט מער ווי לערך 1,500 ווערטער, אנטהאלט פילאזאפיש־מיסטישע געדאנקען, וועלכע זענען איינגעהילט אין אומפארשטענדלעכע זאצן. די שפראך איז א ריין העברעאישע. דאס ערשטע מאל ווערן דא דערמאנט די „עשר ספירות״, די 10 מיסטישע עלעמנטן, וואס זענען דער יסוד פון דער קבלה־לערע. דאס ספר גיט אויך

דעם רעכענונג ווי אזוי פון דער קאמבינאציע פון די 22 בוכשטאבן אין העבראיש (פון א' ביז ת') קאן מען ארויסבאקומען הויכע צאלן. עס זענען דארט פאראן ציפערן פון די מזלות אין הימל. איבערהויפט איז דאס גאנצע ספר פול מיט ציפערן. דאס הויפט־פראבלעם, מיט וועלכן האט ספר באשעפטיקט זיך איז דאס אלטע פילאזאפישע פראבלעם (אויך אין דער קבלה) ווי אזוי האט פון דער געטלעכער גייסטיקער איינהייט געקענט אנטשטיין די מאטעריעלע וועלט פון פארשידענע דערשיינונגען, און דער ענטפער איז די עמאנאציע, די אויסשטראַלונג, הגם קלאר איז דאס ניט געזאגט אין ספר יצירה. — דאס ספר האט געהאט א גרויסן איינפלוס אויף א סך יידישע פילאזאפן אין מיטלאלטער (רבי שלמה אבן גבירול און אנדערע) און באזונדערס אויף דער קבלה. צום ספר יצירה זענען געשריבן געווארן פירושים פון רב סעדיה גאון (לויטן דרך החקירה), רבי שבתי דונולו, רמב"ן און אנדערע. רבי יהודה הלוי אין „כוזרי" דערמאנט אים און זאגט אז ער איז פון אברהם אבינו. טייל שפעטערע האבן אים צוגעשריבן דעם תנא רבי עקיבא. דאס ערשטע מאל איז דער ספר יצירה געדרוקט געווארן אין מאנטוא 1562. — זע גראסבערגס אויסגאבע „ספר יצירה", לאנדאן 1902; זע אויך וויים, „דור דור ודורשיו", חלק 4.

יצר טוב, יצר הרע (שלעכטע נייגונג, גוטע נייגונג). אין דער יידישער רעליגיעז־עטישער וועלט איז אנגענומען, אז אין מענטש זענען פאראן צוויי ווילנס, צוויי „יצרים", צוויי נייגונגען, די גוטע און די שלעכטע, דער יצר טוב און יצר הרע. שוין אין חומש בראשית ו' ווערט געזאגט אויפן מענטש „וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום" (און דער ווילן פון די געדאנקען פון זיין הארץ איז שטענדיק שלעכטס). אין בראשית ח' ווערט געזאגט „כי יצר לב האדם רע מנעריו" (דער ווילן פון הארץ פון מענטש איז שלעכט פון זיין יוגנט אן). אין דער משנה סוף ברכות, ווערט געזאגט אז דער מענטש האט א יצר טוב און א יצר הרע, א ווילן צו טאן גוטס און א ווילן צו טאן שלעכטס. אין דער גמרא (סנהדרין צ"א און אנדערע) זענען פאראן וועגן דעם א סך דברי אגדה. אין שבת ק"ה ווערט געזאגט, אז דער שטייגער פון יצר הרע איז, אז ער רעדט צו דעם מענטש צוערשט צו א קליינער עבירה, און דערנאך צו א גרעסערע עבירה ביז ער דערפירט אים צו עבודה זרה. אין די תפילה איז פאראן „ותצילני מיצר הרע", זיי מיך מציל פון יצר הרע (ברכות ט"ז). די פראגע, צו וואס האט גאט איבערהויפט באשאפן דעם יצר הרע, האט שוין באשעפטיקט די בעלי מדרש, און זיי האבן עס דערקלערט דערמיט, וואס גאט האט געוואלט געבן דעם מענטש די בחירה, די מעגליכקייט אליין זיך אויסצווויילן דאס גוטע פון שלעכטן. און אז ווען ניט דער יצר הרע וואלטן מענטשן ניט געבויט הייזער, ניט חתונה געהאט און ניט געהאט קיין קינדער (מדרש בראשית רבה ט'). דער רמב"ם אין מורה נבוכים חלק ב' באשעפטיקט זיך מיט דעם פראבלעם פון יצר טוב און יצר הרע.

יראה אין דער יידישער רעליגיע ווערט יראה, דאס מורא האבן פאר גאט, באטראכט אלס א קלענערע מדרגה פון אהבה, פון ליב האבן גאט. אבער אויך אויף יראה ווערט געלייגט גרויס אכט. אין חומש און בכלל אין תנ"ך ווערט די פליכט מורא צו האבן פאר גאט אונטערגעשטראכן פיל מאל; אין דברים איז פאראן „את ה' אלהיך תירא", זאלסט מורא

האבן פאר דיין גאט; אין ויקרא י״ט „ויראת מאלהיך״; דאס זעלבע געפינט מען אין אנדערע ערטער אין חומש. אויך אין אנדערע תנ״ך ספרים ווערט יראה זייער געלויבט. איוב כ״ח זאגט „הן יראת ה׳ היא חכמה״, דאס מורא האבן פאר גאט איז די חכמה פון מענטש. אין דער משנה אבות א׳ זאגט אנטיגנוס איש סוכו „ויהא מורא שמים עליכם״ (עס זאל זיין אויף אייך די מורא פאר הימל, דאס הייסט פאר גאט). אין אבות ג׳ ווער געזאגט „אם אין יראה אין חכמה״ (ווען עס איז נישטא קיין מורא פאר גאט, איז נישטא קיין געלערנזאמקייט). אין דעם זעלבן פרק פון אבות ווערט גערימט „יראת חטא״, מורא האבן צו זינדיקן. אין ברכות ל״ג זאגט די גמרא „הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים״ („אלץ איז אין רשות פון גאט, אחוץ יראת שמים, וואס נאר דער מענטש אליין קאן אויסוויילן צי ער זאל עס האבן אדער נישט). די שפעטערע יידישע בעלי מוסר און חוקרים האבן דורכגעפירט א אונטערשיד אין יראה זעלבסט, נעמלעך, צווישן „יראת העונש״, די מורא פאר באשטראפט ווערן פאר דער באגאנגענער עבירה, און דאס איז א קליינע מדרגה, און „יראת הרוממות״, דאס מורא האבן פאר דער דערהאבנקייט פון גאט, אייגנטלעך „ערפורכט״. — אין דער יידישער רעליגיע זענען פאראן אנדערע פליכטן פון יראה. אין ויקרא י״ט ווערט געזאגט „איש אביו ואמו תיראו״ (יעדער זאל מורא האבן פאר זיין פאטער און מוטער); די גמרא פסחים כ״ב ברענגט אז רבי עקיבא האט נעדרשנט „את ה׳ אלהיך תירא, לרבות תלמידי חכמים״, און די משנה אבות ד׳ זאגט „ומורא רבך כמורא שמים״ (די מורא פאר דיין רבין זאל זיין אזוי חשוב ווי די מורא פאר גאט). — זע „אהבה״.

ירבעם בן נבט דער ערשטער מלך איבער מלכות ישראל, נאכדעם ווי ארץ־ישראל האט נאך שלמה המלכס טויט זיך צעטיילט אין 2 מלוכות: יהודה און ישראל (אפרים); זיין הערשן האט ארומגענומען 930 — 910 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. אין מלכים א׳ י״א, י״ב, י״ג, ווערט דערציילט אז ירבעם איז געווען א גבור חיל, א העלד, און שלמה המלך האט אים געמאכט פאר א הויכן באאמטן איבער „בית יוסף״, דאס הייסט איבער די צפון־שבטים פון אפרים ומנשה און אנדערע. אבער שוין ביים לעבן פון שלמה האט דער נביא אחיה השילוני געזאגט צו ירבעם, אז ער וועט ווערן מלך איבער די 10 צפון־שבטים (אחוץ יהודה און בנימין). ווען שלמה איז דערפון געוואויר געווארן, האט ער אים געוואלט טויטן. ירבעם איז אנטלאפן קיין מצרים. נאך שלמהס טויט איז ירבעם צוריקגעקומען און האט זיך געשטעלט אין שפיץ פון די 10 יידישע שבטים און פארלאנגט פון שלמהס זון רחבעם, אז ער זאל פארקלענערן דעם עול פון די שטייערן. רחבעם האט ניט געוואלט מסכים זיין, און דעמאלט האבן די 10 שבטים זיך אפגעריסן און געשאפן א באזונדערע מלוכה מיט דער הויפטשטאט אין שכם און דערקלערט ירבעם אלס זייער קעניג. רחבעם איז געווארן קעניג נאר איבער יהודה ובנימין מיט דער הויפטשטאט אין ירושלים. אזוי ארום זענען אנטשטאנען די 2 מלוכות: מלכות ישראל און מלכות יהודה. כדי אפצוציען די 10 שבטים פון בית המקדש אין ירושלים, האט ירבעם אוועקגעשטעלט צוויי גאלדענע קעלבער, איינעם אין בית אל און איינעם אין דן און דארט אויך אוועקגעשטעלט מזבחות מקריב צו זיין; ער האט אויך איינגעפירט נייע ימים טובים. — אין דער משנה און גמרא ווערט ירבעם פארעכנט פאר א גרויסן

רשע וואָס האָט אַליין געזינדיקט און גע־פירט אַנדערע צו זינד, חוטא ומחטיא את הרבים (אבות ה׳), און ער געהערט צו די וואָס האָבן ניט קיין חלק לעולם הבא (סנהדרין צ׳).

ירבעם דער צווייטער מלך אין ישראל אין די יאָרן 784 —744 פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג; אין מלכים ב׳ י״ד ווערט דערציילט אַז ער האָט צו־ריקגעוואונען פון אַרם די פאַרלוירענע צפון־פּראָווינצן ביז חמת, און אַז אין זיין צייט האָט נביאות געזאָגט יונה בן אמתי. אין הושע א׳ און עמוס א׳ ווערט גע־זאָגט, אַז די 2 נביאים זענען געווען אין דער צייט פון ירבעם.

ירדן דער גרעסטער טייך אין ארץ־יש־ראל, טיילט אָפּ דאָס איינגנטלעכע ארץ־ישראל פון עבר הירדן („יענע זייט פון ירדן״), גייט פון צפון צו דרום, קומט פון די סירישע וואַסערן, פליסט אַדורך דעם ים כנרת. קומט אַרויס פון דאָרט און פליסט אין טאָל (עמק הירדן) ביז ער פאַלט אַריין אין ים המלח. דער נאָמען ירדן ווערט דערמאָנט אַחוץ אין חומש און אַנדערע תנ״ך־ספרים (דאָס ערשטע מאָל בראשית י״ג „ככר הירדן״) אויך אין אַלט־עגיפּטישע דאָקומענטן. דאָס וואָרט „ירדן״ זאָל זיין פון וואָרט „ירד״. אַראָפּנידערן, אַראָפּפליסן פון דער הויך אין די נידער. אין תנ״ך און אַלטער יידישער געשיכטע פאַרנעמט דער ירדן אַ גרויס אָרט. ביים איינעמען ארץ־יש־ראל אין דער צייט פון יהושע בן נון (יהושע ג׳) זענען די יידן אַריבער דעם ירדן און דאָס וואַסער איז געשפּאָלטן געוואָרן פון ביידע זייטן. אַרום דעם ירדן זענען פאָרגעקומען די וואונדער־ספּורים פון די נביאים אליהו און אלישע (מל־כים ב׳ ב׳, ה׳ ו׳). די לענג פון ירדן איז ביי 150 קילאָמעטער, און די ברייט נאָר עטלעכע מעטער. ביים ירדן זענען לעצ־טנס אַנטשטאַנען אַ ריי יידישע מאָדער־נע קאָלאָניעס ווי אויך די עלעקטרישע רוטענבערג־סטאַנציע. — זע זוכוואָרט „ארץ־ישראל״.

ירושה די יידישע דינים פון ירושה געפינען זיך אין חומש במדבר כ״ז. דאָרט ווערט געזאָגט, אַז אויב איינער שטאַרבט און לאָזט ניט איבער קיין זון, געהערט זיין פאַרמעגן זיין טאָכטער; אויב ער האָט ניט קיין טאָכטער, געהערט עס צום ברו־דער; אויב ער האָט ניט קיין ברודער, געהערט עס צום פאָטערס ברידער, נאָכער גייען ווייטערע קרובים. אין דברים כ״א ווערט געזאָגט אַז דער עלטסטער זון, דער בכור, באַקומט אַ דאָפּלטן טייל פון דער ירושה. ירושה־דינים אין משנה און גמ־רא געפינען זיך אין בבא בתרא פּרק ח׳ „יש נוחלין״.

ירושלים (ירושלם) נאָמען פון דער הויפּטשטאָט פון ארץ־ישראל, הייליק־סטע שטאָט פאַר יידן און הייליק אויך פאַר קריסטן און מאַכמעדאַנער. פאַראַן אַ מיינונג, וועלכע שטיצט זיך אויף דעם פּסוק אין תהלים ע״ו, אַז דאָס אין די שטאָט שלם, וואָס ווערט דערמאָנט צום ערשטן מאָל אין בראשית י״ד. אין יהושע י׳ געפינט מען דאָס ערשטע מאָל דעם נאָמען „ירושלם״ (אין תנ״ך איז אומעטום ירושלים אָן אַ יוד נאָך דער למד־מיטן אויסנאַם פון 6 מאָל). אין די אַלטע אַסירישע דאָקומענטן הייסט זי „אורסאַ־לימו״; אין די אַלט־עגיפּטישע קוואַלן הייסט זי „אורושאַלים״. אויף די אַלטע העברעאישע מטבעות פון די חשמונאים הייסט זי „ירושלם הקדושה״. אַלס הויפּטשטאָט פון ארץ־ישראל איז ירו־שלים געוואָרן אין דער צייט פון דוד המלך און באַזונדערס אין דער צייט פון שלמה המלך (סוף שמואל ב׳ און אָנהויב

מלכים א׳), ווען עס איז דאָרט אויפגעשטעלט געוואָרן דאָס בית המקדש און איז געוואָרן דער רעליגיעזער הייליקער צענטער פון יידישן פאָלק. ירושלים האָט זינט דעמאָלט דורכגעמאַכט פיל פּאַסירונגען, מלחמות, איינגענומען געוואָרן דורך אַנדערע פעלקער פיל מאָל, און די וויכטיקסטע מאָמענטן זענען דער ערשטער חרבן ירושלים און דער צווייטער חרבן ירושלים (זע זוכוואָרט „חרבן“). ווען די רוימער האָבן פאַרנומען און חרוב געמאַכט די שטאָט (שפּעטער האָבן זיי איר באַזעצט מיט ניט־יידן און איר אַ נאָמען געגעבן „עליא קאַפּיטאָלינא“); נאָכער דאָס פאַרנעמען ירושלים דורך דעם מאַכמעדאַנישן קאַליף אָמאַר (יאָר 637), נאָכער דאָס פאַרנעמען דורך די קריסטלעכע נוסעי הצלב (קרייץ־פאַרער) אין יאָר 1099, נאָכער דאָס פאַרנעמען צוריק דורך די מאַכמעדאַנער אין 1187, און לעצטנס דאָס פאַנעמען דורך די ענגלענדער אין 1918. אויך די געשיכטע פון יידישן ישוב אין ירושלים האָט אין פאַרלויף פון די 3,000 יאָר דורכגעמאַכט פאַרשידענע ענדערונגען. אין דער צייט פון ערשטן און 2טן בית המקדש האָט אין ירושלים געוואוינט ביי אַ פערטל מיליאָן יידן (אין געוויסע צייטן). נאָכן חרבן פון 2טן בית המקדש און באַזונדערס נאָכן חרבן פון ביתר איז די שטאָט געוואָרן אינגאַנצן פאַרלאָזט פון יידן, וועלכע האָבן דאָרט ניט געטאָרט וואוינען. זינט די מאַכמעדאַנער האָבן פאַרנומען די שטאָט האָבן יידן זיך ווידער באַזעצט אין ירושלים. די נוסעי הצלב האָבן ביים פאַרנעמען די שטאָט דערמאָרדעט אַלע יידן. רבי בנימין פון טודעלא (מחבר פון „מסעות“) האָט לערך 1170 געטראָפן אין ירושלים עטלעכע יידן; דער רמב״ן (רבי משה בן נחמן) אין יאָר 1267 האָט געטראָפן דאָרט נאָר 2 יידן, און ער, דער רמב״ן, האָט גענומען פאַרגרעסערן דעם יידישן ישוב. פון דעמאָלט אָן טרעפן מיר כסדר אַלץ מער יידן אין ירושלים. באַזונדער האָט זיך פאַרגרעסערט דער יידישער ישוב נאָכן גרוש שפּאַניע (1492). עס האָבן נאָכער זיך באַזעצט אין ירושלים אַמייסטן עלטערע יידן, וואָס האָבן געוואָלט קומען צו קבורה ביי דער הייליקער שטאָט. אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען אויך דאָס מאָדערנע יידישע לעבן אין ירושלים. עס האָט זיך אַנטוויקלט דער יידישער האַנדל, עס זענען אַנטשטאַנען גרעסערע ישיבות און שולן. היינט (אין יאָר 1942) געפינען זיך אין ירושלים לערך 150 טויזנט איינוואוינער, פון זיי זענען פאַראַן ביי 100 טויזנט יידן, 25 טויזנט מאַכמעדאַנער און 25 טויזנט קריסטן. ירושלים באַשטייט היינט פון 2 טיילן: 1) אַלטשטאָט, וועלכע איז אַרומגערינגלט מיט אַן אַלטער מויער, און וואו עס געפינען זיך דער הר הבית, די כותל המערבי און די אַלטע יידישע שולן; 2) די נייע שטאָט, וועלכע באַשטייט אויך פון פאַרשידענע יידישע קוואַרטאַלן, ווי מאה שערים, זכרון משה, רחביה, תלפיות און אַנדערע. די יידן וואוינען כמעט אַלע (מיטן אויסנאַם פון עטלעכע הונדערט) אין דער נייער שטאָט. אין ירושלים, וואָס איז די הויפּטשטאָט פון דער ענגלישער מאַנדאַט־פאַרוואַלטונג אין ארץ־ישראל, געפינען זיך ניט נאָר די צענטראַלע רעגירונגס־אַנשטאַלטן פון לאַנד, נאָר אויך די צענטראַלע יידישע אַנשטאַלטן: דער ועד הלאומי, די יידישע אַגענץ־עקזעקוטיווע, די העכסטע רבנים פון לאַנד (הרבנות הראשית), די צענטראַלע פון קרן היסוד, קרן קיימת, דער העברעאישער אוניווערסיטעט, די גרעסטע ישיבות, לערער־סעמינאַרן, שפּיטאָלן, געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, די כוללים פון דער חלוקה, די גרעסטע

יידישע ביבליאָטעק, בצלאל־שולע. אין ירושלים זענען פון שטענדיק אָן געווען די גרעסטע יידישע פערזענלעכקייטן אַלס רבנים און איינוואוינער; עס זענען אויך געקומען אַהין אָנגעזעענע יידן אַלס באַזוכער; פון מיטלאַלטער זענען אונדז באַקאַנט די באַזוכער פון ירושלים, דער רמב״ם, רמב״ן, רבי אישתורי הפרחי (ערשטער ארץ־ישראל־פאָרשער, מחבר פון „כפתור ופרח״), רבי עובדיה ברטנורא, דוד הראובני, רלב״ח, רדב״ז, רבי יעקב חאגיז, רי״ט אלגזי און אַנדערע. אין דער לעצטער צייט זענען געווען פון דער רבנישער וועלט רבי שמואל סאַלאַנט, רבי מאיר אורבאַך, רבי יהושע לייב דיסקין, רבי אברהם יצחק קוק, רבי יעקב מאיר, רבי חיים יוסף זאָנענפעלד, הרב דר. הערצאָג, הרב עוזיאל. — אין תנ״ך ווערט וועגן ירושלים געזאָגט (תהלים קל״ז) „אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני״, און אין דער משנה און גמרא איז ירושלים זייער הייליק (משנה כלים א׳). ווען מען זעט ירושלים נאָכן חרבן דאַרף מען רייסן קריעה (מועד קטן כ״ו); תלמידי חכמים פלעגן טראָגן שוואַרצע מלבושים אין טרויער נאָכן ירושלים (בבא קמא נ״ט). עס איז געווען זאָגאַר אַ סעקטע „אבלי ירושלים״ (זע „אבלי ציון״). אין דער שמונה עשרה־תפלה איז פאַראַן די תפלה „בונה ירושלים״. מיר זאָגן אויך „לשנה הבאה בירושלים״. די גמרא בבא בתרא ע״ה זאָגט אַז ווען ירושלים וועט צוריק אויפגעבויט ווערן וועט זי זיין אומגעווײנלעך גרויס. די גמרא דאָרט בבא בתרא ע״ה און אויך תענית ה׳ זאָגט אַז פונקט ווי עס איז פאַראַן אויף דער וועלט אַ ירושלים, ירושלים של מטה, אַזוי איז פאַראַן אויף יענער וועלט אַ ירושלים של מעלה. — ירושלים איז אויך זייער הייליק ביי די מאַכמעדאַנער (די צווייטע הייליקסטע שטאָט נאָך מעקאַ) און באַזונדערס ביי די קריסטן, ווייל לויט דער קריסטלעכער טראַדיציע געפינט זיך דאָרט דער קבר פון ישו הנוצרי. די קריסטלעכע פעלקער האָבן כמעט אַלע אין ירושלים זייערע רעליגיעזע געמיינדעס. — וועגן ירושלים זענען געשריבן געוואָרן פיל ספרים און ביכער. פרטים זע לונצעס „לוחות ירושלים״, זוטאס „ארצנו״; וועגן גדולים אין ירושלים „תולדות חכמי ירושלים״ פון פרומקין.

ירושלמי, תלמוד זע זנכוואָרט „תלמוד״.

ירושלמי־ייד מיט דעם נאָמען פלעגט מען רופן אין די אַמאָליקע צייטן אַ ייד וואָס איז געקומען צו פאָרן פון ארץ־ישראל און האָט געטראָגן די ספּעציעלע אַלטמאָדישע יידישע ירושלים־מלבושים.

יריחו נאָמען פון אַן אַלטער שטאָט אין ארץ־ישראל ניט ווייט פון ים המלח, ווערט דערמאָנט פיל מאָל אין תנ״ך; אין יהושע ב׳ און ו׳ ווערט דערציילט ווי די יידן האָבן געשיקט צוויי מרגלים קיין יריחו, און נאָכער האָבן די יידן באַלאַגערט די שטאָט און דורך בלאָזן שופר זענען די מויערן איינגעפאַלן און די שטאָט איז געוואָרן איינגענומען. יהושע האָט דעמאָלט אויסגערופן אַ חרם אויף דעם וואָס וועט אויפבויען יריחו. די שטאָט איז שפּעטער עטלעכע מאָל צוריק אויפגעבויט געוואָרן. היינט זענען אין יריחו אינגאַנצן ניטאָ קיין יידן. עס ווערט אָנגענומען, אַז די אַלטע שטאָט האָט זיך געפונען ביי 2 קילאָמעטער ווייטער פון דער היינטיגער יריחו. עס זענען דאָרט געמאַכט געוואָרן אויסגראָבונגען און מען האָט געפונען שפּורן פון די אַלטע מויערן.

ירמיהו נאָמען פון נביא און פון ספר פון זיין נביאות, אין דער צייט פון חרבן

פון ערשטן בית המקדש (געלעבט לערך 650 — 585 פאר דער געוויינלעכער צייט־רעכענונג). ער איז געווען איינער פון די דריי גרויסע נביאים ישעיהו, ירמיהו און יחזקאל. זיין פאטער האט געהייסן חלקיהו און איז געווען א כהן. געוואוינט אין ענתות אין לאנד פון שבט בנימין, ניט ווייט פון ירושלים. ווי דאס ספר ירמיהו א׳ דערציילט האט ער אנגעהויבן זיין נביאות אין 13טן יאר פון דער הערשאפט פון מלך יאשיהו און האט נביאות געזאגט אין דער צייט פון די מלכים יהויקים, יהויכין און צדקיהו ביז ירושלים איז חרוב געווארן, און אויך שפעטער האט ער נביאות געזאגט א געוויסע צייט. ירמיהו איז שארף ארויסגעטרעטן קעגן די זינד פון די איינוואוינער פון יהודה און ירושלים און קעגן זייערע פאלשע איינרעדענישן, אז ווען זיי וועלן שליסן א בונד מיטן מלך מצרים קעגן מלך בבל וועלן זיי געראטעוועט ווערן. ער האט אין זיינע נביאות, מיט די העפטיקסטע אויסדריקן אן פחד, געווארנט קעגן דער דאזיקער פאלשער איינרעדעניש און זיי געזאגט, אז זיי מוזן זיך אונטערווארפן דעם מלך פון בבל, ווייל אין קעגנטייל וועט ירושלים חרוב ווערן. ער איז דאדורך פארפאלגט געווארן דורך די פאטריאטישע שרים, וואס זענען געווען ארום די מלכים יהויקים און צדקיה. פיל מאל איז זיין לעבן געווען אין געפאר; די שרים און די כהנים און די פאלשע נביאים האבן געפאדערט פאר אים טויט־שטראף (ירמיה כ״ו, ל״ח און אנדערע קאפיטלעך). אבער ער איז ניצול געווארן. די מלכים זעלבסט האבן געהאט פאר אים אכטונג און האבן געשפירט, אז די אלע פאלשע נביאים וואס געבן פאלשע האפענונגען נארן זיי און אז דער אמת איז מיט ירמיהו. ער איז איינמאל אריינגעווארפן געווארן אין א ליים־גרוב, אין דער „חצר המטרה” (אויך היינט ווערט ער געוויזן אין ירושלים), אבער ער איז פון דארט ארויסגעראטעוועט געווארן. נאכן חורבן ירושלים האט אים דער מיליטער־פירער פון בבל, נבוזראדן, פארגעלייגט, אז ער זאל גיין מיט אים קיין בבל און עס וועט אים דארט גוט זיין, אבער ירמיהו האט געוואלט בלייבן מיט דעם אומגליקלעכן „דלת העם” אין ארץ־ישראל. נאכדעם ווי עס איז דערהרגעט געווארן גדליה בן אחיקם, און די איבעריקע יידישע שרים זענען אנטלאפן קיין מצרים האבן זיי מיטגענומען ירמיהו קיין קיין מצרים. דארט האט ירמיהו געזאגט נביאות (קאפיטל מ״ד) וועגן יידן אין מצרים. וועגן ירמיהוס טויט איז גארניט באקאנט. — דאס ספר ירמיהו אנטהאלט 52 קאפיטלעך און מיטן אויסנאם פון עטלעכע קאפיטלעך צום סוף ספר מיט נביאות וועגן אנדערע פעלקער, איז דאס גאנצע ספר די נביאות איבער דעם סוף פון מלכות יהודה און ירושלים און בית המקדש. די אויסדריקן זענען זייער שארפע און ברענענדע. טיילמאל פארשעלט זיך דער נביא פארוואס ער איז געבוירן געווארן, און ער זאגט (קאפיטל כ׳) אז ער האט געפרואווט ביי זיך באשליסן נישט מער צו זאגן נביאות, אבער עס ברענט אין זיין הארץ ווי א ברענענד פייער און ער קאן עס ניט איבערטראגן: ער פארשעלט דעם טאג פון זיין געבוירן ווערן (ארור היום אשר ילדתי בו). אין ספר ירמיהו זענען אויך פאראן טרייסט־ווערטער פון גאולה, און אמשטארקסטן איז דאס קאפיטל ל״א. די ווערטער פון גאט צו יידן „אהבת עולם אהבתיך”, „עוד תטעי כרמים” די ווערטער צו דער וויינענדער מוטער רחל „מנעי קולך מבכי”, „ושבו בנים לגבולם”. אין קאפיטל י״ב דריקט אויס דער נביא זיין שארפע פארביטערונג קעגן דער וועלט־אָרדענונג פון „צדיק ורע לו רשע וטוב”. פארוואס גוטע מענטשן גייט שלעכט און

שלעכטע מענטשן לעבן גוט. — לויט דער טראַדיציע האָט ירמיהו אויך געשריבן דאָס קינות־ספר איכה (זע זוכוואָרט „איכה”), ווי אויך ספר מלכים. — ווי דאָס ספר ירמיהו דערציילט איז דער תלמיד פון ירמיהו געווען ברוך בן נריה (זע „ברוך בן נריה”). — אין דער גמרא און מדרש זענען פאַראַן פיל אגדות וועגן ירמיהו, דעם נביא החורבן. אין די „כתובים אחרונים” זענען פאַראַן טייל ספרים וואָס ווערן צוגעשריבן צו ירמיהו, אָבער זיי זענען ניט פון אים. — אין דער אייראָפּעאישער ליטעראַטור און קונסטוועלט איז ירמיהו געווען די טעמע פאַר באַרימטע ווערק. די דראַמע פון סטעפאַן צווייג „ירמיהו” האָט אין ארץ־ישראל געהאַט גרויס דערפאָלג. — וועגן ירמיהו און ספר ירמיה זע גרעץ אין ערשטן טייל פון „דברי ימי ישראל”, לאַצאַרוס „דער נביא ירמיהו” (פאַראַן אין העברעאישער איבערזעצונג).

ירקון נאָמען פון אַ טייך אין ארץ־ישראל, וואָס פליסט פאַרביי די יידישע קאָלאָניע פתח תקוה און פאַלט אַריין ביי תל־אביב אין מיטלענדישן ים. ניט ווייט פון דאָזיקן ירקון־אַריינפאַל אין ים איז געבויט דער צייטווייליקער פּאָרט פון תל־אביב. אין אַראַביש הייסט דער טייך „אדזשא” (קרום); דער נאָמען ירקון ווערט דערמאָנט אין ספר יהושע י״ט.

ישו הנוצרי גרינדער פון דער קריסטלעכער רעליגיע, געבוירן אין ארץ־ישראל לערך 4 יאָר פאַר דער געווינלעכער צייטרעכענונג אין דער שטאָט נצרת אין גליל, הגם די געווינלעכע צייטרעכענונג איז, לויט דער קריסטלעכער טראַדיציע, זינט ישוס געבורט. לויט דער קריסטלעכער טראַדיציע איז ער געבוירן געוואָרן אין בית לחם יהודה. זיין פאָטער איז געווען דער טישלער יוסף און זיין מוטער מרים. די קריסטלעכע טראַדיציע האָט אַרום זיין געבורט פאַרשידענע סיפּורים. עס ווייזט אויס, אַז שוין אין דער יוגנט האָט ער געהאַט געוויסע פאַרבינדונגען מיט די „איסיים” (זע זוכוואָרט „איסיים”) און באַזונדערס מיט איינעם פון זיי, יוחנן המטביל, פון וועמען ער האָט איבערגענומען געוויסע לערעס וועגן מאָראַל און אויך מיסטישע מיינונגען. ער האָט אין גליל גענומען פאַרשפּרייטן די דאָזיקע לערע, וועלכע די איסיים האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף זיי ניט איבערגעבן אין דער עפנטלעכקייט. ער האָט אַרום זיך געזאַמלט תלמידים, צווישן וועלכע עס האָבן זיך מייסטנס געפונען מענטשן פון פשוטן המון, אויך פרויען, וועלכע זענען געווען פריער זינדיק. ביסלעכווייז האָבן אים זיינע תלמידים און אָנהענגער גענומען באַטראַכטן אַלס משיח, און זיי זענען מיט אים געגאַנגען קיין ירושלים. דאָ איז ער געוואָרן פאַרהאַלטן, באַזונדערס דורך דער רוימישער מאַכט, וועמענס גאָווערנאָר (פּראָקוראַטאָר) אין ארץ־ישראל איז געווען פּאָנטיוס פּילאַטוס, וועלכער האָט באַטראַכט ישו אַלס בונטאָווטשיק. דער רעזולטאַט איז געווען אַז ישו איז פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט דורך צוגענאָגלט ווערן צום קרייץ, און ער איז געשטאָרבן אין יאָר 30 פון דער געווינלעכער צייטרעכענונג; דאָס איז געווען ערב פּסח, וואָס איז אויסגעפאַלן ערב שבת. זיינע תלמידים האָבן שפּעטער פאַרשפּרייט זייער גלויבן, אַז ישו איז אויפן 3טן טאָג אויפגעשטאַנען תחיית המתים. און גאָר שפּעטער זענען אַנטשטאַנען די גלויבונגען וועגן זיין געבורט, אַז ער איז געבוירן געוואָרן פון הייליקן גייסט. די סיפּורים וועגן ישו און זיינע לערעס זענען פאַראַן אין די 4 עוואַנגעליומס (וואָס זענען דורך די קריסטן אָנגערופן געוואָרן אויף העברעאיש אויך „ברית חדשה”) מתי, לוקאַס, מאַרקס און יוחנן. — אין

דער וויסענשאַפטלעכער וועלט פון 19טן און 20טן יאָרהונדערט זענען אנטשטאַנען ספקות, צי איז איבערהויפּט געווען אזא פּערזאָן ווי ישו הנוצרי. מען ווייזט אָן, אַז אין די ווערק פון באַרימטן יידישן היסטאָריקער פון יענער צייט פלאַוויוס, וועלכער האָט פאַרצייכנט מיט אַלע איינ־צלהייטן יעדע פּאַסירונג אין ארץ־ישר־אל אין יענער צייט, איז כמעט גאָרנ־ט פאַראַן וועגן ישו הנוצרי. דער גרעסטער טייל געלערנטע היסטאָריקער האַלטן, אַז די פּאָר ווערטער אין פלאַוויוסעס ווערק „אנטיקוויטאַטעס" 18 וועגן ישו זענען געפעלשט און צוגעגעבן געוואָרן שפּעטער, און אַז אויך די דריי ווערטער אין אַנ־טיקוויטאַטעס 20 וועגן ישו זענען גע־פעלשט און צוגעגעבן שפּעטער. אין דער גמרא זענען יאָ פאַראַן געוויסע שטעלן וועגן ישו (וועלכע זענען מייסטנס אויס־געשטראָכן געוואָרן דורך דער צענזור). אָבער זיי זענען פון שפּעטערע צייטן און טראָגן דעם כאַראַקטער פון נישט־קלאָרע אגדות. פּראָפעסאָר קלויזנער אין זיין „ישו הנוצרי" איז גענייגט צו דער מיי־נונג אַז ישו האָט יאָ עקזיסטירט. לויט דער מיינונג פון קלויזנער זענען די מאָ־ראַלישע לערעס פון ישו („זאָלסט ליב האָבן דיינע שונאים", „ווען מען גיט דיר א פּאַטש אויף איין באַק, שטעל אונטער די צווייטע", און אזוי ווייטער) גענומען געוואָרן פון געוויסע אַלט־יידישע סעק־טעס, וועלכע האָבן היפּער־אידעאַליזירט די פּראַקטישע מוסר־לערעס פון יידנטום. און שפּורן פון זיי געפינען מיר אויך אין א סך אגדות און ברייתות אין גמרא. דאָס זעלבע איז אויך מיטן אידעאַליזירן אָרעמקייט. דאָס זעלבע איז אויך מיט דער קורצער תפלה פון ישו, וועלכע איז אָנגענומען געוואָרן דורך דער גאַנצער קריסטלעכער וועלט, דער „אבינו שבש־מים"; אויך זי איז, לויט דער מיינונג פון קלויזנער, גענומען געוואָרן פון אַן אַלט־יידישע סעקטע, וואַרשיינלעך פון די איי־סיים. אויך פּראָפעסאָר גרעץ איז גע־נייגט צו דער מיינונג אַז ישו איז געווען פון די איסיים, און אַז אַלע זיינע ווער־טער זענען פון די איסיים־לערעס. — וועגן דער באַציאונג צווישן די לערעס פון קריסטנטום און יידנטום זענען גע־שריבן געוואָרן פיל ביכער און אָפּהאַנ־דלונגען. — זע גרעצעס „דברי ימי יש־ראל" אין העברעאישער איבערזעצונג באַנד 9 צום סוף אין דעם צוגאָב־קונטרס און אויך אין דער צוגאָב־נאָטע צום סוף; קלויזנער „ישו הנוצרי"; אחד־העם, מאמר „על שתי הסעיפים", דער פאַרגלייך צווישן די מאָראַלישע לערעס פן יידנטום און קריסטנטום. עס האָבן קורסירט ביי יידן פון מיטלאַלטער אָן אין כתב־יד בראָשורן „תולדות ישו", „מעשה תלוי", וועלכע האָבן ניט קיין היסטאָרישן גרונט. זע זוכוואָרט „קריסטנטום".

ישיבה דאָס וואָרט „ישיבה" איז דער טייטש „זיצן" און שפּעטער איז דאָס געוואָרן די באַצייכענונג פאַר העכערע לערן־אנשטאַלטן פאַר לערנען; דאָס דערמאָנט די משנה אין אבות ב' „מרבה ישיבה מרבה חכמה". אין תל־מוד געפינען מיר פיל מאָל דעם אויס־דרוק ישיבה אַלס אַן אָרט פון לערנען; אין יומא כ"ח זאָגט די גמרא, אַז שוין אברהם אבינו איז געווען א זקן ויושב בישיבה; אין דער משנה זבחים א' איז פאַראַן „ביום שהושיבו רבי אליעזר בן עזריא בישיבה"; אין סנהדרין ל"ב איז פאַראַן „הלך אחר חכמים לישיבה" (גיי נאָך די חכמים אין דער ישיבה); אין דער אַראַמעאישער שפּראַך איז דערפון גע־וואָרן „מתיבתא", וואָס איז פאַראַן אָפט אין דער גמרא (בבא קמא קי"ז און אַנדערע); אין דער גמרא איז פאַראַן דער אויסדרוק „ישיבה של מעלה" (פּס־חים נ"ג) וואָס באַדייט אַז אין הימל איז

אויך פאראן א ישיבה. — ישיבות האבן עקזיסטירט ביי יידן פון אלטע צייטן. עס איז זיכער, אז שוין אין דער צייט פון 2טן בית המקדש זענען געווען אין ארץ־ישראל ספעציעלע ערטער וואו מען האט געלערנט תורה, באזונדערס אין דער צייט פון הלל ושמאי. נאכן חרבן איז די הויפט־ישיבה געווען אין יבנה, וואו עס איז געזעסן דער נשיא, הגם אנדערע תנאים האבן דעמאלט געהאט זייערע אייגענע ישיבות אין פארשידענע ערטער. שפעטער זענען געווען די ישיבות אין גליל (צפורי, טבריה און אנדערע ערטער). מיט דער צייט פון די אמוראים זענען אנטשטאנען ישיבות אין בבל, פון וועלכע די בארימטסטע זענען געווען אין סורא און פומבדיתא, וועמענס ראשי ישיבות האבן נאך דער צייט פון תלמוד און רבנן סבוראי געטראגן דעם טיטל גאון. די דאזיקע ישיבות אין בבל זענען געווען דער הויפט־צענטער פון לערנען פאר כמעט אלע יידן אין דער וועלט אין פארלויף פון פיל הונדערטער יארן. עס זענען אנטשטאנען ישיבות אין צפון־אפריקע, שפאניע, איטאליע, דייטשלאנד. ווען דער למוד התורה האט שפעטער זיך איבערגעטראגן קיין אונגארן, בעמען, פוילן, ליטע, אוקראינע, זענען אין די דאזיקע לענדער אנטשטאנען די בארימטע ישיבות, פון וועלכע טייל האבן עקזיסטירט ביז דעם אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה 1939. בארימט זענען געווען די ישיבות אין פרעשבורג (געגרינדעט דורכן „חתם סופר"), וואלאזשין (דורך רבי חיים וואלאזשינער) טעלז, מיר, סלאבאדקע (קאוונע), ירושלים און אנדערע. אין די ישיבות זענען געווען עטלעכע ראשי ישיבות, וועלכע האבן געלערנט מיט די ישיבה־בחורים טיפערע שיעורים אין גמרא און פוסקים, אחוץ וואס די ישיבה־בחורים האבן געלערנט אויך פאר זיך. די לעקציע, וואס דער ראש ישיבה האט געגעבן פאר די ישיבה־בחורים, האט געהייסן „שיעור" מייסטנס זענען אין די ישיבות געווען עטלעכע כיתות, טיילמאל זאגאר 7 כיתות, איינגעטיילט לויט דעם מצב פון קענטעניש אין לערנען פון די ישיבה־בחורים. די בחורים זענען אדער אויסגעהאלטן געווארן דורך געלטער פון דער ישיבה אדער זיי האבן געגעסן „טעג" דאס הייסט יעדער פון זיי האט געגעסן יעדן אנדערן טאג ביי אן אנדערן בעל הבית פון דער שטאט. אין דער ישיבה פלעגט אפט אויך זיין א משגיח, וועלכער פלעגט אכטונג געבן אויף דער אויפירונג פון די בחורים. באזונדערס, אז זיי זאלן זיצן און לערנען, נישט עוסק זיין אין אנדערע לימודים און אין די „מוסר"־ישיבות פלעגט דער משגיח זאגן שיעורים, געדאנקען אין מוסר. די ישיבות פלעגן האבן משולחים, וואס זענען ארומגעפארן איבער פארשידענע שטעט און לענדער צו זאמלען געלט אויף אויסצוהאלטן די ישיבות. — אין גרעסטן טייל ישיבות האט מען געלערנט נאר גמרא און פוסקים. אין טייל ישיבות, ווי אין די „מוסר"־ישיבות פון סלאבאדקע און אנדערע און אין דער חסידישער ישיבה פון ליובאוויטש, האט מען אחוץ גמרא און פוסקים געלערנט אויך מוסר און חסידות, אין דער האלב־מאדערנער ישיבה פון לידע (געגרינדעט דורך הרב ר' יעקב יצחק ריינעס אין 1885) האט מען געלערנט אויך וועלטלעכע לימודים. מאדערנע ישיבות זענען פאראן אין די פאראייניקטע שטאטן אין אמעריקע, באזונדערס אין ניו־יארק, פון וועלכע די בארימטסטע איז די „ישיבת רבי יצחק אלחנן" (געגרינדעט 1897), אין וועלכער עס ווערט געלערנט אויך א הויכער קורס פון וועלטלעכע למודים. א גרויסער טייל פון די ישיבות האט געהאט א באזונדערן פראגראם פון לערנען הוראה, דאס הייסט אז די תלמידים זאלן קאנען ווערן רבנים. — איבער ישיבות

איז פאראן א גרעסערע אפהאנדלונג אין זאמלבוך „הכרם’’. אין די זכרונות פון הרב מאיר בערלין „פון וואלאזשין קיין ירושלים’’; הורוויץ „דרך עץ החיים’’.

ישמעאל זון פון אברהם און דער שפחה הגר (בראשית ט’’ז). אין חומש בראשית ווערט דערציילט ווי אברהם האט צוויי מאל פארטריבן פון זיך ישמעאל און זיין מוטער הגר, מיט וועלכע עס האבן געטראפן ניסים ווען זיי האבן געוואנדערט אין דער מדבר, און אז ענדלעך האט ישמעאל זיך באזעצט אין דער מדבר (בראשית כ’’א) און אז פון ישמעאל זענען ארויסגעקומען די שבטים נביות, קדר און אנדערע (בראשית כ’’ה), אין וועמענס נעמען מען דערקענט אראבישע שבטים. אין דער אראבישער לעגענדע פארנעמט ישמעאל א גרויס ארט אלס דער פאטער פון אראבישן פאלק און אלס איינער פון די נביאים. אין דער העברעאישער מיטלאלטער ליטעראטור ווערן מיטן נאמען ישמעאלים אנגערופן די טערקן.

ישמעאל בן אלישע, רבי תנא אין 2טן יארהונדערט, דערמאנט אין משנה און ברייתות אפט צוזאמען מיט זיין חבר רבי עקיבא; כהן; אין גטין נ’’ח ווערט דערציילט אז ער איז געפאנגען געווארן אלס קינד דורך די רוימער און רבי יהושע בן חנניה האט אים אויסגעלייזט; פאראן פון אים פיל הלכות, וועלכע ווערן געבראכט סיי אין זיין אייגענעם נאמען און אויך אין נאמען פון זיין ישיבה „תנא דבי רבי ישמעאל’’; באריממט זענען די י’’ג מידות, מעטאדן, לויט וועלכע רבי ישמעאל האט ארויסגעלערנט פארשידענע הלכות פון פסוקים פון דער תורה, ווי קל וחומר, גזרה שוה און אנדערע; די דאזיקע ברייתא פן י’’ג מידות פון רבי ישמעאל ווערט געזאגט יעדן אינדערפרי אין דאווענען; עס איז פאראן א מיינונג, אז א טייל פון די הלכות־מדרשים אויף תורה (מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, ספרי), שטאמען פון דער ישיבה פון רבי ישמעאל (זע וועגן דעם איז האפמאנס „איינלייטונג צו די הלכות־מדרשים’’); די הויפט־תלמידים פון רבי ישמעאל זענען געווען רבי שמעון בן יוחאי רבי יאשיהו, רבי יונתן, רבי מאיר. די הלכות און אגדות פון רבי ישמעאל און תנא דבי רבי ישמעאל זענען פאראן אין תלמוד אין א גרויסער צאל; אין אבות ג’ זאגט ער „הוה מקבל את כל האדם בשמחה’’ (נעם אויף יעדן מענטש מיט שמחה); אין פסחים ג’ „לעולם יספר אדם בלשון נקיה’’ (א מענטש דארף רעדן מיט א ריינער שפראך); אין יומא ל’’ט „זינד איז מטמטם דאס הארץ פון מענטש’’; אין בבא בתרא ס’’ו „מען איז ניט גוזר קיין גזירה אויף יידן נאר ווען דער גרעסטער טייל פון יידן קאן איר האלטן’’; אין ברכות ל’’ה זאגט ער אז א מענטש דארף לערנען תורה אבער אויך ארבעטן אין פעלד צו פארדינען אויף פרנסה. — איינע פון די שוועריקייטן וואס די היסטאריקער האבן מיט רבי ישמעאל איז צוליב דער באקאנטער ברייתא אין ברכות אז ער איז געווען א כהן גדול און האט מקריב געווען אין קודש קדשים, און אויך צוליב דער מכילתא אין משפטים י’’ח און אבות דרבי נתן ל’’ח און אנדערע ערטער, אז ער איז געווען פון די עשרה הרוגי מלכות און איז אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די רוימער צוזאמען מיטן נשיא רבן שמעון בן גמליאל אין דער צייט פון חרבן. לויט טייל היסטאריקער זענען געווען צוויי רבי ישמעאל בן אלישעס. — זע הלוים „דורות הראשונים’’, היימאן, „תולדות תנאים ואמוראים’’.

ישעיהו נאמען פון נביא און פון ספר נביאות פון נביא ישעיהו בן אמוץ, וועל־

כער האט נביאות געזאגט אין ירושלים אין דער צייט פון די מלכים עוזיהו, יותם, אחז און חזקיהו (לערך 740 — 701 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג), וועגן דעם ווערט דערציילט אין אנהויב פון ספר ישעיהו. זיינע נביאות זענען אמייסטן שטראף־רייד קעגן דער אומגערעכטיקייט וואס הערשט איז באַצזג צו הילפסלאזע, ארעמע, אומגליקלעכע; באלד אין ערשטן קאפיטל זאגט דער נביא צום פאלק, וואס האט געמיינט, אז בלויז מיט ברענגען קרבנות ווערט געטאן דער ווילן פון גאט: „למה לי רוב זבחיכם, יאמר ה׳, — הסירו רע מעלליכם, — דרשו משפט, — שפטו יתום, ריבו אלמנה״ (וואס טויגן מיר די מיירסטנס פון אייערע קרבנות, זאגט גאט — הערט אויף צו טאן אייערע שלעכטע מעשים, פירט איין גערעכטיקייט, שיצט דעם יתום און די אלמנה״), ישעיה זאגט אויך אין קאפיטל ז׳ נביאות אויף דער מפלה פון מלך אשור וועלכער האט באלאגערט ירושלים אין דער צייט פון אחז המלך; אין די קאפיטלעד ב׳ און י״א און אנדערע, זענען פאראן די נביאות וועגן דער אידעאלער ארדענונג וואס וועט הערשן אין דער צוקונפט „באחרית הימים״, דער „לא ישא גוי אל גוי חרב״, איין פאלק וועט ניט מלחמה האלטן קעגן צווייטן פאלק, דער „וכתתו חרבותם לאתים״, זיי ווילן איבערשמידן זייערע שווערדן צו אקעראייזנס, דער „וגר זאב עם כבש״, דער וואלף וועט וואוינען צוזאמען מיטן שעפסל. — דאס ספר ישעיה האלט 66 קאפיטלעך. לויט דער מיינונג פון טייל תנ״ך־פארשער, זאגאר פון די אנגענומענע יידישע מפרשי התנ״ך (אבן עזרא און אנדערע), זאלן די קאפיטלעך פון מ׳ אן שטאמען פון א 2טן ישעיה, וועלכער האט געלעבט אין בבל נאך דעם חרבן פון 1טן בית המקדש און וועלכער זאגט נביאות אז ירושלים וועט צוריק געבויט ווערן (דער „נחמו, נחמו עמי״); דער באווייז דערצו איז ערשטנס וואס אין מ״ה איז פאראן בפירוש דערמאנט דער נאמען פון כורש, דעם מלך פון פרס, וועלכער האט די יידן דערלויבט צוריקצוגיין קיין ארץ־ישראל; צווייטנס איז פון די אלע נביאות צו זען, אז זיי זענען געזאגט געווארן ווען ירושלים איז געווען חרוב און די יידן פארטריבן און עס ווערט געזאגט די בשורה פון דער גאולה. וועגן דער דאזיקער מיינונג, אז עס איז געווען א 2טער ישעיה (און לויט טייל תנ״ך־פארשער זאגאר א 3טער ישעיה) זענען געשריבן געווארן פיל אפהאנדלונגען. די געלערנטע שד״ל (שמואל דוד לוצאטו), דר. אהרן קאמינקא האלטן, אז עס איז געווען נאר איין ישעיה. — אין דער גמרא יבמות מ״ט ווערט געבראכט די מיינונג אז מנשה המלך, דער זון פון חזקיה האט געטויט ישעיהן; די דאזיקע טראדיציע ווערט געבראכט אויך אין אנדערע קוואלן. — זע קרויסעס פירוש ישעיה און זיין איינלייטונג אין דער תנ״ך־אויסגאבע פון אברהם כהנא.

ישעיה הורוויץ (של״ה), 1558 אין פראג — 1628 אין צפת; רב, מקובל, בעל מוסר, רב אין א ריי שטעט אין פוילן, נאכער אין פראנקפורט, פראג; פון 1621 אין ארץ־ישראל, פון וואנען ער האט געשריבן צו זיינע קינדער בריוו, אין וועלכע ער שילדערט דאס לעבן אין ארץ ישראל; געווען רב אין ירושלים; צוליב רדיפות פון אן אראבישן שייך אבן פארוק, איז ער אוועק קיין צפת, נאכער אין טבריה; מען נעמט אן אז ער איז געשטארבן אין צפת. — זיין הויפט־ספר (וועלכן ער האט פארענדיקט אין ארץ־ישראל) איז דער „שני לוחות הברית״ (של״ה), וואס איז אייגנטלעך געשריבן אלס צוואה פאר זיינע קינדער, ווי זיי זאלן זיך אויפירן אין יידישקייט; דאס

ספר באשטייט פון דברי מוסר, לערנט עקסטרעמע פרישות, געשריבן איז א פאלקסטימלעכער העברעאישער שפראך. דאס ספר איז געדרוקט געווארן צום ערשטן מאל דורך זיין זון רבי שפטעל, אמסטערדאם 1648, און נאכער פיל מאל, און אויך קיצורים פון אים, און האט געהאט א גרויסע השפעה אויף די פרומע יידישע מאסן. מען האט אים גערופן „דער של״ה הקדוש״. — זע האראדעצקים „מאה שנים של פרישות״ אין דער „התקופה״.

ישר פון קאנדיע זע „דילמדיגו״.

ישראל אין חומש בראשית ל״ב ווערט דערציילט, אז ווען יעקב אבינו איז געווען אין וועג ביינאכט האט ער געטראפן א מאן, מיט וועלכן ער האט געקעמפט ביז אינדערפרי, און נאכער האט אים דער מאן געבענטשט און אים אנגערופן „ישראל״; פון דעמאלט הייסט יעקב, אין חומש טיילמאל אויך ישראל. דערפון האבן יעקבס קינדער געהייסן בני ישראל, און דאס יידישע פאלק האט געהייסן „ישראל״, אויך „עם ישראל״, בית ישראל״. ווען ארץ־ישראל איז געטיילט געווארן נאך שלמה המלכס טויט אין 2 מלוכות, האט די מלוכה מיט ירושלים אלס הויפטשטאט געהייסן מלכות יהודה, און די 10 שבטים מיט שכם (נאכער שומרון) אלס הויפטשטאט „מלכות ישראל״. — ווענן דעם זע זוכווארט „אפרים״. — מיטן נאמען ישראל ווערט אויך באצייכנט א סתם ייד, וועלכער איז ניט קיין כהן און קיין לוי. — פון ווארט ישראל זענען אנטשטאנען פיל צונויפגעזעצטע ווערטער און באגריפן ווי „ארץ־ישראל״, „כנסת ישראל״ „פושעי ישראל״, „שונא ישראל״ און אנדערע. — אויך אין אנדערע שפראכן איז דער טערמין „איזראעל״ די באצייכענונג פארן יידישן פאלק, און דערפון זענען אנטשטאנען אויך די באצייכענונגס־ווערטער „איזראעליטיש״, באזונדערס אין דייטשלאנד, וואו א גרויסער טייל יידן האט נישט געוואלט אנרופן זיך מיטן נאמען יידן און האבן זיך בעסער געוואלט באצייכענען מיטן נאמען „איזראעליטן״. זע אויך „בני ישראל״.

ישראל בעל שם טוב זע „בעל שם טוב״.

ישראל מאיר הכהן (חפץ חיים)

ראש ישיבה און מחבר פון ספרי הלכה און מוסר, אין ראדין (ווייס־רוסלאנד), געשטארבן אין יאר 1937; זיינע הויפטספרים זענען „משנה ברורה״ (שלחן ערוך אורח חיים), א קיצור פון דער גמרא קדשים (לויטן מוסטער פון רי״ף), „חפץ חיים״ (קעגן לשון הרע). א ספר וועגן אים אין יידיש האט געשריבן הרב מ. מ. ישר.

ישראל ריזשינער חסידישער רבי.

געשטארבן אין סאדיגורא 1850 (ג׳ חשון תרי״א); ער איז געווען צווערשט רבי אין ריזשין (רוסלאנד); צוליב א בלבול איז ער געווארן ארעסטירט, אנטלאפן פון תפיסה קיין עסטרייך, א לאנגע צייט געווען אין געפאר אויסגעליפערט צו ווערן צו דער רוסישער רעגירונג. באזעצט זיך אין סאדיגורא. פון אים שטאמען די רביים - דינאסטיעס פון סאדיגורא, טשארטקאוו, הוסיאטין, באיאן, און די אלע רביים (מיטן פאמיליע־נאמען פרידמאן) ווערן אנגערופן „די ריזשינער גזע״. צווישן זיי און רבי חיים פון צאנז זענען פארגעקומען גרויסע מחלוקות. — זע „חיים פון צאנז״.

ישראל פון קאזשעניץ (לערך 1745 אין אפטא — 1814, י״ד תשרי תקע״ה

אין קאָזשעניץ), חסידישער רבי, באַקאַנט מיטן נאָמען „קאָזשעניצער מגיד"; תל־מיד פון רבי לוי יצחק פון בערדיטשעוו („קדושת לוי"); זיין הויפּט־חבור „עבו־דת ישראל". עס ווערט איבערגעגעבן אויך וועגן זיין איינפלוס אויף פּוילישע קריסטן (פירשט טשאַרטאָריסקי און אַנ־דערע).

ישראל שקלאָווער (לערך 1770 אין שקלאָוו, רוסלאַנד — 1839 אין טבריה). תלמיד פון ווילנער גאון, מחבר פון „פאת השלחן" (אויף מצוות התלויות בארץ); ער צוזאַמען מיט חברים געקומען קיין ארץ ישראל און פּאַקטיש געגרינדעט דעם מתנגדיש־אשכנזישן ישוב, פיל געהאָלפן אים מחזק צו זיין, באַזונדערס אין דער צייט פון דער ערד־ציטערניש אין 1837.

ישראלי, יצחק (אין 14טן יאָרהונ־דערט אין שפּאַניע), אַסטראָנאָם, תלמיד פון רבנו אשר (רא"ש), מחבר פון ספר „יסוד עולם" (אַסטראָנאָמיע און יידי־שע כראָנאָלאָגיע).

יששכר (ווערט געלעזן ישכר), זון פון יעקב אבינו און לאה (בראשית ל'), פאָ־טער פון שבט יששכר; לויט דער אגדה אין גמרא און מדרש (בראשית רבה ע"ב יומא כ"ו) האָט דער שבט יששכר עוסק געווען אין תורה און ער איז געשפּייזט געוואָרן דורכן שבט זבולון.

יתום אין תנ"ך און די שפּעטערע יידי־שע ספרים ווערט שטרענג געוואָרנט קעגן פּייניקן און שלעכטס טאָן אַ יתום, צוליב זיין הילפלאָזיקייט. אין חומש שמות כ"ב ווערט געזאָגט „כל אלמנה ויתום לא תענון" (איר זאָלט ניט פּייניקן אַן אלמנה און אַ יתום). גאָט ווערט באַ־טראַכט אַלס דער „אבי היתומים" (דער פאָטער פון יתומים). אויך די נביאים (ישעיה א' און אַנדערע) וואָרענען קעגן טאָן שלעכטס יתומים. אין דער משנה און גמרא זענען פאַראַן דינים וועגן פאַר־לייכטערן יתומים זייערע געלט־תביעות (ערכין כ"ב און אַנדערע). — דאָס דער־ציען יתומים אין בתי יתומים איז איינ־געפירט ביי יידן זינט אַ סך הונדערטער יאָרן; און איינע פון די הויפּט־פילאַנ־טראָפּישע טעטיקייטן פון די גרויסע יידי־שע הילפס־אָרגאַניזאַציע איז געווען דאָס אויפהאַלטן בתי יתומים.

יתרו שווער פון משה רבנו (שמות ב' און י"ח). ער איז געקומען צו משה אין דער מדבר און האָט אים געגעבן עצות ווי צו פירן דאָס פאָלק ישראל אין זייערע משפּטים (חומש שמות י"ח). אויף זיין נאָמען איז פאַראַן די סדרה **יתרו**. דער מדרש (שמות רבה א') זאָגט, אַז יתרו האָט געהאַט 7 נעמען, ווייל מיר געפינען אין חומש עטלעכע מאָל אַנדערע נעמען פון משהס שווער.

כ

כ (כף) דאָס 11טע אות אין העברע־
איש און יידישן אלף־בית; אלס ציפער
באַדייט „כ'' 20; אויב אין כ איז פאַראַן
אַ פּינטעלע ווערט עס געלעזן האַרט,
„קאַף''; אויב אָן אַ פּינטעלע — ווייך,
„כאַף''; צום סוף וואָרט ווערט געשריבן
אַ לאַנגע ך.

כבוד אין דער יידישער רעליגיעזער
עטיק זענען פאַראַן פיל לערעס וועגן
כבוד. עס ווערט געלערנט, אַז אַ מענטש
זאָל זיך ניט נאָכיאָגן נאָך כבוד, און די
משנה אין אבות ד' האַלט דאָס נאָכיאָגן
זיך נאָך כבוד פאַר איינס פון די דריי
זאַכן וואָס ברענגען אום דעם מענטש
פון דער וועלט (הקנאה והתאוה והכבוד
מוציאין את האדם מן העולם). אין
פאָלק גייט אַרום דאָס העברעאישע וואָרט
„כל הרודף אחר הכבוד הכבוד בורח
ממנו'' (ווער עס יאָגט זיך נאָך כבוד,
אַנטלויפט דער כבוד פון אים), און ענ־
לעכס צו דעם איז פאַראַן אין דער גמרא
ערובין י''ג „כל המחזר על הגדולה גדו־
לה בורחת ממנו''. — דערפאַר ווערט גע־
קלערט, אַז דאָס מיינט מען אַז מען דאַרף
דערע מענטשן, און די משנה אבות ד'
רימט דעם „מכבד את הבריות'', וואָס
גיט אָפּ כבוד מענטשן. — עס זענען פאַ־
ראַן נאָך אַנדערע באַגריפן וועגן כבוד,
ווי: „כבוד הרב'', שעצן דעם רבי, דעם
תלמיד חכם; „כבוד התורה'', שעצן די
תורה; „כבוד שמים'', דעם כבוד פון גאָט;
די גמרא אין בבא מציעא נ''ט זאָגט „לעו־
לם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו'' (אַ
מענטש דאַרף זיין נזהר אין אָפּגעבן כבוד
זיין ווייב). די מצוה אָפּצוגעבן כבוד
עלטערע מענטשן איז פאַראַן אין חומש
(ויקרא י''ט).

כבוד אב ואם (שעצן דעם פאָטער
און מוטער)' דאָס איז איינע פון די ער־
שטע מצוות אין דער תורה, און געפינט
זיך אין די עשרת הדברות, „כבד את
אביך ואת אמך'' (שמות כ'). אין דער
גמרא קידושין ל''א, ל''ב ווערט דער־
קלערט, אַז דאָס מיינט בעת אַז מען דאַרף
די עלטערן געבן צו עסן, קליידונג, און
עס ווערן דאָרט געבראַכט סיפּורים וועגן
דעם ווי וויית עס דאַרף גיין כבוד אב
ואם.

כהינא דאהיא נאָמען פון יידישער
העלדין און קעניגין, וועלכע האָט גע־
הערשט איבער פעלקער אין צפון־אַפרי־
קע אין 7טן יאָרהונדערט; זי האָט גע־
קעמפט קעגן די אַריינדרינגנדע אַראַבער
און איז אומגעקומען אין יאָר 694; פּראָ־
פעסאָר נ. סלושץ האָט געשריבן וועגן
איר אַ בוך אין העברעאיש.

כהן, כהנים אין די תנ''ך־ספרים
האָבן געהייסן כהנים די וואָס האָבן מק־
ריב געווען קרבנות, ניט נאָר אין בית
המקדש, נאָר אין יעדן אָרט. עס ווערן
מיטן וואָרט כהן באַצייכנט זאָגאַר די
וואָס האָבן מקריב געווען קרבנות צו אָפּ־
געטער, ווי די כהנים פון מצרים; אין
שופטים י''ז און י''ח ווערט דער וואָס
האָט באַדינט דעם אָפּגאָט פסל מיכה
גערופן כהן; דאָס זעלבע געפינען מיר
אויך אין אַנדערע ערטער אין תנ''ך, און
דעריבער ווערט דערקלערט „יתרו כהן
מדין'' (שמות י''ח) אַז משהס שווער
האָט געבראַכט קרבנות פאַר די אָפּגע־
טער פון מדין. אָבער געוויינלעך ווערן
אָנגערופן כהנים די וואָס האָבן מקריב
געווען קרבנות אין די יידישע הייליקע
ערטער, צוערשט אין משכן אין מדבר.
דערנאָך אין די הייליקע ערטער אין אַרץ־

ישראל, שפּעטער אין בית המקדש. לויט דער יידישער טראַדיציע האָבן די אַלע דאַזיקע יידישע כהנים (וועלכע מען דאַרף אונטערשיידן פון די געצנדינערישע כהנים) געשטאַמט פון איין פאַמיליע, און זייער ערשטער פאָטער איז געווען אהרן הכהן, דער ברודער פון משה רבנו. אין חומש שמות כ"ח ווערט וועגן דעם דערציילט, אַז גאָט האָט געזאָגט צו משה, אַז זיי זאָלן ביים מקריב זיין קרבנות מאַכן זיי פאַר כהנים („לכהנו לי"). און אַז זיי זאָלן ביים מקריב זיין קרבנות טראָגן באַזונדערע קליידער, וואָס ווערן דאָרט אין חומש אָנגערופן „בגדי קדש" (הייליקע קליידער) און שפּעטער זענען זיי אָנגערופן געוואָרן „בגדי כהונה". עס זענען פאַראַן אין תנ"ך געוויסע שטעלן וועגן די כהנים, וואָס זענען ביז איצט ניט אויפגעקלערט געוואָרן און די היסטאָריקער פּרוּוון זיי דערקלערן לויט פאַרשידענע מיינונגען. אין חומש ספר ויקרא געפינען מיר אָפט דעם אויסדרוק „הכהנים בני אהרן" (ויקרא ל"א און אַנדערע); דאַקעגן אין דברים (י"ז און אַנדערע) געפינען מיר דעם אויסדרוק „הכהנים הלויים" (די כהנים די לויים); ווידער אין ספר יחזקאל מ' און ווייטערע קאַפּיטלעך טרעפן מיר דעם אויסדרוק „הכהנים הלויים בני צדוק" (די כהנים, לויים, די קינדער פון צדוק). לויט די מיינונגען פון טייל היסטאָריקער (גייגער און אַנדערע) זענען אין די שפּעטערע צייטן אויפגעטרעטן צווישן די כהנים זעלבסט מיינונגס־פאַרשידנקייטן וועגן זייער אָפּשטאַמונג. — די כהנים זענען געווען איינגעטיילט אין פאַרשידענע קלאַסן. דער העכסטער האָט געהייסן „כהן גדול", און ער איז געזאַלבט געוואָרן מיט דעם שמן המשחה (זאַלבונג־אייל). און דער חומש ויקרא כ"א רופט אים „הכהן הגדול"; ער האָט אויך געהייסן „הכהן המשיח" (ויקרא ד'); פון דברים כ' איז צו זען אַז דער כהן האָט אויך אָנגעפירט מיט די מלחמות פון יידן, און דעריבער איז אַנטשטאַנען שפּעטער דער אויסדרוק „כהן משיח מלחמה"; צי ער איז געווען אויך דער כהן גדול, צי אַן אַנדערער הויכער כהן איז ניט קלאָר. די משנה אין הוריות ב' זאָגט אַז דער כהן המשיח איז ניט געווען דער כהן גדול. אויך אין דער משנה סוטה ח' ווערט דער „כהן משוח מלחמה" ניט אָנגערופן דער כהן גדול. נאָכן כהן גדול איז געווען דער „סגן הכהנים", זיין געהילף; נאָכער זענען געגאַנגען די כהנים וואָס האָבן פאַרנומען העכערע אַמטן ווי די „גזברים" (די ווירטשאַפטלעכע פירער פון בית המקדש), די „ראשי המשמר" (זע זוכוואָרט „משמרות") און אַנדערע. נאָך זיי זענען געקומען די איינפאַכע כהנים, וועלכע מען האָט גערופן „כהנים הדיוטים", כהן הדיוט, אָדער סתם „כהן". הגם אויך בנוגע דער הלכה האָבן אַלע כהנים, אַחוץ דעם כהן־גדול, געהייסן הדיוטים. — די כהנים האָבן געהאַט זייערע איינקונפטן. פון די קרבנות האָבן זיי גענומען געוויסע חלקים; זיי האָבן אויך באַקומען פון די תבואות אַ טייל, וואָס מען האָט גערופן „תרומה" (זע זוכוואָרט „תרומה"); צו זיי האָט אויך געהערט דער געבוירענער בכור פון יעדער בהמה; ווען עס איז געבוירן געוואָרן ביי אַ ישראל (ניט קיין כהן און ניט קיין לוי) דער ערשטער זון, האָט דער כהן באַקומען 5 שקלים (זע „פדיון הבן"). — עס ווייזט אויס, אַז אין דער יידישער געשיכטע זענען שטענדיק פאַרגעקומען קאַמפן קעגן דער מיוחסדיקער שטעלונג פון די כהנים. אין חומש במדבר ט"ז ווערט דערציילט וועגן קאַמף וואָס קרח און זיינע חברים האָבן געפירט קעגן אהרן הכהן און זיי האָבן געטענהט אַז „כל העדה כלם קדשים" (אַלע יידן זענען גלייך הייליק) און יעדער דאַרף מעגן

מקריב זיין קרבנות. אין דער ברייתא פסחים כ"ז ווערן געבראכט שארפע אויסדרוקן קעגן טייל כהנים וואס נעמען צו דאס פארמעגן פון פאלק. אין אלגעמיין אבער איז דער כהן געשעצט געווארן. ער איז געווען דער ערשטער צו אלע כיבודים (מועד קטן כ"ח). אזוי איז געבליבן ביז היינט, הגם עס זענען פאראן מיינונגען זאגאר ביי די רבנים און פוסקים אז די היינטיקע כהנים זענען ניט קיין זיכערע כהנים („מגן אברהם" אויף שלחן ערוך אורח חיים ת"ז, און אנדערע). די כהנים האבן אויך היינט געוויסע פריווילעגיעס און אויך געוויסע פארבאטן. א כהן טאר ניט חתונה האבן מיט א גרושה (געגטע פרוי); א כהן טאר זיך ניט צורירן צו א מת, און אפילו ניט זיין אונטער איין דאך מיט א מת, מיטן אויסנאם ווען דער מת איז איינער פון זיינע עלטערן, קינד, ברידער, ווייב און א מת מצוה. דער כהן איז פארפליכטעט צו בענטשן דאס פאלק ברכת כהנים (זע זוכווארט „דוכנען"); ער לייזט אויס די געבוירענע בכורים (זע „פדיון הבן"); אים קומט די ערשטע עליה צום ספר; ווען מען עסט צוזאמען קומט דעם כהן דאס בענטשן (מועד קטן כ"ח „לפתוח ראשון ולברך ראשון"). — אין פאלק איז אנגענומען, אז א כהן איז א כעסן און די מיינונג, וועלכע געפינט זיך שוין אין דער גמרא קדושין ע' שטיצט זיך אויף דעם פסוק אין הושע ד' „ועמך כמריבי כהן". — זע זוכווארטער „אהרן", „בית המקדש", „דוכנען", „פדיון הבן", „קרבנות".

כהן דאס ווארט כהן" איז אין פארשידענע פארמען געווארן דער פאמיליענאמען פון א סך יידישע פאמיליעס: כהן, כ"ץ (כהן צדק), קאהן, קאהאן, קאגאן, קויגען, קאגאנאוויטש, קאהאנאוויטש, כהנא. זע זוכווארטער „כהנא" „קאהען", „קאהן". דא געבן מיר וועגן „כהן" און „כ"ץ". — 1) כהן, אריה ליב (געשטארבן אין מעץ 1785), רבי, פוסק, מחבר, באקאנט פון זיינע ספרים „שאגת אריה" און „טורי אבן"; צוערשט געווען ראש ישיבה אין מינסק, נאכער רב אין מעץ. — 2) כהן טוביה הרופא (1652 אין מעץ — 1729 אין ירושלים), יידישער דאקטאר, צוערשט אין פוילן דערנאך אין טערקיי דאקטאר פון סולטאן אכמעד דעם 3טן; זיין ספר מעשה טוביה (געדרוקט ווענעציע 1707) אנטהאלט ידיעות וועגן רפואות, אסטראנאמיע, מעטאפיזיק ווי אויך א קליין מעדיציניש ווערטערבוך אין לאטיין, העברעאיש און טערקיש; ברענגט אויך ידיעות וועגן שבתי־צבי־באוועגונג. — 3) כהן יעקב (1881 אין סלוצק), העברעאישער דיכטער, געוואוינט א לענגערע צייט אין פוילן, זינט 1934 אין ארץ־ישראל; זיינע שירים זענען דער אויסדרוק פון בונט קעגן גלות, און באקאנט איז זיין לאזונג „בדם ובאש יהודה נפלה, בדם ובאש יהודה תקום"; ער האט פארעפנטלעכט נאטור־לידער, דראמעס, ביבלישע ספורים, איבערזעצט א ריי ווערק פון געטע; רעדאגירט די „התקופה", סנה, „כנסת"; דערשינענע עטלעכע זאמלונגען פון זיינע ווערק „ספר השירים", „נעורים ונדודים", „ביז החרבות" און אנדערע. — 4) כץ נפתלי (1649 — 1719), רב און מקובל, ראש ישיבה אין אסטראה, נאכער רב אין פויזן פראנקפורט; אין די לעצטע יארן געפארן קיין ארץ־ישראל, געשטארבן אויפן וועג אין קאנסטאנטינאפאל; צוערשט געגעבן הסכמה נחמיה חיון אויף זיין „מהמנותא דכלא" און דערנאך אים מחרים געווען, געוואויר ווערנדיק אז דאס ספר אנטהאלט תורות פון שבתי צבי; וועגן אים איז פאראן א ספר „עטרת זהב". — 5) כהן, שבתי, זע „שבתי כהן (ש"ך)".

כהן גדול זע זוכוואָרט „כהן, כהנים". — דער כהן גדול איז געווען דער איינציקער וועלכער איז יום כפור אריינגעגאַנגען אין קדש הקדשים מקריב זיין קרבנות און האָט דעמאָלט ארויסגעזאָגט ביי זיין ווידוי דעם שם המפורש. אַ כהן גדול האָט ניט געטאָרט חתונה האָבן מיט אַן אַלמנה. דעם כהן גדול האָט מען אָפּגעגעבן באַזונדערן כבוד. פון פלאַוויוסעס ווערק („קדמוניות" און „מלחמה") איז צו זען, אַז דער כהן גדול האָט אין דער צייט פון בית שני באַזונדערס אין דער ערשטער צייט, געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין יידישן פאָלק און איז (ביז צו הורדוס המלך) געווען הערשער פון ארץ־ישראל און פאַרשיינלעך אויך דער ראש פון סנהדרין.

כהנא 1) אברהם (געבוירן 1874 אין אוקראַינע), פון 1923 אין ארץ־ישראל; געלערנטער אין חכמת ישראל; ארויסגעגעבן דעם „תנ"ך עם פירוש מדעי" (תנ"ך מיט אַ וויסנשאַפטלעכן קאָמענטאַר), „ספרות ההיסטוריה הישראלית", „ספר החסידות", „כתובים אחרונים" און אַנדערע ווערק פון וויסנשאַפטלעכן ווערט; 2) דוד (1838 — 1915 אין אָדעס) פאָרשער פון קבלה און חסידות, מחבר פון „תולדות המקובלים והחסידים", ארויסגעגעבן שירים פון רבי אברהם אבן עזרא און אַ מבוא וועגן אבן עזרא; אויך פאַרעפנטלעכט די אויטאָביאָגראַפיע פון רבי יעקב עמדין „מגלת ספר".

כוזרי זע „יהודה הלוי".

כוזרים נאָמען פון אַ פאָלק, פון מאָנגאָלישער אָפּשטאַמונג, אין 8טן, 9טן און 10טן יאָרהונדערט ביים טייך וואָלגא, ניט ווייט פון קאַספּישן ים, אין גרויסן טייל זיך מגייר געווען און אָנגענומען די יידישע רעליגיע. די כוזרים זענען גערופן געוואָרן אין אַראַביש „כאַזאַר". די ידיעה וועגן דעם, אַז עס איז פאַראַן אַ פאָלק, וואָס האָט אָנגענומען די יידישע רעליגיע און אויך זיינע הערשער זענען יידן, האָט דערגרייכט קיין שפּאַניע אין 10טן יאָרהונדערט. דער יידישער מיניסטער אין שפּאַניע רבי חסדאי אבן שאפּרוט (זע „שאַפּרוט") האָט געשריבן אַ בריוו צום כוזרישן מלך און פאַר אים אויסגעזאָגט זיין בענקשאַפט צו וועלן דינען אַ יידישן קעניג. דעם בריוו האָט ער געשיקט לערך דעם יאָר 960, דורך יידן סוחרים קיין דייטשלאַנד, אונגאַרן, איבער אוקראַינע קיין כוזרי־לאַנד. דערויף האָט ער באַקומען אַן ענטפער פון יוסף דעם כוזרישן מלך, וועלכער דערציילט אים, אַז עס איז אמת דער ספור וועגן דער יידישקייט פון די כוזרים און ער דערציילט אים אויך ווי אַזוי עס איז געקומען דערצו. ער דערציילט, אַז מגייר געווען האָט זיך איינער פון זיינע עלטערזיידעס, דער מלך בולאַן, וועלכן אַ מלאך האָט אין חלום אָנגעזאָגט, אַז ער זאָל אָנעמען די ריכטיקע רעליגיע. ער האָט געשיקט נאָך דריי פאָרשטייער פון די 3 רעליגיעס: פון קריסטנטום, איסלאַם און יידן, און נאָכדעם ווי ער האָט זיך איבערצייגט פון זיינע געשפּרעכן מיט זיי, אַז די יידישע רעליגיע איז די ריכטיקע האָט ער און זיין הויף זיך מגייר געווען, און זיין ביישפּיל האָבן נאָכער נאָכגעטאָן פיל פון כוזרישן פאָלק. דאָס זאָל האָבן פאָרגעקומען לערך דעם אָנהייב פון 8טן יאָרהונדערט. עס איז געווען אַ צייט ווען די געלערנטע היסטאָריקער זענען געווע מסופק אין דער עכטקייט פון אבן שאַפּרוטס בריוו, אָבער לעצטנס איז באַוויזן געוואָרן, אַז דער בריוו איז אַ ריכטיקער. — די כוזרים זענען געווען אַ שטאַרק פאָלק און זיי האָבן געפירט פיל מלחמות, איינגענומען פעלקער. זייער באַשעפטיקונג איז געווען פישפאַנג, האַנדע־

ווען בהמות, האנדל מיט ווייץ. זייערע מלכים האָבן געטראָגן דעם טיטל „כאַאַן" וואָס זאָל זיין ענלעך צו „כהן". אין יאָר 969 זענען די כוזרים צעקלאַפּט געוואָרן דורך דעם גרויס־רוסישן פירשט סוויאַטאָסלאַוו, און פון דעמאָלט אָן האָבן זיי פאַרלוירן זייער מלוכה־זעלבסטשטענדיקייט. בּיסלעכווייז האָבן זיי זיך אויסגעמישט מיט די מאַכמעדאַנער, רוסישע קריסטן, און אַ גרויסער טייל פון זיי אויך מיט די יידן פון אוקראַינע און פּוילן. גומפּלאָוויטש אין זיין פּויליש בוך „וועגן די ערשטע שפּורן פון דער יידישער רעליגיע אין פּוילן" וויל האָבן אַז די פּוילישע יידן שטאַמען איבערהויפּט פון די כוזרים, וועלכע האָבן אַ געוויסע צייט געהערשט איבער פּוילן. פאַראַן אַ מיינונג, אַז די פאַרשידענע „יודאַאיזירנדע" סעקטעס וואָס זענען שפּעטער געווען ביי די רוסן, די „סאַבאַטניקעס" (שבת־האַלטערס) און אַנדערע, שטאַמען פון די כוזרים. איינע פון די פראַגען, וועלכע איז ביז היינט ניט אויפגעקלערט, איז צי די כוזרים זענען געווען רבנים־יידן, וועלכע האַלטן פון די גמרא, אָדער זיי זענען געווען קאַראַאימער. די יידישע טראַדיציע זאָגט אַז זיי זענען געווען רבנים־יידן. די קאַראַאימער האַלטן, אַז זיי זענען געווען קאַראַאימער, און אַלס באַווייז ברענגען זיי דעם פאַקט, וואָס אַ לאַנגע צייט זענען געווען אין קרים קאַראַאימער וואָס האָבן אָפּגעשטאַמט פון די כוזרים. — רבי יהודה הלוי האָט זיך באַנוצט מיט דעם סיפּור וועגן די כוזרים און אָנגעשריבן זיין ספר הכוזרי, וואָס שטעלט פאָר דאָס געשפּרעך צווישן דעם ערשטן כוזרישן מלך און דעם יידישן חכם (החבר) רבי יצחק סנגרי וועגן דער יידישער רעליגיע, באַשטימונג פון יידישן פאָלק. — זע „יהודה הלוי". — איבער די כוזרים זע אין דינאַבורגס „תולדות ישראל", אין וועלכן עס זענען צונויפגעזאַמלט די מקורים און דאָקומענטן וועגן די „כוזרים".

כוונה דאָס אין זינען האָבן, דאָס קאָנצענטרירן דעם געדאַנק. אין דער יידישער רעליגיע ווערט געלייגט גרויס אַכטונג נישט נאָר אויף די מעשים פון מענטש, נאָר אויך אויף דער כוונה, אויף דעם וואָס דער מענטש מיינט מיט זיינע מעשים. אין טייל גמרא־ערטער (פּסחים קי"ד און אַנדערע ערטער) ווערט געזאָגט אַז „מצוות צריכות כוונה" (ווען מען טוט אַ מצווה דאַרף מען מכוון זיין אַז מען טוט עס פאַר דער מצווה). די משנה אין סוף מנחות זאָגט וועגן ברענגען קרבנות „אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוון לבו לשמים" (עס איז אַלץ איינס צי איינער ברענגט אַ גרויסן קרבן, צי איינער ברענגט אַ קליינעם קרבן. דער עיקר איז אַז ער זאָל מכוון זיין זיין האַרץ צום הימל). — אין דער קבלה און חסידות ווערט געלייגט באַזונדערן ווערט אויף די „כוונות" פון רבי יצחק לוריא (ר"י הקדוש), וועלכער האָט מחבר געווען סודות פון כוונות צום דאַווענען און בכלל צו אַלע תפילות. עס זענען פאַראַן סידורים מיט די „כוונות על פּי האר"י ז"ל".

כוס, כוסות מיטן וואָרט כוס ווערט אָפט באַצייכנט אין דעם יידישן רעליגיעזן לעבנס־שטייגער אַ „כוס וויין" אָדער אַן אַנדערער משקה מיט וועלכער מען קאָן מקיים זיין אַ געוויסע מצווה. למשל, „כוס של ברכה" מיינט דעם כוס וויין אָדער אַנדערער משקה מיט וועלכן מען בענטשט נאָכן עסן; „כוס פון הבדלה" הייסט דער כוס אויף וועלכן מען מאַכט הבדלה; דאָס זעלבע דער כוס של קידוש. וועגן „ארבע כוסות" און „כוס של אליהו", זע זוכוואָרט „סדר"; זע אויך זוכוואָרט „וויין".

כופר זע „כפירה".

כורש מלך פון פרס ומדי, געהערשט 559 — 529 פאר דער געוויינלעכער צייט־רעכענונג; ער האט איינגענומען פיל לענדער אין אזיע, און צווישן זיי אויך בבל, וועלכע האט פריער געהאט באזיגט ארץ־ישראל (אין חרבן בית ראשון). אזוי ארום איז אויך ארץ־ישראל געווארן א טייל פון דער מלוכה פון כורש (אין יאר 538). כורש האט ארויסגעגעבן זיין באַרימטן באפעל, וועלכער דערלויבט די פארטריבענע יידן אין בבל צוריקצוקערן קיין ארץ־ישראל און אויפצובויען דאס בית המקדש (עזרא א' און סוף דברי הימים), דער „מי בכם מכל עמו אלהיו עמו ויעל". אין ישעיה מ"ה ווערט ער אנגערופן „למשיחו לכורש". אין דער יידישער געשיכטע איז ער פארצייכנט אלס גוטער מלך צו יידן, וועלכער האט אויסגעלייזט די יידן פון גלות בבל. אין דער גמרא ראש השנה ג' ווערט געזאגט „כורש מלך כשר היה".

כוש נאמען פון א לאנד, ווערט דערמאנט אין תנ"ך פיל מאל; מען האלט געוויינלעך, אז דאס מיינט מען אביסיניע, דאס לאנד אין אפריקע צו דרום פון מצרים. אין דברי הימים ב' י"ד ווערט דערציילט וועגן דער מלחמה פון מלך זרח הכושי קעגן יידן. דער כושי איז אין תנ"ך דער מענטש מיט א שווארצער, אפגעברענטער הויט („היהפוך כושי עורו„ ירמיה י"ג). וועגן אחשורוש מלך פרס ווערט דערציילט אין אסתר א' אז ער האט געקעניגט פון הודו ביז כוש.

כותים זע „שומרונים".

כותים נאמען פון א מסכתא ברייתות, אין די „קליינע מסכתות" (מסכתאות קטנות), האט 2 פרקים און באהאנדלט די פראגן וועגן דינים אין באציאונג מיט די שומרונים. זי איז געשריבן געווארן אין ארץ־ישראל, ווארשיינלעך אין 6טן יאָר־הונדערט. זע קירכהיים „כרמי שמרון".

כותל המערבי (מערב־וואנט). די הייליקע וואנט ביי יידן, געבליבן פון דער מויער וואס האט ארומגערינגלט אמאל דעם בית המקדש־פלאץ (הר הבית); באַשטייט פון גרויסע, קאנטיק־שטיינער. די אונטערשטע שטיינער שטאמען פון דער צייט פון הורדוס המלך (לויט טייל מיינונגען נאך פון פריהער). די אויבערשטע פון שפעטערע צייטן. די וואנט איז הויך 18 מעטער, אבער אין דער ערד טיף ציט זיך די וואנט נאך ווייטער; די לענג אין 48 מעטער. זינט גאר אלטע צייטן אן קומען צו דער וואנט אידן מתפלל זיין און וויינען אויפן חרבן און גלות השכינה; דאדורך הייסט די כותל המערבי אין אנדערע שפראכן „די וואנט פון געוויין". מען דאַוונט דאָרט יעדן טאָג, אבער באזונדערס שבתים און ימים טובים; פייערלעך איז די „הקרבה" ערב פסח, ווען עס קומען פיל מתפללים זאגן די דינים ווי אזוי מען האט מקריב געווען אמאל דעם קרבן פסח. וועגן דער כותל המערבי אז זי וועט ניט חרוב ווערן איז פאראן אין די מדרשים (שמות רבה ב', מדרש שיר השירים אויפן פסוק „מי זה עומד אחר כתלנו" און אנדערע), און שוין פון די אלטע צייטן אן האבן יידן געהאלטן דאס ארט פאר הייליק. די לעגענדע דערציילט אז די רוימער האבן דאס ארט געהייסן פארווארפן מיט מיסט, און ערשט ווען אמאר דער מאכמעדאנישער קאליף איז געקומען האט ער געלאזט אפרייניקן דאס ארט און דערלויבט די יידן צו קומען דאוונען. אויך די מאַכמעדאנער באטראכטן דאס ארט אלס הייליק און זיי רופן עס „אל־בוראק" (אויפן נאמען פון לעגענדארן פערד מיט וועלכן

דער נביא מאַכמעד איז געקומען צופליען צו דער כותל המערבי). אין די לעצטע יאָרן האָבן אַרום דער כותל המערבי די אַראַבער גערייצט קעגן יידן אין ארץ־ישראל און דאָס האָט דערפירט צו די אומרוען אין אב תרפ״ט. אַ קאָמיסיע פון פעלקער־בונד האָט אַרויסגעגעבן דעם אורטייל, אַז די כותל המערבי געהערט צו די מאַכמעדאַנער אָבער יידן האָבן דאָס רעכט צו קומען דאַוונען. — אַרום דער כותל המערבי זענען אַנטשטאַנען פיל ספורים; זיי געפינען זיך אין „שערי ירושלים“, „אגדות ארץ־ישראל“.

כזית (אַזוי גרויס ווי אַ זית, אַן איילבירט). דאָס איז אין די דינים וועגן עסנוואַרג דער באַשטימטער מינימום־גרויס פון דעם וואָס הייסט עסן. ווען מען עסט מצה די ערשטע נאַכט פסח מוז מען עסן אַ „כזית“. דאָס זעלבע אויך ווען מען טאָר נישט עסן חמץ. טרפות, ווערט מען באַשטראָפט נאָר ווען מען עסט אַ כזית.

כינע וועגן די גאָר אַלטע צייטן פון דער געשיכטע פון יידן אין כינע זענען פאַראַן פיל לעגענדעס; לויט איינער פון זיי זאָל שוין דאָס וואָרט „סינים“ אין ישעיה מ״ט מיינען כני (רבי מנשה בן ישראל. אין „מקוה ישראל“); לויט דער דאָזיקער מיינונג זאָלן די יידן אין כינע שטאַמען פון די עשרת השבטים; לויט דער מיינונג פון ש. מ. פערלמאַן (אין זיין ספר „הסינים. היהודים בסין“, לאָנדאָן 1911). וועלכער האָט געלעבט אין כינע און געפאָרשט די עלטערע געשיכטע פון כינעזישע יידן, זענען די ערשטע זיכערע ידיעות פון יידן אין כינע פון 7טן יאָרהונדערט; די יידן זאָלן האָבן געקומען קיין כינע פון פערסיע איבער אינדיע; די כינעזער רופן זיי „די טרייבערער פון גיד הנשה“; עס זענען פאַראַן פיל יידישע מצבות מיט היסטאָרישע אויפשריפטן אין קאַי־פונג־פו, פון וועלכע עס איז צו זען. אַז די יידן אין כינע האָבן געהאַט אויסצושטיין אין 17טן יאָרהונדערט שרעקלעכע רדיפות. איצט געפינען זיך אין כינע בײַ 4 טויזנט כינעזישע יידן, וועלכע זעען אויס ווי די כינעזער, האָבן נאָר געוויסע יידישע מנהגים, עסן נישט דעם גיד הנשה, קיין חזיר, האָבן חתונה נאָר צווישן זיך, טראָגן נישט קיין שעטנז. אחוץ די כינעזישע יידן זענען געקומען לעצטנס קיין כינע יידן פון אייראָפּע. מייסטנס פון רוסלאַנד. באַזונדערס נאָך דער באָלשעוויסטישער רעוואָלוציע אין 1918, און פון דייטשלאַנד נאָך דער אַנטשטייאונג פון דער היטלער־רעגירונג אין 1933; די דאָזיקע יידן, לערך 30 טויזנט, וואוינען אַמייסטן אין כאַרבין און שאַנכאַי. — זע פערלמאַן „הסינים. היהודים בסין“, לאָנדאָן 1911.

כל ישראל חברים זע „אַליאַנס“.

כל נדרי די תפלה, ריכטיקער געזאָגט. הערקלערונג, וואָס ווערט געזאָגט יום כפור נאַכט פאַרן דאַווענען מעריב, און דער אינהאַלט איז, אַז די נדרים און שבועות וואָס מען וועט מאַכן אַ גאַנץ יאָר זענען בטל. דער כל נדרי ווערט געזונגען מיט דער באַקאַנטער רירנדער טרויערנדער מעלאָדיע דריי מאָל. מען האַלט, אַז דער מנהג צו זאָגן כל נדרי שטאַמט פון די צייטן פון די גאונים; ער ווערט דערמאָנט אין סידור פון רב עמרם גאון. וועגן דער מעלאָדיע איז פאַראַן אַ מיינונג אַז זי שטאַמט פון די צייטן פון די אנוסים אין שפּאַניע, וועלכע זענען געלעגן באַהאַלטן אין די קעלערס און מיט דעם כל נדרי האָבן זיי אָפּגעלייקנט די אַלע געצוואונגענע דערקלערונגען וועגן אָננעמען די נייע רעליגיע; אין דער מעלאָדיע קלינגט אָפּ דער טרויער און וויי־

טאג פון די אנוסים. די דאזיקע מיינונגען שיינט ניט צו זיין ריכטיק, ווייל די ספרדישע יידן, וואס שטאמען פון שפאניע, האבן ניט די כל־נדרי־מעלאדיע. די רעפארם־יידן האבן אפגעשאפט דעם כל־נדרי צוליב די אנטיסעמיטישע אנקלאגן, אז א יידס שבועה האט קיין ווערט ניט; אנשטאט כל נדרי זאגן זיי מיט דער זעלבער מעלאדיע א געוויסע תפלה. — די נאכט פון יום כפור הייסט „כל־נדרי־נאכט". — די כל־נדרי־מעלאדיע איז באארבעט געווארן דורך ברוך. — זע „יום כיפור".

כלאים אין חומש ויקרא י"ט זענען פאראן עטלעכע פארבאטן וועגן כלאים (מישונג): 1) „כלאי זרעים", מען טאר ניט פארזייען צוויי מינים גרינווארג איינם מיטן אנדערן; 2) „כלאי כרם" מען טאר נישט פארפלאנצן פרוכט־ביימער צוזאמען מיט תבואה און גרינווארג; 3) „כלאי בהמה", מען טאר ניט איינשפאנען צוויי מינים בהמות (אן אקס און אן אייזל) און ארבעטן מיט זיי צוזאמען; 4) „כלאי בגדים", מען טאר ניט טראגן א קלייד וואס באשטייט פון וואל און פלאקס צוזאמען; דער דאזיקער קליידונגס־כלאים איז אויך באקאנט מיטן נאמען „שעטנז". עס איז אויך פאראן „כלאי בהמה".

כלאים נאמען פון א מסכתא משניות (אויף וועלכער עס איז פאראן תוספתא און גמרא בלויז ירושלמי) אין סדר זרעים; האט 9 פרקים; באהאנדלט אלע דינים פון כלאים.

כלב בן יפונה פון שבט יהודה, איינער פון די מרגלים, וועלכע משה רבנו האט געשיקט אויסצושפירן ארץ־ישראל (במדבר י"ג); ער האט גערעדט גוטס אויף ארץ־ישראל, דעריבער האט ער זוכה געווען אריינצוקומען אין לאנד. אין יהושע י"ד, ט"ו און שופטים א' ווערט דערציילט, אז ער האט איינגענומען חברון און אז זיין ברודער עתניאל האט חתונה געהאט מיט כלבס טאכטער עכסה.

כלבו נאמען פון א ספר פון דינים און מנהגים פאר א גאנץ יאר („כל־בו", „אלץ אין אים"), ווי אויך פארשידענע ספורי מעשיות און אגדות און טעמי המצוות. דער מחבר איז ניט באקאנט. טייל האלטן, אז רבי יצחק בן ששת (ריב"ש) האט אים מחבר געווען; לויט אנדערע רבי שמריהו ברכי שמחה; דאס ערשטע מאל געדרוקט נעאפאל 1490.

כלה זע „חתונה", „חתן כלה".

כלה נאמען פון א מסכתא פון די „קליינע מסכתות" (מסכתות קטנות), אנטהאלט 10 פרקים (געדרוקט געוויינלעך צום סוף פון מסכתא סנהדרין) באהאנדלט די דינים פון חתונה האבן ווי אויך דיני מוסר און דרך־ארץ; די מסכתא כלה ווערט דערמאנט אין דער גמרא קדושין מ"ט און אנדערע ערטער. די ראשונים האבן געהאט פאר זיך נאך איין פרק.

כלי־זמר (קלעזמער) זע „מוזיק".

כלים די ערשטע מסכתא משניות אין סדר טהרות, האט 30 פרקים (אין תוספתא צוטיילט אויף 3 בבות, צוזאמען 27 פרקים), אן גמרא; באהאנדלט די דינים פון טומאה פון כלים; אין אנהויב פון דער מסכתא ווערן געגעבן די הויפט־כללים פון טומאה; עס ווערן דארט אויך געגעבן די 10 הייליקסטע זאכן (עשר קדושות) אין דער וועלט.

כמעלניצקי, באהדאן זע „אוקראינע", „האנאווער", „ת"ח ות"ט".

כנסת הגדולה (גרויסע פארזאמלונג), אין דער אלטער יידישער טראדיציע וואס ווערט דערמאנט צום ערשטן מאל אין דער משנה אבות פרק א׳. ווערט אנגעגעבן, אז נאך די נביאים, אין דער ערשטער צייט פון 2טן בית המקדש, האט עקזיסטירט ביי יידן די העכסטע רעליגיעזע אינסטיטוציע מיטן נאמען „כנסת הגדולה“, און אירע מיטגלידער האבן געהייסן „אנשי כנסת הגדולה“. די משנה אין אבות א׳ זאגט, אז די נביאים האבן איבערגעגעבן די תורה צו די אנשי כנסת הגדולה, און אז שמעון הצדיק איז געווען פון די „שיירי כנסת הגדולה“. דאס הייסט, פון די לעצטע מענער פון דער דאזיקער העכסטער אינסטיטוציע. די היסטאריקער האבן פארשידענע מיינונגען וועגן דער צייט און טעטיקייט פון דער דאזיקער אינסטיטוציע, וועלכע איז די וויכטיקסטע אין דער יידישער געשיכטע, ווייל זי איז געווען די פארבינדונג צווישן דער צייט פון תורה שבכתב, די נביאים, און דער צייט פון תורה שבעל פה, משנה. טייל האלטן, אז זי האט זיך אנגעהויבן אין דער צייט פון עזרא ונחמיה, און איז באשאפן געווארן אויף דער גרויסער פארזאמלונג (נחמיה ח׳) פון די „ראשי האבות“, און האט עקזיסטירט לערך 200 יאר ביז שמעון הצדיק; זי זאל האבן באשטאנען פון 120 מיטגלידער (ירושלמי ברכות ד׳); די משנה אבות א׳ זאגט, אז די אנשי כנסת הגדולה האבן געלערנט 3 זאכן: „הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה“ (זייט געלאסן אין ארויסגעבן אן אורטייל, שטעלט אויף א סך תלמידים און מאכט א צוים ארום דער תורה). זיי האבן אזוי ארום איינגעפירט דאס פארשפרייטן צו לערנען תורה און נישט זי זאל זיין בלויז דאס אייגנטום פון געציילטע מענטשן, און אויך דאס מאכן גדרים, צוימען, צוגעבן געוויסע דינים וועלכע זאלן אפהיטן די מצוות פון דער תורה. אין בבא בתרא ט״ו ווערט געזאגט, אז זיי האבן געשריבן א ריי ספרים פון תנ״ך, און עס איז פאראן א טראדיציאנעלע מיינונג אז זיי האבן געשלאסן דעם תנ״ך, ניט לאזנדיק מער צוגעבן ספרים. אין דער גמרא ווערן געברענגט פיל זאכן, וואס די אנשי כנסת הגדולה האבן איינגעפירט ווי די תפלות (ברכות ל״ג), פארשידענע מצוות דרבנן, וועלכע זענען באקאנט מיטן נאמען „דברי סופרים“ און אנדערע. — זע ווייס, „דור דור ודורשיו“ חלק א׳; „דרכי המשנה“ פון פראנקעל.

כנסת ישראל (די פארזאמלונג פון יידן), אין דער אגדה פון דער גמרא און מדרש איז פאראן דער אויסדרוק פון „כנסת ישראל“ צו באצייכענען דערמיט דאס יידישע פאלק (ברכות נ״ג און אנדערע), באזונדערס אין מדרש שיר השירים, וואו עס ווערט אויסגעטייטשט דער שיר השירים אלס דיאלאג צווישן דער כנסת ישראל און גאט.

כנסת ישראל אפיציעלער נאמען פון דער יידישער געמיינשאפט פון אלע יידישע קהלות אין ארץ־ישראל (מיטן אויסנאם פון די ארויסגעטרעטענע ווי „אגודת ישראל“), באשטעטיקט דורך ענגלאנד אין 1928. די כנסת ישראל באשטייט פון דערוויילטע 1) „אספת נבחרים“ (פארלאמענט), וועלכער ווילט פון זיך אויס דעם „ועד הלאומי“; 2) רבנות הראשית (העכסטער ראבינאט); 3) „ועדי הקהלות“. די כנסת ישראל איז דורך אירע אינסטיטוציעס די אפיציעלע פארשטייערשאפט פון יידישן ישוב אין ארץ־ישראל און זארגט פאר אלע ענינים פון יידישן ישוב, וועלטלעכע און רעליגיעזע. — זע „ארץ־ישראל“.

כנען נאָמען פון 4טן זון פון חם, נחס זון; נח האָט אים פאַרשאָלטן, אַז ער זאָל זיין אַ קנעכט (בראשית ט'). פון אים שטאַמט דאָס פאָלק כנעני, אַ סעמיטיש פאָלק (הגם לויט דער טראַדיציע שטאַמט עס פון חם), ווערט דערמאָנט אָפט אין תנ"ך צווישן די פעלקער וואָס האָבן באַוואוינט ארץ־ישראל איידער די יידן האָבן פאַרנומען דאָס לאַנד. ארץ־ישראל הייסט דעריבער אין חומש „ארץ כנען". די כנעניים זענען געווען באַקאַנט אַלס סוחרים)הושע י"ב׳ כנען בידו מאזני מרמה) און באַזונדערס האָבן זיך מתייחס געווען צו די כנעניים די אָפּשטאַמענדע פון צור וצידון. זייער שפּראַך איז געווען ענלעך צו העברעאיש. — וועגן „לשון כנען" זע זוכוואָרט „טשעכאָסלאָוואַקיע".

כנרת נאָמען פון אַ וואַסער, אַן אַזיערע (לעיק) אין ארץ־ישראל ביי דער שטאָט טבריה, דערמאָנט אין חומש במדבר ל"ד, יהושע י"ב („ים כנרת"). דער נאָמען „כנרת" זאָל זיין דערפון וואָס דער ים זעט אויס ווי אַ האַרפּע (כינור); אין דער גמרא הייסט ער „ים גינוסר"; געפינט זיך 208 מעטער אונטער דער פלאַך פון מיטלענדישן ים; האַלט 21 קילאָמעטער אין דער לענג און פון 8 און אַ האַלב ביז 12 קילאָמעטער אין דער ברייט. דאָס וואַסער איז זיס און האָט אַ סך פיש. אין דער צייט פון בית שני איז אַרום כנרת געווען אַ גרויסער יידישער ישוב. היינט געפינען זיך אַחוץ טבריה אויך די קאָלאָניעס כנרת, מצפה, מגדל און אַנדערע.

כסא הכבוד אויסדרוק אין דער יידישער מיסטיק צו באַצייכענען גאָטס טראָן אין הימל; נעמט זיך פון דער וויזיע אין יחזקאל א' „דמות הכסא" און „דמות כבוד ה'"; דער מדרש בראשית רבה א' זאָגט, אַז דער כסא הכבוד איז געשאַפן געוואָרן איידער די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן.

כסא של אליהו זע „מילה".

כסוי הדם (צודעקן דאָס בלוט), עס איז דער דין, אַז ווען מען שעכט אַן עוף אָדער אַ חיה (ניט אַ בהמה) דאַרף מען פאַרדעקן דאָס בלוט מיט ערד; דער דין איז פאַראַן אין חומש ויקרא י"ז, און די פּרטים וועגן דעם זענען פאַראַן אין משנה און גמרא אין חולין פרק ו', כסוי הדם.

כסלו נאָמען פון 3טן חודש אין יידישן קאַלענדאַר, אויב מען רעכנט דעם 1טן חודש תשרי, און דער 9טער אויב מען רעכנט אַלס 1טן חודש ניסן; ווערט דערמאָנט אין זכריה ז' און נחמיה א'; דער נאָמען שטאַמט פון בבל; ער האָט טייל־מאָל 29 און טיילמאָל 30 טעג; אין כסלו זענען געווען (לויט מגילת תענית) אַ ריי פייערלעכע אָנדענק־טעג; די וויכטיקסטע פון זיי זענען חנוכה. — זע „חנוכה".

כעס אין דער יידישער רעליגיעזער עטיק ווערט כעס באַטראַכט אַלס אַ זייער שלעכטע מידה; קהלת ז' זאָגט „אל תבהל לכעוס", ווערט ניט שנעל אין כעס (הגם „כעס" אין קהלת מיינט מען „ערגערן זיך"); אין משנה אבות ה' ווערט דער „נוח לכעוס", דאָס ווערן שנעל אין כעס, זייער געטאַדלט; פאַראַן אַ פאָלקסוואָרט „כל הכועס כאילו עובד עבודה זרה" (ווער עס ווערט אין כעס איז ווי ער וואָלט געדינט צו אָפּגעטער); ענלעך צו דעם איז פאַראַן אין דער גמרא שבת ק"ה אַז ווער עס צערייסט קליידער אָדער טוט אַן אַנדערן שאָדן זייענדיק אין כעס, איז ווי ער וואָלט געדינט עבודה זרה.

„כף הקלע" (די האַנט פון וואַרפן); דער אויסדרוק איז פאַראַן אין תנ"ך, שמואל א' כ"ה; אין דער גמרא שבת

קנ״ב ווערט מיט „כף הקלע״ אנגערופן דאס ארט אויף יענער וועלט ביים גיהנום וואו די מלאכים ווארפן איינער צום צווייטן די נשמות פון די רשעים; אין די מוסר־ספרים „שבט מוסר״ און „ראשית חכמה״ ווערט דער כף הקלע באטראכט אלס א גרויסער עונש פאר רשעים.

כפירה (לייקענען) מיטן ווארט „כפירה״ ווערט באצייכנט געוויינלעך דאס לייקענען אין דער עקזיסטענץ פון גאט, אין תורה מן השמים; דערפון איז געווארן דער באגריף „כופר בעיקר״; אין סנהדרין ל״ח און אין דער הגדה של פסח איז פאראן ביים רשע „כפר בעיקר״; פאראן אויך סתם „כופר״ (סנהדרין ל״ט). — זע „אטעאיזם״.

כפר (דארף), פאראן אין ארץ־ישראל א סך ערטער וואס האבן געטראגן דעם נאמען „כפר״ מיט נאך א צוגאב־נאמען; אין יהושע י״ח געפינען מיר כפר העמוני; אין דער משנה און גמרא זענען פאראן פיל אזעלכע „כפר״־נעמען־ערטער; אין די ספורים וועגן חרבן ירושלים (גטין נ״ו) ווערן דערמאנט 3 אזעלכע „כפר״־ערטער וואס זענען געווען גרויסע שטעט; דער „ערוך השלם״ ביים זוכווארט „כפר״ ברענגט א רשימה פון די דאזיקע „כפר״־ערטער אין תלמוד; ביי די אראבער איז דאס ווארט כפר פארוואנדלט געווארן אין „קאפר״; לעצטנס, זינט עס האט זיך אנגעהויבן די נייע יידישע קאלאניזאציע אין ארץ־ישראל, זענען אנטשטאנען א דריי קאלאניעס מיט „כפר״־נעמען ווי כפר גלעדי, כפר חסידים (באזעצט דורך חסידים פון פוילן), כפר ילדים (קינדער־דארף), כפר סבא און אנדערע; אין דער קריסטלעכער וועלט ווערן פארהייליקט די חורבות פון כפר נחום (ניט ווייט פון כנרת), און שוין אין מדרש קהלת איז צו זען אז דארט זענען אין דער אלטער צייט געווען קריסטן.

כפרות (פארגעבונגען), מנהג ביי יידן צו שלאגן כפרות. אין דער נאכט פאר ערב יום כפור אדער א טאג פריער. געווינלעך נעמט מען פאר א מאנספערזאן א האן און פאר א פרוי א הון און מען דרייט מיט זיי איבערן קאפ און מען זאגט „זה כפרתי״, דאס איז מיין כפרה. דאס הייסט, אז דער האן וועט געשאכטן ווערן און דאס וועט זיין אן אויסטויש פארן מענטש, וועלכער וועט בלייבן לעבן. דעם האן שעכט מען און מען עסט אים ערב יום כפור און מוצאי יום כפור. מען זאגט ביים דרייען מיט דער הון אויך די תפלה פון „בני אדם״. און דערפון שטאמט דאס ווארט וועגן איינעם, וואס פארשטייט נישט א געשריבענע אדער געדרוקטע זאך, „ער קוקט ווי א האן אין בני אדם״. דער מנהג פון כפרות־שלאגן איז זייער אן אלטער; רש״י אין שבת פ״א ברענגט אין נאמען פון תשובות הגאונים, אז מען האט געשלאגן כפרות ערב ראש השנה מיט פלאנצונגען; אין אנדערע „תשובות הגאונים״ ווערט געבראכט שוין וועגן מנהג צו שלאגן כפרות מיט א הון; דער רמב״ם ברענגט ניט דעם מנהג; אין שלחן ערוך אורח חיים ווערט ער יא געבראכט דורכן רמ״א (רבי משה איסערלים); עס זענען געווען פוסקים וואס האבן ניט געהאלטן פון כפרות־שלאגן, באטראכטנדיק דאס פאר אן אבערגלויבן.

כראנאלאגיע זע „קאלענדאר״.

כרובים מיסטעריעזע פייגל, וועלכע ווערן דערמאנט צוערשט אין בראשית ג׳ אז גאט האט אוועקגעשטעלט ביים גן עדן די „כרובים״; אין שמות כ״ה ווערט דערציילט אז אין משכן (שפעטער אין בית המקדש) זענען אין קדש־קדשים געווען די כרובים מיט פליגלען; אין ישעיה ל״ז ווערט גאט אנגערופן „דער יושב

הכרובים". אויך אין שמואל ב' כ"ב, תהלים י"ח, יחזקאל י' ווערן דערמאָנט די כרובים אַלס מיסטעריעזע פליענדע פייגל אין הימל; די גמרא סוכה ה' זאָגט וועגן די כרובים פון בית המקדש אַז זיי האָבן געהאַט דעם אויסזען פון קליינע קינדער; אין 2טן בית המקדש זענען קיין כרובים ניט געווען (יומא כ"א).

כריתות מסכתא אין משניות, די 7טע אין סדר קדשים, האָט 6 פּרקים (תוספתא 4 פּרקים)' גמרא נאָר בבלי; באהאנדלט די דינים ווער עס באַקומט די שטראָף פון כרת, ווער עס דאַרף ברענגען די זינד־קרבנות חטאת, אשם.

כרמולי, אליקום (1802 עלזאַס — 1875 אין פראַנקפורט), געלערנטער אין חכמת ישראל, ביבליאָטעקאַר אין דער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק אין פּאַריז; אַרויס־געגעבן און באַאַרבעט און דערקלערט פאַרשידענע אַלטע כתבי יד, צווישן זיי „אלדד הדני", „סבוב רבי פתחיה", „ספר המסעות לארץ ישראל", „דברי הימים לבני יחיא" און אַנדערע; ער האָט אויך געשריבן אייגענע ווערק ווי „תולדות גדו־לי ישראל" (בלויז איין העפט), „געשיכ־טע פון יידישע דאָקטוירים" (אין פראַנ־צויזיש) און אַנדערע.

כרמל נאָמען פון באַרג אין ארץ־ישר־אל, ציט זיך לענג אויס דעם מיטלענ־דישן ים פון חיפה צו דרום און אויך טיף אַריין אין לאַנד ביזן עמק יזרעאל; ווערט דערמאָנט פיל מאָל אין תנ"ך (יהושע י"ט); אויפן כרמל זענען פאָר־געקומען די וואונדער־ספּורים פון אליהו הנביא ווי ער האָט באַקעמפט די נביאי הבעל (מלכים א' י"ח); די אַראַבישע קריסטן אין ארץ־ישראל רופן אים „דער באַרג פון הער עליאַס". אין איין אָרט ווערט געוויזן די הייל וואו אליהו הנביא איז געווען; אין אַן אַנדער אָרט ווערט געוויזן דאָס אָרט וואו אליהו הנביא האָט מקריב געווען, און מען רופט עס „מאַכ־רעיקאַ". היינט זענען אויפן כרמל פאַ־ראַן גרויסע יידישע ישובים; אינדערמיט פון שפּיץ פון באַרג איז פאַראַן דער גרוי־סער יידישער שטאָט־טייל פון חיפה „הדר הכרמל", וואו עס איז אויך פאַראַן דער העברעאישער טעכניקום; אויך איז דערביי פאַראַן דער יידישער קוואַרטאַל „נוה שאנן"; אויפן באַרג אין דער הויך זענען פאַראַן „כרמל מערבי", „וורדיה" („ווערדיאַ"), „אחוזת שמואל", „יערות הכרמל" און אַנדערע. עס זענען אויפן כרמל פאַראַן עטלעכע דערפער פון די דרוזן.

כרמל יידישע געזעלשאַפט צום פאַר־קויף פון ארץ־ישראל־וויין געגרינדעט 1896; דערפון הייסט דער וויין פון ארץ־ישראל אין אַלגעמיין „כרמל־וויין".

כרפס זע „סדר".

כרת (פאַרשניידונג), אין חומש ווערט געבראַכט אַלס איינער פון די שטראָפן פאַר עובר זיין אויף גאַנס געבאָט „ונכרתה הנפש ההיא מעמיה" (פאַר־שניטן ווערן פון פאָלק). די גמרא מועד קטן כ"ח און אַנדערע ערטער מיינט אַז דער מענטש וועט שטאַרבן יונג; די דאָ־זיקע שטראָף הייסט „כרת", און זי איז שווערער פון מלקות (קריגן געשלאָגן), אָבער לייכטער פון „מיתה" (טויט־שטראָף דורך מענטשן); אויב איינער איז עובר בשוגג אויף אַ כרת־עבירה דאַרף ער ברענגען אַ קרבן חטאת; די משנה אין מסכתא כריתות רעכנט אויס 36 עבירות, פאַר וועלכע עס קומט כרת.

כרתי ופלתי מיליטערלייט פון דוד המלך (שמואל ב' ח'); די גמרא ברכות

ד' ווייל דאָס פֿאַרבינדן מיטן „אורים ותומים".

כשדים זע „בבל".

כשוף אין חומש ווערט עטלעכע מאָל אָנגעזאָגט, אַז מען טאָר ניט פֿאַרנעמען זיך מיט כישוף; אין דברים י"ח ווערט געזאָגט „לא ימצא בך — קוסם קסמים מעונן מנחש ומכשף"; שמות כ"ב זאָגט אַז „מכשפה לא תחיה" (זאָלסט ניט לאָזן לעבן אַ מכשפה); די כשפים זענען געווען פֿאַרשידענע סאָרטן, ווי דער דערמאָנטער פּסוק אין חומש רעכנט אויס, צווישן זיי אויך „אוב וידעוני" (זע זוכוואָרט „אוב"); פֿון באַקאַנטן ספּור פֿון שאול המלך, וועלכער איז געגאַנגען זיך נאָכפֿרעגן ביי דער בעלת אוב (שמואל א' כ"ח) איז צו זען, אַז מען האָט געהאַלטן אַז כישוף ווירקט יאָ, נאָר מען טאָר ניט טאָן. אין דער משנה און גמרא ווערט פֿיל געוואָרנט קעגן כישוף און עס ווערן געבראַכט ספּורי מעשיות וועגן מכשפים. און די גמרא אין סנהדרין י"ז זאָגט, אַז די סנהדרין האָבן געדאַרפֿט קענען כישוף — זע זוכוואָרט „אַבערגלויבן".

כשר זע „טריפה". — פֿון וואָרט „כשר" איז געוואָרן אויך „הכשר", אַ ציינעניש, וואָס רבנים געבן אַרויס אויף געוויסע זאַכן, אַז זיי זענען כשר און מען מעג זיי עסן. דערפֿון איז אויך געוואָרן דאָס וואָרט „כשרן", דאָס הייסט כשר־מאַכן; למשל ווען אויף אַ פֿליישיק מעטאַלן געפֿעס האָט אַרויסגעשפּריצט אַ טראָפּן מילך, הייסט דער רב „כשרן" דאָס געפֿעס, דורך אַריינלייגן עס אין קאָכעדיק וואַסער; אַמייסטן ווערט באַנוצט דאָס וואָרט „כשרן" פֿאַר פּסח, ווען מען כשרט געפֿעסן פֿון חמץ אויף יום־טובדיק. מען זאָגט אויך „כשר מאַכן פֿלייש", ווען מען זאַלצט דאָס פֿלייש לויטן דין. — זע „טריפה".

כתבי הקודש זע „תנ"ך.

כתובה נאָמען פֿון שריפֿטלעכן דאָקומענט וואָס דער מאַן גיט דער פֿרוי ביים חתונה האָבן; אין דאָקומענט ווערן איינגעשריבן די אַלע פֿליכטן, וואָס דער מאַן נעמט אויף זיך אין באַצוג צו זיין פֿרוי, ווי אויך די געלטער וואָס די פֿרוי האָט אים אַריינגעבראַכט, און אויך וויפֿל זי דאַרף באַקומען געלט אין פֿאַל ווען ער גט איר אָדער זי ווערט אַן אַלמנה. אין דער גמרא יבמות קי"ז ווערט עס אויך גערופֿן „ספר כתובה". די גמרא כתובות פ"ב זאָגט, אַז שמעון בן שטח (געלעבט אין ירושלים אין דער צייט פֿון אַלכּסנדר ינאי המלך אין 1טן יאָרהונדערט פֿאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) האָט איינגעפֿירט די תקנה צו געבן אַ כתובה. אין משניות כתובות ווערן געבראַכט די דינים פֿון דער כתובה או; אויך די פֿאַלן ווען די פֿרוי איז שולדיק אין באַקומען דעם גט און דעריבער קומט איר ניט קיין כתובה. דער נוסח פֿון דער כתובה איז אין דער אַראַמעאישער שפּראַך. דער עלטסטער כתובה־אָריגינאַל שטאַמט פֿון דער „גניזה" (זע „גניזה") פֿון 10טן יאָרהונדערט. די כתובה ווערט געוויינלעך פֿאַרגעלייענט נאָכן מסדר קדושין זיין. — אין יידיש איז פֿאַראַן פֿון דר. משה גאַסטער „די כתובה אין איר געשיכטלעכער אַנטוויקלונג".

כתובות מסכתא משניות אין סדר נשים, אויף וועלכער עס איז פֿאַראַן תוספתא און גמרא בבלי און ירושלמי; אַנטהאַלט 13 פּרקים; באַהאַנדלט די דינים כתובות און די קעגנזייטיקע פֿליכטן פֿון מאַן און ווייב. די גמרא כתובות איז פֿיל געלערנט געוואָרן אין די ישיבות, ווייל זי האָט אַ סך שווערע שיטות; מען האָט איר אויך גערופֿן „קליין ש"ס".

כתובים נאמען פון דעם דריטן טייל פון תנ"ך, אנטהאלט די ספרים רות, תה־לים, איוב, משלי, קהלת, שיר השירים איכה, דניאל אסתר עזרא ונחמיה, דברי הימים (בבא בתרא י"ד); דעם נאמען „כתובים" טרעפט מען אין משנה, תו־ספתא און גמרא (ידים ג' „כל הכתובים קודש", בבא בתרא י"ד „סידרן של כתו־בים") אלס א טייל פון תנ"ך; די אי־בעריקע צוויי טיילן ווערן אנגערופן תורה, נביאים; אין דער גריכישער שפראך און דערפון אויך אין אנדערע אייראפעאישע שפראכן, ווערן כתובים גערופן „האגיא־גראפן"; זע זוכווארט „תנ"ך".

כתובים אחרונים „די לעצטע כתו־בים"; פון גריכישן רופט מען זיי אויך „אפאקריפן". מיט דעם נאמען „כתובים אחרונים" באצייכנט מען די יידישע ספ־רים, וואס זענען געשריבן געווארן אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, און זענען ניט אריינגענומען געווארן אין תנ"ך; די דאזיקע ספרים, פון וועלכע א גרויסער טייל איז געשריבן געווארן אין העברע־איש, זענען געבליבן אין איבערזעצונגען, אין דער גריכישער שפראך, ווי אויך אין טייל אריענטאלישע שפראכן (אלט־אבע־סיניש, סיריש). צו די דאזיקע „כתובים אחרונים" געהערן ספר בן סירא, „חשמו־נאים", „חכמת שלמה", „יהודית", ספר „היובלים", „צוואות השבטים", ספר „חנוך" און אנדערע. די יידישע חכמים, וועלכע האבן געשלאסן דעם תנ"ך און ניט אריינגענומען קיינע פון די דאזיקע כתובים אחרונים, האבן געהאט פארשי־דענע גרונטן פארוואס זיי האבן עס גע־טאן. אין א טייל פון די כתובים אחרונים זענען געווען מיינונגען קעגן די אפיציע־לע רעליגיעזע יידישע מיינונגען (ספר היובלים און אנדערע). אין דער משנה ווערן די דאזיקע כתובים אחרונים גע־רופן „ספרים חיצונים" און דער תנא רבי עקיבא האט געזאגט אז ווער עס לייענט אין זיי האט ניט קיין חלק לעולם הבא (סנהדרין צ'); פון דער גמרא אין סנהדרין ק' איז צו זען אז אויך דאס ספר בן סירא ווערט אריינגערעכנט צו די ספרים חיצונים. אנדערע חכמים האבן יא מתיר געמאכט צו לייענען אין די כתובים אחרונים. טייל פון כתובים אח־רונים זענען איבערזעצט געווארן אין העב־בראאיש דורך זעקיל פרענקעל (לייפציג, 1830); לעצטנס איז דערשינען אין תל־אביב א גרינטלעכערע, מער וויסנשאפט־לעכערע איבערזעצונג פון „כתובים אחרו־נים" אין העברעאיש (הספרים החצו־נים") דורך אברהם כהנא מיט דער באַ־טייליקונג פון א ריי געלערנטע; צו דער דאזיקער אויסגאבע זענען צוגעגעבן איינ־לייטונגען וועגן יעדן ספר. פרטים אין מבוא צו דער כהנא־אויסגאבע. — זע די זוכווערטער פון די באזונדערע ספרים, ווי „בן סירא", „חכמת שלמה", „חנוך"; „חשמונאים", „יובלים" און אנדערע.

כתות וועגן די כתות (סעקטעס) וואס זענען אנטשטאנען ביי יידן, זע ביי די זוכווערטער פון די כתות ווי איסיים, חסידים, פרושים, צדוקים, קראים, רע־פארם, שבתי־צבי, שומרונים.

כתיבה וחתימה טובה (א גוטן פסק דין, געשריבן און געחתמעט), א וואונטש. וואס מען ווינטשט זיך איינער דעם צווייטן פון אלול ביז איבער יום כפור, ביי טייל ביז איבער „הושענא רבה"; פון ראש השנה ביז איבער יום כפור ווינטשט מען זיך א „גמר חתימה טובה"; ראש השנה ביינאכט, נאכן דאווענען ווינטשט מען זיך „לשנה טובה תכתב ותחתם" (צו א גוט יאר זאלסטו גע שריבן און געחתמעט ווערן). — זע „ימים נוראים", „ראש השנה".

כתים נאָמען פון אַ פאָלק אין תנ"ך, שטאַמט אָפּ פון יון דעם זון פון יפת (בראשית י'); מען האָט געמיינט דער־מיט איינעם פון די גריכישע פעלקער וואָס האָט געוואוינט אויף אַן אינזל אין מיטלענדישן ים און פאַרנומען זיך מיט מסחר; מען גלייבט אַז דאָס איז דער אינזל קרעטאַ; לויט פלאַוויוס זאָל עס זיין קפריסין (ציפּערן).

כתר (קרוין). — 1) אויף דער ספר תורה טוט מען אָן אַ קרוין און מען רופט איר „כתר", אַן אָנדייטונג צו די ווער־טער אין דער משנה אָבות ד' „כתר תורה". — 2) אין דער קבלה ווערט „כתר" באַטראַכט אַלס די העכסטע ספי־רה; זע „קבלה". — 3) אין נוסח ספרד אָנגענומען דורך חסידים, זאָגט מען שבת און יום־טוב ביי דער קדושה פון מוסף „כתר".

ל

ל (למד) 12טער בוכשטאב אין העברעאישן און יידישן אלף־בית; אלס ציפער איז די ל׳ 30; אין דער ספרדישער אויסשפראך ווערט די למד אויסגעדריקט ווייך.

לא, לאו אין העברעאיש איז „לא״ דער טייטש „ניט״, און דערפון זענען כמעט אלע פארבאטן אין חומש אויסגעדריקט מיטן ווארט „לא״, ווי איז די עשרת הדברות: לא תרצח (זאלסט ניט מארדן), און אזוי ווייטער. אין דער משנה און גמרא ווערן דעריבער די פארבאטן אנגערופן אויך „לא תעשה״ (זאלסט ניט טאן) און אויך „לאו, לאווין״, (מכות י״ג און אנדערע); טיילמאל רופט אן די גמרא „לאו״ נאר אזא עבירה פאר וועלכע מען קריגט מלקות (געשלאגן), אין אונטערשיד פון „כריתות״, פאר וועלכע עס קומט כרת, און „מיתה״ פאר וועלכע עס קומט טויט־שטראף. — אין יידיש איז פאראן דער אויסדרוק „לא מיט אן אלף״, ווען מען וויל אונטערשטרייכן פעסט דעם „ניט״, כדי אונטערצושיידן פון העברעאישן „לו״ מיט א ו׳ (וואו), וואס איז דער טייטש „צו אים״. — זע „בל״.

לאדז שטאט אין פוילן, די צווייטע גרעסטע (נאך ווארשע) יידישע קהלה אין פוילן, האט געהאט פאר דעם אויסברוך פון דער מלחמה אין 1939 ביי 220 טויזנט יידן אויף אן אלגעמיינער באפעלקערונג פון לערך 700 טויזנט נפשות; פארמאגט פיל יידישע אינסטיטוציעס, קהלה, שולן, העברעאישע גימנאזיום; אין דער מלחמה זענען די יידן שטארק רואינירט געווארן, און פיל זענען דערמארדעט געווארן.

לאה דאס ערשטע ווייב פון יעקב אבינו, טאכטער פון לבן הארמי; אין חומש בראשית כ״ט ווערט דערציילט ווי יעקב האט געוואלט נעמען פאר א ווייב לאהס אינגערע שוועסטער רחל, נאר לבן האט אים אפגענארט און אים געגעבן לאהן; זי האט געבוירן צו יעקבן 6 זין: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר און זבולון, און איין טאכטער דינה; צווישן די אמהות ווערט לאה פארעכנט אלס די לעצטע, שרה, רבקה, רחל, לאה (ברכות ט״ז); לויט דער טראדיציע איז לאה געקומען צו קבורה אין דער מערת המכפלה אין חברון.

לאטוויע לאנד ביים באלטישן ים, האט ביי 100 טויזנט יידן אויף אן אלגעמיינער צאל פון 2 מיליאן איינוואוינער; אמייסטן וואוינען די יידן אין דער הויפטשטאט ריגע; די יידן וואוינען אין לאטוויע זינט 16טן יארהונדערט (געהייסן „קורלאנד״); אין 20טן יארהונדערט א שטארקע באוועגונג פון ציוניזם און אגודת־ישראל; דערשינען אין יידיש „אגודה״־צייטונג „היינט״. — זינט דער מלחמה פון היטלער־דייטשלאנד קעגן רוסלאנד זומער 1941, איז לאטוויע פארנומען דורך דעם היטלעריסטישן מיליטער, און פיל יידן זענען דארט אומגעגעקומען דורך די היטלעריסטן.

לאנדא (לאנדוי) בארימטע יידישע פאמיליע אין דייטשלאנד, בעהמען, פוילן, ארויסגעגעבן גרויסע פערזענלעכקייטן; פאראן וועגן דער אפשטאמונג פון דער לאנדא־פאמיליע דאס ספר פון פרידבערג „בני לנדא למשפחותם״ (פראנקפורט 1905). — אלפרעד 1850 אין בראד — 1935 אין ווין), פארשער פון דער יידי־

שער שפּראַך; צו זיין 75טן געבורטס־טאָג האָט „ייוואָ" אַרויסגעגעבן אַ „לאַנדוי־בוך", אין וועלכן עס איז פאַראַן אַ ביבליאָגראַפישע רשימה פון לאַנדויס אַרבעטן. — יחזקאל בן רבי יהודה (געבוירן י"ח חשון תע"ד 1713, איז אַפּטע — געשטאָרבן י"ז אייר תקנ"ג 1793 אין פּראַג), רב, פּוסק, באַקאַנט מיטן נאָמען פון זיין הויפּט־ספר „נודע ביהודה"; צוערשט איז ער געווען רב אין יאַמפּאָלי (גאַליציע); פון 1755 איז ער געווען רב אין פּראַג; ער האָט דאָרט אויך אָנגעפירט מיט אַ גרויסער ישיבה און זיינע תלמידים זענען געווען שפּעטער באַקאַנטע רבנים, ווי רבי אלעזר פלעקלעס, רבי דוד דייטש און אַנדערע; ער האָט אויך געהאַט געוויסע ידיעות פון אַלגעמיינע וויסנשאַפטן, און ער האָט זיך אויך אויסגעצייכנט אַלס דרשן; אין דעם קאַמף קעגן רבי יונתן אייבעשיץ פון רבי יעקב עמדין איז רבי יחזקאל לאַנדאַ געשטאַנען אויף דער זייט פון רבי יונתן; ער איז אַרויסגעטרעטן שאַרף סיי קעגן חסידות און סיי קעגן מענדלסאָנס השכלה; ער האָט אָבער געגעבן זיין הסכמה אויף ווייזלס „יין לבנון"; זיינע ספרים זענען שאלות ותשובות „נודע ביהודה" אין צוויי מהדורות; „ציון לנפש חיה" (צל"ח) אויף עטלעכע גמרות; „דגול מרבבה" הגהות אויפן שלחן ערוך; „דורש לציון" דרשות אין פּלפּול און אַנדערע; אין זיין צוואה האָט ער אָנגעזאָגט אַז מען זאָל אים אין די הספדים ניט אָנרופן צדיק און חסיד און מען זאָל ניט בויען קיין אוהל אויף זיין קבר, נאָר אַוועקשטעלן אַן איינפאַכן מצבה־שטיין; וועגן אים איז פאַראַן אַ ביאָגראַפיע פון קאַמעלהאַר „מופת הדור".

לאָנדאָן הויפּטשטאָט פון ענגלאַנד און בריטישער אימפּעריע; יידן געפינען זיך לערך 200 טויזנט (אויף אַן אַלגעמיינער צאָל פון לערך 9 מיליאָן); דער יידישער ישוב אין לאָנדאָן איז געווען שוין אין 11טן יאָרהונדערט; אין 1290 איז פאַרגעקומען דער גרוש; אין 1636 איז מיט דער השפעה פון רבי מנשה בן ישראל געגרינדעט געוואָרן די יידישע קהלה פון פּאָרטוגעזישע יידן; פון דעמאָלט אָן איז די געשיכטע פון יידן אין לאָנדאָן אייגנטלעך כמעט דאָס זעלבע וואָס די געשיכטע פון יידן אין ענגלאַנד. — זע זוכוואָרט „ענגלאַנד".

לאַנדווירטשאַפט דאָס יידישע פאָלק האָט אין די אַלטע צייטן, סיי פון תנ"ך, סיי שפּעטער, אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, זיך באַשעפטיקט אין ארץ־ישראל אין גרעסטן טייל מיט לאַנדווירטשאַפט, ערד־אַרבעט. די אַלע ברכות אין חומש (ויקרא כ"ו און אַנדערע) זענען, אַז עס וועט גיין רעגן, די ערד וועט געבן גוטע תבואות, גוטע פּרוכטן; אַ סך פון די מצוות אין דער תורה, ווי תרומה, מעשר, שמיטה, לקט, שכחה ופאה, זענען אויפן געביט פון לאַנדווירטשאַפט; דער אידעאַל פון גליק און רו אין לאַנד איז „איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו", יעדער אונטער זיין טרויבן־בוים און זיין פייגנבוים" (מלכים א' ה'). דאָס זעלבע איז אויך געווען אין דער צייט פון 2טן בית המקדש; יוסף פלאַוויוס אין זיין בוך „קעגן אַפּיאָן" זאָגט, אַז יידן באַשעפטיקן זיך כמעט אויסשליסלעך מיט ערד־אַרבעט, און פלאַוויוס האָט געלעבט אין דער צייט פון חרבן בית שני. אויך איז דער צייט פון דער משנה און גמרא איז צו זען, אַז אַ גרויסע צאָל יידן זענען געווען פאַרנומען מיט ערד־אַרבעט; די משניות סדר זרעים, די אַלע דינים אין דער גמרא בבא בתרא און אַנדערע גמרות וועגן קויפן פעלדער, אַרענדירן פעלדער, ווייזן, אַז די יידן סיי אין ארץ־ישראל, סיי אין בבל זענען געווען אין גרעסטן

טייל לאנד־ארבעטער. אויך פיל תנאים און אמוראים האבן געצויגן זייער פרנסה פון לאנדווירטשאפט. ערשט אין מיטלאלטער האבן אנגעהויבן זיך באווייזן גזרות אויף יידן אין טייל אייראפעאישע לענדער, אז זיי טארן ניט האבן קיין ערד, און אזוי ארום זענען יידן ביסלעכווייז ארויסגעשטויסן געווארן פון ערד־ארבעט. אבער ניט קוקנדיק דערויף האבן יידן אויך אין דער נייער צייט אין פיל לענדער זיך פארנומען אויך מיט באארבעטן די ערד, און די צאל יידן אין פוילן, אוקראינע, גאליציע, אונגארן און אנדערע לענדער, וועלכע האבן זיך באשעפטיקט מיט ערד־ארבעט איז געווען א באדייטנדע. אבער דער ווייט גרעסטער טייל יידן איז געווען א שטאטישער עלעמענט. אין ענדע 19טן יארהונדערט איז איבערהויפט פארגעקומען ביי יידן א גרויסע ענדערונג אין באצוג צו שטאטישע באשעפטיקונגען און עס זענען אנטשטאנען באוועגונגען צוריקצופירן יידן צו לאנדווירטשאפט. א גרויסע צאל יידישע לאנדווירטשאפטלעכע קאלאניעס זענען געגרינדעט געווארן אין ארגענטינע דורך באראן הירש (יק״א); דאס זעלבע האט זיך אויך אנטוויקלט יידישע פארמעריי אין אמעריקע, קאנאדע. דעם גרעסטן דערפאלג האט געהאט דער צוריקער פון יידן צו לאנדווירטשאפט אין ארץ־ישראל. וואו די צאל יידן אין קאלאניעס־ארבעט איז ביי 30 פראצענט פון דער גאנצער צאל יידן אין לאנד. — וועגן פרטים זע אין די באזונדערע זוכווערטער „ייקא״, „ארגענטינע״, „ארץ־ישראל״ און אנדערע.

לאסאל, פערדינאנד (1825—1864) בארימטער ארבעטער־פירער אין דייטשלאנד, אלזייטיקער וויסנשאפטסמאן, פארשער פון אלטער גריכישער פילאזאפיע (בוך: „די פילאזאפיע פון הערקליט דעם טונקעלן״), חבר פון קארל מארקס, פאקטישער שעפער פון דער ארבעטער־באוועגונג אין דייטשלאנד, געפירט קאמף קעגן ביסמארקן; געהאט א דועל (צוליב א ראמאנטישער אורזאך) מיטן רומענישן גראף ראקאוויץ און פארוואונדעט געווארן און נאך 3 טעג געשטארבן; געקומען צו קבורה אויפן יידישן בית עלמין אין ברעסלא; מיט יידישע ענינים זיך ווייניק פארנומען; אין דער יוגנט זיך ארומעגטראגן מיט פלענער וועגן שאפן א יידישע מלוכה אין ארץ־ישראל.

לבוב זע „לעמבערג״.

לבן הארמי ברודער פון רבקה (בראשית כ״ד) און פאטער פון לאה און רחל (בראשית כ״ט), מיט וועלכע עס האט חתונה געהאט יעקב אבינו; לבן האט געוואוינט אין פדן ארם. אין חומש ווערט דערציילט ווי לבן האט אפגענארט יעקבן און ווען יעקב איז אנטלאפן פון אים האט ער אים נאכגעיאגט און געוואלט אים טאן שלעכטס, נאר גאט האט געווארנט לבנען אין חלום נישט צו טאן יעקבן קיין שלעכטס (בראשית ל״א); אין מדרש ווערט לבן באטראכט אלס דער סימבאל פון פאלשקייט.

לבנה די לבנה האט אין דער יידישער רעליגיע און ריליגיעזע סימבאלן א גרויסע באדייטונג; די יידן ציילן זייערע חדשים לויט דער לבנה, און ראש חודש איז דעמאלט ווען עס באווייזט זיך די נייע לבנה; די גמרא אין סוכה כ״ט זאגט אז ווען עס איז א ליקוי לבנה איז א שלעכטער סימן פאר יידן. — עס איז א זייער אלטער מנהג „מחדש צו זיין״ די לבנה, דאס הייסט יעדן חודש, אין די ערשטע טעג פון חודש, ווען די לבנה ווערט גרעסער, גייט מען ארויס אינדרויסן, עטלעכע יידן צוזאמען, און מען זאגט די אנט־

שפּרעכנדע ברכה און תפילות; דער טעקסט פון דער ברכה „מחדש חדשים״ געפינט זיך שוין אין דער גמרא סנהדרין מ״ב; אין מסכתא סופרים זענען פאַראַן די אַנדערע ווערטער און פּסוקים ווי „סימן טוב״, „ברוך יוצרך״ און אַנדערע, ווי אויך דער מנהג צו שפּרינגען 3 מאָל קעגן דער לבנה און זאָגן „אַזוי ווי איך שפּרינג קעגן דיר און קאָן דיר קיין שלעכטס ניט טאָן, אַזוי זאָלן מיינע שונאים מיר קיין שלעכטס ניט קאָנען טאָן״. דאָס זאָגן „דוד מלך ישראל חי וקים״ און די פּסוקים פון שיר השירים און דאָס זאָגן זיך „שלום עליכם, עליכם שלום״, איז פון שפּעטערע צייטן; דער דין איז אַז מען איז מחדש די לבנה ערשט נאָכן 7טן טאָג אין נייעם חודש, און ניט שפּעטער פון 16 טעג אין נייעם חודש. מיט חידוש לבנה זענען פאַרבונדן פאַרשידענע פאָלקס־גלויבונגען: ווער עס איז מחדש די לבנה איז אַ סימן אַז ער וועט דעם חודש ניט שטאַרבן; מען שאָקלט אויס די טאַשן נאָכן מחדש זיין די לבנה.

לבנון נאָמען פון אַ קייט פון בערג צו צפון פון ארץ־ישראל, אין סיריע, ווערט דערמאָנט אין תנ״ך; דער נאָמען „לבנון״ איז פון וואָרט „לבן״, ווייס, ווייל אויף די העכסטע בערג־שפּיצן פון די בערג ליגט שטענדיק שניי. ווען משה רבנו האָט (דברים ג׳) געבעטן צו גאָט, אַז ער זאָל אַריבער דעם ירדן און זען ארץ־ישראל האָט ער אויסגערעכנט „ההר הטוב הזה והלבנון״; אין מלכים א׳ ה׳ ווערט דערציילט, אַז שלמה המלך האָט געבויט דאָס בית הבקדש מיט די טאַנענבוימער פון לבנון, ארזי הלבנון; אין יהושע י״א ווערט דער טאָל וואָס ליגט צופוסנס פון די בערג אָנגערופן „בקעת הלבנון״; די גמרא אין גטין נ״ו און אַנדערע ערטער זאָגט, אַז דאָס בית המקדש האָט איז סימבאָל געהייסן „לבנון״. — אין סיריע איז פאַראַן אַ באַזונדערע רעפּובליק „לבנון״ אונטער דעם פראַנצויזישן מאַנדאַט; עס וואוינען דאָרט ביי 900 טויזנט איינוואוינער, אַ גרויסער טייל קריסטן, צווישן זיי ביי 4.000 יידן.

ל״ג בעומר (33טער טאָג צום ציילן די ספירה פון עומר). דאָס איז דער 18טער טאָג אין חודש אייר; דער טאָג ווערט גערעכנט פאַר אַ יומא דפּגרא, אַ האַלבער יום־טוב; די טרויער־מנהגים פון די ספירה־טעג זענען אין אים ניט גילטיק; מען מאַכט חתונות; קינדער גייען ניט אין חדרים און שולן; עס איז אַן אַלטער מנהג, אַז חדר־קינדער גייען אַרויס מיט זייערע מלמדים אונטער דער שטאָט, מען שפּילט זיך אין שיסן פון פייל־און־בויגן, מען נעמט זיך מיט אייער צום עסן. די יידישע טראַדיציע דערציילט וועגן אַ ריי פּאַסירונגען וואָס זאָלן האָבן פאַרגעקומען אין האָזיקן טאָג. לויט דער גמרא יבמות ס״ב האָט דער תנא רבי עקיבא געהאַט 22 טויזנט תלמידים און זענען אַלע געשטאָרבן פון פּסח ביז ל״ג בעומר (לויט דעם נוסח „עד פרס העצרת״), און ל״ג בעומר האָבן זיי אויפגעהערט צו שטאַרבן; עס איז פאַראַן אַ מיינונג, וואָס וויל פאַרבינדן די דאָזיקע פּאַסירונג מיט די מלחמות פון בר כוכבא קעגן די רוימער, און רבי עקיבא און זיינע תלמידים זענען געווען מיט בר כוכבא. — די מקובלים געבן אָן, אַז רבי שמעון בן יוחאי איז געשטאָרבן אין ל״ג בעומר. און צוליב דער קבלה־טראַדיציע, אַז רבי שמעון איז געווען דער מחבר פון הייליקסטן קבלה־ספר „זהר״ ווערט ל״ג בעומר געפייערט אַלס די „הילולא דרבי שמעון בן יוחאי״; באַזונדערס איז די פייערונג גרויס אויף רבי שמעונס קבר אין מירון, וואוהין עס קומען צו ל״ג בעומר טויזנטער מענטשן פון פיל לענ־

דער, און מען צינדט און ביינאַכט בוימל און מען פֿאַרברענט טייערע זאַכן; מען רופֿט עס די „הדלקה". מען טאַנצט און מען זינגט דערביי פֿאַרשידענע זמירות, טייל פֿון זיי אין אַראַביש; אויך שערט מען דאָרט אָפּ דאָס ערשטע מאָל יונגע קינדער; מען רופֿט עס „חלקה"; די „הילולא" אין מירון ווערט דערמאָנט אין דאָקומענטן פֿון 16טן יאָרהונדערט, ווי אויך אין רבי חיים וויטאַלס שער הכוונות, דרוש ל״ג בעומר.

ל״ו צדיקים אין דער יידישער פֿאָלקס־לעגענדע ווערט דערציילט, אַז אין יעדן דור זענען פֿאַראַן 36 (ל״ו) צדיקים, וואָס אויף זיי שטייט די וועלט; די דאָזיקע צדיקים זענען נסתרים; אויסערלעך מאַכן זיי ניט קיין איינדרוק פֿון צדיקים. מייסטנס זענען דאָס פּשוטע בעלי מלאכות, אַ שוסטער, אַ שניידער, אַ דאָרפֿס־ייד; און ווען דורך אַ צופֿאַל ווערן זיי אַנטדעקט, פֿאַרשווינדן זיי. די לעגענדע שטיצט זיך אויף דער גמרא סוכה מ״ה „לא פּחות עלמא מתלתין ושיתא צדיקי" (די וועלט האָט ניט ווייניקער פֿון 36 צדיקים); אויך אין „תיקוני זהר" כ״א איז פֿאַראַן וועגן ל״ו צדיקים אין חוץ לאָרץ און ל״ו צדיקים אין ארץ־ישראל; אין די חסידישע ספֿרים ווערט דערציילט אַז דעם מעזריטשער מגידס תּלמיד, רבי לייב שרהס, פֿלעגט אַרומפֿאָרן זאַמלען געלט פֿאַר די ל״ו צדיקים. וועגן איינעם וואָס איז באַהאַלטענערהייט אַ צדיק, זאָגט מען, אַז ער איז אַ „למד־וואָווניק".

לובלין שטאָט אין פּוילן. אַלטע יידישע קהלה; פֿאַר דער מלחמה אין 1939 געוואוינט ביי 45 טויזנט יידן אויף אַן אַלגעמיינער צאָל איינוואוינער פֿון 122 טויזנט; וועגן יידן אין לובלין ווערט דערמאָנט שוין אין 15טן יאָרהונדערט; שפּעטער איז דאָרט געווען דער צענטער פֿון „ועד ארבע ארצות" (זע „ועד ארבע ארצות"); אין 16טן־17טן יאָרהונדערט זענען געווען די באַרימטע גאונים רבי יעקב פּאָלאַק, רבי שלום שכנא, רבי שלמה לוריה (מהרש״ל), רבי מאיר (מהר״ם). און אַנדערע; טייל שולן פֿון די גדולים ווערן היינט אויך אָנגערופֿן אויף זייער נאָמען; אין אָנהויב 19טן יאָרהונדערט איז געווען רבי יעקב יצחק, דער רבי פֿון לובלין; נאָכער זענען געווען רביים אין לובלין פֿון דער „אייגער"־דינאַסטיע, ווי אויך רבי צדוק הכהן; אין 1925 איז אויפֿגעבויט געוואָרן דורך דעם רב רבי מאיר שאַפּירא די „ישיבת חכמי לובלין"; אין דער מלחמה פֿון 1939 האָט היטלער פֿאַרטריבן אין דער לובלינער געגנט אַ סך יידן פֿון עסטרייך און טשעכיע און האָט אָנגעקינדיקט דעם פּלאַן צו שאַפֿן אין לובלין און אומגעגנט אַ „יידישן רעזערוואַט", אַ כלומרשט „יידיש לאַנד", וואָס איז באמת געוואָרן אַ גרויסער קאָנצענטראַציע־לאַגער פֿאַר יידן. לויט די לעצטע ידיעות זענען דער גרעסטער טייל יידן אומגעקומען דורך היטלערס חיילות.

לוז שטאָט אין ארץ־ישראל וועלכע יעקב אבינו האָט אַ נאָמען געגעבן „בית אל" (בראשית כ״ח). אין דער גמרא (סוטה מ״ו און אַנדערע ערטער) ווערט דערציילט וועגן אַ שטאָט לוז וואו די מענטשן שטאַרבן ניט, און ווען איינער וויל שטאַרבן גייט ער אַרויס פֿון שטאָט און דעמאָלט האָט דער מלאך המות אויף אים שליט"א.

לוח זע „קאַלענדאַר"

לוחות (טאָוולען), אין חומש שמות כ״ד ווערט דערציילט, אַז גאָט האָט געהייסן משה רבנו אַרויפֿגיין אויפֿן באַרג סיני און דאָרט ווערט ער באַקומען די „לוחות האבן" (די שטיינערנע טאָוו־

לען״). אין חומש שמות ל״ב ווערט דערציילט, אז ווען משה איז אראפגעקומען פון בארג מיט די לוחות, וועלכע זענען געווען אנגעשריבן פון ביידע זייטן, און זיי זענען געווען דאס ווערק פון גאט״, און ער האט דערזען, אז די יידן האבן געמאכט דעם עגל הזהב, האט ער אוועקגעווארפן פון זיינע הענט די לוחות און האט זיי צעבראכן. אין חומש ל״ד ווערט דערציילט אז גאט האט געהייסן משהן אויסהאקן („פסל לך״) צוויי נייע שטיינערנע לוחות און גאט וועט אנשרייבן אויף זיי די זעלבע ווערטער וואס אויף די ערשטע. אין זעלבן קאפיטל פון חומש שמות איז פאראן, אז אויף די לוחות זענען געווען אנגעשריבן די „עשרת הדברים״, די צען געבאטן; פון חומש דברים זעט מען אז דאס מיינט מען די עשרת הדברות וואס זענען פאראן אין שמות כ׳ פון אנכי ביז לא תחמוד. מען אונטערשיידט די „ערשטע לוחות״, וועלכע משה האט צעבראכן, פון די לעצטע לוחות. אין דברים ט׳ הייסן זיי „לוחות הברית״, און אין דברים י׳ ווערט געזאגט, אז די לוחות זענען געלעגן אין ארון; אין דער גמרא און מדרש זענען פאראן אגדות וועגן די לוחות. — זע „עשרת הדברות״.

לוט ברודער־זון פון אברהם אבינו, וועלכער איז צוערשט געגאנגען מיט אברהם אבינו קיין ארץ־ישראל, און דא האבן זיי זיך פאנאנדערגעטיילט און לוט האט זיך באזעצט ביי סדום (בראשית י״ג). ווען סדום איז געווארן איבערגעדרייט איז ניצול געווארן נאר לוט און זיינע 2 טעכטער; לוטס ווייב איז, אלס שטראף פאר אומקוקן זיך צו דער שטאט, געווארן א שטיק זאלץ (בראשית י״ט). פון לוט און זיינע טעכטער זענען, ווי דער חומש דערציילט, ארויסגעקומען די צוויי פעלקער עמון און מואב; אין דער גמרא און מדרש זענען פאראן פיל אגדות וועגן לוט. — ניט ווייט פון ים המלח ווייזט מען א בארג זאלץ, וואס איז לויט דער לעגענדע דאס ווייב פון לוט. — פון דעם ספור אין חומש בראשית י״ט וועגן לוטס אנשיכורן זיך איז אנטשטאנען דער יידישער אויסדרוק „שיכור ווי לוט״.

לוי דריטער זון פון יעקב אבינו, געבוירן פון לאה (בראשית כ״ט); אין חומש בראשית ל״ד ווערט דערציילט ווי לוי און זיין ברודער שמעון האבן געטויט די איינוואוינער פון דער שטאט שכם אלס נקמה פאר דער פארגוואלדיקונג פון זייער שוועסטער דינה. — פון לוי איז ארויסגעקומען דער שבט לוי, דער מיוחסדיקער שבט, פון וועמען עס האבן אפגעשטאמט משה רבנו, אהרן (שמות ו׳) און אזוי ארום אויך אלע כהנים, און אויך אלע לויים. דער שבט לוי האט ניט באקומען קיין באזונדער לאנד אין ארץ־ישראל ביי דער איינטיילונג פון לאנד, ווייל „גאט איז זייער נחלה״ (יהושע י״ג), נאר זיי האבן באקומען געוויסע שטעט צו וואוינען (ערי הלויים), צעשפרייט איבער דעם גאנצן לאנד. צוליב דעם וואס די לויים האבן ניט באקומען קיין ערד צו באארבעטן, האבן זיי באקומען א צענטל פון אלע תבואות אין לאנד, מעשר (במדבר י״ח). אין בית המקדש האבן די לויים געהאט צוויי אויפגאבן: זיי זענען געווען „משוררים״, האבן געזונגען שירה, און אויך „משוערים״, געהיטן די טוירן (נחמיה י״ב און אנדערע ערטער). א גרויסער טייל פון די קאפיטלעך תהלים זענען פון די לויים (בני קרח און אנדערע). אויך היינט האבן די לויים געוויסע אויסצייכענונגען; ביים דוכענען וואשן זיי די הענט די כהנים; ביים אויפרופן צום ספר תורה באקומט די ערשטע עליה דער כהן און די צווייטע עליה דער לוי, און ערשט די דריי־

טערע עליות דער ישראל. — די תנ"ד־פארשער ווילן ארויסלערנען פון פארשידענע תנ"ד־ערטער, אז עס איז שטענדיק געווען א קאמף צווישן די געוויינלעכע לויים, די „בני לוי", און די כהנים; דער ערשטער שפור פון דאזיקן קאמף זאל זיין די מחלוקה פון לוי קרח קעגן אהרן הכהן, און משה רבנו האט זיי געשטראפט „רב לכם בני לוי" (במדבר ט"ז). דאס זעלבע זאל אויך זיין א שפור דערפון אין דעם ספור פון מאכן דעם עגל הזהב (גאלדענעם קאלב) שמות ל"ב, ווען אהרן הכהן האט געמאכט דעם עגל, און די איינציקע וואס זענען געווען קעגן זענען געווען די בני לוי. — זע זוכווערטער „כהנים", „מעשר", „שירה".

לוי זון פון סיסי, אמורא אין ארץ־ישראל, תלמיד פון רבי יהודה הנשיא; אין סוכה נ"ג ווערט דערציילט, אז ער איז נענש געווארן, וויל ער האט איינמאל, ווען עס איז ניט געגאנגען קיין רעגן, געזאגט צו גאט: „ביזט ארויף אין הימל און האסט ניט רחמנות אויף דיינע קינדער"; זיינע הלכות זענען פאראן אפט אין דער גמרא.

לוי פאמיליע־נאמען „לעווי"; זע זוכווארט „לעווי".

לוי בן גרשום, רלב"ג (געבוירן איז 1288 — געשטארבן 1340), פילאזאף, מפרש פון תנ"ד, אסטראנאם; געוואוינט אין דרום־מערב־פראנקרייך, לעבן שפאניע; באקאנט אויך אין דער אלגעמיינער געשיכטע פון וויסנשאפט מיטן נאמען „גערסאנידעס"; זיין מוטער איז געווען די טאכטער פון רמב"ן (רבי משה בן נחמן); ער האט מחבר געווען עטלעכע ספרים, וועלכע האבן ארויסגערופן גרויס אויפזען סיי פון פריינט און סיי פון קעגנער. זיין הויפט־ספר איז דער „מלחמות ה'" אויף פילאזאפיע, ווי אויך זיין „פירוש רלב"ג" אויף תורה און עטלעכע ספרים פון נביאים און כתובים; אין זיינע דאזיקע ספרים זאגט ער ארויס דרייסטע מיינונגען, וועלכע אנדערע יידישע דענקער האבן באטראכט אלס אפיקורסות; ער האלט, אז די וועלט איז ניט באשאפן געווארן פון גארניט, נאר פון אן אייביק־עקזיסטירנדיקן אור־שטאף (חומר היולי); ער האלט אויך, אז די געטלעכע השגחה איז נאר אין „כלל", אויף דער וועלט איבערהויפט, דאקעגן איז ניט פאראן קיין השגחה אויף יעדן איינצלנעם באשעפעניש און אויף יעדן איינצלנעם מענטש; דערמיט האט ער געוואלט דורכפירן דעם געדאנק אז עס איז פאראן פולשטענדיקע פרייהייט פון יעדן מענטש צו טאן וואס ער וויל (בחירה); אויך וואס אנבאלאנגט „השארת הנפש". אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה נאכן טויט, איז דער רלב"ג געווען אן אנהענגער פון אינטעלעקטואליזם, דאס הייסט, אז אומשטערבלעכקייט פון נשמה איז נאר פאר אזעלכע וואס האבן זיך דערווארבן וויסן און זיך „באשאפן", אחוץ דער געבוירענער נשמה, אויך דעם „שכל הנקנה", א „דערווארבענע נשמה". די דאזיקע זיינע מיינונגען האבן ארויסגערופן א שארפע קעגנערשאפט ביי א סך יידישע חכמים, פון וועלכע טייל האבן גערופן זיין ספר „מלחמה בה'" (קאמף קעגן גאט). דער בארימטער פילאזאף רבי חסדא קרשקש (זע „קרשקש") האט זיין ספר „אור ה'" געשריבן כמעט ווי אן ענטפער אויפן רלב"ג. דאס זעלבע האבן ארויסגערופן קעגנערשאפט דעם רלב"גס דערקלערונגען וועגן די ניסים פון תנ"ד, וועלכע ער באמיט זיך צו דערקלערן אויף א נאטירלעכן אופן. עס זענען ארויסגעטרעטן קעגן אים קרשקש, אברבנאל, רבי יצחק עראמה אין „עקדת יצחק" און אנדערע. דער רלב"ג האט

מחבר געווען נאך אנדערע קלענערע ספרים. ער איז אויך געווען א גרויסער אסטראנאם, און זיינע אסטראנאמישע ווערק זענען איבערזעצט געווארן אין לאטיין; ער האט געשאפן דעם בארימטן „קוואדראנס" פעסטצושטעלן דעם צושטאנד פון די שטערנס אויפן הימל, וואס האט פיל געהאלפן די שיפס קאפיטאנען אין יענער צייט פעסטצושטעלן די לאגע און ריכטונג פון די שיפן; ער האט דעם „קוואדראנס" אנגערופן „מטה יעקב"; פאראן א מיינונג אז מיט אזא אויסגעבעסערטן קוואדראנס האט זיך באנוצט קאלומבוס אויף זיין אנטדעקונגס־רייזע קיין אמעריקע; איינע פון די בערג אויף דער לבנה ווערט אנגערופן אין דער אסטראנאמיע אויף זיין נאמען „רבי לוי". — זע אין ווייס „דור דור ודורשיו" חלק ה' וועגן דער שיטה פון רלב"ג אין פילאזאפיע.

לוי יצחק פון בערדיטשעוו (1740 — כ"ה תשרי תק"ע 1809), חסידישער רבי, תלמיד פון רבי בער, מגיד פון מעזריטש; ער איז געווען רב צוערשט אין זשעליכאוו, דערנאך אין פינסק, וואו ער האט געליטן רדיפות פון די מתנגדים; זינט 1775 איז ער געווען רב אין בערדיטשעוו; ער האט מחבר געווען דאס ספר „קדושת לוי" אויף תורה; עס ווערן דערציילט וועגן אים א סך סיפורים וועגן זיין אהבת ישראל און ווי ער פלעגט זיך אויסטענהן מיט גאט, אויפווייזנדיק וואס פארא גוט פאלק די יידן זענען; פון אים דערציילט מען אז ער האט זעענדיק א בעל עגלה שטיין אין טלית און תפילין און שמירן די רעדער פון וואגן, האט ער געזאגט: „זע גאט וואס פארא טייער פאלק די יידן זענען, אפילו ווען זיי שמירן די רעדער דאווענען זיי אויך"; ער האט זיך אויך נוהג געווען צו שלש סעודות זאגן די תפלה אין יידיש, „גאט פון אברהם, פון יצחק און פון יעקב". — זע פרטים אין דובנאווס „תולדות החסידות", אין הארארעצקים „החסידות והחסידים".

לויה (באגלייטן); דאס באגלייטן א מת צו דער קבורה; דערפון ווערט אויך דאס פירן דעם מת צו דער קבורה אנגערופן לויה. די מצוה מלוה צו זיין א מת ווערט אין דער יידישער רעליגיע געהאלטן זייער גרויס (פאה משנה א'); די גמרא (כתובות י"ז) זאגט, אז מען מעג אפשטעלן דאס לערנען תורה כדי מלוה צו זיין א מת; דער מנהג איז אז מען זעט א מת פארבייפארן דארף מען נאכגיין 4 איילן. — פרטים זע „חברה קדישא", „קבורה".

לויתן אין תנ"ך הייסט לויתן א ריזיק באשעפעניש וואס געפינט זיך אין ים (איוב מ' און אנדערע ערטער) און טייל דענקען, אז דאס מיינט מען די וואלפישן; אין דער גמרא און מדרש ווערט דערציילט אגדות וועגן דעם לויתן, וואס וועט געשאכטן ווערן לעתיד לבוא און צדיקים וועלן עסן פון אים (בבא בתרא ע"ה און אנדערע ערטער); אין מדרש בראשית רבה י"ג ווערט געזאגט אז לעתיד לבוא וועט גאט מאכן פון דער הויט פון לויתן א סוכה פאר צדיקים; אין לעצטן סוכות־טאג, ווען מען גייט ארוים פון דער סוכה, זאגט מען א תפילה, אז מען זאל זוכה זיין צו זיצן אזי דער סוכה פון דעם עור לויתן; אין דעם שבועות־פזמון „אקדמות" ווערט אויך געבראכט די אגדה פון לויתן; דער רמב"ם אין פירוש המשניות אויף סנהדרין צו דער משנה „חלק" און אויך אין „מורה נבוכים" ג' טייטשט אוים די אגדה אין זין פון גייסטיקע דערגרייכונגען.

לולב צווייג פון א פאלמע, וואס מען נעמט צוזאמען מיטן אתרוג, הדס און ערבה אין סוכות און מען בענטשט איבער

אים, און מען מאַכט די ברכה „על נטילת לולב‟; אין חומש (ויקרא כ״ג) הייסט ער „כפת תמרים‟, אין דער משנה און גמרא (מסכתא סוכה) הייסט ער לולב; עס איז אויך אַ מנהג צו מאַכן „נענועים‟ (שאָקלען אין אַלע זייטן) ביים בענטשן לולב און אויך ביי הלל; דער מנהג ווערט געבראַכט אין גמרא (סוכה ל״ז), און די מקובלים זענען דערביי מכוון כוונות פון קבלה.

לונץ, אברהם משה (1854 אין ליטע — געשטאָרבן 1918 אין ירושלים); פאָרשער פון ארץ־ישראל־געאָגראַפיע; אויף דער עלטער געווען בלינד; אַרויסגעגעבן די זאַמלביכער „ירושלים‟, „לוח ארץ־ישראל‟, „המעמר‟, ווי אויך די ספרים „תבואות הארץ‟ פון רבי יוסף שווארץ און „כפתור ופרח‟ פון רבי אישתורי הפרחי.

לועג לרש (אָפּלאַכן פון אַן אָרעמאַן) דאָס איז אַ שלעכטע מידה און ווערט געטאַדלט אין תנ״ך (משלי י״ז); אין דער גמרא ווערט אַלס לועג לרש פאַרשטאַנען אויך ווען מען טוט אַ מצוה אין דער קעגנוואַרט פון אַ מת, וועלכער קאָן קיין מצוות ניט טאָן (מנחות מ״א).

לוצאַטו, משה חיים (רמח״ל) (1707 אין פּאַדוא, איטאַליע — 1647 אין ארץ־ישראל), באַרימטער העברעאישער דיכטער, פאָטער פון דער נייער העברעאישער פּאָעזיע, מקובל, דענקער, בעל מוסר, איינע פון די גרעסטע פּערזענלעכקייטן אין דער יידישער געשיכטע. זיין פאָטער, רבי יעקב, איז געווען אַ רייכער מאַן, אַ סוחר. אַלס אינגל האָט רבי משה חיים געלערנט ניט נאָר תנ״ך און גמרא און פּוסקים נאָר אויך וועלטלעכע לימודים, ווי אויך שפּראַכן, לאַטיין, איטאַליעניש, גריכיש, פראַנצויזיש; ער האָט אויך גאָר יונג אָנגעהויבן לערנען קבלה ביי זיין רבי ר׳ ישעיה באַסאַן. זיינע פּייאיקייטן זענען געווען אומגעוויינלעכע און מען האָט אים באַטראַכט אַלס וואונדערקינד; צו 17 יאָר האָט ער מחבר געווען דעם „לשון למודים‟ איבער פּאָעזיע; נאָכער האָט ער מחבר געווען 150 מזמורים אין סטיל פון תהלים (געבליבן פון זיי זענען נאָר 7 מזמורים), אַלע דורכגעדרונגען מיט דער בענקשאַפט פון גאולה. די סביבה אין איטאַליע, אין וועלכער ער האָט פאַרבראַכט, איז באַשטאַנען פון די תלמידים פון רבי משה זכות, פון רבי בנימין ריוויגו און אַנדערע, מקובלים, וועלכע האָבן געזוכט די גאולה אויפן וועג פון קבלה און מיסטיק. באַלד דערנאָך האָט ער אויך געשריבן זיין ערשטע דראַמע „מגדל עוז‟, געבויט אויף דעם ספּור ווי אַ מלך האָט געבויט אַ שלאָס און דאָרט אַריינגעזעצט זיין טאָכטער די פּרינצעסין, און ווי אַזוי אַ יונגערמאַן איז אַרויף אין דעם שלאָס. דאָס איז איינע פון די שענסטע פּערל אין דער העברעאישער ליטעראַטור; דער „מגדול עוז‟ איז איינגנטלעך אַ סימבאָליש ווערק, וואָס האָט זיינע שפּורן אין דער קבלה („זהר‟, „חמדת הימים), די פּרינצעסין מיינט מען די תורה אָדער די קבלה, און דער העלד וואָס קומט אַריין אין שלאָס, מיינט מען דעם יודע חן, פאַר וועמען די סודות התורה ווערן אַנטפּלעקט. אין יענער צייט (סיון תפ״ז, 1727) האָט ער אָנגעהויבן האָבן וויזיעס. עס האָט זיך באַוויזן צו אים אַ „מגיד‟ פון הימל, און אונטער זיין איינפלוס האָט ער מחבר געווען אַ „זהר תנינא‟ (אַ צווייטן זהר) אין אַראַמעאיש ווי אויך אַנדערע קבלה־ספרים, און ער האָט אויך אָנגעהויבן לערנען קבלה מיט חברים און תלמידים, פון וועלכע טייל האָבן אָנגעהויבן גלויבן אַז עס זענען אין אים פאַראַן „פונקען פון משיח‟; צווישן טייל רבנים האָט דאָס אַרויסגע־

רופן א שטורם. עס איז געווען באלד נאך דער צייט פון דער שבתי־צבי־באַגונג, און אין טייל יידישע קרייזן האָבן נאך געטליעט פונקען פון דער שבתי־צבי־אמונה. רבי משה חאגיז, דער גרויסער קעמפער קעגן די שבתי־צבי־אַנהענגער, איז ארוים אין שארפן קאמף קעגן רבי משה חיים לוצאטו, וועלכער איז דעריבער אוועק פון איטאליע קיין האָלאנד, אמסטערדאם. אויפן וועג איז ער געוואָרן אין פראנקפורט אם מאין, איז ער געוואָרן געצוואונגען אונטערצושרייבן א חרם, אז ער וועט ניט פארעפנטלעכן קיין קבלה־זאך, און אז ערשט אלט ווערנדיק 40 יאר וועט ער מעגן לערנען קבלה צו תלמידים. אין אמסטערדאם האָט ער פאַרעפנטלעכט זיין בארימט מוסר־ספר „מסלת ישרים״ און אויך די אַלעגאָרישע דראַמע „לישרים תהלה״. אין 1743 איז ער מיט זיין פרוי און זון אוועק קיין ארץ־ישראל; אין כ״ו אייר תק״ו (1746) איז ער און זיין גאנצע פאמיליע געשטאָרבן אין א עכו אין א מגפה. ער איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אין טבריה (לויט אַן אַנדערער ידיעה אין כפר יסיף). — אחוץ די דערמאָנטע ספרים האָט רבי משה חיים לוצאטו אויך מחבר געווען „חוקר ומקובל״ (ויכוח צווישן א מקובל און א פילאָזאָף, און דער מקובל איז מנצח), „קלח פתחי חכמה״ (אויף קבלה), שירים און אויך אַנדערע ווערק. אין די ברייטע יידישע מאסן איז רבי משה חיים לוצאטו באַקאַנט אַמייסטן דורך זיין ספר „מסלת ישרים״, וואָס אנטהאַלט די יסודות פון יידישן מוסר, און וואָס איז פיל געלערנט געוואָרן אין די באַקאַנטע מוסר ישיבות. — פרטים וועגן רבי משה חיים לוצאטו אין גרעצעס „דברי ימי ישראל״ אין דער העברעאישער איבערזעצונג (דאָקומענטן וועגן די רדיפות אויף לוצאטו), לאַכאָווער „תולדות הספרות העברית החדשה״, שמעון גינצבורג „רבי משה חיים לוצאטו ובני דורו״; לעצטנס זענען פארעפנטלעכט געוואָרן די „אגרות רמח״ל״, בריוו פון רבי משה חיים לוצאטו און זיינע חברים און תלמידים, וועלכע האָבן א גרויסע באַדייטונג פאַר דער פאַרשונג פון דער סביבה פון דאָזיקן גרויסן דענקער און דיכטער.

לוצאַטו, שמואל דוד (שד״ל)

(1800 אין טריעסט — 1865 אין פאַדוא, איטאַליע), דיכטער, מפרש התנ״ך, דענקער און פאָרשער פון חכמת ישראל; געווען קאָנסערוואַטיוו אין זיינע פאָרשונגען, ארויסגעטרעטן קעגן פיל מיינונגען פון די תנ״ך־קריטיקער; אונטערגעשטראָכן די עטישע זייט פון יידנטום, אַנהענגער פון רבי יהודה הלוים אינטואיטיווען יידנטום אין קעגנזאַץ צום רמב״מס ראַציאָנאַליזם און וועלן צופאַסן דאָס יידנטום צו דער גריכישער ראַציאָנאַליסטישער פילאָזאָפיע; וואונדערבאַרער העברעאישער סטיליסט; מחבר פון „מחקרי היהדות״; „כנור נעים״, „דקדוק לשון עברי״, „דקדוק לשון ארמי״; „בתולת בת יהודה״, „אוהב גר״ (אויפן תרגום אונקלוס), „המשתדל״ (אויף חומש און הפטרות) און אַנדערע; באַזונדערס ווערטפול זענען די „אגרות שד״ל״, איבער 1500 בריוו אין וויסנשאַפטלעכע ענינים צו די יידישע און ניט־יידישע געלערנטע אין יענער צייט; שד״ל האָט אין „המגיד״ פאַרעפנטלעכט זיין אויטאָביאָגראַפיע. — זע בערנפעלדס „דור חכם״; לאַכאָווער „תולדות הספרות העברית החדשה״, קלויזנער „יהדות ואנושיות״.

לוריא, יצחק (אר״י הקדוש)

(געבוירן 1534 אין ירושלים — געשטאָרבן 1572 אין צפת), באַרימטער מקובל, פאָטער פון דער נייער קבלה, פאַרהייליקט ביי מקובלים און חסידים,

וועלכע רופן אים „אר״י הקדוש״, „אר״י ז״ל״. זיינע עלטערן זענען געווען אשכנזים און דעריבער הייסט ער אויך אשכנזי. ווען ער איז נאָך געווען א קינד איז אים געשטאָרבן זיין פאָטער, און ער איז אַוועק קיין מצרים, וואו ער האָט זיך דערצויגן ביי זיין רייכן פעטער רבי מרדכי פראנסים, דאָרט האָט ער געלערנט ביי רבי בצלאל אשכנזי (מחבר פון „שיטה מקובצת״) און רבי דוד אבי זמרא (רדב״ז). אַלס יונגער בחור האָט ער גענומען לערנען קבלה און געהאַט התבודדות ביים טייך נילוס; די טראַדיציע דערציילט, אַז ווען ער איז אַלט געוואָרן 36 יאָר איז געקומען צו אים אליהו הנביא און האָט אים געזאָגט, אַז אין 2 יאָר אַרום וועט ער שטאַרבן און אַז ער זאָל דעריבער גלייך אַוועק קיין ארץ־ישראל און דאָרט מפרסם זיין זיין קבלה־שיטה. אין יאָר 1570 (לויט טייל 1569) איז ער מיט זיין פאַמיליע אַוועק קיין ארץ־ישראל, זיך באַזעצט אין צפת, און דאָרט געלערנט קבלה מיט די אָנגעזעענסטע חברים און תלמידים, רבי חיים וויטאל, רבי אליהו די ווידאש, רבי שלמה אלקבץ און פיל אַנדערע. ער פלעגט מיט זיי אַרויסגיין אין די פעלדער אַרום צפת און דאָרט זיי איבערגעגעבן די סודות התורה. אין יאָר של״ב ה׳ אב (1572) איז ער נפטר געוואָרן. ערשט לאַנג נאָך זיין פטירה זענען דערשינען טייל ספרים פון די כתבים פון אר״י וועגן קבלה; אָבער דער עיקר האָט פאַרשפּרייט זיין שיטה זיין הויפּט־תלמיד רבי חיים וויטאל (זע „וויטאל חיים״); עס זענען דערשינען פון אים „שמונה שערים״, „דרך אמת״; „כוונות האריז״ל״ (סודות און כוונות מכוון צו זיין ביים דאַווענען), „מעיין החכמה״, און אַנדערע. עס איז אויך דערשינען א ספרל „שבחי האר״י״ (שם״ט, געדרוקט אין „נובלות חכמה״) מיט וואונדער־ספּורים וועגן לעבן פון אר״י און דער התגלות וואָס ער האָט געהאַט. עס איז שווער צו זאָגן קלאָר, מיט וואָס די שיטה פון אר״י האָט זיך אונטערשיידט פון די פריערדיקע מקובלים. עס ווערט אָנגענומען, אַז דער אר״י האָט מער אַנטוויקלט די קבלה מעשית, דאָס מצרף זיין צירופים, דאָס מתקן זיין פגמים, וואָס דער מענטש איז פוגם אין דער מחשבה אדער במעשה. ער האָט אויך איינגעפירט דאָס מסגף זיין זיך, פאַסטן פיל תעניתים; ער האָט געזאָגט אַז תשובה מאַכט „תענית, שק, ואפר בכיה, הספד״. דער אר״י האָט פאַר זיינע תלמידים אָנגעוויזן אויף פיל ערטער אַרום צפת, אַז דאָרט געפינען זיך די קברים פון די נביאים, תנאים, אמוראים; ער האָט אויך מחבר געווען פיוטים, פון וועלכע די פאַרשפּרייטסטע זענען די מזמורים אויף שבת „אזמר בשבחין״, „אסדר לסעודתא״, און „בני היכלא״. פרטים זע „דברי ימי ישראל״ פון גרעץ. — זע זוכווערטער „וויטאל חיים״, „קבלה״.

לוריא, שלמה (מהרש״ל), 1510

אין בריסק — 1573 אין לובלין; רב. מפרש התלמוד און פוסק; געווען רב אין בריסק, אסטראָה און צולעצט אין לובלין; באַקאַנט דורך זיינע חבורים „ים של שלמה״, „שאלות ותשובות מהרש״ל״. הגהות צום תלמוד מיט׳ן נאָמען „חכמת שלמה״ (געדרוקט צוזאַמען מיט די גמרות); אין די ספרים פון מהרש״ל זענען אויך פאַראַן וויכטיקע היסטאָרישע פּרטים וועגן די אַמאָליקע רבנים פון דייטשלאַנד; דער מהרש״ל האָט געפירט ויכוחים מיטן רמ״א (רבי משה איסערלים) וועגן פילאָזאָפיע, פון וועלכער דער מהרש״ל איז געווען א קעגנער. אין לובלין איז פאַראַן אויף זיין נאָמען „די מהרש״ל־שול״.

לחיים (צום לעבן!) וואונטש, וואס מען ווינטשט זיך איינער צום צווייטן ווען מען טרינקט וויין, בראנפן, ביער און אנדערע אלקאהאל־משקאות; דער מנהג ווערט דערמאנט אין דער גמרא שבת ס״ז „חמרא וחיי לפום רבנן״. ווי אויך אין מדרש תנחומא פרשת פקודי, און אויך אין תיקוני זהר; די דערקלערונג דערצו איז, ווייל מען פלעגט אמאל געבן די צום־טויט־פאראורטיילטע וויין צום טרינקען כדי זיי אנצושיכורן; דעריבער ווינטשט מען ביים געוויינלעכן טרינקען „לחיים״; עס זענען פאראן נאך אנדערע טעמים על פי קבלה. — זע „וויין״.

לחם הפנים (דאס ברויט פון געזיכט); אין חומש שמות כ״ה ווערט געזאגט, אז מען זאל אויפשטעלן אין משכן (שפעטער בית המקדש) א טיש, א שלחן. „ונתת על השלחן לחם פנים לפני תמיד״. „און זאלסט ארויפלייגן אויפן טיש דעם לחם פנים וואס זאל זיין פאר מיר שטענדיק״. אין חומש ויקרא כ״ד ווערט שוין געזאגט אויספירלעכער, אז מען זאל באקן 12 חלות, און מען זאל זיי לייגן יעדן שבת אויפן שלחן, צו 6 אין א ריי, און ווען עס קומט דעם צווייטן שבת זאל מען ארויפלייגן נייע חלות און די אלטע זאל מען אראפנעמען און די כהנים זאלן זיי עסן. וועגן לחם הפנים ווערט אויך געבראכט אין שמואל א׳. די דינים פון לחם הפנים ווערן געבראכט אין דער משנה און גמרא מנחות פרק י״א. — פון לחם הפנים שטאמט דער מנהג ביי מקובלים און ביי טייל חסידישע רביים צו האבן פרייטיק־צונאכטס צום טיש י״ב (12) חלות; אין די ספורי מעשיות פון ארץ־ישראל ווערט דערציילט, ווי אז אנוס פון שפאניע, קומענדיק אין ארץ־ישראל אין צפת, האט יעדן פרייטיק געלייגט אין ארון קודש פון דער שול לחם הפנים, און ווען דער רב האט אים געשטערט אין דעם, איז דער רב באשטראפט געווארן פון הימל.

ליאון, משה זע „דיליאון משה״.

ליבערמאן — אהרן שמואל (1845 אין רוסלאנד — 1880 אין די פאראייניקטע שטאטן פון אמעריקע); באריממטער העברעאישער סאציאליסטישער שריפטשטעלער; צוערשט ישיבה־בחור, נאכער שטודירט טעכנאלאגיע, ארגאניזירט אין לאנדאן 1876 דעם ערשטן סאציאליסטישן יידישן פארבאנד, געשריבן דעם רעגולאמין אויף העברעאיש; ארויסגעגעבן אין ווין (1877) דעם סאציאליסטישן זשורנאל „האמת״; געשריבן אויך וויסנשאפטלעכע מאמרים; געוועזן ארעסטירט; אוועק קיין לאנדאן; פון דארט קיין אמעריקע; באגאנגען זעלבסטמארד; אין 1933 איבערגעפירט זיין קערפער צום בית עלמין פון ארבעטער־רינג אין ניו־יארק; דערשינען א זאמלונג פון זיינע העברעאישע שריפטן „כתבי א. ש. ליברמן״ דורך דער צייטונג „דבר״ אין ארץ־ישראל.—2) מאקס (1845—1937), קונסטמאלער אין דייטשלאנד; פרעזידענט פון דער פרייסישער אקאדעמיע פאר שיינער קונסט; זינט היטלערס איבערנעמען די מאכט (1933) באזייטיקט פון זיינע ערן־אמטן.

ליגן זע „אמת״.

ליובאוויטשער חסידות זע „שניאורסאן״.

ליטע מיטן נאמען „ליטע״ באצייכנט מען היינט דאס לאנד וואס ליגט ביים באלטישן ים מיט דער הויפטשטאט קאוונע, און ערשט לעצטנס, נאכן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1939 איז צוגעקומען אויך ווילנע; דאס לאנד האט ביי

4 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי פּריער 180 טויזנט יידן און נאָך דער אַנעקסיע פון ווילנע לערך 300 טויזנט יידן. אָבער ווען מען טרעפט אין דער עלטערער יידישער געשיכטע (פון 15טן יאָרהונדערט אָן) דעם נאָמען ליטע, האָט מען דערמיט געמיינט דאָס לאַנד אין אַ ברייטערן פאַרנעם, וואָס האָט אַרומגענומען אַ גרויסן טייל פון ווייס־רוסלאַנד, וואָלין מיט די שטעט בריסק, לוצק, פּינסק, לודמיר, ביאַליסטאָק, גראָדנע און פיל אַנדערע גרעסערע און קלענערע שטעט. די יידן זענען געווען אין ליטע שוין אין 14טן יאָרהונדערט, און זײַנט דעמאָלט האָבן די יידן אין ליטע דורכגעמאַכט בעסערע און ערגערע צייטן, גרושים, מלחמות (מלחמה פון כמעלניצקי אין גזרת ת"ח 1648 און שפּעטער די מלחמות צווישן רוסלאַנד און פּוילן אין פאַרלויף פון עטלעכע הונדערט יאָר). ליטע האָט געהאַט צוערשט צוזאַמען מיט פּוילן און דערנאָך באַזונדער אַ „ועד ארבע ארצות" (זע זוכוואָרט „ועד ארבע ארצות"). וואָס האָט אָנגעפירט מיט די יידישע קהלות. מיט דער צייט איז ליטע געוואָרן דער גרעסטער גייסטיקער יידישער צענטער מיט ווילנע אַלס מיטלפּונקט („ירושלים דליטע"); אין ליטע זענען געווען די אָנגעזעענסטע גדולים, ווי רבי שבתי כהן (ש"ך), רבי משה רבק"ש (באר הגולה). ווילנער גאון (רבי אליהו) און פיל אַנדערע; ליטע האָט געהאַט די גרעסטע ישיבות ווי וואָלאָזשין, מיר, טעלז, סלאָבאָדקע; ליטע איז געווען דער גרויסער יידישער השכלה־צענטער (משכילים אדם הכהן לעבענזאָן, פין, גאָרדאָן און פיל אַנדערע); ליטע איז אויך געווען דער צענטער פאַר ציוניסטישער טעטיקייט און פאַר יידיש־סאָציאַליסטישע באַוועגונגען („בונד", „פועלי ציון" און אַנדערע), און אויך פאַר דער יידיש־וויסנשאַפט („ייוואָ"). די יידישע אויסשפּראַך אין ליטע צייכנט זיך אויס מיט באַזונדערע אויסדרוקן, ספּעציעל אין דעם אויסדרוק „אָ" און „או", וואָס איז אַנדערש פון דעם אויסדרוק פון די יידן אין אייגנטלעכן פּוילן, ווי אויך טיילמאָל מיטן אַרויסרעדן די „שין" אַלס „סין". דאָס ליטווישע יידנטום האָט אַרויסגעגעבן פיל גרויסע יידישע פּערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן עמיגרירט אין אַנדערע לענדער: אַמעריקע, זיד־אַפריקע, וואו זיי האָבן געשאַפן אַ יידיש לעבן אין די נייע לענדער. אין טייל פון די דאָזיקע לענדער געפינען זיך „פאַרבאַנדן פון ליטווישע יידן". — אין „כנסת הגדולה". 2טער באַנד איז פאַראַן „תולדות גדולי ישראל בליטא"; וויכטיק איז אויך פּינס „קריה נאמנה" וועגן ווילנע; זע אויך אין זוכוואָרט „ווילנע" די ביבליאָגראַפיע; אויך זוכוואָרט „קאָוונע".

ליטווינאָוו, מאַקסים (געבוירן 1876 אין ביאַליסטאָק), אָנגעזעענער פּאָליטישער פירער אין ראַטן־פאַרבאַנד פון רוסלאַנד; פון 1930 ביז 1933 געווען קאָמיסאַר פאַר אויסערן־ענינים; זיין אייגנטלעכער פאַמיליע־נאָמען איז „וואַלאַך".

ליטעראַטור מיט „ליטעראַטור". אין ברייטן זין פון דאָזיקן וואָרט, פאַרשטייט מען אַלע ביכער וואָס זענען געשריבן געוואָרן, אָן אונטערשייד פון אינהאַלט פון די ביכער: וויסנשאַפט, רעליגיע, פּאָעזיע. דראַמע, דערציילונגען און אַזוי ווייטער. אָבער אין ענגערן זין פאַרשטייט מען מיטן וואָרט „ליטעראַטור" די אַזוי־גערופענע „שיינע ליטעראַטור", וואָס באַגרענעצט זיך צו פּאָעזיע, דראַמע, דערציילונגען, עסייען, קריטיק און אין אַ געוויסער מאָס אויך היסטאָרישע אָפּהאַנדלונגען, פילאָזאָפיש־רעליגיעזע באַטראַכטונגען וכדומה. גאַנץ אָפט איז שווער צו זאָגן וועגן אַ ווערק צי דאָס

געהערט יאָ צו דער „שיינער ליטעראַ־
טור" צי נישט. — וועגן ליטעראַטור
ביי יידן, סיי אין ברייטערן און סיי אין
ענגערן זין, זענען געשריבן געוואָרן פיל
ווערק. אין אן ענציקלאָפּעדיש אַרטיקל
איז שווער צו געבן אפילו אן אַלגעמיי־
נעם איבערזיכט איבער ליטעראַטור ביי
יידן, וועלכע נעמט אַרום א צייט פון
קרוב 4 טויזנט יאָר, און לענדער כמעט
איבער דער גאַנצער ערד, און אויך זייער
פיל שפּראַכן, ניט נאָר די הויפּט־יידישע
שפּראַכן, ווי העברעאיש, אַראַמעאיש,
אַראַביש, יידיש, נאָר אויך אַנדערע
שפּראַכן, מיט וועלכע גרויסע טיילן יידן
האָבן זיך באַנוצט, ווי גריכיש, פּערסיש,
שפּאַניש, און אין דער נייער צייט, ענג־
ליש, פראַנצויזיש, דייטש, רוסיש, פּויליש
און אַנדערע. געוויינלעך טיילט מען איין
די געשיכטע פון ליטעראַטור ביי יידן
אין א גאַנצע ריי עפּאָכעס, תקופות: אין
דער אַלטער צייט פון תנ"ך, נאָכער די
עפּאָכע פון נאָכן תנ"ך, און עטוואָס
שפּעטער די העלעניסטישע תקופה אין
דער צייט פון 2טן בית המקדש. נאָכער
די תלמודישע צייט, דערנאָך די אַראַ־
בישע עפּאָכע, און שפּעטער די עפּאָכע
פון שפּאַניע אין איין זייט, און פון מיטל־
אייראָפּע (פראַנקרייך און דייטשלאַנד)
פון דער צווייטער זייט, די תקופה פון
די מפרשים און פּוסקים, די שיינע לי־
טעראַטור אין איטאַליע, דערנאָך די מאָ־
דערנע צייט פון השכלה און נאַציאָנאַלע
ליטעראַטור, די ליטעראַטור אין יידיש.
אָבער אויך די אַלע איינטיילונגען זענען
ניט קלאָרע און געבן ניט דאָס ריכטיקע
בילד, ווייל גאַנץ אָפט געפינט מען אין
איין עפּאָכע פאַרשידענע ליטעראַטור־
דערשיינונגען, און פאַרקערט, איז באַזונ־
דערע ווייט־אָפּגערוקטע צייטן געפינט
מען ענלעכע ליטעראַטור־דערשיינונגען.
אָבער אין אַלגעמיין איז די איינטיילונג
אין עפּאָכעס אָנגענומען אין דער געשיכ־
טע פון ליטעראַטור ביי יידן.

די ערשטע עפּאָכע איז די תקופה פון
תנ"ך, וועלכע נעמט אַרום (לויט דער
טראַדיציע) א צייט פון איבער 1000 יאָר.
פון די גאָר עלטסטע אָנהויבן פון דער
עקזיסטענץ פון יידישן פאָלק ביז דעם
5טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער
צייטרעכענונג, דאָס הייסט ביז דעם
אויפבוי פון 2טן בית המקדש. אין חומש
זעלבסט זענען פאַראַן שפּורן פון גאָר
אַלטע פאָלקס־לידער און העלדן־עפּאָפּיי־
ען, וועלכע זענען געווען ביי יידן, און
איינער פון די עלטסטע איז זיכער די
ווערטער אין חומש בראשית ד' וואו למך
האָט געזאָגט צו זיינע ווייבער „כי איש
הרגתי לפצעי וילד לחבורתי", און וואָס
ווערט אויסגעטייטשט דורך טייל מפר־
שים (צווישן זיי אויך דער אבן עזרא)
אַלס א באַרימעריי פון א העלד, אז ער
קוילעט יעדן וואָס וואַגט אים שלעכטס
צו טאָן. וועגן תנ"ך זעלבסט געבן מיר
ביים זכוואָרט „תנ"ך". אָבער באַ־
טראַכנדיק דעם תנ"ך אַלס ליטעראַטור־
שאַפונג איז וויכטיק אָנצעווייזן, אז די
24 ספרים פון תנ"ך אַנטהאַלטן זייער
פיל ליטעראַרישע פאָרמען: היסטאָרישע
פאַרטראַגן, געזעצן, רעליגיעזע לערעס,
דידאַקטישע ווערטער, עטיק, לירישע פּאָ־
עזיע, דערציילונגען, דראַמע, רעדעס פול
מיט בילדלעכע אויסדרוקן, פאָלקס־לידער,
משלים, עפּאָפּייען, פילאָזאָפישע דיאַלאָגן
און עסייען, און דער תנ"ך ווערט דעררי־
בער באַטראַכט ניט נאָר אַלס ספר פון
רעליגיעזער התגלות נאָר אויך אַלס לי־
טעראַרישע העכסטע שאַפונג, אַלס
דער ספר הספרים, די העכסטע דערגריי־
כונג. די סיפּורים פון חומש און אַנדע־
רע תנ"ך־ספרים, ווי די דערציילונגען פון
לעבן פון אברהם, יצחק און יעקב, יוסף
און די ברידער, יציאת מצרים, דער עגל,
די מרגלים, בלעם, די פאַרשידענע סי־

פורים אין שופטים (אהוד, דבורה. גדעון. יפתח, שמשון), שמואל. מלכים (די וואונדער־סיפורים פון אליהו און אלישע). אסתר, די אידיליע פון רות, דניאל. די פּאָעזיע פון אז ישיר, האזינו. שיר השירים, די נאומים פון די נביאים, די תפלות פון תהלים, די דראַמאַטישע דיאַלאָגן פון איוב, די פילאָזאָפישע באַטראַכטונגען פון קהלת, די דידאַקטישע ווערטער פון משלי, די עלעגיעס פון איכה און פון ירמיה, דאָס זענען די העכסטע פאָרמען אין ליטעראַטור, וועלכע זענען ניט איבערגעשטיגן געוואָרן דורך קיינעם. עס איז זיכער, אַז אין יענע תנ״ך־צייטן זענען געווען ביי יידן אַ ריי אַנדערע ליטעראַרישע ווערק, וועלכע זענען פאַרלוירן געגאַנגען און אין תנ״ך אליין ווערן דערמאָנט אַזעלכע פאַרלוירן־געגאַנגענע ספרים (ספר „הישר“, ספרים פון פארשידענע נביאים, ווי עידו און אַנדערע).

די צווייטע עפּאָכע נעמט אַרום די צייט ווען יידן זענען צוריקגעקומען פון גלות בבל ביז צום סוף פון 2טן בית המקדש (אין יאָר 70 לויט דער געוויינלעכער צייטרעכענונג). די דאָזיקע יידישע ליטעראַטור איז זייער אַ פאַרצווייגטע און איז געשריבן געוואָרן אין אַ ריי שפּראַכן. אין העברעאיש, אַראַמעאיש און גריכיש. און נעמט אַרום פאַרשידענע ליטעראַרישע פאָרמען. די וויכטיקסטע ספּעציפיש־יידישע ווערק פון דער דאָזיקער צייט זענען די אַזוי־גערופענע „אַפּאָקריפן“. די „כתובים אחרונים“ (אָדער ווי טייל רופן זיי „ספרים חיצונים“). די דאָזיקע אַפּאָקריפן זענען צו אונדז דערגאַנגען מייסטנס אין דער גריכישער שפּראַך און אַ סך פון זיי זענען ווירקלעך געשריבן געוואָרן אין גריכיש. אָבער טייל פון זיי זענען געווים געשריבן געוואָרן אין העברעאיש און אפשר אויך אין אַראַמעאיש. זיי נעמען אַרום היסטאָרישע באַשרייבונגען (ווי די ספרים פון די חשמונאים), פאָלקס־ווערטער און לעבנס־חכמה (בן סירא), פילאָזאָפישע אָפּהאַנדלונגען (חכמת שלמה, דאָס 4טע חשמונאים־בוך און אַנדערע). נאָוועלן (יהודית, שושנה און אַנדערע). אין טייל פון זיי זעט מען דייטלעך דעם איינפלוס פון דער גריכישער ליטעראַרישער און פילאָזאָפישער וועלט, מיט וועלכער דאָס יידישע פאָלק איז געקומען אין באַרירונג זינט אַלכסנדר מוקדון האָט איינגענומען ארץ־ישראל אין אָנהויב 4טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייט רעכענונג. לויט טייל תנ״ך־קריטיקער זאָלן פון יענער צייט אויך שטאַמען ספרים, וועלכע זאָלן געהערן לויט דער טראַדיציע צום תנ״ך. צו יענער עפּאָכע געהערן אויך די ווערק פון גרויסע יידישע דענקער און היסטאָריקער, וועלכע זענען געשריבן געוואָרן אָריגינעל אין גריכיש (ווי די ווערק פון פילאָן פון אַלעקסאַנדריע, און די ווערק פון פלאַוויוס פון באַלד נאָכן חרבן בית שני, די דראַמע פון עזעקיעל און אַנדערע). צו יענער צייט דאַרף מען אויך צורעכענען אַ גרויסן טייל פון משניות. הגם די ענדגילטיקע רעדאַקציע פון דער משנה און איר אָפּשלוס איז פאָרגעקומען באַדייטנד שפּעטער, אין דער צייט פון רבי יהודה הנשיא, רבי, אין ענדע פון 2טן יאָרהונדערט; אָבער עס איז זיכער, אַז גרויסע טיילן פון דער משנה שטאַמען פון דער צייט פון בית שני (זע אין „דורות הראשונים“ פון הלוי, אין קאַפּיטל „המשנה ביסודה“). דאָ האָבן מיר הייסט עס דעם אָנפאַנג פון דער שפּעטערער פאַרצווייגטער תלמודישער **ליטעראַטור** און עס איז אָנצונעמען. אַז אַ סך פון די מדרשים־ווערטער שטאַמען פון דער צייט פון בית שני. — וועגן די אַלע דערמאָנטע ווערק זע זוכווערטער „כתובים אחרונים“, „פילאָן“, „פלאַוויוס“. „משנה“.

די דריטע תקופה איז די אַזוי־גערופע־

נע „עפּאָכע פון תלמוד און מדרשים". וועלכע נעמט אַרום די צייט פון לערך דעם יאָר 70 ביז לערך דעם 7טן און אפשר דעם 8טן יאָרהונדערט (הגם דער תלמוד אַליין איז אָפיציעל געשלאָסן געוואָרן פריער). דאָס זענען די זייער פאַרצווייגטע ספרים פון דער משנה, ביידע גמרות, ירושלמי און בבלי, די פילע מדרשים, וועלכע אַנטהאַלטן אַלע צוזאַמען פאַרשידנפאַרביקע ליטעראַטור־פאָרמען: די געזעצגעבונג, פּלפּול, קאָמענטאַרן, משלים, פאָלקס־אגדות, פילאָזאָפישע באַטראַכטונגען, דרשות, מיסטישע לערעס. וועגן די דאָזיקע ספרים זע אין די זוכווערטער „אגדה", „הלכה", „מדרש". „משנה", „תלמוד", די דאָזיקע תקופה און אירע ספרים זענען די (נאָכן תנ"ך) וויכטיקסטע אין דער גאַנצער געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן. ווייל זיי האָבן ניט נאָר געלייגט דעם חותם אויף דעם גאַנצן יידישן לעבן, די דינים און מנהגים און לעבנס־שטייגער, נאָר האָבן אויך באַאיינפלוסט דעם גאַנצן יידישן געדאַנקנגאַנג אין אַלע שפּעטערע צייטן און זענען אויך דער מקור פאַר דער גאַנצער יידישער פאָלקס־ליטעראַטור פאַר אַלע שפּעטערע דורות.

די פערטע עפּאָכע איז די ערשטע העלפט פון דער „תקופת הגאונים" און הויבט זיך אָן אומגעפער דעם 7טן יאָרהונדערט און ענדיקט זיך לערך דעם 10טן יאָרהונדערט. אין דער דאָזיקער עפּאָכע, פון וועלכער מיר האָבן זייער ווייניק קלאָרע ידיעות, הגם זי איז געווען זייער אַ רייכע, איז קאָנסאָלידירט און פעסטגעשטעלט געוואָרן דער טעקסט פון די ביידע דערמאָנטע גמרות; עס זענען צוגעקומען פיל נייע מדרשים, די ערשטע נאָך־תלמודישע הלכה־ספרים („שאלתות", „הלכות גדולות", „ספר המעשים לבני ארץ־ישראל" און אַנדערע), תשובות פון די גאונים; עס זענען קאָנסאָלידירט געוואָרן די נוסחאות פון תפילות, הגם די תפילות זעלבסט שטאַמען פון אַ סך פריערדיקע צייטן; עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע געגראַמטע פּיוטים, און בבל האָט זיך אָנגעהויבן דעמאָלט די גרויסע פּיוטים־עפּאָכע, וועלכע האָט זיך געצויגן דערנאָך אַ לאַנגע צייט, און וועמנס אָנפאַנגער זענען געווען יוסי בן יוסי, ינאי און אלעזר הקליר (אַלע לערך אין 7טן יאָרהונדערט אין ארץ־ישראל); דעמאָלט איז אויך פעסטגעשטעלט געוואָרן דער ניקוד און עס איז ברייטער פאַרמירט געוואָרן די מסורה צום תנ"ך־טעקסט. די ליטעראַטור ביי יידן אין דער דאָזיקער עפּאָכע האָט זיך קאָנצענטרירט אַמייסטנס אין ארץ־ישראל און אין בבל, אָבער עס זענען פאַראַן מיינונגען, אַז טייל היסטאָרישע ספרימלעד און טייל מדרשים פון יענער צייט זאָלן האָבן נתחבר געוואָרן אין איטאַליע (יוסיפון, ספר הישר, תנא דבי אליהו און אַנדערע). דעמאָלט באַמערקט מען שוין ברייטער די ערשטע ספרים פון מיסטישן אינהאַלט אין העברעאיש (היכלות, נסתרות דרבי שמעון בן יוחאי און וואָרשיינלעך אויך דער ספר יצירה און אַנדערע). — וועגן פּרטים זע אין די זוכווערטער: מדרשים, פּיוטים, ניקוד, מסורה, קבלה.

די פינפטע עפּאָכע הויבט זיך אָן לערך דעם 10טן יאָרהונדערט און ציט זיך ביז לערך דעם 12טן יאָרהונדערט און זי נעמט שוין אַרום אַ סך לענדער, ארץ־ישראל, בבל, שפּאַניע, איטאַליע, דרום־ און צפון־פראַנקרייך, דייטשלאַנד, ביזאַנץ, מצרים, אַ ריי לענדער אין נאָרד־אַפריקע. און די ליטעראַטור ביי יידן טראָגט דעמאָלט אַ זייער פאַרשידנאַרטיקן כאַראַקטער און איז אין עטלעכע שפּראַכן. מען רופט איר געוויינלעך „די אַראַבישע און שפּאַנישע עפּאָכע", ווייל אַחוץ דעם וואָס אַ ריי מאָנומענטאַלע ווערק פון יידישן אינהאַלט זענען געשריבן געוואָרן אין דער

אראבישער שפראך און א סך אנגעזעענע יידישע מחברים האבן געוואוינט (אחוץ אין בבל און אנדערע לענדער) אויך אין שפאניע, איז דער הויפט־יידישער געדאנקענגאנג אין דער דאזיקער עפאכע געשטאנען אונטער דעם איינפלוס פון דער אראבישער קולטור־וועלט. די יידישע ליטעראטור אין דער דאזיקער עפאכע נעמט ארום פילאזאפיע, פאעזיע, סיי רעליגיעזע (פיוטים) סיי וועלטלעכע, הלכה־קאמענטארן און קאדיפיקאציע (פירושים און הלכות־זאמלונגען). פירושים צום תנ״ך, דקדוק־ספרים, ווערטערביכער, טעאלאגיע אין ברייטסטן זין פון ווארט, וועלטלעכע וויסנשאפטן (מאטעמאטיק, אסטראנאמיע, מעדיצין). היסטארישע פארצייכענונגען. אירע פארשטייער אין דער דאזיקער צייט זענען די גרעסטע פערזענלעכקייטן אין דער יידישער ליטעראטור־געשיכטע, ווי רב סעדיה גאון, רב האי גאון, רבי שמואל הנגיד, אבן גנאח, אבן גבירול, רבי יצחק אלפסי, רבי יהודה הלוי, די אבן עזראס, רבנו בחיי, דער רמב״ם, די אבן תבונס, רבי יהודה אלחריזי, און פיל אנדערע וועלכע זענען געווען אונטער דעם איינפלוס פון דער אראבישער קולטור־וועלט און האבן געשריבן זייערע ווערק אין אראביש און אין העבראיש. פון דער צווייטער זייט האבן מיר אויך אין די אנדערע אייראפעאישע לענדער (אחוץ שפאניע) די בארימטע פייטנים און מפרשים און בעלי הלכה ווי רבי קלונימוס, רבנו גרשום, רבי שלמה יצחקי (רש״י), די ראב״דס, די בעלי תוספות, די חסידי אשכנז מיט זייערע מיסטישע לערעס. און אויך אין אנדערע לענדער (ביזאנץ און אנדערע). א באזונדער ארט פארנעמט אין דער דאזיקער עפאכע די „גאלדענע תקופה״ פון דער העבראישער פאעזיע אין שפאניע מיט די דערמאנטע רבי שמואל הנגיד, אבן גבירול, רבי יהודה הלוי און די אבן עזראס, וועמענס לידער, רעליגיעזע און וועלטלעכע, זענען די שענסטע אוצרות אין דער ליטעראטור ביי יידן. די דאזיקע עפאכע האט אויך אריינגעבראכט אין דער יידישער ליטעראטור דעם פילאזאפיש־טעאלאגישן חקירה־עלעמענט, מיט דייטלעך־אנגעצייכנטע ריכטונגען פון רעליגיעזן יידישן דענקען, און די פילאזאפישע ספרים פון דער דאזיקער צייט (רב סעדיהס האמונות והדעות, רבי יהודה הלוים הכוזרי, רבנו בחיים חובות הלבבות, דעם רמב״מס מורה נבוכים און אנדערע) האבן באאיינפלוסט די יידישע רעליגיעזע חקירה־ליטעראטור דורך פיל הונדערטער יארן ביז אונדזער צייט.

דאס איז אייגנטלעך די וויכטיקסטע (נאכן תלמוד) עפאכע אין דער ליטעראטור ביי יידן, ווייל זי האט געלייגט איר חותם אויף אלע ליטערארישע (אין ברייטערן זין פון ווארט) שאפונגען ביי יידן דורך אלע יארהונדערטער ביז דער נייער צייט אין דער 2טער העלפט פון 18טן יארהונדערט. מען קאן זאגן, אז שפעטער איז כמעט ניט צוגעגעבן געווארן קיין נייע פארם, קיין אריגינעלער געדאנק־אויסדרוק, וועלכן מיר זאלן ניט געפינען אין דער דאזיקער עפאכע, ניט אין דעם באגרענעצטן זין פון ליטעראטור (פאעזיע, די פאעטישע מליצה). און ניט אין ברייטערן זין פון דאזיקן באגריף, אין פילאזאפיע, הלכה, דרוש, מוסר, וועלטלעכע וויסנשאפט. פארקערט, די אלע שפעטערע ספרים זענען ניט מער ווי געבויט אויף דעם יסוד פון די ספרים פון דער דאזיקער עפאכע. — פרטים וועגן די ספרים און שאפונגען פון די דערמאנטע פערזענלעכקייטן זע אין די זוכווערטער פון זייערע נעמען, ווי סעדיה, משה בן מימון, שלמה יצחקי, יהודה הלוי און אנדערע.

די 6טע עפאכע נעמט ארום א זייער

לאנגע צייט, פון 13טן יארהונדערט ביז אומגעפער אין דער מיט פון 18טן יארהונדערט, דאס הייסט ביז דער מאדערנער צייט. עס איז ריכטיק, אז אויך די דאזיקע עפאכע איז ניט קיין איינהייטלעכע און מען קאן אויך איר איינטיילן אין פארשידענע צייט־טיילונגען. און אויך אין די פארשידענע לענדער. אבער אין אלגעמיין, ווי מיר האבן פריער געזאגט, איז די דאזיקע גאנצע עפאכע בנוגע דער ליטעראַרישער שאפונג ביי יידן (אין ברייטן זין פון דאזיקן ווארט) בסך הכל א המשך, א פארטזעצונג פון די פארמען און אידייען, וועלכע האבן דאמינירט די פריערדיקע עפאכע פון דענקער, דיכטער, קאמענטאטארן. בעלי מוסר, מדקדקים. בעלי הלכה, נאר פון קלענערע גרויסקייט. אויב מיר זאלן אנרופן די פריערדיקע עפאכע די צייט פון די „ראשונים“, קאן מען אנרופן די 6טע עפאכע די צייט פון די „אחרונים“ איז באצוג צו אלע ליטעראַרישע שאפונגען. מען קאן אויך אין דער דאזיקער המשך־עפאכע געפינען טיילמאל גאנץ באדייטנדע דיכטער (ווי עמנואל הרומי איז איטאליע און אנדערע); דענקער (ווי ר' יוסף אלבו, מחבר פון עקרים, קרשקש מחבר פון אור ה'); קאמענטאטארן (ווי דער אברבנאל און אנדערע); בעלי הלכה (רבי יעקב, מחבר פון די „טורים“; ר' יוסף קארו, מחבר פון שלחן ערוך); מחברים פון דער גרויסער צאל חידושים און פירושים אויף דער גמרא און שאלות ותשובות ספרים, וועמענס באדייטונג איז זייער גרוים אויך צוליב דעם אוצר פון היסטארישן מאטעריאל; בעלי מוסר. און זאגאר מחברים פון ספרים אין וועלטלעכער וויסנשאפט (ווי ר' יצחק הישראלי מחבר פון יסוד עולם, רבי לוי בן גרשום דער רלב"ג. רבי אברהם זכותא. מחבר פון היסטארישן ספר יוחסין און אסטראנאמישע טאבעלן). גרוים איז אויך געווען אין דער ערשטער צייט פון דער האזיקער עפאכע די צאל יידן, וועלכע האבן דורך זייערע איבערזעצונגען פון וויסנשאפטלעכע ווערק פון אראבישן אין לאטיין זייער פיל מיטגעווירקט צו דער באַרייכערונג פון וויסנשאפטלעכן דענקען אין דער אייראפעאישער וועלט. אבער אין אלגעמיין זענען די אלע געווען נאר די „ממשיכים“, די פארטזעצער פון דער פריערדיקער גדולים־עפאכע, און האבן קיין נייע פארמען און נייע אויסדרוקן אין דער יידישער ליטעראַרישער שאפונג ניט ארויסגעוויזן. אין דער האזיקער עפאכע איז נייעס געווען נאר דער אלץ־שטייגנדער מאמענט פון מיסטיציזם. פון קבלה, וואס איז געווארן כסדר אלץ מער דאמינירנד אין די ספרים און באזונדערס אין יענע ספרים, וועלכע זענען געווארן. אזוי צו זאגן, די פאלקס־ליטעראַטור. עס האבן זיך מער באוויזן די סיפורי מעשיות, וואס הגם זיי זענען געווען ניט ניי אין פארם און האבן אמייסטנס זיך געשטייצט אויף גאר פריערדיקע ספרים פון ענלעכן כאראקטער (די מעשיות פון דער מדרשים־ליטעראַטור, ספר המעשיות פון רבנו ניסים און אנדערע) האבן זיי אויך זיך געפונען אונטער א שטארקן איינפלוס פון קבלה און פאפולערן מיסטיציזם (אונטערצושיידן פונם טיפערן מיסטיציזם). אין טייל פון די סיפורי מעשיות איז אויך צו באמערקן ניט דוקא ספעציפיש יידישע מאטיוון, נאר אויך. אזוי צו זאגן, אינטערנאציאנאלע מאטיוון, פון דער פאלקס־ליטעראַטור פון אנדערע פעלקער. — וועגן פרטים פון דער דאזיקער צייט זע אין די זוכווערטער פון די נעמען פון די דערמאנטע פערזענלעכקייטן.

די נייע עפאכע, וועלכע הויבט זיך אן אין דער מיט פון 18טן יארהונדערט און ציט זיך ביז איצט און וועלכע מען קאן אויך איינטיילן אין פארשידענע צייטן

(השכלה, נאציאנאלע ליטעראטור). האט דעם כאראקטער־שטריך, וואס אין איר באמערקט מען צום ערשטן מאל שטארק דאמינירנד דעם וועלטלעכן, ניט־רעליגיעזן מאמענט. עס איז ריכטיק, אז אויך פריער זענען געשריבן געווארן טיילמאל ספרים פון ניט־רעליגיעזן כאראקטער, אבער זיי זענען געווען נאר צופאלן. דאקעגן מיט דער נייער עפאכע ווערט דער דאזיקער סעקולערער, וועלטלעכער כאראקטער פון דער ליטעראַרישער שאפונג ביי יידן (מיטן אויסנאם פון די פארשידענע ספרים, וועלכע זענען דורכאויס רעליגיעזע, ווי הלכה, דרוש, קבלה וכדומה, און וועלכע דערשיינען ווייטער אלס א המשך פון פריער און אויך די ספרים פון חסידות) קלאר און דאמינירנד און קומט וואס אמאל אלץ מער און שטארקער אונטער דעם איינפלוס פון די ניט־יידישע ליטעראטורן פון אנדערע פעלקער. אלס דעם ערשטן אנזאגער פון דער דאזיקער עפאכע קאן מען באטראכטן איינעם, וועלכער איז געווען פון די גרעסטע און גייסטרייכסטע רעליגיעזע גייסטער ביי יידן; דאס איז רבי משה חיים לוצאטו (זע „לוצאטו“), וועלכער האט אחוץ זיינע פיל רעליגיעזע ספרים (ווי קל״ח פתחי חכמה, דעם טיפן מוסר ספר מסילת ישרים און אנדערע) אויך געשריבן די פיינע וועלטלעכע דראמעס „לישרים תהלה“ און „מגדל עוז“ און איז דערמיט אוועקגעשטעלט געווארן אלס איינער פון די גרעסטע העברעאישע דיכטער אין דער נייער העברעאישער ליטעראטור. נאך אים האט זיך אנגעהויבן אין דייטשלאנד און האט זיך בימלעכווייז אויך פארשפרייט אין אנדערע לענדער די השכלה־באוועגונג, וועלכע האט פון איין זייט געבראכט די אנטשטייאונג אין העברעאיש פון א ריי ווערק פון וועלטלעכע וויסנשאפן, פארשונג פון העברעאישער שפראך, מליצה, און פאעזיע (מענדלסאן, נפתלי הירץ וויזל, מיימאן, פראנקו־מענדעס, בן זאב, בכלל די שריפטשטעלער פון זשורנאל „המאסף“, ווי אויך שפעטערע געלערנטע היסטאריקער אין העברעאיש, ווי קראכמאל, ראפאפארט, שמואל דוד לוצאטו און אנדערע); פון דער צווייטער זייט האט די דאזיקע השכלה־באוועגונג ארויסגערופן די אנטשטייאונג פון א יידישער ליטעראטור געשריבן דורך יידן אין אנדערע שפראכן, באזונדערס אין דייטש, און ערשט שפעטער אויך אין ענגליש, פראנצויזיש, רוסיש, פויליש און אנדערע שפראכן; דער אנהויב דערפון איז געווען מענדלסאנס איבערזעצונג פון תנ״ך אין דייטש, און זיין טעאלאגיש־פילאזאפישע פאלעמישע שריפט „יערוזאלעם“. די דאזיקע השכלה־עפאכע האט אריינגעטראגן אין דער העברעאישער וועלטלעכער ליטעראטור אויך דעם ראמאנטיזם און די בענקשאפט צו די, ווי מען האט זיך נאאיוו פארגעשטעלט, אידילישע תנ״ך־אויסלעבונגען, וועלכע מען האט געהאלטן פאר נעענטער צו דער נאטור, פון וועלכער די ביז דעמאלטיקע העברעאישע ספרים האבן זיך דערווייטערט. גלייכצייטיק האט די השכלה־באוועגונג אויך אריינגעטראגן, אפשר טיילמאל ניט־ווילנדיק, דערווייטערונגס־טענדענצן פון פאלקסטימלעכן יידישקייט, באטאנענדיק מער דאס אלמענשלעכע, דאס קאסמאפאליטישע, דאס „אוועקגיין פון ענגן יידישן געטא“, ארויס אויף דער „דרויסנדיקער ליכטיקער וועלט“. דעם דאזיקן תנכישן ראמאנטיזם און גלייכצייטיג די השכלה־טענדענצן באמערקט מען אויך אין דער העברעאישער ליטעראטור, וועלכע איז אנטשטאנען שפעטער, אין סוף פון דער השכלה־עפאכע און אנהויב פון דער „נאציאנאלער צייט“, אין רוסלאנד, ביי די שריפטשטעלער אדם הכהן, זיין זון מיכה יוסף, מאפו, גארדאן, גאטלאבער, ברוי־

דעם און סמאָלענסקין, כאָטש ער איז געווען פון די ערשטע אידעאָלאָגן פון דער העברעאישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג און איז שטאַרק אַרויסגעטרעטן קעגן די אַסימילאַטאָרישע השכלה־טענדענצן, אָבער אין זיינע דערציילונגען איז ער דער ממשיך פון די זעלבע באַקעמפטע השכלה - טענדענצן (,,התועה בדרכי החיים" און אַנדערע). דאָס זעלבע באַמערקט מען אויך אין מאַפּוס ,,אהבת ציון" און אַנדערע דערציילונגען. וועלכע געבן די אידעאַליזירטע און אידיליזירטע שילדערונגען פון דער ביבלישער צייט און האָבן זיכער מיטגעווירקט צו דער דערוועקונג פון נאַציאָנאַלער בענקשאַפט און זאָגאַר פון ציוניזם, אָבער די טענדענץ איז דאָך די דערוועקונג פון אַן אַפּנייגונג צו דעם דערמאָנטן ,,יידישן געטאָ־לעבן", און זיי זענען גלייכצייטיק די לעצטע אויסדרוקן פון דער השכלה־עפּאָכע און די ערשטע פון דער נאַציאָנאַלער העברעאישער ליטעראַטור. מען קאָן זאָגן, אַז זאָגאַר י. ל. גאָרדאָן (יל"ג) איז אין זיין דיכטונג אַ צונויפמיש פון די דערמאָנטע צוויי טענדענצן. פון משכילישן און נאַציאָנאַלן, נאָר זיי עקזיסטירן ביי אים איינער לעבן צווייטן. און ווען אין זיין ,,בין שני אריות" קומט צום אויסדרוק די דערוואַכונג פון העראָאישן נאַציאָנאַלן געפיל און די טראַדיציקייט און די האַרטנעקיקייט פון יידישן פאָלק קעגן די אויסערלעכע באַדריקער און דער ווילן צו העלדישער מסירת נפש פאַרן פאָלק, קומען אין אַנדערע זיינע דיכטונגען (,,קוצו של יוד" און אַנדערע) צום אויסדרוק דאָס וועלן ,,אַנטלויפן" פון יידישקייט, דאָס וואָס מען באַצייכנט מיט השכלה־טענדעצן. דאָס זעלבע קאָן מען אויך זאָגן וועגן צווייפל, כאָטש ער ווייזט שוין יאָ אַרויס נאַציאָנאַלע ראָמאַנטיק אין זיין חסידות־פאַרשונג.

מיר קומען איצט צו אַ צייט ווען די העברעאישע ליטעראַטור (און גלייכצייטיק מיט איר די ליטעראַטור אין דער יידישער שפּראַך, וועגן וועלכער מיר געבן שפּעטער באַזונדער) צעוואַקסט זיך און פּלייצט אַרויס פון אירע ענגערע גרעניצן. ווי אַ טייך אין פרילינגס־צייט און נעמט אַרום פאַרשיידענע, פאַרצווייגטע געביטן פון מענטשלעכער שאַפונג: פּאָעזיע, דערציילונגען, קריטיק, יידישע וויסנשאַפט, וועלטלעכע וויסנשאַפט, דראַמע, געזעלשאַפטלעכע פּראָבלעמען. עס איז אוממעגלעך צו געבן אין אַ קורצן איבערזיכט זאָגאַר די נעמען פון די וויכטיקסטע שריפטשטעלער און וויסנשאַפטס־מענער. די נאַציאָנאַלע באַוועגונג, און באַזונדערס דער חבת ציון און נאָכער דער ציוניזם, און ענדלעך די ,,הנשמה" פון ציוניזם, די פאַרווירקלעכונג פון אויפבוי אין ארץ־ישראל פון אַ גרויסן העברעאישן ישוב, העברעאישע שולן, פּרעסע, טעאַטער, די אויפלעבונג פון העברעאיש אַלס רעדשפּראַך. דאָס האָט אַרויסגעפירט די העברעאישע ליטעראַטור אויפן ברייטן וועג. די ערשטע וואָרטפירער זענען געווען זיכער אחד העם, סאָקאָלאָוו, אליעזר בן יהודה, מענדעלע מוכר ספרים, פרישמאַן. יעב"ץ, ראַבינאָוויטש (זיין איבערזעצונג ,,דברי ימי ישראל" פון גרעצעס געשיכטע האָט געהאַט אַ קאָלאָסאַלע באַדייטונג פאַר דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג), אימבער (מחבר פון ,,התקוה"), ליליענבלום, און נאָכער די נייערע ווי ביאַליק, טשערניכאָווסקי, שניאור, קאַצנעלסאָן, כהן, ברייניז, צייטלין, פייערבערג, בערשאַדסקי, בערדיטשעווסקי, פּרץ, יהודה שטיינבערג, קלויזנער, פיכמאַן, ברענער, עגנון, קאַבאַק, ר' בנימין און פיל אַנדערע און פיל אַנדערע; און פון די סאַמע נייעסטע אין ארץ־ישראל שמעונוביץ, שטיינמאַן, שלאָנסקי, בורלא, אורי צבי גרינבערג, למדן, המאירי, און פיל

אנדערע, וועמענס צאל דערגרייכט אין די הונדערטער. ניט נאר אויפן געביט פון בעלעטריסטיק, נאר אויך אין וויסנשאפטלעכער פארשונג איז די העברעאישע ליטעראטור זייער באַרייכערט געווארן (פילאזאפיע, געשיכטע, קוואלן־פארשונגען, מאטעמאטיק, פיזיק, כעמיע און אזוי ווייטער). — פרטים זע אין די זוכווערטער פון די דערמאנטע נעמען ווי אויך אין די זוכווערטער „העברעאיש“. „השכלה“, „יידנטום“, „וויסנשאפט יידישע“. — וויכטיקע ווערק וועגן דער געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן אין אלטע צייטן און אויך פון דער נייער העברעאישער ליטעראטור זענען דערשינען אין א גרעסערער צאל, און די וויכטיקסטע פון זיי זענען: וויים „דור דור ודורשיו“, צינבערג, „געשיכטע פון ליטעראטור ביי יידן“ (דאס איינציקע וויכטיקע ווערק אין יידיש, אבער הויבט אן ערשט ביי דער שפעטערער אראבישער עפאכע), לחובר „תולדות הספרות העברית החדשה“ (הויבט אן ביי רבי משה חיים לוצאטו), קלוזנר, „ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה“ (פרטים־חקירות, אנהייבנדיק פון דער צייט פון דער השכלה); איבער יידישע מחברים איז מיטלאלטער אויף פארשידענע געביטן זע שטיינשניידערס „ספרות ישראל“ (אין העברעאישער איבערזעצונג).

אין דער צייט וואס וועגן דער געשיכטע פון ליטעראטור ביי יידן אין העברעאיש זענען געשריבן געווארן וויכטיקערע ווערק, איז די געשיכטע פון ליטעראטור אין דער יידישער שפראך, אין יידיש, נאכניט גרינטלעך געפארשט געווארן. און הגם עס זענען געמאכט געווארן פרואוון דורך ווינער, פינעס, שולמאן, עריק, רייזן, וויינרייך, ניגער, זענען דאך די פריערדיקע צייטן ניט גענוג קלאר, ווייל מיר האבן ניט גענוג זיכערער ידיעות וועגן דער אנטשטייאונג און אנטוויקלונג פון יידיש אין די ערשטע צייטן (זע זוכווארט „יידיש“). די פארשער פון ליטעראטור אין יידיש פרואוון איינטיילן די עלטערע צייטן (ביז דער השכלה תקופה אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יארהונדערט) אין 2 עפאכעס, אין דער אזוי־גערופענער „שפילמאן“־צייט פון די עלטסטע צייטן ביז דעם 16טן יארהונדערט, און דער „מוסר צייט“ (פון 16טן יארהונדערט ביז דער השכלה). מיט דער באצייכענונג „שפילמאן“־תקופה ווערן (גענומען פון דער טערמינאלאגיע פון דער עלטערער דייטשער ליטעראטור־געשיכטע) פארשטאנען די אלטע ווערק אין יידיש, וועלכע זענען פארפאסט געווארן אין גראמען, לויט א געוויסן ריטם און זענען מייסטנס געזונגען און דעקלאמירט געווארן אויף חתונות, שמחות אדער גאר אין וויינשענקען און די טעמעס זענען געווען וועלטלעכע ריטער־דערציילונגען, לעגענדארע העלדן־עפאסן. סיי איבערגעארבעט פון אלט־דייטשע ריטער־דערציילונגען סיי אויך באארבעט פון סיפורים פון תנ״ך־גיבורים (דוד המלך און אנדערע). דאקעגן מיט „מוסר“ ווערן פארשטאנען יענע ספרים אין יידיש וועלכע האבן געהאט א דידאקטישן ציל, געלערנט מוסר, דרך ארץ, לעבנס־חכמה, און אפילו ווען זיי האבן געגעבן סיפורי מעשיות, זענען זיי אויך געווען מיט א מאראלישן ציל. אין דער דאזיקער מוסר־קאטעגאריע גייען אויך אריין בכלל רעליגיעזע ספרים אין יידיש. איבערזעצונגען פון רעליגיעזן אינהאלט (תפילות, תנ״ך, מדרשים־פראגמענטן וכדומה). צוליב דעם וואס די דאזיקע רעליגיעז־דידאקטישע ספרימלעך אין יידיש זענען געווען באשטימט פאר פרויען אדער פשוטע פאלקס־יידן. המון עם, וועלכע האבן קיין העברעאיש ניט פארשטאנען, זענען זיי געוויינלעך געשריבן אין א נאאיוון טאן, סענטימענ־

טאל, אן דער באזונדערער געלערנזאמקייט פון די העברעאישע ספרים. דער אמת איז, אז די דאזיקע כראנאלאגישע איינטיילונג אין די דערמאנטע 2 צייטן איז ניט קיין זיכערע, ווייל אויך אין דער ערשטער „שפילמאן”־צייט זענען זיכער ארומגעגאנגען אין כתב־יד ספרים אין יידיש פון רעליגיעזן, דידאקטישן אינהאלט, און אוך שפעטער טרעפן מיר אין יידיש די ריטער־דערציילונגען; און אויך די צונויפשטעלונג אין דער פארם פון גראם און ריטם און זיי זענען זיכער געזונגען און דעקלאמירט געווארן דורך לצים, פאלקס־זינגער, בדחנים סיי אויף פריוואטע שמחות, סיי אין פורים־פארווילונגען. די עלטסטע „שפילמאן־ווערק” אין יידיש זענען דאס „שמואל־בוך” (מען דענקט אז עס איז געשריבן געווארן אין 15טן יארהונדערט). אן עפאס אין פערזן, באשריבן די העלדן־טאטן און לעבנס־פאסירונגען פון דוד המלך, דער ראמאן פון קעניג ארטוס (א באארבעטונג פון אלט־דייטשע ריטער־דערציילונגען), „עקדת יצחק”, דאס „בבא־בוך” און „פאריז און וויענה” פון רבי אליהו בחור (זע זוכווארט „בחור”) און אנדערע. א גרויסע באדייטונג פאר דער אנטוויקלונג פון דער עלטערער ליטעראטור אין יידיש האבן זיכער געהאט די איבערזעצונגען פון חומש און טייל אנדערע תנ”ך־ספרים וועלכע זענען דערשינען אין אויגסבורג און קאנסטאנץ אין 16טן יארהונדערט, וועלכע האבן שפעטער געהאט ממשיכים, ווי די פולשטענדיקע תנ”ך־איבערזעצונגען פון יקותיאל בליץ און יוסף וויצנהויזן אין 17טן יארהונדערט, דאס טייטש־חומש (צאנה וראינה), דאס „מעשה־בוך”, אין וועלכן עס זענען געזאמלט געווארן סיפורי מעשיות פון די חסידי אשכנז (רבי יהודה החסיד און אנדערע) און סיפורים פון מדרשים, און וואס האט ארויסגערופן

די אנטשטייאונג פון אנדערע מעשיות־זאמלונגען אין יידיש. אין פארלויף פון דער דאזיקער צייט (ביז דער השכלה־עפאכע אין 18טן יארהונדערט) זענען דערשינען אין אלט־יידיש ניט נאר מוסר־ספרימלעך, ריטער־דערציילונגען, איבערזעצונגען פון תפלות, תחינות, פון ערנסטע ספרים (ווי מנורת המאור, חובות הלבבות און אנדערע) נאר אויך היסטארישע ספרים (איבערזעצונג פון יוסיפון, שבט יהודה, דאס אריגינעלע „שארית ישראל” און אנדערע), פורים־שפילן, עלעמענטארע האנט־ביכלעך פון אריטמעטיק און אנדערע ביכלעך פון פראקטישן, נוצליכן אינהאלט. אין אמסטערדאם איז געמאכט געווארן אין 17טן יארהונדערט זאגאר א פרואוו ארויסצוגעבן א צייטונג אין יידיש (זע זוכווארט „פרעסע”). אנהויבנדיק פון דער צייט פון דער השכלה־באוועגונג, וועלכע איז געגאנגען פאראלעל מיט דער צווייטער, טיפער־איינגרייפנדער פאלקס־באוועגונג פון חסידות, איז די ליטעראטור אין יידיש, וועלכע איז ביז דעמאלט געווען מער אן איבערגעזעצטע ליטעראטור, געווארן זעלבסטשטענדיקער. פון איין זייט זענען פיל פון די חסידישע וואונדער־דערציילונגען (וועגן בעש”ט און אנדערע) און די אריגינעלע פאעטישע סיפורים פון רבי נחמן בראסלאווער געשריבן געווארן אין יידיש; פון דער צווייטער זייט האבן השכלה־שריפטשטעלער, וואס כאטש א סך פון זיי האבן ניט געהאלטן פון דער יידישער שפראך, זיך באנוצט מיט יידיש און געשריבן אין דער דאזיקער שפראך דידאקטישע ספרים. קאמעדיעס. פאראדיעס, פאפולערע וויסנשאפט (ווי אייכעל, וואלפסאן, דר. מארקוזעס „ספר רפואות”), איבערזעצונגען פון תנ”ך־ספרים (מענדל לעפינס, „משלי”, „קהלת” און אנדערע). צו די שפעטערע השכלה־שרייבער אין יידיש האבן געהערט א

גאנצע ריי באקאנטע העברעאישע
שריפטשטעלער ווי יוסף פערל, יצחק בער
לעווינזאן, גאטלאבער, י. ל. גארדאן
(„שיחת חולין‟) און אנדערע. אבער עס
האבן זיך אנגעהויבן באווייזן אין יידיש
ווערק שוין ניט פון א טענדעציעזן אינ־
האלט, נאר סתם בעלעטריסטיק, דערציי־
לונגען, פאעזיע. ישראל אקסענפעלד
(געבוירן 1787 אין רוסלאנד — גע־
שטארבן 1866 אין פאריז) האט נאך אין
זיינע ראמאנען די השכלה־טענדענצן, אפ־
צולאכן פון דעם יידישן „געטא‟־לעבן.
אבער ער „פארגעסט‟ זיך שוין דערביי.
און זיינע דערציילונגען, כאטש טענדענ־
ציעז, טראגן שוין דעם כאראקטער פון
זעלבסטשטענדיקער ליטעראטור. דאס
זעלבע איז אויך מיט די ערשטע יידישע
פאעטן און דראמאטורגן (מיכל גארדאן.
בראדער זינגער, דר. שלמה עטינגערס
„סערקעלע‟), און באזונדערס מיט דעם
פרוכטבארסטן יידישן שריפטשטעלער
אין הערמיט פון 19טן יארהונדערט. אייז־
זיק מאיר דיק. פון דעמאלט אן הויבט
זיך אן אויך דער אויפבוי פון דער נייער
יידישער ליטעראטור, און הגם אויך אין
טייל ווערק פון די שפעטערע בארימטע
שריפטשטעלער (מענדעלע מוכר ספרים)
זענען צו באמערקן געוויסע השכלה־טענ־
דענצן אבער אויך דא האט די נאציא־
נאלע באוואוסטזיין־דערוואכונג דעם
גרעסטן איינפלוס אויף דער יידישער לי־
טעראטור. די באדייטנדסטע שריפט־
שטעלער פון דער דאזיקער ערשטער ניי־
ער צייט זענען געווען אברהם גאלדפאדן
מענדעלע מוכר ספרים, דינעזאן, דער פא־
פולערער ראמאנען שרייבער שמ״ר (שייק־
קעוויטש), וואס הגם זיינע ראמאנען זע־
נען פרימיטיווער לייען־שטאף האט ער
אבער מיטגעהאלפן פיל צו אנטוויקלען
דעם לייען־פובליקום — און באלד דער־
נאך זענען געקומען שלום עליכם, י. ל.
פרץ, פרוג, בן עמי, ספעקטאר, און אנ־
דערע. די ליטעראטור אין יידיש האט
זיך צעצווייגט אויך אין גענעראפישע
צענטערס, און גלייכצייטיג מיט דעם
אויפבוי אין רוסלאנד און פוילן, האבן
ליטעראַרישע שאפונגען אין יידיש זיך
גענומען באווייזן, א דאנק דער עמיגראַ־
ציע, אויך אין די פאראייניקטע שטאטן
אין אמעריקע, וואו עס האט זיך אנט־
וויקלט אין סוף 19טן יארהונדערט א
פארצווייגטע פרעסע אין יידיש. און בא־
זונדערס האבן אין דער הינזיכט געווירקט
די ארבעטער־באוועגונגען, אנגעזעענע
דיכטער, שרייבער, דראמאטורגן, (מא־
רים ראזנפעלד, ווינטשעווסקי, קאהאן.
הארקאווי, יעקב גארדין, עדלשטאט.
באוושאווער). אבער דער הויפט־צענ־
טער פון דער ליטעראטור אין יידיש זע־
נען געבליבן רוסלאנד און פוילן, וואו איז
די ערשטע צענדליקער יארן פון 20טן
יארהונדערט האבן אחוץ פיל פון די דער־
מאנטע שריפטשטעלער אויך געשאפן
זייערע ווערק שלום אש, נאמבערג, אבר־
הם רייזן, וויסנבערג, בעל מחשבית. ש.
אנסקי, ניגער, בארבאוו, ד. זשיטלאוו־
סקי, דר. מוקדוני, אנכי, היישביין, הלל
צייטלין, ווייטער, בערגעלסאן. פינסקי,
און אויך א גאנצע ריי פון די אנגעזע־
ענסטע העברעאישע שריפטשטעלער
האבן געשריבן אויך יידיש (ביאליק, סא־
קאלאוו, פרישמאן, בערדיטשעווסקי און
אנדערע). אין דער זעלבער צייט האבן
אין אמעריקע אנטוויקלט א רייכע ליטע־
ראַרישע טעטיקייט ליעסין, משה לייב
האלפערן, יהואש, לייוויק, נאדיר. נאך
דער וועלט־מלחמה פון 1914—1918 זע־
נען אין דער יידישער ליטעראטור אין
רוסלאנד און פוילן אויפגעשוואומען נייע
שריפטשטעלער ווי י. י. זינגער, פרץ
מארקיש, איציק מאנגער, האפשטיין.
עוזר ווארשאווסקי, האראנטשיק, קולבאק.
אורי צבי גרינבערג, און אין אמעריקע
אפאטאשו, שווארץ, גלאזמאן, און פיל

אנדערע. — פּרטים זע אין די זכווער־טער פון די נעמען פון טייל דערמאַנטע שריפטשטעלער ווי אויך אין די זכווער־טער „טעאַטער", „יידיש". — וועגן דער געשיכטע פון ליטעראַטור אין אַלט און ניי יידיש זענען פאַראַן: צינבערג „גע־שיכטע פון ליטעראַטור ביי יידן"; פּי־נעס „געשיכטע פון יידישער ליטעראַ־טור"; וויינרייך „בילדער פון יידישער ליטעראַטור־געשיכטע"; עריק „וועגן אַלט־יידישן ראָמאַן"; שטיף, „די עלטע־רע יידישע ליטעראַטור"; רייזן „פון מענדלסאָן ביז מענדעלע"; רייזן „לעק־סיקאָן" (סיי די אויסגאַבע אין איין באַנד פון 1914, וועלכע נעמט אַרום אויך אַלט־יידישע שרייבער און סיי די אויס־גאַבע פון 4 בענדער); די אַרטיקלען וועגן ליטעראַטור ביי יידן אין באַנד 3 פון „יידן", אויסגאַבע פון דער „אַלגעמיינער יידישער ענציקלאָפּעדיע".

לייב, זיידע פון שפּאָליע (גע־שטאָרבן 1812 ביי 85 יאָר אַלט). רבי און בעל מופת, באַקאַנט אַלס דער „שפּאָליער זיידע"; געפירט מחלוקות קעגן רבי נחמן בראַסלאַווער; פאַראַן וועגן אים אַ ספר „נפלאות הסבא משפּאָליע".

לייב שרהס, רבי (געשטאָרבן 1791). געהיימניספולער חסידישער רבי, תלמיד פון רבי ר' בער פון מעזריטש; ער פלעגט אַרומפאָרן איבער שטעט און שטעטלעך. האָבן געהיימע זעאונגען מיט פּוילישע מאַגנאַטן, געזאַמלט געלט פאַר נסתרים; די פאָלקס־לעגענדע דערציילט, אַז ער פלעגט מיט קפיצת הדרך קומען יעדן ערב שבת קיין ווין, און פייניקן דעם עסטרייַ־כישן קייזער יאָזעף דעם 2טן דערפאַר וואָס ער האָט געצוואונגען יידן גיין אין שולן. אין די סיפורי מעשיות פון צדי־קים זענען פאַראַן וועגן אים פיל לעגענ־דעס.

ליידן זע „אומגליק", „יסורים".

לייוויק, ה. (פּסעוודאָנים פון לוי האַל־פּערין), געבוירן 1888, געווען פון די „בונד"־טוער אין מינסק, פאַרשיקט קיין סיביר; זינט 1913 אין די פאַראייניקטע שטאַטן אין אַמעריקע; געווען צוערשט נאָענט צו די קאָמוניסטן, נאָכער אַוועק פון זיי; איינער פון די באַדייטנדסטע יידישע דיכטער, און דראַמאַטורגן; בענק־שאַפט צו גאולה, פּראָטעסט קעגן סאָציאַ־לער אומגערעכטיקייט; געשריבן „דער גולם", „קייטן", „הירש לעקערט", „שמאַטעס" און אַנדערע; דראַמאַטישע ווערק („גולם" און אַנדערע) זענען אויפ־געפירט געוואָרן אויך אין העברעאיש אין ארץ־ישראל, דורך „הבימה" און „אוהל".

ליינער פאַמיליע פון אָנגעזעענע חסי־דישע רביים אין פּוילן — גרשון הענעך (1839 — 1891), באַרימטער רבי פון ראַ־דזין, גרויסער למדן, איינגעפירט צו טראָגן אין ציצית דעם בלויען פאָדעם („תכלת"); מחבר פון „פּתיל תכלת", „ארחות חיים", „סדרי טהרה" (גמרא אויף משניות סדר טהרות). — 2) יעקב (1878), פאָטער פון רבי גרשון הענעך. רבי צוערשט אין איזשביצע און דערנאָך אין ראַדזין; מחבר פון בית יעקב. — 3) מרדכי יוסף (1854), גרינדער פון דער איזשביצער און ראַדזינער דינאַסטיעס; צוערשט געווען חסיד פון רבי מענדל פון קאָצק; אין יאָר ת"ר אַוועק פון קאָצק און געוואָרן רבי; גרויסע מחלוקה צווישן זיינע חסידים און קאָצקער חסידים; מח־בר פון „מי השלוח"; זיינע אָנגעזעענסטע תלמידים זענען געווען רבי לייבעלע איי־גער (שפּעטער רבי אין לובלין) און רבי צדוק הכהן. — וועגן דער איזשביצער און ראַדזינער דינאַסטיעס איז פאַראַן אַ ספר „דור ישרים".

ליכט דאָס אָנצינדן ליכט (אויף העברעאיש „נר“), האָט אין דער יידישער רעליגיע אין פיל מאָמענטן אַ זייער גרויסע באַדייטונג, און ווייזט אויף דער פייערלעכקייט פון דעם מאָמענט. אין תומש שמות כ״ז זאָגט גאָט צו משה, אַז עס זאָל אין משכן (שפּעטער, אין בית המקדש) ברענען ליכט („להעלות נר תמיד“); דער דאָזיקער „נר תמיד“ האָט אויך געהייסן „נר אלהים“, גאָטס ליכט (שמואל א׳ ג׳); דערפון שטאַמט אויך דער מנהג אָנצוצינדן ליכט אין בית המדרש און שול בײַם דאַוונען פאַרן עמוד. ליכט ווערט באַטראַכט אַלס דער סימבאָל פון דער תורה און פון מענטשנס נשמה (משלי ו׳ „נר מצוה ותורה אור“, און משלי כ׳ „נר ה׳ נשמת אדם“ — גאָטס ליכט איז די נשמה פון מענטש); דער מדרש אין שמות רבה ל״ו ברענגט די ווערטער פון גאָט צו מענטש „נרך בידי ונרי בידך“ (דײַן ליכט איז אין מײַן האַנט, און מײַן ליכט איז אין דײַן האַנט). — איינע פון די מצוות, ווען עס קומט אָן אַ פײַערלעכער טאָג, שבת, יום־טוב, איז אָנצוצינדן ליכט, „הדלקת הנר“, און די פליכט דאָס צו טאָן איז איבערגעגעבן געוואָרן דער הויז־פרוי; די ליכט ווערן אָנגעצונדן ערב שבת פאַרנאַכט, און בײַם אָנצינדן די ליכט מאַכט מען אַ ברכה, און דעריבער הייסט עס „ליכט־בענטשן“; עס איז דער מנהג אַז די פרוי פאַרשטעלט זיך די אויגן בײַם מאַכן די ברכה; זי זאָגט דערנאָך אויך אַ תחינה, געוויינלעך אין יידיש; דער 2טער פרק פון דער משנה שבת ברענגט די דינים, מיט וואָס מען מעג יאָ אָנצינדן ליכט פאַר שבת און מיט וואָס ניט; די גמרא אויף דעם פרק ברענגט מאמרים וועגן דער גרויסקייט פון דער מצוה. — אַ צווייטע מצוה פון ליכט־צינדן איז אין חנוכה, און אויך דאָ ווערט געמאַכט אַ ברכה און דעריבער הייסט עס „בענטשן חנוכה ליכט“. זע זוכוואָרט „חנוכה“. — ס׳איז אויך דער מנהג אָנצוצינדן ליכט צו יאָרצייט, און דאָס ליכט ברענט זיך אַ גאַנצן מעת־לעת; אויך דאָ איז דער טעם, ווײַל ליכט איז דער סימבאָל פון דער נשמה פון מענטש; עס איז אויך אַ מנהג אָנצוצינדן ליכט בײַ אַ מת צוקאָפּנס, און בײַ אַן אבל די גאַנצע צײַט פון די זיבן טרויער טעג; דער מנהג ווערט געבראַכט אין דער צוואה פון רבי יהודה הנשיא אין כתובות ק״ג „ונר יהא דלוק במקומי“ („אַ ליכט זאָל זיך ברענען אויף מײַן אָרט“). עס איז אויך אַ מנהג אויף יום כפור אָנצוצינדן גרויסע ליכט, אַז זיי זאָלן ברענען אַ גאַנצן מעת־לעת, און מען רופט עס „נשמה־ליכט“. מען צינדט אויך אָן ליכט בײַ אַלע שמחות של מצוה, ווי אויף אַ חתונה, ברית, בר מצוה. וועגן אָנצינדן ליכט שבת־צונאַכטס צו הבדלה זע זוכוואָרט „הבדלה“. — עס איז אַ מנהג, ווען איינער געפינט זיך אין אַ צרה, בײַ אַ קראַנקייט, מנדר צו זײַן ליכט אין בית המדרש. אַ מנהג איז אויך צו ברענען ליכט אויף די קברים פון גרויסע צדיקים; די חסידים פון רב נחמן בראַסלאַווער געבן אַכטונג, אַז אויפן קבר פון זייער רבין אין אומאַן זאָל זיך שטענדיק אָן אויפהער, ברענען דער נר תמיד.

ליליען, אפרים משה (1874 — 1921), צייכענער, באַאַרבעט פיל יידישע פאָלקס־מאָטיוון, געגעבן אויסדרוק צו די האָפענונגען פון גאולה; געצייכנט בילדער צו די ספורים פון תנ״ך און אַנדערע.

ליליענבלום, משה לייב (מל״ל) געבוירן 1843 אין ליטע — געשטאָרבן 1910 אין אָדעס; העברעאישער שריפטשטעלער, פירער פון חובבי ציון; צוערשט אַ פרומער למדן, נאָכער געוואָרן אויפגעקלערט, געפירט אַ קאַמף פאַר רעפאָרמירן געוויסע דינים פון שלחן ערוך (אין זײַן

„אורחות התלמוד"), אוועק קיין אדעס. געשריבן אין „המליץ", „השחר"; זיין אויטאביאגראפיע „חטאת נעורים" (אונ-טערן פסעוודאנים „צלפחד בן חושים התוהה") האט געמאכט דעם גרעסטן איינדרוק אויף ישיבה בחורים און גע-האלפן פארשפרייטן צווישן זיי השכלה; נאכער מיטגעריסן געווארן מיט דער חבת-ציון-באוועגונג; געווארן סעקרעטאר פון די חובבי ציון; געהערט צו די „מעשיים", פראקטיקער, וואס האבן גע-האלטן, אז מען דארף בויען וואס מער קאלאניעס, אין קעגנזאץ צו אחד העמס גייסטיקן חבת ציון; אויף זיין נאמען איז פאראן אין ארץ-ישראל די קאלאניע „כפר מלל", און אין תל אביב די גאס „רחוב ליליענבלום". — זיינע שריפטן זענען דערשינען אין 4 בענדער „כתבי משה לייב ליליענבלום".

לילית נאמען פון „שדים-קעניגין" אין פאלקס-גלויבן, שטאמט פון ווארט „לילה", נאכט, ווייל זי הערשט ביי-נאכט. צי דאס האט עפעס א שייכות מיט דעם פסוק „אך שם הרגיעה לילית" אין ישעיה ל"ד איז שווער צו זאגן; אין דער גמרא ווערט לילית אלס שד-פרוי דערמאנט עטלעכע מאל; אין שבת קנ"א זאגט די גמרא אז ווער עס שלאפט אליין אין א שטוב ביינאכט האט איבער אים לילית די שליטה; אין די „שיר המעלות" וואס מען שרייבט פאר א קימפעטארין ווערט צוגעגעבן, אז זי זאל געשיצט ווערן פון „לילית"; אין די שפעטערע מוסר-ספרים, אין קב הישר (מחבר געלעבט ענדע 17טן יארהונדערט אין פוילן), ווערן געבראכט מעשיות, ווי לילית פארשטעלט זיך פאר א שיינער פרוי און פארפירט פרומע מענער. — פאראן א מיינונג, אז דער נאמען לילית שטאמט פון דער אלט-בבלישער מיטאלאגיע.

לינעצקי, יצחק יואל (1839—1916) שריפטשטעלער אין יידיש; פאפולער דורך זיין אנטי-חסידישער דערציילונג „דאס פוילישע אינגל", אין וועלכער עס ווערט אויסגעלאכט דאס לעבן פון חסי-דיזם און רביים, פארשטעלנדיק טייל רביים און זייערע גבאים אלס שווינ-דלער; פרטים אין רייזנס „לעקסיקאן".

ליעסין, אברהם (1872 — 1939). דיכטער, רעדאקטאר פון מאנאט-שריפט „צוקונפט" אין ניו-יארק; צוערשט גע-הערט צום בונד"; אין זיינע לעצטע יארן געווען נעענטער צו דער ציוניסטישער ארבעטער-באוועגונג.

ליפשיץ, ישראל (1782 — 1860. צום גדליה תרכ"א אין דאנציג), רב אין דאנציג, בארימטער מפרש פון משניות. אויף וועלכן ער האט מחבר געווען זיין פירוש „תפארת ישראל" און די איינ-לייטונגען צו די משניותן, אין וועלכע ער גיט סיסטעמאטיזירט די כללים פון וויכ-טיקע תלמודישע געביטן ווי ל"ט מלאכות, קרבנות, טומאה וטהרה, קידוש החודש און אנדערע; ער האט אויך געהאט אל-געמיינע בילדונג, און אין זיין דרשה „אור החיים" (צום סוף פון סדר נזיקין) באמיט ער זיך אויסצוגלייכן די טראדי-ציע פון חומש וועגן בריאת העולם מיט די וויסנשאפטלעכע אנטדעקונגען אין גע-אלאגיע וועגן דער עלטער פון דער ערד.

לכה דודי (גיי מיין ליבסטער). פיוט, וואס איז פארפאסט געווארן דורך דעם מקובל ר' שלמה אלקביץ (זע „שלמה אלקביץ") אין 16טן יארהונדערט אין צפת, צו זאגן צו קבלת שבת; דריקט אויס די בענקשאפט צו גאולה; ביי חסי-דים ווערט דער פיוט געזונגען; ביים לעצטן חרוז דרייט זיך אויס דער חזן און דער עולם צו דער טיר; דער אינהאלט

פון פיוט איז ווי מען גייט אנטקעגן די „כלה שבת" צו איר אנקומען און מען באגריסט איר; דער הויפט־מאטיוו פון פיוט איז פאראן שוין אין דער גמרא בבא קמא ל"ב „באו ונצא לקראת שבת מלכתא", „בואי כלה, בואי כלה".

לכיש אלטע שטאט אין ארץ־ישראל, צוגעטיילט צום שבט יהודה (יהושע ט"ו); ווערט דערמאנט אחוץ אין תנ"ך אויך אין די עגיפטישע דאקומענטן פון „תל־אמארנא"; זי איז געווען אין דער צייט פון ערשטן בית המקדש א שטאר־קע פעסטונגס־שטאט, און ספר ירמיה ל"ד דערציילט וועגן איר באלאגערונג אין דער צייט פון חרבן בית ראשון; לעצטנס, אין יאר 1935 האט מען אויפן ארט פון לכיש (היינט „תל דוווייר") געפינען בריוו, וואס דער יידישער קאַ־מענדאנט פון לכיש אין דער צייט פון חרבן בית ראשון, א געוויסער יאוש, האט באקומען צוגעשיקט פון אנדערע קאמענדאנטן; די „בריוו („אגרת לכיש") זענען פארעפנטלעכט געווארן דורך פרא־פעסאר טארטשינער און אין זיי זענען פאראן באשטעטיקונגען צו א ריי ספו־רים פון ספר ירמיה וועגן דער פארפאל־גונג פון א נביא וואס האט פארויסגע־זאגט, אז די מלחמה וועלן יידן פאר־שפילן. — זע אין טארטשינערס אפהאנ־דלונג.

למדן זע „לערנען".

למך איינער פון קינס אור־אור־אייניק־לעך (חומש בראשית ד'). דארט ווערט געבראכט ווי למך האט געהאט צוויי ווײַ־בער און ער האט צו זיי געזאגט „איך האב געהרגעט א מאן צו מיין וואונד, און א קינד צו מיין וואונד, ווייל קין איז נוקם געווארן אויף זיבן מאל און למך אויף זיבן־און־זיבעציק". דער זין פון די דאזיקע ווערטער איז ניט קלאר. און רש"י ברענגט די אגדה אז למך איז גע־ווען א בלינדער און איז געפירט געווארן צו דער יאגד דורך זיין זון תובל קין און ווען ער האט געטראפן קינען זיין זיידע האט ער געמיינט אז דאס איז א חיה און האט אים מיט זיין פייל דערהרגעט; פון גרויס צער האט ער דערנאך געקלאפט מיט די הענט און דערהרגעט אויך זיין זון תובל קין.

למפרונטי, יצחק (1679 — 1756 אין איטאליע), דאקטאר און באריטמטער תלמודישער לעקסיקאגראף, מחבר פון ריי־זיקן תלמודישן לעקסיקאן „פחד יצחק". וואס דערקלערט די ענינים פון תלמוד, צונויפגעשטעלט ענציקלאפעדיש לויט דעם סדר פון אלף־בית; אין 1750 איז דערשינען דאס אות „אלף", נאכער זע־נען דערשינען 5 בענדער ביז אות מ'; ערשט אין די יארן 1864 — 1887 האט די „מקיצי נרדמים" ארויסגעגעבן די איי־בעריקע טיילן ביז צום סוף; למפרונטי איז געווען באריטמט אלס גרויסער דאק־טאר אין זיין צייט, און זיין פארדינסט האט ער אוועקגעגעבן אויף צדקה; אויף זיין ארון, וואוהין מען זאל אים אריינ־לייגן נאכן טויט, האט ער געלאזט אויפ־קריצן די ווערטער: „זע מענטשן־זון, פארלאז דיין וועג, ווייל ביז דאנען קומט דער סוף פון יעדן מענטש. געדענק דיין באשאפער און דיינע יוגנט־טעג, און פריי זיך, ווען דו געפינסט דעם קבר".

לעבן אין דער יידישער רעליגיע ווערט לעבן, חיים, באטראכט אלס דאס העכ־סטע גליק, די גוטע דערשיינונג; דער חומש דברים ל' זאגט „ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב ואת המות ואת הרע — ובחרת בחיים" (זע, איך האב פאר דיר היינט געגעבן דאס לעבן און דאס גוטע, ווי אויך דעם טויט און

דאָס שלעכטע — און דו זאָלסט אויסווײלן דאָס לעבן); אין די עשרת הדברות (שמות כ') ווערט אַלס באַלױנונג געזאָגט „למען יאריכון ימיך" (כדי דו זאָלסט לאַנג לעבן); די ייִדישע תורה ווערט דעריבער אָנגערופן „תורת חיים". די לערע פון לעבן; אויך אין די ייִדישע תפלות ווערט כסדר געבעטן אויף „חיים", „לעבן", און די תפלה צו ראש-חודש-בענטשן אַנטהאַלט די באַצייכענונגען פון דאָזיקן לעבן. — וועגן דער פראַגע פון פעסימיזם און אָפּטימיזם אין ייִדנטום, די יאוש-אויסדרוקן וואָס מען טרעפט טײלמאָל אין די ייִדישע ספרים וועגן לעבן און טויט, זע אין די זוכווערטער „גוט און שלעכט", „טויט".

לעבענזאָן — 1) אברהם דוב, באַקאַנט אויך אַלס „אדם הכהן" (1794 לערך — 1878 אין ווילנע), העברעאישער השכלה-דיכטער אין ליטע, מחבר פון „אמת ואמונה", „כליל יופי" און אַנדערע; ער האָט אויך פאַרעפנטלעכט פּרושים אויף ירמיה, יחזקאל און תרי עשר; געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף דער השכלה-באַוועגונג אין ליטע. — 2) מיכה יוסף, זון פון אדם הכהן, (1828 — 1852), איינער פון די ערשטע מאָדערנע העבעראישע דיכטער, ליריקער, מחבר פון „כנור בת ציון"; איבערזעצט „הריסות טרויה".

לעהמאַן, מאיר (געשטאָרבן 1890), רב און אָרטאָדאָקסישער שריפטשטעלער אין דײטשלאַנד, רעדאַקטאָר פון אָרטאָדאָקסישן „איזראעליט"; מחבר פון היסטאָרישע דערציילונגען אין אָרטאָדאָקסישן גייסט; אין ייִדיש זענען פאַראַן איבערזעצט „שפּאַנישע אינקוויזיציע", „אויף קידוש השם", „ייִדישער מיניסטער", „רבי יוזעלמאַן", „בוסתנאי" און אַנדערע.

לעװ, עמנואל (1854 — ?), באַרימטער געלערנטער אין אונגאַרן; זײנע ווערק איבער די „פלאַנצן-נעמען ביי ייִדן", די „פלאַנצן-נעמען ביי רש"י" און אַנדערע, האָבן אַ גרויסן ווערט.

לעווי — 1) אליעזר (1809 — 1888), געלערנטער, סעקרעטאַר פון משה מאָנטעפיאָרע און זײן באַגלייטער אויף די רייזעס; ער האָט רעדאַגירט און אַרויסגעגעבן די זכרונות פון מאָנטעפיאָרעס רייזעס אין ארץ-ישראל און דמשק; ער האָט אויך מחבר געווען אַנדערע ווערק; — 2) יעקב (1819 — 1892), רב און געלערנטער אין דייטשלאַנד, תלמיד פון רבי עקיבא איגער; באַרימט דורך זײן ווערק „אַראַמעאישע ווערטערביכער פון די תרגומים און דער תלמודישער ליטעראַטור", וואָס האָט געדינט אַלס יסוד אויך פאַר קאָהוטס „ערוך השלם".

לעווינסאָן, יצחק בער (ריב"ל) געבוירן 1860 אין קרעמענעץ, וואָלין; השכלה-שריפטשטעלער אין רוסלאַנד, אָנגעזען אויך אין די רוסישע רעגירונגס-קרייזן; פאַרעפנטלעכט אין 1828 זײן „תעודה בישראל" אַז מען דאַרף לערנען העברעאיש, ניט-ייִדישע שפּראַכן, וועלטלעכע לימודים, מלאכה, און באַזונדערס ערד-אַרבעט; דאָס בוך האָט געהאַט אַן אומגעווײנלעכן איינפלוס און האָט פיל מיטגעהאָלפן צו פאַרשפּרייטן השכלה צווישן ישיבה-בחורים; ער האָט אויך מחבר געווען „בית יהודה" (איבער ייִדישער געשיכטע), „זרבבל" (פאַרטיידיקונג פון תלמוד קעגן דעם מיסיאָנערישן ספר „נתיבות עולם"), „אפס דמים" (קעגן עלילת הדם), „עמק רפאים" (קעגן חסידות); אויך פאַרפאַסט אין ייִדיש „די הפקר-וועלט" (סאַטירע אויף חסידות) און אַנדערע. — וועגן ריב"ל זענען פאַראַן פּרטים אין נאַטאַנזאָנס „ספר הזכרונות".

לעווינשטיין, יוסף (1837 — 1924). רב אין סעראַצק, חסיד פון וואָרקער רביים ר' יצחק און רבי מענדל קאָליש; געלערנטער אין רבנישער און רביישער ביאָגראַפיע; מחבר פון „דור ודור ודורשיו" (לעקסיקאָן פון יאָרצייטן) און פיל פיל בריוו וועגן רבנישער און חסידישער ביאָגראַפיע, פאַנאַנדערגעוואָרפן אין פיל ספרים פון אַנדערע מחברים.

לעוויסאָן, שלמה (געשטאָרבן 1821). העברעאישער דיכטער און שריפטשטעלער אין עסטרייך אין דער השכלה־עפּאָכע; מחבר פון „מליצת ישורון" (פּאָעמעס פון ביבלישן אינהאַלט); מחקרי ארץ" (געאָגראַפיע פון תנ"ך); „בית האוסף"; ווערט באַטראַכט אַלס דער באַדייטנדסטער דיכטער פון דער השכלה־צייט. — פּרטים אין לאַכאָווערס „תולדות הספרות העברית החדשה".

לעטעריס, מאיר הלוי (1804 אין גאַליציע — 1871 אין ווין). העברעאישער דיכטער פון השכלה־צייט; מחבר פון „תופש כנור ועוגב" (לידער); פּאָפּולער געוואָרן זיין ליד „יונה הומיה"; מגיה געוועזן „תנ"ך"; איבערזעצט ווערק פון ראַסין, פראַגמענטן פון געטעס „פאַוסט" („בן אבויה"), אַרויסגעגעבן „מגדול עוז" פון לוצאַטו, „עמק הבכא" פון רבי יוסף הכהן; „זכרון בספר", זכרונות פון דער השכלה־צייט; רעדאַגירט דעם נייעם „המאסף".

לעמבערג (לבוב) אַלטע שטאָט אין מזרח־גאַליציע, האָט געהאַט פאַר דער מלחמה אין 1939 ביי 120 טויזנט יידן אויף אַן אַלגעמיינער צאָל איינוואוינער פון 350 טויזנט; יידן וואוינען אין לעמבערג פון גאָר אַלטע צייטן; ווערן דערמאָנט אין יאָר 1340, ווען דער פּוילישער קעניג קאַזימעזש דער גרויסער האָט זיי געגעבן גלייכבאַרעכטיקונג; אין דער גזרת ת"ח (1648) האָבן לעמבערגער יידן פיל געליטן פון דער באַלאַגערונג דורך כמעלניציקים קאָזאַקן; פון 1867 געהאַט גלייכבאַרעכטיקונג; ענדע 1918, בעת דער מלחמה צווישן פּאָליאַקן און אוקראַינער, אומגעקומען פיל יידן דורך די פּאָליאַקן; לעמבערג איז געווען אַ צענטער פון תורה, השכלה; געהאַט די אָנגעזעענסטע רבנים, רבי יהושע וואַלק (מחבר פון סמע), רבי דוד הלוי, מחבר פון ט"ז; רבי חיים כהן ראַפּאַפּאָרט, רבי יעקב אָרנשטיין („ישועות יעקב"), רבי יוסף שאול נאַטאַנזאָן; די משכילים קראָכמאַל, ראַפּאַפּאָרט, ערטער, מיזעס; אַ לאַנגע צייט זענען דערשינען יידישע און אידיש־פּוילישע צייטונגען („אידישעס טאַגבלאַט", „כוויליא" און אַנדערע). — וועגן די רבנים אין לעמבערג איז פאַראַן דעמביצערס „כלילת יופי".

לעפין, מענדל (1749 אין סאַטאַנאָוו — 1826 אין טאַרנאָפּאָל), באַקאַנט אויך אַלס מענדל סאַטאַנאָווער; פון די אָנגעזעענסטע השכלה־שריפטשטעלער; פריינט פון משה מענדלסאָן; אַרויסגעגעבן „רפואות העם" (פאָלקס־מעדיצין), איבערזעצט „מורה נבוכים" אין אַ קלאָרער משנה־שפּראַך; איבערזעצט „משלי" און „קהלת" אויף יידיש. — זע רייזנס „פון מענדלסאָן ביז מענדעלע".

לעקערט, הערש (1879 — 1902 אין ווילנע), סאָציאַליסט, שוסטער־אַרבעטער, מיטגליד פון „בונד"; מאַרטירער; אין 1902 האָט ער געשאָסן אויף דעם רוסישן ווילנער גובערנאַטאָר דערפאַר וואָס ער האָט געפּייניקט אַרבעטער־סאָציאַליסטן; מען האָט אים געכאַפּט און אים אויפגעהאַנגען; לייוויק האָט געשריבן אַ דראַמע וועגן זיין מאַרטירערטום.

לערנען מיטן וואָרט „לערנען" (אין העברעאיש „למוד"), ווערט פאַרשטאַנען אין דער יידישער רעליגיע דאָס לערנען תורה, און דאָס ווערט פאַרעכנט אַלס די העכסטע פליכט פון יעדן ייד. אין דער פרשה פון שמע ישראל (דברים ו'), וואָס איז די ערשטע פרשה פון קריאת שמע, ווערט אָנגעזאָגט אַז מען זאָל אַליין לערנען (ודברת בם) די תורה („הדברים האלה") און מען זאָל זי אויך לערנען די קינדער („ושננתם לבניך"); אין חומש דברים ה' ווערט געזאָגט „ולמדתם אותם", איר זאָלט זיי (די אַלע מצוות פון דער תורה) לערנען; אין ספר יהושע א' ווערט געזאָגט וועגן דער ספר התורה „והגית בו יומם ולילה" (זאָלסט אריינטראַכטן אין איר בייטאָג און ביינאַכט). אין דער משנה און גמרא און שפּעטערע ספרים ווערט די באַדייטונג פון לערנען תורה באַטראַכט אַלס זייער גרויס. די משנה אין פאה א' וואו עס ווערן אויסגערעכנט וויכטיקע מצוות, ווי העלפן אַ צווייטן מענטש, כבוד אב ואם און אַנדערע, ווערט געזאָגט „ותלמוד תורה כנגד כולם", אַז דאָס לערנען תורה איז וויכטיק ווי אַלע מצוות צוזאַמען. אין דער משנה פון מסכת אבות, וואָס איז די זאַמלונג פון די ווערטער פון תנאים וועגן דעם ווי אַזוי דער ייד דאַרף זיך אויפירן, ווערט אין פיל ערטער אָנגעוויזן אויף דער גרויסקייט פון לערנען תורה, און דער 6טער פרק פון אבות, וואָס געהערט ניט צו דער משנה, נאָר איז אַ ברייתא, איז געווידמעט בלויז צו דערציילן די שבחים פון לערנען, און זי הייסט דעריבער די „ברייתא קנין תורה". דאָרט ווערט געזאָגט, אַז אפילו ווען מען דאַרף ליידן, „פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן (עסן ברויט מיט זאַלץ, טרינקען אין אַ מאָס וואַסער, שלאָפן אויף דער ערד) זאָל מען עוסק זיין אין לערנען. אין קידושין מ' ווערט געבראַכט אַז די תנאים רבי עקיבא און אַנדערע האָבן באַשלאָסן אַז לערנען איז וויכטיקער ווי מצוות טאָן, ווייל „לימוד מביא לידי מעשה", לערנען ברענגט צו טאָן מצוות; דער רמב"ם אין זיין ספר משנה תורה האָט אַ באַזונדערע אָפּטיילונג פון „הלכות תלמוד תורה". און די מצוה פון לערנען ווערט פאַרעכנט דאָרט פאַר די גרעסטע מצוה. ביי יידן איז דעריבער דאָס לערנען געווען זייער פאַרשפּרייט, און דער גרעסטער שבח וואָס מען האָט געזאָגט וועגן איינעם איז געווען, אַז ער „קען לערנען". ער איז אַ „למדן", אַ „גדול בתורה", אַ „גאון"; ווען אַ פאָטער האָט געטאָן אַ שידוך מיט אַ טאָכטער האָט ער געזוכט אַ חתן אַ „לערנער" און מען פלעגט דעם חתן „פאַרהערן" צי ער קען לערנען (דאָס האָט אַ יסוד אין דער גמרא, אַז מען טאָר ניט נעמען אַן איידעם אַן „עם הארץ", פסחים מ"ט). — וועגן לערנען קינדער זע „חדר", „ישיבה", „קינדער דערציאונג".

לפ"ק זע זוכוואָרט „קאַלענדאַר".

לץ, לצים אין תנ"ך ווערט דער „לץ" באַטראַכט אַלס אַ שלעכטער מענטש; מיטן וואָרט „לץ" האָט מען פאַרשטאַנען אַ מענטש פון לייכטזיניקער אויפירונג; אין תהלים א' ווערט געזאָגט אַלס לויב פון אַ פרומען מאַן „ובמושב לצים לא ישב" (ער פאַרברענגט ניט אין דער געזעלשאַפט פון לצים); אין דער גמרא האָט „לץ" געהייסן איינער, וואָס מאַכט חוזק פון אַנדערע מענטשן (עבודה זרה י"ח און אַנדערע). — אין יידישע פאָלקס־גלויבונגען האָבן „לצים" געהייסן אויך אַ סאָרט שדים, וועלכע טוען אָפּ „שפּיצלעך" מענטשן, מאַכן חוזק פון זיי. און עס ווערן דערציילט פאַרשידענע מעשיות וועגן זיי. — יידישע אַקטיאָרן

אין פורים־שפּילער האָבן אויך געהייסן „לצים" (שיפּער, אין „געשיכטע פון יידישן טעאַטער").

לקט, שכחה, פאה אין חומש (ויקרא י"ט, דברים כ"ד) ווערט געזאָגט, אַז איינער שניידט די תבואה פון פעלד, זאָל ער ביים עק פעלד איבערלאָזן „פאה" (עק), דאָס הייסט אַביסל תבואה. די אָרעמעלייט, וואָס האָבן ניט אייגענע פעלדער, זאָלן קומען און עס נעמען פאַר זיך. דאָס זעלבע אויב איינער פאַרגעסט אַ בינטל תבואה אַראָפּצונעמען, זאָל ער עס שפּעטער מער ניט אַראָפּנעמען, נאָר אויך עס איבערלאָזן פאַר אָרעמעלייט; דאָס הייסט „שכחה" (פאַרגעסן); אויך ווען איינער שניידט תבואה אָדער פּרוכטן פון בוימער און עס פאַלט אַראָפּ אַביסל תבואה אָדער פּרוכטן, זאָל ער דאָס ניט אויפקלויבן („לקט") נאָר איבערלאָזן פאַר אָרעמעלייט. אין דער משנה פאה ווערן געבראַכט די פאַרשידענע דינים וועגן די מצוות פון „לקט, שכחה, פאה".

לשון הרע (רעדן שלעכטס), אין דער יידישער רעליגיע ווערט לשון הרע באַטראַכט אַלס אַ זייער שלעכטע מידה און איז שאַרף פאַרבאָטן. אין חומש ויקרא י"ט ווערט געזאָגט דערויף: „לא תלך רכיל בעמיך", דו זאָלסט ניט רעדן רכילות; אין דעם תלמוד און מדרש ווערט אָנגעוויזן אויף דער גרויסער זינד פון לשון הרע; אין ירושלמי פאה א' ווערט געזאָגט אַז לשון הרע איז אַ גרעסערע זינד ווי דינען עבודה זרה; אין פּסחים קי"ח ווערט געזאָגט, אַז די זינד איז ניט נאָר ווען מען דערציילט לשון הרע, נאָר אויך ווען מען נעמט אָן לשון הרע; די גמרא אין בבא בתרא קס"ד וואָרנט אויך קעגן „אבק לשון הרע" (שטויב פון לשון הרע), דאָס הייסט אַזעלכע רייד, וואָס זענען ניט דירעקט שלעכטס וועגן אַ צווייטן מענטש, אָבער זיי פירן צו שלעכטע געדאַנקען וועגן אַ צווייטן מענטש; אויך די שפּעטערע בעלי מוסר האָבן שטאַרק געוואָרנט קעגן לשון הרע. רבי ישראל מאיר הכהן האָט געשריבן באַזונדערע ספרים וועגן לשון הרע „חפץ חיים", „שמירת הלשון".

לשון־קודש זע „העברעאיש".

לשנה הבאה בירושלים (דעם קומענדן יאָר אין ירושלים), אַ פייערלעכער תפילה־וואונטש, וואָס מען זאָגט ענדע דעם סדר, פּסח ביינאַכט, און ענדע יום כיפּור נאָך נעילה; אין ירושלים זאָגט מען „לשנה הבאה בירושלים הבנויה" (קומענדן יאָר אין אויפגעבויטן ירושלים).

לשנה טובה (צו אַ גוט יאָר). וואונטש נוסח, מיט וועלכן מען ווינטשט זיך די ערשטע נאַכט ראש השנה נאָכן דאַווענען; מען זאָגט „לשנה טובה תכתבו ותחתמו", צו אַ גוט יאָר זאָלט איר ווערן פאַרשריבן און פאַרחתמעט. פאַר ראש השנה איז אויך דער מנהג צו שיקן איינער דעם צווייטן לשנה־טובה־קאַרטן. — זע „כתיבה וחתימה טובה", „ראש השנה".

מ

מ (מים) אין דעם העברעאישן און יידישן אלף־בית דאס 13טע אות; אלס ציפער 40; צום סוף ווערט געשריבן „ם", און ווערט גערופן אין העברעאיש „מים סתומה" און אין יידיש „שלאסע־מים".

מאבד עצמו לדעת זע „זעלבסט־מארד".

מאגנעס, יהודה (געבוירן אין אמעריקע). ציוניסטישער טוער, גרינדער און קאנצלער פון דער אוניווערסיטעט אין ירושלים זינט 1924 אין ארץ־ישראל. מחבר פון רעדעס־זאמלונג „נאומי הקנצלר"; פאליטיש־ציוניסטיש אנהענגער פון „ברית שלום".

מאהליווער, שמואל (1824—1898). רב און חובב ציון; רב אין סובאלק, ראדאם, צום סוף אין ביאליסטאק; געגרינדעט די חובבי ציון אין ווארשע (1881); געווען אין פאריז, געווירקט אויף באראן ראטשילד אין פאריז צו העלפן בויען יידישע קאלאניעס אין ארץ־ישראל; גרינדער פון קאטאוויצער חובבי־ציון־אסיפה (1884), געהאלפן גרינדן די קאלאניעס „עקרון", „רחובות", גייסטיקער גרינדער פון מזרחי. פארעפנטלעכט פיל ארטיקלען און הלכה־מאמרים; אויף זיין נאמען קאלאניע „בן שמואל" אין ארץ־ישראל.

מאזע, יעקב (1860 — 1924) רב. שריפטשטעלער, ציוניסטישער פירער און כלל־טוער אין מאסקווע; באקאנט מיט זיינע מוטיגע ארויסטרעטונגען אין בייליס־פראצעס (1913) אין קיעוו צו פארטיידיקן די יידישע אמונה; פארעפנטלעכט אין יידיש און העברעאיש „זכרונות".

מאטעמאטיק וועגן דעם אנטייל פון יידן אין דער אנטוויקלונג פון מאטעמאטישע וויסנשאפטן זענען געשריבן געווארן א ריי אפהאנדלונגען. הגם קיין אויספירלעכע באארבעטונג, וואס זאל ארומנעמען די גאנצע צייט פון די עלטסטע צייטן ביז איצט, איז ניט פאראן. אין תנ"ך געפינען מיר וויניק אנדייטונגען אויף מאטעמאטיק; אין מלכים א' ז' ביים ים פון שלמה המלך אין בית המקדש איז פאראן די אויסרעכענונג פון „פי" (די באציאונג צווישן דעם היקף פון א קרייז צום קרייז־דורכשניט) אויף 3, און דער דאזיקער כלל איז אויך שפעטער אנגענומען געווארן אין דער גמרא. פון די אלטע צייטן ווייסן מיר אלזא גארניט וועגן די יידישע מאטעמאטיק־קענטעניש. אין תלמוד זענען פאראן עפעס מעהר ידיעות, און אין דער גמרא עירובין און סוכה געפינען מיר פרואוון צו בארעכענען די דיאגאנאל־ליניע פון א קוואדראט, איינגעשריבענעם קוואדראט אין א ראד (סוכה ח' און אנדערע). אין מיטלאלטער האבן יידן פיל געטאן פאר דער אנטוויקלונג פון מאטעמאטיק; דאס עלטסטע ספר איז „משנת המדות"; א ייד האט אין 8טן יארהונדערט געבראכט קיין אראביע און אייראפע דעם אינדישן ציפער־סיסטעם (אונדזער היינטיקער צייכנס־סיסטעם פון 1 ביז 10 און די 0); יידן האבן איבערזעצט פון אראבישן די גריכישע מאטעמאטישע ווערק און איבערהויפט פארשפרייט רעכן־קענטעניש אין אייראפע; מאטעמאטיקער זענען געווען רבי אברהם בר חייא, רבי אברהם אבן עזרא, רבי משה בן מימון (רמב"ם), ישראלי און אנדערע; אין דער נייער צייט זענען בארימט געווען יידישע מאטעמאטיקער ווי יאקאבי, קאנטאר (געארג און

מאריץ), מינקאווסקי, איינשטיין, לעוויטשיוויטא, האדאמאר און פיל אנדערע פון קלענערן פארנעם. — זע צוקערמאנס דייטשע בראשור „דאס מאטעמאטישע אין תלמוד״; זע גערשונפעלדס ענגליש בוך „יידן אין דער וויסנשאפט״. א רשימה פון יידישע מאטעמאטיקער (יאר 1934).

מאיר, רבי (בעל־הנס) תנא אין ארץ־ישראל אין מיט פון 2טן יארהונדערט; פאראן אן אגדה אין גטין נ״ו, אז ער האט געשטאמט פון רוימישן קייזער נירון, וועלכער זאל זיך האבן מגייר געווען; רבי מאיר איז געווען א תלמיד פון רבי עקיבא און אויך פון אלישע בן אבויה („אחר), וועלכער איז ארויס לתרבות רעה; ער האט געהאט ויכוחים מיט ניט־יידישע פילאזאפן (חגיגה ט״ו); זיינע הלכות און אגדות זענען פאראן אין משנה, ברייתות, גמרא, מדרשים, און עס ווערט געזאגט (סנהדרין פ״ו) „סתם מתניתין רבי מאיר״ (א סתם הלכה אין דער משנה שטאמט פון רבי מאיר); אין סנהדרין ל״ח ווערט געזאגט אז רבי מאיר האט געזאגט א סך משלים, און די משנה סוף סוטה זאגט, אז ווען רבי מאיר איז געשטארבן זענען פארשוואונדן געווארן די משלים־זאגערס. ער האט זיך צוקריגט מיטן נשיא רבי שמעון בן גמליאל (הוריות י״ג); ער איז געווען א סופר (עירובין י״ג); פון זיינע אגדה־ווערטער: „טוב מאד״, האט ער געשריבן „טוב מות״. (עס איז גוט דער טויט, מדרש בראשית רבה); א מענטש זאל לערנען זיין זון א לייכטע און גרינגע מלאכה, און זאל מתפלל זיין צו גאט, צו וועמען אלע עשירות געהערט (משנה סוף קידושין); האב ליב דעם וואס שטראפט דיך און האב פיינט דעם וואס לויבט דיך (אבות דרבי נתן כ״ט); א גוי וואס לערנט איז אזוי גרויס ווי דער כהן גדול (בבא קמא ל״ח). — ווען זיין פרוי ברוריה און פאמיליע־לעבן זע זוכווארט „ברוריה״. — אין ירושלמי סוף כלאים ווערט געזאגט, אז ער איז געשטארבן אין חוץ לארץ, אין עסיא, און ער איז געקומען צו קבורה דארט אויפן ברעג פון ים. די שפעטערע יידישע טראדיציע ווייזט אז, אז זיין קבר איז אין טבריה, און מען רופט אים „רבי מאיר בעל הנס״ (פון דער גמרא אין עבודה זרה י״ח ווען די ניסים וואס זענען מיט אים געשען און וואו עס ווערט געזאגט „אלהא דמאיר ענני״, „גאט פון מאיר ענטפער מיר״). עס איז אויך דער מנהג געווארן אין אלע לענדער וואו יידן וואוינען, צו האבן געלט־פושקעלעד פון רבי מאיר בעל הנס און די געלטער זענען געשיקט געווארן קיין ארץ־ישראל אויסצוהאלטן די דארטיקע יידן (זע זוכווארט „חלוקה״); לויט טייל היסטאריקער זאל דער נאמען שטאמען גאר פון „קופת רמב״ן״, ווייל דער רמב״ן (רבנו משה בן נחמן אין 13טן יארהונדערט) האט עס איינגעפירט, און עס איז פארגרייזט געווארן אויף „רמבה״ן״, און דאס איז אויסגעטייטשט געווארן אויף רבי מאיר בעל הנס.—אויפן קבר פון רבי מאיר בעל הנס אין טבריה ווערט יעדן 15טן טאג אין אייר געפייערט די „הילולא״, מען צינדט אן „הדלקות״ און מען זאגט זהר. — זע „אגדות התנאים״ פון באכער.

מאיר בן ברוך פון רוטענבערג (לערך 1215 — 1293 אין געפענגעניש אין דייטשלאנד), רב און פוסק אין דייטשלאנד, באקאנט אויך אלס „מהר״ם מרוטנבערג״; זיין תלמיד איז געווען רבנו אשר (הא״ש״); אנגעזעענסטער פוסק אין זיין צייט און אויך שפעטער; דער דייטשער קייזער רודאלף האט אים איינגעזעצט אין דער תפיסה אין שלאס ענזיסהיים (אין יאר 1286) און האט פארלאנגט

פון די יידישע קהלות אין דייטשלאנד א גרויסע סומע אויסגעלייזגעלט. דער מהר"ם האט פון תפיסה ארויסגעשיקט דעם באפעל, אז מען זאל ניט געבן פאר אים קיין געלט, ווייל דער קייזער זעענדיק אז מען קאן אויספרעסן געלט וועט ער אלעמאל ארעסטירן רבנים; ער איז געזעסן אין תפיסה 10 יאר און איז דארט גע־שטארבן; אויך נאכן טויט איז ער גע־לעגן א לאנגע צייט אין תפיסה ביז א ייד זיסקינד האט פאר אים באצאלט א גרויסע סומע געלט און אויסגעלייזט זיין קערפער און געבראכט צו קבר ישראל.— דער מהר"ם האט אחוץ זיינע ספרים אין הלכות („שאלות ותשובות", תוספות אויף גמרא און אנדערע) אויך געשריבן פיוטים, און באקאנט איז זיין קינה „שאלי שרופה באש" אויף דער גזירה צו פארברענען גמרות. — זע ווייס „דור דור ודורשיו", חלק ה'.

מאיר פון לובלין (מהר"ם)

(1558 — 1616 אין לובלין), רב און ראש ישיבה, צוערשט אין קראקע, נאכער אין לעמבערג, צולעצט אין לובלין, באקאנט מיטן נאמען „מהר"ם מלובלין, מחבר פון שאלות ותשובות „מנהיר עיני חכ־מים" און אנדערע; באקאנט דורך זיינע הגהות צו גמרות געדרוקט צום סוף פון די גמרות.

מאיר פון פרעמישלאן

(געשטארבן 1850), פאלקס־רבי אין גאליציע; די צו־נויפגעזאמלטע געלטער האט ער צעטיילט צווישן ארעמע לייט; באקאנט מיט זיינע ווערטלעך; וועגן אים איז פאראן „מרג־ניתא דרבי מאיר".

מאיר ש"ץ

(געשטארבן 1096), חזן אין ווארמס און מיינץ; מחבר פון פיוט „אקדמות", ווארשיינלעך אויך פון „שיר הכבוד" און אויך פון סליחות און פיו־טים; וועגן אים איז פאראן א לעגענדע. אז ער איז געווען ביי די „בני משה" אויף יענער זייט סמבטיון; ער און זיין ווייב און זון זענען אומגעקומען דורך די נוסעי הצלב.

מאירי, מנחם

(1249 — 1306 אין דרום־פראנקרייך), מפרש פון תלמוד; זיינע פירושים אויף גמרא מיטן נאמען „בית הבחירה" זענען געדרוקט געווארן ביסלעכווייז, און טייל פון זיי זענען נאך אין כתב יד; אין ווין, יאר 1854, איז געדרוקט געווארן זיין פירוש אויף אבות און דער ארויסגעבער שטערן האט צו־געגעבן די ביאגראפיע פון מחבר.

מאכלות אסורות

זע „טריפה".

מאכלים

יידן האבן זייט גאר אלטע צייטן זיך אונטערשיידט פון אנדערע פעלקער אין זייער עסן, קודם כל, צוליב רעליגיעזע מאטיוון. שוין דער חומש אנטהאלט געבאטן, וועלכע זאכן יידן טארן ניט עסן, ווי למשל פלייש מעגן יידן נאר עסן פון אזעלכע בהמות און חיות, וועלכע זענען מפרים פרסה און מעלה גרה (האבן צעשפאלטענע קלאען און ברענגען צוריק ארויף דאס עסן); פון געפליגל און פון פיש מעגן יידן עסן נאר געוויסע מינים (אויסגערעכנט אין ויקרא פרשת שמיני). אחוץ דעם איז פאראן דער באקאנטער פארבאט וועגן ניט עסן פליישיקס מיט מילכיקס צוזאמען (וועגן דעם זע זוכווארט „בשר בחלב"). יידן איז אויך פארבאטן צו טרינקען וויין, אנגערירט דורך א ניט־ייד (זע „וויין"). אבער אחוץ די דאזיקע רעליגיעזע פאר־באטן און אויך דאדורך וואס ביי יידן דארף מען פלייש גוט אויסווייקן און אויסזאלצן איידער מען גייט עם קאכן כדי ניט צו נוצן דאס בלוט, איז בכלל צוליב דער אפגעזונדערטקייט צווישן יידן

און אנדערע פעלקער מיט דער צייט אנטשטאנען א ספעציפישע יידישע קיך, באזונדערע יידישע מאכלים, אנדערע צוגרייטונג. — אין תנ"ך געפינען מיר וועגן פארשידענע מאכלים וואס יידן האבן געגעסן: פלייש (הגם פון בראשית א' איז צו זען אז אין די ערשטע צייטן האט מען קיין פלייש נישט געגעסן. אבער פון פרשת נח איז צו זען, אז נאכן מבול האט מען מתיר געמאכט פלייש), פיש, מילך, פארשידענע געבעקסן (ברויט, מצות, קוכנס און אנדערע) פון ווייץ און גערשטן־מעל, גרינווארג, פרוכטן (פון פרוכטן דער עיקר פייגן, וויינטרויבן. דערפון איז דער אויסדרוק „תחת גפנו ותחת תאנתי", איילבירטן, און טיילמאל אויך טייטלען). אין דער תלמודישער ליטעראטור געפינען מיר נעמען פון זייער פארשידענע מאכלים. אין די פוסקים און שאלות ותשובות ספרים פון מיטלאלטער געפינען מיר גאנץ אפט נעמען פון מאכלים, וועלכע זענען אנדערש אין פארשידענע לענדער, און דערפון איז צו זען אז כאטש די יידישע קיך איז געווען אפגעזונדערט איז זי דאך געווען שטארק באאיינפלוסט פון דער קיך פון פאלק, צווישן וועלכן די יידן האבן געוואוינט. באזונדערס ספעציפיש האט זיך אויסגעצייכנט די יידישע קיך אויף שבתים און ימים טובים, ווי מיט קאכן פיש (אויך ביי נישט יידן איז באקאנט פיש צוגעגרייט לויטן יידישן שטייגער) געפילטע און נישט־געפיטע, ציבעלעס מיט שמאלץ, טשאלנט (זע זוכווארט „טשאלנט"). קוגל, חלות, קניידלעך, און פאר טייל ימים טובים און האלב ימים טובים זענען געמאכט געווארן ספעציעלע מאכלים, ווי קרעפלעך אין ערב יום־כפור, השענא רבא, פורים, מילכיקע מאכלים אין שבועות, קניידלעך אין פסח, המן־טאשן אין פורים, געפרעגלטע קארטאפל־פלעצלעך אין חנוכה, ספעציעל געפלאכטענע חלות אויף ראש השנה און הושענא רבא. — וועגן דער צייט פון תנ"ך איז פאראן אין דייטש שפיצער „דאס מאהל ביי דען העבראערן"; וועגן דער נייערער צייט איז פאראן יהודה עלזעט „דער וואונדער־אוצר פון דער יידישער שפראך" אין דעם טייל וועגן מאכלים.

מאכמעד (מוחאמעד),

געבוירן לערך 570 — געשטארבן 632 אין אראביע, נביא און גרינדער פון דער מאכמעדאנישער רעליגיע, איסלאם; די באציאונג פון מאכמעד צו יידן און דער יידישער רעליגיע איז געווען פארשידן; טיילמאל האט ער יידן רודף געווען און אויסגעקוילעט עטלעכע יידישע שבטים אין אראביע דערפאר וואס זיי האבן אים נישט אנערקענט; טיילמאל האט ער שטארק גערימט די יידן אין זיין הייליקן ספר „קאראן", אין וועלכן ער שרייבט אין גאטס נאמען: „בני ישראל, אייך האב איך אויסדערוויילט פון אלע פעלקער". עס איז באוויזן געווארן אז פיל פון זיינע לערעס און באזונדערס די סיפורים וועגן תנ"ך־פערזענלעכקייטן, וועלכע ער האט פארעפנטלעכט אין קאראן, האט מאכמעד גענומען פון יידן; מען געפינט אין קאראן די אגדות פון מדרשים וועגן אברהם אבינו און נמרוד, וועגן ישמעאל, יוסף און די ברידער און אנדערע; ער האט אויך גענומען פון דער יידישער רעליגיע א ריי מצוות ווי נישט עסן חזיר, בלוט, תעניתים, תפילות, און דער עיקר די אמונה אין איין גאט; דער געלערנטער גייגער האט אנגעשריבן א גרינטלעך בוך „וואס האט מאכמעד גענומען פון יידנטום?".

מאנאטעאיזם

גריכיש ווארט, דער טייטש איז „איין־געטלעכקייט", באצייכנט די אמונה, אז עס איז פאראן נאר איין גאט, אין קעגנזאץ צו „פאליטע־

איזם", פיל־געטלעכקייט. מאנאטעאיזם, אדער ווי מען רופט עס אן אין די יידי־ שע ספרים „אחדות השם", אויך „אמונת היחוד", איז דער הויפט־יסוד פון דער יידישער רעליגיע, און איז אויסגעדריקט אין די ערשטע צוויי פון די עשרת הדב־ רות („אנכי" און „לא יהיה"), און אויך אין פסוק „שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד". די יידישע רעליגיעזע פילאזאפן אין מיטלאלטער (רב סעדיה גאון, רבי בחיי אין „חובות הלבבות", דער רמב"ם אין „מורה נבוכים" און אין משנה תורה אין חלק „מדע") האבן געפרואווט ברענ־ גען באווייזן פאר דער איין־געטלעכקייט. זע זוכווארט „עיקרים".

מאנדעלקערן, שלמה

(1846 אין רוסלאנד — 1902 אין ווין), געלערנטער אין חכמת ישראל, דיכטער; באריממט דורך זיין גרויסער ארבייט, קאנקארדאנץ אויף תנ"ך מיטן נאמען „היכל הקדש".

מאנטעפיארע, משה

(1784 אין איטאליע — 1885 אין ענגלאנד), ענג־ ליש־יידישער פילאנטראפ און כלל־טוער; געהאט דעם טיטל „סער"; זינט 1840 ווען ער איז געפארן קיין דמשק ראטעווען די דארטיקע יידן פון עלילת דם, האט ער געווידמעט פיל פון זיין צייט פאר יידי־ שע ענינים אין פארשידענע לענדער; אין 1846 און 1872 געווען אין רוסלאנד איז זיך באמיט ביי די קיסרים ניקאליי דעם ערשטן און אלעקסאנדער דעם צווייטן לטובת יידן; געוועזן אין ארץ־ישראל אין 1827 און נאכער נאך 6 מאל (דאס לעצ־ טע מאל 1875); געקויפט ערד ארום ירו־ שלים און ארום יפו צו באזעצן דארט יידן; געגרינדעט די חברה „מזכרת משה" פאר ישוב ארץ ישראל; פאפולער צווישן יידישע מאסן, און זיין בילד איז געהאנ־ גען אין פיל יידישע הייזער; אין „בצל־ אל"־מוזעאום אין ירושלים איז פאראן זיין קארעטע, אין וועלכער ער פלעגט פארן, און אויף איר איז אויסגעקריצט דער נאמען „ירושלים"; געווען א פרומער ייד; אויף זיין קבר אין ראמסגייט האט ער געהייסן נאך בחייו אויפשטעלן אן אוהל ענלעך צום קבר רחל; אויף טייל זיינע רייזעס האט אים באגלייט זיין פרוי יהודית (1784 — 1862); אויף זיין נא־ מען זענען פאראן אין ירושלים די שכו־ נות „אוהל משה", „זכרון משה", „קרית משה", „שכונת מאנטעפיארע" (לעבן תל־אביב); א בוך מיט זכרונות וועגן אים האט פארעפנטלעכט זיין סעקרעטאר אליעזר לעווי.

מאנטרעאל

זע „קאנאדע".

מאסף

זע „המאסף".

מאפו, אברהם

(1808 אין קאוונע — 1868 אין קעניגסבערג), פון די ערשטע מאדערנע העברעאישע שריפטשטעלער; אמבארימטסטן איז זיין ראמאן פון דער ביבלישער צייט „אהבת ציון" (איבער־ זעצט אין פיל שפראכן); האט אויך געשריבן „אשמת שומרון", „עיט צבוע" און אויך לערן־ביכער. זיין „אהבת ציון" מיט די נאטור־שילדערונגען פון ארץ־יש־ ראל, אירע בערג און פעלדער און דאס אידילישע לעבן פון די אמאליקע יידישע פאסטוכער, האט געהאט א גרויסן איינ־ פלוס צו פארשפרייטן חבת ציון. — זע „תולדות הספרות העברית החדשה" פון לאכאווער.

מאראנען

זע „אנוסים".

מאראקא

לאנד אין צפון־מערב פון אפריקע, באזעצט דורך אראביש־רעדנדע מאכמעדאנער; לערך 7 מיליאן באפעלקע־ רונג; צווישן זיי 150 טויזנט יידן; צע־ טיילט צווישן פראנקרייך און שפאניע;

דער יידישער ישוב אין מאראקא איז אלט ביי 2,000 יאר; אין 12טן יארהונדערט איז געווען מצד די מאכמעדאנער א שמד גזרה אויף יידן; אין 1391 און שפעטער ביים גרוש פון שפאניע, 1492, זענען אנגעקומען פיל שפאנישע יידן קיין מאראקא; דאס יידישע לעבן איז דארט געווארן כסדר ערגער; זינט פראנקרייך האט איבערגענומען דעם גרעסטן טייל מאראקא (אין מיט 19טן יארהונדערט) האט זיך די יידישע לאגע פארבעסערט; די „אליאנס" האלט דארט אוים שולן; אין מאראקא האבן אין פארשידענע צייטן געלעבט אנגעזעענע יידישע פערזענלעכקייטן, ווי דער רמב"ם און אנדערע. — א גרינטלעך ווערק איבער דער געשיכטע פון יידן אין מאראקא האט געשריבן טולידאנו, „נר המערב" (ירושלים 1910).

מאַרקס, קאַרל (1818 אין דייטשלאנד — 1883 אין לאנדאן), טעארעטיקער פון סאציאליזם, מחבר פון „קאפיטאל", צוזאמען מיט ענגעלס ארויסגעגעבן „קאמוניסטישן מאניפעסט". באגרינדער פון מאטעריאליסטישער אויפאסונג אין דער געשיכטע; ער האט אפגעשטאמט פון יידן; זיין פאטער איז שוין געווען א משומד; ער זאל האבן געשטאמט פון רבנים. מארקס האט מיט יידישקייט ניט געהאט קיין שייכות. וועגן יידן האט ער געשריבן „צו דער יידן־פראגן". באטראכט יידן אלס א בורזשואזן עלעמענט.

מאַרשאַל, לואי (1856 — 1929). יידישער כלל־טוער אין אמעריקע; גרינדער פון „אמעריקאנער יידישן קאמיטעט"; פירער פון „דזשאינט"; אין 1919 פירער פון די יידישע דעלעגאציעס צו דער פרידנס־קאנפערענץ אין פאריז; ערשטער פרעזידענט פון ראט פון „יידישער אגענץ" (1929).

מאַרשאַליק זע „בדחן".

מבול אין חומש בראשית ו' ווערט דערציילט, אז ווען גאט האט געזען ווי די מענטשן אויף דער ערד פירן זיך אויף שלעכט, ותמלא הארץ חמס, און די גאנצע ערד איז פול געווארן מיט רויב, האט ער געזאגט צו זיך: „איך וועל אפמעקן די באשעפענישן פון דער ערד". עס איז דעמאלט געווען איין צדיק אויף דער ערד, נח, און זיינע 3 זין, שם, חם און יפת. גאט האט געהייסן נחן זיך מאכן א תבה, א גרויסן קאסטן, מיט א סך קעמערלעך. און ער און זיינע זין און זייערע פרויען זאלן אריין אין דער תבה, ווי אויך פון יעדן מין לעבעדיק באשעפעניש זאל ער אריינעמען אין דער תבה צו פאר, א זכר און א נקבה, ווי אויך עסנווארג. נאכדעם ווי זיי זענען אלע אריין אין די תבה האט גאט געעפנט אלע קוואלן פון דער ערד און אלע פענסטער פון הימל און אראפגעלאזט א מבול, א פארפלייצונג אויף דער ערד. אלע מענטשן און אנדערע לעבעדיקע באשעפענישן זענען אומגעקומען; געראטעוועט זענען געווארן נאר נח און זיין פאמיליע און די לעבעדיקע באשעפענישן אין דער תבה, וועלכע איז געשוואומען אויפן וואסער. די תבה האט זיך נאך 150 טעג אפגעשטעלט אויף די בערג אררט. דאס וואסער איז געווארן דעמאלט קלענער. נח האט עטלעכע מאל ארויסגעשיקט א טויב צו זען צי מען קאן שוין ארויסגיין פון דער תבה; די טויב איז דאס צווייטע מאל צוריקגעקומען מיט אן איילבירט־בלאט אין מויל, און דאס דריטע מאל איז זי אינגאנצן ניט צוריקגעקומען. דעמאלט איז נח, לויט גאטס באפעל, צוזאמען מיט אלע באשעפענישן ארוים פון דער תבה. און האט מקריב געווען קרבנות צו גאט. ווען גאט האט געשמעקט דעם ריח נחוח פון די קרבנות האט ער געזאגט, אז ער

וועט מער ניט ברענגען קיין מבול אויף דער ערד און אלס צייכן דערצו האט ער געגעבן אין די וואלקנס דעם רעגנבויגן („קשת בענן"). — אין דער גמרא און מדרש (בראשית רבה פרשת נח, סנהדרין ק"ח) ווערן געבראכט סיפורים און דברי אגדה אין צוזאמענהאנג מיטן מבול. די מענטשן אויף וועלכע דער מבול איז געקומען ווערן באצייכנט אלס זייער שלעכטע און ווערן אנגערופן דער „דור המבול". — דער ספור וועגן מבול און ווי איינער א צדיק איז ארויסגעראטעוועט געווארן, ווערט אויך געבראכט אין די סיפורים פון אלט־בבל. — ישעיה הנביא רופט אן דעם מבול „מי נח" (ישעיה נ"ד).

מגדל בבל (טורם פון בבל). איז תורמש בראשית י"א ווערט דערציילט. אז צוערשט האבן אלע מענטשן אויף דער ערד גערעדט איין שפראך. נאר איינמאל האבן די מענטשן אפגעמאכט ביי זיך צו בויען א שטאט און א הויכן טורעם, וועלכער זאל מיטן שפיץ דערגרייכן דעם הימל; גאט האט דעריבער אריינגעבראכט אין די מענטשן א פארשידנקייט פון שפראכן, כדי איינער זאל ניט פארשטיין וואס דער צווייטער רעדט; זינט דעמאלט האבן זיי אויפגעהערט צו בויען די שטאט און דעם טורעם. דעריבער האט מען א נאמען געגעבן די שטאט בבל (צעמישעניש). — אין דער גמרא און מדרש (בראשית רבה פרשת נ"ח) ווערט דער דור פון יענע מענטשן אנגערופן „דור הפלגה" (דער דור פון פאנאנדערטיילונג, כי בימיו נפלגה הארץ, בראשית י') און עס ווערט געזאגט וועגן זיי אז זיי זענען געווען גרויסע רשעים.

מגיד טיטל פאר איינעם וואס האלט דרשות. וועגן דרשות אין אלטע צייטן זע זוכווארט „דרש". דער מגיד האט אויך געהייסן „דרשן" און „בעל דרשן". אין די מאדערנע שולן „מטיף", „פרעדיקער". עס זענען געווען מגידים, וואס זענען געזעסן אויף איין ארט, אין א באשטימטער שטאט, און אויך אזעלכע, וואס זענען ארומגעפארן פון שטאט צו שטאט און געהאלטן דרשות, געוויינלעך שבת נאכמיטאג, אדער אינמיטן דער וואך צווישן מנחה און מעריב. אינמיטן דער וואך פלעגט מען אין שול אדער בית המדרש צונויפנעמען עפעס געלט פארן מגיד, אדער ער איז אין באגלייטונג פון שמש ארומגעגאנגען איבער דער שטאט און צונויפגעזאמלט געלט. מייסטנס מגידים האבן געזאמלט דאס געלט פאר זיך; טייל פלעגן זאמלען פאר א ישיבה, פאר ארץ־ישראל, צי אן אנדערן צוועק, און זיי האבן געהייסן „משולחים". עס זענען געווען גרויסע יידישע פערזענלעכקייטן מיטן טיטל מגיד. פון חסידישע רביים זענען באקאנט דער רבי ר' בער. מגיד פון מעזריטש; רבי ישראל. מגיד פון קאזשעניץ און אנדערע; פון אנדערע זענען באקאנט רבי יעקב מגיד פון דובנא, קעלמער מגיד, און אנדערע.

מגיה (פאריכטער), מיט דעם טיטל האט מען באצייכנט א סופר וואס פלעגט דורכקוקן ספרי תורות, תפילין און אנדערע אמאליקע כתבי־יד־ספרים, און אויב עס זענען דארט געווען גרייזן, זיי פאריכטן. דער טיטל ווערט שוין געבראכט אין דער משנה (שקלים ד' און אנדערע ערטער).

מגילה מיטן ווארט „מגילה" האט מען אמאל באצייכנט א ספר, ווייל אין די גאר אלטע צייטן פלעגט יעדער ספר זיין איינגעוויקלט אזוי ווי היינט א ספר תורה. אין תהלים מ' איז פאראן דער אויסדרוק „במגלת ספר". שפעטער האט מען אנגערופן מיטן נאמען **„מגילות"**

די 5 ספרים פון תנ״ך שיר השירים, רות, איכה, קהלת, אסתר, וועלכע מען פלעגט לייענען אין שול (שיר השירים פסח, רות שבועות, איכה תשעה באב, קהלת סוכות, אסתר פורים); זיי האבן געהייסן „חמש מגילות" (5 מגילות). געוויינ־לעך ווערט מיטן סתם ווארט „מגילה" אנגערופן די „מגילת אסתר", וואס מען לייענט אין פורים.

מגילה נאמען פון מסכתא משניות אין סדר מועד, האט אויך תוספתא און גמרא בבלי און ירושלמי; 4 פרקים; באהאנדלט די דינים פון לייענען די מגילת אסתר אין פורים, ווי אויך דינים פון קריאת התורה, הפטרות, די הייליקייט פון שולן און בית המדרש.

מגילת אסתר זע „אסתר", „פורים".

מגילת תענית אלט היסטאריש ספר, וואס פארצייכנט די פייערלעכע טעג ביי יידן אין וועלכע מען טאר ניט פאסטן, ווייל אין זיי זענען פארגעקומען גוטע היסטארישע פאסירונגען; די „מגילת תענית" ווערט דערמאנט שוין אין משנה תענית, און די גמרא שבת י״ג זאגט אז חנניה בן חזקיה (אין 1טן יארהונדערט פון דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) האט צוזאמען מיט זיינע חברים (וסייעתו) געשריבן די מגילת תענית. אין דעם „מגילת תענית", וואס מיר האבן, זענען פאראן דאטעס און זאצן, וועלכע זענען זיכער צוגעגעבן געווארן אין שפע־טערע צייטן; מען אונטערשיידט די טייל טעקסטן פון מגילת תענית, וואס זענען געשריבן אין אראמעאיש, און זיי שטא־מען פון עלטערע צייטן, און די טעקסטן אין העברעאיש, וואס שטאמען פון שפע־טער, טייל פון זיי אין דער צייט פון די גאונים; די „מגילת תענית" איז זייער וויכטיק פאר דער פארשונג פון דער אל־טער יידישער געשיכטע. — זע די אויס־גאבע „מגילת תענית" פון גראססבערג און די איינלייטונג דערצו (לעמבערג 1906).

מגן דוד (דער פאנצער־שוץ פון דוד), די צייכענונג פון צוזאמענגעפלאכטענע צוויי דריי־עקן, 6 שפיצן, באטראכט אלס דער נאציאנאל־יידישער עמבלעם; ווערט אויסגענייט אויף די פרוכתן אין די שולן, אויף די מאנטלען פון ספרי תורות; אנ־גענומען אלס עמבלעם דורך דער ציוני־סטישער ארגאניזאציע; דעם עלטסטן מגן־דוד־צייכן האט מען געפונען אויף א יידישן קבר אין איטאליע, וואס שטאמט פון 3טן יארהונדערט; פון וואנען דער „מגן דוד" שטאמט איז ניט קלאר. פא־ראן אויך „מגן שלמה" וואס האט נאר 5 שפיצן. — זע רייפמאן אין סמאלענ־סקינס „השחר", חלק א'.

מדה כנגד מדה (אפצאלן איינעם מיט דעם זעלבן וואס ער טוט). אין דער יידישער אגדה ווערט געזאגט אז גאט צאלט אפ דעם מענטש מדה כנגד מדה (סנהדרין צ' און אנדערע ערטער); למ־של, די מצריים האבן געהייסן אריינ־ווארפן יידישע קינדער אין וואסער, זע־נען זיי שפעטער דערטרונקען געווארן אין ים (סוטה י״א); אין סוטה ח' זאגט דער תנא רבי מאיר „במדה שאדם מודד מודדין לו (מיט דער מאס, מיט וועלכער דער מענטש מעסט אנדערע, מעסט מען אים). — זע זוכווארט „אויג פאר אויג" און „חד גדיא".

מדות (מאסן), מיט דעם ווארט מדות ווערט אין דער יידישער הלכה און אגדה באצייכנט א ריי זאכן — 1) מדות (זיטן פון מענטש), די משנה אין אבות ה' זאגט ארבע מדות באדם. די מענטשן לויט זייערע זיטן קאנען איינגעטיילט ווערן

אין 4 קלאסן, חסידים, רשעים, מיטעלע און מער געניייגט צו שלעכט; באר שלעכטע מדות הייסן „מדת סדום" (עירובין מ"ט). — 2) מדות, די באציאונג פון גאט צו מענטשן; מען טיילט זיי איין אין מדת הדין און מדת הרחמים. אין שטרענגע באציאונג און רחמנות־באציאונג; מען טיילט זיי אויך איין אין י"ג (13) מדות, לויט דעם פסוק אין חומש שמות ל"ד „ה' אל רחום וחנון"; דעם דאזיקן פסוק פון י"ג מדות זאגט מען אלס פייערלעכע תפילה אין תעניתים, אין סליחות פון די ימים נוראים. און איין סליחות־טאג (פאר יום כפור) הייסט אויך די „שלש עשרה מדות"; די גמרא ראש השנה י"ז זאגט, אז די תפילה פון י"ג מדות האט א גרויסע ווירקונג; זע אויך זוכווערטער „דין", „רחמים". — 3) מדות, מעטאדן, לויט וועלכע מען לערנט ארויס פון די פסוקים פון תנ"ד פארשידענע הלכות און אגדות. דער ערשטער וואס האט איינגעפירט די מדות איז געווען הלל הזקן; ער האט געהאט 6 מדות, ווי קל וחומר, גזרה שוה און אנדערע (תוספתא סנהדרין ז'). דער תנא רבי ישמעאל האט פארגרעסערט די צאל ביז 13, און די ברייתא פון רבי ישמעאלס מדות ווערט געזאגט יעדן אינדערפרי ביים דאווענען; דער תנא רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי האט איינגעפירט 32 מדות, לויט וועלכע מען דערקלערט פסוקים פון תנ"ד; די דאזיקע ברייתא מיט א וויסנשאפטלעכן פרוש „משיב דבר" האט ארויסגעגעבן רייפמאן (ווין 1866); די אלטע מפרשים (רש"י אין סוכה ח' און אנדערע) ברענגען א ברייתא פון מ"ט (49) מדות פון רבי נתן, וועלכע זאל האבן אנטהאלטן אויך מאטעמאטישע חשבונות. — 4) מדות. נאמען פון א מסכתא משניות אין סדר קדשים, אנטהאלט 5 פרקים, האט ניט קיין גמרא, באשרייבט דעם בית המקדש, ווי אזוי יעדער טייל פון אים האט אויסגעזען, און די מאסן, וויפל יעדער טייל האט געהאלטן.

מדי זע „פרס ומדי".

מדין נאמען פון פאלק און לאנד. ווערט דערמאנט אפט אין תנ"ד; לויט בראשית כ"ה האט דאס פאלק געשטאמט פון מדין דעם זון פון אברהם אבינו פון דער פלגש קטורה; דאס לאנד האט זיך געפונען צו דרום פון ים המלח לעבן ארץ־ישראל; די מדינים זענען געווען אויך סוחרים. ווארשיינלעך שקלאפן־הענדלער, און הער חומש בראשית ל"ז דערציילט, אז זיי האבן פארקויפט יוספן צו די ישמעאלים; יתרו משה רבנום שווער איז געווען דער כהן אין מדין (שמות ב'); מדין צוזאמען מיט מואב האבן געוואלט באקעמפן די יידן אין דער מדבר (במדבר כ"ב). אבער זיי זענען געשלאגן געווארן דורך די יידן (במדבר ל"א); דער שופט גדעון האט באזיגט די מדינים (שופטים ח'). פון חבקוק ג' און אנדערע ערטער איז תנ"ד איז צו זען אז די מדינים האבן געפירט א לעבן פון געצעלטן־איינוואוינער. בעדואינער.

מדרש, מדרשים מיטן דאזיקן נאמען (פון ווארט „דרש". זע זוכווארט „דרוש") באצייכנט מען זאמלונגען פון אגדה־ווערטער וואס שטאמען פון די חכמי התלמוד און אויך פון אביסל שפעטערע חכמים. עס זענען פאראן טייל פארשער פון חכמת ישראל, וואס רופן אן מיטן נאמען מדרש אויך די הלכות־ספרים אויף תורה (מכילתא, ספרא, ספרי), אבער מיר דא וועלן געבן נאר וועגן די אגדה־מדרשים, און די הלכה־מדרשים וועלן מיר געבן ביי די זוכווערטער „מכילתא", „ספרא", „ספרי". אויך וועגן דעם וואס איז „אגדה" געבן

מיר ביים זוכוואָרט ,,אגדה". — די הויפּט־מדרשים זענען פֿאַראַן אויף חומש. זיי זענען 1) ,,מדרש רבה", און לויט די חומשים איז ער איינגעטיילט אין בראשית רבה, שמות רבה, ויקרא רבה, במדבר רבה און דברים רבה; 2) ,,מדרש תנחומא" אין וועלכן עס הויבט זיך אָן גאַנץ אָפֿט יעדע דרשה מיט אַ הלכה און גייט דערנאָך אַריבער צו די אַגדה־ווערטער. ס'זענען אויך פֿאַראַן מדרשים צו אַנדערע תנ"ך־ספרים. מען נעמט אָן אַז דער עלטסטער מדרש איז דער ,,בראשית רבה", וועלכער איז זיכער געשריבן געוואָרן אין ארץ־ישראל (אין אַלגעמיין קאָן מען זאָגן אַז דער ווייט־גרעסטער טייל פֿון מדרשים איז צונויפֿגעשטעלט געוואָרן אין ארץ־ישראל), און האָט 100 פּרשיות; כמעט אַלע פּרשיות האָבן ,,פּתיחות", דאָס הייסט, אַז אַחוץ דער אייגנטלעכער דרשה אויף די פּסוקים ווערט אויך צוגעגעבן אַן ,,איינלייטונג", אַ ,,פּתיחה" פֿון אַנדערע תנ"ך־פּסוקים מיט דברי אגדה; דער דאָזיקער מדרש זאָל שטאַמען פֿון 6טן יאָרהונדערט. דער צווייטער עלטסטער מדרש זאָל זיין דער מדרש ,,איכה רבתי", וועלכער זאָל שטאַמען פֿון לערך דעם 7טן יאָרהונדערט; דערנאָך גייען לויט דער צייט פֿון זייער אָפּשטאַמונג ,,מדרש שיר השירים" (פֿון דער צייט פֿון די ערשטע גאונים), ,,ויקרא רבה", ,,תנחומא" (וועלכער ווערט אויך אָנגערופֿן ,,ילמדנו", ווייל זיינע פּרשיות הויבן זיך אָן מיט די ווערטער ,,ילמדנו רבנו", זאָל אונדזער רבי אונדז לערנען), ,,שמות רבה", ,,במדבר רבה". דברים, קהלת משלי, אסתר, און אַנדערע; מען נעמט אָן אַז די לעצטע זענען פֿאַרפֿאַסט געוואָרן דעם 11טן אָדער 12טן יאָרהונדערט. אַחוץ די מדרשים אויף חומש און אַ טייל אַנדערע תנ"ך־ספרים זענען פֿאַראַן נאָך אַנדערע מדרשים אויף געוויסע פּסוקים און פּרשיות פֿון תנ"ך ווי ,,מדרש ויכולו", ,,מדרש עשרת הדברות", מדרש ,,ויושע", ,,מדרש אבא גוריון" און אַנדערע קליינע מדרשים, וועלכע מען רופֿט ,,מדרשים קטנים". עס זענען אויך פֿאַראַן גרעסערע מדרשים אויף געוויסע פֿייערלעכע שבתים און די הפֿטרות פֿון די שבתים; די דאָזיקע מדרשים הייסן ,,פּסיקתא", און די וויכטיקסטע פֿון זיי איז די ,,פּסיקתא" דרב כהנא"; עס זענען אויך פֿאַראַן זאַמלונגען פֿון מדרשים, ווי דער מדרש הגדול (געפֿונען אין תימן, אַרויסגעגעבן לעצטנס דורך שעכטער, האָפֿמאַן און אַנדערע), ,,ילקוט" (זע זוכוואָרט ,,ילקוט") און אַנדערע. טייל מדרשים זענען פֿאַראַן סיי אין קיצור און סיי באריכות, ווי מדרש איכה, תנחומא. דאָס וואָס די מדרשים זענען ניט איינגעטיילט לויט די סדרות נאָר לויט געוויסע פּרשיות, שטאַמט דערפֿון וואָס אין ארץ־ישראל האָט מען געלייענט די גאַנצע תורה, אַלע 5 חומשים, ניט ווי מיר, אין פֿאַרלויף פֿון איין יאָר, און יעדע וואָך אַ גאַנצע סדרה, נאָר אין פֿאַרלויף פֿון 3 יאָר, און יעדע וואָך נאָר אַ טייל פֿון דער סדרה, און לויט די דאָזיקע טיילן זענען די דרשות פֿון געוויסע מדרשים אויף חומש איינגעאָרדנט. — די פֿאָרשונג פֿון מדרשים האָט אַ גרויסע באַדייטונג פֿאַר דער פֿאָרשונג פֿון יידישער געשיכטע און יידנטום־אידייען. אין די מדרשים געפֿינען מיר וועגן יידישע היסטאָרישע פּאַסירונגען וואָס זענען אונדז פֿון אַנדערע קוואַלן ניט באַקאַנט. אין די מדרשים געפֿינען מיר אויסגעדריקט די יידישע האָפֿענונגען, מיינונגען וועגן לעבן און רעליגיע. די מדרשים באַשטייען מייסטנס פֿון דרשות וואָס זענען דורך די דרשנים אין יענע אַלטע צייטן געהאַלטן געוואָרן שבתים, און ימים טובים, תשעה באב און אַנדערע געלעגנהייטן, און זיי געבן אונדז אַן אָפּקלאַנג פֿון יענע אַלטע צייטן. — דער ער־

שטער וואס האט וויסנשאפטלעך אויסגעפארשט די מדרשים איז געווען דעם ווילנער גאונס זון רבי אברהם אין זיין „רב פעלים" און הקדמה צו „מדרש אגדת בראשית"; נאך אים איז געווען דער גרעסטער מדרשים־פארשער צונץ אין זיין בארימט ווערק אין דייטש „די גאטעסדינסטליכע פארטרעגע פון יידן" (1832); עס האבן פיל מיטגעהאלפן מיט זייערע פארשונגען ראפאפארט („ערך מלין" און „אפטרתא"), ווייס, מאיר איש שלום, שלמה בובער (ארויסגעגעבן פון כתב יד פיל מדרשים), יעלינעק („בית המדרש", 6 חלקים), שעכטער (מדרש הגדול); האפמאן, טעאדאר און אלבעק (מדרש בראשית רבה, וויסנשאפטלעכע אויסגאבע); א גרויסע זאמלונג פון קליינע מדרשים האט ארויסגעגעבן אייזנשטיין אין ניו־יארק „אוצר המדרשים". — זע נאכווערטער „אגדה", „דרוש", „ילקוט", „פסיקתא".

מה יפית (ווי שיין ביזטו), איינע פון די זמירות, וואס מען זינגט פרייטיק־צונאכטס ביים עסן; מען האט עס אמאל אין פוילן געזונגען מיט א ספעציעלן ניגון; די פוילישע פריצים פלעגן אפט הייסן זייערע יידישע ארענדארן זינגען פאר זיי דעם מה־יפית־ניגון, און דערפון איז געווארן דער אויסדרוק „מה־יפית־ייד" פאר איינעם וואס דערהאלט ניט זיין אייגענע ווירדע און חנפעט שונאים.

מה נשתנה דער אנהויב פון די 4 קשיות פון דער הגדה וואס מען זאגט צום סדר פסח ביינאכט; צוליב דעם וואס אין דער הגדה ווערן דערמאנט 4 זין, צווישן זיי איינער א חכם, איז אנטשטאנען דער אויסדרוק „א חכם פון מה נשתנה". — זע „הגדה", „סדר".

מהרי"ל זע „יעקב מולין".

מהר"ל זע „יהודה".

מהר"ם זע „מאיר בן ברוך פון רוטנבערג" און „מאיר פון לובלין".

מהרש"א זע „איידעלס".

מהרש"ל זע „לוריא, שלמה".

מואב נאמען פון פאלק און לאנד אין תנ"ך־צייטן לעבן ארץ־ישראל, אויף יענער זייט ירדן, לעבן ים המלח; דער חומש (בראשית י"ט) דערציילט אז מואב איז געווען דער זון פון לוט (אברהם אבינוס ברודער־זון) געבוירן פון זיין טאכטער; בלק מלך מואב האט געוואלט אומברענגען די יידן אין דער מדבר (במדבר כ"ב); יידן האבן מיט זיי ניט געטארט מתחתן זיין, הגם עס איז דערקלערט געווארן אז פרויען פון מואב מעג מען יא נעמען („מואבי ולא מואבית"). פון רות א' איז צו זען אז יידן האבן יא גענומען מואבס טעכטער פאר פרויען; דוד המלך האט געשטאמט פון רות המואביה; א געוויסע צייט האט מואב זיך געפונען אונטער דער יידישער הערשאפט (מלכים ב' ג'). איינער פון די מלכים אין מואב איז געווען מישע (דערמאנט אין ספר מלכים ב' ג'), וועמענס בארימטן אנדענק־שטיין מען האט לעצטנס געפונען (זע נאכווארט „מישע"). מיט דער צייט איז מואב אינגאנצן פארשוואונדן.

מודינא, יהודה אריה (1571—1648 אין ווענעציע), רב, משכיל, דענקער, היסטאריקער; געקענט לאטיין, איטאליעניש, שפאניש; זיינע דרשות אין איטאליעניש האבן געפונען אן אפקלאנג אויך אין דער ניט־יידישער וועלט; געליטן אין פאמיליע־לעבן; פון זיינע 3 זין איז איינער געשטארבן יונג, א צווייטער איז דערמארדעט געווארן, א דריטער אוועק קיין בראזיליע; זיין פרוי איז אראפ פון זינען. די מיינונגען פון הי־

סטאָריקער וועגן רבי יהודה אריה די מודינא זענען פאַרשידענע. טייל האַלטן אים פאַר אַ פריידענקער, וועלכער האָט נאָר צוליב זיין רבנות־אַמט געטראָגן די מאַסקע פון פרומקייט; אַנדערע האַלטן אים פאַר אַ הפכפך. וואָס האָט ניט געהאַט קיין באַשטימטע פרינציפן; עס איז אָבער אַ פאַקט אַז אין זיין צוואה שרייבט ער וועגן זיך: „איך באַפעל אַז מען זאָל ניט זאָגן אויף מיר קיינע שבחים, נאָר אַז איך בין ניט געווען קיין צבוע, און אַז עס איז געווען תוכי כברי, אַ ירא אלהים וסר מרע, ניט געחנפעט קיינעם און אַ גוטער צו מענטשן". — זיינע באַרימטע ספרים זענען „הבונה" (באַמערקונגען צו דעם „עין יעקב", אגדות־זאַמלונג פון דער גמרא), „ארי נוהם" (קעגן קבלה, פאַרעפנטלעכט לייפציג 1840), „געשיכטע פון יידישע דינים" (אין איטאַליעניש, איבערזעצט אין ענגליש. אויך אין העברעאיש „שלחן ערוך" דורך דר. שלמה רובין, האָט אַ גרויסן ווערט פאַר פאָרשונג פון יידישן פאָלקלאָר), „מגן וחרב" (קעגן קריסטנטום) און — דאָס וויכטיקסטע — „בחינת הקבלה", אין וועלכן ער שטעלט פאָר די טענות פון אַ פריידענקער קעגן תורה שבעל פה מיטן נאָמען „קול סכל" און זיינע אייגענע תשובות מיטן נאָמען „שאגת ארי"; דער „בחינת הקבלה" איז אָפּגעדרוקט געוואָרן דורך יצחק שמואל רעדזשאָ (ריגיו) אין יאָר 1852, און טייל האָבן זאָגאָר געמיינט, אַז רעדזשאָ האָט אויסגעטראַכט דאָס ספר און עס צוגעשריבן מודינאַן; דאָס איז די ערשטע שאַרפע פריידענקערישע קריטיק קעגן דער תורה שבעל פה. וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף משכילים און רעפאָרמער אין 2טער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט; מודינא האָט פאַרפאַסט נאָך אַנדערע ספרים, צווישן זיי אויך אַן אייגענע אויטאָביאָגראַפיע „חיי יהודה". — אַ גרינטלעכע אַרבעט וועגן מודינא איז פאַראַן פון נחמיה שמואל ליובאָוויטש „רבי יהודה אריה די מודינא"; בלוי האָט אַרויסגעגעבן ווערק פון מודינא אונטערן נאָמען „כתבי הריא"ם" אין 1906.

מודיעין אַלטע שטאָט אין ארץ־ישראל. געבורטס־אָרט פון די חשמונאים; היינט אַ קליין אַראַביש דאָרף לעבן לוד, מיטן נאָמען „אַל־מידיא". — זע „חשמונאים", „מכבי".

מוהל זע „מילה".

מוזיק וועגן דער געשיכטע פון מוזיק ביי יידן פון דער עלטסטער צייט אַז ביז דער היינטיקער צייט זענען געשריבן געוואָרן באַדייטנדע ווערק. און צו די גרינטלעכסטע פון זיי געהערן די העברעאישע אַרבעטן פון אברהם צבי אידלסאָן (זע „אידלסאָן") „תולדות הנגינה העברית" און „אוצר נגינות ישראל". אין יידיש איז פאַראַן זייער ווייניק וועגן דער געשיכטע פון יידישער מוזיק; אַ פּאָפּולערע באַאַרבעטונג פון טייל מיינונגען פון אידלסאָן און אויך אַ ריי עסייען איבער מוזיקאַלישע יידישע מאָמענטן זענען פאַראַן אין „מוזיק ביי יידן" פון ישראל ראַבינאָוויטש. — פון די תנ"ך־ספרים איז קלאָר, אַז ביי יידן אין די אַלטע צייטן איז מוזיק געווען זייער פּאָפּולער און פאַרשפּרייט, סיי אין דער פאָרם פון „סאַקראַלער", הייליקער מוזיק, וואָס איז געזונגען און געשפּילט געוואָרן אין בית המקדש און זאָגאָר אין ארץ־ישראל בכלל ביי רעליגיעזע פייערלעכקייטן, און סיי אין דער פאָרם פון געלעגנהייטלעכער פאָלקס־מוזיק. די יידישע טראַדיציע האָט געהאַלטן, אַז די דערפינדונג פון מוזיקאַלישע אינסטרומענטן שטאַמט פון די ערשטע צייטן באַלד נאָך אדם הראשון (בראשית ד'

ווען יובל „אבי כל תפש כנור ועוגב". דער פאטער פון אלע, וועלכע האבן געהאלטן א פידל און א הארפע". הגם עס איז ניט גענוי קלאר, וואסערע מוזיקאלישע אינסטרומענטן די „כינור" און „עוגב" זענען געווען). אין דער צייט פון יעקב אבינו געפינען מיר דעם מנהג צו באגלייטן קינדער, ווען זיי פארלאזן זייער פאטערס הויז, מיט „פרייד און געזאנגען, מיט פוק און פידל" (בשמחה ובשירים בתף ובכנור, בראשית ל"א). ווען די יידן זענען אריבער דעם ים סוף האט מרים הנביאה צוזאמען מיט פרויען געזונגען א לויב־ליד „בתפים ובמחלת" (מיט פויק און מיט טענץ, אדער מיט אזא מוזיקאלישן אינסטרומענט וואס האט געהייסן מחלת). שפעטער טרעפן מיר אין תנ"ך נעמען פון פארשידענע אנדערע מוזיקאלישע אינסטרומענטן ווי חצוצרות, מצלתים, נבל און אנדערע. וועלכע ווערן אמייסטן באנוצט אין ספר תהלים סיי אין אנהויב פון פארשידענע מזמורים סיי אין די אויסרופן אינמיטן די מזמורים. פאראן א מיינונג, אז א סך אויסדרוקן אין תהלים אין אנהויב פון פארשידענע מזמורים זאלן זיין ספעציעל מוזיקאלישע טערמינען, נעמען פון אינסטרומענטן, באצייכענונגען פון פאפולערע מעלאדיעס, וכדומה; טייל דענקען, למשל, אז „על הגתית" מיינט מען די מעלאדיע, וועלכע מען פלעגט זינגען ביים פרעסן די וויינטרויבן און מאכן פון זיי וויין (גתית, גת, הייסט די וויין־פרעסעריי); „מנצח" מיינט מען „דיריגענט"; „שמינית" זאל זיין אן אינסטרומענט מיט 8 סטרונעס. אין ספר דברי הימים געפינען מיר שוין גענוי וועגן די געזאנגען באגלייט מיט מוזיקאלישע אינסטרומענטן, וואס די לויים פלעגן אויספירן אין בית המקדש, און עס איז שוין איצט זיכער, נאך די פארשונגען פון אידלסאנען, אז א סך תפלות אין בית המקדש פלעגן געזאגט ווערן מיט באשטימטע מעלאדיעס, און דער עיקר זענען געווען באשטימטע מעלאדיעס ביים לייענען די ספר תורה און אויך די ספרי הנביאים (זע „הפטרה", „טעמים", „קריאת התורה"). ווי ווייט מען האט געלייגט אכט אויף דער מוזיקאלישער באטאנונג ביים לייענען די ספר תורה און אפילו ביים לערנען קאן מען זען פון דער שטעלע אין מגילה ל"ב וועלכע טאדלט „הקורא בלא נעימה והשונה בלא זמרה" (וועלכער לייענט אן מעלאדיע און לערנט אן געזאנג). לויט דער מיינונג פון אידלסאן און אויך פון אנדערע פארשער, זענען אין אונדזערע היינטיקע פארשידענע הפטרות־ און מגילות־קריאת־התורה־מעלאדיעס און טייל ניגונים פון די אנגענומענע נוסחאות התפלות פאראן שטארקע עלעמענטן פון יענע אלטע יידישע סאקראלע ניגונים פון דער צייט פון 2טן און אפשר אויך פון 1טן בית המקדש. מען געפינט אויס די דאזיקע עלעמענטן דורך פארגלייכן זיי מיט מעלאדיעס, וועלכע מען געפינט פון איין זייט ביי אפגעריסענע יידישע ישובים (יידן אין תימן און אנדערע), און אויך אין די אלטע גרעגאריאנישע קירכן־מעלאדיעס וועלכע זענען אין א גרויסן טייל איבערגענומען געווארן פון יידן אין די ערשטע יארהונדערטער. — וועגן די מאטיוון אין דער יידישער מוזיק, סיי אין די תפלות, סיי אין די שמחות־געזאנגען (חתונות וכדומה) סיי אין די פאלקס־לידער נאך דער דאזיקער אלטער צייט, ווערט אנגעוויזן, אז זיי זענען געווען געוויינלעך א סינטעז פון די דערמאנטע אלטע יידישע מוזיק־עלעמענטן, וועלכע האבן זיך געצויגן, אין פארשידענע וואריאנטן און מיט געוויסע ענדערונגען. דורך דעם יידישן מעלאס, דעם יידישן מוזיקאלישן מאטיוו, אין פארלויף פון דער גאנצער צייט פון גלות אין פארשי־

דערע לענדער, — און אויך פון מוזיקא-
לישע מאטיוון און ריטם-איינפלוסן פון
דעם מעלאס פון די פעלקער, צווישן וועל-
כע די יידן האבן געוואוינט: די אראביש-
אריענטאלישע, צפון-אפריקאנישע, שפא-
נישע, פראוואנסאליש-פראנצויזיש, זוי-
ער שטארק פון גערמאנישע פאלקס-לי-
דער, און אין די לעצטע 6-7 יארהונדער-
טער פון דער סלאווישער פאלקס-מוזיק.
אידלסאן האט אין זיינע דערמאנטע
ווערק אנאליזירט זייער פיל יידישע
פאלקס-מעלאדיעס און חסידישע ניגונים
און נאכגעוויזן אין פיל פון זיי די דא-
זיקע צוויי עלעמענטן; ער האט אויך נאכ-
געוויזן, אז גאנץ אפט, אפילו ווען די
מעלאדיע אין דעם פאלקס-ליד איז אין-
גאנצן גענומען „פון דער פרעמד", איז
אבער דער ריטם געענדערט אויף א בא-
זונדערן יידישן שטייגער. — וועגן די
אנגענומענע טראדיציאנעלע מעלאדיעס
אין די תפילות סיי אין געוויינלעכע שב-
תים און ימים טובים און סיי פון די
באזונדערע פייערלעכע טעג (סליחות,
פיוטים און נוסח התפלה ראש השנה און
יום כיפור, די הגדה צום סדר, וכדומה).
זע זוכווארט „חזנים". — וועגן כלי-זמ-
רים זע זוכווארט „קלעזמארים". — ווי
געזאגט זענען געשריבן געווארן גרעסערע
ווערק איבער דער געשיכטע פון יידישער
מוזיק, און די סאמע וויכטיקסטע זענען
די דערמאנטע ספרים פון אידלסאן
„אוצר נגינות ישראל" און „תולדות הנ-
גינה העברית", און אין יידיש די דער-
מאנטע זאמלונג פון ארטיקלען פון רא-
בינאוויטש „מוזיק ביי יידן"; אין ענג-
ליש איז אין 1938 דערשינען פון לאזאר
סאמינסקי „מיוזיק אוו דהי געטא ענד
דהי בייבל" (מוזיק פון געטא און תנ"ך).

מולד זע „חודש". „קאלענדאר". „ראש
חודש".

מולך נאמען פון אן אפגאט, צו וועל-
מען טייל אמאליקע פעלקער אין שכנות
פון ארץ ישראל פלעגן מקריב זיין קינ-
דער, פארברענען זיי אויפן מזבח פון
מולך אין פייער; דער חומש (ויקרא י"ח)
זאגט אן די יידן „ומזרעך לא תתן להע-
ביר למלך" (און פון דיינע קינדער זאל-
סטו ניט אוועקגעבן צום איבערפירן צום
מולך); מען וויל זען דערצו אויך א רמז
אין חומש דברים י"ח „לא ימצא בך
מעביר בנו ובתו באש"; שפורן פון דער
דאזיקער מולך-דינסט ביי טייל יידן גע-
פינט מען ביי די נביאים, וועלכע האבן
געווארנט די יידן קעגן דעם (ירמיה י"ט
און אנדערע).

מולכו, שלמה (געבוירן אין פארטו-
גאל לערך 1500 — פארברענט געווארן
אין מאנטוא, איטאליע, אויף קידוש השם
אין 1532), איינער פון די באדייטנדסטע
קדושים אין דער יידישער געשיכטע. ער
איז געבוירן געווארן אלס קריסט פון
עלטערן-אנוסים, געהייסן „דיעגא פי-
רעס"; ווען דוד הראובני (זע „דוד הראו-
בני") האט זיך באוויזן און אנגעזאגט די
בשורה פון גאולה, איז דיעגא פירעס
מיטגעריסן געווארן, זיך מגייר געווען אין
געהיים, א נאמען געגעבן זיך „שלמה
מולכו", אוועק קיין סאלאניקי. דארט
געלערנט קבלה ביי רבי שלמה טאיטצאק,
זיך באקענט מיט רבי יוסף קארו (מחבר
פון שלחן ערוך), געווארן א דרשן; ארומ-
געוואנדערט; געזאגט וואונדערלעכע דר-
שות וועגן דער נאענטקייט פון דער יידי-
שער גאולה; אנגעשריבן צוויי ספרימלעך.
ספר „המפואר" (געדרוקט סאלאניקי
1529) און „חית קנה" (געדרוקט 1658
אין אמסטערדאם), אין וועלכע ער זאגט
אן משיח-נבואות. ער האט אויך גע-
פרואווט האבן א ווירקונג אויפן פויבסט
אין רוים, וועמען ער האט נביאות גע-
זאגט וועגן דער קומענדער פארפלייצונג

פון רוים, וואס איז ווירקלעך מקוים גע־
ווארן (1530). לויט טייל מיינונגען איז
שלמה מולכו אויך געווען אין ארץ־יש־
ראל, אין צפת, אין דער שטאט פון מקו־
בלים. ער האט זיך ווידער געטראפן מיט
דוד הראובני און איז צוזאמען מיט אים
געפארן אין 1532 קיין רעגענשבורג צום
קייזער קארל, וועלכער איז אויך געווען
קעניג פון שפאניע כדי צו ווירקן אויף
אים צו פירן מלחמה קעגן טערקיי.
און אזוי ארום צו ברענגען די גאולה
אויף יידן. מולכו האט געהאט מיט זיך
א פאן מיט אויסגעשטריקטע אותיות „מי
כמוכה באלים ה׳״)ראשי תבות „מכ־
בי״). קייזער קארל האט געלאזט ארע־
סטירן ביידע, מולכון און ראובניז. (לויט
טייל מיינונגען אויף א מסירה פון א
יידישן דאקטאר, וועלכער האט מורא גע־
האט, אז זייערע משיח־חלומות וועלן
ברענגען אן אומגליק אויף יידן). מולכון
האט מען געבראכט אין מאנטוא און די
אינקוויזיציע האט אים פאראורטיילט
צום טויט דורך פארברענען. מען האט
אים געוואלט שענקען דאס לעבן, בתנאי
ער זאל צוריק ווערן א קריסט; מולכו
האט זיך אפגעזאגט דערפון און מיטן רוף
„שמע ישראל״ איז ער פארברענט גע־
ווארן. רבי יוסף הכהן, מחבר פון „עמק
הבכא״ שרייבט: „און גאט האט דערזען
דעם ריח הניחוח און צוגענומען זיין ריי־
נע נשמה אין גן עדן״. ער ברענגט אויך
די לעגענדע, אז מען האט דערנאך גע־
זען מולכון לעבעדיקערהייט. די חפצים
פון מולכו האט מען דערנאך געהאלטן
אלס הייליקייטן אין פראג. פון מולכו
זענען געבליבן די דערמאנטע צוויי קליי־
נע ספרימלעך „המפואר״ און „חית
קנה״, וועלכע זענען זעלטנהייטן און זע־
נען, דאכט זיך, פאראן, נאר אין 1 אדער
2 עקזעמפלארן (אין ביבליאטעק פון
יידישן טעאלאגישן סעמינאר אין ניו־
יארק). פון שלמה מולכו זענען אויך פא־
ראן שירים און פיוטים. ער ווערט אויך
דערמאנט אין „מגיד משרים״ פון רבי
יוסף קארו. — פרטים זע אין בערנ־
שטיינס „שומרי החומות״ (און באזונ־
דערס אין די באמערקונגען).

מומר זע „שמד״.

מונבז מלך אין אדיאבענע, וועלכער
האט זיך מגייר געווען; געלעבט אין דער
2טער העלפט פון 1טן יאהרהונדערט; זיין
פאמיליע האט געהאלפן די יידן אין ירו־
שלים אין קאמף קעגן די רוימער; אין
דער גמרא בבא בתרא י״א ווערט דער־
ציילט, אז מונבז המלך האט אין הונגער־
יארן געעפנט זיינע אוצרות און געטיילט
צדקות.

מוסף (צוגאב). אין בית המקדש האט
מען אין שבת און ימים טובים ווי אויך
חול המועד און ראש השנה מקריב גע־
ווען, אחוץ דעם געוויינלעכן קרבן פון
טאג (תמיד), אויך א צוגאב־קרבן (במד־
בר כ״ח), וואס האט געהייסן „קרבן
מוסף״. צום אנדענק דערצו האט מען
איינגעפירט, אז אין די דאזיקע שבת,
יום־טוב־ און ראש חודש־טעג דאוונט מען
איינדערפרי, אחוץ דער געוויינלעכער
טעגלעכער תפלה (שחרית), מוסף; די
גמרא ברכות כ״ו זאגט, אז די „רבנן״.
און ווארשיינלעך מיינט מען די אנשי כנ־
סת הגדולה (זע „כנסת הגדולה״), האבן
דאס איינגעפירט. דער מוסף ווערט גע־
דאוונט נאכן לייענען די ספר תורה.

מוספיא, בנימין (1606 אין פארטו־
גאל — 1675 אין אמסטערדאם), פון די
אנוסים, וואס זענען געווארן צוריק יידן;
דאקטאר און שפראכן־פארשער; אונטער־
געשריבן א לויב־בריוו צו שבתי צבי
(1666); בארימט מיט זיינע באמערקונ־
גען צום ספר „ערוך״ מיטן נאמען „מוסף

הערוך'', אין וועלכע ער דערקלערט די אפשטאמונג פון פיל ווערטער אין תלמוד; ער שרייבט זיך אונטער ,,א''ב'' (,,אמר בנימין'').

מוסר, מוסר-ספרים, מוסר-חברה

דאס ווארט ,,מוסר'' איז זין פון שטראפן. לערנען גוטע מדות, ווערט געבראכט אין תנ''ך, און דער ציל פון גאנצן ספר משלי איז, ווי עס ווערט געזאגט באלד אין 2טן פסוק פון ערשטן קאפיטל אין משלי, ,,לדעת חכמה ומוסר'', צו לערנען מוסר. דאס ווארט מוסר איז אייגנטלעך דאס זעלבע וואס ,,עטיק'', אבער מיט רעליגיעזער באגרינדונג, און נעמט אויך אריין די רעליגיעזע אויפירונג פון מענטש. די מוסר־לערע פון יידנטום לערנט צו זיין א פרומער ייד. אפצוהיטן אלע מצוות. נזהר צו זיין פון עבירות, אלץ איינס צי בין אדם לחברו צי בין אדם למקום (צווישן איין מענטש און אנדערן. אדער צווישן מענטש און גאט) און אפגעבן זיך דעם חשבון הנפש וועגן תכלית פון לעבן. וועגן דער פארגענגלעכקייט פון לעבן אויף דער וועלט און וועגן דעם אייביקן לעבן אויף יענער וועלט. די יסודות פון יידנטום־מוסר זענען פאראן אין תנ''ך. משנה (באזונדערס אין משנה ,,אבות''). גמרא, און די שפעטערע מוסר־ספרים, פון וועלכע די בארימטסטע זענען דער ,,חובות הלבבות'' פון רבנו בחיי, ,,שמונה פרקים'' פון רמב''ם, ספר חסידים פון רבי יהודה החסיד, ,,שערי תשובה'' פון רבנו יונה, ,,מנורת המאור'', ,,ראשית חכמה'', ,,שבט מוסר'', ,,שלה'' פון רבי ישעיה הורוויץ און דער ,,מסילת ישרים'' פון רבי משה חיים לוצאטו. מיר האבן דא אויסגערעכנט נאר עטלעכע ספרים, און באמת זענען פאראן פיל טויזנטער ספרים, וואס אנטהאלטן דעם מוסר פון יידנטום, נאר די דערמאנטע ספרים זענען אמייסטן בארימט און האבן געהאט די גרעסטע השפעה אויף די מוסר־באגריפן פון די יידישע מאסן אין פארלויף פון פיל הונדערטער יארן. צו די מוסר־ספרים געהערן אויך די ,,צוואות'' פון גרויסע יידישע פערזענלעכקייטן און זיי זענען צונויפגעזאמלט אין דער ,,צוואות''־זאמלונג פון פראפעסאר אבראהאמס (אייבערעהעמס). — אין יאר 1842 האט דער גרויסער למדן רבי ישראל סאלאנטער (זע ,,סאלאנטער ישראל'') געגרינדעט אין ווילנע די חברה מוסר, וועלכע ער האט דערנאך איבערגעטראגן קיין קאוונע (סלאבאדקע), און פון דארט זענען אנטשטאנען אפצווייגונגען אין אנדערע שטעט. דאס זענען געווען ישיבות, אין וועלכע די בחורים און יונגעלייט האבן, אחוץ די געוויינלעכע למודים אין גמרא און פוסקים, אויך געלערנט א שעה־צוויי אין טאג מוסר, אין די דערמאנטע מוסר־ספרים; זייער אויפגאבע איז געווען צו דערציען אין זיך דאס שטענדיקע באוואוסטזיין פון דער פארגענגלעכקייט פון עולם הזה און אז דער מענטש דארף צוימען זיינע שלעכטע מדות ווי כעס, גאוה וכדומה. זיי האבן געהאלטן, אז דאס קאן מען ניט דערווערבן דורך איינמאליקן מעיין זיין אין א מוסר־ספר, נאר מען דארף מצמצם זיין דעם גאנצן געדאנק דערויף, און זיך שטענדיק מחנך זיין אין דעם. די הויפט־ישיבה פון מוסר איז געווען א געוויסע צייט אין קעלם, נאכער אין חברון. אבער די מוסר־ישיבות זענען אויך געווען אין אנדערע שטעט, אין נאווארדאק, ווארשע און אנדערע. די בארימטע מחנכים פון די מוסר־ישיבות זענען געווען רבי יצחק בלאזער, רבי שמחה זיסל, רבי נטע, רבי יוזל הורוויץ און אנדערע. — זע ראזנפעלדס העברעאיש בוך ,,רבי ישראל סלאנטער''; זע אויך די פאעמע פון גראדע ,,מוסרניקעס''. אין וועלכער עס ווערט געגעבן די שטימונג פון די מוסר־

ישיבה־בחורים. — וועגן דער עטיק פון יידנטום זע לאַצאַרוס „עטיק פון יידנטום" (דייטש), אחד העמם „על שתי הסעיפים" (אונטערשיד צווישן יידישער און קריסטלעכער עטיק). בערנפעלד „דעת אלהים", צייטלין „הטוב והרע". זע זוכוואָרט „עטיק".

מועד נאָמען פון 2טן סדר פון די זעקס סדרים פון משניות; דער סדר מועד אַנטהאַלט די מסכתות שבת, ערובין, פּסחים, שקלים, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה. זיי באַהאַנדלען כמעט אַלע די דינים פון שבת, יום־טוב, תעניתים, אַנדערע פייערלעכע טעג.

מועד קטן נאָמען פון אַ מסכתא משניות, אויף וועלכער עס איז פאַראַן תוספתא און גמרא בבלי און ירושלמי; האָט 3 פּרקים, באַהאַנדלט די דינים פון חול המועד און אבלות.

מופת זע „נס".

מוצאי שבת די נאַכט פון שבת אויף זונטיק; „מוצאי יום־טוב" און „מוצאי יום כפור" הייסן די נעכט באַלד נאָך יום־טוב און נאָך יום כפור; אין די אַלע נעכט מאַכט מען „הבדלה" (זע „הבדלה"), אין מוצאי שבת זינגט מען זמירות, און מען זאָגט „ויתן לך" און אין די זמירות זענען פאַראַן ספּעציעלע פּיוטים און אַ מעשה וועגן אליהו הנביא; אין מוצאי שבת עסט מען אַ באַזונדערע סעודה „מלוה מלכה" (באַגלייטן די מלכה, דאָס הייסט שבת), וועלכע איז די סעודה פון דוד המלך; דער מנהג פון דער סעודה ווערט געבראַכט אין דער גמרא שבת קי"ט; וועגן דער מצוה צו עסן מלוה מלכה ווערן דערציילט פיל פאָלקס־מעשיות, ווי אין דעם זכות זענען די אָפּ־היטער ניצול געוואָרן דורך דוד המלך פון אומגליקן. — זע „דוד המלך".

מוקדוני, א. (געבוירן 1878 אין רוסלאַנד), זינט 1922 אין ניו־יאָרק; באַדייטנדער טעאַטער־קריטיקער, פּובליציסט. מיטאַרבעטער פון די אָנגעזעענסטע יידישע צייטונגען („אונדזער לעבן", „נייע וועלט", „פריינט", און לעצטנס אין „מאָרגן־זשורנאַל").

מוקצה מיט דעם נאָמען באַצייכנט מען זאַכן וואָס מען טאָר ניט אָנרירן און טראָגן אין שבת און יום־טוב, למשל אַ ליכט, אַ לייכטער, געלט וכדומה. דער פאַרבאָט איז נאָר „מדרבנן", דאָס הייסט, אַז לויט דער תורה מעג מען, נאָר די רבנן האָבן עס פאַרבאָטן.

מורה הוראה זע „הוראה".

מורה נבוכים זע „משה בן מיימון".

מוריה נאָמען פון באַרג, אויף וועלכן עס איז פאָרגעקומען דער ספּור פון עקדת יצחק (חומש בראשית כ"ב); פון דברי הימים ב' ג' איז צו זען, אַז דאָס איז דער באַרג, אויף וועלכן עס איז שפּעטער אין ירושלים געשטאַנען דאָס בית המקדש.

מורנו (אונדזער לערער), טיטל, וואָס מען האָט אַמאָל געגעבן נאָר צו אַזעלכע וואָס האָט געמעגט פּסקענען שאלות; דער מורנו־טיטל איז איינגעפירט געוואָרן דורך דעם רב רבי מאיר אין ווין (געשטאָרבן 1390); שפּעטער האָט מען געגעבן דעם טיטל מורנו סתם תלמידי חכמים, אָבער ניט פאַר זייער חתונה; אָפט פלעגט מען געבן דעם טיטל צו חתנים אין טאָג פון זייער חופּה; אין דער לעצטער צייט האָט מען אויפגערופן מיט מור־

רנו צו די עליות יעדן פארהייראטן. — אין יידיש איז פאראן דער אויסדרוק „ער איז א גאנצער מורנו‟, דאס הייסט א חשוב ביי זיך.

מזבח דאס ווארט שטאמט פון „זבח‟, שעכטן קרבנות, און עס ווערט דערמיט באצייכנט דאס ארט און איינריכטונג, אויף וועלכן מען איז מקריב קרבנות; „מזבח‟ ווערט דערמאנט ביי נח (בראשית ח׳), אברהם אבינו (בראשית י״ב) און אנדערע, וועלכע האבן מקריב געווען קרבנות; דער חומש שמות כ׳ זאגט אז, אז מען זאל מאכן א מזבח פון ערד (מזבח אדמה), נאר אויב מען מאכט א מזבח פון שטיינער, טארן זיי ניט זיין קיין אויסגעהאקטע (גזית) און מען טאר זיי ניט האקן מיט קיין שווערד; אויב א כהן האט געהרגעט א מענטש בשוגג און ער האט געטאן די עבודה ביים מזבח, האט מען אים ניט געטארט אנרירן (גמרא מכות י״ב); אין סוכות פלעגט מען ארומגיין דעם מזבח און זאגן „אנא ה׳ הושיעה נא‟, און אויך „יופי לך מזבח‟ (ביזט שיין מזבח!). — וועגן דעם בוי פון מזבח איז פאראן אין משניות מדות.

מזוזה אין חומש דברים ו׳ און דברים י״א ווערן געבראכט צוויי פרשיות; איינע איז „שמע ישראל‟ און די צווייטע איז „והיה אם שמוע‟; איןביידע פרשיות ווערט געזאגט „וכתבתם על מזוזות ביתך‟ (דו זאלסט זיי אויפשרייבן אויף די ביישטדלעך, טיר־זייטן, פון דיין הויז). דערפון איז די מצוה אויפצושרייבן אויף פארמעט די דערמאנטע צוויי פרשיות און מען קלאפט צו דעם פארמעט צו דער טיר פון דער וואוינונג פון יעדן ייד. דאס הייסט „מזוזה‟. עס איז דער מנהג (געבראכט שוין אין „משנה תורה‟ פון רמב״ם הלכות מזוזה) אויפצושרייבן פון דרויסן אויפן פארמעט דעם געטלעכן נאמען „שדי‟; אנדערע פוסקים (רא״ש) ברענגען דעם מנהג אויך אויפצושרייבן „כוזו במוכסז כוזו‟, וואס זענען די נאכגייענדע בוכשטאבן פון ה׳ אלהינו ה׳ (כ׳ אנשטאט אנשטאט י׳ און אזוי ווייטער). דער פוסק מרדכי ברענגט, אז אין א שטוב וואו עס איז פאראן א כשרע מזוזה (דאס הייסט די מזוזה איז געשריבן ריכטיק. א „פסולע‟ מזוזה הייסט אזעלכע אין וועלכער די אותיות זענען ניט געשריבן ריכטיק) איז קיין שד ניט שולט. עס איז דער מנהג אז ביים אריינגיין און ארויסגיין פון שטוב קושט מען די מזוזה. דער מנהג אנצורירן מיט דער האנט די מזוזה ווערט שוין געבראכט אין שלחן ערוך יורה דעה סימן רפ״ה.

מזומן זע ברכת המזון‟.

מזכיר נשמות זע „הזכרת נשמות‟.

מזל, מזל טוב מיטן ווארט „מזל‟ האט מען באצייכנט א גרופע פון שטערנס אין הימל, דאס זאל זיין דאס זעלבע וואס „מזרות‟ אין איוב ל׳ח; צוליב דעם אסטראלאגישן גלויבן, אז די שטערנס באשטימען דעם גורל פון מענטש, איז דאס ווארט „מזל‟ אויך געווארן די באדייטונג פון מענטשנס „גורל‟, „גליק‟ אדער אומגליק (שלעכטער מזל). די גמרא שבת נ״ו זאגט „אין מזל לישראל‟ (יידן ווערט זייער גורל ניט באשטימט דורך די שטערנס). פון ווארט מזל איז געווארן דער וואונטש „מזל טוב‟ (מיט גוטן גליק) ביי א שמחה. דערפון זאל, לויט טייל מיינונגען. אויך שטאמען דאס ווארט „שלימזל‟ (שלעכטער מזל).

מזרח די זייט, אין וועלכער די זון גייט־אויף יעדן פרימארגן (פון ווארט „זרח‟,

שיינען); עס איז אן אלטער מנהג צו דאווענען מיטן פנים געווענדט צו ירושלים (ווערט געבראכט שוין אין דניאל ו'), און ווייל אין באצוג צו אייראפע ליגט ירושלים צו מזרח, שטעלט מען זיך ביים דאווענען, און באזונדערס ביי שמונה־עשרה, מיטן פנים צו מזרח. דעריבער איז אויך דער ארון־קודש און דער עמוד פון חזן אין יעדער שול און בית המדרש אויף דער מזרח־וואנט; די חשובע בעלי־בתים פון שטאט פלעגן האבן זייערע ערטער („שטעט'') אין שול צוזאמען מיטן רב אויף דער מזרח־וואנט; עס פלעגט זיין א מנהג אין יידישע הייזער צו האבן הענגען אויף איינעם פון די ווענט אן אויסגעשטריקטן „מזרח'' אויף וועלכן עס זענען געווען די בילדער פון דער כותל המערבי און קבר רחל.

מזרחי נאמען פון ארטאדאקסיש־ציוניסטישער ארגאניזאציע, וואס האט דעם ציל אויפצובויען ארץ־ישראל אין גייסט פון דער תורה; געגרינדעט געווארן צוערשט דורך רבי שמואל מאהליווער מיטן נאמען „לשכת המזרחי'', און דאס ווארט מזרחי האט באדייט „מרכז רוחני'' (גייסטיקער צענטער), און שפעטער, איז יאר 1902, איז געגרינדעט געווארן אפיציעל דער „מזרחי'' דורך הרב יצחק יעקב ריינעס, זאב יעב''ץ און אנדערע ארטאדאקסישע ציוניסטן; די צענטראלע פון מזרחי איז אין ירושלים, און האט אפטיילונגען אין אלע לענדער מיט גרעסערע יידישע ישובים, און פירט א גרויסע דערציערישע און פאליטישע ארבעט; איז א טייל פון דער אלוועלטלעכער ציוניסטישער ארגאניזאציע, באטייליגט זיך אין די ציוניסטישע קאנגרעסן; האט אן אייגענעם פאנד „קרן המזרחי'', און אייגענע באנק מזרחי; לעבן מזרחי זענען פאראן יוגנט־ארגאניזאציעס און ארבעטער־ארגאניזאציעס: „הפועל המזרחי'', „צעירי המזרחי'', „החלוץ המזרחי'', „השומר הדתי'', „בני עקיבא'', ווי אויך פרויען־ארגאניזאציע „נשים מזרחיות''; די יוגנט־ און ארבעטער־ארגאניזאציעס שטעלן מיט זיך צענויף אלע די יוגנט־באוועגונג „תורה ועבודה''. דער מזרחי האט אן אייגענע גרויסע נעץ פון שולן און סעמינארן אין ארץ־ישראל; גיט ארויס וויכטיקע ספרים, זשורנאלן, און האט א השפעה אויף דער טאג־צייטונג אין תל־אביב „הצופה''. די הויפט־פירער פון מזרחי זענען היינט הרב מאיר בערלין, הרב יהודה לייב פישמאן. הרב זאב גאלד, יהודה לייב געלמאן (פרעזידענט פון „מזרחי'' אין אמעריקע). הרב נייפעלד, משה שאפירא, גדליה בובליק און אנדערע.

מחזור נאמען פאר זאמלונג פון פיוטים און תפילות פאר ראש השנה, יום כפור און ימים טובים. די מחזורים זענען פאראן פארשידענע לויט די מנהגים פון געוויסע לענדער־גרופעס, ווי: מחזור לויט דעם נוסח אשכנז, דאס הייסט פון די יידן אין דייטשלאנד, פוילן, ליטע און אנדערע שכנות־לענדער; מחזור לויטן נוסח ספרד (שפאנישע יידן), „מחזור רומניא'', פון וועלכן עס האבן געדאוונט אמאל די יידן אין דער ביזאנטישער אימפעריע (זע „ביזאנט''), „מחזור רומי'' (פון די אמאליקע איטאליענישע יידן) און אנדערע. עס זענען אויך פאראן מחזורים, זאמלונגען פון פיוטים, פון איינצלנע אמאליקע מחברים פון פיוטים אדער פיוטים־זאמלער: אזוי איז לעצטנס אנטדעקט געווארן „מחזור ינאי'' (זע „ינאי פייטן''); עס איז פאראן „מחזור ויטרי'' (זע וויטרי, שמחה) און אנדערע. מיטן פארשן די מחזורים, די אנטשטייאונג פון די פיוטים. דעם טייטש פון יעדן פיוט, האבן זיך פארנומען די געלערנטע צונפט (אין זיין „סינאגאגאלע

פּאָעזיע״), היידנהיים (אין דער הקדמה און פּירושים צו זיין מחזורים־אויסגאַבע רעדעלהיים 1802), דאַווידסאָן, בראָדי און אַנדערע. זע עלבויגנס „תולדות התפלה והעבודה בישראל״. — זע זוכווערטער „וויטרי״, „חזן״, „ינאי״, „פּיוטים״, „קליר״.

מחצית השקל (אַ האַלבער שקל).

אין חומש שמות ל׳ ווערט געזאָגט, אַז יעדער ייד פון 20 יאָר און עלטער דאַרף געבן פאַרן משכן (שפּעטער פאַרן בית המקדש) אַ האַלבן שקל, מחצית השקל; דער שקל איז געווען אַ מטבע. וואָס ווערט דערמאָנט אין תנ״ך פיל מאָל; די משנה אין שקלים א׳ זאָגט, אַז אין דער צייט פון בית המקדש איז דער טערמין צו געבן דעם מחצית השקל געווען יעדעם יאָר פון 1טן טאָג אין חודש אדר ביזן 15טן טאָג אין אדר; אויך היינט איז הער מנהג פון פרומע יידן יעדן פּורים (דעם 13טן אדר ביינאַכט) פאַרן לייענען די מגילה צו געבן אין דער קערה. אַ שיסל אויפן טיש פון בית המדרש און שול. דעם מחצית השקל, געלט וויפל איינער קען, און ער וואַרפט איבער 3 אונגעגרייטע זילבערנע מטבעות, אויף וועלכע עס איז פאַראַן דאָס וואָרט „האַלב״ אין דער לאַנדס־שפּראַך; דאָס געלט גייט פאַר דער שול אָדער פאַר צדקה.

מטבע

די יידישע „נומיזמאַטיק״. דאָס הייסט דאָס פאַרשן אַלטע יידישע מטבעות, איז אַ זייער וויכטיקער טייל פון דער יידישער געשיכטע־פאַרשונג. פון תנ״ך־צייט האָבן מיר היינט ניט קיינע יידישע מטבעות, הגם אין תנ״ך ווערן דערמאָנט די מטבעות „שקל״, „בקע״, „קשיטה״ און אַנדערע. מיר האָבן היינט נאָר געפונענע יידישע מטבעות פון די חשמונאים־הערשער אין דער צווייטער העלפט פון בית שני, און וואַרשיינלעך אויך מטבעות פון בר כוכבא (זע „חשמונאים״, „בר כוכבא״); לעצטנס האָט מען אין ביתר (קעגן ירושלים), וואָס איז געווען די הויפּט־פעסטונג פון בר כוכבא געפונען די איינריכטונגען צו גיסן מטבעות וואָס שטאַמען וואַרשיינלעך פון בר כוכבא. די געפונענע חשמונאים־מטבעות האָבן העבּרעאישע אויסקריצונגען (אין דער אַלטער העבּרעאישער שריפט). דאָס יאָר „א׳״, צי „ב׳״, די אויפשריפט „ירושלם הקדשה״, „שקל ישראל״, און דאָס בילד פון דעם „גלעזל מן״ און פון דעם בליענדן שטעקן פון אהרן הכהן. אויף טייל זענען פאַראַן די נעמען פו די יידישע הערשער: „יהוחנן הכהן הגדול וחבר היהודים״, „יהודה״ (פון קעניג אַריסטובּלוס) און אַנדערע; אויף טייל מטבעות איז פאַראַן אויך דער גריכישער נאָמען פון די יידישע הערשער; אויף בר כוכבאס מטבעות איז פאַראַן דער אויפשריפט „שמעון״ (בר כוכבאס אייגן נאָמען) און „ש״ב״ (וואָס מאַכט „שנה ב׳״, דאָס 2טע יאָר, „לחרות ישראל״ (צו דער יידישער באַפרייאונג); אויף טייל אויך „לחרות ירושלם״; אויף איינער איז פאַראַן „אלעזר הכהן״. די דאָזיקע בר־כוכבא־מטבעות ווערן דערמאָנט אין תוספתא און גמרא (בבא קמא צ״ז) מיטן נאָמען „כוזביות״ (צוליב בר כוכבאס נאָמען „בר כוזיבא״). — שמואל רפאלי האָט אַרויסגעגעבן אין העבּרעאיש אַ בוך וועגן די דאָזיקע אַלטע העבּרעאישע מטבעות. — מען האָט אויך אין פּוילן געפונען אַלטע פּוילישע מטבעות מיט העבּרעאישע אויפשריפטן „אברהם דוכס״, און עס איז ביז איצט ניט קלאָר די באַדייטונג פון די דאָזיקע אויפשריפטן.

מטטרון

נאָמען פון אַ מלאך. ווערט דערמאָנט אין דער גמרא (סנהדרין ל״ח און אַנדערע), וואו ער ווערט באַטראַכט

אלס דער נאענטסטער צו גאט; די באדייטונג פון ווארט „מטטרון” איז ניט קלאר; אין גריכיש איז „מע טאטאר” דער טייטש „דער שליח”. לויט טייל פארשער (האמבורגער און אנדערע) זאל עס האבן א שייכות מיטן „לאגאס” פון פילאן. — זע זוכווארט „פילאן”.

מי שברך (הער וואס האט געבענטשט), א תפלה פאר דעם וואס ווערט אויפגערופן צו אן עליה צו דער תורה; אין דער תפלה ווערט געזאגט, אז גאט וואס האט געבענטשט אונדזערע עלטערן אברהם יצחק ויעקב, זאל אויך בענטשן דעם אויפגערופענעם צו דער תורה „בעבור שנדר”, ווייל ער האט מנדר געווען געלט פאר דער שול, צי פאר דעם חזן און שמש צי פאר צדקה. — אין יידיש איז הערפון געווארן אין איראנישן זין דער אויסדרוק, ווען מען זידלט איינעם, „מען האט אים געמאכט א מי שברך”.

מייזעלס, בעריש (1798 — 1870). רב אין קראקע, נאכער אין ווארשע, דעפוטאט אין עסטרייכישן פארלאמענט; אנטיילגענומען אין פוילישן אויפשטאנד קעגן רוסלאנד אין יאר 1861; פארטריבן דורך דער רוסישער רעגירונג פון פוילן; מחבר פון „חדושי מהרד”ם” אויף „ספר המצוות” פון רמב”ם.

מיכאל נאמען פון מלאך; ווערט גערעכנט אלס דער גרעסטער מלאך; דערמאנט אין דניאל י' און י”ב וואו ער ווערט אנגערופן „השר הגדול העומד על בני עמך” (דער גרויסער שר וואס שטייט און פארטיידיקט דיין פאלק, די יידן); אין דער גמרא און מדרש ווערט ער באטראכט אלס דער „שר פון די יידן”. וועלכער פארטיידיקט דאס יידישע פאלק (יומא ע”ו און אנדערע ערטער); ער איז געווען פון די דריי מלאכים וואס האבן זיך באוויזן צו אברהם אבינו (מדרש בראשית רבה מ”ד). ער האט געשלאגן דאס חיל פון סנחריב און ער וועט ברענגען די ישועה פאר יידן ווען משיח וועט קומען (דברים רבה צום סוף); אין דער תפילה, וואס בען זאגט פארן גיין שלאפן, ווערט אויך דערמאנט דער מלאך מיכאל, וועלכער היט אפ דעם יידן ווען ער שלאפט, און ער שטייט אים צו דער רעכטער זייט („מימיני מיכאל”).

מיכה נאמען פון נביא און פון ספר פון זיינע נביאות אין תנ”ך, אין תרי עשר; ער האט געשטאמט פון מרשה (דעריבער געהייסן ,מיכה המרשתי”), און נבואות־געזאגט אין דער צייט פון די מלכים יותם, אחז, חזקיה (מיכה א'); ער ווערט אויך דערמאנט אין ספר ירמיה כ”ו; זיין ספר נבואות האט זיבן קאפיטלעך, און זיי זענען דער שארפער און דערהאבענער אויסדרוק פון דער יידישער נבואה; ער שטראפט דאס פאלק, וואס מיינט, אז מען קאן אפטאן אל דאס בייז, און ברענגען קרבנות און דורך דעם וועלן די זינד פארגעבן ווערן; ער זאגט (קאפיטל י'): „הירצה ה' באלפי אלים ברבבות נחלי שמן — ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם ה' אלהיך” (צי וויל גאט די טויזנטער קרבנות, די צענדליקער טויזנטער טייכן בוימל? וואס פארלאנגט דען גאט פון דיר, אויב ניט טאן גערעכטיקייט, ליב האבן צו טאן טובות מענטשן און גיין באשיידן מיט גאט); ער האט נבואות־געזאגט (קאפיטל ג') אז צוליב דער זינד פון פאלק וועלן ירושלים און דאס בית המקדש חרוב ווערן; דאס קאפיטל ד' איז מערקווירדיק דערמיט, וואס עס איז אויך פאראן אין ישעיה ב'. דאס איז די וויזיע פון דער צוקונפט. דער „והיה באחרית הימים”, ווען פעלקער וועלן מער

ניט פירן צווישן זיך קיין מלחמות און וועלן צעברעכן זייערע שווערדן צו אקער־אייזנס; די געלערנטע תנ"ך־פארשער מיינען, אז עס איז פאראן א שייכות צווישן די צוויי נבואות פון מיכה און ישעיה. — זע דעם תנ"ך עם פירוש מדעי (תרי עשר), ארויסגעגעבן פון אברהם כהנא.

מיכה, פסל (דער אפגאט פון מיכה).

אין שופטים י"ז און י"ח ווערט דערציילט דער סיפור פון „פסל מיכה" וואס איז פארגעקומען אין דער צייט פון די שופטים. א געוויסער מאן מיכה פון הר אפרים האט זיך געמאכט א פסל, אן אפגאט פון גאלד, און ער האט צוגענומען צו זיך א לוי, וועלכער האט באדינט דעם פסל און וועלכער איז געווארן דארט דער כהן; ווען א טייל פון שבט דן זענען געגאנגען איינעמען פאר זיך א לאנד אין צפון ארץ־ישראל און זיי זענען פארבייגעגאנגען פאר דעם הויז פון מיכה, האבן זיי מיט געוואלד צוגענומען דעם פסל און דעם כהן און איינגעריכטעט אין זייער נייע לאנד, אין דער שטאט דן אין צפון, אן ארט צו דינען דעם אפגאט. עס ווערט צוגעגעבן אז יהונתן בן גרשם בן מנשה (לויט איין מיינונג אין דער גמרא, דער זון פון משה רבנו) און זיינע קינדער זענען געווען די כהנים פון דעם פסל.

מילה, ברית

די מצוה מל צו זיין אינגלעך אין עלטער פון 8 טעג איז איינע פון די אנגעזעענסטע מצוות אין דער יידישער רעליגיע; זי איז פון די מצוות פון דער צייט איידער די תורה איז געגעבן געווארן, ווייל שוין אברהם אבינו האט באקומען די מצוה און עס איז אים געזאגט געווארן, אז דאס וועט זיין דער „בונד־צייכן" דער „ברית צווישן גאט און אברהמס קינדער (בראשית י"ז); דער פון שטאמט דער נאמען „ברית", אויך „ברית־מילה" פאר דער פייערלעכקייט פון מל זיין. פאר ניט מל זיין קומט די שווערע שטראף „כרת" (בראשית י"ז); דער ניט געמלטער האט געהייסן „ערל" (אין תנ"ך פיל מאל). וועגן דעם טעם פון מצוות מילה זענען געשריבן געווארן פיל מיינונגען; דער רמב"ם אין „מורה נבוכים" מ"ט זאגט, אז דאס איז כדי די יידן זאלן זיך ניט אויסמישן צווישן פעלקער; טייל געלערנטע אין די אלטע און נייע צייטן מיינען, אז מילה איז א שוץ־מיטל קעגן ווענערישע קראנקהייטן. די גמרא נדרים ל"א זאגט, אז זי איז חשוב ווי אלע אנדערע מצוות פון דער תורה צוזאמען. אין טייל צייטן זענען געווען גזרות אויף יידן ניט מל צו זיין די קינדער, און יידן האבן זיך דערויף מוסר נפש געווען, ווי אין דער צייט פון אדרינוס דעם רוימישן קייסער (שבת ק"ל און אנדערע ערטער). די מצוה פון מילה האט אויך געהייסן „בריתו של אברהם אבינו". און די משנה אבות ג' זאגט אז ווער עס שטערט (המפיר) דעם בריתו של אברהם אבינו וועט ניט האבן קיין עולם הבא. — די פייערלעכקייט פון ברית מילה איז פארבונדן מיט פארשידענע מנהגים. דעם פרייטיק־צונאכטס פריער ווערט איינגעארדנט א „שלום־זכר"; עס קומען זיך דעמאלט צונויף די פריינט פון די עלטערן פון קינד, און מען פארברענגט אין טרינקען משקה, עסן געזאטענע ארבעס און מען זינגט זמירות. די נאכט פארן ברית הייסט די „וואכנאכט" (זע זוכווארט „וואכנאכט"). דער טאג פון ברית איז א געוויסער יום טוב; מען זאגט ניט אין שטאט קיין תחנון ביים דאווענען; מען זינגט ביים דאווענען; מען זינגט ביים דאווענען „וכרות". פאר דעם ברית ברענגט מען דאס קינד אויף א קישן, און א מיידל צי א פרוי נעמט דאס קינד אויף דעם קישן און גיט עס איבער א בחור אדער א פארהייראטן; דאס

הייסט „קוואטערשאפט"; נאכער ווערט
דאס קינד איבערגענומען פון האנט צו
האנט דורך די אנוועזנדע, וועלכע מען
רופט אויס דערצו מיט די נעמען. דער
לעצטער, וואס נעמט דאס קינד, ווערט
אנגערופן, אז ער האט די מצוה פון „כסא
של אליהו הנביא", ווייל עס ווערט אנ־
גענומען, אז אויף יעדן ברית געפינט זיך
אליהו הנביא; די שטול, אויף וועלכער
מען לייגט דאס קינד, הייסט „כסא של
אליהו"; נאכער נעמט דער מוהל דאס
קינד און לייגט עס אוועק אויף איינעם
פון די אנוועזנדע יידן, וועלכער זיצט
אויף א שטול, און ער הייסט דער
„סנדק"; ער האלט דאס קינד צום מל
זיין, דער מוהל איז מל דאס קינד, מאכט
די פריעה און מציצה און מאכט די ברכה
„על המילה", דערנאך מאכט דער פא־
טער פון קינד די ברכה „להכניסו בבריתו
של אברהם אבינו", און דערנאך זאגט
דער מוהל נאך עטליכע ברכות איבער א
כוס וויין, און מען גיט א נאמען דעם
קינד. דערנאך ווערט געפראוועט א
סעודה און ביים בענטשן ווערן געזאגט
ספעציעלע ברכות. — די מנהגים פון
ברית שטאמען פון פארשידענע צייטן.
דער „כסא של אליהו" און דער גלויבן
וועגן דער אנוועזנהייט פון אליהו אויף
יעדן ברית, ווערט דערמאנט אין פרקי
דרבי אליעזר כ"ט און אין זהר בראשית
י"ג; די ברכות ווערן געבראכט אין דער
גמרא שבת קל"ז; א ריי אנדערע מנהגים
ווערן געבראכט אין מחזור וויטרי (פון
12טן יארהונדערט); זע אויך אין „התורה
והחיים" פון גידעמאן (דריטער טייל);
בהנם „אות ברית" (קראקע 1903). די
מצוה פון מילה איז ניט נאר ביי געבוי־
רענע יידישע קינדער, נאר אויך אויב א
ניט ייד וויל ווערן א ייד דארף ער זיך
מל זיין. זע „גר"; זע אויך זוכווערטער
„וואכנאכט", „סנדק".

מילהויזן, יום טוב ליפמאן (ענדע
14טן יארהונדערט), רב, געלעבט אין
פראג און קראקע; באקאנט דורכן ויכוח
וואס ער האט געהאט מיט דעם משומד
פעטער (פסח) אין יאר 1489; זיינע מיי־
נונגען וועגן יידנטום און קריסטנטום
האט מילהויזן פארעפנטלעכט אין ספר
„הנצחון"; ער האט געשריבן אויך אנ־
דערע ספרים. אן אויספירלעכע ארבייט
וועגן אים האט פארעפנטלעכט אין הע־
בראיש דר. יהודה קויפמאן.

מים אויף העברעאיש „וואסער", און
דערפון שטאמען די ווערטער „מים אח־
רונים", און אנדערע; וועגן דער באדיי־
טונג פון וואסער אין דער יידישער רע־
ליגיע און מנהגים זע זוכווערטער „וואַ־
סער", „טבילה", „מקוה", „ניסוך
המים", „סוטה".

מימון, משה בן מימון זע „משה
בן מימון".

מימון, שלמה (1754 אין ליטע —
1800 אין דייטשלאנד), פילאזאף און מש־
כיל, פריינט פון מענדלסאן; צוערשט א
ישיבה בחור, אוועק פון דער היים און גע־
וואנדערט אין דייטשלאנד. דורכגעמאכט
פיל ליידן, געלערנט פילאזאפיע און אנ־
דערע וויסנשאפטן; געשריבן קריטיק
אויף קאנטס „קריטיק פון דער ריינער
פארנונפט" און געלויבט געווארן דורך
קאנט; געשריבן פירוש „גבעת המורה"
צום רמב"מס „מורה נבוכים" (צוליב
פארערונג צום רמב"ם האט ער אנגע־
נומען דעם רמב"מס נאמען „מימון").
און אנדערע אפהאנדלונגען, פון וועלכע
דער גרעסטער טייל איז געבליבן אין כתב
יד; אויף דער עלטער געליטן דחקות;
געלעבט צום סוף אין לאנדגוט פון גראף
קאלקרייט אין שלעזיע, וואו ער איז גע־
שטארבן. מימון איז אמייסטן בארימט

דורך זיין „אויטאָביאָגראַפיע" (געשריבן אין דייטש, איבערזעצט אויך אין יידיש און העברעאיש), אין וועלכער ער דערציילט וועגן זיין לעבן פון קינדווייז אויף, און ער גיט דאָרט אויך איבער זיינע מיינונגען איבער יידנטום, חסידות, קבלה; די „אויטאָביאָגראַפיע" אַנטהאַלט ווערטפולע שילדערונגען פון יידישן לעבן אין ליטע אין יענער צייט און די באַציאונג צו זיי פון די פוילישע מאַגנאַטן. — זע די „אויטאָביאָגראַפיע" אין יידיש, ווי אויך טאוויאָווס העברעאישע איינלייטונג צו „תולדות שלמה מימון".

מימוני, אברהם זע „אברהם מימוני".

מין, מינות אין דער משנה (ברכות ט' און אַנדערע) און גמרא איז פאַראַן אָפט דער אויסדרוק מין, מינים, אַלס באַצייכענונג פאַר אפיקורסים, פאַר אַזעלכע וואָס גלויבן ניט אין די אָנגענומענע יידישע רעליגיעזע גלויבונגען; פון דער דערמאָנטער משנה אין ברכות („משקלקלו המינים והיו אומרים אין עולם אלא אחד") איז צו זען, אַז די מינים האָבן ניט געגלויבט אין לעבן נאָכן טויט; פון דער משנה מגילה ד' („האומר יברכוד טובים הרי זו דרך המינות") איז צו זען, אַז טייל מינים האָבן געגלויבט אין דער עקזיסטענץ פון 2 געטער, אַ גוטן און אַ שלעכטן; פון אַנדערע ערטער אין מדרש (בראשית רבה כ"ה און אַנדערע) איז צו זען, אַז טיילמאָל האָט מען מיטן וואָרט מינים באַצייכנט די דעמאָלט ניי אַנטשטאַנענע סעקטע פון יידן־קריסטן. וועגן דער אָפּשטאַמונג פון וואָרט „מין" זענען די מיינונגען פון די געלערנטע היסטאָריקער צעטיילט. רבי אליהו בחור, רבי דוד גאַנז און אַנדערע מיינען, אַז דאָס איז פון מאַני דעם פּערסישן רעליגיע־גרינדער; אָבער כראָנאָלאָגיש איז דאָס ניט ריכטיק; לויט אַנדערע איז דאָס פון העברעאישן „מאן", „אַנטזאָגן זיך". אין שבת קט"ז ווערן דערמאָנט „ספרי מינים". אין עבודה זרה כ"ח ווערט דערמאָנט ,יעקב מינאה", און דאָרט מיינט מען זיכער אַ יידן־קריסט.

מיסטיק זע „קבלה".

מיסיאָן, מיסיאָנער מיט דעם נאָמען ווערט באַצייכנט די קריסטלעכע אינסטיטוציע צו פאַרשפּרייטן די קריסטלעכע רעליגיע צווישן גלויביקע פון ניט־קריסטלעכע רעליגיעס, און אויך צווישן יידן, און „מיסיאָנער" הייסט דער שליח פון דער מיסיאָן, וואָס פירט די פּראָפּאַגאַנדע. דער הויפּט צענטער פון דער פּראָטעסטאַנטישער מיסיאָן איז אין לאָנדאָן. זי פאַרעפנטלעכט פון צייט צו צייט פּראָפּאַגאַנדע־בראָשורן אין יידיש און העברעאיש. אַ גרויסער טייל פון די מיסיאָנערן צווישען יידן זענען משומדים.

מישע, קעניג פון מואב אין מלכים ב' ג' ווערט דערציילט, אַז אין דער צייט פון אחאב מלך ישראל איז מואב געווען אונטערטעניק צו ישראל. נאָך אחאבס טויט האָט מישע דער קעניג פון מואב מורד געווען אין ישראל און צוליב דעם איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן ישראל און מואב. אין יאָר 1868 האָט מען אַנטדעקט אין עבר הירדן אַן אָנדענק־שטיין מיט אַ לעזבאַרער אויפשריפט פון מישע מלך מואב, וועלכער דאַנקט דעם מואב־גאָט כמוש פאַר דער באַפרייאונג. וועגן מישע־שטיין, וועלכער געפינט זיך איצט אין לוווּר־מוזעאום אין פּאַריז, איז געשריבן געוואָרן אַ גרויסע צאָל ביכער און אָפּהאַנדלונגען. די שפּראַך פון מישע־שטיין איז זייער ענלעך צו העברעאיש. דאָס איז די עלטסטע געפונענע אויפשריפט, וואָס באַציט זיך צו אַ סיפור פון תנ"ך.

מיתה זע „טויט".

מיתת בית דין דערמיט ווערט באַ־
צייכנט „טויט־שטראָף" ארויסגעגעבן
דורך א יידיש געריכט. אין חומש ווערן
געבראַכט א רײַ עבֿרות, פאַר וועלכע עס
איז געקומען טויט־שטראָף. וואָס איז באַ־
שטאַנען פון 4 סאָרטן טויט־מיטלען:
סקילה (פאַרשטיינען), שריפה (פאַרברע־
נען), הרג (דערהרגענען מיט א שווערד),
חנק (דערשטיקן). די משנה אין סנהדר־
רין רעכנט אויס ווי אזוי די דאָזיקע
טויט־שטראָפן זענען אויסגעפירט גע־
וואָרן; די משנה מכות א' זאָגט, אַז א
סנהדרין, וואָס האָט געפסקנט טויט־
שטראָף איינמאָל אין 7 יאָר און לויט
רבי אלעזר בן עזריה איינמאָל אין 70
יאָר, האָט געהייסן „חובלנית" (איינע
וואָס טויט מענטשן).

מכבי, יהודה (אומגעקומען אין ארץ־
ישראל אין דער העלדן־שלאַכט פאַר דער
יידישער באַפרייאונג אין יאָר 160 פאַר
דער געוויינלעכער צייט־רעכענונג). באַ־
דייטנדסטער העלד אין דער יידישער גע־
שיכטע, וועלכער האָט באַפרייט די יידן
פון דער באַדריקנדער סירישער הער־
שאַפט פון סיריש־העלעניסטישן קעניג
אנטיוכוס עפיפאַנעס. די געלערנטע
האָבן פאַרשידענע מיינונגען וועגן דעם
וואָרט „מכבי"; דאָס וואָרט איז געבליבן
נאָר אין דער גריכישער שפּראַך. לויט
טייל שרייבט מען „מכבי", מיט א כּף
(אזוי איז אויך פאַראַן אין העברעאיש:
„יוסיפון"), און דאָס זאָלן זיין די ראשי
תבות פון „מי כמוכה באלים ה'". און
לויט טייל שרייבט מען „מקבי" מיט א
„קוף" און דאָס זאָל זיין פון וואָרט
„מקבֿ", „האַמער". די פאַסירונגען פון
דער סירישער באַדריקונג פון די ארץ־
ישראל־יידן און די גזרות פון אנטיוכוס.
אַז די יידן אין ארץ־ישראל מוזן פאַרלאָזן
די יידישע רעליגיע, מקריב זיין קרבנות
צום גריכישן אָפּגאָט צעאוס, ניט היטן
שבת, עסן טריפה מאכלים וכדומה זענען
באַשריבן אין די 2 ספרים „חשמונאים"
(פון די „כתובים אחרונים"), וועלכע
הייסן אין גריכיש די ספרים פון די
„מכביים". לויט דעם דאָזיקן ספור זע־
נען צווישן די יידן זעלבסט געווען די
רייכע „מתייונים", העלעניזירטע, וועלכע
האָבן איבערגענומען די גריכישע שפּראַך
און זיטן און טייל פון זיי האָבן מסכים
געווען אויך צו פאַרלאָזן די יידישע רע־
ליגיע. זיי האָבן פאַרנומען אַלע הויכע
אַמטן אין ירושלים, און זיי האָבן לייכ־
טער געמאַכט פאַר אנטיוכוס דעם קעניג
פון סיריע (צו וועמען ארץ־ישראל האָט
דעמאָלט געהערט) איינצופירן זיינע גז־
רות. וועגן אָנהויב פון דעם יידישן באַ־
פרייאונגס־אויפשטאַנד, וועגן די פרומע
יידן (חסידים), וואָס האָבן זיך מוסר
נפש געווען און אומגעקומען אויף קידוש
השם און ניט געפאָלגט די גזרות־באַפעלן
און וועגן מתתיהו הכהן פון מודיעין,
וועלכער האָט דער ערשטער געגעבן דעם
סיגנאַל צום אויפשטאַנד, זע עבֿווערטער
„חסידים", „חנוכה", „חשמונאים". —
נאָך מתתיהוס טויט האָט זיין צווייטער
זון, יהודה, מיטן צונאָמען מכבי, איבער־
גענומען די פירערשאַפט פון יידישן באַ־
פרייאונגס אויפשטאַנד. דאָס ספר חש־
מונאים שרייבט וועגן אים, אַז ער איז
געווען ווי א לייב און זיינע קאַמפן. מיט
א קליינער צאָל ניט־באַוואָפנטע און ניט־
מיליטעריש־געשולטע העלדן, חסידים,
וואָס האָבן זיך געהאַט באַהאַלטן אין די
הייל(ע)ן פון די בערג אין ארץ־ישראל, איז
יהודה באַפאַלן די סירישע גענעראַלן און
זייערע גוט־באַוואָפנטע, מיליטעריש־גע־
שולטע אַרמייען און זיי צעקלאַפּט. צו־
ערשט האָט ער צעקלאַפּט דעם לאָקאַלן
מיליטער־גאַרניזאָן פון גענעראַל אַפּאָלאָ־
ניוס. דערנאָך האָט ער צעקלאַפּט דעם

גענעראַל סיראָן. נאָכער איז געקומען קעגן יהודהן אַ גרויסע אַרמיי אונטער דער פירונג פון הויפּט־קאָמאַנדיר ליזיאַס און די גענעראַלן פּטאָלאַמעאוס, ניקאַנור (ניקנור) און גאָרגיאַש. עס איז געווען כמעט זיכער, אַז יהודה מיט זיין קליינער צאָל קעמפער מוז פאַלן. די שלאַכטן זענען פאָרגעקומען ביי עמאוס און בית צור (ניט קלאָר, וואו דאָס אָרט געפינט זיך), און יהודה האָט אָפּגעהאַלטען אַ אַנטשיידנדן זיג, באַפרייט ירושלים, אָפּגערייניקט דאָס בית המקדש, און לכבוד דער פאַסירונג איינגעפירט דעם יום טוב „חנוכה". די סירישע רעגירונג האָט נאָך די דאָזיקע נצחונות שלום געמאַכט מיט יהודה, אָבער נאָכער האָט זי צוריקגעצויגן אירע הבטחות און ווידער געשיקט אַ גרויסע אַרמיי קעגן יהודה, וועלכער האָט געהאַט דעמאָלט ווייניק קעמפער. און אין דער שלאַכט ביי חדשה, אין יאָר 160 פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג איז יהודה געפאַלן אויפן שלאַכטפעלד. אָבער יהודהס קאַמף איז ניט געווען אומזיסט. זיינע נאָכפאָלגער, די ברידער יונתן און שמעון האָבן ווייטער געפירט דעם קאַמף און באַפרייט אינגאַנצן ארץ־ישראל פון דעם סירישן יאָך. — די קוועלן־ביכער וועגן די דאָזיקע פאַסירונגען געבן מיר אָן ביי די זוכווערטער „חשמונאים", „חנוכה"; זע אויך „העלעניזם".

מכבי נאָמען פון דער ציוניסטישער אַלוועלטלעכער ספּאָרט - אָרגאַניזאַציע (אויפן נאָמען פון יהודה המכבי); געגרינדעט צוערשט אין פאַרשידענע ערטער פון יאָר 1903 אָן אונטער פאַרשידענע נעמען; פון 1921 איז „מכבי" געוואָרן דער נאָמען פון דער ציוניסטישער ספּאָרט־באַוועגונג (אין 1925 איז געשאַפן געוואָרן דער „הפועל" פון דער אַרבייטער־באַוועגונג); ציילט 200 טויזנט מיטגלידער; נעמט אַרום אַלע ספּאָרט־צווייגן; איינגעאָרדנט טורנירן („מכביה"); זיך באַטייליגט אין אינטערנאַציאָנאַלע טורנירן; געשאַפן אויך דעם „מכבי הצעיר"; געגרינדעט די קאָלאָניע „כפר המכבי".

מכות נאָמען פון מסכתא משניות אין סדר נזיקין, מיט תוספתא און גמרא בבלי און ירושלמי, באַהאַנדלט די דינים פון עדות, מלקות, פון טויטן אַ מענטשן בשוגג, ערי מקלט. אין די לומדישע קרייזן הייסט די מסכתא „מלקות"; אַמאָל איז זי געווען איין מסכתא מיט סנהדרין.

מכות, עשר די צען מכות, וואָס גאָט האָט געשיקט דורך משה און אהרן אויף מצרים, איידער די ייִדן זענען באַפרייט געוואָרן פון גלות מצרים; זיי ווערן אויסגערעכנט אין חומש שמות אין די קאַפּיטלען פון ז' ביז י"ב; די מכות זענען דם (בלוט), אַלע וואַסערן זענען געוואָרן בלוט; צפרדע, דאָס גאַנצע לאַנד איז פול געוואָרן מיט אַ סאָרט זשאַבעס; כנים, דאָס לאַנד איז פול געוואָרן מיט ווערעם; ערוב, עס זענען אָנגעקומען אויף דעם לאַנד אַ געמיש פון חיות; דבר, אַ מגפה אויף בהמות; שחין, צרעת אויף מענטשן; ברד, אַ האָגל, וואָס האָט פאַרניכטעט אַ גרויסן טייל תבואות; ארבה, אַ היישעריק, וואָס האָט פאַרניכטעט די איבעריקע תבואות; חשך, דריי טעג איז געוואָרן פינצטער אינגאַנצן לאַנד אחוץ וואו די ייִדן זענען געווען; בכורות, עס זענען אויסגעשטאָרבן אין איין נאַכט די עלטסטע קינדער. אין דער הגדה של פסח ווערן געבראַכט די מיינונגען פון תנאים, אַז יעדע מכה האָט אַנטהאַלטן נאָך אַנדערע מכות; ביים זאָגן יעדע פון די מכות פון דער הגדה ביים סדר איז מען זיך נוהג אָפּצוגיסן אַביסל וויין; אַ קיצור־פאַרצייכעניש פון די מכות איז פאַראַן אין דער הגדה „דצ״ך עד״ש באח״ב". — זע „סדר".

מכילתא

מכילתא נאָמען פון אַן אַלטער זאַמלונג פון הלכות און אַ קליינעם טייל אַגדות פון תנאים אויף חומש שמות, הויבט זיך אָן פון דער סדרה באָ; האָט 9 מסכתות און 79 פרשיות; עס ווערט אָנגענומען אַז דער מסדר פון דער מכילתא איז געווען רבי ישמעאל; די מכילתא זאָל שוין ווערן דערמאָנט אין דער גמרא חגיגה ג׳ און הייסט דאָרט „הלכתא" ווי אויך אין ירושלמי עבודה זרה ד׳ וואו זי הייסט „מכילתא"; מען האָט געפונען לעצטנס אַ מכילתא, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן דורך דעם תנא רבי שמעון בן יוחאי, און עס איז פאַראַן אַ מיינונג פון פּראָפעסאָר דוד האָפמאַן, אַז די צוויי מכילתות שטאַמען פון 2 ישיבות, איינע פון רבי ישמעאל און איינע פון רבי עקיבא. — זע די איינלייטונג פון וויס צו זיין מכילתא־אויסגאַבע (אין 1865) מיט זיין פירוש „מדות סופרים"; זע אויך האָפמאַנס אין דייטש „איינלייטונג צו די הלכישע מדרשים" (אין העברעאיש „מבוא למדרשי הלכה").

מכירת חמץ

מכירת חמץ (פאַרקויפן דעם חמץ). צוליב דעם, וואָס חמץ וואָס בלייבט אין רשות פון אַ ייד אין פסח, טאָר מען ניט נוצן אויך נאָך פסח, איז איינגעפירט געוואָרן צו פאַרקויפן פאַר פסח דעם חמץ צו אַ ניט־ייד, כדי נאָך פסח זאָל מען אים קאָנען נוצן; דאָס פאַרקויפן איז נאָר פאָרמעל, לויט באַדינגונגען, אַז דער ניט־ייד דאַרף צוצאָלן אַ סומע געלט, און אַזוי ווי נאָך פסח צאָלט ער ניט דאָס געלט, בלייבט דער חמץ צוריק ביים ייד; די „מכירת חמץ" קומט פאָר ביים רב און עס ווערט געמאַכט אַ שטר מכירה, אַ פאַרקויפס־אַקט.

מכניס אורח

מכניס אורח זע „הכנסת אורחים" וועגן דער מצוה.

מכשירין

מכשירין מסכתא משניות אין סדר טהרות, האָט 6 פרקים (תוספתא נאָר דריי); האָט ניט קיין גמרא; באַהאַנדלט די דינים וועגן די פליסיקייטן וואָס דאַרפן אָנרירן מאכלים כדי זיי מאַכן פייאיק, מכשיר־זיין, צו נעמען אויף זיך טומאות.

מכשף

מכשף זע „כישוף".

מלאך, מלאכים, מלאך המות

דאָס וואָרט „מלאך" אין העברעאיש מיינט „שליח"; מיר געפינען אין חומש (בראשית ל״ב) „וישלח יעקב מלאכים לפניו אל עשו אחיו", יעקב האָט געשיקט שליחים צו זיין ברודער עשו; עס איז אָבער פאַראַן שוין אין תנ״ך טייל ערטער, אין וועלכע דאָס וואָרט „מלאכים" מיינט מלאכים פון הימל, גייסטיקע וועזנס, וואָס באַווייזן זיך צו מענטשן און פירן אויס שליחות פון גאָט. אין דעם סיפור פון איבערקערן סדום און ראַטעווען לוט (בראשית י״ח) מיינט מען מיט „ויבואו שני המלאכים סדמה" מלאכים פון הימל; דאָס זעלבע ביי יעקב אבינו (בראשית כ״ח) ווי ער האָט געזען אין חלום דעם לייטער, וואָס שטייט אויף דער ערד און זיין שפּיץ איז אין הימל „ומלאכי אלהים עולים ויורדים בו" און די מלאכים פון גאָט גייען אויף אים אַרויף און אַראָפּ; דאָס זעלבע אויך ביי משה רבנו ביים סנה, פון וועלכן עס האָט זיך אים באַוויזן מלאך ה׳ (שמות ג׳). און אַזוי זענען פאַראַן פיל ערטער אין תנ״ך וועגן דער באַווייזונג פון מלאכים. די נעמען פון מלאכים געפינען מיר נאָר אין ספר דניאל, וועלכער דערמאָנט די מלאכים מיכאל (דניאל י״ב) און גבריאל (דניאל ט׳). אין דער גמרא און מדרשים געפינען מיר שוין דערמאָנט די נעמען אויך פון אַנדערע מלאכים. דער ירושלמי ראש השנה א׳ זאָגט אַז די נעמען

פון מלאכים האבן די יידן מיטגעבראכט פון בבל אין דער צייט פון גלות. אין דער גמרא און מדרשים ווערן אויסגערע־כנט פארשידענע שליחות, צו וועלכע עס זענען פאראן באשטימט מלאכים. ווען א מענטש דארף שטארבן קומט נאך זיין נשמה דער „מלאך המות" (דער אויס־דרוק „מלאכי מות" געפינט מען אין משלי ט"ז); די גמרא בבא בתרא י"ז זאגט אז עס זענען געווען נאר 6 מענטשן, אויף וועלכע דער מלאך המות האט ניט געהאט קיין שליטה; אין שבת ל' ווערט דערציילט די אגדה, ווי אזוי דער מלאך המות האט צוגענומען די נשמה פון דוד המלך; אין כתובות ע"ז ווערט דערציילט אז דער מלאך המות האט א שווערד, מיט וועלכער ער טויט די מענטשן; אין עבו־דה זרה כ' ווערט געזאגט, אז דער מלאך המות איז פול מיט אויגן און אויף זיין שווערד איז פאראן א טראפן פון ביטע־רער גאל. פאראן אויך דער „מלאך דומה" (זע זוכווארט „דומה, מלאך"). פאראן אנדערע שלעכטע מלאכים, „מלאכי חבלה", און גוטע מלאכים, „מלאכי השרת", וועלכע זאגן שירה אין הימל (חגיגה י"ב). די מלאכי השרת באגלייטן יעדן ייד אהיים פרייטיק־צו־נאכט פון דאווענען, און מען זאגט צו זיי „שלום עליכם". — די יידישע רע־ליגיעזע פילאזאפן אין מיטלאלטער, ווי דער רמב"ם אין „מורה נבוכים", האבן געפרואווט געבן דערקלערונגען וועגן דער עקזיסטענץ און וועזן פון די מלאכים, וועלכע זיי האבן געהאלטן אלס גייסטי־קע וועזנס. איבער דעם מלאכים־גלויבן און אפשטאמונג פון דאזיקן גלויבן האט געשריבן אין דייטש א בוך „די יידישע אנגעלאלאגיע" דר. קאהוט, דער מחבר פון „ערוך השלם".

מלאכי נאמען פון נביא און ספר נבו־אות, דער לעצטער אין תרי עשר, האט 4 קאפיטלען; לויט דער טראדיציע (גמ־רא מגילה ט"ו) האט ער געלעבט באלד ווי די יידן זענען צוריקגעקומען פון בבל צוזאמען מיט די נביאים חגי און זכריה; דער נאמען מלאכי איז פון פסוק (ג' א') „הנני שולח מלאכי"; דער אינהאלט איז שטראף־רייד צו די יידן פאר פאלש שווערן, ניט מקריב זיין ריכטיק קרבנות, טוען שלעכטס אומבאהאלפענע; ער דער־מאנט צום סוף „אליה הנביא", וועלכער וועט קומען „לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" (פארן אנקומען פון גאטס גרויסן און פארכטיקן טאג).

מלבים, מאיר לייבוש (1809 — 1879 אין קיעוו), רב און מפרש פון תנ"ך, געבילדעט אויך אין וועלטלעכע וויסנשאפטן; געווען רב אין וורעשנא און קעמפן, נאכער אין בוקארעשט, דערנאך אין א ריי אנדערע שטעט (כערסאן, מאָ־הילעוו, קעניגסבערג), געשטארבן אין קיעוו. ער האט מחבר געווען הלכה־ספרים („ארצות החיים" און אנדערע); בארימט איז ער דורך זיין פירוש אויף תנ"ך („התורה והמצוה" אויף חומש און „מק־רא קודש" אויף נביאים וכתובים). וועל־כער איז דרוש באגרינדעט אויף לאגיק. דער מלבים וויל אויפווייזן, אז די אלע הלכות וואס ווערן ארויסגעלערנט פון די פסוקים אין חומש, זענען לאגיש אנט־האלטן אין יעדן פסוק. זיין פירוש איז זייער פאפולער אין די פרומע משכילים קרייזן.

מלוה מלכה זע „מוצאי שבת".

מלחמה דאס יידישע פאלק, ווען עס איז געווען זעלבשטענדיק, האט געפירט מלחמות קעגן פיינטלעכע פעלקער; מיר געפינען וועגן די מלחמות אין חומש (די ערשטע מלחמה קעגן עמלק, שמות י"ז, די מלחמות קעגן סיחון ועוג אין דער מד־

בר און אנדערע), און אין די ספרי הנבי-
אים יהושע, שופטים, שמואל, מלכים (די
מלחמות ביים איינעמען דאס לאנד, און
אנדערע מלחמות); אויך אין דער צייט
פון 2טן בית המקדש, זינט יידן האבן
דערוואָרבן פרייהייט דורך די חשמונאים
מלחמות האבן זיי געהאט צו פירן מלח-
מות קעגן פיינטלעכע פעלקער. ביז צו די
לעצטע מלחמות קעגן די רוימער ביים
חרבן בית המקדש און נאכער ביי בר
כוכבא. אבער די יידישע נביאים זאגן
ארויס כסדר זייער נעגאטיווע שטעלונג
צו מלחמות. ווען דוד המלך וויל-בויען
דאס בית המקדש זאגט אים גאט „לא
תבנה בית לשמי כי איש מלחמות אתה
ודמים שפכת", דו וועסט ניט בויען א
הויז פאר מיין נאמען, ווייל דו ביזט א
מאן פון פירן מלחמות און האסט פאר-
גאסן פיל בלוט (דברי הימים א' כ"ט).
אין חומש שמות כ' ווערט אנגעזאגט אז
מען טאר די שטיינער צום מזבח ניט
האקן „כי חרבך הנפת עליה ותחללה"
ווייל דו האסט געהויבן אויף די שטיי-
נער דיין שווערד און דו האסט זיי פאר-
שוועכט. באקאנט זענען די נבואות
אין ישעיה ב' און מיכה ד' אז אין אחרית
הימים, אין דער אידעאלער צוקונפט.
וועלן אויפהערן די מלחמות, די שווערדן
וועלן איבערגעשמידט ווערן אויף אקער-
אייזנס, און איין פאלק וועט מער ניט
אויפהויבן זיין שווערד קעגן צווייטן
פאלק. וועגן פעסטונגען-איינריכטונגען
און מיליטער און געווער ביי יידן אין
אלטע צייטן זע אין הערשבערגס „החל-
בשה הקדומה בישראל". — זע זוכוואָרט
„שלום".

מלחמה פון יאר 1939

די מלחמה. וואס איז אנגעוואָרפן געוואָרן דער וועלט
דורך דייטשלאנד אונטער דער פירער-
שאפט פון אדאלף היטלער דעם 1טן סעפ-
טעמבער 1939, איז די גרעסטע קאטא-
סטראָפע אויפן גאנצן שטח פון דער יידי-
שער געשיכטע. ווען די ערשטע מחנות
פון די היטלער חיילות און צוזאמען מיט
זיי די געהיימע פאליציי (געסטאפא) זע-
נען אריין דעם 1טן סעפטעמבער 1939
קיין פוילן און האבן פארנומען די געגנטן
מיט שטעט באוואוינט דורך יידישער
באפעלקערונג, האב זיי גלייך אנגעהויבן
א סיסטעמאטישע אויסראָטונג פון יידן.
און דער דאזיקער ציל צו פארניכטן די
יידן ווערט פארפאלגט מיט דער שרעק-
לעכסטער גרויזאמקייט ביז אויף היינט
(מערץ 1943). מיליאנען יידן פון פוילן,
ליטע, באלטישע לענדער, אוקראינע,
ווייס-רוסלאנד, האלאנד, בעלגיע, טיילן
פון פראנקרייך, זענען דערמארדעט גע-
וואָרן, טייל מאל אונטער דעם אויס-רייד
פון סאבאטאזש, און דער עיקר אן שום
אויסרייד. די געסטאפא נעמט ארויס
הינטער די שטעט יידן, זקנים, מיטל-
יאריקע מענטשן, פרויען, קינדער, דער-
שיסט זיי, גאנץ אפט, הייסנדיק די קרב-
נות פריער זיך אויסגראבן קברים. מי-
ליאנען יידן זענען איינגעשפארט געווען
אין אזוי-גערופענע „געטאס" (ווארשע,
לאדז, לעמבערג און הונדערטער אנדערע
שטעט), וועלכע זענען געווען ניט
אפילו קיין געטאס, נאר קאנצענטראציע
לאגערן, וואו די יידן האבן ניט באקומען
גארניט צו עסן, קיין קוילן אויף ווינטער
און אזוי ארום שטארבן זיי אויס. די
שטערבלעכקייט אין געטא אין ווארשע
האט דערגרייכט ביז 100 טויזנט א יאר
אויף א צאל פון א האלבן מיליאן פאר-
שפארטע יידן. נאכער האט מען מיליא-
נען פון די יידן, אן אונטערשיד פון על-
טער און געשלעכט, איינפאך אויסגעקוי-
לעט. מען דענקט אז אין פארלויף פון
די דריי יאר מלחמה זענען אומגעקומען
אין די אייראפעאישע לענדער דורך די
היטלער מחנות איבער 2 מיליאן יידן און
די איבעריקע ווערן סיסטעמאטיש אויס-

גערעטן. נאָר אַ זייער קליינע צאָל האָט
זיך אַרויסגעראַטעוועט דורך אַנטלויפֿן
און דורכגיין די גרעסטע פּייניקונגען. אָנ־
קומענדיק אין די אַמעריקאַנער לענדער
(פֿאַראייניקטע שטאַטן, קאַנאַדע, טייל
דרום־אַמעריקאַנער לענדער). עס בראַעט
די פֿאַרניכטונג פֿון דעם רוב מנין און
רוב בנין פֿון וועלט־יידנטום, די 8 מיליאָן
יידן אין די מזרח און צענטראַל־אייראָ־
פּעאישע לענדער. היטלער באַמיט זיך צו
פֿאַרניכטן די יידן ניט נאָר אין די לענ־
ער, וועלכע זיינע חיילות פֿאַרנעמען. נאָר
אויך אין יענע לענדער, וועלכע זענען
געוואָרן זיינע פֿאַרבינדעטע אין דער מל־
חמה, רומעניע, אונגאַרן, סלאָוואַקיע.
גריכנלאַנד, בולגאַריע, איטאַליע. דורך
דעם מאַרש פֿון די היטלער חיילות קעגן
עגיפּטן פֿון איין זייט און קאַווקאַז פֿון
דער 2טער זייט איז אויך געווען געפֿער־
לעך באַדראָט דער גרויסער יידישער ישוב
אין ארץ־ישראל. — די יידישע קיבוצים
אין די אַמעריקאַנער לענדער באַמיען זיך
צו העלפֿן זייערע אומגליקלעכע ברידער
און שוועסטער אין אייראָפּע, אָבער די
הילף איז זייער אַ קליינע און זי איז אויך
ניט אַ דערגרייכבאַרע, ווייל מען קאָן צו
די לענדער, וואָס זענען פֿאַרנומען דורך
די היטלער חיילות, ניט צוקומען מיט באַ־
דייטנדער הילף. די הויפּט־הילף ווערט
אָרגאַניזירט דורך דעם „דזשאָינט" (זע
„דזשאָינט"). — די איצטיקע וועלט־מל־
חמה איז די איינציקע מלחמה אין דער
געשיכטע פֿון יידן אין דער גלות־עפּאָכע.
וועלכע ווערט דורך יידן באַטראַכט אויך
אַלס אַ מלחמה, וועלכע איז אין אַ שאַר־
פֿער מאָס דורך היטלער געווענדט קעגן
יידישן פֿאָלק, מיטן ציל פֿון פֿיזישער און
גייסטיקער פֿאַרניכטונג פֿון יידנטום. —
מיר האָבן ביז איצט נאָכניט קיין בוך.
וואָס זאָל אַרומנעמען אין גאַנצן היקף
די שרעקלעכע חרבנות פֿון יידישע ישו־
בים דורך די דריי יאָר מלחמה (1939 —
1942). וועגן פּוילן איז דערשינען אין
1941 „יון מצולה החדש" **פֿון מ. פּראַגער**
אָבער דאָס ביכל נעמט אַרום נאָר די
ערשטע צייטן פֿון חרבן; אין יידיש איז
דערשינען פֿון י. וויינגאַרטן „אַ וועלט
אין פֿלאַמען", באַשרייבונג פֿון די וואַנ־
דערונגען פֿון די פּליטים, וועלכע זענען
געלאָפֿן אין די ערשטע טעג פֿון דער מל־
חמה פֿון פּוילן קיין ליטע. לעצטנס איז
אויך דערשינען אין יידיש פֿון ל. שפּיז־
מאַן אַ בוך וועגן „יידן אין נאַצי־פּוילן".

מליחה (זאַלצן) זע זוכוואָרט „זאַלץ".

מלך, מלכות אין דער אַלטער יידי־
שער געשיכטע איז די באַציאונג פֿון יידן
צו דער מאָנאַרכיסטישער הערשאַפֿט
פֿאָרם, געווען פֿאַרשידן אין פֿאַרשידענע
צייטן. ווי דער תנ"ך דערציילט אונדז
אין ספר שופטים איז דעמאָלט געווען אַ
לאַנגע צייט ווען „בימים ההם אין מלך
בישראל", עס איז ניט געווען איבער יידן
קיין קעניג. פֿון צייט צו צייט האָט אי־
בערגענומען די הערשאַפֿט איינער פֿון די
העלדן מיטן טיטל שופט, וועמענס הער־
שאַפֿט איז ניט איבערגעגאַנגען בירושה
צו קינדער. דעם ערשטן פּרוּוו איינצו־
פֿירן מאָנאַרכיע, אַ מלך, ביי יידן געפֿי־
נען מיר אין ספר שופטים ט' („וימליכו
את אבימלך למלך"), און דער פּרוּוו
איז ניט געלונגען. ערשט אין שמואל א'
ז' געפֿינען מיר, אַז ווען די יידן האָבן
זיך געפֿילט געדריקט דורך די מלחמות
פֿון די פּלשתים האָבן זיי פֿאַרלאַנגט פֿון
נביא שמואל „שומה לנו מלך לשפטנו
ככל הגויים", גיב איבער אונדז אַ מלך.
וועלכער זאָל הערשן איבער אונדז ווי ביי
אַלע אַנדערע פֿעלקער. דאָרט ווערט אויך
דערציילט, אַז שמואל האָט זיי גע־
וואָרנט אָפּרעדן דערפֿון און זיי געזאָגט
אַז די מלכים וועלן פֿאַרפּייניקן ס'פֿאָלק,
צונעמען די בעסטע תבואות, מאַכן די

איינוואוינער פאר קנעכט. אבער ס'פאלק האט געוואלט דורכאויס א מלך, און דער ערשטער מלך איז געווען שאול. אזוי איז די אינסטיטוציע פון מלוכה ביי יידן געווען דורך דער גאנצער צייט פון בית ראשון, די מלכי יהודה און מלכי ישראל. און אויך א געוויסע צייט פון בית שני פון טייל פון די חשמונאים (אריסטובלוס, זון פון הורקנוס יוחנן כהן גדול איז געווען דער ערשטער מלך). אין חומש דברים י"ז ווערט יא דערמאנט דאס איינפירן א מלך ביי יידן און עס ווערן געגעבן דעם מלך געוויסע מצוות וואס ער דארף טאן. — עס איז צו באמערקן, אז דער אידעאל פון יידישער גאולה איז אין פיל ערטער אין דער גמרא, מדרשים און שפעטערע ספרים פארבונדן מיט „מלכות בית דוד", און משיח ווערט אויך באצייכנט אלס „מלך המשיח". זע זוכווערטער „דוד המלך", „משיח".

מלכות שמים

דער באגריף פון דער געטלעכער הערשאפט, פון גאט אלס קעניג פון דער וועלט, איז אין דער יידישער רעליגיעזער אויפאסונג באקאנט פון די גאר אלטע צייטן, און שוין אין שמות ט"ו אין דער שירה פון ים ווערט געזאגט דער „ה' ימלוך לעולם ועד" (גאט וועט קעניגן אויף אייביק). דער אידעאל פון מלכות שמים, אז עס וועט קומען א צייט, ווען דאס געטלעכע קעניגרייך וועט הערשן אין דער וועלט, דאס לעבן פון מענטשן וועט זיין געטלעך, ווערט געבראכט אין די נביאים (זע זוכווארט „משיח"), אין משנה, תלמוד (ברכות פרק ב' און אנדערע ערטער).

מלכי צדק

מלך פון שלם, כהן. געבענטשט אברהם אבינו נאכן נצחון זיינעם איבער די 4 מלכים (בראשית י"ד). לויט טייל מיינונגען איז ער געווען מלך אין ירושלים (זע זוכווארט „ירושלים").

מלכים

לעצטער ספר פון די נביאים הראשונים, איינגעטיילט אין 2 ספרים. מלכים א' און מלכים ב'; דאס ערשטע ספר האט 22 קאפיטלעך און דאס צווייטע 25 קאפיטלעך. אין ספר מלכים ווערן דערציילט די פאסירונגען אין ארץ-ישראל פון זינט דוד המלך האט אויף דער עלטער געמאכט פאר מלך זיין זון שלמה, ביז דעם חרבן ירושלים אין דער צייט פון לעצטן קעניג צדקיהו המלך. עס ווערט דערציילט וועגן דער צייט פון שלמה המלך; דאס בויען דאס בית המקדש; נאכער דאס צעטיילן פון דער מלוכה נאך שלמהס טויט אין צוויי באזונדערע מלכות „יהודה" און „ישראל", און דערנאך די געשיכטע פון די מלכי יהודה און מלכי ישראל ווי אויך די ספורים וועגן די נביאים אליהו און אלישע. און אזוי כסדר ביז דאס מלכות ישראל איז חרוב געווארן אין דער צייט פון לעצטן קעניג הושע בן אלה, און דאס מלכות יהודה אין דער צייט פון צדקיהו המלך. דאס ספר מלכים דערמאנט אנדערע ספרים, פון וואנען עס זענען גענומען געווארן ידיעות וועגן די פאסירונגען, צווישן זיי „דברי שלמה" (מלכים א' י"א). און „דברי הימים למלכי ישראל", וועלכע זענען פאר אונדז פארלוירן געגאנגען. די גמרא בבא בתרא ט"ו זאגט, אז ירמיהו הנביא האט געשריבן דעם ספר מלכים.

מלמד

זע „חדר".

מלקות

איינער פון די שטראפן, וואס זענען געווען אמאל ביי יידן פאר טאן אן עבירה, איז געווען „מלקות", שלאגן קלעפ דעם זינדיקן. אין חומש דברים כ"ה ווערט געזאגט, אז מען דארף געבן 40 קלעפ („ארבעים יכנו"), אבער דער תלמוד האט פון זעלבן פסוק ארויסגעלערנט, אז מען דארף געבן נאר 39 (מכות כ"ב); מלקות איז געקומען פאר חייבי

לאוין, דאס הייסט פאר עובר זיין אז עבירה, אויף וועלכע עס איז אין דער תורה פאראן א לאו („זע „לאו״). אין דער משנה (מכות ג׳, אלו הן הלוקין). ווערט געזאגט אז אויך פאר עבירות, אויף וועלכע עס קומט כרת, קומט אויך מלקות. — פרומע יידן זענען זיך נוהג צו שלאגן אין שול מלקות ערב יום כפור.

ממזר אין חומש דברים כ״ג ווערט געזאגט „לא יבא ממזר בקהל ה׳, גם דור עשירי לא יבא לו בקהל ה׳״, אז א ממזר טאר ניט קומען אין גאטס קהל, אויך זיין 10טער דור זאל ניט קומען אין גאטס קהל. דאס ווערט אויסגעטייטשט, אז מען טאר ניט חתונה האבן מיט א ממזר. די משנה און גמרא טייטשן „ממזר״, אז דאס מיינט מען א קינד, וואס איז געבוירן געווארן פון איינער פון די עריות, פאר וועלכע עס קומט כרת אדער טויט־שטראף, למשל א קינד וואס איז געבוירן געווארן דורך לעבן מיט א פרעמדער פארהייראטער פרוי (אשת איש), מיט אן אייגענער שוועסטער וכדומה (משנה יבמות פרק ד׳). די גמרא אין קידושין ע״א זאגט „כסף מטהר ממזרים״ (געלט איז מטהר ממזרים). און רש״י טייטשט דאס דערמיט וואס דורך געלט האבן ממזרים חתונה געהאט און זענען פארשלונגען געווארן צווישן יידן. — דער אבן עזרא אויף חומש זאגט, אז אנדערע טייטשן דאס ווארט „ממזר״ לויט „וישב ממזר באשדוד״ (זכריה ט׳). דאס זאל זיין דער נאמען פון א געוויס פאלק, ווי די נעמען עמון, מואב און אנדערע.

מן אין חומש שמות ט״ז ווערט דערציילט, אז ווען די יידן זענען געווען אין מדבר און ניט געהאט צו עסן האט גאט זיי געלאזט „אראפרעגענען ברויט פון הימל״ (הנני ממטיר לכם לחם מן השמים); די דאזיקע שפייז איז געווען א דינע זאך, ווי דין אייז („דק ככפור״). און די יידן האבען דאס געקליבן יעדן טאג און געגעסן, און עס האט געהאט דעם טעם פון כצפיחית בדבש, ווי צפיחית אין האניק. די יידן האבן עס א נאמען געגעבן מן, ווייל „לא ידעו מה הוא״, זיי האבן ניט געוואוסט, וואס דאס איז. דאס האבן די יידן געגעסן 40 יאר אין מדבר ביז זיי זענען געקומען קיין ארץ־ישראל (שמות ט״ז „עד בואם אל קצה ארץ כנען״). א גלעזל פון מן („צנצנת המן) האט גאט געהייסן באהאלטן אלס אנדענק פאר די שפעטערע דורות. שבת איז דער מן ניט געפאלן. נאר פרייטיק איז ער געפאלן פאר צוויי טעג. אין דער משנה און גמרא ווערן וועגן מן געברויכט פיל דברי אגדה, די משנה אבות ה׳ זאגט, אז דער מן איז באשאפן געווארן אין ששת ימי בראשית. ערב שבת בין השמשות. אין יומא ע״ה ווערט ער גערעכנט פאר דאס עסן פון מלאכים. — די געלערנטע תנ״ך־פארשער האבן געשריבן וועגן מן פיל אפהאנדלונגען. עבערס האלט, אז דאס איז א מצרים ווארט „מאנו״ און איז דער טייטש שפייז. דער אבן עזרא אויף חומש ברענגט די מיינונג פון חיוי הבלכי (זע „חיוי״), אז דאס איז א נאטירלעכע שפייז וואס מען געפינט אין מדבר און די אראבער רופן עס „מן״. ווירקלעך וואקסט אין דער מדבר סיני א פרוכט וואס די אראבער רופן „מאנע״. די העבראישע אוניווערסיטעט אין ירושלים האט געשיקט אין יאר 1929 אן עקספעדיציע פון געלערנטע אין מדבר סיני אויסצופארשן דעם מן; אין רעזולטאט דערפון זענען דעמאלט פארעפנטלעכט געווארן א ריי אפהאנדלונגען

מנהג מיט דעם ווארט מנהג, וואס געפינט זיך שוין אין תנ״ך, מלכים ב׳

טו: „והמנהג כמנהג יהוא". וואו עס איז דער טייטש „אויפירונג", מיינט מען אין דעם יידישן רעליגיעזן לעבן אזא אויפי־רונג, אזא זאך, וואס לויט דעם דין איז מען עס ניט פארפליכטעט צו טאן, נאר עס איז שוין אזוי איינגעפירט געווארן ביי יידן, ביי טייל פון זיי צי ביי אלע, אז מען זאל עס יא טאן. אין דער משנה און גמרא ווערן געבראכט א סך אזעלכע מנהגים, וואס זענען געווען אין פארשי־דענע ערטער, און די גמרא (בבא מציעא פ"ו) זאגט „לעולם אל ישנה אדם מן המנהג", א מענטש זאל זיך ניט אנדערש אויפירן ווי דער מנהג איז; דער ירושל־מי יבמות פרק י"ב זאגט „המנהג מבטל הלכה" (דער מנהג איז מבטל א דין); אין שלחן ערוך זענען פאראן א סך דינים, וואס שטיצן זיך אויף מנהגים, און דער רמ"א (רבי משה איסערלים) אין זיינע הגהות צום שלחן ערוך באנוצט זיך אפט מיטן אויסדרוק „וכן נוהגין", אדער „ואין נוהגין כן" („אזוי איז דער מנהג". אדער „און עס איז ניט אזוי דער מנ־הג"). די ראשונים ברענגען אין זייערע ספרים א סך מנהגים. באקאנט זענען די ספרים „מנהגים" פון רבי אייזיק טירנא (זע „טירנא") און פון מהרי"ל (זע „יעקב הלוי מולין"); זע „מקורי המנ־הגים" פון לעווין.

מנורה אין משכן (חומש שמות ל"ה) און בית המקדש איז געווען א מנורה מיט 7 ברענערס צום באלויכטן דעם בית המקדש; דאס איז געווען איינע פון די הייליקע כלים אין בית המקדש. און ווען דער רוימישער מיליטער־פירער טיטוס האט חרוב געמאכט ירושלים און געלאזט אויסקריצן אויף זיין טיטוס־טריאומף־בויגן אין רוים דאס בילד פון די בית־המקדש־כלים איז פאראן צווישן זיי אויך די מנורה; אויף טייל אלטע יידישע מט־בעות פון די חשמונאים איז פאראן דאס מנורה־בילד; אויף די בילדער וואס מען האט געפונען אין אויסגעגראבענע יידי־שע שולן אין ארץ־ישראל זעט מען אויך מנורות; איין שטיינערנע מנורה פון די אלטע צייטן האט מען געפונען אין ארץ־ישראל.

מנחה אין העברעאיש הייסט „מנחה" א מתנה צו א העכערער פערזענלעכקייט. וועמען מען וויל מיט דער מתנה אויס־דריקן פארערונג; אין חומש בראשית ל"ב שיקט יעקב א מתנה צו עשו און הייסט די שליחים זאגן „מנחה היא שלוחה לאדוני"; דערפון איז געווארן מנחה די באצייכענונג פאר א „קרבן"; ביי קין אין חומש בראשית ד' ווערט געזאגט אז ער האט געברענגט „מנחה לה'", א קרבן צו גאט; שפעטער ביים בית המקדש האט מען אנגערופן „מנחה" יעדן קרבן וואס מען האט געבראכט ניט פון קיין לעבע־דיקע זאך, נאר פון מעל; מייסטנס האבן דאס געבראכט ארימע מענטשן, און מען האט עס שפעטער גערופן „מנחת עני".

מנחה נאמען פון דער תפלה וואס מען דאוונט פארנאכט; די גמרא (ברכות כ"ו) זאגט, אז יצחק אבינו האט מתקן געווען דאס דאווענען מנחה; די מנחה־תפלה ווערט געדאוונט אן א טלית און באשטייט פון אשרי, שמונה־עשרה, תחנון (אחוץ שבתים, ימים־טובים און האלבע ימים־טובים) און עלינו; שבת זאגט מען נאך אשרי אויך „ובא לציון" און מען לייענט אין ספר תורה די ער־שטע פרשה פון דער סדרה פון דער קו־מענדער וואך; אין א תענית לייענט מען „ויחל"; דער זמן פון דאווענען מנחה איז פון האלב נאך 12 בייטאג ביז זונ־אונטערגאנג; די צייט פון דאווענען מנחה ווערט איינגעטיילט אין צוויי טיילן. אין דער ערשטער העלפט פון דער צייט, וואס הייסט „מנחה גדולה", און דער צוויי־

טער העלפט, מנחה קטנה; עס זענען געווען פרומע יידן וואס האבן געפלעגט דאווענען צוויי מנחות, גדולה און קטנה (שולחן ערוך אורח חיים רל״ד). — זע זכווערטער „דאווענען״, „שמונה עשרה״.

מנחות מסכתא משניות אין סדר קדשים האט תוספתא און גמרא בבלי באשטייט פון 13 פרקים, באהאנדלט די דינים פון קרבן מנחה, און אויך טייל אנדערע דינים (ציצית).

מנחם דער זון פון גדי, מלך אין מלכות ישראל 743 — 734 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג; ער האט מורד געווען אין מלך שלום און אים געטויט און געווארן מלך אויף זיין ארט; ער האט זיך אויסגעקויפט מיט געלט ביים מלך אשור (מלכים ב׳ ט״ו).

מנחם־אבל־זיין זע „אבל״.

מנחם אב זע „אב״.

מנחם בן סרוק (געלעבט אין שפאניע אין 10טן יארהונדערט) העברעאישער גראמאטיקער, מחבר פון ערשטן ווערטערבוך צום תנ״ך און אויך דקדוק־כללים מיטן נאמען „מחברת״; ער ווערט אפט דערמאנט אין פירוש רש״י אויף תורה; ער האט געהאט מחלוקות מיט דעם צווייטן גראמאטיקער אין יענער צייט דונש בן לברט.

מנחם מענדל פון וויטעבסק (געשטארבן אין טבריה 1788); חסידישער רבי, תלמיד פון רבי ר׳ בער מגיד פון מעזריטש; רבי פון גרינדער פון ליובאוויטשער חסידות, רבי שניאור זלמן; אוועק קיין ארץ־ישראל לערך 1777; מחבר פון ספר „פרי הארץ״; צום סוף בריוו וועגן ארץ־ישראל.

מנחם מענדל פון קאצק (געשטארבן 1859), חסידישער רבי אין פוילן, באקאנט מיטן נאמען „דער אלטער קאצקער רבי״; געווען תלמיד פון רבי יעקב יצחק (ייד הקדוש) פון פשיסכע און פון רבי שמחה בונם פון פשיסכע; געווארן רבי אין יאר 1827 נאך דער פטירה פון רבי שמחה בונם; געפירט דאס חסידות מיט שארפקייט און עמקות; עוסק געווען אויך אין חקירה; זיינע דברי תורה צייכענען זיך אויס מיט טיפקייט; אין יאר 1840 אין א פרייטאג־צונאכט איז ביים טיש פירן פארגעקומען א פאסירונג מיט דעם רבי ר׳ מענדל; לויט טייל קלאנגען זאל ער האבן אויסגעלאשן די ליכט און געזאגט אז „לית דין ולית דיין״; די קלאנגען זענען אפגעלייקנט געווארן; פון דעמאלט אן האט רבי מענדל זיך פארשלאסן אין זיין חדר. זעלטן אויפגענומען דעם עולם חסידים און אזוי האט דאס געדויערט ביז ער איז געשטארבן אין יאר תרי״ט; זיינע חסידים זענען געווען רבי יצחק מאיר אלטער („חדושי הרי״ם), רבי מרדכי יוסף פון איזשביצע (וועלכער איז אוועק פון קאצק באלד נאך דער דערמאנטער פאסירונג פרייטיק־צונאכטס און געווארן רבי פאר זיך) און אנדערע. — וועגן קאצקער רבי און דער געהיימניש פון דער פרייטיק־צונאכטס־פאסירונג איז פיל געשריבן געווארן; אפאטאשו האט דאס גענומען אלס טעמע פאר זיין ראמאן „אין פוילישע וועלדער״; אש באריט קאצקער חסידות אין זיין „תהלים־ייד״; גור־ארי אין ירושלים האט ארויסגעגעבן אין העברעאיש „הרבי מקוצק״; די חסידישע ווערטער פון קאצקער רבי געפינען זיך אין „רמתים צופים״ (פון רבי שמואל שינאווער אויף „תנא דבי אליהו״), „נפלאות חדשות״ און „שיח שרפי קודש״.

מנחם מענדל פון רימאנאוו (געשטארבן 1815), חסידישער רבי אין גאליציע, תלמיד פון רבי ר' אלימלך פון ליזשענסק; מחבר פון „דברי מנחם"; זיין תלמיד איז געווען רבי נפתלי הורוויץ פון ראפשיץ. — וועגן אים האט געשריבן א ביאגראפיע קאמעלהאר „תפארת מנחם".

מנין אויף העברעאיש איז דאס ווארט דער טייטש „צאל"; פאפולער איז דער אויסדרוק „מנין" פאר דער צאל פון 10 מענטשן, מענער, עלטער פון 13 יאר. וואס איז נויטיק כדי צו קאנען דורכפירן געוויסע רעליגיעזע זאכן בציבור. ווי למשל דאווענען מיט מנין, בענטשן מיט מנין; דער אויסדרוק מנין געפינט זיך אין דער גמרא מגילה כ"ג („אין אבלים מן המנין").

מנשה עלטסטער זון פון יוסף, געבוירן אין מצרים (בראשית מ"א); יעקב אבינו האט יוספס צוויי זין, מנשה און אפרים, אנערקענט פאר זיינע אייגענע קינדער. און אזוי ארום זענען מנשה און אפרים געווארן צוויי באזונדערע שבטים ביי יידן; דער שבט מנשה האט געהאט א העלפט פון זיין לאנד אין אייגנטלעכן ארץ-ישראל, פון מערב צום ירדן, און די צווייטע העלפט (חצי שבט מנשה) אין מזרח פון ירדן, אין עבר הירדן, א טייל פון גלעד, בשן (דברים ג'); צווישן מנשה און אפרים זענען פארגעקומען קאמפן וועגן דער הערשאפט אין ישראל; שפורן פון די דאזיקע קאמפן געפינען מיר אין ספור פון שופט גדעון, וועלכער האט געשטאמט פון מנשה און קעגן וועלכן עס האבן געוואלט קעמפן די בני אפרים (שופטים ח'); אויך אין דעם אויפשטאנד פון יהוא בן נמשי (לויט טייל מיינונגען דאס זעלבע וואס „בן מנשי") קעגן דער דינאסטיע פון אחאב (מלכים ב' ט').

מנשה, זון פון חזקיהו, מלך פון יהודה (692 — 638 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג); אין ספר מלכים ב' כ"א ווערט דערציילט, אז ער איז געווען א זינדיקער מלך, איינגעפירט געצנדינסט און געטויט אומשולדיקע מענטשן („וגם דם נקי שפך"); אין דברי הימים ב' ל"ג ווערט דערציילט, אז דער מלך אשור האט אים באזיגט און אוועקגעפירט געשמידט אין קייטן קיין בבל; דארט האט מנשה תשובה געטאן און מתפלל געווען צו גאט. און גאט האט צוגעהערט צו זיין תפילה און אים צוריקגעבראכט קיין ירושלים. וואו מנשה האט צוריק אפגעשאפט די געצנדינסט; די גמרא יבמות מ"ט ברענגט א טראדיציע, אז מנשה האט געטויט ישעיה הנביא; די דאזיקע אגדה איז אויך פאראן אין די „כתובים אחרונים".

מנשה פון איליע (1767 — 1831 אין איליע, געגנט פון ווילנע), למדן און חוקר; מחבר פון „פשר דבר", „אלפי מנשה", „סמא דחיי" (אויך אויף יידיש), „שקל הקודש"; איינגעטייטשט פארשידענע משניות ניט ווי די גמרא; אנהענגער פון השכלה; ארויסגעטרעטן קעגן גבירים פאר זייער שלעכטער באציאונג צו ארעמעלייט.

מנשה בן ישראל (1604—1657 אין האלאנד), רב, מחבר פון ספרים, פארשער, פאליטיקער, כלל-טוער; געשטאמט פון אנוסים; דערצויגן געווארן אין אמסטערדאם; פארברענגט א געוויסע צייט אין בראזיליע; נאכער צוריק אין אמסטערדאם; געווען באפריינדעט מיטן בארימטן מאלער רעמבראנדט און אנדערע קריסטלעכע פערזענלעכקייטן; זיך באמיט אין ענגלאנד ביים פראטעקטאר קראמוועל, אז מען זאל יידן צוריק דערלויבן צו באזעצן זיך אין ענגלאנד, און לויט מיינונ-

גען פון היסטאריקער האבן זיינע דאזי־
קע באמיאונגען געהאט א ווירקונג; זיינע
ספרים (וועלכע ער האט געשריבן מיי־
סטנס אין שפאניש, פארטוגעזיש און לא־
טיין, נאר זיינען איבערגעזעצט געווארן
אין העברעאיש) זיינען: „מקוה ישראל"
חקירות וועגן די עשרת השבטים און דער
גאולה, געגלויבט, אז די אינדיאנער אין
אמעריקע זיינען פון די עשרת השבטים,
„תשועת ישראל" (פארטיידיקונג פון דער
יידישער אמונה און פון יידישן פאלק),
„נשמת חיים" (איבער דער נשמה, השא־
רת הנפש,), „עושה שלום" און אויך
א ספר צו פארענטפערן די סתירות אין
תנ"ך; רבי מנשה בן ישראל איז אויך
געווען דער גרינדער פון דער ערשטער
יידישער דרוקעריי אין אמסטערדאם
(1627), אין וועלכער ער האט געדרוקט
דעם סידור, משניות און אנדערע ספרים.

מסור מיטן ווארט „מסור" האט מען
אין די יידישע רעליגיעזע ספרים בא־
צייכנט איינעם, וואס האט געמסרט איינ־
צלנע יידן אדער קהלות אדער אלע יידן
פאר פרעמדע רעגירונגען און דערמיט
געשאדט שלעכטס יידן; די גמרא ראש הש־
נה י"ז זאגט אז מוסרים וועלן קיינמאל
ניט ארויס פון גיהנום; די גמרא אין
עבודה זרה כ"ו האלט אז מוסרים קומט
טויט־שטראף; אין דער צייט פון נשיא
רבן גמליאל אין יבנה (1טער יארהונ־
דערט) האט מען מתקן געווען אין דער
תפילה שמונה עשרה א באזונדערע קל־
לה־תפילה, וועלכע איז אויך געווען גע־
ווענדט קעגן די מוסרים, „ולמלשינים אל
תהי תקוה" (ברכות כ"ח); אין שפאניע
אין מיטלאלטער האבן יידן פיל געליטן
פון יידישע מוסרים, וועלכע מען האט
גערופן „מלשינים" (דאס ווארט איז
אריין אין שפאניש און פארטוגעזיש
„מאלסין") און עס זיינען געווען פאלן
ווען מען האט מוסרים ווירקלעך געטויט
(זע גרעץ „דברי ימי ישראל" די שפא־
נישע עפאכע); אויך אין אנדערע לענדער
באזונדערס אין רוסלאנד אין די צייטן
פון די צארן האבן יידישע קהלות געליטן
פון מוסרים, פון וועלכע טייל זיינען
ווירקלעך אומגעבראכט געווארן אין גע־
היים (זע שאול גינזבורגס היסטארישע
שריפטן וועגן יידישן לעבן אין רוסלאנד).

מסורה דאס ווארט „מסורה" (איבער־
ליפערונג), אויך „מסורת", איז דער
טייטש טראדיציע; ווערט באנוצט צו
באצייכענען די טראדיציאנעלע באמער־
קונגען וואס זיינען זינט אלטע צייטן אי־
בערגעגאנגען פון דור צו דור וועגן ווער־
טער אין תנ"ך, ווי אזוי זיי ווערן גע־
לעזן. דאס האט געשטאמט פון יענע
אלטע צייטן, ווען די העברעאישע שפראך
האט ניט געהאט קיין נקודות, און א סך
ווערטער האבן געקאנט געלעזן ווערן
פארשידן; די מסורה האט איבערגעגעבן
ווי אזוי מען דארף זיי לעזן. דאס זעל־
בע איז אויך געווען מיט א סך ווערטער
אין תנ"ך, וואס ווערן געלעזן אנדערש
און מען שרייבט זיי אנדערש („קרי"
און „כתיב"). די מסורה איז געווען
שוין אין דער צייט פון דער משנה (אבות
ג' „מסורת סייג לתורה"), און די גמרא
אונטערשיידט „מקרא" פון „מסורת"
(זבחים ל"ז און אנדערע ערטער); אויפ־
געשריבן די אלע מסורה־באמערקונגען
האבן די ערשטע מדקדקים און ניקוד־
איינ־פירער אין ארץ־ישראל און בבל אין
7טן און 8טן יארהונדערט; פון דעמאלט
אן זיינען געשריבן געווארן פיל ספרים
וועגן „מסורה"; עס איז באקאנט די
„מסורה גדולה", וואס רעכנט אויס
אויספירלעך די קלאסיפיקאציע פון פאר־
שידענע ווערטער אין תנ"ך, און די „מסו־
רה קטנה" וואס גיט די דאזיקע קלא־
סיפיקאציע בקיצור; זיי זיינען געדרוקט
צוזאמען מיט תנ"ך; דאס עלטסטע מסו־

רה־ספר וואָס מיר האָבן, אין דער „אכלה ואכלה". — די וויכטיקסטע ספרים וועגן מסורה זענען פון רבי אליהו בחור „מסו־רת המסורת" און פון נורצי „מנחת שי". — זע „דקדוק".

מסיג גבול־זיין „השגת גבול".

מסירת נפש זע „קדוש השם".

מסכתא נאָמען פון אַ טייל פון מש־ניות, תוספתא און גמרא, ווי למשל „מסכתא ברכות" און אַנדערע; דער נאָ־מען ווערט דערמאָנט אין דער גמרא (שבת ג' און אַנדערע); אחוץ די גרויסע מסכתות זענען פאַראַן צוגעגעבן אין דרוק צום סוף מסכתא סנהדרין אויך קליינע מסכתות (קטנות). — זע „תלמוד".

מעביר סדרה אין דער גמרא ברכות ח' ווערט געזאָגט „לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום", יעדער זאָל פאַרענדיקן די פּר־שיות פון חומש אַזוי ווי מען לייענט בצבור אין דער ספר תורה יעדע וואָך. צוויי מאָל זאָגן דעם פסוק פון חומש אין העברעאישן אָריגינאַל, און איינמאָל זאָגן דעם תרגום פון פסוק. דערפון איז דער מנהג יעדן פרייטיק אָדער שבת אינדער־פרי „מעביר סדרה" צו זיין. דאָס הייסט זאָגן מיטן טראָפּ, מיט דעם ניגון פון די טעמים, די סדרה פון דער וואָך צוויי מאָל יעדן פסוק און איינמאָל דעם תרגום. — זע „טעמים", „קריאת התורה".

מעדיצין פון תנ"ך איז צו זען, אַז אין די אַלטע צייטן זענען געווען ביי די יידן אין ארץ־ישראל דאָקטוירים פון מעדיצין. ביים מלך אסא ווערט געזאָגט אַז ווען ער איז קראַנק געווען האָט ער זיך געהיילט ביי „רופאים" (דברי הי־מים ב' ט"ז); אין חומש שמות כ"א ווערט געבראַכט דער אויסדרוק וועגן אַ פאַרוואונדעטן „ורפא ירפא", און ער זאָל זיך היילן. אין דער צייט פון משנה און גמרא ווערן דערמאָנט נעמען פון יידישע דאָקטוירים, ווי תודוס הרופא, שמואל דער אמורא (בבא מציעא קט"ז). רבי חנינא (חולין ז') און אַנדערע. אין דער משנה און גמרא ווערן געבראַכט טייל רפואות, וואָס ווערן אויך דורך דער מאָדערנער מעדיצין באַטראַכט אַלס ריכ־טיקע. די גמרא אין סנהדרין י"ז זאָגט, אַז אַ תלמיד חכם טאָרניט וואוינען אין אַ שטאָט וואו עס איז ניט פאַראַן קיין דאָקטער. עס זענען פאַראַן געוויסע נע־גאַטיווע מיינונג אין תנ"ך און גמרא וועגן דאָקטוירים; אין דערמאָנטן פסוק פון אסא המלך ווערט געמאַכט דער פאַר־וואורף פאַרוואָס ער האָט ניט געבעטן גאָט נאָר געהיילט זיך ביי דאָקטוירים. באַקאַנט איז דער מאמר אין דער גמרא קידושין פ"ב „טוב שברופאים לגיהנום" (דער בעסטער פון די דאָקטוירים וועט זיין אין גיהנום). אָבער אין ברכות ס' ווערט געזאָגט, אַז מען דאַרף זיך יאָ היילן ביים דאָקטאָר („מכאן שניתנה רשות לרופאים לרפאות"); אין ברכות י' ווערט דערציילט אַז עס איז געווען אַ „ספר רפואות". אין מיטלאַלטער זענען יידן געווען פאַרטרעטן אין דער מעדי־צינישער וויסנשאַפט אין אַלע לענדער, און אָנגעזעהענע יידישע פערזענלעכקייטן זענען געווען באַרימטע דאָקטוירים אין פירשטלעכע און קעניגלעכע הויפן, ווי, למשל, דער רמב"ם און אַנדערע; זיי האָבן אויך געשריבן ווערק איבער מע־דיצין. אין דער נייער צייט, אין דער מאָדערנער מעדיצין־פאָרשונג, האָבן יידן גענומען אַ גרויסן אַנטייל, און טייל פון זיי האָבן געמאַכט וויכטיקע אַנטדעקונ־גען, ווי וואַסערמאַן, ערליך, פרויד און אַנדערע. — אַ לענגערע רשימה פון אָנ־געזעענע יידן דאָקטוירים און מעדיציני־

פאַרשער איז פאַראַן אין גערשענפעלדס ענגליש בוך „ דהי דזשו אין סייענס" (1934); אַ ביבליאָגראַפיע וועגן דער מעדיצין אין תנ"ך און תלמוד איז פאַראַן שטיינשניידערס „שריפטן איבער מעדיצין אין ביבל און תלמוד" (דייטש); זע אויך „מדרש רפואה" פון משה פערלמאַן (וועגן די רפואות אין דער גמרא) ווי אויך מזיאַס „ספר המונחים לרפואה".

מעדעם, וולאַדימיר (1879 אין רוסלאַנד — 1923 אין אַמעריקע). שריפטשטעלער און יידיש-סאָציאַליסטישער פירער, אַנגעזעענער פירער פון „בונד"; געווען אַלס קינד געשמדט, נאָר נאָכער צוריק געוואָרן אַ ייד; געשריבן פיל אַרטיקלען אין די „בונד"-צייטונגען און זשורנאַלן, „זכרונות", אויטאָביאָגראַפיע. פּרטים אין רייזנס „לעקסיקאָן".

מעילה נאָמען פון מסכתא משניות, תוספתא און גמרא בבלי (ירושלמי ניטאָ) אין סדר קדשים, האָט 6 פּרקים. באַהאַנדלט די דינים פון מועל-זיין אין קדשים. דאָס הייסט ווען איינער האָט הנאה פון זאַכן, וואָס מען האָט מקדיש געווען צו גאָט פאַרן בית המקדש.

מעלטשעט, אַלפרעד 1868 — 1930), לאָרד (פריער געהייסן .מאָנד). אַנגעזעענער פינאַנסיסט אין ענגלאַנד. געווען ענגלישער מיניסטער; פירער פון ציוניזם, פּרעזידענט פון דעם יידישן אַגענץ-ראַט פאַר אייראָפּע; אויף זיין נאָמען די קאָלאָניע אין ארץ-ישראל „תל מונד".

מעמדות די משנה און גמרא (תענית כ"ז) זאָגט, אַז אין דער צייט פון בית המקדש איז געווען איינגעפירט אַז אַלע יידן זענען געווען איינגעטיילט אין 24 טיילן, און פון יעדן טייל איז געווען אַ „מעמד", אַ פאַרשטעהערשאַפט, וואָס האָט אַכטונג געגעבן אויף די ענינים פון בית המקדש. ווען עס איז געקומען די באַשטימטע צייט פון אַ מעמד צו פאַרנעמען זיך מיט די ענינים פון בית המקדש, האָבן די יידן פון דאָזיקן מעמד געפאַסט תעניתים, און מתפלל געווען און געזאָגט פסוקים פון חומש. די גמרא (מגילה ל"א, און אויך דאָרט אין תענית) זאָגט, אַז דאָס זאָגן דעם „סדר מעמדות" איז געבליבן אויך נאָכן חרבן פון בית המקדש. צו די דאָזיקע מעמדות צו זאָגן יעדן טאָג זענען שפּעטער (אין סידור פון רב עמרם גאון און אַנדערע) צוגעגעבן געוואָרן פּרקים פון דער מסכתא תמיד און אַנדערע פּרשיות. זיי זענען געדרוקט צום סוף פון די סידורים נאָכן תהלים. עס זענען אויך פאַראַן גרעסערע סדרים מעמדות, וואָס געבן פאַר יעדן טאָג אַ פּרשה פון דער סדרה, אַ טייל פון דער וואָך הפטרה, אַ פּרק משניות, עטוואָס גמרא, זהר, ליקוטים פון פאַרשידענע מוסר ספרים (חרדים און אַנדערע). די דאָזיקע זאַמלונג הייסט „חק לישראל", אין קיצור רופט מען עס אין יידיש „חק"ל"; געדרוקט אויך מיט יידישער איבערזעצונג.

מענדל וועגן אַ ריי פּערזענלעכקייטן באַקאַנט מיטן נאָמען מענדל זע זוכוואָרט „מנחם".

מענדלסאָן, משה (1729 — 1786 אין בערלין), פילאָזאָף און געלערנטער אין חכמת ישראל, דייטשער שריפטשטעלער און דענקער, באַקאַנט ביי יידן אויך מיטן נאָמען משה דעסער, ווייל ער איז געבוירן געוואָרן אין דער דייטשער שטאָט דעסוי; ביי די משכילים באַקאַנט אויך אַלס „רמ"ד", „רבי משה דעסוי", אויך בן מנחם (מענדלסאָן), רמבמ"ן (רבי משה בן מנחם); פאַרנעמט איינעם פון

די אַנגעזעענסטע ערטער אין דער יידישע געשיכטע פון דער נייער צייט. מיט אים האָט זיך אָנגעהויבן די השכלה־עפּאָכע; אין דער יוגנט האָט ער געלערנט תנ״ך, גמרא און פוסקים (תלמיד פון רבי דוד פרענקל, מחבר פון פירוש „קרבן עדה״ אויפן ירושלמי); אויך האָט ער געלערנט דעם פילאָזאָפישן ספר „מורה נבוכים״ פון רמב״ם; אוועק קיין בערלין. שטודירט וועלטלעכע למודים, דייטש, און אַנדערע שפּראַכן, מאַטעמאַטיק, פילאָזאָפיע; געווען לערער, בוכהאַלטער, נאָכער אייגנטימער פון געשעפטן; ארויסגעגעבן (1750) אַ העברעאישן זשורנאַל „קהלת מוסר״; זיך באַקאַנט מיט דעם באַדייטנדן דיכטער און דראַמאַטורג לעסינג, מיט וועלכן ער איז געוואָרן שטאַרק באַפריינדעט און וועלכער האָט גענומען מענדלסאָן אַלס טיפּ פון אַן אידעאַלן ייד צו זיין דראַמע „נתן דער חכם״; פון דעמאָלט אָן איז מענדלסאָן אריין אין דער דייטשער וועלט פון ליטעראַטור און פילאָזאָפיע; לעסינג האָט צום ערשטן פאַרעפנטלעכט מענדלסאָנס „פילאָזאָפישע געשפּרעכן״ (אָן מענדלסאָנס וויסן), וועלכע האָבן געמאַכט אַ גרויסן איינדרוק. נאָכער האָט מענדלסאָן אַליין פאַרעפנטלעכט פיל ווערק פון פילאָזאָפישן אינהאַלט, וועלכע האָבן אים דערוואָרבן גרויס רום; באַזונדערס איז זייער פּאָפּולער געווען זיין בוך „פעדאָן״ איבער דער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה. מענהלסאָן איז געוואָרן באַפריינדעט מיט די אַנגעזעענסטע פירער פון דייטשלאַנד און אויך מיט דער קריסטלעכער אינטעליגענץ אויסער דייטשלאַנד. מענדלסאָן איז געבליבן אַ פרומער ייד. ער האָט זיך באַמיט צו באַאיינפלוסן אויך דאָס יידישע גייסטיקע לעבן. ער האָט אָנגעשריבן אין דייטש זיין באַרימט בוך „ירושלים״, אין וועלכן ער זאָגט ארויס זיין מיינונג איבער דעם וועזן און יסודות פון דער יידישער רעליגיע. וועלכע איז לויט זיין מיינונג אַ רעליגיע פון מעשים און באַגרעניצט ניט קיינעם אין זיינע געדאַנקען. ארום מענדלסאָנען האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען די יידישע משכילים, די ערשטע געבילדעטע יידן אין דייטשלאַנד (הערץ, נפתלי הערץ וויזל, שלמה מימון, רבי שלמה דובנא און אַנדערע), און מיט זיי האָט זיך אָנגעהויבן די עפּאָכע פון השכלה. פון פאַריניקן דאָס יידישע רעליגיעזע לעבן מיט דעם פאָרטשריט פון וועלטלעכע וויסנשאַפטן און אין אַ געוויסער מאָס צופּאַסן דאָס יידישע לעבן צו די באַדינגונגען פון דער נייער צייט (זע „השכלה״). דער ווענדפּונקט אין דער דאָזיקער ריכטונג און די הויפּט־פּאַסירונג איז געווען די באַרימטע איבערזעצונג פון תנ״ך אויף דייטש דורך מענדלסאָנען זעלבסט און דעם פירוש צו תנ״ך, „ביאור״. וואָס איז געשריבן געוואָרן אַ טייל דורך מענדלסאָנען און אַ טייל דורך זיינע חברים, די משכילים, ווי דנבנא, וויזל און אַנדערע. אין דער יידישער פרומער וועלט האָט די דאָזיקע איבערזעצונג, דער תרגום אשכנזי (אין העברעאישע בוכשטאַבן) מיטן ביאור, וועלכער איז דערשינען יאָר 1783 ארויסגערופן דעם גרעסטן שטורם. די פרומע יידן האָבן דערשפּירט אינסטינקטיוו, אַז הגם אין דעם איז אויבערפלעכלעך ניט פאַראַן קיין אַפּיקורסות, אָבער דאָס איז דער וועג, וואָס פירט צום ענדערן דעם גאַנצן יידישן לעבנס־שטייגער. וועלכער איז געווען איינגעשלאָסן אין דער באַזונדערער יידישער וועלט. מען האָט דערשפּירט, אַז דאָס צילט אויסצוואָרצלען די יידישע שפּראַך און איינפירן דייטש, און צום סוף צו אַסימילאַציע. עס איז צו באַמערקן, אַז די זעלבע מיינונג האָבן גאָר שפּעטער געהאַט מיט פּרץ סמאָלענסקין אין דער שפּיץ אויך אַ ריי העברעאישע שריפטשטעלער

(אין זיין „עת לטעת"), וועלכע האבן באטראכט מענדלסאנען אלס דעם פאטער פון דער יידישער אסימילאציע. באלד ווי דער תרגום אשכנזי און דער ביאור זענען דערשינען זענען קעגן אים ארויס־געטרעטן די אנגעזעענע רבנים, צווישן זיי רבי הירש חריף, רבי יחזקאל לאנדע און אנדערע, און ס'איז א סברא, אז מען האט אים געלעגט אין חרם (די היסטא־רישע פארשונג וועגן דעם איז פאראן אין „דברי ימי ישראל" פון גרעץ, חלק ט' צום סוף אין דער נאטע). אין יידנטום זענען אנטשטאנען צוויי לאגערן, איינער פאר און איינער קעגן מענדלסאן. ווע־מענס וועג עס איז באטראכט געווארן דורך די פרומע יידן אלס געפערלעך פארן יידנטום. מענדעלסאן האט ארויסגעגעבן אין דייטש נאך א ריי אנדערע ווערק; ער האט אויך מיטגעארבעט אין העברע־אישן „המאסף", אויך געשריבן אויף העברעאיש א פירוש צום „מלות ההגיון" פון רמב"ם. מענדלסאן איז געשטארבן אין 1786 אין בערלין. זיינע קינדער האבן גרעסטן טייל פארלאזט דאס יידנטום; זיין אייניקל איז געווען דער בארימטער דייטשער מוזיקער פעליקס מענדלסאן־בערטאלדי. — וועגן מענדל־סאן איז פאראן די ערשטע ביאגראפיע פון יצחק אייכעל „תולדות רמבמ"ן, געדרוקט ביים לעבן פון מענדלסאן (1784); פון דעמאלט אן זענען דערשי־נען הונדערטער אפהאנדלונגען און ביכער וועגן מענדלסאנען און זיין עפאכע. עס זענען ארויסגעגעבן געווארן זיינע בריוו. — זע גרעץ „דברי ימי ישראל" חלק ט' און צום סוף דעם „ציון"; בערנפעלד „דעת אלהים" און „תולדות הריפורמציון הדתית"; לאכאווער, „תולדות הספרות העברית החדשה". — זע זוכוואורט „הש־כלה".

מענדעלע מוכר ספרים

(געבוירן 1836 אין קאפוליע ווייס־רוסלאנד — גע־שטארבן כ"ג כסלו תרע"ח, 1917, איז אדעס), ליטעראריש נאמען פון שלום יעקב אבראמאוויטש; בארימטער יידי־שער און העברעאישער שריפטשטעלער, פאטער פון דער מאדערנער יידישער לי־טעראטור, גערופן אויך „דער זיידע"; איז דער יוגנט פיל געוואנדערט; זיך באקאנט מיט דעם העברעאישן דיכטער גאטלא־בער; געווען לערער אין דער יידישער רעגירונגס־שולע אין קאמעניץ, און צום סוף געוואוינט אין אדעס, וואו עס איז געווען פירער פון דער תלמוד תורה. דאס ערשטע ווערק פון מענדעלע מוכר ספרים איז געווען „תולדות הטבע", זאאלאגיע, באארבעט לויט ברעם; נאכער האט ער אנגעהויבן שרייבן אין העברעאיש און יידיש בעלעטריסטישע ווערק, פון וועל־כע די באקאנטסטע זענען „האבות והב־נים", „די קליאטשע", דאס „ווינש־פינגערל", „פישקע דער קרומער", די דראמעס „די טאקסע" און „דער פריי־זיוו", „מסעות בנימין השלישי", „שלמה רבי חיימס" (אייגנטלעך אן אויטאביא־גראפיע) און אויך אנדערע קלענערע דער־ציילונגען. מענדעלע האט ארויסגעגעבן זיינע יידישע ווערק אויך אין העברעאיש און ער האט געשאפן דעם מאדערנעם בויגזאמען העברעאישן סטיל, באניינענ־דיק דעם נוסח פון דער משנה און אגדה. מענדעלעס געזאמלטע ווערק זענען דער־שינען אין 20 בענדער אין יידיש 1913—1915), 7 בענדער („כל כתבי מענדעלי מוכר ספרים") אין העברעאיש (1922). — אויספירלעך וועגן מענדעלע און אויך א ביבליאגראפיע איז פאראן אין רייזנס „לעקסיקאן" זוכוואורט „אבראמאוויטש".

מעסאפאטאמיע

נאמען פון לאנד וואס ליגט ארום די טייכן פרת און חדקל אין אזיע, אין תנ"ך געהייסן ארם נהרים.

א טייל פון בבל; איצט איז עס דאס אראבישע לאנד איראק מיט דער הויפט־שטאט באגדאד; יידן זענען פאראן לערך 75 טויזנט אויף דער אלגעמיינער צאל באפעלקערונג פון נאענטע 3 מיליאן נפשות; א גרויסער טייל פון די יידן וואוינט אין באגדאד. אין אלגעמיין איז די לאגע פון די יידן אין איראק ניט קיין שלעכטע; זיי פארנעמען זיך מיט מסחר, מלוכה און לאנד־ווירטשאפט. — זע „בבל“.

מעקסיקע לאנד אין דרום פון צפון־אמעריקע, ביי 18 מיליאן איינוואוינער. צווישן זיי ביי 35 טויזנט יידן. וועלכע זענען געקומען אין גרעסטן טייל פון פוילן, גאליציע, ליטע, נאך דער וועלט־מלחמה 1918, און הויפטזעכלעך, ווען עס איז באגרענעצט געווארן די אימיגראציע קיין אמעריקע אין 1923; ביי 10 טויזנט יידן וואוינען אין דער הויפט־שטאט מעקסיקא. די יידישע געשיכטע אין מעקסיקע דאטירט זיך פון 16טן יאר־הונדערט, ווען עס זענען געקומען אנטלאפענע שפאנישע אנוסים; פאלן פון אינקוויזיציע; די יידן אין מעקסיקע באשעפטיקן זיך מיט האנדל, מלאכה; עס דערשיינט א יידיש וואכנבלאט; עטלעכע יידישע שולן.

מעריב דאס דאווענען אין אוונט (פון ווארט „ערב“, אוונט); מען געפינט א רמז צו דער דאזיקער תפילה אין פסוק אין תהלים נ״ה: „ערב ובקר וצהרים אשיחה“; אין דניאל ו׳ איז אויך פאראן אז ער האט געדאוונט 3 מאל אין טאג. און מען נעמט אן, אז דאס מיינט מען שחרית, מנחה און מעריב; אין דער גמרא ברכות כ״ז ווערט געזאגט אז דאס דאווענען מעריב איז ניט קיין חוב נאר א רשות; אבער דער יידישער מנהג האט עס געמאכט פאר א חוב. דאס דאווענען הויבט זיך אן מיטן „והוא רחום“ און נאכער דעם חזנס אויסרוף „ברכו“, נאכער קומען צוויי ברכות, קריאת שמע, דערנאך ווידער ברכות, שמונה עשרה, וועלכע דער חזן זאגט ניט מער איבער הויך, און דערנאך „עלינו“. דאס מעריב־דאווענען אין שבת באשטייט אויך פון מקבל־שבת־זיין, דאס הייסט זאגן פריער א ריי קאפיטלעך תהלים („לכו נרננה“ און אנדערע) ווי אויך „לכה דודי“. — זע עלבאגנס „תולדות התפלה“.

מערת המכפלה אין חומש בראשית כ״ג ווערט דערציילט, אז ווען שרה איז געשטארבן האט אברהם אבינו אפגעקויפט פון עפרון החתי אין דער שטאט חברון אין ארץ־ישראל די „מערת המכפלה“ און האט דארט קובר געווען שרהן. אין בראשית כ״ה ווערט דערציילט, אז דארט איז אויך געקומען צו קבורה אברהם אבינו, אין בראשית מ״ט ווערט דערציילט, אז אויך יצחק און רבקה און יעקב און לאה זענען דארט געקומען צו קבורה. די גמרא (עירובין נ״ג זאגט, אז דארט זענען אויך די קברים פון אדם און חוה. די מערת המכפלה איז געווען הייליק ביי יידן, קריסטן און מאכמעדאנער; רבי בנימין פון טאלעדא (12טן יאר־הונדערט) אין „מסעות בנימין“ דערציילט וועגן זיין באזוך אין חברון ביי דער מערת המכפלה. פון דעמאלט אן ווערט זי דערמאנט אין די באשרייבונגען וועגן ארץ־ישראל פון אלע רייזנדע. — די מערת המכפלה איז היינט אין רשות פון די מאכמעדאנער; עס שטייט איבער איר א מאכמעדאנישער מעטשעט (געבעט־הויז), און יידן איז ניט דערלויבט ארויפצוגיין העכער פון עטלעכע טרעפ און דארט זענען זיי מתפלל. אין יאר 1929 האט מען א געוויסע צייט יא דערלויבט יידן צו באזוכן די מערת המכפלה.

מעשה, מעשיות אין דער גמרא איז מיטן וואָרט „מעשה'' באַצייכנט געוואָרן אַ פּאַסירונג, ווי „מעשה בחסיד אחד'' (שבת ק''נ און אַנדערע ערטער); עס זע־נען פאַראַן פון דער צייט פון די גאונים זאַמלונגען סיפורי „מעשיות'' (רב ניסים און אַנדערע); אין אַלט־יידיש איז פּאָ־פּולער געווען די זאַמלונג פאָלקס־דער־ציילונגען „מעשה־בוך'' (געדרוקט באַזל 1602); דערפון איז געוואָרן שפּעטער אין יידיש צו באַצייכענען די פּאָפּולערע דער־ציילונגען מיטן נאָמען „מעשה־ביכלעך''. וועגן „מעשה בוך'' זע די אויסגאַבע און איינלייטונג פון משה גאַסטער.

מעשה בראשית און מעשה מרכבה אין דער משנה חגיגה פרק ב' ווערן דערמאָנטע צוויי יידישע געהיימע לערעס מיטן נאָמען „מעשה בראשית'' (די לערע וועגן דער וועלט־שאַפונג. וואָס הויבן זיך אָן אין חומש מיט די ווערטער „בראשית ברא אלהים'') און „מעשה מר־כבה'' (די לערע וועגן געטלעכקייט, וואָס יחזקאל הנביא, אין אָנהויב ספר יחזקאל, האָט געזען אין זיין נביאות אין דער גע־שטאַלט פון אַ „מרכבה'', אַ רייטוואָגן). די משנה זאָגט, אַז מעשה בראשית טאָר מען ניט לערנען בשנים (מיט נאָך איי־נעם) און מעשה מרכבה אפילו ניט „בי־חיד'', אַליין, נאָר סיידן מען איז אַ „חכם ומבין מדעתו'', מען איז געלערנט און מען פאַרשטייט אַליין. אין דער גמרא חגיגה י''ז ווערן דערציילט ספורי מע־שיות פון תנאים וואָס האָבן געלערנט מעשה מרכבה און מלאכים זענען זיי געקומען הערן. — די געלערנטע היסטאָ־ריקער זענען ניט אייניק צווישן זיך וועגן דער באַדייטונג פון מעשה בראשית און מעשה מרכבה, וואָס מען האָט געמיינט דערמיט. עס איז זיכער, אַז ביי יידן האָבן שוין דעמאָלט עקזיסטירט געהיי־מע מיסטישע לערעס, וועלכע האָבן מענ־לעך געשטאַמט פון דער „איסייס''־סעק־טע (זע „איסיים'') און פון וועלכע עס האָט זיך אַנטוויקלט די לערע „קבלה''.— זע „קבלה''.

מעשר (אַ צענטל), אין חומש ויקרא כ''ז און במדבר י''ח ווערט געזאָגט, אַז מען דאַרף געבן פון יעדער תבואה און בהמות מעשר פאַר די לוויים. — זע זוכ־וואָרט „לוי, לוויים''. — פרומע יידן האָבן אין דער שפּעטערער צייט זיך נוהג געווען אָפּצוטיילן פון זייערע געלט־פאַר־דינסטן „מעשר'' (אַ צענטל) פאַר צדקה, און האָבן עס גערופן „מעשר כספים''. געלט־מעשר, דאָס איז געווען אַלס פאַר־טרעטונג פאַר דעם „מעשר עני'', אַ צענטל פון די תבואות פאַר אָרעמעלייט, וואָס מען האָט באַדאַרפט געבן יעדעס דריטע יאָר פון די תבואות (דברים כ''ו, „לגר וליתום ולאלמנה''); וועגן דעם דאָ־זיקן געלט־מעשר ווערט געבראַכט אין די מפרשים צום שלחן ערוך יורה דעה של''א (טורי זהב און אַנדערע).

מעשר שני נאָמען פון מסכתא מש־ניות אין זרעים, אויך תוספתא און ירו־שלמי, 5 פרקים, באַהאַנדלט די דינים פון מעשר שני, דאָס איז דער מעשר פון תבו־אות, וואָס מען האָט באַדאַרפט אָפּטיילן און אַוועקפירן די דאָזיקע מעשר־תבואה אָדער דאָס געלט וואָס מען האָט באַקומען חערפאַר („פדיון'') קיין ירושלים און דאָרט עס פאַרנוצן. דעם דאָזיקן מעשר שני האָט מען אָפּגעטיילט אין די יאָרן 1, 2, 4, 5, פון די 7 יאָרן צווישן איין שמיטה־יאָר און דעם צווייטן.

מעשרות נאָמען פון מסכתא משניות אין סדר זרעים, אויך תוספתא און ירו־שלמי, באַהאַנדלט די דינים פון מעשר.

מפטיר זע „הפטרה''.

מפיבושת זון פון יונתן, דעם זון פון שאול המלך; דוד המלך האט אים גע־לאזט לעבן צוליב דער פריינטשאפט מיט זיין אומגעקומענעם פאטער יונתן (דברי הימים א' כ"א).

מפיצי השכלה נאמען פון געזעל־שאפט אין צאַרישן רוסלאנד, צו פאר־שפרייטן בילדונג צווישן יידן; געגרינדעט 1863 אין פעטערבורג דורך באראן י. גינז־בורג, א. בראדסקי און אנדערע; געהאט א גרויסן איינפלוס; אויפגעהערט צו עק־זיסטירן 1918.

מפלגת פועלי ארץ - ישראל (מפא"י) די גרעסטע ציוניסטישע ארבעטער־פארטיי אין ארץ־ישראל, גע־גרינדעט 1930 דורך דער פאראייניקונג פון „אחדות העבודה" און „הפועל הצעיר"; האט א גרויסן איינפלוס אין ישוב, און אירע פירער פארנעמען וויכטיקע אמטן אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע; איר ארגאן איז דער „הפועל הצעיר".

מצבה דאס ווארט מצבה צו באצייכע־נען דעם אנדענק־שטיין אויף א קבר פון א פארשטארבענעם געפינען מיר שוין אין חומש; אין בראשית ל"ה ווערט דער־ציילט, אז ווען רחל איז געשטארבן האט יעקב אבינו געשטעלט „מצבה על קבו־רתה"; אין דער משנה ווערט אנשטאט מצבה באנוצט דאס ווארט „נפש" (שק־לים פרק ב'); עס האט אויך געהייסן (מועד קטן ה') „ציון" (פון יחזקאל ל"ט „ובנה אצלו ציון"); דער מנהג איז צו שטעלן א מצבה ערשט צו דער ערשטער יארצייט; אויף דער מצבה זענען געוויינ־לעך אויפגעשריבן די ערשטע ווערטער „פה נטמן", אדער אין ראשי תבות „פ. נ." (דא ליגט באהאלטן), און מען שרייבט דערנאך דעם נאמען און פאטערס נאמען פון פארשטארבענעם דעם טאג און יאר פון טויט, און אויך די מעלות פון מת. טייל געבן צו בילדער פון א שופר (אלס צייכן פון „שופר של משיח"). ביי א כהן צוויי הענט (דוכנען) וכדומה. — עס זענען דערשינען פיל ספרים און ביכער מיט זאמלונגען פון מצבות־אויפ־שריפטן פון אלטע יידישע קהלות, ווי „גל־עד" (פון פראג), „נחלת עולמים" (פון ווארשע), „מצבת קודש" (פון לעמ־בערג) און אנדערע.

מצדה נאמען פון א פעסטונג אין ארץ־ישראל אין דער צייט פון חרבן בית שני; אין גריכיש (פלאוויוסעס „מלחמות") גערופן „מאסאדא"; לעבן ים המלח אויף א הויכן בארג; די לעצטע יידישע קעמ־פער אונטער דער פירונג פון אלעזר בן יאיר האבן אויסגעקוילעט זייערע פאמי־ליעס און זיך זעלבסט, כדי ניט אריינצו־פאלן אין די רוימישע הענט.

מצה אומגעזייערט געבעקס, וואס מען מעג עסן אין פסח, און וואס א כזית דער־פון מוז מען עסן די ערשטע נאכט פסח צום סדר אלס מצוה, און מען מאכט דע־רויף די ברכה „על אכילת מצה"; גע־וויינלעך זענען אזעלכע מצות דין גע־קנעטן און געבאקן; די תימנער יידן באקן דיקערע מצות; די מצוה צו עסן מצות אין פסח געפינען מיר אין חומש (שמות י"ב) און עס ווערט דארט געזאגט אז דאס איז צום אנדענק ווען די יידן זענען ארויסגעגאנגען פון מצרים און זיי האבן זיך געאיילט, האבן זיי ניט באוויזן זייער צו מאכן (חמץ) זייער טייג און האבן געבאקן מצות. דעריבער הייסט דער יום־טוב פסח אויך „חג המצות" (שמות כ"ג); אין דברים ט"ז הייסט מצה „לחם עני"; מצות ווערן געבאקן מיט וואסער. וואס מען האט געשעפט א טאג פריער און דאס וואסער האט איבערגענעכטיקט די נאכט (מים שלנו); פאראן טייל פרומ־

מע יידן, וואס עסן מצות נאר פון מעל פון אזעלכע ווייצן, אויף וועלכע עס איז ניט ארויפגעקומען קיין וואסער זינט מען האט די ווייצן אפגעשניטן. און דאס הייסט „מצה שמורה" (אפגעהיטן פון שניט און); טייל פרומע יידן נעמען צום ערשטן כזית מצה נאר מצה וואס איז געבאקן געווארן ערב פסח, אלס אנדענק צום קרבן פסח, וואס מען האט מקריב געווען ערב פסח; עס איז א דין ניט צו עסן מצה אין ערב פסח כדי מען זאל ביינאכט עסן די מצה לתיאבון, מיט אפעטיט (גמרא פסחים ל"ז); די מצות ווערן געווײנלעך געבאקן מיט גרויס פארזיכטיקייט אין א געכשרטן אויוון. און די מצות ווערן גערעדלט, כדי זיי זאלן ניט זויער ווערן ביז זיי וועלן קומען אין אויוון אריין. — די יידישע שונאים האבן אויסגעקלערט אויף יידן דעם בלוט־בלבול, אז יידן כלומרשט טוען אריין אין די מצות בלוט פון א קריסטלעך קינד וואס זאל כלומרשט דערמארדעט ווערן צו דעם צוועק. דאס זענען די טרויעריקע עלילות דם. — זע זוכווערטער „בלוט־בלבול", „חמץ", „סדר", „פסח".

מצוה, מצוות רעליגיעזער געבאט; טיילט זיך אין צוויי טיילן, אין „מצוות עשה", געבאטן צו טוען געוויסע זאכן, און „מצוות לא תעשה", פארבאטן ניט צו טאן געוויסע זאכן; די גמרא (מכות כ"ג און אנדערע ערטער) זאגט, אז די תורה אנטהאלט תרי"ג (613) מצוות, פון זיי זענען 248 (רמ"ח) „עשהם" און 365 (שס"ה) לא תעשהם; די מצוות ווערן אויך איינגעטיילט אין „מדאורייתא", פון דער תורה, דאס הייסט אזעלכע, וואס געפינען זיך אין חומש אדער מען לערנט זיי אפ פון חומש, און „מדרבנן", וואס די רבנן, די חכמים נאכן תנ"ך, האבן איינגעפירט. עס זענען פאראן א ריי ספרים, אין וועלכע די מצוות זענען אויס־גערעכנט. דער וויכטיקסטער פון זיי איז דער „ספר המצוות" פון רמב"ם (רבנו משה בן מימון); טייל שפעטערע גדולים (רמב"ן און אנדערע) זענען מחולק געוועזן מיטן ספר המצוות פון רמב"ם איז באצוג צו געוויסע מצוות, צי זיי זענען מדאורייתא צי מדרבנן. די משנה סוף מכות (וואס מען זאגט יעדן שבת זומער ביים סוף פון פרק) זאגט, אז גאט האט געוואלט מזכה זיין די יידן האט ער זיי געגעבן א סך מצוות.

מצורע (קרעציקער); אין חומש ויקרא י"ג און י"ד ווערט געזאגט, אז אן אומהיילבארער מצורע איז טמא און דארף זיך געפינען אויסער דער מחנה, וואו מענטשן וואוינען. עס ווערן דארט אויך אנגעגעבן אנווייזונגען צו די כהנים, וועלכע זאלן אנטשיידן, וועלכער מצורע איז טמא און וועלכער איז טהור, און ווי אזוי די ריניקונג (טהרה) דארף פארקומען.

מצפה נאמען פון עטלעכע שטעט אין ארץ־ישראל אין דער צייט פון תנ"ך; די וויכטיקסטע פון זיי איז דער מצפה פון שופטים כ' און שמואל ז' וואס איז געוועזן א רעליגיעזער צענטער פון יידן; דארט האט אויך גדליה בן אחיקם געהאט זיין רעזידענץ נאכן חרבן בית ראשון (ירמיה מ'). טייל האלטן אז דאס ארט „נעבי סעמוויל" (שמואל הנביא) ביי ירושלים איז מצפה; לויט אן אנדערער מיינונג זאל עס זיין „תל־א־ניצבע" אויפן וועג פון ירושלים קיין שכם, וואו מען האט געמאכט אויסגראבונגען און געפנען חרבות פון אן אלטער פעסטונג.

מצרים זע „עגיפטן".

מקדש זע „בית המקדש".

מקובל זע „קבלה".

מקוה זאמלונג פון וואסער, וואס איז ניט געשעפט געווארן, נאר גייט פון דער ערד; ווערט באנוצט ביי יידן פאר טובל זיין זיך; שטאמט פון פסוק אין חומש ויקרא י״א „אך מעין ובור מקוה מים יהיה טהור״; דאס וואסער אין דער מקוה דארף זיין 40 „סאה״ (ערובין ד׳); אויב עס קומט אריין 3 קווארט געשעפטע וואַסער (מים שאובין) ווערט די מקוה פסול. עס איז איינגעפירט אין יעדער יידישער קהלה צו האבן א מקוה; דער מנהג איז ביי יידן צו גיין אין מקוה יעדן פרייטיק לכבוד שבת. לויטן יידישן דין דארפן פרויען גיין טבילה אין מקוה נאך זייער מענסטרואציע (נדה). — זע זוכווערטער „וואסער״, „טבילה״.

מקוה ישראל נאמען פון א יידישער אגראנאמישער שולע אין ארץ־ישראל. לעבן תל־אביב; געגרינדעט 1870 דורך קארל (יעקב) נעטער, פארשטייער פון „אליאנס״ פון פאריז; ארויסגעגעבן טויזנטער יידישע תלמידים־אגראנאמען; אין מקוה ישראל איז פאראן דער קבר פון נעטער.

מקואות נאמען פון מסכתא משניות 10 פרקים און תוספתא 8 פרקים (גמרא ניטא) אין סדר טהרות, באהאנדלט די דינים פון מקוה און טבילה.

מקיצי נרדמים (אויפוועקן איינגעשלאפענע), נאמען פון א יידישער געזעלשאפט ארויסצוגעבן העברעאישע ספרים וואס שטאמען פון מיטלאלטער און זענען געבליבן אין כתבי יד אדער זייערע ערשטע אויסגאבן זענען זעלטנהייטן; געגרינדעט 1864 דורך דעם ענגלישן רב הכולל נתן אדלער, משה מאנטעפיארע, שמואל דוד לוצאטו און אנדערע; עטלעכע מאל איבערגעריסן איר טעטיקייט און ווידער באנייט געווארן (יאר 1885, 1909, 1920 און 1935 אין ארץ־ישראל); ארויסגעגעבן וויכטיקע ספרים, ווי „פחד יצחק״ פון למפרונטי, דיוואן (שירים) פון רבי יהודה הלוי, תרשיש פון רבי משה אבן עזרא, „מחזור ויטרי״ פון רבי שמחה וויטרי, „קבצים על יד״ און אנדערע.

מקלט זע „ערי מקלט״.

מר טיטל ווי אין אראמעאיש רב; דערפון איז אויך געווארן „מרן״ אונדזער לערער, און אין לשון רבים „מרנן״.

מרגלים (שפיאנען), אין חומש במדבר י״ג און י״ד ווערט דערציילט, אז ווען משה רבנו איז געווען מיט די יידן אין מדבר האט ער גענומען פון יעדן שבט איינעם פון די אנגעזעענע פירער (ראשי העדה), צוזאמען 12, און זיי געשיקט קיין ארץ־ישראל אויסצופארשן דאס לאנד צי עס איז גוט, צי די איינוואוינער זענען שטארק, באפעסטיקט. די 12 מרגלים זענען נאכן באזוכן ארץ־ישראל צוריקגעקומען און 10 פון זיי האבן גערעדט שלעכטס אויפן לאנד, אז עס איז „ארץ אוכלת יושביה״ (לאנד וואס עסט אויף אירע איינוואוינער), אז די איינוואוינער זענען ריזן (ילדי ענק, אנשי מדות) און אז מען וועט עס ניט קאנען איינעמען. נאר 2 פון זיי, יהושע בן נון און כלב בן יפונה, האבן געזאגט גוטס וועגן לאנד און אויך אז מען וועט עס קאנען איינעמען. דער חומש זאגט, אז צוליב דעם חטא פון די מרגלים האט גאט גוזר געווען, אז דער גאנצער דור המדבר מוז אויסשטארבן אין דער מדבר און נאר זייערע קינדער. און אויך אלס אויסנאם יהושע און כלב, וועלן אריינקומען אין ארץ־ישראל. דעריבער זענען די יידן געווען אין מדבר 40 יאר. אנטקעגן די 40 טעג, וואס די מרגלים האבן פאר-

בראכט אין ארץ־ישראל (דארט אין חומש). דער חטא פון די מרגלים ווערט אויך אין גמרא און מדרש באטראכט אלס זייער א גרויסער. — ווען די יידן האבן אונטער דער פירונג פון יהושע בן נון זיך געגרייט אריינצוגיין אין ארץ־ישראל, האט יהושע געשיקט צוויי מרג־לים וועלכע האבן באזוכט די שטאט יריחו, און ווען מען האט אין שטאט גע־האט וועגן זיי א פארדאכט זענען זיי גע־ראטעוועט געווארן דורך רחב הזונה (יהושע ב).

מרגלית, אפרים זלמן (1762 — 1828), למדן און פוסק אין בראד (גאליציע); ער איז געווען רייך, ניט געוואלט ווערן רב; מחבר פון „בית אפרים" (אויף שלחן ערוך), „מטה אפרים (אויף ימים נוראים), „זרע אפרים" אויף דער פסיקתא; אין זיין ספר אויף פסיקתא ווייזט ער ארויס וויסנשאפטלעכע מעטאדע אין פארשן אלטע טעקסטן.

מרדכי דער זון פון יאיר, פון שבט בנימין (איש ימיני), אפגעשטאמט פון א ייד פון ירושלים, וואס איז פארטריבן געווארן פון ירושלים דורך נבוכדנאצר מלך בבל (אסתר ב', דער „אשר הגלה" גייט אויף „קיש"); קוזין („בן דוד") פון אסתר המלכה, אויף וועמען ער האט געווירקט צו גיין צו אחשורוש דעם מלך פון פרס און צו בעטן ביי אים, אז ער זאל צוריקציען די גזרה פון המן צו פאר־ניכטן די יידן. די מגלת אסתר דער־ציילט, אז מרדכי איז געווארן דער משנה למלך פון אחשורוש און דער גרעסטער ביי יידן און האט געטאן יידן גוטס (סוף אסתר). — אין דער אגדה און מדרש ווערט מרדכי אנגערופן מרדכי הצדיק און עס ווערט וועגן אים דערציילט פיל דברי אגדה (גמרא מגילה י"ג, ט"ז און מדרש אסתר). — זע „אסתר".

מרדכי בן הלל (אומגעקומען אויף קידוש השם ענדע 13טן אדער אנהויב 14טן יארהונדערט); בארימטער פוסק אין דייטשלאנד (נירנבערג), מחבר פון ספר „מרדכי", א ליקוט פון די הלכות פון דער גמרא און פון פסקים און מנה־גים פון די ראשונים; אויך מחבר געווען שאלות ותשובות, וועלכע זענען פארלוירן געגאנגען; ער האט אויך מחבר געווען א שיר אויף הלכות שחיטה און טריפות, ווי אויך א סליחה; ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם צוזאמען מיט זיין ווייב און 5 זין אין נירנבערג אין יאר 1298 (ה' אלפים נ"ח): די דאזיקע דאטע האט מען געפונען אין פינקס פון דער קהלה אין מיינץ; לויט אנדערע קוואלן („יוח־סין", „סדר הדורות") איז ער אומגע־קומען אין יאר 1310. — זע „דור דור ודורשיו" פון וויס.

מרדכי פון טשערנאביל (1770— ב' אייר תקצ"ז 1837 אנטובקע, לעבן קיעוו), בארימטער חסידישער רבי, זון פון רבי נחום טשערנאבילער; פאקטישער גרינדער פון דער טשערנאבילער דינא־סטיע; פאטער פון 5 פאפולערע רביים. רבי אהרן טשערנאביל, רבי משה קא־רעסטשעווער, רבי יעקב ישראל פון טשערקאס, רבי דוד טאלנער, רבי אב־רהם מגיד פון טריסק און רבי יצחק פון סקווירע; זייער פאמיליע־נאמען איז טווערסקי; זייער אויפירונג איז געווען רייך, און דאס האט ארויסגערופן א גרוי־סע קעגנערשאפט צו זיי מצד משכילים; אין לינעצקיס ראמאן „דאס פוילישע אינגל" ווערט באשריבן רבי יצחק פון סקווירע. — זע האראדעצקי „החסידות והחסידים" וועגן „בית טשרנובל".

מרה נאמען פון אן ארט אין דעם מד־בר סיני, וואו יידן האבן גערוט, ווען זיי זענען ארויס פון מצרים און אריבער דעם

ים סוף (שמות ט״ו); דער חומש דער־ציילט, אז די יידן האבן ניט געקאנט טרינקען דאס וואסער פון מרה, ווייל עס איז געווען ביטער (דעריבער האט דאס ארט געהייסן „מרה״) און עס איז געשען א נס און דאס וואסער איז געווארן זיס; אין מרה האבן די יידן באקומען געוויי־סע געזעצן („שם שם לו חק ומשפט״) און די גמרא סנהדרין נ״ו האט וועגן דעם דברי אגדה.

מרחשון אויך „חשון״ נאמען פון 2טן חודש אין יידישן קאלענדאר אויב מען רעכנט דאס יאר פון תשרי, און 8טן חודש אויב מען רעכנט פון ניסן; אין תנ״ך ווערט דער נאמען מרחשון ניט דערמאנט; ער האט טיילמאל 29 און טיילמאל 30 טעג.

מרים שוועסטער פון משה און אהרן. ווערט אנגערופן אין שמות ט״ו „מרים הנביאה״; נאכדעם ווי די יידן זענען אריבערגעגאנגען דעם ים סוף האט מרים גענומען א פויק און צוזאמען מיט נאך ווייבער געזונגען שירה די ווערטער „שירו לה׳ כי גאה גאה״; אין במדבר י״ב ווערט דערציילט, אז זי איז בא־שטראפט געווארן מיט צרעת צוליב איר רעדן אויף משה רבנו, און דורך משהס תפילה איז זי געהיילט געווארן; זי איז געשטארבן אין קדש (במדבר כ׳); די גמרא שבת ל״ה און אנדערע ערטער ברענגט די אגדה אז אין מרימס זכות איז מיטגעגאנגען מיט די יידן איז דער מדבר א ברונעם, „באר מרים״, און איז פארשוואונדן געווארן ווען מרים איז גע־שטארבן (אין „מגלת תענית״). — דער רמ״א אין שלחן ערוך אורח חיים רצ״ט ברענגט פון טייל פוסקים א מנהג צו טרינקען שבת־צונאכטס וואסער פון א ברונעם, ווייל דעמאלט גייט ארום די באר מים איבער אלע ברונעמער און דאס וואסער היילט קראנקהייטן.

מרים (מאריאמנע) דאס ווייב פון מלך הורדוס, אפגעשטאמט פון דער חש־מונאים־דינאסטיע; אומגעקומען לויט באפעל פון איר מאן הורדוס (אין יאר 29 פאר דער געוויינלעכער צייט רעכע־נונג); דער טראגישער סיפור וועגן איר טויט איז פאראן ביי פלאוויוסן אין אל־טערטימער, בוך 15; שפורן דערפון איז אויך פאראן אין דער גמרא בבא בתרא ג׳, און לויט דעם סיפור פון דער גמרא איז זי באגאנגען זעלבסטמארד (איר נא־מען ווערט דארט ניט דערמאנט).

משה (משה רבנו) די גרעסטע פערזענלעכקייט אין דער יידישער גע־שיכטע; ווערט אנגערופן משה רבנו (אונדזער רבי), דער אדון הנביאים, דער שליח פון גאט אויסצולייזן די יידן פון מצרים; אויף זיין נאמען הייסט די תורה תורת משה. דער חומש אין שמות א׳ הויבט אן דערציילן דעם סיפור ווי אזוי משה איז געבוירן געווארן, און פון דע־מאלט אן גיט דער חומש כסדר וועגן די מעשים און לערעם פון משה ביז צום סוף פון חומש דברים, וואו עס ווערט דערציילט וועגן טויט פון משה. — דער חומש שמות (סדרה שמות) דערציילט. אז משה איז געבוירן געווארן אין מצ־רים, זיין פאטער איז געווען עמרם פון שבט לוי און זיין מוטער יוכבד. דע־מאלט איז געווען די גזרה פון פרעה, אז יעדעס ניי־געבוירן יידיש אינגל זאל אריינגעווארפן ווערן אין טייך. יוכבד האט צוערשט באהאלטן משהן, אבער נאך 3 חדשים, ניט קאנענדיק אים מער באהאלטן, האט זי אים אריינגעלייגט אין א קעסטל און אים צוגעטראגן צום טייך. דארט האט אים געפונען די טאכטער פון פרעה (די שפעטערע אגדה רופט איר אן בתיה), וועלכע האט אים א נאמען געגעבן משה און גענומען צו זיך און משה איז דערצויגן געווארן אין פרעהס

הויז. ווען ער איז עלטער געווארן האט ער געזען, ווי די יידן ווערן געפייניקט אין שווערער ארבעט און ווי איין מצרי שלאגט א ייד, משה האט געטויט דעם מצרי, און ווען פרעה איז געוואויר געווארן וועגן דעם און אים געוואלט טויטן איז משה אנטלאפן קיין מדין. דארט האט ער ארויסגעהאלפן די טעכטער פון דעם כהן מדין (יתרו אדער רעואל). און ער איז געבליבן מיט דעם כהן מדין צו פאשן ביי אים די שעפסן און ער האט חתונה געהאט מיט יתרום טאכטער צפורה, מיט וועלכער ער האט געהאט צוויי זין, גרשם און אליעזר. ווען ער האט געפאשעט די שעפסן פון יתרו איז דער מדבר האט ער געזען ווי א נידעריקער בוים (סנה) ברענט און ווערט ניט פארברענט, דעמאלט האט זיך גאט באוויזן צו אים און אים געזאגט, אז ער זאל גיין קיין מצרים צו פרעה אויסלייזן די יידן. משה איז געקומען קיין מצרים און צוזאמען מיט זיין ברודער אהרן געגאנגען צו פרעה און אים געזאגט די שליחות פו גאט צו באפרייען די יידן. דא קומט דער גאנצער ספור פון יציאת מצרים. ווי פרעה האט צוערשט ניט געוואלט הערן די שליחות, און ווי ער און זיין לאנד זענען געשלאגן געווארן מיט די 10 מכות און ער האט צום סוף יא ארויסגעלאזט די יידן און נאכער זיי נאכגעיאגט, אבער פרעה איז דערטרינקען געווארן מיט זיין חיל אין ים סוף און די יידן זענען אריבער דעם ים. דער חומש דערציילט ווייטער ווי משה האט געפירט די יידן אין דער מדבר צום בארג סיני און דארט האבן זיי געהערט פון גאט די עשרת הדברות, און די איבעריקע תורה האבן זיי געהערט פון משה אין נאמען פון גאט; דער פסוק זאגט עס אין „וידבר ה' אל משה לאמר", אדער „ויאמר ה' אל משה דבר אל בני ישראל" (גאט זאגט צו משה, אז ער זאל זאגן די יידן).

דער חומש אין שמות און במדבר דערציילט, ווי משה האט געהאט אויסצושטיין פון די יידן אין דער מדבר, ווי זיי האבן געהאט צו אים כסדר טענות, און ווי גאט האט געוואלט די יידן פארטיליקן און מאכן פון משה א גרויס פאלק. אבער משה האט כסדר געבעטן גאט פאר די יידן און גאט האט צוגעהערט זיין תפילה. אין במדבר כ' ווערט געזאגט, אז צוליב דעם וואס משה רבנו האט געשלאגן דעם שטיין פון וועלכן עס איז ארויס וואסער פאר די יידן צו טרינקען, און ער האט ניט געהארכט גאטס ווערטער נאר צו רעדן צום שטיין. האט גאט אים באשטראפט, אז ער וועט ניט קומען מיט די יידן קיין ארץ־ישראל, נאר זיין משרת יהושע בן נון וועט אריינפירן די יידן אין לאנד. אין חומש דברים ווערט דערציילט וואס משה האט גערעדט צו די יידן פאר זיין טויט; ער האט צו זיי געזאגט שטראף־רייד, און זיי געבענטשט. און ער איז ארויפגעגאנגען אויפן בארג נבו אין לאנד מואב קעגנאיבער יריחו. און פון דארט האט ער איבער דעם ירדן געזען דאס גאנצע לאנד ארץ־ישראל. און דארט אויפן בארג איז ער געשטארבן אין עלטער פון 120 יאר „ולא ידע איש את קברתו עד היום הזה", און קיינער ווייסט ניט וואו זיין קבר איז ביז היינטיקן טאג. דער חומש צום סוף דברים זאגט „ולא קם נביא עוד בישראל כמשה" (און מער איז ניט געווען ביי יידן אזא נביא ווי משה). דער חומש דערציילט וועגן די מעלות פון משה אין עטלעכע ערטער. אין במדבר י"ב זאגט דער חומש „והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה", משה איז געווען דער גרעסטער ענו פון אלע מענטשן. דארט במדבר י"ב זאגט גאט „בכל ביתי נאמן הוא. פה אל פה אדבר בו, ומראה ולא בחידות ותמנת ה' יביט". אין מיין גאנץ הויז איז ער געטריי, איך רעד מיט אים מויל

צו מויל, אין זעאונג און ניט אין רעטעניש, ער זעט גאָטס בילד״. — אין גמרא און מדרש ווערן געבראכט פיל דברי אגדה וועגן משה, זיין לעבן, זיין איינשטעלן זיך פאַר יידן, און זיין טויט; וועגן דעם טויט פון משה רבנו איז פאַראן דער מדרש „פטירת משה״. לויט דער טראַדיציע (קידושין ל״ח) איז משה רבנו געבוירן געוואָרן ז׳ אדר און געשטאָרבן ז׳ אדר, און דעריבער ווערט ז׳ אדר אויך היינט אין די שולן און בתי מדרשים אָנגעצונדן ליכט. דער מדרש זאָגט, אַז משה רבנו איז געשטאָרבן מיתת נשיקה (דורך אַ קוש וואָס גאָט האָט אים געגעבן). וועגן די דאַטעס. ווען משה רבנו איז געבוירן געוואָרן און געשטאָרבן איז פאַראַן אַ חלוקי דעות. דאָס איז אָפּהענגיק פון דער דאַטע ווען עס איז געווען יציאת מצרים, ווייל דער חומש שמות ז׳ זאָגט, אַז משה איז אַלט געווען 80 יאָר ווען ער האָט אויסגעלייזט די יידן פון מצרים; לויט דער טראַדיציע איז אָנגענומען אַז יציאת מצרים איז געווען אין יאָר ב׳ אלפים תמ״ח; לויט דעם איז משה געבוירן געוואָרן אין יאָר ב׳ אלפים שס״ח און געשטאָרבן ב׳ אלפים תפ״ח, זע זוכוואָרט „יציאת מצרים״. — משה רבנו איז די גרעסטע פערזענלעכקייט אין דער יידישער געשיכטע און אין דער יידישער רעליגיע. די משנה אבות הויבט אָן מיט די ווערטער „משה קבל תורה מסיני״. משה האָט גענומען די תורה אויפן באַרג סיני. אַ סך הלכות, וואָס זענען אין דער תורה ניט פאַראַן, ווערן אָנגערופן אין דער גמרא „הלכה למשה מסיני״. דער חומש ווערט אָנגערופן „תורת משה״. צוויי פון די עקרים פון דער יידישער רעליגיע, וואָס מען זאָגט יעדן טאָג נאָכן דאַווענען אין די 13 „אני מאמין״ (לויטן רמב״ם). דער 7טער און 8טער, זענען, אַז די נבואה פון משה איז געווען אמת און אַז ער איז דער פאָטער פון אַלע נביאים. און אַז די תורה וואָס מיר האָבן איז געגעבן געוואָרן צו „משה רבנו עליו השלום״. אויך אין דער וועלטלעכער ליטעראַטור איז משה געווען די טעמע פאַר פיל ווערק. אין דער העברעאישער ליטעראַטור איז באַקאַנט די אָפּהאַנדלונג „משה״ פון אחד העם (איז „על פרשת דרכים״). אין דער קונסט זענען פאַראַן די בילדער פון משה פון מיכאל אַנדזשעלאָ (סקולפּטור), ראַפאַעל, רעמבראַנדט. באַקאַנט זענען די ווערטער פון היינע: „ווי קליין איז געווען דער באַרג סיני, ווען משה איז אויף אים געשטאַנען״.

משה וועגן אַ סך יידישע פערזענלעכקייטן מיטן נאָמען משה זע ביי די זובווערטער פון זייערע פאַמיליע־נעמען ווי „משה איסערלים״ זע „איסערלים״ „משה חאגיז״ זע „חאגיז״. „משה סופר״ זע „סופר״ וכדומה.

משה אלשיך (געשטאָרבן י״ג ניסן של״ה, 1575 אין צפת). דיין און דרשן. תלמיד פון רבי יוסף קארו (מחבר פון שלחן ערוך), מקובל; זיין תלמיד איז געווען רבי חיים וויטאַל; באַקאַנט דורך זיין פירוש אויף תורה „תורת משה״. וואָס איז פּאָפּולער מיטן נאָמען „אלשיך״; ער האָט אויך מחבר געווען „מראות הצובאות״ אויף נביאים, און פירושים אויף כתובים, פירוש אויף הגדה של פסח, שאלות ותשובות. דער פירוש אויף תורה איז געווען אַזוי הייליק ביי יידן, אַז מען רופט אים „דער אלשיך הקדוש״. עס ווערט אויך געזאָגט, אַז דעריבער רופט מען ניט זיין פירוש „תורת משה״, ווייל דאָס איז אַ צו הויכער נאָמען, וואָס איז דער נאָמען פון חומש.

משה הדרשן (אין 11טן יאָרהונדערט אין פראַנקרייך אין נאַרבאַנא). ראש

ישיבה און דרשן; זיי תלמיד איז געווען אויך רבי נתן מחבר פון „ערוך"; ער האט מחבר געווען פירושים אויף תורה און תהלים, משלי און איוב; ווערט גע-בראכט אין פירוש פון רש"י; פאראן א מיינונג אז ער האט צונויפגעשטעלט די מדרשים במדבר רבה, דברים רבה, מדרש עשרת הדברות, מדרש תדשא און אנדערע; וועגן אים איז פאראן אן אפ-האנדלונג פון אברהם עפשטיין „רבי משה הדרשן מנרבונה".

משה בן מימון (רמב"ם) איינער פון די באדייטנדסטע פערזענלעכקייטן אין דער יידישער געשיכטע, פון גרעסטן איינפלוס אין רעליגיעזן יידנטום, באַ-קאנט אויך אין דער אלגעמיינער געשיכ-טע פון פילאזאפיע אלס „מיימאַנידעס". —דער רמב"ם („רבנו משה בן מימון") איז געבוירן געווארן אין קארדאווא אין שפאניע ערב פסח ד' אלפים תתצ"ה (1135) און איז געשטארבן אין פאסטאט אין מצרים. כ' טבת ד' אלפים תתקס"ה (1264). אין דער יוגנט האט דער רמב"ם געלערנט ביי זיין פאטער רבי מימון ניט נאר יידישע לימודים נאר אויך וועלטלעכע לימודים. אין יאר 1148 איז רבי מימון געווען געצוואונגען צו אנט-לויפן מיט זיין פאמיליע פון שפאניע צוליב די פארפאלגונגען אויף יידן דורך דער פאנאטישער מאכמעדאנער סעקטע די אלמוהאדן; ער האט מיטגענומען מיט זיך זיינע צוויי זין, דוד און משה. אין נאך פיל וואנדערונגען באזעצט זיך אין פעז (פעס) אין צפון-אפריקע. אין יאר 1160; אבער אויך דארט איז פארגעקומען א גזרת שמד אויף יידן דורך די מאכ-מעדאנער און נאכדעם ווי רבי מימון און זיינע קינדער האבן געלעבט עטלעכע יאר אין געהיים אלס יידן זענען זיי פון דארט אנטלאפן איבער ארץ-ישראל קיין מצרים (לערך 1165), און זיי האבן זיך באזעצט צוערשט אין אלעקסאנדריע און דערנאך אין פאסטאט לעבן קאהיר. דער רמב"ם האט דא געליטן פיל פאמיליע-ליידן. זיין פאטער איז געשטארבן, און זיין ברודער רבי דוד, וועלכער האט געהאנדלט מיט בריליאנטן און דערמיט אויסגעהאלטן די גאנצע פאמיליע, איז דערטרונקען גע-ווארן פארנדיק אויף א שיף. דער רמב"ם האט אין פאסטאט לעבן קאירא, וואו עס איז געווען דער הערשנדער הויף פון עגיפטישן סולטאן, גענומען לערך דעם יאר 1170 פראקטיצירן אלס דאקטאר מע-דיצין און ער האט שנעל זיך דערווארבן א נאמען אלס בארימטער דאקטאר. ער איז געווארן לייב-דאקטאר צוערשט פון גרויס-וויזיר און דערנאך פון סולטאן סא-לאדין און זיין הויף. דורך דער גאנצער צייט, (אין צפון-אפריקע און מצרים), האט ער אויך פארעפנטלעכט ספרים, און ער איז געווארן בארימט אלס גרויסער למדן און דענקער. די יידן אין מצרים האבן אים באשטימט צוערשט אלס זייער הויפט-רב (דיין) און דערנאך אלס זייער פירער מיטן טיטל נגיד (אזא מיינונג איז פאראן ביי טייל היסטאריקער). ער האט פאר זיינע דאזיקע יידישע אמטן ניט גע-נומען קיינע געלט-באלוינונג, נאר פאר-קערט, פון זיינע געלט געבויט שולן, ישי-בות, צעטיילט פיל צדקה. זיין נאמען איז געווארן בארימט ניט נאר אין מצרים נאר אויך אין אלע ווייטע לענדער, וואו עס האבן געוואוינט יידן. מען האט זיך געווענדט צו אים איבעראל מיט שאלות ותשובות. דער רמב"ם איז געשטארבן אין עלטער פון 70 יאר, און ווי עס ווערט דערציילט האט מען אים געפירט פון מצרים קיין ארץ-ישראל און קובר געווען אין טבריה, וואו מען ווייזט אן ביז היינ-טיקן טאג אויף דעם קבר פון רמב"ם. אין יאר 1935 האט מען אין דער גאנצ-ער יידישער וועלט געפייערט דעם 800 יאריקן יובל פון רמב"מס געבורט; עס

זענען דערשינענע פיל ספרים אין פארשידענע שפראכן וועגן רמב״ם. — דער רמב״ם האט געהאט אן איינפלוס אויף דעם גאנצן יידישן רעליגיעזן לעבן אין פארלויף פון הונדערטער יארן דורך זיינע פיל ספרים, וועלכע זענען געוועזן א וועגווייזער אין אלע געביטן, אין הלכה, אין פילאזאפיע, אין עטיק און אין טייל וויסנשאפטלעכע געביטן. די צוויי הויפּט־ספרים פון רמב״ם זענען דער „משנה תורה" אדער ווי מען האט עס אויך גערופן „יד החזקה", און דער „מורה נבוכים".

אויף דעם „משנה תורה" („יד החזקה" הייסט עס ווייל י״ד איז 14 און דאס ספר באשטייט פון 14 אפטיילונגען, ספרים) האט דער רמב״ם געארבעט 10 יאר און האט אים געענדיקט אין יאר 1180. דאס איז די זאמלונג פון אלע הלכות וואס זענען פאראן צעשפרייט איבער דעם תלמוד, סיי בבלי און סיי ירושלמי, ווי אויך אנדערע ספרים פון תנאים און אמוראים, ווי ספרא, ספרי, תוספתא און אנדערע; זיי זענען דורכן רמב״ם געווארן קלאסיפיצירט, איינגעטיילט לויט זייער שייכות, ווי הלכות שבת באזונדער, הלכות קרבנות באזונדער און אזוי כסדר; דער רמב״ם האט אויסגעמיטן די אלע קשיות און תירוצים און שקלא וטריא וואס זענען פאראן אין תלמוד און ער האט געגעבן נאר דעם תמצית פון דער הלכה; דאס ספר „משנה תורה" איז געשריבן אין א קלארן העבראישן משנה־סטיל, אזוי אז יעדער זאל עס קאנען פארשטיין. אין אנהויב פון משנה תורה גיט דער רמב״ם אויך אלס „הלכה" געוויסע פילאזאפיש־רעליגיעזע עקרים און לימודים וועגן דער געטלעכקייט, גוטער אויפירונג פון מענטש, הנהגות אין עסן, קליידונג, היגיענע וכדומה; דאס האט דער רמב״ם אנגערופן ספר המדע. דער רמב״ם שרייבט אין זיין הקדמה, אז ער האט דעם משנה תורה מחבר געווען, ווייל די צרות זענען געווארן גרויס און קיינער האט ניט קיין צייט און עס איז שווער צו לערנען די גמרא און די פירושים פון די גאונים, און ער האט דעריבער גענעבן פאר דעם פאלק דאס ספר, כדי נאכדעם ווי מען האט געלערנט תורה וועט מען אדורכלערנען דאס ספר און וויסן אלע הלכות. אויף דעם משנה תורה זענען געשריבן געווארן פיל השגות (קריטיק) און פירושים. די וויכטיקסטע פון זיי זענען די „השגות" פון רבי אברהם בן דוד (ראב״ד), און פון די פירושים דער „כסף משנה" פון רבי יוסף קארו. דער משנה תורה פון רמב״ם איז נאך ביים רמב״מס לעבן אנגענומען געווארן ביי אלע יידן, און הגם עס זענען געווען טייל וואס האבן אים קריטיקירט, ווייל זיי האבן מורא געהאט אז דאס וועט אינגאנצן מבטל מאכן דאס לערנען גמרא, איז אבער דאס ספר אנגענומען געווארן אפילו דורך די קעגנער. מען רופט דאס ספר אין דער לומדים־וועלט מיטן סתם־נאמען „דער רמב״ם", למשל, „דער רמב״ם פסקנט" וכדומה.

דאס צווייט גרויס און וויכטיק ספר פון רמב״ם, וואס האט אבער ארויסגערופן אויך גרויסע קעגנערשאפט, איז דער „מורה נבוכים", וועלכן דער רמב״ם האט געשריבן אין דער אראבישער שפראך און ער איז איבערזעצט געווארן אין העבראיש דורך רבי שמואל אבן תבון (פאראן נאך אן אנדערע איבערזעצונג בון רבי יהודה אל חריזי); דער טייטש בון „מורה נבוכים" איז: „וועגווייזער פאר די בלאנדזשענדע". כדי צו פארשטיין די באדייטונג און דעם איינפלוס פון „מורה נבוכים" דארף מען וויסן, אז דעמאלט איז געווען א צייט פון אויפלעבונג פון פילאזאפיע און וויסנשאפטן אין די אראבישע לענדער.

וועלכע האָבן זיך געצויגן פון שפּאַניע (און אין אַ געוויסער מאָס אויך פון דרום־פראַנקרייך) איבער אַלע לענדער פון צפון־אַפריקע ביז מיטל־אַזיע. דאָס איז געווען די גלאַנץ־עפּאָכע פון דער אַראַבישער קולטור; די ווערק פון די אַלטע גריכישע פילאָזאָפן, באַזונדערס פון אַריסטאָטעלעס, זענען געוואָרן גרינטלעך שטודירט סיי דורך די אַראַבישע דענקער, סיי אויך דורך די יידישע געבילדעטע פּערזענלעכקייטן אין יענער צייט. עס זענען אַנטשטאַנען פּראָבלעמען, וועלכע האָבן אָנגערירט די יסודות פון יעדער אמונה בכלל, אַזעלכע פראַגן, ווי דאָס זוכן באַווייזן אַז עס איז פאַראַן אַ גאָט. וואָס האָט די וועלט באַשאַפן און פירט די וועלט („מציאות השם״), דאָס פּראָבלעם פון „ידיעה ובחירה״ (זע זוכוואָרט „ידיעה ובחירה״), דאָס פּראָבלעם ווי קאָן מען גאָט, וואָס איז אַ גייסטיקייט, צושרייבן אַזעלכע אייגנשאַפטן ווי גוט, רחמן וכדומה. די דאָזיקע פּראָבלעמען, וועלכע זענען אייגנטלעך דער רעזולטאַט פון ניט פאַרלאָזן זיך אויף טראַדיציע אַליין אין אמונה־זאַכן, נאָר דאָס וועלן פאַרשן די אַלע גלויבונגען אין ליכט פון וויסנשאַפט, האָבן אַ סך געבילדעטע יידן אין יענער צייט אַראָפּגעפירט פון וועג פון אמונה. עס איז אַנטשטאַנען די הויפּט־פראַגע: צי קאָן מען אויסגלייכן רעליגיע מיט וויסנשאַפט. דעם דאָזיקן ציל האָט געהאַט פאַר זיך דער רמב״ם. ווען ער האָט געשריבן דעם „מורה נבוכים״, דעם „וועגווייזער פאַר די בלאָנדזשענדע״. ער האָט אים געשריבן פאַר זיינס אַ תלמיד רבי יוסף אבן עקנין. און ער האָט אים געשריבן מיט אַ כוונה אין דער אַראַבישער שפּראַך, כדי ער זאָל זיין צוגענגלעך פאַר די דעמאָלטיקע יידישע משכילים. וועלכע האָבן העבּרעאיש שוואַך פאַרשטאַנען; אָבער די גרעסטע ווירקונג האָט דאָס ספר געהאַט אין זיין העבּרעאישער איבערזעצונג אויף פיל דורות יידישע פאָרשער און דענקער. דער „מורה נבוכים״ באַשטייט פון עטלעכע טיילן. דער 1טער טייל באַהאַנדלט די נעמען און די תארים, אַטריבוטן, פון גאָט, וואָס ווערן געבראַכט אין תנ״ך, ווי, למשל גאָט איז גוט, באַרמהאַרציק וכדומה; דער רמב״ם דערקלערט דאָס אַלץ אין אַלעגאָרישן זין (זע זוכוואָרט „אַלעגאָריע״) און ער האַלט, אַז איבערהויפּט קאָן מען די תארים, די „מעלות״, פון דער געטלעכקייט נאָר נעמען אין נעגאַטיוון זין. דאָס הייסט, אַז ווען מיר זאָגן „גאָט איז גוט״, מיינען מיר דערמיט, אַז וועגן גאָט קאָן מען ניט זאָגן אַז ער איז שלעכט. דער צווייטער טייל באַהאַנדלט די באַווייזן וועגן דער עקזיסטענץ פון גאָט און דער שאַפונג פון דער וועלט, ווי אויך דעם וועזן פון דער נבואה־דערשיינונג. דער דריטער טייל באַהאַנדלט די באַציאונג פון גאָט און מענטש, די פּראָבלעמען פון גוט און שלעכט. שכר ועונש. ידיעה ובחירה, דער געטלעכער השגחה. ווי אויך די טעמים פון די מצוות פון דער תורה. אין דעם פילאָזאָפישן טייל פון ספר גייט דער רמב״ם אין דער שיטה פון אַלט־גריכישן פילאָזאָף אַריסטאָטל, מיטן אויסנאַם פון פּראָבלעם וועגן דער וועלט־שאַפונג, אין וועלכער אַריסטאָטל (אַריסטו) האַלט פון „קדמות העולם״, אַז די וועלט עקזיסטירט פון אייביק אָן, און דער רמב״ם האַלט פון „חידוש העולם״, אַז די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן „יש מאין״, פון גאָרנישט. דער „מורה נבוכים״ האָט שוין ביים רמב״מס לעבן אַרויסגערופן אַ שטורעם פון קעגנערשאַפט ביי אַ סך פרומע יידישע גדולים. וועלכע האָבן געהאַלטן, אַז פיל מיינונ:ען זענען קעגן דער אמונה. באַזונדערכ דעם רמב״מס מיינונג וועגן דער עקזיסטענץ פון גוף און נשמה נאָכן טויט. זיי האָבן חושד געווען, אַז דער רמב״ם לייקנט אין

תחיית המתים; דערויף האט דער רמב״ם אנגעשריבן זיין „מאמר תחיית המתים״. אבער דאס האט ניט געהאלפן. די קעגנער האבן געהאלטן, אז איבערהויפט איז דער גאנצער דרך צו פארנעמען זיך מיט פילאזאפיע און פרואוון אויסטייטשן אמונה־זאכן מיט דער הילף פון חקירה א פאלשער, און ער ברענגט דערצו, אז מען גייט אוועק פון דער אמונה בכלל. נאכן טויט פון רמב״ם האט אין דרום־פראנקרייך און שפאניע זיך צעפלאקערט דאס פייער פון מחלוקה ארום דעם רמב״מס „מורה נבוכים״; אזעלכע גרויסע לומדים ווי רבי שלמה מן ההר, רבנו יונה (זע „יונה פון געראנדי״) און אנדערע האבן מחרים געווען דאס ספר און אויך דעם טייל „ספר המדע״ פון „משנה תורה״. מען האט דערפירט דערצו אז גלחים האבן פארברענט דעם „מורה נבוכים״. דער דאזיקער קאמף איז געפירט געווארן דורך פיל דורות ביז דער לעצטער צייט. גאר פרומע יידן, באזונדערס לעצטנס אין די קרייזן פון חסידים, הגם זיי האבן ניט געוואגט צו רעדן קעגן רמב״ם, וועגן וועלכן זיי האבן גערעדט מיט דרך ארץ און גערופן „דער רמב״ם ז״ל״, האבן אבער ניט געלאזט לערנען אין מורה נבוכים. דער מורה נבוכים האט געהאט א גרויסע השפעה אויף דעם רעליגיעז־פילאזאפישן געדאנקענגאנג ניט נאר אין דער יידישער נאר אויך אין דער ניט־יידישער וועלט, אויף אזא קריסטלעכן סכאלאסטיקער ווי אלבערט מאגנוס, און אויך אויף אלגעמיינע פילאזאפן ווי שפינאזא און אנדערע. ער איז איבערזעצט געווארן אין פיל אייראפעאישע שפראכן (לאטיין, דייטש, פראנצויזיש, ענגליש און אנדערע). צום מורה נבוכים זענען געשריבן געווארן פיל פירושים פון אפודי, אברבנאל, שלמה מימון („גבעת המורה״) און אנדערע. לעצטנס איז ער דערשינען אין תל־אביב מנוקד מיט א פירוש און איינלייטונג פון דר. יהודה קויפמאן.

אחוץ די דאזיקע צוויי הויפט־ספרים האט דער רמב״ם מחבר געווען אויך אנדערע וויכטיקע ספרים: 1) „ספר המצוות״ (אין אראביש, איבערזעצט אין העברעאיש). 2) פירוש אויף משניות (אין אראביש, איבערזעצט אין העברעאיש, געדרוקט צום סוף פון די גמרות) צו וועלכן עס זענען צוגעגעבן צום פירוש אויף אבות אויך די „שמונה פרקים״ איבער עטיק און היגיענע; 3) שאלות ותשובות „פאר הדור״; 4) „אגרת תימן״ (וועגן משיח און פאלשע משיחים); 5) „אגרת השמד״ (גרינגער צו מאכן די לאגע פון די אנוסים, וועלכע זענען געווען געצוואונגען עפנטלעך צו אנערקענען די מאכמעדאנישע רעליגיע און אין געהיים זענען זיי געבליבן יידן); 5) „מלות הגיון״ איבער לאגיק און פילאזאפישע באגריפן; 6) „פרקי משה״ איבער מעדיצינישע פראגן, אויך אנדערע ספרים, וואס וועגן טייל פון זיי איז א צווייפל צי זיי שטאמען פון רמב״ם („פרקי ההצלחה״ און אנדערע). אין זיין פירוש המשניות צום פרק חלק אין סנהדרין באהאנדלט דער רמב״ם אויך די פראגע, וואס זענען די עקרים, די הויפט־יסודות פון דער יידישער אמונה, און ער רעכנט דארט אוים די עקרים, פון וועלכע עס זענען סטיליזירט געווארן די 13 „אני מאמין״, וואס זענען אריינגענומען געווארן אין סידור צו זאגן יעדן טאג נאכן דאווענען.

עס איז אויך צו פארצייכענען די מיינונגס־פארשידנקייט, וואס איז אנטשטאנען צווישן די היסטאריקער אין דער פראגע, צי האט דער רמב״ם ווען ער איז געווען אין פעץ אין צפון־אפריקע, בעת דער שמד־גזירה, אנגענומען לפנים די מאכמעדאנישע רעליגיע. אזא באשולדיקונג איז געבראכט געווארן קעגן רמב״ם

דורך זיינס א שונא, אן אראבישן דאקטאר, וועלכער האט וועגן דעם פארמסרט דעם רמב״ם צום עגיפטישן סולטאן און דעם רמב״מס לעבן איז געווען דאדורך אין געפאר. טייל היסטאריקער (גייגער און אנדערע) האבן געהאלטן די באשולדיקונג פאר א ריכטיקע. אבער א גאנצע ריי אנדערע היסטאריקער (מונק און אנדערע) האבן באוויזן, אז די באשולדיקונג איז א פאלשע.

דער כבוד און די השפעה פון רמב״ם ביי אלע יידן איז געווען גרויס סיי ביי זיין לעבן און סיי נאכן טויט. ווען מען איז אין ירושלים געוואויר געווארן פון רמב״מס פטירה האט מען אין דער הפטרה געזאגט דעם ספור פון עלי אין ספר שמואל מיט די ווערטער „כי נלקח ארון אלהים״. מען האט געשריבן אויף אים „ממשה ועד משה לא קם כמשה״. „פון משה רבנו איז ניט געווען אזוי ווי דער רמב״ם״. אין תימן האט מען אין קדיש געזאגט „בחיי דמרנא ורבנא רבנו משה בן מימון״. וועגן רמב״ם זענען געשריבן געווארן זייער פיל ספרים און ביכער און אפהאנדלונגען. אין דוד יעלינס „רבי משה בן מימון״ (ווארשע 1898) איז פאראן א ביבליאגראפיע פון די אלע אויסגאבן; אבער זינט דעמאלט זענען צוגעקומען נאך פיל אנדערע ארבעטן, באזונדערס אין יאר 1935 ווען מען האט געפייערט דעם 800 געבורט־יאר פון רמב״ם. עס איז אויך פאראן א בילד פון רמב״ם, אבער דאס בילד שטאמט פון זייער א שפעטער צייט און איז ווארשיינלעך א פאלסיפיקאט; דאקעגן איז פאראן די אייגענע האנטשריפט פון רמב״ם און זיין אונטערשריפט. — זע אויך גרעץ „דברי ימי ישראל״; דעם מבוא פון קויפמאן (אבן שמואל) צום „מורה נבוכים״; אחד העם „שלטון השכל״ (אין על פרשת דרכים).

משה בן נחמן, רמב״ן (געבוירן לערך 1195 אין שפאניע — געשטארבן לערך 1270 אין עכו אין ארץ־ישראל). בארימטער רב, מפרש פון תורה און גמרא, פוסק, מקובל, רעליגיעזער דענקער. באנייער פון יידישן ישוב אין ארץ־ישראל. דער רמב״ן איז שוין בעת זיין לעבן פארעכנט געווען אלס דער גרעסטער אויטאריטעט אין יידישן רעליגיעזן לעבן; זיינע תלמידים זענען געווען אזעלכע גדולים ווי רבי שלמה בן אדרת (רשב״א) און אנדערע. דער רמב״ן האט מחבר געווען זיין בארימטן פירוש אויף תורה; חידושי הרמב״ן אויף א סך מסכתות פון דער גמרא; הלכות אויף נדרים און בכורות; ספר ‚מלחמות ה׳״ צו פארענטפערן דעם „רי״ף״, און אנדערע ספרים און שאלות ותשובות. דער רמב״ן איז געווען פון די ערשטע ראשונים וואס האבן געלערנט קבלה, און עס איז פאראן א מיינונג אז דאס קבלה־ספר „האמונה והבטחון״ איז פון אים. — אין יאר 1263 איז דער רמב״ן געצוואונגען געווארן צו האלטן א ויכוח וועגן יידנטום און קריסטנטום מיט דעם משומד פאולא קריסטיאנא (פרעי פאול); דער ויכוח איז פארגעקומען אין דער אנוועזנהייט פון קעניג יאקאב דעם 1טן אין דער קאטוילישער הויפטשטאט בארצעלאנא. דער רמב״ן האט מיט ווירדע און טאקט פארטיידיקט די יידישע רעליגיע. אבער נאכדעם ווי ער האט אנגעשריבן דעם אינהאלט פון ויכוח, דאס בארימטע ספרל „מלחמת חובה״ („ויכוח הרמב״ן״) האט מען אים פארמסרט, אז ער זאל האבן באליידיקט די קריסטלעכע רעליגיע, און ער איז פאראורטיילט געווארן צו פארלאזן שפאניע. אין עלטער פון 72 יאר (1267) האט ער פארלאזט זיין היים און קינדער און איז אוועק קיין ארץ־ישראל; ער איז אנגעקומען קיין ירושלים ט׳ אלול און זעלבן

יאר, וואו ער האט געטראפן אלץ חרוב. אינגאנצן 2 יידן. דער רמב"ן האט געגרינדעט א נייע יידישע קהלה און געארבעט אויף דער באנייאונג פון יידישן ישוב, געגרינדעט א ישיבה, געשריבן בריוו קיין חוץ לארץ, אז מען זאל קומען קיין ארץ־ישראל, און עס איז פאראן א מיינונג אז ער האט געגרינדעט די „חלוקה", דאס זאמלען געלט אין חוץ לארץ אויסצוהאלטן די יידן אין ארץ־ישראל, וואס איז אנגערופן געווארן על פי טעות קופת רמבה"ן („רבי מאיר בעל הנס"). און באמת האט זי געהייסן „קופת רמב"ן". אין ארץ־ישראל האט ער מחבר געווען זיין פירוש אויף תורה. פון דאנען האט ער אויך געשריבן צו זיין זון דעם מוסר־בריוו „אגרת הרמב"ן". — פרטים וועגן רמב"ן זע וויים „דור דור ודורשיו" חלק ה'.

משה קורדובירו זע קורדובירו משה.

משה פון קוצי (געלעבט אין 13טן יארהונדערט אין דער שטאט קוצי אין פראנקרייך), בארימטער פוסק, פון די בעלי תוספות, מחבר פון „ספר מצוות גדול", באקאנט מיטן ראשי־תבות־נאמען „סמ"ג", אין וועלכן ער גיט אויספירלעך די דינים פון די תרי"ג מצוות. דערפון האט רבי יצחק פון קורבייל מחבר געווען א קיצור מיטן נאמען „סמ"ג קטן"; ער האט אויך מחבר געווען „פשטים" אויף תורה; ער האט אין יאר 1240 אנטיילגענומען (מיט נאך 3 רבנים) אין ויכוח קעגן משומד דונין וועלכער האט ארויסגערוקט באשולדיקונגען קעגן תלמוד. — זע וויים „דור דור ודורשיו", חלק ה'.

משה רבקש (געשטארבן אין ווילנע סוף 1671), פוסק, מחבר פון „באר הגולה" אויפן שלחן ערוך ווי אויך „כללי הוראה"; מען האט אים גערופן „החסיד"; זע „קריה נאמנה" פון פין.

משולח זע „ישיבה", „מגיד".

משומד א ייד וואס האט פארלאזט די יידישע רעליגיע און אנגענומען אן אנדער רעליגיע; אין דער משנה און גמרא הייסט ער געוויינלעך „מומר". אבער טיילמאל אויך משומד און דאס ווארט איז געווארן אין דרוק גאנץ אפט אויסגעמעקט דורכן צענזאר, און געשריבן דאס ווארט מומר; דער ערוך השלם איז ווארט „שמד" ברענגט די אלע ערטער פון דער גמרא, וואו אין די ניט־צענזורירטע ספרים איז פאראן „משומד" אנשטאט „מומר". די שמד־באוועגונג צווישן יידן איז געווען גרויס אין פארשידענע צייטן, סיי צוליב צוואנג, באזונדערס אין דער צייט פון די רדיפות און גירושים אין שפאניע און פארטוגאל (זע זוכווארט „אנוסים"), סיי צוליב אסימילאציע (זע „אסימילאציע"). די שמד־באוועגונג איז אויך איינע פון די אורזאכן וואס די צאל יידן איז ניט אזוי גרויס ווי זי האט באדארפט זיין ווען מען נעמט אין באטראכט אז יידן זענען געווען אין דער צייט פון חורבן בית שני איבער 5 מיליאן.

משיח (דער געזאלבטער). איינער פון די עקרים פון דער יידישער רעליגיע, וועלכע מען זאגט יעדן טאג נאכן דאווענען אין די 13 „אני מאמין", איז דער גלויבן אין „ביאת המשיח", אז עס וועט קומען דער געזאלבטער (דערפון דאס ווארט משיח) אויסלייזער פון גאט, און ער וועט אויסלייזן די יידן פון גלות. דאס ווארט „משיח" אלס אויסלייזער פון יידן איז פאראן אין ישעיה מ"ה „כה אמר ה' למשיחו לכורש" וועגן מלך פון פרס כורש, וועלכער האט געגעבן די יידן אין גלות בבל די דערלויבעניש צוריקצוגיין קיין ארץ־ישראל און אויפצובויען דאס בית המקדש; אבער דעם גלויבן איז

א יידישן משיח, וועלכער וועט קומען און אויסלייזן די יידן און ברענגען די לעצטע גאולה און איינפירן אין דער וועלט א נייע ארדענונג פון גערעכטיקייט און געטלעכער הערשאפט ניט נאר צווישן יידן נאר אויך צווישן אלע פעלקער. געפינען מיר ערשט אין די שפעטערע יידישע ספרים, אין דער גמרא, מדרשים. אין די דאזיקע ספרים ווערט אנגעוויזן, אז אויף משיח האבן נבואות געזאגט די נביאים ישעיה ב׳, „והיה באחרית הימים", און עס וועט זיין אין סוף פון די צייטן, „כי מציון תצא תורה", פון ציון וועט ארויסגיין די לערע פאר פיל פעלקער (עמים רבים), „ושפט בין הגוים" און ער וועט משפטן צווישן די פעלקער, לא ישא גוי אל גוי חרב, איין פאלק וועט מער ניט אויפהויבן די שווערד קעגן א צווייט פאלק". דאס זעלבע אויך אנדערע נבואות פון ישעיה וועגן דער אידעאלער ארדענונג אין דער וועלט (ישעיה י״א) און אויך ביי אנדערע נביאים. ירמיהו, יחזקאל, זכריה, מלאכי („הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא), דניאל. דייטלעך וועגן ביאת המשיח געפינען מיר אויך אין טייל ספרים אחרונים פון דער צייט פון בית שני, און אויך אין די היסטארישע ספרים אחרונים פון דער צייט פון בית שני, און אויך אין די היסטארישע ביכער פון פלאוויוס. וועלכער דערציילט, אז טייל מענטשן האבן אין דער צייט פון דער רוימישער הערשאפט איבער ארץ־ישראל אויסגענוצט דעם משיח־גלויבן און זיך דערקלערט אלס משיח. אין דער משנה ווערט דער גלויבן אין משיח געבראכט אין ברכות סוף פרק א׳ „לימות המשיח" און סתם „עולם הבא" (משנה סנהדרין פרק חלק). וועגן וואס ס׳זענען פאראן מיינונגען צי מען מיינט דערמיט די צייטן פון משיח. אין דער גמרא און מדרש ווערן געבראכט וועגן גלויבן אין משיח פיל דברי אגדה.

די גמרא אין סנהדרין צ״ח זאגט אויפן פסוק ישעיה ס׳ „בעתה אחישנה". אז ווען יידן וועלן זוכה זיין וועט משיחס קומען צוגעאיילט ווערן, און אויב ניט וועט די גאולה זיין בעתה, אין איר באשטימטער צייט. אין דער זעלבער גמרא ווערט געבראכט אז אויב יידן וועלן זוכה זיין וועט משיח קומען אויף די וואלקנס פון הימל, און אויב ניט וועט ער קומען „עני ורוכב על החמור" („ארעם. רייט אויף אן אייזל"). דארט אין דער גמרא ווערן געבראכט פארשידענע נעמען פאר משיח (ינון, מנחם, שילה, חנינה). און די גמרא פסחים נ״ד זאגט, אז משיחס נאמען איז באשאפן געווארן איידער די וועלט איז באשאפן געווארן. אין סנהדרין צ״ז ווערט געזאגט, אז איידער משיח וועט קומען וועט זיין א הונגער און א סך מענטשן וועלן אויסשטארבן. וועגן די ליידן פאר משיחס קומען זע זוכווארט „חבלי משיח". צום סוף גמרא סוטה ווערן געבראכט א ריי סימנים פון משיחס צייטן. עס איז צו באמערקן, אז עס איז געווען איין אמורא רבי הלל, וועלכער האט געוואגט צו זאגן (דארט אין סנהדרין) „אין להם משיח לישראל", אז יידן וועלן ניט האבן קיין משיח. און די גמרא טרעט ארויס קעגן רבי הלל: רש״י טייטשט דארט אויס די ווערטער פון רבי הלל אז „הקדוש ברוך הוא ימלוך בעצמו ויגאלם לבדו" (גאט וועט אליין קעניגן און וועט די יידן אליין אויסלייזן). דער אמורא שמואל זאגט (שבת ס״ג) „אין בין עולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד" (צווישן דער איצטיקער צייט און דער צייט פון משיח וועט דער אונטערשיד זיין נאר אין דעם, וואס דעמאלט וועלן די אנדערע פעלקער ניט הערשן איבער די יידן); די צייט פון משיח הייסט דא, און אויך אין דער משנה ברכות סוף פרק א׳, „ימות המשיח". די אלע ערטער פון דער גמרא

ווענן משיח ווערן געבראכט אין „ערוך השלם", זוכווארט „משיח". אין דער גמרא סוכה נ"ב ווערט געזאגט, אז עס וועלן זיין צוויי משיחים, איינער משיח בן יוסף, וועלכער וועט פירן די מלחמה פון גוג ומגוג און וועט געהרגעט ווערן, און דערנאך וועט קומען משיח בן דוד (אפשטאמען פון דוד המלך), וועלכער וועט ברענגען די גאולה. דער זין פון די צוויי משיחים ווערט אויסגעטייטשט, אז עס וועלן אויסגעלייזט ווערן סיי די די עשרת השבטים, וועלכע האבן אמאל געהאט דאס מלכות ישראל (מלכות אפרים, פון יוסף) און סיי די יידן וואס שטאמען פון מלכות יהודה (מלכי בית דוד). אין פסיקתא רבתי לה' ווערט געזאגט, אז פאר ביאת המשיח וועט קומען אליהו אויף די בערג פון ארץ ישראל און וועט מבשר זיין די גאולה (דאס נעמט זיך פון פסוק סוף מלאכי). אין אנדערע אגדות ווענן משיח ווערט געזאגט אז אליהו הנביא וועט בלאזן שופר וואס ווערט זיין דער צייכן פון גאולה; דערפון איז דער אויסדרוק „שופר של משיח", און אויך דער וואונטש „זוכה צו זיין צו הערן שופר של משיח". — אין פיל ערטער איז דער גלויבן אין משיח אויך פארבונדן מיט דעם גלויבן, אז דוד המלך וועט זיין דער משיח (דוד מלך ישראל חי וקים), אדער אז משיח וועט זיין איינער פון דודס אפשטאמענדע אייניקלעך. דאס ווערט דערקלערט מיט דעם אויסדרוק אין תהלים קל"ב בעבור דוד עבדך אל תשב פני משיחך", און „שם אצמיח קרן לדוד, ערכתי נר למשיחי". דערפון איז פאראן דער אויסדרוק „דוד מלכא משיחא", און „משיח בן דוד". דערפון זענען די צוויי תפלות אין שמונה עשרה „ולירושלים עירך, — וכסא דוד עבדך", און „את צמח דוד עבדך". דערפון איז אויך די ברכה פאר דער הפטרה „שמחנו — ובמלכות בית דוד משיחך, — מגן דוד". — מיט די ענינים ווענן ביאת המשיח האבן זיך אויך באשעפטיקט די יידישע גדולים נאך דער צייט פון דער גמרא און מדרשים, און באזונדערס דער רמב"ם אין זיין בארימטן בריוו „אגרת תימן", אין וועלכן ער רעדט ארום די סימנים פון ביאת המשיח און טרעט ארויס קעגן פאלשע משיחים. — די דערשיינונג פון „פאלשע משיחים" („משיחי שקר") באמערקט מען אין דער יידישער געשיכטע זינט די אלטע צייטן פון בית שני, און עס האבן זיך אנגעהויבן די אונטערדריקונגען פון יידן דורך אנדערע פעלקער, באזונדערס דורך די רוימער אין דעם 1טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. מען האט געזען, אז מיט אייגענע מענטשלעכע כוחות וועט מען די מיליטערישע מאכט פון די אונטערדריקער ניט בייקומען, און מען האט געגלויבט אין קומען פון משיח, וועלכער וועט באווייזן וואונדער און באפרייען די יידן פון אונטערדריקער. זינט דעמאלט האבן זיך באוויזן פון צייט צו צייט פערזאנען, וואס יעדער פון זיי האט געזאגט, אז ער איז דער דערוווארטעטער גואל, דער משיח, דער דערלייזער, און האט פרעטענדירט צו באווייזן די וואונדער. ווענן ישו הנוצרי געבן מיר אין זוכווארט „ישו הנוצרי". אין יענע צייטן זענען געווען עטלעכע משיח־פרעטענדענטן; ווענן זיי ווערט דערציילט אין פלאוויוסעס ביכער „מלחמות" און „קדמוניות". דער באדייטנדסטער משיח פרעטענדענט און מיליטערישער העלד ביי יידן איז געווען בר כוכבא, אין וועמען אפילו דער תנא רבי עקיבא האט געגלויבט אז ער איז משיח (זע „בר כוכבא"). נאך דער שרעקלעכער מפלה פון בר כוכבא האבן זיך באוויזן ביי יידן אין דער צייט פון דער גמרא אנדערע „פאלשע משיחים", וועלכע האבן ארויס־

גערופן אין ארץ־ישראל אויפשטאנדן קעגן רוים. נאך חתימת התלמוד, איז דער גאנצער צייט פון דער יידישער גע־שיכטע, האבן זיך באוויזן די „פאלשע משיחים" אין פארשידענע געשטאלטן, אלס מיליטערישע העלדן, מיסטיקער־טרוימער, רעפארמאטארן פון דער יידי־שער רעליגיע; די באדייטנדסטע פון זיי זענען דוד אלרואי (זע „דוד אלרואי"), דוד הראובני (זע „דוד הראובני"), שבתי צבי (זע „שבתי צבי"), און טייל פון שבתי צבים נאכפאלגער. — וועגן דער משיח־אידייע ביי יידן זענען פאראן צוויי וויכטיקע דערשעפנדע ביכער: קלויזנער „הרעיון המשיחי בישראל" און גרינסטאן (אין ענגליש) „דהי מעסאיא אידיע אין דזשואיש היסטארי"; א סך פון גרינסטאנס מאטעריאלן זענען אויס־גענוצט געווארן אין קלויזנערס העברע־אישער ארבעט.

משכיל זע „השכלה".

משכן נאמען פון דעם באוועגלעכן בית המקדש, וואס די יידן האבן געהאט אין דער מדבר; דאס ווארט איז פון „שכן" (וואוינען). אין חומש שמות כ"ה זאגט גאט צו משה רבנו אז ער זאל זאגן צו די יידן, אז יעדער זאל געבן נדבות „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם", און דערפון זאלן זיי מיר מאכן א הייליקטום און איך וועל וואוינען צווישן זיי. דארט אין חומש (סדרה תרומה) ווערט בא־שריבן אויספירלעך ווי דער משכן האט אויסגעזען, וואסערע כלים עס זענען גע־ווען אינווייניק. ער איז געווען א גע־צעלט, איבערצוטראגן פון איין ארט אין צווייטן, געמאכט פון האלץ און באדעקט מיט יריעות. אין משכן איז געווען דער ארון, דער טיש, מנורה, און מזבח. אין שמות ל"ה ווערט געזאגט, אז די ארבעט פון משכן האבן אויסגעפירט בצלאל בן אורי פון שבט יהודה און אהליאב בן אחיסמך פון שבט דן. אין די תלמודישע קוואלן ווערט אויך דאס הייליקטום וואס יידן האבן שפעטער, אין דער צייט פון די שופטים, געהאט אין שילה, אנגערופן „משכן שילה".

משל אין תנ"ך געפינען מיר, אז דאס ווארט „משל" באצייכנט ניט נאר דאס וואס מיר פארשטייען אונטער דעם דא־זיקן ווארט, א קליינעם סיפור המעשה, פון וועלכן מען נעמט ארויס א מוסר השכל, נאר אויך סתם יעדע לערע, נבואה. ביי בלעם איז פאראן (במדבר כ"ג) „וישא משלו ויאמר", און דער דא־זיקער „משל" איז געווען א פאטעטישע נבואה. אין במדבר כ"א ווערן דער־מאנט די „מושלים", און עס איז ניט קלאר, וואס מען מיינט דערמיט. אין יחזקאל כ"ד געפינען מיר שוין דעם אויסדרוק „משל" אלס א פארגלייך; דער נביא פארגלייכט די לאגע פון ירושלים און אירע איינוואוינער בעת דער בא־לאגערונג דורכן מלך בבל צו א טאפ מיט הייס וואסער, אין וועלכן עס ווערן אויפ־געקאכט די בעסטע מאכלים. אזעלכע בילדלעכע פארגלייכונגען געפינען מיר אין תנ"ך אין פיל ערטער. דער ער־שטער משל אין דעם זין אין תנ"ך איז די מעשה מיט יותם בן גדעון (שופטים ט') וועגן די ביימער וועלכע זענען גע־גאנגען אויסרופן איבער זיך א קעניג. דער ספר משלי אין תנ"ך האט אויך קורצע פארגלייכונגען (זע „משלי"). אין מלכים א' ווערט געזאגט וועגן שלמה המלך אז ער האט מחבר געווען „שלשת אלפים משל" (3,000 משלים). — אין דער גמרא און מדרש, אין דער גאנצער אגדה, געפינען מיר זייער פיל משלים, קליינע ספורי מעשיות, מיט וועלכע מען דערקלערט פארשידענע ענינים. איינע פון די 32 מדות מיט וועלכע דער תנא

רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי האט דערקלערט אין דברי אגדה די תורה איז געווען דער „משל" (זע זוכווערטער „אג־דה", „מדות"). טייל משלים פון דער גמרא און אגדה געפינען מיר אויך ביי אנדערע פעלקער, ווי די מעשה מיטן לייב און דעם פויגל שטארך (מדרש בראשית רבה ס"ד), די מעשה מיטן פוקס וואס האט זיך געוואלט אריינבאקומען אין וויינגארטן (מדרש קהלת אויפן פסוק „כאשר יצא מבטן אמו"). די גמרא אין סנהדרין ל"ח זאגט אז דער תנא רבי מאיר האט געהאט 300 משלים וועגן פוקסן (ווארשיינלעך מעשיות וועגן חיות, ענלעך צו די פאבלען פון גריכישן עזאפ). אין די משלים פון דער תלמודישער אגדה האבן מיר אייגנטלעך די יידישע פאלקס־ליטעראטור פון דער צייט פון תלמוד.— אין מיטלאלטער געפינען מיר טיילמאל יידישע גדולים, וועלכע האבן געשאפן אויפן געביט פון משלים ווי רבי ברכיה הנקדן אין זיין „משלי שועלים", רבי קלונימוס „אגרת בעלי חיים", רבי אב־רהם חסדאי אין זיין „בן המלך והנזיר", דער „כלילה ודימנה", רבי יוסף זבארה אין זיין „ספר השעשועים" (זע „ברכיה", „חסדאי", „זבארה"). די דא־זיקע משלים זענען מייסטנס איבערזעצ־צונגען פון אנדערע שפראכן. — פאפו־לער איז אויך געווארן דער משל ביי די יידישע מגידים אין 18טן און 19טן יאר־הונדערטער, און באזונדערס האט זיך אויסגעצייכנט דערמיט רבי יעקב קראנץ (זע „יעקב קראנץ") דער דובנער מגיד, וועמענס משלים (אין זיין ספר „אהל יעקב") זענען טרעפלעך אין פארם און אינהאלט; זיי זענען צונויפגעזאמלט און געדרוקט מיטן נאמען „משלי יעקב", און זענען אויך איבערזעצט אין יידיש. — איינעם פון די משלים פון מדרש (דער פוקס און דער וויינגארטן) געבן מיר אין זוכווארט „אגדה". — וועגן א ריי משלים וואס זענען פאראן אין מד־רש און אויך ביי אנדערע פעלקער איז דא א מיינונג, אז די אנדערע פעלקער האבן זיי גענומען ביי יידן. — זע שטיינשניידער אין זיין דייטש ווערק „יידישע ליטעראטור" (העברעאיש „ספ־רות ישראל"), דזשייקאבס אין זיין ענג־ליש ווערק „דזשואיש איידיעלס".

משלי נאמען פון ספר אין תנ"ך איז כתובים; ווי דער אנהויב פון ספר זאגט, איז ער פארפאסט געווארן דורך שלמה בן דוד מלך ישראל. וועגן דער באדיי־טונג פון ווארט „משל" זע זוכווארט „משל". — דאס ספר האט 31 קאפיט־לען, און אנטהאלט ווערטער פון מוסר, לעבנס־חכמה, אנווייזונגען וועגן קינדער־דערציאונג, גרויסקייט פון חכמה, קורצע אפאריזמען פון פאלקסטימלעכער לע־בנס־דערפארונג, און צום סוף פון ספר איז פאראן א לויב־געזאנג פאר דער ער־לעכער און ארבעטזאמער הויז־פרוי (אשת חיל). וועגן די פרקים כ"ה—כ"ט ווערט געזאגט, אז דאס האבן מעתיק גע־ווען די מענטשן פון חזקיה מלך יהודה. די פרקים ל' און ל"א זענען צוגעשריבן צו די חכמים „אגור בן יקה", „איתיאל" און „למואל מלך משא" (לויט טייל מיי־נונגען זאלן די קאפיטלעך שטאמען פון די חכמי אדום). עס זענען אויך געפו־נען געווארן ענלעכקייטן צווישן אפא־ריזמען פון ספר משלי און די געפונענע משלים פון אחיקר (זע „אחיקר) ווי אויך פון אן אלט־עגיפטישער משלים־זאמלונג. די יידישע טראדיציע (אבות דרבי נתן ל"ט) האלט, אז אויך די קאפיטלעך פון אגור בן יקה, און אנדערע, זענען פון שלמה המלך, וועגן וועלכן דער ספר מל־כים א' ה' זאגט, אז ער האט מחבר גע־ווען 3,000 משלים. די גמרא שבת ל' זאגט, אז מען האט שפעטער געוואלט באהאלטן („גונז זיין") דעם ספר משלי

ווייל ער איז זיך סותר אין טייל ווערטער, נאר מען האט פארענטפערט די סתירות און ער איז געבליבן. אויף משלי זענען פאראן פרושים פון כמעט אלע מפרשי התנ"ך. אויך איז פאראן א מדרש אויף משלי.

משמש מיט דעם נאמען ווערט אנגערופן ביי חסידים די פערזאן וואס שטייט אמנאענטסטן צום רבין און באדינט דעם רבין; ער הייסט דער משמש, טיילמאל שרייבט ער זיך אויך אונטער „משמש בקודש", אין אונטערשיד פון די שמשים אין שול און בית המדרש אדער ביים רב וועלכע הייסן „שמשים".

משמר, משמרות אין דער צייט פון בית המקדש זענען די כהנים געווען איינגעטיילט אין משפחות־אפטיילונגען און יעדע אפטיילונג האט געהייסן „משמר" פון פסוק (נחמיה י"ג), „משמרות לכהנים". די גמרא אין תענית כ"ז זאגט, אז אין דער צייט פון משה רבנו זענען געווען נאר 8 משמרות, און דוד המלך האט איינגעטיילט די כהנים אין 24 משמרות. יעדער משמר האט געהייסן לויט זיין ערשטן משפחה־פאטער, ווי „יהויריב", „ידעיה" און אזוי ווייטער (אויסגערעכנט אין דברי הימים א' כ"ד). יעדער משמר פון די כהנים האט געדינט א וואך אין בית המקדש. עס איז צו באמערקן אז אין איינער פון די אלטע קינות צו תשעה באב „איכה ישבה בדד החבצלת השרון" ווערן אויסגערעכנט די משפחות־נעמען פון די כהנים־משמרות צוזאמען מיט נעמען פון שטעט אין ארץ־ישראל, וואו זיי האבן געוואוינט. דער געלערנטער ראפאפארט, אין „ערך מלין" (ווארשע־אויסגאבע, זוכווארט „משמרות") ווייזט אן, אז עס איז געווען אמאל א ברייתא פון די כ"ד משמרות. — אין די ישיבות איז לויטע און פוילן פלעגן די בחורים אויף זיין נעכט, געוויינלעך דאנערשטיק ביינאכט, און לערנען, און מען האט דאס גערופן „אויף זיין א משמר"; דער אויסדרוק „משמר" פאר א טייל פון דער נאכט איז פאראן אין גמרא ברכות ג'.

משנה, משניות מיטן נאמען „משנה" רופן מיר אן די זאמלונג הלכות פון די תנאים וואס איז צונויפגעזאמלט געווארן דורך רבנו יהודה הנשיא (אין דער 2טער העלפט פון 2טן יארהונדערט אין ארץ־ישראל), אדער ווי מען רופט אים סתם רבי. דאס ווארט משנה ווערט אויסגעטייטשט לויט איין מיינונג פון „שנה" (לערנען), און לויט א צווייטער מיינונג פון „משנה", „דאפלט", די „צווייטע", דאס הייסט די צווייטע צו דער תורה. די משנה וואס מיר האבן איז איינגעטיילט אין 6 סדרים (ששה סדרי משנה); דערפון איז דאס ווארט ש"ס (ששה סדרים). זיי הייסן: זרעים מועד, נשים, נזיקין, קדשים, טהרות. יעדער סדר אנטהאלט א געוויסע צאל מסכתות; צוזאמען האבן זיי 63 מסכתות. די מסכתות זענען איינגעטיילט אין פרקים, און יעדער פרק אין משנהס. ווען מען שרייבט למשל משנה ברכות ה' ו' מיינט מען די משנה פון מסכתא ברכות 5טן פרק און 6טע משנה פון דאזיקן פרק. וועגן יעדן פון די סדרים און מסכתות געבן מיר ביי זייערע זוכווערטער, ווי למשל „זרעים", „ברכות". די איינטיילונג פון דער משנה אין 6 סדרים איז אן אלטע און ווערט דערמאנט אין דער גמרא שבת ל"א און אנדערע ערטער. אין מדרש שיר השירים רבה ו' ווערט געזאגט אז עס זענען פאראן נאר 60 מסכתות, און דאס איז דערפאר וואס זיי האבן גערעכנט די דריי בבות (בבא קמא, בבא מציעא און בבא בתרא) פאר איין מסכתא און אויך סנהדרין און מכות פאר

איין מסכתא. אויף דעם גרעסטן טייל פון משניות זענען פאראן תוספתא און גמרא. ווענן דער תוספתא און גמרא געבן מיר ביי די זוכווערטער „תוספתא" און „תלמוד". — די משנה, וועלכע איז דער יסוד פון דער תורה שבעל פה, וואס טייטשט אויס די מצוות פון חומש און גיט אויך צו נייע דינים, באשטייט אין גרעסטן טייל פון סתם הלכות, ווענן וועלכע עס איז ניט פאראן קיין שום מח־לוקות, קיין מיינונגס־פארשידנקייטן. אבער עס זענען אויך פאראן אזעלכע הל־כות אין דער משנה ווענן וועלכע עס זענען פאראן מחלוקות פון די תנאים, דאס זענען די יידישע חכמים אין ארץ־ישראל וואס האבן געלעבט לערך פון 1טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג ביז סוף 2טן יארהונדערט נאך דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. די הלכה־מחלוקה ווערט געבראכט מיט די נעמען פון די תנאים. למשל די ער־שטע משנה אין ברכות לערנט אונדז ווענן דעם פון ווען אז מען קאן זאגן קריאת שמע אין אוונט און ביז ווען. זאגט די משנה אזוי „מאימתי קורין את שמע בערבין?" פון ווען אן לייענט מען קריאת שמע אין אוונט? „משעה שהכה־נים נכנסים לאכול בתרומתן", דאס הייסט אזוי ווי עס ווערט נאר נאכט און די כהנים גייען אריין עסן זייער תרומה, וואס זיי פלעגן עסן נאר ביי־נאכט ווען זיי זענען געווארן ריין. דע־רויף איז ניטא קיינע מחלוקה. איצט ווענן דער צווייטער פראגע: „ביז ווען?" זאגט די משנה „עד סוף האשמורה הרא־שונה, דברי רבי אליעזר", ביז צום סוף פון דעם ערשטן דריטל טייל נאכט, אזוי זאגט דער תנא רבי אליעזר. דערנאך גיט צו די משנה „וחכמים אומרים עד חצות", און אנדערע תנאים (וועמענס נאמען ווערט דא ניט דערמאנט, נאר סתם חכמים) זאגן, אז ביז האלבע נאכט. דערנאך גיט ווידער צו די משנה „ורבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר", און דער תנא רבן גמליאל זאגט, אז א גאנצע נאכט, ביז אינדערפרי. די מש־נהס אן מחלוקות הייסן „סתם משנה". די משניות זענען געשריבן אין א קלא־רער, בויגזאמער העברעאישער שפראך, וואס אונטערשיידט זיך שטארק פון דער העברעאישער שפראך פון תנ"ך מיט איר בויגזאמקייט, א סך ווערטער געבויט אויפן שטייגער פון אראמעאיש, באזוי־טיקט טייל שווערע דקדוק־כללים פון תנ"ך־העברעאיש, קורץ געפאסט, יעדעס ווארט איז אריינגעפאסט, ניטא קיינע איבעריקע אויסדרוקן. פאראן אין דער משנה אויך אגדה־ווערטער, דברי־מוסר, באזונדערס אין דער משנה אבות. — געוויינלעך איז אנגענומען, אז רבי יהודה הנשיא, רבי, האט מסדר געווען די משנה. אבער ארום דעם דאזיקן וויכטיקן ענין פון סידור המשנה זענען פאראן זייער פיל פראגן, ווענן וועלכע עס הערשן פארשידענע מיינונגען ביי די יידישע גדולים אין די עלטערע צייטן און אויך ביי די געלערנטע יידישע היסטאריקער אין דער נייער צייט. עס איז קודם כל די פראגע: צי האט רבי שוין געהאט פאר זיך א צונויפגעשטעלטן משניות, נאר ער האט אים געגעבן די לעצטע רעדאקציע, צוגעבנדיק די מחלוקות פון די לעצטע תנאים? אדער ער האט פאר זיך גארניט געהאט נאר צעווארפענע הלכות און ער האט דאס אלץ צוזא־מענגעשטעלט, רעדאגירט דעם סטיל פון דער הלכה און די מחלוקות פון די תנ־אים? עס איז געווען א צייט ווען מען האט זיך געהאלטן ביי דער מיינונג אז פאר רבי איז ניט געווען קיין צונויפגע־שטעלטע משניות; נאכער איז געווען א מיינונג, אז פארשידענע תנאים (ווי רבי עקיבא, די „משנה הראשונה") האבן גע־האט פארשידענע משניות. ערשט לעצ־

טנס האט דער גרויסער געלערנטער רבי יצחק אייזיק הלוי אין זיין ספר „דורות הראשונים“ (אין די קאפיטלעך „המשנה ביסודה ותקופת התנאים עליה“) אנגעוויזן, אז דער יסוד פון די משניות, די סתם משנה, איז זייער אלט, נאך פאר דער צייט פון שמאי והלל (1טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) און אין דעם איז גארניט געענדערט געווארן; נאר שפעטער ווען עס זענען אנטשטאנען די מחלוקות פון די תנאים האט מען די דאזיקע מחלוקות צוגעגעבן; אז רבי האט ניט רעדאגירט און ניט מסדר געווען די משנה, נאר ער האט איר געשלאסן (הגם גאר איינצלנע שטעלן זענען צוגעגעבן געווארן נאך רבין), צוגעבנדיק די גאר לעצטע תנאים־מחלוקות וועגן איינצלנע פרטים. — עס איז אויך פאראן א פראגע: צי האט מען די משנה אויפגעשריבן אין דער צייט פון רבי? מיט דער דאזיקער פראגע און בכלל מיט סידור המשנה באשעפטיקט זיך דער בארימטער קלאסישער בריוו פון רב שרירא גאון („אגרת דרב שרירא“), און עס איז צו באמערקן, אז דער בריוו לעזט ניט די פראגע, ווייל פונם בריוו זענען פאראן צוויי פארשידענע נוסחאות. וועגן דעם דאזיקן בריוו געבן מיר ביים זוכווארט „שרירא“. — אויף דער משנה זענען פאראן (אחוץ תוספתא און גמרא) א סך פירושים. די בארימטסטע פון זיי זענען: פירוש רב האי גאון, פירוש רש״י, פירוש המשניות פון רמב״ם (אין אראביש, איבערזעצט אין העברעאיש) מיט א הקדמה וועגן תורה שבעל פה און דער משנה, פולער פירוש פון רבנו עובדיה ברטנורא (זע „ברטנורא“), „תוספות יום טוב“ פון רבי יום טוב ליפמאן העליר, „תפארת ישראל“ פון רבי ישראל ליפשיץ און אויך אנדערע. די משניות זענען איבערזעצט געווארן אין פיל שפראכן. — אויך זענען פאראן פיל מאדערנע ספרים און ביכער וואס האבן זיך באשעפטיקט מיט אויספארשן אלע פראגן וועגן דער אנטשטייאונג, רעדאקציע און צוזאמענשטעל פון דער משנה. די וויכטיקסטע זענען: פראנקעל, „דרכי המשנה“, בריל „מבוא המשנה“, וויים „דור דור ודורשיו“, און איבער אלע דאס דערמאנטע ספר פון הלוי „דורות הראשונים“ אין די קאפיטלעך „המשנה ביסודה“.

משנה תורה זע „דברים“, משה בן מימון“.

מת זע „אבל“, „בית עלמין“, „דומה“, „טויט“, „מלאך המות“, „קבורה“.

מת מצוה מיט דעם נאמען רופט מען אן איינזאמען מת, וועלכער האט ניט ווער עס זאל זיך פארנעמען מיט זיין קבורה. דאס ברענגען צו קבורה א מת מצוה איז זייער א גרויסע מצוה. — זע זוכווארט „קבורה“.

מתושלח זון פון חנוך; ווי חומש בראשית ה׳ דערציילט האט ער געלעבט 969 יאר, און איז דעריבער דער מענטש, וואס האט אמלענגסטן געלעבט אויף דער ערד. דערפון שטאמט דער אויסדרוק אין יידיש פאר א זייער לאנג לעבן „מתושלחס יארן“.

מתיבתא זע „ישיבה“.

מתן תורה דאס געבן די תורה אויפן בארג סיני. זע זוכווארט „תורה“.

מתנגדים מיטן נאמען „מתנגדים“ האבן חסידים באצייכנט זייערע קעגנער, און בכלל די ניט־חסידים. וועגן די מחלוקות צווישן חסידים און מתנגדים זע זוכווארט „חסידות“.

נ

נ, ן (נון) דער 14טער בוכשטאַב אין העברעאישן און יידישן אלף־בית; אַלס ציפער איז ער 50; ביים סוף פון אַ וואָרט ווערט ער געשריבן ן, וואָס ווערט גערופן אין יידיש „לאַנגע נון".

נאַגאַרה (נגארה) ישראל (געבוירן צפת לערך 1555 — געשטאָרבן אין עזה לערך 1628); דיכטער און מקובל; זון פון ראש ישיבה רבי משה נאַגאַרה, ביי וועמען ער האָט אין דער יוגנט געלערנט יידישע לימודים; ער האָט זיך באַקאַנט אויך מיט אַראַבישע דיכטער און דער אַראַבישער פּאָעזיע; אַלס יונגערמאַן האָט ער פיל געוואַנדערט ביז ער האָט זיך באַזעצט אין דמשק, וואו ער איז געווען אַ געוויסע צייט חזן; דאָ האָט ער געהאַט די געלעגנהייט מער זיך צו באַקענען מיט דער אַראַבישער דיכטונג, און ווי מען האָט דערציילט וועגן אים האָט ער פאַרבראַכט אין זייער געזעלשאַפט, פיל געטרונקען וויין; ער האָט דערנאָך תשובה געטאָן, צוריק געגאַנגען קיין צפת; געליטן פיל פאַמיליע ליידן, פרוי און קינד געשטאָרבן, ווידער געווען אין דמשק, חתונה געהאַט, געבוירן דריי זין, אויף דער עלטער געוואָרן דיין אין עזה און דאָ געשטאָרבן. רבי ישראל נאַגאַרה האָט געשריבן פיל זמירות און פיוטים אין העברעאיש און אַראַמעאיש, און דער ר"י (רבי יצחק לוריא), דער פאָטער פון די מקובלים, האָט געזאָגט אויף אים, אַז זיינע זמירות זענען חשוב אין הימל; באַקאַנט איז זיין זמר, וואָס מען זינגט פרייטיק־צונאַכטס „יה רבון עלם ועלמיא", אין וועלכן עס קומט צום אויסדרוק די בענקשאַפט צו דער גאולה, ער האָט אויך געשריבן וועלטלעכע לידער, צווישן זיי ליבעס־לידער. מחבר פון „זמירות ישראל" (צפת „שמ"ו), „משחקת בתבל" אויף מוסר (צפת שמ"ז), „פזמונים" (ווין 1858), און אַנדערע ספרים, פון וועלכע פיל זענען געבליבן אין כתב יד. — זע צינבערגס „געשיכטע פון ליטעראַטור ביי יידן"; ראַזאַנעס „דברי ימי ישראל בתוגרמה".

נאַדיר, משה (יצחק רייז), שריפטשטעלער, געבוירן 1885 אין מזרח־גאַליציע, זינט 1898 אין אַמעריקע, געשריבן לידער, סאַטירעס, קורצע ליריש־פילאָזאָפישע עסייען; אָריגינאַליטעט אין סטיל, באַזינגט דעם הבל הבלים פון לעבן; זיינע ווערק זענען דערשינען אין 6 בענדער. — איינצלהייטן אין רייזנס „לעקסיקאָן".

נאַטאַנסאָן, יוסף שאול (1808 — 1875), באַרימטער רב און ראש ישיבה אין לעמבערג (זינט 1857), מחבר פון פיל ספרים, פון וועלכע די באַקאַנטסטע זענען שאלות ותשובות „שואל ומשיב", „דברי שאול ויוסף דעת" און אַנדערע.

נאַכט אין דער יידישער רעליגיע ווערט די נאַכט גערעכנט צום טאָג, וואָס קומט דערנאָך; שבת הויבט זיך אָן ניט מיט דעם שבת אינדערפרי נאָר מיט דער פאַריקער נאַכט; דאָס זעלבע איז אויך מיט אַלע ימים טובים, ראש חודש, די תעניתים פון יום כפור און תשעה באב, יאָרצייט; אַלס רמז דערצו ווערט געזען אין דעם פסוק בראשית א' „ויהי ערב ויהי בקר יום אחד".—זע „חצות" „משמר".

נאָמען, נעמען עס איז דער מנהג, אַז אַ נאָמען דעם ניי־געבוירענעם קינד

ביי יידן גיט מען אַ אינגל ביים ברית (דער מנהג איז שוין געווען אין דער צייט פון בית שני), און אַ מיידל אין שול ביים אויפרופן דעם קינדס פאָטער צו אַן עליה; געוויינלעך איז דער מנהג צו געבן אַ נאָמען נאָך אַ פאַרשטאָרבענעם נאָענטן קרוב; טיילמאָל, אויב איינער איז שטאַרק קראַנק, גיט מען צו אַלס סגולה נאָך אַ נאָמען; דאָס הייסט „שינוי השם" און ווערט דערמאָנט אין גמרא ראש השנה ט"ז; מייסטנס איז דער צוגעגעבענער נאָמען „חיים", אָדער „אַלטער". — דער מדרש אין שיר השירים ד' זאָגט, אַז יידן טאָרן זיך ניט רופן מיט ניט־יידישע נעמען, און פאַררעכנט עס אַלס זכות פון די יידן אין מצרים וואָס זיי האָבן זיך ניט געגעבן מצרישע נעמען (לא שינו את שמם). — איבער די היינטיקע יידישע נעמען און זייער אָפּשטאַמונג איז פאַראַן אין דייטש אַ בוך פון צונץ „די נעמען פון די יידן".

נאָמבערג, הערש דוד (1876 — 1927), יידיש־העברעאישער שריפטשטעלער און פובליציסט, דעפוטאַט פון פוילישן פאַרלאַמענט (סיים), גרינדער פון דער יידישער פאָלקיסטישער פאַרטיי, אָנהענגער פון יידיש אַלס נאַציאָנאַלע שפּראַך פון יידישן פאָלק; דערשינען זיינע געזאַמלטע ווערק. — איינצלהייטן אין רייזנס „לעקסיקאָן".

נאַציאָנאַליזם (לאומיות) די פראַגע, צי איז יידנטום אַ נאַציאָנאַלע איינהייט, צי זענען יידן אַ באַזונדערע נאַציע, אָדער דאָס יידנטום איז נאָר אַ רעליגיע און האָט מיט נאַציע ניט קיין שייכות, איז איינע פון די וויכטיקסטע אין יידישן לעבן. די שטעלונג צו איר איז ביי די פאַרשידענע פאַרטייען פאַרשידן. די אַסימילאַטאָרן האַלטן, אַז יידנטום איז נאָר אַ רעליגיע, און פונקט ווי עס קאָן זיין אַן ענגלענדער אַ קאַטאָליק, אַ פּראָטעסטאַנט און אַפילו אַ מאַכמעדאַנער, אַזוי קאָן מען זיין אַן ענגלענדער (צי אַן אַנגעהעריקער צו אַן אַנדער פאָלק) און רעליגיעז געהערן צום יידישן גלויבן. די נאַציאָנאַלע יידישע באַוועגונגען, וועלכע האָבן זיך קריסטאַליזירט אין ענדע פון 19טן און אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט, ווי ציוניזם, מזרחי, פאָלקס־פאַרטייען, און אין אַ געוויסער מאָס אויך די אגודת ישראל, שטרייכן אונטער דעם נאַציאָנאַלן כאַראַקטער פון יידנטום און יידישן פאָלק. אָבער אויך זיי גייען זיך פונאַנדער אין די אַנשויאונגען איבער דעם וועזן פון יידישן נאַציאָנאַליזם, נעמלעך, צי איז ער פאַרבונדן מיט דער יידישער רעליגיע, אָדער ער איז אינגאַנצן וועלטלעך, ניט־רעליגיעז, צי איז די צוגעבונדנקייט צו ארץ־ישראל אַ הויפּט־יסוד אין יידישן נאַציאָנאַליזם, וועלכע שפּראַך איז די נאַציאָנאַלע (העבראַיִש, יידיש). — זע זוכווערטער „אחד־העם", „אַסימילאַציע", „געשיכטע", „ייד, יידנטום".

נאָרדוי, מאַקס (שמחה מאיר זידפעלד), געבוירן אין בודאַפּעסט, אונגאַרן, געשטאָרבן 1923 אין פּאַריז; שריפטשטעלער, דענקער, דאָקטאָר־מעדיציני, ציוניסטישער פירער; געוואוינט דעם גרעסטן טייל פון זיין לעבן אין פּאַריז; צוזאַמען מיט דר. הערצל געשאַפן די אַלוועלטלעכע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אָנטיילגענומען אין אַלע ציוניסטישע קאָנגרעסן, אויף וועלכע ער האָט געהאַלטן זיינע באַרימטע רעדעס איבער דער סיטואַציע פון יידן אין דער וועלט; נאָך דער וועלט־מלחמה 1914־1918 האָט ער געפאָדערט אַריינצופירן קיין ארץ־ישראל מיטאַמאָל אַ האַלבן מיליאָן יידן, און איז צוליב דעם געווען אין אָפּאָזיציע צו דער אָפיציעל־ציוניסטישער פירער־

שאַפט. — נאָרדוי איז באַקאַנט אַלס באַדייטנדער דענקער, זיינע ווערק „פּאַראַדאָקסן" (איבערזעצט אין העברעאיש דורך ברייניז און אין יידיש דורך קאַרלינסקי), „קאָנווענציאָנעלע שקרים", „פון קרעמעל ביז צו אַלהאַמבראַ", „ענטאַרטונג" האָבן געהאַט אַ זייער גרויסן איינפלוס אויף דער געשטאַלטונג פון אינטעלעקטועלע ריכטונגען אין אייראָפּע צום סוף פון 19טן יאָרהונדערט; ער האָט אויך געשריבן אַ ריי דראַמעס („דר. כהן" און אַנדערע), „זכרונות", „בריון". אין יאָר 1928 האָט מען געבראַכט דעם אָרון פון נאָרדוי פון פּאַריז קיין תל אביב און דאָרט געבראַכט אים צו קבורה. אויפן נאָמען פון נאָרדוי איז פאַראַן אין תל אביב דער קוואַרטאַל „נורדיה" און „תל נורדוי".

נאָרוועגיע לאַנד אין צפון־אייראָפּע, סקאַנדינאַווישן האַלב־אינזל; אויף לערך 3 מיליאָן איינוואוינער זענען פאַראַן 1,500 יידן; אין אַפּריל 1940 דער אָנגריף פון דער דייטש־היטלעריסטישער אַרמיי אויף נאָרוועגיע, וואָס האָט געשטעלט אין געפאַר די עקזיסטענץ פון די נאָרוועגישע יידן.

נב אַלטע שטאָט אין ארץ־ישראל, ניט ווייט פון ירושלים (ישעיה י'); אין דער צייט פון שאול המלך איז דאָרט געוואָרן דער יידישער רעליגיעזער צענטער מיט אַ מזבח און כהנים, וועלכע שאול האָט געטויט דערפאַר וואָס זיי האָבן געשטיצט דעם אַנטלויפענדן דוד און זיינע מענטשן (שמואל א' כ"ב).

נבו אַ באַרג אין עבר הירדן, הר נבו, אויף וועלכן משה רבנו איז געשטאָרבן, און וואו זיין קבר געפינט זיך, נאָר מען ווייסט ניט וואו (חומש במדבר ל"ד). — נבו איז אויך געווען דער נאָמען פון איינעם פון די אָפּגעטער אין אַלטן בבל (ישעיה מ"ו), און דערפון זענען טייל אַלט־בבלישע נעמען צוזאַמענגעשטעלט פון וואָרט „נבו", ווי נבוכדנאַצר און אַנדערע.

נבואה זע „נביא".

נבוזראדן נאָמען פון מיליטער־פירער פון נבוכדנאַצר, דעם מלך פון בבל, וועלכער האָט (אין יאָר 586 פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) איינגענומען ירושלים און פאַרברענט דאָס בית המקדש און פאַרטריבן פיל יידן קיין בבל (מלכים ב' כ"ה, ירמיהו מ' און נ"ב). אין דער גמרא גטין נ"ז ווערן דערציילט פיל דברי אגדה וועגן נבוזראדן, ווי ער האָט אויסגעקוילעט פיל יידן און ווי ער איז דערנאָך אַנטלאָפן און זיך מגייר געווען.

נבוכדנצר מלך פון בבל, וועלכער האָט איינגענומען ירושלים און חרוב געמאַכט דאָס ערשטע בית המקדש (586 פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג); אין ירמיה ל"ט הייסט ער אויך נבוכדראַצר; ער האָט געקעניגט אין די יאָרן 605—562 פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג; ער האָט אין יאָר 605 באַזיגט פּרעה נכה מלך מצרים ביי כרכמיש, איינגענומען סיריע און ארץ־ישראל; אין ספר דניאל ווערן דערציילט פאַלגנדע ספּורים וועגן אים: ער האָט געהאַט חלומות וועלכע דניאל האָט אים פּותר געווען און דאַדורך איז דניאל געוואָרן ביי אים אַ חשוב; ער האָט אויפגעשטעלט אַ גאָלדענעם צלם און אויפגעפאָדערט אַלע מענטשן צו בוקן זיך צום צלם, און ווען די דריי יידן חנניה, מישאל ועזריה האָבן אים ניט געפאָלגט האָט ער זיי אַריינגעוואָרפן אין אַ ברענענדן קאַלכאויוון, אָבער זיי זענען דורך אַ נס ניצול

געוואָרן; ער איז 7 יאָר געווען פאַרטריבן פון מענטשן און האָט אויסגעזען ווי א חיה און געגעסן גראָז ווי א חיה. אין דער גמרא און מדרש הייסט ער „נבוכדנצר הרשע" און עס ווערן דערציילט וועגן אים פיל דברי אגדה (סנהדרין צ"ב, מדרש מגילת אסתר און אַנדערע).

נבות היזרעאלי אין מלכים א' כ"א ווערט דערציילט, אַז נבות פון יזרעאל האָט געהאַט א גאָרטן לעבן פּאַלאַץ פון אחאב מלך ישראל, און האָט אים ניט געוואָלט פאַרקויפן צום מלך. אחאבס ווייב איזבל האָט געלאָזט איינאָרדענען א פאַלשן פּראָצעס קעגן נבות, אַז ער זאָל האָבן געשאָלטן גאָט און דעם מלך, און מען האָט נבות פאַראורטיילט צום טויט און אים געטויט. אחאב האָט דאַן איי־בערגענומען דעם גאָרטן. אליהו הנביא איז דערשינען פאַר אחאב און אים גע־מוסרט און געזאָגט „הרצחת וגם ירשת?", „האָסט דערמאָרדעט און אויך געירשנט?". — אין מלכים א' כ"ב ווערט דערציילט, אַז דער גייסט פון נבות האָט אַנגערעדט אחאב צו גיין אין א מלחמה, אין וועלכער ער איז אומגעקומען.

נביא, נבואה מיטן נאָמען נביא האָט מען אַנגערופן ביי יידן אין די אַלטע צייטן פון תנ"ך איינעם, וועלכער האָט געזאָגט צו מענטשן אין נאָמען פון גאָט, וואָס זיי זאָלן טוען און וואָס זיי זאָלן ניט טוען, און ער האָט אויך טיילמאָל פאָרויסגעזאָגט וואָס עס וועט געשען אין דער צוקונפט. דער נביא ווערט אין תנ"ך אַנגערופן אויך מיט אַנדערע נעמען; אין שמואל א' ט' ווערט געזאָגט אַז פריער האָט א נביא געהייסן „רואה"; דאָס ערשטע מאָל ווערט דערמאָנט דער נאָמען נביא אין חומש בראשית כ' וואו גאָט זאָגט צו אבימלך אַז אברהם אבינו איז א „נביא". אין במדבר י"א ווערט געזאָגט, אַז משה רבנו האָט אויסגעוויילט 70 זקנים און זיי האָבן נביאות געזאָגט, און משה האָט זיך געוואונטשן „מי יתן כל עם ה' נביאים", הלואי זאָל דאָס גאַנצע פאָלק זיין נביאים. וועגן משה רבנו זאָגט דער חומש (דברים ל"ד) אַז ער איז געווען דער גרעסטער נביא ביי יידן. אין חומש דברים י"ח ווערט אויך געזאָגט, אַז אַן אמתער נביא איז דער, וואָס זיינע ווערטער ווערן מקוים; אין דאָזיקן קאַפּיטל פון חומש ווערט געזאָגט, אַז א נביא, וואָס וועט רעדן אין נאָמען פון גאָט זאַכן וואָס גאָט האָט ניט געהייסן, זאָל באַשטראָפט ווערן מיט טויט. שוין דאָ זעט מען די ערשטע אָנדייטונג אַז אַחוץ די אמתע נביאים זענען געווען פאַלשע נביאים. — דער ערשטער נביא, וואָס איז באַקאַנט פון די שפּעטערע צייטן, ווען די יידן זענען געווען אין ארץ־ישראל, און וואָס פון זיין צייט אָן הויבט זיך אָן די עפּאָכע פון די נביאים, איז געווען שמואל הנביא, וועגן וועמען עס ווערט דערציילט אין ספר שמואל א'. פון אים זענען קיין באַזונדערע נבואות־רעדעס ניט געבליבן, נאָר עס ווערט דערציילט וועגן זיינע מעשים, ווי ער האָט אָנגעפירט מיט די יידן, געזאַלבט אַלס מלכים שאול און דוד; עס ווערט אויך דערציילט, אַז ער האָט געוואוסט פאַרבאָרגענע זאַכן (שמואל א' ט', די מעשה מיט די פאַרלוירענע אייזלען). דעמאָלט זענען געווען אויך אַנדערע נביאים וועמענס נעמען ווערן ניט דערמאָנט נאָר סתם „חבל נביאים", א גרופּע נביאים (שמואל א' י'). נאָכער געפינען מיר ביי דוד המלך און אויך שפּעטער א ריי נביאים, פון וועמען קיין נבואות־ספרים זענען ניט פאַרבליבן, ווי נתן הנביא, אחיה השילוני, אליהו הנביא, אלישע און אַנדערע. וועגן אליהו און אלישע ווערט דערציילט אין

מלכים ב' ב' אַז זיי האָבן געהאַט תלמידים, די „בני הנביאים". אין מלכים א' י"ח ווערט אויך דערציילט, אַז אין דער צייט פון אליהו האָט אחאב המלך געלאָזט דערמאָרדן די „נביאי ה'" (גאָטס נביאים) און אַנשטאָט זיי זענען געווען ביי אחאב אין קעניגלעכן הויף די נביאי הבעל, די נביאים פון אָפּגאָט בעל, קעגן וועלכע אליהו האָט געפירט אַ קאַמף און זיי באַזיגט. — פון די נביאים, וועלכע האָבן אונדז איבערגעלאָזט נבואות־ספרים, זענען די ערשטע געווען ישעיהו בן אמוץ, הושע בן בארי, עמוס און מיכה; זיי האָבן אָנגעהויבן צו זאָגן נבואות כמעט אין איין צייט, ווען עזיה און זיין זון יותם זענען געווען מלכים אין יהודה און ירבעם בן יואש איז געווען מלך אין ישראל (די ערשטע פסוקים פון די ספרים ישעיה, הושע, עמוס און מיכה). פון דעמאָלט אָן זענען געווען נאָך אַנדערע נביאים, וועמענס ספרי נבואה זענען געבליבן, ווי ירמיהו, יחזקאל, אַ ריי נביאים פון די קלענערע ספרים ווי יואל, נחום, עובדיה, חבקוק, צפניה, יונה, חגי, זכריה, מלאכי. די לעצטע דריי האָבן געלעבט אין אָנהויב פון 2טן בית המקדש, נאָכן צוריקומען פון גלות בבל, און די טראַדיציע זאָגט, אַז מיט זיי האָט אויפגעהערט די דערשיינונג פון נבואה ביי יידן (גמרא יומא ט'). — די גמרא מגילה י"ד זאָגט, אַז ביי יידן זענען געווען 48 נביאים און 7 פרויען־נביאות; די 7 נביאות זענען: שרה, מרים, דבורה, חנה, אביגיל, חולדה און אסתר. — וועגן די דערמאָנטע נביאים געבן מיר וועגן יעדן איינעם פון זיי ביי דעם אַנטשפּרעכנדן זוכוואָרט, ווי „שמואל", „הושע" און אַזוי ווייטער. — אין וואָס איז באַשטאַנען די דערשיינונג פון נבואה? וועגן דעם זענען געשריבן געוואָרן פיל ביכער און אָפּהאַנדלונגען, פון פילאָן פון אַלעקסאַנדריע ביז דער לעצטער צייט. דער רמב"ם אין „מורה נבוכים" חלק ב' טיילט איין די נבואה־דערשיינונג און די כוחות וואָס האָבן געווירקט אויפן נביא. אין פאַרשידענע טיילן: נבואה אין חלום, נבואה פון עפּעס אַ גייסטיקער קראַפט־דערוועקונג וואָס צווינגט דעם נביא זאָגן די ווערטער, נבואה אין דער פאָרם פון וויזיעס, זעאונגען און אַנדערע. די מאָדערנע געלערנטע זענען אין אַלגעמיין מסכים מיט דער אַלטער מיינונג פון פילאָן פון אַלעקסאַנדריע (אין דער צייט פון בית שני) וואָס זאָגט אַז די נבואה־דערשיינונג איז געווען דער אויסדרוק פון העכסטער עקסטאַז, ווען די נשמה פון נביא איז געווען אין דבקות מיט גאָט און האָט איבערגעלעבט דאָס זיין מיט דער געטלעכקייט אוממיטלבאַר. עס זענען לעצטנס דערשינען צוויי גרינטלעכע ביכער וועגן דעם נבואה־פּראָבלעם; איין בוך אין דייטש „די פּראָפעטיע" פון דר. אברהם העשעל, און דאָס צווייטע אין העברעאיש „על החזון לעתיד" פון שמואל צבי הכהן (ירושלים תרצ"ה). כהן ווייזט אויף מיט אומשטרייטבאַרע באַווייזן, אַז פיל פון די נבואות זענען ווירקלעך מקוים געוואָרן און אַז די נבואה איז געווען אַן איבערנאַטירלעכע דערשיינונג. ער ברענגט דערצו אויך די מיינונגען פון גרעץ, גונקעל, דוהם און אַנדערע געלערנטע וועגן דער איבערנאַטירלעכער דערשיינונג פון נבואה. — פון פיל ערטער אין תנ"ך איז צו זען, אַז די נביאים האָבן געהאַט צו פירן אַ קאַמף קעגן די נביאי השקר, די פאַלשע נביאים, באַזונדערס איז עס געווען אין דער צייט פון ירמיהו הנביא, ווען דער גורל פון דער יידישער מלוכה האָט געהאַלטן ביים אַנטשיידן ווערן אין דער מלחמה קעגן בבל, און די פאַלשע נביאים האָבן נביאות געזאָגט, אַז די יידן וועלן זיגן; זע ירמיה, די קאַפּיטלעך כ"ג, כ"ח און

כ״ט, וואו עס ווערן דערמאָנט די נע־
מען פון די פאַלשע נביאים חנניה בן
עזור, אחאב בן קליה, צדקיהו בן מעשיה,
שמעיהו הנחלמי. — וועגן נביאים און
דער דערשיינונג פון נבואה זע: גרעץ
„דברי ימי ישראל", ערשטער טייל (אין
העברעאישער איבערזעצונג); „פילון
אלכסנדרוני" פון שטיין; העשעל „די
פּראָפעטיע", שמואל צבי כהן „על החזון
לעתיד".

נביאים נאָמען פון אַ גרופּע ספרים פון
תנ״ך; דער תנ״ך ווערט איינגעטיילט
אין „תורה", „נביאים", „כתובים"
(דערפון דער ראשי־תבות־נאָמען תנ״ך);
די ספרי נביאים זענען: יהושע, שופ־
טים, שמואל, מלכים, ישעיה, ירמיה,
יחזקאל און תרי עשר (הושע, יואל,
עמוס, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, חבקוק,
צפניה, חגי, זכריה, מלאכי). מען טיילט
איין די ספרים אויך אין „נביאים הרא־
שונים" (יהושע, שופטים, שמואל, מל־
כים) און „נביאים האחרונים" (די אי־
בעריקע ספרים). — זע „תנ״ך".

נגב נאָמען פון דרום־טייל פון ארץ־יש־
ראל, הייסט „נגב" צוליב דער טרוקנ־
קייט („נגב" אין העברעאיש הייסט
„טרוקן"). דער נגב ציט זיך פון דער
געגנט פון באר שבע ביז צו דער עגיפּ־
טישער גרענעץ און ים־סוף (ביי אקאַ־
באַ); האָט ביי 8,000 קוואַדראַט־קילאָ־
מעטער און איז זייער ווייניק באַוווינט,
אינגאַנצן 70 טויזנט איינוואוינער, מיי־
סטנס וואַנדערנדע אַראַבישע בעדואינער.
עס ווערט געפּלאַנט דאָרט צו קאָלאָניזירן
יידן און נאָכן דורכפירן קינסטלעכע באַ־
וואַסערונג וועלן דאָרט קאָנען וואוינען
ביי אַ מיליאָן יידן. דאָס פּראָבלעם פון
נגב איז באַזונדערס באַהאַנדלט געוואָרן
אין די יאָרן 1937־1938 ווען מען האָט
געפּלאַנט צו צעטיילן ארץ־ישראל און
שאַפן אין איין טייל אַ יידישע מלוכה.

נגון זע „חזן", „מוזיק".

נגיד טיטל וואָס האָבן געטראָגן די
העכסטע פירער פון די יידן אין מיטל־
אַלטער אין מצרים און אַ געוויסע צייט
אויך אין שפּאַניע. דעם רמב״ם זון
רבי אברהם און זיינע אייניקלעך האָבן
געהאַט דעם טיטל נגיד. דער נגיד האָט
געהאַט רעגירונגס־רעכט צו נעמען שטיי־
ערן, באַשטראָפן זינדיקע מיט תפיסה
(שאלות ותשובות הרדב״ז חלק ב' סימן
תרכ״ז). דער אַמט פון נגיד איז אין
מצרים אָפּגעשאַפט געוואָרן אין דער
2טער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט. פון
שפּאַניע איז באַקאַנט רבי שמואל הנגיד.

נגלה, נסתר („אָפן", „באַהאַלטן"),
די יידישע מיסטיק טיילט איין די פּירו־
שים אויף דער תורה און בכלל אַלע יידי־
שע לערעס, אפילו די הלכות, אין צוויי
טיילן: אין „נגלה", אָפן, דאָס הייסט
דעם איינפאַכן פשט און זין, און „נסתר"
דעם באַהאַלטענעם טייטש און זין. דער
אויסדרוק „נסתר, נסתרות" איז פאַראַן
שוין אין ספר בן סירא און ווערט גע־
בראַכט אין דער גמרא חגיגה י״ג „ואין
לך עסק בנסתרות" אין דעם זין פון וועלן
דערגיין די מעטאַפיזישע געהיימנישן,
דאָס באַהאַלטענע. מיטן נאָמען „נסתר"
האָט מען אויך אָנגערופן אַ צדיק, וועל־
כער איז מיט זיין צדקות געווען באַ־
האַלטן, איינעם פון די „ל״ו צדיקים".
— זע זוכווערטער „לו צדיקים", „סו־
דות התורה", „קבלה".

נגע זע זוכוואָרט „מצורע".

נגעים נאָמען פון מסכתא משניות אין
סדר טהרות, 14 פּרקים, תוספתא 9 פּר־
קים, אָן גמרא; באַהאַנדלט די דינים
וועגן נגעים, דאָס הייסט פלעקן און
צרעת ביי מענטשן, הייזער, קליידער,

וועלכע זענען לויט דער תורה טמא און וועלכע טהור. די דינים פון נגעים האבן זיך גערעכנט פאר זייער שווערע, און דער ירושלמי מועד קטן ב' ווען ער וויל זאגן אויף געוויסע הלכות אז זיי זענען זייער שווערע פארגלייכט ער זיי מיט נגעים. אויך אין בבלי איז פאראן „נגעים ואהלות" (חגיגה י"ד) אלס באצייכענונג פון טיפע הלכות.

נדב מלך איבער ישראל, זון פון ירבעם בן נבט דעם ערשטן, דעם גרינדער פון מלכות ישראל; געקעניגט 910־911 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג; ער איז דערמארדעט געווארן דורך בעשא, וועלכער איז אויף זיין ארט געווארן מלך איבער ישראל; צוזאמען מיט נדב איז אויך אומגעקומען דער גאנצער „בית ירבעם" און עס האט זיך געענדיקט די ירבעם־דינאסטיע (מלכים א' ט"ו).

נדב ואביהו די צוויי זין פון אהרן הכהן, וועלכע האבן מקריב געווען די קטורת פאר גאט אין משכן מיט פרעמד פייער, און דאדורך זענען זיי באשטראפט געווארן און א פייער איז ארויס פון משכן און האט זיי פארברענט (ויקרא י' און ט"ז).

נדבה אין חומש ויקרא ז' ווערט געזאגט אז עס איז געווען אין דער צייט פון בית המקדש א קרבן „נדבה", דאס הייסט, מען איז ניט מחויב געווען אים צו ברענגען, נאר יעדער ייד, אויב ער האט געוואלט פון זיין גוט הארץ האט ער געבראכט דעם קרבן. אויך צום משכן ווערט געזאגט אין חומש שמות כ"ה האבן יידן געבראכט זאכן „אשר ידבנו לבו", וועמענס הארץ האט געוואלט געבן. דערפון ווערט אויך די צדקה וואס מען גיט צו אן ארעמאן אנגערופן „נדבה", און דער וואס גיט א סך צדקה הייסט „נדבן".

נדה באצייכענונג פאר א פרוי אין דער צייט פון איר מענסטרואציע, מאנאטלעכער בלוטיקונג; אין חומש ויקרא ט"ו, י"ח און כ' איז פאראן דער פארבאט פון געשלעכטלעכע באציאונגען מיט א נדה; עס קומט דערפאר די שטראף פון כרת (זע „כרת"); פון חומש ויקרא ט"ו איז צו זען אז דער פארבאט איז אויף 7 טעג; אין דער משנה און גמרא נדה און שפעטער אין רמב"ם (משנה תורה) און אויך שלחן ערוך יורה דעה ווערן געבראכט די דינים נדה און דער רייניקונג דורך טובל זיין זיך אין מקוה. דער פארבאט איז אויך איבערגעטראגן געווארן אויף אנרירן א פרוי אין דער נדה־צייט.

נדה מסכתא אין משניות, סדר טהרות, האט 10 פרקים, אויך גמרא בבלי און ירושלמי (ירושלמי נאר 3 פרקים) און תוספתא (9 פרקים), די לעצטע מסכתא אין גמרא; באהאנדלט די דינים פון נדה.

נדחה (אפגעלייגט), ווען א תענית (תשעה באב און אנדערע) פאלט אויס אין שבת ווערט ער אפגעלייגט אויף צומארגנס, זונטיק (תענית י"ב); דער תענית אסתר אויב ער פאלט אויס אין שבת ווערט ער אפגעלייגט אויף דאנערשטיק פון פריער. דאס הייסט א נדחה. דער תענית יום כפור ווערט ניט אפגעלייגט אפילו ער פאלט אויס אין שבת. — אין די הלכות אין דער גמרא זענען פאראן נאך אנדערע הלכות־באגריפן וואס ווערן באצייכנט מיטן נאמען נדחה, באזונדערס וועגן קרבנות.

נדן דער מנהג צו געבן נדן איז געווען ביי יידן זינט אלטע צייטן; אין תנ"ך האט עס געהייסן „מוהר" און עס איז אנגענומען געווארן אז דער חתן גיט דעם נדן צום פאטער פון דער כלה (בראשית ל"ד, שמואל א' י"ח און אנדערע ער־

טער); אין יחזקאל ט"ז ווערט שוין גע־בראכט דאס ווארט „נדן" צו באצייכענען די מתנה וואס די פרוי גיט דעם מאן („ואת נתת את נדניך לכל מאהביך); אין דער גמרא איז פאראן אפט דאס ווארט נדוניה צו באצייכענען דאס פאר־מעגן וואס די פרוי ברענגט מיט דעם מאן צו דער הייראט און דאס ווערט איינגע־שריבן אין דער כתובה (כתובות נ"ד און אנדערע ערטער).

נדר, נדרים מיטן ווארט „נדר" ווערט אין דער יידישער רעליגיע באצייכנט א סך באגריפן, אבער אלע באשטייען אין דעם, וואס דער מענטש „טוט א נדר", דאס הייסט, ער פארפליכטעט זיך מיט זיין ווארט צו א געוויסער זאך. אזוי איז אויב איינער האט געטאן א נדר צו ברענגען א קרבן אין בית המקדש, האט ער באדארפט ברענגען א קרבן. אויב איינער טוט א נדר ניט צו עסן עפעס א זאך אדער ניט צו טאן א געוויסע טאט, ווי למשל ניט צו גיין ערגעץ, טאר ער דאס ניט טאן, און אזא נדר הייסט „נדרי איסור". אויב איינער טוט א נדר צו געבן צדקה איז עס אויך א נדר (וועגן דעם איז פאראן א מיינונג אז דאס הייסט ניט א נדר נאר א שבועה). דער הויפט־יסוד וועגן דער פליכט פון א נדר געפינט זיך אין חומש במדבר מ"ב „איש כי ידור נדר — לא יחל דברו", אויב איינער טוט א נדר זאל ער ניט פארשוועכן זיין ווארט. די חכמים אין דער משנה און גמרא האבן אויסגעפונען אז מען קאן זיך לאזן מתיר־נדר זיין, אויפלייזן דעם נדר, אויב א בית דין, א רב צי דריי סתם מענטשן, געפינען אויס אז די אומשטענדן האבן זיך געענדערט אדער אז בשעת דעם נדר האט ער זיך געפונען אין אן אנדערן צושטאנד און איצט האט ער חרטה. דאס דאזיקע הייסט „התרת נדרים". געוויינלעך איז מען זיך נוהג צו מאכן „התרת נדרים" פאר יעדן ראש השנה אויף אזעלכע נדרים וואס מען געדענקט ניט, אז מען האט זיי מנדר געווען. פרומע ייִדן זענען אויך נזהר, אז ווען זיי פארפליכטן זיך צו טאן עפעס, זאגן זיי „בלי נדר", דאס הייסט, אז זיי נעמען דאס ניט אויף זיך אלס א נדר. די דינים וועגן נדרים און התרת נדרים און אויך די נדרים פון א פרוי, וועלכע דער מאן קאן אליין דערקלערן אלס ניט גילטיק, געפינען זיך אין דער גמרא נדרים און שלחן ערוך יורה דעה.

נדרים נאמען פון מסכתא משניות אין סדר נשים, 11 פרקים, תוספתא 7 פרקים, און גמרא בבלי און ירושלמי, באהאנדלט די דינים פון נדרים. די גמרא בבלי נדרים ווערט אנשטאט מיט רש"י געלערנט מיטן פירוש פון ר"ן (רבנו ניסים) און אין דער לומדישער וועלט איז נדרים מיטן ר"ן פארעכנט געווען אלס א שווערער לימוד.

נהלל איינע פון די וויכטיקסטע ארבעטער־קאלאניעס אין ארץ־ישראל, אויפן וועג פון חיפה קיין נצרת; געגרינדעט 1921; 800 איינוואוינער; ווערט באארבעט דורך די קאלאניסטן זעלבסט (עבודה עצמית); האט אן אגראנאמישע שולע פאר מיידלעך; דאס ארט נהלל ווערט דערמאנט אין יהושע י"ט.

נהר די נור טייך פון פייער אין הימל ווערט דערמאנט אין ספר דניאל ז' („נהר די נור"); אין דער גמרא חגיגה י"ג און י"ד ווערן געבראכט וועגן דעם דאזיקן נהר די נור פיל דברי אגדה (מלאכים ווערן פון אים באשאפן וכדומה).

נהרדעא אלטע שטאט אין בבל אין דער צייט פון בית שני און תלמוד; פלא־

וויום (קדמוניות י״ח) דערציילט, אז א געוויסע צייט האבן דארט געהערשט צוויי יידן די ברידער חנילאי און חסינאי (אנילעאוס און אסינעאוס); נהרדעא איז געווען א גרויסער יידישער צענטער, דארט האט געוואוינט דער אמורא שמו־אל, וועלכער האט געזאגט „נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא״ (עס זענען מיר קלאר די וועגן אין הימל ווי די וועגן אין נהרדעא); אין דער גמרא געפינען מיר פיל אמוראים פון נהרדעא סנהדרין י״ז). אויך אין מיטלאלטער האבן דארט געוואוינט יידן. — זע יו־דילוביץ „נהרדעא״ (ווילנע 1906).

נוטריקן דאס ווארט שטאמט פון גריכיש און לאטיין (נאטאריקאָ, נאטא־ריקום), דער טייטש „געשווינט־שרייבן״. אין דער גמרא שבת ק״ה ווערט געזאגט „מנין לשון נוטריקון מן התורה? שנאמר כי אב המון גוים נתתיך״, אז די תורה האט שוין באנוצט דעם סיסטעם פון נוט־ריקון צו מאכן פון עטלעכע ווערטער איין ווארט; אין דער זעלבער גמרא שבת ק״ה ווערט געזאגט אז דאס ווארט „אנכי״, מיט וועלכן עס הויבט זיך אן די עשרת דברות, איז די ראשי תבות פון „אנא נפשי כתבא יהבית״; דערפון איז צו זען אז נוטריקון איז אויך געווען די באדייטונג פון עטלעכע ווערטער מיט ראשי תבות; דער סיסטעם פון נוטריקון איז איינע פון די 32 מדות (מעטאדן), לויט וועלכע רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי האט איינגעטייטשט די פסו־קים פון דער תורה. — זע „מדות״. — אין דער יידישער מיסטיק, און באזונ־דערס אין דער קבלה האט דער נוטריקון געהאט א גרויסע באדייטונג, און עס זע־נען פיל ווערטער איינגעטייטשט געווארן נוטריקון־רמזים, ווי „אלול״ „אני לדודי ודודי לי״ און אזוי אנדערע ווערטער.

נוסח דער טייטש איז: פעסטגעזעצ־טער פארם פון א טעקסט; דער „ערוך״ זאגט אז דאס איז פון ווארט „נסח״, „איבערוקן״ און אז מען האט גערופן א ספר, פון וועלכן מען האט איבערגע־שריבן אין אן אנדערן ספר „נוסחא״ (זע אין ערוך השלם ווארט „נסח״ די באמערקונגען פון רבי בנימין מוספיא און דר. קאהוט); דערפון איז געווארן דער אויסדרוק „נוסחאות״ וועגן פאר־שידענע פארמען פון א טעקסט אין א ספר; דערפון איז אויך פאראן וועגן דא־ווענען דער אויסדרוק „נוסח התפלה״, און מען מאכט אן אונטערשיד צווישן פארשידענע מנהגים אין דאווענען, ווי נוסח אשכנז, נוסח ספרד, נוסח אר״י; באזונדערס זענען געווען פארשידענע פארמען אין די מחזורים: נוסח אשכנז, נוסח ספרד, נוסח איטליה, נוסח רומניא און אזוי ווייטער.

נוסעי הצלב זע „קרייץ־פארער״.

נוצרי זע „ישו הנוצרי״, „קריסטנ־טום״.

נורצי, ידידיה שלמה (1560 — לערך 1630 אין איטאליע); רב אין מאנ־טוא (איטאליע), מחבר פון בארימטן ספר אויף דער מסורה פון תנ״ך „מנחת שי״, געדרוקט באזונדער און אויך אין די גרויסע תנ״ך־אויסגאבן צום סוף.

נזיקין נאמען פון דריטן סדר משניות (לויט טייל אלטע מיינונגען איז עס דער 6טער סדר), ווערט דערמאנט מיט דעם נאמען אין דער גמרא סנהדרין ק״ו און אנדערע; באשטייט פון די מסכתות בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, מכות, שבועות, עדויות, עבודה זרה, אבות, הוריות; באהאנדלט אמייסטן די דינים פון געלט־טענות פון איין מענטש

צום צווייטן, אַנגעטוענע שאָדנס (דערפון „ניזיקין", „נזק", „שאָדן"), די דינים פון געריכטס־וועזן, עדות, שבועות, געצנ־דינעריי, און דברי מוסר אין דער מסכתא אבות; אויך די דריי מסכתות בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, זענען געווען איין מסכתא און געהייסן מסכתא נזיקין און זענען געוואָרן איינגעטיילט אין דריי „טויערן" („בבא", „טויער"), ערשטע (קמא), מיטעלע (מציעא), בתרא (לעצ־טע).

נזיר (אָפּגעשיידט), אין חומש במדבר ו' ווערט געזאָגט, אַז אַ מאַן אָדער אַ פרוי קאָן נעמען אויף זיך דעם נדר צו ווערן אויף אַ געוויסער צייט אַ נזיר; אַזאַ נזיר, ווערט געזאָגט דאָרט אין חומש, טאָר אין דער דאָזיקער צייט ניט טרינקען קיין ווייַן און אַנדערע פאַרשיכורנדע געטראַנ־קען, טאָרניט עסן קיין ווייַנטרויבן, ניט אָפּשערן זיך די האָר און ניט צורירן זיך (מטמא זייַן) צו אַ מת, זאָגאַר צו אַ פאַר־שטאָרבענעם נאָענטן קרוב; נאָכדעם ווי עס ענדיקט זיך די צייט פון זייַן נזירות ברענגט ער אַ קרבן אין בית המקדש און שערט זיך אָפּ זייַנע אָנגעוואַקסענע האָר וועלכע ער פאַרברענט אונטער דעם פייער, אויף וועלכן מען קאָכט דעם קרבן; דערמיט ווערט ער באַפרייט פון זייַן נזירות. אין תנ"ך געפינען מיר אַ ריי ספּורים וועגן אַזעלכע נזירים. דער באַ־קאַנטסטער פון זיי איז אין שופטים י"ב וועגן שמשון הגבור, ווי דער מלאך האָט אָנגעזאָגט זייַן מוטער אַז איר זון זאָל זייַן אַ נזיר „מן הבטן" (פון געבוירן אָן), „ומורה לא יעלה על ראשו", מען זאָל אים ניט אָפּשערן די האָר; אין שופטים קאַפּיטל ט"ז ווערט דערציילט, אַז די גבורה פון שמשון איז געווען אין זייַן ניט אָפּשערן די האָר, און ווי נאָר מען האָט אים אָפּגעשוירן די האָר איז פאַר־שוואונדן זייַן גבורה. מיר געפינען אויך אין שמואל א' א' אַז די מוטער פון שמואל הנביא, חנה, האָט מתפּלל גע־ווען צו האָבן אַ זון, האָט זי אַ נדר גע־טאָן „ומורה לא יעלה על ראשו", ניט אָפּשערן אים די האָר; דער איינדרוק דערפון איז, אַז איבערהויפּט איז געווען אַ גרויסע שייכות צווישן נזירים און נביאים. עס איז אויך זיכער אַז די סעק־טע וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך יונדב בן רכב ניט צו טרינקען קיין ווייַן און ניט וואוינען אין שטעט (ירמיה ל"ה) האָט אַ געוויסע פאַרבינדונג מיט די נזי־רים. מען קאָן אויך זאָגן, אַז די שפּעט־טערע סעקטע אין דער צייט פון בית שני, די „איסיים", מיט זייער פּרישות, האָבן געהאַט אַ געוויסע שייכות מיט נזי־רים (זע „איסיים"). — די חכמי התלמוד זענען געווען קעגן נזירות (נדרים י', ווערט אַ נזיר אָנגערופן „חוטא", זינ־דיקער), און אין נזיר ד' ווערט דערציילט דער ספּור פון שמעון הצדיק, ווי ער האָט איינגעטענהט מיט אַ שיינעם בחור אַ נזיר און ער האָט אָנערקענט, אַז יחידים, וואָס מיינען עס ווירקלעך מיטן גאַנצן הארצן פאַר גאָט וועגן, מעגן יאָ זייַן נזירים. — זע בן טוביהם „ספר הנזי־רים".

נזיר נאָמען פון אַ מסכתא משניות אין סדר נשים, 9 פרקים, אויף וועלכער עס איז פאַראַן גמרא בבלי און ירושלמי, תוספתא (נאָר 6 פּרקים, נאָמען פון תו־ספתא „נזירות"); באַהאַנדלט די דינים פון נזירות; די גמרא האָט זייער שווערע נוסחאות.

נח אין חומש בראשית ו' ווערט דער־ציילט, אַז נח און זייַן פאַמיליע זענען געווען די איינציקע מענטשן וואָס זענען געראַטעוועט געוואָרן פון מבול. — זע „מבול". — נח האָט געהאַט 3 זין: שם, חם און יפת; אין בראשית ט' ווערט גע־

זאָגט, אַז גאָט האָט דערלויבט נח און זיינע קינדער צו עסן פלייש, נאָר אַז דעם בלוט (צו אדם הראשון איז דערלויבט געוואָרן צו עסן נאָר געוויקסן, ניט קיין זאַך וואָס האָט געלעבט); אין בראשית י׳ ווערן אַלע פעלקער פון דער וועלט באַטראַכט אַלס אָפּשטאַמענדע פון נח. — זע „בן נח״, „מבול״.

נח, מרדכי עמנואל (1785—1851) יידישער פּאָליטיקער אין אַמעריקע; זשורנאַליסט, דראַמאַטורג, אַרויסגעגעבן צייטונגען („נעשאַנאַל אַדוואָקאַט״ און אַנדערע), געוועזן אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדאָר אין טוניס (1813). אין יאָר 1825 איז ער אַרויסגעטרעטן מיט זיין באַרימטן פּלאַן צו גרינדן אַ יידישע מדינה אין די פאַריייניקטע שטאַטן פון צפון אַמעריקע; ער האָט אָפּגעקויפט אַ גרויס שטיק לאַנד ביי באַפאַלאָ (ניו־יאָרקער שטאַט) און עס אַ נאָמען געגעבן אַראַראַט (אררט) און אין חודש תשרי תקפ״ו (סעפּטעמבער 1825) האָט ער פאַרעפנטלעכט אַן אויפרוף צו אַלע יידן אין דער וועלט, אַז מען זאָל קומען זיך באַזעצן אין דער אררט־מדינה; צום אָנדענק פון דזשיקן געשעעניש האָט ער געלאָזט אויפקריצן אויף אַ מאָנומענט „שמע ישראל״ און אויך אויף ענגליש די ווערטער „אררט די שטאָט פון שוץ פאַר יידן״. ער האָט איינגעאָרדנט אַ פייערלעכע צערעמאָניע מיט פיל געסט בעת וועלכער מען האָט געלייענט אין ספר תורה און נביאים. נאָכדעם ווי דער פּלאַן איז דורכגעפאַלן האָט נח געפירט אַן אַגיטאַציע פאַר אויפלעבן ארץ־ישראל, און אין יאָר 1844 האָט ער פאַרעפנטלעכט אַן אויפרוף, אין וועלכן עס ווערן אויסגעדריקט די אידייען פון מאָדערנעם ציוניזם.

נחום נאָמען פון אַ נביא און אויך פון זיין ספר נבואות, אין דער תרי־עשר־זאַמלונג, צווישן מיכה און חבקוק; דער ערשטער פסוק פון ספר איז „משא נינוה ספר חזון נחום האלקשי״, נבואה וועגן נינוה, דאָס ספר פון נבואה פון נחום פון אלקש. וואו אלקש איז ווייסט מען ניט; טייל זאָגן, אַז אין ארץ־ישראל אין גליל העליון, טייל זאָגן אַז אין בבל. דאָס ספר האָט דריי קאַפּיטלען. דאָס ערשטע קאַפּיטל איז וועגן דער נקמה פון גאָט; דאָס צווייטע איז וועגן דער אויפלעבונג פון יהודה און וועגן דעם חורבן פון נינוה; דאָס דריטע קאַפּיטל איז אינגאַנצן געווידמעט דעם חורבן פון נינוה דער הויפּטשטאָט פון אשור. לויט דער יידישער מסורה אין סדר עולם איז נחום געווען אין דער צייט פון מנשה מלך יהודה, דאָס הייסט נאָענט צום חרבן בית ראשון.

נחום איש גמזו תנא אין 1טן יאָרהונדערט; וואָרשיינלעך פון דער שטאָט גמזו (דערמאָנט אין דברי הימים ב׳ כ״ח); אין חגיגה י״ב ווערט געזאָגט, אַז זיין תלמיד איז געווען רבי עקיבא, וועלכער האָט געלערנט ביי נחום איש גמזו 22 יאָר; אין תענית כ״א ווערט געזאָגט, אַז דעריבער האָט מען אים גערופן איש גמזו, ווייל אויף אַלע פּאַסירונגען, אַפילו אויף שלעכטע, האָט ער געזאָגט „גם זו לטובה״ (אויך דאָס איז צום גוטן); די גמרא דאָרט אין תענית ברענגט ספּורים וועגן אים; פאַראַן אַ מיינונג אַז ער איז נחמיה העמסוני, וועלכער איז אויך געווען דער רבי פון רבי עקיבא.

נחוניה בן הקנה תנא אין דער צייט פון חרבן בית שני; רבי פון תנא רבי ישמעאל (שבועות כ״ו); אין אבות ג׳ זאָגט ער „ווער עס נעמט אויף זיך דעם עול פון תורה, נעמט מען פון אים אַראָפּ דעם עול פון מלכות און פון פרנסה; אין משנה ברכות פרק ב׳ ווערט געבראַכט

פון אים אַ תפילה, אַז עס זאָל ניט געשען דורך אים קיין מכשול; אין שפּעטערע צייטן פון מיטלאַלטער האָט מען אָנגעגעבן אַז ער זאָל האָבן מחבר געווען די קבלה־ספרים „הבהיר“, „הפליאה“ און „הקנה“ (זע „בהיר“, „הקנה“), ווי אויך די תפילה „אנא בכח“; די גמרא מגילה כ״ח דערציילט, אַז ער האָט געהאַט אריכת ימים, און ווען מען האָט אים געפרעגט די סיבה דערפון, האָט ער געזאָגט, ווייל ער האָט זיך קיינמאָל ניט מתכבד געווען מיט דער פאַרשעמונג פון אַן אַנדערן.

נחלת אין ארץ־ישראל זיינען פאַראַן אַ ריי קאָלאָניעס מיט נעמען פון „נחלת“, ווי „נחלת יהודה“ (ביי ראשון לציון), „נחלת יעקב“ (שפּעטער געוואָרן „כפר חסידים“), „נחלת יצחק“.

נחמה, נחום (טרייסטן); דער אויסדרוק „נחמה“ (טרייסטן) ווערט פיל געברויכט אין נביאות וועגן דער יידישער גאולה („נחמו, נחמו עמי“, אין ישעיה מ׳ און אַנדערע ערטער); דערפון איז דער וואונטש „זוכה צו זיין צו זען בנחמת ציון וירושלים“; וועגן מנחם־אבל־זיין זע זוכוואָרט „אבל“.

נחמו, שבת זע „שבת נחמו“.

נחמיה זון פון חכליה, דער פּחה (גאַווערנאָר) פון יהודה אין דער צייט פון דער פּערסישער הערשאַפט (לערך 445 — 425 פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג), מחבר פון ספר נחמיה אין תנ״ך. דאָס ספר נחמיה דערציילט, אַז נחמיה איז געווען דער שר המשקים פון פּערסישן קעניג ארתחששתא, ווען ער האָט באַקומען די ידיעה, אַז ירושלים איז האַלב חרוב (דאָס איז געווען ניט לאַנג נאָכדעם ווי די יידן זיינען צוריק פון בבל קיין ארץ־ישראל נאָך גלות בבל), די מויערן פון דער שטאָט אויפגעריסן און אין לאַנד יהודה בכלל זיינען די יידן אין אַ שלעכטער לאַגע. האָט ער געבעטן ביים קעניג די דערלויבעניש צו גיין קיין ארץ־ישראל און אויפבויען דאָס לאַנד. דער קעניג האָט אים דערלויבט און אויך מיטגעגעבן הילף. ווען ער איז אָנגעקומען אין ירושלים האָט ער באַלד מיט ענערגיע זיך גענומען צוריק אויפבויען די מויערן פון דער שטאָט. עס האָבן אים ניט אָפּגעהאַלטן די דראָאונגען צו באַפאַלן אים דורך די פירער פון די שכנותדיקע פרעמדע פעלקער, סנבלט החרוני, טביה העבד העמוני, גשם הערבי; נחמיהס מענטשן האָבן געפירט די אַרבעט אויפצושטעלן די מויערן, האַלטנדיק אין איין האַנט די שווערד צו קעמפן און מיט דער צווייטער האַנט געטאָן די אַרבעט. נחמיה האָט אויפגעשטעלט די מויערן און פאַרזיכערט דעם שוץ פון ירושלים. ער האָט אויך באַזעצט ירושלים מיט יידישע איינוואוינער, און איינגעפירט פאַרשידענע אַנדערע תקנות, ווי צו באַפרייען פון די חובות די אָרעמע מאַסן פון פאָלק, דאָס שטרענגע אָפּהיטן שבת, דאָס באַשווערן דאָס פאָלק אָפּצוהיטן די תורת משה, געקעמפט קעגן די וואָס האָבן ניט גערעדט העברעאיש, ווי אויך קעגן די וואָס האָבן חתונה געהאַט מיט פרויען פון פרעמדע פעלקער, פאָדערנדיק צו שיידן זיך מיט זיי. — דאָס ספר נחמיה, וואָס איז געשריבן געוואָרן דורך נחמיה זעלבסט („דברי נחמיה בן חכליה“) אין דער פאָרם פון אייגענער דערציילונג („ואני הייתי“, און איך בין געווען), אַנטהאַלט 13 קאַפּיטלעך און דערציילט אַלץ וואָס נחמיה האָט אויפגעטאָן; נחמיה ענדיקט דאָס ספר מיט די ווערטער „זכרה לי אלהי לטובה“, זאָל מיר דאָס גאָט געדענקען צום גוטן. די גמ־

רא האט ניט פארעכנט נחמיה פאר א באזונדערן ספר נאר אלס המשך פון ספר עזרא, און די גמרא סנהדרין צ"ג זאגט, אז דאס איז א שטראף פאר נחמיהן דערפאר, „שהחזיק טובה לעצמו", וואס ער האט זיך אליין דערמאנט צום גוטן („זכרה לי אלהי לטובה"). — נחמיה איז איינער פון די גרעסטע פערזענלעכקייטן אין דער יידישער געשיכטע אלס דער פראקטישער איש המעשה, וואס האט געבויט די יידישע מדינה נאך גלות בבל. — זע גרעץ „דברי ימי ישראל".

נחמיה, רבי תנא אין 2טן יארהונדערט, תלמיד פון רבי עקיבא (בראשית רבה ס"ט) און פון רבי יהודה בן בבא (סנהדרין י"ד); פון אים זענען פאראן הלכות אין משנה, ברייתות ווי אויך דברי אגדה; די גמרא סנהדרין פ"ו זאגט אז די הלכות פון רבי נחמיה זענען געווען דער יסוד פון דער תוספתא („סתם תוספתא רבי נחמיה"); אין שבת ל"ב זאגט ער אז קריגערייען קומען פון שנאת חנם; אין בבא בתרא ט"ו זאגט ער, אז די לעצטע פסוקים פון חומש דברים, פון „וימת משה", האט געשריבן יהושע.

נחמן, רב זון פון יעקב, אמורא אין בבל אין סוף 3טן און אנהויב 4טן יארהונדערט; תלמיד פון שמואל; איידעם פון רבה בר אבהו, וועלכער איז געווען א ריש גלותא (וועגן דעם איז פאראן א מיינונגס־פארשידנקייט); אין דער גמרא זענען פאראן פון אים פיל הלכות, און די גמרא כתובות י"ג זאגט אז די הלכה איז ווי רב נחמן אין דיני ממונות; פון אים זענען פאראן אין דער גמרא קורצע אפאריזמען: אין יומא כ"ט, „הרהורי עבירה קשה מעבירה" (דאס קלערן צו זינדיקן איז ערגער פון דער זינד זעלבסט); סנהדרין ק"ה, „חוצפא אפילו בלפי שמיא מהני" (חוצפה העלפט אפילו אין באצוג צו גאט). — זע „תולדות תנאים ואמוראים" פון היימאן.

נחמן פון בראסלאוו (1772, ראש חודש ניסן תקל"ב אין מעזשבוזש — 1810, י"ח תשרי תקע"א אין אומאן), רבי פון חסידים, מייסד פון א נייער חסידישער שיטה, וועלכע עקזיסטירט ביז היינט און וועמענס חסידים זענען ביז היינט באקאנט אלס „בראסלאווער (אויך „אומאנער") חסידים". ער איז געווען אן אור־איניקל פון רבי ישראל בעל שם טוב (פון זיין טאכטער אדל); ער איז געווען איינער פון די גרעסטע פערזענלעכקייטן אין דער באוועגונג פון חסידות. זיין פאטער רבי שמחה איז געווען א פשוטער בעל הבית, נאר זיין מוטער פייגע, די שוועסטער פון די צוויי רביים רבי ברוך פון מעזשבוזש און רבי משה חיים אפרים פון סודילקאוו („דגל מחנה אפרים"), איז געווען באקאנט אין דער חסידישער וועלט און זי האט געהאט א גרויסן איינפלוס אויף איר זון. רבי נחמן איז שוין פון דער יוגנט געווען דערצויגן געווארן אין חסידות; אלט זייענדיק 6 יאר האט ער אנגעהויבן פאסטן, דאווענען מיט התלהבות, געבענקט צו דעם געהיימען, געטלעכן; נאך דער חתונה האט ער געוואוינט צוערשט אין א דארף, נאכער אין מעדוועדובקע און חסידים האבן אנגעהויבן קומען צו אים; אין יאר 1798 איז ער געפארן קיין ארץ־ישראל; צוריקומענדיק (1797) האט ער זיך באזעצט אין זלאטאפאליע, וואו ער האט ארויסגערופן קעגן זיך א מחלוקה פון רבי לייב דעם שפאליער זיידע; אין יאר 1800 האט ער זיך באזעצט אין בראסלאוו, וואו ער האט געוואוינט 10 יאר; אין 1810 האט ער זיך באזעצט אין אומאן, און דארט איז ער אין ניט קיין גאנץ יאר שפעטער געשטארבן, און דארט געפינט זיך זיין קבר, וואוהין די בראסלא־

ווער חסידים קומען אויף יעדן ראש השנה צו זיין דארט ערב ראש השנה און מתפלל זיין, ווי זייער רבי האט זיי אנגעזאגט פאר זיין טויט. — רבי נחמן האט געזאגט, אז ער שאפט אין חסידות א נייע שיטה („איך גיי אין א נייעם וועג, אין וועלכן קיינער איז נאכניט געגאנגען"). אין וואס עס באשטייט די דאזיקע שיטה, איז שווער צו זאגן, ווייל באמת איז דאס, וואס ער האט איבערגעלאזט אין זיינע ספרים, דעם „ליקוטי מהר"ן", „ליקוטי עצות", „שיחות מהר"ן", „ספר המדות", דאס זעלבע וואס עס האבן געלערנט אויך אנדערע גרויסע פירער פון חסידות, פון בעל שם טוב אן: שטארקע אמונה אין צדיקים; איבערגעבן זיך איננאנצן צום דאווענען און לערנען; ממאס זיין די וועלט וואס איז פארגענגלעך, נישטיק, שנעל פארבייגייענדיק; לעבן אין אחוה און פריינטשאפט מיט יידן און דער עיקר מיט חברים חסידים, מידות טובות. אבער דער אמת איז, אז רבי נחמן האט צוגעגעבן צו דעם אלעם געוויסע נייע עלעמענטן. ערשטנס האט ער אריינגעבראכט אין זיינע תלמידים דאס התלהבות צו דעם אלעם, מאכן דערפון זייער טעגלעך לעבן, פאר דעם עיקר פון זייער עקזיסטענץ. צווייטנס, וואס אנשטאט ווי ביי אנדערע חסידים איז ווען דער רבי איז געשטארבן, געווארן זיין ממלא מקומו אן אנדער רבי אויף זיין ארט, איז רבי נחמן פארבליבן ביי זיינע חסידים „דער רבי" אויף אייביק; ניטא קיין ממלא מקומו. ער האט זיי געזאגט: „מיין פייערל וועט טליען ביז משיח וועט קומען". ער האט אויך איינגעפירט אז די חסידים זיינע זאלן זיך מתבודד זיין יעדן טאג אויף א שעה און אויסשמועסן זיך מיט גאט אין יידיש, אין מאמע־לשון. ער האט אויך געהאט איינגעפירט, אז די חסידים זאלן זיך מתודה זיין פאר אים. — אחוץ די ספרים פון רבי נחמן זעלבסט האט מיטגעהאלפן צו פארשפרייטן זיין חסידות זיין געטרייער תלמיד רבי נתן נעמיראווער (זע „נתן פון נעמיראוו"); ער האט געשריבן דעם רבינס תורות, ער האט געהאלפן זיי פארעפנטלעכן אין דרוק, און ער האט געשריבן ספרים, וועלכע זענען א דערגענצונג און אין א געוויסער מאס א פאפולאריזירונג פון רבי נחמנס תורות, דעם „ליקוטי הלכות", „ליקוטי תפילות" (געמאכט תפילות פון רבי נחמנס תורות), דעם „חיי מהר"ן" (פארצייכנט נאטיצן פון רבינס לעבן) און אנדערע. די בראסלאווער חסידים, וועלכע געפינען זיך היינט מייסטנס אין אוקראינע, פוילן און ארץ־ישראל, לערנען אין זייער רבינס ספרים און זוכן אין זיי איינצוטייטשן רמזים. זייער דאווענען איז מיט גרויס התלהבות, זיי זינגען און טאנצן זייער פיל, און זיי זענען זיכער, אז רבי נחמן איז שטענדיק מיט זיי. זייער הויפט־לאזונג זענען די ווערטער פון רבי נחמן: „געוואלט, זייט אייך ניט מייאש!" די שטרעבונג פון א בראסלאווער חסיד איז צו זיין אויפן רבינס קבר אין אומאן ראש השנה, און צו זיין און ווי מעגליך זיך צו באזעצן אין ארץ־ישראל, זיי האבן אין ירושלים א ישיבה, וואו מען לערנט און מען פירט זיך אויף לויט זייער וועג פון חסידות. די בראסלאווער חסידים זענען, פונקט ווי זייער רבי שטארק פארפאלגט געווארן דורך אנדערע רביים און באזונדערס דורך רבי משה פון סאווראן. מען האט זיי געמסרט צו דער רוסישער רעגירונג; מען האט אויף זיי ארויפגעלייגט חרמים, ניט מתחתן זיין מיט זיי וכדומה. — רבי נחמן האט אחוץ די פילע ספרים תורות אויך איבערגעלאזט זיינע בארימטע „ספורי מעשיות", לעגענדעס־דערציילונגען, געשריבן אין יידיש און איבערזעצט אין לשון קודש

דורך זיין תלמיד רבי נתן. דאָס זענען וואונדערלעכע דערציילונגען וועגן דער פאַרלוירענער בת מלך, בעל תפילה, חכם ותם, 7 בעטלערס, וועלכע אַנטהאַלטן אויך פיל טיפע געדאַנקען. באַזונדערס די „מעשה בז' בעטלערס", און געהערן צו די פּערל פון דער יידישער ליטעראַטור. — וועגן רבי נחמן און בראַסלאַווער חסידות זע האַראַדעצקי, „החסידות והחסידים", 3טן בוך, און אויך 4טן בוך וועגן לעבן פון חסידים; וועגן רבי נחמנס ספורי מעשיות זע די אויסגאַבע פון ש. צ. זעצער אין דער הקדמה ווי אויך די הקדמה פון ש. ניגער צו יונה ספּיוואַקס דראַמע „רבי נחמן".

נחש הקדמוני (די ערשטע, אור־אַלטע שלאַנג), דער ספּור אין חומש בראשית ג' וועגן נחש (שלאַנג) וואָס איז געווען צוזאַמען מיט אדם און חוה אין גן עדן און האָט אָנגערעדט חוהן אַז זי זאָל עסן פון די פאַרבאָטענע פּרוכטן פון עץ הדעת און געבראַכט די קללה אויף מענטשן, ווערט אין די דברי אגדה פון תלמוד און מדרש אויסגעטייטשט אויספירלעך. אין דער גמרא סנהדרין כ"ט הייסט ער „נחש הקדמוני" און ער ווערט דאָרט באַטראַכט אַלס דער „מסית", דער אָנרעדער צו שלעכטס. אין סוטה ט' ווערט געזאָגט, אַז דער נחש הקדמוני איז געווען ווי אַ מענטש, געגאַנגען אויפגעשטעלט, און איז געווען דער מלך איבער אַלע בהמות און חיות. די גמרא עבודה זרה כ"ב זאָגט אין נאָמען פון רבי יוחנן, אַז דער נחש האָט געהאַט באַציאונגען מיט חוה און דאַדורך האָט ער אַריינגעגעבן אַ אומריינקייט („זוהמא") אין אַלע מענטשן, נאָר ביי די יידן נעמענדיק די תורה אויפן באַרג סיני, האָט די אומריינקייט אויפגעהערט. דער מדרש תנחומא בראשית זאָגט, אַז דער נחש איז דער יצר הרע.

נחש הנחושת (די קופּערנע שלאַנג), אין חומש במדבר כ"א ווערט דערציילט, אַז ווען די יידן זענען געווען אין דער מדבר און האָבן זיך פאַרזינדיקט, האָט גאָט געשיקט אויף זיי שלאַנגען און זיי זענען געביסן געוואָרן און פיל פון זיי זענען געשטאָרבן. משה רבנו האָט מתפּלל געווען, און גאָט האָט אים געהייסן מאַכן אַ נחש הנחושת, אַ שלאַנג פון קופּער, און יעדער וואָס איז געביסן געוואָרן דורך אַ שלאַנג, האָט געקוקט צום נחש הנחושת און ער איז געבליבן לעבן. אין מלכים ב' י"ח ווערט געזאָגט, אַז דער דאָזיקער נחש הנחושת איז געבליבן ביי יידן אַ סך הונדערטער יאָרן אין ארץ־ישראל ביז דער צייט פון מלך חזקיה; די יידן האָבן אים גערופן „נחשתן" און צו אים מקריב געווען קטורת; ערשט חזקיה האָט אים צעבראָכן.

נחשון זון פון עמינדב, נשיא פון שבט יהודה אין דער צייט ווען די יידן זענען געווען אין דער מדבר (שמות ו'); פון אים האָט אָפּגעשטאַמט דוד המלך (רות ד'); די גמרא סוטה ל"ז זאָגט אַז ער איז געווען דער ערשטער אַריינצושפּרינגען אין ים סוף ווען די יידן זענען אַריבער דעם ים.

נטילת ידים זע „וואַסער".

נטרונאי, גאון — 1) בן נחמיה, גאון אין פומבדיתא, אין בבל, 713 — 730; — 2) בר ליהאי, גאון אין סורא, 859 — 869; פאַראַן פון אים אַ סך תשובות וועגן מנהגי בית הכנסת און נוסחאות פון תפילות און פיוטים; ער ברענגט די פיוטים וואָס שטאַמען פון קליר; ער ברענגט דעם מנהג פון שלאָגן כפּרות; ער איז אַרויסגעטרעטן שאַרף קעגן די קאַראַאימער (קראים); וועגן אים האָט מען דערציילט, אַז ער האָט געהאַט קפיי־

צת הדרך פֿון בבֿל קיין פֿראַנקרייך; רבֿ עמרם גאון אין זיין סידור (סדר) ברענגט פֿון אים אַ סך מנהגים און תשובֿות.

ניגון זע „מוזיק“.

ניגער, שמואל (פֿאַמיליע־נאָמען „טשאַרני“); געבוירן 1883 אין רוסלאַנד (מינסקער געגנט); שריפֿטשטעלער, ליטעראַטור־קריטיקער, פּובליציסט; געלעבט אַ לענגערע צייט אין ווילנע; זינט 1919 אין ניו־יאָרק; מיטאַרבעטער אין „טאָג“; רעדאַקטאָר פֿון אַ ריי זשורנאַלן („די יידישע וועלט“, „די נייע וועלט“ אין ווילנע און אַנדערע צייטשריפֿטן); געשריבן הונדערטער גרעסערע און קלענערע אָפּהאַנדלונגען איבער דעם גרעסטן טייל יידישע שריפֿטשטעלער; פּרטים אין רייזנס „לעקסיקאָן“.

ניו־יאָרק גרעסטע שטאָט אין די פֿאַרייניקטע שטאַטן פֿון צפֿון־אַמעריקע, גרעסטער יידישער שטאָט־ישובֿ אין דער יידישער געשיכטע; אויף לערך 10 מיליאָן נפֿשות אַלגעמיינע באַפֿעלקערונג איז פֿאַראַן לערך 2 מיליאָן יידן; דער באַדייטנדסטער יידישער צענטער. — מען נעמט אָן, אַז די ערשטע יידן זענען געקומען קיין ניו־יאָרק אין יאָר 1653 פֿון בראַזיליע און אַמסטערדאַם, ווען ניו־יאָרק איז געווען אַ האָלענדישע קאָלאָניע און געהייסן ניו־אַמסטערדאַם, עס איז דעמאָלט פֿאָרגעקומען וועגן יידן אַ קאַמף צווישן דער האָלענדישער קאָמפּאַניע און דעם ניו־יאָרקער גאָווערנאָר סטייוויסענט, וועלכער האָט ניט געוואָלט דערלויבן יידן צו באַזעצן זיך אין ניו־יאָרק. די יידן האָבן יאָ באַקומען דאָס רעכט צו וואוינען און אין יאָר 1656 אויפֿצובויען אַ בית־עלמין; די עלטסטע מצבֿה וואָס איז פֿאַראַן פֿון יענער צייט איז פֿון בנימין דע מעסקעטאַ פֿון יאָר 1683; פֿון דעמאָלט אָן האָט זיך די צאָל יידן אין ניו־יאָרק פֿאַרגרעסערט, באַזונדערס זינט ענגלאַנד האָט פֿאַרנומען ניו־יאָרק אין יאָר 1664. פֿולע בירגערלעכע און פּאָליטישע רעכט האָבן יידן באַקומען אין ניו־יאָרק נאָך דער באַפֿרייאונגס רעוואָלוציע אין 1776. די ערשטע יידישע קהלה אין ניו־יאָרק איז געווען אַ ספֿרדישע „שארית ישראל“; אַרום איר זענען אַנטשטאַנען פֿאַרשידענע יידישע פֿילאַנטראָפּישע געזעלשאַפֿטן, מנינים, שולן; ערשט אין 1826 איז געגרינדעט געוואָרן אַן אשכנזישע קהלה „בני ישורון“ פֿון יידן פֿון פּוילן, רוסלאַנד. פֿון דעמאָלט אָן זענען אַנטשטאַנען אין ניו־יאָרק פֿיל באַזונדערע קהלות, קאָנגרעגיישאַנס. אין יאָר 1847 איז אין ניו־יאָרק געווען לערך 15,000 יידן. פֿון יאָר 1881, ווען עס זענען פֿאַרגעקומען די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד, איז געווען אַן אומאויפֿהערלעכער אימיגראַציע־שטראָם פֿון יידן פֿון רוסלאַנד און פּוילן קיין אַמעריקע און דער גרעסטער טייל פֿון די אימיגראַנטן האָט זיך באַזעצט אין ניו־יאָרק, וואו די יידן האָבן געבראַכט אַן אויפֿלעבונג אין פֿיל אינדוסטריע־צווייגן, באַזונדערס אין דער קליידונג־אינדוסטריע. אין יאָר 1912 איז די צאָל יידן אין ניו־יאָרק געווען 1 מיליאָן מיט 200 טויזנט. אין דער צייט פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה 1914־1918 איז דער יידישער אימיגראַציע־שטראָם געווען אָפּגעשטעלט, אָבער ער האָט ווידער גענומען פֿליסן באַלד ווי די מלחמה האָט זיך געענדיקט, באַזונדערס צוליבֿ די שחיטות אויף יידן אין אוקראַינע אין 1919. ערשט מיט דער איינפֿירונג פֿון אימיגראַציע - באַגרענצונג - געזעץ אין 1923 האָט זיך די יידישע אימיגראַציע קיין אַמעריקע און אויך קיין ניו־יאָרק באַדייטנד פֿאַרקלענערט. — די גרויסע צאָל יידישע קהלות (קאָנגרעגיישאַנס)

איז ניו־יאָרק, וועמענס צאָל דערגרייכט איצט ביז איבער 1500, זענען ניט פאַ־רייניקט אין איין קהלה; עס זענען געווען פּרואוון, אין 1902, צו שאַפן אַ פאַרייניק־טע יידישע קהלה, אָבער זיי האָבן זיך ניט איינגעגעבן. ניו־יאָרק האָט איבער 3,000 יידישע פילאַנטראָפּישע און אַנ־דערע געזעלשאַפטן, אַ גרויסע נעץ יידי־שע שולן אין ענגליש, יידיש און הע־ברעאיש; פאַראַן עטלעכע רבנים־ און ראַבינער־ סעמינאַרן, דער דזשואיש־טע־אָלאָגישער סעמינאַר (קאָנסערוואַטיוו), וויים, עקסטרעם־רעפאָרם־סעמינאַר, ישי־בת רבי יצחק אלחנן (שטרענג אָרטאָ־דאָקסיש) און אַנדערע ישיבות און לע־רער־סעמינאַרן. די יידן אין ניו־יאָרק זענען פאַרטרעטן אין אַלע צווייגן פון ווירטשאַפטלעכן און פּאָליטישן לעבן. עס דערשיינען גרויסע יידישע טאָג־צייטונ־גען: „טאָג" (ליבעראַל־אומפּאַרטייאיש מיט אַ ציוניסטישער באַפאַרבונג), „מאָרגן־זשורנאַל" (אָרטאָדאָקסיש־ציוני־סטיש), „מאָרגן־פרייהייט" (קאָמוני־סטיש), „פאָרווערטס" (פאַרשפּרייטסטע צייטונג, סאָציאַליסטיש, מיט נייגונגען צום ציוניזם), וואָכנשריפטן („אַמערי־קאַנער", „קעמפער", „גערעכטיקייט", „הדאר"), מאָנאַט־שריפטן („צוקונפט", „בצרון"), וויסנשאַפטלעכע פעריאָדישע אויסגאַבן. אין ניו־יאָרק איז דער צענ־טער פון די גרעסטע יידישע אָרגאַניזאַ־ציעס אין אַמעריקע, „דזשאָינט", ציו־ניסטישע אָרגאַניזאַציע, אַרבעטער־רינג, „היאָס", יידיש־אַמעריקאַנער קאָמיטעט, יידישער קאָנגרעס, אָרדנס, פעדעראַציע פון לאַנד־מאַנשאַפטן (פּוילישע, ליטווי־שע, גאַליציאַנער, רומענישע און אַנדע־רע). אַ רשימה פון די אַלע אָרגאַניזאַ־ציעס און חברות איז יעדעס יאָר פאַר־עפנטלעכט אין דעם אַמעריקאַנער יידישן יאָר־בוך („יער־בוק") אין ענגליש. — זע „פאַרייניקטע שטאַטן".

ניטל נאָמען פון ווייַנאַכט־טאָג, ווען ישו הנוצרי איז געבוירן געוואָרן, לויט דער קריסטלעכער טראַדיציע; וועגן דער אָפּשטאַמונגען פון וואָרט „ניטל" זענען פאַראַן פיל מיינונגען; לויט טייל איז עס פון שפּעטערן לאַטיינישן „נאַטאַלע" (געבורט); לויט אַנדערע פון אַלט־דייַ־טשן „נידעל"; דאָס וואָרט „ניטל" ווערט דערמאָנט אין פּסקי תוספות אויפן 1טן פּרק עבודה זרה; דער מנהג ביי יידן ניט צו לערנען אין ניטל איז שוין גע־ווען אין מיטלאַלטער.

ניימאַרק, דוד (1866 אין גאַליציע—1924 אין סינסינעטי, אַמעריקע), גע־לערנטער, מחבר פון „תולדות הפילו־סופיה בישראל" (געשיכטע פון פילאָזאָ־פיע ביי יידן) און אַנדערע ווערק; זינט 1907 געווען פּראָפעסאָר פאַר רעליגיע־זער פילאָזאָפיע אין „היברו יוניאָן קאָ־לעדזש" אין סינסינעטי.

ניין טעג די ניין טרויעריקע טעג פון ראש חודש אב ביז תשעה באב, ווען עס זענען פאָרגעקומען די לעצטע שלאַכטן אין דער דעראָבערונג פון ירושלים און חרבן בית המקדש פון בית ראשון און בית שני; אין די 9 טעג איז איינגעפירט ניט צו עסן קיין פלייש און ניט צו טרינ־קען קיין וויין. טייל פון די דאָזיקע טרויער־מנהגים ווערן געבראַכט אין מש־נה תענית ד' („שבת שחל תשעה באב בתוכה") און באַזונדערס אין דער גמרא תענית כ"ט די מיינונג פון רבי מאיר אַז פון ראש חודש אָן; עס איז דער מנהג אַז ווען איינער מאַכט אַ סיום אויף אַ מסכתא גמרא עסט מען יאָ פלייש; פּרטים אין שולחן ערוך אורח חיים תק"ן. — זע „אב", „דריי וואָכן", „תשעה באב".

נינווה (ננוה) הויפּטשטאָט פון אשור אין די צייטן פון תנ"ך און אויך פון

תנ"ך. דער נביא יונה האט געשטראפט די איינוואוינער פאר זייערע שלעכטע מעשים און זיי האבן תשובה געטאן (יונה ג'); נחום האט נביאות געזאגט אויפן חורבן פון נינוה (נחום ג'); מען האלט אז נינוה איז געווען לעבן היינטיקן מאָסול. — זע „אשור".

ניסוך המים (גיסן וואסער אלס א קרבן). עס איז געווען א מנהג אין סוכות צו ברענגען אין בית המקדש וואסער און עס גיסן אלס קרבן אויפן מזבח. דער מנהג ווערט אין דער תורה ניט דערמאנט, נאר עס איז איינגעפירט געווארן, לויט איין טראדיציע, דורך די נביאים (סוכה נ"ה), און לויט א צווייטער טראדיציע איז עס א „הלכה למשה מסיני" (תענית ג'); אין ראש השנה ט"ז ווערט געבראכט דער טעם, ווייל סוכות צייט דארף אנהויבן צו גיין אין ארץ־ישראל דער רעגן, דעריבער ווערט געבראכט דער וואסער־קרבן, כדי דאס יאר זאל זיין רייך אין רעגנוואסער; פון דעם מנהג האבן געהאלטן נאר די פרושים, דאקעגן די צדוקים האבן ניט געהאלטן פון אים (סוכה מ"ח). דאס שעפן וואסער צום קרבן איז פארגעקומען מיט גרויסער פייערלעכקייט, אין א גאלדענער כלי, מיט בלאזן אין חצוצרות, און די שמחה דערביי פון די פארזאמלטע יידן איז געווען זייער גרויס; מען האט עס גערופן „שמחת בית השואבה" (די פרייד פון שעפן וואסער), און די משנה סוכה ה' זאגט, „מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו" (ווער עס האט די דאזיקע שמחה ניט געזען האט אין זיין לעבן קיין שמחה ניט געזען). די משנה דארט אין סוכה ה' באשרייבט אויספירלעך ווי די פייערלעכקייט איז פארגעקומען. אויפן הויף פון בית המקדש האט מען ביינאכט אנגעצונדן בעקענס מיט בוימל און די גאנצע שטאט ירושלים איז געווען באלויכטן און חסידים ואנשי מעשה האבן געטאנצט מיט פלאקערס אין די הענט און די לוויים האבן געשפילט. — די נייע וויסנשאפטלעכע פארשונג האלט אויך, אז דער מנהג פון ברענגען וואסער אלס קרבן איז ביי יידן זייער אלט און אלס באווייז ברענגען זיי די ערטער פון שמואל א' ז' און שמואל ב' כ"ג, וואו שמואל הנביא און דוד המלך האבן געגאסן וואסער אלס קרבן.

ניסן 7טער חודש אין יידישן קאלענדאר, ווען מען רעכנט תשרי דעם 1טן חודש, און דער 1טער חודש ווען מען רעכנט ניסן אלס 1טן חודש; אין תנ"ך ווערט דער נאמען ניסן דערמאנט נאר אין די שפעטערע ספרים, נחמיה ב' און אסתר ג' (די נעמען פון חדשים האבן די יידן מיטגעבראכט פון גלות בבל, זע זוכווארט „חדש"); אין חומש (דברים ט"ז) הייסט ער „אביב"; אין חומש שמות י"ב ווערט געזאגט וועגן אים „החדש הזה לכם ראש חדשים, ראשון הוא לכם לחדשי השנה", אז ער איז דער ערשטער חודש אין יאר; ער האט 30 טעג, און ווערט באטראכט אלס פייערלעכער חודש, אין אים זענען די 8 טעג פסח, אין די ערשטע טעג זענען געווען די קרבנות פון די נשיאים, מען ציילט ספירה, און די „מגילת תענית" רעכנט אויס אויך אנדערע פייערלעכקייטן; מען זאגט ניט קיין תחנון; לויט דער מיינונג פון תנא רבי יהושע (ראש השנה י"א) איז די וועלט באשאפן געווארן אין ניסן.

ניקנור נאמען פון א סירישן גענעראל אין דער צייט פון די חשמונאים־קאמפן (165 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג); יידן האבן אים באזיגט אין 13 טעג אין אדר, און מען האט דעם טאג געפייערט אלס „יום ניקנור" (אין מגי־

לת תענית). — אין בית המקדש איז געווען א קופערנער טויער „שער ניקנור“, און די גמרא יומא ל״ז דערציילט אַז די צוויי טירן צום טויער האָט געבראַכט א ייד ניקנור פון אַלעקסאַנדריע אין עגיפּטן מיטן ים; אויפן וועג איז איין טיר אַריינגעפאַלן אין וואַסער און עס איז געשען א נס אַז זי איז אַליין אַרויפגעשוואומען; מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט מען געפונען די מצבה פון דעם דאָזיקן ניקנור מיט דער אויפשריפט אין העברעאיש „נקנור אלכסא“ (דאָס הייסט פון אַלעקסאַנדריע), און אין גריכיש „די ביינער פון דער משפחה ניקנור פון אַלעקסאַנדריע וואָס האָט געמאַכט די טירן“.

נירון (נעראָן) קיסר אין רוים אין די יאָרן 37 — 68; אין זיין צייט איז אויסגעבראָכן דער אויפשטאַנד פון די יידן אין ארץ־ישראל קעגן דער רוימישער הערשאַפט און עס האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה וואָס האָט זיך געענדיקט מיטן חרבן פון ירושלים און פון 2טן בית המקדש; אין דער גמרא גטין נ״ו, אין דעם ספור וועגן חרבן, ווערט ער דערמאָנט אַלס נירון קיסר, און די גמרא דערציילט די אגדה, אַז ווען ער האָט אָנגעהויבן די מלחמה קעגן יידן, האָט ער געטראָפן א יידיש אינגל און אים געהייסן זאָגן דעם פסוק וואָס ער האָט היינט געלערנט; דאָס אינגל האָט אים געזאָגט „ונתתי את נקמתי באדום“ (איך וועל מיך נוקם זיין אין אדום); נירון האָט זיך דערשראָקן און איז אַנטלאָפן און זיך מגייר געווען, און פון אים האָט אָפּגעשטאַמט דער תנא רבי מאיר; די לעגענדע, אַז נירון (וועלכער איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דורך איינעמען גיפט) איז דעמאָלט ניט געשטאָרבן נאָר אַנטלאָפן, איז אויך געווען ביי די רוימישע היסטאָריקער; עס האָבן זיך באַוויזן אַפילו מענטשן, וואָס האָבן זיך אויסגעגעגעבן אַלס דער אַנטלאָפענער נירון („דער פאַלשער נירון“).

נירנבערג אַלטע שטאָט אין דייטשלאַנד, וואו עס איז געווען אין מיטלאַלטער א צענטער פון תורה (מהר״ם מרוטענבערג, דער „מרדכי“, מהרי״ל, גרויסע ישיבה); לעצטנס איז זי באַקאַנט מיט די „נירנבערגער געזעצן“ קעגן יידן, וועלכע די היטלער־רעגירונג האָט אָנגענומען. — זע „היטלער“. (

נמרוד נאָמען פון מלך אין בבל אין די גאָר אַלטע צייטן פון תנ״ך (בראשית י׳); דאָרט ווערט דערציילט וועגן אים, אַז מען האָט אים גערופן „גבור ציד לפני ה׳“ (א העלד, יעגער פאַר גאָט); דער זין דערפון איז ניט קלאָר; אין דער גמרא און מדרש (פסחים קי״ח, מדרש בראשית רבה מ״ד) ווערן דערציילט די אגדות, אַז נמרוד האָט אַריינגעוואָרפן אברהם אבינו אין ברענענדן קאַלכאויוון דערפאַר וואָס ער האָט ניט געוואָלט דינען אָפּגעטער; אין מיכה ה׳ ווערט אשור אָנגערופן „ארץ נמרוד“.

נס, נסים אין העברעאישן איז „נס“ א „צייכן“, און דערפון איז געוואָרן נס די באַצייכענונג פאַר א וואונדערלעך, אייבערנאַטירלעך געשעעניש; די משנה איז אבות ה׳ זאָגט „עשרה נסים נעשו לאבותינו במצרים“ (צען נסים זענען געשען מיט אונדזערע עלטערן אין מצרים); די משנה אין ברכות ט׳ זאָגט אַז איינער זעט אַז אָרט, וואו עס זענען פאָרגעקומען נסים צו יידן דאַרף ער מאַכן א ברכה „שעשה נסים לאבותינו“; ווען מען צינדט אָן חנוכה־ליכט און ווען מען לייענט די מגילה אין פורים מאַכט מען די ברכה „שעשה נסים לאבותינו“; די גמרא פסחים ס״ד זאָגט „לא סמכינן

אניסא'' (מען טאָר זיך ניט פאַרלאָזן דער־
רויף, אַז עס וועלן געשען ניסים). — ניסים
און ווי זיי האָבן געהייסן אין תנ''ך
,,מופתים'', ,,אותות'', ,,נפלאות'', איי־
בערנאַטירלעכע אַקטן און געשעענישן,
פאַרנעמען אין דער יידישער רעליגיע אַ
גרויס אָרט. ווען משה רבנו איז אויפ־
געפאָדערט געוואָרן פון גאָט צו גיין קיין
מצרים אויסצולייזן די יידן, און משה
האָט געזאָגט צו גאָט ,,והן לא יאמינו
לי'', זיי וועלן מיר ניט גלויבן, האָט
גאָט אים מיטגעגעבן אַלס צייכן עטלע־
כע ,,אותות'', איבערנאַטירלעכע ניסים,
ווי אַז ער וועט קענען פאַרוואַנדלען זיין
שטעקן אין אַ שלאַנג, וואַסער אין בלוט
(שמות ד'). אין גאַנצן חומש זענען פאַ־
ראַן זייער פיל ספורים וועגן ניסים, ווי
די וואונדערלעכע ספורים וועגן יציאת
מצרים, די 10 מכות, דאָס שפּאַלטן דעם
ים, דער מן פון הימל, דאָס פייער און
דונערן און בליצן ביים באַרג סיני, דער
היילנדער קופּערנער שלאַנג, דאָס איינ־
שלינגען קורח און זיינע חברים דורך דער
ערד. דער חומש דברים ד' שטרייכט
אונטער דעם דאָזיקן מאָמענט און זאָגט:
,,צי איז געהערט געוואָרן ווי די דאָזיקע
גרויסע זאַך — צי האָט גאָט גענומען אַ
פאָלק מיט אותות און מופתים — ווי
דיין גאָט האָט געטאָן צו אייך אין מצרים
פאַר זיינע אויגן?''. — אויך אין די
אַנדערע ספרים פון תנ''ך, געפינען מיר
פיל ספורים וועגן ניסים, וואָס האָבן באַ־
דאַרפט באַווייזן די ריכטיקייט פון דער
רעליגיע. אַלס באַזונדערס וויכטיק איז
דער ספור מיט אליהו הנביא, וועלכער
האָט צונויפגערופן דאָס פאָלק צום באַרג
כרמל און באַוויזן אַז די רעליגיע פון בעל
טויג ניט, ווייל די נביאי הבעל האָבן ניט
געקאָנט אַראָפּברענגען פייער פון הימל
און אליהו האָט יאָ אַראָפּגעבראַכט דאָס
פייער, און עס ווערט צוגעגעבן: ,,וירא
כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו ה' הוא
האלהים'' (און דאָס פאָלק האָט געזען
און איז געפאַלן און אויסגערופן: גאָט
איז גאָט). וועגן ניסים ווערט אויך דער־
ציילט אין די פיל שפּעטערע רעליגיעזע
יידישע ספרים, אין די ,,כתבים אחרו־
נים'' ווי אויך אין דער גמרא און מד־
רש. אין דער גמרא און מדרש ווערן
געבראַכט ספורים וועגן באַזונדערע תנ־
אים און אמוראים וואָס זענען געווען
מלומדים בניסים, ווי די ספורים אין דער
גמרא תענית כ''ג און ווייטער וועגן חוני
המעגל, חלקיה, נחום איש גמזו (תענית
כ''א), רבי חנינא בן דוסא (ברכות ל''ז)
און פיל אַנדערע. אויך נאָך דער תלמוד־
עפּאָכע, דורך דער גאַנצער צייט פון דער
יידישער געשיכטע ביז דער לעצטער
צייט פון חסידות און חסידישע רביים
פאַרנעמען די ספורים וועגן ניסים און
מופתים, וואָס צדיקים באַווייזן, אַ זייער
גרויס אָרט אין די יידישע רעליגיעזע
גלויבונגען. עס איז ריכטיק, אַז טייל
פון די יידישע רעליגיעזע פילאָזאָפן אין
מיטלאַלטער, רבי לוי בן גרשון און אַנ־
דערע האָבן זיך באַמיט צו דערקלערן די
ניסים פון תנ''ך דורך דרך הטבע. אַנ־
דערע פילאָזאָפן ווי רב סעדיה גאון, דער
רמב''ם האָבן יאָ געגלויבט אין די איי־
בערנאַטירלעכע ניסים, אָבער זיי האָבן
דאָס דערקלערט, אַז באַלד ביים שאַפן די
וועלט האָט גאָט אַזוי אַריינגעגעבן אין
די נאַטור־געזעצן, אַז אין דער און דער
באַשטימטער צייט זאָלן זיי זיך אויפירן
אַנדערש (רמב''ם אין ,,מורה נבוכים'',
חלק ג'). אָבער דער גרעסטער טייל
יידישע גדולים האָבן געגלויבט אין ניסים
פשוט, אָן חקירות. פאַר די פאָלקסמאַסן
זענען די ספורים וועגן ניסים און מופ־
תים געווען דער הויפּט־יסוד פאַר דער
אמונה. אַן אָפּהאַנדלונג (אין אָרטאָ־
דאָקסישן זין) וועגן די מיינונגס־פאַר־
שידנקייטן איבער ניסים און מופתים איז
פאַראַן אין דער הקדמה פון קאַמעלהאַר

צום ספר „אם לבינה" וועגן רבי מענדל רימאנאווער; די הקדמה הייסט „ראש אמנה על הנסים ועל הנפלאות", וואו עס ווערן געבראכט די מיינונגען פון יידישע גדולים אין פארשידענע צייטן וועגן די נסים און מופתים.)

נסים בן יעקב פון קיירואן פוסק און ראש ישיבה און מפרש פון תלמוד און מחבר פון „מעשיות", געלעבט אין קיירואן, צפון־אפריקע אין ערשטער העלפט פון 11טן יארהונדערט, גע־שטארבן 1040; מען האט אים אויך גע־רופן „רב נסים גאון"; ער איז געווען א תלמיד פון רבנו חושיאל (דעם פאטער פון רבנו חננאל); א חבר פון רב האי גאון; שווער פון רבי יוסף דעם זון פון רבי שמואל הנגיד; רב נסים האט פיל מיטגעווירקט צו דער פארשפרייטונג פון תלמוד אין שפאניע, זייענדיק דער פאר־מיטלער צווישן די ישיבות אין בבל און שפאניע; זיינע הויפט־ספרים זענען: 1) „מפתח התלמוד" (געשריבן געמישט אין אראביש און תלמודיש־העברעאיש־אראמעאיש), „מגלת סתרים" אויך אויף תלמוד, „סדר תפלה", ספר „מעשיות", 60 ספורים פון גמרא און מדרש און אויך פאלקס־מעשיות, געשריבן אין אראביש צו טרייסטן זיין שווער דונש; זיי זענען איבערזעצט אין העברעאיש מיטן נאמען „חבור יפה מהישועה" און אויך „מע־שיות שבתלמוד". — פרטים וועגן אים ביי ראפאפארט „תולדות רבנו נסים".

נסים פון גירוני, ר"ן (אין 14טן יארהונדערט אין שפאניע), פוסק און מפרש התלמוד און ראש ישיבה אין שפאניע אין דער שטאט בארצעלאנא; זון פון רבי ראובן; באקאנט אלס דער ר"ן; עס איז ניט באקאנט גענוי ניט ווען ער איז געבוירן געווארן און ניט ווען ער איז געשטארבן; מען נעמט אן, אז ער איז געבוירן געווארן לערך דעם יאר 1310 און געשטארבן ארום 1375 (אט־לאס אין „הכרם" אין מאמר „הירח והכוכבים"; דער „יוחסין" גיט אן די טויט־דאטע 1380); זיין תלמיד, רבי יצחק בן ששת (ריב"ש) שרייבט וועגן אים אז אלע חכמי ישראל זענען געווען אין פארגלייך מיט אים „בקליפת השום"; ער האט מחבר געווען דעם פי־רוש הר"ן אויף דעם „ריף" (רבי יצחק אלפסי) אין וועלכן ער ווייזט ארויס די גלייכע סברה און גרויס טיפקייט אין מברר זיין די הלכה; ער האט אויך מחבר געווען פירושים אויף גמרא, פון וועלכע דער גרעסטער טייל איז פארלוירן גע־גאנגען; באקאנט איז זיין פירוש אויף נדרים; ער האט אויך געשריבן די „שאלות ותשובות הר"ן, און אויך די „דרשות הר"ן", 12 דרשות, אין וועל־כע ער ווייזט ארויס קענטעניש אין פי־לאזאפיע. — זע ווייס „דור דור ודור־שיו", באנד 5.

נסיון (אויספרואוון), מיט דעם ווארט נסיון אין דער יידישער רעליגיע מיינט מען, ווען א מענטש ווערט געשטעלט אין א לאגע, אין וועלכער ער האט אויס־צעוויילן צווישן צוויי טאטן, א גוטע און א שלעכטע, און ער קאן פון דער שלעכ־טער טאט האבן ערדישן נוצן; דאס אויס־וויילן די גוטע טאט, הגם זי איז פאר־בונדן מיט ליידן, ווערט אנגערופן „אויס־האלטן דעם נסיון", עומד־בנסיון־זיין"; אין חומש בראשית כ"ב אין דעם ספור וועגן דער עקידה ווערט געזאגט „והאל־הים נסה את אברהם", גאט האט אויס־געפרואווט אברהם אבינו, צו זען צי ער וועט אים פאלגן; די משנה אין אבות ה' זאגט אז אברהם אבינו איז אויסגע־פרואווט געווארן מיט „צען נסיונות"; אין דאווענען (די תפילה ווערט געבראכט אין דער גמרא ברכות ס') בעט מען „ואל

תביאני לידי נסיון", מען זאל ניט קומען צו קיין נסיון; וועגן א סך צדיקים ווערן דערציילט ספורים ווי זיי זענען גע־שטעלט געווארן פאר נסיון און האבן אויסגעהאלטן.

נסך זע „וויין".

נסתר זע „ל״ו צדיקים", „נגלה".

נ״ע ראשי תבות פון ווארט „נשמתו עדן" (זיין נשמה זאל זיין אין גן עדן) וואס מען שרייבט אויף א פארשטאר־בענעם.

נעגל אין די יידישע פאלקס־גלויבונגען איז אנגענומען אז אפגעשניטענע נעגל האבן א געוויסע אומריינקייט; די גלויבונגען האבן א יסוד אין דער גמרא (נדה י״ז) וואו עס ווערט געזאגט, אז ווער עס פארברענט זיינע אפגעשניטענע נעגל איז א חסיד, ווער עס באגראבט זיי איז א צדיק און ווער עס ווארפט זיי אוועק איז א רשע; דער זוהר אין סדרה אחרי מות זאגט, אז מען טארניט טרעטן אויף נעגל; עס איז פאראן א פאלקס־גלויבן (געבראכט אין „באר היטב" שלחן ערוך אורח חיים ר״ס), אז א שוואנגערדיקע פרוי ווען זי טרעט אויף נעגל, ברענגט עס איר שאדן; דער רמ״א אין שלחן ערוך דארט זאגט אז מען זאל ניט שניידן די נעגל, ווי די פינגער גייען, נאר בסירוגין, איבערגעהיפערט; דער „שערי תשובה" ברענגט, אז מען זאל צושניידן צו די נעגל שטיקלעך האלץ. עס איז פאראן דער פאלקס־גלויבן אז ווער עס ווארפט אוועק די נעגל, וועט ער נאכן טויט מוזן קומען זיי צונויפזאמלען.

נעגל־וואסער זע „וואסער".

נעטער, קארל (1826 אין שטראס־בורג — 1882 אין ארץ־ישראל), יידישער עסקן, פון די גרינדער פון דער „אליאנס"; אין יאר 1870 געגרינדעט די ערשטע קאלאניע און לאנדווירט־שאפטלעכע שולע „מקוה ישראל" אין ארץ־ישראל; געשטארבן אין מקוה ישראל און דארט איז פאראן זיין קבר.

נעילה (שליסן) נאמען פון דער לעצ־טער תפילה אין יום כפור ביי זון־אונ־טערגאנג; פון דער משנה תענית, פרק ד', איז צו זען, אז אין די אלטע צייטן האט מען געדאוונט נעילה אין יעדן תענית ציבור; דער נוסח פון נעילה ווערט געבראכט אין יומא פ״ז; נעילה ווערט געדאוונט מיט א באזונדערער מע־לאדיע. — זע „יום כפור".

נעמי אין ספר רות ווערט דערציילט דער ספור וועגן נעמי, די ווייב פון אלי־מלך, וועלכע האט מיט איר מאן און צוויי זין, מחלון און כליון, אויסגעוואנ־דערט אין א הונגער־יאר קיין מואב; איר מאן און זין זענען געשטארבן און זי איז צוריקגעקומען מיט איר שנור רות קיין ארץ־ישראל. — זע „רות".

נעמיראוו זע „ת״ח".

נעמן מיליטער־פירער פון ארם; אין מלכים ב' ה' ווערט דערציילט, ווי ער איז אויסגעהיילט געווארן פון צרעת דורך דעם נביא אלישע, וועלכער האט פון נעמן דערפאר ניט געוואלט נעמען קיין באלוינונג. — זע „גחזי".

נענועים זע „לולב".

נפטר, נסתלק עס איז אנגענומען, באזונדערס אין די קרייזן פון מקובלים און חסידים, צו זאגן אויף דעם טויט פון א רב, א רבי, א למדן, ניט „געשטארבן", נאר „נפטר געווארן", „נסתלק גע־ווארן"; דער אויסדרוק „נסתלק" געפינט זיך אין מדרש פיל מאל, ווי שמות רבה נ״ב „בשעת סילוקן של צדיקים" און אנדערע ערטער; דאס ווארט „נפטר" געפינט זיך פיל מאל אין גמרא און מדר־

רש ווי „נפטר בשם טוב מן העולם" (ברכות י"ז) און אנדערע ערטער; „נפטר" הייסט אויך „דער פארשטאר־בענער".

נפילת אפים זע „תחנון".

נפש זע „אומשטערבלעכקייט", „נשמה".

נפתלי זון פון יעקב אבינו און בלהה (בראשית ל'); שטאם־פאטער פון שבט נפתלי, וועמענס לאנד האט זיך געפונען אין צפון־ארץ־ישראל (יהושע י"ט); דער שופט ברק בן אבינועם איז געווען פון קדש נפתלי (שופטים ד'); דבורה אין איר שירה רימט דעם שבט נפתלי (שופטים ה').

נפתלי הורוויץ פון ראפשיץ (1760 — 1827), חסידישער רבי אין ראפשיץ (גאליציע), תלמיד פון רבי מענדל פון רימאנאוו, פון רבי יעקב יצחק פון לובלין; פון אים שטאמען אפ פיל רביים אין גאליציע; וועגן אים איז פאראן א ספר „אהל נפתלי".

נפתלי כ״ץ זע „כהן, כץ".

נציב העברעאישער טיטל פאר דעם הויך־קאמיסאר פון ארץ־ישראל באשטימט דורך דער בריטישער רעגירונג; דער ערשטער נציב איז געווען סער הערבערט סעמועל.

נצרת שטאט אין ארץ־ישראל אויפן וועג פון חיפה קיין טבריה; לויט דער קריסטלעכער טראדיציע האט דארט געוואוינט ישו הנוצרי; אין תלמוד ווערט די שטאט ניט דערמאנט; זי ווערט דערמאנט אין דער קינה פון רבי אלעזר הקליר „איכה ישבה בדד חבצלת השרון", אלס א שטאט, וואו עס האבן געוואוינט כהנים.

נקדימון בן גוריון איינער פון די רייכע יידן אין ירושלים אין דער צייט פון חרבן בית שני ((גטין נ"ו); אין דער גמרא תענית כ' ווערט וועגן אים דערציילט, אז איינמאל האט ירושלים ניט געהאט קיין וואסער צום טרינקען און נקדימון האט געבארגט ביי א שר 12 ברונעמס וואסער מיט דעם טערמין צו־צושטעלן אים צוריק די ברונעמער וואסער אין 12 חדשים. אין ענדע פון די 12 חדשים איז ניט געווען קיין רעגן און די ברונעמס זענען ניט פול געווען מיט וואסער, אבער א דאנק דער תפילה פון נקדימון האט אנגעהויבן צו גיין א רעגן און אנגעפילט די ברונעמער מיט וואסער, און כדי דער שר זאל ניט האבן די טענה אז עס איז שוין אונטער־צייט, נאכן טערמין, האט די זון אונטער־צייט צוריק אויפגעשיינט. וועגן זיין טאכטער דערציילט די גמרא כתובות ס"ז אז נאכן חרבן ירושלים האט זי ניט געהאט צו עסן און געקליבן גערשטן פון אונטער די טריט פון פערד.

נקוד, נקודות אין דעם העברעאישן אלף בית, וועלכער האט ניט קיין וואקאלן, ווערן די וואקאלן אויסגעדריקט אין „נקודות", „פינטעלעך"; די נקודות זענען 5 גרויסע און 5 קליינע; די גרויסע זענען: קמץ גדול, צירה, חירק גדול (א חירוק מיט א י'), חולם און מלאפום; די קליינע זענען: פתח, סגול, חירק קטן, (אן א י'), קמץ קטן און שורק. — די נייע פארשונג פון דער אנטוויקלונג פון דער העברעאישער גראמאטיק, וועלכע האט זיך אנגעהויבן מיט רבי אליהו בחור (זע „בחור"), האט באוויזן מיט איבערצייגנדע באווייזן, אז דער סיסטעם פון נקוד אין העברעאיש איז ניט פון די אל־

טע צייטן, און האָט אין דער צייט פון תלמוד, ביז לערך דעם 7טן יאָרהונדערט ניט עקזיסטירט; ער איז דערפונדן געוואָרן ערשט אין 7טן יאָרהונדערט גלייכצייטיק (אָדער מיט אַ קליינער צייט־אונטערשיד) אין ארץ־ישראל, אין טבריה, און אין בבל. דער סיסטעם פון נקוד, וואָס איז דערפונדן געוואָרן אין טבריה, איז (מיט קליינע ענדערונגען פון סגול און אַנדערע) דער נקוד וואָס מיר האָבן היינט, און מען האָט אים גערופן „נקוד הטיבריני", דער טבריה־נקוד; דער נקוד, וואָס מען האָט דערפונדן אין בבל, איז אינגאַנצן אַן אַנדערער פון אונדזערן; מען האָט אים גערופן „נקוד האשורי" (דער „נקוד פון אשור") און אויך „הבבלי". רבי אליהו בחור אין זיין ספר „מסורת המסורת" ברענגט די איבערצייגנדע באַווייזן, אַז אין קיין אָרט אין תלמוד ווערט דער נקוד ניט דערמאָנט, און אַז פאַרקערט, פון פיל ערטער אין תלמוד איז צו זען, אַז דעמאָלט האָט מען דעם נקוד ניט געהאַט און מען פלעגט טיילמאָל אַ טעות האָבן אין לייענען ווערטער (דאָס וואָרט „זכר" אין בבא בתרא כ"א און אַנדערע ערטער). עס זענען געווען טייל געלערנטע (יעקב באַכראַך אין „אשתדלות עם שד"ל" און אַנדערע), וואָס האָבן פּרובירט אומוואָרפן די דאָזיקע מיינונג און געוואָלט באַווייזן, אַז דער נקוד איז גאָר אַלט, לויט טייל „מסיני", געגעבן אויפן באַרג סיני; אָבער זייער מיינונג האַלט ניט אויס די קריטישע פאָרשונג. די געלערנטע שמואל דוד לוצאַטו (שד"ל) ראַפּאָפּאָרט (שי"ר, אין „ערך מלין", זכוואָרט „אם") באַווייזן, אַז דער נקוד איז דערפונדן געוואָרן נאָך חתימת התלמוד. עס איז ריכטיק אַז דער נקוד ווערט געבראַכט אין זהר (בראשית, שיר השירים); אָבער די דערקלערונג איז, אַז אַפילו לויט דער מיינונג, אַז טיילן פון זהר שטאַמען פון אַלטע צייטן, זענען אָבער געוויסע טיילן זיכער צוגעגעבן געוואָרן שפּעטער (מיינונג פון רבי יעקב עמדין אין „מטפחת ספרים"). זע אויך זכוואָרט „דקדוק". — זע וויים „דור דור ודורשיו", חלק ד' קאַפּיטל „המסורה והנקוד"; שמחה פּינסקער „מבוא לנקוד האשורי"; ווי אויך אין זיין ספר „לקוטי קדמוניות".

נקור (טרייבערן), דער דין איז אַז אײדער מען עסט דאָס פלייש פון אַ בהמה מוז מען דאָס פלייש מנקר זיין, טרייבערן, אַרויסנעמען די אָדערן, וואָס אַנטהאַלטן אין זיך בלוט און אויך דעם חלב; ווייל ביידע, ס'בלוט און חלב, טאָר מען ניט עסן (זע זכוואָרטער „בלוט", „חלב"); אין טייל לענדער איז מען זיך נוהג ניט צו טרייבערן דעם אונטערשטן טייל (אחוריים) פון דער בהמה, נאָר מען פאַרקויפט דעם דאָזיקן טייל צו ניט־ייִדן. דער טרייבערער הייסט „מנקר".

נקיטת חפץ זע „שבועה".

נקמה אין חומש ויקרא י"ט ווערט אַנגעזאָגט דער פאַרבאָט „לא תקום", דו זאָלסט ניט נעמען קיין נקמה. אין דער גמרא און מדרש ווערט אַפילו געזאָגט, אַז אין געוויסע פאַלן, ווען מען דאַרף באַשטראָפן אַ פאַרברעכער און מען דאַרף שיצן דעם כבוד פון דער תורה זאָל מען יאָ נעמען נקמה (סנהדרין נ"ב, יומא כ"ג און אַנדערע ערטער, אַז אַ תלמיד חכם דאַרף זיך נוקם זיין פאַרן כבוד התורה, אַז דאָס סנהדרין דאַרף זיך נוקם זיין אין פאַרברעכער). אָבער נקמה פאַר אַ פּערזענלעכער עוולה און פּערזענלעכער באַליידיקונג ווערט אויך אין דער גמרא און מדרש און אַלע שפּעטער מוסר־ספרים באַטראַכט אַלס אַ שלעכטע מדה, פון וועלכער מען דאַרף זיך דערווייטערן.

די ברייתא אין יומא כ״ג רימט „הנעל־בין ואינן עולבין, שומעין חרפתן ואינן משיבין״, די וואס ווען מען באליידיקט זיי באליידיקן זיי זיך ניט, וועלכע הערן ווי מען באליידיקט זיי און זיי ענטפערן ניט. אזעלכער הייסט אויך „מעביר על מדותיו״, דאס הייסט, ער פארשווייגט די עוולות וואס מען טוט קעגן אים. די גמרא אין תענית כ״ה רימט זייער דעם מעביר על מדותיו.

נר (ליכט), וועגן „ליכט־צינדן״ זע ביים זוכוואָרט „ליכט״. — ביי יידן איז א מנהג ווען מען שרייבט צו איינעם אדער וועגן איינעם, וועלכער לעבט, גיט מען צו נאכן נאמען „נרו יאיר״, זיין ליכט זאל לייכטן; אין ראשי תבות נ״י.

נשיא דער טיטל נשיא ביי יידן אלס פירער פון א גרעסערער צאל יידן איז זייער אן אלטער; דער חומש (במדבר ז׳) דערציילט, אז אין דער מדבר איז אויף יעדן שבט געווען א נשיא, און די נשיאים האבן ביים מחנך זיין דעם מזבח מקריב געווען קרבנות, יעדן טאג האט אן אנדערער נשיא מקריב געווען זיין קרבן. איז יחזקאל מ״ה און מ״ו ווערט דער קומענדער יידישער הערשער אנגערופן נשיא. אין דער צייט פון 2טן בית המקדש און א געוויסע צייט שפע־טער האט דער פירער פון די סנהדרין געהייסן דער נשיא (חגיגה ט״ז); פון דער צייט פון הלל, וועלכער איז גע־ווארן נשיא (הלל הנשיא), איז דער דא־זיקער אמט פון נשיאות געבליבן ביי די אפשטאמענדע פון הלל, און עס האבן אים געירשנט א זון נאך דעם פאטער; זינט דעם חרבן ירושלים איז דער נשיא, ווייזט אוים, געווען דער אנערקענטער פארשטייער פון די יידן אין ארץ־ישראל דורך דער רוימישער מאכט; דער נשי־אות־אמט אין ארץ־ישראל האט עקזיס־טירט ביז דער צייט פון הלל בן רבי יהודה נשיאה השלישי, וועלכער איז גע־ווען דער לעצטער נשיא (אין יאר 358 און אין זיין צייט האט די רוימישע מאכט אפגעשאפט די נשיאות (רמב״ן אין ספר „הזכות״ אויף גטין פרק השולח, גיט אן די דאטע ד׳ אלפים קי״ח). — וועגן דער פראגע, וואס זענען געווען די קאמ־פעטענצן פון נשיא און צי איז ער, אדער גאר דער כהן גדול, געווען דער אפיציע־לער פיהרער פון סנהדרין אין דער צייט פון בית שני, זענען געשריבן געווארן פיל אפהאנדלונגען. — זע גרעץ „דברי ימי ישראל״ חלק ב׳; רייפמאן „סנ־הדרין״ (בערדיטשעוו 1888); ביכלער „דאס גרויסע סנהדרין״ (אין דייטש). — עס איז א מנהג יעדן חודש ניסן, יעדן טאג פון ראש חודש אן 12 טעג, צו לער־נען די אנטשפרעכנדע פסוקים פון הומש במדבר ז׳, דעם קרבן פון נשיא, ווייל לויט דער טראדיציע איז די חנוכת המז־בח פארגעקומען אין ניסן.

נשיא, יוסף דון (געבוירן אין אנהויב 16טן יארהונדערט אין פארטוגאל — גע־שטארבן 1579 אין קאנסטאנטינאפאל, טערקיי), יידישער פאליטיקער און פי־נאנסיסט, פירשט פון נאקסאס; ער איז געווען פון די אנוסים אין פארטוגאל, אנטלאפן צוערשט קיין אנטווערפן, נא־כער קיין קאנסטאנטינאפאל; געווארן צוריק א ייד; געהאט א גרויסן איינ־פלוס ביים טערקישן סולטאן סולימאן דעם 2טן א דאנק זיינע גרויסע פינאנ־ציעלע פעיאיקייטן און פארבינדונגען; פיל אויפגעטאן לטובת טערקיי און לטור־בת יידן; זיך משתדל געווען פאר די אנו־סים; לערך 1560 האט דער סולטאן אים געשאנקען די שטאט טבריה און אומגע־בונג און ער האט זיך געווענדט צו אלע פארפאלגטע יידן צו קומען און באזעצן זיך אין טבריה, וואו ער האט איינגע־

פירט די ייִדן־אינדוסטריע; ער האָט
אַלס דיפּלאָמאַט דורכגעפירט שלום־אָפּ־
מאַכן צווישן טערקיי און אַנדערע לענ־
דער (דייטשלאַנד, פראַנקרייך, ווענע־
ציע); ער האָט געבאָרגט דעם פּוילישן
קעניג זיגמונד אויגוסט דעם 2טן געלט
און באַקומען דערפאַר רעכט פאַר ייִדן
אין פּוילן; ער האָט געשטיצט תּלמידי
חכמים, געגרינדעט אַ דרוקעריי פאַר
ייִדישע ספרים, און זאָל אַליין אויך האָבן
מחבר געווען אַ ספר „בן פורת יוסף“;
ער איז געשטאָרבן אָן קינדער; זיין פרוי
רענאַ, די איינציקע טאָכטער פון פּראַנ־
ציסקאַ מענדעס נשיא און גראַציאַ (חנה)
מינדיסיה, האָט נאָכן טויט פון איר מאַן
געשטיצט ייִדישע צדקה חברות און תּל־
מידי חכמים און געגרינדעט אַ דרוקעריי
אין איר דאָרף קורוטשעסמע (ביי קאָנ־
סטאַנטינאָפּאָל) און דאָרט געדרוקט אַ
סך ספרים. — זע ראַבינאָוויטש „מוצאי
גולה“.

נשים נאָמען פון 3טן סדר משניות,
האָט 7 מסכתות: יבמות, כתובות, נד־
רים, נזיר, סוטה, גטין, קידושין; יעדע
מסכתא האָט תּוספתּא און גמרא בבלי
און ירושלמי; דער סדר באַהאַנדלט
אַמייסטן פראַגן פון הייראַט און גטין,
און הייסט דעריבער נשים (פרויען).

נשמה דאָס וואָרט נשמה צו באַצייכע־
נען די נשמה פון מענטש איז פאַראַן
עטלעכע מאָל אין תּנ״ך; אין חומש בראַ־
שית ב׳ ווערט געזאָגט, אַז ווען גאָט האָט
באַשאַפן דעם מענטש „ויפּח באפּיו
נשמת חיים“ (האָט ער אַריינגעבלאָזן
אין זיינע נאָזלעכער די נשמה פון לעבן):
אין משלי כ׳ ווערט געזאָגט „נר ה׳ נשמת
אדם“, גאָטס ליכט איז די נשמה פון
מענטש; אין תּנ״ך זענען פאַראַן נאָך
אַנדערע ווערטער צו באַצייכענען די נש־
מה; דאָס זענען „נפש“ (בראשית ל״ה
ביי רחל „ויהי בצאת נפשה כי מתה“,
און עס איז געשען, ווען איר נשמה איז
אַרויסגעגאַנגען, ווייל זי איז געשטאָרבן).
„רוח“ (קהלת י״ב זאָגט, אַז ווען דער
מענטש שטאַרבט „ורוח תּשוב אל
האלהים“, גייט צוריק די נשמה צו גאָט).
די ייִדישע פילאָזאָפיע אין מיטלאַלטער
(רמב״ם אין „מורה נבוכים“ און אַנדע־
רע) ווי אויך די קבלה האָט געמאַכט אַן
אונטערשיד צווישן די 3 באַגריפן פון
נשמה, רוח, נפש; די נשמה איז אַ הוי־
כער ווען, רוח איז נידעריקער, און דאָס
נידעריקסטע איז נפש, וואָס איז געמיינ־
זאַם מיט אַנדערע בעלי חיים, בהמות,
חיות. דער רמב״ם האַלט, אַז די הע־
כערע נשמה דערווערבט זיך דער מענטש
אין לעבן דורך לערנען, דורך דערגרייכן
די חכמה וועגן דער געטלעכקייט, און אַז
נאָר די דאָזיקע דערוואָרבענע נשמה האָט
„השארת הנפש“, אומשטערבלעכקייט.
— וועגן „השארת הנפש“ זע זוכוואָרט
„אומשטערבלעכקייט פון נשמה“.

נשמה יתירה די גמרא ביצה ט״ז
ברענגט די ווערטער פון אמורא ריש
לקיש, אַז יעדן ערב שבת גיט גאָט אַריין
אין מענטש אַ „נשמה יתירה“, נאָך אַ
נשמה, און מוצאי שבת נעמט מען זי ביי
אים צו.

נשמת תּפילה, וועלכע מען זאָגט איז
שבת און יום־טוב צו שחרית אינדערפרי
און אויך פּסח ביים סדר; זי ווערט דער־
מאָנט אין דער משנה און גמרא (פּסחים
קי״ח) און הייסט דאָרט „ברכת השיר“;
דער אָנהויב פון דער תּפילה איז פון גאָר
אַלטע צייטן, און מען האָט שפּעטער צו־
געגעבן צו איר טיילן; אין מיטלאַלטער
איז געווען אַ לעגענדע, אַז זי איז נתחבר
געוואָרן דורך דעם קריסטלעכן אַפּאָסטאָל
שמעון כיפאַ (פּעטרוס), וועלכער זאָל
באמת האָבן געווען אַ פרומער ייִד און

האט זיך נאר פארשטעלט פאר א קריסט; רש"י אין „מחזור וויטרי" טרעט ארויס קעגן דער דאזיקער לעגענדע גאר שארף. — זע עלבויגן „תולדות התפלה והעבודה בישראל".

נתינים נאמען פון קנעכט פון די לויים אין בית המקדש. די ייִדן האבן זיי באטראכט פאר אפשטאמענדע פון פרעמדע פעלקער און ניט געוואלט זיך משדך זיין מיט זיי (משנה קידושין פרק ד' „עשרה יוחסין").

נתן נאמען פון נביא, אין דער צייט פון דוד המלך; אין שמואל ב' י"ב ווערט דערציילט ווי נתן הנביא האט געשטראפט דוד'ן פארוואס ער האט געלאזט טויטן אוריה און צוגענומען זיין ווייב בת שבע, און די שטראף איז געווען אין דער פארם פון א משל ווי א רייכער מאן האט צוגערויבט דאס איינציקע שעפסעלע פון ארימאן, כבשת הרש; אין מלכים א' ווערט דערציילט, אז נתן האט מיטגעהאלפן צו דערקלערן אלס מלך ניט דעם עלטערן זון פון דוד אדניה, נאר דעם אינגערן שלמה; אין דברי הימים א' כ"ט און דברי הימים ב' ט' ווערט געבראכט א ספר „דברי נתן הנביא" וועגן לעבן פון דוד און שלמה.

נתן בן יחיאל הרומי (געבוירן לערך 1035 — געשטארבן לערך 1106 אין רוים), ראש ישיבה, מחבר פון דעם לעקסיקאנישן ספר אויף תלמוד, תרגומים און מדרשים „ערוך"; דער ערוך, וועלכער דערקלערט און פארטייטשט אלע ווערטער, איז זייער וויכטיק אויך דערמיט וואס ער ברענגט פרושים פון גאונים, וועלכע זענען פאר אונדז פארלוירן געגאנגען; עס איז באוויזן געווארן, אז רבי נתן האט געהאט פאר זיך ענלעכע לעקסיקאנישע ווערק (ערוך פון רב צמח גאון און אנדערע); צום ערוך זענען צוגעגעבן געווארן פיל צוגאבן דורך רבי בנימין מוספיא („מוסף הערוך"), רבי מנחם די לונזאנא („המעריך") און אנדערע; די בעסטע אויסגאבע מיט פיל באמערקונגען און צוגאבן צום ערוך איז דער „ערוך השלם" פון דר. חנוך קאהוט. — זע ראפאפארט „תולדות רבי נתן" און באזונדערס איז די באמערקונגען; ראפאפארט אין זיין הקדמה צום „ערך מלין"; קאהוט אין דעם מבוא צום „ערוך השלם".

נתן בנימין העזתי (געבוירן ירושלים 1645 — געשטארבן אין סאפיע, בולגאריע 1681, לויט טייל 1690), דער פאלשער נביא פון שבתי צבי; תלמיד פון רבי יעקב האגיז; ער איז געבליבן געטריי שבתי צבי אויך נאכדעם ווי ער האט אנגענומען די מאכמעדאנישע רעליגיע; ער האט מחבר געווען „תקון קריאה או עטרת צבי" ווי אויך א באשרייבונג פון זיינע רייזעס; עס איז פאראן א מיינונגס-פארשידנקייט צווישן די געלערנטע, צי ער איז געווען אויך דער מחבר פון בארימטן קבלה־ספר „חמדת הימים". וואו מען געפינט געוויסע רמזים פון שבתי־צביאיזם. — זע וועגן דעם דוד כהנא „תולדות המקובלים והשבתאים", האלפעריז, „כבוד חכמים" (וועגן חמדת הימים), צינבערג, „געשיכטע פון ליטעראטור ביי ייִדן".

נתן נטע האנאווער זע „האנאווער".

ס

ס (סמך), דער 15טער בוכשטאב אין אידישן אלף־בית; אלס ציפער האט ער די באדייטונג פון 60.

סאוועט־רוסלאנד זע „רוסלאנד".

סאלאווייטשיק, חיים (1853 — 1919), למדן, רב אין בריסק, באקאנט אלס רבי חיים בריסקער; זון פון בריסקער רב רבי יוסף בער סאלאווייטשיק (מחבר פון „בית הלוי"); זינט 1880 ביז 1891 געווען ראש ישיבה אין וואלאזשין; אין 1892 געווארן רב אין בריסק אויף זיין פאטערס ארט; באריממט מיט זיין גרוים לומדות; גלייכער און טיפער סברה אין לערנען; מחבר פון „חידושי רבנו חיים".

סאלאמאן, חיים (1740 אין ליסא, פוילן — 1785 אין פילאדעלפיע, אמעריקע), יידיש־אמעריקאנער פינאנסיר; אין 1772 געקומען קיין ניו־יארק; זיך באטייליגט אין דער באפרייאונגס־מלחמה פון אמעריקע קעגן ענגלאנד; אין 1776 געפאנגען געווארן דורך די ענגלענדער; 1781 אנטלאפן קיין פילאדעלפיע; געווארן באנקיר; אין די יארן 1781—1784 געבארגט געלט דער פעדעראלער רעגירונג פון אמעריקע; געווען פון די גרינדער פון דער יידישער קהלה „מקוה ישראל" אין פילאדעלפיע.

סאלאנט, שמואל (1816 אין א שטעטל ביי ביאליסטאק — 1909 אין ירושלים), רב און עסקן פון ארץ־ישראל־ישוב; רב אין ירושלים זינט 1841, פירער פון ועד הכללי אין ירושלים.

סאלאנטער, ישראל (אויך פאמיליע־נאמען „ליפקין"), געבוירן אין זאגער, ליטע, ו' חשון תקע"א (1810), געשטארבן אין קעניגסבערג, פרייסן, כ"ה שבט תרמ"ג (1883), ראש ישיבה, גרינדער פון די מוסר־ישיבות, צוערשט אין ווילנע, נאכער אין קאוונע, געווען א געוויסע צייט אין פארשידענע שטעט אין דייטשלאנד, ארויסגעגעבן אין מעמל „התבונה", אין די יארן 1880 — 1882 געווען אין פאריז און געגרינדעט דארט די קהלה פון רוסיש־פוילישע יידן, נאכער צוריק קיין קעניגסבערג, וואו ער איז געשטארבן; וועגן זיין מוסר־שיטה זע זוכווארט „מוסר". עס זענען פאראן פון אים די מאמרים, „אגרת המוסר" (אין קונטרס „עץ פרי", וואס אנטהאלט אויך דעם מאמר וועגן לומדי תורה), „אבן ישראל" און אנדערע. רבי ישראל סאלאנטער האט געהאט א זון יום־טוב ליפמאן־ליפקין, געשטארבן אין יאר 1875, אין עלטער פון 24 יאר, א גרויסער מאטעמאטיקער, דערפינדער פון קוואדראנס צו פארוואנדלען א גראדליניגע באוועגונג אין א קרייז־באוועגונג, וואס האט געהאט א גרויסע באדייטונג אין מאשינען־בוי. — זע ראזנפעלד „ר' ישראל סלנטר" (ווארשע 1911).

סאלאניקי שטאט, געהערט צו גריכנלאנד זינט 1913; פון 1430 ביז 1913 געהערט צו טערקיי; יידישע קהלה אין סאלאניקי האט אונטער דער טערקישער הערשאפט געשפילט א גרויסע ראלע אין דער יידישער געשיכטע; דארט אהין האט געשטראמט די מאסן־וואנדערונג פון שפאנישע יידן נאכן גרוש שפאניע אין 1492; דארט זענען געגרינדעט געווארן גרויסע ישיבות, צענטער פון קבלה, צענטער פון שבתי־צבי־באוועגונג; די יידן זענען געווען א מערהייט אין שטאט און דער סאלאניקער פארט האט גע־

רוט אין שבת, ווייל די פּאַרט־אַרבעטער זענען געווען יידן.

סאָלד, הענריעטאַ (געבוירן 1860), שריפטשטעלערין, איבערזעצט אין ענגליש יודאַאיקאַ־ווערק, גרינדערין און פּרעזידענטין פון „הדסה" (1912), ציוניסטישע פירערין, זינט 1921 אין ארץ־ישראל, מיטגליד פון ציוניסטישער עקזעקוטיווע.

סאָציאַליזם די פראַגע וועגן דער באַציאונג פון רעליגיעזן יידנטום צו דער אידייע פון סאָציאַליזם, פון אָפּשאַפן פּריוואַט־אייגנטום, איז ביז איצט נישט געלעזט. אין חומש און משנה און גמרא און די שפּעטערע רעליגיעזע ספרים זענען פאַראַן פיל דינים און עטישע לערעס וועגן גוט באַהאַנדלען דעם אַרבעטער (זע זוכוואָרט „אַרבעט") און אויך פיל ווערטער קעגן עגאָאיסטישע רייכע לייט. אָבער די פראַגע איז: ווי באַטראַכט דאָס רעליגיעזע יידנטום די גאַנצע אינסטיטוציע פון פּריוואַט־אייגנטום איבערהויפּט? אין תנ"ך און אויך אין די שפּעטערדיקע ספרים געפינען מיר נישט קיין אָנדייטונג אויף דער אידייע פון אָפּשאַפן פּריוואַט־אייגנטום: פאַרקערט, אין גאַנצען תנ"ך און תלמודישער ליטעראַטור און שפּעטערע ספרים איז די אינסטיטוציע פון פּריוואַט־אייגנטום אַ באַשטימטע זאַך; אָבער פון דעם איז נישט קיין באַוויז, אַז דאָס רעליגיעזע יידנטום איז קעגן סאָציאַלער ענדערונגען; אין די דערמאָנטע ספרים איז נאָר באַהאַנדלט געוואָרן ווי אַזוי מען דאַרף זיך אויפירן ביי דער איצטיקער סאָציאַלער אָרדענונג. עס זענען לעצטנס פאַרעפנטלעכט געוואָרן אָפּהאַנדלונגען וועגן דער פראַגע פון „סאָציאַליזם און דאָס רעליגיעזע יידנטום" (דורך אידעאַלאָגן פון דער „תורה ועבודה", הרב אברהם ביק און אַנדערע), וועלכע האָבן צונויפגענומען די באַטרעפנדע שטעלן פון פיל יידישע רעליגיעזע ספרים, אָנדייטונגען אויף דער וויכטיקייט פון ענדערונגען. די שטעלונג פון אָפיציעלן רעליגיעזן יידנטום איז זיכער געווען פאַר פּריוואַט־אייגנטום. — אָבער שוין אין די אַלטע צייטן זענען געווען רעליגיעזע שטרעמונגען ביי יידן, וועלכע האָבן געהאַט אַלס איינע פון זייערע אידייען דעם אוטאָפּיסטישן סאָציאַליזם, די געמיינשאַפט פון אייגנטום צווישן די חברים. דאָס זענען געווען אין דער צייט פון די נביאים די „בני הנביאים", די „בני רכב", וואַרשיינלעך זענען שוין דעמאָלט אויך געווען די „אביונים"; אין דער צייט פון בית שני זענען געווען די „איסיים" און „אביונים"; דאָס זענען געווען נעבן־שטרעמונגען אין רעליגיעזן יידנטום. אויך שפּעטער, אין דער צייט פון קבלה, זענען געווען חברות פון מקובלים מיט שותפות־אייגנטום; זע זוכווערטער „אביונים", „איסיים". — דער יידישער אָנטייל אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג און באַגרינדונג פון דער שיטה איז אַ זייער באַדייטנדער. דער הויפּט־באַגרינדער פון מאָדערנעם סאָציאַליזם קאַרל מאַרקס האָט געשטאַמט פון יידן. דער ערשטער פירער פון דייטשן סאָציאַליזם איז געווען פערדינאַנד לאַסאַל, אַ ייד. אַ גרויסן אָנטייל האָבן יידן גענומען אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין דייטשלאַנד, עסטרייך, רוסלאַנד, פּוילן, אַמעריקע און אַנדערע לענדער. וועגן די באַזונדערע סאָציאַליסטישע יידישע פּאַרטייען זע „בונד", „פּועלי־ציון".

סאָקאָלאָוו, נחום (1859 אין ווישעגראַד, פּוילן — 1936, כ"ה אייר תרצ"ו אין לאָנדאָן), זשורנאַליסט, שריפטשטעלער, רעדאַקטאָר, ציוניסטישער פירער.

סאקאלאוו האט אין זיין יוגנט באקומען א יידישע תלמודישע דערציאונג און איז באקאנט געווען אלס עילוי; אין 1877 האט ער פארעפנטלעכט „מצוקי ארץ” איבער געאגראפיע; פון דעמאלט אן האט סאקאלאוו פארעפנטלעכט מאמרים אין די העבראישע זשורנאלן „המגיד”, „הקול”; זינט 1879 האט ער זיך באזעצט אין ווארשע אלס מיטארבעטער פון „הצפירה” און נאכער איז ער געווארן רעדאקטאר פון „הצפירה”, וואו ער האט פארעפנטלעכט די פאליטישע איבערזיכטן „דברי הימים”, וועכנטלעכע פעליעטאנען „משבת לשבת” (אונטערגעשריבן „אורח לשבת”(; א געוויסע צייט אויך געווען רעדאקטאר פון יידיש־פוילישן וואכנזשורנאל „איזרעאליטא”; פארעפנטלעכט ארטיקלען אויך אין יידיש־דייטשע זשורנאלן; געשריבן „אישים” (כאראקטער־שטריכן פון יידישע פערזענלעכקייטן), היסטארישן ראמאן „נעורי הנשר” (נישט פארענדיקט), איבערזעצט אין העבראיש 1טן באנד גרעצעס געשיכטע, רעדאגירט דעם יארבוך „האסיף”, „ספר השנה”; געווארן נאענט צו דר. הערצל באלד נאכן 1טן ציוניסטישן קאנגרעס, רעדאגירט דעם „העלם”, „די וועלט”; געווארן איינער פון די אנגעזעענסטע ציוניסטישע פירער; זינט 1905 גענעראל־סעקרעטאר פון דער אלוועלטלעכער ציוניסטישער ארגאניזאציע; זינט 1911 מיטגליד פון אקציאנס־קאמיטעט; אין 1917 מיטגעהאלפן צו באקומען די באלפור־דעקלאראציע; אין 1919 פרעזידענט פון דער יידישער דעלעגאציע ביי דער שלום־קאנפערענץ אין פאריז; זינט 1920 פרעזידענט פון דער ציוניסטישער עקזעקוטיווע; אין די יארן 1931 — 1935 פרעזידענט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און פון דער יידישער אגענץ; מחבר פון פיל וויסנשאפטלעכע אפהאנדלונגען און ביכער, צווישן זיי „ברוך שפינוזה וזמנו”, „האני הקבוצי”, אין ענגליש „די געשיכטע פון ציוניזם”; איבערזעצט אין העבראיש הערצלס „אלטניילאנד” („תל־אביב”, דערפון דער נאמען פון דער שטאט „תל אביב”), מחבר פון „ארץ חמדה” (ארץ ישראל־געאגראפיע), „למרנן ורבנן” (איבער ציוניזם). סאקאלאוו איז געווען איינער פון די באדייטנדסטע העבראישע סטיליסטן און ער האט געהאט א גרויסן איינפלוס אויף דער אויסבילדונג פון מאדערנעם העבראיש.

סבוראי, רבנן מיט דעם נאמען „רבנן סבוראי” האט מען גערופן די יידישע רעליגיעזע פירער אין בבל באלד נאכדעם ווי די גמרא בבלי איז געווארן געשלאסן (חתימת התלמוד) ביז דער צייט פון די גאונים, אלזא פון לערך יאר 500 ביז לערך 570. די אויפגאבע פון די רבנן סבוראי איז געווען צוצוגעבן אין דער גמרא געוויסע אויפקלערונגען און אזוי ארום צו פארענדיקן די גמרא ענטגילטיק (דאס ווארט „סבוראי” איז פון „סבר”, מסביר־זיין, אויפקלערן); פון די רבנן סבוראי זענען דעריבער פאראן געוויסע זאכן אין דער גמרא זעלבסט. רב שרירא גאון אין זיין בארימטן „בריוו” (אגרת, זע „שרירא”) גיט אן די נעמען פון טייל רבנן סבוראי, ווי רבי יוסי און רב אהאי מבי חתים, רב רבאי דמין רוב (זיי ווערן דערמאנט אין דער גמרא בבלי). — זע וויים, „דור דור ודורשיו” חלק ד׳, הלוי, „דורות הראשונים”.

סגולה מיטן ווארט סגולה, סגולות ווערן אין פאלקס־גלויבן באצייכנט מיטלען צו היילן קראנקהייטן, אדער צו דערגרייכן געוויסע זאכן, ווייל עס איז פאראן א געהיימע שייכות צווישן די מיטלען און די דערגרייכונגען. אין דער העבראישער פאלקס־ליטעראטור זענען

פאראן קליינע ספרים, זאמלונגען פון סגולות, פון וועלכע די פאפולערסטע זענען דער „תולדות אדם", „ספר רפואה וסגולות" פון רבי צבי הירש חאטש (מחבר פון „נחלת צבי", ספורים פון זהר אויף יידיש), „רפואות וסגולות" פון רבי שמואל אפנהיים און אנדערע.

סגי נהור (גרויס ליכט), דערמיט ווערט אנגערופן א בלינדער מענטש; איז דער פארם פון איפעמיזם (נישט וועלן אויסדרוקן זיך שלעכט, און מען באנוצט אנשטאט דעם שלעכטן אויסדרוק א פונקט פארקערט ווארט); דערפון איז געווארן דער אויסדרוק „בלשון סגי נהור" צו באצייכענען יעדן איפעמיזם אין העברעאיש און יידיש.

סגל באצייכענונג פון א לוי; פון וואנען דאס שטאמט איז נישט פעסטגעשטעלט; טייל מיינען אז דאס איז „סגן לויה" אדער „סגן לכהנים" (סגן איז דער טייטש „געהילף"); לויט אנדערע איז א רמז דערצו פאראן אין מדרש במדבר רבה י"ד אז דאס יידישע פאלק באשטייט פון 3 טיילן, פון „ממלכת כהנים", „גוי קדוש" און „סגולה", דאס הייסט כהנים, ישראלים און לויים.

סגן אין תנ"ך (ירמיה נ"א), האט סגן די באדייטונג פון א הויכן שר; אין דער צייט פון 2טן בית המקדש האט „סגן הכהנים" געהייסן דער געהילף פון כהן גדול (יומא ל"ז און אנדערע ערטער); עס איז געווען א תנא רבי חנינא סגן הכהנים, ווערט דערמאנט אין משנה אבות ג' און אנדערע ערטער.

סדום דער חומש בראשית י"ג דערציילט, אז נישט ווייט פון טייך ירדן איז דרום ארץ־ישראל איז געווען א שטאט סדום, וואו עס האט זיך באזעצט אברהם אבינוס ברודער־זון לוט, און אז די מענטשן פון סדום זענען געווען „רעים וחטאים לה' מאד", זייער שלעכטע און זינדיקע פאר גאט. אין בראשית י"ט ווערט דערציילט, אז גאט האט געזען ווי די זינד פון סדום און אויך די שטעט עמורה, אדמה, צביים און צוער איז זייער גרויס און ער האט באשלאסן די שטעט צו פארניכטן, און אז אברהם אבינו האט מתפלל געווען פאר זיי, אבער די תפילה האט נישט געהאלפן, ווייל אין סדום זענען נישט געווען זאגאר קיין 10 צדיקים. אין בראשית י"ט ווערט דערציילט ווי צוויי מלאכים זענען געקומען קיין סדום, און זיי האבן ארויסגעראטעוועט פון דארט לוט, זיין ווייב און זיינע צוויי טעכטער, און גאט האט גערעגנט אויף סדום פייער און שוועבל און איבערגעדרייט די 4 שטעט, מיטן אויסנאם פון דער שטאט צוער, וואוהין לוט האט זיך געראטעוועט; לוטס ווייב האט נישט געפאלגט דעם פארבאט פון די מלאכים און האט זיך אומגעקוקט, און זי איז געווארן א שטיק זאלץ. — מען נעמט אן, אז סדום האט זיך געפונען אין צפון פון ים המלח; טייל האלטן, אז אין דרום פון ים המלח; איין זאלץ־בארג צו דרום פון ים המלח הייסט אויך היינט אויף אראביש „דזשעבעל אוסדום" (דער בארג פון סדום); לעבן דזשעבעל אוסדום האט זיך לעצטנס באזעצט א גרופע חלוצים, וועלכע ארבעטן אין דער פאטאש־געזעלשאפט פון ים המלח. — אין תנ"ך און שפעטער אין דער גמרא און מדרש איז סדום ועמורה געווען דער סימבאל פון רשעות. (ישעיה א' „קציני סדום, עם עמורה"); אין דער גמרא סנהדרין ק"ט ווערן דערציילט ספורי מעשיות וועגן דער רשעות פון די סדום־איינוואוינער, ווי זיי האבן נישט געלאזט געבן ארימעלייט א שטיקל ברויט, ווי זייערע ריכטער זענען געווען פאלש (מדרש בראשית רבה ג').

סדור זע „סיִדור".

סדר (פסח ביינאַכט) דאָס וואָרט סדר איז דער טייטש „אָרדענונג", „איינריכטונג", און דערפון איז דאָס וואָרט „סדר" פאַר דער פייערלעכער איינאָרדענונג פון דער סעודה און הגדה־זאָגן פסח ביינאַכט. אין אַלע לענדער, אויסער ארץ־ישראל, ווערן איינגעאָרדנט סדרים די ערשטע און די צווייטע נאַכט פון פסח (ערשטער סדר און צווייטער סדר); אין ארץ־ישראל איז פאַראַן נאָר איין סדר, די ערשטע נאַכט. וועגן דער אָרדנונג פון דער פייערלעכקייט זענען פאַראַן סימנים באַלד אין אָנהויב פון דער הגדה; די סימנים זענען: קדש (מען מאַכט קידוש), ורחץ (מען וואַשט די הענט), כרפס (מען עסט פעטרישקע אָדער אַן אַנדער גרינוואַרג), יחץ (מען צעברעכט די מיטעלסטע מצה אויף צוויי טיילן, און איין טייל באַהאַלט מען צום אפיקומן), מגיד (מען זאָגט די הגדה פון „הא לחמא עניא" ביז דער ברכה „גאל ישראל"), רחצה (מען וואַשט זיך די הענט), מוציא (מען מאַכט די ברכה „המוציא"), מצה (מען מאַכט די ברכה „על אכילת מצה" און מען עסט מצה), מרור (מען מאַכט די ברכה „על אכילת מרור" און מען עסט מרור איינגעטונקען אין חרוסת), כורך (מען עסט מרור צווישן צוויי שטיקלעך מצה און מען זאָגט „זכר למקדש כהלל") שלחן עורך (מען עסט די סעודה), צפון (מען עסט דעם אפיקומן), ברך (מען בענטשט), הלל (מען זאָגט הלל און מען פאַרענדיקט די הגדה), נרצה (סוף פון סדר). בעת דעם סדר ליגן אויפן טיש 3 מצות פאַרדעקט, אַ קערה (שיסל) אויף וועלכער עס ליגן דער מרור, אַ שטיקל אָפּגעבראָטן פלייש (זרוע) און אַן אָפּגעבראָטן איי, חרוסת. פאַר דעם בעל־הבית פון טיש איז אויך איינגעאָרדנט אַ הסיבה, היסבבעט, ווייל דער בעל־הבית דאַרף עסן און טרינקען אָנגעלענטערהייט (בהסיבה). יעדער ביים טיש מוז טרינקען די נאַכט 4 כוסות וויין, איינעם ביים קידוש, איינעם פאַרן וואַשן זיך צום עסן (נאָכן זאָגן די ערשטע העלפט פון דער הגדה), איינעם נאָכן בענטשן, און איינעם צום סוף פון דער הגדה. באַלד אין אָנהויב הגדה־זאָגן, פרעגט דער קלענסטער ביים טיש די 4 קשיות „מה נשתנה", און דערנאָך זאָגן אַלע עבדים היינו און אַזוי ווייטער. עס זענען פאַרבונדן מיט דעם סדר פיל מנהגים, וועלכע זענען פאַרשידן אין פאַרשידענע לענדער. די אַלגעמיינע מנהגים זענען: אָפּצוגיסן פון כוס וויין ביים זאָגן „דם ואש ותמרות עשן", די 10 מכות און „דצך עדש באחב"; צו עפענען די טיר ביי „שפוך חמתד" מיטן גלויבן אַז אליהו הנביא קומט אַריין אין שטוב, און דעריבער זאָגן טייל ביים עפענען די טיר „ברוך הבא אליהו הנביא איז דאָ!" עס ווערט פון פריער אָנגעגאָסן אַ ספּעציעלער כוס וויין פאַר אליהו הנביא (אליהו הנביאס כוס). עס איז דער מנהג אַז קינדער „גנבענען צו" דעם אפיקומן און דער בעל־הבית, דער פאָטער, קויפט אים אויס ביי די קינדער, צוזאָגנדיק זיי אַ מתנה; עס איז אויך דער מנהג צו עסן ביים אָנהויב פון דער סעודה געקאָכטע האַרטע אייער אין זאַלץ־וואַסער. אין טייל לענדער איז דער מנהג (אין די לענדער פון קאַווקאַז, גרוזיע), אַז איינער פון די אַנוועזנדע גייט אַרויס, טוט זיך אָן אַ רייזע־זאַק, פאַרשטויבט, מיט אַ שטעקן אין האַנט, און קלאַפּט אין טיר און בעט מען זאָל אים עפענען, און דערציילט, אַז ער איז אַ ייד פון ירושלים; נאָכן אויספרעגן אים סימנים וועגן זיין יידישקייט לאָזט מען אים אַריין, און ער דערציילט וועגן די צרות פון יידן און אַז אַלע יידן וואַרטן אויף דער גאולה (די

באשרייבונג געפינט זיך ביי צבי כשדאי, „שבטי יעקב ונצורי ישראל"); אין טייל לענדער טוט אָן דער בעל־הבית צום סדר דעם ווייסן קיטל. ביי טייל ספרדים איז אַ מנהג איינצואָרדענען דעם סדר עט־לעכע פאַמיליעס צוזאמען. דער דאָזי־קער מנהג איז לעצטנס איבערגענומען געוואָרן אין ארץ־ישראל אויך דורך טייל אשכנזישע יידן, און באַזונדערס דורך די אַרבעטער־קרייזן, וועלכע אָרדענען איין אַ סדר בציבור פאַר עטלעכע הונדערט פּערזאָן. — די מנהגים פון סדר, דאָס טרינקען די ארבע כוסות, הסיב־בעט, פרעגן די קשיות און אַנדערע, זענען גאָר אַלטע און ווערן געבראַכט אין דער משנה און גמרא פון לעצטן פּרק פון מסכתא פסחים; זאָגאָר דער מנהג פון גנבענען דעם אפיקומן האָט אויך אַ רמז אין דער ברייתא פסחים ק"ט („חוטפין מצות בלילי פסחים"); וועגן דעם טעקסט פון דער „הגדה" געבן מיר ביים זוכ־וואָרט „הגדה". זע אויך: „אפיקומן", „מצה", „פסח". — זע דאָס ספר פון מאיר איש שלום „מאיר עיין על סדר והגדה של פסח" (ווין 1901), אין וועלכן עס ווערן געבראַכט פיל סדר־מנהגים און זייער אָפּשטאַמונג.

סדר (טיילן פון משנה) זע „מש־נה, משניות".

סדר עולם („אָרדנונג פון דער וועלט"), עס זענען פאַראַן צוויי גאָר אַלטע העברעאישע ספרים מיטן נאָמען „סדר עולם"; איינער הייסט „סדר עולם רבה", און דער צווייטער „סדר עולם זוטא". זיי אַנטהאַלטן ביידע היסטאָ־רישע, כראָנאָלאָגישע פאַרצייכענונגען פון פאַסירונגען אין דער יידישער גע־שיכטע פון אדם הראשון אָן ביז שפּע־טערע צייטן. — 1) דער „סדר עולם רבה" האָט 30 פּרקים און אַנטהאַלט פאַ־סירונגען פון אדם הראשון ביז דער צייט פון אַלעקסאַנדער מוקדון, און גאָר צום סוף זענען צוגעגעבן געוויסע ידיעות וועגן דעם אויפשטאַנד פון בר כוכבא; דער „סדר עולם" (סתם־נאָמען) ווערט געבראַכט אין דער גמרא עטלעכע מאָל און עס ווערט געזאָגט (יבמות פ"ב), אַז דער מחבר איז געווען דער תנא רבי יוסי (אין 2טן יאָרהונדערט); עס איז אָבער זיכער אַז דער סדר עולם רבה (דעם ביי־נאָמען „רבה" האָט מען אים צוגעגעבן ערשט אין 12טן יאָרהונדערט), וועלכן מיר האָבן, אַנטהאַלט אַ סך צוגאָבן פון צייטן שפּעטער פון רבי יוסי. דער גע־לערנטער צונץ האַלט, אַז די לעצטע רע־דאַקציע פון סדר עולם רבה איז פאָרגע־קומען אין 9טן יאָרהונדערט. דער סדר עולם רבה איז געדרוקט געוואָרן דאָס ערשטע מאָל אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל 1517; אַ זייער וויכטיקע אויסגאַבע פון סדר עולם רבה איז פון בער ראַטנער (ווילנע 1897), וועלכער האָט צוגעגעבן אַ לענגערע איינלייטונג ונאָס באַלייכט אַלע פראַגן וועגן סדר עולם רבה. — 2) „סדר עולם זוטא" אַנטהאַלט 11 פּר־קים, פון וועלכע אַ גרויסער טייל באַ־שטייט פון סדר עולם רבה, און די לעצ־טע פּרקים זענען צוגעגעבן וועגן די פאַ־סירונגען פון אגריפס המלך (1טער יאָר־הונדערט) ביז דער צייט פון די גאונים אין בבל, צום יאָר ד' אלפים תק"ד (760). דער סדר עולם זוטא איז, ווי מען מיינט, געשריבן געוואָרן אין דער צייט פון די רבנן סבוראי (6טער יאָר־הונדערט), און די שפּעטערדיקע דאַטעס זענען צוגעגעבן געוואָרן שפּעטער; די לעצטע רעדאַקציע איז פאָרגעקומען אין יאָר 1120. אַ זייער וויכטיקע אויסגאַ־בע פון סדר עולם זוטא איז פון מנשה גראָסבערג (לאָנדאָן 1910), וועלכער האָט צוגעגעבן אַן איינלייטונג, וועלכע באַלייכט אַלע פראַגן וועגן דעם ספר. —

די ביידע סדר עולמס האבן א זייער וויכ־
טיקע באדייטונג פאר דער יידישער גע־
שיכטע־פארשונג און כראנאלאגישער
פעסטשטעלונג פון פאסירונגען. — פר־
טים זע אין די דערמאנטע איינלייטונ־
גען פון ראטנער און גראסבערג.

סדרה זע זוכווערטער „חומש“, „מע־
ביר זיין די סדרה“.

סודות פון דער תורה שוין אין די
גאר אלטע צייטן איז געווען די מיי־
נונג ביי די יידישע חכמים, אז אחוץ
דעם פשוטן טייטש פון די ווערטער אין
דער תורה, די ספורים פון חומש, די
מצוות, זענען אויך פאראן אין זיי סו־
דות, געהיימע כוונות און אויסטייטשונ־
גען. די יידיש־העלעניסטישע דענקער אין
אלעקסאנדריע אין דער צייט פון בית שני
(פילאן און אנדערע) האבן געפרואווט
אויסגעפינען די דאזיקע סודות אין זין
פון פילאזאפישער אלעגאריע. אין דער
גמרא און מדרש זענען פאראן פיל איינ־
טייטשונגען אין די פסוקים פון חומש
נישט לויט דעם איינפאכן פשט נאר אלס
דרש און אלעגאריע. אויך די יידישע
פילאזאפן אין מיטלאלטער (באזונדערס
דער רמב"ם אין „מורה נבוכים“) האבן
זיך באמיט צו געפינען דעם געהיימען
זין פון די ספורים אין חומש און די
מצוות. גאר שטארק איז דער ענין פון
געפינען סודות אין דער תורה געווען אין
דער קבלה, און דאס הויפט־ספר פון
קבלה, דער זהר, איז אייגנטלעך די אנט־
פלעקונג פון די דאזיקע סודות פון דער
תורה, וועלכע הייסן אין אראמעאיש
„רזין דאורייתא“. — זע זוכווערטער
„אלעגאריע“, „נגלה, נסתר“, „פילאן“,
„קבלה“.

סוטה דאס ווארט איז פון אראמעאיש
„סטא“ און פון העברעאיש „שטה“,
„אפנייגן“; מיטן ווארט סוטה איז אין
דער משנה און גמרא אנגערופן געווארן
א פרוי, וועמען איר מאן האט אנגעזאגט,
אז זי זאל זיך נישט טרעפן מיט א
פרעמדן מאן אין אן אפגעזונדערטן ארט,
און זי האט זיך מיט אים יא געטראפן
און איר מאן איז איר חושד אין פאראט.
אין חומש במדבר ה' ווערט וועגן אזא
פרוי (איש כי תשטה אשתו) געזאגט, אז
דער מאן זאל איר ברענגען צום כהן און
מקריב זיין א קרבן פון גערשטן־מעל.
דערנאך זאל איר דער כהן געבן צו טרינ־
קען וואסער געמישט מיט ערד, און אין
דעם וואסער איז אפגעמעקט געווארן א
ספר מיט דעם נוסח פון דער שבועה.
דאס וואסער הייסט „מי המרים המאר־
רים“ (די ביטערע פארשאלטענע ווא־
סער). נאכדעם ווי זי וועט האבן גע־
טרונקען דאס וואסער זאל איר דער כהן
געבן א שבועה אז זי האט נישט פא־
ראטן דעם מאן. אויב זי האט יא פא־
ראטן וועט די פרוי געשוואלן ווערן. אויב
נישט וועט זי זיין געזונט, און דאס וועט
זיין א צייכן, אז זי האט נישט פאראטן
דעם מאן. — אין דער משנה און גמרא
פון סוטה ווערן געבראכט פרטים ווי
אזוי דאס אלץ דארף פארקומען. אין
דער גמרא סוטה כ' ווערט געזאגט אז
דער כהן האט אריינגעטאן אין וואסער
א ביטערע זאך כדי עס זאל ווערן ביטער.

סוטה נאמען פון מסכתא משניות אין
סדר נשים, האט 9 פרקים, דערויף תוספ־
תא (15 פרקים) און גמרא בבלי און ירו־
שלמי; באהאנדלט די דינים פון סוטה
ווי אויך פון מלחמה־פירן און עגלה
ערופה; צום סוף זענען פאראן ידיעות
וועגן דער לאגע אין ארץ־ישראל ארום
דער צייט פון חרבן בית שני.

סוכה, סוכות סוכות איז דער נאמען
פון יום־טוב, וועלכער דויערט 9 טעג,
הויבט זיך אן דעם 15טן תשרי און ענ־

דיקט זיך דעם 23טן תשרי; די ערשטע צוויי טעג און די לעצטע צוויי טעג (אין ארץ־ישראל נאָר צו איין טאָג, און דאָרט דויערט דער יום־טוב סוכות נאָר 8 טעג) זענען פולער יום־טוב, מען טאָר נישט אַרבעטן; די מיטלסטע 5 טעג זענען חול המועד (זע זוכוואָרט „חול המועד״); פון די לעצטע צוויי טעג יום־טוב הייסט דער ערשטער טאָג „שמיני עצרת״ און דער צווייטער טאָג „שמחת תורה״ (אין ארץ־ישראל זענען שמיני עצרת און שמחת תורה אין איין טאָג). דער לעצטער טאָג פון חול המועד הייסט „הושענא רבה״. אין די ערשטע 7 טעג פון סוכות (ביז הושענא רבה) עסט מען (טייל פרומע יידן שלאָפן אויך) אין סוכה, דאָס הייסט אין אַ ביידל, אויפגעשטעלט אונטערן פרייען הימל, אָן אַ דאַך, און אַנשטאָט דעם דאַך לייגט מען אַרויף „סכך״, בלעטער און שטעקעלעך פון ביימער נאָר אויף אַזוי פיל אַז אין דער סוכה זאָל זיין אַ שאָטן, אָבער עס דאַרף נישט זיין בלויער שאָטן, מען מוז אַרויסזען שטיקלעך הימל. דער חומש ויקרא כ״ג זאָגט דעם טעם דערצו, אַז דאָס איז אַן אָנדענק פון דער צייט ווען יידן זענען אַרויס פון מצרים און געווען אין מדבר און געוואוינט נישט אין פעסטע הייזער נאָר אין „סוכות״, ביידלעך. יעדן טאָג פון די ערשטע 7 טעג סוכות בענטשט מען אתרוג, דאָס הייסט מען נעמט אַ אתרוג און אַ לולב און הדסים און ערבות און מען מאַכט אויף זיי אַ ברכה (זע זוכווערטער „אתרוג״, „לולב״), אויך דאָס ווערט געזאָגט אין חומש ויקרא כ״ג. — דער יום־טוב סוכות איז געווען אין דער צייט פון בית המקדש איינער פון די דריי ימים טובים (שלש רגלים), ווען עס איז געווען אַ מצוה פאַר יעדן ייד עולה רגל צו זיין קיין ירושלים צום בית המקדש און דאָרט ברענגען קרבנות (חומש דברים ט״ז „שלש פעמים יראה כל זכורך את פני ה׳ אלהיך במקום אשר יבחר בחג המצות בחג השבועות ובחג הסוכות״). אין די ספרים פון תנ״ך געפינען מיר עטלעכע מאָל וועגן דעם מנהג צו קומען אין בית המקדש אויף סוכות; אַזוי געפינען מיר אין מלכים א׳ ח׳ אין דער צייט פון שלמה המלך, אין נחמיה ח׳, אין זכריה י״ד. דער חומש במדבר כ״ט זאָגט, אַז אין סוכות האָט מען מקריב געווען יעדן טאָג קרבנות, אַלע טאָג פאַרקלענערט מיט איינס; אין ערשטן טאָג האָט מען מקריב געווען 13 אָקסן, אין 2טן טאָג 12, אין 3טן 11 און אַזוי כסדר ביז דעם 7טן טאָג 7 אָקסן, צוזאַמען 70 אָקסן. די גמרא אין סוכה נ״ה זאָגט אַז דאָס האָט מען מקריב געווען 70 קרבנות פאַר די שבעים אומות, די 70 פעלקער, וואָס מען האָט געגלויבט, אַז עס זענען פאַראַן אויף דער ערד. — דער יום־טוב סוכות הייסט אויך אין חומש (שמות כ״ג, שמות ל״ד, און אויך אַ רמז אין דברים ט״ז) „חג האסיף״, דער יום־טוב פון צונויפזאַמלען די תבואות און פרוכטן פון די פעלדער און ביימער. עס איז פאַראַן אַ מיינונג, אַז דאָס זיצן אין סוכות און בענטשן איבער אתרוג און לולב האָט אַ שייכות מיט דעם דאָזיקן פעלד־כאַראַקטער פון יום־טוב, ווייל ביז מען נעמט אַראָפּ און מען זאַמלט איין אין ארץ־ישראל פולשטענדיק די תבואות און פרוכטן נעכטיקט מען געוויינלעך אין ביידלעך אויפן פעלד. דער יום־טוב הייסט אויך „זמן שמחתנו״ (די צייט פון פרייד). — וועגן אַ ריי מנהגים און פייערלעכקייטן אין סוכות געבן מיר ביי די באַזונדערע זוכווערטער „אתרוג״, „הושענא רבה״, „חול המועד״, „לולב״, „ניסוך המים״, „קהלת״, „שמחת בית השואבה״, „שמיני עצרת״, „שמחת תורה״.

סוכה נאָמען פון מסכתא משניות אין סדר מועד, האָט 5 פרקים, דערויף תו־ספתא (4 פרקים) און גמרא בבלי און ירושלמי; באַהאַנדלט די דינים פון מאַכן אַ סוכה, זיצן אין סוכה, פון די 4 מינים (אתרוג, לולב, הדס, ערבה), שמחת בית השואבה און ניסוך המים.

סוף פאַראַן אַ ריי אויסדריקן און באַ־גריפן און שפּריכווערטער, אין וועלכע עס גייט אַריין דאָס העברעאישע וואָרט סוף (ענדע), ווי אין סוף (אומענדלעכ־קייט); סוף פסוק (דער סוף פון אַ פסוק) וואָס איז דער נאָמען פון איינעם פון די טעמים; סוף אדם למות (דער סוף פון מענטש איז צום שטאַרבן) און אַנדערע.

סופר, סופרים נאָמען פון יידישע רעליגיעזע פירער וואָס האָבן געלעבט אין דער צייט פון עזרא הסופר אַז (5טער יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) ביז צום סוף פון די אנשי כנסת הגדולה. עזרא איז דער ערשטער וואָס ווערט אָנגערופן „סופר" (די „מש־פחות סופרים" אין דברי הימים א' ד' איז נישט קלאָר וואָס מען מיינט דער־מיט). פון עזרא ז', וואו עס ווערט גע־זאָגט וועגן עזרא „הכהן הסופר, סופר דברי מצוות ה' וחקיו על ישראל" איז צו זען, אַז דער טיטל „סופר" (וואָס איז דער טייטש „שרייבער") איז אים געגעבן געוואָרן, ווייל ער האָט אויסגע־טייטשט די תורה. לויט דער מיינונג פון טייל געלערנטע היסטאָריקער, ווי פראַנקעל אין „דרכי המשנה" און קראָכ־מאַל אין „מורה נבוכי הזמן", זענען די סופרים געווען דאָס זעלבע וואָס די אנשי כנסת הגדולה. די סופרים האָבן איינ־געפירט אַ סך תקנות און דינים „מדר־בנן" (דאָס הייסט, וואָס זענען לויט דער תורה נישט געווען פאַרפליכטעט), און מען האָט די אַלע תקנות און דינים גע־רופן „דברי סופרים", און דער גאַנצער תלמוד איז אייגנטלעך געשטיצט אויף די דאָזיקע דברי סופרים. צוליב דעם וואָס עס זענען געווען סעקטעס ביי יידן, וואָס האָבן פון די דברי סופרים נישט געוואָלט האַלטן (ווי למשל די צדוקים אין דער צייט פון בית שני), האָט דער תלמוד אָנגעוויזן אויף דער גרויסקייט פון די דברי סופרים זאָגנדיק זאָגאַר (ירו־שלמי ברכות) „חביבין דברי סופרים יותר מדברי תורה", אַז די דברי סופרים זענען ליבער פון די מצוות וואָס געפינען זיך בפירוש אין דער תורה. — אין די שפּעטערע צייטן האָט מען „סופרים" אויך גערופן די מלמדים פון קינדער און די משנה צום סוף קידושין זאָגט „לא ילמד רווק סופרים", דאָס הייסט, אַ ניט־פאַרהייראַטער טאָר נישט זיין קיין מלמד פון קינדער. — גלייכצייטיק האָט מען אויך גערופן סופר דעם שרייבער פון ספרי תורה, תפילין, מזוזות; דער דאָזי־קער נאָמען סופר איז געבליבן ביז היינט. דער סופר פון ספרי תורה, תפילין, מזו־זות (ראשי תבות סת"ם) שרייבט זיי נאָר מיט אַן אַלטמאָדישער פעדער פון אַ גאַנז, און נאָר אויף פּאַרמעט, און לויט אַ געוויסן פאָרמאַט ווי צו שרייבן די עמו־דים. — וועגן סופרים די חכמים פון עזרא הסופרס צייט אַז זע זוכוואָרט „כנסת הגדולה"; זע אויך וויים, „דור דור ודורשיו" חלק א'. — וועגן סופרים פון תורה, תפילין, מזוזות, זענען פאַראַן די ספרים „תקון סופרים", „קסת הסופר" און אַנדערע.

סופר, משה (1762 אין פראַנקפורט אַם מיין — 1839 אין פּרעשבורג, אונ־גאַרן); רב, מחבר און ראש ישיבה, באַ־קאַנט אויך אַלס דער „חתם סופר". ער איז געווען אַ תלמיד פון רבי פנחס הור־וויץ (מחבר פון „הפלאה") און רבי נתן אַדלער (זע „אַדלער, נתן"); פון זיין

צווייטער פרוי איז ער געווען אַן איידעם פון רבי עקיבא אייגער. זינט 1803 איז ער געווען רב און ראש ישיבה אין פּרעשבורג, און פון זיין ישיבה זענען אַרויסגעקומען טויזנטער תלמידים, צווישן זיי פיל גרויסע רבנים; ער האָט זיך שאַרף קעגנגעשטעלט קעגן יעדער רעפאָרם־באַוועגונג אין יידנטום, און זיין אויסדרוק איז געווען „חדש אסור מן התורה", „יעדע נייע זאַך איז פאַרבאָטן". זיינע הויפּט־חבורים זענען שאלות ותשובות „חתם סופר", אין 6 חלקים (פּרעשבורג 1855 — 1864), חתם סופר אויף ש"ס, „תורת משה" אויף תורה און אַנדערע, ווי אויך זיין באַקאַנטע צוואה געדרוקט צוזאַמען מיטן פּירוש „לב העברי" פון רבי עקיבא יוסף שלעזינגער, שאַרף קעגן השכלה. — זיין זון איז געווען רבי אברהם שמואל בנימין סופר, מחבר פון „כתב סופר", רב נאָך זיין פאָטערס טויט אין פּרעשבורג (געשטאָרבן 1873); זיין אייניקל איז געווען רבי שמעון סופר, רב זינט 1860 אין קראָקע, דעפּוטאַט אין עסטרייכישן פּאַרלאַמענט (געשטאָרבן 1883).

סופרים נאָמען פון אַ מסכתא, פון די קליינע מסכתות (קטנות), געדרוקט געווײנלעך צוזאַמען מיט דער גמרא סנהדרין; אַנטהאַלט 21 פּרקים, באַהאַנדלט די דינים פון שרייבן ספרי תורה, קריאת התורה, דיני תפילה; לויט דער מיינונג פון די פאָרשער איז זי נתחבר געוואָרן אין דער צייט פון די גאונים און באַשטייט פון דריי טיילן, וועלכע זענען געשריבן געוואָרן אין פאַרשידענע צייטן: די מסכתא סופרים אַנטהאַלט וויכטיקע מאַטעריאַלן וועגן יידישע מנהגים אין אַלטע צייטן. וואַרשיינלעך איז זי נתחבר געוואָרן אין ארץ־ישראל. — זע וויים, „דור דור ודורשיו".

סורא זע „גאון, גאונים".

סטאַטיסטיק די וויסנשאַפט וועגן סטאַטיסטיק ביי יידן, דאָס פעסטשטעלן די סטאַטיסטישע דאַטעס און ציפערן פון אַלע יידישע געביטן, ווי צאָל פון יידישע נפשות אין אַלגעמיין און אין יעדן לאַנד באַזונדער, דאַטעס וועגן געבורטן און שטערבלעכקייט, באַשעפטיקונגען, שפּראַכן וכדומה, איז אַ זייער יונגע. וועגן די אַלטע צייטן האָבן מיר (אַחוץ די ציפערן, וועלכע זענען פאַראַן אין תנ"ך־ספרים, ווי אין חומש במדבר און אַנדערע) גאָר ווייניק דאַטעס. דער יידישער סטאַטיסטיק־געלערנטער דר. א. רופּין נעמט אָן אַז אין דער צייט פון חרבן בית שני (אין יאָר 70 פון דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) זענען געווען אויף דער ערד לערך 4 און אַ האַלב מיליאָן יידן. די דאָזיקע צאָל האָט זיך אין פאַרלויף פון מיטלאַלטער, צוליב די גזרות און שחיטות און שמד־באַוועגונגען, פאַרקלענערט, אַזוי אַז צום סוף 18טן יאָרהונדערט זאָל האָבן געווען ניט מער ווי 2 און אַ האַלבן מיליאָן יידן. די דאָזיקע צאָל איז שטאַרק געשטיגן אין 19טן יאָרהונדערט, אַזוי צום סוף פון 19טן יאָרהונדערט זאָל שוין האָבן געווען ביי 10 מיליאָן יידן. און בעת דעם אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה אין 1939 זאָל האָבן געווען לערך 16 און אַ האַלבן מיליאָן. וויפל עס איז פאַראַן היינט (אין אָנהויב 1943) איז שווער צו זאָגן, ווייל מען ווייסט ניט גענוי וויפל זענען אומגעקומען אין די היטלער־שחיטות פון די גרויסע יידישע ישובים אין אייראָפּע (פּוילן, אוקראַינע, ווייסרוסלאַנד, באַלטישע לענדער, דייטשלאַנד, עסטרייך, אונגאַרן, רומעניע, פראַנקרייך, בעלגיע, האָלאַנד, יוגאָסלאַוויע, גריכנלאַנד, טשעכאָסלאָוואַקיע). — די וויכטיקסטע ווערק איבער יידישער סטאַטיסטיק זענען: דר. א. רופּין, „די סאָציאָלאָגיע פון יידן", „די יידן פון דער קעגנוואַרט" (ביידע

געשריבן אין דייטש, און דאָס לעצטע איבערזעצט אין העברעאיש); די „שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק” פון „ייוואָ” (אין יידיש), אַרטיקלען אין די ייוואָ־בלעטער; יעקב לעשטשינסקי, פּראָבלעמען פון דער באַפעלקערונגס־באַוועגונג ביי יידן” (דייטש), די „בלעטער פאַר יידישער דעמאָגראַפיע, סטאַטיסטיק און עקאָנאָמיק”, „יידישע עקאָנאָמיק”; טייל פון די דאָזיקע ווערק באַהאַנדלען די סטאַטיסטיק פון יידישער עקאָנאָמיק. — זע אויך די אַרטיקלען וועגן „יידישער סטאַטיסטיק” (דר. א. רופּין), „יידישע דעמאָגראַפיע” (פּראָפ. ל. הערש), „יידישע עקאָנאָמיק” (יעקב לעשטשינסקי), „יידישע עמיגראַציע” (פּראָפ. ל. הערש), „יידישע קאָלאָניזאַציע” (ה. פראַנק) און „יידישע קאָאָפּעראַציע” (ה. פראַנק) אין 1טן באַנד „יידן” פון דער „אַלגעמיינער יידישער ענציקלאָפּעדיע”.

סיבילעס מיטן נאָמען „סיבילע” האָט מען אָנגערופן אין אַלט־גריכנלאַנד א פרוי א נביאה, וואָס האָט פאָרויסגעזאָגט די צוקונפט. — עס זענען געבליבן סיבילעס־ספרים, וואָס זענען געשריבן געוואָרן דורך גריכיש־רעדנדע יידן פון דער צייט פון 2טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, ביז 4־5 הונדערט יאָר שפּעטער; טייל געלערנטע רעכענען זיי צו די „כתובים אחרונים”. עס זענען פאַראַן 14 יידישע סיביליעס־נבואות, אין וועלכע די שפּעטערע קריסטלעכע שרייבער האָבן אַריינגעמישט זייערע קריסטלעכע מיינונגען. אין די סיביליעס ווערט שטאַרק אַרויסגעטראָטן קעגן געצנדינערייַ. לעצטנס איז דערשינען אַן איבערזעצונג אין העברעאיש אין אברהם כהנאס אויסגאַבע „הספרים החצונים” אין תל־אביב. אין וועלכער עס ווערט אויך געגעבן אַן אויספירלעכע אָפּהאַנדלונג וועגן די יידישע סיביליעס.

סידור מיטן נאָמען „סידור” רופן מיר די זאַמלונג פון תפילות צום דאַווענען אין וואָכן־טעג און שבת; די זאַמלונג פון פּיוטים צו די תפילות פאַר ימים־טובים רופן מיר „מחזור”. — אין די עלטערע צייטן האָט די תפילות־זאַמלונג געהייסן נישט „סידור”, נאָר „סדר”; אין דער גמרא ראש השנה י״ז איז פאַראַן דער אויסדרוק „סדר תפילה”. די ערשטע תפילות־זאַמלונג וואָס מען האָט געפונען אין דער לעצטער צייט איז פון רב נטרונאי גאון (לערך 860); די דאָזיקע תפילות־זאַמלונג האָט נישט געהייסן „סידור”, נאָר „מאה ברכות”. דער עלטסטער סידור וואָס מיר האָבן, איז דער „סדר רב עמרם גאון” (פון לערך דעם יאָר 875), וועלכער איז געשיקט געוואָרן פון רב עמרם גאון פון בבל, אַרויסגעגעבן דורך פרומקין אין ירושלים תרע״ב. עס איז פאַראַן אויך א סידור פון רב סעדיה גאון (לערך 940), אַרויסגעגעבן לעצטנס אין ארץ־ישראל. איבערהויפּט האָט אין יענע אַלטע צייטן כמעט יעדער גדול הדור געהאַלטן פאַר נויטיג צוזאַמענצושטעלן א סידור, וועלכער איז באַשטאַנען פון די אָנגענומענע תפילות ווי אויך אייגענע צוגאָבן. עס איז פאַראַן א סידור פון רש״י (אַרויסגעגעבן דורך שלמה בובער בערלין 1912); דער רמב״ם איז משנה תורה סוף הלכות תפלה גיט א „סדר תפילות לכל השנה”; באַקאַנט איז דער סידור, וואָס איז פאַראַן אין מחזור וויטרי (זע „וויטרי”). די נוסחאות פון די סידורים האָבן זיך צעטיילט אויך לויט די מנהגים פון פאַרשידענע לענדער: נוסח ספרד, נוסח אשכנז, נוסח רומי, נוסח רומאַניא, און אַנדערע. מיטן אויפקומען פון דער קבלה זענען אויך צוגע־

קומען סידורים מיט כוונות פון דער קבלה, און דער בארימטסטער צווישן זיי איז דער סידור נוסח האר"י (רבי יצחק לוריא). — צום געוויינלעכן סידור האט מען שפעטער אויך צוגעגעבן זמירות, הושענות, הגדה, פארשידענע ברכות, טיילמאל אויך תהלים, מעמדות. צום סידור האט מען אויך געשריבן פירושים; מען האט אים איבערזעצט אין פיל שפראכן, און צווישן זיי אויך אין יידיש פאר פרויען, און פאפולער איז געווען דער פרויען־סידור „קרבן מנחה". — וויסנשאפטלעכע אויסגאבן פון סידור זענען: לאנדסהוט, סידור „הגיון לב" מיטן פירוש „מקור ברכה" (קעניגסבערג 1845), בער, „סדר עבודת ישראל" רעדעלהיים 1868), יעבץ „סידור עבודת הלבבות" מיט פירושים און מקורים (בערלין תרפ"א). זע אויך עלבאגנס „תולדות התפלה". — זע זוכווארט „דאווענען".

סיום אראמאיש ווארט, טייטש „ענדע", „פארענדיקונג"; ווערט באנוצט צום באצייכענען דאס ענדיקן שרייבן א ספר תורה („סיום הספר"), אדער פארענדיקן לערנען א מסכתא משניות, צי גמרא, אדער גאנץ ש"ס. עס איז דער מנהג צו מאכן א פייערלעכע סעודה ביים ענדיקן שרייבן א ספר תורה; מען לאדט איין געסט און מען איז מכבד יעדן פון זיי צו שרייבן, ריכטיקער געזאגט, אויסצופילן מיט טינט, די לעצטע אותיות פון ספר, און פאר דער דאזיקער מצוה איז יעדער מנדב נדבות. די נייע ספר תורה ווערט געפירט מיט מוזיק אונטער א חופה צום בית המדרש. א רמז צו דער פייערלעכקייט איז פאראן אין מדרש שיר השירים רבה א' „שעושין סעודה לגמרה של תורה" (מען מאכט א סעודה צום ענדיקן די תורה). — עס איז אויך א מנהג צו מאכן א סעודה ביים ענדיקן לערנען א מסכתא גמרא, און גאר פייערלעכער איז די סעודה צום פארענדיקן לערנען גאנץ ש"ס. דער דאזיקער מנהג ווערט געבראכט אין דער גמרא שבת קי"ח. ביים סיום פון א מסכתא זאגט איינער פון די לומדים א דרשה מיט פלפולים, אמייסטנס צו פארבינדן דעם סוף פון דער געענדיקטער מסכתא מיט דעם אנהויב פון דער נייער מסכתא; אזא דרשה רופט מען „הדרן", ווייל ביים סיום זאגט מען דעם אראמאאישן פיוט „הדרן עלך מסכתא", און אויך געוויסע תפילות, און די נעמען פון די 10 זין פון אמורא רב פפא, און מען זאגט אויך קדיש; דאס זאל זיין א סגולה קעגן פארגעסן דאס לערנען. — די סעודה פון א סיום פון א מסכתא אדער ש"ס ווערט פארעכנט פאר א סעודת מצוה, און דעריבער עסט מען ביי אזא סיום־סעודה פלייש אויך אין די טרויעריקע 9 טעג; אויך בכורים, וואס דארפן פאסטן ערב פסח, מעגן עסן, ווען זיי פארענדיקן צוזאמען מיט דעם לערנער דעם סיום פון דער מסכתא. — זע שלחן ערוך אורח חיים סימן תקנ"א אין הגהות פון רמ"א און יורה דעה סימן רמ"ו.

סיון דער 9טער חודש אין יידישן קאלענדאר ווען מען הויבט אן דאס יאר פון תשרי, און דער 3טער חודש, ווען מען הויבט אן פון ניסן; האט 30 טעג; ווערט דערמאנט אין מגלת אסתר ח'; אין סיון איז דער יום־טוב שבועות; דעם 20טן טאג אין סיון (כ' סיון) איז ביי טייל יידן א תענית צום אנדענק פון ערשטן בלוט־בלבול אין דער צייט פון רבנו יעקב תם, און פון דער שחיטה אויף יידן אין אוקראינע אין גזרת ת"ח.

סילוא, חזקיה (1659 אין ליווארנא—1698 אין ירושלים), רב און פוסק, מחבר פון „פרי חדש" אויף שלחן ערוך יורה דעה.

סימן צייכן; אין דער גמרא און שפע־
טער אין ספרים און אין פאלקלאר זענען
פאראן „סימנים“, פון וועלכע טייל ווערן
באטראכט פאר גוטע צייכנס און טייל
פאר שלעכטע צייכנס. — זע זוכווארט
„אבערגלויבן“.

סינאגאגע מיטן ווארט „סינאגאגע“
(אין גריכיש „פארזאמלונג“) באצייכנט
מען א מאדערנע שול צום דאווענען; דאס
ווארט איז באנוצט געווארן אמייסטנס
דורך די יידן אין שפאניע און פארטוגאל
צו באצייכענען זייערע שולן; וועגן די
יידישע געבעט־הייזער זע זוכווארט „בית
המדרש“.

סיני נאמען פון לאנד צווישן ארץ־ישׂ־
ראל און עגיפטן (סיני־האלב־אינזל), וואו
עס געפינט זיך אויך דער מדבר סיני,
דורך וועלכן יידן זענען געגאנגען פון
מצרים קיין ארץ־ישראל, און ווערט פיל
מאל דערמאנט אין חומש (דאס ערשטע
מאל שמות י"ט „ביום הזה באו מדבר
סיני“). דער בארג סיני, הר סיני (שמות
י"ט) אויף וועלכן די יידן האבן געהערט
די עשרת הדברות און משה רבנו האט
גענומען די תורה, געפינט זיך אין דא־
זיקן מדבר; די געלערנטע זענען מחולק
וועגן דעם ארט פון בארג; אין מדבר
סיני זענען פאראן עטלעכע אויסגעלאָ־
שענע וואולקאן־בערג, פון וועלכע עס
האט אמאל געפלאמט פייער, און
מען רעכנט, אז איינער פון זיי איז דער
הר סיני. לויט טייל געלערנטע איז עס
דער „דזשעבל קעטרין“ (הויך 26 הונ־
דערט מעטער), און לעבן אים געפינט זיך
א בארג „דזשעבעל מוסה“ (דער בארג
פון משה), אויף וועלכן עס איז פאראן
א קריסטלעכער קלויסטער מיט א זייער
רייכער און אלטער ביבליאטעק; אויף
איינעם פון די שפיצן פון דעם בארג
קעטרין האט מען אין דעם יאר 1904
אנטדעקט גאר אלטע אויפשריפטן גע־
שריבן אין א האלב־סעמיטישן אלף־בית
און מען האט דארט געפונען דעם נאמען
משה (לויט טייל „מנשה“). — דער הר
סיני הייסט אין תנ"ך אויך „חורב“
(שמות י"ז, מלכים א' י"ט); אין פרקי
אבות פרק ו' (ברייתא פון קנין תורה)
ווערט געזאגט, אז יעדן טאג הערט מען
א בת קול פון הר חורב; וועגן דער היי־
ליקייט פון הר סיני זענען פאראן אין
גמרא (שבת פ"ט) און מדרש פיל דברי
אגדה.

סיסרא — זע „ברק“, „דבורה“,
„יעל“.

סיציליע אינזל אויפן מיטלענדישן ים,
געהערט צו איטאליע; פאראן ביי 1,000
יידן אויף א צאל פון 4 מיליאן איינ־
וואוינער; אין די אלטע צייטן און אויך
אין מיטלאלטער זענען געווען אין סיצי־
ליע גרויסע יידישע קהלות (אין מעסינא,
פאלערמא און אנדערע), און אין ענדע
פון 13טן יארהונדערט האבן דארט גע־
לעבט איבער 100 טויזנט יידן, צווישן
זיי פיל לומדים; אין יאר 1492 (בעת
דעם גרוש שפאניע) זענען די יידן פאר־
טריבן געווארן אויך פון סיציליע. — זע
גידעמאן, „התורה והחיים“ חלק ב' (אין
דעם ציון י"ח וועגן די תקנות פון סי־
ציליע).

סיקריקין זע „בריונים“, „קנאים“.

סיריע לאנד צו צפון פון ארץ־ישראל,
היינט אונטער דער פראנצויזישער מאנ־
דאט־הערשאפט, באוואוינט מייסטנס
דורך סירישע אראבער, וועלכע זענען א
געמיש פון פארשידענע פעלקער (אראבער,
אלטע אראמייער, פעניצער און אנדערע);
עס געפינען זיך לערך 35,000 יידן אויף

אן אלגעמיינער באפעלקערונג פון איבער 3 מיליאן; די יידן וואוינען מייסטנס אין די שטעט דמשק, אלעפא (חלב), ביירוט. — סיריע האט געשפילט א באדייטנדע ראלע אין דער יידישער געשיכטע; אין די תנ"ך־צייטן איז עס באשטאנען פון די לענדער ארם, צור און צידון. עס זענען געווען צייטן, ווען יידן האבן געהערשט אין סיריע (אין דער צייט פון דוד המלך). און סיריע איז דעריבער געווארן שפעטער פארעכנט אלס אין א געוויסער מאס הייליק ווי ארץ־ישראל (אין דער גמרא גטין ח' „הקונה שדה בסוריה כקונה בפרוארי ירושלים"). אין מיטלאלטער זענען די יידישע קהלות אין סיריע (דמשק, חלב) געווען פון די אנגעזעענסטע אין יידנטום, א צענטער פון לומדות און קבלה.

סירקיש, יואל (1561 אין לובלין, פוילן — 1640 קראקע, פוילן). רב, פוסק און ראש ישיבה אין קראקע, באקאנט אלס „דער ב"ח" לויט זיין הויפט ספר „בית חדש", א פירוש אויף די 4 טורים פון שלחן ערוך; אויך מחבר געווען „שאלות ותשובות", אין וועלכע עס איז אויך פאראן פיל מאטעריאל פאר דער געשיכטע און לעבנס־שטייגער פון יידן אין פוילן אין יענער צייט; אויך מחבר געווען „הגהות הב"ח" צו דער גמרא און רא"ש ווי אויך קבלה־ספרים. איינער פון ב"חס איידעמס איז געווען רבי דוד הלוי, מחבר פון ט"ז. — זע בץ, „לקורות היהודים בפולין"; וועטשטיין, „קדמוניות מפנקסאות ישנים"; צונץ, „עיר הצדק".

סכך זע „סוכה".

סלאנימסקי, חיים זעליג, חז"ם (1810 אין ביאליסטאק — 1904 אין ווארשע), געלערנטער, פאפולאריזאטאר פון וויסנשאפט אין העברעאיש, רעדאקטאר און גרינדער פון „הצפירה" (אין יאר 1862), דירעקטאר פון ראבינער־סעמינאר אין זשיטאמיר, צענזאר פון דער רוסישער רעגירונג איבער יידישע ספרים. אחוץ א גרויסער צאל ארטיקלען, האט סלאנימסקי אויך מחבר געווען „מוסדי חכמה" אויף אלגעברע (ווילנע 1834), „כוכבא דשביט" (איבער קאמעטן), „יסודי חכמת השיעור" אויף אריטמעטיק, אלגעברע, געאמעטריע, טריגאנאמעטריע, דיפערענציאלן און אינטעגראלן, „יסודי העבור" איבער דער געשיכטע פון יידישן קאלענדאר, „מציאות הנפש".

סלושטש, נחום (געבוירן 1872 אין אדעס), געלערנטער, רייזנדער, שריפטשטעלער, ארץ־ישראל־טוער, מיטארבעטער אין פיל יידישע צייטונגען; מחבר פון „קורות הספרות העברית החדשה", „האנוסים בפורטוגל" (געדרוקט אין „רשומות"), „דהיה כהינה" (איבער א יידישע הערשערין אין צפון אפריקע אין 7טן יארהונדערט), „באיי הים".

סליחות נאמען פון תפילות און פיוטים, אז גאט זאל מוחל זיין („סלח", פארגעבן, מוחל זיין) די עבירות. סליחות ווערן געזאגט פון זונטיק פאר ראש השנה (די ספרדים זאגן פון 2טן טאג אין חודש אלול אן) און אויב ראש השנה איז מאנטיק אדער דינסטיק, זאגט מען פון זונטיק פריער, ביז יום כפור. די ערשטע סליחות ווערן אין טייל ערטער געזאגט 12 אזייגער ביינאכט; אין אלגעמיין איז דער מנהג צו זאגן סליחות פארטאג, און דערפון איז דער אויסדרוק „אויפשטיין צו סליחות". אחוץ אין די דאזיקע הויפט־סליחות־טעג, זאגט מען סליחות אויך אין יעדן תענית (דער יסוד פון סליחות איז געווען צוערשט נאר פאר

תעניתים) ווי צום גדליה, עשרה בטבת, אסתר־תענית, שבעה עשר בתמוז (תשעה באב זאָגט מען קינות), ווי אויך ערב ראש חודש צו יום כפור קטן, און אויך ווען מען פאַסט מאָנטיק און דאָנערשטיק (בה״ב, מאָנטיק, דאָנערשטיק און מאָנטיק, נאָך פּסח און סוכות, ווי אויך שובבים ת״ת; די ווינטער־וואָכן פון דער סדרה שמות ביז דער סדרה תצוה). דאָס ערשטע מאָל געפינען מיר דאָס וואָרט „סדרי סליחה״ פאַר די דאָזיקע תפילות אין „תנא דבי אליהו זוטא״ פּרק כ״ג; טייל טעקסטן פון די סליחות („מי שענה״ און אַנדערע) געפינען מיר שוין אין דער משנה און גמרא (תענית פּרק ב׳). די פּיוטים פון די סליחות האָבן מחבר געווען די פּייטנים און דיכטער ווי רבנו גרשום, רבי שלמה אבן גבירול, רש״י, רבי אלעזר רקח און אַנדערע; די סליחות אַנטהאַלטן אויך קלאָג־לידער אויף פאַרשידענע גזרות אויף יידן, ווי גזרת תתנ״ו (קרייץ־פאַרער אין יאָר 1096), און זאָגאַר אויף שפּעטערע גזרות (קאָזאַקן־שחיטות אין אוקראַינע אין יאָר ת״ח) דורך רבי יום־טוב ליפּמאַן העליר (תוספות יום־טוב), רבי שבתי כהן (ש״ך) און אַנדערע. די ערשטע סליחות זאַמלונג געפינען מיר אין סידור פון רב עמרם גאון (זע זוכוואָרט „סידור״). די ערשטע סליחה איז געדרוקט געוואָרן אין שונצינו 1487; פון דעמאָלט אָן זענען געדרוקט געוואָרן סליחות הונדערטער מאָל; די סליחות זענען איבערזעצט געוואָרן אין פיל שפּראַכן, אויך אין יידיש. די סליחות זענען אויך פאַרשידן לויט די מנהגים פון לענדער (מנהג ספרד, מנהג אשכנז, מנהג תימן, מנהג איטאַליע און אַנדערע). — זע עלבויגן, „תולדות התפלה והעבודה בישראל״ צום סוף; — זע זוכווערטער „אלול״, „והוא רחום״, „חצות״, „ימים נוראים״, „סידור״, „פּיוט״.

סלמנדרא אין גריכיש אַ סאָרט קרעט; לויט דער אגדה אין מדרש תנחומא (סדרה וישב) ווערט די סלמנדרא געבוירן פון פייער וואָס ברענט 7 טעג און נעכט נאָכאַנאַנד, און ווען אַ מענטש שמירט זיך אָן מיטן בלוט פון סלמנדרא קאָן אים קיין פייער נישט שאַטן. די לעגענדע וועגן סלמנדרא איז געווען פּאָפּולער ביי יידן דורך דער גאַנצער צייט פון מיטלאַלטער ביז דער נייער צייט (ווערט געבראַכט אין „ספר חסידים״ און שפּעטערע ספרים).

סמאל (ס״ם), דער העכסטער פון אַלע שלעכטע מלאכים אין הימל; אין מדרש און גמרא ווערט ער באַטראַכט אַלס דער שר פון עשו (מכות י״ג), וואָס איז מקטרג אויף יידן, און אויך אַלס דער מלאך המות (מדרש דברים רבה י״א); אין פּרקי דרבי אליעזר י״ד ווערט געזאָגט, אַז סמאל איז געווען צוערשט אַ הייליקער מלאך, נאָר גאָט האָט אים און זיין כת אַראָפּגעוואָרפן פון הייליקן הימל. אין דער קבלה ווערט ער באַטראַכט אַלס דער קוואַל פון טומאה און עבודה זרה. און די קבלה האַלט, אַז משיח וועט נישט קאָנען פריער קומען נאָר ווען סמאל וועט ווערן באַזיגט; די לעגענדע וועגן יוסף דילה ריינא דערציילט, ווי דילה ריינא האָט שוין געהאַט באַזיגט סמאלן, נאָר דערנאָך האָט ער געמאַכט איין פעלער, געגעבן דעם געפאַנגענעם סמאל עפּעס צו שמעקן, און דערמיט האָט סמאל צוריקבאַקומען זיין כח. — פאַראַן אַ מנהג נישט צו דערמאָנען דעם נאָמען סמאל בפירוש נאָר אין ראשי תבות ס״ם, אָדער „סמך־מים״. — קאָהוט אין „ערוך השלם״ (זוכוואָרט „סמאל״) ברענגט עטלעכע דערקלערונגען צום וואָרט סמאל: „סם עליון״ (העכסטער גיפט), „סמא״ (דער העכסטער), פון פּערסישן „אשמא״

(דער העכסטער שר); לויט אַנדערע מיי־
נונגען פון וואָרט „שמאל“, לינק.

סמאָלענסקין, פּרץ (1840 איז מאָ־
נאַסטירישטשע, רוסלאַנד — 1885 אין
מעראַן), העברעאישער שריפטשטעלער
און פּובליציסט, קעמפער פאַר דער אויפ־
לעבונג פון העברעאיש, טעאָרעטיקער פון
דער יידישער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג;
אין דער יוגנט, אַלס יתום, האָט ער פיל
געליטן, געוואַנדערט, געווען אַ געוויסע
צייט אין הויף פון ליובאַוויטשער רבי;
געלערנט אין ישיבות, נאָכער אַוועק קיין
אָדעס, געלערנט שפּראַכן; 1867 געשריבן
דעם ערשטן מאמר אין המליץ; נאָכער
געווען אין פּראַג, ווין, וואו ער איז גע־
ווען פּירער און מגיה אין דער העברעאי־
שער אָפּטיילונג פון אַ דייטשער דרוקע־
ריי. אין ווין האָט ער געגרינדעט דעם
העברעאישן מאָנאַט־זשורנאַל „השחר“
(1868 — 1884); 1878 האָט ער גע־
גרינדעט די וואָכנשריפט „המביט“;
1874 איז ער געפאָרן אַלס דעלעגאַט פון
„אַליאַנס“ אויסצופאָרשן די לאַגע פון
יידן אין רומעניע; 1885 איז ער גע־
שטאָרבן אויף שווינדזוכט. — סמאָלענ־
סקין האָט פאַרעפנטלעכט זיינע הויפּט־
ווערק אין „השחר“; פון איין זייט האָט
ער אין „השחר“ געפירט אַ קאַמף פאַר
השכלה, און גלייכצייטיק האָט ער באַ־
קעמפט די „בערלינער השכלה“, די אַסי־
מילאַציע, אַרויסטרעטנדיק אפילו קעגן
מענדלסאָנען; אין זיינע מאמרים „עם
עולם“, „עת לטעת“ האָט ער באַגרינדעט
זיין מיינונג וועגן דעם נאַציאָנאַלן כאַ־
ראַקטער פון יידישן פאָלק; פון זיינע
דערציילונגען זענען די פּאָפּולערסטע גע־
ווען דער „התועה בדרכי החיים“, „קבו־
רת חמור“, וועלכע האָבן געהאַט גרויס
דערפאָלג אין די קרייזן פון ישיבה־בחו־
רים אין רוסלאַנד, פּוילן און ליטע און
האָבן געהאָלפן צו פאַרשפּרייטן דעם
דראַנג צו השכלה צווישן יידן; ער האָט
אויך געשריבן „הגמול“, „שמחת חנף“,
„גאון ושבר“, „נקם ברית“. אַרום דעם
„השחר“ האָבן זיך קאָנצענטרירט די
אָנגעזעענסטע העברעאישע שריפטשטע־
לער אין יענער צייט (ליליענבלום, דר.
שלמה רובין, בראַנדשטעטער, י. ל. גאָר־
דאָן, און אַנדערע). — זע בריינין, „פּרץ
בן משה סמולנסקין חייו וספריו“ (וואַר־
שע 1907); בריינין האָט אויך אַרויס־
געגעבן אַ זאַמלונג „מכתבים“ בריוו פון
סמאָלענסקין צו זיינע פריינט. דער
„התועה“ און אַ ריי אַנדערע דערציי־
לונגען זענען איבערזעצט אין יידיש.

סמבטיון נאָמען פון אַ לעגענדאַרן
טייך, וועלכער וואַרפט אַ גאַנצע וואָך
שטיינער און אין שבת רוט ער, און אין
יענער זייט טייך געפינען זיך די עשרת
השבטים. דער טייך הייסט „סמ־
בטיון“ (פון וואָרט „שבת“, „סאַבאַט“)
און „סנבטיון“; די אגדה וועגן דאָזיקן
טייך איז פאַראַן אין סנהדרין ס"ה —
אין נאָמען פון תנא רבי עקיבא; אָבער
די לעגענדע וועגן טייך איז געווען פאַר־
שפּרייט נאָך פריער (פּלאַוויוס אין מל־
חמות ספר ז', פּליניוס); וועגן דעם, אַז
אין יענער זייט סמבטיון געפינען זיך די
עשרת השבטים, איז פאַראַן אין ירושלמי
סנהדרין פּרק י', „אחת לפנים מנהר סמ־
בטיון“; שפּעטער ווערט די לעגענדע
געבראַכט אין דעם ספור פון אלדד הדני;
אין די שבת־זמירות „מה יפית“ און
„יום שבת קודש“ ווערט דערמאָנט דער
סמבטיון; אין פיל צייטן האָבן פאַרשי־
דענע יידישע רייזנדער געפּרוּווט צוצו־
קומען צום טייך סמבטיון און צו געפינען
די עשרת השבטים. פּרטים ביי לאַזאַר
אין זיין בוך „עשרת השבטים“, אויך אין
ערוך השלם פון קאָהוט (ערך „סמ־
בטיון“). — זע זכוורטער „אלדד הד־
ני“, „הרי חושך“, „עשרת השבטים“.

סמיכה (אָנלעגען), אין די אַלטע צייטן פון בית שני און שפּעטער אין דער צייט פון תלמוד איז געווען איינגעפירט ביי יידן, אַז איין דור חכמים האָט געגעבן סמיכה צום צווייטן דור חכמים און דער־מיט זענען די, וועלכע האָבן באַקומען סמיכה, געווען באַרעכטיקט צו פּסקענען נישט נאָר סתם שאלות נאָר אויך צו קנסענען, שטראָפן; לויט דער טראַדיציע האָט די דאָזיקע סמיכה זיך געצויגן פון איין דור צום צווייטן צוריק ביז משה רבנו, וועלכער האָט געגעבן סמיכה צו יהושע בן נון (דברים ל״ה, כי סמך משה את ידיו עליו); אין דער צייט פון די גזרות נאָך דער בר־כוכבא־מלחמה האָט די רוימישע רעגירונג פאַרבאָטן סמיכה אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף; אָבער די גמרא סנהדרין י״ד דערציילט, אַז רבי יהודה בן בבא האָט יענער צייט יאָ סומך געווען 5 תנאים רבי מאיר, רבי יהודה, רבי שמעון, רבי יוסי און רבי אלעזר בן שמוע. וועגן דעם ווען די סמיכה איז בטל געוואָרן זענען פאַראַן פאַרשידענע מיינונגען. עס ווערט אָנגענומען, אַז דאָס איז פאָרגעקומען צוזאַמען מיטן אָפּשאַפן די נשיאות (זע זוכוואָרט „נשיא״) אין 4טן יאָרהונדערט. — אין יאָר 1538 האָבן אַ גרופּע רבנים אין ארץ־ישראל, אין צפת, מיט רבי יעקב בירב אין דער שפּיץ באַנייט די סמיכה, און צווישן די וואָס האָבן באַקומען סמיכה זענען געווען רבי יוסף קארו (מחבר פון שלחן ערוך), רבי משה די טראַני און אַנדערע; קעגן דער סמיכה־באַנייאונג איז אַרויסגעטרעטן שאַרף דער דעמאָלטיקער רב אין ירושלים רבי לוי בן חביב (זע „חביב״), דער רלב״ח, און עס איז אַנטשטאַנען אַרום דעם אַ שאַרפע מחלוקה (פּרטים אין די תשובות מהרלב״ח); די סמיכה־באַנייאונג איז אָפּגעשאַפט געוואָרן. — מיטן נאָמען סמיכה רופט מען אויך היינט דאָס געבן דאָס רעכט צו אַ למדן צו ווערן אַ רב; אָבער דאָס איז נישט די סמיכה מיט די ברייטע רעכט פון די אַלטע צייטן. — וועגן דער געשיכטע פון סמיכה איז פאַראַן פון חיים יחיאל באַרנשטיין „משפט הסמיכה וקורותיה״ אין זאַמלבוך „התקופה״.

סנבלט אַ שומרוני, דער פּערסישער גאָווערנאָר אין שומרון אין דער צייט פון עזרא ונחמיה; געהייסן „התורוני״; אין ספר נחמיה ווערט דערציילט, ווי ער האָט געוואָלט שטערן די יידן צו בויען די מויערן פון ירושלים; איינער פון די יידישע כהנים, מנשה, אייניקל פון כהן גדול אלישוב, האָט חתונה געהאַט מיט סנבלטס טאָכטער, ער איז דעריבער פאַרטריבן געוואָרן פון ירושלים, און ער האָט געגרינדעט אַ בית המקדש אויפן הר גריזים. — זע „שומרונים״.

סנדק נאָמען פון דעם, וואָס האַלט דאָס קינד צום ברית; דאָס האַלטן דאָס קינד הייסט „סנדקאות״; דאָס וואָרט איז פון גריכישן „סינדיקוס״ (פאַרשטייער); דער „ערוך השלם״ (ערך „סנדק״) טייטשט דאָס וואָרט פון גריכישן „סינטעקנאָס״. דאָס וואָרט ווערט געבראַכט שוין אין די מדרשים (מדרש תהלים אויפן פּסוק „כל עצמותי תאמרנה״, תהלים ל״ה, אין „ילקוט״ תשכ״ג), דאָס סנדקאות פלעגט געווינלעך געהערן צום רב פון דער שטאָט. — זע זוכוואָרט „מילה״.

סנה אַ קליינער דאָרן־בוים; אין שמות ג׳ ווערט דערציילט, אַז ווען משה האָט געפּאַשעט די שעפּסן פון זיין שווער יתרו אין דער מדבר האָט ער געזען ווי אַ סנה ברענט אין פייער און ווערט נישט פאַרברענט; ער איז צוגעגאַנגען צום סנה, און דעמאָלט האָט ער געהערט ווי גאָט זאָגט צו אים, אַז ער זאָל גיין אַרויס־

נעמען די יידן פון מצרים; אין דברים ל"ג געפינען מיר דעם אויסדרוק „שכני סנה".

סנהדרין נאמען פון העכסטן יידישן געריכט אין ירושלים אין דער שפעטער צייט פון 2טן בית המקדש; דאס ווארט שטאמט פון גריכישן „סינעדריאן", וואס איז דער טייטש „די פארזאמלונג פון די עלטסטע"; דאס ווארט טרעפן מיר זייער אפט אין משנה און גמרא (די מסכתא סנהדרין און אנדערע) און אויך ביי פלאוויוס (קדמוניות ספר י"ר). די משנה סנהדרין א' זאגט, אז עס זענען געווען א „סנהדרין גדולה (גרויסע) פון 71 מיטגלידער. און א „סנהדרין קטנה" (קליינע) פון 23 מיטגלידער. די סנהדרין גדולה איז געזעסן אין ירושלים, אין דער לשכת הגזית, ביים בית המקדש, און אירע רעכט זענען געווען זייער ברייטע; זי האט דעצידירט וועגן ארויסטרעטן אין מלחמה, משפטן א גאנצן שבט און אנדערע. די סנהדרין קטנה איז געווען אין די גרעסטע צענטראלע פראווינץ-שטעט, און זי האט געהאט רעכט ארויסצוגעבן טויט-אורטיילן. די תוספתא סנהדרין פרק ח' זאגט, אז דער פרעזידענט פון דער סנהדרין גדולה איז געווען דער נשיא (זע זוכווארט „נשיא"); אין סנהדרין י"ז ווערט געזאגט, אז די 71 מיטגלידער (שבעים ואחד זקנים) פון די סנהדרין האבן געמוזט זיין געלערנט נישט נאר אין יידישע זאכן, נאר אויך אין אנדערע לימודים, קענען פרעמדע שפראכן (70 שפראכן, שבעים לשון), כשוף. די גמרא ראש השנה ל"א זאגט, אז די סנהדרין זענען פאר דעם חרבן פון 2טן בית המקדש אריבער צוערשט פון לשכת הגזית צו חנות (ארט ביים בית המקדש), פון דארט אין דער שטאט ירושלים, פון ירושלים איז זי ביים חרבן אוועק אין דער שטאט יבנה, פון יבנה קיין אושא, פון אושא צוריק קיין יבנה, פון יבנה ווידער קיין אושא, פון דארט קיין שפרעם (ארט לעבן חיפה), פון דארט קיין בית שערים, פון דארט קיין צפורי, און צולעצט קיין טבריה, וואו זי איז בטל געווארן צוזאמען מיט דער אפשאפונג פון דער נשיאות. לויט אן אנדערער מיינונג (סוטה מ"ח „משבטלה סנהדרין") איז די סנהדרין אפגעשאפט געווארן מיטן חרבן בית שני. — נישט ווייט פון ירושלים ווייזט מען אן אויף א מערה (הייל), וואו עס זאלן האבן געווען די קברים פון סנהדרין. — נאפאלעאן האט 6טן אקטאבער 1806 צונויפגערופן קיין פאריז א רבנים-קאנפערענץ און געפרואווט באנייען צוריק די סנהדרין, וועלכע זאלן קאנען ענדערען טייל דינים פון דער אידישער רעליגיע; דער פרעזידענט פון סנהדרין איז געווען דער שטראסבורגער רב, ר' דוד זינצהיים. די ערשטע זיצונג איז פארגעקומען דעם 9טן פעברואר 1807 (וועגן דעם האט מען דעמאלט ארויסגעגעבן א ספר „תפילת ישרים"). די סנהדרין האט נישט לאנג עקזיסטירט. — וועגן דעם צוזאמענשטעל און קאמפעטענצן און געשיכטע פון סנהדרין אין דער אלטער צייט איז פאראן א גרויסע מיינונגספארשידנקייט צווישן די געלערנטע היסטאריקער. ביכלער אין זיין דייטש ווערק „דאס סנהדריום" האלט, אז די באשרייבונגען פון סנהדרין אין דער משנה און גמרא זענען נישט געווען פארווירקלעכט אין ירושלימער סנהדרין, און אז נישט דער נשיא איז געווען דער פארזיצער, נאר דער כהן גדול. זע אויך רייפמאן „סנהדרין" (בערדיטשעוו 1888); זע הלוי „דורות הראשונים" (אין באנד פון בית שני).

סנהדרין מסכתא משניות אין סדר

נזיקין, 11 פרקים, האט אויך תוספתא (14 פרקים) און גמרא בבלי און ירושלמי, באהאנדלט די ענינים פון יידישן געריכט־צוזאמענשטעל, קאמפעטענץ פון פארשידענע געריכטן, עדות, אויספארשונגס־פראצעדור, שטראף־קאדעקס, און דער לעצטער פרק איז וועגן עולם הבא. — לויט טייל איז סנהדרין און מכות געווען איין מסכתא.

סנחריב מלך פון אשור (705 — 681 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג); אין יאר 701 מארשירט מיט אן ארמיי אויף ארץ־ישראל און באלאגערט ירושלים בעת דער הערשאפט פון חזקיה מלך יהודה; דער ספר מלכים ב׳ י״ט און ישעיה ל״ז דערציילט, אז א מלאך האט אויסגעהרגעט אין דער אשור־ארמיי ביינאכט 180 טויזנט מאן, און סנחריב האט געמוזט צוריקקערן קיין אשור, וואו זיינע צוויי זין האבן אים דערמארדעט. — זע „חזקיה״.

סעדיה גאון, רב איינע פון די גרעסטע פערזענלעכקייטן אין דער יידישער געשיכטע, גאון אין דער ישיבה אין סורא אין בבל, פוסק, פילאזאף, מפרש התנ״ך; רב סעדיה איז געבוירן געווארן ט״ז ניסן ד׳ אלפים תרנ״ב (892) אין מצרים (לויט איין מיינונג מיט 10 יאר פריער) און געשטארבן אין סורא אין בבל כ״ו אייר תש״ב (942); מען האט אים גערופן אויך „אל פיומי״; אין ראשי תבות ווערט ער געשריבן רס״ג (רב סעדיה גאון). פון זיינע יונגנט־יארן איז אונז ווייניק באקאנט; מען ווייסט נאר, אז אלט זייענדיק 20 יאר האט ער געשריבן דעם ספר „האגרון״, און אלט זייענדיג 23 יאר האט ער געשריבן א ספר קעגן די קאראאימער (קראים); אין זעלבן יאר (915) האט ער זיך באזעצט אין ארץ־ישראל; דארט האט ער געוואוינט 13 יאר און איז בארימט געווארן אלס למדן דורך זיין חבור וועגן יידישן קאלענדאר „ספר המועדים״ קעגן בן מאיר. אין יאר 928 האט מען אים אויפגענומען אלס גאון (ראש ישיבה) אין דער גרעסטער ישיבה אין בבל, אין סורא. א דאנק רב סעדיה גאון איז די ישיבה געווארן נאכמער בארימט. אין 2 יאר שפעטער איז אויסגעבראכן א מחלוקה צווישן רב סעדיה און דעם ריש גלותא דוד בן זכאי; מען האט זיך קעגנזייטיק געלייגט אין חרם; בן זכאי האט געהאט מער מאכט ביי דער רעגירונג, און רב סעדיה האט געמוזט זיך באהאלטן 7 יאר. אין יאר 937 איז געקומען צו א שלום צווישן זיי; אבער די מחלוקה האט אויף אים שלעכט געווירקט, און אין 5 יאר שפעטער, איז עלטער פון 50 יאר איז רב סעדיה געשטארבן, ווי עס שרייבט א דאקומענט פון יענער צייט, „מתוך מרה שחורה״. פארביטערט. — הגם רב סעדיה איז געשטארבן פארהעלטניסמעסיק יונגערהייט, אין עלטער פון 50 יאר, און האט פיל געליטן, איז זיין טעטיקייט געווען א פארשידנארטיקע און א זייער רייכע. ער האט איבערזעצט תנ״ך און משניות אויף אראביש און אויך געשריבן צו זיי פירושים, וועלכע ווערן אויך היינט באטראכט פאר וויסנשאפטלעכע; ער האט געשריבן דעם „ספר הירושות״ (הלכה) אויף אראביש; „ספר המועדים״ (קעגן בן מאיר); „אגרון״ אויף דקדוק; „סידור״ (סדר התפילות); „פיוטים״; פירוש אויף דעם ספר „יצירה״; ספר קעגן ענן דעם גרינדער פון דער קאראאימער־סעקטע; „ספר הגלוי״ (קעגן בן זכאי). אבער אמבארימטסטן איז זיין הויפט־ספר „אמונות ודעות״ (געשריבן אין אראביש, איבערזעצט אין העברעאיש דורך רבי יהודה אבן תבון). ער האט כמעט דער ערשטער אין מיטלאלטער גע־

פראוווט געבן די פילאָזאָפֿישע באַגרינ-
דונג פון די יסודות פון דער יידישער
רעליגיע און אויפֿווייזן, אַז זי איז נישט
אין סתירה צו דער פילאָזאָפֿיע און אַנ-
דערע וויסנשאַפֿטן. אַלע שפּעטערע יידי-
שע רעליגיעזע פילאָזאָפֿן (רבי אברהם בן
דוד האב״ד דער ערשטער, רבנו בחיי
„חובות הלבבות״, דער אבן עזרא,
רמב״ם) זענען געווען אונטער זיין איינ-
פלוס. מען קאָן זאָגן, אַז ער איז דער
גרינדער פון דער יידישער רעליגיעזער
פילאָזאָפֿיע (אויב מען זאָל נישט רעכע-
נען פילאָן פון אַלעקסאַנדריע פון די על-
טערע צייטן, און אַלמאַקאַמאַץ פון שפּע-
טער). רב סעדיה האָט אָוועקגעשטעלט
די עקרים פון דער יידישער אמונה:
מציאות השם (די עקזיסטענץ פון גאָט),
אחדות השם (אַז גאָט איז איינער), ברי-
את העולם (אַז די וועלט איז באַשאַפֿן
געוואָרן יש מאין, פון גאָרנישט, און אַז
זי עקזיסטירט נישט פון אייביק אָן),
מציאות הנפש (די עקזיסטענץ פון נש-
מה), תורה מן השמים און נבואה (גאָט
האָט געגעבן די תורה פון הימל און גאָט
האָט געשיקט זיין וואָרט דורך די נבי-
אים), בחירה חפשית (דער מענטש האָט
אַ פֿרייען ווילן), שכר ועונש (באַלוינונג
אויף יענער וועלט פאַר מצוות, און באַ-
שטראָפֿונג פאַר עבירות). צו די פילאָ-
זאָפֿישע עקרים (מציאות השם און אַזוי
ווייטער) ברענגט רב סעדיה גאון באַ-
ווייזן פון דער פילאָזאָפֿיע. ער האָט גע-
האַט אויך אַ גרויסן איינפלוס אין זיין
קאַמף קעגן די קאַראַאימער און קעגן
דעם פריידענקער חיוי הבלכי (זע זוכ-
וואָרט „חיוי״). — וועגן לעבן פון רב
סעדיה איז פאַראַן אַ בריוו פון זיין זון
רב דוסא צו רבי חסדאי שאַפּרוט אין
שפּאַניע (געברענגט אין „סדר הקבלה״
פון ראב״ד), ווי אויך אין בריוו (אגרת)
פון רב שרירא גאון. — אַ גרינטלעכע
אָפּהאַנדלונג וועגן רב סעדיה האָט גע-
שריבן ראַפּאָפּאָרט אין זיין „תולדות רב
סעדיה גאון״ (אין די באַמערקונגען צום
סוף); אַ כמעט פולשטענדיקע אויסגאַבע
פון רב סעדיהס ספרים איז דערשינען
אין פּאַריז 1893 — 1899 דורך דערענ-
בורג, באַכער און מילער מיט איינליי-
טונגען און באַמערקונגען. — זע אויך
ווייס „דור דור ודורשיו״ חלק ד׳.

סעמועל הערבערט, לאָרד (גע-
בוירן 1870 אין ענגלאַנד), ענגלישער פּאָ-
ליטישער פירער, ליבעראַל, געווען עט-
לעכע מאָל מיניסטער אין ענגלאַנד. אין
די יאָרן 1920 — 1925 געווען ערשטער
ענגלישער הויך-קאָמיסאַר אין ארץ-ישר-
אל (נציב העליון). אויף זיין נאָמען איז
פאַראַן דער קוואַרטאַל אויפֿן הר הכרמל
„אחוזת שמואל״.

סעפּטואַגינטע (70), נאָמען פון דער
עלטסטער איבערזעצונג פון תנ״ך אין
דער גריכישער שפּראַך; מען רופט איר
„תרגום השבעים״; דער נאָמען שטאַמט
פון דער לעגענדע, וואָס ווערט געבראַכט
אין דעם „בריוו פון אַריסטעאַס״, אַז
דער עגיפּטישער קעניג פּטאָלאָמעאוס
פילאַדעלפוס דער 2טער (אין די יאָרן
285—247 פאַר דער געוויינלעכער צייט-
רעכענונג) האָט איינגעלאַדן צו זיך 72
יידישע חכמים פון ארץ-ישראל און זיי
האָבן איבערזעצט דעם תנ״ך אויף גרי-
כיש, וואָס איז דעמאָלט געווען די
שפּראַך פון דער אינטעליגענץ און דער
הערשנדער דינאַסטיע אין עגיפּטן. דער
ספּור ווערט אויך געבראַכט אין דער
גמרא מגילה ט׳. אין דער לעגענדע
ווערט אויך דערציילט, אַז יעדער פון די
72 זקנים איז געזעסן אין אַ באַזונדער
צימער און עס איז געווען אַ נס, וואָס
זיי האָבן אַלע איבערזעצט גלייך. דער
בריוו פון אַריסטעאַס שטאַמט זיכער פון
אַ שפּעטערער צייט, פון 1טן יאָרהונ-

דערט; וואס אנבאלאנגט דער סעפטואגינטע איז דורך פיל פארשער באוויזן געווארן (לויט דעם שפראך־סטיל), אז זי איז געמאכט געווארן אין פארשידענע צייטן; עס זענען אין דער סעפטואגינטע פאראן ווערטער, וועלכע שטימען נישט מיט אונזער העברעאישן טעקסט פון תנ״ך. די סעפטואגינטע האט געהאט א זייער גרויסע באדייטונג פאר דער גייסטיקער אנטוויקלונג פון די העלעניזירטע יידן סיי אין עגיפטן סיי אין אנדערע לענדער (זע „העלעניזם״). פון דער סעפטואגינטע איז געמאכט געווארן די קריסטלעך־לאטיינישע תנ״ך־איבערזעצונג „וואולגאטא״; די סעפטואגינטע האט באקאנט געמאכט די נישט־יידישע וועלט מיט דער יידישער רעליגיע און יידישע אנשויאונגען. וועגן דער סעפטואגינטע זענען געשריבן געווארן פיל ביכער. — זע שטיין „פילון האלכסנדרוני״ (ווארשע תרצ״ז), ווייס „דור דור ודורשיו, חלק א׳, קאמינקא „לפתרון חידת הנוסחאות בתרגום השבעים״ אין „מזרח ומערב (תרפ״ט).

סערביע זע „יוגאסלאוויע״.

ספורנו, עובדיה (לערך 1475 — 1550), מפרש פון תורה און דאקטאר אין איטאליע; ער איז געווען אויך דער לערער פאר העברעאיש פון געלערנטן הומאניסט רייכלין; זיין פירוש אויף תורה איז געדרוקט געווארן פיל מאל אויך צוזאמען מיט די חומשים; ער האט אויך מחבר געווען א פירוש אויף שיר השירים, קהלת, תהלים, יונה, חבקוק און זכריה. וויכטיק איז אויך זיין ספר „אור עמים׳, קריטישע פילאזאפישע באמערקונגען; ער האט דאס איבערזעצט אין לאטיין. פאראן פון אים א פירוש אויף פרקי אבות; אויך אפהאנדלונגען איבער מאטעמאטיק, דקדוק, דרשות (אין כתב יד).

ספיר, יעקב הלוי (1822 אין ליטע—1885 אין ירושלים); רייזנדער אין די מזרח־לענדער; אין עלטער פון 10 יאר איז ער געקומען מיט זיין פאטער קיין ארץ־ישראל; אין 1858 איז ער געפארן אלס שד״ר (דעלעגאט צו זאמלען געלט „שליחא דרבנן״) אין ווייטע מזרח־לענדער פאר ארץ־ישראל־יידן. ער האט דורכגערייזט גאנץ עגיפטן, תימן, אינדיע, כינע און אויסטראליע, און אומעטום, וואו ער איז געקומען, האט ער אויסגעפארשט דאס יידישע לעבן, די מנהגים, דעם יידישן פאלקלאר, און דאס אלץ באשריבן אין זיין בוך „אבן ספיר״ אין 2 בענדער (געדרוקט דורך דער „מקיצי נרדמים״ (ליק 1866, מיינץ 1874).

ספירה (ציילן), אין חומש ויקרא כ״ג ווערט געזאגט, אז מען זאל „ממחרת השבת״, פון צומארגנס פון שבת, פון טאג ווען מען ברענגט דעם עומר, דעם קרבן פון דער ערשטער תבואה, אפציילן 7 גאנצע וואכן, און דערנאך מאכן דעם יום־טוב שבועות. די יידישע טראדיציע טייטשט „ממחרת השבת״ מיינט מען „צומארגנס פון 1טן טאג יום־טוב פסח״ (אין קעגנזאץ צו דער אלטער סעקטע צדוקים וואס האבן געטייטשט אז דאס מיינט מען פון זונטיק אין דער וואך פון פסח; זע גמרא מנחות ס״ה); דערפון איז די מצוה צו ציילן יעדן ביינאכט פון דער צווייטער נאכט פסח אן, 49 טעג ביז דער נאכט פון ערב שבועות; דאס דאזיקע ציילן רופט מען „ספירה״, און די דאזיקע 49 טעג הייסן ספירה־טעג, און אויך סתם ספירה. דאס ציילן קומט פאר: מען מאכט א ברכה „על ספירת העומר״ און מען זאגט די ערשטע נאכט „היום יום אחד״, דאס הייסט „היינט איז איין טאג צום עומר״; צומארגנס זאגט מען אנשטאט „יום אחד״, „שני

ימים" (צוויי טעג), איבערמארגנס „של־
שה ימים" און אזוי כסדר. ווען עס איז
א וואך זאגט מען „שבעה ימים שהם
שבוע אחד" (7 טעג, וואס זענען איין
וואך) און אזוי כסדר, ציילט מען סיי די
טעג סיי די וואכן (מנחות ס"ו). — מיט
די ספירה־טעג זענען פארבונדן געוויסע
מנהגים. עס איז א געוויסע טרויער־
צייט. עס קומען נישט פאר קיין חתו־
נות, מען שערט זיך נישט אפ; אז אויס־
נאם איז ל"ג בעומר, ווען מען מאכט
יא חתונות און מען שערט זיך יא אפ.
די דערקלערונגען פאר דעם דאזיקן טרוי־
ער זענען פארשידענע. לויט טייל מיי־
נונגען, ווייל דעמאלט זענען געשטארבן
די 24 טויזנט תלמידים פון רבי עקיבא
(דערמאנט אין גמרא יבמות ס"ב), און
די מאדערנע היסטארישע פארשונג
מיינט, אז דאס האט א שייכות מיט
דער מלחמה פון בר כוכבא. לויט אן
אנדערער מיינונג שטאמט דאס פון
גזרות אין מיטלאלטער פון די קרייץ־
פארער (גזרת תתנ"ו און שפעטער). —
די קבלה פארבינדט דאס ציילן ספירה
צוזאמען מיט די עשר ספירות פון דער
קבלה, און די מקובלים באטראכטן יעדן
טאג פון ספירה אלס א צוזאמענשטעל
פון צוויי ספירות, דער ערשטער טאג
„חסד שבחסד" און אזוי ווייטער. — זע
זוכווארט „ל"ג בעומר".

ספירות זע „קבלה".

ספעקטאר, יצחק אלחנן (1817
— 1896 אין קאוונע), רב און פוסק,
כלל־טוער, פון 1864 רב אין קאוונע (דע־
מאלט רוסלאנד, היינט הויפט־שטאט פון
ליטע), וואו ער האט אויך געגרינדעט די
קאוונער ישיבה; מחבר פון ספרים שא־
לות ותשובות „באר יצחק", „נחל
יצחק", עין יצחק; אויף זיין נאמען איז
פאראן אין ניו־יארק דער ארטאדאקסי־
שער רבנים־סעמינאר „ישיבת רבי יצחק
אלחנן".

ספר, ספרים מיטן נאמען ספר האט
מען אמאל אין דער תנ"ך־צייט באַ־
צייכנט יעדע געשריבענע זאך, יעדן גע־
שריבענעם דאקומענט און דער שרייבער
האט געהייסן „סופר"; א גט האט גע־
הייסן „ספר כריתות" (חומש דברים
כ"ד); דער פארקויפס־דאקומענט האט
געהייסן „ספר המקנה" (ירמיה ל"ב).
אבער ספר האט אויך געהייסן א גע־
שריבן בוך (קהלת י"ב „עשות ספרים
הרבה אין קץ"). שפעטער האט מען
מיט ספר (מערצאל „ספרים") אנגערופן
ביכער. אין דער יידישער שפראך האט
מען געמאכט אן אונטערשיד צווישן
„ספר", וואס האט באצייכנט א בוך פון
רעליגיעזן אינהאלט, און „בוך", וואס
האט באצייכנט א בוך פון וועלטלעכן
אינהאלט. — זע זוכווערטער „אינקונא־
בעלן", „ביבליאגראפיע", „ביבליא־
טעק", „דרוק", „הקדמה", „מגילה",
„סופר", „ספר תורה".

ספר תורה מיט דעם נאמען באצײ־
כנט מען די 5 חומשים געשריבן אויף
פארמעט אין איין גרויסער מגילה. די
גמרא סנהדרין כ"א זאגט אז עס איז א
מצוה צו שרייבן א ספר תורה. די גמ־
רא מנחות ל"ד זאגט, אז ווער עס
שרייבט אפילו איין אות פון דער ספר
תורה איז אזוי גוט ווי ער וואלט איר
אינגאנצן געשריבן. די ספר תורה
שרייבט א סופר לויט די אנטשפרעכנדע
דינים אויף יריעות פון פארמעט, און די
יריעות ווערן צוגענייט צוזאמען, כדי עס
זאל זיין איין ספר. ביים ענדיקן דאס
שרייבן די ספר תורה ווערט געמאכט א
פייערלעכקייט, וואס מען רופט „סיום
הספר". פרטים זע זוכווארט „סיום".
די ספר תורה ווערט געוויקלט אויף גע־

שניצטע שטעקעלעד („עץ החיימס'') ארומגעוויקלט מיט א גארטל און אנגעטאן אין א מאנטל, אויף וועלכע מען נייט געווײנלעך אוים א מגן דוד. טייל טוען אן די ספר תורה קרוינען. די ספר תורה שטייט אין א שול אדער בית המדרש אין ארון קודש, און מען נעמט איר ארוים צום לייענען אדער צו הקפות אין סוכות צו הושענות און אויך אין שמחת תורה. די הייליקייט פון א ספר תורה איז זייער גרויס, ווען מען זעט טראגן א ספר תורה דארף מען זיך אויפשטעלן (גמרא קדושין ל"ג). עס איז א מנהג אז ווען מען שטייט ווי מען טראגט פארביי די ספר תורה זאל מען איר געבן א קוש. אויב א ספר תורה פאלט אראפ אויף דער ערד איז מען זיך נוהג צו פאסטן א טאג. ווען א ספר תורה ווערט פסול און מען קאן אין איר שוין נישט לייענען דארף מען איר קובר זיין (מגילה כ"ו). עס איז א מנהג, אז איינער וואס האט נישט קיין קינדער, לאזט זיך שרייבן א ספר תורה. — זע זוכווערטער „סופר", „סופרים", מסכתא", „סיום", „קריאת התורה".

ספרא זאמלונג פון הלכות פון תנאים אויפן חומש ויקרא; ווערט אויך גערופן „תורת כהנים" און „ספרא דבי רב" (קידושין ל"ג, ברכות י"א); די גמרא סנהדרין פ"ו זאגט אז די סתם הלכות פון ספרא זענען פון תנא רבי יהודה. לויט דער מיינונג פון רמב"ם איז דער מסדר פון ספרא געווען דער אמורא רב. דער ספרא איז געדרוקט געווארן דאס ערשטע מאל אין ווענעציע 1545, און דערנאך פיל מאל. צום ספרא זענען געשריבן געווארן א סך פירושים. דער געלערנטער אייזיק הירש וויס האט ארויסגעגעבן (אין 1862). דעם ספרא מיטן פירוש פון ראב"ד און אייגענע באמערקונגען און אויך אן איינלייטונג, אין וועלכער ער באהאנדלט די פראגן וועגן דער אנטשטייאונג און צוזאמענשטעל פון ספרא.

ספרא דצניעותא זע „זוהר".

ספרד זע „שפאניע".

ספרדים באצייכענונג פאר יידן, וואס שטאמען אפ פון די פארטריבענע פון שפאניע און פארטוגאל אין ענדע פון 15טן יארהונדערט (וועגן ווארט „ספרד" אלס באצייכענונג פאר שפאניע זע זוכווארט „שפאניע"). מען האט זיי אויך גערופן „שפאניאלן", „פארטוגעזן", „פרענקען"; זיי זענען פאראן לערך 1 מיליאן נפשות, דאס הייסט ביי 6 פראצענט פון אלע יידן. די ספרדישע יידן האבן מיטגעבראכט פון שפאניע אין די גלות-לענדער זייער באזונדערע שפראך, „דזשודיזמא", „שפאניאליש", אויך „לאדינא", וואס איז אלט שפאניש (קאסטיליש) געמישט מיט העבראישע ווערטער. זיי האבן אויך מיטגעבראכט זייערע באזונדערע מנהגים אין דאווענען, אין געוויסע דינים, און איבערהויפט אין זייער לעבנס-שטייגער. די ספרדים האבן אמייסטן זיך באזעצט אין די לענדער פון אמאליקן טערקיי, ווי טערקיי, סיריע, ארץ-ישראל, מצרים, צפון-אפריקע, גריכנלאנד, סערביע, בולגאריע, און אנדערע, ווי אויך אין האלאנד, צפון דייטשלאנד, איטאליע, און א טייל אין ענגלאנד. מיט דער צייט האבן די ספרדים זיך פארשפרייט אויך אין אמעריקע דרום-אמעריקאנישע לענדער. זייער מנהג אין דאווענען, נוסח ספרד, איז אנגענומען געווארן אויך דורך די חסידים פון די אשכנזישע יידן (זע „אשכנזים"). זייער אויסשפראך פון העבראיש (דעם קמץ לעזן ווי א פתח, די ווייכע ת ווי א הארטע תיו וכדומה), די הברה הספר־

דית, איז אנגענומען געווארן אין ארץ־ישראל און אויך אין די מאדערנע העברעאישע שולן אין די גלות־לענדער. פון די ספרדישע יידן (נאכן גרוש שפאניע) זענען געווען אנגעזעענע לומדים און רבנים ווי רבי יוסף קארו (מחבר פון שלחן ערוך), רבי יעקב בי רב, רבי לוי בן חביב, רבי יום־טוב אלגאזי, און פיל אנדערע; אין דער נייער צייט האבן אפגעשטאמט פון די ספרדים ביקאנספילד, מאנטעפיארע און אנדערע אנגעזעענע פערזענלעכקייטן. די ספרדים צייכענען זיך אונטער נאכן נאמען „ס״ט״; די באדייטונג דערפון איז נישט באקאנט. טייל טייטשן עס „ספרדי טהור״, טייל „סימן טוב״. דער העכסטער ספרדישער רב אין ירושלים טראגט דעם טיטל „ראשון לציון״, און אין די טערקישע צייטן האט ער געהאט דעם טיטל „חכם באשי״, ווי עס האבן אויך געהאט דעם דאזיקן טיטל די העכסטע ספרדישע רבנים אין קאנסטאנטינאפאל און קאהיר. די ספרדישע רבנים רופן זיך נישט רב נאר „חכם״.—וועגן ספרדישן פאלקלאר איז פאראן אין די זאמלביכער „רשומות״ און אין דער מאנאטשריפט „מזרח ומערב״. זע אויך ראבינאוויטש „מוצאי גולה״. — וועגן די יידן אין שפאניע פארן גרוש זע זוכווארט „שפאניע״.

ספרי זאמלונג פון הלכות און אגדות פון תנאים אויף די חומשים במדבר און דברים; ווערט דערמאנט אויך אין גמרא סנהדרין פ״ו, וואו עס ווערט געזאגט אז „סתם ספרי רבי שמעון ואליבא דרבי עקיבא״; עס זעט דערפון אויס, אז דער תנא רבי שמעון האט לויט די מידות (הלכה־ און אגדה־מעטאדן) פון רבי עקיבא מסדר געווען דעם ספרי. די נייע פארשונג (האפמאן אין זיין „מבוא למדרשי הלכה״) האט באוויזן, אז דער ספרי אויף במדבר שטאמט פון דער ישיבה פון רבי ישמעאל, און דער ספרי אויף דברים שטאמט פון דער ישיבה פון רבי עקיבא. — זע איינלייטונג צום „ספרי״ אין דער אויסגאבע פון מאיר איש שלום (ווין 1864).

ספרי זוטא זאמלונג פון הלכות אויף חומש במדבר, ווערט געבראכט ביי א סך מפרשים ראשונים (רש״י, רמב״ם) און איז געהאט פארלוירן געגאנגען און נאר פראגמענטן פון אים זענען געבליבן אין ילקוט. לעצטנס האט מען אים ארויסגעגעבן לויט די פראגמענטן פון ילקוט און געפונענע פראגמענטן אין כתבי יד. דער ספרי זוטא אנטהאלט נעמען פון תנאים וואס זענען אין אנדערע ספרי התלמוד נישט פאראן, ווי רבי שמעון בן נחוניון, פפיאס מאונו. — זע ווייס „דור דור ודורשיו״ חלק ב׳. האפמאן „מבוא למדרשי הלכה״.

ספרים חצונים זע „כתובים אחרונים״.

סקילה, שריפה, הרג, וחנק זע „טויט־שטראף״.

סרח (שרח) בת אשר טאכטער פון אשר, זון פון יעקב אבינו, דערמאנט אין חומש (בראשית מ״ו, במדבר כ״ו). אין דער גמרא און מדרש ווערט געבראכט וועגן איר אז זי האט געלעבט זייער לאנג (סוטה י״ג); דער מדרש אבות (געבראכט אין סדר הדורות) זאגט, אז יעקב אבינו האט איר געבענטשט, אז זי זאל לעבן אייביק, ווייל זי האט די ערשטע אים אנגעזאגט אז יוסף לעבט. דער תרגום יונתן (במדבר כ״ו) זאגט, אז זי איז אריין ביים לעבן אין גן עדן.

סתרי תורה זע „סודות התורה״.

ע

ע (עיין) דער 16טער בוכשטאַב אין העברעאישן און יידישן אלף־בית; אלס צאָל האָט ער די באַדייטונג פון 70. אין יידישן אלף־בית האָט ער די באַדייטונג פון אַ סגול, פון וואָקאַל „ע״. ראַפּאָ־פּאָרט אין „ערך מלין״, זוכוואָרט „ארם״ וויל האָבן, אַז אין טייל אלף־בית־אָרדע־נונג פון צייט פון תנ״ך איז די „עין״ געווען נאָך דער „פּא״, ווי עס איז צו זען פון ספר איכה.

עבד, עבדים אין העברעאיש און אויך אין יידיש „קנעכט״, „שקלאַף״. אין חומש איז פאַראַן אַן אונטערשיד צווישן „עבד עברי״, אַ יידישן קנעכט, און אַ סתם עבד, אַ קנעכט אַ נישט־ייד, וועלכער ווערט אין די שפּעטערע קוואַלן, אין משנה און גמרא, אָנגערופן „עבד כנעני״ (דאָס איז פון בראשית ט׳, וואו נח האָט פאַרשאָלטן כנען צו זיין אַ קנעכט). וועגן אַ יידישן קנעכט ווערט געזאָגט אין חומש שמות כ״א, אַז איי־נער קויפט אַ ייד פאַר אַ קנעכט, קאָן ער אים האַלטן נאָר 6 יאָר, און דעם 7טן יאָר ווערט ער פריי. אויב דער יידישער קנעכט וויל נישט ווערן פריי, זאָל אים דער בעל הבית צופירן צו דער טיר פון דער שטוב און דאָרט אים דורכבויערן דאָס אויער מיט אַ נאָל, און ער זאָל בלייבן ווייטער קנעכט. אין ויקרא כ״ה ווערט געזאָגט, אַז אַ יידישער קנעכט זאָל דינען נאָר ביז דעם יובל־יאָר (זע „יובל״), און אין יובל־יאָר ווערט ער באַפרייט. אַ נישט־יידישער קנעכט זאָל דינען שטענדיק (ויקרא כ״ה, „לעולם בהם תעבודו״). וועגן יידישן קנעכט ווערט געזאָגט, (ויקרא כ״ה), אַז מען טאָר נישט מיט אים אַרבעטן צושווער („בפרך״), אַז ווען ער ווערט פריי דאַרף מען אים מיטגעבן מתנות (דברים ט״ו, „העניק תעניק לו״). אין תנ״ך געפינען מיר אָפט דערציילט וועגן קנעכטשאַפט, שקלאַפעריי, אַמייסטן צוליב נישט זיין אומשטאַנד צו באַצאָלן חובות. מען האָט אין אַזאַ פאַל גענומען פאַר קנעכט נישט נאָר דעם שולדיקן אין געלט־חוב, נאָר אויך זיינע קינדער (מלכים ב׳ ד׳, נחמיה ה׳), די נביאים זענען אַרויסגעטרעטן קעגן קנעכטשאַפט; אין ירמיה ל״ד פאַר־לאַנגט דער נביא ירמיה די באַפרייאונג פון קנעכט; נחמיה (קאַפּיטל ה׳) האָט פאַרלאַנגט פון די רייכע, אַז זיי זאָלן שענקען די אָרימעלייט די חובות און נישט נעמען זייערע זין און טעכטער אַלס קנעכט. אין די שפּעטערע צייטן האָט מען אין יידישן פאָלק איבערהויפּט ניט אָנערקענט, אַז אַ ייד קאָן זיין ביי אַ צווייטן ייד אַ קנעכט. און די גמרא ערכין כ״ט זאָגט, אַז עבד עברי נוהג בזמן שהיובל נוהג״, דאָס הייסט, אַז פון דער צייט פון 2טן בית המקדש אָן האָבן יידן נישט געהאַלטן קיין יידישע קנעכט. אין דער משנה און גמרא ווערט דערציילט אַז יידן האָבן געהאַלטן נישט־יידישע קנעכט. אויך וואָס אָנבאַלאַנגט נישט־יידישע קנעכט זענען פאַראַן אין דער תורה און גמרא אָנווייזונגען זיי גוט צו באַהאַנדלען. אין חומש דברים כ״ג ווערט אָנגעזאָגט „לא תסגיר עבד אל אדוניו״ (אויב עס אַנטלויפט צו דיר אַ קנעכט זאָלסט אים נישט אַרויסגעבן צו זיין האַר), און דער חומש גיט נאָך צו, „ער זאָל וואוינען מיט דיר, וואו ער וועט וועלן, וואו עס וועט אים גוט זיין (בטוב לו) און זאָלסט אים נישט אָפּנאַרן (לא תוננו). פאַר געבן אַ קלאַפּ אַ קנעכט און טויטן אים קומט דעם בעל הבית טויט־שטראָף (שמות כ״א „נקם ינקם״).

דער שלחן ערוך יורה דעה רס"ז זאגט, אז א מענטש דארף זיין א רחמן, נישט שווער ארבעטן מיט זיין קנעכט, געבן אים גוט עסן און טרינקען, נישט מבזה זיין אים, נישט צופיל שרייען און בייזערן זיך אויף אים, נאר אויסהערן מיט געדולד זיינע טענות. — זע צדוק כהן „העבדות על פי התורה והתלמוד" (איבערזעצט פון פראנצויזיש דורך פוקס, קראקע 1892), מעלצינער, „די פארהעלטנישן פון שקלאפעריי ביי די אלטע העברייער" (אין דייטש).

עבדים נאמען פון איינער פון די קליינע מסכתאות (קטנות), געדרוקט צוזאמען מיט דער מסכתא סנהדרין; אנטהאלט 3 פרקים; הלכות וועגן קנעכט. זי איז צוזאמענגעשטעלט געווארן, ווארשיינלעך, אין ארץ־ישראל נאך חתימת התלמוד, לערך אין 7טן יארהונדערט.

עבדיה נאמען פון נביא און פון זיין ספר נבואות אין תרי עשר, צווישן עמוס און יונה; דער ספר עבדיה האט נאר איין קאפיטל און הויבט זיך אן מיט די ווערטער „חזון עבדיה", און די נבואה איז, אז אדום, וואס נעמט ארום אויך הר עשו, תימן, וועט חרוב ווערן און אז די יידן וועלן געהאלפן ווערן. אין עבדיה ווערט דערמאנט דער „גלות ירושלים אשר בספרד". די נבואה ענדיקט זיך מיט די ווערטער „והיתה לה' המלוכה" (און גאט וועט האבן די מלוכה). — וועגן דער צייט פון עבדיה איז שווער צו זאגן א באשטימטע מיינונג. די תנ"ך־קריטיקער גייען נאך ווייט און גלויבן, אז עס איז געשריבן געווארן אין דער צייט פון גלות בבל. די גמרא סנהדרין ל"ט זאגט, אז עבדיה איז געווען א גר פון אדום. — זע „עבדיהו".

עבדיהו נאמען פון דעם הויז־פירער פון אחאב מלך ישראל אין דער צייט פון אליהו הנביא (מלכים א' י"ח). ער איז געווען א פרומער און האט מורא געהאט פאר גאט, און ווען אחאבס ווייב איזבל האט געטויט די נביאים האט עבדיהו באהאלטן 100 נביאים, צו 50 אין א הייל און זיי געגעבן צו עסן. לויט דער מיינונג פון דער אגדה אין דער גמרא סנהדרין ל"ט זאל דער דאזיקער עבדיהו האבן געווען דער נביא עבדיה פון ספר עבדיה. — זע „עבדיה".

עבדיה ברטנורא זע „ברטנורא".

עבודה דאס ווארט ‚עבודה" איז דער טייטש ארבעט; דער אויסדרוק ווערט באנוצט אין דער יידישער רעליגיע אין עטלעכע באגריפן. — 1) די „עבודה", דאס מקריב זיין קרבנות אין בית המקדש דורך די כהנים, ווען דאס בית המקדש איז געשטאנען; דאס ווארט אנגערופן עבודה שוין אין חומש במדבר י"ח. אין דער משנה און גמרא ווערט דער דאזיקער באגריף עבודה באנוצט זייער פיל, און דערפון איז עס אריינגענומען געווארן אין פיל תפילות (למשל, אין שמונה עשרה אין „רצה", „והשב את העבודה לדביר ביתך", שטעל צוריק די עבודה אין בית המקדש). ווען שמעון הצדיק רעכנט אויס אין משנה אבות א' די עבודה אלס איינע פון די 3 זאכן, אויף וועלכע די וועלט שטייט, האט ער געמיינט דאס מקריב זיין קרבנות. — 2) פון דאזיקן ערשטן באגריף עבודה ווערט אויך אנגערופן „עבודה" דער פיוט אין מוסף יום כיפור, אין וועלכן עס ווערן באשריבן די קרבנות און אנדערע פייערלעכקייטן, וואס דער כהן גדול האט געהאט דורכצופירן יום כפור אין בית המקדש. — 3) מען באנוצט אויך דאס ווארט עבודה צו באצייכענען דאס דינען גאט דורך יעדער מצוה, דאווענען, לערנען און בכלל מצוות. דאס

הייסט „עבודת הבורא” (דאָס דינען דעם באַשעפער). עס איז געווען דער מנהג אין יידישע שטעט, אַז דער שמש פון בית המדרש פלעגט אויפוועקן פאַרטאָג די יידן און רופן „שטייט אויף צו עבודת הבורא”, דאָס האָט ער געמיינט צו דאַווענען און לערנען. דערפון איז פאַראַן אויך דער באַגריף אין חסידות „עובד”, דאָס הייסט ער אַרבעט אַריין אין דינען גאָט. דער אויסדרוק „עובד אלהים” איז פאַראַן אין מלאכי ג׳. — וועגן דער תורה ועבודה באַוועגונג זע „הפועל המזרחי”.

עבודה זרה זע „געצנדינעריי”.

עבודה זרה נאָמען פון מסכתא משניות אין סדר נזיקין, 5 פּרקים, אויף וועלכע עס איז דאָ תוספתא (9 פּרקים) און גמרא בבלי און ירושלמי; באַהאַנדלט די דינים וועגן געצנדינעריי און באַציאונגען צווישן יידן און געצנדינערײ; אין דער משנה און גמרא פון עבודה זרה זענען פאַראַן אויך וויכטיקע היסטאָרישע ידיעות.

עבור־יאָר מיט דעם נאָמען רופט מען אַז יענע יאָרן אין יידישן קאַלענדאַר, וואָס אַנשטאָט 12 חדשים האָבן זיי 13 חדשים, און דער 13טער חודש איז דער 2טער אדר (ואדר). די סיבה, פאַרוואָס מען מאַכט עבור־יאָרן איז דאָס, וואָס דאָס יידישע קאַלענדאַר־יאָר איז איינגעאָרדנט לויט די חדשים פון דער לבנה, דאָס הייסט 12 לבנה־חדשים (טייל צו 29 טעג אַ חודש און טייל צו 30 טעג אַ חודש) זענען אַ יאָר. עס קומט אויס, אַז אַזאַ לבנה־יאָר האָט נישט מער ווי אומגעפער 354 טעג. אַזוי ווי דאָס זון־יאָר האָט אומגעפער 365 טעג און 6 שעה, קומט אויס אַז יעדעם יאָר פעלט צו 11 און אַ פערטל טאָג, כדי דאָס לבנה־יאָר זאָל גיין צוזאַמען מיטן זון־יאָר. עס וואָלט דעריבער אויסגעקומען גאַנץ אָפט, אַז פסח וואָלט אויסגעפאַלן אין מיטן ווינטער, אָדער אין הערבסט אָדער אין מיטן זומער, אַנשטאָט וואָס פסח דאַרף זיין אין פרילינג (גמרא ראש השנה כ״א, צום פסוק „שמור את חדש האביב”). דעריבער האָט מען געמאַכט, אַז צו יעדעם 2טע לבנה־יאָר אָדער יעדעם 3טע לבנה־יאָר זאָל מען צוגעבן נאָך איין חודש, כדי אַזוי אַרום אויסצוגלייכן דאָס לבנה־יאָר מיט דעם זון־יאָר. כדי מען זאָל וויסן ווען עס דאַרף זיין אַן עבור־יאָר, האָט מען געמאַכט אַזוי: יעדע 19 יאָר זענען אַן אָפּגעשלאָסענע צייט, און מען רופט די דאָזיקע 19 יאָר מחזור (מחזור הלבנה). אין די דאָזיקע 19 מחזור־יאָרן זענען שטענדיק עבור־יאָרן דאָס 3טע יאָר פון מחזור, דאָס 6טע, דאָס 8טע, דאָס 11טע, דאָס 14טע, דאָס 17טע און דאָס 19טע יאָר; (דער סימן איז „גוח אדזט”). דערנאָך גייט ווידער אַ נייער מחזור פון 19 יאָר, און ווידער די זעלבע יאָרן אַלס עבור־יאָרן. ווי אַזוי ווייסט מען וועלכעס יאָר מיר זענען אין מחזור? דערצו נעמט מען אונזער יידישע צייט־רעכענונג פון זינט די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן. למשל, היינט אין יאָר 1942 איז אונדזער יידיש יאָר ה׳ אלפים תש״ב, דאָס הייסט 5702 יאָר, זינט די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן. מיר טיילן דאָס איין אויף 19. קומט אויס, אַז נאָכן אַראָפּנעמען די 19־ער יאָרן בלייבן 2 יאָר, ס׳הייסט, אַז ס׳היינטיקע יאָר, ה׳ אלפים, תש״ב איז ס׳צווייטע יאָר פון מחזור, און ממילא איז עס ניט קיין עבור־יאָר. נעמען מיר דאָס יאָר ה׳ אלפים תש״ג, אַלזאָ 5703: מען טיילט די דאָזיקע צאָל אויף 19, בלייבט 3, דאָס הייסט, אַז אין דאָזיקן יאָר וועלן מיר זיין אין 3טן יאָר פון מחזור, איז עס אַן עבור־יאָר. — וועגן דער געשיכטע פון איינפירן עבור־יאָרן און פון די מה־

זורים, און בכלל וועגן יידישן קאלענדאר געבן מיר ביים זוכווארט „קאלענדאר".

עבירה מיט דעם ווארט (וואס שטאמט פון „עבר", אריבערגיין) באצייכענען מיר א פארבאטענע טאט. ווען דער מענטש טוט א זאך, וואס איז אים לויט דער רעליגיע פארבאטן צו טאן, זאגט מען אז ער האט געטאן אן „עבירה". מען רופט אויך אן אזעלכן „עובר עבירות" און אין דער גמרא אויך „עבריין" (אין די ווערטער וואס מען זאגט יום כפור פאר כל נדרי איז פאראן דער אויסדרוק „עבריינים").

עבר אור-אייניקל פון שם נחס זון; פון אים שטאמען אפ פיל פעלקער (בראשית י', „אבי כל בני עבר"), און צווישן זיי אויך די יידן. — זע זוכווארט „עברי".

עבר הירדן „יענע זייט פון טייך ירדן", נאמען פון לאנד וואס ליגט אין מזרח-זייט פון טייך ירדן; האט ביי 56 טויזנט קוואדראט קילאמעטער און לערך 300 טויזנט איינוואוינער, 90 פראצענט אראבער, שבטים בעדואינער; איז איצט א באזונדער אראביש פירשטנטום, דער הערשער האט דעם טיטל „עמיר" (איצט איז עמיר אבדאלאה), אונטער דער מאנדאט-הערשאפט פון דער בריטישער אימפעריע. איר הויפטשטאט איז אמאן (ס'אמאליקע „רבת עמון"). יידן וואוינען דארט כמעט גארנישט, מיטן אויסנאם ארום רוטענבערגס עלעקטרישע ירדן-סטאציע, וואס געפינט זיך אויף דער טעריטאריע פון עבר הירדן. דאס יידישע פאלק אנערקענט נישט, אז עבר הירדן דארף זיין אפגעטיילט פון ארץ-ישראל, און איינע פון די פאדערונגען פון טייל גרופן ציוניסטן (רעוויזיאניסטן און אנדערע) איז, צו שאפן א יידישע מלוכה פון ביידע זייטן ירדן. — אין דער אלטער יידישער געשיכטע האט עבר הירדן פארנומען א זייער גרויס ארט. אין חומש במדבר ל"ב ווערט געזאגט, אז דארט האבן זיך באזעצט די שבטים ראובן, גד און דער האלבער שבט פון מנשה. אויך אין דער צייט פון 2טן בית המקדש און דער משנה זענען געווען אין עבר הירדן גרויס-יידישע ישובים, און די משנה אין שביעית פרק ט' טיילט איין ארץ-ישראל אין 3 טיילן „יהודה", „גליל" און „עבר הירדן". אויך פלאוויוס אין „מלחמות" רעכנט עבר הירדן (ער רופט עם „פערעא") צו ארץ-ישראל. — זע זוכווארט „ארץ-ישראל".

עברי, עברים נאמען פון סעמיטישע שבטים, וואס האבן געהאלטן, אז זייער שטאם-פאטער איז געווען עבר (אייניקל פון שם בן נח). די יידן זענען געווען איינער פון די דאזיקע עברים-שבטים. דער ערשטער וואס ווערט דערמאנט אלס עברי, איז אברהם אבינו (בראשית י"ד „ויגד לאברם העברי"). עס איז צו באמערקן, אז אומעטום וואו יידן ווערן אנגערופן אין תנ"ך „עברים" איז עס נאר ווען מען מאכט אן אונטערשייד צווישן א ייד און א ניט-ייד, אדער ווען א ייד רעדט צו א ניט-ייד, אדער ווען א ניט-ייד רעדט וועגן יידן. ווען דאס ווייב פון פוטיפר דערציילט וועגן יוסף, זאגט זי „איש עברי" (בראשית ל"ט). דאס זעלבע דערציילט דער שר המשקים צו פרעה וועגן יוספן (בראשית מ"א), „ושם אתנו נער עברי". משה, וועלכער איז געווען אין פרעהס הויז, האט געזען „איש מצרי מכה איש עברי", און דערריבער איז באלד דערנאך אויך פאראן „שני אנשים עברים" (שמות ב'). — אין די אלטע עגיפטישע היעראגליפן-אויפשריפטן, וואס מען האט לעצטנס אנט-

דעקט, ווערן די סעמיטישע שבטים אנ־ גערופן „האבירי", וואס זאל זיין אויך דאס ווארט „עברי". — וועגן דער העב־ בראישער שפראך, עברית, זע זוכווארט „העברעאיש". — מיטן ווארט „עברי" באצייכנט מען אין יידיש דאס קאנען לייענען לשון־קודש אין סידור, אפילו נישט פארשטייענדיק דעם טייטש פון די ווערטער. אויף איינעם וואס קאן נישט אפילו דאווענען, זאגט מען, אז ער קאן נישט קיין עברי (איווירע).

עגונה דאס ווארט עגונה באצייכנט א פארהייראטע פרוי, וועמענס מאן איז פארשוואונדן, און זי קאן דעריבער ניט ווערן פריי, כדי חתונה צו האבן מיט אן אנדערן מאן (דער אויסדרוק געפינט זיך שוין אין תנ"ך רות א', „הלהן תעגנה"). אין דער גמרא זענען פאראן א סך פאר־ ארדענונגען פון די רבנן וואס ווערן אנ־ גערופן „תקנות עגונות" (גטין כ"ו און אנדערע ערטער), און זייער ציל איז צו פארלייכטערן די לאגע פון די עגונות. די פראגן וועגן עגונות האבן פארנומען און פארנעמען ביז היינט א גרויס ארט אין די שאלות ותשובות פון רבנים

עגיפטן (מצרים) לאנד אין צפון־ אפריקע, לענג־אויס דעם טייך נילוס; היינט געהערט צו מצרים אויך א טייל פון מדבר־סיני, אין אזיע, ביי דער גרע־ נעץ פון ארץ־ישראל, וואס איז אפגע־ טיילט פון אייגנטלעכן עגיפטן דורך סועץ־קאנאל און דעם ים־סוף. — מיט מצרים איז די געשיכטע פון יידישן פאלק פארבונדן זינט די גאר אלטע צייטן. אין חומש בראשית י"ב ווערט דערציילט אז שוין דער ערשטער פאטער פון יידישן פאלק, אברהם אבינו, איז געווען א גע־ וויסע צייט אין מצרים. אין בראשית פון ל"ז ביז סוף ווערט דערציילט, ווי יעקבס קינדער האבן פארקויפט זייער ברודער יוסף פאר א קנעכט און יוסף איז אזוי ארום אנגעקומען קיין מצרים, וואו ער איז געווארן, דורך פרעה, דער הויפטהערשער אין לאנד און ווי יעקב מיט זיינע קינדער האבן זיך דערנאך באַ־ זעצט אין מצרים. אין חומש שמות א' ווערט דערציילט, ווי די בני ישראל, דאס יידישע פאלק, די אפשטאמענדע פון יעקבס קינדער, האבן זיך פארמערט אין מצרים, און ווי דער מצרים־הערשער, פרעה, און זיין פאלק, האבן אנגעהויבן אונטערדריקן די יידן, און עס האט זיך אנגעהויבן דער גלות־מצרים. מיט דער פראגע וועגן דעם ווען זענען די יידן גע־ ווען אין מצרים, האבן זיך לעצטנס באשעפטיקט פיל געלערנטע פארשער, היסטאריקער, עגיפטאלאגן (פארשער פון אלט־מצרים); דער גרעסטער טייל פון זיי האט געפונען אין אלט־עגיפטישע הירעגליפן־שריפטן רמזים, אז עס זע־ נען דארט יא געווען שבטים פון ארץ־ ישראל, די „האבירי" (דאס זאלן זיין „עברים") און די היקסאס (פאסטוכער), וועלכע האבן זאגאר א געוויסע צייט גע־ הערשט איבער מצרים. דער חומש שמות פון א' ביז י"ד דערציילט אונדז דעם סיפור ווי משה רבנו האט ארויסגעפירט די יידן פון מצרים, און דער דאזיקער מאמענט פון יציאת מצרים האט די גרעסטע באדייטונג אין דער יידישער רעליגיע, מצוות, תפילות, ימים טובים. — וועגן דעם זע זוכווארט „יציאת מצ־ רים". — עס ווייזט אויס, אז הגם די תורה האט אנגעזאגט די יידן נישט צו באזעצן זיך מער אין מצרים (דברים י"ז) זענען געווען שטענדיק באציאונ־ גען צווישן די יידן אין ארץ־ישראל און מצרים דורך דער גאנצער תנ"ך־צייט. שלמה המלך האט חתונה געהאט מיט דער טאכטער פון פרעה מלך מצרים (מל־ כים א' ג'); די מלכים פון יהודה האבן שטענדיק זיך געוואקלט אין זייערע פאר־

ליטישע פארבינדונגען צווישן מצרים פון איין זייט און אשור און שפעטער בבל פון דער צווייטער זייט (ישעיה ל' און ל"ו) און די נביאים האבן נבואות גע־זאגט אויף מצרים (ישעיה י"ט, משא מצרים, ירמיה מ"ו און אנדערע). עס האבן זיכער געוואוינט אין דער לעצטער צייט פון ערשטן בית המקדש יידן אין מצרים, און ווען עס איז געשען דער מארד פון גדליה בן אחיקם (באלד נאכן חרבן בית ראשון) זענען א סך יידן מיט דעם מיליטער־פירער יוחנן בן קרח אוועק קיין מצרים מיטנעמענדיק מיט זיך יר־מיהו הנביא (ירמיה מ"ג און מ"ד). דאס איז געווען אין 6טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. פון דעמאלט אן האט זיך דער יידישער ישוב אין מצרים שטארק פארגרעסערט. מיר האבן דאקומענטן, געשריבענע פאפי־רוסן, וואס מען האט געפונען אין דרום־מצרים, אין יעיב (יב, אין גריכיש האט דאס ארט געהייסן „עלעפאנטינא"); די דאקומענטן זענען געשריבן אין אראמע־איש דורך יידן. עס ווייזט זיך ארויס, אז שוין אין יענער צייט, אין 6טן יאר־הונדערט, איז אין יעיב געווען א יידי־שע מיליטערישע קאלאניע; די דארטיקע יידן האבן געדינט אין עגיפטישן מילי־טער. זיי האבן דארט געהאט אן איי־גענעם בית המקדש פאר דעם גאט „יהו", וואו מען האט אויך מקריב גע־ווען קרבנות. פארגרעסערט שטארק האט זיך דער דאזיקער יידישער ישוב אין מצרים אין דער צייט פון אלעקסאנ־דער מוקדון און באזונדערס פון איינעם פון זיינע נאכפאלגער, דעם עגיפטישן קעניג פטאלאמעאוס דעם 1טן, וועלכער האט (אין יאר 312 פאר דער געוויינלע־כער צייטרעכענונג) געבראכט פון ארץ־ישראל קיין עגיפטן 100 טויזנט יידן. זינט דעמאלט האט מצרים געהערשט איבער ארץ־ישראל א לענגערע צייט, און דער יידישער ישוב אין מצרים האט זיך כסדר פארגרעסערט באזונדערס אין דער הויפטשטאט אלעקסאנדריע. אין מצרים איז אויך אנטשטאנען א גרויסער יידי־שער בית המקדש, מקדש חוניו (זע זוכ־ווערטער „אלעקסאנדריע" און חוניו"). מצרים איז געווארן אין דער צווייטער העלפט פונם בית שני א גרויסער יידי־שער צענטער, באזונדערס פון דער יידיש - העלעניסטישער קולטור (זע „אלעקסאנדריע", „העלעניזם", „סעפ־טואגינטא", „פילאן"). מען נעמט אן, אז עס האבן דעמאלט געוואוינט אין מצרים א מיליאן יידן; אזוי גיט אן פי־לאן, וועלכער האט געלעבט אין יענער צייט. דער יידישער ישוב אין מצרים איז שטארק אונטערגעגראבן געווארן דורך די פארפאלגונגען צוערשט פון די רוימישע קייסארים טראיאן, אדרינוס אין 1טן יארהונדערט, און דערנאך דורך די קריסטלעך־רוימישע הערשער, אזוי אז אין 6טן יארהונדערט זענען אין מצרים געווען זייער ווייניק יידן. עס איז ביז היינט א וויסנשאפטלעכער רעטעניש, נישט אויפגעקלערט, וואס איז געווארן מיט די יידן פון מצרים. — אין מיטלאלטער האבן געוואוינט יידן אין מצרים, אבער נישט קיין גרויסע צאל. אבער מצרים איז אין 10טן און 12טן יארהונדערט גע־ווען אן ארט פון תורה. דארט איז גע־בוירן געווארן רב סעדיה גאון; דארט האט געוואוינט און געווירקט רבנו משה בן מימון (רמב"ם). אויך שפעטער זע־נען געווען גרויסע רבנים אין מצרים רב בצלאל אשכנזי (מחבר פון „שיטה מקובצת"), רבי דוד אבי זימרא (רדב"ז), רבי יצחק לוריא (ר"י) און אנדערע. בא־זונדערס האט זיך אביסל פארגרעסערט דער יידישער ישוב אין מצרים נאכן גרוש שפאניע (סוף 15טן יארהונדערט). — היינט וואוינען אין מצרים ביי 75 טויזנט יידן, דער גרעסטער טייל ספר־

דים, אָבער אויך אַ געוויסע צאָל איירא־פּעאישע יידן, אַמייסטן אין אַלעקסאַנ־דריע און אין דער הויפּטשטאָט קאהיר. די יידן האָבן אייגענע רעגירונגס־אַנער־קענטע קהלות; שולן; רבנים, דער הויפּט־רב האָט דעם טיטל „חכם באשי‟; זשור־נאַלן אין אַראַביש, פראַנצויזיש. אין מצרים איז נישט צו באַמערקן קיין באַ־זונדערע יידן־פיינטלעכע באַוועגונג. — זע זוכווערטער „אַלעקסאַנדריע‟, העלע־ניזם‟, „חוניו‟, „יציאת מצרים‟, „משה‟, „סעפּטואַגינטאַ‟, „פילאָן‟, „פּרעה‟. — וועגן יידן אין אַלטן מצ־רים אין דער העלעניסטישער צייט זע די ווערק „היהודים והיונים בתקופה ההלניסטית‟ פון טשעריקאָווער, און „פילון האלכסנדרוני‟ פון שטיין; וועגן יידן אין מצרים אין דער צייט נאָך גרוש שפּאַניע זע „דברי ימי ישראל בתוגרמה‟ פון ראָזאַנעס.

עגל „קאַלב‟, אויך „עגל הזהב‟ (גאָלדן קאַלב). דער חומש שמות ל״ב דערציילט, אַז ווען משה איז אַרויפגע־גאַנגען אויפ׳ן באַרג סיני צו נעמען די לוחות און האָט זיך דאָרט לאַנג געזוימט האָבן די יידן זיך געווענדט צו אהרן הכהן און פאַרלאַנגט פון אים צו מאַכן זיי אַ גאָט. אהרן האָט זיי געהייסן געבן די גאָלדענע אוירינגלעך פון זייע־רע ווייבער און טעכטער. זיי האָבן אים געגעבן און ער האָט געמאַכט דערפון אַ גאָלדן קאַלב, צו וועלכן די יידן האָבן מקריב געווען קרבנות. ווען משה איז אַראָפּגעקומע פון באַרג און דערזען די דאָזיקע געצנדינסט, האָט ער צעבראָכן די לוחות, נאָכער האָט ער דאָס גאָלדענע קאַלב צעריבן, צעשטויבט אין וואַסער, און דערנאָך האָט ער גענומען דעם שבט לוי און געהייסן טויטן די דינער פון עגל. עס זענען דעמאָלט געפאַלן פון די יידן 3 טויזנט מענטשן. דער חומש דער־ציילט ווייטער, אַז משה האָט מתפלל געווען צו גאָט, אַז ער זאָל מוחל זיין די יידן דעם חטא פון עגל. אין דער גמרא און מדרש (סנהדרין ז׳ מדרש שמות רבה אויף דער פּרשה פון עגל) ווערן געזאָגט פיל דברי אגדה וועגן מעשה עגל. — די מאָדערנע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונג ווייזט אָן אויף דער דינסט פון די צוויי גאָלדענע קעלבער, וואָס ירבעם בן נבט, דער ערשטער מלך פון מלכות ישראל, נאָכן אָפּרייסן זיך פון ירושלים, האָט איינגעפירט אין בית אל און דן (מל־כים א׳ י״ב), און ווי עס ווייזט אויס איז דער סימבאָל פון יוסף, פאָטער פון שבט אפרים און מנשה, די הויפּט־שב־טים פון ישראל, געווען דאָס געשטאַלט פון אַן אָקס (חומש דברים ל״ג וועגן יוסף „בכור שורו הדר לו‟).

עגלה ערופה (אַ קאַלב, וואָס מען האַקט אָפּ זיין קאָפּ). אין חומש דברים כ״א ווערט געזאָגט, אַז אויב מען גע־פינט אויף אַ פעלד אַ דערמאָרדעטן מענטש און מען קאָן נישט געפינען דעם רוצח, זאָלן די עלטסטע פון דער נאָענט־סטער שטאָט ברענגען אַ קאַלב צו אַ טאָל לעבן אַ טייכל און מען זאָל דעם קאַלב אָפּהאַקן דעם קאָפּ; די שטאָט־עלטסטע זאָלן זיך אָפּוואַשן די הענט און זאָגן: „ידינו לא שפכו את הדם הזה‟, „אונ־דזערע הענט האָבן נישט פאַרגאָסן דאָס דאָזיקע בלוט‟, און זאָלן בעטן גאָט מוחל צו זיין דעם יידישן פאָלק דאָס פאַרגאָסענע בלוט. — דער רמב״ם אין „מורה נבוכים‟ זאָגט, אַז דער טעם דערפון איז, כדי צוליב דער דאָזיקער פייערלעכקייט וועלן מענטשן רעדן וועגן דעם און זיך פאַראינטערעסירן און דאָך קאָן דערפירן צו אַנדעקן דעם רוצח.

עגנון, שמואל יוסף (געבוירן 1888 אין בוטשאַטש, גאַליציע), זינט 1907

אין ארץ־ישראל (מיט הפסקה פון 1914 ביז 1924), העבראישער שריפטשטע־לער; זיינע דערציילונגען זענען פון חסי־דישן לעבן און פון יידישן לעבנסשטייגער אין גאליציע; זיין סטיל איז פאלקס־טימלעך, פון אמאליקע חסידישע ספרים. זיין ערשטע דערציילונג איז געווען „והיה העקוב למישור", דערנאך „פור־לין", „הכנסת כלה", „בלב ימים"; ער האט מחבר געווען „ימים נוראים" זאמ־לונג פון מנהגים, ווערטער, סיפורי מעשיות איבער ימים נוראים. זיינע שריפטן זענען דערשינען אין 6 בענדער.

עדות איינע פון די עשרת הדברות (שמות כ') איז „לא תענה ברעך עד שקר", „זאלסט נישט זאגן קיין פאלש עדות". אויך ווערט געזאגט אין חומש ויקרא ה', אז אויב איינער ווייסט יא עדות צו זאגן און מען באשווערט אים עדות צו זאגן, און ער זאגט, אז ער ווייסט פון גארנישט, וועט ער ווערן באשטראפט. לויט דעם חומש דברים י"ז קאן מען אורטיילן טויט־שטראפן נאר דורך צוויי עדות. אויך אין געלט־זאכן מוז מען האבן צוויי עדות. אלס עדות קאנען נאר זיין מענער און נישט קיין קרובים פון פאראינטערעסירטן צד. — די דינים וועגן עדות געפינען זיך אין רמב"ם משנה תורה הלכות עדות, און שלחן ערוך חושן משפט סימנים כ"ח — ל"ד.

עדיות מסכתא משניות אין סדר נזי־קין, האט 8 פרקים משנה און 3 פרקים תוספתא; גמרא איז נישטא; איר נאמען עדיות שטאמט דערפון, וואס אין דער משנה ווערן געבראכט הלכות, וועגן וועלכע פארשידענע תנאים האבן עדות געזאגט, אז אזוי איז די הלכה; זי אנט־האלט אויך טייל מחלוקות פון בית שמאי און בית הלל; אין דער גמרא הייסט זי „בחירתא" (ברכות כ"ז און אנדערע ער־טער). א גרויסער טייל פון די הלכות זענען געזאגט געווארן אין יבנה אין טאג ווען מען האט רבי אלעזר בן עזריה באשטימט אלס ראש ישיבה (זע „אלעזר בן עזריה"). — פרטים אין הלוי „דורות הראשונים".

עדן זע „גן עדן".

עוג מלך הבשן אין חומש במדבר כ"א ווערט דערציילט, אז ווען די יידן זענען געווען אין מדבר איז ארויסגע־גאנגען קעגן זיי אין מלחמה עוג דער מלך פון בשן, און די יידן האבן אים באזיגט; אין דברים ג' ווערט דערציילט, אז עוג איז געווען פון די ריזן, א זייער הויכער מאן; אין דער גמרא (זבחים קי"ג, ברכות נ"ד), מדרש (דברים רבה א') ווערן דערציילט ספורים וועגן זיין הויכקייט און שטארקייט.

עולה זע „קרבנות".

עולה לתורה זע „קריאת התורה".

עולה רגל דאס גייז קיין ירושלים אויף יום טוב צו זיין אין בית המקדש און מקריב זיין קרבנות; די מצוה עולה־רגל־צו־זיין איז פאראן אין חומש שמות כ"ג און חומש דברים ט"ז, וואו עס ווערט געזאגט, אז מען דארף עולה־רגל־זיין דריי מאל אין יאר, אויף פסח, שבועות און סוכות. אין דער צייט פון בית המקדש פלעגן עולה רגל זיין קיין ירושלים נישט נאר די יידישע איינ־וואוינער פון ארץ־ישראל נאר אויך יידן פון אנדערע לענדער ווי בבל (משנה תע־נית פרק א' „עד שיגיע האחרון לנהר פרת") און אויך עגיפטן (פילאן דער־ציילט וועגן זיין עולה־רגל זיין פון אלעק־סאנדריע) און אויך אנדערע לענדער.

אמייסטן איז מען געקומען אויף פסח, אזוי אז פלאוויוס (מלחמות, בוך 6) דערציילט, אז אין ירושלים זענען פסח געווען איבער 2 מיליאן יידן. די דאזיקע צאָל איז ווארשיינלעך א גוזמא; אָבער פון איר איז צו זען, אז פיל מענטשן זענען געקומען אויף פסח. אין דער משנה פון חגיגה זענען פאראן די דינים וועגן עולה־רגל־זיין. די משנה איז שקלים דערציילט וועגן די איינריכטונגען, וואס מען האט געמאכט אין ארץ־ישראל און ירושלים, כדי אויפצונעמען די עולי־רגל; מען האט געמאכט גוטע וועגן, געגראָבן ברונעמס צו האבן וואסער פאר די אנקומענדע. די גמרא יומא י"ב זאגט, אז די ירושלים־איינוואוינער האבן נישט גענומען פון די עולי רגל קיין געלט פאר פלאץ צום שלאפן. אין משנה אבות ה' ווערט געזאגט, אז קיינער פון די עולי רגל האט נישט געזאגט, אז עס איז אים ענג ס'ארט צום שלאפן אין ירושלים. — דער מנהג עולי־רגל־זיין קיין ירושלים און שטיין ווייט פון שטאט און וויינען אויפן חרבן פון דער שטאט און פון בית המקדש איז געווען איינגעפירט נאכן חרבן ירושלים (מדרש איכה רבתי א' און אנדערע). דאס זעלבע איז אויך געווען אין דער צייט פון נאך חתימת התלמוד. זינט ארץ־ישראל איז אין 7טן יארהונדערט פארנומען געווארן דורך די מאכמעדאנער און יידן האבן באקומען די דערלויבעניש צו זיין אין ירושלים איז דאס עולה־רגל־זיין געווארן גרעסער. — זע זוכווארט „ארץ־ישראל".

עולם הבא, עולם הזה („די וועלט וואס וועט קומען", „די דאזיקע וועלט"). אין דער יידישער רעליגיעזער אויפפאסונג ווערט דורכגעפירט דער אונטערשייד צווישן „עולם הזה", „דער דאזיקער וועלט", דער וועלט, אין וועלכער מען איז ביים לעבן, און „עולם הבא", „דער קומענדער וועלט", דער וועלט, אין וועלכער די נשמה געפינט זיך נאכדעם ווי דעם מענטשנס קערפער שטארבט. אין עולם הבא איז פאראן דער בית דין של מעלה, דאס געריכט פון הימל, וואס משפט יעדן מענטש לויט זיינע מעשים, וועלכע ער האט געטאן ביים לעבן אין עולם הזה; דארט געפינען זיך דער גן עדן און דער גהינום, דאס ארט פון באלוינונג פאר טאן מצוות און באשטראפונג פאר טאן עבירות. דאס באקומען די באלוינונג אויף יענער וועלט הייסט, „חלק לעולם הבא", און די משנה סנהדרין לעצטן פרק זאגט, ווער עס באקומט יא דעם חלק לעולם הבא און ווער נישט. די משנה אבות פרק ד' זאגט, אז דער עולם הזה איז גלייך ווי א פרוזדור, אן אריינגאנגס־צימער, צום עולם הבא, און מען דארף זיך צוגרייטן אין „אריינגאנגס־צימער", כדי צו קומען אין פאלאץ (טרקלין). אין דער זעלבער משנה ווערט געזאגט, אז איין שעה מצוות און תשובה אין עולם הזה איז בעסער ווי דאס גאנצע לעבן אין עולם הבא, און אז איין שעה פון גוט לעבן אין עולם הבא איז בעסער פון גאנצן לעבן אין עולם הזה. אין דער גמרא און מדרש און מוסר־ספרים זענען פאראן פיל ספורים וועגן עולם הבא. — דער עולם הבא ווערט אויך אנגערופן „עולם האמת", ווייל אויף יענער וועלט איז דער אמת; אויך „עולם העליון", די העכערע וועלט. עולם הזה ווערט אויך אנגערופן „עולם השפל" (נידעריקע וועלט), „עולם התחתון" (אונטערשטע וועלט), „עולם השקר" (וועלט פון פאלשקייט); עס איז אויך פאראן דער אויסדרוק „עולם התוהו" און „עולם התועה" (די וועלט פון אומארדענונג, פון ארומבלאנדזשען), און עס איז פאראן דער גלויבן, אז טייל פארשטארבענע נשמות וואנדערן ארום אויף דער וועלט אין „עולם התועה". דאס

ווארט „עולם הזה" באצייכנט אויך די תענוגים פון דער וועלט, די קערפערלעכע פארגעניגנס, און „עולם הזהניק" הייסט דער, וואס גיט זיך אפ נאר מיט קערפערלעכע פארגעניגנס. — זע זוכווערטער „אומשטערבלעכקייט פון נשמה", „גיהנום", גן עדן", „שכר ועונש".

עומר דער חומש ויקרא כ"ג זאגט, אז אין טאג פון אנהויב שניידן די תבואה דארף מען ברענגען אין ערשט בינטל תבואה, עומר, (דער טייטש פון „עומר" איז „בינטל", געוויינלעך „בינטל תבואה") אין בית המקדש אלס קרבן. דער פסוק אין זעלבן חומש „ממחרת השבת" איז אויסגעטייטשט געווארן, אז דאס מיינט מען צומארגנס פון יום־טוב פסח, וועלכער קומט אוים אין 15טן ניסן, און דעם עומר דארף מען דעריבער ברענגען צומארגנס, דעם 16טן ניסן. וועגן דעם דאזיקן אויסטייטש איז געווען א גרויסער מחלוקה צווישן די פרושים און דער סעקטע צדוקים. מיט עומר איז אויך פארבונדן דאס ציילן ספירה, און דערנאך דער יום־טוב שבועות. — זע זוכווערטער „חדש", „ספירה", „צדוקים", „שבועות".

עונג שבת זע „שבת".

עונש זע „שכר ועונש".

עוקצין מסכתא משניות אין סדר טהרות, 3 פרקים, אויך תוספתא; גמרא נישטא; באהאנדלט דינים פון טומאה פון עסנווארג; זי איז די לעצטע אין גאנץ משניות, און ענדיקט זיך מיט די ווערטער, אז די גרעסטע ברכה פאר יידן איז שלום.

עזאזל אין חומש ויקרא ט"ז ווערט געזאגט, אז אין יום־כפור זאל מען ברענגען אין בית המקדש צוויי ציגן („שעירים"), און ווארפן אויף זיי גורל, און איינעם פון זיי מקריב זיין אלס קרבן צו גאט, און דעם 2טן אוועקשיקן דורך א ספעציעלן מענטש „לעזאזל אל ארץ גזרה המדברה"; מען האט די דאזיקע ווערטער אויסגעטייטשט „צו א בארג אין דער מדבר" צו מזרח פון ירושלים, וואו מען האט דעם שעיר אראפגעווארפן פון בארג און ער איז צעשמעטערט געווארן אויף שטיקער (משנה יומא פרק ה'). די גמרא יומא נ"ח זאגט, אז דער שעיר לעזאזל האט א שייכות מיט אן אגדה־ספור וועגן צוויי שלעכטע מלאכים עזא און עזאל, וועלכע זענען אראפגעווארפן געווארן פון הימל און האבן פארפירט מענטשן צו זינד. — זע „יום כיפור".

עזיהו (עזריה) מלך אין יהודה אין די יארן 792 — 740 פאר דער געוויינלעכער ציטרעכענונג. ער איז געווארן מלך אין עלטער פון 16 יאר, נאכדעם ווי זיין פאטער אמציה איז דערמארדעט געווארן דורך אויפשטענדער. ער האט געוואלט אריינגיין אין בית המקדש ברענגען קטורת, הגם ער איז נישט געווען קיין כהן; אלס שטראף דערפאר איז ער געשלאגן געווארן מיט צרעת און איז געווען מצורע ביז זיין טויט. אין זיין צייט איז געווען אין ארץ־ישראל א גרויסע ערד־ציטערניש („רעש"); אין זיין צייט האבן נבואות געזאגט ישעיה און עמוס. די נבואה וועגן רעש איז פאראן אין עמוס קאפיטל ו'. וועגן לעבן פון עזיהו איז פאראן אין מלכים ב' י"ד און דברי הימים ב' כ"ו, וואו עס ווערט געזאגט, אז ישעיה הנביא האט געשריבן וועגן אים א ספר.

עזרא הסופר נאמען פון גרויסן יידישן פירער, וועלכער איז אויפגעגאנגען פון בבל קיין ארץ־ישראל אין דער

צייט פון שיבת ציון נאכן חרבן פון 1טן בית המקדש; ער איז געגאנגען צוזאמען מיט 1,500 יידן פון בבל קיין ארץ־ישראל אין יאר 458 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, ווערנדיק באשטימט דורך דעם פערסישן מלך ארתחששתא דעם 1טן (דאס זאל זיין ארטאקסערקסעס דער 1טער) אלס גייסטיקער פירער פון יידן. עזרא איז געווען א כהן. וועגן דעם טיטל סופר זע ביים זוכווארט „סופר"; דאס איז אויך געווען א טיטל פון א הויכן אמט אין פערסיע. אין ספר עזרא און נחמיה איז פאראן באשריבן אלץ וואס עזרא האט געטאן פאר יידן, ווי ער האט געלערנט מיט די יידן די תורה (עזרא ז') און אנדערע זאכן. דער תלמוד זאגט, אז עזרא איז געווען אזוי גרויס, אז דורך אים האט געקאנט געגעבן ווערן די תורה, ווען משה רבנו וואלט נישט געווען פריער (סנהדרין כ"א). דער תלמוד זאגט, אז עזרא האט איינגעפירט א סך תקנות. צווישן זיי זענען פאראן פאלגנדע: ער האט געענדערט די אלטע העברעאישע שריפט אויף די אשור־שריפט (סנהדרין כ"א; זע זוכווארט „אלף־בית"); ער האט איינגעפירט צו לייענען אין ספר־תורה מאנטיק און דאנערשטיק, ווי אויך שבת צו מנחה; אויך אנדערע תקנות (בבא קמא פ"ב). די גמרא סוכה כ' זאגט, אז די תורה איז געהאט פארגעסן געווארן פון יידן און עזרא האט זי צוריק איינגעפירט. לויט דער מיינונג פון טייל היסטאריש פארשער איז עזרא געווען דער, וואס האט איינגעפירט טייל הלכות און דינים פון יידישן רעליגיעזן לעבן, די תורת הפרושים; ער זאל האבן געווען דער ערשטער מייסד פון דער „כנסת הגדולה", פון די „סופרים" (זע „כנסת הגדולה" און ‚סופרים"). — פון אים איז פאראן אין תנ"ך דאס ספר עזרא, וואס האט 10 קאפיטלעך (טייל אין העברעאיש און טייל אין אראמעאיש); דערציילט ווי אזוי עזרא איז אויפגעגאנגען קיין ארץ־ישראל פון בבל און עזראס טעטיקייט; אויך ווערן דארט געבראכט דאקומענטן פון פריערדיקע פערסישע מלכים (כורש, דריוש) וועגן בויען דאס בית המקדש; אויך די רשימה פון יחוס אבות פון יידישע פאמיליעס. דאס ספר עזרא געהערט צו די כתובים. פון דער גמרא סנהדרין צ"ג איז צו זען, אז די ספרים עזרא און נחמיה זענען פארעכנט פאר איין ספר, מיטן נאמען עזרא. די גמרא בבא בתרא ט"ו זאגט, אז עזרא האט געשריבן זיין ספר (עזרא) און אויך דאס ספר „דברי הימים". פון מועד קטן י"ח און אנדערע ערטער, איז צו זען, אז עס איז געווען א ספר תורה, וואס מען האט באהאלטן, און זי איז געשריבן געווארן דורך עזרא מיט זיין אייגענער האנט, און לויט דער דאזיקער ספר תורה האט מען מגיה געווען אלע אנדערע ספרי תורות. שפעטער איז געווען א מסורה, אז די דאזיקע ספר תורה פון עזרא געפינט זיך אין דער שול אין קאהיר אין מצרים. לויט א מסורה (געבראכט אין „מסעות בנימין" פון רבי בנימין פון טודעלא) איז עזרא צוריק קיין בבל און איז דארט געשטארבן. אויך היינט ווייזט מען דארט זיין קבר און מען קומט דארט מתפלל זיין. אין דער סליחה צו עשרה בטבת ווערט געזאגט, אז עזרא איז געשטארבן 9טן טאג טבת. — אחוץ דעם ספר עזרא איז תנ"ך זענען פאראן אין די כתובים אחרונים צוויי ספרים, וועגן וועלכע עס איז אנגענומען געווארען, אז זייער מחבר איז עזרא. איינער פון זיי איז „עזרא דער 3טער" (דאס ספר נחמיה ווערט אנגערופן „עזרא דער 2טער"), און דאס 2טע ספר הייסט „עזרא דער 4טער"; ביידע אנטהאלטן ספורים פון דער צייט פון שיבת ציון (פון זרובבל און שאלתיאל), זעאונגען פון

מלאכים, גלויבונגען וועגן משיח. זיי זענען אין גריכיש, און לויט טייל מיינונגען איז עזרא דער 4טער געשריבן געווארן אין העברעאיש. זע „הספרים החצונים" אויסגאבע פון כהנא. — וועגן עזרא זע גרעץ „דברי ימי ישראל", ווייס „דור דור ודורשיו" חלק א', קלויזנער „ההיסטוריה הישראלית". — זע זובווארט „נחמיה".

עזרה פון בית המקדש זע „בית המקדש".

עזריה זע „חנניה מישאל ועזריה".

עזריה מן האדומים (1513—1578 אין מאנטוא אין איטאליע), בארימטער פארשער, גרינדער פון דער חכמת־ישראל־פארשונג, קריטיקער; זיין פאמיליע־נאמען איז געווען „דע ראסי" („פון די רויטע", „מן האדומים"). ער איז געווען א גרויסער למדן, און גלייכצייטיק האט ער געקענט אויך גריכיש, לאטייז, איטאליעניש, שפאניש. זיין בארימט ספר איז דער „מאור עינים". באשטייט פון 3 חלקים: „הדרת זקנים" (איבערזעצונג פון „אריסטעאס־בריוו" וועגן דער גריכישער תנ"ך־איבערזעצונג „סעפטואגינטא" תרגום השבעים), „קול אלהים" (וועגן דער ערד־ציטערניש אין מאנטוא אין יאר 1570, וואס ער האט אליין איבערגעלעבט), און „אמרי בינה". דער דאזיקער 3טער טייל „אמרי בינה" איז דער וויכטיקסטער. ר' עזריה האט דא דער ערשטער באהאנדלט וויסנשאפטלעכע פראבלעמען פון דער יידישער געשיכטע, אנטדעקט די יידישע העלעניסטישע לערעם פון אלטן אלעקסאנדריע, און באזונדערס פילאן, געשריבן איבער יידישע סעקטעס אין צייט פון בית שני און באזונדערס די „איסיים", איבער דער מלחמה פון בר כוכבא, אלטע יידישע מטבעות, די כהנים, איבער דער צייט פון דער אנטשטייאונג פון נקודות, איבער פארשידענע אגדות אין דער גמרא און מדרש. איינע פון די וויכטיקסטע אפהאנדלונגען אין „אמרי בינה" איז די פעסטשטעלונג פון דער יידישער כראנאלאגיע פון דער צייט פון זינט די יידן זענען צוריק פון בבל אונטער דער פערסישער הערשאפט ביז דעם איינעמען פון ארץ־ישראל דורך אלעקסאנדער מוקדון, א מיינונג קעגן דער טראדיציאנעלער מיינונג אין דער גמרא (זע וועגן דעם זוכווערטער „בית המקדש", „חרבן", און „צייטרעכענונג"). די אלע אפהאנדלונגען האבן ארויסגערופן א שטורם מיט פראטעסטן קעגן רבי עזריה און זיין ספר מצד אנגעזעענע רבנים, צווישן זיי רבי יוסף קארו (מחבר פון שלחן ערוך), רבי ליוויי (מהר"ל פון פראג) און אנדערע. רבי עזריה האט זיך פארענטפערט אין א בראשור „מצרף לכסף". אין א ריי איטאליענישע שטעט האט מען (אין יאר של"ד) פארבאטן צו לייענען דעם מאור עינים. אין ארץ־ישראל, אין צפת, האט מען געלייגט דעם מאור עינים אין חרם (אונטערגעשריבן אויף דעם איסור אויך רבי משה אלשיך). טייל שפעטערע רבנים (רבי יום־טוב ליפמאן מחבר פון „תוספות יום טוב" און אנדערע) האבן אים יא געלייענט און פארופן זיך אין זייערע ספרים אויף אים. — רבי עזריה איז געשטארבן אין יאר 1578. ער האט איבערגעלאזט דעם נוסח פון זיין מצבה וואס הייבט זיך אן מיט די ווערטער „מן ים סערות הן אל החוף באתי" (פון ים פון שטורמען ביז איך געקומען צום ברעג). רבי עזריה האט איבערגעלאזט אויך שירים און פיוטים.— זע גרעץ „דברי ימי ישראל", צינבערג, „געשיכטע פון ליטעראטור ביי יידן". זע אויך ראפאפארט, „ערך מלין" (ערך, אלכסנדר מוקדון") איבער רבי עזריהס כראנאלאגישער אפהאנדלונג.

עטיק דאָס וואָרט ,,עטיק'', וואָס נעמט אַרום די לערע וועגן דער אויפירונג פון מענטש, די גוטע מידות, די אויסבילדונג פון כאַראַקטער, האָט ניט אין דער העברעאישער שפּראַך זיין ריכטיקע איבערזעצונג. געוויינלעך באַצייכנט מען עס אין העברעאיש מיט דעם וואָרט ,,מוסר'', אין דער אידעאָלאָג פון דער מאָדערנער העברעאישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, אחד־העם, באַנוצט זיך זייער פיל מיט דעם טערמין ,,מוסר היהדות'' אַלס באַצייכענונג פאַר ,,עטיק פון יידנטום''. אָבער דער אונטערשיד צווישן ,,מוסר'' און ,,עטיק'' באַשטייט אין דעם, וואָס ,,מוסר'', ווי ער ווערט פאַרשטאַנען אין אַלע רעליגיעזע ספרים פון תנ''ך ביז דער נייער צייט, האָט אַרומגענומען אַלע אויפירונגען פון ייד, סיי די ,,בין אדם למקום'' (צווישן מענטש און גאָט) און סיי די ,,בין אדם לחברו'' (צווישן איין מענטש און דעם צווייטן), דאַקעגן ,,עטיק'' נעמט אַרום הויפּטזעכליך די אויפירונג פון מענטש צו מענטש (די גאָר מאָדערנע פילאָזאָפיע וויל אַריינעמען אין עטיק אויך די באַציאונג פון מענטש צו זיך אַליין). דעריבער טרעפט מען אין די מוסר־ספרים כסדר ווערטער ניט נאָר וועגן די מידות טובות פון ייד, ווי למשל, וועגן ענוות, רחמנות, צדקות צו אַנדערע מענטשן, גמילות חסדים, ביישנות (אין קעגנזאַץ צו חוצפה, צו עז פנים), קעגן כעס, קעגן שנאה וכדומה, נאָר אויך וועגן די מצוות און דינים שבין אדם למקום, ווי שבת, כשר עסן וכדומה. — וועגן ,,מוסר'' זע זוכוואָרט ,,מוסר'', וואו עס ווערן אויך געגעבן די גרונט־ספרים פון מוסר. — איינע פון די הויפּט־פראַגן וועגן עטיק פון יידנטום (ווי בכלל וועגן עטיק) איז, צי איז דער ייד מחויב צו האָבן די אַלע דערמאָנטע מידות טובות דערפאַר ווייל אינערלעך איז מענטש איז איינגעפלאַנצט די נייגונג צו טאָן גוטע מעשים און ווייל די דאָזיקע מעשים און מידות זענען גוט ,,מצד עצמם'', אין זייער נאַטור, אָדער מען דאַרף זיי טאָן, ווייל די רעליגיע הייסט אונדז. דאָס איז די באַרימטע פראַגע צי איז עטיק ,,אויטאָנאָם'' צי ,,העטעראָנאָם''. אין די תנ''ך־ספרים, וועלכע זענען דער יסוד פון יידישער עטיק, געפינט מען ניט קיין תשובה אויף דער דאָזיקער פראַגע. דער יידיש־העלעניסטישער פילאָזאָף אין אַלעקסאַנדריע פילאָן (1טן יאָרהונדערט) וויל דורכפירן אַ סינטעזע צווישן ביידע מיינונגען (געשטיצט, אייגנטלעך, אויף דער באַקאַנטער לערע פון דער אַלטער סטאָאיקער־שולע), דהיינו, אַז גאָט האָט אונדז געהייסן האָבן די מידות טובות, ווייל זיי זענען גוטע מצד עצמם, ווייל זיי זענען ,,נאַטירלעך'' (דאָס איז די סטאָאישע לערע צו לעבן ,,לויט דער נאַטור'', וואָס איז ניט קלאָר און עס זענען דערצו געגעבן געוואָרן פיל פירושים). דער דאָזיקער געדאַנק ווערט אייגנטלעך אויסגעדריקט אויך אין דער גמרא, אַז ווען עס וואָלט ניט געגעבן געוואָרן די תורה וואָלטן מיר געקאָנט אָפּלערנען געוויסע מידות פון דער אויפירונג פון אַנדערע לעבעדיקע באַשעפענישן. אָבער אַ גאַנצע ריי גרויסע יידישע רעליגיעזע דענקער מיינען, אַז די לערע וועגן מידות טובות אין יידנטום איז נאָר באַגרינדעט אויף דעם רעליגיעזן יסוד, פּונקט ווי די מצוות שבין אדם למקום. דער מפרש פון משניות ר' עובדיה ברטנורא וויל געפינען דעם דאָזיקן געדאַנק אין דער משנה ,,אבות'' (די זאַמלונג פון די עטישע גרונט־ווערטער פון דער תנאים־עפּאָכע), וועלכע הויבט זיך אָן מיט די ווערטער ,,משה קיבל תורה מסיני'' (משה רבנו האָט מקבל געווען די תורה פון גאָט אויפן באַרג סיני), אַז דער דאָזיקער אָנהויב מיינט צו זאָגן, אַז אויך די אַלע

עטישע ווערטער פון די תנאים אין „אבות" זענען געגעבן געווארן אלס תורה אויפן בארג סיני, און ניט ווייל זיי זענען נוצלעך אז און פאר זיך. — א רשימה וועגן דער רעליגיעזער יידישער עטיק געבן מיר ביים זוכווארט „מוסר". — אין דער נייער צייט זענען געשריבן געווארן וויכטיקע אפהאנדלונגען וועגן עטיק פון יידנטום און וועגן אונטערשיד צווישן יידישער עטיק און קריסטלעכער, און אויך וועגן אנדערע פראבלעמען וועגן יידישער עטיק. וויכטיק איז דאס ווערק פון פראפעסאר לאצארוס (געשריבן אין דייטש) „עטיק פון יידנטום"; אחד־העם אין זיין מאמר „על שתי הסעיפים" (אין „על פרשת דרכים") באהאנדלט דעם אונטערשיד צווישן יידישער און קריסט־לעכער עטיק. זע זוכווארט „אחד העם".

עטר, חיים (1696 אין סאלי אין מא־ראקא — 1743, ט"ו תמוז תק"ג אין ירושלים). מקובל און ראש ישיבה, מחבר פון פירוש אויף תורה „אור החיים" און אנדערע ספרים, באריסמט געווען מיט זיין צדקות און הייליקייט, געפירט א לעבן פון תעניתים. געקומען קיין ירושלים אין יאר 1742 און א יאר שפעטער איז ער געשטארבן אן קינדער.

עטרה א „קרוין". מיטן ווארט עט־רה רופט מען די באפוצונג פון א טלית ביים טייל וואס דעקט צו דעם קאפ, און די חשיבות איז געווען פון זילבערנע עטרות; מען רופט אויך עטרה די קרוין פון א ספר תורה.

עיבור זע „עבור".

עיבל נאמען פון א בארג אין ארץ־יש־ראל לעבן דער שטאט שכם, קעגנאיבער דעם בארג גרזים; אין חומש דברים י"א און דברים כ"ז האט משה רבנו געזאגט די יידן, אז ווען זיי וועלן אריינקומען קיין ארץ־ישראל זאלן זיי אויפן בארג עיבל אויסרופן קללות אויף מענטשן וואס וועלן עובר זיין אויף געוויסע זינד.

עין אין העברעאיש איז עין דער טייטש „אויג" און אויך „קוואל פון וואסער"; דערפון זענען אנטשטאנען נעמען און באגריפן, אין וועלכע עס גייט אריין דאס ווארט „עין" אלס באשטאנדטייל. וועגן „עין תחת עין" זע זוכווארט „אויג פאר אויג"; וועגן עין הרע זע זוכווארט „עין הרע". וועגן דער באדייטונג פון אויג אין יידישער רעליגיע און עטיק זע „אויג". — אין ארץ־ישראל זענען גע־ווען טייל ערטער, וואס האבן זיך אנ־גערופן מיטן נאמען „עין" און נאך א ווארט, ווי „עין גדי" (יהושע ט"ו), „עין דאר" (באקאנט פון דעם טראגישן ספור וועגן שאול המלך מיט דער בעלת אוב, שמואל א' כ"ח), „עין חרוד" (באקאנט פון דעם ספור וועגן גדעון שופטים ז') און אויך אנדערע. אויך אין דער מש־נה און גמרא ווערן דערמאנט ערטער אין ארץ־ישראל מיטן נאמען „עין", ווי „עין טב" (ראש השנה כ"ג), וואו מען פלעגט מקדש זיין דעם נייעם חודש, און אנדערע. אויך אין נייעם יידישן ישוב אין ארץ־ישראל זענען פאראן קאלאניעס מיטן נאמען עין, פון וועלכע די באריסמט־סטע איז די ארבעטער־קאלאניע אין עמק יזרעאל „עין חרוד", וואס געפינט זיך אויפן ארט פון אמאליקן עין חרוד פון תנ"ך. די ערטער־נעמען שטאמען פון די וואסער־קוואלן, וואס געפינען זיך לעבן די דאזיקע ערטער.

עין הרע (דאס אויג פון א שלעכטן מענטשן); עס איז איינע פון די עלט־סטע פאלקס־גלויבונגען ביי יידן (פאראן אויך ביי אנדערע פעלקער), אז דער בליק פון א שלעכטן מענטש קאן ווירקן צו

ברענגען שאדן א צווייטן מענטש. אין דער גמרא האט עס געהייסן „עין הרע" (סנהדרין צ"ג און אנדערע) און אויך „עינא בישא" (סוטה ל"ו און אנדערע ערטער). אין יידיש הייסט עס „עין הרע", „גוט אויג", „בייז אויג". דער גלויבן איז, אז דער שאדן קומט נישט נאר ווען א שלעכטער מענטש איז מכוון מיט זיין בליק שאדן צו ברענגען, נאר אויך ווען מען זעט ווי איינעם גייט גוט, ער זעט אויס גוט (באזונדערס ביי קינדער) אדער מען דערציילט וועגן איינעם גוטע זאכן, קען דאס ברענגען שאדן, עס איז דעריבער דער מנהג אין אזעלכע פאלן צוצוגעבן דאס ווארט „קיין עין הרע", אדער „קיין בייז אויג", און טייל זענען זיך נוהג דעריבער אויסצושפייען עטלעכע מאל. אויב איינעם האט געשאדט אן עין הרע און ער איז קראנק געווארן איז דער מנהג „אפצושפרעכן" דעם עין הרע. דאס אפשפרעכן קומט פאר אין פארשידענע פארמען. טייל פארברענען דערביי א זאך, וואס געהערט צום קראנקען; טייל געבן א קמיע; טייל זאגן אפשפרעכונגען פון וועלכע די פארשפרייטסטע איז געווען „שלש נשים" („דריי ווייבער זענען געזעסן אויף א שטיין"). — אויספירלעך וועגן עין הרע און אפשפרעכונגען און סגולות ביי יידן איז פאראן פון רעגינא ליליענטאל אין די זאמלשריפטן „יידישע פילאלאגיע" (ווארשע, 1924).

עין יעקב

זע זוכווארט „חביב".

עיקרים (עקרים)

מיטן נאמען „עיקרים" (ווארצלען) רופן מיר אן אין דער יידישער רעליגיע די יסודות פון דער יידישער אמונה, די הויפט־גלויבונגען. אנגענומען זענען היינט די 13 עיקרים, וואס זענען פעסטגעשטעלט געווארן דורך רבי משה בן מימון (רמב"ם) און וועלכע מען זאגט אין דאווענען יעדן אינדערפרי אין די „אני מאמינס" („איך גלויב"). די דאזיקע 13 עקרים זענען:
1) גאט איז דער שעפער און דער פירער פון אלע באשעפענישן; 2) גאט איז איינער; 3) גאט איז נישט קיין קערפער; 4) גאט איז דער ערשטער און דער לעצטער; 5) נאר צו גאט דארף מען מתפלל זיין; 6) אלץ וואס די נביאים האבן געזאגט איז אמת; 7) די נבואה פון משה רבנו איז אמת און משה רבנו איז דער גרעסטער פון אלע נביאים; 8) די תורה, וואס מיר האבן היינט, איז געגעבן געווארן צו משה רבנו; 9) די תורה וועט נישט געענדערט ווערן און גאט וועט נישט געבן קיין אנדערע תורה; 10) גאט ווייסט די מעשים און געדאנקען פון די מענטשן; 11) גאט גיט באלוינונג פאר טאן מצוות און באשטראפט פאר טאן עבירות; 12) משיח וועט קומען, און הגם ער זוימט זיך דערוואַרט מען יעדן טאג אז ער וועט קומען; 13) די טויטע וועלן אויפשטיין תחיית המתים. די דאזיקע 13 עיקרים האט דער רמב"ם באהאנדלט אין זיין פירוש אויף משניות סנהדרין צום פרק חלק ווי אויך אין זיין „משנה תורה (ספר המדע) און „מורה נבוכים". אבער נית אלע יידישע חכמים האבן געהאלטן, אז די דאזיקע עיקרים, וואס דער רמב"ם האט אויסגערעכנט זענען די יסודות פון דער יידישער אמונה. שוין אין די פריערדיקע צייטן געפינען מיר אז פילאן פון אלעקסאנדריע (1טן יארהונדערט) האט אנגענומען נאר 5 עיקרים: 1) די אמונה אין דער עקזיסטענץ פון גאט; 2) די איינהייט פון גאט; 3) גאט האט באשאפן די וועלט; 4) דער ערשטער מענטש איז געווען איין מענטש; 5) גאט פירט אן מיט דער וועלט. אין דער גמרא שבת ל"א ווערט געזאגט, אז הלל הנשיא (1טן יארהונדערט) האט געהאלטן

אלס הויפט־יסוד דעם „ואהבת לרעך כמוך" (זאלסט ליב האבן דעם צווייטן מענטש ווי דיך זעלבסט). אין דער גמרא מכות כ"ד ווערט געזאגט, אז חבקוק דער נביא האט געהאלטן אלס הויפט־יסוד די אמונה אליין, דאס גלויבן אין גאט („וצדיק באמונתו יחיה"). טייל שפעטערע יידישע רעליגיעזע פילאזאפן נאכן רמב"ם זענען געווען מחולק אין די עיקרים; רבי יוסף אלבו (זע „אלבו") מחבר פון ספר „עיקרים", האלט אז די עיקרים זענען נאר דריי: 1) גלויבן אין גאט; 2) שכר ועונש (פאר מצוות באלוינונג און פאר עברות באשטראפונג); 3) תורה מן השמים (גאט האט געגעבן די תורה פון הימל). — איבער דער פראגע פון די עקרים פון דער יידישער אמונה זענען געשריבן געווארן פיל ספרים און ביכער. זע בערנפעלד „דעת אלהים", ניימארק „תולדות העקרים בישראל".

עיר אין העברעאיש דער טייטש „שטאט"; דערפון זענען פאראן פיל אויסדריקן וואס זענען פארבונדן מיטן ווארט „עיר": „עיר הקודש", הייליקע שטאט, הייסט ירושלים; וועגן א גרויסער יידישער שטאט וואס האט א באדייטונג אלס צענטער פון תורה זאגט מען „עיר ואם בישראל" (דער אויסדרוק איז פאראן אויך אין תנ"ך (שמואל ב' כ'); א שטאט, אין וועלכער די יידישע איינוואוינער האבן באשלאסן צו דינען עבודה זרה, ווערט אנגערופן „עיר הנדחת" און דער חומש דברים י"ג הייסט פארניכטן אזא שטאט; דארט אין חומש איז פאראן דער אויסדרוק „וידיחו" (אפשטויסן, אפנייגן פון ריכטיקן וועג), און דערפון איז געווארן אין דער משנה (סנהדרין י"א) דער אויסדרוק „עיר הנדחת".

עירוב (ערוב) ערוב הייסט אין העברעאיש „אויסמישן", פאראייניקן עטלעכע זאכן צו איין זאך. דערפון איז געווארן דער אויסדרוק „ערוב" אין דער יידישער רעליגיע צו א ריי זאכן אין שבת און יום־טוב. עס זענען פאראן פאלגנדע ערובין: 1) „עירוב" סתם, דער דין איז, אז שבת טאר מען נישט טראגן קיין זאך פון א רשות היחיד, פון אן ארט וואס געהערט צו א פריוואטן מאן (הויף, שטוב), אריין אין רשות הרבים, אין אן ארט, וואס געהערט צו אלע מענטשן (גאס, פלאץ); דאס זעלבע טאר מען אויך נישט טראגן קיין זאך פון רשות הרבים אריין אין א רשות היחיד, און אויך נישט 4 איילן אין רשות הרבים זעלבסט. כדי מען זאל קאנען טראגן שבת אין א שטאט האט מען איינגעפירט אז מען צוימט אפ די אפענע ערטער פון דער שטאט מיט א דראט און אזוי ארום ווערט די שטאט ווי א פריוואט־הויף, און דאדורך ווערט מותר צו טראגן. — 2) „ערוב תחומין"; דער דין איז, אז אום שבת און יום־טוב טאר מען נישט ארויסגיין הינטער דער שטאט מער ווי 2,000 איילן. אויב אבער איינער דארף גיין אין אן ארט וואס ליגט ווייטער פון 2,000 איילן (ביז 4,000 איילן) לייגט ער אוועק ערב שבת אדער ערב יום־טוב אויף דעם ארט הינטער דער שטאט, וואו עס ענדיקן זיך די 2,000 איילן, עפעס עסנווארג (פאר 2 סעודות) און עס הייסט, אז ער וואוינט דארט (קונה שביתה) און ער מעג פון דארט גיין ווייטער 2,000 איילן. — 3) „עירוב תבשילין"; אויב יום־טוב פאלט אוים ערב שבת, און לויטן דין טאר מען נישט קאכן אין יום־טוב אויף שבת, מאכט מען ערב יום־טוב אן עירוב תבשילין, מען לייגט אוועק א שטיקל געקאכט פלייש און מען מאכט דערויף א ברכה „על מצות עירוב", און עס

הייסט, אַז מען האָט אָנגעהויבן קאָכן אויף שבת נישט ערשט אין יום־טוב, נאָר שוין ערב־יום־טוב. — די דינים פון עירוב געפינט זיך אין מסכת „עירובין".

עירובין (ערובין) נאָמען פון מסכתא משניות אין סדר מועד, האָט 10 פרקים משניות, תוספתא 8 פרקים און גמרא בבלי און ירושלמי; באַהאַנדלט די דינים פון עירוב.

עכו אַלטע שטאָט נישט ווייט פון דער צפון־גרענעץ פון ארץ־ישראל, ביים מיטלענדישן ים; ווערט דערמאָנט אין תנ"ך (שופטים א'); נישט גערעכנט געוואָרן אַלס ארץ־ישראל (משנה גטין פרק א'); אין מיטלאַלטער פלעגט מען יידישע מתים פון עכו פירן קיין ארץ־ישראל צו קבורה; געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין די קאַמפן פון די נוסעי הצלב. היינט זענען פאַראַן עטלעכע צענדליק יידן אויף אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 2,000 איינוואוינער מייסטנס קריסטלעכע אַראַבער.

עכו"ם ראשי תבות פון עובדי כוכבים ומזלות (דינער פון שטערן), באַצייכענונג פון געצנדינער. זע „געצנדינסט".

עלטערן זע „כבוד אב ואם".

עלי כהן אין בית המקדש (משכן) וואָס איז געשטאַנען אין דער שטאָט שילה; רבי פון שמואל הנביא; דער סיפור וועגן עלי איז פאַראַן אין די ערשטע קאַפּיטלעך פון ספר שמואל; עס ווערט דאָרט דערציילט, אַז ווען די יידן זענען געשלאָגן געוואָרן אין דער מלחמה קעגן די פלשתים, און דער הייליקער ארון איז געפאַנגען געוואָרן און עליס צוויי קינדער זענען אומגעקומען אין דער מלחמה און מען האָט געבראַכט די טרויעריקע בשורות צו עלי, איז עלי, אַלט זייענדיק 98 יאָר, אַראָפּגעפאַלן פון דער שטול און צעבראָכן זיך דעם נאַקן און געשטאָרבן.

עליה זע „קריאת התורה".

עליה מיטן וואָרט „עליה", „אויפגיין", באַצייכנט מען דאָס פאָרן צו באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל; מען אונטערשיידט אין דער נייער צייט עטלעכע עליות; די ערשטע עליה, וואָס איז פאָרגעקומען אין די יאָרן פון 1882 ביז 1905 און עס זענען געגרינדעט געוואָרן דעמאָלט די עלטערע קאָלאָניעס; די צווייטע עליה פון 1905 ביז 1914, ווען עס זענען געקומען מייסטנס אַרבעטער, אינטעליגענץ; די דריטע עליה פון 1918 ביז 1923 באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה; די פערטע עליה (1924 — 1925) ווען עס זענען געקומען מיטלשטאַנדס־יידן; די 5טע עליה (פון 1933 אָן) זינט היטלער האָט איבערגענומען די מאַכט אין דייטשלאַנד; מען רופט אָן „אומלעגאַלע עליה" דאָס אַריינקומען קיין ארץ־ישראל אָן וויזעס, נישט לעגאַל, אָן דער דערלויבעניש פון דער רעגירונג.

על חטא זע „ווידוי".

עליו השלום)אויף אים דער פרידן), ס'איז דער מנהג, אַז ווען מען דערמאָנט אַ פאַרשטאָרבענעם גיט מען צו די ווערטער „עליו השלום"; ביי אַ פאַרשטאָרבענער פרוי זאָגט מען „עליה השלום".

עלילת דם זע „בלוט־בלבול".

עלינו לשבח („מיר דאַרפן לויבן"); תפלה וואָס מען זאָגט צום סוף פון דאַווענען, ווי אויך אין דער תפלה פון מוסף אין ראש השנה; די תפלה איז זייער

אַז אַלטע; לויט איין טראַדיציע איז זי נתחבר געוואָרן דורך יהושע בן נון (אַזוי ברענגט דער „כלבו"); לויט דער מיי־נונג פון מענדלסאָן, איז זי אַנטשטאַנען אין דער צייט פון בית המקדש; צוליב דעם וואָס אין דער תפלה זענען פאַראַן שאַרפע ווערטער קעגן געצנדינעריי האָט מען געמסרט די יידן אין מיטלאַלטער, אַז דערמיט זענען זיי מכוון קעגן דער קריסטלעכער רעליגיע, און גאַנץ אָפט זענען געווען גזרות נישט צו זאָגן עלינו לשבח. — זע עלבויגן „תולדות התפלה".

עלית נשמה עס איז דער גלויבן, אַז די נשמה פון אַ גרויסן צדיק גייט אויף בעת זיין לעבן אין הימל און איז דאָרט מתקן זאַכן און קומט צוריק אַראָפּ צום צדיק; שפּורן פון דאָזיקן גלויבן זענען פאַראַן אין דער גמרא און אין מדרש. טייל מיינען, אַז דאָס איז דער זין פון דעם אויסדרוק אין דער גמרא סוכה מ"ה „בני עליה" (זיכער איז עס נישט); אין זהר איז פאַראַן וועגן דעם פיל מאָל (פרשת לך און אַנדערע); אין די חסידישע ספרים ווערט דערציילט וועגן רביים און זייער עלית נשמה.

עלעפאַנטינא זע „עגיפּטן".

עם הארץ (דאָס פאָלק פון לאַנד); זינט דער צייט פון 2טן בית המקדש איז דאָס וואָרט „עם הארץ" אָנגענומען גע־וואָרן צו באַצייכענען איינעם וואָס קאָן נישט לערנען, האָט נישט געלערנט די רעליגיעזע דינים און מצוות און פירט זיך אויף אין יידישקייט נישט שטרענג פרום. פאַראַן אַ מיינונג, אַז די אויס־דריקן „עמי הארצות" (עזרא ט') און „עמי הארץ" (נחמיה י') האָבן געהאַט די זעלבע באַדייטונג. אין דער משנה אבות פרק ב' זאָגט הלל „לא עם הארץ חסיד" (אַז עם הארץ קאָן נישט זיין קיין פרומער ייד). אין אבות ה' ווערט גע־זאָגט, אַז איינער זאָגט „שלי שלך ושלך שלי" (מיין פאַרמעגן געהערט צו דיר און דיינס צו מיר) איז „עם הארץ". אַלס קעגנזאַץ צום עם הארץ איז געווען דער תלמיד חכם, וועלכער האָט געקענט לערנען, געוואוסט די דינים, און איז גע־ווען מער רעליגיעז־אָפּגעהיטן. דעם תל־מיד חכם האָט מען אויך גערופן מיטן טיטל „חבר", און אַזוי געפינען מיר אָפט אין דער משנה און גמרא „חבר" און „עם הארץ", אַלס צוויי קלאַסן אין רע־ליגיעזן זין (דמאי פרק ז', ברכות מ"ז און פיל אַנדערע ערטער). פון די פיל ערטער אין דער משנה און גמרא איז צו זען, אַז דער עם הארץ איז אין יענער צייט יאָ געווען רעליגיעז, נאָר ער האָט געהאַט אַ גרינגשעצונג צו טייל מצוות, נישט געגעבן גענוג קיין מעשר פון זיין תבואה, נישט אָפּגעהיטן די רעליגיעזע דינים פון טומאה וטהרה. דעריבער האָט דער „חבר", דער תלמיד חכם, נישט געמישט זיך מיט אים, נישט געוואָלט עסן פון זיינע מאכלים, נישט אָנגערירט זיינע מלבושים (משנה דמאי ג'). די שנאה צווישן „חבר" און „עם הארץ" איז געווען אַ גרויסע. די גמרא פסחים מ"ט זאָגט אַז דער עם הארץ האָט פיינט געהאַט דעם תלמיד חכם אַפילו ביז וועלנדיק אים שלאָגן. דאָס זעלבע האָט דער חבר פיינט געהאַט דעם עם הארץ און נישט געוואָלט מיט זיין פאַמיליע זיך משדך זיין (פסחים מ"ט), נישט גע־וואָלט אים שטיצן אין נויט (בבא בתרא ח'). עס זענען אָבער פאַראַן אין דער גמרא אויך ווערטער גוטע אין באַצוג צום עם הארץ. אין סנהדרין צ"ו ווערט געזאָגט: „זייט פאָרזיכטיק מיט די קינ־דער פון די עמי הארץ ווייל פון זיי קו־מען אַרויס תלמידי חכמים". דער אויס־דרוק עם הארץ פאַר אַ נישט־קענער אין לערנען תורה איז אַריין אין דער יידי־

שער שפראך. — איבער דעם קלאס עם הארץ אין דער צייט פון סוף צווייטן בית המקדש און נאכער אין דער צייט פון דער משנה און גמרא איז פאראן אין דייטש אויספירלעך א בוך פון ביכלער „דער גאלילעאישער עם הארץ". — זע זוכווארט „חבר".

עמדין, יעקב (יעבץ), געבוירן 1697, געשטארבן 1776 אין אלטאנא; רב, פוסק, מחבר פון פאלעמישע ספרים קעגן די אנהענגער פון שבתי צבי; זיין פאטער איז געווען רבי צבי אשכנזי, מחבר פון „חכם צבי"; ער האט זיך פארנומען צוערשט מיט מסחר, פיל געווען רב אין עמדען (דערפון זיין נאמען רבי יעקב עמדין); אין 1733 געעפנט א דרוקעריי אין אלטאנא; באקאנט הויפטזעכלעך דורך זיין קאמף קעגן האמבורגער רב רבי יונתן אייבעשיץ (זע „אייבעשיץ") וועמען ער האט באשולדיקט אין געהערן צו די שבתי־צבי־אנהענגער; אין דעם קאמף האבן זיך באטייליקט פיל רבנים. רבי יעקב עמדין האט וועגן דעם קאמף פארעפנטלעכט א ריי ספרים און פאמפלעטן. באריממט זענען זיינע ספרים „תורת הקנאות" (געשיכטע פון דער שבתי־צבי"־באוועגונג, אנטהאלט זייער וויכטיקע דאקומענטן), „ספר השמוש" (ערשטע קוואלן וועגן דער סעקטע פון יעקב פראנק, אנטהאלט וויכטיקע דאקומענטן), „שבירת לוחות האון" (קעגן רבי יונתן אייבעשיץ), „שאילת יעבץ" (שאלות ותשובות), „לחם שמים" (אויף משניות), „מטפחת ספרים" (אין וועלכן ער שטעלט אין ספק טיילן פון זהר צי זיי זענען געשריבן געווארן דורך רבי שמעון בן יוחאי), „מגילת ספר" (אויטאביאגראפיע), ווי אויך פיל אנדערע קלענערע ספרים און א סידור. ביבליאגראפיע וועגן זיין קאמף קעגן רבי יונתן אייבעשיץ זע זוכווארט „אייבעשיץ". וועגן רבי יעקב עמדין זע וואגנער „תולדות יעבץ", און דעם מבוא פון כהנא צו דער אויסגאבע פון „מגילת ספר".

עמוד האש, עמוד הענן (זייל פון פייער, זייל פון וואלקן); אין חומש שמות י"ג ווערט דערציילט אז ווען די יידן זענען געגאנגען אין מדבר איז ביי טאג געגאנגען פאר זיי דער עמוד הענן א זייל פון וואלקן, און ביינאכט איז געגאנגען פאר זיי דער עמוד האש, זייל פון פייער.

עמון נאמען פון לאנד און פאלק אין דער צייט פון תנ"ך אין עבר הירדן, הויפטשטאט רבת עמון. לויט דעם ספור פון חומש (בראשית י"ח) איז דער שטאם־פאטער פון עמון געווען דער זון פון לוט, געבוירן פון זיין טאכטער נאך דער איבערקערעניש פון סדום. אין דברים כ"ג איז פאראן דער פארבאט פאר יידן נישט אנצונעמען קיין גרים פון עמון און נישט מתחתן זיין זיך מיט די עמונים. דער שופט יפתח האט געפירט א מלחמה קעגן די בני עמון און זיי באזיגט (שופטים י"א). אויך דוד המלך האט געפירט מלחמה קעגן עמון און יואב האט איינגענומען די הויפטשטאט רבת עמון (שמואל ב' ח'). שפעטער אין דער צייט פון בית ראשון זענען פארגעקומען אפטע מלחמות צווישן יידן און עמון. די נביאים ירמיהו (ירמיה מ"ט און אנדערע ערטער), יחזקאל (כ"ה) האבן נבואות געזאגט אויף דער מפלה פון עמון. אין נחמיה ב' און אנדערע ערטער געפינען מיר, אז טוביה העמוני האט געשטערט די יידן אויפצובויען ירושלים. עס ווייזט אויס, אז א סך פון די עמונים זענען אסימילירט געווארן צווישן יידן באזונדערס נאכדעם ווי דאס לאנד איז

גענצלעך איינגענומען געווארן דורך יידן אין דער צייט פון די חשמונאים. היינט איז די שטאָט „אַמאַן" הויפּטשטאָט פון דעם אַראַבישן עבר הירדן.

עמוס נאָמען פון נביא אין ישראל וועמענס ספר מיט נבואות איז געבליבן אין תנ"ך; זיינע נבואות זענען פאַראַן אין ספר עמוס אין תרי עשר, צווישן יואל און עבדיה. אין ערשטן קאַפּיטל פון ספר עמוס ווערט געזאָגט, אַז ער האָט נבואות געזאָגט אין דער צייט פון עזיהו מלך יהודה און ירבעם בן יואש מלך ישראל „שנתים לפני הרעש", צוויי יאָר פאַר דער ערדציטערניש. ער האָט געשטאַמט פון דער שטאָט תקוע און האָט נבואות געזאָגט אין לאַנד ישראל, און ווי דאָס ספר דערציילט (קאַפּיטל ז') האָט ער זיך פאַרנומען מיט האָדעווען פי. זיין ספר באַשטייט פון 9 קאַפּיטלעך, אין וועלכע ער שטראָפט די רייכע פאַר זייערע שלעכטער באַציאונג צו די אָרעמע, זאָגט-פאָרויס די ערדציטערניש און זאָגט נבואות, אַז מלכות ישראל וועט חרוב ווערן. צום סוף פון ספר איז פאַראַן די נבואות וועגן דער גאולה „הנה ימים באים — ונגש חורש בקוצר — והטיפו הרים עסים — ושבתי את שבות עמי" (עס וועלן קומען טעג, ווען דער אַקערמאַן וועט זיך טרעפן מיטן תבואה-שניידער, די בערג וועלן פליסן מיט פרוכטן-זאַפט, דאָס יידישע פאָלק וועט צוריקקערן אין זיין לאַנד). — זע מבוא פון חיות צו עמוס אין דער אויסגאַבע „תנ"ך עם פירוש מדעי" פון אברהם כהנא.

עמיגראַציע עמיגראַציע איז אין דעם גאַנצן שטח פון דער יידישער געשיכטע איינער פון די וויכטיקסטע פאַקטאָרן, און די וואַנדערונג פון יידישן פאָלק באַמערקט מען סימבאָליש באַלד ביי די ערשטע פאָטערס פון יידישן פאָלק אין תנ"ך (אברהם, יעקב, די שבטים קיין מצרים). באַזונדערס האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע יידישע וואַנדערונגס-באַוועגונגען נאָך די צוויי חרבנות (פון 1טן און 2טן בית המקדש) און צוליב די דאָזיקע וואַנדערונגען, וועלכע הערן ניט אויף ביז היינט, זענען יידן צעשפּרייט איבער כמעט אַלע לענדער פון דער ערד. די פאָרשונגען וועגן דער יידישער עמיגראַציע און די פּראַקטישע פּראָבלעמען, וועלכע זענען דערמיט פאַרבונדן, האָבן באַשעפטיקט אין דער לעצטער צייט פיל אָנגעזעענע געלערנטע און אויך געזעלשאַפטן און האָבן באַאיינפלוסט די פּאָליטישע אָנשויאונגען פון כמעט אַלע יידישע פּאַרטייען (ציוניזם, טעריטאָריאַליזם, „פאָלקס-פּאַרטיי" און „בונד" און אַנדערע). די וויכטיקסטע ווערק אין יידיש זענען: באָראָכאָוו, „די יידישע עמיגראַציע-פּאָליטיק", ל. הערש, „די יידישע עמיגראַציע", יעקב לעשטשינסקי, „די יידישע וואַנדערונג פאַר די לעצטע 25 יאָר" (אַרויסגעגעבן 1927), א. טאַרטאַקאָווער, „יידישע עמיגראַציע און יידישע עמיגראַציע פּאָליטיק"; אויך די אָפּהאַנדלונג פון ל. הערש, „יידישע עמיגראַציע" אין 1טן באַנד „יידן".

עמלק נאָמען פון אַ אַלט וואַנדער-פאָלק אין דער צייט פון תנ"ך, געוואוינט אין מדבר צו דרום ארץ-ישראל, שטאַמט אָפּ פון עשו (בראשית ל"ו), געהאַט אַ שנאה צו יידן. אין חומש שמות י"ז ווערט דערציילט, אַז ווען די יידן זענען אַרויס פון מצרים איז אויף זיי עמלק אָנגעפאַלן און משה רבנו האָט געהייסן יהושען מלחמה האַלטן קעגן עמלק און יהושע האָט עמלקן „אָפּגעשוואַכט". גאָט האָט אָנגעזאָגט (דברים כ"ה) אָפּצומעקן דאָס געדעכעניש פון עמלק (זכר עמלק). דער קעניג פון

עמלק האט געהאט דעם טיטל אגג (במדבר כ״ד „וירם מאגג מלכו״), און אין שמואל א׳ ט״ו ווערט דערציילט ווי שאול המלך האט רחמנות געהאט אויף דעם געפאנגענעם אגג מלך עמלק, אבער שמואל הנביא האט אגגן געטויט. אין ספר מגילת אסתר ג׳ ווערט דערציילט וועגן המן אז ער האט געשטאמט פון אגג (האגגי). אין במדבר כ״ד זאגט בלעם נביאות וועגן עמלק „ראשית גויים״ (דעם עלטסטן פון די פעלקער) „ואחריתו עדי אבד״, זיין סוף וועט זיין ביז פארניכטונג. — אין יידיש ווערן די שונאים פון יידן אנגערופן מיטן נאמען עמלק.

עמנואל הרומי (געבוירן אין רוים לערך 1270, געשטארבן נאכן יאר 1330 אין איטאליע), העברעאישער דיכטער, דרשן און מפרש פון תנ״ך; צוערשט געלעבט אין רוים, נאכער געוואנדערט איבער א סך שטעט אין איטאליע. עמנואל הרומי האט אחוץ יידישע לימודים אויך געלערנט אסטראנאמיע, מעדיצין, פילאזאפיע, געקענט איטאליעניש, לאטיין, גריכיש און זיך באקענט מיט דער דעמאלטיקער מאדערנער איטאליענישער ליטעראטור, באזונדערס מיט די ווערק פון דאנטע, און לויט טייל מיינונגען זאל ער האבן געווען פערזענלעך באפריינדעט מיט דאנטע. דאס הויפט־ווערק פון עמנואל איז זיין „מחברות״; דאס איז א זאמלונג שירים, אמייסטן וועלטלעכע. דאס לעצטע קאפיטל „התופת והעדן״ (דער גיהנום און דער גן עדן) איז א נאכאמונג פון דאנטעס „געטלעכע קאמעדיע״, און ער באשרייבט (פונקט ווי דאנטע) ווי אן אלטער מאן, דניאל (לויט דער מיינונג פון טייל געלערנטע איז עס א רמז, אויף דאנטע), האט אים ארומגעפירט אין גיהנום און גן עדן און ער דערציילט וואס ער האט דארט געזען. רבי יוסף קארו אין שלחן ערוך אורח חיים ש״ז פארווערט צו לייענען דעם „ספר עמנואל״ ווייל עס איז „שיחות חולין ודברי חשק״. עמנואל האט מחבר געווען א פירוש אויף תנ״ך, און זיין פירוש אויף משלי איז געווען זייער בארימט. ער האט אויך מחבר געווען פיוטים, „איך יתגאה איש״ און אנדערע. ער זאל אויך האבן מחבר געווען דעם „יגדל״ וואס מען זאגט אינדערפרי ביים דאווענען. עמנואל ווערט באטראכט אלס איינער פון די באדייטנדסטע העברעאישע דיכטער אין מיטלאלטער. — וועגן עמנואל און זיין „מחברות״ און אנדערע ווערק און אויך זיין באציאונג צו דאנטע, זע גידעמאן „התורה והחיים״, חלק שני.

עמק זע „יזרעאל״.

עמרי מלך אין ישראל אין די יארן 888 — 877 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, פאטער פון אחאב, גרינדער פון דער עמרי־דינאסטיע; ער האט געגרינדעט די שטאט שמרון און איר געמאכט אלס הויפטשטאט פון ישראל (מלכים א׳ ט״ז); ער ווערט דערמאנט אין די פלעקל־שריפטן פון אשור און אויך דעם שטיין פון מישע מלך מואב (זע „מישע״).

עמרם זון פון קהת בן לוי בן יעקב; פאטער פון משה רבנו, אהרן הכהן און מרים (שמות ו׳). אין דער גמרא און מדרש (שבת נ״ה, סוטה י״ב, במדבר רבה ג׳ און אנדערע) ווערן געבראכט דברי אגדה וועגן דער צדקות פון עמרם.

עמרם גאון גאון און ראש ישיבה אין בבל, געשטארבן לערך 875; בארימט דורך זיין סידור וואס האט געהייסן „סדר תפלות של כל השנה״, וואס ער האט מחבר

געוועזן, לויט טייל מיינונגען, פאר די יידן אין שפאניע. פון רב עמרם גאון זענען אויך פאראן תשובות אין די זאמלונגען פון „תשובות הגאונים“. — זע זוכווארט „סידור“.

ענגלאנד נאמען פון א טייל פון דער גרויס־בריטאניע־מלוכה, וואס נעמט ארום די לענדער ענגלאנד, שאטלאנד, צפון־אירלאנד און וויילס. געוויינלעך באנוצט מען דאס ווארט ענגלאנד צו באצייכענען גרויס־בריטאניע. ענגלאנד (גרויס־בריטאניע) האט לערך 47 מיליאן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 400 טויזנט יידן, פון וועלכע די מערהייט וואוינט אין דער הויפטשטאט לאנדאן.— עס איז פאראן א מיינונג, אז יידן האבן געוואוינט אין ענגלאנד זינט גאר אלטע צייטן, פון דער רוימישער הערשאפט מיט 1900 יאר צוריק. זיכער איז, אז אין 7טן יארהונדערט האבן זיך יידן געפונען אין ענגלאנד. דער יידישער ישוב האט זיך פארגרעסערט אין ענגלאנד נאכן אנקומען פון די נארמאנען (יאר 1066). אין 12טן און 13טן יארהונדערט געפינען מיר אין ענגלאנד גרעסערע יידישע קהלות, באזונדערס אין לאנדאן, נארוויטש, לינקאלן, יארק און אנדערע שטעט. אין יענער צייט זענען אויך פארגעקומען גזרות און אנפאלן אויף ענגלישע יידן. אין יאר 1290 האט קעניג עדוארד דער ערשטער פארארדנט דעם פולשטענדיקן גרוש אויף יידן פון ענגלאנד. איבער 200 יאר נאך דער דאזיקער צייט זענען נישט געווען קיין יידן אין ענגלאנד. אין 16טן יארהונדערט באוויזן זיך אין ענגלאנד איינצלנע יידן, אמיינסטן אנטלאפענע אנוסים פון שפאניע און פארטוגאל. דער בארימטער יידישער כלל טוער פון אמסטערדאם, רבי מנשה בן ישראל (זע „מנשה בן ישראל“) האט אין די יארן 1655—57 זיך באמיט ביים ענגלישן פראטעקטאר קראמוועל צו דערלויבן יידן צו באזעצן זיך אין ענגלאנד. די אפיציעלע דערלויבעניש איז געגעבן געווארן דורך קעניג קארל דעם 2טן אין יאר 1664. פון דעמאלט אן האבן אנגעהויבן זיך באזעצן אין ענגלאנד עפנטלעך יידן, אמייסטן אנוסים פון פארטוגאל, און עס זענען שפעטער אנגעקומען אויך יידן פון פוילן און דייטשלאנד. די יידן אין ענגלאנד האבן זיך דערווארבן גלייכבארעכטיקונג ביסלעכווייז; פולשטענדיקע גלייכבארעכטיקונג האבן זיי באקומען אין 19טן יארהונדערט. — די יידישע קהלות אין ענגלאנד זענען ארגאניזירט אין „באארד אוו דעפיוטיס“, א קהלות־פאריייניקונג, צו וועלכער עס ווערן געשיקט דעלעגאטן פון די יידישע שולן אין לאנדאן, פראווינץ־שטעט און אויך טייל ענגלישע קאלאניעס. די קהלות־פאריייניקונג פארנעמט זיך מיט רעליגיעזער און פילאנטראפישער אויפזיכט איבער דעם ענגלישן יידנטום און פארנעמט זיך אויך מיט העלפן יידן אין אנדערע לענדער. אין ענגלאנד זענען פאראן אנדערע אנגעזעענע יידישע ארגאניזאציעס, צווישן זיי די „ייקא“ (יידישע קאלאניזאציע־געזעלשאפט), די אנגלא־דזשואיש אסאסיאיישאן, דער דזשואיש קאלעדזש (ראבינער־סעמינאר) און אנדערע. אין ענגלאנד איז פאראן אן אויבער־ראבינאט און דער רב הכולל טראגט דעם טיטל „טשיף־ראביי“. דער איצטיקער טשיף־ראביי איז דר. הערץ. אין ענגלאנד (לאנדאן) דערשיינט א טעגלעכע יידישע צייטונג „די צייט“, די ענגליש־יידישע וואכנשריפט „דזשואיש קראניקל“. דער יידישער איינפלוס אין ענגלאנד איז זייער א באדייטנדער, און יידן האבן אנטיילגענומען אין פאליטישן, פינאנציעלן, געזעלשאפטלעכן און ליטערארישן לעבן אין ענגלאנד אין א גרוי־

סער מאָס. דאָס באַנק־הויז ראָטשילד האָט פיל מיטגעהאָלפן צו דער פינאַנציעלער אַנטוויקלונג פון ענגלאַנד. דאָס זעלבע אויך די פאַמיליעס מעלטשעט (מאָנד), סוויטלינג, מאָנטאַגו, סעמועל, מאָנטעפיאָרע און אַנדערע. יידן און פערזאָנען פון יידישער אָפּשטאַמונג זענען געווען אַנגעזעענע מיניסטאָרן אין ענגלאַנד, ווי ביקאָנספילד, מעלטשעט, רעדינג, סעמועל און אַנדערע. יידן זענען געווען שטאָט־פּרעזידענטן אין לאָנדאָן און אַנדערע ענגלישע שטעט. יידן מיטן טיטל לאָרד זענען מיטגלידער פון לאָרדן־הויז. אין דער ענגלישער וויסנשאַפט און ליטעראַטור האָבן יידן פאַרנומען אַ גרויס אָרט ווי הערשל, אַלעקסאַנדער, סילוועסטער, זאַנגוויל, ביקאָנספילד (ד'איזראַעלי), געדאַליא און אַנדערע. ענגלאַנד האָט געהאַט גרויסע יידישע געלערנטע אין חכמת ישראל, ווי אַבראַהאַמס, מאָנטעפיאָרע, פרידלענדער, גאַסטער, ביכלער און אַנדערע. — די באַדייטונג פון ענגלאַנד פאַר דעם יידנטום און דעם יידישן פאָלק באַשטייט ניט נאָר אין דעם ענגלישן יידנטום נאָר אויך אין דער באַציאונג פון ענגלאַנד צום יידישן פאָלק אין אַלגעמיין. אין פאַרלויף פון 19טן יאָרהונדערט האָט די ענגלישע רעגירונג אייניקע מאָל אַנגעווענדט איר איינפלוס לטובת יידן אין אַנדערע לענדער (אין יאָר 1840, ביים בלוט־בלבול אין דמשק, לטובת די יידן אין רומעניע און אַנדערע לענדער). דער וויכטיקסטער אַקט פון ענגלאַנד לטובת דעם יידישן פאָלק איז געווען די באַלפור־דעקלאַראַציע און דאָס איבערנעמען דעם מאַנדאַט איבער ארץ־ישראל נאָך דער וועלט־מלחמה אין 1918. ענגלישע רעגירונגס־מענער און פּאָליטיקער האָבן אין פּאַרלאַמענט עטלעכע מאָל רעאַגירט קעגן די היטלעריסטישע פאַרפאָלגונגען אויף דייטשישע יידן זינט 1933. די באַציאונג פון יידישן פאָלק צו ענגלאַנד איז געווען אַ סימפּאַטישע, הגם עס זענען אַרויסגערוקט געוואָרן טענות, אַז ענגלאַנד האָט נישט אין דער געהעריקער מאָס דערפילט איר צוזאָג צו העלפן בויען די יידישע נאַציאָנאַלע היים אין ארץ־ישראל. — וועגן יידן אין ענגלאַנד און דער געשיכטע פון יידן אין ענגלאַנד איז פאַראַן אויספירלעך אין דעם יידיש־ענגלישן יאָרבוך („דזשואיש ייר־בוק"), וואָס דערשיינט אין לאָנדאָן יערלעך. — זע זוכווערטער „באַלפור", „ביקאָנספילד", „לאָנדאָן", „ציוניזם". וועגן יידן אין די טיילן פון בריטישער אימפּעריע זע זוכווערטער פון די באַטרעפנדע טיילן, ווי „אויסטראַליע", „קאַנאַדע" און אַנדערע.

ענו, ענוות באַשיידנקייט, ענוות ווערט אין דער יידישער רעליגיעזער עטיק באַטראַכט אַלס איינע פון די בעסטע מידות, אין היפוך צו גאוה, וואָס ווערט באַטראַכט אַלס איינע פון די ערגסטע מידות. דער חומש (במדבר י"ב) רימט משה רבנו אַז ער איז געווען „ענו מאד". אין די ספרי תנ"ך געפינען מיר פיל פסוקים וועגן די מעלות פון ענוות. אין צפניה ב' ווערט געזאָגט „בקשו ענווה", זוכט ענוות. אין דער משנה, גמרא און שפּעטערע ספרים ווערט אָנגעוויזן אויף די מעלות פון ענוות. די משנה אבות ד' זאָגט „מאד מאד הוה שפל רוח שתקות אנוש רמה", זיי זייער און זייער אַז ענו, ווייל דער סוף פון מענטש איז אויפגעגעסן צו ווערן פון ווערעם. די גמרא עבודה זרה כ' זאָגט אַז ענוות איז די גרעסטע מעלה פון מענטש. וועגן פאַרשידענע תנאים און אמוראים ווערט דערציילט, אַז זייער ענוות איז געווען זייער גרויס, און באַזונדערס ווערט עס דערציילט וועגן הלל הנשיא (שבת ל"א). דער רמב"ם אין

משנה תורה הלכות דעות און אין די „שמונה פּרקים" זאָגט, אַז הגם אין אַנדערע מידות דאַרף דער מענטש גיין אין מיטעלן וועג, אָבער אין עניוות דאַרף מען זיין עקסטרעם. — זע זוכוואָרט „גאוה".

עני, עניות זע „אביונים", „אָרימקייט".

ענן בן דוד (געבוירן לערך 715 — געשטאָרבן לערך 790); גרינדער פון דער קאַראַאימער־סעקטע (קראים) אין בבל, וועלכע האָט אין אָנהויב געהייסן אויף זיין נאָמען „ענניים". ער האָט געשטאַמט פון אַ מיוחסדיקער פאַמיליע, פון די ראשי הגולה, און ווייל מען האָט אין בבל דערוויילט אין יאָר 760 זיין אינגערן ברודער און נישט אים אַלס ראש הגולה, איז ענן אַרויסגעטרעטן קעגן דער תורה שבעל פה און דערקלערט, אַז פאַר דער יידישער רעליגיע איז גילטיק נאָר די תורה שבכתב, דאָס הייסט דער תנ"ך, און נישט די משנה און גמרא. צו אים זענען צוגעשטאַנען אַ גרעסערע צאָל יידן און אַזוי אַרום איז געשאַפן געוואָרן די נייע סעקטע ביי יידן. לויטן באַפעל פון קאַליף איז ער אַרעסטירט געוואָרן אַלס מורד (יאָר 767) און עס האָט אים געדראָט טויט־שטראָף, און ענן האָט זיך געראַטעוועט דערמיט, וואָס ער האָט דערקלערט, אַז זיין רעליגיע איז אַ גאַנץ אַנדערע פון דער יידישער רעליגיע. ענן האָט מחבר געווען זיין אייגענעם „ספר המצוות", וועלכער איז פאַרלוירן געגאַנגען און נאָר פראַגמענטן פון אים ווערן געבראַכט אין די ספרים פון די קאַראַאימישע חכמים, און אויך זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן פראַגמענטן פון אים פון כתבי יד. זיין לאָזונג איז געווען „חפישו באורייתא שפיר" (זוכט גוט אין דער תורה). לויט טייל מיינונגען האָט ענן זיך באַזעצט אין ירושלים. — זע זוכוואָרט „קאַראַאימער". — וועגן ענן זע ווייס „דור דור ודורשיו" חלק ד'; „דברי ימי ישראל" פון גרעץ אין דער העברעאישער איבערזעצונג חלק ג' און צום סוף אין דער נאָטע י"ז; פּינסקער „לקוטי קדמוניות".

עננו (ענטפער אונדז), תפלה אין סליחות. פאַראַן אויך אַ תפלה „עננו", וואָס מען זאָגט אין תעניתים אין שמונה עשרה פאַר דער ברכה פון „שומע תפלה".

ענציקלאָפּעדיע זאַמלונג פון ידיעות. געוויינלעך איינגעאָרדנט לויטן אַלפאַבעט, אלף־בית. מיטן נאָמען יידישע ענציקלאָפּעדיע רופן מיר אָן אַזאַ ענציקלאָפּעדיע, וואָס אַנטהאַלט ידיעות וועגן אַלעם וואָס האָט אַ שייכות צו יידנטום. די ערשטע פולשטענדיק־יידישע ענציקלאָפּעדיע איז דערשינען אין דער ענגלישער שפּראַך אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט („דזשואיש ענסייקלאָפּעדיאַ"). עטוואָס שפּעטער איז דערשינען אַ פולשטענדיקע יידישע ענציקלאָפּעדיע אין רוסיש („יעווריעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ"). נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דערשינען אין דייטש אַ פולשטענדיקער „יידישער לעקסיקאָן"; אין העברעאיש איז דערשינען פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה דער „אוצר ישראל". נישט פולשטענדיקע ענציקלאָפּעדיעס זענען דערשינען אין דייטש „ענציקלאָפּעדיאַ יודאַאיקאַ" און אין העברעאיש „אשכול" (2 בענדער). אין יידיש דערשיינט פון דובנאָוו־פאָנד אַן אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע, פון וועלכע עס זענען ביז איצט דערשינען דער אות אלף און 3 בענדער „יידן". אין העברעאיש איז דערשינען אין תל־אביב אין די יאָרן 1934 — 1937 אַ היסטאָריש

געאגראפישער לעקסיקאן „אנציקלופדיה
כללית", אין 5 בענדער. קלענערע יידי־
שע ענציקלאפעדיעס אין 1 באנד זענען
דערשינען אין ענגליש „ענסייקלאפעדיא
און דזשואיש נאלעדזש" פון דע האאז
און די „וואלענטין ענסייקלאפעדיא";
לעצטנס א גרעסערע פון לאנדמאן.

עסטרייך ביז מערץ 1938 געווען
א באזונדערע רעפובליק מיט לערך 7
מיליאן איינוואוינער, צווישן זיי זענען
געווען אין 1938 לערך 200,000 יידן,
אמייסטן אין דער הויפטשטאט ווין; ביז
1918 איז עסטרייך געווען א גרויסע
אימפעריע און האט ארומגענומען די
לענדער עסטרייך, אונגארן, טשעכיע,
סלאוואקיע, גאליציע, קראאציע, באסניע
און הערצעגאווינע, ווי אויך די איטא־
ליענישע געגענט ארום טריעסט. די גע־
שיכטע פון יידן אין עסטרייך דאטירט
זיך פון גאנץ אלטע צייטן, מעגלעך, אז
שוין פון 4טן יארהונדערט. די עסט־
רייכיש־דייטשע קייסרים האבן בדרך כלל
זיך באצויגן צו יידן ניט שלעכט. אין
יאר 1238 האבן די עסטרייכישע יידן
באקומען פון קייזער פרידריך דעם 2טן
געוויסע רעכט, וועלכע זענען דערנאך
באשטעטיקט געווארן דורך אנדערע
עסטרייכישע קייסרים. פון 15טן ביז
17טן יארהונדערט זענען פארגעקומען
יידישע גירושים פון פארשידענע עסט־
רייכישע פראווינצן. אבער אין אלגע־
מיין זענען פארבליבן יידן אין עסטרייך.
אין 1782 האט קייזער יאזעף דער 2טער
ארויסגעגעבן זיין טאלעראנץ־בריוו און
האט געפרואווט גערמאניזירן און געבן
יידן צוואנגס־בילדונג. פולשטענדיקע
גלייכבארעכטיקונג האבן יידן באקומען
אין 1867, און אין אלגעמיין האבן די
יידן אין עסטרייך אין דער נייער צייט,
ביזן אנקומען פון היטלער, געלעבט זייער
גוט, גענאסן פון אלע רעכט און פאר־
נומען הויכע שטעלעס אין אלע געביטן
פון לעבן. זינט היטלער האט פארנומען
עסטרייך אין 1938 האבן זיך אנגעהויבן
די שרעקלעכע רדיפות, גירושים, רצי־
חות, און מען דענקט, אז איצט זענען
אין עסטרייך פארבליבן ניט מער ווי א
פאר צענדליק טויזנט יידן, אלטע לייט.
— אין דער יידישער געשיכטע אין מי־
טלאלטער און דער נייער צייט האבן
עסטרייכישע יידן (אחוץ די יידן, וועל־
כע זענען געווען אין די דערמאנטע לענ־
דער, וואס האבן געהערט צו עסטרייך)
געשפילט א גרויסע ראלע, סיי אין רע־
ליגיע, סיי אין פינאנציעלען און סיי אין
פאליטישן לעבן. מיר וועלן דא דער־
מאנען נאר איינצלנע פערזענלעכקייטן:
רבי יצחק פון ווין, מחבר פון „אור
זרוע", רבי שלום פון נוישטאט, רבי
שמשון ווערטהיימער, רבי שמואל אפנ־
היימער, רבי יום־טוב ליפמאן העלער
(תוספות יום־טוב), און אין דער נייער
צייט, די ראטשילדס, די משכילים (בן
זאב, לעטערים און אנדערע), די געלערנ־
טע אין חכמת ישראל (וויס, איש שלום,
יעלינעק, גידעמאן, שווארץ, חיות און אנ־
דערע); אין זשורנאליסטיק (הערצל,
כמעט די אנגעזעענסטע זשורנאליסטן
פון דער „נייע פרייע פרעסע" און אנ־
דערע צייטונגען), ליטעראטור (וואסער־
מאן, שניצלער, בער־האפמאן און אנדע־
רע); וויסנשאפט (צווישן די גרעסטע איז
צו פארצייכענען פרויד), דער „השחר",
די ציוניסטישע באוועגונג. — וועגן דער
געשיכטע פון יידן אין עסטרייך זענען
געשריבן געווארן פיל ביכער, מייסטנס
אין דייטש, צווישן זיי איז דאס וויכ־
טיקסטע: שערער, „רעכטספארהעלט־
נישן פון יידן אין די דייטש־עסטרייכישע
לענדער".

עץ הדעת, עץ החיים (בוים פון
וויסן, בוים פון לעבן), אין חומש ברא־

שית ב׳ און ג׳ ווערט דערציילט, אז אדם הראשון און חוה זענען געווען צוערשט אין גן עדן, וואו עס זענען געוואקסן ביימער מיט פרוכטן, און גאט האט אנגעזאגט אדמן, אז פון אלע ביימער מעג ער עסן, נאר פון „עץ הדעת טוב ורע", פון בוים צו וויסן גוטס און שלעכטס, טאר ער נישט עסן און אין טאג ווען ער וועט יא עסן פון אים וועט ער שטארבן. אבער די שלאנג (נחש) האט אנגערעדט חוהן, אז זי זאל יא עסן פון עץ הדעת; חוה האט געגעסן און האט אויך געגעבן אדמן צו עסן. גאט האט דעמאלט געזאגט: „הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם"; „אדם איז געווארן ווי איינער פון אונדז צו וויסן גוטס און שלעכטס, און איצט טאמער וועט ער נעמען און עסן אויך פון עץ החיים, פון בוים פון לעבן, און ער וועט לעבן אייביק". גאט האט דעריבער ארויסגעטריבן אדם און חוהן פון גן עדן, און אוועקגעשטעלט די „כרובים" און דעם „להט החרב המתהפכת" (פייער פון דער דרייענדער שווערד) צו היטן דעם וועג צום עץ החיים. — וועגן דעם דאזיקן סיפור זענען געשריבן געווארן פיל פירושים פון די יידישע רעליגיעזע פילאזאפן, פילאן פון אלעקסאנדריע, אבן עזרא, רמב"ם, רמב"ן, מקובלים, פון וועלכע טייל טייטשן עס אויס אלעגאריש. פילאן זאגט, אז אדם איז דער סימבאל פון גייסטיקייט און חוה פון די זינלעכע נייגונגען, און די שלאנג איז די תאוה, און דער „בוים פון וויסן" איז דער געשלעכטלעכער טריב („ידע" אין חומש האט טיילמאל די באדייטונג פון געשלעכטלעכער באציאונג).

עקביא בן מהללאל תנא אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, אין אנהויב פון 1טן יארהונדערט, אין דער צייט פון הלל ושמאי; אין משנה עדיות ה׳ ווערט דערציילט וועגן א מחלוקה אין הלכה־ענינים צווישן עקביא און די חכמים. אין אבות ג׳ איז פאראן פון אים „הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה", דער מענטש זאל באטראכטן דריי זאכן וועט ער נישט קומען צו קיין עבירה, און די דריי זאכן זענען: זע פון וואנען דו קומסט, וואוהין דו גייסט, און פאר וועמען דו וועסט דארפן אפגעבן דין וחשבון.

עקדה זע „יצחק".

עקיבא, רבי (געבוירן לערך אין יאר 40 — געשטארבן לערך 137), איינער פון די גרעסטע תנאים פון דער משנה, קדוש, פון די עשרה הרוגי מלכות. לויט דעם ספור אין דער גמרא נדרים נ׳ און אין אבות דרבי נתן ו׳ איז רבי עקיבא אין דער יוגנט געווען א פאסטוכער ביים רייכן ירושלימער כלבא שבוע, און איז געווען אן עם הארץ. די טאכטער פון כלבא שבוע האט זיך אין אים פארליבט און חתונה געהאט מיט אים אין געהיים קעגן איר פאטערס ווילן; זי האט אים אויך צוגערעדט, אז ער זאל אוועק און לערנען תורה. ער האט איר געפאלגט און איז געווארן א תלמיד פון רבי אליעזר בן הורקנוס און רבי יהושע און נחום איש גמזו. רבי עקיבא איז נאכער געווארן איינער פון די גרעסטע תנאים און געהאט זיין ישיבה אין בני ברק און לויט איין סיפור האט ער געהאט 24 טויזנט תלמידים (יבמות ס"ב). ווען עס איז אויסגעבראכן דער אויפשטאנד פון בר כוכבא קעגן דער רוימישער הערשאפט אין ארץ־ישראל, איז רבי עקיבא געווארן בר כוכבאס אנהענגער און געגלויבט, אז ער איז משיח, זאגנדיק אויף אים דעם פסוק „דרך כוכב מיעקב". לויט טייל מיינונגען זאלן די

פיל רייזעס, וועלכע רבי עקיבא האט געמאכט אין לענדער אויסער ארץ־ישראל און וועגן וועלכע עס ווערט דערציילט אין דער גמרא (ראש השנה כ״ו און אנדערע ערטער) געהאט דעם ציל צו דערוועקן די יידן צו העלפן בר כוכבאן אין זיין אויפשטאנד. נאך דעם ווי די רוימער האבן באזיגט בר כוכבאן און איינגעפירט גזרות, צווישן זיי, אז מען זאל נישט לערנען קיין תורה, האט רבי עקיבא נישט געפאלגט די גזירה און עפנטלעך (קהלות ברבים) געלערנט תורה מיט תלמידים, און די רוימער האבן אים ארעסטירט און איינגעזעצט אין תפיסה (ברכות ס״א). ער איז געזעסן אין תפיסה א לענגערע צייט, אזוי אז זיינע תלמידים האבן אים דארט באזוכט און געפרעגט שאלות (פסחים קי״ב און אנדערע ערטער). די רוימער האבן רבי עקיבאן פאראורטיילט צום טויט, און די גמרא אין ברכות ס״א דערציילט, אז ווען מען האט אים געפירט צום טויטן איז געווען די צייט פון קריאת שמע, און מען האט אים געריסן זיין לייב מיט שפיציקע אייזנס, אבער רבי עקיבא האט געזאגט קריאת שמע און זיין נשמה איז אויסגעגאנגען מיטן ווארט „אחד״. אין מסכתא שמחות ח׳ ווערט דערציילט, אז מען האט אים געטויט אין דער שטאט קסרין. — רבי עקיבאס תלמידים זענען געווען די אנגעזעענע תנאים רבי מאיר, רבי שמעון בן יוחאי, רבי יוסי, רבי יהודה, רבי נחמיה און אנדערע. לויט איין מיינונג זאל ער האבן געווען דער ערשטער וואס האט מחבר געווען משניות (משנת רבי עקיבא) און פון זיין ישיבה זאלן שטאמען אלע ספרים פון די תנאים. ווי ספרא, ספרי, תוספתא (סנהדרין פ״ו). ער האט אויפן גרונט פון די מידות (זע „מידות״) געדרשנט אויף די פסוקים פון דער תורה פיל הלכות (מנחות כ״ט). פון אים ווערט דערציילט אין חגיגה ט״ו, אז ער איז אריינגעגאנגען אין „פרדס״ (געלערנט די געהיימע לערע וועגן געטלעכקייטן) און איז ארוים בשלום. פון רבי עקיבא זענען פאראן אויך פיל אגדה ווערטער. אין אבות ג׳ זאגט ער די ווערטער „הכל צפוי והרשות נתונה״ (אלץ ווערט געזען דורך גאט און דער מענטש האט דעם אויסוואל), וואס איז דער אויסדרוק פאר דער באקאנטער פילאזאפישער פראגע וועגן „ידיעה ובחירה״ (זע „ידיעה ובחירה״). אין ספרא (פרשת קדושים) זאגט ער, אז „ואהבת לרעך כמוך״ (זאלסט ליב האבן דיין חבר ווי זיך זעלבסט) איז דער יסוד פון דער תורה. ער פלעגט, פונקט ווי זיין רבי נחום איש גם זו, אויף יעדער זאך זאגן „כל דעביד רחמנא לטב״ (וואס גאט טוט איז צום גוטן, ברכות ס׳). — לויט איין מיינונג אין ספרי זאל רבי עקיבא האבן געלעבט 120 יאר. — שפעטער האט מען וועגן טייל מיסטישע ספרים ווי „אותיות דרבי עקיבא״ און אנדערע, געזאגט, אז רבי עקיבא איז געווען זייער מחבר. — פרטים אין „תולדות תנאים ואמוראים״ פון היימאן.

עקילס זע „אונקלוס״, „תרגום״.

עקרים זע „עיקרים״.

עראמה, יצחק (1420 אין שפאניע — 1494 אין נעאפאל, איטאליע); באריומטער רב, דרשן און פילאזאף, מחבר פון פילאזאפישן דרוש־ספר „עקדת יצחק״, אדער ווי מען רופט עס סתם „עקדה״. דאס דאזיקע ספר אנטהאלט דרושים אויף תורה אין גייסט פון פילאזאפיע; דער מחבר פירט דא ויכוחים מיט די יידישע אפיקורסים פון זיין צייט און אויך מיט די משומדים וועגן דער יידישער און קריסטלעכער אמונות. ער

האט אויך מחבר געווען די ספרים „חזות קשה", „יד אבשלום" און אנדערע. דער „עקדת יצחק" איז געווען זייער פאפולער צווישן די יידישע דרשנים. — זיין זון איז געווען רבי מאיר עראמה (געשטארבן 1556 אין סאלאניקי) רב און מחבר.

ערב אין העברעאיש איז ערב דער טייטש „אוונט", און אין בראשית א' איז פאראן „ויהי ערב". אבער צוליב דעם וואס ביי יידן הויבט זיך אן דער טאג פון פאריקן אוונט, און דערפאר הויבן זיך אן אויך שבת, יום־טוב און אנדערע פייערלעכע טעג פון פאריקן אוונט, הייסט אויך דער טאג פאר שבת און פאר יום־טוב „ערב שבת" און „ערב יום־טוב" (משנה שבת א', „ערב שבת". משנה פסחים ט' „ערבי פסחים" און פיל אנדערע ערטער). דער ערב שבת, פרויטיק, האט שוין א געוויסע הייליקייט פון שבת, און טייל חסידים און מקובלים פלעגן שוין פון 12 בייטאג נישט טאן קיין מלאכה, און אנטאן זיך די שבתדיקע מלבושים. ערב יום כפור האט פיל פון דער פייערלעכקייט פון יום כפור. דאס זעלבע ערב פסח. — זע זוכווערטער „יום כפור", „פסח", „שבת". — וועגן ערב ראש חודש זע „יום כפור קטן".

ערב רב אין חומש שמות י"ב ווערט געזאגט, אז ווען די יידן זענען ארויסגעגאנגען פון מצרים „וגם ערב רב עלה אתם", איז מיט זיי מיטגעגאנגען דער „ערב רב". געוויינלעך טייטשט מען דעם דאזיקן אויסדרוק „א גרויסער צומיש" (פון ווארט „ערב", „מישן") און דאס זאל מיינען, אז עס זענען מיטגענאנגען אויך נישט־יידן, גרים, אדער אזעלכע וואס זענען געבוירן געווארן פון געמישטע הייראטן פון יידן און מצריים. דער מדרש אין שמות און אויך די מקובלים (זהר) האלטן, אז די אלע זינד, וואס די יידן זענען באגאנגען אין מדבר, די זינד פון עגל און אנדערע, זענען געווען אונטער דעם שלעכטן איינפלוס פון דאזיקן „ערב רב".

ערבות זע „הושענא".

ערוב, ערובין זע „עירוב", „עירובין".

ערד־ארבעט זע „לאנדווירטשאפט".

ערדציטערניש אין תנ"ך געפינט מען פיל מאל אנווייזונגען אויף פארגעקומענע פארפאלן פון ערד־ציטערניש אין ארץ־ישראל; דער נאמען דערפאר איז „רעש". אין עמוס א' ווערט דערציילט וועגן „רעש". אין דער משנה ברכות ט' הייסט עס „זוועות", און די משנה זאגט אז מען דארף דערויף מאכן א ברכה „שכחו וגבורתו מלא עולם".

ערוך זע „נתן בן יחיאל".

ערי מקלט אין חומש במדבר ל"ה ווערט געזאגט, אז א ריי שטעט אין ארץ־ישראל און עבר הירדן זענען באשטימט געווען אלס „ערי מקלט" (שטעט פון אנטרינונג), וואוהין עס פלעגן אנטלויפן די „רוצחים בשוגג", דאס הייסט, אזעלכע וואס האבן געהרגעט א מענטש ניט ווילנדיק. זיי זענען דארט געזעסן ביז דער כהן גדול איז געשטארבן און ערשט דעמאלט האבן זיי געמעגט פארלאזן די ערי מקלט. וועגן ערי מקלט איז אויך פאראן אין ספר יהושע כ'.

עריות מיטן ווארט „עריות" ווערן אין דער יידישער רעליגיע באצייכנט פרויען פון נאענטער משפחה, מיט וועלכע מען טאר נישט חתונה האבן, ווי מו־

טער, פֿאָטערס פֿרוי, שוועסטער, דער פֿרויס טאָכטער, דער פֿרויס מוטער, שנור און אַנדערע. זיי ווערן אויסגערעכנט אין חומש ויקרא י״ח וואו זיי הייסן „ערוה״. אין דער משנה און גמרא ווערן צוגע־רעכנט אויך אַזעלכע נאָענטע משפּחה־פֿרויען, וואָס הגם לויט דער תורה מעג מען יאָ מיט זיי חתונה האָבן, אָבער די רבנן האָבן פֿאַרבאָטן; זיי הייסן „שניות״ (יבמות כ״א און אַנדערע ערטער).

ערכין מסכתא אין סדר קדשים, האָט 9 פּרקים משניות, אויף וועלכע עס איז פֿאַראַן גמרא בלויז בבלי (נישטאָ קיין ירושלמי); תוספתא נאָר 5 פּרקים. די מסכתא באַהאַנדלט די דינים פֿון אָפּ־שאַצן („ערך״) דעם ווערט פֿון זאַכן, וואָס מען האָט מקדיש געווען צו גאָט און מען וויל זיי אויסלייזן און באַצאָלן דאָס געלט.

ערל איינער וואָס איז נישט געמלט הייסט „ערל״ (שמות י״ב און אַנדערע ערטער אין תנ״ך). דערפֿון הייסט אַ נישט־ייד „ערל״. זע זוכוואָרט „מילה״.

ערלה אין חומש ויקרא י״ט ווערט געזאָגט, אַז ווען מען פֿלאַנצט אַ פֿרוכטן־בוים זאָל מען די ערשטע 3 יאָר נישט עסן פֿון דער פֿרוכט פֿון בוים; די דאָ־זיקע פֿרוכט הייסט „ערלה״ (פֿאַרשטאָ־פּונג). די משנה און גמרא זאָגן, אַז מען טאָר אויך נישט הנאה האָבן פֿון ערלה־פֿרוכטן, ווי למשל מען טאָרנישט פֿאַר קויפֿן די ערלה־פֿרוכטן צו אַ נישט־יידן און נוצן דאָס דערהאַלטענע געלט.

ערלה נאָמען פֿון אַ מסכתא משניות אין סדר זרעים, אַנטהאַלט 3 פּרקים מש־ניות און גמרא ירושלמי (בבלי איז נישטאָ), און תוספתא איין פּרק; באַ־האַנדלט די דינים פֿון ערלה.

ערליך, פּאַאול (1854 — 1915 אין דייטשלאַנד); באַרימטער יידישער מעדי־צין־פֿאָרשער, לייטער פֿון מעדיצינישן פֿאָרשונגס־אינסטיטוט אין פֿראַנקפֿורט אַם מיין, אַנטדעקט אין יאָר 1909 דאָס מיטל „סאַלווערסאַן״ קעגן סיפֿילים, באַ־קומען נאָבעל־פּרעמיע; געווען מיטגליד אין דעם יידישן פֿאַריין „למען ציון״.

עשה זע „מצוה״.

עשו עלטסטער זון פֿון יצחק אבינו און רבקה. אין חומש בראשית כ״ה ווערט דערציילט, אַז רבקה האָט געבוירן אַ צווילינג עשו און יעקב, און אַז עשו איז געווען „איש שדה יודע ציד״, אַ פֿעלד־מענטש, וואָס האָט זיך פֿאַרנומען מיט יאַכט, פֿאַנג, און יעקב איז געווען דער „איש תם יושב אהלים״, וואָס איז גע זעסן אין געצעלט. עשו איז געווען דער בכור, נאָר יעקב האָט ביי אים אָפּגע־קויפֿט די בכורה פֿאַר אַ נזיד עדשים, געקעכטס פֿון לינזן. אין חומש בראַ־שית ווערט אויך דערציילט, ווי יצחק, וועלכער איז שוין געווען בלינד, האָט געוואָלט בענטשן עשון, נאָר יעקב האָט זיך פֿאַרשטעלט פֿאַר עשו און באַקומען פֿון יצחק די ברכה. יעקב איז מורא פֿאַר עשו איז אַנטלאָפֿן. ווען יעקב איז צוריקגעקומען איז אים עשו אַנטקעגנ־געגאַנגען, און יעקב האָט מורא געהאַט, אַז עשו וועט אים און זיין פֿאַמיליע אומ־ברענגען אָבער עשו האָט אים אויפֿגענו־מען ברידערלעך, זיך געקושט מיט אים, און דעמאָלט האָבן זיי זיך צעשיידט (בראשית קאַפּיטלעך כ״ה — ל״ג). עשו האָט זיך באַזעצט אין שעיר, אין לאַנד אדום. לויט אַ שפּעטערער מסורה (סוטה י״ג) איז עשו געהרגעט געוואָרן דורך חושים בן דן, און לויט אַן אַנדערער מסורה דורך יהודה (ירושלמי גטין ה׳). — עשו, פּונקט ווי אדום, איז געוואָרן

דער סימבאָל פֿון יעדן ניט־ייִד, און באַזונדערס פֿון רוים. אויף דעם פּסוק אין חומש „והידים ידי עשׂו" זאָגט די גמרא אין גיטין נ"ד, אַז דאָס מיינט מען דעם רוימישן קייסער אַדריַנוס, וועלכער האָט פֿאַרניכטעט ארץ־ישׂראל. — זע זוכוואָרט „אדום".

עשירות

די באַציאונג פֿון דער ייִדישער רעליגיעזער וועלט צו עשירות, רײַכטום, איז געווען אַן עטישע. אַ רײַכער מאַן, וואָס גיט צדקה, איז נישט געוואָרן געטאַדלט. אָבער גלײַכצײַטיק געפֿינען מיר פֿיל ווערטער אין תנ"ך, משנה און גמרא און שפּעטערע ספֿרים, וועלכע באַטראַכטן דאָס אָנזאַמלען רײַכטום אַלס נישט קיין גוטע זאַך פֿאַר דעם מענטש. אין משלי כ"ג ווערט געזאָגט „אל תיגע להעשיר" (באַמי זיך נישט צו ווערן רײַך). אין דער משנה אבות ד' ווערט געזאָגט „איזה עשיר? השׂמח בחלקו", ווער הייסט רײַך? דער וואָס איז צופֿרידן מיט דעם, וואָס ער האָט. אין גיטין ע' ווערט געזאָגט וועגן רײַכטום „מיעוטו יפה ורובו קשה", אַביסל איז גוט, אַ סך טויג נישט. די גמרא מנחות פ"ו זאָגט „עשירים מקמצין", רײַכע לײַט זענען קמצנים. אין יומא ל"ה זאָגט די גמרא, אַז אַ רײַכער מאַן וועט זיך נישט קאָנען פֿאַרענטפֿערן אויף יענער וועלט, אַז ער האָט נישט געקאָנט זיצן און לערנען זײַענדיק פֿאַרנומען מיט געשעפֿטן, ווײַל אלעזר בן חרסום, וועלכער איז געווען אַ גרויסער גביר איז יאָ געזעסן און געלערנט. — זע זוכוואָרט „אָרעמקייט".

עשׂרה בטבת

(10טער טאָג אין טבת), תענית, ווײַל אין דאָזיקן טאָג האָט די אַרמיי פֿון בבל אָנגעהויבן באַלאַגערן ירושלים בעת דעם חורבן פֿון ערשטן בית המקדש (מלכים ב' כ"ה). דער תענית ווערט דערמאָנט אין זכריה ח' („צום העשׂירי", „דער תענית פֿון 10טן חודש", טבת איז דער 10טער חודש אין ייִדישן קאַלענדאַר, ווען מען רעכנט ניסן אַלס ערשטן חודש).

עשׂרה בטלנים

זע „בטלנים".

עשׂרה הרוגי מלכות

(10 קדושים וואָס זענען געטויט געוואָרן דורך דער רוימישער רעגירונג). פֿאַראַן אַ זייער אַלטער ספּור, אַז די רוימישע רעגירונג האָט נאָכן חורבן פֿון פֿעסטונג ביתר געטויט 10 גרויסע ייִדישע תּנאים. דער ספּור ווערט געבראַנגט אין מדרש איכה רבה ב' אויפֿן פּסוק „בלע ה' ולא חמל", און דער מדרש רעכנט אויס אַלס די דאָזיקע קדושים די תּנאים: רבי ישמעאל, רבן גמליאל, רבי ישבב, ר' יהודה בן בבא, ר' חוצפּית המתורגמן, רבי יהודה הנחתום, רבי חנניה בן תּרדיון, רבי עקיבא, בן עזאי און רבי טרפֿון; דער מדרש באַמערקט דערצו, אַז טייל נעמען אַרויס רבי טרפֿון און געבן צו רבי אלעזר חרסנא. עס זענען פֿאַראַן צוויי נוסחאות פֿון דעם ספּור אין די קליינע מדרשים פֿון „אלה אזכרה", אויף וועלכע עס שטיצט זיך די קינה „אלה אזכרה", וואָס מען זאָגט יום כּפּור צו מוסף. פֿון די דאָזיקע נוסחאות איז צו זען, אַז אין מדרש איז אַ גרײַז און אָנשטאָט רבן גמליאל, דאַרף זײַן רבן שמעון בן גמליאל, דער נשׂיא בײַ ייִדן אין דער צײַט פֿון חורבן בית שני. לויט דעם ספּור פֿון די דאָזיקע קליינע מדרשים זענען אַלע 10 תּנאים אומגעקומען אין איין צײַט. אָבער דאָס שטימט נישט מיט די היסטאָרישע פֿאַקטן, ווײַל ווי מיר ווייסן איז, למשל, דער תּנא רבי עקיבא אומגעקומען 57 יאָר נאָכן חורבן בית המקדש, אַלזאָ נאָך רבן שמעון בן גמליאל; דאָס זעלבע איז אויך מיטן תּנא רבי חנניה

בן תרדיון. — ווענען יעדן פון די אומגעקומענע תנאים געבן מיר ביי די באטרעפנדע זוכווערטער: „ישמעאל", „שמעון בן גמליאל", „עקיבא" און אזוי כסדר. — אחוץ דער סליחה „אלה אזכרה" אין יום כפור איז אויך פאראן א קינה צו תשעה באב „ארזי הלבנון" וועגן די עשרה הרוגי מלכות.

עשרים וארבע זע „תנ"ך".

עשרת הדברות (10 געבאטן), די 10 געבאטן, וואס די יידן האבן, ווי דער חומש (שמות כ' און דברים ה') דערציילט, געהערט פון גאט אויפן בארג סיני ביים געבן זיי די תורה. אין חומש שמות ל"ד און דברים י' הייסן זיי „עשרת הדברים". די עשרת הדברות זענען פאלגנדע: 1) אנכי (איך בין דיין גאט); 2) לא יהיה (זאלסט נישט האבן קיין אנדערן גאט און נישט דינען צו קיינע אפגעטער); 3) לא תשא (זאלסט נישט שווערן אין גאטס נאמען פאלש); 4) זכור את יום השבת (זאלסט אפהיטן דעם הייליקן טאג שבת נישט צו טאן אין אים קיין מלאכה); 5) כבד את אביך ואת אמך (זאלסט ערלעך האלטן דיין פאטער און דיין מוטער); 6) לא תרצח (זאלסט נישט מארדן קיין מענטש); 7) לא תנאף (נישט מזנה זיין); 8) לא תגנב (נישט גנבענען); 9) לא תענה (נישט עדות זאגן קיין פאלשע עדות); 10) לא תחמד (נישט גלוסטן זאכן וואס געהערן צו אן אנדערן). צווישן די צוויי נוסחאות פון די עשרת הדברות אין שמות כ' און דברים ה' זענען פאראן קליינע ענדערונגען אין איינצלנע ווערטער. — די עשרת הדברות ווערן גערעכנט אלס דער יסוד פון דער יידישער רעליגיע. אין דער צייט פון בית המקדש איז געווען איינגעפירט צו זאגן אין דאווענען יעדן טאג די עשרת הדברות (תמיד ה'). די שפעטערע מפרשים (אויך פילאן פון אלעקסאנדריע) האבן זיך באמיט אויפצעווייזן, אז אלע אנדערע מצוות פון דער תורה געפינען זיך אין די עשרת הדברות, און אין דעם דאזיקן געדאנק זענען געשריבן געווארן פיל פיוטים צו שבועות.

עשרת השבטים (די צען שבטים): אין ספר מלכים א' י"ב געפינען מיר, אז ווען שלמה המלך איז געשטארבן, האט ארץ־ישראל זיך צעטיילט אין צוויי מלוכות: אין מלכות יהודה, מיט ירושלים אלס הויפטשטאט, וואס האט ארומגענומען צוויי שבטים, יהודה און בנימין, און מלכות ישראל, וואס האט ארומגענומען 10 שבטים, ראובן, שמעון, יששכר, זבולון, דן, נפתלי, גד, אשר, אפרים און מנשה, און די הויפטשטאט איז געווען צוערשט שכם און צולעצט שומרון. די מלכות ישראל איז חרוב געווארן דורך דעם מלך אשור. אין דער צייט פון איר לעצטן מלך הושע בן אלה, אין יאר 722 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, און א גרויסער טייל פון די איינוואוינער איז פארטריבן געווארן קיין אשור און זיי זענען באזעצט געווארן אין חלח, חבור, טייך גוזן און די שטעט פון מדי (מלכים ב' י"ז). וואס איז געווארן מיט די דאזיקע פארטריבענע 10 שבטים, די עשרת השבטים? עס איז געוויינלעך אנגענומען, אז דאס שפעטערע יידישע פאלק האט געשטאמט נאר פון די צוויי שבטים יהודה און בנימין. די גמרא יבמות ט"ז זאגט, אז די עשרת השבטים זענען אסימילירט געווארן צווישן די נישט יידן פון די לענדער, וואוהין מען האט זיי פארטריבן. די גמרא מגילה י"ד זאגט, אז ירמיהו הנביא האט זיי צוריקגעבראכט קיין ארץ־ישראל. אין מדרש איכה רבה ב' איז פאראן דער ספור, אז זיי זענען פארטריבן געווארן אין יענער זייט פון טייך

סמבטיון. אין מיטלאלטער זענען געווען
ספורים, אז זיי געפינען זיך אין יענער
זייט פון די הרי חושך. פון צייט צו
צייט פלעגן זיך באווייזן רייזנדע, וואס
האבן דערציילט, אז זיי קומען פון די
לענדער פון די עשרת השבטים, און אז
די דאזיקע יידן האבן אייגענע מלוכות
מיט אייגענע מלכים. אזא רייזנדער איז
געווען אין 9טן יארהונדערט אלדד הדני,
וועלכער האט דערציילט אז ער איז פון
שבט דן. אין 16טן יארהונדערט האט
זיך באוויזן אין אייראפע און ארץ־ישראל
דוד הראובני, וועלכער האט דערציילט,
אז ער איז פון שבט ראובן. יידן און
אויך קריסטן האבן פון צייט צו צייט
געשיקט משולחים אין די עקזאטישע
לענדער פון אזיע, אפריקע און ניי־אנט־
דעקטן אמעריקע צו געפינען די עשרת
השבטים. רבי מנשה בן ישראל האט
געהאלטן, אז די אינדיאנער אין אמע־
ריקע זענען די עשרת השבטים. עס זע־
נען געווען מיינונגען, אז די ענגלענ־
דער און די יאפאנער זענען די עשרת
השבטים. די פראגע פון די עשרת השב־
טים איז נאך ביז איצט נישט אויפ־
געקלערט. דער רייזנדער כשדאי אין זיין
„שבטי יעקב" זאגט, אז די ארמענער
און די פעלקער אין קאווקאז שטאמען
פון די עשרת השבטים און ער באמיט
זיך דאס צו באווייזן אויפן גרונט פון
דאקומענטן אין יענע לענדער. — זע זוכ־
ווערטער „אלדד הדני", „בני משה",
„דוד הראובני", „הרי חושך", „סמבט
יון". — פרטים ביי לאזאר „עשרת השב־
טים", כשדאי „שבטי יעקב ונצורי יש־
ראל".

עשרת ימי תשובה זע „ימים נור־
אים".

עשתורת אפגעטין, דער סימבאל פון
דער לבנה, די „קעניגין פון הימל", צו
וועלכער עס האבן געדינט טייל אלט־
סעמיטישע פעלקער. די תנ"ך־ספרים
שופטים ב' און שמואל א' ז' דערציילן,
אז ווען יידן האבן געדינט עבודה זרה
האבן זיי געדינט צווישן אנדערע אויך
צו דער עשתורת. די „עשתורת" איז
פארגעשטעלט געווארן אין לייכטנדע
שטראלן, דערפון איז „עשתרות קרנים"
(בראשית י"ד).

עתליה טאכטער פון אחאב מלך יש־
ראל, קעניגין פון יהודה דורך חתונה
האבן מיט יורם מלך יהודה. זי האט,
נאכן טויט פון איר זון אחזיה, געטויט
אלע קינדער פון אחזיה און האט זיך
פראקלאמירט אלס קעניגין פון יהודה,
און האט געהערשט 7 יאר. זי איז גע־
טויט געווארן דורך אויפשטענדער אונ־
טער דער פירונג פון יהוידע כהן גדול,
וועלכער האט אויסגערופן אלס קעניג
יואש, א יונג קינד פון אחזיה, וועלכער
איז ניצול געווארן דאדורך, וואס ער איז
באהאלטן געווארן. עתליה האט גע־
פרואווט איינפירן אין יהודה די געצנ־
דינסט פון בעל (דער ספור וועגן עתליה
געפינט זיך אין מלכים ב' י"א). די
טראגישע פאסירונגען פון עתליה האבן
געדינט אלס טעמע פאר די דראמאטישע
ווערק פון ראסין („עתליה"), און אנדע־
רע, ווי אויך דער אראטאריע פון הענדל
און אפערע פון מענדלסאן.

עתניאל בן קנז דער ערשטער שופט
ביי יידן אין דער צייט פון די שופטים
(שופטים ב'); ער האט געשטאמט פון
שבט יהודה; אין דער גמרא (תמורה
ט"ז) ווערט געבראכט, אז ער האט ממ־
שיך געווען די תורה שבעל פה.

פ

פ (פא) דער 17טער בוכשטאַב אין העברעאישן און יידישן אלף־בית; פאַראַן אַ „פּ" און אַ „פֿ"; צום סוף וואָרט איז אין העברעאישן פאַראַן אַ „ף" („לאַנגע פֿא"), אין יידיש איז צום סוף וואָרט פאַראַן אַ „פֿ" און אַ „ף"; אַלס ציפער איז „פ" אַכציק. — זע זוכוואָרט „ע" וועגן דער אַמאָליקער אָרדנונג אין אלף־בית, אין וועלכער די „פ" איז געווען פאַר דער „ע".

פאה זע „לקט, שכחה, פאה".

פאה מסכתא משניות אין סדר זרעים, 8 פרקים, גמרא ירושלמי (בבלי נישטאָ); תוספתא 4 פרקים; באַהאַנדלט די דינים פון לקט, שכחה און פאה. — זע „לקט, שכחה, פאה".

פאות (עקן) מיטן דאָזיקן נאָמען ווערן אָנגערופן די לאַנגע לאָקן האָר, וואָס לאָזן זיך אַראָפּ פון ביידע זייטן קאָפּ אויף די קינבאַקן. דער חומש (ויקרא י"ט) זאָגט אַז אַז די דאָזיקע האָר טאָר מען נישט „פאַרקיילעכן" (לא תקיפו), און די גמרא (מכות כ') טייטשט אויס, אַז מען טאָר זיי נישט אָרומשערן, אַז עס זאָל גאָרנישט בלייבן פון זיי. גאָר פרומע יידן, באַזונדערס רבנים, האָבן איבערהויפּט נישט אָפּגעשוירן זיך די פאות, און זיי האָבן געטראָגן לאַנגע פאות.

פאָזנאַנסקי, שמואל אברהם (1864 — 1921 אין וואַרשע), ראַבינער, ציוניסטישער כלל־טוער, געלערנטער אין חכמת ישראל; ראַבינער אין דער שול אין וואַרשע אויף טלאָמאַצקע; פאָרשער פון דער עפּאָכע פון די גאונים און דער קאַראַאימער־סעקטע; פאַרעפנטלעכט פיל מאמרים אין ענציקלאָפּעדיעס און צייט־שריפטן איבער חכמת ישראל; לייטער פון יודאאיקא־סעמינאַר אין וואַרשע.

פּאָטאָצקי, אברהם לעגענדאַרע געשטאַלט פון אַ פּוילישן מאַגנאַט, וואָלענטין גראַף פּאָטאָצקי, וועגן וועלכן עס ווערט דערציילט, אַז ער האָט זיך באַקענט מיט אַ יידישן למדן און פון אים געלערנט יידישקייט. נאָכער איז ער אַוועק קיין אַמסטערדאַם, וואו ער האָט זיך מגייר געווען. ער איז צוריקגעקומען קיין פּוילן און זיך באַזעצט אין ווילנע, וואו ער האָט געלעבט אַלס פרומער ייד. צוליב אַ מסירה האָט מען אים אַרעסטירט און ער איז פאַרברענט געוואָרן אויף קידוש השם אין ווילנע דעם 2טן טאָג שבועות תק"ט (1749). זיין אַש האָבן יידן קובר געווען און עד היום געפינט זיך דער קבר פון פּאָטאָצקי גר צדק אין ווילנע. ביז איצט איז נישט געלונגען פעסטצושטעלן צי די לעגענדע האָט אַ היסטאָרישן יסוד. פון פּוילישע היסטאָרישע קוואַלן איז די דאָזיקע פּאַרסאָן נישט באַקאַנט. וועגן דער פּאָטאָצקי־לעגענדע זענען געשריבן געוואָרן פיל דערציילונגען. — זע פין, „קריה נאמנה".

פאַלאַשן נאָמען פון שוואַרצע יידן אין אַביסיניע. דאָס וואָרט „פאַלאַשן" זאָל האָבן די באַדייטונג פון „פרעמדע" (זיכער איז עס נישט). זייער צאָל איז ביי 40 טויזנט. זיי האַלטן פון גרעסטן טייל פון יידישע מצוות, אָבער נישט פון אַלע. זיי היטן אָפּ שבת, שחיטה, וואַשן זיך צום עסן און מאַכן אַ ברכה, מילה, זיי ווייסן נישט פון ציצית, תפילין,

מזוזה. זיי פאסטן דעם 10טן טאג פון יעדן חודש (זכר פון יום כפור); מקריב קרבן פסח; עסן א סארט מצות, אויך אין סוכות; שבועות פייערן זיי דעם 12טן טאג אין סיון; מקריב קרבנות דורך כהנים; זיי האבן זייערס א סידור, פון וועלכן זיי דאווענען; האבן דעם תנ״ך, אבער נישט אין העברעאיש נאר אין דער אלטער אבעסינישער שפראך (געז). פון דער העברעאישער שפראך ווייסן זיי גארנישט. — זייער אפשטאמונג איז א נישט קלארע. לויט טייל מיינונגען זענען זיי אור־אייניקלעך פון נישט־יידישע שווארצע פעלקער (פון „כוש״), וועלכע האבן זיך מגייר געווען אין דער גאר אלטער צייט; לויט אן אנדערער מיינונג זענען זיי אור־אייניקלעך פון אנגעקומענע אראבישע יידן. פאראן א מיינונג, אז די ספורים אין מיטלאלטער וועגן די עשרת השבטים (זע „עשרת השבטים״) האבן זיך באצויגן אויף די פאלאשן. די רבנים פון מצרים (רדב״ז אין 16טן יארהונדערט) האבן געוואוסט פון זיי און ברענגען וועגן זיי אין די תשובות־ספרים. דער ערשטער יידישער פארשער פון אייראפע, וואס איז געקומען צו זיי, איז געווען פראפעסאר יוסף הלוי פון דער „אליאנס״ (אין יאר 1868); נאכער דר. פייטלאוויטש, דר. חיים נחום. — א גרינטלעכער ארבעט איבער די פאלאשן האט געשריבן אברהם עפשטיין אין זיין „אלדד הדני״. — זע „אבעסיניע״.

פאלעסטינע זע „ארץ־ישראל״.

פאלקלאר מיטן נאמען פאלקלאר ווערן אנגערופן אלע געביטן פון פאלקס־לעבן: לידער, פאלקס־גלויבונגען, אבערגלויבונגען, לעגענדעס, סגולות, מנהגים לעבנס־שטייגער וכדומה. מיט דער פארשונג פון יידישן פאלקלאר האבן זיך אין די לעצטע צענדליקער יארן פארנומען א ריי אנגעזעענע געלערנטע און איינער פון זיי, דר. גרונוואלד האט ארויסגעגעבן אין דייטש די צייטשריפט, מיטטיילונגען פאר יידישע פאלקסקונדע״ (פון יאר 1897 אן); אין יידיש באשעפטיקט זיך מיט פארשן דעם יידישן פאלקלאר דער „ייווא״, און זיינע שריפטן און אויסגאבן זענען אין א גרויסן טייל געווידמעט דעם יידישן פאלקלאר; באזונדערע אויסגאבן וועגן יידישן פאלקלאר זענען פאראן פון י. ל. כהן (יידישע פאלקלאר), „ביי אונז יידן״ פון וואנווילד, אין די העברעאישע „רשומות״ און אנדערע.

פאלקס־פארטיי די יידישע „פאלקס־פארטיי״ איז געגרינדעט געווארן אין רוסלאנד, אין יאר 1906 דורך שמעון דובנאוו, עפרויקין, קריינין. די גרונט־אידעאלאגיע פון דער פארטיי איז, אז די יידן זענען פארשפרייט צווישן פעלקער און זיי וועלן פארבלייבן אין די דאזיקע גלות־לענדער, וועלכע זענען אבער נישט קיין גלות־לענדער נאר די היים־לענדער פאר יידן, די יידן דארפן דעריבער אין די אלע לענדער, וואו זיי זענען פאראן אין גרעסערע מאסן, באקומען נאציאנאל־קולטורעלע און געזעלשאפטלעכע אויטאנאמיע, פארקערפערט אין א קהלות־פאריייניקונג מיט אייגענער שפראך־רעכט און אייגענע שולן. די דאזיקע פאלקס־פארטיי איז געווארן באדייטנד פארגרעסערט שפעטער אין פוילן אין יאר 1916, און די פירער זענען געווען ה. ד. נאמבערג, נח פרילוציקי, שמואל הירשהארן. די פארטיי האט דערקלערט, אז יידיש איז די נאציאנאלע יידישע שפראך; געגרינדעט יידישע שולן, אנטיילגענומען אין פאליטישן לעבן און געהאט דערפאלג אין עטלעכע וואלן צום פוילישן סיים און שטאט־ראטן; געהאט אייגענעם ארגאן „דאס פאלק״.

זינט 1926 איז די פּאַרטיי זיך צעפֿאַלן
און איר איינפֿלוס איז געפֿאַלן.

פּאַראַגוויי לאַנד אין דרום־אַמעריקע,
לערך 1 מיליאָן איינוואוינער, לערך
2,500 יידן, געקומען אַמייסטנס נאָך
דער וועלט־מלחמה 1914 — 1918;
וואוינען אין גרעסטן טייל אין דער
הויפּטשטאָט אַסונסיון.

פֿאַראייניקטע שטאַטן פֿון צפֿון אַמעריקע נאָמען פֿון גרעסטן (אין
צאָל פֿון מענטשן) לאַנד אין אַמעריקע,
וואָס איז אַ פֿאַראייניקונג פֿון 48 שטאַטן;
באַקאַנט אויך סתם אַלס „אַמעריקע״;
לערך 130 מיליאָן איינוואוינער, צווישן
זיי לערך 5 מיליאָן יידן; הויפּטשטאָט
וואַשינגטאָן; גרעסטע שטאָט איז ניו־
יאָרק, וועלכע איז אויך דער גרעסטער
יידישער קבוץ אין דער וועלט (איבער
2 מיליאָן איינוואוינער). — די געשיכ־
טע פֿון יידן אין אַמעריקע איבערהויפּט
הויבט זיך אָן מיט דער אַנטדעקונג פֿון
אַמעריקע דורך קאָלומבוס אין 1492, מיט
וועמען עס זענען אויך דער אַנטדעקונגס
רייזע מיטגעפֿאָרן עטלעכע יידן־אַנוסים
פֿון שפּאַניע. אָבער וועגן די ערשטע יידי־
שע איינוואוינער אין די לענדער, וואָס
געהערן איצט צו די פֿאַראייניקטע שטאַטן
(וואָס מיר וועלן פֿון איצט, צוליב קיצור,
רופֿן סתם אַמעריקע), האָבן מיר ידיעות
ערשט פֿון דער מיט פֿון 17טן יאָרהונ־
דערט, און איינער פֿון די ערשטע ער־
טער, וואו יידן האָבן זיך באַזעצט איז
געווען ניו־יאָרק (דעמאָלט „ניו־אַמסטער־
דאַם״). די ערשטע יידישע אימיגראַנטן
זענען געווען אַמייסטן ספּרדישע און
פּאָרטוגעזישע יידן, וועלכע זענען געקו־
מען פֿון בראַזיליע און אַנדערע לענדער
אין דרום־אַמעריקע. אחוץ ניו־יאָרק
האָבן יידן זיך באַזעצט אין די ערשטע
צייטן אין באָסטאָן, פֿילאַדעלפֿיע, באַלטי־
מאָר, ריטשמאָנד, טשאַלסטאָן, ניופּאָרט,
און אַנדערע. ווען אַמעריקע איז דער־
קלערט געוואָרן אַלס זעלבסטשטענדיק
לאַנד (אין 1776) האָבן יידן באַקומען
פֿולשטענדיקע גלייכבאַרעכטיקונג מיט
אַלע אַנדערע איינוואוינער. דאָס איז
געווען דאָס ערשטע לאַנד, וואָס האָט
פּראָקלאַמירט גלייכבאַרעכטיקונג פֿאַר
יידן. ווען די יידישע קהלה אין ניו־
פּאָרט האָט געשיקט צום ערשטן פּרעזי־
דענט וואַשינגטאָן איר וואונטש אין יאָר
1790, האָט וואַשינגטאָן געענטפֿערט, אַז
די פֿאַראייניקטע שטאַטן פֿאָדערן גע־
לויבט צו ווערן נישט דערפֿאַר, וואָס זיי
האָבן דערקלערט רעליגיעזע טאָלעראַנץ,
נאָר דערפֿאַר וואָס זיי האָבן איין געזעץ
פֿאַר אַלע איינוואוינער, אָן אונטערשיד
פֿון רעליגיע. — אין די ערשטע צענדלי־
קער יאָרן פֿון 19טן יאָרהונדערט זענען
געקומען קיין אַמעריקע צענדליקער טוי־
זנטער יידן פֿון דייטשלאַנד. אין דער
צווייטער העלפֿט פֿון 19טן יאָרהונדערט,
באַזונדערס נאָך 1882, די פּאָגראָמען אין
רוסלאַנד, האָט זיך אָנגעהויבן דער גרוי־
סער אימיגראַציע־שטראָם פֿון יידן פֿון
די מזרח־אייראָפּעאישע לענדער (רוס־
לאַנד, פּוילן, גאַליציע, רומעניע, ליטע און
אַנדערע), וועלכער האָט זיך באַזונדערס
פֿאַרשטאַרקט באַלד נאָך דער וועלט־מל־
חמה 1914 — 1918, און האָט געדוי־
ערט ביז עס איז נאָך 1923 שטאַרק באַ־
גרענעצט געוואָרן לויט געזעץ די אי־
מיגראַציע קיין אַמעריקע. איצט איז
פֿאַראַן אין אַמעריקע אַ דריטל יידן פֿון
דער גאַנצער וועלט. דער גרעסטער טייל
פֿון זיי זענען קאָנצענטרירט אין אַ ריי
גרויסע שטעט: אין ניו־יאָרק לערך 2 מי־
ליאָן, שיקאַגאָ לערך 350 טויזנט יידן,
פֿילאַדעלפֿיע לערך 250 טויזנט, קליוו־
לאַנד לערך 120 טויזנט, באָסטאָן לערך
120 טויזנט, באַלטימאָר לערך 100 טוי־
זנט, לאָס אַנדזשעלעס לערך 75 טויזנט.

סענט לואיס 60 טויזנט, סאן פראנציסקא לערך 50 טויזנט, ראטשעסטער לערך 50 טויזנט. — די יידישע באפעלקערונג אין אמעריקע קאן מען איינטיילן אין פארשידענע שיכטן, וועלכע זענען אין א געוויסער מאס געווען אפגעטיילט איינע פון די אנדערע. די ערשטע זענען געווען די פארטוגעזיש־שפאנישע יידן, וועמענס צאל ווערט קלענער פון יאר צו יאר. די צווייטע שיכט איז געווען פון די אנגעקומענע דייטשע יידן, וועלכע זענען געקומען קיין אמעריקע מייסטנס אין דער מיט פון 19טן יארהונדערט. זיי האבן ארויסגעגעבן די גרויסע יידישע פינאנסיסטן, אינדוסטריעלער, אדוואקאטן, דאקטוירים און זיי האבן זיך אויך אויסגעצייכנט מיט ארגאניזירן דאס יידישע לעבן אין די שולן, צדקה־אנשטאלטן. צו זיי געהערן אזעלכע אנגעזעענע יידיש־אמעריקאנער פאמיליעס ווי שיף, שטרויס, מארגענטוי, גוגענהיים און אנדערע. טייל פון די דאזיקע דייטשע יידן האבן ארויסגעוויזן א גרויסע נייגונג צו דער רעליגיעזער רעפארם־באוועגונג און זיי האבן אויך געשאפן די ערשטע רעפארם־טעמפלען. טייל פון זיי האבן געקוקט אויף די יידן פון די אנדערע לענדער פון אויבן אראפ; מען האט זיי גערופן „יאהודים“, און באטראכט אלס אן אפגעטיילטע יידישע שיכט. די דריטע שיכט זענען די יידן געקומענע פון פוילן, רוסלאנד, ליטע, וועלכע זענען אין גרעסטן טייל געווען אין די ערשטע צייטן פון זייער קומען ארבעטער, מייסטנס אין קליידונג־פאך, געארבעט אין די פאבריקן, און ערשט נאכער האבן טייל פון זיי זיך ארויפגעארבעט און אליין געווארן אינדוסטריעלער, אליין געגרינדעט פאבריקן, געגעבן זייערע קינדער העכערע בילדונג. די דאזיקע שיכט יידן האט אין דער ערשטער צייט זיך גרופירט ארום די לאנדסמאנשאפטן, דאס הייסט, אנגעקומענע פון איין שטאט פון דער אלטער היים האבן זיך ארגאניזירט אין איין שול (אדער אין עטלעכע שולן), אין א הילפס־פאריין („סאסייעטי“) און אזוי זענען אנטשטאנען די פארשידענע שולן און לאנדסמאנשאפטן אנגערופן לויט די שטעט־נעמען פון דער אלטער היים, ווי „אנשי ווארשע“, „אנשי לאדז“, „אנשי ביאליסטאק“ וכדומה. מיט דעם באגרענעצן פון דער אימיגראציע האבן די לאנדסמאנשאפטן פארלוירן פיל פון זייער אמאליקער באדייטונג. — אין רעליגיעזער הינזיכט זענען די יידן אין אמעריקע געטיילט אין ארטאדאקסן (פולשטענדיק פרומע יידן), קאנסערוואטיוון (וואס זענען ניט שטרענג אין מצוות און דינים, אבער באמיען זיך, באזונדערס אין שול־לעבן, אפצוהיטן א גרויסן טייל פון דער יידישער רעליגיעזער טראדיציע), האלבע רעפארמער און עקסטרעמע רעפארמער; לעבן דעם גרעסטן טייל פון די שולן זענען אויך פאראן קינדער־דערציאונגס־אנשטאלטן, וועלכע ווערן געפירט אין גייסט פון די שולן. דאס אמעריקאנער יידנטום האט א גרויסע נעץ פון דערציאונגס־אנשטאלטן פון יעדער ריכטונג: העבראישע שולן, שולן מיט יידיש אלס אונטעריכט־שפראך, ענגליש־יידישע שולן, תלמוד־תורות, ישיבות, רבנים און ראבינער סעמינארן, העכערע יידיש־וויסנשאפטלעכע אנשטאלטן. צו די אנגעזעענסטע סעמינארן געהערן: 1) „דער יידיש טעאלאגישער סעמינאר“ (אויך גערופן „שעכטער־סעמינאר“) אין ניו־יארק, פארמאגט א זייער רייכע יודאאיקא־ביבליאטעק; די ריכטונג פון סעמינאר איז א קאנסערוואטיווע; 2) „היברו יוניאן קאלעדזש“ אין סינסינעטי, רעפארם־אנשטאלט; 3) רבי יצחק אלחנן'ס ישיבה און קאלעדזש אין ניו־יארק, פון וועלטלעך־ארטאדאקסישער ריכטונג; 4) „ישיבה תורה ודעת“ אין

ברוקלין פון שטרענג ארטאדאקסישער ריכטונג; 5) וויים'עס סעמינאר אין ניו־יארק, עקסטרעמע רעפארם; 6) „בית המדרש לתורה" אין שיקאגא, ארטאדאקסיש; 7) „דראפסי קאלעדזש" אין פילאדעלפיע, יודאאיקא־וויסנשאפטלעכער אנשטאלט; אויך קלענערע ישיבות. דאס אמעריקאנער יידנטום פארמאגט אויך די פארשפרייטסטע יידישע צייטונגען, די טעגלעכע „פארווערטס", „מארגן־זשורנאל", „טאג" און „פרייהייט" אין ניו־יארק, ווי אויך א ריי טעגלעכע צייטונגען אין שיקאגא, פילאדעלפיע, קליוולאנד. עס דערשיינען אויך א ריי וואכן און מאנאט־זשורנאלן ווי „אמעריקאנער", „יידישער קעמפער", „צוקונפט" און אין ענגליש „אמעריקאן היברו", העברעאיש „הדאר", „בצרון" און אנדערע. עס זענען אויך פאראן עטלעכע גרעסערע יידישע פארלאגן, פון וועלכע דער גרעסטער איז די „דזשואיש פובליקיישאן סאסייעטי". אויך זענען פאראן א ריי יידישע טעאטערס, פון וועלכע דער גרעסטער טייל געפינט זיך אין ניו־יארק און דער אנגעזעענסטער פון זיי איז דאס קונסט־טעאטער פון מארים שווארץ. די יידישע ארטיסטן זענען פאראייניקט אין א גרויסן פארבאנד. די יידישע זשורנאליסטן און שריפטשטעלער זענען פאראייניקט אין י. ל. פרץ שרייבער־פאריין אין ניו־יארק. די יידישע זעצער און דרוקער זענען פאראייניקט אין א דרוקער־פארבאנד. — זייער אנטוויקלט איז די יידישע געזעלשאפטלעכע און פילאנטראפישע טעטיקייט און אויך די פראפעסיאנעלע ארגאניזאציע־באוועגונג: יידישע שפיטעלער, מושב זקנים, בית יתומימס, און אנדערע ענלעכע אנשטאלטן, וועלכע זענען אין א גרויסן טייל שטעט ארגאניזירט אין דער פינאנסירונגס־ארבעט אין א געמיינזאמען „וועלפעיר" אדער „פעדעראציע" פון יידישע פילאנטראפישע אנשטאלטן. זייער גרויס און שטארק זענען די ארבעטער ארגאניזאציעס און זייערע ארדנס, ווי „ארבעטער רינג", „נאציאנאלער ארבעטער־פארבאנד" און אנדערע, וועלכע ציילן הונדערטער טויזנטער מיטגלידער, ווי אויך די פארשידענע ארדנס („בני ברית" וכדומה). וואס אנבאלאנגט פארטייען קאן מען זאגן, אז אין אלגעמיין זענען די אמעריקאנער יידן נישט איינגעטיילט אלס יידן אין באזונדערע פאליטישע פארטייען. פיל יידן געהערן צו דער אלגעמיינער דעמאקראטישער פארטיי, און א באדייטנדע צאל יידן געהערט צו די רעפובליקאנער. א גרויסער טייל יידישע ארבעטער געהערט צו דער סאציאליסטישער פארטיי, און א געוויסע צאל צו דער קאמוניסטישער פארטיי. אין יעדער פארטיי זענען פאראן יידן, וואס פארנעמען דארט אן אנגעזעען ארט: אין דער דעמאקראטישער פארטיי הענרי מארגענטוי (איצט פינאנץ־סעקרעטאר אין דער פעדעראלער רעגירונג אין וואשינגטאן), הערבערט לעהמאן (געוועזן גאווערנאר פון סטייט ניו־יארק), פעליקס פראנקפורטער (איצט איינער פון די ריכטער אין „סופרים קאורט" (העכסטער געריכט), פארשטארבענער ריכטער לואי בראנדייס (מיטגליד פון העכסטען געריכט) און אנדערע; צו דער רעפובליקאנער פארטיי געהערן אזעלכע אנגעזעענע פאמיליעס ווי די שיפס, ווארבורגס, ראזענוואלדס, מארשאלס, שטרויס, גוגענהיימס. אין דער אלגעמיינער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט פארנעמען א באזונדערס אנגעזעען ארט דער „אמעריקאנער יידישער קאמיטעט", וועלכער גרופירט ארום זיך די רייכערע יידן פון די „דזשאינט"־קרייזן, און דער „אמעריקאנער יידישער קאנגרעס", ארום וועלכן עס גרופירן זיך מער די פאלקס־קרייזן (ציוניסטן, ארבע־

טער); ביידע האָבן אַן איינפלוס אין גע־
זעלשאַפטלעכן יידישן לעבן. — זינט אַ
גרויסער צייט איז פאַראַן ביי טייל אַמע־
ריקאַנער יידן די באַוועגונג צו באַזעצן
זיך אויף ערד און פאַרנעמען זיך מיט
לאַנדווירטשאַפט. עס זענען געגרינדעט
געוואָרן אַ ריי יידישע קאָלאָניעס אין די
סטייט קענזאַס, ניו־דזשוירזי, מישיגען,
און אַנדערע, און אויך פּריוואַט האָבן
יידן זיך באַזעצט אויף ערד אַלס פאַר־
מער. מען נעמט אָן אַז עס זענען פאַראַן
לערך 150 טויזנט יידן אין די פאַריי־
ניקטע שטאַטן וואָס לעבן אויף פאַרמס.
אַ גרויסער טייל פון זיי איז אָרגאַניזירט
אין דעם יידישן פאַרמער־פאַרבאַנד. —
אַ גרויסע באַדייטונג האָבן די אַמעריקאַ־
נער יידן אין פיל צווייגן פון אַלגעמיי־
נעם אַמעריקאַנער לעבן. אין דער אַל־
געמיינער ענגליש־אַמעריקאַנער פּרעסע
פאַרנעמט אַ גרויס אָרט די „ניו־יאָרק
טיימס“, וואָס געהערט צו יידישע אייגנ־
טימער (צוערשט אַדאָלף אָקס, איצט
זולצבערגער) און וואו עס אַרבעטן אויך
אָנגעזעענע יידיש־ענגלישע זשורנאַליסטן.
אין ענגלישן טעאַטער, ראַדיאָ, און באַ־
זונדערס אין דער פילם־אינדוסטריע פאַר־
נעמען יידן גאָר אַ גרויס אָרט, און די
באַדייטנדסטע פילם פירמעס (זוקאָר,
גאָלדווין־מייער, וואָרנער ברידער און אַנ־
דערע) זענען יידישע. אין דער רעגי־
רונג (פעדעראַלע, סטייטס און שטאָטי־
שע) פאַרנעמען טייל יידן הויכע אַמטן.
— אַ זייער גרויסע באַדייטונג האָט דאָס
אַמעריקאַנער יידנטום פאַר די יידן אין
די איבעריקע לענדער פון דער וועלט.
די אַמעריקאַנער פילאַנטראָפּישע אָרגאַ־
ניזאַציע „דזשוינט“ האָט געראַטעוועט
די יידן אין אַ סך לענדער פון הונגער,
און טויט, געהאָלפן יידישע פּליטים. די
אַמעריקאַנער ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע
און די אַנדערע ציוניסטישע גרופּירונגען
(„מזרחי“, „פּועלי ציון“, „הדסה“ און
אַנדערע) האָבן פיל געהאָלפן צום אויפ־
בוי פון ארץ־ישראל. באַזונדערס גרויס
איז געווען די הילף, וואָס יידן פון אַמע־
ריקע האָבן געשיקט פּריוואַט צו זייערע
קרובים אין פאַרשידענע אייראָפּעאישע
לענדער און מען קאָן זאָגן, אַז די דאָזי־
קע הילף איז געווען די גרעסטע רעטונג
פאַר זיי. זינט דעם אויסברוך פון דער
לעצטער מלחמה (סעפּטעמבער, 1939)
זענען איבערגעטראָגן געוואָרן קיין אַמע־
ריקע אַ ריי אַלוועלטלעכע יידישע אַנ־
שטאַלטן און אויך וויסנשאַפטלעכע אינ־
סטיטוציעס, ווי יידישער וועלט־קאָנגרעס,
„ייוואָ“, און אַנדערע. — וועגן די יידן
אין אַמעריקע זענען דערשינען פיל בי־
כער. עס דערשיינט יעדעס יאָר אין
ענגליש דאָס „אַמעריקאַנער יידישע יאָר־
בוך“ (אַמעריקאַן דזשואיש יער־בוק“),
וואָס אַנטהאַלט פיל אינפאָרמאַציעס און
אויך רשימות פון יידישע אינסטיטוציעס;
„הו איז הו אין אַמעריקאַן דזשורי“;
רייזין, תולדות היהודים באמיריקה“
(וואַרשע 1902), ראַגאָף, געשיכטע פון
פאַרייניקטע שטאַטן“; „יאָרביכער“ פון
אַמעריקאַנער אָפּטיילונג פון „ייוואָ“ (2
בענדער 1938, 1939, וויכטיקע אַרטיק־
לען איבער דער יידישער פּרעסע, יוניאָנ־
באַוועגונג, דעמאָגראַפיע, אַגראַריזאַציע);
„אַלמאַנאַך, בייטראַג פון יידן אין אויפ־
בוי פון אַמעריקע“ (1940, צום 10־יאָ־
ריקן יובילייַ פון אינטערנאַציאָנאַלן אַר־
בעטער־אָרדן); „זאַמלבוך צו דער געשיכ־
טע פון יידישער פּרעסע אין אַמעריקע“
(1934); בורגין, „געשיכטע פון דער
יידישער אַרבעטער באַוועגונג“; „ספר
השנה ליהודי אמעריקה“; מאָנאָגראַפיעס
איבער איינצלנע אָרגאַניזאַציעס און באַ־
וועגונגען ווי „געשיכטע פון אַרבעטער־
רינג“ פון א. ש. זאַקס, „צו דער גע־
שיכטע פון דער פראַטערנאַלער באַוועג־
גונג“ פון זאַלצמאַן; „געווערקשאַפטן“
פון לאַנג און פיינמאַן, „פאַרווערטס־אַל־

מאַנאַר״; יידישע אַרבעטער־יאַרביכער; די דערמאָנטע ענגלישע יידיש־אַמעריקאַנער יאַרביכער; די ,,פּובליקיישאַנס״ (אין ענגליש) פון דער ,,אַמעריקאַן דזשואיש היסטאַריקל סאָסייעטי״. אין די אַלע דאָזיקע זאַמלווערק און אויך אין פיל הונדערטער אַנדערע ביכער און זאַמל־אויסגאַבן אין יידיש און ענגליש און העברעאיש, און באַזונדערס אין די יידישע און יידיש־ענגלישע און העברעאישע צייטונגען און זשורנאַלן זענען פאַראַן אוצרות מיט ידיעות איבער דער געשיכטע און לעבן פון יידן אין אַמעריקע. אָבער ביז איצט איז נאָכניט פאַראַן איין גרויס אומפאַסנד ווערק וועגן אַמעריקאַנער יידנטום.

פּאָרטוגאַל לאַנד אין מערב פון פּירענעאישן האַלב־אינזל אין איראָפּע ביים ברעג פון אַטלאַנטישן אָקעאַן, אַרומגערינגלט פון 3 זייטן דורך שפּאַניע. אויף לערך 8 מיליאָן איינוואוינער געפינען זיך היינט ביי 1,000 יידן (אַמייסטן אין דער הויפּטשטאָט ליסאַבאָן), צוגעוואַנדערטע פון פּוילן, דייטשלאַנד. פּאָרטוגאַל פאַרנעמט אַ באַדייטנדן אָרט אין דער יידישער געשיכטע אין מיטלאַלטער. יידן האָבן געוואוינט אין פּאָרטוגאַל שוין אין 10טן יאָרהונדערט. אין די שפּעטערע צייטן געפינען מיר אין ליסאַבאָן יידישע פאַמיליעס, וועלכע האָבן פאַרנומען אָנגעזעענע פּאָסטנס אין קעניגלעכן הויף, צווישן זיי איז אַמבאַרימטסטן געווען די פאַמיליע דון יחיא. אין דער צווייטער העלפט פון 15טן יאָרהונדערט זענען געווען אָנגעזען אין פּאָרטוגאַל רבי אברהם זכותא אַלס אַסטראָנאָם (זע ,,זכותא״) און דון יצחק אברבנאַל (זע ,,אברבנאַל״) אַלס פינאַנץ־מיניסטער; אברבנאַל האָט צוליב אַ מסירה געמוזט אַנטלויפן פון פּאָרטוגאַל קיין שפּאַניע. ווען עס איז פאַרגעקומען דער גרוש אויף יידן אין שפּאַניע אין יאָר 1492 זענען אַ סך יידן פון שפּאַניע אַוועק קיין פּאָרטוגאַל. אָבער ניט לאַנג דערנאָך, אין יאָר 1497, איז פאָרגעקומען אויך אַ גרוש אויף יידן פון פּאָרטוגאַל. אָבער פּאָרטוגאַל האָט נאָר פאָרמעל אַרויסגעגעבן אַ גרוש־באַפעל, און אין דער ווירקלעכקייט האָט זי נישט אַרויסגעלאָזט די יידן; קינדער ביז 20 יאָר האָט מען אָפּגעשמדט מיט געוואַלט. אויך פיל עלטערע יידן האָט מען אָפּגעשמדט מיט געוואַלט. דערמיט דערקלערט זיך, וואָס אין פּאָרטוגאַל זענען דערנאָך געווען פיל אנוסים, וועלכע האָבן אין געהיים אָפּגעהיט יידישקייט און נאָר לפנים זענען זיי געווען קריסטן. די פייניקונגען פון די אנוסים זענען דעריבער אין פּאָרטוגאַל געווען פיל העפטיקער ווי אין שפּאַניע. צווישן די פיל אנוסים וואָס זענען שפּעטער אַנגעקומען אין האָלאַנד און ענגלאַנד און האָבן זיך מגייר געווען, זענען די מייסטנס געווען פון פּאָרטוגאַל, און דעריבער האָבן די דאָזיקע יידישע קהלות געהייסן ,,פּאָרטוגעזישע״. פון די דאָזיקע אנוסים־פאַמיליעס שטאַמען רבי מנשה בן ישראל, אַקאָסטאַ, שפּינאָזאַ. אויך איצט געפינען זיך אין פּאָרטוגאַל געגנטן וואָס זענען באַוואוינט דורך אור־אייניקלעך פון די אַמאָליקע אנוסים. און ביי פיל פון זיי זענען נאָך געבליבן געהיימע יידישע גלויבונגען און מנהגים. — זע זוכוואָרט ,,אנוסים״.

פּאַריז הויפּטשטאָט פון פראַנקרייך; אויף לערך דריי און אַ האַלבן מיליאָן איינוואוינער געפינען זיך ביי 180 טויזנט יידן, פון זיי פיל אָפּשטאַמענדע פון אַלט־איינגעזעסענע יידישע פאַמיליעס, אָבער דער גרעסטער טייל צוגעוואַנדערטע פון פּוילן, דייטשלאַנד, רוסלאַנד, אַלזשיר. אין פּאַריז וואוינען יידן זינט דעם 6טן יאָרהונדערט. פאַראַן דאָקומענטן, אַז

שוין דעמאלט האבן יידן געהאט א יידישע גאס און אן אייגענע שול. אין 13טן יארהונדערט איז אין פאריז געווען א ישיבה, אין וועמענס שפיץ עס איז געשטאנען רבי יחיאל פון פאריז. אין ענדע 14טן יארהונדערט זענען די יידן פארטריבן געווארן פון פראנקרייך און אויך פון פאריז, אבער דער גרוש־דעקרעט איז נישט שטרענג אויסגעפירט געווארן. אזוי אז מיר טרעפן שפעטער איינצלנע יידן וואוינען אין פאריז. פון 16טן יארהונדערט אן האט זיך די צאל יידן אין פאריז כסדר פארגרעסערט. אין דער צייט פון דער פראנצויזישער רעוואלוציע (1789) האבן די יידן אין פאריז באקומען אפיציעל גלייכבארעכטיקונג מיט אלע בירגער. אין 19טן און אנהייב 20טן יארהונדערט האט זיך די צאל יידן אין פאריז כסדר פארגרעסערט דורך איינוואנדערונג. — אין דער שפיץ פון די יידן אין פאריז שטייט דאס קאנסיסטאריום (אלגעמיינע קהלה) און דער אויבערראבינער (גראן ראבין). אין פאריז זענען פאראן ביי 20 שולן, אשכנזישע און ספרדישע, פיל צדקה־חברות, די „אליאנס איזראעליט", „ארט", „איקעם". א גרויסן איינפלוס אויפן יידישן לעבן אין פאריז האבן געהאט די פאמיליעס הירש, ראטשילד, און באזונדערס באראן עדמונד ראטשילד (זע „ראטשילד עדמונד"). אין פאריז איז דערשינען א יידישע טעגלעכע צייטונג „פאריזער היינט" און אויך וואכנבלעטער. אין פאריז איז אויך דערשינען די וויסנשאפטלעכע „רעווי עטיד זשואיף". אין פאריז זענען געווען די גרויסע געלערנטע לעווי, ריינאך, אפערט, יוסף הלוי; די מוזיקער מייערבער, הלוי. — אין יוני 1940 האט די דייטשע היטלעריסטישע ארמיי פארנומען פאריז. צענדליקער טויזנטער יידן זענען אנטלאפן פון דער שטאט, פיל איבערגעבליבענע זענען געווארן ארעסטירט און דאס יידישע געזעלשאפטלעכע לעבן האט פיל געליטן. ווען די דאזיקע שורות ווערן געשריבן מעלדעט מען וועגן דער פארניכטונג פון אלע יידישע געזעלשאפטן. — זע זוכווארט „פראנקרייך".

פדיון (אויסלייזונג). עס איז איינגעפירט ביי חסידים, אז ווען מען גיט דעם רבי א קוויטל און מען בעט וועגן עפעס, אין פאל פון א קראנקייט צי אין אן אנדערער נויט, גיט מען דעם רבין געלט אלס „פדיון". דער פדיון באטרעפט טיילמאל די צאל 18, דאס איז אין העברעאיש י"ח, „חי" (לעבן).

פדיון הבן (די אויסלייזונג פון זון): אין חומש במדבר י"ג ווערט געזאגט, אז אויב איינער האט געבוירן א זון א בכור זאל מען דעם זון, ווען ער ווערט אלט 30 טעג אויסלייזן ביים כהן פאר 5 שקלים. אין דער משנה בכורות ח' איז אויסגעטייטשט געווארן, אז א בכור הייסט דא „בכור לאמו", דאס הייסט, ווען ער איז דאס ערשטע קינד ביי דער מוטער. אויב דער פאטער איז א כהן אדער א לוי אדער די מוטער איז א טאכטער פון א כהן צי פון א לוי דארף מען ניט מאכן קיין פדיון הבן. דער פדיון הבן ווערט געפייערט דעם 31טן טאג פון געבורט. מען מאכט א סעודה צו וועלכער מען לאדט איין א כהן. דאס קינד ווערט אנגעטאן אין שיינע זאכן און מען דערלאנגט עס אויף א קישעלע. דער כהן פרעגט דעם פאטער, צי ער וויל אויסלייזן דעם זון, און דער פאטער ענטפערט, אז יא. דאן מאכט דער פאטער די ברכה „על פדיון הבן" און „שהחיינו" און גיט דעם כהן 5 זילבערנע לאנדס־מטבעות (אין אמעריקע 5 דאלער), און דער כהן זאגט צום פאטער „בנך פדוי" (דיין זון איז אויסגעלייזט). די דינים וועגן פדיון הבן געפינען זיך

אין שלחן ערוך יורה דעה ש״ה. — זע זוכווארט „בכור״.

פדיון שבויים (אויסלייזונג פון געפאנגענע); די מצוה אויסצולייזן מענטשן, וואס זענען געפאנגען געווארן, הייסט פדיון שבויים, און איז זינט אלטע צייטן פארעכנט געווען אלס איינע פון די גרעסטע מצוות ביי יידן. די גמרא (בבא בתרא ח׳) זאגט, אז פדיון שבויים איז גרעסער ווי געבן צו עסן ארעמע מענטשן. דער רמב״ם אין משנה תורה (הלכות מתנות עניים ח׳) זאגט, אז די מצוה איז אנטהאלטן אין פיל פסוקים פון תנ״ך און באזונדערס אין ישעיה נ״ח „והציל לקוחים למות״. אין דער גמרא ווערן געבראכט פיל וואונדערלעכע סיפורים וועגן דער דאזיקער מצוה. אין חולין ח׳ ווערט דערציילט ווי דער תנא רבי פנחס בן יאיר גייענדיק אויסלייזן שבויים איז צוגעקומען צו א טייך און האט אים ניט געקאנט אריבערגיין האט דער טייך זיך געשפאלטן פאר אים. עס זענען איינגעארדנט געווארן פיל תקנות פאר פדיון שבויים. די משנה גטין ד׳ זאגט אז מען האט געמאכט א תקנה נישט אויסצולייזן שבויים פאר צו־גרויסע סומעס („יותר מכדי דמיהן״), כדי מען זאל נישט צוגעבן די כאפער מוט צו וועלן פאנגען מער שבויים. אין די תקנות פון קהלות אין מיטלאלטער און שפעטער אין פוילן פון „ועד ארבע ארצות״ זענען פאראן פיל תקנות וועגן פדיון שבויים. וועגן בעל שם טוב ווערט דערציילט אין שבחי הבעש״ט אז ער פלעגט צונויפנעמען געלט ביי רייכע יידן און דערמיט אויסלייזן ארעמע ארענדארן וואס זענען ארעסטירט געווארן דורך די פריצים, גוט־באזיצער, פאר נישט קאנען באצאלן ארענדע־געלט.

פוטיפר שר ביי פרעה מלך מצרים; צו אים איז פארקויפט געווארן יוסף אלס קנעכט. דער חומש (בראשית ל״ט) דערציילט דעם סיפור ווי פוטיפרס ווייב האט אויסגעקלערט אויף יוסף, אז ער האט איר צוגערעדט צו זינד, און דערפאר האט מען יוסף אריינגעזעצט אין געפענגעניש. — אין בראשית מ״א ווערט דערציילט, אז יוסף האט חתונה געהאט מיט אסנת די טאכטער פון פוטיפרע; ווארשיינלעך איז עס נישט פוטיפר.)

פוילן לאנד אין מזרח־אייראפע, האט געהאט פאר דעם מלחמה־אויסברוך אין סעפטעמבער 1939 לערך 33 מיליאן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 3 און א האלבן מיליאן יידן; דער באדייטנדסטער צענטער פון יידנטום אין דער לעצטער צייט. — וועגן דער פראגע, ווי לאנג וואוינען יידן אין פוילן זענען געשריבן געווארן פיל אפהאנדלונגען און ביכער. עס איז געוויינלעך געווען אנגענומען די מיינונג, אז יידן זענען געקומען קיין פוילן פון דייטשלאנד אין דער צייט פון די שחיטות אויף דייטשע יידן בעת די קרייצצוגן (מסעי הצלב) אין ענדע 11טן און אין 12טן יארהונדערטער. אבער די נייע פארשונג, און באזונדערס די ארבעט פון מאקסימיליאן גומפלאוויטש (אין זיין בוך „א פאטשאנטקי רעליגיי זשידאווסקעי וו׳פאלסצע״, „וועגן די אנהויבן פון דער יידישער רעליגיע אין פוילן״) האט ארויסגעבראכט די מיינונג, אז די יידן זענען געקומען קיין פוילן נישט פון מערב־אייראפע, פון דייטשלאנד, נאר פון מזרח, און אז מייסטנס שטאמען אפ די פוילישע יידן פון די כוזרים, וואס האבן אין 8טן און 9טן יארהונדערט געהערשט אין פוילן; לויט דער דאזיקער מיינונג זענען א סך פוילישע יידן אי־

בעהויפּט פון ערגעץ נישט געקומען קיין פוילן, נאר זיי שטאמען פון שבטים, אויטאכטאנער, ארטיקע איינוואוינער, וואס האבן אונטער דעם איינפלוס פון די כוזרים אנגענומען די יידישע רעליגיע. דערמיט ווערט אויך דערקלערט דער פאקט, וואס אין די אלטע צייטן האבן פיל פוילישע יידן גערעדט נישט יידיש, ניט דעם גערמאנישן דיאלעקט, נאר א סלאווישע שפראך, געמישט פון פויליש, רוסיש און אוקרייניש (זע אין הארקאווים בוך „היהודים ושפת הסלבים"). וועגן יענע עלטערע צייטן זענען אויך פאראן לעגענדעס וועגן א יידישן מלך אין פוילן (זע „אברהם פראכאווניק"); פון יענע צייטן זענען פאראן פוילישע מטבעות מיט העברעאישע אויפשריפטן „אברהם דוכס" (אברהם דער פירשט), וואס ווייזט, אז יידן האבן פארנומען אין דער ווירטשאפט און האנדל א גרויס ארט און זיי זענען געווען די מינצער פון מטבעות. די צאל יידן אין פוילן איז געווארן באדייטנד פארגרעסערט זינט די דערמאנטע גזרות פון די קרייץ־צוגן אין דייטשלאנד. אין יאר 1254 האט דער פוילישער פירשט „באלעסלאוו דער פרומער" פון קאליש ארויסגעגעבן די יידן דעם „קאלישן סטאטוט", געזעצן, וואס געבן יידן ברייטע רעכט און שוץ. דער צופלוס פון יידן פון דייטשלאנד קיין פוילן איז געווארן כסדר גרעסער אין די שפעטערע יארהונדערטער, באזונדערס אין 14טן, ווען אין דייטשלאנד איז געווען די שווארצע מגפה. דער פוילישער קעניג קאזשימיעזש דער גרויסער (אין 2טער העלפט פון 14טן יארהונדערט) האט באשטעטיקט דעם קאלישער סטאטוט און האט נאכמער פארברייטערט די יידישע רעכט (אין העברעאיש „קיום", „קיומים"), און האט די יידן גענומען אונטער דעם שוץ פון קעניג, אין דער צייט וואס די פויערים האבן זיך געפונען אונטער דעם שוץ פון די איינצלנע גוטבאזיצער, די פריצים, שלאכטשיצעס. וועגן קעניג קאזשימיעזש איז פאראן די לעגענדע, אז ער האט געהאט א יידישע געליבטע אסתרקע, מיט וועלכער ער האט געבוירן עטלעכע קינדער (זע „אסתרקע"). אין 15טן יארהונדערט אונטער דער הערשאפט פון די פוילישע מלכים פון דער יאגעלא־דינאסטיע זענען פארגעקומען פארפאלגונגען אויף יידן אין פוילן אונטער דעם איינפלוס פון די קאטוילישע גלחים, און באזונדערס פון דעם שפאנישן צורר היהודים, יאן קאפיסטראנא, וועלכער איז געקומען קיין פוילן. עס האבן אויך מיטגעהאלפן צום קאמף קעגן יידן די דייטשע איינוואוינער פון די פוילישע שטעט, וועלכע האבן געזען אין יידן ווירטשאפטלעכע קאנקורענטן. אין אלגעמיין איז די לאגע פון די יידן אין פוילן געווען פיל בעסער ווי אין די אנדערע אייראפעאישע לענדער, באזונדערס אין דייטשלאנד. די יידן זענען געווען באשעפטיקט אין מלאכות, האבן געפירט דעם גרויסן האנדל ניט נאר אין פוילן זעלבסט, נאר אויך מיט אנדערע לענדער. דער וועג פון אייראפעאישן האנדל מיט די מזרח־לענדער (ביזן ווייטן כינע) איז געגאנגען איבער פוילן (איידער מען האט אנטדעקט און אנטוויקלט דעם אקעאן־וועג ארום אפריקע). די יידן זענען אויך געווען די ארענדארן ביי די גרויסע פוילישע מאגנאטן פון זייערע לאנד־גיטער. אין 16טן יארהונדערט איז פוילן אויך געווען דער גרויסער יידישער תורה־צענטער, מעגלעך, דער באדייטנדסטער פון גאנצן יידישן פאלק. עס זענען אנטשטאנען ישיבות אין פיל שטעט. אומעטום האט מען געגרינדעט תלמוד־תורה'ס. די פוילישע גרויסע רבנים און פוסקים פון יענער צייט ווי רבי יעקב פאלאק, רבי שכנא, רבי שלמה

לוריא (מהרש"ל), רבי משה איסערלים (רמ"א), רבי מרדכי יפה, און אויך פיל אַנדערע זענען געווען באַרימט אין דער גאַנצער יידישער וועלט אַלס די גרעסטע גאונים. די פּוילישע יידן האָבן דעמאָלט זיך דערוואָרבן אַן אינערלעכע אויטאָנאָמיע אונטער דער פירונג פון „ועד ארבע ארצות" (זע זוכוואָרט „ועד ארבע ארצות" וועגן דער איינריכטונג פון דער דאָזיקער אויטאָנאָמיע־אינסטיטוציע). די גרעסטע יידישע קהלות אין פּוילן זענען דעמאָלט געווען לעמבערג, קראָקע, לובּלין, בריסק, ווילנע, גראָדנע; וואַרשע האָט נישט געהאַט קיין יידן. דער דאָזיקער גוטער צושטאַנד פון די יידן אין פּוילן האָט געדויערט ביז אין דער מיט פון 17טן יאָרהונדערט; אויך אין דער ערשטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט איז די ווירטשאַפטלעכע לאַגע פון פּוילן געווען אַנטוויקלט. דער תורה־צענטער איז געוואָרן גרעסער און שטאַרקער, און אין יענער צייט זענען געווען די באַרימטע גאונים רבי נפתלי כץ, רבי יום־טוב העלער („תוספות יום־טוב"), רבי דוד הלוי, מחבר פון ט"ז, רבי שבתי כהן (ש"ך), רבי שמואל אידילס (מהרש"א). עס האָבן זיך געעפנט יידישע דרוקערייען פון ספרים (אין קראָקע און אַנדערע ערטער). רבי נתן נטע האַנאָווער (זע „האַנאָווער") צום סוף פון זיין ספר „יון מצולה" באַשרייבט דאָס לעבן פון יידן אין פּוילן אין יענער צייט אויף די געביטן פון געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט (עמוד גמילות חסדים) און תורה (עמוד התורה) און ער שרייבט, אַז דאָס איז געווען דאָס העכסטע וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט געהאַט אין דער צייט פון גלות.

אינמיטן 17טן יאָרהונדערט, גענוי אין 1648, דער טרויעריק־באַרימטער גזרת ת"ח, איז פאָרגעקומען די גרעסטע ענדערונג אין דער לאַגע פון די יידן אין פּוילן. אין דער דאָזיקער גזרה, מלחמות מיט די קאָזאַקן פון כמעלניצקי (זע „ת"ח") און באַלד דערנאָך מיט רוסלאַנד, און נאָכער מיט שוועדן, זענען אומגעקומען הונדערטער טויזנטער יידן און עס זענען חרוב געוואָרן פיל הונדערטער יידישע קהלות. די יידישע קהלות און ישובים אין דרום־מזרח פון פּוילן (אוקראַינע, פּאָדאָליע, מזרח־גאַליציע) זענען חרוב געוואָרן דורך די קאָזאַקן, די צפון־מזרח־קהלות (ארום ווילנע, און אין ווייס־רוסלאַנד) זענען חרוב געוואָרן דורך די רוסן, און די קהלות אין מערב־פּוילן (פּויזנער און קאַלישער געגנטן) זענען חרוב געוואָרן דורך די פּאָלאַקן און זייער אַרמיי־פירער סטעפּאַן טשאַרנעצקי, וועלכער האָט פאַלש באַשולדיקט יידן, אַז זיי האָבן געהאַלטן מיט די שוועדן. דער פונדאַמענט פון פּוילישן יידנטום איז געוואָרן פאַרניכטעט, פיל געראַטעוועטע יידן, צווישן זיי פיל לומדים, רבנים (רבי שבתי כהן, רבי אפרים כץ, רבי אהרן שמואל קיידאַנאָווער און אַנדערע) זענען אַנטלאָפן אין אַנדערע לענדער. פּוילן אַליין איז אויך געווען האַלב־פאַרניכטעט, צעשטערט, און אָרעמקייט האָט געהערשט אין לאַנד, און די אָרעמקייט פון די איבערגעבליבענע יידן איז געווען נאָך גרעסער. די יידן אין פּוילן זענען געוואָרן מיסטישער געשטימט, עס האָט זיך פאַרשפּרייט צווישן זיי די לערע פון קבלה, און טייל זענען אַפילו געפאַנגען געוואָרן אין די שטימונגען פון דעם פאַלשן משיח שבתי צבי און זיינע שפּעטערע אָנהענגער, וואָס האָבן געוועקט האָפענונגען פון גאולה, אויסלייזונג. אויך איז די באַציאונג צו יידן פון די פּוילישע מאַגנאַטן, וועלכע זענען דעמאָלט געוואָרן די הערשער פון לאַנד און זענען געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון די קאַטוילישע גלחים, געוואָרן פיל ערגער; אָפטע בלוט־בלבולים

און אַנדערע באַשולדיקונגען. מאַסן פּוי־לישע יידן האָבן כסדר אַוועקגעוואַנדערט קיין אויסלאַנד. אין מיט פון 18טן יאָר־הונדערט איז אין פּוילן אַנטשטאַנען די חסידישע באַוועגונג, וואָס האָט גע־בראַכט טרייסט און גייסטיקע דערקווי־קונג פאַר אַ סך יידן אין דער גרויסער אָרעמקייט. פון דער צווייטער זייט איז דעמאָלט אַנטשטאַנען די מאַסן־שמד־באַ־וועגונג אונטער דער פירונג פון פאַלשן משיח יעקב פראַנק (זע „חסידות" און „פראַנק"). דער ועד ארבע ארצות איז אָפיציעל אָפּגעשאַפט געוואָרן. אין יאָר 1762 איז אין גרויסן פּוילן געווען לערך 400 טויזנט יידישע נפשות, שוין אַריינ־גערעכנט אוקראַינע, ווייסרוסלאַנד, פּאָ־מערן און דאַנציגער געגנט.

אין 1795 האָט פּוילן אויפגעהערט צו עקזיסטירן אַלס זעלבסטשטענדיקע מלו־כה; זי איז צעטיילט געוואָרן אָפיציעל צווישן עסטרייך (גאַליציע), פּרייסן (פּויזנער געגנט און אויך וואַרשע), און רוסלאַנד (דעם גרעסטן טייל פון פּוילן). אין דער לעצטער מלחמה פון פּוילן קעגן די אָנפאַלער אין 1794 האָט אָנטיילגע־נומען דער יידישער העלד בערעק יאָ־סעלאָוויטש אין שפּיץ פון אַ יידישן לע־גיאָן, און דאָס האָט געווירקט צו שאַפן אַ בעסערע שטימונג צווישן פּאָלאַקן אין באַצוג צו יידן. פון דעמאָלט אָן, מיט קליינע הפסקות אין דער צייט פון נאַ־פּאָלעאָנס שאַפן אין פּוילן אַ וואַרשע־ווער פירשטנטום אין 1807, איז די לאַגע פון יידן אין פּוילן אין די פאַרשידענע טיילן, געווען אָפּהענגיק פון דער לאַגע אין די באַזונדערע לענדער, צו וועלכע זיי האָבן געהערט: פּרייסן, רוסלאַנד, עסטרייך. די לאַגע פון יידן אין פּרייסישן פּוילן איז געווען די זעלבע וואָס פון די דייטשע יידן, ביי אַ כמעט פּולשטענדי־קער גערמאַניזירונג פון די יידן. וועגן דער לאַגע פון די יידן אין עסטרייכישן פּוילן זע זוכוואָרט „גאַליציע". די לאַגע פון די יידן אין רוסיש־פּוילן מיט וואַר־שע אַלס הויפּטשטאָט (וואַרשע און אומ־געגנט איז נאָך נאַפּאָלעאָנס מלחמה אין 1814 אַריבער צו רוסלאַנד), האָט אין 19טן און אָנהויב 20טן יאָרהונדערט זיך אַנטוויקלט אין עטלעכע ריכטונגען. די יידן אין די מזרח־געגנטן פון אַמאָליקן גרויסן פּוילן, אוקראַינע, ווייסרוסלאַנד און ליטע זענען געווען מער אונטער דער השפּעה פון רוסלאַנד, סיי עקאָנאָמיש, סיי קולטורעל. די יידן אין אייגנטלעכן פּוילן (קאָנגרעס־פּוילן) מיט וואַרשע אַלס הויפּטשטאָט זענען געווען מער פאַרבונדן מיטן פּוילישן פאָלק און זיין גורל, און די יידישע אינטעליגענץ, וואָס איז אַנט־שטאַנען ביסלעכווייז אין דאָזיקן טייל פּוילן, איז געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון דער פּוילישער קולטור און ליטעראַטור. טייל פון דער דאָזיקער אינטעליגענץ איז געוואָרן אַסימילירט מיט דעם פּויליטום, איבערגענומען די פּוילישע שפּראַך, אַנטיילגענומען אין פּוילישן געזעלשאַפטלעכן לעבן (טייל האָבן זיך געשמדט), און ווען עס זענען אויסגעבראָכן די פּוילישע אויפשטאַנדן קעגן רוסלאַנד אין 1830 און 1863 האָבן טייל יידן, באַזונדערס די אינטעליגענץ, די תלמידים פון דער פּוילישער ראַבינער־שולע אין וואַרשע („שקאָלאַ ראַבינאַוואַ") זיך באַטייליגט אין זיי. אין דעם אויפ־שטאַנד אין 1863 האָט אָנטיילגענומען אויך דער רב פון וואַרשע רבי בעריש מייזעלס. די יידישע מאַסן אין פּוילן זענען ביסלעכווייז מיטגעריסן געוואָרן מיט דעם שטראָם פון חסידות און אין פּוילן זענען אַנטשטאַנען גרויסע חסידי־שע באַוועגונגען (לובלין, קאָזשעניץ, פּשיסכע, קאָצק, גער, וואַרקע און אַנ־דערע). שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע נאַציאָנאַלע יידישע באַוועגונג. אויך עקאָנאָמיש איז געוואָרן בעסער צו־

ליב דעם וואס פאר דעם האנדל און פאבריקאציע פון פוילן האבן זיך געעפנט די האנדלס־מערק פון וויטן רוסלאנד. און דאס האט געווירקט אויף דער פארבעסערונג אויך פון דער יידישער מאטעריעלער לאגע, באזונדערס אין די גרויסע שטעט, ווי ווארשע, ניי־אנטשטאנענער פאבריק־שטאט לאדז און אנדערע. דער פוילישער אנטיסעמיטיזם איז צוערשט אויך געווארן באדייטנד שוואכער, און דער פאגראם אין ווארשע אין 1881 איז ארויסגערופן געווארן דורך דער צארישער רוסישער רעגירונג. אבער אין אנהויב פון 20טן יארהונדערט האט זיך פארשטארקט די אנטיסעמיטישע באוועגונג אונטער דער פירונג פון דער פוילישער פארטיי „נאראדאווא דעמאקראציא" (נ. ד.) און אין 1912 האט זיך אנגעהויבן אן ערנסטער עקאנאמישער באיקאט קעגן יידן.

ווען עס האט זיך געענדיקט די ערשטע וועלט־מלחמה אין ענדע 1918 און פוילן איז געווארן ווידער זעלבסטשטענדיק און האט מיט דער צייט געשאפן די גרויסע פוילישע רעפובליק צוזאמען מיט גאליציע, טיילן פון וואלין, ווייסרוסלאנד, ווילנער געגנט און פויזנער געגנט, זענען יידן אין פוילן ווידער געווארן דער גרעסטער יידישער קבוץ אין אייראפע. די יידן האבן אין נייעם פוילן באקומען אפיציעל פולשטענדיקע גלייכבארעכטיקונג, און לויט דעם מינדערהייטס־אפמאך אין ווערסיילער שלום־טראקטאט אויך נאציאנאלע מינדערהייטס־רעכט. געוויסע רעכט האבן יידן ווירקלעך באקומען, דערוויילט אייגענע דעפוטאטן און סענאטארן אין די סיימען, פארשטייער אין די שטאט־פארוואלטונגען, באקומען געוויילטע קהלות. אבער אין אלגעמיין איז די נאציאנאלע מינדערהייטס־רעכט געבליבן אינגאנצן נישט פארווירקלעכט, און די בירגערלעכע רעכט זענען אויך פאקטיש געווארן באגרענעצט. יידן זענען איז אלגעמיין נישט אנגענומען געווארן אין רעגירונגס־אמטן, נישט באקומען קיין ארבעט פון אלגעמיינע עפנטלעכע אינסטיטוציעס; אויך דער עקאנאמישער באיקאט אויף יידן האט זיך פארשטארקט. באזונדערס האט זיך די יידישע לאגע פארערגערט נאכן טויט פון פוילישן הערשער מארשאל פילסודסקי (1935); די נייע פוילישע אנטיסעמיטישע פארטיי „נארא" האט געפרעדיקט אפן די פארניכטונג פון יידן. עס זענען פארגעקומען פאגראמען (פשיטיק, בריסק, נאווא־מינסק), אנפאלן אויף יידן אין די גאסן, און די פוילישע רעגירונג האט אפיציעל דערקלערט, אז אויף עקאנאמישן באיקאט קעגן יידן איז זי מסכים („אוושעם") און אז יידן דארפן אויסוואנדערן פון פוילן (עמיגראציאניסטישע פאליטיק). אן עמיגראציע פון יידן פון פוילן איז סיידווי פארגעקומען זינט 1918 אן. אין די ערשטע יארן פון דער דאזיקער צייט זענען נאך די טויערן פון אמעריקע און אנדערע לענדער געווען אפן, און מאסן יידן, איבער 200 טויזנט, זענען אוועק פון פוילן; שפעטער זענען אלע לענדער געווארן כמעט ווי געשלאסן, און דאס איינציקע לאנד, וואוהין פוילישע יידן האבן אויסגעוואנדערט איז געווען ארץ־ישראל (זע זוכווארט „עליה").

אבער נישט קוקנדיק אויף די דאזיקע באגרענעצונגען און רדיפות, איז דאס פוילישע יידנטום געווען דער באדייטנדסטער קבוץ פון יידישן פאלק. פוילן איז געווען דער גייסטיקער צענטער פון יידישן פאלק שוין אין 16טן יארהונדערט, ווי מיר האבן פריער געשריבן, פוילן האט דעמאלט ארויסגעגעבן די באדייטנדסטע רבנים, געהאט גרויסע ישיבות. די זעלבע ראלע האט דאס יידנטום אין פוילן אויך אנגעהויבן שפילן

אין 19טן יאָרהונדערט, אַרויסגעבנדיק
לומדים, רבנים, שריפטשטעלער, געלערנ־
טע, אָרגאַניזירנדיק פיל יידישע אינסטי־
טוציעס; פוילן האָט געהאַט איבער טוי־
זנט יידישע קהלות. די אָנגעזעענסטע
רבנים אין פוילן זענען געווען אין 19טן
און אָנהויב 20טן יאָרהונדערט רבי אריה
לייב („קצות החושן"), רבי יעקב ליסא
(„נתיבות"), רבי יעקב אָרנשטיין („ישו־
עות יעקב"), רבי שלמה זלמן ליפשיץ
(„חמדת שלמה"), רבי יצחק מאיר אַל־
טער („חידושי הרים"), רבי יהושע פון
קוטנא, רבי אברהם סאָכאַטשאָווער און
פיל אַנדערע. ווען פוילן איז געוואָרן
זעלבסטשטענדיק זענען אין די ראַמען פון
פוילישן יידנטום אַריין פיל רבנים און
ישיבות פון ווילנער געגנט און ווייסרוס־
לאַנד. אויך אין דער נאַציאָנאַלער יידי־
שער אויפלעבונג האָט פוילן פאַרנומען
דאָס ערשטע אָרט. די העברעאישע
טאָג־צייטונג „הצפירה", נאָכער די יידי־
שע צייטונגען „אונזער לעבן",
„היינט", „מאָמענט", „פאָלקסצייטונג"
(פון „בונד"), „איד" (פון דער „אגו־
דה"), זענען געווען די וואָרטפירער פון
נאַציאָנאַלן און רעליגיעזן און סאָציאַלי־
סטישן יידישן געדאַנק. פוילן האָט אויך
אַרויסגעגעבן באַדייטנדע העברעאישע
און יידישע שריפטשטעלער, זשורנאַלי־
סטן, ווי נחום סאָקאָלאָוו, דוד פרישמאַן,
י. ל. פרץ, שלום אַש, י. מ. ווייסנבערג,
ה. ד. נאָמבערג, און פיל אַנדערע. אין
פוילן איז (באַזונדערס נאָכדעם ווי פוילן
איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק) געווען אַ
נעץ פון יידישע און העברעאישע פאָלקס־
שולן, מיטלשולן, תלמוד־תורות, ישיבות,
לערער־סעמינאַרן. די דערציאונגס־אינ־
סטיטוציעס זענען געווען פון ריכטונגען:
(„תרבות"), יידיש־ציוניסטישע און
אָרטאָדאָקסישע, העברעאיש־ציוניסטישע,
יידישיסטישע („ציש"א", צענטראַלע
יידישע שול־אָרגאַניזאַציע). אויך פאָלי־
טיש איז דאָס פוילישע יידנטום געווען
טעטיק. עס האָבן עקזיסטירט די פאַר־
טייען: 1) ציוניסטישע מיט אַלע אי־
רע אָפּצווייגונגען און שאַטירונגען („מז־
רחי", אַלגעמיינע ציוניסטן „א" און
„ב", התאחדות, פועלי ציון רעכטע און
לינקע, החלוץ, השומר הצעיר און אַנדע־
רע), אגודה (אָרטאָדאָקסישע), פאָלקס־
פאַרטיי, „בונד". זיי אַלע האָבן גענו־
מען אַ גרויסן אַנטייל אין פּאָליטישן
לעבן, אין סיים און שטאָטראַט־וואַלן. אין
דער ציוניסטישער באַוועגונג האָט דאָס
פוילישע יידנטום פאַרנומען דאָס ער־
שטע אָרט מיט דער צאָל עולים קיין
ארץ־ישראל, באַזונדערס אין די צייטן פון
דער 3טער, 4טער און 5טער עליה (זע
„עליה"). דאָס פוילישע יידנטום האָט
אויך געשאַפן אָרגאַניזאַציעס אין אַנדע־
רע לענדער, וואוהין פוילישע יידן האָבן
זיך באַזעצט, די פאַרשידענע לאַנדסמאַנ־
שאַפטן אין אַמעריקע („אנשי ווארשע"
וכדומה), די פעדעראַציעס פון פוילישע
יידן און אַ ריי לענדער מיט דער וועלט־
צענטראַלע אין ניו־יאָרק.

די מלחמה אין סעפּטעמבער 1939
פון היטלער־דייטשלאַנד קעגן פוילן איז
געווען דער גרעסטער קלאַפּ פאַר דעם
פוילישן יידנטום. די היטלער־דייטשע
חיילות און געסטאַפּאָ האָבן דורכגעפירט
הריגות אויף הונדערטער טויזנטער יידן;
פיל זענען אומגעקומען דורך קראַנקייטן
און פּייניקונגען און גרושים פון פאַרשי־
דענע שטעט, הונדערטער קהלות זענען
חרוב געוואָרן. אַ סך יידן פון אייגנט־
לעכן פוילן זענען אַנטלאָפן קיין סאָוועט־
רוסלאַנד. די שולן און בתי־מדרשים,
אַלע לערן־אַנשטאַלטן, וועלטלעכע און
רעליגיעזע, צושטערט, די יידישע פרעסע
פאַרניכטעט. די היטלער־רעגירונג האָט
איינגעפירט אין פיל פוילישע שטעט אַ
געטאָ פאַר יידן, פאַרפּייניקנדיק זיי דורך
הונגער, קראַנקייטן, הריגות. זע זוכ־

ווארט „מלחמה פון יאר 1939".

וועגן דער געשיכטע פון יידן אין פוילן זענען פאראן אין פויליש: קרויסהאר, נוסבוים („היסטאריא זשידאוו"), הירש־הארן; אין העברעאיש אין גרעצעס „דברי ימי ישראל" מיט שפרס און הארקאווים באמערקונגען; כץ „קורות היהודים בליטא ופולין"; אין די פיל מאנאגראפיעס וועגן יידיש־פוילישע שטעט ווי „כלילת יופי" (לעמבערג), „עיר הצדק", „נחלת עולמים" (ווארשעווער בית עלמין) און אנדערע; אין יידיש אין די היסטארישע שריפטן פון „ייוואָ", אין „יידישן היסטאריקער" (דערשינען אין ווארשע); דובנאוס „געשיכטע פון יידן אין פוילן און רוסלאנד" (אויך איבערזעצט אין ענגליש.

וועגן דעם מצב פון יידן אין פוילן באלד פאר דער מלחמה, יאר 1939, און אויך עטוואס וועגן דעם חרבן דורך די היטלער חיילות איז פאראן פון מ. פראגער „יון מצולה החדש"; ל. שפיזמאן, „די יידן אין נאצי פוילן".

פומבדיתא זע „גאונים", „ישיבות".

פוסק, פוסקים מיטן נאמען „פוסקים" באצייכנט מען די גרויסע רבנים, מחברים פון ספרים וועגן הלכות, וועמענס אורטיילן אין הלכות און דינים זענען אנגענומען געווארן ביי יידן. די אורטיילן הייסן „פסקים". מען אונטערשיידט צווישן „פוסקים ראשונים", וועלכע האבן געלעבט ביז דעם 15טן יארהונדערט, און „פוסקים אחרונים", וועלכע האבן געלעבט פון 15טן יארהונדערט און ווייטער. צו די אנגעזעענסטע פוסקים געהערן רבי יצחק אלפסי (רי"ף), רבי משה בן מימון (רמב"ם), רבנו אשר (רא"ש); רבי יעקב (מחבר פון „טורים"), רבי מרדכי („מרדכי"), רבי יעקב מולין (מהרי"ל), רבי יוסף קארו (מחבר פון „שלחן ערוך"), רבי משה איסערליש (רמ"א), רבי דוד (מחבר פון ט"ז), רבי שבתי כהן (ש"ך), רבי יוסף תאומים („פרי מגדים") און אנדערע. — זע זוכווערטער „אחרונים", „ראשונים".

פועלי ציון (ארבעטער פון ציון) נאמען פון סאציאליסטיש־ציוניסטישער ארבעטער־פארטיי, געגרינדעט אין 1907 אין האג; איר פראגראם איז צו בויען א יידישע נאציאנאלע היים אין ארץ־ישראל אויף יסודות פון סאציאליזם, און קאמף פאר בירגערלעכע און נאציאנאלע רעכט פאר יידן אין די גלות־לענדער. די הויפט־גרינדער זענען געווען פירער פון די פריערדיקע ציוניסטיש־סאציאליסטישע פארטייען (ציוניסטן־סאציאליסטן און אנדערע אין רוסלאנד, „דער יידישער ארבעטער" אין עסטרייך, ארבעטער־קרייזן אין ארץ־ישראל און אנדערע) באראכאוו, בן צבי, כאשין, בן־גוריון, שוחט, קאפלאנסקי און אנדערע. אויף דער וועלט־קאנפערענץ אין 1920 האט די פארטיי זיך צעטיילט אויף „לינקע" און „רעכטע" (געווען אויך „נייטראלע", וועלכע זענען שפעטער צוגעשטאנען צו די „רעכטע"). די רעכטע זענען די ווייט־גרויסע מערהייט אין דער באוועגונג, פארנעמען אין ארץ־ישראל דאס גרעסטע ארט אין דער „הסתדרות"; זיי זענען דער יסוד פון דער „מפלגת פועלי ארץ־ישראל". זיי געהערן צו דער אלוועלטלעכער ציוניסטישער ארגאניזאציע און יידישער אגענץ, אין וועלכע זיי פארנעמען פירנדע שטעלונגען. די „לינקע" האבן ביז לעצטנס נישט אנטיילגענומען אין ציוניסטישן קאנגרעס און אגענץ; זייער שטעלונג איז פאר יידיש אין ארץ־ישראל; געבן ארויס אין ארץ־ישראל א יידיש וואכנבלאט „די נייע וועלט" און אין סאציאלע פראגן זענען זיי פיל ראַ־

דיקאַלער פון די „רעכטע". — וועגן פאַרשידענע ריכטונגען און גרופּירונגען פון „פּועלי ציון" זע זוכווערטער „החלוץ", „הסתדרות העובדים הכללית", „השומר הצעיר", און אויך ביי די נעמען פון די פירנדע פערזענלעכקייטן פון די „פּועלי ציון"־גרופּירונגען.

פּורים יידישער האַלב־יום־טוב אין 14טן טאָג פון חודש אדר; צומאָרגנס דעם 15טן אדר איז אַ קלענערער האַלב־יום־טוב מיטן נאָמען שושן פּורים. וועגן דער אַנטשטייאונג פון פּורים גיט אָן די יידישע טראַדיציע פאָלגנדן סיפּור, וועלכער איז פאַראַן אין תנ"ך אין ספר אסתר. אין דער צייט פון אָנהויב פון 2טן בית המקדש, אין 5טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, ווען פּערסיע האָט באַהערשט פיל לענדער פון מיטל־ און פאָדער־אַזיע, איז דער פּערסישער קעניג אחשורוש אין דער הויפּטשטאָט שושן אין כעס געוואָרן אויף דער קעניגין ושתי און איר געטויט, און גענומען אַלס קעניגין דאָס יידישע מיידל אסתר, די קרובה פון מרדכי. אחשורוש האָט נישט געוואוסט, אַז זי איז אַ יידיש מיידל. אין דער זעלבער צייט האָט אחשורוש געמאַכט אַלס זיין העכסטן שר המן, וועלכער האָט געהאַט אַ כעס אויף מרדכי און ער האָט באַשלאָסן זיך נוקם צו זיין אין אַלע יידן און ער האָט געפּועלט ביי אחשורוש צו באַפעלן, אַז מען זאָל אין איין טאָג באַפאַלן אַלע יידן און זיי טויטן. המן האָט געוואָרפן גורל, וואָס איז, ווי דאָס ספר אסתר זאָגט, אָנגערופן געוואָרן „פּור", און עס איז געפאַלן, אַז דער טאָג זאָל זיין דעם 14טן טאָג אין אדר. מרדכי איז געוואויר געוואָרן פון דער גזירה און זיך געווענדט צו אסתר, וועלכע האָט געפּועלט ביי אחשורוש צו געבן די יידן די דערלויבעניש אָנצופאַלן אין 14טן אדר אויף זייערע שונאים און זיך צו פאַרטיידיקן; אין דער שטאָט שושן האָבן יידן געהאַט די דערלויבעניש אויך דעם 15טן אדר. המן און זיינע 10 זין האָט מען אויפגעהאַנגען און אויף המנס אָרט איז מרדכי געוואָרן דער העכסטער שר. דאָס ספר אסתר זאָגט, אַז צוליב דעם זענען איינגעפירט געוואָרן די „ימי הפורים", דעם 14טן אדר אין אָפענע שטעט און דעם 15טן אדר אין אַרומגעמויערטע שטעט צו פרייען זיך און צו שיקן מתנות איינער דעם צווייטן און געבן מתנות אָרעמעלייט. — די מנהגים פון פּורים זענען פאָלגנדע: דעם 13טן טאָג אין אדר איז אַ תענית (תענית אסתר); ביינאַכט לייענט מען די מגילת אסתר מיט אַ באַזונדערער מעלאָדיע. צומאָרגנס אינדערפרי לייענט מען נאָכאַמאָל די מגילת אסתר. ביים דערמאָנען „המן" גרעגערט מען מיט גרעגערס. ביים דאַווענען און בענטשן זאָגט מען „על הנסים"; צו שחרית־דאַווענען זאָגט מען פּיוטים („קרוביץ"). דער עיקר שמחה הויבט זיך אָן פּורים פאַרנאַכט, ווען מען זעצט זיך צו דער גרויסער פּורים־סעודה, צו וועלכער עס ווערן געבאַקן המן־טאַשן (דריישפּיציקע קיכלעך אָנגעפילט מיט מאָן), עס ווערן געגעסן קרעפּלעך, מען טרינקט וויין און בראַנפן. די גמרא אין מגילה ז' זאָגט, אַז מען זאָל זיך אַזוי אָנטרינקען אַז מען זאָל נישט קאָנען אונטערשיידן צווישן „ארור המן" און „ברוך מרדכי". צו דער סעודה שיקט מען צו באַקאַנטע „שלח מנות", מתנות פון עסנוואַרג. מען טיילט אויך נדבות פאַר אָרעמעלייט. חסידים קומען זיך צונויף ביי איינעם פון די אָנגעזעענע חסידים און מען איז זיך משמח צוזאַמען. אין די קלענערע שטעט, מייסטנס אין די מזרח־אייראָפּעאישע לענדער, פלעגן קומען אין די הייזער צו דער סעודה „פאַרשטעלטע" אין מאַסקעס, „פּורים־שפּי־

לער", וועלכע האבן געגעבן פארשידענע פורים־שפילן ווי „מכירת יוסף", „אחשורוש" און אנדערע. דער דאזיקער מנהג פון פורים־שפילן און פארשטעלונגען איז זייער אן אלטער און ווערט שוין דערמאנט אין דער גמרא סנהדרין ס"ד „משוורתא דפוריא", וואס זאל זיין דער טייטש, אז אין פורים פלעגט מען מאכן פארשטעלונגען, אנצינדנדיק א פייער און שפרינגען איבער דעם פייער און אריינווארפן אין פייער די פיגור פון המן. וועגן די פורים־שפילן, זייער אנטשטייאונג און אנטוויקלונג און טעאטער־פיעסן זע אין שיפערס „געשיכטע פון יידישן טעאטער", ערשטער טייל. — אין פיל שטעטלעך איז געווען דער מנהג צו דערוויילן אויף פורים א פורים־רב און א פורים־רבי, וועלכע האבן געהאט די אויפגאבע צו ווייזן דעם עולם מיט וויצן און ווערטלעך, געזאגט מיט דעם ניגון פון גמרא־לערנען, אדער פון רבייאישע תורות. דער 15טער טאג אין אדר הייסט שושן פורים, און לויט דער אנווייזונג פון מגילת אסתר דארף מען פייערן פורים דעם 14טן טאג אין אדר נאר אין די שטעט, וועלכע זענען נישט ארומגערינגלט מיט קיין מויער. דערפון ווערט אין דער משנה מגילה ארויסגעלערנט, אז אין די שטעט, וואס זענען ארומגערינגלט מיט א מויער פון דער צייט פון יהושע בן נון, דארף מען פייערן פורים און לייענען די מגילה דעם 15טן טאג אין אדר. די הויפטשטאט פון ארץ־ישראל, ירושלים, ווערט פארעכנט אלס איינע פון די דאזיקע שטעט. עס איז צו באמערקן, אז אויך אין אייראפע, זענען פאראן טייל שטעט, וואו מען לייענט די מגילה אויך אין שושן פורים. אין פוילן האט מען געלייענט אין שושן פורים די מגילה אין קליינעם שטעטל וואנוואליע. — וועגן פורים און די מנהגים פון פרייлעכקייט זענען געשריבן געווארן אין מיטלאלטער פיל פאראדיעס נאכגעמאכט די גמרא, די הגדה פון פסח, פיוטים, סליחות, ווי „מסכת פורים" און אנדערע. וועגן די דאזיקע פאראדיעס האט געשריבן א גרינטלעכע ארבעט שטיינשניידער „פורים אונד פאראדיע" אין דער ברעסלויער מאנאט־שריפט, ווי אויך צונץ אין זיין בוך „ריטוס". — וועגן די פארשידענע פורים־מנהגים זע אין יידיש שוים „דאס יום־טוב־בוך". — אין דער מאדערנער וויסנשאפטלעכער פארשונג זענען פאראן טייל היסטאריש־קריטישע השערות וועגן דער אפשטאמונג פון פורים, און אויך וועגן דער צייט ווען דאס ספר „אסתר" איז פארפאסט געווארן. דאס זענען אבער אלץ נאר השערות, וועלכע ווערן אפגעפרעגט פון די געלערנטע, וואס שטייען אויפן באדן פון דער יידישער רעליגיעזער טראדיציע. זע דאס דערמאנטע בוך פון שוים, „דאס יום־טוב בוך". — א זאמלונג פון פורים־שפילן איז פאראן אין באנד „יידישער פאלקלאר" פון „ייווא", 1938.

פורים קטן ווען א יאר איז אן עיבור־יאר און עס זענען פאראן צוויי חדשים אדר, איז דער הויפט־פורים אין צווייטן אדר, דאקעגן דער 14טער און 15טער טאג אין ערשטן אדר ווערן אנגערופן „פורים קטן" (קליינער פורים). מען לייענט נישט אין זיי די מגילה, נאר זיי ווערן פארעכנט אלס האלבע פייער־טעג; מען זאגט נישט אין זיי קיין תחנון וכדומה.

פורימס אין פארשידענע יידישע ספרים ווערן געברענגט וועגן פורימס, וואס מען האט איינגעפירט אין פארשידענע קהלות און אויך אין פריוואטע פאמיליעס צום אנדענק פון געשעענישן, אין וועלכע די באטרעפנדע קהלה אדער פאמיליע אדער פאמיליע־פאטער זענען געראטע־

וועט געוואָרן פון אַ גרויסער געפאַר. אַזאַ פורים איז למשל דער פורים־פראַנקפורט אין 20טן טאָג אין אדר צום אַנדענק פון דער ישועה, וואָס איז געקומען אויף די פראַנקפורטער יידן אין יאָר 1616, ווען זיי זענען ניצול געוואָרן פון דעם יידן־פיינט ווינץ פעטמילך. אַז פורים איז אויך דער „פורים פון תוספות יום־טוב", אין ערשטן טאָג פון אדר צום אַנדענק פון דער רעטונג פון רבי יום־טוב ליפּמאַן־העלער, מחבר פון תוספות יום־טוב אין מיטן פון 17טן יאָרהונדערט. אַזעלכע פורימס זענען באַקאַנט 26, און זיי זענען פאַרצייכנט אין „אוצר ישראל" זוכוואָרט „פורים".

פזמון באַצייכענונג פאַר די פיוטים וועלכע דער חזן זאָגט אָדער זינגט יעדן פערז באַזונדערס און דער קהל זאָגט נאָך דעם פערז. וועגן דער אָפּשטאַמונג פון וואָרט פזמון זענען פאַראַן פאַרשידענע מיינונגען. רבי אליהו בחור אין „תשבי" ברענגט, אַז אין תרגום אויף איוב ווערט דאָס וואָרט „ויען" (און ער האָט אָפּגעענטפערט) איבערזעצט מיטן וואָרט „ופזים". דאָס וואָרט פזמון הייסט דעריבער „אָפּענטפערן". לויט דער מיינונג פון פערלעס זאָל עס זיין פון וואָרט „בסמא" (ליבלעך). קאָהוט אין ערוך השלם, זוכוואָרט „פזמון", מיינט, אַז דאָס איז אַ פערסיש וואָרט.

פטורים ווען חתן און כלה צעשיידן זיך נאָך תנאים און עס ווערט אויס שידוך, באַקומט יעדער פון זיי פון רב „פטורים", אַ צייגעניש, אַז זיי זענען באַפרייט איינער פון צווייטן און זענען פטור פון יעדער פאַראַנטוואָרטלעכקייט. מען רופט אויך פטורים די צייגעניש פון אַ רב פאַר אַ מאַן, וועלכער האָט געגט זיין פרוי, אַז ער מעג חתונה האָבן.

פטירה זע „נפטר".

פיוטים תפילות, וואָס זענען צוגעגעבן געוואָרן צו די אַנגענומענע תפילות פון סידור אויף ימים־טובים, ראש השנה, יום כפור, פייערלעכע שבתים, און זיי זענען פאַרעפנטלעכט אין מחזורים (זע זוכוואָרט „מחזור"). דאָס וואָרט „פיוט" שטאַמט פון דער גריכישער שפּראַך, און וועלכער „פאָעטעס" איז דער טייטש דיכטער: דער מחבר פון פיוטים האָט געהייסן „פייטן", און דער דאָזיקער טיטל ווערט שוין דערמאָנט אין די מדרשים (קהלת רבה אויפן פסוק „ונתתי", „הדין פייטנא" און אַנדערע מדרשים). עס ווייזט אויס, אַז שוין אין דער צייט פון דער גמרא פלעגן טייל חזנים צוגעבן צום דאַווענען ימים טובים אייגענע פאַרפאַסטע פיוטים, און וועלכע זיי האָבן איינגעפלאָכטן אגדות און זיי האָבן די פערזן פון די פיוטים איינגעאָרדנט לויט אלף־בית (אין דערמאָנטן מדרש קהלת רבה „הדין פייטנא כד עביד אלפא ביתין"). באַזונדערס איז דאָס מחבר זיין פיוטים פאַרשפּרייט געוואָרן אין דער צייט באַלד נאָך דער גמרא, אַמייסטן אין ארץ־ישראל, וואו די העברעאישע שפּראַך איז געוואָרן שטאַרק געפאָרשט און געלערנט. אַ לאַנגע צייט האָבן די היסטאָריקער, פאָרשער פון פיוטים, נישט געוואוסט וועגן די גאָר ערשטע פייטנים, און ערשט לעצטנס, אַ דאַנק די אַנטדעקונגען אין דער גניזה פון קאַהיר (זע „גניזה") פון אַלטע כתבי יד און אויך אַ דאַנק דער כתבי־יד־אויספאָרשונג אין פיל לענדער, איז מען דערגאַנגען, אַז די ערשטע פייטנים האָבן געלעבט אין 7טן יאָרהונדערט אין ארץ־ישראל. דער ערשטער, אונדז באַקאַנטער פייטן איז געווען יוסי בן יוסי היתום (מעגלעך, מחבר פון דער עבודה־תפילה צו יום כיפור „אתה כוננת"); באַלד דערנאָך איז געווען ינאי הפייטן, און דערנאָך אלעזר הקליר און נאָכער אַנדע־

רע פייטנים שוין נישט בלויז אין ארץ־ישראל, נאר אויך אין אנדערע לענדער. טייל פון די פייטנים האבן פארפאסט הונדערטער פיוטים, אפילו גאנצע מחזורים אויף אלע ימים טובים און פייערלעכע שבתים (ווי „מחזור ינאי" און אנדערע). עס האבן פארפאסט פיוטים די אנגעזענסטע גאונים און משוררים ווי רב סעדיה גאון, רבנו גרשום מאור הגולה, רבי יהודה הלוי, רבי אברהם און רבי משה אבן עזרא, רבי שלמה אבן גבירול, רמב"ם און פיל אנדערע. די מיינונג פון בארימטן פיוטיםפארשער ראפאפארט איז, אז עס איז פאראן אן אונטערשיד צווישן די פיוטים פון די ספרדים און אשכנזים; די ספרדישע דריקן מער אויס די באציאונג צווישן איינצלנעם מענטש און דער געטלעכקייט, דאקעגן די אשכנזישע זענען מער דייר אויסדרוק פון זארג וועגן יידישן פאלק. די שפראך פון די פיוטים איז א פארשידענע. אין גרעסטן טייל ווערן אין זיי באנוצט קינסטלער־געשאפענע העברעאישע ווערטער און פארמען, טיילמאל אפילו קעגן די כללים פון דקדוק. דער אבן עזרא אויפן פסוק אין קהלת ה' טרעט ארויס קעגן די דאזיקע שפראך־שלעכטע פיוטים, באזונדערס פון קליר. פון דער צווייטער זייט ווערט אנגעוויזן, אז די פייטנים האבן בארייכערט און בויגזאמער געמאכט די העברעאישע שפראך. — עס ווערט אנגענומען, אז עס זענען געווען איבער טויזנט פייטנים אין די פארשידענע צייטן און פארשידנסטע לענדער. די לעצטע פיוטים זענען געשריבן געווארן אין 17טן יארהונדערט (רבי שבתי כהן, רבי יום־טוב ליפמאן־העליר). — צו די אנגעזעענסטע פארשער פון פיוטים געהערן רבי וואלף היידענהיים, רבי שלמה לייב ראפאפארט (שי"ר, אין זיינע „תולדות", באזונדערס וועגן „קליר"), לוצאטא, צונץ (אין זיין „סינאגאגאלע פאעזיע", דאס ערשטע באדייטנדע ווערק איבער פיוטים־פארשונג), לאנדסהוט („עמודי העבודה"), ישראל דאווידסאן (זיין ווערק „אוצר השירה והפיוט" איז דאס וויכטיקסטע ווערק וועגן פיוטים און גיט די נייעסטע רעזולטאטן אויף דעם געביט), בראדי און אנדערע. אין ירושלים ביי דער העברעאישער אוניווערזיטעט איז געגרינדעט געווארן אן אינסטיטוט אויף צו זאמלען און פארשן דאס גאנצע פיוטים־געביט פון פארשידענע כתבי יד (מכון לחקר השירה העברית). — זע זוכווארט „מחזור", ווי אויך די זוכווערטער פון די איינצלנע פייטנים ווי „יוסי בן יוסי", „ינאי", „קליר" און אנדערע.

פייער (אין העברעאיש „אש); אין דער יידישער רעליגיע און אגדה פארנעמט פייער א גרויס ארט. די אגדה אין פסחים נ"ד דערציילט, אז אדם הראשון האט אנטדעקט דאס פייער דורך רייבן צוויי שטיינער איינעם אן דעם אנדערן. גאט האט גערעדט צו יידן דורך פייער (דברים ד'). אין משכן און בית המקדש האט געברענט אויפן מזבח שטענדיק פייער, „אש תמיד" (ויקרא י'). עס ווייזט אויס, אז טייל יידן האבן אמאל געדינט צו דער עבודה זרה פון פייער, און די תורה דברים י"ב פארווערט דאס „דורכפירן קינדער" דורך דעם פייער און אין מלכים ב' ט"ז ווערט דערציילט, אז אחז דער מלך פון יהודה האט יא עובר געווען דערויף. אין דער גמרא פסחים קי"ח ווערט געזאגט, אז אין הימל איז פאראן א „שר של אש", א מלאך, וואס איז ממונה אויפן פייער. אין תענית ז' ווערט געזאגט אז די תורה איז געגליכן צו פייער, וואס איז אויך פאראן אין חומש דברים ל"ב „אש דת". וועגן דער געטלעכקייט ווערט געזאגט אין חומש דברים ד' „כי ה' אלהיך אש אכלה

הוא", וואָס איז דער זין, אַז גאָט באַשטראָפט די זינדיקע ווי פייער פאַרניכטעט. — זע זוכווערטער „הבדלה", „ליכט", „מולד".

פייערבערג, מרדכי זאב (1874—1899 אין אוקראַינע), העברעאישער שריפטשטעלער; זיין הויפט־ווערק איז די דערציילונג „לאָן" (וואוהין), וואָס שילדערט די טראַגעדיע פון אַ יונגן עילוי, אין וועלכן עס קומט פאָר אַ קאַמף צווישן די איינגעוואָרצלטע טראַדיציאָנעלע גלויבונגען און די פרייע אַנשויאונגען; ער האָט אויך געשריבן „הצללים", „בערב", „הקמיע"; זיין פסעוודאָנים איז „חפני בעל דמיון".

פיכמאַן, יעקב (געבוירן 1881 אין בעסעראַביע), זינט 1912 אין ארץ־ישראל (מיט הפסקות). העברעאישער דיכטער, ליטעראַטור־קריטיקער, מחבר פון לערנביכער, לערער, רעדאַקטאָר פון זשורנאַלן, שרייבט אויך יידיש; ווערט באַטראַכט אַלס איינער פון די סובטעלסטע ליריקער אין דער מאָדערנער העברעאישער דיכטונג. זיינע ווערק: „גבעולים", „בבואות", „ימי שמש", „צללים על שדות", „לשון וספר" און אַנדערע; רעדאַגירט „מולדת", „מעברות", אַ געוויסע צייט די „התקופה", „השלח", „ספר הארץ", איצט די מאָנאַט־שריפט פון דער אגודת הסופרים „מאזנים". אויך איבערזעצט לידער פון גאַטע, היינע און אַנדערע.

פילאָזאָפיע די געשיכטע פון פילאָזאָפיע ביי יידן ווערט געוויינלעך איינגעטיילט אין 1) דער צייט פון תנ"ך; 2) בית שני און תלמוד, מיט דער באַריקזיכטיקונג פון דער יידיש־העליניסטישער פילאָזאָפיע אין אַלעקסאַנדריע; 3) מיטלאַלטער; 4) די מאָדערנע צייט פון מענדלסאָן און דער השכלה אַן איז דער 2טער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט ביז דער איצטיקער צייט. — אין די ספרים פון תנ"ך ווערן אין טייל ערטער באַהאַנדלט אַ ריי פּראָבלעמען פון דער רעליגיעזער פילאָזאָפיע. אַזוי באַהאַנדלט דאָס ספר איוב דאָס פּראָבלעם פון „השגחה" און „צדיק ורע לו רשע וטוב לו", צי גאָט פירט אַז מיט דעם גורל פון מענטש און פאַרוואָס זעען מיר, אַז גוטע מענטשן האָבן אָפט ליידן אין לעבן און שלעכטע מענטשן גייט אין לעבן גוט. דאָס זעלבע פּראָבלעם ווערט אויך באַהאַנדלט אין ספר חבקוק, ירמיה י"ב („מדוע דרך רשעים צלחה"), תהלים, און באַזונדערס אין קהלת ח' (יש צדיקים אשר מגיע אליהם כמעשה הרשעים"). אין אַלגעמיין קומט אין תנ"ך צום אויסדרוק די מיינונג, אַז דער מענטש קאָן נישט דערגרייכן די געהיימע וועגן פון דער געטלעכקייט, וועלכע בלייבן פאַר דעם מענטשן נישט אויפגעקלערט. דער העכסטער אויסדרוק דערפון איז פאַראַן אין ספר איוב אין די קאַפּיטלעך ל"ח—מ"א, וואו גאָט פרעגט דעם מענטש, צי האָט ער שוין דערפאָרן אַלע סודות פון דער נאַטור, די אַנטשטייאונג פון דער ערד, דעם הימל און זיינע געהיימענישן, דאָס ליכט, דאָס צוועקמעסיג־איינגעאָרדנטע לעבן פון פאַרשידענע לעבעדיקע באַשעפענישן, אַז ער וויל אויך דערגרייכן דאָס וואָס איז העכער פון דער נאַטור, די געטלעכקייט? — אין קהלת, אין דאָזיקן ספר, וואָס וועגן דער צייט פון זיין אַנטשטייאונג זענען פאַראַן אַזוי פיל מיינונגען, און וואָס איז דער אויסדרוק פון דער פילאָזאָפיע פון פעסימיזם, פון דער עלנטקייט און האָפענונגסלאָזיגקייט פון דער מענטשלעכער עקזיסטענץ, און זינלאָזיקייט פון מענטשנס באַמיאונגען, ווערט דער זעלבער געדאַנק וועגן דער

אונמעגלעכקייט פון מענטש צו דערגיין
די סודות פון דער געטלעכקייט, דער
„אגנאסטיציזם“, אויסגעדריקט צום סוף
פון קאַפיטל ח׳: „וגם אם יאמר החכם
לדעת לא יוכל למצא“. — מער סיסטע־
מאַטיש געפינען מיר פילאָזאָפישע גע־
דאנקען אַנטוויקלט אין פאַרשידענע ריכ־
טונגען אין יידנטום אין דער צייט פון
2טן בית המקדש. פון איין זייט האָבן
מיר די יידיש־העלעניסטישע שולע אין
אַלעקסאנדריע (עגיפּטן) און איר גרעסטן
דענקער פילאָן, וועלכע זענען געשטאַנען
שטאַרק אונטער דעם איינפלוס פון דער
אַלט־גריכישער פילאָזאָפיע, און באַזונ־
דערס פון פּלאַטאָ און דעם נעאָ־פּלאַטאָ־
ניזם. אין די ווערק פון פילאָן געפינען
מיר די ערשטע פּרוּוון פון דערקלערן
די יסודות פון דער יידישער רעליגיע
און דעם תנ״ך לויט די לערעס פון דער
גריכישער פילאָזאָפיע. אין זיי ווערן
באַהאַנדלט סיסטעמאַטיש אַלע באַקאַנטע
פילאָזאָפישע פּראָבלעמען ווי די עקזיס־
טענץ פון גאָט, וועזן פון נשמה און איר
אומשטערבלעכקייט, די אַנטשטייאונג
פון ענדלעכע און גשמיותדיקע זאכן פון
דעם אומענדלעכן און גייסטיקן געטלעכ־
קייט־וועזן, און די איינפירונג פון „לאָ־
גאָס“, דעם פאַרמיטלער צווישן אומענד־
לעכן און ענדלעכן, דעם גייסטיקן און
מאַטעריעלן (זע וועגן דעם די זוכווער־
טער „העלעניזם“ און „פילאָן“). פון
דער צווייטער זייט איז זיכער, אַז דע־
מאָלט, אין דער 2טער העלפט פון בית
שני, אין די ערשטע 2 יאָרהונדערט פאַר
און נאָך דער געוויינלעכער צייטרעכע־
נונג, זענען אין ארץ ישראל געווען יידי־
שע פילאָזאָפישע דענקער, הגם זייערע
ווערק זענען פאַרלוירן געגאַנגען. דער
יידישער היסטאָריקער פלאַוויוס (אין
דער 2טער העלפט פון 1טן יאָרהונדערט)
אין זיינע ספרים „קדמוניות היהודים“
און „מלחמת היהודים“, וועט ער שרייבט

וועגן די יידישע כתות די צדוקים, פּרו־
שים און איסיים, שטעלט ער ניי פאַר
אַלס פילאָזאָפישע שיטות, און כאָטש
מען קאָן זאָגן, אַז פלאַוויוס האָט נאָר
געוואָלט אַזוי אַרום בעסער מסביר זיין
דאָס וועזן פון די דאָזיקע כיתות פאַר
דער גריכיש־רוימישער וועלט, איז אָבער
זיכער, אַז עטוואָס פילאָזאָפישעס איז
געווען אין די דאָזיקע כיתות. אויך פון
דער משנה אין חגיגה, פּרק ב׳ וועגן
„מעשה מרכבה“, „מעשה בראשית“ און
וועגן די פּראָבלעמען פון „מה למעלה,
מה למטה“ איז צו זען, אַז פילאָזאָפישע
פּראָבלעמען האָבן דעמאָלט פאַראינטע־
רעסירט די יידישע חכמים אין ארץ יש־
ראל. אין דער גמרא ווערט אויך עטלע־
כע מאָל דערמאָנט דאָס וואָרט „פילאָ־
זאָף“ („פילוסופא“, שבת קט״ז, פילוסו־
פין, עבודה זרה נ״ד און אַנדערע). —
די צייט פון מיטלאַלטער איז געווען די
גאָלדענע עפּאָכע פון דער יידישער רע־
ליגיעזער פילאָזאָפיע, וועלכע איז גע־
שטאַנען אין אַלגעמיין אונטער דעם איינ־
פלוס פון די 2 אַלט־גריכישע פילאָזאָפי־
שע שולן פּלאַטאָ און אַריסטאָטל (אפל־
טון און אריסטו), באַאַרבעט אין דער
אינטערפּרעטאַציע פון די אַראַבישע דענ־
קער אין פריערדיקן און שפּעטערן מיטל־
אַלטער. די ערשטע יידישע מיטעלאַל־
טער־פילאָזאָפן האָבן זיך באַקענט מיט
די דאָזיקע לערעס דורך דער פאַרמיטלונג
פון די אַראַבישע איבערזעצונגען און קאָ־
מענטאַרן. דער ערשטער איז געווען רבי
דוד אלמאקאמאַץ, אָבער פון אים ווייסן
מיר זייער ווייניק. דער באַדייטנדסטער
פון די ערשטע יידישע פילאָזאָפן אין
מיטלאַלטער איז געווען רב סעדיה גאון,
וועלכער האָט אין זיין ספר „אמונות
ודעות“ געלייגט די פונדאַמענטן פאַר
דער יידישער רעליגיעזער פילאָזאָפיע,
באַהאַנדלענדיק די פּראָבלעמען פון מצי־
אות השם (עקזיסטענץ פון גאָט), אחדות

השם (מאָנאָטעאיזם), חדוש העולם יש מאין (די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן דורך גאָט פון גאָרנישט), השארת הנפש (אומשטערבלעכקייט פון נשמה), דאָס פראָבלעם פון ידיעה און בחירה (גאָט ווייסט אַלץ, און דאָך איז דער מענטש פריי אויסצעוויילן וואָס ער זאָל טאָן) און אַנדערע (זע „סעדיה גאון“). נאָך רב סעדיה גאון, וועלכער איז אין אַלגעמיין געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון דער אַריסטאָטל־שולע, זענען געקומען פיל אַנדערע יידישע פילאָזאָפן ווי רבנו בחיי אבן פקודה, מחבר פון „חובות הלבבות“, רבי אברהם אבן דוד (ראב״ד דער ערשטער) מחבר פון „אמונה רמה“, רבי שלמה בן גבירול („מקור חיים“. „כתר מלכות“), רבי יהודה הלוי („הכוזרי“, אין וועלכן עס קומט צום אויסדרוק די אינטואיטיווע, אַנטי־ראַציאָנאַליסטישע און אַנטי־פילאָזאָפישע שטעלונג פון יידישן דענקען), רבי אברהם אבן עזרא, און דער באַדייטנדסטער פון זיי אַלע רבי משה בן מימון, רמב״ם, אין זיין „מורה נבוכים“, ספר המדע (אין „משנה תורה“), „שמונה פרקים“ און אַנדערע קלענערע אָפהאַנדלונגען. די דאָזיקע יידישע פערזענלעכקייטן האָבן באַהאַנדלט די גרונט־פראָבלעמען פון דער רעליגיעזער פילאָזאָפיע, ווי דאָס וועזן און אַטריבוטן פון דער געטלעכקייט, השארת הנפש, ידיעה ובחירה, אָפן, מיט גרויס דרייסטקייט. דאָס איז באַטראַכט געוואָרן דורך אַנדערע יידישע רעליגיעזע פירער אַלס אָפווייכונג פון ריין יידישן רעליגיעזן וועג, אַלס כפירה און אַפיקורסות. דער קאַמף האָט זיך אָנגעהויבן שוין אין דער צייט פון רמב״ם און האָט זיך פאַרשטאַרקט נאָכן רמב״מס טויט, אַזוי, אַז אַזעלכע פערזענלעכקייטן ווי רבי שלמה בן אדרת (רשב״א), רבנו אשר (רא״ש), און אַנדערע, האָבן געהייסן באַגרענעצן דאָס לערנען פילאָזאָפיע און איבערהויפט וועלטלעכע חכמות. דער הויפט־קאַמף איז פאָרגעקומען אין שפאַניע, וואו עס האָבן אויך שפעטער זיך באַוויזן אַ ריי אָנגעזעענע יידישע פילאָזאָפן, פון וועלכע די אָנגעזעענסטע זענען געווען רבי לוי בן גרשון („מלחמות השם“) און רבי חסדאי קרשקש („אור ה׳“). גאָר שטאַרק איז געוואָרן דער קאַמף צווישן פילאָזאָפיע און קבלה, וועלכע האָט אייגנטלעך אויך איבערגענומען געוויסע פילאָזאָפישע לערעס וועגן דער געטלעכער אומענדלעכקייט. אין דער צייט פון מיטלאַלטער איז די פילאָזאָפיע באַצייכנט געוואָרן אין העברעאיש, אַמייסטן מיטן נאָמען „חקירה“ (פאָרשונג) און די רעליגיעזע פילאָזאָפן האָבן געהייסן חוקרים. — די יידישע מאָדערנע פילאָזאָפיע הויבט זיך אָן מיט דער צייט פון משה מענדלסאָן, וועלכער איז געווען די אָנפירנדע פערזענלעכקייט פון יידישער אויפקלערונג אין דער 2טער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט. אייגנטלעך וואָלט מען געקאָנט אָנהייבן די צייט נאָך פריער, מיט ברוך שפינאָזא (אין דער מיט פון 17טן יאָרהונדערט) און אפשר אַפילו עטוואָס נאָך פריער מיט אוריאל אַקאָסטא און טייל פון די איטאַליענישע יידישע דענקער (יהודה אברבנאל און זיין דיאַלאָג איבער ליבע, יהודה אריה די מודינא און אַנדערע). אָבער מען קאָן זאָגן, אַז הגם זיי האָבן אַ גרויסע באַדייטונג אין דער אַלגעמיינער געשיכטע פון פילאָזאָפיע (אברבנאל ווינציקער און שפינאָזא פיל מער), און הגם זיי האָבן געשעפט אַ סך פון זייערע אַנשויאונגען פון דער יידישער פילאָזאָפיע (שפינאָזא פון רמב״ם, קבלה און קרשקש), געהערן זיי נישט צו די, וועלכע האָבן באַאיינפלוסט די ספעציעל־יידישע פילאָזאָפיע, דאָס דענקען אין דער אינערלעך־יידישער וועלט. דער ערשטער פון די מאָדערנע

יידישע דענקער, וועלכע זענען געבליבן אין יידנטום און האָבן באאיינפלוסט דאָס יידיש־פילאָזאָפישע דענקען איז געווען משה מענדלסאָן, וועלכער האָט אין זיין „ירושלים" אויפגענומען דאָס אַלטע פּראָבלעם וועגן געפינען אַן אויסגלייכונג צווישן פילאָזאָפיע און רעליגיע. אויך זיין „פעדאָן" איבער השארת הנפש האָט געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף די ערשטע יידישע משכילים אין דייטשלאַנד, עסטרייך און פוילן. לעבן מענדלסאָן קאָן מען אַלס באַדייטנדן יידישן דענקער באַטראַכטן שלמה מימון („גבעת המורה" אויפן מורה נבוכים און אַנדערע), וועלכער איז געווען דער ערשטער באַדייטנדער קריטיקער פון קאַנטס פילאָזאָפישן קריטיציזם. מער יידיש איז געווען זיינע פילאָזאָפישע אָפּהאַנדלונגען נחמן קראָכמאַל („מורה נבוכי הזמן"), וועלכער האָט געפּרואווט אָנווענדן די פילאָזאָפישע דיאַלעקטיק פון העגעל און זיין „טערציאַ" אין דער אויפפאַסונג פון יידנטום און דער יידישער געשיכטע. צו די באַדייטנדסטע יידנטום־פאָרשער און דענקער געהערט זיכער הערמאַן קאָהען, וועלכער פאַרנעמט אַ גרויס אָרט אויך אין דער אַלגעמיינער פילאָזאָפיע. צו די גרויסע יידישע דענקער, וואָס פאַרנעמען אַן אָרט אין דער אַלגעמיינער מאָדערנער פילאָזאָפיע געהערן אַנרי בערגסאָן, מייערסאָן, אַלעקסאַנדער, הוסערל (גרינדער פון דער „פענאָמענאָלאָגיע"). — איבער דער געשיכטע פון דער יידישער פילאָזאָפיע און אירע איינצלנע עפּאָכן און פערזענלעכקייטן זענען געשריבן געוואָרן פיל ווערק און אָפּהאַנדלונגען. אין העברעאיש זענען פאַראַן „דעת אלהים" פון בערנפעלד און „תולדות הפילוסופיה בישראל" פון דוד ניימאַרק. — זע אויך די באַזונדערע זוכווערטער „אַטעאיזם", „אומשטערבלעכקייט פון נשמה", „אַנטראָפּאָמאָרפיזם", „גאָט", „העלעניזם", „ידיעה ובחירה", ווי אויך די נעמען פון די יידישע דענקער („משה בן מימון", „מענדלסאָן", „סעדיה", „פילאָן", „קראָכמאַל").

פילאָן פון אַלעקסאַנדריע באַרימטסטער יידישער פילאָזאָף אין אַלטערטום, געלעבט אין אַלעקסאַנדריע, אין עגיפּטן, אין 1טן יאָרהונדערט פון דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, נישט לאַנג פאַרן חורבן פון 2טן בית המקדש. ווען ער איז געבוירן געוואָרן און ווען ער איז געשטאָרבן ווייסן מיר נישט. מיר ווייסן נאָר, אַז אין יאָר 40 פון דער געוויינלעכער צייטרעכענונג איז ער געווען אַן אָנגעזעענע פּערזענלעכקייט ביי די יידן אין עגיפּטן, וועלכע האָבן אים געשיקט אין אַ דעלעגאַציע קיין רוים צום קייסער קאַליגולאַ זיך משתדל צו זיין קעגן די רדיפות אויף זיי. — פילאָן (וועלכן רבי עזריה מן האדומים, אין 16טן יאָרהונדערט, רופט אָן אין זיין ווערק „מאור עינים", „ידידיה האלכסנדרוני") איז געווען דער באַדייטנדסטער יידישער דענקער פון אַלע דורות. אין זיין פילאָזאָפישער שיטה איז ער געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון אַלט־גריכישן פילאָזאָף פּלאַטאָ און זיינע אָנשויאונגען איבער די „אידייען", ווי אויך פון דער פילאָזאָפישער שולע פון די סטאָאיקער און זייערע אָנשויאונגען וועגן עטישן לעבן פון מענטשן, זיין אינערלעכער פרייהייט, נישט לייגן קיין אַכט אויף אויסערלעכע גיטער. פילאָן האָט זיך באַמיט צו דערקלערן דאָס יידנטום און איבערהויפּט דעם תנ"ך און די מצוות התורה אין גייסט פון די דאָזיקע פילאָזאָפישע שיטות. ער האָט די סיפּורים פון תנ"ך און די מצוות דערקלערט אַלעגאָריש, אַז זיי אַנטהאַלטן אין זיך סימבאָלן פון די פילאָזאָפישע לערעס. ער האָט איבערגענומען פון די סטאָאיקער

דעם באַגריף פון „לאַגאָס'', „געטלעכן וואָרט'', וואָס איז די עמאַנאַציע פון דער געטלעכקייט און איז דער פערמיטלער צווישן דער אומענדלעכער געטלעכקייט און דער וועלט, און האָט געפּרואווט די לאַגאָס־אידייע איינפלאַנצן אין דער לערע פון יידנטום. פילאָן איז געווען טיף רעליגיעז און איז שאַרף אַרויסגעטרעטן קעגן יענע העלעניזירטע, פאַרגריכיזירטע יידן, וועלכע האָבן אַוועקגעוואָרפן די יידישע רעליגיע. ער איז געווען דער העכסטער און נאָבּלסטער אויסדרוק פון פּאָזיטיוון יידישן העלעניזם, וועלכער האָט געפּרואווט געפינען אַן אויסגלייך צווישן דער גריכישער פילאָזאָפיע און ליטעראַטור פון איין זייט און דעם יידנטום פון דער צווייטער זייט. די השפּעה פון פילאָן אויף דער יידישער וועלט איז, ווייזט אויס, נישט געווען קיין גרויסע. די סיבה דערפון איז געווען, וואָס פילאָן האָט געשריבן זיינע ווערק אין גריכיש, און די דאָזיקע שפּראַך איז געווען אין אַלגעמיין פרעמד די יידישע מאַסן אין ארץ ישראל און אַ ריי אַנדערע לענדער. פונדעסטוועגן זענען פאַראַן מיינונגען, אַז פילאָנס אַנשויאונגען זענען אַריינגעדרונגען אויך קיין ארץ ישראל און מען קאָן געפינען זייער אָפּקלאַנג אין טייל מדרשים און תרגום (די „מימרא דה' '' פון תרגום זאָל זיין אונטער דעם איינפלוס פון „לאַגאָס''). זיין איינפלוס צווישן די העלעניסטישע יידן איז זיכער געווען זייער גרויס. די באַדייטונג פון פילאָן איז אומגעווינלעך גרויס פאַר דער געשיכטע פון דער אַלגעמיינער פילאָזאָפיע און באַזונדערס פון די ערשטע קריסטלעכע טעאָרעטיקער, וועלכע האָבן זיך באַמיט אַרויסצונעמען פילאָנס געדאַנקען און אויסצונוצן זיי פאַר באַגרינדן דאָס קריסטנטום (באַזונדערס דעם „לאַגאָס''), הגם פילאָן האָט דערמיט קיין שייכות ניט געהאַט. — פילאָן האָט געשריבן (אין גריכיש) אַ סך ווערק, אויף חומש (איבער די מצוות, לעבן פון אברהם, לעבן פון משה רבנו און אַנדערע), איבער דער געטלעכער השגחה, איבער דעם קאָנטעמפּלאַטיוון לעבן, איבער דער אייביקייט פון דער וועלט, איבער דער אינערלעכער פרייהייט פון צדיק, איבער זיין דערמאָנטער דעלעגאַציע־מיסיע קיין רוים (אַנטהאַלט וויכטיקע היסטאָרישע ידיעות) און אַנדערע. טייל פון זיי זענען איבערזעצט געוואָרן אין העברעאיש (לעצטנס דורך דר. מנחם שטיין פון וואַרשע). אין זיין ווערק „איבער די פרייהייט פון צדיק'' און „קאָנטעמפּלאַטיוון לעבן'' געפינען מיר וויכטיקע ידיעות וועגן דער איסיים־סעקטע. — וועגן פילאָן זענען געשריבן געוואָרן זייער פיל ביכער אין דייטש, ענגליש, פראַנצויזיש. דאָס אויספירלעכסטע ווערק אין העברעאיש איבער פילאָן איז דר. מנחם שטיינס „פילון האַלכסנדרוני, הסופר וספריו ומשנתו הפילוסופית'', וואַרשע תרצ''ז. — זע זוכווערטער „איסיים'', „אַלעגאָריע'', „אַלעקסאַנדריע'', „העלעניזם'', „עגיפּטן'', „פילאָזאָפיע''.

פינחס בן אלעזר

פינחס איז געווען, ווי דער חומש במדבר כ''א דערציילט, דער זון פון אלעזר, זון פון אהרן הכהן. דער חומש דערציילט דאָרט, אַז פון גרויס אייפער פאַר דער פאַמיליע־ און זיטן־ריינקייט פון די יידן האָט פינחס געטויט דעם נשיא פון שבט שמעון זמרי און די מדין־פרוי כזבי בת צור, וועלכע האָבן עפנטלעך געלעבט געשלעכטלעך און געדינט צו דער עבודה זרה בעל פעור. דער חומש דאָרט זאָגט, אַז צוליב דעם האָט גאָט אים און זיינע קינדער געגעבן די כהונה. אין יהושע כ''ב און שופטים כ' ווערט דערציילט וועגן כהן פינחס. אין דער אגדה ווערט

פּינחס באַטראַכט אַלס דער סימבּאָל פֿון קנאות, און די גמרא ברענגט דאָס וואָרט פֿון ינאי המלך וועגן די צבועים וואָס טוען ווי זמרי „ומבקשין שכר כפּינחס" (סוטה כ"ב). אין טייל אגדה־קוואַלן ווערט אָנגעגעבן, אַז פּינחס איז געווען אליהו הנביא (פּרקי אליעזר מ"ז, תרגום ירושלמי במדבר כ"ה).

פּינחס בן יאיר תנא אין 4טן דור פֿון די תנאים (2טער העלפֿט פֿון 2טן יאָרהונדערט), אין דער צייט פֿון רבי יהודה הנשיא מסדר פֿון דער משנה; איידעם פֿון תנא רבי שמעון בן יוחאי. אין דער גמרא ווערן דערציילט וועגן אים ניסים. אין חולין ז' ווערט דערציילט ווי ער איז איינמאָל געגאַנגען זאַמלען געלט פֿאַר פּדיון שבויים און ער איז געקומען צו אַ טייך, האָט דער טייך זיך פֿאַר אים געשפּאָלטן. דאָרט ווערט דערציילט, אַז ער האָט קיינמאָל נישט געוואָלט נהנה זיין פֿון קיין מענטש און עסן ברויט, וואָס איז נישט זיינס. וועגן זיין אייזל („חמור דרבי פּינחס בן יאיר") ווערט דאָרט דערציילט, אַז עס האָט נישט געוואָלט עסן פֿון תבואה פֿון וועלכן מען האָט נישט גענומען תרומה ומעשר. פֿון אים איז פֿאַראַן די באַקאַנטע ברייתא (עבודה זרה כ', און אין טייל משניות צום סוף סוטה), אַז תורה ברענגט צו זהירות. זהירות צו זריזות, זריזות צו נקיות, נקיות צו פּרישות, פּרישות צו טהרה, טהרה צו ענוה, דערנאָך יראת חטא, רוח הקודש, און דאָס העכסטע חסידות. עס ווייזט אויס, אַז רבי פּינחס בן יאיר האָט געהערט צו די מיסטישע קרייזן אין יידנטום, וואָס זענען געבליבן אין יענע צייטן פֿון די איסיים.

פֿינלאַנד לאַנד אין צפֿון־מזרח פֿון אייראָפּע, לערך 3 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 3,000 יידן, פֿון וועלכע דער גרעסטער טייל וואוינט אין דער הויפּטשטאָט וויבאָרג. אין אַלגעמיין זענען אין פֿינלאַנד נישט געווען פֿאַר דער מלחמה 1939 קיינע באַגרענעצונגען אויף יידן; עס איז אָבער דאָרט געווען דער פֿאַרבאָט אויף שחיטה.

פּינסקי, דוד (1872 אין רוסלאַנד), איצט אין ניו־יאָרק; יידישער שריפֿטשטעלער. אָנגעזעענער פֿירער פֿון רעכטע פּועלי ציון, פּרעזידענט פֿון אידישנאַציאָנאַלן אַרבעטער פֿאַרבאַנד אין אַמעריקע; געשריבן פּיעסן „פֿאַמיליע צבי", „יענקל דער שמיד", „דער אייביקער ייד" (אויפֿגעפֿירט דורך דער „הבימה", „היהודי הנצחי"), ווי אויך היסטאָרישע דערציילונגען; ער האָט אויך רעדאַגירט „די צייט", „יידישער קעמפֿער". פּרטים אין רייזנס „לעקסיקאָן".

פּינסקער, לעאָן, יהודה־לייב (1821 אין טאָמאַשאָוו — 1891 אין אָדעס); זון פֿון געלערנטן חכמת־ישראל פֿאָרשער שמחה פּינסקער; דאָקטאָר מעדיצין; צוערשט גענייגט צו אַסימילאַציע; נאָך די פּאָגראָמען אין 1881 פֿאַרעפֿנטלעכט אין דייטש 1882 זיין באַרימטע בראָשור „אויטאָעמאַנציפּאַציע" (איבערזעצט אין העברעאיש דורך אחד העם, בר טוביה, ציטראָן), אין וועלכער ער ווייזט אָן, אַז נאָר יידן אַליין קאָנען זיך העלפֿן און לייזן די יידן־פֿראַגע דורך שאַפֿן אַן אייגענע היים אין אַן אייגן לאַנד. פּינסקער האָט צונויפֿגערופֿן אין 1884 די חובבי־ציון־קאָנפֿערענץ אין קאַטאָוויץ, געווען פּרעזידענט פֿון די חובבי־ציון אין רוסלאַנד און פֿיל געהאָלפֿן צו דער פֿאַרשפּרייטונג פֿון דעם פֿאַר־הערצלישן ציוניזם. זיין קערפּער האָט מען אין 1934 געבראַכט קיין ארץ־ישראל און קובר געווען אויפֿן הר הצופֿים אין דער מערת ניקנור אין ירושלים.

פינקעלשטיין, אריה אליעזר גע־לערנטער אין חכמת ישראל, איצט רעק־טאר און פראפעסאר פון יידישן טעא־לאגישן סעמינאר אין ניו־יארק (שעכ־טערס רבנים־סעמינאר); מחבר פון דער ארבעט „די פרושים" (אין ענגליש), ארויסגעגעבער פון ספרי זוטא מיט באַ־מערקונגען, און אויך א ריי אנדערע אפ־האנדלונגען.

פיק, ישעיה זע „בערליו, ישעיה".

פיקא („פאלעסטיין דזשואיש קאלאני־זיישאן אסאסיאיישאן), געזעלשאפט פאר יידישער קאלאניזאציע אין ארץ־ישראל, געגרינדעט דורך באראן עדמונד ראטש־שילד 1923; פירט אן מיט אלע קאלא־ניעס און אונטערנעמונגען פון ראטשילד אין ארץ־ישראל; באזיצט איבער 400 טויזנט דונאם, האט אויסגעטרוקנט זומפן. איצטיקער פרעזידענט איז דזשיימס ראטשילד.

פיקוח נפש (ראטעווען דאס לעבן פון א מענטש). אין דער יידישער רעליגיע ווערט דאס ראטעווען דאס לעבן פון א מענטשן געשטעלט העכער פון כמעט אלע מצוות. אין שבת קל"ב, יומא פ"ה און אנדערע ערטער פון דער גמרא ווערט געזאגט, אז פיקוח נפש איז דוחה שבת, דאס הייסט, מען מעג מחלל שבת זיין כדי צו ראטעווען א מענטשנס לעבן. נאר דריי עבירות זענען פאראן, וואס מען טאר נישט עובר זיין אויף זיי אפילו צו ראטעווען א מענטשלעך לעבן; דאס זענען: עבודה זרה (נישט דינען צו אפ־געטער); גילוי עריות (נישט מזנה זיין) און שפיכת דמים (נישט מארדן א מענטש). — אפילו אויף א ספק פון פיקוח נפש מעג מען אויך עובר זיין אויף אלע אנדערע מצוות (תוספתא שבת, פרק ט"ז).

פיש פיש (אין העברעאיש „דג, דגים") פארנעמען אין דער יידישער רעליגיע און לעגענדע א באדייטנד ארט. פיש זע־נען געווען דער סימבאל פון האבן א סך קינדער און דערפון איז דער אויסדרוק אין חומש בראשית מ"ח „וידגו לרב בקרב הארץ". עס איז אן אלטער יידי־שער מנהג שבת און יום־טוב צו עסן פיש; באזונדערס איז דער מנהג ביי חסי־דים צו עסן פיש צו שלש סעודות. און אין דער קבלה האט פיש א מיסטישע באדייטונג. די גמרא זבחים קי"ג זאגט, אז ביים מבול זענען די פיש נישט אומ־געקומען. — עס איז צו באמערקן, אז אויך ביי אנדערע פעלקער אין אלטער־טום, און אויך ביי די ערשטע קריסטן האט פיש געהאט א רעליגיעז־מיסטישע באדייטונג. — לויט דעם יידישן דין (דער יסוד איז דער חומש ויקרא י"א) מעג מען עסן נאר אזעלכע פיש וואס האבן „סנפיר וקשקשת", „פלוספעדערן און א פאנצער". די פיש וואס האבן נישט איינעם פון די דאזיקע צוויי סימ־נים טאר מען נישט עסן.

פלאוויוס, יאסעפוס אויך באקאנט אלס „יוסף בן מתתיהו הכהן"; גרייזיק אויך אנגערופן „יוסף בן גוריון", „יוסי־פון". בארימטער יידישער היסטאריקער און מיליטער־פירער פון דער צייט פון חורבן פון 2טן בית המקדש; געלעבט צוערשט אין ירושלים, דערנאך אין רוים אין 1טן יארהונדערט. ער איז געבוירן געווארן (ווי ער גיט איבער אליין אין זיין „אויטאביאגראפיע") אין יאר 37 פון דער געווינלעכער צייטרעכענונג. ער האט געשטאמט פון אן אנגעזעענער כה־נים־פאמיליע, און ווי ער זאגט, זאל זיין מוטער האבן געשטאמט פון דער פריי־ער־הערשנדער חשמונאים־פאמיליע. שוין אלס אינגל האט ער זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסע פייאיקייטן און ער האט באַ־

קומען סיי א רעליגיעזע דערציאונג אין יידישע לימודים, סיי אויך א וועלטלעכע דערציאונג, געלערנט גריכיש און גריכישע פילאסאפיע. ער האט אין דער יוגנט געפרואווט געהערן צו דער אסקעטישער סעקטע „איסיים", געלעבט אין התבודדות אין דער מדבר, דערנאך איז ער אריבער צו די „פרושים". אין יאר 64 איז ער צוליב זיינע שפראכן־פייאקייטן געשיקט געווארן אלס דעלעגאט פון ירושלים קיין רוים (אונטער וועמענס הערשאפט ארץ ישראל איז שוין דעמאלט געווען), כדי זיך משתדל צו זיין וועגן דער באפרייאונג פון עטלעכע כהנים, פאליטיש־ארעסטירטע, וועלכע זענען פארשיקט געווארן קיין איטאליע אויף שווערע ארבעט. דארט האט ער מיט דער הילף פון איינפלוסרייכע רוימישע יידן געפועלט, אז מען זאל די כהנים באפרייען. ווען ער איז צוריקגעקומען קיין ירושלים, איז אויסגעבראכן (אין יאר 66) דער גרויסער יידישער אויפשטאנד און מלחמה קעגן דער רוימישער הערשאפט, און דער צייטווייליקער יידישער אויפשטאנד־קאמיטעט (סנהדרין, צי צייטווייליקע רעגירונג. עס איז נישט קלאר) האט געשיקט יוספן קיין גליל איבערצונעמען די מיליטערישע פירונג פון אויפשטאנד, ארגאניזירן די מאביליזירונג פון די קעמפער, באפעסטיקן די שטעט. עס ווייזט אויס, אז יוסף איז שוין אין אנהויב געווען אין צווייפל, צי מען האט געדארפט מאכן דעם אויפשטאנד קעגן אזא ריזיק־שטארקער אימפעריע ווי רוים, וועמענס מיליטערישע קראפט ער האט קענען־געלערנט אין רוים. ער האט ווארשיינלעך געהאלטן דעם אויפשטאנד אלס פארשפילט. ער האט דעריבער געפרואווט זיין אין גליל זייער מעסיק און לאנגזאם אין זיין ארבעט, געפרואווט לעבן בשלום מיט די רוים־אנהענגער, נישט דערוועקן דאס פייער פון אויפשטאנד און דעם ענטוזיאזם צום קאמף, כדי צו געפינען א וועג פון איבערבעטן זיך מיט די אנקומענדע רוימישע מיליטער־פירער. זיין טאקטיק האט דערוועקט חשד ביי די פירער פון די קנאים (שארפע אנהענגער פון קאמף קעגן רוים) אין גליל, ווי יוחנן פון גוש חלב און אנדערע, וועלכע זענען דעריבער אנטלאפן פון גליל קיין ירושלים און דערציילט פאר דעם דערמאנטן מלחמה־קאמיטעט וועגן דעם און דער קאמיטעט האט יוספן צוריקגערופן. אבער יוסף האט דעם באפעל נישט אויסגעפירט, נאר איז געבליבן אין גליל, וואו ער האט געפירט עטלעכע שלאכטן קעגן דעם רוימישן מיליטער אונטער דער פירונג פון אספסינוס (זע „אספסינוס"). יוסף איז באזיגט געווארן. די לעצטע שלאכט איז געווען אין דער באלאגערטער פעסטונג יודפת. יוסף איז מיט 40 יידישע קעמפער אנטלאפן און זיך באהאלטן אין א הייל. די רוימער האבן אנטדעקט די הייל און יוספס חברים האבן באשלאסן זיך צו טויטן און נישט אריינצופאלן צום שונא. דורך א גורל איז באשטימט געווארן, ווער עס זאל פריער געטויט ווערן. דורך א גליק־צופאל (אדער ווי טייל היסטאריקער זענען חושד, דורך א שווינדל) איז יוסף מיט נאך א קעמפער געבליבן דער לעצטער, און ער האט געצוואונגען זיין חבר, אז זיי זאלן זיך ביידע איבערגעבן לעבעדיקערהייט צו די רוימער. די רוימער האבן אים אוועקגעפירט צו זייער הויפט־מיליטער־פירער אספסינוס (וועספאסיאן פלאוויוס), וועמען יוסף האט גלייך נביאות געזאגט, אז ער וועט ווערן רוימישער קייסער (זע דעם ענלעכן ספור ביי רבן „יוחנן בן זכאי"); עס ווייזט אויס, אז אספסינוס האט געוואוסט שוין פון פריער אז יוסף געהערט נישט צו די שונאים פון רוים. ווען די נבואה איז מקוים געווארן און

אַספּסינוס איז געוואָרן רוימישער קייסער האָט ער אים געשאַנקען דאָס לעבן און אים באַפרייט און אַפילו אים געגעבן מתנות, דעמאָלט האָט יוסף, לויט דעם מנהג פון באַפרייטע קנעכט, אָנגענומען זיין באַפרייערס פאַמיליע־נאָמען „פלאַוויוס", און ער האָט אויך זיין יידישן נאָמען „יוסף" לאַטייניזירט (אָדער העלעניזירט) און דערפון איז זיין „יאָזעפוס פלאַוויוס". פלאַוויוס האָט זיך אויך שטאַרק באַפריינדעט מיט אַספּסינוסעס זון טיטוס, וועלכער האָט — נאָך זיין פאַטערס אָפּפאָרן קיין רוים (יאָר 69) איבערצונעמען דאָס קייסערטום — איבערגענומען די מיליטער־פירונג פון די רוימישע לעגיאָנען אין ארץ־ישראל און איז צוגעטרעטן צו דער באַלאַגערונג פון ירושלים. טיטוס האָט מיטגענומען מיט זיך אין זיין לאַגער פלאַוויוסן, און פלאַוויוס האָט אַפילו געפּרואווט אויפטרעטן מיט רעדעס צו די באַלאַגערטע יידישע קעמפער אין ירושלים, אַז זיי זאָלן זיך אונטערגעבן. יידן אין ירושלים האָבן אים באַטראַכט אַלס פאַררעטער. — נאָכן חורבן ירושלים האָט ער געראַטעוועט פון טויט געפאַנגענע יידן. ער איז צוזאַמען מיט טיטוס אַוועק קיין רוים, וואו ער האָט געוואוינט ביז זיין טויט, באַקומענדיק פון קייסער אַספּסינוס און דערנאָך פון טיטוס און דאָמיציאַן מתנות און אַ שטענדיקן געהאַלט. ער האָט אויך באַקומען לאַנד־גיטער אין ארץ־ישראל. וועגן זיין פאַמיליע־לעבן איז אונדז ווייניק באַקאַנט. מען ווייסט, אַז ער האָט געהאַט 4 פרויען, און פון זיינע קינדער זענען באַקאַנט צוויי, יוסטוס און שמעון אגריפּס. געשטאָרבן איז ער נאָכן 1טן יאָרהונדערט פון דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. דאָס יאָר פון זיין טויט איז אונדז גענוי נישט באַקאַנט.

די באַדייטונג פון יאָזעפוס פלאַוויוס פאַר דער פאָרשונג פון דער געשיכטע פון יידישן פאָלק איז אומגעוויינלעך גרויס. מען קען זאָגן, אַז אַלס היסטאָריקער פאַר יידן האָט פלאַוויוס נישט זיין גלייכן. ער האָט געשריבן, זייענדיק אין רוים, אין דער גריכישער שפּראַך זיינע פאָלגנדע ביכער: 1) „אַנטיקוויטאַטעס" („קדמוניות היהודים", „יידישע אַלטערטימער"), וואָס נעמט אַרום די יידישע געשיכטע פון די עלטסטע צייטן לויט דעם תנ"ך און פאַרשידענע זייטיקע ספרים (פאַרלוירענע כתובים אַחרונים און אַנדערע), דורך דער צייט פון צווייטן בית המקדש ביז נאָענט צום חורבן בית שני; 2) „מלחמת היהודים" (בעלום יודאַאיקום", „די מלחמה פון די יידן"), דאָס איז די באַשרייבונג פון יידישן אויפשטאַנד קעגן די רוימער, וואָס האָט זיך געענדיקט מיטן חורבן ירושלים. פלאַוויוס גיט צוערשט אַ קיצור פון די פאַסירונגען אין ארץ־ישראל פון די חשמונאים אָן, דורך דער הערשאַפט פון דער חשמונאים־דינאַסטיע, די דעראָבערונג פון לאַנד דורך די רוימער, די הערשאַפט פון הורדוס, און נאָכער די רוימישע פּראָקוראַטאָרן ביז ער קומט צו דער מלחמה, וועלכע ער באַשרייבט מיט אַלע איינצלהייטן. דאָס בוך „מלחמה" האָט פלאַוויוס געשריבן איידער ער האָט געשריבן זיין „קדמוניות", און ווי ער דערציילט האָט ער עס געשריבן נישט נאָר אין גריכיש, נאָר אויך אין „דער שפּראַך פון די יידן", וואָרשיינלעך אין אַראַמעאיש, וואָס יידן האָבן דעמאָלט באַנוצט. — 3) „קעגן אַפּיאָן", דאָס איז אַ פאַרטיידיקונגס־ווערק קעגן די באַשולדיקונגען אויף יידן פון גריכיש־עגיפּטישן אַנטיסעמיט אַפּיאָן פון אַלעקסאַנדריע. — 4) „אויטאָביאָגראַפיע", אַ באַשרייבונג פון זיין אייגענעם לעבן. — ווי פלאַוויוס דערציילט זאָל ער האָבן זיך פאַרנומען מיט שרייבן נאָך אַ ספר וועגן דער געטלעכקייט און די טעמים פון די

מצוות התורה. אבער דאס ספר איז נישט פאראן. — אין זיינע ביכער געפינען מיר אן אוצר פון ידיעות וועגן דער געשיכטע פון יידן אין דער צייט פון 2טן בית המקדש, איבער די יידישע סעקטעס, דעם לעבן אין לאנד, געאגראפישע ידיעות, היסטאריש־פאליטישע דאקומענטן, מנהגים, לעבנס־אנשויאונגען, פילאזאפישע שטרעמונגען ביי יידן, לעגענדעס און אזוי־גערופענע „מדרשים", וואס זענען פארלוירן געגאנגען. מען קאן זאגן, אז ווען נישט פלאוויוסעס ביכער וואלטן מיר נישט געהאט דעם מינדסטן באגריף וועגן דער גאנצער עפאכע פון דער יידישער געשיכטע אין דער צייט פון בית שני. פאראן מיינונגען, אז אין א סך ערטער האט פלאוויוס קאפירט פראגמענטן פון ווערק פון אנדערע היסטאריקער, נישט דערמאנענדיק זייער נאמען. אבער אפילו אין דאזיקן פאל איז גרויס זיין באדייטונג דורך דערהאלטן פאר אונדז די דאזיקע פראגמענטן. עס ווערט אויך אנגענומען, אז טייל שטעלן אין פלאוויוסעס ווערק זענען געפעלשט געווארן דורך די קריסטלעכע קאפיסטן (ווערק־איבערשרייבער), וועלכע האבן אין עטלעכע ערטער (אין „מלחמה" און „קדמוניות") אריינגעשטעלט עטלעכע שורות וועגן ישו הנוצרי. — די שטעלונג פון יידן צו פלאוויוס איז נישט קלאר, ווי ער אליין דערציילט האבן די קנאים אים באטראכט אלס בוגד, און יוסטוס פון טבריה האט געשריבן קעגן אים. אין דער מאדערנער צייט ווערט ער דורך טייל היסטאריקער (גרעץ און אנדערע) פארגעשטעלט אלס פארעטער. אבער א ריי אנדערע היסטאריקער פרואוון פארטיידיקן פלאוויוסן (שמחוני אין זיין הקדמה צום „מלחמות היהודים" און אנדערע), אנווייזנדיק, אז פלאוויוס איז געווען א רעאליסט. און אז אין זיין מלחמות היהודים זעט מען, אז ער איז געווען א הייסער נאציאנאלער ייד. — די ווערק פון פלאוויוס זענען איבערזעצט געווארן אין פיל שפראכן (אין יידיש „די יידישע מלחמות"), און עס זענען געמאכט געווארן פון זיי באארבעטונגען, פון וועלכע אמפאפולערסטן איז דער ספר „יוסיפון" (זע זוכווארט „יוסיפון"). אין העברעאיש זענען זיי איבערזעצט געווארן דורך קלמן שולמאן, דר. י. נ. שמחוני („מלחמות היהודים". „נגד אפיון"), דר. מנחם שטיין („חיי יוסף"). עס זענען אויך געשריבן געווארן פיל ווערק וועגן פלאוויוס און פארשידענע יידישע מאמענטן („פלאוויוס און די יידישע הלכה" וכדומה, מייסטנס אין דייטש). ליאן פויכטוואנגער האט געשריבן וועגן פלאוויוס זיין בארימטן ראמאן אין דריי ביכער. — וועגן פלאוויוס זע גרעצעס געשיכטע אין דער צייט פון חורבן בית שני. וויים „דור דור ודורשיו", שמחוני אין זיין איינלייטונג צו „מלחמות היהודים", שטיין אין דער איינלייטונג צו „חיי יוסף"; אין יידיש איז פאראן א פיינע פסיכאלאגישע ארבעט פון י. י. טרונק „יאזעפוס פלאוויוס".

פלאטא (427 — 347 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג); אין העברעאיש „אפלטון"; בארימטער פילאזאף אין אלט־גריכנלאנד, וועמענס איינפלוס אויף דער יידישער רעליגיעזער פילאזאפיע איז זייער גרויס. פלאטאס שיטה איבער די „אידייען", די אייביקע וועזנס פון אלע זאכן, ווי אויך זיינע אנשויאונגען איבער דער נשמה פון מענטש, באזונדערס אין דער באארבעטער פארם פון נעא־פלאטאניזם (דורך פלאטינס אין די יארן 269 — 204 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) האט געהאט דעם גאר גרויסן איינפלוס אויף

דעם יידישן פילאזאף פילאָן אין אַלעקסאַנדריע און דעם גאַנצן העלעניסטישן יידנטום, און אין מיטלאַלטער אויף רבי שלמה בן גבירול, רבי אברהם אבן עזרא און שפּעטער אויף יהודה אברבנאל און אויף דער „קבלה עיונית‟, דער טעאָרעטישער קבלה. באַזונדערס האָבן אַ ריי יידישע דענקער, און הויפּטזעכלעך די מקובלים, געהאַט פאַרשטענדעניש פאַר דער אַנשויאונג, אַז צווישן דער אומענדלעכער געטלעכקייט און דער מאַטעריעלער וועלט זענען פאַראַן עמאַנאַציע־וועזנס, העכערע כחות („ספירות‟). אין דער נייערער צייט האָט פּלאַטאָנס שיטה באַאיינפלוסט מענדלסאָנען, וועלכער האָט זיין בוך „פעדאָן‟ (איבער השארת הנפש) באַאַרבעט לויט פּלאַטאָ. אין די עלטערע צייטן זענען געווען מיינונגען, אַז פּלאַטאָ האָט גענומען זיין פילאָזאָפיע ביי די יידישע נביאים. — זע ניימאַרק „תולדות הפילוסופיה בישראל‟ און בערנפעלד „דעת אלהים‟.

פלוסוף, פלוסופיה זע „פילאָזאָפיע‟.

פליייש די פראַגע, צי זענען געווען אין דער יידישער רעליגיעזער וועלט נייגונגען צו וועגעטאַריאַניזם, קעגן עסן פליייש, איז ביז איצט נישט געלעזט. פון פסוק אין חומש בראשית א׳ אין וועלכן גאָט זאָגט צו אדם הראשון „הנה נתתי לכם את כל עשב לאכלה‟ (איך האָב אייך געגעבן אַלע פלאַנצונגען צום עסן) איז צו זען, אַז דאָס איז געווען דייטלעך אַ פאַרבאָט נישט צו עסן קיין פליייש. די גמרא סנהדרין נ״ט לערנט דערפון און אויך פון פסוק אין בראשית ט׳ (כל רמש אשר הוא חי יהיה לכם לאכלה), אַז ערשט נח און זיינע קינדער נאָכן מבול איז דערלויבט געוואָרן צו עסן פליייש. דאָס איז ענלעך צו דער מיינונג פון טייל געלערנטע, אַז די פרימיטיווע מענטשן זענען געווען נישט־פליישעסער. עס איז דער איינדרוק, אַז די איסיים האָבן נישט געגעסן קיין פליייש (זע זוכוואָרט „איסיים‟). אין דער גמרא בבא בתרא ס׳ ווערט דערציילט, אַז נאָכן חורבן פון 2טן בית המקדש זענען געווען אַ סך „פרושים‟ וואָס האָבן אויפגעהערט צו עסן פליייש. — לויטן דין, וואָס שטיצט זיך אויף חומש ויקרא י״א, מעג מען עסן פליייש נאָר פון געוויסע בהמות, וואָס זענען מעלה גרה און האָבן אַ געשפּאָלטענע פוס־קלאָ (מפרים פרסה), און פון עופות נאָר געוויסע מינים. אחוץ דעם איז פאַרבאָטן צו עסן פליייש פון אַ נישט־געשאָכטענער בהמה און עוף און אויך פון יעדער טרפה־געוואָרענער בהמה און עוף. די דינים וועגן דעם וואָס הייסט טריפה, זענען פאַראַן אין שולחן ערוך יורה דעה הלכות טריפות. פליייש מעג מען עסן נאָר נאָכן אויסזאַלצן, כדי אַרויסצונעמען דאָס בלוט, וואָס איז פאַרבאָטן צו עסן. מען טאָר אויך נישט עסן פליייש מיט מילך צוזאַמען. — זע זוכווערטער „בשר בחלב‟, „זאַלץ‟, „כשר און טריפה‟, „שחיטה‟.

פלפול מיטן וואָרט פּלפּול, וואָס שטאַמט, לויט דער מיינונג פון קאָהוט אין ערוך השלם, פון „פלפל‟, „פעפער‟, ווערט באַצייכנט דאָס אַרויסבאַקומען שאַרפזיניקע סברות אין קשיות און תירוצים אין הלכות; אויך אַזעלכע שאַרפזיניקע חידושים ברענגט די גמרא דעם אויסדרוק „פלפלתא חריפתא‟ (מגילה ז׳ און אַנדערע). די ברייתא אין לעצטן פרק פון אבות זאָגט, אַז תורה קאָן מען זיך דערווערבן נאָר „בפלפול התלמידים‟. די גמרא שבת ל״א זאָגט, אַז ווען אַ מענטש שטאַרבט פרעגט מען אים אויף יענער וועלט צווישן אַנדערע פראַגן

אויך „פלפלת בחכמה". אין בבא בתרא קמ"ה ווערט א פלפול־זאגער אנגערופן בעל פלפול. אין יידיש זאגט מען אויך א „פשעטל", פון ווארט „פשט". — וועגן דעם סיסטעם פון לערנען מיט פלפול זענען געווען ביי די גרויסע יידישע לומדים פיל מיינונגען. רש"י אין חולין פ"א זאגט וועגן א נישט ריכטיקן פשט, אז דאס איז א „פירוש משובש מאדם חריף ומפולפל". דער רמב"ם אין זיין בריוו צו רבי יוסף אבן עקנין איז אויך קעגן די פארשידענע קשיות און תירוצים. די בעלי התוספות אין פראנקרייך און נאך זיי די מפרשים אין שפאניע (רמב"ן, רשב"א, ר"ן און אנדערע) זענען נישט געווען פאר דעם פארוויקעלטן פלפול, אבער זייערע סברות זענען זייער שארפזינקע און טיפע און מען קאן זיי באטראכטן אלס די אנהענגער פון „מעסיקן פלפול". דער פארוויקלטער פלפול, דאס פשעטל, פון אנווארפן א סך קשיות און תירוצים, און בינדן צוזאמען ווייטע גמרות, האט זיך אנטוויקלט צוערשט אין די ישיבות אין דייטשלאנד (נירנבערג, אויגסבורג און אדערע) און פון דארט האט ער איבערגעוואנדערט קיין פוילן, וואוהין עס האט אים געבראכט רבי יעקב פאלאק (בעל החילוקים) אין 16טן יארהונדערט. א סך רבנים זענען געווען קעגן דעם דאזיקן סארט לערנען, וואס איז נישט להלכה (מהר"ל פון פראג, רבי ישעיה הורוויץ אין של"ה מסכתא שבועות און אנדערע). אבער אנדערע רבנים האבן יא געהאלטן דערפון, גלויבנדיק, אז דערמיט שארפט מען דעם מח פון תלמוד און מען מאכט דאס לערנען אנציענדער. אין דער לעצטער צייט איז דער פלפול געווען פארשפרייט מער אין די ישיבות פון צענטראל פוילן (אסטראווצע) און גאליציע, דאקעגן די ישיבות פון ליטע זענען געווען קעגן פלפול און האבן מער אנטוויקלט דעם סיסטעם פון טיפער סברה לויט דער הבנה און סובמעלער פאנאנדערטיילונג. — זע ריינעס „הפלפול בספרות ישראל" אין „כנסת ישראל" פון ראבינאוויטש חלק ג' און „הפלפול" אין „השלח" באנד י"ט.

פלשתים נאמען פון אן אלט פאלק אין דער צייט פון תנ"ך, וואס האט באוואוינט דעם דרום־מערב־טייל פון ארץ־ישראל ביים מיטלענדישן ים אומגעפער פון עזה ביז יפו. זיי האבן געהאט 5 הויפטשטעט: עזה, אשדוד, אשקלון, גת און עקרון. אין זייער שפיץ זענען געשטאנען הערשער מיטן טיטל „סרנים" (שמואל א' ו'); אבער ווי עס ווייזט אויס האבן זיי טיילמאל אויך געהאט קעניגן, מלכים, און דער טיטל פון קעניג זאל האבן געווען אבימלך (בראשית כ' און אנדערע ערטער „אבימלך" דער מלך פון גרר). לויט דער מיינונג פון טייל פארשער זענען די פלשתים געווען א נישט־סעמיטיש פאלק, און זיי זענען געקומען קיין ארץ־ישראל פון איינער פון די גריכישע אינזלען, מעגלעך, אז פון קרעטא; דאס זאל זיין דער זין פון פסוק אין עמוס ט' „פלשתים מכפתור". — מיט די יידן זענען די פלשתים געקומען אין בארירונג באלד אין די ערשטע צייטן פון דער יידישער געשיכטע. אין חומש בראשית (סדרות וירא און תולדות) ווערט דערציילט, ווי אברהם און יצחק האבן געוואוינט צוזאמען מיט די פלשתים און דערנאך זיך צושיידט. אין ספר שופטים געפינען מיר ווי די פלשתים האבן מלחמה געהאלטן קעגן די יידן און די סיפורים וועגן שמשון הגבור (קאפיטלען י"ג — ט"ז) זענען די שענסטע יידישע העלדן־ספורים וועגן די דאזיקע קאמפן. דער ספר שמואל איז אייגנטלעך די באשרייבונג ווי אזוי אונטער דעם איינפלוס פון די דאזיקע מלחמות, אין וועלכע די יידן האבן אין די ערשטע

ציטן געליטן שווערע מפּלות, איז ביי ייִדן אַנטשטאַנען די אינסטיטוציע פון מלוכה, און שאול איז געוואָרן דער ערשטער מלך. אין איינער פון די מלחמות קעגן די פּלשתּים האָט דוד מנצח געווען דעם פּלשתּים־העלד גלית. אין דער שלאַכט ביי הר גלבוע זענען אומגעקומען שאול און זיינע זין. ערשט דוד המלך איז געלונגען צו באַזיגן די פּלשתּים, צו וועלכע ער איז פריער געהאַט אַנטלאָפן, ראַטעווענדיק זיך פון שאול. עס ווייזט אויס, אַז די פּלשתּים זענען דערנאָך פאַרשוואונדן געוואָרן אויסמישנדיק זיך מיט די פעניצער. פון וואָרט פּלשתּים איז אַנטשטאַנען דער גריכיש־רוימישער נאָמען „פּאַלעסטינא" פאַר ארץ־ישראל.

פּנים דאָס וואָרט „פּנים" האָט אין העברעאיש דעם טייטש פון „געזיכט" (קמץ אונטער דער „פּ") און פון „אינוויניק" (שוא אונטער דער „פּ"); דערפון זענען פאַראַן אין ייִדיש פיל אויסדריקן מיטן וואָרט פּנים. — „פּני העיר" הייסן די אָנגעזעענע פּירער פון דער שטאָט, געוויינלעך, די חשובע בעלי בתּים, די כּלי קודש, די מנהיגים פון דער קהלה; „פּנימיות" הייסט אין חסידות די אינערלעכקייט פון מענטש, זיינע אינערלעכסטע כּוונות.

פּנקס דאָס וואָרט „פּנקס" איז פון גריכישן „פּינאַקס", וואָס איז דער טייטש „אויפצייכענונגס־טאָוול", אויפצייכענונגס־בוך". דאָס וואָרט נוערט ווערט באַנוצט פיל אין דער משנה און גמרא. אין דער משנה אבות ג' ווערט געזאָגט, אַז וואָס דער מענטש טוט ווערט פאַרשריבן (אין הימל) אין אַ בוך, „הפּנקס פּתוח". די משנה שבועות ז' האָט דעם אויסדרוק „חנוני על פּנקסו" (דער איינגנטימער פון אַ געשעפט אויף זיין בוך). אין די ייִדישע קהלות פלעגן זיין ביכער צו פאַרצייכענען וויכטיקע געשעענישן און תּקנות, און אַזאַ בוך האָט געהייסן „דער פּנקס". אַזאַ פּנקס האָבן אַמאָל געהאַט די „ועד ארבע אַרצות" פון פוילן און ליטע. — זע וועגן דעם די זוכווערטער „ועד ארבע ארצות" און „קהל".

פּסול דער טייטש דערפון איז „רעליגיעז נישט געברויכבאַר", און דאָס וואָרט ווערט פיל באַנוצט אין דער משנה און גמרא און אַלע רעליגיעזע ספרים. ווען איינע פון די ציצית ווערט אָפּגעריסן ווערט דאָס אָנגערופן אַ „פּסולע ציצה"; אויב אין אַ מזוזה, ספר תורה, תפילין איז אַ וואָרט נישט גוט געשריבן, ווערט דאָס אָנגערופן „פּסולע מזוזה, ספר תורה, תפילין", און דער פאָלקס־גלויבן איז, אַז ווען אַ הויז האָט אַ פּסולע מזוזה קאָנען דאָרט אַריינקומען שדים. אין די חסידישע קרייזן פלעגט מען רופן השכּלה־ביכער „טריפה־פּסול".

פּסוק דער תנ"ך איז צעטיילט אין טיילן, יעדער טייל איז ווידער צעטיילט אין טיילן און אַזוי כּסדר; דער קלענסטער טייל, וואָס אַנטהאַלט אַ זאַץ, ווערט אָנגערופן פּסוק. אין די געדרוקטע תּנכן ווערט דער סוף פון אַ פּסוק באַצייכנט מיט צוויי פּונקטן, איינער איבער דעם אַנדערן. אין דעם טראָפּ (זע זוכוואָרט „טעמים") ווערט דאָס לעצטע וואָרט פון פּסוק באַצייכנט מיט אַ „סוף פּסוק". די טיילונג פון תנ"ך אין פּסוקים איז זייער אַן אַלטע און ווערט דערמאָנט אין פיל ערטער. די גמרא מגילה כ"ב זאָגט, אַז משה רבנו האָט שוין איינגעטיילט דעם חומש אין פּסוקים. — אין פוילן פלעגט מען רופן אויף ייִדיש דאָס לערנען „נ"ך" (נביאים און כתובים) „לערנען פּסוק".

פּסח נאָמען פון יום־טוב וואָס הויבט זיך אַן דעם 15טן טאָג אין ניסן און

דויערט אין חוץ לארץ 8 טעג און אין ארץ־ישראל 7 טעג. אין חוץ לארץ זענען די ערשטע 2 טעג און די לעצטע 2 טעג (און אין ארץ־ישראל דער 1טער טאג און דער לעצטער טאג) פולשטענדיקער יום־טוב און מען טאר נישט טוען אין זיי קיין מלאכות וואס מען טאר נישט טוען אין יום־טוב. די איבעריקע צווישן־טעג זענען חול המועד (וועגן די מנהגים און דינים פון יום־טוב און חול המועד זע זוכווערטער „יום־טוב" און „חול המועד"). דער 7טער טאג הייסט אויך שביעי של פסח, און דאס איז דער טאג, אין וועלכן די יידן זענען אריבערגעגאנגען דעם געשפאלטענעם ים סוף ווען זיי זענען ארויס פון מצרים; דער 8טער טאג, וועלכער איז יום־טוב נאר אין חוץ לארץ, הייסט אחרון של פסח. לויט דעם דין טאר מען אין פסח נישט עסן און אויך ניט באזיצן קיין חמץ, און מען עסט מצות און נישט־חמצדיקע מאכלים. אין באצוג צו חמץ איז מען זייער שטרענג, און חסידים זענען זיך נוהג נישט צו עסן אפילו מצה אויב זי איז איינגעטונקען געווארן אין א פליסיקייט (געבראקטס, שרויה); דאקעגן אין אחרון של פסח איז מען שוין נישט אזוי שטרענג. עס איז אויך איינגעפירט געווארן, אז אויך אין ערב פסח פון לערך 9 אזייגער אינדערפרי זאל מען נישט עסן קיין חמץ. אלע כלים, וואס זענען חמצדיק, ווערן אוועקגעשטעלט. די חמצדיקע זאכן ווערן אלע „פארקויפט" דורך א „שטר מכירה" ביים רב צו א נישט־ייד. זע וועגן דעם אלעם אין די זוכווערטער „בדיקת חמץ", „חמץ", „מצה". די ערשטע 2 נעכט פון פסח (אין ארץ־ישראל נאר איין נאכט, די ערשטע) ריכט מען אפ דעם פייערלעכן „סדר", וועגן דעם זע אין זוכווערטער „הגדה של פסח" און „סדר". — אין חומש ווערט דער דאזיקער יום־טוב אנגערופן מיט עטלעכע נעמען:

1) „פסח" (שמות י"ב און אנדערע ערטער) און עס ווערט אנגעגעבן, אז דער יום־טוב איז אן אנדענק צו דער באפרייאונג פון יידן פון מצרים און אז פאר דער באפרייאונג האט גאט שלאגנדיק די בכורים פון די מצריים „איבערגעהיפערט" („פסח") איבער די יידישע הייזער און זיי זענען ניצול געווארן (שמות י"ב); 2) חג המצות (ויקרא כ"ג) ווייל מען עסט אין אים מצות און עס ווערט אנגעגעבן דער טעם פון מצות עסן, ווייל די יידן זענען ארויסגעגאנגען פון מצרים אין איילעניש און זיי האבן נישט באוויזן צו „פארזויערן" זייער טייג און זיי האבן געגעסן מצות (שבות י"ב). אין חומש געפינען מיר כסדר פארבונדן דעם יום־טוב פסח מיט די זכרונות פון יציאת מצרים, און אין אלע פסח פייערונגען ווערט דער אנדענק פון יציאת מצרים אונטערגעשטראכן. אין די תפילות הייסט דער יום־טוב „זמן חרותנו", „די צייט פון אונדזער באפרייאונג", ווען די יידן זענען באפרייט געווארן פון גלות מצרים. ווען דער בית המקדש איז געשטאנען האט מען ערב פסח פארנאכט געבראכט דעם קרבן פסח. אלע יידן זענען געווען מחויב צו קומען מיט זייערע פאמיליעס קיין ירושלים און דארט האט יעדע פאמיליע אדער עטלעכע פאמיליעס צוזאמען געבראכט א שעפסל אלס קרבן, און דאס פלייש פון שעפסל, געבראטן אויף פייער, האט מען געגעסן יום־טוב ביינאכט מיט געזאנג, אפריכטנדיק דעם סדר. וועגן מקריב זיין דעם קרבן פסח ווערט געבראכט עטלעכע מאל אין חומש און אנדערע ספרים פון תנ"ך (שמות י"ב און אנדערע ערטער אין חומש, ווי אויך דברי הימים ב' ל' אין דער צייט פון חזקיה המלך, מלכים ב' כ"ג אין דער צייט פון יאשיהו המלך, עזרא ו' נאכן גלות בבל). אויך פון די שפעטערע צייטן פון צווייטן בית המקדש האבן מיר פיל ספורים אין

דער גמרא פסחים און אויך אין די בייכער פון פלאוויוס וועגן דעם צוזאמענקומענ פון יידן פון פיל ערטער און לענדער קיין ירושלים מקריב צו זיין דעם קרבן פסח)פלאוויוס מלחמות בוך 6, וועגן דער צאל צונויפגעקומענע יידן). פסח איז געווען דער ערשטער און וויכטיקסטער פון די 3 רגלים (פסח, שבועות און סוכות) אין וועלכע יידן זענען זיך צונויפגעקומען קיין ירושלים. אויך היינטיקע צייטן איז א מנהג אין ירושלים צו קומען צו דער כותל המערבי ערב פסח בייטאג און אפצוריכטן די „הקרבה", וואס באשטייט אין זאגן די פסוקים און משניות וועגן קרבן פסח און אויך אנטשפרעכנדע תפילות.— טייל וויסנשאפטלעכע פארשער ווילן האבן, אז דער יום־טוב פסח האט א שייכות מיט פרילינג, און עס ווערט אנגעוויזן, אז אויך אין חומש (דברים ט"ז) ווערט דער יום־טוב פסח פארבונבן מיט „אביב", פרילינג, ווען די נאטור לעבט אויף פון דער ווינטער־צייט און אלץ אויף די פעלדער בליט. עס ווערט אנגעוויזן, אז אין חומש (ויקרא כ"ג) צוזאמען מיט דער פסח־פייערונג ווערט אויך באלד דערמאנט די פייערונג צו ברענגען אלס קרבן דעם ערשטן תבואה־שניט, עומר, און די יידישע טראדיציע פון דער משנה און גמרא פארבינדט דעם „במחרת השבת" שטארק מיט דעם יום־טוב פסח. — זע זוכווערטער „ספירה" און „עומר". — דאס מקריב זיין דעם קרבן פסח ווערט נאך היינט אויסגעפירט ביי עטלעכע יידישע פאלקס־אפצווייגונגען ווי די „שומרונים", וועלכע זענען מקריב דעם קרבן פסח אויפן בארג גריזים, און די „פאלאשן" אין אבעסיניע. זע זוכווערטער „פאלאשן", „שומרונים". — אין דער קריסטלעכער וועלט איז פון ווארט פסח געווארן „פאסכא", די באצייכענונג פון דעם פייערלעכן קריסטלעכן יום־טוב, וועלכער ווערט ביי זיי געפייערט נישט לויט די געוויינלעכע מאנאטן, נאר אין א געוויסער שייכות מיט דער פעסטשטעלונג פון יידישן פסח. — זע זוכווערטער „הגדה של פסח", „חול המועד", „חמץ", „מצה", „סדר". — זע „דאס יום־טוב בוך" פון שוים. — די דינים און מנהגים פון פסח זענען פאראן אין שלחן ערוך אורח חיים הלכות פסח.

פסח שני צווייטער פסח, דאס איז אין 14טן טאג אין אייר; אין חומש במדבר ט' ווערט געזאגט, אז די יידן, וואס זענען טמא אדער אין א ווייטן וועג און קאנען נישט ברענגען דעם קרבן פסח אין בית המקדש דעם 14טן טאג אין ניסן, דארפן אים ברענגען דעם 14טן טאג אין אייר. דעריבער ווערט אויך היינט דער דאזיקער טאג באטראכט אלס א פייערלעכער („יומא דפגרא"). אין ארץ־ישראל, אין טבריה, איז מען זיך נוהג צו גיין אין דעם טאג צום קבר פון רבי מאיר בעל הנס.

פסחים נאמען פון מסכתא אין משנה און גמרא אין סדר מועד, 10 פרקים אין דער משנה ווי אויך גמרא בבלי און ירושלמי און אויך תוספתא. באהאנדלט אלע דינים פון פסח, ווי חמץ און מצה, דאס מקריב זיין דעם קרבן פסח, דאס אפריכטן דעם סדר; אין ירושלמי הייסט זי „מסכתא פסח"; אין דער מסכתא זענען פאראן אויך וויכטיקע ידיעות וועגן דער פייערונג פון פסח אין ירושלים אין דער צייט פון בית המקדש.

פסיקתא נאמען פון מדרשים אויף פארשידענע פייערלעכע שבתים און ימים טובים. ראפאפארט איז דעם זוכווארט „אפטרתא" אין זיין „ערך מלין" האט באוויזן, אז דאס זענען געווען דרשות אויף די פייערלעכע שבתים און ימים

טובים, וואָס האָבן געהאַט שייך איז די
גאָר ערשטע צייטן „הפטרות'', איידער
מען האָט איינגעפירט הפטרות פאַר אַלע
שבתים פון אַ גאַנץ יאָר. עס זענען פאַר־
ראַן עטלעכע מדרשים מיטן דאָזיקן נאָ־
מען: 1) „פסיקתא דרב כהנא'', וואָס
ווערן צוגעשריבן צום אמורא רב כהנא;
די וויכטיקסטע אויסגאַבע דערפון איז
פון שלמה באבער (ליק 1868, דורך בער
„מקיצי נרדמים''), וועלכער האָט צוגע־
געבן דערצו אַן אַנלייטונג און באַמער־
קונגען. — 2) „פסיקתא זוטרתא'' (דאָס
איז סתם אַ מדרש, ניט קיין פסיקתא),
באַקאַנט מער מיטן נאָמען „לקח טוב'',
פון רבי טוביה אליעזר (אין ענדע פון
11טן יאָרהונדערט); — 3) „פסיקתא
רבתי'', פאַרפאַסט אין יאָר 845, און
דער מחבר האָט זיך באַנוצט פיל מיט
דער פסיקתא דרב כהנא. די בעסטע
אויסגאַבע איז פון מאיר איש שלום (ווין
1880).

פסק דין זע זוכוואָרט „דין''.

פעניציע לאַנד אין דער צייט פון
תנ''ך, אין צפון פון ארץ־ישראל ביים
מיטלענדישן ים און אַרום דעם לבנון.
און אירע הויפּטשטעט זענען געווען צור
און צידון, און גאַנץ אָפט איז דאָס לאַנד
געווען צעטיילט אין עטלעכע מלוכהלעך.
און צור איז געווען די הויפּטשטאָט פון
איינער און צידון פון דער צווייטער; די
איינוואוינער, די פעניציער, זאָלן זיין
דאָס זעלבע וואָס די „כנעניים'' אין
תנ''ך, הגם נישט שטענדיק איז עס אַזוי,
און זיי ווערן באַצייכנט אַלס „צידונים''.
די פעניציער האָבן גערעדט אַ שפּראַך,
וואָס איז זייער ענלעך צו העברעאיש, און
מען קאָן אפילו זאָגן, אַז עס איז העברע־
איש נאָר איז אַן עלטער פאָרם. עס זע־
נען געבליבן עטלעכע מצבות־אויפ־
שריפטן, זענען זיי כמעט העברעאיש.

זיי האָבן געדינט צום אָפּגאָט „בעל''
און האָבן אויך געהאַט אַ פרוי־געטין די
„עשתורת'', וואָס ווערן געבראַכט אין
תנ''ך פיל מאָל. מיט יידן זענען זיי
געקומען אָפט אין באַרירונג, און אחאב
מלך ישראל האָט זיך מיט זיי משדך
געווען, און זיין ווייב איזבל, די פרינ־
צעסין פון צידון, האָט געפּרואווט איינ־
פירן אין ישראל דעם בעל־קולט, קעגן
וואָס אליהו הנביא האָט געפירט דעם
העפטיקן קאַמף (מלכים א' י''ח). די
פעניציער זענען געווען דרייסטע ים־ריי־
זנדער און זיי האָבן געגרינדעט זייערע
קאָלאָניעס אויף די ווייטע ברעגעס פון
מיטלענדישן ים, און די באַדייטנדסטע
פון זיי, קאַרטאַגאַ (קרתא חדשא) אין
צפון־אַפריקע, איז געווען נאָכער אַ באַ־
רימטע אימפּעריע מיט אייגענע הערשער
(„שופטים''). אַ דאַנק זיי זענען אַ סך
העברעאישע ווערטער אַריין אין די איי־
ראָפּעאישע שפּראַכן און אויך דעם סע־
מיטישן אַלף־בית האָבן זיי אַריינגעפירט
קיין אייראָפּע. פאַראַן אַ מיינונג, אַז
פאַקטיש זענען די פעניציער געווען יידן,
ריכטיקער געזאָגט, „העברעער'', וועלכע
האָבן געדינט צום בעל, און אַז אַ סך
יידן פון אייראָפּעאישע לענדער, באַזונ־
דערס די ספרדישע יידן אין שפּאַניע,
האָבן געשטאַמט פון זיי. — זייערע
הויפּטשטעט צור און צידון (אויך ווע־
מענס מפּלה עס האָבן נבואות געזאָגט
ישעיה כ''ג, יחזקאל כ''ז, כ''ח און אַנ־
דערע) זענען מיט דער צייט חרוב גע־
וואָרן און די פעניציער זענען פאַר־
שוואונדן. היינט זענען צידון און צור
אַראַבישע שטעטלעך פון עטלעכע טוי־
זנט איינוואוינער; זיי געהערן צו סיריע.

פעסימיזם און אָפּטימיזם זע זוכ־
וואָרט „גוט און שלעכט''.

פערו לאַנד אין דרום־אַמעריקע, ביים
פּאַסיפישן אָקעאַן; לערך 7 מיליאָן איינ־

וואוינער; יידן איצט בײַ 6,000, אַמייסטן געקומענע לעצטנס פֿון דייטשלאַנד, זינט היטלער האָט אין 1933 פֿאַרנומען די דייטשע רעגירונג; אין די עלטערע צייטן האָבן געוואוינט שפּאַנישע יידן־אַנוסים אין פּערו זינט 1580, און פֿיל פֿון זיי זענען אומגעקומען דורך דער אינקוויזיציע.

פּערל, יוסף (1773 — 1839 אין טאַרנאָפּאָל, גאַליציע); פֿון די ערשטע משכילים אין גאַליציע, אויך באַקאַנט אַלס רייכער מאַן און כלל־טוער; געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג מיט די אָנגעזעענע געלערנטע און שריפֿטשטעלער ווי קראָכמאַל, ראַפּאָפּאָרט, לעווינזאָן און אַנדערע; באַקאַנט דורך זיינע פּאַראָדיעס אויף חסידישע סיפּורים „מגלה טמירין" און „בוחן צדיק", אונטער פּסעוודאָנים „עובדיה בן פּתחיה", וועלכע חסידים האָבן געלייגט אין חרם און פֿאַרברענט; לעצטנס האָט מען געפֿונען זיין אַרכיוו, אין וועלכן עס זענען אויך פֿאַראַן פּערלס בריוו געשריבן אין יידיש, ווי אויך אַ „מגלה טמירין" אין יידיש.

פּערסיע (זינט 1935 הייסט דאָס לאַנד איראַן); לאַנד אין אַזיע, הויפּטשטאָט טעהעראַן; האָט לערך 9 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 40 טויזנט יידן. — אין דער געשיכטע פֿון יידן פֿאַרנעמט פּערסיע אַ זייער גרויס אָרט. אין 6טן יאָרהונדערט פֿאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג האָט פּערסיע (פּרס אין תנ"ך) איינגענומען בבל און דער הערשער פֿון פּערסיע כורש האָט דערלויבט די פֿאַרטריבענע יידן פֿון בבל צוריקצוגיין קיין ארץ ישראל און אויפֿצובויען דעם בית המקדש. דער ספור וועגן דעם ווערט איבערגעגעבן אין די תנ"ך ספרים עזרא און נחמיה; איין סיפּור פֿון תנ"ך „אסתר" איז אינגאַנצן פֿאַרבונדן מיט פּערסישע יידן; פֿון דעמאָלט אָן איז ארץ־ישראל געווען אונטער דער פּערסישער הערשאַפֿט ביז אַלעקסאַנדער מוקדון האָט איינגענומען די פּערסישע אימפּעריע אין 4טן יאָרהונדערט פֿאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. אָבער אויך ווייטער האָט פּערסיע געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער יידישער געשיכטע דערפֿאַר וואָס איבער טויזנט יאָר איז בבל געווען פֿאַרבונדן מיט פּערס'ע, צוערשט אונטער דער הערשאַפֿט פֿון פּערסישן (פּאַרטער) קעניג און דערנאָך פֿון אַראַביש־מאַכמעדאַנישן קאַליף, און גרויסע יידישע ישובים זענען געווען אין בבל און אין פּערסיע. דאָרט איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דער תלמוד בבלי; דאָרט זענען געווען די גרויסע ישיבות פֿון די אמוראים און נאָכער פֿון די רבנן סבוראי און דערנאָך פֿון די גאונים (זע וועגן דעם אין די זוכווערטער „בבל", „גאונים"); דאָרט זענען אַנטשטאַנען פֿאַרשידענע יידישע סעקטעס. די הויפּט־ישובים אין אייגנטלעכער פּערסיע זענען געווען אין איספּאַהאַן און כאַמאַדאַן; אין 13טן יאָרהונדערט זענען די ישובים אין פּערסיע חרוב געוואָרן דורך די שחיטות פֿון די מאָנגאָלן, וועלכע האָבן איבערהויפּט חרוב געמאַכט פּערסיע און בבל; אין די שפּעטערע יאָרהונדערטער טרעפֿט מען יידן אין פּערסיע, אָבער אין זייער אַ קליינער צאָל, און אויך זיי האָבן געליטן שרעקלעכע גזירות שמד; זינט 1848 איז די לאַגע פֿון די יידן אין פּערסיע בעסער געוואָרן אַ דאַנק די באַמיאונגען פֿון דער „אַליאַנס", וועלכע האָט אויך דערעפֿנט אין פּערסיע שולן פֿאַר יידישע קינדער. זינט 1921 זענען אָפּגעשאַפֿט געוואָרן כמעט אַלע באַגרענעצונגען אויף יידן. דר גרעסטער טייל יידן געפֿינט זיך אין דער הויפּטשטאָט טעהעראַן, כאַמאַדאַן, טאַבריז, איספּאַהאַן, שעראַז. — אַ זייער

גרויסע השפעה האָבן געהאַט אויף יידן די פאַרשידענע פּערסישע קולטורן, מיט וועלכע יידן זענען געקומען אין באַריר־ונג זינט דעם אָנהויב פון 2טן בית המקדש אין פאַרלויף פון איבער 15 הונדערט יאָר. פיל ווערטער פון דער אַלטער פּערסישער שפּראַך זענען פאַראַן אין דער גמרא (טייל ווערטער זענען אויך פאַראַן אין די שפּעטערע תנ״ך־ספרים דניאל, אסתר, עזרא און נחמיה), און דר. קאָהוט אין „ערוך השלם" וויל באַווייזן אַז זייער אַ סך אומפאַרשטענדלעכע ווערטער פון דער גמרא זענען פון דער אַלט־פּערסי־שער שפּראַך. אויך פאַרשידענע גלויב־בונגען פון דער אַלט־פּערסישער רעליגיע פון דואַליסטישער געטלעכקייט (דעם גאָט פון גוטסקייט און ליכט אָרמוזד און דעם גאָט פון שלעכט און פינצטערניש אַהרימון) און די פאַרשידענע שדים (אַש־מדאי און אַנדערע) האָבן געהאַט אַ וויר־קונג אויף טייל יידישע פאָלקס־גלויבונ־גען, קעגן וועלכע אַ סך פון די יידישע חכמים האָבן געקעמפט. עס איז אויך צו באַמערקן, אַז די יידן אין פּערסיע אין מיטלאַלטער האָבן גערעדט אַן איי־גענע יידישע שפּראַך, וואָס איר הויפּט־עלעמענט איז געווען פּערסיש, און אין דער שפּראַך איז פאַראַן אַן איבערזע־צונג פון תנ״ך.

פקח בן רמליהו מלך אין ישראל אין די יאָרן 735—736 פאַר דער גע־וויינלעכער צייטרעכענונג; איז געטויט געוואָרן דורך דעם לעצטן מלך ישראל הושע בן אלה.

פקחיה בן מנחם מלך אין ישראל אין די יאָרן 736 — 739; ער איז אומ־געקומען דורך פקח בן רמליהו (מלכים ב׳ ט״ו).

פקיעין דאָרף אין גליל, אין דער געגנט פון צפת; אין פקיעין זענען פאַראַן 70 יידישע נפשות פּאַלאַכן, וועלכע רעדן אַראַביש, באַאַרבעטן ערד, און עס איז פאַראַן אַ טראַדיציע, אַז זייערע עלטערן זענען נישט פאַרטריבן געוואָרן פון ארץ־ישראל, און אַז דער דאָרטיקער יידי־שער ישוב עקזיסטירט פון די אַלטע צייטן; פאַראַן אויך אַן אַלטע שול און אַלטע מצבות; וועגן פקיעין זע „שאר ישוב" פון בן צבי.

פּראַג הויפּטשטאָט פון דער טשעכאָ־סלאָוואַקישער רעפּובליק, וועלכע איז איינגענומען געוואָרן דורך היטלער אין יאָר 1939; לערך 30 טויזנט יידן; גע־שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער יידי־שער געשיכטע, געהערט צו די עלטסטע יידישע קהלות אין אייראָפּע; באַקאַנט איז די „אַלטנײַ"־שול, וועגן וועלכער די לעגענדע דערצעהלט, אַז זי איז געבויט געוואָרן פון די שטיינער פון בית המק־דש; פאַראַן אויך די אַלטע פּוקס־שול, און דער אַלטער בית עולם, וועלכער זאָל שוין האָבן געווען אין 13טן יאָרהונדערט. פּראַג האָט געהאַט אין אַלע דורות באַ־רימטע רבנים און געלערנטע ווי רבי ליוואַ (מהר״ל פון פּראַג), רבי ישעיה הורוויץ (של״ה), רבי יום־טוב ליפּמאַן העליר („תוספות יום־טוב"), רבי דוד גאַנז (צמח דוד), רבי דוד אָפּענהיים, רבי יונתן אייבעשיץ, רבי יחזקאל לאַנדאַ (נודע ביהודה), רבי שלמה לייב ראַפּאַ־פּאָרט (שי״ר) און אַנדערע. ביז צום 18טן יאָרהונדערט האָבן די יידן גע־וואוינט אין פּראַג אין אַ געטאָ און האָבן געהאַט אויסצושטיין פיל רדיפות און גזרות, וועגן וועלכע עס ווערן דערציילט פיל לעגענדעס („די פּראַגער ספורים" פון קאַהן אין דייטש), און איינע פון זיי איז די לעגענדע פון גולם. — וועגן די אויפשריפטן פון פּראַגער בית עולם איז פאַראַן „גלעד"; „פּראַגער ספורים" פון קאַהן; טייגער „דאָס פּראַגער געטאָ" (דייטש).

פראַנק, יעקב (1726 אין אַ שטעטל קאָראָליווקא אין מזרח־גאַליציע — 1791 אין אָפּענבאַך אין דייטשלאַנד אַלס באַראָן פאָן פראַנק); פאַלשער משיח, משומד, שעפער פון דער פראַנקיסטישער סעקטע און באַוועגונג. אַ געמיש פון יידנטום, קריסטנטום און אמונה אין שבתי צבי און פראַנק אַלס משיחים. יעקב פראַנק האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט אין דער ערשטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט. אין יענער צייט איז אין מזרח־גאַליציע און פּאָדאָליע, וועלכע האָבן זיך געגרענעצט מיט טערקיי, געווען שטאַרק פאַרשפּרייט צווישן טייל יידן די אמונה אין שבתי צבי אַלס משיח, הגם שבתי צבי איז שוין געווען טויט איבער 50 יאָר. מען האָט די דאָזיקע מאמינים גערופן די „שעפּסן" אָדער „שבתי צביניקעס"; מען האָט זיי שטאַרק גערודפט, אַזוי אַז פיל פון זיי האָבן געהאַלטן זייער אמונה אין געהיים, עוסק געווען אין קבלה און נישט געהאַלטן פון אַ ריי דינים פון דער גמרא און שולחן ערוך. זיי זענען געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט די שבתי־צבי־אַנהענגער (די דאָנמעס) אין טערקיי, באַזונדערס אין סאַלאָניקי. יעקב פראַנק, וועלכער האָט אַלס אינגל שוין אַרויסגעוויזן אַנטשלאָסנקייט און ריקזיכטלאָזיקייט און איז קיין גרויסער למדן נישט געווען, הגם ער איז אויך נישט געווען קיין עם הארץ, ווי טייל היסטאָריקער ווילן האָבן, — האָט יונגערהייט אַרומגעוואַנדערט פון מזרח־גאַליציע קיין סאַלאָניקי, וואו ער איז געקומען אין פאַרבינדונג מיט די דאָרטיקע שבתי־צבי־אַנהענגער, וועלכע האָבן אין גרעסטן טייל אָנגענומען לפנים די מאַכמעדאַנישע רעליגיע. דאָרט האָט ער באַקומען די דערמוטיקונג, און ער האָט זיך דערקלערט אַלס משיח, פאַרטרעטער פון שבתי צבי. ווען ער איז צוריקגעקומען אין יאָר 1755 קיין מזרח־גאַליציע, האָבן זיך גלייך אַרום אים געזאַמלט די אַלע געהיימע שבתי־צבי־אַנהענגער, וועלכע זענען ביז איצט געווען גערודפט און האָבן זיך געמוזט באַהאַלטן מיט דער אמונה. פראַנק האָט מיט זיין אַנטשלאָסנקייט גענומען אָפן דערקלערן די ביז איצט געהיימע אמונה, און איינגעאָרדנט אין אַ ריי שטעט (נאַדוואָרנא, פּאָדהייץ, בויסק און אַנדערע) פאַרזאַמלונגען פון זייערע אַנהענגער. ווי עדות געבן איבער (אין „ספר השימוש" פון רבי יעקב עמדין), זענען אויף די פאַרזאַמלונגען פאָרגעקומען געשלעכטלעכע וואַקכאַנאַליעס צווישן זיינע חסידים און חסידותטעס, און פראַנק זאָל האָבן מבטל געמאַכט אַ סך מצוות און באַזונדערס מתיר געמאַכט זנות, דאָס לעבן געשלעכטלעך מיט פרעמדע פרויען, דערקלערנדיק, אַז דאָס איז גאָר אַ גרויסע מצוה לויט די סודות פון קבלה. פראַנק האָט אויך אָפן דערקלערט, אַז דער „תלמוד", די גמרא, איז נישט קיין הייליק ספר און אַז די דינים פון תלמוד פאַרפליכטן נישט, און אַז דאָס איינציקע הייליקע ספר איז דער זוהר. זיינע אַנהענגער האָבן זיך דעריבער אויך גערופן „זוהריסטן" און „אַנטי־תלמודיסטן". עס איז צו באַמערקן, אַז צווישן זיינע אַנהענגער זענען געווען טייל יידן לומדים, מקובלים, און אַפילו דער רב פון נאַדוואָרנא רבי יהודה לייב קריסא, דער רב פון בויסק רבי נחמן, רבי אלישע שור (אַלטער מקובל, אַ גרויסער יחסן). יידן האָבן גענומען שטאַרק רודף זיין די פראַנקיסטן (אַזוי האָבן זיי זיך גערופן שפּעטער), אַריינגעלייגט זיי אין חרם, און עס איז געקומען צו קעגנזייטיקע געשלעגן אין אָנפאַלן (סיון תקט"ז, 1756). — וועגן דער דאָזיקער מחלוקה זענען געוואָויר געוואָרן די קאַטוילישע גלחים. דער רעזולטאַט איז געווען, אַז די גלחים האָבן געצוואונגען

די יידן, אַז זיי זאָלן האָבן אַן עפנטלעכן ויכוח מיט די פראַנקיסטן, און דער ויכוח איז פאָרגעקומען עפנטלעך, אין דער קירכע אין קאַמענעץ פּאָדאָלסק. פראַנק, װעלנדיק געװינען אויף זיין זייט די גלחים, האָט באַשולדיקט די יידן, אַז זיי נוצן קריסטלעך בלוט אין די מצות אויף פּסח, און ער האָט אויך דערקלערט, אַז ער און זיינע אַנהענגער גלויבן אין דער הייליקער דריי־איינקייט, וואָס איז דער יסוד פון קריסטנטום. ער האָט אויך באַשולדיקט דעם תּלמוד, אַז ער זייעט שׂנאה פון יידן צו קריסטן. דער רעזולטאַט איז געווען אַז די גלחים האָבן פאַראָרדנט צו פאַרברענען די גמרא אין קאַמענעץ. די מחלוקה האָט זיך ווייטער געצויגן, און די פראַנקיסטן האָבן אויסגעפועלט ביים לעמבערגער אַרצבישאָף לובינסקי, אַז עס זאָל נאָכאַמאָל פאָרקומען אַן עפנטלעכער ויכוח אין דער קירכע אין לעמבערג. דער ויכוח איז פאָרגעקומען אין חודש אב תּקי"ט (1759). פון די יידן זענען געווען רבי חיים כהן ראַפּאַפּאָרט און רבי בער פון יאַזלאָוויץ; עס איז אויך פאַראַן אַ מיינונג (אַ נישט ריכטיקע), אַז אויך רבי ישראל בעל שם טוב איז געווען. דער כראָניקער פון יענער צייט בער באָלעכאָווער דערציילט וועגן זיך, אַז אויך ער איז געווען פון דער יידישער זייט. די פראַנקיסטן האָבן אַרויסגעשטעלט אַלס זייערע טוענים פראַנק, לייב קריסאַ און שלמה שור. דאָ האָבן די פראַנקיסטן שוין דייטלעך דערקלערט, אַז זיי גלויבן אין ישו הנוצרי און אין צלם. נאָך דעם ויכוח האָבן אַ גרויסער טייל פראַנקיסטן, לויטן באַפעל פון פראַנק, זיך געשמדט, אָננעמענדיק קריסטלעכע נעמען. מען גלויבט, אַז עס האָבן זיך געשמדט לערך 1,000 יידן אין פאַרשידענע שטעט. פון זיי שטאַמען אָנגעזעענע פוילישע פאַמיליעס ווי וואָלאָווסקי, קרישינסקי, זאַלעסקי, מאַיעווסקי און אַנדערע. פאַראַן אַ מיינונג, אַז דער גרעסטער פוילישער דיכטער אַדאַם מיצקעוויטש שטאַמט פון די פראַנקיסטן. פראַנק און זיין פרוי און זיין יונגע טאָכטער חוה האָבן זיך אויך געשמדט אין וואַרשע (פראַנק האָט באַקומען דעם נאָמען יוזעף) און דער פּוילישער קעניג אויגוסט דער דריטער איז געווען זיין טויף־פאָטער. — פראַנק האָט אָבער אויך נאָכן שמד געפירט אַ באַזונדער לעבן מיט זיין סעקטע אַנהענגער, האַלטנדיק זיך פאַר משיח. דער רעזולטאַט איז געווען, אַז מען האָט אים אַרעסטירט, און ער איז געזעסן אַ לענגערע צייט (13 יאָר) אין דער פעסטונג טשענסטאָכאָוו. נאָך דער באַפרייאונג איז ער אַוועק פון פוילן, צוערשט קיין ווין, דערנאָך קיין ברין און דערנאָך אין אָפנבאַך, וואו ער האָט אָפּגעקויפט אַן אַלטן פּאַלאַץ און האָבנדיק באַקומען דעם טיטל באַראָן (פון עסטרייכישן קייסער), האָט ער געפירט אַ ברייט לעבן מיט דינערס און אַפילו מיט אַן אייגן מיליטער. זיינע אַנהענגער, סיי אין פוילן, סיי די געהיימע שבתי־צבי־אַנהענגער אין פּראָג און אַנדערע שטעט (צווישן וועלכע עס האָט זיך געפונען דער זון פון רבי יונתן אייבעשיץ, באַראָן וואָלף פאָן אייבעשיץ), האָבן אים געשיקט געלט. נאָך זיין טויט האָט איבערגענומען די פירונג פון דער סעקטע זיין טאָכטער חוה (אוואַטשאַ). אָבער נאָך פראַנקס טויט האָבן די אַנהענגער געשיקט ווייניקער געלט, און איבערהויפּט האָבן די אַנהענגער זיך ביסלעכווייז אַסימילירט און אויפגעהערט זיך צו פאַראינטערעסירן מיט דער גאַנצער באַוועגונג. דער סוף איז געווען אַז דער „הויף" אין אָפנבאַך האָט באַנקראָטירט, און ווען חוה איז געשטאָרבן אין יאָר 1817 איז די באַוועגונג פאַרשוואונדן. געוויסע שפּורן פון איר זענען געווען צו באַמערקן צווישן

טייל פראַנקיסטן פאַמיליעס אין פוילן, פּאָלאַקן, וועלכע האָבן געהאַט אַ געוויסע פראַנקיסטישע טראַדיציע, חתונה געהאַט נאָר מיט אייגענע, געהאַט עפּעס כתבים פון פראַנק און זיינע תלמידים, געשריבן אין אַ שלעכטן פויליש, „תורות" אויף פסוקים געשריבן מיט רויטן טינט (דאָס איז געווען אַ רמז אויף „אדום" און „דת אדום"). מען האָט די „תורות" גערופן „ביבליאַ באַלאַמוטנאַ" און דאָס זענען געווען מאָדנע געדאַנקען, משלים וועגן דער גרויסקייט פון פראַנק און זיין רעליגיע. — וועגן דער פראַנקיסטן באַוועגונג זענען געשריבן געוואָרן פיל ביכער און אָפּהאַנדלונגען. דאָס וויכטיקסטע איז אין פויליש פון אַלעקסאַנדער קרויסהאַר „פראַנק אי פראַנקישטשי', באַאַרבייט גרינטלעך לויט די דערמאָנטע כתבים און אַנדערע דאָקומענטן, און צום סוף צוגעגעבן אַ טייל פון פראַנקס „תורות", „סלובקאַ"; אַ טייל פון דאָזיקן ווערק האָט נחום סאָקאָלאָוו אַרויסגעגעבן אין העברעאישער איבערזעצונג „פראַנק ועדתו". אַ טייל פון די כתבים זעלבסט געפינען זיך אין דעם בערסאָן־מוזעאום ביי דער יידישער קהלה אין וואַרשע; וויכטיק איז אויך דאָס בוך פון פּראָפעסאָר גרעץ אין דייטש „פראַנק אונד די פראַנקיסטן"; וויכטיק איז די אַרבעט פון פּראָפעסאָר מ. באַלאַבאַן אין העברעאיש „לתולדות התנועה הפרנקית" און אויך זיין ביבליאָגראַפיע איבער דער פראַנקיסטן־באַוועגונג, רובאַשאָוו „על תלי בית פרנק"; פון די אַלטע העברעאישע דאָקומענטן זענען וויכטיק דער „ספר השמוש" פון רבי יעקב עמדין און די „זכרונות" און „אמרי בינה" פון בער באָלעכאָווער; אין יידיש זענען פאַרעפנטלעכט אין די היסטאָרישע שריפטן פון „ייוואָ" די זכרונות פון פאַרגעס, וועלכער האָט פאַרבראַכט אין פראַנקס פּאַלאַץ אין אָפּנבאַך שוין נאָך פראַנקס טויט.

פראַנקעל, זכריה (1801 אין פּראָג — 1875 אין ברעסלאַ), געלערנטער אין חכמת ישראל, רב אין אַ ריי שטעט (טעפּליץ, דרעזדען), האָט געהערט צו די מעסיקע ליבעראַלן אין יידנטום קעגן די צו שאַרפע רעפאָרמער און קעגן די צו שאַרפע אָרטאָדאָקסן; געגרינדעט אין 1856 דעם באַרימטן ראַבינער־סעמינאַר אין ברעסלוי, אין וועלכן ער איז געווען רעקטאָר און וועלכער האָט אַרויסגעגעבן הונדערטער תלמידים; געגרינדעט און רעדאַגירט די באַרימטע „מאָנאַטסשריפט פיר געשיכטע אונד וויסענשאַפט דעס יודענטומס"; מחבר פון די צוויי פונדאַמענטאַלע ווערק אין חכמת ישראל „דרכי המשנה" (איבער דעם צוזאַמענשטעל און רעדאַקציע פון דער משנה, רשימות פון די תנאים) און „מבוא הירושלמי" (איבער דער רעדאַקציע און צוזאַמענשטעל פון ירושלמי). ער האָט אין דייטש אויך געשריבן פיל אָפּהאַנדלונגען, צווישן זיי איבער דער גריכישער תנ"ך־איבערזעצונג „סעפּטואַגינטאַ", דער געריכטלעכער עדות באַווייז ביי יידן, איבער דעם איינפלוס פון די ארץ־ישראל תנ"ך־פּרושים אויף דער העלעניסטיש־אַלעקסאַנדריעשער פילאָזאָפיע און אַנדערע. — וועגן אים איז פאַראַן אין העברעאיש די מאָנאָגראַפיע פון שאול פינחס ראַבינאָוויטש „רבי זכריה פראַנקל".

פראַנקפורט אַם מאַין שטאָט אין דייטשלאַנד, לערך 600 טויזנט איינוואוינער, צווישן זיי זענען געווען אין יאָר 1933 (איידער היטלער האָט אָנגעהויבן רודפן די דייטשע יידן) ביי 30 טויזנט יידן; איינע פון די אַלטע יידישע ישובים אין אייראָפּע; באַקאַנט אַלס יידישער ישוב פון 12טן יאָרהונדערט; אין מיטלאַלטער האָבן די יידן דאָרט געהאַט

אויסצושטיין פיל פארפאלגונגען, געטא־גזרות; אין אנהויב 17טן יארהונדערט איז געווען אויף זיי דער אנפאל פון דעם המון מיט ווינץ פעטמילך אין דער שפיץ און צוליבן ניצול ווערן פון אנפאל האט מען געמאכט „פורים־פראנקפורט"; אין 19טן יארהונדערט געווען דער זיץ־ארט פון אנגעזעענע יידישע פינאנסיסטן, אינדוסטריעלער (צווישן זיי פון דער פראנקפורטער „ראטשילד"־הויז, און די ראטשילד־פאמיליע שטאמט אויך פון פראנקפורט), רעליגיעזע קאמפן צווישן ארטאדאקסן און רעפארמער; אין פראנקפורט איז געגרינדעט געווארן די נײַ־ארטאדאקסישע באוועגונג פון רבי שמשון רפאל הירש (זע „הירש") וואס איז נאכער געפירט געווארן דורך זיין איידעם הרב שלמה ברויער און האט געהאט א גרויסע השפעה אויף דער יידישער וועלט מיט איר באווייזן, אז עס קאן זיין א שטרענג ארטאדאקסיש יידנטום וואס זאל זיין צוגעפאסט צו מאדערנער בילדונג; מען האט די פראנקפורטער ארטאדאקסיע אויך גערופן „טרענונגס־ארטאדאקסיע", ווייל זי האט זיך אפגעטיילט און נישט געוואלט מישן מיט אנדערע ליבעראלע ריכטונגען אין יידנטום. פראנקפורטער יידנטום האט אין דער יידישער געשיכטע פארנומען א גרויס ארט דורך אירע גרויסע פערזענלעכקייטן: רבי ישעיה הורוויץ (של"ה), רבי אהרן שמואל קיידאנאווער (מהרש"ק), רבי נפתלי כהן („סמיכת חכמים"), רבי יעקב יהושע פאלק („פני יהושע"), רבי נתן אדלער (גרינדער פון א סארט חסידות, זע „אדלער"), רבי פינחס הורוויץ („הפלאה"), און אין דער נייער צייט דעם היסטאריקער יאסט, היידענהיים, די ראטשילד־פאמיליע, בערנע, גייגער, רבי שמשון רפאל הירש, ערליך, ראזנצווייג, בובער. — זע הורוויץ, „די ראבינען אין פראנקפורט" (דייטש).

פראנקרייך לאנד אין מערב־אייראפע, לערך 42 מיליאן איינוואוינער, צווישן זיי (פאר דער מלחמה אין סעפטעמבער 1939) לערך 240 טויזנט יידן. אין די אלטע העברעאישע ספרים ווערט דאס לאנד אנגערופן „צרפת", און רבי דוד קמחי (רד"ק) אין זיין פירוש אויף דעם פסוק אין עבדיה „וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת" ברענגט די מיינונג, אז צרפת מיינט מען פראנקרייך. — עס ווערט אנגענומען, אז דער יידישער ישוב אין פראנקרייך איז גאר אלט, און שוין אין דער לעצטער צייט פון 2טן בית המקדש זענען געווען יידן אין פראנקרייך, וואס האט דעמאלט געהייסן גאליע און האט געהערט צו רוים. לויט אנדערע מיינונגען זאלן יידן האבן געגרינדעט די שטאט מארסייל, און אז דער נאמען דערפון איז געווען „מסלה". יעדנפאלס ווייסן מיר, אז דער יידישער מלך ארכעלאוס (זון פון הורדוס) איז פארטריבן געווארן קיין גאליע. א גרויסן יידישן ישוב טרעפן מיר אין 4טן יארהונדערט אין מארסייל, בארדא, אוויניאן, נארבאנא (אלע אין דרום־פראנקרייך). קעניג קארל דער גרויסער האט פארשטארקט דעם יידישן ישוב אין פראנקרייך, און עס ווערט דערציילט, אז קארל האט געבראכט פון בבל א גרויסן למדן רבי מכיר און אים באזעצט אין נארבאנא און אים געמאכט פאר נשיא איבער די יידן. דער „ספר הקבלה" פון ראב"ד דערציילט אז קארל האט אין יאר 797 געשיקט צום קאליף קיין באגדאד א דעלעגאציע צווישן זיי איז געווען דער ייד יצחק. עס איז זיכער, אז פון יענער צייט האט זיך פארשטארקט דער לימוד התורה אין פראנקרייך, אזוי אז פראנקרייך איז געווארן מיט דער צייט א גייסטיקער צענטער פון יידנטום באזונדערס אין די יארהונדערטער 10, 11, 12, און 13; צו די גרעסטע יידישע פערזענ־

לעבקייטן געהערן רבנו גרשם מאור הגולה, רבי שלמה יצחקי (רש״י), די בעלי תוספות (רשב״ם, רבנו יעקב תם); דאָס איז געווען מייסטנס אין צפון־פראנקרייך; אין דרום־פראנקרייך, אין דער פראָווינץ „פראָוואנס", וואָס איז געשטאַנען אונטער דער השפעה פון דעם פילאָזאָפיש אויפגעקלערטן יידנטום אין שכנותדיקן שפּאַניע, האָט זיך אַנטוויקלט אַ פילאָזאָפירנדנס יידנטום, מליצים, חוקרים, ווי רבי ידעיה הפניני און אַנדערע, און אויך אין דרום־פראנקרייך זענען געווען ישיבות אין געראַנאַ, פּאסקער (רבי זרחיה, רבי אברהם בן דוד ראב״ד און אַנדערע). דאָרט זענען אויך פאָרגעקומען קאמפן צווישן די קעגנער פון פילאָזאָפיע (רבי שלמה פון מאָנפעליע און אַנדערע) און די חוקרים. אין 1242 האָט מען אין פּאַריז פאַרברענט די גמרא, און רבי מאיר פון ראָטנבערג האָט געשריבן דערויף די קינה „שאלי שרופה באש". אין 1306 (10 טעג אין אב ה' אלפים ס״ו) איז פאָרגעקומען דער גרוש אויף יידן פון פראנקרייך; דערנאָך זענען זיי עטלעכע מאָל דערלויבט געוואָרן צוריקצוקומען, אָבער אין יאָר 1334 זענען זיי פאַרטריבן געוואָרן אינגאַנצן. — פון דעמאָלט אָן הערט מען פון יידן אין פראנקרייך זייער ווייניק, הגם עס איז זיכער, אַז געוויסע יידן האָבן זיך יאָ באַזעצט פון צייט צו צייט אין פראנקרייך, באזונדערס אנוסים וואָס זענען אַנטלאָפן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל נאָך דעם גרוש שפּאַניע אין 1492. עס איז אויך זיכער, אַז אַ ריי אָנגעזעענע פראנצויזישע פּערזענלעכקייטן אין 15טן און 16טן יאָרהונדערטער („דער „נביא" מיכאל נאסטראדאַמוס, מאָנטען און אַנדערע) האָבן געשטאַמט פון די דאָזיקע אנוסים. ווען עס איז אויסגעבראָכן די פראנצויזישע רעוואָלוציע (אין סוף 18טן יאָרהונדערט) זענען געווען געוויסע איינצלנע יידישע קהלות אין פראנקרייך, און אין פּאַריז זעלבסט האָבן געוואוינט אַ ביסל יידן, מייסטנס אַריבערגעקומענע פון דער עלזאס־געגנט. און די רעוואָלוציע האָט אין 1791 דערקלערט די גלייכבאַרעכטיקונג פון יידן. אין אַלגעמיין האָט די פראנצויזישע רעוואָלוציע מיט איר פּראָקלאַמירונג פון יידישער גלייכבאַרעכטיקונג געהאַט אַ גרויסע השפעה אויך אויף דער פאַרבעסערונג פון יידישן מצב אין אַ ריי אַנדערע לענדער אין אייראָפּע. אין 1806 האָט נאַפּאָלעאָן צונויפגערופן דעם באַרימטן „סנהדרין" (זע זוכוואָרט „סנהדרין"), וואָס האָט געהאַט נאָר אַן עפעקטיוון איינפלוס. אין 19טן יאָרהונדערט האָט די יידישע באפעלקערונג אין פראנקרייך זיך עטוואָס פאַרגרעסערט, אָבער נישט פיל, יידן האָבן אין דער דאָזיקער צייט פאַרנומען אין פראנקרייך הויכע שטעלונגען, (קרעמיע, פילד און אַנדערע). אָבער ניט קוקנדיק אויף דער קליינער צאָל יידן איז אויך אין פראנקרייך געווען צו באַמערקן אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט אַן אַנטיסעמיטישע באַוועגונג, וואָס האָט דערגרייכט איר העכסטן פּינקט אין באַרימטן דרייפוס־פּראָצעס (זע „דרייפוס"), און אָנגעזעענע פראנצויזישע פּערזענלעכקייטן (זאָלאַ, קלעמאַנסאָ און אַנדערע), זענען אַרויסגעטרעטן קעגן דעם אַנטיסעמיטיזם. אין די ערשטע צענדליקער יאָרן פון 20טן יאָרהונדערט האָבן איינגעוואַנדערט קיין פּאַריז יידן פון פוילן און רוסלאַנד, און נאָכער (זינט דער ממשלה פון היטלער אין 1933) אויך פון דייטשלאַנד, אַזוי אַז די צאָל יידן האָט זיך עטוואָס פאַרגרעסערט. ביז דעם פאַל פון דער פראנצויזישער רעפּובליק אין יוני 1940 נאָך דער מפלה אין דער מלחמה, האָבן יידן אין פראנקרייך נישט געוואוסט פון קיינע באַגרענעצונגען. יידן האָבן פאַרנומען הויכע

אַמטן אין דער רעגירונג (לעאָן בלום איז געווען אַ געוויסע צייט פּרעמיער־מיניסטער), אין מיליטער, אין פינאַנץ־וועזן, ליטעראַטור. יעצט די געשאַפענע דורך היטלער ווישי־רעגירונג פון מאַרשאַל פּעטען און לאַוואַל פירן איין רעכט־באַגרענעצונגען אויף יידן. — די אָנגעזעענע יידישע פּערזענלעכקייטן אין פראַנקרייך זענען אין דער לעצטער צייט געווען קרעמיע, באַראָן הירש, מייערבער, הלוי (קאָמפּאָזיטאָר), באַראָן עדמאָנד ראָטשילד, הרב צדוק הכהן, ראַשעל, ברידער ריינאַך, דערענבורג, פּראָפעסאָר הלוי, שרה בערנאַרד, דר. שלמה מונק, לעאָן בלום, אַנרי בערגסאָן. דאָס פראַנצויזישע יידנטום האָט געגעבן דעם וועלט־יידנטום וויכטיקע אינסטיטוציעס ווי „אַליאַנס איזרעאַליט" (כל ישראל חברים), ייק"א, און אין דער לעצטער צייט איז פּאַריז אויך געווען דער זיץ־אָרט פון נאַציאָנאַלע יידישע אינסטיטוציעס ווי „היצעם" (עמיגראַציע - געזעלשאַפט), „אָזע" (פאַר געזונטהייט), „אָרט", אויסגאַבע פון דער דובנאָוו־ענציקלאָפּעדיע. אין פראַנקרייך זענען לעצטנס דערשינען אויך יידישע צייטונגען („פּאַריזער היינט" און אַנדערע), און דער זשורנאַל „רעווי עטיד זשואיף" איז געווען איינער פון די בעסטע זשורנאַלן פאַר חכמת ישראל. — זע וועגן דער עלטערער יידישער געשיכטע אין פראַנקרייך אין גידעמאַנס „התורה והחיים"; פון דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע אָן זע גרעצעס געשיכטע דעם לעצטער באַנד און דובנאָווס נייעסטע יידישע געשיכטע. זע אויך די זוכווערטער פון איינצלנע יידישע פּערזענלעכקייטן אין פראַנקרייך און אויך „פּאַריז". — לעצטנס איז דערשינען אין יידיש פון ייוואָ אין ניו־יאָרק אַ וויכטיק זאַמלבוך איבער די יידן אין פראַנקרייך.

פּראָצענט אין חומש (שמות כ"ב, ויקרא כ"ה, דברים כ"ג) ווערט געזאָגט, אַז ווען מען באָרגט געלט אָדער עסנוואַרג צו אַ ייד טאָר מען ביי אים נישט נעמען פּראָצענט; אין דער משנה און גמרא בבא מציעא פּרק „איזה נשך" ווערן געבראַכט די דינים וועגן דעם וואָס עס הייסט פּראָצענט (רבית, נשך), און עס ווערט געזאָגט, אַז דער פאַרבאָט איז נישט נאָר אויף דעם מלוה נאָר אויך אויפן לוה (דעם וואָס נעמט דאָס געלט אויף באָרג) און אויך אויף די עדות. די גמרא בבא מציעא ס"א זאָגט, אַז דער פאַרבאָט צו באָרגן געלט אויף פּראָצענט איז אַזוי האַרב ווי רציחה, הרגענען אַ מענטש, און ווי כופר זיין אין גאָט. אין שפּעטערן מיטלאַלטער, ווען דער עניין געלט־באָרגן איז געוואָרן שטאַרק אַנטוויקלט, האָבן די רבנים געזוכט אַן עצה און האָבן איינגעפירט דעם „היתר עיסקא", דאָס הייסט, מען שרייבט אויף אַן אָפּמאַך, אַז דאָס געלט ווערט נישט געבאָרגט סתם, נאָר דער מלוה ווערט אַ שותף צום לוהס געשעפט און דעם פּראָצענט נעמט ער אַלס שותף. דער נוסח פון היתר עיסקא איז פאַראַן אין ספר „נחלת שבעה". שפּעטער האָט מען געשריבן נישט דעם גאַנצן נוסח נאָר בלויז די ווערטער „על פי היתר עיסקא".

פּרדס דאָס וואָרט פּרדס (שיר השירים ד', קהלת ב' און אַנדערע ערטער) באַדייט אַ גאָרטן; אין ארץ־ישראל רופט מען לעצטנס מיטן נאָמען פּרדס נאָר אַ פרוכטגאָרטן, אין וועלכן עס וואַקסן ציטרוס־פרוכטן, פּאָמעראַנצן, ציטרינען, גרייפּפרוכט. — אין דער גמרא חגיגה י"ד ווערט מיטן נאָמען פּרדס אָנגערופן אַ געהיימע פילאָזאָפישע לערע, און עס ווערט דאָרט געבראַכט די ברייתא אַז די תנאים, בן עזאי, בן זומא, אחר און רבי עקיבא, זענען „אַריין אין פּרדס" (נכ־

נסו לפרדס) און נאר רבי עקיבא איז ארויס בשלום. אין די קבלה ספרים ווערט טיילמאל די קבלה אויך אנגערופן חכמת הפרדס. מען באטראכט אויך דאס ווארט פרדס אלס ראשי־תבות פון „פשט, רמז, דרוש, סוד", די 4 מע־טאדן, לויט וועלכע מען קאן איינטייטשן די פסוקים און די מצוות פון דער תורה.

פרה מסכת אין סדר טהרות, 12 פר־קים משנה און 11 פרקים תוספתא (אין ווינער כתב יד 12 פרקים); גמרא איז נישטא; באהאנדלט די דינים פון פרה אדומה. אין פרק ג' ווערן איבערגעגעבן נעמען פון כהנים גדולים, וועלכע האבן געמאכט די פרה אדומה.

פרה אדומה (רויטע קו); אין חומש במדבר י"ט ווערט געזאגט, אז כדי צו ריניקן איינעם, וועלכער איז טמא גע־ווארן דורך א מת, זאל מען נעמען א רויטע קו, מיט וועלכער מען האט נישט געארבעט, און א כהן זאל איר שעכטן און פארברענען און דאס אש אויסמישן מיט קוואל־וואסער און שפריצן פון דעם וואסער אויף דעם טמא מענטש. די שפעטערע מפרשים האבן געפרואווט געבן טעמים פאר דער דאזיקער מצוה. רש"י ברענגט, אז דעריבער הויבט זיך אן די פרשה פון פרה מיט די ווערטער „זאת חקת התורה", כדי צו ווייזן, אז דאס איז א „חוקה", א געבאט אן א טעם. — אין איינעם פון די שבתים אין חודש אדר ווערט געלייענט די פרשה פון פרה אדומה און מען רופט דעם שבת „פרשת פרה".

פרוג, שמעון שמואל (1860 — 1916), בארימטער רוסישער און יידי־שער דיכטער; זיינע דיכטערישע ווערק זענען באהויכט מיט ליבע צום יידישן פאלק, צו זיין היסטארישער פארגאנגענ־הייט, ליבע צו ציון. ער האט געשריבן אין רוסיש און אין יידיש. פיל פון זיי־נע לידער זענען געווארן פאלקסלידער. פרטים וועגן פרוג אין רייזנס „לעקסי־קאן".

פרוזבול זע „שמיטה".

פרוי די פרוי („אשה" אין העברעאיש, „נשים" אין מערצאל) פארנעמט אין דער יידישער רעליגיע און פאלקס־לעבן א באזונדער ארט. פון איין זייט ווערט דערקלערט, אז א גרויסער טייל פון די „מצוות שהזמן גמרא", וואס זענען גיל־טיק נאר אין א באשטימטער צייט, ווי תפילין (נאר בייטאג און אינדערוואכנס), ציצית (נאר בייטאג) וכדומה, זענען פרויען פטור זיי מקיים צו זיין (משנה קדושין פרק ג'); עס ווערט אויך געזאגט, אז מען דארף פרויען נישט לערנען קיין תורה, הגם טייל חכמים פון דער גמרא האבן געהאלטן, אז מען דארף פרויען יא לערנען (ירושלמי פאה א'); אויך איינע פון די ברכות אינדערפרי איז „שלא עשני אשה" (וואס מען איז נישט גע־בוירן געווארן קיין פרוי). די גמרא זאגט אויך „נשים דעתן קלה" (שבת ל"ג), פרויען זענען לייכטזיניק. פון דער צווייטער זייט ווערט אין תנ"ך, גמרא און אנדערע יידישע ספרים אנגעזאגט, אז מען זאל שעצן די פרויען. אין סוף משלי איז פאראן דאס קאפיטל „אשת חיל", אין וועלכער עס ווערט געזונגען א לויב־געזאנג פאר דער פרוי. די גמרא יבמות ס"ב זאגט, אז דער מאן זאל ליב האבן די פרוי ווי זיך און מכבד זיין איר מער ווי זיך זעלבסט. אין מגילה י"ד ווערט געזאגט „נשים רחמניות הן" (פרויען זענען בארמהארציק). פאר שלאגן א פרוי האט מען געלייגט אין חרם (תשובות מהר"ם מרוטענבערג). עס זענען אויך געשאפן געווארן פיל תקנות

לטובת דער פרוי. עס איז געווען אויך אין יידישן רעליגיעזן לעבן די טענדענץ אפצעטיילן פרויען פון פרעמדע מענער, כדי נישט צו דערפירן צו זנות. דעריבער האט מען שוין אין בית המקדש איינגעפירט א באזונדערן פלאץ פאר מענער און א באזונדערן פאר פרויען (עזרת נשים); דאס זעלבע איז אויך איינגעפירט אין די שולן. — זע גאלאמב „דאמענרעכט’’ (ווילנע 1890), ווייסבערג, „די פרויען־פראגע לויט דעם תלמוד’’ (קיעוו. 1890), צווייפל אין „סניגור’’.

פרויד, זיגמונד (1856 אין עסטרייך—1939 אין לאנדאן); בארימטער געלערנטער פסיכאלאג, שעפער פון דער פסיכא־אנאליזע, וואס האט אנטדעקט נייע וועגן צו פארשטיין די מאטיוון פון מענטשנס האנדלונגען און צו דער היילונג פון גייסטיקע קראנקהייטן. עס זענען פאראן מיינונגען, אז דאס וואס גראד א ייד האט געשאפן די פסיכא־אנאליזע איז נישט קיין צופעליקייט און, אז דאס איז אין שייכות מיט דעם ספעציפיש יידישן כאראקטער. טייל ווילן אויך געפינען אין טייל אלטע יידישע ספרים און אפילו אין חסידות געוויסע שפורן פון פסיכא־אנאליטישע לערעס, ווי די באאומרואיקונג פון מענטשנס נשמה דורך „אונטערדריקטע פארלאנגען’’ (דער גאנצער ענין פון „הרהורים רעים’’ אין די יידישע ספרי מוסר, און דער „הרהורי דעבירה קשים מעבירה’’), דאס דערלייכטערן גייסטיקע אונטערדריקונגען דורך דערציילן זיי („וידוי’’, „דאגה בלב איש ישהנה’’ און דער טייטש דערויף פון דער גמרא „יסיחנה לאחרים’’) וכדומה. מיר וועלן זיך דא נישט אפשטעלן אויף דער אלגעמיינער באדייטונג פון פרויד פאר דער וויסנשאפטלעכער וועלט. פרויד איז ארויסגעטרעטן קלאר קעגן רעליגיע אי־בערהויפט אין זיין „צוקונפט פון א גרויסער טוישונג’’ און ממילא האט ער נישט געהאט קיין פאזיטיווע שטעלונג אויך צו יידישער רעליגיע. פרויד האט אויך געשריבן א ווערק איבער משה רבנו, אין וועלכן ער וויל באווייזן, אז משה איז געווען א מצרי און אז די יידן האבן אים דערמארדעט אין דער מדבר. — פרויד האט זיין יידישע אפשטאמונג נישט נאר נית געפרואווט באהאלטן, נאר ער פלעגט אפט אונטערשטרייכן זיין יידישקייט און איז געווען אפילו א מיטגליד פון קוראטאריום פון דער העברעאישער אוניווערסיטעט אין ירושלים. — וועגן פרוידס „משה’’, זע בן יהודהס ארטיקלען אין „בצרון’’ (ניו־יארק, 1940).

פרושים נאמען פון דער גרויסער יידישער כתה אין ארץ־ישראל איז דער צייט פון דער 2טער העלפט פון 2טן בית־המקדש; די סעקטע האט אנערקענט די תורה שבכתב און די תורה שבעל פה און אירע פירער זענען געווען די גרויסע יידישע חכמים פון דער משנה. פלאוויוס, וועלכער האט געלעבט ביים חורבן ירושלים, שרייבט אין עטלעכע ערטער פון זיינע ווערק („קדמוניות’’, „מלחמות’’, „אויטאביאגראפיע’’) וועגן די פרושים. ער זאגט (קדמוניות, בוך 13 קאפיטל 5 און אין אנדערע ערטער), אז ביי יידן זענען געווען 3 כתות, די צדוקים, וועלכע האבן נישט געגלויבט אין תורה שבעל פה (דאס הייסט אין דער גאנצער טראדיציע און דינים און אויסטייטשונגען, וואס זענען שפעטער אריין אין דער משנה און גמרא), די „איסיים’’ (די גאר פרומע אסקעטן (זע זוכווארט „איסיים’’) און די פרושים, און אז די פרושים גלויבן אין השארת הנפש (אומשטערבלעכקייט פון נשמה), אין שכר ועונש, און זיי האבן ליב איינער דעם צווייטן און ווילן נאר שלום. לויט דער מיינונג פון פלאוויוס זענען די פרושים געווען דער רוב פון

יידישן פאלק אין ארץ־ישראל, און אפילו די מאסן, וואס האבן נישט געהערט צו קיינער פון די דערמאנטע 3 באשטימטע פארטייען, האבן אויך סימפאטיזירט מיט די פרושים און זיי געשטיצט. די פרושים זענען געווען די אלע לומדים און חכמים, וואס ווערן געבראכט אין דער משנה, די „זוגות" פון פרקי־אבות, די בית שמאי און בית הלל, רבן יוחנן בן זכאי און זיינע תלמידים. עס ווערט אנגענומען, אז די פרושים זענען געווען אייגנטלעך די טרעגער פון דעם טראדיציאנעלן יידנטום, ווי מיר פארשטייען עס היינט אין דעם ארטאדאקסישן זין פון ווארט. לויט דער מיינונג פון טייל היסטאריקער (גרעץ, לעצטנס פינקלשטיין אין זיין גרויס בוך אין ענגליש „דהי פאריזיים") זענען די פרושים אויך געווען, אזוי צו זאגן, די דעמאקראטישע פארטיי און האבן פאליטיש און עקאנאמיש פארטרעטן די אינטערעסן פון די פאלקסמאסן קעגן די צדוקים, צו וועלכע עס האבן געהערט די רייכע שיכטן, די מיליטער־אנפירער, וועלכע האבן אונטערדריקט די פאלקס־מאסן. צווישן די פרושים און טייל פון די הערשער פון דער חשמונאים־דינאסטיע (יוחנן הורקנוס כהן גדול, זיין זון ינאי המלך, זיין איניקל אריסטאבול) זענען פארגעקומען העפטיקע קאמפן, און די פירער פון די פרושים זענען דעריבער אפט שטארק פארפאלגט געווארן דורך די דאזיקע הערשער, צדוקים־אנהענגער. טייל פון די פרושים־פירער זענען אפילו אומגעקומען און טייל האבן געמוזט אויף א געוויסער צייט אנטלויפן פון לאנד (ברייתא אין קידושין ס"ו „מעשה בינאי המלך", און פלאוויוס אין „קדמוניות" בוך 18, וועגן דעם קאנפליקט צווישן יוחנן הורקנוס און די פרושים). — וועגן דעם ווארט פרושים זענען פאראן פארשידענע מיינונגען פון גייגער (אין זיין „אורשריפט"), גרעץ, וויים (דור דור ודורשיו) און אנדערע. טייל מיינען, אז דאס האט א שייכות מיט דעם פסוק אין נחמיה י' וועגן די פרומע יידן וואס האבן זיך אפגעשיידט פון די ארומיקע צו גאטס תורה („וכל הנבדל") און אז פריער האבן זיי געהייסן „נבדלים", און דערנאך איז געווארן דערפון פרושים. דאס ווארט „פרושים" געפינען מיר אפט אין תלמוד (משנה און גמרא) ווי אין דער משנה ידים פרק ד' און אנדערע ערטער. דאס ווארט באווייזט זיך אויך אינם קריסטלעכן עוואנגעליום (ברית חדשה), אלס באצייכענונג פון אזעלכע, וואס האבן זיך געוואלט באווייזן פאר מענטשן מיט זייער פרומקייט און אין הארצן האבן זיי געדענקט אנדערש, אלזא, ווי צבועים. עס ווערט אויך אנגעוויזן, אז אויך אין דער ברייתא (סוטה כ"ב) ווערן טייל פרושים ווירקלעך באטראכט אין דאזיקן זין פון צבועים, און די ברייתא רעכנט אויס אזעלכע שלעכטע „פרושים", ווי „פרוש מה חובתי ואעשנה" וכדומה, און עס ווערט דארט געבראכט דאס ווארט פון ינאי המלך אז מען זאל נישט מורא האבן פאר די פרושים נאר פאר די צבועים. — וועגן דער ווירקונג פון די פרושים אויף דער גאנצער געשיכטע פון יידנטום און איר אנטוויקלונג, זענען פאראן פארשידענע מיינונגען צווישן די יידישע היסטאריקער זעלבסט. אזעלכע ווי הלוי (אין „דורות הראשונים"), וואס שטייען אינגאנצן אויפן באדן פון שטרענג־רעליגיעזן ארטאדאקסישן יידנטום, האלטן, אז די פרושים האבן אויפגעהאלטן דאס יידישע פאלק און די יידישע רעליגיע. קראכמאל („מורה נבוכי הזמן"), גרעץ, וויים, וועלכע זענען מעסיק, האלטן אויך פון די פרושים, אבער זיי האלטן אויך, אז די פרושים האבן אביסל איבערגעטריבן. די גאר עקסטרעמע רעפארמער (האלדהיים און אנדערע) זענען שארף

קעגן דער פּרושים־לערע. אינטערעסאַנט איז די שטעלונג פון אברהם גייגער, וועלכער אַלס רעפאָרמער באַהויפּטעט גאָר, אַז אין דער לערע פון די פּרושים ליגט די אידייע פון „רעפאָרם", פון צופּאַסן די רעליגיע צו דער צייט, פון נישט נאָר נעמען בלויז אַ „תורה שבכתב" איינמאָל פאַר אַלעמאָל, נאָר מאַכן ענדערונגען. אין אַלגעמיין איז אָנגענומען, ווי געזאָגט, אַז די פּרושים זענען געווען די טרעגער פון דער יידישער רעליגיעזער טראַדיציע, ווי זי ווערט פאַרשטאַנען ביז היינט. — וועגן די פּרושים זענען געשריבן געוואָרן פיל ביכער און אָפּהאַנדלונגען דורך יידישע און קריסטלעכע געלערנטע. פון די קריסטלעכע איז באַקאַנט וועלהויזן „פאַריזעער און סאַדוצעער" (אין דייטש), שירער אין זיין „געשיכטע", הערפאָרד אין זיין ענגליש בוך „פאַריזאַאיזם"; פון די יידישע זענען אַמוויכטיקסטן קראָכמאַל „מורה נבוכי הזמן", גייגער „אורשריפט" (דייטש), וויים אין ערשטן באַנד פון „דור דור ודורשיו", גרעץ אין זיין געשיכטע אין דער 2טער העלפט פון בית שני; פינקלשטיין „דהי פאַריזים" (אין ענגליש).

פּרוש, פּרושים נאָמען אין ליטע פאַר ישיבה־יונגעלייט, וועלכע האָבן נאָך דער חתונה פאַרלאָזט זייערע פרויען אויף אַ געוויסער צייט און אַוועק אין אַ ישיבה און זיך אַוועקגעזעצט לערנען. און טייל פון זיי זענען ווירקלעך געוואָרן שפּעטער גרויסע רבנים. די ישיבה אין סלאָבאָדקע, קאָוונע, האָט אויך געהייסן דער „כולל פון די פּרושים". — מיטן נאָמען „פּרושים" האָט מען אויך גערופן די גרופּע תלמידים פון ווילנער גאון מיט ר' ישראל שקלאָווער אין דער שפּיץ, וועלכע זענען אַוועק קיין ארץ־ישראל אין אָנהויב 19טן יאָרהונדערט.

פּרחי אישתורי זע „אישתורי הפּרחי".

פּרט גדול זע זוכוואָרט „ציטרעכענונג".

פּרידמאַן, מאיר זע „איש שלום".

פּריה ורביה (דאָס מערן זיך פון מענטשן, האָבן קינדער); אַזוי ווערט אָנגערופן די ערשטע מצוה פון די תרי"ג מצוות (די ערשטע פון די 613 מצוות פון דער תורה); דער אויסדרוק איז פון די ווערטער אין חומש בראשית א', וועלכע גאָט האָט געזאָגט צו אדם הראשון: „פּרו ורבו" (פרוכפּערט און מערט אייך). אין דער משנה יבמות פּרק ו' איז פאַראַן די מחלוקה, אין וועלכער די בית שמאי זאָגן, אַז מען איז מקיים די מצוה נאָר ווען מען האָט 2 זין, און די בית הלל זאָגן, אַז אַ זון און אַ טאָכטער.

פּרישמאַן, דוד (1960 אין זגערזש ביי לאָדז אין פּוילן—1922 אין בערלין); העברעאישער און יידישער שריפטשטעלער, דיכטער, ליטעראַטור־קריטיקער, פעליעטאָניסט, איבערזעצער, איינער פון די ערשטע בויער פון דער מאָדערנער העברעאישער שפּראַך און ליטעראַטור. די יונגנט־יאָרן האָט פרישמאַן פאַרבראַכט אין לאָדז, וואָס איז געווען אַ האַלב־גערמאַניזירטע שטאָט און ער האָט אַחוץ יידישע למודים אויך דערוואָרבן קענטעניש פון דייטש און דייטשער ליטעראַטור. ער האָט שוין גאָר יונג געפּרוווט איבערזעצן אין העברעאיש לידער פון היינע און שרייבן אייגענע לידער. אַ שטורם האָט אַרויסגערופן זיין ערשטע ליטעראַטור־קריטישע אָפּהאַנדלונג „תוהו ובוהו" (1883), אין וועלכער פרישמאַן איז שאַרף אַרויסגעטרעטן קעגן דער גיטנאַטירלעכער מליצה־שרייבעריי און בט־

לנות פון אַ ריי דעמאָלטיקע אָנגעזעענע העברעאישע שריפטשטעלער און זשורנאַליסטן (צעדערבוים פון „המליץ“, סמאָלענסקין און אַנדערע). ער האָט פאַרלאַנגט דאָס איינפירן אייראָפעאישן סטיל און נאַטירלעכקייט סיי אין דער שפּראַך סיי אין דער באַהאַנדלונג פון פּראָגן. פון דעמאָלט אָן האָט פרישמאַן פאַרעפנטלעכט לידער, פעליעטאָנען, איבערזעצונגען אין העברעאיש (שפּעטער אויך אין יידיש), און האָט פיל מיטגעהאָלפן צו דער שאַפונג פון דער בויגזאַמקייט און נאַטירלעכן אויסדרוק אין דער מאָדערנער העברעאישער שפּראַך. ער האָט מיטגעאַרבייט אין די באַדייטנדסטע העברעאישע צייטונגען און זשורנאַלן („הבוקר אור“, „היום“, „האסיף“, „השלח“, אַליין רעדאַגירט „הדור“, „רשפים“, „הבוקר“, „התקופה“), געשריבן וואָכן-פעליעטאָנען אין „היינט“; איבערזעצט „קין“ פון בייראָן, „כה אמר סרתוסתרא“ פון ניטשע („אַלזאָ שפּראַך זאַראַטוסטראַ“) און אַנדערע; געשריבן דערציילונגען אין ביבלישן סטיל און אינהאַלט, „מכתבים על דבר הספרות“, שירים, פעליעטאָנען איבער די אָנגעזעענסטע יידישע און נישט-יידישע פערזענלעכקייטן. זיינע געזאַמלטע ווערק און בריוו זענען דערשינען אין העברעאיש (17 בענדער) און יידיש 7 בענדער. פון זיינע איבערזעצונגען זענען דערשינען: „ידעות הטבע“ (פון בערנשטיין, דניאל דירונדא (פון עליאָט), „בּירוניקה“ (שומאַכער), „תולדות השלמת האדם“ (פון ליפּערט), אַנדערסענס דערציילונגען, „דע פּראָפונדיס“ פון ווילד, „תאים“ („טאַאיס“ פון פראַנס), די נאָרדזעע-לידער פון היינע, „קין“, „זאַראַטוסטראַ“ און אַנדערע. — זע פּרטים אין רייזנס „לעקסיקאָן“.

פרכת אין משכן איז געווען אַ פרכת, געמאַכט פון פאַרשידענע, געהאַפטענע שטאָפן; דער פרכת האָט אָפּגעטיילט צווישן דעם ערשטן צימער און קדש הקדשים (שמות ל״ה). מען רופט אויך אָן פרכת דעם צודעק אויפן ארון הקודש אין שולן און בתי מדרשים. געוויינלעכער איז דער פרכת געמאַכט פון זייד-שטאָף, און איז אויסגעהאַפטן מיט אַ מגן דוד.

פרנס דער פירער פון אַ יידישער קהלה אָדער קהלה-אינסטיטוציע הייסט „פּרנס“; דאָס וואָרט שטאַמט פון דער גריכישער שפּראַך „פּראָנאָס“ וואָס איז דער טייטש „דער צוגרייטער פון שפּייז“. דאָס וואָרט פּרנס ווערט געבראַכט פיל מאָל אין דער גמרא (ברכות נ״ה און אַנדערע ערטער). — זע „קהלה“.

פרס זע „פּערסיע“.

פרענק זע „ספרדים“.

פרעשבורג הויפּטשטאָט פון סלאָוואַקיע, לערך 12 טויזנט יידן (אויף אַן אַלגעמיינער צאָל 130 טויזנט איינוואוינער); אַלטער יידישער ישוב; אין 19טן יאָרהונדערט דאָרט געווען באַרימטע ישיבה געגרינדעט דורך רבי משה סופר („חתם סופר“) און געפירט שפּעטער דורך זיינע קינדער. אין דער איצטיקער מלחמה, איז די יידישע קהלה כמעט אינגאַנצן חרוב געוואָרן.

פרעה נאָמען אין תנ״ך פאַר די מלכים אין אַלט-מצרים; ווערט דערמאָנט אין תנ״ך פון אברהם אבינו אָן (בראשית י״ב), דורך דער גאַנצער צייט פון תנ״ך ביז צום סוף אין ירמיה מ״ד. די עגיפּטן-פאָרשער דערקלערן אַז דאָס וואָרט איז „פּאַר-עאָ“, וואָס איז דער טייטש „דאָס גרויסע הויז“ און האָט געדינט אַלס באַצייכענונג פאַר דער הערשאַפט פון קעניג. — זע „עגיפּטן“.

פרעסע מיטן נאמען „פרעסע" ווערן געווײנלעך פארשטאנען פעריאדישע שריפטלעכע אויסגאבן, וועלכע דערשײנען פון צײט צו צײט, און זײ געבן ידיעות, געווײנלעך וועגן פאליטישע געשעענישן, אנדערע פאסירונגען, נײעסן וועגן פארשידענע געזעלשאפטלעכע דערשײנונגען, ארטיקלען. מען נעמט אן, אז די ערשטע יידישע פעריאדישע אויסגאבע, די ערשטע יידישע צײטונג אין דער יידישער שפראך, איז דערשינען אין אמסטערדאם אין יאר 1686, און איז דערשינען 2 מאל א וואך (דינסטיק און פרײטיק) און האט געהײסן „דינסטאגישי קורנטין" און „פרײטאגישי קורנטין"; דער ארויסגעבער איז געווען א גר, א געוויסער משה בן אברהם. נאכער איז געווען א לאנגע הפסקה, און ערשט אין לערך 1750 איז אין א דײטש שטעטל נײוויד דערשינען א יידישע צײטשריפט. אין 1771 האט אין דירנפורט אנגעהויבן דערשײנען א דײטש־יידישע צײטונג 2 מאל א וואך. פון דעמאלט אן זענען געמאכט געווארן פארשידענע פרואוון ארויסצוגעבן צײטונגען אין יידיש (מײסטנס אין א פארדײטשמערישט יידיש). אין 1823 האט אנגעהויבן אין ווארשע דערשײנען א וואכנצײטונג „דער באאבאכטער אן דער ווײכסעל" (אויף פויליש און אויף דײטש־יידיש), וועלכע האט אויפגעהערט אין סעפטעמבער 1824. צו די ערשטע יידישע וואכנבלעטער וואס זענען דערשינען נארמאל האט געהערט (אין אדעס) דער „קול מבשר" אונטער דער רעדאקציע פון אלעקסאנדער צעדערבוים (רעדאקטאר פון „המליץ"); אין „קול מבשר" האבן זיך באטײליקט לינעצקי, מענדעלע מוכר ספרים און אנדערע, און דאס וואכנבלאט האט געהאלפן שאפן די יידישע צײטונגס־שפראך און האט אזוי ארום געהאט א גרויסע באדײטונג פאר דער אנטוויקלונג פון דער יידישער פרעסע. פון דעמאלט אן האבן אנגעהויבן דערשײנען יידישע וואכנצײטונגען און אנדערע פעריאדישע אויסגאבן אויך אין אנדערע ערטער (פוילן, גאליציע, ענגלאנד, פאראײניקטע שטאטן פון צפון־אמעריקע). די ערשטע יידישע טאג־צײטונג האט אנגעהויבן דערשײנען אין אמעריקע, אין ניו־יארק, „די טעגלעכע גאזעטן" (אין יאר 1881); אין רוסלאנד און פוילן איז די ערשטע יידישע טאג־צײטונג געווען „דער פרײנד" אין פעטערבורג (אין יאר 1903). פון דעמאלט אן איז די יידישע טעגלעכע פרעסע כסדר געשטיגן, און פאר דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914) איז די יידישע טאג־פרעסע אין פוילן און אין אמעריקע געשטאנען שוין אויף א זײער הויכער מדרגה („הײנט", „מאמענט", „פרײנט" „מארגן־זשורנאל", „פארווערטס", „יידישעס טאגענבלאט"), און אויך אין אנדערע לענדער, וואו די יידישע באפעלקערונג איז ניט געווען אזוי גרויס ווי אין פוילן און אמעריקע, זענען אנטשטאנען יידישע טאגצײטונגען. די יידישע פרעסע איז פאנאנדערגעוואקסן נאך גרעסער נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, 1918, באזונדערס אין פוילן, וואו עס זענען אנטשטאנען טאגצײטונגען און וואכנשריפטן ניט נאר אין דער רעזידענץ־שטאט ווארשע, נאר אויך אין פארשידענע גרעסערע פראווינץ־שטעט. דאס זעלבע האט זיך אויך אנטוויקלט די יידישע פרעסע אין רוסלאנד (די קאמוניסטישע צײטונגען „דער עמעס", „דער שטערן" און אנדערע), ליטע, לאטוויע, רומעניע, פראנקרײך („פאריזער הײנט" און אנדערע), ענגלאנד („די צײט" און „פאסט"), עסטרײך („פאסט"), קאנאדע („קענעדער אדלער" מאנטרעאל און „יידישע צײטונג" טאראנטא), און אויך אין די דרום־ און צענטראל אמעריקאנער

לענדער, ווי אַרגענטינע (די גרויסע ייִדישע טאָגצייטונגען „יידישע צייטונג" און „די פּרעסע"), און פּראָווינץ פון טאָגצייטונגען און וואָכנשריפטן אין מעקסיקאָ, אורוגוואַי, בראַזיליע, קובאַ. די יידישע פּרעסע אין אַמעריקע האָט, ניט קוקנדיק אויף די איינגעפירטע אימיגראַציע־באַגרענעצונגען אין 1923, אויך שטאַרק געוואַקסן אין די 10־15 יאָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה בעת וועלכער עס איז צוגעקומען די צייטונג „דער טאָג". די יידישע פּרעסע אין אַמעריקע איז, בנוגע דער צאָל לעזער, אַ סך איבערגעשטיגן די יידישע פּרעסע אַפילו פון פּוילן. ערשט אין די לעצטע יאָרן איז צו באַמערקן אין אַמעריקע אַ געוויסע אָפּשוואַכונג און פאַרקלענערונג פון דער צאָל יידישע טאָג־צייטונגען־לייענער אין אַמעריקע, אַזוי אַז טייל פּראָווינצער יידישע טאָג־צייטונגען האָבן זיך פאַרמאַכט. מיט דעם אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה אין סעפּטעמבער 1939 איז פאַרגעקומען די גרעסטע קאַטאַסטראָפע אין וועזן פון דער יידישער פּרעסע אין אייראָפּע. און מיטן אויסנאַם פון סאָוועט־רוסלאַנד איז די גאַנצע יידישע פּרעסע אויפן אייראָפּעאישן קאָנטינענט פאַרניכטעט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע מאַכט־אָרגאַנען; פיל יידישע זשורנאַליסטן און שריפטשטעלער זענען אומגעקומען, די צייטונגס־אונטערנעמונגען חרוב געוואָרן, פאַרניכטעט. געבליבן איז נאָר די יידישע צייטונג „די צייט" אין לאָנדאָן און די אויבנדערמאָנטע יידישע פּרעסע אין אַמעריקע און טייל דרום־אַמעריקאַנער לענדער ווי אויך אין קאַנאַדע, וואו עס דערשיינען צוויי יידישע טאָג־צייטונגען „קענעדער אַדלער" אין מאָנטרעאַל און „יידישער זשורנאַל" אין טאָראָנטאָ, ווי אויך וואָכנשריפטן („דאָס וואָרט" אין וויניפּעג און אַנדערע). מען נעמט אָן, אַז די צאָל לעזער פון יידישע צייטונגען איצט באַטרעפט לערך אַ מיליאָן (איין צייטונג ווערט געלעזן דורך עטלעכע לעזער), אין דער צייט וואָס פאַר דער איצטיקער וועלט־מלחמה האָט די צאָל לעזער פון צייטונגען אין דער יידישער שפּראַך דערגרייכט ביז 3 מיליאָן.

דאָס צווייטע אָרט נאָך דער פּרעסע אין דער יידישער שפּראַך פאַרנעמט אין יידישן לעבן די פּרעסע אין דער העברעאישער שפּראַך, וועמענס ערשטע שפּורן מיר טרעפן שוין אין 18טן יאָרהונדערט (דער מאָנאַטלעכער „פּרי עץ חיים" תורה־זשורנאַל אין אַמסטערדאַם 1728, נאָכער „קהלת מוסר" אַרויסגעגעבן דורך משה מענדלסאָן אין 1750, גאָר שפּעטער דער „המאסף"). נאָכער זענען דערשינען פאַרשידענע מאָנאַטלעכע און וואָכן־זשורנאַלן (צו די באַרימטסטע געהערן דער „המגיד", „הכרמל", „החבצלת" אין ארץ־ישראל, „השחר", „השלח", און אַנדערע). די ערשטע העברעאישע טאָג־צייטונגען זענען געווען: „המליץ", „היום" און „הצפירה", „הצופה", „הזמן" אין רוסלאַנד און אין רוסיש־פּוילן, און „הצבי" אין ארץ־ישראל. די צאָל פון העברעאישע פּרעסע־אויסגאַבן איז זייער געשטיגן באַזונדערס נאָך דעם ווי עס האָט זיך אָנגעהויבן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה די גרויסע אימיגראַציע קיין ארץ־ישראל, וואו העברעאיש איז די דאָמינירנדיקע שפּראַך, אַזוי אַז די העברעאישע טאָג־פּרעסע אין ארץ־ישראל פאַרגרעסערט זיך כסדר, און איצט דערשיינען אין ארץ־ישראל די העברעאישע פּרימאָרגן־צייטונגען „הארץ", „דבר", „הבוקר", „הצופה" (עס איז אויך צו דערמאָנען דעם שוין ניט עקזיסטירנדן „דואר היום") אַחוץ די פיל וואָכנשריפטן און מאָנאַטשריפטן און אַנדערע פּעריאָדישע אויסגאַבן.

אַחוץ יידישע צייטונגען אין יידיש און

העברעאיש זענען אויך דערשינען יידישע פעריאדישע שריפטן. אין דער דריטגרעסטער יידישער שפראך שפּאַניאַליש; און אַ זייער גרויסע און רייכע יידישע פרעסע איז דערשינען אין אַנדערע שפּראַכן (און פּויליש די טאָג־צייטונגען „נאַש פּשעגלאָנד" אין וואַרשע, „כוויליא" אין לעמבערג, „נאָווי דזיענניק" אין קראָקע, אחוץ צייטשריפטן; אין דייטש, ענגליש, פראנצויזיש, רוסיש און אַנדערע שפּראַכן פיל יידישע וואָכנשריפטן און אַנדערע פעריאָדישע אויסגאַבן). אויסער דעם האָבן יידישע זשורנאַליסטן און שריפטשטעלער אויך געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אַלגעמיינער פרעסע אין אַנדערע שפּראַכן, ווי אין רוסלאַנד, אין דייטשלאַנד פאַר דער היטלער־הערשאַפט („די נייע פרייע פרעסע" אין ווין, „בערלינער טאַגעבלאַט", „פאָסישע צייטונג", פראַנקפורטער צייטונג" און אַנדערע), אין אַמעריקע (די „ניו־יאָרק טיימז" און אַנדערע), ווי אויך אין אַנדערע לענדער, און אויך באַרימטע נייעס־אַגענטורן (ווי די דייטשע „וואָלף" און אַנדערע) זענען געווען געגרינדעט דורך יידן.

די ביבליאָגראַפיע איבער דער געשיכטע פון דער יידישער פרעסע איז אַ רייכע. וויכטיק איז די אויסגאַבע פון „ייוואָ", „זאַמלבוך לכבוד דעם 250 יובל פון דער יידישער פרעסע", ניו־יאָרק 1937, אונטער דער רעדאַקציע פון דר. יעקב שאַצקי ביי דער מיטאַרבעט פון אַ ריי פאַרשער. אַ אויספירלעכע רשימה פון ביכער און אָפּהאַנדלונגען וועגן דער געשיכטע פון דער פרעסע אין דער יידישער שפּראַך און אויך אַ לענגערע אָפּהאַנדלונג איז פאַראַן אין דריטן באַנד „יידן" פון דער אַלגעמיינער יידישער ענציקלאָפּעדיע געשריבן דורך דר. שאַצקי. אַ רשימה פון העברעאישע צייטשריפטן ביז לערך 1910 איז פאַראַן אין „אוצר ישראל", זוכוואָרט „עתונים". אין דערמאָנטן דריטן באַנד „יידן" איז פאַראַן פון מ. קאָסאָווער אַ גרויסע אָפּהאַנדלונג איבער דער געשיכטע פון דער העברעאישער פרעסע ביי יידן און צום סוף אויך אַ ביבליאָגראַפישע רשימה. אין זעלבן באַנד איז אויך פאַראַן פון וו. שולמאַן אַן אָפּהאַנדלונג איבער דער יידישער פרעסע אין אַנדערע שפּראַכן (איינשליסנדיק אויך שפּאַניאַליש) און אַ רשימה פון די וויכטיקסטע אויסגאַבן.

פרץ, יצחק לייבוש (1852 אין זאַמאָשטש — 1915 אין וואַרשע), יידישער (און אויך העברעאישער) שריפטשטעלער, דיכטער, דראַמאַטורג. אין דער יוגנט איז ער געווען אונטער דער השׂפּעה פון דער אייראָפּעאישער השׂכלה. געווען פריוואַט־אַדוואָקאַט; אין 1877 פאַרעפנטלעכט צוזאַמען מיט זיין שוואָגער דעם מאַטעמאַטיקער גבריאל יהודה ליכטענפעלד, אין העברעאיש, דעם „ספורים בשיר ושירים שונים". דערנאָך האָט ער פאַרעפנטלעכט קלענערע זאַכן אין העברעאישע זשורנאַלן; אין 1888 האָט ער פאַרעפנטלעכט זיין ערשטע זאַך אין יידיש, די באַרימטע באַלאַדע „מאָניש", אין וועלכער מען זעט פרעצס נייגונג צום פאָלקסטימלעכן; אין 1889 האָט ער זיך באַזעצט אין וואַרשע, וואו ער האָט אָנגענומען דעם אַמט אַלס לייטער פון בית־הקברות־אָפּטיילונג אין דער וואַרשעווער קהלה; אין וואַרשע האָט ער גענומען פאַרברייטערן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט, אַרויסגעגעבן די זאַמלונגען אין יידיש „יידישע ביבליאָטעק", פאַר עפנטלעכט אין העברעאיש לידער „העוגב" (אין סטיל פון היינע), דאָס זאַמלבוך „החץ", „יום־טוב־בלעטער", און זיך באַטייליגט אין זייער פיל זשורנאַלן, זאַמלביכער. פרץ האָט דעמאָלט אויך געשריבן זיינע ערשטע חסידישע דערציי־

לונגען, נאכער די פאלקטימלעכע גע־
שיכטן, פעליעטאנען אין „הצופה"
(„היחיד ברשות הרבים"), געגרינדעט
דעם „הזמיר", אנגעשריבן זיין דראמע
„די גאלדענע קייט", צוגעשטאנען
(1905) צו דער סאציאליסטישער באווע־
גונג און געווען ארעסטירט 3 מאנאטן;
אין 1908 אנטיילגענומען אין דער
טשערנאוויצער קאנפערענץ, אויף וועל־
כער יידיש איז פראקלאמירט געווארן
אלס די נאציאנאלע שפראך פון יידישן
פאלק, און פון דעמאלט אן איז פרץ גע־
ווען איינער פון די הויפטפירער פון דער
באוועגונג פאר יידיש, שרייבנדיק אויך
אין העברעאיש. — פרץ ווערט בא־
טראכט אלס דער אנגעזעענסטער בויער
פון דער נייער יידישער ליטעראטור, אין
וועלכער ער האט אריינגעבראכט סיי
דאס אייראפעאישע, סיי דאס יידיש
פאלקסטימלעכע און מיסטישע פון דער
יידישער לעגענדע (חסידישע דערציילונ־
גען", „ביינאכט אויפן אלטן מארק", „די
גאלדענע קייט" און אנדערע); ער האט
אויך איבערדיכטעט „שיר השירים".
„קהלת"; ער האט אויך געהאט פער־
זענלעך די גרויסע ווירקונג אויף די אינ־
גערע יידישע שריפטשטעלער און דיכ־
טער און זיין הויז אין ווארשע איז גע־
ווען דער בית ועד לחכמים פאר די יידי־
שע שריפטשטעלער. ווען פרץ איז גע־
שטארבן (פסח, דעם 3טן אפריל 1915)
איז דער טרויער אין דער יידישער וועלט
געווען זייער גרויס און אין זיין לויה
האבן זיך באטייליגט 100 טויזנט
מענטשן. אויף זיין קבר אין ווארשע
האט מען אויפגעשטעלט א מאנומענט
„אוהל פרץ". אויף זיין נאמען זענען
אנגערופן געווארן יידישע פאלקס־שולן
אין פיל לענדער; דער פאריין פון יידי־
שע שריפטשטעלער און זשורנאליסטן
אין ניו־יארק טראגט פרצעס נאמען.
וועגן פרץ זענען געשריבן געווארן פיל
אפהאנדלונגען, עס זענען פארעפנטלעכט
געווארן זכרונות, בריוו, עס זענען ארויס־
געגעבן געווארן זיינע געזאמלטע ווערק
אין יידיש און העברעאיש; ווי אויך אי־
בערזעצונגען אין אנדערע שפראכן;
פרטים וועגן דעם אין רייזנס „לעקסי־
קאן", וואס עס ווערט צום סוף געגעבן
אן אויספירלעכע ביבליאגראפישע רשי־
מה וועגן פרצן.

פרק זע „אבות".

פרקי דרבי אליעזר נאמען פון א
ספר פון מדרשים־ווערטער און אגדות
וועגן מעשה בראשית און טייל ספורים
פון חומש; מען האט עס אויך גערופן
„ברייתא דרבי אליעזר"; עס איז געווען
אנגענומען, אז דער מחבר איז געווען דער
תנא רבי אליעזר בן הורקנוס (אין 1טן
יארהונדערט); לויט דער מיינונג פון
צונץ און אנדערע געלערנטע איז עס גע־
שאפן געווארן ערשט אין 9טן יארהונ־
דערט און זיכער שוין אין דער צייט פון
איסלאם; לויט אנדערע מיינונגען זענען
אין די פרקי דרבי אליעזר יא פאראן גע־
וויסע שטעלן פון גאר עלטערע צייטן, און
עס איז אפילו פאראן א מיינונג, אז עס
זענען דארט פאראן ווערטער, וואס שטא־
מען פון פילאן פון אלעקסאנדריע (שטייט
אין „פילון האלכסנדרוני"); אין פרקי
דרבי אליעזר זענען אויך פאראן שפורן
פון עלטערן יידישן מיסטיציזם. — זע
די איינלייטונג פון רבי דוד לוריא צום
פרקי דרבי אליעזר (ווארשע), צונץ אין
„גאטעסדינסטליכע פארטרעגע", העלער
אין ברעסלויער „מאנאטסשריפט" 1925.

פרשה מען פלעגט רופן די טיילן פון
חומש, וואס מיר רופן געוויינלעך סדרה,
מיטן נאמען „פרשה", אלזא נישט למשל
„סדרה נח", נאר „פרשה נח"; היינט
רופן מיר פרשה, נאר א טייל פון דער

סדרה; למשל די ערשטע פרשה, די צווייטע (שני) און אזוי כסדר. וועגן דער איינטיילונג פון סדרות און פרשיות זע זוכווארט „קריאת התורה". — די 4 שבתים אין חודש אדר, ווען מען לייענט די פרשיות שקלים, זכור, פרה און חודש הייסן די „ארבע פרשיות", און דער ערשטער שבת הייסט שבת פרשת שקלים, דער 2טער שבת פרשת זכור, דער 3טער שבת פרשת פרה און דער 4טער שבת פרשת החודש.—מיטן נאמען „פרשיות" הייסן אויך די פרשיות געשריבן אויף דעם פארמעט אין די תפילין.

פרת נאמען פון גרעסטן טייך אין פאר־דער־אזיע, אויף וועמענס ברעגעס עס איז געווען די אלטע אימפעריע בבל (איצט איראק); הייסט אין אנדערע שפראכן „אייפראט"; פארן אריינפאלן אין פערסישן ים־אויסגוס פאראייניקט ער זיך מיטן צווייטן טייך חדקל (טיגרים); ווערט דערמאנט אין תנ"ך פיל מאל, שוין אין אנהויב חומש (בראשית ב') אלס איינער פון די טייכן וואס גייען ארויס פון גן־עדן; הייסט אויך אין חומש (בראשית ט"ו און אנדערע) „הנהר הגדול", דער גרויסער טייך; אין חומש ווערט אין טייל ערטער געזאגט, אז ארץ ישראל, דאס לאנד, וואס יידן וועלן האבן, וועט זיך ציען ביז דעם טייך פרת (בראשית ט"ו און אנדערע ערטער). אין דער גמרא בבלי ווערט ער געבראכט אין זייער פיל ערטער (ברכות נ"ט און אנדערע), ווייל אויף זיינע ברעגעס האבן זיך געפונען גרויסע יידישע ישובים אין בבל פון זמן התלמוד. די גמרא אין ברכות נ"ט זאגט, אז ווער עס זעט דעם טייך פרת דארף מאכן א ברכה „עושה מעשה בראשית".

פשט דערמיט ווערט פאצייכנט די מעטאדע צו לערנען תנ"ך און תלמוד איינפאך, לויט דער פשוטער באדייטונג פון ווארט און זאץ, די איינפאכע אויסטייטשונג; די גמרא (שבת ס"ג און אנדערע) זאגט, אז „אין מקרא יוצא מידי פשוטו", דאס הייסט, אז הגם עס זענען פאראן דרשות אויף א פסוק, פונדעסטוועגן דארף מען זיך רעכענען קודם כל מיט דעם איינפאכן פשט פון פסוק. אין קעגנזאץ צו פשט זענען פאראן אנדערע מעטאדן פון אויסטייטשן פסוקים און מאמרים ווי רמז, דרוש, סוד, פלפול. — זע זוכווארט „פרדס".

פשטל פון ווארט „פשט" איז געווארן אין יידיש דאס ווארט „פשטל", וואס האט די באדייטונג פון פלפול. זע זוכווארט „פלפול".

פשיטתא נאמען פון א תנ"ך־איבערזעצונג (אויך צוגעגעבן די איבערזעצונג פון קריסטלעכן עוואנגעליום) אין דער אלט־סירישער שפראך; טייל געלערנטע האבן געהאלטן, אז די איבערזעצונג איז געמאכט געווארן דורך קריסטן, ווייל עס זענען פאראן דארט קריסטלעכע עלעמענטן; אין דער לעצטער צייט האט רבי חיים העלער („אונטערזוכונגען איבער דער פשיטתא", בערלין 1911) באוויזן, אז די איבערזעצונג האבן געמאכט יידן, און אז די קריסטן האבן דערנאך צוגעגעבן זייערע מיינונגען; די מיינונג פון העלער איז פריער ארויסגעזאגט געווארן דורך יוסף פערלעס, אבער העלער האט עס באוויזן אן שום צווייפל.

פתח תקוה נאמען פון דער עלטסטער און גרעסטער יידישער קאלאניע אין ארץ־ישראל; נישט ווייט פון תל־אביב; לערך 20 טויזנט איינוואוינער; 32 טויזנט דונאם; מען רופט איר „אם המושבות"; געגרינדעט 1878 דורך יואל משה סאלאמאן, יהושע שטאמפפער, דוד גוטמאן און אנדערע; באזיצט גרויסע יידישע

אינסטיטוציעס, שולן, ישיבה, ארבעטער־ארגאניזאציעס, באנקען; די ווירטשאפט באשטייט אמייסטן פון פרדסים.

פתחיה פון רעגענשבורג יידישער רייזנדער אין 12טן יארהונדערט, באקאנט אויך אלס „פתחיה בן יעקב הלבן“, אויך „רבי פתחיה בעל הסבורים“; ער האט אנגעהויבן זיין רייזע ערך דעם יאר 1175 פון פראג און איז געפארן איבער פוילן, קיעוו, אוקראינע ביז קרים, פון דארט קיין פערסיע, בבל, ארץ־ישראל און גריכנלאנד; רבי יהודה החסיד האט צונויפגענומען רבי פתחיהס באשרייבונגען פון דער רייזע און האט זיי א נאמען געגעבן „סבוב העולם“ (אין דער ערשטער דרוק־אויסגאבע, פראג 1595 הייסט דאס ספר „סבוב רבי פתחיה“); עס ווייזט אויס, אז די באשרייבונגען זענען נישט פאלקאמע, און א סך פון די רשימות זענען פארלוירן געגאנגען; די באשרייבונגען אנטהאלטן וויכטיקע ידיעות וועגן לעבן פון יידן אין יענע לענדער און זענען איבערהויפט א זייער וויכטיקער קוואל פאר געאגראפיע־פארשונגען אין מיטלאלטער אין אלגעמיין. זע די אויסגאבע פון „סבוב רבי פתחיה“ מיט איינלייטונג און באמערקונגען, לאנדאן 1861.

פתם ורעמסס נעמען פון שטעט („ערי מסכנות“), וואס יידן האבן געבויט אין מצרים (חומש שמות א׳). אין יידיש ווערט עס באנוצט אלס באצייכענונג פאר אויפטוען עפעס אויסערגעוויינלעך גרויסע זאכן, און עס איז פאראן דער אויסדרוק „ער בויט פתם ורעמסס“.

צ (צדיק) דאָס 18טע אות אין העב־ראַאישן און יידישן אַלף־בית; אַלס ציפער 90; צום סוף פון וואָרט ווערט די צדיק געשריבן „ץ", און ווערט גערופן „קרומע צדיק".

צאינה וראינה נאָמען פון פּאָפּולער באַאַרבעטונג פון טיילן פון חומש און הפטרות אין דער עטוואָס עלטערער יידישער שפּראַך; געלעזן געוואָרן מייסטנס דורך יידישע פרויען; אויך גערופן געוואָרן „טייטש חומש". דער נאָמען „צאינה וראינה" שטאַמט דערפון, וואָס אין אָנהויב פון ספר ווערט געבראַכט דער פּסוק פון שיר השירים ג׳ „צאינה וראינה בנות ציון" („גייט אַרויס און זעט, טעכטער פון ציון"). דער מחבר פון דער צאינה וראינה איז געווען רבי יעקב בן יצחק אשכנזי פון יאַנאָוו (געשטאָרבן נאָכן יאָר 1623). דער „צאינה וראינה" איז נישט קיין איינפאַכע איבערזעצונג פון חומש און אויך אַנטהאַלט ער נישט דעם גאַנצן חומש; עס איז מער אַן איינטייטשונג פון טייל פּרשיות פון חומש, דורכגעוועבט מיט ווערטער און ספּורים פון מדרש און פון שפּעטערדיקע מפרשים (מייסטנס פון רבנו בחיי), געשריבן פאָלקסטימלעך, פרום, מיט אינערלעכער הייליקייט. פרויען פלעגן עס לייענען יעדן שבת נאָכן עסן. ווען אַ יידישע טאָכטער האָט חתונה געהאַט פלעגט זי באַקומען אַלס מתנה אַ צאינה וראינה. דער צאינה וראינה איז איבערגעדרוקט געוואָרן פיל מאָל; מען פלעגט צוגעבן צו אים די איבערזעצונג פון תרגום שני אויף מגלת אסתר, סיפורים און אגדות פון זהר, וועלכע זענען דערשינען אויך באַזונדער אַלס „טייטש־זוהר", אויך באַקאַנט אַלס נחלת צבי (פון רבי צבי כאַטש); פון צאינה וראינה זענען אויך דערשינען איבערזעצונגען אין לאַטיין, פראַנצויזיש, דייטש. דער מחבר ר׳ יעקב אשכנזי האָט אויך פאַרפאַסט אַ צאינה וראינה מיטן נאָמען „ספר המגיד" אויף נביאים וכתובים (געדרוקט אין פּראַג 1576), ווי אויך „מליץ יושר" ווערטער אויף תורה אין יידיש, אַרויסגענומען פון שפּעטערע מפרשים. עס איז צו באַמערקן, אַז פאַר דער צאינה וראינה איז געווען אַ טייטש־חומש פון רבי יצחק הכהן פון פּראַג, אָבער דער צאינה וראינה איז אָנגענומען געוואָרן מער דורך די פרויען.

צבי הירש קיידאַנאָווער (געשטאָרבן 1713), זון פון רבי אהרן שמואל קיידאַנאָווער (זע „אהרן שמואל קיידאַנאָווער"); ער האָט אַרויסגעגעבן זיין פאָטערס ספרים („ברכת הזבח" און אַנדערע). ער האָט אַליין מחבר געווען דאָס פּאָפּולערע פאָלקס־ספר „קב הישר" (מיט יידישער איבערזעצונג), זאַמלונג פון מוסר־ווערטער, פאָלקס־מעשיות; דאָס ספר איז געווען זייער פאַרשפּרייט. לעצטנס האָט דובנאָוו נאָכגעוויזן, אַז דער „קב הישר" איז גענומען געוואָרן פון אַ פריערדיקן מחבר. אין „קב הישר" קאָן מען געפינען אַ רייכן מאַטעריאַל וועגן דעם זיטלעכן לעבן, מנהגים, פאָלקס־גלויבונגען און אפילו געזעלשאַפטלעך לעבן פון יידן אין פוילן און ליטע אין 17טן יאָרהונדערט.

צדוק, זון פון אחיטוב, כהן אין דער צייט פון דוד המלך (שמואל ב׳). ווען עס איז געווען דער קאַמף וועגן דער הערשאַפט צווישן דודס זין שלמה און אדניה, און אביתר; דער הויפּט־כהן, האָט גע־

האלטן מיט אדניה, איז צדוק געווען אן אנהענגער פון שלמה, וועלכער האט ווערנדיק מלך, באזייטיקט אביתרן און געמאכט צדוק פאר הויפט־כהן (מלכים א׳ ב׳). דער נאמען „כהן גדול״ ווערט נישט דערמאנט, אבער ווארשיינלעך האט זיך עס געהאנדלט וועגן דער כהונה גדולה. פון דברי הימים א׳ ה׳ איז צו זען, אז צדוק האט אפגעשטאמט פון אלעזר בן אהרן הכהן, דאקעגן אביתר האט אפגעשטאמט פון איתמר בן אהרן הכהן, און עס איז אזוי ארום אין שלמה המלכס צייט פארגעקומען די גרויסע ענדערונג אין דער כהונה גדולה, וועלכע איז איבערגעטראגן געווארן פון איין פאמיליע צו דער צווייטער. די כהנים פון דער צדוק־פאמיליע זענען געווען שפעטער גרויסע יחסנים, און דער נביא יחזקאל אין דער צייט פון גלות בבל רימט „הכהנים הלוים בני צדוק״ (יחזקאל י״ד). טייל געלערנטע פארבינדן די פאמיליע מיט דער שפעטערער סעקטע אין דער צייט פון בית שני „צדוקים״. — זע זוכווארט „צדוקים״.

צדוק, רבי תנא אין דער צייט פון חורבן פון 2טן בית המקדש; די גמרא גטין נ״ו דערציילט, אז ער האט געפאסט 40 יאר, כדי דאס בית המקדש זאל ניט חרוב ווערן, און ווען מען האט אים געהיילט, אז ער זאל צוריק קאנען עפעס עסן האט מען אים געגעבן די זאפט פון א פייג (דערפון דאס ווארט „גרוגרת דרבי צדוק״). אין דער משנה און גמרא ווערן געבראכט פון אים הלכות און אגדות (הגם לויט דער מיינונג פון טייל היסטאריקער זענען געווען 2 רבי צדוקס און א סך פון די הלכות און אגדות געהערן צו דעם שפעטערן). אין אבות ד׳ זאגט ער וועגן די לערעם פון דער תורה „אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם״ (זאלסט נישט באנוצן זיך מיט דיין קענען לערנען כדי זיך גרוים צו מאכן און אויך נישט צו האבן דערפון פרנסה). — זע „תולדות תנאים ואמוראים״ פון היימאן.

צדוק-הדין נאמען פון א תפילה וואס מען זאגט, ווען מען ברענגט א מת אויפן בית־עלמין; מען הויבט אן מיט דעם פסוק פון חומש דברים ל״ב „הצור תמים פעלו״ (גאט איז גערעכט אין זיינע מעשים), און דער אויסדרוק „צדוק הדין״ איז דער טייטש די רעכטפארטיקונג פון אורטייל וואס גאט האט ארויסגעגעבן. דעם נוסח פון צדוק הדין געפינען מיר שוין אין דער גמרא עבודה זרה י״ח. רב עמרם גאון אין זיין סידור ברענגט דעם נוסח פון דער ברכה פון צדוק הדין. אין די פייערלעכע טעג ווען מען זאגט נישט קיין תחנון, זאגט מען אויך נישט קיין צדוק הדין.

צדוקים (אין לשון יחיד „צדוקי״), נאמען פון דער יידישער סעקטע, וואס האט עקזיסטירט אין דער צייט פון 2טן בית המקדש אין ארץ־ישראל, און וועמענס איינפלוס אויף דעם גאנג פון דער יידישער געשיכטע און אפילו אויף די שפעטערע קאמפן אין יידנטום (דער אנטשטייאונג פון די קאראאימער, נייע רעפארם־באוועגונג) איז געווען זייער גרויס. די דאזיקע סעקטע האט אפיציעל (נישט אפיציעל זענען געווען ביי די צדוקים זעלבסט פארשידענע שטרעמונגען) געהאלטן נאר פון די מצוות און דינים און פארבאטן וואס זענען פאראן אין דער תורה שבכתב, אין חומש; דאקעגן האבן די צדוקים נישט געוואלט אנערקענען די תורה שבעל פה, די טראדיציאנעלע אויסטייטשונגען און צוגעגעבענע מצוות, וואס זענען דער יסוד פון דער משנה און וועלכע זענען שוין געווען אנגענומען דורך די „פרושים״ (זע

זוכוואָרט „פּרושים”) אין יענער צייט. צווישן די צדוקים און די פּרושים זענען צוליב דעם פאָרגעקומען גרויסע קאַמפן, וועלכע זענען טיילמאָל פאַרוואַנדלט געוואָרן (אין דער צייט פון אלכסנדר ינאי המלך און שפּעטער) אין בלוטיקע בריי־דער־מלחמות. וועגן דער אָפּשטאַמונג פון די צדוקים און אויך זייער וועזן און אפילו וועגן דעם נאָמען זעלבסט, זענען פאַראַן פאַרשידענע מיינונגען. און עס זענען געשריבן געוואָרן וועגן דעם פיל אָפּהאַנדלונגען. אין אבות דרבי נתן ווערט דערציילט דער באַקאַנטער ספּור, אַז דער תנא אַנטיגנוס איש סוכו (געלעבט וואַרשיינלעך אַרום דעם 3טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) האָט געהאַט צוויי תלמידים, צדוק און בייתוס, וועלכע האָבן געהערט פון זייער רבין די ווערטער (אין דער משנה אבות א׳), אַז מען דאַרף דינען גאָט נישט אויף צו באַקומען באַלוינונג, און זיי האָבן עס אויסגעטייטשט, אַז עס איז איבערהויפּט נישטאָ קיין „יענע וועלט”, און זיי האָבן געגרינדעט די סעקטע צדוקים וביתוסים. אויך פלאַוויוס אין „קדמוניות” בוך 18 און „מלחמות” בוך 2 זאָגט, אַז די צדוקים האָבן נישט געגלויבט אין שכר ועונש אויף יענער וועלט. פון דער צווייטער זייט איז אָבער שווער צו פאַרשטיין ווי אַזוי האָט געקאָנט זיין אַ יידישע רעליגיעזע סעקטע, וואָס האָט נישט געגלויבט אין יענער וועלט, וואָס דאָס איז דאָך דער יסוד פון רעליגיע בכלל. אין דער גמרא ווערן דערמאָנט די מחלוקות צווישן די צדוקים און די פּרושים מייסטנס וועגן פּרטים און אויסטייטשונגען פון מצוות, ווי למשל, אַז „ממחרת השבת” (ווען מען דאַרף ברענגען דעם עומר) מיינט מען נישט צומאָרגנס פון יום־טוב פּסח, נאָר צומאָרגנס פון שבת (מנחות פּרק י׳); אָדער אין ציוויל־רעכט ווי למשל וועגן

עדים זוממין (חגיגה ט״ז) ירושה (מגילת תענית) וכדומה. פון פלאַוויוס און אויך פון דער דערמאָנטער שטעלע אין אבות דרבי נתן („שהיו משתמשים בכלי כסף וכלי זהב”) איז צו זען, אַז די צדוקים זענען באַשטאַנען מייסטנס פון די רייכע קלאַסן, מיליטער־פירער, די רייכע כהנים, אין קעגנזאַץ צו די פּרושים, וועלכע זענען געווען די פירער פון ברייטערע פאָלקס־שיכטן. לויט דער מיינונג פון אברהם גייגער (אין זיין „אורשריפט”) זענען די צדוקים אָרגאַניזירט געוואָרן דורך די אָפּשטאַמענדע כהנים יחסנים פון די בני צדוק (זע „צדוק”), וועלכע זענען באַזייטיקט געוואָרן פון דער כהונה גדולה דורך דער חשמונאים־דינאַסטיע. אין דער גמרא ווערן די צדוקים דערמאָנט אין אַ סך ערטער (זע רשימה אין „ערוך השלם” פון קאָהוט זוכוואָרט „צדק”). אין מגילת תענית ווערט דערציילט, אַז די צדוקים האָבן געהאַט אַן אייגענעם קאָדעקס, „ספר גזרתא”, לויט וועלכן זיי האָבן געמשפּט. אין דער לעצטער צייט האָט מען געפונען אין דער „גניזה” (זע „גניזה”) אַ ספר „ברית דמשק”, וועמענס מחבר זאָל האָבן געווען אַ צדוקי (דאָס איז נישט זיכער). נאָכן חורבן פון 2טן בית המקדש זענען די צדוקים אַזוי ווי פאַרשוואונדן. אָבער עס זענען פאַראַן מיינונגען (גייגער, פּאָזנאַנסקי), אַז רעשטלעך פון די צדוקים האָבן עקזיסטירט אויך שפּעטער, און זיי האָבן געפירט דעם קאַמף קעגן דער תורה שבעל פה; טייל קאַראַאימער זאָגן, אַז די קאַראַאימישע סעקטע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין 8טן יאָרהונדערט דורך ענן, איז אַ פאָרטזעצונג פון די צדוקים. לויט דער מיינונג פון גייגער (אין זיין „אורשריפט”) זענען שפּורן פון אַ סך צדוקישע הלכות פאַרבליבן אין מכילתא, ספרי, תרגום יונתן בן עוזיאל וכדומה. גייגער און אַ ריי אַנדערע רעפאָרמער

האבן געפרואווט צו באנוצן זיך דערמיט אין פראקטישן לעבן, אין קאמף פון דער רעפארם קעגן ארטאדאקסישן יידנטום. — וועגן די צדוקים זע קראכמאל „מורה נבוכי הזמן", וויים „דור דור ודורשיו", גייגער „אורשריפט", הלוי „דורות הרא-שונים" (ער האלט, אז דאס זענען גע-ווען די מתיונים, די העלעניזירטע אסימי-לאטארן, וועלכע האבן געלייקנט אין יע-דער רעליגיע איבערהויפט).

צדיק אין העברעאיש „גערעכטער"; ווען דער תנ"ך רימט איינעם, אז ער איז ערלעך און טוט וואס גאט וויל, זאגט ער אויף אים, אז ער איז א „צדיק" (בראשית ו' „נח איש צדיק" און אנ-דערע ערטער). אין משלי י' ווערט גע-זאגט „זכר צדיק לברכה" (דער אנדענק פון צדיק איז צו ברכה). אין תנ"ך זע-נען פאראן פיל פסוקים וועגן דער מעלה פון צדיק (משלי, תהלים און אנדערע). די פראגע פון „צדיק ורע לו רשע וטוב לו" (פארוואס זעט מען, אז טייל צדי-קים ליידן אין לעבן, און טייל רשעים גייט גוט) איז באהאנדלט געווארן פיל מאל אין תנ"ך (חבקוק, ירמיה, תהלים, קהלת), באזונדערס אין ספר איוב. שפע-טער איז די פראגע באהאנדלט געווארי אין תלמוד און די שפעטערע יידישע ספרים, באזונדערס אין די רעליגיעזע פילאזאפישע ספרים אין מיטלאלטער (די גמרא ברכות ז', „מורה נבוכים", „כוז-רי", „חובות הלבבות" און אנדערע). אין אלגעמיין ווערט די פראגע אין דער יידישער רעליגיעזער וועלט אויפגעקלערט לויט דער אנשויאונג, אז שכר מצוה בהאי עלמא ליכא, אז די באלוינונג און שטראף איז נאר אויף יענער וועלט, און אז אויף יענער וועלט וועלן די צדיקים באלוינט ווערן, און וועגן דער דאזיקער באלוינונג פון צדיקים ווערן געבראכט אין דער גמרא פיל מאמרים (פסחים קי"ט סנ-הדרין ק' און אנדערע ערטער). — וועגן די ל"ו צדיקים זע זוכווארט „ל"ו". — אין דער קבלה און חסידות שפילט דער „צדיק" א זייער גרויסע ראלע. עס ווערט אנגענומען, אז דער צדיק איז דער אדם העליון, וואס קאן מתקן זיין נשמות, און ער פירט מיט דער וועלט. לויט דער מיינונג פון טייל חסידישע שיטות איז איבער אלע צדיקים פאראן אין יעדן דור דער העכסטער צדיק, וועלכער ווערט אנגערופן דער „צדיק הדור", און אלע זענען נכנע אונטער אים. — זע הורודצקי „החסידות והחסידים" אין מבוא און אין 4טן טייל וועגן דער באדייטונג פון צדיק, באזונדערס ביי די בראסלאווער חסידים. — זע אויך זוכווארט „חסידות".

צדקה אין תנ"ך האט „צדקה" געהאט די באדייטונג פון א ריכטיקער גוטער טאט (דברים כ"ה „ולך תהיה צדקה" און אנדערע ערטער). ערשט אין דער משנה און גמרא (אונטער דעם איינפלוס פון אראמעאישן, ווי מיר געפינען אין דניאל ד' „וחטיך בצדקה פרוק") האט צדקה באקומען די באדייטונג פון געבן נדבות צו ארעמעלייט. אין אבות פרק ה' ווערן אויסגערעכנט 4 קאטעגאריעס מענטשן בנוגע צדקה געבן, נעמלעך, איי-נער וואס גיט אליין נאר ער איז נישט פאראינטערעסירט אז אנדערע זאלן אויך געבן, איינער וואס גיט און זעט אז אויך אנדערע זאלן געבן, איינער וואס זעט, אז אנדערע זאלן געבן נאר אליין גיט ער נישט, און איינער וואס גיט נישט און זעט נישט, אז אנדערע זאלן געבן. די גמרא אין בבא בתרא ט' זאגט, אז צדקה איז אזוי גרויס ווי אלע מצוות צוזאמען; צדקה איז א מצוה פון דער תורה; אין יעדער שטאט איז אמאל געווען א „קופה של צדקה" (סנהדרין י"ז) און איבער זיי זענען געווען באשטימט „גבאי צד-קה" (בבא בתרא ח' און אנדערע). —

באזונדערס גרויס ווערט באטראכט דאס געבן צדקה בסתר, אז דער ארעמאן זאל נישט פארשעמט ווערן. און די גמרא כתובות ס"ז דערציילט וועגן מר עוקבא ווי ער האט געגעבן צדקה בסתר. אין שלחן ערוך יורה דעה זענען פאראן די־נים וועגן דער מצוה צדקה, און איינער פון זיי איז, אז מען דארף געבן לפחות א צענטל פון די פארדינסטן. אין יידישן פאלקלאר ווערן דערציילט פיל מעשיות וועגן בעלי צדקה, וועלכע זענען צוליב זייער צדקה געבן געראטעוועט געווארן פון אומגליקן. — דער פסוק „וצדקה תציל ממות" (משלי י"א) ווערט אויס־געטייטשט אין פאפולערן זין, אז געבן צדקה ראטעוועט פון טויט.

צדקיהו דער לעצטער מלך פון יידן, געקעניגט אין ירושלים ביז צום חורבן פון 1טן בית המקדש (586 — 597 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג), זון פון יאשיהו המלך; צוערשט האט צדקיהו געהייסן מתניה (מלכים ב' כ"ד). צדקיהו האט, קעגן דיווארענונגען פון ירמיהו הנביא, אנגעהויבן די מלחמה קעגן נבו־כדנאצר מלך בבל, האפנדיק, אז מצרים וועט אים העלפן. פון ספר ירמיה י"ז—ל"ח איז צו זען, אז צדקיהו האט גע־האט נישט קיין פעסטן כאראקטער און ער האט טיילמאל יא געגלויבט אין ירמיהו און טיילמאל נישט; יעדנפאלס האט ער געהאלפן ירמיהון און נישט גע־לאזט אים טויטן, ווי דאס האבן געוואלט די שרים. אין ספר ירמיה נ"ב ווערט דערציילט דער טראגישער סוף פון צד־קיהו, ווי דער מלך בבל נאכן איינעמען ירושלים האט גענומען געפאנגען צדקיהון און זיינע קינדער. די קינדער האט ער געטויט פאר צדקיהו אין די אויגן און צדקיהו האט ער נאכער בלינד געמאכט און אים אוועקגעפירט אין קייטן קיין בבל, וואו ער איז געזעסן אין געפענגע־ניש ביזן טויט. — י. ל. גארדאן (יל"ג) האט געשריבן וועגן טראגישן סוף פון צדקיהו די פאעמע „צדקיהו בבית הפקו־דות".

צוואה עס איז איינער פון די עלטסטע מנהגים ביי יידן, אז שוין ביים לעבן זאל מען מאכן א צוואה; דאס ווארט איז פון העברעאישן ווארט „צוה", „אנ־זאגן", און שטיצט זיך אויף די אויס־דרוקן אין תנ"ך ביי אברהם אבינו „למען אשר יצוה את בניו" (בראשית י"ח), ביי יעקב, „ויכל לצוות את בניו (ברא־שית מ"ט) און פיל אנדערע ערטער אין תנ"ך, וואו אנגעזעענע פערזאנען האבן פאר'ן טויט אנגעזאגט וועגן וויכטיקע ענינים זייערע קינדער. אין דער משנה און גמרא בבא בתרא פרקים ח' און ט' ווערן געבראכט די דינים פון צוואות וועגן איבערגעלאזטע פארמעגנס, ווי מען זאל זיי איינטיילן. געוויינלעך פלעגן די צוואות באשטיין נישט נאר וועגן דער איינטיילונג פון איבערגעלאזטן פארמעגן, נאר אויך, און גאנץ אפט באזונדערס, פון אנווייזונגען און לערעס אין מוסר און פרומקייט און לעבנס־אויפירונג און הנהגות ישרות, וואס יידן האבן אנגע־זאגט זייערע קינדער און אויך פאר פרעמדע מענטשן טיילמאל בעל פה און טיילמאל געשריבן. שוין אין דער גמ־רא געפינען מיר אזעלכע צוואות (פון רבי יהודה הנשיא אין כתובות ק"ג און אנדערע). פון מיטלאלטער און שפעטע־רע צייטן זענען געבליבן פיל צוואות פון גרויסע יידישע פערזענלעכקייטן, וועלכע געהערן צו די פערל פון יידישן מוסר, ווי די צוואה פון רבנו אשר (רא"ש), פון זיין זון רבי יהודה, און אנדערע. א זאמלונג פון צוואות האט פארעפנטלעכט גידעמאן אין זיין „התורה והחיים". א באזונדערס גרויסע זאמלונג פון צוואות, צוואות גאוני ישראל, האט פארעפנט־

לעכט אין העברעאיש מיט ענגלישער איבערזעצונג און באמערקונגען ישראל אבראהמס אין 2 בענדער, און אין דער איינלייטונג גיט אבראהאמס אויפקלערונגען איבער דער קולטור־היסטארישער באדייטונג פון די פארעפנטלעכטע צוואות. טייל פון די צוואות (ווי „צוואות רבי יהודה החסיד) אנטהאלטן דינים וואס זענען אנגענומען געווארן ביי יידן. — זע די איינלייטונג צו אבראהאמס דערמאנטער צוואות־זאמלונג.

צוואת י״ב שבטים נאמען פון איינעם פון די ספרים אין די „כתובים אחרונים״ פון דער צייט פון בית שני; געבליבן אין דער גריכישער שפראך; אין ספר ווערן איבערגעגעבן די צוואות, וואס יעדער פון די י״ב שבטים, ראובן, שמעון און אזוי כסדר, זאל האבן איבערגעלאזט זייערע קינדער פאר'ן טויט; זיי אנטהאלטן דברי מוסר, מאמרים וואס ווערן שפעטער געבראכט אין אונדזערע מדרשים. צוליב דעם וואס אין טייל ערטער זענען פאראן רמזים אויף קריסטנטום האבן די געלערנטע געמיינט א לאנגע צייט, אז דאס איז געשריבן געווארן דורך איינעם פון די ערשטע קריסטן גאר שפעטער. אבער דער געלערנטער משה גאסטער האט באוויזן, אז די אריגינאל־שפראך איז געווען העברעאיש און אז דער מחבר (אגב, נישט איין מחבר, נאר עטלעכע מחברים) איז געווען א ייד, און אז די קריסטלעכע שטעלן זענען שפעטער געווארן צוגעגעבן. א סך ווערטער פון שפעטערדיקע מדרשים געפינען זיך אין די „צוואות״, ווי למשל „כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים (שבת קנ״א) און אנדערע. פאראן א מיינונג, אז טייל פון די צוואות איז געשריבן געווארן דורך איסיים. עס איז אויך זיכער, אז די ערשטע קריסטן (פאוילוס, מתי) האבן זיך באנוצט מיט די צוואות און זיי ברענגען פון זיי א סך ווערטער, און הויפטזעכליך דאס ווארט, אז „ואהבת את ה' אלהיך״ איז די ערשטע גרעסטע מצוה, און „ואהבת לרעך כמוך״ איז די צווייטע גרעסטע מצוה. — זע שטיין „פילון האלכסנדרוני״, און כהנא־אויסגאבע „הספרים החיצונים״, וואו עס ווערן געגעבן די צוואות אין העברעאישער איבערזעצונג און אן איינלייטונג, אין וועלכער עס ווערט באהאנדלט די פראגע וועגן דער אנטשטייאונג און צוזאמענשטעל פון ספר.

צווייפעל, אליעזר צבי (1815 — 1888), שריפטשטעלער; זיין הויפטווערק, וואס שטעלט אים אוועק אין דער ערשטער ריי פון היסטאריקער און פארשער, איז זיין „שלום על ישראל״ (3 בענדער), אין וועלכן ער האט דער ערשטער פון די משכילים געוואגט צו פארטיידיקן חסידות, אנווייזנדיק אויף דער שיינקייט און אינערלעכקייט פון דער חסידישער באוועגונג, צונויפנעמענדיק פיל דברי תורה פון אלטע חסידישע ספרים; אונטער דעם איינפלוס פון צווייפעל איז אנטשטאנען דער נעא־חסידיזם, די נייחסידישע באוועגונג אין דער העברעאישער און יידישער ליטעראטור (פרץ, בערדיטשעווסקי, צייטלין, שטיינבערג, הארארעצקי און אנדערע). זיין צווייטוויכטיק ווערק איז דער „סניגור״, אן אפהאנדלונג איפער דעם תלמוד און זיין שטעלונג צו פארשידענע לעבנס־דערשיינונגען און געזעלשאפטלעכע פראגן. ער האט אויך געשריבן אנדערע קלענערע ספרים ווי אויך עטלעכע זאכן אין יידיש.

צום גדליה תענית דעם 3טן טאג אין תשרי, צומארגנס נאך ראש השנה; זע זוכווארט „גדליה בן אחיקם״.

צונץ, יום־טוב ליפמאן, לעאפאלד (1794 — 1886 אין בערלין);

באדייטנדסטער געלערנטער פון חכמת ישראל אין 19טן יארהונדערט, איינער פון די שאפער פון דער יידישער וויסנשאפט אין איר מאדערנעם וויסנשאפטלעכן כאראקטער; געוועז א געוויסע צייט פרעדיקער, לייטער פון דער קהלה־שולע אין בערלין; צוזאמען מיט היינע און גאנז געגרינדעט דעם ערשטן „פאראיין פיר וויסענשאפט אונד קולטור דעס יודענטומס". די ביכער פון צונץ זענען פונדאמענטאלע ווערק פון חכמת ישראל. — זיין הויפט־ווערק איז „די סינאגאגאלע פאעזיע פון מיטלאלטער", אין וועלכן ער גיט א גרינטלעכע פארשונג איבער די פיוטים און פיטנים פון די פארשידנסטע סדורים און מחזורים; דאס צווייטע וויכטיקע ווערק איז „גאטעסדינסטליכע פארטרעגע דער יודען" (איבערזעצט אין העברעאיש „ספר הדרשות"); דאס איז א גרינטלעכע און אויספירלעכע פארשונג איבער אלע מדרשים. און צונץ באווייזט, אז די מדרשים זענען זאמלונגען פון דרשות וואס זענען געווען איינגעפירט ביי יידן אין די שולן אין שבתים, ימים טובים און אנדערע פייערלעכע טעג. זייער וויכטיק זענען אויך זיינע ווערק „ריטוס" (איבער די פארשידענע מנהגים און נוסחאות פון דאווענען), „צור געשיכטע אונד ליטעראטור", „יידישע נעמען", „די יארצייטן פון יידישע גדולים" („מאנאטסטאגע"), „רש"י", „עטוואס איבער די רבנישע ליטעראטור", „צייט־טאוול איבער תנ"ך", „איבער די יידישע שבועה", „יידישע סטאטיסטיק" און אנדערע. ער האט אויך רעדאגירט „די צייטשריפט פיר וויסענשאפט דעס יודענטומס"; אין העברעאיש האט ער געשריבן נאר עטלעכע מאמרים, צווישן זיי די הקדמה צו קראכמאלס „מורה נבוכי הזמן". ער האט אויך געשריבן איבער דער אנטשטייאונג פון דער יידישער שפראך. אין קאמף צווישן די רעפארמער און דער ארטאדאקסיע איז צונץ געווען קעגן דער עקסטרעמער רעפארם, און דאס האט געפירט צו א מחלוקה צווישן אים און גייגער. — זע רייזנס לעקסיקאן, זוכווארט „צונץ".

צור זע „פעניציע".

צידון זע „פעניציע".

ציון נאמען פון א בארג אין ירושלים (הר ציון), הויך לערך 770 מעטער איבער דעם ים־שפיגל, ציט זיך פון שער יפו ביז צום שער ציון; אמאל איז דארט געשטאנען די פעסטונג „מצודת ציון" פון די יבוסים, וואס איז איינגענומען געווארן דורך דוד המלך (שמואל ב' ה'); „ציון" איז געווארן אין תנ"ך און אויך אין דער גמרא און מדרש און אין די תפלות און אין דער העברעאישער פאעזיע אין מיטלאלטער, דער סימבאל פון ירושלים און ארץ־ישראל און די בענקשאפט פון יידישן פאלק צו גאולה („דרכי ציון", איכה א' און אנדערע תנ"ך־ערטער); די לידער פון רבי יהודה הלוי, באזעלט מיט בענקשאפט צו ארץ־ישראל, און צו גאולה, ווערן אנגערופן די „ציוניאדן", און דאס בארימטסטע פון זיי איז „ציון הלא תשאלי". אויך די נייע באוועגונגען אויפצובויען ארץ־ישראל איז באצייכנט געווארן מיט ציון („חבת ציון", „ציוניזם").

ציוניזם נאמען פון דער באוועגונג אויפצובויען ארץ־ישראל אלס נאציאנאלע היים פאר דעם יידישן פאלק און צו באזעצן דארט די מעגלעכסט גרעסטע צאל יידן. די בענקשאפט און דאס שטרעבן אויפצובויען א"י איז זייער אלט אין דער יידישער געשיכטע, אזוי אלט ווי ס'איז דער גלות. באלד נאכדעם ווי

רוים האט חרוב געמאכט ירושלים אין יאר
70 און פארניכטעט פולשטענדיק די יידי־
שע זעלבסטשטענדיקייט אין ארץ־ישראל
זענען שוין געווען ביי יידן שטרעמונגען
פון אזעלכע וואס האבן זיך נישט צו־
פרידנגעשטעלט מיט האפן אויף דער
וואונדערלעכער גאולה דורך א וואונדער־
משיח, וואס וועט קומען דורך ניסים,
נאר האבן געהאלטן, אז די יידן דארפן
אליין זיך באפרייען און ווערן צוריק די
הערשער פון לאנד. די דאזיקע שטרע־
מונגען האבן געפירט צו די אויפשטאנדן
פון בר כוכבא און אנדערע, און שפע־
טער אין דער לאנגער צייט פון גלות צו
די באוועגונגען פון די אזוי־גערופענע
„פאלשע משיחים" (די וויכטיקסטע דוד
אלרואי, דוד הראובני, שבתי צבי, זע זוכ־
ווארט „משיחים"), און צוליב די שרעק־
לעכע צרות, און אנטוישונגען וואס די
דאזיקע באוועגונגען האבן געבראכט, איז
ביי א גרויסן טייל יידן אנטשטאנען א
פארקערטער אנטשלוס, וואס האט זיך
אויסגעדריקט אין דעם „שלא ידחקו את
הקץ" (כתובות קי"א), נישט אונטער־
נעמען מער קיינע פראקטישע שריט, נאר
די האפענונגען אויסדריקען אין תפילות.
אבער גלייכצייטיק איז געווען שטענדיק
די בענקשאפט צו באזעצן זיך אין ארץ־
ישראל, און שטענדיק זענען געווען „עו־
לים" קיין ארץ־ישראל, און פון די גלות־
לענדער האט מען געשיקט געלט זיי
אויסצוהאלטן. ערשט אין דער נייער
צייט אין 18טן און 19טן יארהונדערט
(און אפילו פריער) האבן גרויסע פער־
זענלעכקייטן, יידישע און נישט יידישע
(נאפאלעאן, אליפאנט און אנדערע), זיך
ארומגעטראגן מיט פלענער צוריק צו באַ־
זעצן יידן אין ארץ־ישראל און שאפן
פאר זיי דארט א יידישע אויטאנאמע
נאציאנאלע היים. אויך אין פיל יידישע
קרייזן זענען אין 19טן יארהונדערט
אנטשטאנען, אומאפהענגיק איינע פון די
אנדערע, באוועגונגען צו באזעצן יידן אין
ארץ־ישראל, באוועגונגען, וואס זענען
באקאנט מיט'ן נאמען „חבת ציון": אין
ענגלאנד, דייטשלאנד, רוסלאנד, עסט־
רייך און אנדערע לענדער, און זיי האבן
זיך פאראייניקט אין דער קאטאוויצער
אסיפה (זע זוכווארט „חובבי ציון"). —
דער אפיציעלער אויפטריט פון דער באַ־
וועגונג, וואס מיר רופן „ציוניזם", האט
זיך אנגעהויבן מיט דער דערעפענונג פון
ציוניסטישן קאנגרעס אין באזל דעם
29טן אויגוסט 1897 דורך דר. טעאדאר
הערצל, דעם גרינדער פון דער אלוועלט־
לעכער ציוניסטישער ארגאניזאציע. דר.
הערצל איז געקומען צום ציוניסטישן גע־
דאנק נישט אזוי ווייט פון די ראמאנ־
טיש־נאציאנאלע געפילס־מאטיוון פון
גאולה, נאר מער פון דער טיפער אנא־
ליזע פון דער יידישער לאגע אין די גלות־
לענדער און דעם אנטיסעמיטיזם, וועלכן
הערצל האט באטראכט (אין זיין „יודענ־
שטאט") אלס אומפארמיידלעך אזוי
לאנג ווי יידן וועלן נישט האבן אן איי־
גענע נאציאנאלע היים אין אן אייגן
לאנד. אויף דעם 1טן ציוניסטישן קאנ־
גרעס איז געלעגט געווארן דער יסוד
פארן אפיציעלן ציוניזם; עס איז אנגע־
נומען געווארן דער „באזעלער פראָ־
גראם" וואס זאגט, אז „דער ציוניזם
שטרעבט צו שאפן אן עפנטלעך־רעכטלעך
געזיכערטע היים פארן יידישן פאלק אין
ארץ־ישראל". מיטגליד פון דער ארגא־
ניזאציע איז יעדער איד, וואס איז אלט
18 יאר, און וואס קויפט א שקל. דער
קאנגרעס ווערט צונויפגערופן יעדעס
2טע יאר און באשטייט פון דעלעגאטן
וועלכע ווערן דערוויילט דורך די שקלים־
קויפער, (איצט דערוויילן איין דעלעגאט
יעדע 3,000 שקלים קויפער, און אין ארץ־
ישראל יעדע 1,500). דער קאנגרעס
דערוויילט אן אקציאנס־קאמיטעט און אן
עקזעקוטיווע מיט א פרעזידענט (איצט

איז פּרעזידענט פּראָפעסאָר חיים ווייצמאַן). אין די ערשטע צייטן (ביז אינמיטן דער וועלט־מלחמה פון 1914 — 1918) האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע נישט געקאָנט אַנטוויקלען איר ריכטיקע פּאָליטישע אַרבעט צוליב די פּאָליטישע אומשטענדן אין דער וועלט. עס זענען פאָרגעקומען חלוקי דעות און קאַמפן אין דער אָרגאַניזאַציע זעלבסט; צוערשט די שפּאַלטונג פון די טעריטאָריאַליסטן (מיט זאַנגוויל אין דער שפּיץ), וואָס האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף אָננעמען אַן אַנדער לאַנד אַנשטאָט ארץ־ישראל, ווייל אַלע האָפענונגען צו באַקומען פון טערקיי (צו וועמען ארץ־ישראל האָט דעמאָלט געהערט) דעם „טשאַרטער" צו באַזעצן יידן האָבן זיך אַרויסגעוויזן אַלס אילוזיע. נאָכן טויט פון דר. הערצל איז געווען דער קאַמף צווישן די „פּראַקטישע" ציוניסטן און די „פּאָליטישע". די „פּראַקטישע" מיט מנחם אוסישקין אין דער שפּיץ האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף העלפן גרינדן קאָלאָניעס אין ארץ־ישראל אפילו מען האָט נישט קיין פּאָליטיש געזיכערטן טשאַרטער. ערשט אין יאָהר 1917, ווען די ענגלישע רעגירונג האָט דורך איהר אויסער־מיניסטער, לאָרד באַלפור, געשיקט צום יידישן פאָלק די באַרימטע „באַלפור דעקלאַראַציע" (זע זוכוואָרט „באַלפור"), אַז זי וועט מיטהעלפן שאַפן פאַר דעם יידישן פאָלק אַ נאַציאָנאַלע היים אין ארץ־ישראל, איז דער ציוניזם געוואָרן אָפיציעל אַנערקענט. שפּעטער איז דער ציוניזם אַנערקענט געוואָרן דורך דעם אינטערנאַציאָנאַלן אָפּמאַך אין סאַן רעמאָ (1920), און ארץ־ישראל איז געוואָרן אַ מאַנדאַט־לאַנד מצד דעם פעלקער־בונד אונטער דער פאַרוואַלטונג פון דער בריטישער אימפּעריע אויפצובויען די נאַציאָנאַל־יידישע היים אין זין פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע. פון דעמאָלט האָט זיך אויך אָנגעהויבן אויף אַ ברייטן שטח און אין אַ גרויסן מאַסשטאַב די פאַרווירקלעכונג פון ציוניזם, אַ גרויסע עליה פון יידן, אויפבוי פון קאָלאָניעס, שטעט, פאַבריקאַציע, לאַנדווירטשאַפט, שולן, אוניווערסיטעט (וועגן דעם אַלעם זע אין זוכוואָרט „ארץ־ישראל") און היינט געפינען זיך אין ארץ־ישראל איבער אַ האַלבן מיליאָן יידן, אַנשטאָט לערך 70 טויזנט, וואָס האָבן זיך געפונען אין 1918. גרויסע קאַמפן זענען פאָרגעקומען און קומען נאָך איצט פאָר אַרום דער באַלפור־דעקלאַראַציע סיי מצד ניט־יידן, סיי מצד יידן. די נישט־יידן, די אַראַבישע וועלט, באַקעמפט איבערהויפּט די גאַנצע אידייע פון ציוניזם, און דאָס האָט געפירט צו די שחיטות אין די יאָרן 1920־1921, נאָכער 1929, דערנאָך צו די געשעענישן 1936 ביז 1939. די דאָזיקע אַראַבישע באַקעמפער פון ציוניזם האָבן אויך מיטהעלפער אין טייל ענגלישע קרייזן; און פון צייט צו צייט קומען צו פון דער ענגלישער רעגירונג „פּירושים" צו דער באַלפור־דעקלאַראַציע (ווייס־בוך), וואָס באַגרענעצן די רעכט פון אויפבוי פון אַ יידישער נאַציאָנאַלער היים אין ארץ־ישראל. פון דער צווייטער זייט זענען ווידער קעגן דעם מינימום־ציוניזם פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע די רעוויזיאָניסטן (זע זוכוואָרט „רעוויזיאָניזם") מיט דעם (ניט־לאַנג פאַרשטאָרבענעם) זאב זשאַבאָטינסקי אין דער שפּיץ, וועלכע פאַרלאַנגען אַ יידישע מלוכה אין ביידע זייטן ירדן, אַ פאַרסירנדע קאָלאָניזאַציע־פּאָליטיק יידישע 'אַרמיי. אין 1937 איז אויך אַנטשטאַנען דורך טייל ענגלענדער (געשטיצט דורך טייל פירנדע ציוניסטישע קרייזן) דער פּלאַן וועגן טיילן ארץ־ישראל („חלוקה") און שאַפן אין דעם טייל ביים ים און אין עמק יזרעאל אַ יידישע מלוכה. דערווייל איז אויסגעבראָכן די

צווייטע וועלט־מלחמה, אין סעפטעמבער 1939, און איטאליע און דייטשלאנד (מוסאליני און היטלער), וועלכע פירן די מלחמה קעגן ענגלאנד און דער בריטישער אימפעריע טרעטן ארויס גאר שארף קעגן ציוניזם און קעגן דעם גאנצן יידישן אויפבוי און ישוב. — וועגן די דערגרייכונגען אין ארץ־ישראל זע זוכווארט „ארץ־ישראל". דא וועלן מיר געבן וועגן דער אפיציעלער ליי‬טונג פון ציוניזם. זינט 1929 עקזיסטירט די יידישע אגענץ, וועלכע באשטייט פון א העלפט ציוניסטן און א העלפט נישט־ציוניסטן. דער אגענץ־ראט באשטייט פון 224 מיטגלידער, דער אדמיניסטראטיווער ראט פון 40 מיטגלידער, און די עקזעקוטיווע פון 8 מיטגלידער, אלץ העלפט ציוניסטן און א העלפט נישט־ציוניסטן; די ניט־ציוניסטן ווערן דערוויילט דורך פארשידענע ארגאניזאציעס. פון די עקזעקוטיווע מיטגלידער געפינען זיך טייל אין לאנדאן (אנצופירן מיט דער ארטיקער פאליטישער ארבעט) און דער גרעסטער טייל אין ירושלים; די ירושלימער מיטגלידער פירן אן מיט דער הויפט־ציוניסטישער ארבעט אין ארץ־ישראל (עליה, קאלאניזאציע, ארבעט, חנוך, וכדומה). די געלט־מיטלען ווערן געשאפן דורך דעם „קרן היסוד" און „קרן קיימת" (זע זוכווארטער „קרן היסוד" און „קרן קיימת"). אין דער אגענץ זענען פארטרעטן מצד די ציוניסטן די פארשידענע ציוניסטישע גרופירונגען „פועלי ציון", ראדיקאלן, אלגעמיינע, „מזרחי" (זינט 1935 זענען די רעוויזיאניסטן ארויס פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און דער אגענץ). די ציוניסטישע ארגאניזאציע האט אירע אפטיילונגען אין זייער פיל לענדער, פון וועלכע די שטארקסטע און איינפלוסרייכסטע איז די ארגאניזאציע אין די פאראייניקטע שטאטן פון אמעריקע. — זע די באזונדערע זוכווארטער „אחד העם", „ארץ־ישראל", „באלפור", „הסתדרות העובדים", „הערצל", „חובבי ציון", „עליה", „פועלי ציון", „קרן היסוד", „קרן קיימת". — וועגן ציוניזם זענען געשריבן געווארן פיל ביכער און אפהאנדלונגען; פון סאקאלאוו איז פאראן אין ענגליש א גרעסערע „געשיכטע פון ציוניזם"; ציטרון „לכסיקון ציוני"; דראיאנאוו „כתבים לתולדות חבת ציון"; די באריכטן פון די קאנגרעסן אנטהאלטן זייער ווערטפולע מאטעריאלן.

ציטערעכענונג ביי יידן איז איינגעפירט צו רעכענען די יארן לויט דער טראדיציאנעלער אנגענומענער צייט פון דער וועלט־שאפונג, „לבריאת העולם"; דאס הייסט אויך „ליצירה". עס ווערט אנגענומען, אז היינט (אין יאר 1943 ביז חודש תשרי) איז דאס יאר ה' אלפים תש"ג ליצירה, דאס 5,603טע יאר זינט די וועלט איז באשאפן געווארן. ווען מען שרייבט ארויס אינגאנצן „ה' תש"ג" רופט מען עס „לפרט גדול" (גרויסע באצייכענונג); ווען מען שרייבט נאר תש"ג, און מען לאזט ארויס די ה', רופט מען עס „לפרט קטן". ווען מען וויל וויסן דעם יידישן יאר אין פארגלייך מיט דעם אלגעמיין אנגענומענעם יאר (צו דער געבורט פון קריסטוס) איז גענוג צוצולייגן צום יידישן פרט קטן 1240 און מען באקומט דאס אלגעמיינע יאר. למשל צו תש"ג אלזא 603 לייגט מען צו 1240 באקומט מען 1943; פארקערט, ווען מען וויל באקומען דאס יידישע יאר פון קריסטלעכן, נעמט מען אראפ 1240 און מען באקומט דאס יידישע יאר. א אויסנאם זענען נאר די מאנאטן פון יידישן ראש השנה ביזן 1טן יאנואר, ווייל אין יידישן יאר־רעכענונג איז עס שוין א ניי יאר, און אין קריסטלעכן איז עס נאך דאס אלטע יאר; דאס יידישע יאר הויבט

זיך אַז ראש השנה (ראש חודש תשרי) און דאָס קריסטלעכע דעם 1טן יאַנואַר. — ווי אַ ריי געלערנטע, יידישע כראָנאָלאָגיע־פֿאָרשער, און באַזונדערס דער באַדייטנדסטער כראָנאָלאָגיע־פֿאָרשער, רבי חיים יחיאל באָרנשטיין, ווייזן אָן, איז די דאָזיקע צייטרעכענונג ביי יידן לבריאת העולם נישט געווען די איינציקע צייט־רעכענונג, און די אַמאָליקע צייטן זענען געווען ביי יידן פֿאַרשידענע מעטאָדן צו ציילן די צייט, פֿאַרשידענע „עראַס“, אָדער ווי מען האָט עס גערופֿן אַמאָל „מנין שנים“, ציילן די יאָרן, און אויך „תאריכים“. אין דער משנה גטין פרק ח׳ ווערן דערמאָנט די צייטרעכענונג „לבנין הבית“, „לחורבן הבית“, „למלכות יון“ (זינט דאָס בית המקדש איז געבויט געוואָרן, זינט דאָס בית המקדש איז חרוב געוואָרן, זינט עס איז געגרינדעט געוואָרן די סיריש־גריכישע מלוכה); אין עבודה זרה ט׳ און י׳ ווערן שוין דערמאָנט „לבריאת עולם“, „ליציאת מצרים“ (זינט יידן זענען אַרויס פֿון מצרים, די דאָזיקע צייטרעכענונג איז פֿאַראַן שוין אין מלכים א׳ ו׳), און די גמרא זאָגט, אַז „בגולה אין מונין אלא למלכי יונים בלבד“, אַז אין בבל האָט מען געציילט נאָר לויט די „מלכי יונים“. די דאָזיקע ציילונג „למלכי יונים“ האָט מען גערופֿן שפּעטער „לשטרות“, ווייל אַלע וועקסלען און דאָקומענטן האָט מען דאַטירט לויט דעם, און אין די דאָקומענטן פֿון די גאונים און אַנדערע ספרים ווערט דערמאָנט הויפּטזעכלעך די דאָזיקע צייטרעכענונג „לשטרות“. דאָס 1טע יאָר לשטרות איז 312 יאָר פֿאַר דער געוויינלעכער קריסטלעכער צייטרעכענונג (די גרינדונג פֿון דער גריכישער סירישער אימפּעריע). ראַפּאַפּאָרט אין „ערך מלין“, זוכוואָרט „אלכסנדר“ ווייזט אָן, אַז אויך אין דעם „לשטרות“ זענען געווען פֿאַרשידנקייטן, טייל האָבן גאָר גערעכנט פֿון 311, און אין די יידישע ספרים זענען צוליב דעם פֿאַראַן סתירות וועגן וויכטיקע היסטאָרישע געשעענישן. — זע ראַפּאַפּאָרט אין „ערך מלין“ (זוכוואָרט „אלכסנדר“) און בורנשטיין „תאריכי ישראל“ אין זאמלבוך „התקופה“. — זע זוכווערטער „בית המקדש“, „חרבן“, „עזריה מן אדומים“, וועגן איינער פֿון די וויכטיקע מחלוקות אין יידישער צייטרעכענונג.

צייטלין, הלל (1872 אין מאָהילעוו), בעת אויסברוך פֿון מלחמה 1939 געווען אין וואַרשע; העברעאישער און יידישער רעליגיעזער שריפֿטשטעלער, פּובליציסט, פֿאָרשער פֿון קבלה און חסידות, עסייאיסט; געשריבן „הטוב והרע“ (איבער די פֿילאָזאָפֿישע שיטות פֿון אָפּטימיזם און פּעסימיזם, היסטאָרישע אָפּהאַנדלונג), „קדמות הזוהר“ (צו באַווייזן, אַז דער זהר שטאַמט פֿון עלטערע צייטן, פֿאַרעפֿנטלעכט אין „התקופה“), „מתהומות הספק והיאוש“ (איבער פֿילאָזאָפֿישן אַנטי־ראַציאָנאַליזם, אויך אין „התקופה“), החסידות, אלף בית פֿון יידנטום, „ר׳ נחמן מברצלב“, „ברוך שפּינאָזה“, „בריוועלעך צו דער יידישער יוגנט“. אין אַפּריל 1943 זענען אָנגעקומען ידיעות פֿון פּוילן, אַז ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די היטלעריסטישע מערדער אין וואַרשע, אין געטאָ.

ציגבערג, ישראל (געבוירן 1873), איצט אין רוסלאַנד; שטודירט כעמיע; זינט 1900 פֿאַרנומען מיט פֿאָרשונגען אין געשיכטע און ליטעראַטור; רעדאַקטאָר פֿון „יידישער וועלט“ אין ווילנע, „פּערעזשיטאָע“, „העבר“; באַקאַנט איז זיין הויפּט־ווערק אין יידיש, „געשיכטע פֿון ליטעראַטור ביי יידן“, אין וועלכן ער גייט דורך די געשיכטע פֿון אַלע

שריפט־דערשיינונגען און גייסטיקע שטרעמונגען און באוועגונגען אין יידישן לעבן פון 10טן יאָרהונדערט ביז דער נייער צייט. — זע רייזנס „לעקסיקאָן". לעצטנס זענען געווען קלאַנגען, אַז ער איז געשטאָרבן.

ציצית אין חומש במדבר ט"ו ווערט אָנגעזאָגט די מצוה צו טראָגן ציצית (אַריינגעצויגענע פעדעם) אויף די עקן פון אַ מלבוש. רעליגיעזע יידן טראָגן דעריבער שטענדיק אַ טלית קטן, אין וועלכן עס זענען אַריינגעצויגן אין די 4 עקן ציצית. פרויען זענען פטור פון ציצית, ווייל בײַנאַכט דאַרף מען קיין ציצית נישט טראָגן, און עס איז דעריבער אַ „מצות עשה שהזמן גרמא" (זע זוכוואָרט „פרויען"). צום דאַווענען אינדערפרי טוט מען אָן אַ טלית מיט ציצית; מען מאַכט די ברכה „להתעטף בציצית". גאָר אַמאָל איז אין די ציצית געווען אַ בלויער פאָדעם „תכלת" (חומש במדבר ט"ו), און די באַפאַרבונג אויף בלוי איז פאָרגעקומען דורך דעם בלוט פון אַ ווערעמל „חלזון". נאָר שפּעטער, אין דער לעצטער צייט פון די אמוראים, האָט מען דעם חלזון נישט געקראָגן, און מען האָט אָנגעהויבן טראָגן ציצית אָן דעם בלויען פאָדעם. דער ראַדזינער רבי, רבי גרשון העניך ליינער (זע „ליינער") האָט דערקלערט, אַז ער האָט יאָ געפונען דעם חלזון, און זיינע חסידים אין פוילן טראָגן דעם בלויען פאָדעם. — אין דער גמרא ווערט די מצוה פון ציצית זייער הויך געהאַלטן, און די גמרא נדרים כ"ה זאָגט, אַז די מצוה פון ציצית איז אַזוי גרויס ווי אַלע אַנדערע מצוות צוזאַמען. אין די שפּעטערע יידישע פאָלקס־גלויבונגען איז געווען דער גלויבן, אַז ווען בײַ איינעם איז אַ ציצה פסול, קאָנען איבער אים האָבן שליטה שדים און דבוקים.—זע „טלית".

צלם דאָס וואָרט „צלם" איז אין העברעאיש דער טייטש „געשטאַלט" („בצלם אלהים", בראשית א'). דערפון איז געוואָרן אויך „צלם" אַלס באַצייכענונג פאַר בילדער פון אָפּגעטער (במדבר ל"ג „צלמי מסכתם", און אַנדערע ערטער פון תנ"ך). אין דער משנה עבודה זרה פרק „כל הצלמים" ווערט „צלם" שוין באַטראַכט אַלס אָפּגאָט; אין יידיש און שפּעטערן העברעאיש איז „צלם" געוואָרן די באַצייכענונג פאַר'ן קריסטלעכן „קרייץ" (צלב שתי וערב), און עס איז געוואָרן דערפון אויך דאָס צייטוואָרט „צלמ'ן זיך", דאָס הייסט מאַכן מיט דער האַנט דעם „קרייץ־צייכן".

צלפחד אין חומש (במדבר כ"ז) ווערט דערציילט וועגן איינעם צלפחד, וואָס איז געשטאָרבן אין מדבר נישט איבערלאָזנדיק קיין זון, נאָר טעכטער, די בנות צלפחד, און משה רבנו האָט איינגעאָרדנט די פראַגע וועגן זייער ירושה.

צמצום זע „קבלה".

צניעות געהאַלטן באַשיידן, אָפּגעשיידט פון נישט־שיינע זאַכן און מידות, באַזונדערס פון זנות; צניעות ווערט באַטראַכט אין די יידישע רעליגיעזע ספרים, אָנהויבנדיק פון תנ"ך (משלי י"א), תלמוד ביז די לעצטע ספרי מוסר, אַלס אַ זייער גוטע מידה; עס ווייזט אויס, אַז אין די אַלטע צייטן זענען אפילו געווען באַזונדערע גרופּן יידן מיטן נאָמען „צנועים" (משנה מעשר שני פרק ה' און אַנדערע ערטער), און טייל געלערנטע דענקען, אַז דאָס זענען די „איסיים" („עסנאַי" פון וואָרט „צנעא"). איינע פון די מידות וואָס דער נביא מיכה ו' פאַרלאַנגט פון מענטש איז „הצנע לכת עם ה' אלהיך". — אין די מוסר ספרים

ווערט געוויינלעך דאָס וואָרט צניעות אָנגעווענדט אויף זײַן אָפּגעשיידט פון יעדער זאַך, וואָס קאָן דערוועקן צו זנות, און יידישע פרויען ווערן געריהמט דורך זייער צנועות. און עס איז אויך דער טיטל פאַר אַ יידישער פרוי ,,האשה הצנועה''.

צעדערבוים, אלכסנדר (1816 אין זאַמאָשטש — 1893 אין פעטערבורג); רעדאַקטאָר פון ,,המליץ'' (אונטערגעשריבן זיך אויך ,,ארז'') און אויך פון ,,אידישעם פאָלקסבלאַט''; כּלל טוער פון יידן אין רוסלאַנד;

צענזור די צענזור אויף ספרים, ספּעציעל אויף דעם תלמוד, איז איינגעפירט געוואָרן דאָס ערשטע מאָל אין 16טן יאָרהונדערט, אונטער דעם איינפלוס פון די באַשולדיקונגען, אַז דער תלמוד און אַנדערע העבּרעאישע ספרים אַנטהאַלטן ווערטער קעגן קריסטנטום. מען האָט גערופן די צענזור ,,זקוק''; די צענזור אויף תלמוד איז דאָס ערשטע מאָל איינגעפירט געוואָרן אין יאָר 1578, ווען עס איז דערשינען דאָס ערשטע מאָל דער ,,צענזורירטער'' תלמוד פון וועלכן עס זענען באַזייטיקט געוואָרן אַלע ערטער וועגן ישו הנוצרי, געענדערט דאָס וואָרט ,,גוי'' אויף ,,כותי'' וכדומה. אין 1596 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך די צענזאָרן אַ ,,ספר הזקוק'' מיט כּללים פאַר צענזאָרן (דערשינען פון כתב יד אין ,,צייטשריפט פיר אידישער ביבּליאָגראַפיע'' 1862). אַ גרויסע באַדייטונג האָט אויך געהאַט די צענזור אין רוסלאַנד, באַזונדערס אין 19טן יאָרהונדערט אויף ווערק פון דער נײַ־העבּרעאישער און יידישער ליטעראַטור. אַזוי, למשל, האָט ביאַליק געמוזט אַ נאָמען געבן זײַן ,,בעיר ההרגה'' (נאָכן קישענעווער פּאָגראָם) ,,משא נמירוב''. — זע רפאל נטע ראַבּינאָוויטש ,,מאמר על הדפסת התלמוד'', בערלינער, ,,צענזור און קאָנפיסקאַציאָן העבּרעאישען ביכער''.

צער בעלי חיים אין דער גמרא און מדרש ווערן געבּראַכט דינים און דברי מוסר וועגן צער בעלי חיים, וועגן נישט פּייניקן אַ לעבּעדיק באַשעפעניש; שוין אין חומש דברים כ"ה איז פאַראַן דער פאַרבאָט פון ,,לא תחסום שור בדישו'', מען טאָר נישט פאַרמאַכן דאָס מויל פון אַן אָקס, ווען ער דרעשט תבואה, נאָר מען זאָל אים לאָזן עסן פון דער תבואה, ווי אויך די מצוה פון ,,שלוח הקן'', נישט נעמען די מוטער און די קינדער פון אַ פויגל־נעסט (דברים כ"ב). אין משלי י"ב ווערט געזאָגט ,יודע צדיק נפש בהמתו ורחמי רשעים אכזרי''. אין דער גמרא בבא מציעא ל"ב ווערט געזאָגט, אַז ,,צער בעלי חיים איז מדאורייתא'', דאָס הייסט, אַז שוין די תורה האָט פאַרבאָטן צו פּייניקן לעבּעדיקע באַשעפענישן. אין דער אגדה און מדרש (בבא מציעא פ"ה, שמות רבה ל"א און אַנדערע ערטער) ווערן געבּראַכט ספּורים וועגן דער מצוה פון דער בעלי חיים.

צפּורה די טאָכטער פון יתרו כהן מדין, ווייב פון משה רבנו (שמות ב').

צפּורי נאָמען פון אַלטער שטאָט אין ארץ־ישראל, אין גליל; די גמרא מגילה ו' זאָגט, אַז זי איז געבּויט געוואָרן אויפן אָרט פון דער שטאָט קטרון (יהושע י"ט); ווערט דערמאָנט אין דער גמרא און אויך אין די ביכער פון פלאַוויוס; געפינט זיך אויף אַ באַרג; די גריכן און רוימער האָבן איר גערופן ,,דיא־צעזאַרעאַ''; אַ לענגערע צייט איז דאָרט געוועזן רבי יהודה הנשיא דער מסדר פון דער משנה, וועלכער איז דאָרט געשטאָרבן; דאָרט איז אַ געוויסע צייט

געווען אויך די סנהדרין; איצט איז עס אַן אַראַבּיש דאָרף „סעפאַריא", נישט ווייט פון נצרת.

צפניה נאָמען פון נביא און פון ספר נביאות פון זעלבּן נביא, דאָס 9טע ספר פון תרי עשר. באַלד אין אָנהויב פון ספר צפניה ווערט געזאָגט אַז ער איז געווען דער זון פון „כושי בן גדליה בן אמריה בן חזקיה" אין דער צייט פון יאשיה מלך יהודה (אין 7טן יאָרהונ־דערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרע־כענונג). דאָס ספר אַנטהאַלט 3 פּרקים, שטראָף נבואות אויף יהודה פאַר דער זינד פון געצנדינסט, ווי אויך אויף אַ ריי פעלקער, פּלשתים, מואב, עמון, אשור און איר הויפּטשטאָט נִנוה, אויף וועמענס מפּלה ער זאָגט נביאות. צום סוף פון ספר זענען פאַראַן נביאות וועגן דער גאולה פון יידישן פאָלק און דעם קבוץ גליות. אין צפניה איז אויך פאַראַן אויסגעדריקט דער אוניווערסאַלער משיח־געדאַנק וועגן דער ברידערשאַפט פון פעלקער „כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה, לקרוא כולם בשם ה' לעבדו שכם אחד".

צפת הויפּטשטאָט אין גליל עליון, לערך 9,000 איינוואוינער, מייסטנס אַראַבער, צווישן זיי לערך 2,500 יידן. אין תנ"ך און גמרא ווערט די שטאָט צפת נישט דערמאָנט („צפת" אין ספר שופטים א' איז געווען אין יהודה); לויט טייל מיינונגען זאָל דאָס האָבּן געווען די אַלטע פעסטונג־שטאָט יודפת. פלאַ־וויוס דערמאָנט אַ שטאָט „סעף" אין גליל, און טייל דענקען, אַז דאָס איז צפת. קלאָר איז עס נישט. אין דער קינה „איכה ישבה חבצלת השרון" (וואָס איז באַ־גרינדעט אויף אַן אַלטער ברייתא) ווערט יאָ דערמאָנט צפת. אין די ערשטע מי־טלאַלטערלעכע זכרונות הייסט זי „סע־פעט", אָדער „סעפעט". אַ גרויסער יידישער ישוב האָט זיך געשאַפן נאָכן גרוש שפּאַניע, אין 16טן יאָרהונדערט; אין צפת האָבּן זיך באַזעצט די מקובלים מיט רבי יצחק לוריא (אר"י), און די לומדים מיט רבי יוסף קארו (מחבר פון שלחן ערוך); צפת איז געוואָרן אַ צענ־טער פון תורה און קבלה; פון דעמאָלט אָן איז צפת געוואָרן איינע פון די 4 הייליקע שטעט (ירושלים, חברון, טבריה, צפת). דער יידישער ישוב איז עטלעכע מאָל חרוב געוואָרן צוליב אָנפאַלן פון דרוזן און צו־ליב ערדציטערנישן; אָבּער ער איז ווי־דער באַנייט געוואָרן. נישט ווייט פון צפת געפינט זיך מירון מיט דעם קבר פון ר' שמעון בן יוחאי. אין צפת גע־פינען זיך אַלטע קברים, און לויט דער טראַדיציע זענען דאָרט פאַראַן קברים פון תנאים (רבי יהושע, ר' פינחס בן יאיר און אַנדערע).

צרופים זע „קבלה".

צרעת זע „מצורע".

צרפת זע „פראַנקרייך".

ק

ק (קוף) דאָס 19טע אות אין יידישן און העבּרעאישן אלף־בית; אַלס צאָל האָט עס די באַדייטונג פון 100.

קאַהאַן, אַבּרהם (אַבּ.), געבּוירן 1860 אין רוסלאַנד; שריפטשטעלער, רע־דאַקטאָר און סאָציאַליסטישער אַרבּע־טער פירער אין אַמעריקע, און זינט 1903 דער שעף־רעדאַקטאָר פון דער גרעסטער יידישער טאָג־צייטונג „פאָר־ווערטס", וועלכע איז אונטער קאַהאַנס פירונג געוואָרן איינע פון די אָנגעזעענ־סטע יידישע אינסטיטוציעס אין אַמע־ריקע; אין 1925 און 1929 האָט קאַהאַן באַזוכט ארץ־ישראל און איז געוואָרן אַ סימפּאַטיקער פון דער יידישער אויפבּוי־אַרבּעט אין ארץ־ישראל. — קאַהאַן איז איינער פון די אָנגעזעענסטע פירער אין דער אַלוועלטלעכער סאָציאַליסטישער באַוועגונג, און ער געהערט צו דער מע־סיקער ריכטונג אין סאָציאַליזם און באַ־קעמפט שטאַרק דעם קאָמוניזם. — קאַ־האַן האָט אין די צענדליקער יאָרן פון זיין זשורנאַליסטישער טעטיקייט פאַר־עפנטלעכט טויזנטער אַרטיקלען, פּאָלי־טישע, ליטעראַטור־קריטישע, באַאַרבּע־טונגען פון היסטאָרישע מאָמענטן, פע־ליעטאָנען, ווי אויך אַ ריי ביכער: „גע־שיכטע פון די פאַרייניקטע שטאַטן", „בּלעטער פון מיין לעבּן" (5 בענדער זכרונות) און אַנדערע ווערק.

קאַהוט, חנוך יהודה (אַלעק־סאַנדער), געבּוירן 1842 אין אונגאַרן, געשטאָרבּן 1894 אין ניו־יאָרק; רב, פאַר־שער פון חכמת ישראל; זיין הויפּט־ווערק איז דער „ערוך השלם", פאַר־פאָלקאָמטע אויסגאַבּע פון ערוך מיט פיל אייגענע צוגאַבּן, ווויסנשאַפטלעכע באַ־מערקונגען, גרויסער איינלייטונג, אין 8 בענדער, רייך באַאַרבּעטע פּראָזעלאָגיע פון דער גאַנצער תלמודישער ליטעראַ־טור (משנה, תוספתא, ספרי, ספרא, מכילתא, מדרשים). קאַהוט האָט אויך געשריבּן אין דייטש אַ אַרבּעט וועגן די מלאכים־נעמען בּיי יידן.

קאָהען, הערמאַן (1842 — 1918 אין דייטשלאַנד), פילאָזאָף, פּראָפעסאָר אין מאַרבּורג; באַגרינדער פון „נעאָ־קאַנ־טיאַניזם", געשאַפן די אַזוי־גערופענע „מאַרבּורגער שולע" אין פילאָזאָפיע; קאָהען האָט אויך געשריבּן אַ ריי ווערק און אָפּהאַנדלונגען וועגן יידנטום, און באַזונדערס וויכטיק איז זיין „רעליגיע פון פאַרנונפט פון יידנטום־קוואַלן"; פאַראַן פון אים „יידישע שריפטן", טייל פון זיי איבּערזעצט אין העבּרעאיש דורך וואָווי־סלאַווסקי.

קאָוונע זע „ליטע".

קאַווקאַז בּערגיקע פּראָווינץ צווישן שוואַרצן ים און דעם קאַספּישן ים, יידן בּיי 80 טויזנט; די קאַווקאַזער יידן גלויבּן, אַז זיי שטאַמען פון די עשרת השבטים; לויט אַנדערע מיינונגען שטאַ־מען זיי פון די כוזרים. טייל פון די דאָר־טיקע יידן האָבּן זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל, וואו מען רופט זיי די גרוזישע יידן. — זע כשדאַי, „שבטי יעקב ונצורי ישראל", טשאַרני, „ספר המסעות".

קאָזאַקן זע „ת"ח, גזרת".

קאָזשעניצער מגיד זע „ישראל, קאָזשעניצער מגיד".

קאָלומבּוס, קריסטאָף (1451 — 1505); וועגן אַנטדעקער פון אַמעריקע, וועמענס אָפּשטאַמונג איז איינגעהילט

אין אַ שלייער פון געהיימעניש, זענען פאַראַן מיינונגען, אַז ער האָט אָפּגעשטאַמט פון יידן, און אַז זיינע עלטערן, אַנוסים, האָבן געהאַט אויסגעוואַנדערט פון שפּאַניע קיין איטאַליע, און ערשט קאָלומבוס איז צוריק קיין שפּאַניע; זיין אָפּשטאַמונג זאָל זיין פון דער יידישער פאַמיליע „קאָלאָן" (קולון), וועלכע האָט אַרויסגעגעבן באַרימטע רבנים. יעדנפאַלס איז זיכער, אַז אין זיין אונטערנעמונג האָבן אים געהאָלפן רבי אברהם זכותא און אויך אַנוסים, און אויף זיין ערשטער אַנטדעקונגס־רייזע זענען מיט אים מיטגעפאָרן אַנוסים, צווישן זיי דער אַנוס לואיס דע טאָרעס, וועלכער האָט דער ערשטער באַטראָטן די נייַ אַנטדעקטע ערד. — זע קייזערלינגס „קאָלומבוס". — זע זוכווערטער „זכותא אַברהם", „אַמעריקאַ".

קאַלישער, צבי הירש

(1795 — 1874 אין טאָרן, פּרייסן), רב אין טאָרן (נישט נעמענדיק קיין געלט), תלמיד פון רבי עקיבא אייגער; דערוועקער צו ישוב ארץ־ישראל, געקומען וועגן דעם אין פאַרבינדונג מיט די יידישע נאָטאַבלען אין יענער צייט, קרעמיע, מאָנטעפיאָרע און אַנדערע, געגרינדעט אין פראַנקפורט די געזעלשאַפט „ישוב ארץ־ישראל"; דער ערשטער פרומער רב, וואָס האָט אַרויסגעזאָגט דעם געדאַנק, אַז יידן אַליין מוזן מיט דער הילף פון די מלוכות באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל אויף קאָלאָניעס; ער האָט אויך אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג (אין „שלום ירושלים"), אַז מען קאָן היינט מקריב זיין אין ירושלים קרבנות. זיינע מיינונגען האָבן געווירקט אויף העס, דעם מחבר פון „רוים און ירושלים". — זיין הויפּט־ספר איז „אמונה ישרה", רעליגיעזע פילאָזאָפיע, און דער דריטער טייל פון ספר „דרישת ציון" איז געווידמעט דער אידייע פון ישוב ארץ־ישראל; ער האָט אויך מחבר געווען הלכה־ספרים, „מאזנים למשפט" אויף חושן משפט, און אַנדערע; ער האָט אויך געשריבן אין „המגיד", „הלבנון". — זע ציטרונס „לכסיקון ציוני".

קאַלענדאַר

דער יידישער קאַלענדאַר („לוח") איז דער יסוד פון דער יידישער רעליגיעזער צייט־פעסטשטעלונג; לויט אים ווערן רעגולירט די יידישע וואָכן, חדשים, יאָרן, ימים־טובים און אַנדערע פייערלעכע טעג (בר־מצוה, יאָרצייטן). מיר וועלן דאָ געבן וועגן דער דאָזיקער צייט־פעסטשטעלונג. די יידן ציילן זייערע יאָרן זינט די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן („לבריאת עולם", „ליצירה"). היינט האָבן מיר ה' אלפים תש"ג, דאָס הייסט, 5,703 יאָר זינט דער וועלט־שאַפונג (וועגן דער דאָזיקער יאָרן־ציילונג זע זוכוואָרט „צייטרעכענונג"). דאָס יידישע יאָר, אויב עס איז אַ געוויינלעך יאָר, באַשטייט פון 12 לבנה־חדשים, און אויב אַ עבור־יאָר, פון 13 לבנה־חדשים. די חדשים זענען: תשרי, חשון, כסלו, טבת, שבט, אדר (אין אַ עבור־יאָר אויך אַ 2טן אדר, אדר שני), ניסן, אייר, סיון, תמוז, אב, אלול. דער חודש איז אַ לבנה־חודש, דאָס הייסט, זינט עס באַווייזט זיך די נייַע לבנה ביז עס באַווייזט זיך די קומענדע נייַע לבנה; דאָס באַווייזן זיך פון דער נייַער לבנה הייסט „מולד" (געבורט, די לבנה ווערט „געבוירן"). דער חודש דויערט, אַלזאָ, פון איין מולד ביז דעם צווייטן מולד. אָבער צוליב דעם וואָס פון איין מולד ביז צום צווייטן מולד זענען נישט פאַראַן פולע טעג, עס איז 29 טעג און 12 שעה און 793 טיילן פון אַ שעה (די שעה ווערט געטיילט אין 1080 חלקים, טיילן), און מען קאָן דאָך נישט אָנהויבן אַ נייעם חודש אין מיטן טאָג אָדער אין מיטן דער נאַכט, האָט מען איינגעאָרדנט, אַז טייל חדשים האָבן צו

30 טעג און טייל חדשים נאָר 29 טעג; די חדשים פון 30 טעג הייסן „מלא״ (פול), די חדשים פון 29 טעג הייסן „חסר״ (נישט פול). תשרי איז מלא, טבת חסר, שבט מלא, אדר חסר (אין פאַל פון אַן עבור־יאָר איז דער ערשטער אדר מלא און דער 2טער אדר חסר), ניסן מלא, אייר חסר, סיון מלא, תמוז חסר, אב מלא, אלול חסר. וואָס אַנבעלאַנגט די חדשים חשון און כסלו, זענען פאַראַן יאָרן, ווען די ביידע זענען מלא, און פאַראַן יאָרן ווען ביידע זענען חסר, און פאַראַן יאָרן ווען חשון איז חסר און כסלו איז מלא. ווען אַ חודש האָט 30 טעג, למשל תשרי האָט 30 טעג, האָט דער קומענדער חודש חשון 2 טעג ראש חודש, און דער ערשטער טאָג ראש־חודש איז אייגנטלעך נישט דער 1טער טאָג אין חשון, נאָר ער איז דער 30טער טאָג פון תשרי, אַן אויסנאַם זענען די 2 טעג ראש השנה, וועלכע געהערן ביידע צום חודש תשרי. דאָס דאָזיקע רעגולירן פון די 2 חדשים, חשון און כסלו, איז איינגעפירט געוואָרן צוליב דעם, וואָס מען מוז גאַנץ אָפט איבערוקן געוויסע ימים־טובים; למשל מען קאָן נישט דערלאָזן, אַז יום כפור זאָל אויספאַלן פרייטיק אָדער זונטיק; עס זענען פאַראַן נאָך אַנדערע סיבות דערצו, וואָס די חדשים חשון און כסלו זענען טיילמאָל מלא און טיילמאָל חסר. עס זענען פאַראַן נאָך אַנדערע כללים צו רעגולירן דאָס יאָר. אַזוי למשל רוקט מען טיילמאָל איבער ראש השנה און דאָס איבערוקן פון ראש השנה הייסט „דחייה״ (אָפּלייגן אויף שפּעטער״), און עס זענען פאַראַן אין דער רעגולירונג פון יידישן קאַלענדאַר 4 סיבות, פאַר די דאָזיקע דחיות. וואָס אַמבאַלאַנגט דאָס רעגולירן די עבור־יאָרן, איז די גאַנצע יידישע צייט פון דער וועלט־שאַפונג אָן איינגעטיילט אין „מחזורים״, יעדער מחזור האָט 19 יאָר, און עס איז איינגעפירט, אַז עבור־יאָרן זענען די יאָרן „גו״ח אדז״ט״ (דאָס 3טע יאָר פון מחזור, דאָס 6טע, 8טע, 11טע, 14טע, 17טע און 19טע). די עבור־יאָרן זענען איינגעפירט געוואָרן כדי אויסצוגלייכן דאָס לבנה־יאָר (12 לבנה־חדשים) וואָס האָט נאָר לערך 354 טעג, מיט דעם זון־יאָר, וואָס האָט לערך 365 טעג, כדי פּסח זאָל קאָנען אויספאַלן אין פרילינג. — וועגן עבור־יאָר זע זוכוואָרט „עבור־יאָר״. — די דאָזיקע לערע ווי אַזוי איינצואָרדענען דעם יידישן קאַלענדאַר, די חדשים פון מלא און חסר און די „דחיות״, די עבור־יאָרן, ווערט אָנגערופן „קידוש החודש״, און דער רמב״ם אין „משנה תורה״ גיט גענוי און אויספירלעך די דאָזיקע לערע. — אין די אַמאָליקע צייטן האָבן יידן נישט געהאַט קיין פעסטגעשטעלטן לוח ווען עס זאָל זיין ראש חודש; יעדן חודש האָט דער נשיא און דער סנהדרין פעסטגעשטעלט אין ירושלים און שפּעטער אין אַנדערע ערטער אין ארץ־ישראל, ווען ראש חודש דאַרף זיין, אויפ׳ן גרונט פון עדות, וואָס האָבן געזען די נייע לבנה. דאָס האָט געהייסן „על פּי ראייה״ (דורך זען). ערשט דער לעצטער נשיא אין ארץ־ישראל, הלל (אין די יאָרן 330 — 360) האָט פעסטגעשטעלט די כללים פון יידישן לוח, אַזוי, אַז פון דעמאָלט אָן איז אַלץ איינגעאָרדנט „על פּי חשבון״, לויט כללים פון אויסרעכענונגען. ווי עס האָבן באַוויזן די געלערנטע רבי חיים יחיאל באָרנשטיין (אין זיין „מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר״) און אַנדערע, זענען אויך שפּעטער ביי יידן געווען פאַרשידענע מיינונגען וועגן דעם, ווי אַזוי דער לוח דאַרף ווערן פעסטגעשטעלט. — אין דעם יידישן לוח ווערן געוויינלעך אָנגעגעבן אויך אַנדערע פּרטים, ווי די סדרות פון דער וואָך, ימים־טובים, תעניתים, טיילמאָל אויך די דינים ומנהגים

פון שול, ווי ווען מען זאָגט תחנון וכדומה. — וועגן דער געשיכטע פון יידישן קאַלענדאַר זע די מאמרים פון באַרנשטיין אין די זאַמלביכער „התקופה״; וועגן דעם אופן ווי אַזוי דער קאַלענדאַר ווערט צונויפגעשטעלט זע רבי ישראל ליפשיץ אין זיין פירוש אויף משניות „תפארת ישראל״ און מבוא צום סדר מועד; מאַסלאַנסקים „מעשה הלוחות״. — זע זוכווערטער „אדאם תקופה״, „חודש״, „עבור־יאָר״, „צייטרעכענונג״.

קאַנאַדע לאַנד אין צפון־אַמעריקע, דאָמיניאָן פון דער בריטישער אימפּעריע; אייגענע רעגירונג; אייגענעם פּאַרלאַמענט; אויף אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון לערך 12 מיליאָן וואוינען אין קאַנאַדע לערך 170 טויזנט יידן, דער גרעסטער טייל פון זיי אין מאָנטרעאַל (63 טויזנט), טאָראָנטאָ (57 טויזנט), וויניפּעג (17 טויזנט), אָטאַוואַ (4 טויזנט), האַמילטאָן (3,000), ווינדזאָר (3,000), קאַלגאַרי (1,500), האַליפאַקס (1,200), עדמאָנטאָן (1,200), רעדזשיינע (1,000), גלאַסבעי און סידני (1,500), און אויך אין אַנדערע קלענערע שטעט און קאָלאָניעס. די געשיכטע פון יידישן ישוב אין קאַנאַדע דאַטירט זיך פון מיט 18טן יאָרהונדערט, און אין דער צייט פון דער פראַנצויזישער הערשאַפט אין מזרח־קאַנאַדע זענען געווען איינצלנע יידישע איינוואוינער, צווישן זיי אברהם גראַדיס, וועלכער האָט אין יאָר 1748 געפירט אַ ביזנעס אין קוויבעק. אין יאָר 1759, ווען ענגלאַנד האָט איבערגענומען די הערשאַפט איבער קאַנאַדע, טרעפן מיר שוין מער יידן, אַמייסטן פון זיי פּאָרטוגעזישע (ספרדים), ווי האַרט, דייוויס, פאָנסעקאַ, פראַנקס און אַנדערע. און די ערשטע קהלה, אַ פּאָרטוגעזישע, „שארית ישראל״, איז געגרינדעט געוואָרן אין מאָנטרעאַל אין יאָר 1768. די פראַגע וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג אין קאַנאַדע איז אויפגעשוואומען אין יאָר 1808, ווען דער דערוויילטער יידישער דעלעגאַט צום פּאַרלאַמענט יחזקאל האַרט האָט באַגעגנט אַ גרויסע אָפּאָזיציע (צוערשט צוליב דער שבועה־פאָרם, און דערנאָך בכלל) און דער פּאַרלאַמענט האָט דערקלערט זיין דערוויילונג אַלס ניט גילטיק. נאָך אַ גרויסן און לאַנג־דויערנדן פּאָליטישן קאַמף איז אין 1831 דערקלערט געוואָרן פולשטענדיקע גלייכבאַרעכטיקונג פאַר יידן. אין די ערשטע צענדליקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט איז דער יידישער ישוב אין קאַנאַדע בכלל געווען אַ זייער קליינער און אומבאַדייטנדער, הגם אַ געוויסע קליינע יידישע אימיגראַציע פון דייטשלאַנד און פּוילן איז יאָ געווען צו באַמערקן. ערשט נאָך די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד (1882) און אויך נאָכער, צוליב די רדיפות אויף יידן אין מזרח־אייראָפּע, איז געוואַקסן די יידישע אימיגראַציע קיין קאַנאַדע, וועלכע איז געשטיגן באַדייטנדער אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט, דערנאָך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914 — 1918). און אויך שפּעטער; אַ געוויסע צאָל יידישע פּליטים זענען אָנגעקומען קיין קאַנאַדע אויך בעת דער היטלער־הערשאַפט אין דייטשלאַנד (פון 1933 אָן) און זינט דער וועלט־מלחמה (1939). אָבער ניט קוקנדיק אויף דעם פאַקט, וואָס קאַנאַדע איז אַ זייער גרויס און ניט־באַזעצט לאַנד (גרעסער פון די פאַראייניקטע שטאַטן) איז ניט צו באַמערקן קיין גרויסע פאַרגרעסערונג פון דער יידישער באַפעלקערונג. די סיבה איז וואָס די שכנות׳דיגע פאַראייניקטע שטאַטן מיט איר גרויסן יידישן ישוב האָט גיכער געצויגן דעם יידישן אימיגראַנטן־עלעמענט. ווי געזאָגט, קאָנצענטרירט זיך דער גאָר גרעסטער טייל פון יידן אין קאַנאַדע אין די גרויסע שטעט.

וואו זיי זענען באַשעפטיקט אַלס אַרבעטער, סוחרים, פאַבריקאַנטן, פרייע פּראָפעסיעס. אָבער אַ געוויסער טייל ייִדן וואוינט אויך אויף קאָלאָניעס און באַשעפטיקט זיך מיט לאַנדווירטשאַפט. און אַ טייל ייִדישע קאָלאָניעס זענען געגרינדעט געוואָרן אין קאַנאַדע דורך „ייקא" (אַמייסטן אין מערב־קאַנאַדע, די קאָלאָניעס הירש, זאַנענפעלד און אַנדערע).

דאָס קאַנאַדישע ייִדנטום, ביי איר קליינער צאָל באַפעלקערונג, שטייט געזעלשאַפטלעך זייער הויך. קאַנאַדע האָט גוט אַנטוויקלט ייִדישע שולן פון פאַרשידענע ריכטונגען, ווי העבּרעאישע תּלמוד תּורות, פּועלי־ציוניסטישע פאָלקס־שולן און פּרץ־שולן (מיט ייִדיש אַלס לערן־שפּראַך), אַרבעטער־רינג שולן; לעצטנס אויך ישיבות (אין מאָנטרעאַל און טאָראָנטאָ) פון אַריבערגעקומענע ישיבה־בחורים, פּליטים פון פּוילן און ליטע.

די ציוניסטישע באַוועגונג אין קאַנאַדע איז אַ זייער גרויסע, און קאַנאַדע שיקט געלט קיין ארץ־ישׂראל פּראָפּאָרציאָנעל מער ווי די פאַראייניקטע שטאַטן. דער ציוניזם איז פאַרטרעטן דורך אַלע ריכטונגען און גרופּן: אַלגעמיינע, הדסה, מזרחי, פּועלי־ציון, וועלכע בילדן צוזאַמען אַ פאַראייניקטן ציון־ראַט, פון וועלכן דער פּרעזידענט איז איצט א. י. פרימאַן. דער קאַנאַדישער ציוניזם האָט אין אויפבוי פון ארץ־ישׂראל גענומען אַ גרויסן אַנטייל (אויסגעלייזט דעם „עמק חפר", האָלט אויס די אַגריקולטור־שולע פאַר מיידלעך אין נהלל, און אַנדערע). דאָס קאַנאַדישע ייִדנטום איז פאַראייניקט אין אַ קאָנגרעס, וועלכער האָט אַ ברייט־פאַרצווייגטע טעטיקייט (פּרעזידענט ס. בראָנפמאַן), און מיט וועלכן עס איז פאַרבונדן דער פאַראייניקטער ייִדישער קאָמיטעט פאַר ייִדישע מלחמה געליטענע. עס זענען אויך פאַראַן לאָקאַלע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס (שפּיטאַלן, בתּי יתומים, מושב זקנים און אַנדערע, אין טייל שטעט פאַראייניקט אין וועלפעירס). עס זענען אויך פאַראַן פעדעראַציעס, ווי די פעדעראַציע פון פּוילישע ייִדן, פון אוקראַאינער ייִדן, רומענישע, ליטווישע, ווי אויך פאַרשידענע לאַנדסמאַנשאַפטן. דאָס רעליגיעזע ייִדנטום איז פאַראייניקט אין קאָנגרעגיישאָנס, קהלות (די בעסט אָרגאַניזירטע אין מאָנטרעאַל), און דאָס קאַנאַדישע ייִדנטום איז באַקאַנט מיט פּראָמינענטע רעליגיעזע פירער ווי דער יושב ראש פון ועד הרבנים אין מאָנטרעאַל, הרב צבי הכהן (פון די עלטסטע און חשובסטע רבנים אין אַמעריקע), דר. ה. אַבראַמאָוויטש (פון דער „שער השמים") און אַנדערע.

אויפ'ן געביט פון ייִדישער פּרעסע שטייט אויך קאַנאַדע הויך. אין מאָנטרעאַל דערשיינט די טאָג־צייטונג „קענעדער אדלער" (אונטער דער רעדאַקציע פון ה. וואָלאָפּסקי, ישׂראל ראַבינאָוויטש) ווי אויך ייִדיש־ענגלישע וואָכנשריפטן; אין טאָראָנטאָ „די ייִדישע צייטונג" (אונטער דער רעדאַקציע פון ש. מ. שאַפּיראָ); אין וויניפּעג צוויי מאָל אַ וואָך „דאָס ייִדישע וואָרט" (אונטער דער פירונג פון רעדאַקטאָר ש. זעלטשין), ווי אויך אַ ייִדיש־ענגלישע וואָכנשריפט. מאָנטרעאַל האָט אויך איינע פון די בעסט־אָרגאַניזירטע ייִדישע ביבליאָטעקן.

איבער דער געשיכטע פון ייִדן אין קאַנאַדע איז ביז איצט ווייניק געשריבן געוואָרן. אין ייִדיש איז פאַראַן אַ זייער קורצע און פּאָפּולערע געשיכטע פון ייִדן אין קאַנדע פון ריינוויין; אין ענגליש איז פאַראַן פון ראָזנבערג „קאַנאַדאַ'ס דזשוס" (אויספירלעכע סטאַטיסטיק); „דהי דזשו אין קאַנאַדע": די ייִדיש־ענגלישע יאָרביכער רעדאַגירט פון וו. גראָסמאַן; דאָס אַרטיקל פון ייִדיש־קאַנאַדישן היסטאָריקער זאַק אין די „יוניווערסאַל"; זאַק האָט אויך אין מאָנו־

סקריפּט אַן אויספירלעכע געשיכטע פון יידן אין קאַנאַדע.

קאָנגרעס, ציוניסטישער זע „ציו־ניזם".

קאָנסטאַנטינאָפּאָל זע זוכווערטער „ביזאַנציום" און „טערקיי".

קאָנסערוואַטיסטן דאָס וואָרט „קאָנסערוואַטיוו" הייסט אָנהענגער פון קאָנסערווירן ס'אַלטע, דאָס האַלטן זיך ביים ביז־איצטיקן, דאָס נישט אָנעמען קיין ענדערונגען; אין רעליגיעזע באַוועגונגען ווערן געוויינלעך אָנגערופן קאָנסערוואַטיסטן אַזעלכע, וואָס דערלאָזן נישט אין זייערע רעליגיעזע גלויבונגען, דינים, מנהגים, קיינע ענדערונגען, קיינע רעפאָרמען. אָבער אין אַמעריקע איז אין די לעצטע צענדליקער יאָרן איינגעפירט געוואָרן אין באַצוג צום יידישן רעליגיעזן לעבן דער באַגריף „קאָנסערוואַטיזם", וואָס דערלאָזט יאָ געוויסע ענדערונגען. עס איז שווער צו זאָגן קלאָר, וואָס מיינט יידישער קאָנסערוואַטיזם אין אַמעריקע. אין אַלגעמיין הייסט עס, אַז אין שול ביים דאַווענען ווערן אָנגעהאַלטן כמעט אַלע מנהגים פון אַן אָרטאָדאָקסישער שול, אָבער אין פּריוואַטן לעבן זענען טייל קאָנסערוואַטיסטן „פּראַקטישע רע־פאָרמער", און אַ געוויסע צאָל מצוות און פאַרבאָטן זענען פאַר זיי נישט גילטיק. עס איז אויך אָפּהענגיק פון דער שטעלונג וואָס דער „קאָנסערוואַטיווער רב" פון דער באַטרעפנדער שול האָט אָנגענומען. — אַלס קאָנסערוואַטיווער רבנים־סעמינאַר ווערט געוויינלעך אין אַמעריקע באַטראַכט דער „יידישער טע־אָלאָגישער סעמינאַר" (שעכטערס) אין ניו יאָרק.

קאָנקאָרדאַנץ לעקסיקאָנישער צוזאַ־מענשטעל פון ווערטער און פראַזן; די ערשטע קאָנקאָרדאַנץ פון תנ"ך אין העברעאיש (פון תנ"ך אין דער לאַטייני־שער איבערזעצונג זענען דערשינען פרי־ער קאָנקאָרדאַנצן) האָט מחבר געווען רבי יצחק נתן אין דרום־פראַנקרייך אין די יאָרן 1437—1445 און האָט אים אַ נאָמען געגעבן „מאיר נתיב", געדרוקט עטלעכע מאָל באַזונדער און אויך צוזאַ־מען מיטן תנ"ך; פאַראַן אין כתב יד אַ תנ"ך קאָנקאָרדאַנץ פון רבי אליהו בחור (זע „בחור"); אין די נייע צייטן זענען באַקאַנט די קאָנקאָרדאַנצן פון פירסט, מאַנדלקאָרן („היכל הקודש").

קאַצענעלסאָן, יצחק (1886), ביז דער מלחמה 1939 געווען אין לאָדז; העברעאישער דיכטער; מחבר פון „בגבו־לות ליטא", „הנביא", „דמדומים" (זאַמ־לונג לידער), איבערזעצט „דאָס בוך דער לידער" פון היינע; שרייבט אויך יידיש. — זע רייזנס „לעקסיקאָן".

קאַצקער חסידות זע „מנחם מענדל פון קאָצק".

קאַראַאימער (קראים) נאָמען פון מיטגלידער פון אַ יידישער סעקטע; אי־רע מיטגלידער האַלטן נאָר פון די מצוות, וואָס זענען פאַראַן אין תנ"ך (תורה שבכתב), דאַקעגן אָנערקענען זיי נישט די אַלע מצוות און פּירושים צו מצוות, וואָס זענען פאַראַן נאָר אין תורה שבעל פה (משנה און גמרא). זיי רופן זיך „קראים", אויך „בני מקרא", „בעלי מקרא". פון וואָרט „קרא" („לייענען"), וואָס האָט באַצייכנט אויך דעם תנ"ך (מקרא). זיי האָבן זיך אויך גערופן „ענניים", ווייל דער גרינדער פון דער קאַראַאימער סעקטע איז געווען ענן בן דוד לערך דעם יאָר 767 אין בבל. — וועגן ענן זע זוכוואָרט „ענן". — נוי די קאַראַאימער געבן איבער האָט ענן זיי איבערגעלאָזט אַ כלל „חפּושי באורייתא

שפיר" („זוכט גוט אין דער תורה"). און ער האט זיי אנגעזאגט, אז זיי זאלן זיך נישט פארלאזן אויף די פירושים און תקנות פון די „רבניים" (אזוי ווערן ביי זיי גערופן אלע אנדערע יידן). זיי האלטן, אז ענן האט גארנישט מחדש געווען און אז ער האט געהאט זיין יידישקייט בקבלה איש מפי איש ביז צו משה רבנו, און נאר די רבניים האבן איינגעפירט ענדערונגען, וועלכע זענען נישט גילטיק. אבער ביי די קאראאימישע גדולים זעלבסט איז נישט געווען קיין באשטימטע מיינונג וועגן דער גאנצער מחלוקה מיט די רבניים. לויט טייל זייערע מיינונגען זענען זיי, די קראים, די פארזעצער, די ממשיכים, פון די אלטע „צדוקים" פון דער צייט פון 2טן בית המקדש (זע „צדוקים"); לויט אן אנדער מיינונג פון טייל זייערע גדולים זענען גאר דער תנא שמאי און זיינע תלמידים (בית שמאי) געווען קראים. דער אמת איז, אז שוין פאר ענן זענען געווען יידישע סעקטעס (אין דער גאנצער צייט פון תלמוד און שפעטער פון די גאונים) וואס האבן נישט געהאלטן פון דער תורה שבעל פה, און מעגלעך, אז געוויסע שפורן פון צדוקים זענען באמת געבליבן. ענן האט די אלע סעקטעס און באוועגונגען פארייניקט און געשאפן די קראים-סעקטע. — ענן האט געזען, אז אין גאנצן אפשאפן די תורה שבעל פה קאן מען נישט, ווייל א סך מצוות ווערן אין חומש ארויסגעזאגט נישט גענוג דייטלעך, און מען דארף האבן צו זיי א פירוש. ער האט דעריבער מחבר געווען פאר זיין סעקטע אן אייגענעם „ספר המצוות", און נאך ענן האבן אנדערע קאראאימישע גדולים מחבר געווען פירושים צו מצוות און דינים, אזוי אז פאקטיש האבן די קאראאימער יא א גאנץ גרויסע אייגענע תורה שבעל פה, וואס זיי רופן „סבל הירושה" („די לאסט פון ירושה"). די הויפט-פונקטען, אין וועלכע די קאראאימער אונטערשיידן זיך פון יידן באשטייט אין דעם, וואס שבת נישט נאר צינדן זיי נישט אן קיין ליכט, נאר זיי ברענען אויך נישט קיין ליכט פון ערב שבת; זייער לוח איז אנדערש פון יידישן; זיי מאכן שארפער די טומאה פון א נדה; האבן נישט מער ווי איין טאג יום-טוב אין גלות; אנערקענען נישט קיינע ימים-טובים פון נאכן תנ"ך (חנוכה וכדומה), האבן אנדערע דינים אין ציצית, אנערקענען נישט קיין תפילין; געוויסע אנדערע דינים אין טריפות און אין עריות (קרובהשאפט ביים הייראטן). — דער פירוד צווישן די קאראאימער און די יידן איז געווארן מיט דער צייט א פולשטענדיקער (אין די יידישע ספרים ווערט געזאגט „הקראים אינם מתאחים לעולם". דאס הייסט די קראים, שפיל-ווארט פון „קרעים", צעריסענע, ווערן קיינמאל נישט צוריק פארנייט). אין דער צייט פון רב סעדיה גאון, רמב"ם און אויך שפעטער זענען פארגעקומען גרויסע מיינונגס-קאמפן מיט די קראים. דער הויפט-צענטער פון די קראים איז געווען אמאל אין בבל, פערסיע, ירושלים, מצרים. אין די לעצטע הונדערטער יארן זענען זיי געווען מער אין קרים, קאנסטאנטינאפאל, אין ליטע (גרעסטע געמיינדע אין טראקי), וואלין (לוצק), מזרח-גאליציע (קוקוזאוו, האליטש), און זיי זענען שטארק געשטיצט געווארן דורך די רעגירונגען פון רוסלאנד און פוילן. היינט זענען זיי פאראן ביי 15,000 נפשות, אמייסטן אין קרים, מזרח-גאליציע און קאנסטאנטינאפאל. אין ירושלים זענען זיי פאראן נאר עטלעכע פאמיליעס, און האבן זייערס אן אלטע שול. די גייסטיקע פירער פון די קראים הייסן „חכמים". זייער סדור איז אויף העברעאיש און די תפילות באשטייען אמייסטן פון פסוקים פון תנ"ך. די אנגעזעענסטע גדולים פון די קאראאימער

זענען געווען: ענן, זיין זון שאול, זיין אייניקל יאשיהו, בנימין נאהאווענדי, בן זוטא, יעקב קרקסני, סלמון בן ירוחם, יפת בן עלי, יהודה הדסי, אהרן בן אליהו ניקומודיאו, און אין די לעצטע צייטן יצחק פון טראק (מחבר פון „חזוק אמו־נה"), מרדכי בן ניסן (מחבר פון „דוד מרדכי"), אברהם פירקאוויטש (זע זוכ־ווארט „פירקאוויטש"). — צו די אנ־געזעענסטע יידישע געלערנטע וואס האבן געפארשט די קאראאימישע באוועגונג געהערן: שמחה פינסקער („לקוטי קד־מוניות", א זייער וויכטיקער ספר פאר דער קראים־פארשונג), אברהם אליהו הארקאווי־הרכבי, גאטלאבער („בקרת לתולדות הקראים"), פירסט „געשיכטע דעם קאראערטום", אברהם שמואל פאזנאנסקי (אין זיינע פיל מאמרים), מאן אין „קאראאיטיקא" (ענגליש), און לעצטנס ראובן פאהן אין זיין „ספר הקראים", אין וועלכן עס ווערן אויך גע־געבן שילדערונגען פון קאראאימישן לעבן אין מזרח־גאליציע אין דער לעצטער צייט.

קאראבאכאל נאמען פון א פאמי־ליע אנוסים, קדושים, אומגעקומען אין מעקסיקא דורך דער אינקוויזיציע סוף 16טן יארהונדערט. דאן לואיס דע קא־ראבאכאל האט באקומען פון שפאנישן קעניג דאס רעכט צו גרינדן אין א מעק־סיקא־פראווינץ נייע קאלאניעס, און דאן לואיס איז באשטימט געווארן אלס גא־ווערנאר פון דער פראווינץ. ער האט מיטגענומען מיט זיך 100 זעלנער און זיין משפחה, אלע אנוסים, און זיי האבן אין מעקסיקא זיך אויפגעפירט אלס יידן. אין 1590 האט די אינקוויזיציע זיי ארעסטירט, געפייניקט דאן לואיסעס שוועסטער פראנציסקא, וועלכע האט אונטער די יסורים זיך מודה געווען און האט אויסגעגעבן די גאנצע פאמיליע. רירנד זענען די בריוו פון דער תפיסה פון פראנציסקאס זון (אויך מיטן נאמען לואיס) געשריבן צו זיין שוועסטער און מוטער. די פאמיליע ווי אויך אנדערע אנוסים זענען אומגעקומען אויפן שו־טערהויפן. — זע די בריוו (איבערזעצט אין יידיש (אין 2טן בוך פון אמעריקא־נער „ייווא"־אפטיילונג 1939.

קאראן זע „מאכמער".

קארו, יוסף (געבוירן אין טאלעדא אין שפאניע 1488 — נפטר געווארן אין צפת י"ג ניסן של"ה, 1575), אנגעזעענסטער פוסק ביי יידן אין די לעצטע 400 יאר, באקאנט אויך מיטן טיטל „מרן" (אונ־דזער רבי) און אויך סתם „דער מחבר"; זיינע פונדאמענטאלע ספרים: „שלחן ערוך", „בית יוסף" אויף די טורים, „כסף משנה" אויפן רמב"ם. רבי יוסף קארו איז געבוירן געווארן אין שפאניע 4 יאר פארן גרוש. אין יאר 1492, ביים גרוש, איז זיין פאטער אוועק מיט אים צוערשט קיין פארטוגאל און פון דארט קיין קאנסטאנטינאפאל, וואו ער האט גע־וואוינט ביז לערך דעם יאר 1518; פון דארט איז ער אוועק קיין אדריאנאפאל, און פון דארט קיין ניקאפאל, און אין 1536 איז ער אוועק קיין ארץ ישראל און איז אנגעקומען אין צפת אין חודש אלול רצ"ו (1536). ער האט דא בא־קומען סמיכה פון רבי יעקב בירב, גע־גרינדעט א ישיבה, און דא האט ער מחבר געווען דעם גרעסטן טייל פון זיי־נע ספרים. ער איז נפטר געווארן אין עלטער פון 87 יאר. — זיין הויפט־ספר איז דער „בית יוסף", פירוש און קרי־טישע באמערקונגען צו די 4 טורים פון רבי יעקב בעל הטורים; פון „בית יוסף" האט ער ארויסגענומען די פסקי הלכה און מחבר געווען, אין א קורצער און אויטאריטאטיווער פארם, די 4 חלקים

,,שלחן ערוך'', וועלכע זענען אנגענומען געווארן (מיט געוויסע הגהות דורך רבי משה איסערלים) דורך אלע יידן אלס דאס דעצידירנדע הלכה־ספר; רבי יוסף קארו האט אויך מחבר געווען דעם ,,כסף משנה'' אויפן משנה תורה פון רמב''ם; ,,שאלות ותשובות'', ,,בדק הבית'', ,,אב־קת רוכל'' און אנדערע. — וועגן ,שלחן ערוך'' געבן מיר באזונדער ביים זוכ־ווארט שלחן ערוך''. — עס איז פאראן נאך א ספר, וועגן וועלכן די טראדיציע האלט, אז דער מחבר איז געווען רבי יוסף קארו. דאס איז דער ספר ,,מגיד משרים'', וואס באשטייט פון פירושים און סודות. עס ווערט דארט דערציילט, אז יעדן פרייטיקצונאכטס פלעגט קומען צו רבי יוסף קארו א ,,מגיד'' פון הימל. דער ,,מגיד'' איז געווען די ,,משנה'', און אים מגלה געווען סודות און אויך דערציילט אים נביאות. עס זענען אבער פאראן טייל געלערנטע (צווישן זיי קאסעל, דער ארויסגעבער פון קורפונטום ,,קורא הדורות'', וואו רבי יוסף קארו ווערט אנגערופן דער מחבר פון ,,מגיד משרים''), וואס האלטן, אז דאס ספר איז נישט געשריבן געווארן דורך רבי יוסף קארו, און אז עס איז געפעלשט. — רבי יוסף קארו האט באאיינפלוסט נישט נאר מיט זיינע ספרים נאר אויך דורך זיינע תלמידים ווי רבי משה קורדובירו, רבי משה אלשיך, רבי משה גלאנטי, און צו זיינע פריינט האבן געהערט דער קדוש רבי שלמה מולכו, רבי יצחק לוריא (אר''י), רבי שלמה אלקבץ און אנדערע מקובלים. — זע פרידבערג, ,,תולדות רבנו יוסף קארו'', ראזאנעס, ,,דברי ימי ישראל בתוגרמה'', 2טן טייל.

קארטאגא זע ,,פעניציע''.

קארלינער חסידות זע ,,אהרן קארלינער''.

קבוץ, קבוצה מיטן נאמען ,,קבוצה'' (,,זאמלונג'') ווערט אנגערופן אין ארץ־ישראל די מאדערנע ארגאניזירטע ווירטשאפט, באזונדערס אין קאלאניעס, לאנדווירטשאפט, פון א גרופע מענטשן, וועלכע ארדענען איין זייער ווירטשאפטלעך־עקאנאמיש לעבן בשותפות, אין א געוויסער מאס א קאמונע. עס זענען פאראן: 1) ,,קבוצה גדולה'' (גרויסע קבוצה), אין וועלכער עס ווערן געטאן די וויכטיקסטע ארבעטן, וואס זענען נויטיק, דורך די חברים פון דער קבוצה זעלבסט, אלזא, די לאנדווירטשאפט, שוסטעריי סטאלעריי, שניידעריי, שלאסעריי וכדומה; 2) ,,קבוצה קטנה'' (קליינע קבוצה), פון א קלענערער צאל מיטגלידער, אין וועלכער עס ווערן געטאן נאר באשטימטע ארבעטן, באזונדערס לאנדווירטשאפט. דער גרעסטער טייל גרויסע לאנדווירטשאפטלעכע קבוצות געפינען זיך אין עמק יזרעאל, און צו זיי געהערט די באקאנטע קאלאניע ,,עין חרוד'' און אנדערע. די קבוצות איבער'ן גאנצן לאנד זענען פאראייניקט אין איין גרויסער ארגאניזאציע ,,הקבוץ המאוחד'', וועלכע נעמט ארום איבער 5,000 חברים, און פירט אז נישט נאר מיט די ווירטשאפטלעך־פינאנציעלע ענינים פון אירע חברים נאר אויך מיט די גייסטיקע און דערציאונגס־ענינים; די פרעסע פון דער ארגאניזאציע באשטייט פון ,,מבפנים'' (מאנאטלעך), ,,צרור מכתבים'' (איין מאל אין 2 וואכן, נאר פאר אינערלעכע אינפארמאציע), ,,הקבוץ במספרים'' (סטאטיסטיק).

קבורה, קבר מען נעמט אן, אז ביי יידן איז פון די גאר עלטסטע צייטן אן געווען איינגעפירט צו באגראבן די מתים, און נישט צו פארברענען זיי (ווי עס איז געווען דער מנהג ביי טייל אנדערע פעלקער אין אלטערטום). שוין אין חומש

בראשית ג׳ י״ט, וואו גאָט זאָגט צו אדם הראשון „ואל עפר תשוב״ (און צו דער ערד וועסטו צוריקגיין), זעט מען די אַנ־דייטונג פון מנהג פון קבורה. אין תנ״ך געפינען מיר כסדר דערציילונגען וועגן קבורה, ווי ביי שרה אין דער מערת המכפלה (בראשית כ״ג), נאָכער אברהם, יצחק, קבורת רחל און אַזוי כסדר. אַ קללה איז געווען, אַז מען איז נישט גע־קומען צו קבורה (דברים כ״ח „והיתה נבלתך למאכל לכל עוף השמים״ און אַנ־דערע ערטער). אין דברים כ״א ווערט געזאָגט, אַז אַפילו איינער וואָס איז פאַר־אורטיילט געוואָרן צו הענגען „קבור תקברנו ביום ההוא״. אין קהלת ו׳ ווערט באַטראַכט אַלס שלעכטן סוף פון אַ מענטש „וגם קבורה לא היתה לו״. דאָס קומען צו קבר ישראל איז פאַרעכנט גע־וואָרן אַלס זייער גרויס. — מיר וועלן דאָ געבן די מנהגים פון קבורה. ביי יידן איז איינגעפירט, אַז מיט דער קבו־רה באַשעפטיקט זיך די ספּעציעלע חברה קדישא (זע וועגן דעם זוכוואָרט „חברה קדישא״). באַלד ווי איינער שטאַרבט קומט מען פון דער חברה קדישא און מען נעמט דעם מת אַראָפּ פון בעט און מען לייגט אים אויף דער ערד מיט די פיס צו דער טיר, באַדעקט מיט אַ שוואַרצן צודעק און מען שטעלט אַוועק ברענענדע ליכט צוקאָפּנס. עס איז דער מנהג, אַז אויב די קבורה קומט פאָר צו־מאָרגנס, זיצן מענטשן אַ גאַנצע נאַכט אין צימער פון מת און זאָגן תהילים. טייל מאַכן די קבורה אין זעלבן טאָג פון טויט, טייל ערשט צומאָרגנס, אָדער אויפן דריטן טאָג, און וועגן דער פראַגע, צי מען מעג וואַרטן מיט דער קבורה 3 טעג זענען פאָרגעקומען מיינונגס־פאַרשידנ־קייטן צווישן פוסקים (שאלות ותשובות „חתם סופר״). פאַר דער קבורה ווערט געמאַכט די „טהרה״ פון מת דורך וואַ־סער. נאָכער טוט מען אָן דעם מת תכ־ריכין (אַ מאַן אויך דעם טלית, אין וועלכן מען מאַכט פסול אַ ציצה, ווייל מתים זענען פטור פון ציצית), וואָס באַשטייען פון ווייסע לייוונטענע מלבושים, גענייט מיט גרויסע שטעך (טייל פלעגן זיך אָנ־גרייטן די תכריכין ביים לעבן, כדי טאָ־מער וועלן זיי שטאַרבן אָרעם זאָלן זיי נישט דאַרפן אָנקומען צו „פרעמדע תכ־ריכין״); נאָכער פירט מען אַוועק דעם מת אויפן בית עלמין (זע „בית עלמין״); דאָס אַוועקפירן קומט פאָר אויף אַ מיטה (אין גרויסע שטעט פירט מען אַוועק אויף אַ פור אָדער אויטאָמאָביל). ס׳פירן דעם מת צום בית עלמין הייסט די לויה („באַ־גלייטן״). ס׳גייען מיט די נאָענטע קרובים (פרוי, קינדער וכדומה, אין ארץ־ישראל גייען ניט מיט) און פריינט, און די מצוה הלוית המת ווערט פאַרעכנט אַלס זייער גרויס. פאַר טייל מתים מאַכט מען הספּ־דים; אויפן בית עלמין איז צוגעגרייט דורך דעם קברן אַן אויסגעגראָבענער קבר, אין וועלכן מען לייגט אַרום פון אַלע זייטן מיט „קרשים״, ברעטער (אין ארץ־ישראל שטיינער)און דאָרט לייגט מען אַריין דעם מת און מען פאַרשיט מיט ערד. די אבלים (קינדער, טיילמאָל ברידער) זאָגן דאָרט קדיש. ווען מען גייט צוריק פון דער לויה וואַשט מען זיך די הענט אין דרויסן איידער מען גייט אַריין אין הויז. — זע לערנער „חיי עולם״ (בערלין 105, און פערלעס (אין דייטש) „די לייכענפייערליכקייט דעם נאָכביבלישען יודענטומס. — זע אויך זוכווערטער „אבל״, „בית עלמין״, „הספד״, „חברה קדישא״ „מצבה״, „קדיש״.

קבלה דאָס וואָרט „קבלה״ איז דער טייטש „איבערנעמען״, „טראַדיציע, און ווערט אין דער פאָרם באַנוצט אין מש־נה און גמרא צו באַצייכענען יעדע רעליגיעזע טראַדיציע (אבות א׳ „משה

קבל תורה מסיני"). אבער היינט איז אנגענומען מיט קבלה צו באצייכענען די גאנצע לערע פון מיסטיק ביי יידן, און מען דענקט, אז דעריבער האט מען עס אנגערופן „קבלה". ווייל אין די פריער־דיקע צייטן האט מען די דאזיקע לערע באטראכט אלס „סוד", און מען האט איר נישט אויפגעשריבן, נאר „איבער־געגעבן" מינדלעך, איש מפי איש. עס איז ווירקלעך שווער צו זאגן, ווען עס האט זיך אנגעהויבן די לערע פון מיס־טיק ביי יידן, ווייל דער באגריף מיסטיק איז נישט אזוי קלאר. עס זענען פאראן קאפיטלעך אין תנ"ך, פיל באגריפן, וואס זענען נישט פשוטע תורה, פשוטע מצוות, נאר זיי גייען אריין אין געביט פון מיס־טיק, פון מיסטעריעזער באציאונג צווישן מענטש און גאט און דער העכערער וועלט פון הימל. די ערטער אין חומש וועגן מלאכים, וועגן גאטס נעמען („אהיה אשר אהיה", אין שמות ג'), די נבואות פון ישעיה ו' ווי ער האט געזען דעם הימל און די מלאכים, די נבואות פון יחזקאל א' ווי ער האט געזען גאטס מרכבה, און די נבואות פון דניאל און זיינע זעאונגען זענען געווים זאכן, וואס געהערן צו מיסטיק. יעדנפאלס, ווערט אנגענומען, אז אין דער צייט פון 2טן בית המקדש זענען שוין זיכער געווען געהיימע לערעס ביי יידן, באזונדערס ביי דער סעקטע פון די איסיים (זע „אי־סיים"), און די דאזיקע געהיימע לערעס האבן געזוכט אויסצעטייטשן די תורה און אירע מצוות נישט פשוט נאר לויט סו־דות און באזונדערע כוונות, און זיי האבן אויך אנטהאלטן לערעס וועגן מלאכים און די הייליקע שמות פון גאט און מעג־לעך אויך געוויסע פילאזאפיש־מיסטישע לערעס וועגן דער שאפונג און וועזן פון דער וועלט. מען נעמט אן, אז די לע־רעס „מעשה בראשית" און „מעשה מרכבה", וואס ווערן דערמאנט אין דער משנה חגיגה פרק ב' זאלן זיך באציען אויף דער דאזיקער מיסטעריעזער לערע פון יידנטום. אין די כתובים אחרונים (ווי ספר „חנוך", ספר „היובלים" און אנדערע) געפינט מען אויך שפורן פון דער דאזיקער אלטער יידישער מיסטיק. אויך אין פיל ערטער אין גמרא טרעפן מיר שפורן פון מיסטישע לערעס. אין דער צייט פון די גאונים אין בבל (פון 7טן ביזן 11טן יארהונדערט) טרעפן מיר שוין דייטלעך א געהיימע יידישע רעלי־גיעזע לערע, לעבן דער עפנטלעכער רא־ציאנאלער (אויב מען קאן זיך אזוי אויס־דריקן) רעליגיעזער לערע. מען טרעפט שוין אן אויף אזעלכע ספרים ווי ספר „יצירה", די מסכתות „היכלות" און אנדערע. אבער דאס, וואס מיר רופן היינט אן קבלה, ווערט אנטפלעקט ערשט אין 12טן יארהונדערט. מיר זאגן „אנט־פלעקט", ווייל לויט דער מיינונג פון די מקובלים זעלבסט, איז די קבלה ערשט דעמאלט „נתגלה" געווארן פאר דער וועלט עפנטלעך, אבער עקזיסטירט האט זי שוין זינט די גאר עלטסטע צייטן, און לויט דער מיינונג פון די מקובלים איז דער הויפט־ספר פון קבלה, דער זוהר, נתחבר געווארן דורך דעם תנא רבי שמעון בן יוחאי (אין 2טן יארהונדערט) און אלע תנאים און אמוראים זענען גע־ווען מקובלים. מיר וועלן דעריבער דא געבן וועגן דער לערע פון דער קבלה, פון זינט זי איז „אנטדעקט" געווארן, און אירע הויפט־ספרים און הויפט־פי־רער. די דאזיקע ערשטע מקובלים זענען געווען רבי אברהם אבולעפיא, רבי יצחק סגי נהור (זון פון רבי אברהם בן דוד, ראב"ד דעם צווייטן), רבי משה בן נחמן (רמב"ן) און זייערע תלמידים, אלע אין 13טן יארהונדערט אין שפאניע. עס איז אין יענער צייט אויך געווען א קבלה־באוועגונג אין דייטשלאנד פון די חסידי אשכנז (זע „חסידי אשכנז") ווי רבי

יהודה החסיד, רבי אלעזר רקח און אנ־
דערע. שוין דעמאלט איז צו באמערקן
די איינטיילונג פון קבלה אין „קבלה
עיונית‟ (טעארעטישע קבלה), און „קב־
לה מעשית‟ (פראקטישע קבלה). די
קבלה עיונית האט זיך באשעפטיקט מיט
טעארעטישע פראבלעמען וועגן מהות פון
דער געטלעכקייט, דעם וועזן פון דער
וועלט, די ווירקונג פון דער תורה און
מצוות אין דער וועלט. די פראקטישע
קבלה האט זיך באשעפטיקט מער מיט
דער „פראקטישער‟ אנווענדונג, ווירקונג
פון געהיימע געטלעכע כחות אין דער
וועלט און לעבן, ווי דאס באווייזן נסים
שלא כדרך הטבע מיט דער הילף פון
הייליקע שמות וכדומה. די טעארעטישע
קבלה איז געווען אנטוויקלט מער אין
שפאניע, און די קבלה מעשית אין
ייטשלאנד. וועגן די פארשידענע שיטות
אין דער קבלה עיונית האבן זיך אנגע־
ויבן באווייזן אנאנימע קלענערע ספ־
ים. און די קרוין פון די אלע ספרים,
ער ספר זהר, האט זיך באוויזן אין אנ־
ויב 14טן יארהונדערט אין שפאניע
ורד רבי משה די ליאון (וועגן דעם זהר
ון די פארשידענע מיינונגען וועגן זיין
חבר זע זוכווארט „זהר‟). פון דע־
אלט אן האט די קבלה זיך אלץ מער
ארשפרייט אין יידישן רעליגיעזן לעבן
גם די קבלה האט געהאט אויך פיל
עגנער. — די הויפט־שיטה פון דער
אזיקער „קבלה עיונית‟ (מיר זאגן
הויפט־שיטה‟, ווייל באמת זענען גע־
וען א סך שיטות) איז געווען געצילט צו
ארענטפערן די פראגע, וואס האט פון
מיד אן געמאטערט די מחות פון אלע
ענקער, נעמלעך, ווי אזוי איז מעגלעך,
ז פון דער געטלעכקייט, וועלכע איז
רוחניות, א גייסטיקייט, און איז אומ־
נדלעך, זאל קאנען אנטשטיין אונדזער
עלט פון חומר, פון מאטעריעלע זאכן,
עלכע זענען ענדלעך. שוין א ריי אל־

טע גריכישע פילאזאפן (די נעא־פלאטא־
ניסטן) האבן געפרואווט דאס דערקלערן
מיט דער מיינונג, אז די מאטעריעלע
ענדלעכע וועלט איז ניט אנטשטאנען די־
רעקט פון דער געטלעכקייט, נאר, אז
צווישן דעם געטלעכן און דער מאטעריע־
לער וועלט זענען געווען געוויסע צווישן־
צושטאנדן, שטופן. לויט איין שיטה זע־
נען דאס געווען די „אידייען‟ פון די
זאכן פון דער מאטעריעלער וועלט, לויט
אנדערע שיטות דער „לאגאס‟, דאס
„געטלעכע ווארט‟ (זע זוכווארט „פי־
לאן‟). אין דער קבלה ווערט אנגענו־
מען, אז פון דער געטלעכקייט, פון „אין
סוף‟, פון דער אומענדלעכקייט, זענען
אויסגעשטראלט, עמאנירט, „נאצל‟־גע־
ווארן „ספירות‟, געטלעכע עמאנאציעס,
אויסשטראלונגען. די דאזיקע ספירות
זענען צען, און ווערן באצייכנט מיט די
נעמען „כתר, חכמה, בינה, חסד, גבורה,
תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות‟. וועגן
דעם ווארט ספירות איז פיל געשריבן
געווארן און ביז איצט איז ניט קלאר,
וואס דער טייטש דערפון איז. נאך מער
מיינונגס־פארשידנקייטן איז פאראן וועגן
דעם וועזן פון די ספירות, צי זענען דאס
געטלעכע אייגנשאפטן, די תארים, די
באצייכענונגען פון דער געטלעכקייט
לויט דער ווירקונג אין דער וועלט, אדער
דאס זענען באזונדערע וועזנס. די העכ־
סטע ספירה איז „כתר‟ (קרוין) און פון
איר איז עמאנירט געווארן די צווייטע
ספירה „חכמה‟, און פון דער צווייטער
די דריטע, און אזוי ביז דער צענטער
„מלכות‟, וועלכע איז די נידעריקסטע
ספירה, און פון איר איז אנטשטאנען
די מאטעריעלע ענדלעכע וועלט. די
„וועלט פון די ספירות‟ ווערט אין דער
קבלה אנגערופן דער „עולם האצילות‟
(די וועלט פון אויסשטראלונג); פון איר
איז אנטשטאנען דער עולם הבריאה, די
געשאפענע וועלט, וועלכע האט אבער

נאכנישט געהאט קיין פארם; פון דעם עולם הבריאה איז אנטשטאנען דער „עולם היצירה", די געפארעמטע וועלט, און פון דעם איז אנטשטאנען דער עולם העשיה, אונדזער איצטיקע איינגעארדנטע וועלט. די הויפט־אידייע פון די אלע טערמינען און ווערטער פון דער קבלה באשטייט אין דעם, אז אונדזער וועלט איז ניט א זאך, וואס איז מחוץ דער געטלעכקייט, נאר דאס איז א טייל פון דער געטלעכקייט, און אלץ וואס געשעט אין דער וועלט, אלץ וואס עקזיסטירט איז א טייל פון דער געטלעכקייט, נאר טייל פון די זאכן און דערשיינונגען זענען פון א נידעריקער געטלעכער מדרגה און טייל זענען פון א העכערער געטלעכער מדרגה. דער „פראקטישער" רעזולטאט פון די דאזיקע לערעס איז, אז דער מענטש, וואס איז אויך א טייל פון דער געטלעכקייט, קאן זיך מתדבק זיין אין דער געטלעכקייט און די וועגן דערצו זענען דורך א לעבן פון קדושה, פון תורה און מצוות, דורך קאנטעמפלאציע, אריינטראכטן אין דער געטלעכקייט. פאר די פארשידענע מדרגות און פארמען פון דער געטלעכקייט און די געטלעכע ווירקונגען אין אונדזער מאטעריעלער וועלט האט די קבלה געשאפן אין אראמעאיש פיל טערמינען, ווי דוכרא ונוקבא" (זכר און נקבה, אקטיווע און פאסיווע ווירקונגען), ניצוצות (פונקען, געטלעכע שפורן) און אזוי ווייטער. — ביז דעם 16טן יארהונדערט איז די קבלה געווען מער א טעארעטיש־פילאזאפישע; אין 16טן יארהונדערט האט רבי יצחק לוריא (דער אר"י) געשאפן אין צפת א ישיבה פון מקובלים, אין וועלכער ער האט געלערנט מיט זיינע תלמידים (באזונדערס מיט רבי חיים וויטאל) א נייע שיטה אין קבלה. לויט דער דאזיקער שיטה איז די אלגעמיינע אידייע פון קבלה וועגן דער געטלעכקייט אין דער וועלט פארברייטערט געווארן און עס איז מער אונטערגעשטראכן געווארן די שיטה פון „צמצום", אז די געטלעכקייט, וועלכע איז געווען אומענדלעך, האט זיך מצמצם געווען, באגרענעצט, און עס איז אנטשטאנען דורך פיל השתלשלות (עשר ספירות, די 4 עולמות, אצילות, בריאה, יצירה, עשיה) אונדזער וועלט, אין וועלכער די געטלעכע ניצוצות, די שפורן פון געטלעכקייט, פאלן אראפ צו נידעריקע מדרגות ביז צו דער גאר נידעריקסטער מדרגה פון טומאה, און עס איז די אויפגאבע פון יעדן ייד „אויפצוהויבן" (העלאה) די דאזיקע ניצוצות צו זייער געטלעכער קדושה. דאס דאזיקע ווערט דערגרייכט דורך תפילות מיט כוונות און יחודים (מצרף זיין פון די ווערטער און אותיות פון די תפילות געטלעכע שמות), דורך פאסטן און סיגופים וכדומה. דער אר"י האט אין זיין שיטה באזונדערס באטאנט דאס מתקן זיין די מענטשלעכע נשמות (זע זוכווארט „תיקון"), וועלכע זענען אייגנטלעך גלגולים פון פריערדיקע עקזיסטענצן, און ווייל זיי זענען פריער נפגם געווארן זענען זיי אראפגעקומען אויף דער וועלט, מען זאל זיי מתקן זיין. די קבלה פון אר"י איז מיט דער צייט פארוואנדלט געווארן אין א פאלשטענדיקער קבלה מעשית. — פון דער קבלה זענען אנטשטאנען אין יידנטום א ריי באוועגונגען. די באקאנטע משיחישע באוועגונגען פון רבי שלמה מולכו, שבתי צבי און שפעטער פון יעקב פראנק פון איין זייט און פון חסידות פון דער צווייטער זייט. א ריי יידישע פערזענלעכקייטן, זעענדיק די ארויסטרעטונגען פון די שבתי צבי אנהענגער און באזונדערס פון יעקב פראנק, האבן פארבאטן דאס לערנען קבלה צו יונגע מענטשן. אין ארץ־ישראל זענען ביז דער לעצטער צייט געווען ישיבות (אין ירושלים און צפת) אין וועלכע מען האט

געלערנט שיעורים אין קבלה. — איבער דער קבלה זענען געשריבן געוואָרן פיל ספרים מסביר צו זיין די סובטעלע באַגריפן פון דער שיטה; די פּאָפּולערע דערקלערונגען דערצו זענען פאַראַן אין רבי משה חיים לוצאַטוס „חוקר ומקובל" און „קלח פּתחי חכמה" און רבי יוסף אירגאַס „שומר אמונים"; פון די מאָדערנע ווערק איבער קבלה און איר געשיכטע זענען וויכטיק פראַנק „קבלה" (געשריבן אין פראַנצויזיש, איבערזעצט אויך אין ענגליש און העברעאיש), כהנא „תולדות המקובלים", בערנפעלד (אין „דעת אלהים"). אַ ביבליאָגראַפיע פון קבלה איז דערשינען פון פּראָפעסאָר פון קבלה אין דער ירושלימער העברעאישער אוניווערסיטעט, גרשון שלום, „ביבליאָגראַפיא קאַבאַליסטיקא". — זע אויך די פאַרשידענע זוכווערטער פון די ספרים פון קבלה („זהר", „יצירה" און אנדערע), פּערזענלעכקייטן („אבולעפיא, אברהם", „לוריא, יצחק", „דיליאון, משה", „שמעון בן יוחאי" און אנדערע).

קבלת שבת זע „שבת".

קבר, קבר ישראל זע „קבורה".

קדוש, קדושים, קדושה

קדוש, העברעאיש וואָרט, טייטש „הייליק", קדושה הייליקייט. אין די יידישע רעליגיעזע באַגריפן פאַרנעמט „הייליקייט", קדושה, דאָס דערהאַבנסטע און העכסטע אָרט. אין חומש י"ט זאָגט גאָט צו די יידן „קדושים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם", איר זאָלט זיין הייליק, ווייל איך אייער גאָט בין הייליק. גאָט איז דער מקור פון הייליקייט, דערפון איז דער אויסדרוק „הקדוש ברוך הוא" „קודשא בריך הוא". — אין באַגריף פון הייליקן זיך פון מענטשן גייט אריין דאָס אָפּשיידן זיך פון אומריינע זאַכן, פון אומריינע געדאַנקען, און די גמרא יבמות כ' זאָגט, אַז „הייליקן זיך" הייסט אפילו זיך אָפּזאָגן פון געוויסע זאַכן, וואָס לויטן דין מעג מען זיי יאָ טאָן („קדש עצמך במותר לך"). אין דער ברייתא פון רבי פינחס בן יאיר (אין טייל משניות סוף סוטה, עבודה זרה כ') ווערט געזאָגט, אַז קדושה פירט צו רוח הקודש. וועגן קדושה און די וועגן דערצו און דעם וועזן פון קדושה איז געשריבן געוואָרן אַ סך אין די פילאָזאָפישע ספרי מוסר און קבלה, ווי חובות הלבבות, ראשית חכמה, רבי חיים וויטאַלס „שערי קדושה" און אנדערע. — געוויסע זאַכן און ערטער און מצוות און מענטשן זענען באַצייכנט געוואָרן אַלס הייליק. דאָס יידישע פאָלק ווערט אין שמות י"ט און אנדערע ערטער און חומש אָנגערופן „הייליק פאָלק" („גוי קדוש"); אלישע הנביא ווערט אין מלכים ב' ד' אָנגערופן „איש אלהים קדוש הוא" (געטלעכער מאַן, אַ הייליקער); אין דער גמרא ווערט רבי יהודה הנשיא, דער מסדר פון דער משנה, אָנגערופן „רבנו הקדוש" (שבת קי"ח). ארץ־ישראל הייסט הייליק, און די משנה (כלים א') רעכנט אויס 10 הייליקייטן, איינע העכער פון דער צווייטער; ארץ־ישראל, ירושלים, דער הר הבית, פאַרשידענע ערטער פון בית המקדש, און אַלס הייליקסטע איז דער היכל; אין היכל איז געווען דאָס גאָר הייליקסטע אָרט דער קדש הקדשים. קרבנות האָבן געהייסן „קדשים", און דער גאַנצער סדר משניות, וואָס באַהאַנדלט די ענינים פון קרבנות הייסט „קדשים". שבת ווערט באַטראַכט אַלס „הייליק", און אין די עשרת הדברות (שמות כ') ווערט געזאָגט „זכור את יום השבת לקדשו" און „על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו", און דערפון שטאַמט דאָס „מאכן קדוש". אין יידיש איז פאַראַן דער אויסדרוק „שבת קודש". — מיטן נאָמען „קדוש"

און „קדושים" האט מען באצייכנט יידן, וועלכע זענען אומגעקומען אויף „קדוש השם", דאס הייסט, זיי האבן זיך געלאזט טויטן און נישט געוואלט עובר זיין אויף דער יידישער רעליגיע. דער אויסדרוק „קידוש השם" געפינט זיך אין תלמוד פיל מאל (סנהדרין ע"ד און אנדערע). מען האט דאס באטראכט אלס דעם דערהאבענסטן אויסדרוק פון יידישקייט. טייל קדושים, ווען מען האט זיי געפירט צום טויט, האבן געזונגען עלינו, און געמאכט א ברכה „על מצות קידוש השם". צום אנדענק פון די דאזיקע קדושים ווערט געזאגט די תפילה אב הרחמים, און אין טייל קהילות אין דייטשלאנד אין מיטלאלטער זענען געווען „מעמאר־ביכער" אין וועלכע עס זענען געווען פארצייכנטע די נעמען פון קדושים. אין דער לעצטער צייט האט מען אנגערופן קדוש יעדן ייד, וועלכער איז אומגעקומען דורך מערדער אפילו נישט צוליב זיין יידישקייט. חסידים רופן זייערע רביים קדושים, וואס האט א יסוד אין די אויבן־געבראכטע אויסדרוקן פון תנ"ך וועגן אלישע הנביא און אין דער גמרא וועגן רבי יהודה הנשיא.

קדוש החודש זע „חדש", „קאלענדאר"; מיטן נאמען קדוש החודש ווערן אין רמב"ם אין ספר „משנה תורה" אנגערופן די אויסרעכענונגען פעסטצושטעלן דעם יידישן קאלענדאר.

קדוש השם זע זוכווערטער „חלול השם", „יהרג ואל יעבור" און „קדוש, קדושים".

קדוש לבנה זע „לבנה".

קדוש זע „שבת".

קדושה ווען דער חזן דאווענט די „הויכע שמונה עשרה" און קומט צו פאר דער דריטער ברכה פון „האל הקדוש", זאגט דער קהל צוזאמען מיטן חזן קדושה; די קדושה באשטייט פון איינפירונגס־ווערטער „נקדש את שמך בעולם", און דערנאך קומען די פסוקים פון תנ"ך „קדוש, קדוש, קדוש" (ישעיה ו'), „ברוך ה' כבוד ממקומו" (יחזקאל ג') און „ימלוך ה' לעולם" (תהלים קמ"ו). אין דער קדושה פון מוסף ווערן צוגעגעבן אויך די פסוקים „שמע ישראל" (דברים ו') און „אני ה' אלהיכם" (במדבר ט"ו). ביי זאגן „קדוש" איז דער מנהג אונטערצושפרינגען. דער מנהג צו זאגן קדושה איז זייער אן אלטער, און ווערט שוין דערמאנט אין תוספתא ברכות פרק א', ט' אין נאמען פון תנא רבי יהודה; אין דער גמרא ווערט ער דערמאנט עטלעכע מאל (דורך דעם אמורא רבי יהושע בן לוי, ברכות כ"א, ר' אבון ירושלמי ברכות ה' און אנדערע). עס זענען פאראן ענדערונגען אין נוסח פון אנהויב און אויך אין דער מיט פון דער קדושה. דער נוסח אשכנז, וואס ווערט היינט באנוצט אין שולן פון „מתנגדים", איז אנצוהויבן ביי שחרית מיט „נקדש" און אין מוסף „נעריצך ונקדישך"; אין נוסח ספרד, וואס איז אנגענומען היינט ביי חסידים, זאגט מען ביי שחרית „נקדישך" און ביי מוסף „כתר" (דער דאזיקער כתר־נוסח ווערט געבראכט אין סדור פון רב עמרם גאון). וועגן די דאזיקע נוסחאות פלעגן פארקומען שטארקע מחלוקת צווישן חסידים און מתנגדים. און דערפון שטאמט דאס ווארט „אין וואסער שול מען קומט אזא קדושה זאגט מען". אין דער גמרא (סוטה מ"ט) ווערט אנגערופן דער „ובא לציון גואל" אויך „קידושא דסידרא", און מען האט אויך גערופן דאס זאגן „קדוש, קדוש, קדוש" פאר קריאת שמע אין דאווענען „קדושה דמיושב". — זע עלבויגן „תולדות התפלה".

קדושין דאָס מקדש זיין אַ פרוי און זאָגן „הרי את מקודשת לי". — זע „חתונה".

קדושין נאָמען פון מסכתא משניות און גמרא אין סדר נשים, 4 פרקים משניות (תוספתא 5 פרקים). גמרא ירושלמי און בבלי; באַהאַנדלט די פראַגן פון מקדש זיין אַ פרוי.

קדיש מיטן נאָמען קדיש ווערט אָנגערופן די תפילה „יתגדל ויתקדש שמיה רבה" („זאָל ווערן געגרויסט און געהייליקט דער גרויסער נאָמען", דאָס הייסט פון גאָט), וועלכער איז געשריבן מייסטנס אין אַראַמעאיש. דער עיקר פון קדיש איז דער „יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא", וואָס איז אייגנטלעך די אַראַמעאישע איבערזעצונג פון פסוק אין תהלים קי"ג „יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם", אין דער גמרא (סוטה מ"ט) ווערט עס אָנגערופן „יהא שמיה רבא". דער מנהג איז, אַז קדיש ווערט געזאָגט נאָר בציבור, ווען עס זענען פאַראַן 10 יידן, און עס איז איינגעטיילט אין עטלעכע קדישים: 1)קדיש שלם פון חזן אין מיטן דאַווענען (גאַנצער קדיש), צו וועלכן עס ווערט צוגעגעבן אין דער מיט דער „תתקבל"; 2) „חצי קדיש" פון חזן ((האַלבער קדיש), ביז „דאמירן בעלמא ואמרו אמן"; 3) „קדיש יתום", דער קדיש וואָס אַ יתום זאָגט אין די ערשטע 11 חדשים זינט דעם טויט פון זיין פאָטער, מוטער און אויך טיילמאָל אַנדערע נאָענטע קרובים, אויב זיי האָבן נישט איבערגעלאָזט קיין קינדער, און אויך אין דעם „יאָרצייט"-טאָג (זע „יאָרצייט") פון פאָטער און מוטער; 4) „קדיש דרבנן", וואָס דער יתום זאָגט נאָך געוויסע שטעלן אין דאַווענען, וואו עס זענען פאַראַן אגדה פון דער גמרא, אָדער נאָך לערנען משניות, גמרא, מדרש; צום דאָזיקן קדיש ווערט צוגעגעבן דער „על ישראל ועל רבנן". עס זענען פאַראַן פאַרשידענע מנהגים, וועלכער יתום איז מער באַרעכטיגט צו זאָגן קדיש אויב עס זענען דאָ עטלעכע יתומים אין שול. מען טיילט איין יתומים אין שבעה, שלשים (אין די 30 טעג זינט פאָטער, מוטער איז געשטאָרבן) „יאָרצייט"; דעם יאָרצייט גיט מען געווינלעך צו זאָגן אַליין דעם קדיש נאָך עלינו. — דעם נאָמען קדיש געפינען מיר צום ערשטן מאָל אין מסכתא סופרים פרק י'; אין זעלבן מסכתא סופרים י"ט געפינען מיר אויך דעם מנהג פון קדיש פאַר אבלים, אָבער עס ווערט דאָרט נישט אָנגעוויזן, אַז דער יתום זאָגט דעם קדיש. לויט דער מיינונג פון טייל היסטאָריקער זאָל דער מנהג, אַז יתומים זאָלן זאָגן קדיש, האָבן איינגעפירט געוואָרן ערשט אין דייטשלאַנד בעת די גרויסע שחיטות אויף יידן אין 11טן און 12טן יאָרהונדערט. רבי יצחק ווינאַ (אין 13טן יאָרהונדערט) אין „אור זרוע" ברענגט, אַז דער מנהג דאָס נאָר יתומים זאָלן זאָגן קדיש, איז נישט אָנגענומען געוואָרן אין פראַנקרייך, און ער האַלט, אַז דער מנהג איז גאָר אַלט, און ער ברענגט די מעשה פון די אַלטע אגדה־ספורים, אַז דער תנא רבי עקיבא האָט געטראָפן אַ מענטש טראָגן אַ זייער שווערע משא, און דער מענטש האָט אים געזאָגט, אַז ער איז אַ מת און ער קומט אָפּ אַ גרויסע שטראָף און אַז ער האָט איבערגעלאָזט אַ קליין אינגל, און אויב דאָס אינגל וועט זאָגן קדיש וועט ער, דער מת, ניצול ווערן פון דער שטראָף; רבי עקיבא האָט אויפגעזוכט דאָס אינגל און אים געלערנט צו זאָגן קדיש, און דער מת איז דערנאָך געקומען צו רבי עקיבא אין חלום און אים געזאָגט, אַז ער איז דורך דעם קדיש ניצול געוואָרן. קרויס אין זיין אָפּהאַנדלונג וועגן קדיש (אין „בצרון", ניו־יאָרק ת"ש) ברענגט

פאַרשידענע נוסחאות פון דעם דאַזיקן ספּור אגדה. צום קדיש פלעגט מען טייל־מאָל צוגעבן ווערטער, און אין תימן, אין דער צייט פון רמב״ם, האָט מען צוגעגעבן „ובחיי דרבנא משה בן מימון״. — צום קדיש פון טייל פייערלעכע תפילות זענען פאַראַן באַזונדערע מעלאָדיעס (קדיש פאַר מוסף ראש השנה, יום־כפור, גשם, טל, פאַר נעילה, פאַר סליחות). — אין יידיש ווערט וועגן איינעם ביי וועמען עס ווערט געבוירן דער ערשטער זון געזאָגט, ער האָט געבוירן אַ קדיש. — וועגן „קדיש״ זע ראַפּאַפּאָרט „ערך מלין״ (זוכוואָרט „ברכות״), עלבויגן, „תולדות התפלה״, קרוים, „קדיש״ („בצרון״, ניו־יאָרק ת״ש).

קדר נאָמען פון אַ בעדואינער־פאָלק, וואָס האָט געלעבט אין דער צייט פון תנ״ך אין דער געגנט פון אַראַבישן מדבר לעבן ארץ־ישראל; אַלס בעדואינער האָבן די קדרים געוואוינט אין די שוואַרצע געצעלטן, געמאַכט פון שעפּסן־פעל, אין דערפון איז פאַראַן אין שיר השירים א׳ דער אויסדרוק „כאוהלי קדר״ אַלס באַצייכענונג פון שוואַרצקייט. אין חומש בראשית כ״ה ווערט קדר אָנגעגעבן אַלס איינער פון די זין פון ישמעאל; אין שפּעטערן מיטלאַלטער האָט מען אָנגערופן די טאַטערן „קדר״ (סבוב דרבי פתחיה, יון מצולה פון האַנאָווער און אַנדערע).

קדש הקדשים זע „בית המקדש״.

קדשים נאָמען פון 5טן סדר משניות, אַנטהאַלט 11 מסכתות: זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד, קנים, מדות; האָט תוספתא אַחוץ אויף תמיד, קנים און מדות; גמרא בבלי אַחוץ אויף קנים און מדות; ירושלמי איז נישטאָ; מען האָט לעצטנס פאַרעפנטלעכט אַ כלומרשט געפונענע ירושלמי אויף קדשים, אָבער דאָס איז אַ פאַלסיפיקאַט; מען ווייסט נאָר, אַז עס איז געווען אַ ירושלמי אויף קדשים, (ווערט געבראַכט דורך טייל ראשונים), נאָר ער איז פאַרלוירן געגאַנגען. אין קדשים ווערן באַהאַנדלט מייסטנס פראַגן וועגן קרבנות, הייליקייטן פון בית המקדש.

קהל, קהילה דער טייטש פון העברעאישן „קהל״ איז „זאַמלען״, דערפון איז דער כלל ישראל, די גאַנצע זאַמלונג פון יידן, גערופן געוואָרן אין תנ״ך „קהל עדת ישראל״ (שמות י״ב), „קהלת יעקב״; דערפון איז שפּעטער אין מיטלאַלטער און נייער צייט דער נאָמען פון דער אָרגאַניזאַציע פון יידן אין יעדער שטאָט „קהל״ און „קהילה״. אין מיטלאַלטער און אויך אין דער נייער צייט ביז לערך דעם 18טן יאָרהונדערט האָט די יידישע קהילה געהאַט ברייטע רעכט איבער אַלע אירע מיטגלידער. די קהילה איז געווען די אָפיציעלע פאָרשטייערשאַפט פון יידן אין באַצוג צו די רעגירונגען; די קהילה האָט אָפט אויך געהאַט די אויפגאַבע צונויפצוזאַמלען די שטייערן פון אירע מיטגלידער פאַר דער רעגירונג, און דאַדורך האָט זי אויך געהאַט דאָס רעכט צו באַשטימען און פאַנאַנדערצולייגן די שטייערן אויף יעדן מיטגליד. די קהילה האָט אויך געהאַט צו זאָרגן פאַר די רעליגיעזע און דערציערישע ענינים פון די שטאָט־יידן (גאַנץ אָפט אויך פון די יידישע קלענערע דערפערישובים אין דער אומגעגנט), ווי אויפנעמען אַ רב, אַ דיין, אויפבויען און אויפהאַלטן אַ שוחט, אַ בית מדרש, אַ מקוה, אויפנעמען אַ חזן, אַ שמש, איינאָרדענען אַ בית עלמין און אַ חברה קדישא, איינאָרדענען און אויפהאַלטן אַ תלמוד־תורה, צדקה־אַנשטאַלטן (בקור חו־

לים, גמילות־חסדים, הכנסת כלה וכדומה); אכטונג געבן אויף דער כשרות אנשטאלטן. טייל קהילות פלעגן אויך אכטונג געבן אויף דער רעליגיעזער אויפפירונג פון די יידן, און פלעגן באשטראפן פאר עובר זיין אויף עבירות (דורך אריינלייגן אין חרם, אדער איינשליסן אין „קונע״, און אין שפאניע אין 13טן און 14טן יארהונדערט אפילו מיט טויטשטראף). די פירער פון דער קהילה מיטן נאמען „ראשי הקהל״, „טובים״, „אלופים״, „פרנסים״ (אין פוילן פלעגט מען זיי רופן „דאזארעס״) פלעגן דערוויילט ווערן יעדעס יאר דורך די בעלי־בתים פון דער שטאט; מייסטנס פלעגן די וואלן פארקומען אין חול המועד פסח אדער חול המועד סוכות. אין טייל שטעט פלעגט מען וויילן אויף יעדן חודש פרנסים, און מען האט זיי גערופן „פרנס חודש״. אין טייל לענדער פלעגן אלע קהילות פון לאנד זיין פאראייניקט אין איין צענטראלער ארגאניזאציע; בארימט זענען געווען די דאזיקע צענטראלע לאנדס־ארגאניזאציעס אין פוילן און ליטע מיטן נאמען „ועד ארבע ארצות״ (זע זוכווארט „ועד ארבע ארצות״). די דאזיקע קהילות צוזאמען מיט דער צענטראלער ארגאניזאציע זענען געווען פאקטיש די אויטאנאמישע זעלבסטפארוואלטונג פון יידן אין פארשידענע לענדער. די קהילות פלעגן געפירט ווערן דורך די ראשי הקהל צוזאמען מיט א סעקרעטאר (סופר הקהילה), און וויכטיקע באשלוסן (תקנות) פלעגן פארשריבן ווערן אין פינקס, אין קהלה־בוך. די זיצונגען פון דער קהילה־פארוואלטונג פלעגן פארקומען אין „קהל־שטיבל״, וואס פלעגט געווינלעך זיין לעבן בית המדרש. אין גרעסערע קהילות פלעגט אויך זיין א באזונדערער „קהל־שמש״, וועלכער פלעגט אכטונג געבן אויף אויספירן די באשלוסן פון דער קהילה. אין דער לעצטער צייט איז אין גרעסטן טייל לענדער אפגעשאפט געווארן דאס אבליגאטארישע (דאס מוזן) געהערן צו דער קהילה, און די קהילות וואס עקזיסטירן זענען נאר פרייוויליגע, און ווער עס וויל געהערט צו דער קהילה. אין פוילן און טייל אנדערע לענדער זענען נאך ביז דער מלחמה 1939 געווען אבליגאטארישע קהילות, אבער די רעכט פון די קהילות זענען געווען זייער באגרענעצט. — די געשיכטע פון דעם גאנצן סיסטעם קהילות־ארגאניזאציע איז א זייער אלטע, אזוי אלט ווי דער יידישער גלות פון דער צייט פון ערשטן חורבן ירושלים, ווען א סך יידן זענען פארטריבן געווארן קיין בבל. אין דער צייט פון דער גמרא און שפעטער געפינען מיר אין בבל א ברייטער ארגאניזירטן קהילות־סיסטעם מיט פולשטענדיקער אויטאנאמיע, מיט א לאנדס־מנהיג דעם ראש הגולה (ריש גלותא), און איינגעארדנטע דינים און מנהגים ווי אזוי צו פירן די קהילות ענינים (די משנה און גמרא מגילה פרק ד׳ און אויך אנדער ערטער). אויך אין מיטלאלטער געפינען מיר אין די שאלות ותשובות־ספרים פיל תקנות פון די קהילות. — זע זוכווערטער „אויטאנאמיע״, „ועד ארבע ארצות״. — ביכער וועגן פארשידענע קהילות־ארגאניזאציעס ביי יידן זענען פאראן אין א גרעסערער צאל; זע דובנאוו „פנקס ועד הקהלות במדינת ליטא״ (בערלין תרפ״ה), דובנאוו „געשיכטע פון יידן אין דער נייער צייט״, „דורות אחרונים״; גידעמאן אין „התורה והחיים״ (דריטן טייל העברעאישער איבערזעצונג, איבערזעצט אויך אין יידיש דורך שטיף), פינקלשטיין, דזשואיש סעלפגאווערנמענט אין מידל איידזשעס״ (ניו־יארק, 1924).

קהלת נאמען פון א ספר אין תנ״ך, אין כתובים, איינע פון חמש מגילות,

איינער פון די סובטעלסטע און גייסטרייכסטע פילאָזאָפישע ספרים. אין אָנהויב פון ספר ווערט געזאָגט, אַז דער מחבר איז געווען „קהלת בן דוד מלך בירושלים". די טראַדיציע נעמט אָן, אַז דער מחבר איז געווען שלמה המלך דער זון פון דוד, וועלכער איז געווען דער איינציקער פון דודס קינדער מלך אין ירושלים. אין קהלת ז' איז פאַראַן דער אויסדרוק אין לשון נקבה „אמרה קהלת", און צום סוף קהלת י"ב איז פאַראַן „אמר הקהלת" און „בקש קהלת", און דערפון איז צו זען, אַז די דאָזיקע פסוקים זענען געשריבן געוואָרן פון אַן אַנדערן אין נאָמען פון קהלת. עס ווייזט אויס, אַז שוין אין די אַלטע צייטן זענען וועגן ספר קהלת געווען ביי די יידישע חכמים מיינונגס־פאַרשידנקייטן; די גמרא אין בבא בתרא ט"ו זאָגט, אַז הגם שלמה איז דער מחבר פון קהלת איז אָבער דאָס ספר רעדאַגירט געוואָרן שפּעטער, אין דער צייט פון חזקיה המלך; טייל תנאים, באַזונדערס די בית שמאי (אין לעצטן יאָרהונדערט פון 2טן בית המקדש) האָבן נישט געהאַלטן קהלת אַלס אַ הייליק ספר (מגילה ז'). אין שבת ל' ווערט געזאָגט, אַז מען האָט געוואָלט „גונזן" זיין (דאָס הייסט נישט אַריינעמען צווישן די הייליקע ספרים פון תנ"ך) דאָס ספר קהלת; אין פסיקתא דרב כהנא ווערט געזאָגט, אַז מען האָט געוואָלט גונז זיין קהלת, ווייל מען האָט געמיינט, אַז עס זענען דאָרט פאַראַן ווערטער „שמטים לצד מינות". נאָר מען האָט פאַרענטפערט זיינע ווערטער. פון דעם אַלעם איז צו זען, אַז דאָס דאָזיקע ספר האָט שוין ביי די יידישע חכמים פון משנה און גמרא אַרויסגערופן אַ געוויסע קריטישע באַציאונג סיי צוליב די סתירות אין די מיינונגען אין ספר זעלבסט, סיי אויך צוליב די דרייסטע פילאָזאָפישע מיינונגען, וואָס קלינגען טיילמאָל ווי אין קעגנזאַץ צו די אָנגענומענע יסודות פון דער יידישער אמונה, און וועלכע די חכמים האָבן זיך באַמיט צו פאַרענטפערן און אויפווייזן, אַז דאָס ספר האָט אַזוי נישט געמיינט. — אין דער נייער צייט האָט דאָס ספר קהלת געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון זייער פיל געלערנטע, יידן און נישט־יידן; באַזונדערס האָבן די געלערנטע זיך באַשעפטיקט מיט דער פראַגע וועגן מחבר פון ספר. עס זענען געשריבן געוואָרן וועגן דעם פיל ביכער און אָפּהאַנדלונגען. טייל האַלטן, אַז דאָס ספר איז געשריבן געוואָרן אין אַ גאָר שפּעטער צייט, אין דער מיט פון 2טן בית המקדש (לערך דעם 2טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) און דער מחבר זאָל האָבן געווען אונטער דעם איינפלוס פון די אַלט־גריכישע פילאָזאָפישע שיטות פון העראַקליט („פאַנטאַ רעאי", „אַלץ פליסט"), סטאָאיקער, סקעפּטיקער. לויט אַנדערע זאָל קהלת האָבן געווען דער יידישער הערשער אין עבר הירדן הורקנוס, אין דער צייט פון די חשמונאים; דאָס איז די מיינונג פון פּראָפעסאָר יוסף קלויזנער, אין זיין „מחברו של ספר קהלת" (השלח, באַנד 42); ראַפּאַפּאָרט וויל געפינען אין קהלת דעם אויסדרוק פון די מיינונגען פון די איסיים. אָבער אַ ריי באַדייטנדע געלערנטע האַלטן, אַז די פאַרשידענע באַווייזן, וואָס זאָלן פעסטשטעלן, אַז דער מחבר האָט געלעבט אין אַ סך שפּעטערער צייט פון שלמה המלך (געוויסע שפּראַך־אויסדרוקן אין סטיל זענען פון שפּעטערע צייטן, מער ענלעך צו דער שפּראַך פון דער משנה, טייל אויסדרוקן זאָלן אַפילו זיין איבערזעצט פון גריכיש), זענען נישט גענוגנט אומצעוואַרפן די טראַדיציע, אַז דער מחבר איז געווען שלמה המלך. גרויסע מיינונגס־פאַרשידנקייטן זענען אויך פאַראַן ביי די געלערנטע צוליב די סתירות, וואָס זענען

פאַראַן אין ספר זעלבסט. טייל געלערנטע (דר. שלמה רובין און אַנדערע) האַלטן אַז דאָס ספר איז געשריבן געוואָרן דורך עטלעכע פּערזאָן, און יעדער שפּעטערער מחבר האָט צוגעגעבן באַמערקונגען צו די מיינונגען פון די פריערדיקע מחברים. יעדנפאַלס, קיין קלאָרע און זיכערע מיינונג וועגן דער אַנטשטייאונג פון קהלת געבן נישט די אַלע געלערנטע. — דאָס ספר קהלת ווערט באַטראַכט אַלס דער סובטעלסטער אויסדרוק פון פּעסימיסטישער וועלט־אַנשויאונג. קהלת הויבט אָן מיט דער מיינונג פון „הבל הבלים, הכל הבל", אַלץ, וואָס דער מענטש טוט און באַמיט זיך, איז גאָרנישט (דער „וואַניטאס וואַניטאַטים"), און דער דאָזיקער אויסדרוק גייט דורך ווי אַ לייט־מאָטיוו און גרונט־טאָן דורך דעם גאַנצן ספר, וואָס איז אייגנטלעך נישט מער ווי אַ צעגלידערונג און אַ מאָטיווירונג פון דער דאָזיקער גרונט־מיינונג. קהלת אַנאַליזירט אַלע זייטן פון מענטשנס לעבן, די פאַרגעניגנס און ליידן, די קערפּערלעכע און גייסטיקע, וויסן און רום און מאַטעריעלע באַזיצונגען און שטרעבונגען און ווייזט אויף, אַז ס'איז אַלץ נאַריש און גאָרנישט; דער מענטש מוז שטאַרבן און פאַרשווינדן און „בשכבר הימים הבאים הכל נשכח" (מיט דער צייט וועט אַלץ פאַרגעסן ווערן). קהלת באַטראַכט אויך די פראַגע פון אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה („ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל", „מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה", און „והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה"), די פראַגע פון גערעכטיקייט (יש צדיקים אשר מגיע אליהם כמעשה הרשעים"), און אויך פון דער באַגרענעצטקייט פון מענטשנס שכל צו פאַרשטיין די וועלט, און דערביי קומט ער צום שאַרפן אַגנאָסטיציזם („וגם אם יאמר החכם לדעת לא יוכל למצוא", קהלת ח'). הויפּטזעכלעך ווייזט ער אָן אויף דעם קורצן דויער פון מענטש אין פאַרגלייך מיט דער אייביקער עקזיסטענץ פון דער וועלט, דעם „דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת", וואָס ער האָט אַוועקגעשטעלט באַלד אין אָנהויב פון ספר. אין קהלת זענען אויך פאַראַן אַפאָריזמען פון לעבנס־חכמה, וועגן דער באַציאונג צו פרויען, צום יאָגן זיך נאָך פאַרמעגן וכדומה. — דאָס ספר קהלת איז איבערזעצט געוואָרן אין יידיש עטלעכע מאָל לעצטנס דורך י. ל. פּרץ, הרב י. ל. זלאָטניק און אַנדערע. — זע די דערמאָנטע אָפּהאַנדלונגען פון קלויזנער „מחברו של ספר קהלת"; זלאָטניק, „קהלת", אין יידיש, מיט אַ זייער ברייטער איינלייטונג, אין וועלכער ער אַנאַליזירט די מיינונגען פון די באַדייטנדסטע געלערנטע און קומט צום באַשלוס, אַז שלמה המלך איז יאָ געווען דער מחבר; גיט אויך וועגן די יידישע איבערזעצונגען פון קהלת. — עס איז אַן אַלטער מנהג צו לייענען די מגילה פון קהלת שבת חול המועד סוכות.

קהלת רבה נאָמען פון אַ מדרש אויף קהלת. — זע זוכוואָרט „מדרשים".

קהת זון פון לוי, זון פון יעקב אבינו; פאָטער פון עמרם, דעם פאָטער פון משה רבנו (שמות ו'). די „בני קהת" זענען געווען חשוב צווישן די לויים אויך אין שפּעטערע צייטן (דברי הימים א' ט"ו).

קובא אינזל לעבן מיטל־אַמעריקע; הויפּטשטאָט האַוואַנאַ; לערך 4 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי ביי 20 טויזנט יידן, מייסטנס אָנגעקומענע אין דער לעצטער צייט (זינט 1920); אין 16טן און 17טן יאָרהונדערט האָבן דאָרט זיך באַזעצט אנוסים פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל, וועלכע האָבן אין געהיים אָפּגעהיט זייער יידישקייט; דעמאָלט האָט איבער־

קובא געהערשט שפּאַניע, וועלכע האָט
דאָרט איינגעפירט די אינקוויזיציע. פיל
פון די אנוסים, אַנגעזעענע סוחרים און
קאָלאָניזאַטאָרן, זענען געוואָרן אַרעס־
טירט און פאַרברענט אויפן שייטערהויפן
פון דער אינקוויזיציע (דע לעאָן, מענ־
דעס, ראָדריגאָס, פּינעטאַ, דע סאַלעס,
נונעז, דע גראַנאַדע און אַנדערע). ערשט
ווען קובא איז געוואָרן באַפרייט פון
שפּאַניע (אין 1898) האָבן זיך יידן אָנ־
געהויבן באַזעצן אויף דעם אינזל. היינט
האָט האַוואַנאַ אַן אַנגעזעענע יידישע
קהילה, שולן, אינסטיטוציעס, תּלמוד־
תּורה, און פון צייט צו צייט דערשיינען
דאָרט אויך יידישע צייטשריפטן.

קולון, יוסף (מהריק״) (1420 —
1480 אין פּאַדוואַ); רב אין ווענעציע;
באָלאָן, מאַנטואַ, פּאַדוואַ; אָנערקענטער
פּוסק אין דער יידישער וועלט; מחבר
פון „שאלות ותשובות מהרי״ק״.

קונטרס מיטן נאָמען „קונטרס״ (וואָס
זאָל זיין, לויט דער מיינונג פון צונץ, דאָס
וואָרט „קאָמענטאַריום״, „פּירוש״),
ווערט אָנגערופן אין תּוספות דער פּירוש
פון רש״י (רבי שלמה יצחקי) אויף גמרא;
דאָס איז ווייל די פּירושים צו גמרא פלעגן
צירקולירן אין יענער צייט צווישן די
ישיבה־בחורים אין העפטן, וועלכע מען
האָט גערופן קונטרס; אייגנטלעך זענען
געווען אַזעלכע קונטרסים אויך פון אַנ־
דערע מפרשי התלמוד פאַר רש״י. — זע
„שלמה יצחקי״.

קונסט מיט דער געשיכטע פון קונסט
ביי יידן אין אַלע אירע פאָרמען און
אויסדריקן, אַרכיטעקטור, סקולפּטור, מאָ־
לעריי, צייכענונגען, האָבן זיך לעצטנס
באַשעפטיקט אַ גאַנצע ריי געלערנטע, סיי
אַרכעאָלאָגן סיי פאַר־קינסטלער, ווי פּראָ־
פעסאָר סוקעניק פון ירושלים, פירער פון
דער „חברה לחקירת עתיקות״, רייפּנ־
בערג, רחל ווישניצער־בערנשטיין, קאַרל
שוואַרץ און אַנדערע; עס זענען אויך
דערשינען די זשורנאַלן אין העברעאיש
און יידיש („רימון״ און „מילגרוים״)
געווידמעט דער פאָרשונג פון יידישער
קונסט. וועגן דער אַרכיטעקטור ביי יידן
אין די אַלטע צייטן איז שווער צו זאָגן
אַ זיכערער מיינונג, צי דער יידישער
הייזער־בוי איז באַשטאַנען פון ספּעציעל
יידישע פאָרמען אָדער דאָס זענען גע־
ווען בשותפותדיקע פאָרמען פאַר די פעל־
קער פון ארץ־ישראל און די שכנותדיקע
לענדער (די פעניציער און אַנדערע). איין
זאַך איז זיכער, אַז אין די שפּורן פון
יידישער קונסט אין יענע אַלטע צייטן
פון תנ״ך און אויך פון שפּעטער, די
גאַנצע עפּאָכע, וואָס יידן זענען געווען
אין ארץ־ישראל ביז דעם חתימת תלמוד
ירושלמי (אין 4טן יאָרהונדערט) קאָן
מען געפינען כמעט ווי גאָרנישט סקולפּ־
טור־בילדער פון מענטשן און אַנדערע לע־
בעדיקע באַשעפענישן. מען געפינט אפילו
זייער זעלטן אין חורבות פון אַלטע שולן
אין ארץ־ישראל אַ קאָפּ פון אַ לייב, אָד־
לער וכדומה; אָבער דאָס זענען זייער
זעלטענע אויסנאַמען. די סיבה דערפון
איז דער פאַרבאָט פון די עשרת הדברות
(שמות כ׳) „לא תעשה לך פסל וכל
תמונה״, ניט צו מאַכן קיין בילד, כדי
אָפּצוהיטן יידן פון געצנדינעריי, וואָס
איז באַשטאַנען אין דינען צו פאַרהייליק־
טע בילדער. אָבער ניט געקוקט אויף
דעם פאַרבאָט זענען דאָך פאַראַן געוויי־
סע שפּורן פון יידישער אַלטער קונסט
אויף די פאַרשידענע געפונענע זאַכן פון
די אַלטע צייטן אין ארץ־ישראל, און באַ־
זונדערס זינט דאָס יידישע ארץ־ישראל
איז געקומען אין באַרירונג מיט דער
גריכישער וועלט (אין 4טן יאָרהונדערט
פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג)
דורך דער צייט פון בית שני ביז ווייט

אין דער צייט פון דער גמרא. באזונדערס איז עס צו באמערקן אין דער אלט־יידישער צעראמיק. אויך אין ארכיטעקטאראלער ארנאמענטיק, געבוי־באפוצונגען פון אלט־יידישע שולן, די מאזאאיק־בילדער, וואס מען האט לעצטנס אנטדעקט (פון א געפונענעם פראגמענט פון א ירושלמי אין עבודה זרה, פארעפנטלעכט דורך פראפעסאר ל. גינזבורג, איז צו זען, אז דער ארץ־ישראל אמורא ר' אבון האט מתיר געמאכט אין די שולן צו מאכן מאזאאיק־בילדער, פספסין). אין דער עפאכע פון מיטלאלטער ביז דער נייער צייט האט יידישע קונסט געפונען אמשטארקסטן איר אויסדרוק אין אילומינירן, צוגעבן בילדער, צו פארשידענע כתבי יד, סיי פון חומשים, סיי פון הגדות צו פסח, סיי אנדערע כתבי יד. באזונדערס האט געבליט די יידישע אילומינירונג פון כתבי יד אין שפאניע; עס איז אויך פאראן א מיינונג, אז בארימטע קונסט־בילדער אין שפאניע פון דער צייט פון פארן גירוש (1942) וועמענס קינסטלער זענען געבליבן אומבאקאנט, שטאמען פון יידן. די מאדערנע יידישע קונסט און די באטייליקונג פון יידן אין מאדערנער קונסט איבערהויפט האט זיך אנגעהויבן ערשט אין 19טן יארהונדערט, פון ווען אן יידן האבן ארויסגעגעבן גרויסע קינסטלער אין אלע צווייגן: מאלער, סקולפטארן, ראדירער. דער גרעסטער טייל פון די אנגעזעענסטע מאדערנע יידישע קינסטלער (פאר דעם יידיש־נאציאנאלן אויפשוואונג, וואס האט זיך אנגעהויבן מיט דער ציוניסטישער באוועגונג אין ענדע 19טן יארהונדערט) האט באארבעט אמייסטן ניט־יידישע טעמעס. ערשט מיט דעם אויפקום פון דער יידיש־נאציאנאלער באוועגונג איז אויך די טעמאטיק פון א ריי אנגעזעענע קינסטלער געווארן א יידישע, גאנץ אפט א פאלקסטימלעכע, און האט געגעבן דעם אויסדרוק צו יידיש לעבן און יידישן לעבנס־שטייגער און יידישן ראמאנטיזם און בענקשאפט. מיר געבן דא נעמען פון טייל אנגעזעענסטע יידישע קינסטלער: יוסף איזראעלס, מאקס ליבערמאן, אנטאקאלסקי, אורי לעסער, ליליען, מארק שאגאל, עפשטיין, און אנדערע. א באזונדער ארט פארנעמט די יידישע מאדערנע קונסט אין ארץ־ישראל, וואו נאכן אנטשטיין פון ציוניזם איז געשאפן געווארן אין ירושלים די העברעאישע קונסט־שולע „בצלאל" דורך פראפעסאר שאץ. וועגן דער יידישער קונסט אין ארץ־ישראל און דער יידישער קונסט־זאמלונג אין מוזעאום אין תל־אביב איז פאראן פון דר. קארל שווארץ אין העברעאיש „האמנות העברית החדשה". וועגן דער געשיכטע פון יידישער קונסט זע אויך די ארבעט פון רחל ווישניצער־בערנשטיין אין 2טן באנד „יידן" פון דער אלגעמיינער יידישער ענציקלאפעדיע.

קוק, אברהם יצחק (1865 אין לעטלאנד — 1935, ג' אלול תרצ"ה אין ירושלים), רב, דענקער, חובב ציון, נאנט צום „מזרחי", ערשטער רב הכולל פון די אשכנזים אין ארץ־ישראל, זינט עס איז געגרינדעט געווארן די רבנות הראשית אין 1921; זינט 1904 געווען רב אין יפו; זינט 1919 רב אין ירושלים; זינט 1921 ראש הרבנים פון די אשכנזים אין גאנץ ארץ־ישראל; גרינדער פון דער ישיבה „מרכז הרב"; מחבר פון פיל ספרים אין הלכה, קבלה, ארץ־ישראל־פראגן, ענינים פון יידנטום, ווי „חבש פאר", „עקבי הצאן", „אורות", „אגרות ראיה", „אורות הקודש" (איבער רעליגיעזער פילאזאפיע).

קורדובירו, משה (1522 — 1570), מקובל אין צפת, באקאנט אלס „רמ"ק";

איינער פון די באַדייטנדסטע טעאָרעטיקער און באַגרינדער פון דער קבלה אין דער צייט פון דער גאָלדענער עפּאָכע פון קבלה אין צפת; געלערנט ביי זיין שוואָגער רבי שלמה אלקבץ (מחבר פון „לכה דוד"), נאָכער געלערנט קבלה צו אַ סך תלמידים; אַ געוויסע צייט האָט אויך רבי יצחק לוריא געלערנט ביי אים קבלה; געווען איינער פון די דריי (רבי יוסף קאָרו, רבי משה די טראני) וואָס האָבן באַקומען סמיכה פון רבי יעקב בי רב (זע זוכוואָרט „סמיכה"). — זיין שיטה אין קבלה, וועלכע איז געווען מער אַ טעאָרעטיש־פילאָזאָפישע, באַזונדערס אין דער אויסברייטערונג פון דער לערע וועגן „צמצום", האָט דער רמ"ק איבערגעלאָזט אין זיינע ספרים: „פרדס רמונים", „אלומה רבתי", „שעור קומה", „אור נערב" און אַנדערע; ער האָט אויך מחבר געווען „תומר דבורה" (אויף מוסר, געדרוקט געווען פיל מאָל) און „אור יקר" (אַ פירוש אויף זוהר, געבליבן אין כתב יד). — זע האָראָדעצקים „תורת רמ"ק" (אַ זייער אויספירלעכע און גרינטלעכע אָפּהאַנדלונג איבער קורדובירוס לערע).

קורדיסטאַן לאַנד אויף דער גרענעץ פון פּערסיע, טערקיי און איראַק; לויט טייל מיינונגען זענען די בערג פון קורדיסטאַן די „הרי אררט" פון חומש בראשית סדרה נח; עס וואוינען דאָרט ביי 5 טויזנט יידן, רעדן אַ שפּראַך געמישט מיט אַראַמעאיש (תרגום־לשון); די דאָרטיקע יידן האַלטן, אַז זיי שטאַמען אָפּ פון די עשרת השבטים; יעדנפאַלס איז זיכער, אַז יידן וואוינען אין קורדיסטאַן שוין זינט גאָר אַלטע צייטן. — זע בנימין השני „מסעי ישראל", און כשדאי „שבטי יעקב ונצורי ישראל".

קורח זון פון יצהר, פון שבט לוי; אין חומש במדבר ט"ז ווערט דערציילט, אַז קורח צוזאַמען מיט אַנדערע יידן זענען אַרויסגעטרעטן קעגן משה רבנו און אהרן הכהן, און זיי האָבן געטענהט, אַז אויך זיי דאַרפן זיין כהנים און אַז אהרן און זיינע קינדער דאַרפן נישט זיין די איינציקע כהנים. דער חומש דערציילט, אַז אַלס שטראָף האָט די ערד זיך געעפנט און איינגעשלונגען קורח און זיינע אַנהענגער און זייער פאַרמעגן, און אַ פייער האָט פאַרברענט פון זיי 250 מענטשן. עס ווערט אין חומש דערציילט, אַז „בני קורח לא מתו", די קינדער פון קורח זענען געבליבן לעבן. שפּעטער אין דער יידישער געשיכטע פון דער תנ"ך־צייט זעען מיר אָפּשטאַמענדע פון קורח פאַרנעמען גרויסע שטעלעס אין דער יידישער פירערשאַפט. לויט אַ טראַדיציע אין גמרא מגילה י"ד, געשטיצט אויף דברי הימים א' ו', איז שמואל הנביא געווען פון קורחס אור־אייניקלער. אין ספר תהילים געפינען מיר מזמורים פון בני קורח; אין דברי הימים א' ט' און אַנדערע קאַפּיטלער, געפינען מיר די „קרחים" פאַרנעמען שטעלונגען אין בית המקדש אַלס לויים. אין דער גמרא פּסחים קי"ט ווערט געזאָגט, אַז קורח איז געווען זייער רייך און אַז ער האָט געפונען אַן אוצר, וואָס יוסף האָט באַהאַלטן אין מצרים. דערפון איז פאַראַן אין יידיש דער אויסדרוק „רייך ווי קורח", וואָס באַציט זיך אויף אַ קאַרגן, רייכן מאַן.

קטורת ווייַרויך, בשמים, וואָס מען האָט געברענט אין בית המקדש כדי עס זאָל דאָרט זיין „ריח ניחוח", שמעקנדיקער ריח. אין חומש שמות ל' ווערן אויסגערעכנט די אַלע בשמים („סמים" אין העבראיש) פון וועלכע די קטורת ווערן געמאַכט. אין כריתות ו' ווערט געבראַכט די ברייתא ווי אַזוי די קטורת זענען געמאַכט געוואָרן אין בית המקדש.

די קטורת האָט מען געברענט 2 מאָל אין טאָג, אינדערפֿרי („קטורת של שחרית") און פֿאַרנאַכט („קטורת של בין הער־בים"). זייער פֿייערלעך איז געווען דאָס ברענען די קטורת אין יום־כּפּור דורכן כּהן גדול אין קדש הקדשים. אין משנה און גמרא (יומא ל"ח) ווערט דערציילט, אַז אין דער צייט פֿון בית שני איז גע־ווען אַ פֿאַמיליע „בית אבטינס", וועל־כע זענען געווען ספּעציאַליסטן אין איינ־אָרדענען די קטורת. די גמרא יומא מ"ד רעכנט אויס די חטאים, אויף וועלכע די קטורת איז מכפּר. דער רמב"ם אין מורה נבוכים מיינט, אַז די קטורת האָט מען געבראַכט, ווייל אין בית המקדש האָט מען מקריב געווען קרבנות פֿון פֿלייש, און די קטורת האָבן געגעבן אַ גוטן ריח. — עס איז אַ מנהג צו זאָגן די פּרשה און די ברייתא פֿון קטורת ביי דאַווענען אינדערפֿרי. דער מנהג ווערט געבראַכט אין סדור רב עמרם גאון און אַנדערע עלטערע ספֿרים וועגן תּפֿילות, ווי אויך אין זוהר פּרשת פּינחס.

קטלנית פֿון אַראַמעאישן וואָרט „קטל", „שניידן", „טויטן"; מיטן נאָ־מען קטלנית ווערט אָנגערופֿן אַ פֿרוי, וואָס האָט שוין חתונה געהאַט עטלעכע מאָל און די מענער זענען ביי איר גע־שטאָרבן. אַזאַ פֿרוי טאָר מער נישט חתונה האָבן; די משנה און גמרא (יבמות ס"ד) זאָגן, אַז לויט איין מיינונג הייסט אַ קטלנית ווען עס זענען ביי איר גע־שטאָרבן 3 מענער, לויט אַן אַנדערער מיינונג, אויך 2 מענער. די דינים וועגן קטלנית זענען פֿאַראַן אין שלחן ערוך אבן העזר סימן ל"ט.

קיבוץ זע „קבוץ".

קידוש זע „קדוש".

קיטל אַ לאַנג, ווייס העמד; גאָר פֿרומע ייִדן זענען זיך נוהג צו טראָגן אַ קיטל אויף אַלע מלבושים אין יום־כּפּור, פּסח צום סדר; די בעלי תּפֿילות ראש השנה און יום כּיפּור, ווי אויך הושענא רבה און צו מוסף פֿון „טל" און „גשם"; אויך דער בעל תוקע און בעל מקריא אום ראש השנה טראָגן דעם קיטל. מען פֿלעגט אויך אָנטאָן דעם קיטל אַ חתן צו דער חופּה. דער קיטל איז אויך אַ טייל פֿון די תכריכין וואָס מען טוט אָן אַ מת. גידעמאַן אין „התורה והחיים", דריטן טייל, ברענגט, אַז אויך דער כּלה פֿלעגט מען אָנטאָן אַ סאָרט קיטל צו דער חופּה.

קימפּעטאָרין אין העברעאיש „יול־דת"; פֿרוי נאָכן געבוירן אַ קינד, אין די ערשטע טעג נאָכן געבורט. אין די ייִדי־שע פֿאָלקס־גלייבונגען איז אָנגענומען, אַז אַ קימפּעטאָרין דאַרף האָבן „שמירה", מען דאַרף איר און דאָס קינד אָפּהיטן פֿאַר שדים און מזיקים. די קימפּעטאָרין טאָר דעריבער נישט בלייבן אַליין אין הויז; אין דעם צימער, וואו זי געפֿינט זיך, הענגט מען אויס געדרוקטע אָדער אָנגעשריבענע צעטעלעך מיט „שיר המעלות" (קאַפּיטלעך תהלים קכ"א) און אויך נעמען פֿון מלאכים, פֿון אברהם יצחק ויעקב. אויב דאָס קינד איז אַ ייִנגל קומען קינדער פֿון דרדקי־חדר און זאָגן אין צימער קריאת שמע און דעם פּסוק „המלאך הגואל" (בראשית מ"ח) און מען טיילט זיי דערפֿאַר נאַשוואַרג. — זע גידעמאַן „התורה והחיים", דריטער טייל.

קין עלטסטער זון פֿון אדם און חוה. אין חומש בראשית ד' ווערט דערציילט, אַז קין האָט באַאַרבעט די ערד, און זיין ברודער הבל איז געווען אַ פּאַסטוכער פֿון שעפּסן. ווען זיי האָבן געבראַכט קר־בנות, האָט גאָט צוגענומען הבלס קרבן. דאָס האָט קינען פֿאַרדראָסן און ער האָט

איינמאָל אין פֿעלד געטויט זיין ברודער הבֿל. גאָט האָט אים באַשטראָפֿט, אַז ער זאָל זיין „נע ונד בארץ" (נישט געפֿינען קיין רו, נאָר כסדר וואַנדערן), און כדי מען זאָל אים נישט טויטן האָט גאָט געגעבן אויף קינס שטערן אַ צייכן. קין ווערט באַטראַכט אַלס סימבאָל פֿון ברודער־מערדער, און „קינס־צייכן" אַלס צייכן פֿון מאָרד. — טייל געלערנטע זעען אין דעם ספּור די אָפּשפּיגלונג פֿון קאַמף וואָס איז פֿאָרגעקומען אַמאָל צווישן די נאָמאַדן, וואַנדערנדע בעדואינער, וועלכע האָבן נישט באַאַרבעט קיין ערד נאָר געהאָדעוועט פֿי, און באַזעצטע שבטים אויף ערד, לאַנדווירטן. — דער ספּור פֿון קין און הבֿל האָט געדינט אַלס טעמע פֿאַר אַ ריי ליטעראַרישע און סקולפּטור־ און מאַלעריי־שאַפֿונגען; באַקאַנט איז דאָס ווערק פֿון בייראָן „קין" (איבערזעצט דורך פֿרישמאַן אין העברעאיש).

קינדער וועגן דער מצוה צו האָבן קינדער זע זוכוואָרט „פּריה ורביה". — וועגן קינדער־דערציאונג זע זוכוואָרט „קינדער־דערציאונג". — דאָס יידישע קינדער־לעבן האָט געהאַט אין די טראַדיציאָנעלע היימען אין מזרח־אייראָפּעאישע לענדער אייגענע אַלטע מנהגים, וועלכע זענען ביז איצט נאָכנישט גרינטלעך אויסגעפֿאָרשט און געזאַמלט געוואָרן. געוויינלעך איז געווען דער מנהג, אַז קינדער פֿון 4 יאָר אָן האָבן אָנגעהויבן צו גיין לערנען אין חדר (גאַנץ אָפֿט נישט נאָר אינגלעך נאָר אויך מיידלעך). אין חדר האָבן די קינדער אַחוץ לערנען (זע זוכוואָרט „חדר") אויך געהאַט אַן אייגן געזעלשאַפֿטלעך קינדער־לעבן, מען האָט געשפּילט אין ניס, אין קנעפּלעך, געשאַפֿן אייגענע פּרימיטיווע לידעלעך, שפּאַסן, אָנגערופֿן זיך מיט צונעמען, דערציילט זיך מעשיות; פּרייטיק נאָך האַלבן טאָג, שבתים, ימים טובים, חול המועד איז מען געווען פֿריי פֿון לערנען, פֿלעגן די קינדער זיך טרעפֿן אויסערן חדר און פֿאַרברענגען אין אַ געוויסן סאָרט ספּאָרט־פֿאַרווײַלונגען, זיך שפּילן אין יאָגעלעך, באַהעלטענישן, פּאַלאַנט. וויכטיקע געשעענישן זענען געווען אין קינדער־לעבן דאָס אָנהויבן לערנען חומש און דאָס ווערן בר־מצוה. פֿון ווערן בר מצוה צו 13 יאָר האָט דאָס יידישע קינד זיך שוין מער נישט באַטראַכט אַלס קינד נאָר שוין אַלס אַ דערוואַקסענער מענטש, מיט דעם גאַנצן עול פֿון יידישקייט און פֿון שווערן לעבן. דורך דער דאָזיקער צייט פֿון אָנהויבן גיין אין חדר ביז בר־מצוה האָט דאָס יידישע קינד דורכגעמאַכט אַן אייגן לעבן מיט אייגענע מנהגים און אייגענעם לעבנס־שטייגער. אַ זאַמלונג (נישט קיין פֿאָלקאָמענע) פֿון דעם יידישן קינדער־לעבן־שטייגער, מנהגים, לידעלעך וכדומה איז פֿאַרעפֿנטלעכט געווען אין דער זאַמלונג „ביי אונדז יידן", וואַרשע 1923; אַ גרעסערע אַרבעט האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אין פּויליש ליליענטאַל, „דזשעצקאָ זשידאָווסקע"; אין ארץ־ישראל האָט פֿון יידישן קינדער־לעבן פֿאַרעפֿנטלעכט מייזעל דעם „ספר הילד"; שעכטער „דהי דזשואיש טשיילד" (אין זיינע „סטאַדיס").

קינדער־דערציאונג ביי יידן פֿאַרנעמט קינדער־דערציאונג אַ זייער גרויס אָרט שוין זינט גאָר אַלטע צייטן. אין חומש און אויך אין די אַנדערע תנ"ך־ספרים ווערט אָנגעוויזן אויף דער גרויסער וויכטיקייט פֿון לערנען און דערציען קינדער. דער חומש דברים ו' זאָגט אַז „ולמדתם אותם את בניכם" (און איר זאָלט זיי, די מצוות פֿון דער תורה, לערנען אייערע קינדער). דער גאַנצער ספר משלי איז פֿול מיט ווערטער און אָנווייזונגען וועגן קינדער דערציאונג („חנוך

לנער על פי דרכו'', משלי כ''ב, און אַנדערע ווערטער). געוויינלעך איז די דערציאונג געווען אין די ערשטע קינדער־יאָרן אין די הענט פון די עלטערן; אָבער שוין אין די אַלטע צייטן פון דער יידישער געשיכטע זענען געווען שולן, בתי ספר, אין וועלכע קינדער האָבן געלערנט. די גמרא בבא בתרא כ''א זאָגט, אַז שוין עזרא הסופר האָט איינגעאָרדנט אַ קינדער־שולע אין ירושלים, און אַז שפּעטער האָט דער כהן גדול יהושע בן גמלא איינגעאָרדנט קינדער־שולן מיט מלמדים אין יעדן אָרט, און מען האָט אָנגענומען קינדער פון 6 יאָר אָן. אין 5טן פּרק פון משנה אבות איז צו זען אַז שוין ווען אַ קינד איז אַלט געוואָרן 5 יאָר האָט מען מיט אים אָנגעהויבן לערנען תנ''ך (בן חמש למקרא). אין דער גמרא געפינט מען שוין פיל ידיעות וועגן דער פאַרצווייגטער נעץ פון שולן פאַר יידישע קינדער, אָנהויבנדיק פון די סאַמע נידעריקסטע, פון דרדקי־חדרים ביז די גרעסטע ישיבות. פּרטים אין גמרא בבא בתרא כ''א און אַנדערע ערטער. געוויינלעך זענען די שולן געווען נאָר פאַר אינגלעך; אָבער אויך מיידלעך האָבן באַקומען אַ געוויסע עלעמענטאַרע רעליגיעזע דערציאונג. — וועגן קינדער־דערציאונג אין דער צייט פון מיטלאַלטער ביז דער נייער צייט זע די זוכווערטער „חדר'', „ישיבה'', למוד תורה''. — אָבער די דאָזיקע דערציאונג איז געווען אַמייסטן אַ רעליגיעזע, און האָט זיך כמעט אויסשליסלעך אָפּגעגעבן מיט לערנען די קינדער נאָר רעליגיעזע ענינים, הגם מיר געפינען, אַז אין טייל אויסנאַם פאַלן האָט מען געלערנט אויך וועלטלעכע לימודים (גטין נ''ח) און מיר ווייסן דאָך פון פיל יידישע גדולים אין מיטלאַלטער, וועלכע האָבן געקענט אַלגעמיינע וויסנשאַפטן. ערשט אין דער נייער צייט איז דאָס יידישע דערציאונגס־וועזן געוואָרן צעטיילט אויף פאַרשידענע צווייגן און סיסטעמען. עס איז געבליבן ביי אַ סך דאָס אַמאָליקע חדר און תלמוד תורה און ישיבה סיסטעם; אָבער אַ גרויסער טייל פון די יידישע שולן איז געוואָרן סעקולאַריזירט, פאַרוועלטלעכט, און אין זיי באַשטייען די לימודים פון וועלטלעכע קעגנשטאַנדן, און אויך ד יידישע לימודים, ווי תנ'ך, העברעאיש, ליטעראַטור, געשיכטע ווערן אויך באַהאַנדלט פון וועלטלעכן שטאַנדפּונקט. עס איז אויך פאַראַן אַן אונטערשיד אין דער לערן־שפּראַך: יידיש, העברעאיש, לאַנד־שפּראַכן. דאָס מאָדערנע יידישע שולוועזן איז אַזוי אַרום געוואָרן זייער דיפערענצירט און אויך זייער פאַרצווייגט, און נעמט אַרום אַלע שטאַפּלען פון דער ציאונג, קינדערגאָרטנס, פאָלקס־שולן, מיטלשולן, הויכשולן (העברעאישער אוניווערסיטעט אין ירושלים, טעכניקום אין חיפה, אַנדערע פּריוואַטע העברעאישע הויכשולן אין ארץ־ישראל, די געמישטע ישיבות־קאָלעדזשעס אין אַמעריקע), טעכנישע שולן, לאַנדווירטשאַפטלעכע שולן, לערער־סעמינאַרן און אַנדערע. דאָס מאָדערנע יידישע דערציאונגס־וועזן נעמט אַרום ניט נאָר אינגלעך נאָר אויך מיידלעך. די פּראָבלעמען פון יידישן דערציאונגס־וועזן זענען זייער שווערע און נאָכניט געלעזטע און אַרום זיי קומען פאָר שאַרפע חלוקי דעות, סיי וועגן דער לערן־שפּראַך (די שולן מיט יידיש אַלס לערן־שפּראַך, די העברעאישע שולן, די געמישטע פון העברעאיש אָדער יידיש צוזאַמען מיט די לאַנד־שפּראַכן), און סיי וועגן דעם גייסט פון די שולן: אינגאַנצן סעקולאַריזירט, אָן שפּורן פון רעליגיעזער באַאיינפלוסונג, אינגאַנצן רעליגיעזע, און אויך געמישטע, און אויך אין די געמישטע זענען פאַראַן דיפערענצירונגען אין גראַד פון דער רעליגיעזער באַאיינפלוסונג. — איבער דער געשיכטע

פון יידישן דערציאונגס־וועזן זענען גע־
שריבן געוואָרן פיל ווערק, פון וועלכע
דאָס וויכטיקסטע זענען די ווערק פון
ש. אסף „מקורות לתולדות החנוך ביש־
ראל". וועגן דער נייער צייט זע די
אַרטיקלען איבער דעם יידישן און העב־
ברעאישן שול־וועזן אין 3טן באַנד
„יידן".

קינות קלאָג־לידער; דער אויסדרוק
ווערט דערמאָנט אין תנ"ך (דברי הימים
ב' ל"ה). מיטן נאָמען „קינות" רופט
מען דאָס זאָגן תשעה באב ביינאַכט
„איכה" און טייל קלאָג־לידער און צו־
מאָרגנס די זאַמלונג פון קלאָג־לידער
אויף חורבן ירושלים און אויך אויף אַנ־
דערע שווערע אומגליקן, וואָס האָבן גע־
טראָפן דאָס יידישע פאָלק אין פיל מאָ־
מענטן פון דער געשיכטע. עס ווייזט
אויס, אַז דער מנהג פון זאָגן קינות (אַל־
זאָ נישט נאָר דעם איכה אַליין נאָר אויך
פאַרשידענע צוגאָבן), איז זייער אַן אַל־
טער, און אין ירושלמי שבת פרק ט"ו
ווערט דערציילט וועגן תנאים, וואָס
„פושטין במגילת קינות". די קינות
וואָס מיר האָבן זענען געשריבן געוואָרן
דורך פיטנים (זע „פיוט") פון די על־
טערע צייטן (7טן יאָרהונדערט) אַז.
זייער רירנד זענען די קינות פון רבי
יהודה הלוי „ציון הלא תשאלי", „שאלי
שרופה" פון רבנו מאיר פון רוטענבערג,
„ארזי הלבנון" (אויף די עשרה הרוגי
מלכות), „אז בהלוך ירמיהו" און אַנדע־
רע. טייל קינות זענען באַאַרבעט גע־
וואָרן אויפן גרונט פון פאַרלוירנגעגאַנ־
גענע ברייתות („איכה ישבה חבצלת
השרון"). די אַראַביש־רעדנדע יידן רופן
קינות „תמרור" (ביטערקייטן). — זע
עלבויגן „תולדות התפילה" און די קינות
אויסגאַבע פון זלמן כוכב טוב (ווין
1853). — זע זוכוואָרט „פיוט". אין
תלמוד ווערט דאָס ספר איכה אָנגערופן
„קינות".

קיני נאָמען פון אַ פאָלק אין ארץ־יש־
ראל אײדער די יידן האָבן פאַרנומען דאָס
לאַנד (בראשית ט"ו). אין שופטים א'
ווערט קיני אָנגערופן דער „חותן משה",
שווער פון משה רבנו; אין דער ברכה
פון בלעם (במדבר כ"ד) ווערט דער־
מאָנט דער קיני און דאָס ווערט דאָרט
צונויפגעבונדן מיטן נאָמען „קין"; צי
דאָס האָט אַ שייכות מיט „קין" דעם זון
פון אדם, איז שווער צו זאָגן. די העלדין
יעל (שופטים ד'), וואָס האָט געהאָלפן
די יידן אין קאַמף קעגן סיסרא, איז גע־
ווען די פרוי פון חבר הקיני.

קיסריה אויך „קיסרין", „צעזערעאַ",
נאָמען פון שטאָט אין ארץ־ישראל גע־
בויט דורך הורדוס המלך (אויף דעם אָרט
פון אַן אַלט־פיניצישער שטאָט „מגדל
שרשן", „סטראַטאָן") ביים מיטלענדישן
ים און הורדוס האָט איר אַ נאָמען גע־
געבן „צעזאַרעאַ" לכבוד דעם קייסער
אויגוסטוס. דאָרט איז געווען דער זיץ־
אָרט פון רוימישן פּראָקוראַטאָר, דעם
הערשער איבער ארץ־ישראל. אין יאָר
66 איז פאָרגעקומען דאָרט דער צוזאַ־
מענשטויס צווישן יידן און נישט־יידן,
וואָס איז געווען דער אָנהויב פון חורבן
ירושלים. אין דער צייט פון דער גמרא
זענען געווען אין קסרין אמוראים, ווי רבי
אבהו און אַנדערע; מען האָט זיי גערופן
„רבנן דקסרין". לויט איין מיינונג
(שאול ליבערמאַן) זאָל דאָרט האָבן נת־
חבר געוואָרן דער ירושלמי אויף די בבות.
היינט איז עס אַ קליין אַראַביש אָרט, און
מען זעט דאָרט שפּורן פון אַמאָליקן
גרויסן פּאַרט און געביידעס.

קירוואַן אַלטע שטאָט אין טוניס (צפון־
אַפריקע). אין 9טן און 10טן יאָרהונ־

דערט איז דאָרט געווען אַ גרויסער יידי־
שער ישוב און אַ צענטער פון תורה
לערנען; די יידישע חכמים זענען געווען
באַקאַנט מיטן נאָמען „חכמי קירואן״;
דאָרט האָט זיך באַוויזן „אלדד הדני״;
צו רבי יעקב בן נסים פון קירואן איז
געשריבן געוואָרן דער באַרימטער בריוו
פון רב שרירא גאון; מען האָט אין קי־
רואן געפונען מצבות מיט אַלטע העברע־
אישע אויפשריפטן.

קישון טייך אין ארץ־ישראל, פליסט
אַרוים צו מזרח פון עמק יזרעאל (ביי
דזשענין) און פאַלט אריין אין מיטלענ־
דישן ים לעבן חיפה; ווערט דערמאָנט
אין תנ״ך שופטים ה׳ אין דער מלחמה
קעגן סיסרא, און מלכים א׳ י״ח אין
קאַמף פון אליהו הנביא קעגן די נביאי
הבעל. אין דער שירה פון דבורה (שופ־
טים ו׳) ווערט ער אויך אָנגערופן „נחל
קדומים״; אויף די ברעגעס פון טייכל
זענען היינט פאַראַן יידישע קאָלאָניעס.

קישענעוו הויפּטשטאָט פון בעסאַראַ־
ביע; פאַר דער מלחמה 1939 לערך
5,000 יידן (אויף אַן אַלגעמיינער צאָל
פון 200,000 איינוואוינער); האָט גע־
הערט צו רוסלאַנד, נאָכער צו רומעניע;
באַקאַנט אין דער וועלט דורך דעם פּאַ־
גראָם אין יאָר 1903 („קישענעווער פּאַ־
גראָם״), וועגן וועלכן ביאַליק האָט גע־
שריבן זיין „משא נמירוב״.

קלויזנער, יוסף (1874 אין ווילנער
געגנט), איצט פּראָפעסאָר פון נייה־הע־
בראַאישער ליטעראַטור אין דער העברע־
אישער אוניווערסיטעט אין ירושלים;
העברעאישער שריפטשטעלער און גע־
לערנטער, לאַנג־יאָריקער רעדאַקטאָר פון
„השלח״, אַקטיוו אויך אין פּאָליטישן
לעבן אַלס עקסטרעמער ציוניסט־מאַקסי־
מאַליסט (גענויגט צום רעוויזיאָניזם);
געשריבן איבער 900 מאמרים און ווערק;
זיינע הויפּט־ווערק זענען „היסטוריה יש־
ראלית״ (4 חלקים), „יהדות ואנושיות״,
„יוצרים ובונים״ (אָפּהאַנדלונגען איבער
גרויסע יידישע פּערזענלעכקייטן), „ישו
הנוצרי״ (גרויסע וויסנשאַפטלעכע אַר־
בעט, באַווייזט, אַז ישו הנוצרי געהערט
צום יידישן פאָלק, אויך אָפּהאַנדלונג אי־
בער דעם יידישן לעבן אין דער 2טער
העלפט פון בית שני), „מישו ועד פולוס״
„ההיסטוריה של הספרות העברית
החדשה״ (געשיכטע פון נייה־העברעאישע
ליטעראַטור), „כשאומה נלחמת על חרו־
תה״ (איבער די פרייהייט־קאַמפן פון
יידן), „הרעיון המשיחי בישראל״ (גע־
שיכטע און אַנטוויקלונג פון דער משיח־
אידייע), און פיל אַנדערע ווערק; צו זיין
60־יאָריקן יובּיליי (1934) איז דערשי־
נען אין העברעאיש דער „ספר קלוזנר״,
אין וועלכן עס איז אויך פאַראַן אַן אויס־
פירלעכע רשימה פון קלויזנערס ווערק און
מאמרים.

קלונימוס נאָמען פון אַן אַלטער פאַ־
מיליע חכמים, רבנים, מחברים פון פּיו־
טים, מיט וועמענס נאָמען עס איז פאַר־
בונדן די אַנטוויקלונג פון גייסטיקן
יידישן לעבן אין איטאַליע און דייטש־
לאַנד אין די פריערדיקע יאָרהונדערטער
פון מיטלאַלטער. די פאַמיליע שטאַמט
פון לוקא אין איטאַליע, און ווי עס דער־
ציילט אַן אַלטע לעגענדע האָט דער קיי־
זער קאַרל דער גרויסער, ענדע 8טן יאָר־
הונדערט, אַריבערגעבראַכט קיין דייטש־
לאַנד עטלעכע פון דער קלונימוס־פאַמי־
ליע, כדי צו פאַרשפּרייטן אין דייטש־
לאַנד יידישע לומדות. באַקאַנט זענען
פון דער פאַמיליע זייער פיל פּערזענלעכ־
קייטן. די וויכטיקסטע פון זיי זענען:
רבי קלונימוס בן משה (אין מיטן פון
10טן יאָרהונדערט, וואַרשיינלעך אין
לוקא), מחבר פון פּיוטים און סליחות;

זיין זון רבי משולם הגדול, מחבר פון איבער 30 פיוטים; רבי קלונימוס בן משולם אין מאינץ לערך יאר 1000, וואַרשיינלעכער מחבר פון „ונתנה תוקף"; רבי קלונימוס איש רומי (אין ענדע 11טן יארהונדערט), מחבר פון פירושים אויף תנ"ך און גמרא, אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די קרייץ־פארער; פון דער פאמיליע שטאמען אויך אפ די פירער פון די חסידי אשכנז רבי שמואל און זיין זון רבי יהודה החסיד. — זע גידעמאן „התורה והחיים".

קלונימוס בן קלונימוס (1286 אין פראוואנס, דרום־פראנקרייך—געשטארבן נאכן יאר 1328), פילאזאף, איבערזעצער, פאראדיסט; געוועזן אין רוים; מחבר פון „אבן בוחן" (פילאזאפיש־עטישע ענינים); איבערזעצט פון אראביש דעם „אגרת בעלי חיים" (משלים און געשפרעכן פון פארשידענע באשעפענישן, אפאריזמען); ער האט אויך איבערגעלאזט אין כתב יד ספרים איבער מאטעמאטיק, אסטראנאמיע, מעדיצין; די גרעסטע באדייטונג האט זיין „מסכת פורים", פאראדיע אין סטיל פון דער משנה און גמרא וועגן דער מצוה צו טרינקען אום פורים, אנטהאלט פיל אנצוהערענישן אויף געשעענישן און מענטשן אין זיין צייט. דאס איז די ערשטע פאראדיע אויף דער גמרא, וועלכע איז אונדז באקאנט; די מסכת פורים איז גדרוקט געווארן דאס ערשטע מאל ווענעציע 1552; פאראן א מיינונג, אז ער איז געווען א חבר פון עמנואל הרומי.

קליידונג עס איז אנצונעמען, אז שוין זינט גאנץ אלטע צייטן האבן יידן זיך אינטערשיידט מיט זייער ארט קליידונג פון אנדערע פעלקער, און האבן דעם דאזיקן אונטערשייד אין קליידונג באטראכט אלס זייער וויכטיק, אלס א געוויסן טייל פון זייער רעליגיע. מיר געפינען אין צפניה א' „ועל כל הלובשים מלבוש נכרי" (און אויף אלע וואס טראגן פרעמדע קליידונג). פאראן א פאלקס־מדרש, וועלכער געפינט זיך ניט אין קיין מדרש, אז די יידן זענען ארויסגעלאזט געווארן פון מצרים אין זכות פון דעם, וואס זיי האבן נישט געענדערט זייערע מלבושים; נאר אין פסיקתא לקח טוב ווערט יא געזאגט, אז יידן האבן אין מצרים געהאט אייגענע קליידונג; פון דאזיקן מדרש איז צו זען, ווי עס איז באטראכט געווארן די אייגנארטיקע יידישע קליידונג אלס וויכטיק פאר דער דערהאלטונג פון יידן צווישן פרעמדע פעלקער. ווי ווייט מען האט אכטונג געגעבן דערויף איז צו זען פון דער גמרא סנהדרין ע"ד, אז מען דארף אכטונג געבן אפילו אויף „ערקתא דמסאני" (די בענדלעך פון די שיך). דער רמב"ם אין משנה תורה (הלכות עכום וחוקותיהם) זאגט „לא ילבש במלבוש המיוחד להם". דאס זעלבע ווערט אויך געזאגט אין שלחן ערוך יורה דעה קע"ח. עס איז זיכער, אז יידן האבן אין אלגעמיין יא איבערגענומען געוויסע קליידונגס־פארמען פון די פעלקער, צווישן וועלכע זיי האבן געוואוינט, נאר מיט דער צייט זענען געמאכט געווארן אין זיי ענדערונגען, אזוי אז עס איז אויסגעקומען, דאס די יידן האבן געהאט אן אייגנארטיקע קליידונג. אין די די לעצטע יארהונדערטער אין די לענדער פון מיטל־ און מזרח־אייראפע האבן גאר פרומע יידן שטארק מקפיד געווען אויף טראגן אייגענע יידישע, לאנגע מלבושים. טיילמאל פלעגן רעגירונגען אין מיטלאלטער ארויסגעבן גזירות, אז יידן מוזן דווקא טראגן צייכנס אויף די מלבושים וואס זאל זיי מאכן דערקענען אלס יידן, ווי א געלע לאטע, א מגן דוד (לעצטנס אויך די היטלער־רעגירונג אין די אקופירטע לענדער בעת דער מל־

חמה פון סעפטעמבער 1939); טיילמאָל פלעגן רעגירונגען אַרויסגעבן פאָדערונגען, אַז די יידן טאָרן נישט טראָגן די אייגענע יידישע לאַנגע מלבושים. אַזוי האָט געטאָן די רוסישע רעגירונג פון צאַר ניקאָליי דעם 1טן אין די יאָרן 1840 — 1850. דאָס טראָגן קורצע אויבערמלבושים האָבן חסידים אין פּוילן גערופן „דייטש־געקליידט". פרומע יידן האָבן געטראָגן אַ לאַנגע קאַפּאָטע אָדער סאָקל, כאַלאַט (אין זומער), אויפן קאָפּ אַ יידיש קיילעכדיק היטל מיט אַ דאַשעק; גאָר פרומע יידן פלעגן אויך טראָגן אונטער דעם היטל אַ יאַרמולקע (קאַפּל) פון סאַמעט אָדער זיידנס. אין שבת פלעגן חסידים טראָגן אַן אַטלאַסענע אָדער זיידענע קאַפּאָטע, און אויפן קאָפּ אַ היטל פון סאַמעט אָדער זיידנס, טיילמאָל אויך אַ שטריימל. צו די יידישע מלבושים געהערט אויך דער טלית קטן, דער קיטל (זע „קיטל") ביי געוויסע געלעגנהייטן. חסידים האָבן מקפיד געווען ניט צו טראָגן קיין קראַוואַטן און געפּרעסטע קעלנער ביים העמד. די רבנים האָבן שטענדיק געטראָגן זיידענע מלבושים און אויפן קאָפּ אַ קאַפּעלוש אָדער שטיימל. די פרויען פלעגן אין אַלגעמיין נישט טראָגן מלבושים אַנדערע פון די נישט יידישע פרויען. אָבער אויך זיי האָבן געהאַט געוויסע באַזונדערע הויז־קליידונג. פרומע פרויען האָבן געטראָגן אויפן קאָפּ קופּקעס אָדער שייטלען. אין די פריערדיקע צייטן האָט מען אויך געטראָגן באַפּוצטע שטערנטיכלעך. — וועגן יידישע קליידונג אין דער צייט פון תנ"ך און שפּעטער זע רובינס „גאון יהודה ווירושלים" (זייער ניט וויסנשאַפטלעך), און די גרינטלעך וויסנשאַפטלעכע אַרבעט פון הערשבערג „ההלבשה העברית הקדומה".

קליר, אלעזר באַרייטנדסטער פּייטן, מחבר פון הונדערטער פּיוטים. וועגן דער פראַגע, ווען און אין וועלכן לאַנד האָט געלעבט רבי אלעזר הקליר, זענען געשריבן געוואָרן פיל אָפּהאַנדלונגען, און עס זענען געווען וועגן אים פיל לעגענדעס. אין די פּיוטים חתמעט ער זיך (אין די ערשטע בוכשטאַבן פון די חרוזים) איין מאָל „אני אלעזר ברבי יעקב קליר מקרית ספר". תוספות אין חגיגה י"ג זאָגט די מיינונג, אַז דאָס איז געווען דער תנא אין ארץ ישראל רבי אלעזר ברבי שמעון (אין 2טן יאָרהונדערט); ראַפּאָפּאָרט אין זיין „תולדות" וויל באַווייזן, אַז דער קליר האָט געוואוינט אין איטאַליע צום סוף פון דער צייט פון די גאונים, אין 10טן יאָרהונדערט, אָבער מען געפינט, אַז גאונים, וועלכע האָבן געלעבט אַ סך פריער (ווי רב נטרונאי גאון) ברענגען פּיוטים פון קליר. ערשט לעצטנס האָט מען דורך די אַנטדעקטע כתבי יד אין דער „גניזה" (זע זוכוואָרט „גניזה") באַוויזן, אַז ער האָט געלעבט אין ארץ־ישראל לערך אין 7טן אָדער 8טן יאָרהונדערט און איז געווען אַ תלמיד פון פּייטן ינאי. די פּיוטים פון קליר זענען מייסטנס געבויט אויף אַלטע מדרשים, (טייל פון די מדרשים זענען פאַרלוירן געגאַנגען). די שפּראַך איז זייער אַ שווערע און גאַנץ אָפט קעגן די כללים פון דקדוק. רבי אברהם אבן עזרא (אין פּירוש אויף קהלת „על כן יהיו דבריך מעטים") טרעט אַרויס קעגן די פּיוטים פון קליר. אָבער זיי זענען אָנגענומען געוואָרן ביי אַלע יידן. — זע זוכוואָרטער „ינאי", „מחזור", „פּיוט". — וועגן קליר זע ראַפּאָפּאָרט „תולדות", היידנהיים אינם „מבוא צו זיינע מחזורים, צונץ „סינאַגאַגאַלע פּאָעזיע", לאַנדסהוט „עמודי העבודה", דאַווידזאָן „אוצר השירה והפּיוט".

קללה אין דער יידישער רעליגיע און אין די פאלקס־גלויבונגען ווערט אנגענומען, אז דאס שעלטן איינעם האט גאנץ אפט א ווירקונג. אין תנ"ד געפינען מיר פיל שטעלן מיט קללות, פון וועלכע אמייסטן כאראקטעריסטיש איז דער ספור מיט בלעם, וועמען בלק מלך מואב האט גערופן צו שעלטן די יידן (במדבר מ'). די קללות אין תנ"ד הויבן זיך אן געווינלעך מיטן ווארט „ארור" (פארשאלטן זאל זיין), ווי אין חומש בראשית ג' „ארורה האדמה" און פיל אנדערע ערטער. ווען גאט האט געגעבן די יידן די תורה האט ער זיי אויך געגעבן „ברכה וקללה" (דברים י"א), דאס הייסט, אויב זיי וועלן מקיים זיין די תורה וועלן זיין געבענטשט, און אויב זיי וועלן עובר זיין אויף דער תורה וועלן זיי זיין פארשאלטן. אין דער גמרא געפינען מיר, אז א מענטש זאל זיך נישט ארויסכאפן מיט א ווארט פון שעלטן, ווייל עס קאן מקוים ווערן, דאס הייסט „אל תפתח פה לשטן" (ברכות י"ט). — זע זוכווארט „ברכה".

קליאצקין, יעקב (1882 אין פוילן), העברעאישער שריפטשטעלער, דענקער, ציוניסטישער טעארעטיקער, רעדאקטאר פון דער גרויסער „ענציקלאפעדיא יודאיקא" אין דייטש, פון די 2 בענדער „אשכול" אין העברעאיש, איבערזעצט אין העברעאיש שפינאזא'ס עטיק („תורת המדות"), מחבר פון „תהומים", „קרעים", „ברוך שפינוזה", „הרמז כהן", „משנת הראשונים", „אוצר המונחים הפילוסופיים בעברית", און אנדערע ווערק".

קמחי, דוד, רד"ק (1160 נארבאנא — 1235); מפרש פון א ריי ספרים פון תנ"ד, איינער פון די באדייטנדסטע מדקדקים אין מיטלאלטער; זון פון רבי יוסף קמחי; מחבר פון „מכלול" (דקדוק), „ספר השרשים" (איינער פון די ערשטע לעקסיקאנען פון תנ"ד); פון זיין פירוש אויף תנ"ד־ספרים האט מען זייער געהאלטן, און מען האט אויף אים געזאגט „אם אין קמח אין תורה" (אן דעם פירוש פון קמחי קאן מען נישט פארשטיין די תורה). ער האט אויך געשריבן א פירוש אויף „אבות", „מלחמת חובה"; ער איז ארויסגעטרעטן צו פארטיידיקן די פילאזאפישע ספרים פון רמב"ם קעגן די אנטי־פילאזאפישע רבנים. אין זיין פירוש אויף תנ"ד באמיט ער זיך צו דערקלערן פיל ניסים דורך דרך הטבע, די מעשה מרכבה פון יחזקאל איז ער מפרש לויט פילאזאפיע.

קמחי, יוסף (1105 — 1170), פאטער פון רד"ק, אליין א באקאנטער מדקדק; מפרש פון תנ"ד, מחבר פון פיוטים; מחבר פון „ספר הזכרון", „ספר גלוי". „ספר המונה"; ער האט איבערזעצט אויף העברעאיש דעם „חובות הלבבות"; זיין עלטערער זון איז געווען רבי משה קמחי (געשטארבן לערך 1190), מדקדק און מפרש התנ"ד (די פירושים אויף משלי, עזרא ונחמיה וואס זענען געדרוקט אויפן נאמען פון אבן עזרא, געהערן צו אים); ער האט דער ערשטער זיך באנוצט מיט „פקד" אין די צייטווארט־נייגונגען פון דקדוק.

קמיע א שטיקל פארמעט צי פאפיר, אויף וועלכן עס זענען אנגעשריבן הייליקע ווערטער, און דאס דינט אלס סגולה צו פארשידענע זאכן, קעגן קראנקייט און אנדערע אומגליקן. דאס ווארט „קמיע" ווערט געבראכט אין דער משנה און גמרא (שבת קט"ו) און פון דארט איז צו זען אז אויף די קמיעות זענען געווען אנגעשריבן נעמען פון גאט. דער יידישער פאלקס־גלויבן אין קמיעות איז

זייער אן אלטער, און האט זיך געצויגן דורך דער גאנצער צייט פון מיטלאלטער ביז היינט. מוסטערן פון קמיעות זענען פאראן אין ספר רזיאל המלאך. עס זענען אויך פאראן באזונדערע קמיעות־ספרים („ספר קמיעות", „נוסח קמיעות" און אנדערע). די אפשטאמונג פון ווארט קמיע איז ניט באקאנט. — זע קאהוטס ערוך השלם, זוכווארט „קמיע".

קמצא, בר קמצא נעמען פון 2 מענטשן אין ירושלים אין דער צייט פון חורבן בית שני; אין דער גמרא גטין נ"ה דערציילט דער אמורא רבי יוחנן, אז צוליב דעם וואס מען האט באליידיקט בר קמצא און מען האט אים ארויסגעטריבן פון א סעודה צו וועלכער מען האט אים איינגעלאדן דורך א טעות אנשטאט קמצאן, איז בר קמצא אוועק צום רוימישן קייסער און פארמסרט די יידן און דאס האט דערפירט צום חורבן ירושלים. טייל היסטאריקער מיינען, אז דאס איז „קעמפסעם דער זון פון קעמפסעם", וועגן וועלכע פלאוויוס אין זיין בוך „מלחמה", דערציילט, אז ער איז געווען אן אנהענגער פון די רוימער.

קנאה די מידה פון קנאה ווערט באטראכט אין דער יידישער רעליגיעזער עטיק אלס איינע פון די ערגסטע מידות. שוין אין די עשרת הדברות (שמות כ') איז פאראן דער פארבאט „לא תחמוד"; אויך אנדערע תנ"ך־ספרים זענען קעגן קנאה (משלי י"ד „ורקב עצמות קנאה"). אין דער משנה אבות ד' ווערט געזאגט, אז קנאה איז איינע פון די זאכן וואס „מוציאין את האדם מן העולם" (ברענגען אום דעם מענטשן פון דער וועלט). די גמרא (בבא בתרא כ"ב) זאגט, אז אין איין זאך איז קנאה יא גוט, „קנאת סופרים תרבה חכמה" (דאס וואס איין מלמד איז זיך מקנא אין צווייטן און וויל דורכדעם לערנען בעסער מיט זיינע תלמידים, פארשפרייט דאס מער חכמה).

קנאים אזוי האט מען גערופן די יידישע עקסטרעמע פאטריאטן אין דער צייט פון דער מלחמה קעגן די רוימער ביים חורבן פון 2טן בית המקדש. זיי האבן געהאלטן, אז מען טאר מיט די רוימער נישט איינגיין אויף פשרות, נאר קעמפן פאר פולשטענדיקער פרייהייט פון ארץ־ישראל. זייער נאמען „קנאים" ווערט דערמאנט אין אבות דרבי נתן פרק ו'; דאס ווארט „קנאים" ווערט געבראכט נאך אין עטלעכע ערטער (סנהדרין פ"א און אנדערע) אבער נישט אין צוזאמענהאנג מיט דער דאזיקער מלחמה. אין גטין נ"ו ווערן זיי אנגערופן „בריוני" און אויך „סיקריקין"; פלאוויוס רופט זיי אן „זעלאטן" און אויך „סיקאריער" און ער שרייבט וועגן זיי ווי וועגן א באזונדערער יידישער סעקטע, לעבן די דריי אנדערע סעקטעס פרושים, צדוקים, איסיים (מלחמות בוך 2, קאפיטל 8; קדמוניות 18, קאפיטל ו'). ווי פלאוויוס דערציילט איז די סעקטע געגרינדעט געווארן דורך יהודה הגלילי. — וועגן דער מלחמה זע „חורבן ירושלים". זע אויך „בריוני".

קנדיא זע „קרעטא".

קנה זע „הקנה".

קנים מסכתא משניות אין סדר קדשים, 3פרקים. אן תוספתא און גמרא; בא האנדלט דינים פון אויסמיש! פון נעסטן פון עופות־קרבנות („קן" אויף העברעאיש א „נעסט").

קנס (פון דער גריכישער „קסענסאס" אין לאטיינישן „צענזוס", באשטראפן, שטראף), אויסדרוק אין דער משנה און

גמרא (כתובות פרק ג' און אַנדערע), ווי אויך אין שלחן ערוך חושן משפט צו באַצייכענען די געלט־שטראָף וואָס מען לייגט אַרויף אויף איינעם. מען באַנוצט אויך דאָס וואָרט „קנסענען" נישט דווקא אויף „געלט־שטראָף" נאָר אויף יעדער שטראָף, וואָס בית דין אָדער קהל לייגט אַרויף אויף איינעם.

קפיצת הדרך איבערשפּרינגען דעם וועג; אין די פאַרשידענע יידישע ניסים־ספּורים איז פאַראַן איין סאָרט, וואָס מען באַצייכנט מיטן נאָמען „קפיצת־הדרך"־מעשיות. דאָס זענען מופתים פון צדיקים, וואָס האָבן באַוויזן אין אַ זייער קורצער צייט איבערצושפּרינגען לאַנגע שטרעקעס וועגן. אין דער גמרא סנהדרין צ"א הייסט עס „קפצה לו הארץ"; אין די חסידישע ספּורים ווערן דערציילט ניסים פון קפיצת הדרך וועגן רבי ישראל בעל שם טוב, רבי לייב שרהס און אַנדערע צדיקים.

קפריסין (ציפּערן) אינזל אין מיטלענדישן ים, נישט ווייט פון ארץ־ישראל; לויט טייל מיינונגען זאָל דאָס זיין דער „אי כתים" (ירמיה ב'). אין דער גמרא ווערט דערמאָנט דער וויין פון קפריסין „יין קפריסין" (ברכות ל"ו). אין קפריסין האָבן געלעבט יידן דורך דער גאַנצער צייט פון בית שני ביז איצט; אין דער לעצטער צייט זענען געווען עטלעכע פּרוּוון צו באַזעצן יידן אויף לאַנד אין קפריסין, און עס זענען דערמיט געווען פאַרבונדן טעריטאָריאַליסטישע פּלענער; געהערט צו ענגלאַנד; עס וואוינען לערך 400 יידן.

קץ דער טייטש פון וואָרט „קץ" איז „דער סוף", און געוויינלעך מיינט מען דערמיט „דער סוף פון גלות", די צייט ווען משיח וועט קומען; דאָס שטאַמט פון דניאל י"ב („קץ הפלאות", „עד עת קץ"). שוין אין דער צייט פון דער גמרא זענען געווען די „מחשבי קצין" (סנהדרין צ"ז), וועלכע האָבן געפּרוּווט אויסרעכענען, ווען משיח וועט קומען, און באַזונדערס האָבן די מפרשים פון פריען מיטלאַלטער (רב סעדיה גאון און אַנדערע) ביז דער נייער צייט (דער מלבי"ם און אויך שפּעטערע) געפּרוּווט אויסרעכענען די צייט, וואָס ווערט אָנגעגעבן אין אַ פאַרשלייערטער פאָרם אין דניאל י"ב. דאָס האָט געהייסן „מגלה זיין דעם קץ". — זע זוכוואָרט „משיח".

קראים זע „קאַראַאימער".

קראַכמאַל, נחמן, רנ"ק (1785 אין בראָד — 1840, ראש חודש אב ת"ר אין טאַרנאָפּאָל), באַדייטנדסטער יידישער דענקער אין דער נייער צייט, פאָרשער פון וועזן פון יידנטום און יידישער געשיכטע, פאָטער פון דער טיף־גזענדער, קריטישער חקירה אין חכמת ישראל, באַגרינדער פון דער מאָדערנער היסטאָריאָזאָפיע פון יידישן פאָלק און יידישער רעליגיע. קראַכמאַל איז געבוירן געוואָרן אין בראָד, און שוין אַלס אינגל האָט ער אַחוץ יידישע לימודים געלערנט אויך עטוואָס וועלטלעכע לימודים און אויך די דייטשע שפּראַך; נאָך זיין חתונה (צו 14 יאָר) קיין זשולקאָוו האָט ער זיך גענומען מיט דער גאַנצער התלהבות צו זעלבסטבילדונג, שטודירט מאַטעמאַטיק, פילאָזאָפיע, באַזונדערס קאַנט און שפּעטער העגעל, און ער האָט אויך, אונטער דעם איינפלוס פון ספר „מאור עינים" פון רבי עזריה מן אדומים), גענומען פאַרטיפן זיך אין די פּראָבלעמען פון יידנטום און יידישער געשיכטע. צו זיינע חברים און געוויסער מאָס תלמידים האָבן געהערט דער זשולקאָווער רב ר' הירש חיות, רבי שלמה

לייב ראפאפארט (שי"ר), בלאך, לעווינזאן; ער פלעגט מיט זיי שמועסן און געבן אנווייזונגען אין גייסט פון יידישער השכלה און יידישער פארשונג; ער האט געהאט אויך פריינט משכילים פון די קאראימער (קעגן חשד, אז ער איז נוטה צו די קאראימער האט קראכמאל פארעפנטלעכט א דערקלערונג); אין זיינע לעצטע יארן האט ער זיך באזעצט אין בראד, וואו ער איז געשטארבן. פארן טויט האט ער געבעטן, אז מען זאל זיינע כתבים איבערגעבן צום רעדאגירן צו זיין פריינט דעם בארימטן געלערנטן, יום־טוב ליפמאן לעאפאלד צונץ. די כתבים האט צונץ ארויסגעגעבן אונטערן נאמען „מורה נבוכי הזמן" (לויט טייל מיינונגען האט קראכמאל עם געהאט א נאמען געגעבן „תורת אמונה צרופה"), דאס הייסט „דער וועגווייזער פאר די בלאנדזשנדע אין דער איצטיקער צייט": דאס ספר איז באטראכט געווארן דורך אנגעזעענע משכילים אלס א צווייטער מורה נבוכים (פון רמב"ם). דער „מורה נבוכי הזמן", וועלכער איז איבערגעדרוקט געווארן 3 מאל, איז ווירסלעד געווארן דער קוואל פון חקירה און וויסן איבער דעם וועזן פון יידנטום פאר אלע ערנסטע יידישע דענקער און סתם אינטעליגענץ זינט דעמאלט ביז הייניקער צייט. קראכמאל גיט דא — אחוץ זיינע קריטישע פארשונגען איבער מאמענטן פון יידישער געשיכטע, פון דער צייט פון בית שני, ביז ווייט אין מיטלאלטער, איבער דעם תנ"ך, כתובים אחרונים, דער יידיש־אלעקסאנדריאנישער פילאזאפיע, אגדה און הלכה, די מעסיקע תנ"ך־קריטיק פון אבן עזרא — אויך זיין אייגענע פילאזאפישע אנשויאונג איבער דער אנטוויקלונג פון יידישער געשיכטע אין גייסט פון דעמאלט פאפולערן העגעליאניזם, דער היסטאריאזאפיע פון דייטשן פילאזאף העגעל. דאס איז די באמיאונג פון קראכמאל צו געפינען אן ענטפער אויף דער פראגע, פארוואס איז גראד דאס יידישע פאלק, דאס איינציקע פון אלע אלטערטום־פעלקער, געבליבן עקזיסטירן אויף דער ארענע פון דער געשיכטע און איז נישט פארשוואונדן ווי די אלטע מעכטיקערע נאציעס, מצרים, אשור, בבל, פרס און אנדערע. ער נעמט אלס גרונט־געדאנק העגעלס מיינונג, אז א פאלק, פונקט ווי א יחיד, האט א צייט פון יוגנט אויפבלי, דערנאך די מענלעכע צייט פון די געזעצטע מיטעלע יארן, און דערנאך קומט די עלטער, און דערויף די פארשווינדונג, דער טויט. אבער קראכמאל האלט, אז דאס יידישע פאלק טיילט זיך אויס דערמיט, וואס נאך דער צייט פון עלטער, ווערט עס פלוצים ווידער באנייט און האט ווידער א יוגנט, ווידער מיטעלע יארן און ווידער עלטער, און דערנאך ווידער א יוגנט און אזוי כסדר. ער ווייזט אן ווי אין דער יידישער געשיכטע האבן זיך איבערגעחזרט די דאזיקע עפאכעס פון די „דריי צייטן". ער נעמט די ווערטער פון חומש דעם „לא כצורנו צורם", אז דער גייסט פון יידישן פאלק איז נישט גלייך צום גייסט פון יעדן אנדער פאלק, אז דאס יידישע פאלק האט דעם „ענין רוחני" (דאס גייסטיקע וועזן, העגעלס „פאלקס־גייסט") ניט צוגעבונדן צו קיין דערשיינונג, צו קיין באזונדערער גייסטיקער אייגנשאפט ווי די אמאליקע גריכן האבן געהאט שענקייט און חכמה וכדומה, נאר דער יידישער גייסט איז אבסאלוט, און דעריבער קאן ער זיך שטענדיק באנייען, און עס איז דער חוב פון יידישער משכילים מברר צו זיין און צו ווערן באוואוסט אין זיך פון דאזיקן גייסט (דאס איז אויך אין זין פון העגעלס שיטה וועגן דעם „אבסאלוט וואס קומט צום אייגענעם באוואוסטזיין"). קראכמאל איז זיין דא־

זיקע שיטה מסביר מיט פסוקים פון
תנ"ך און ווערטער פון דער משנה און
גמרא (די משנה אין אבות „חבה יתירה
נודעת להם שניתנה להם כלי חמדה",
דאָס באַוואוסטזיין פון דעם אייגענעם
גייסטיקן ווערט, דעם „דבר המעמיד").
— קראַכמאַל פאַרנעמט אין דער פאָר־
שונג פון יידנטום אין דער נייער צייט
דאָס אָנגעזעענסטע אָרט, און זיין איינ־
פלוס איז זייער גרויס אויף די שפּע־
טערע יידישע נאַציאָנאַלע דענקער (אחד
העם און אַנדערע). — זע אין מבוא צו
ראַווידאָוויטשעס אויסגאַבע פון „כל
כתבי רנ"ק".

קראַנץ, יעקב זע „יעקב קראַנץ".

קראָקע שטאָט אין פּוילן (הויפּט־
שטאָט פון מערב־גאַליציע), פאַרנומען אַ
גרויס אָרט אין דער יידישער געשיכטע
פון פּוילן, ווערט דערמאָנט אַלס יידי־
שער ישוב אין אָנהייב 14טן יאָרהונ־
דערט; געהאַט די באַרימטע רבנים רבי
יעקב פּאָלאַק, רבי משה איסערלים
(רמ"א), רבי ר' הערשל, רבי יואל סיר־
קיש (ב"ח), רבי יום־טוב ליפּמאַן העלער
(„תוספת יום־טוב"), אין די שפּעטערע
צייטן רבי בעריש מייזעלס, רבי שמעון
סופר, רבי חיים נתן דעמביצער און אַנ־
דערע; געהאַט פאַר דעם קריג 1939 לערך
60 טויזנט יידן. איצט האָט די היטלער־
רעגירונג פון דאָרט פאַרטריבן דעם
גרעסטן טייל יידן. — זע „עיר הצדק"
פון צונץ.

קרבן, קרבנות דאָס וואָרט „קרבן"
איז פון וואָרט „קרב", דערנענטערן זיך,
צודערלאַנגען, און דערמיט האָט מען אָנ־
גערופן דאָס ברענגען צו גאָט אַלס מתנה
אַ בהמה, עוף, מעל, ווייַן, אייל.
שוין אין אָנהייב חומש בראשית ד'
ווערט דערציילט וועגן די קינדער פון
אדם הראשון, קין און הבל, אַז זיי האָבן
געבראַכט קרבנות (דאָרט הייסט דאָס
„מנחה") צו גאָט. שפּעטער געפינען
מיר אין חומש ביי נח, אברהם, יצחק,
יעקב, אַז זיי האָבן מקריב געווען קרבנות
אויף אַ מזבח צו גאָט. ווען די יידן זענען
אַריין קיין ארץ־ישראל האָבן זיי נישט
געהאַט איין צענטראַל אָרט פאַר קרבנות,
נאָר זיי האָבן מקריב געווען אויף במות,
דאָס הייסט אויף הויכע ערטער, מיי־
סטנס אויף אַ שטיין, וואָס איז באַטראַכט
געוואָרן אַלס הייליק. ווען שלמה המלך
האָט געבויט דאָס בית המקדש אין ירו־
שלים זענען געווען כסדר פיל באַמיאונ־
גען, אַז מען זאָל ניט מקריב זיין קר־
בנות אויף באַזונדערע במות, נאָר אַלע
זאָלן מוזן ברענגען די קרבנות אין בית
המקדש, אין זין פון די ווערטער אין
חומש דברים ט"ז „כי אם אל המקום אשר
יבחר ה' אלהיך לשכן שמו שם". אָבער
פון די ספּורים אין ספר מלכים (באַזונ־
דערס ב' י"ז) איז צו זען, אַז די יידן
האָבן יאָ מקריב געווען אויף די באַזונ־
דערע במות, און ערשט יאשיהו המלך
(מלכים ב' כ"ג) האָט דאָס אָפּגעשאַפט.
ערשט אין צייט פון 2טן בית המקדש איז
דאָס מקריב זיין קרבנות פאַרגעקומען
כמעט בלויז אין בית המקדש אין ירושלים
(אויסנאַם דער „בית חניו" אין מצרים,
און די שומרונים אויפן הר גריזים אין
שכם) און נאָר דורך די כהנים. — די
קרבנות זענען געווען פאַרשיידענע און
זיי ווערן אויסגערעכנט מייסטנס אין
ספר ויקרא; אין דער משנה ווערן זיי
אויסגערעכנט אין די מסכתות זבחים און
מנחות, און אין רמב"ם משנה תורה
„הלכות מעשי הקרבנות". די קרבנות
האָט מען געבראַכט סיי אין נאָמען פון
גאַנצן פאָלק ישראל, יעדן טאָג דעם קרבן
תמיד, ווי אויך שבת און יום־טוב דעם
קרבן מוסף, און אַנדערע, און סיי יעדער
ייד באַזונדער: קרבן פסח, נדרים און נד־

בות, אדער אויב ער האט געטאן אן עבירה בשוגג; די דאזיקע עבירות־קרבנות זענען געווען פארשידענע: חטאות, עולה, אשם, טיילמאל א בהמה, טיילמאל פון מעל, אדער אן עוף. עס זענען געווען נאך אנדערע קרבנות, פון יחידים, ווי למשל, שלמים (יום־טוב האט עס געהייסן „חגיגה"), תודה, בכורים, וכדומה. — וועגן די אלע קרבנות זע אין דער הקדמה צום „תפארת ישראל" אויף משניות סדר קדשים פון רבי ישראל ליפשיץ, וועלכער גיט דארט גענויע, סיסטעמאטיזירטע פרטים וועגן די אלע קרבנות. — עס איז צו באמערקן, אז די נביאים האבן שטענדיק אויסגעדריקט זייער מיינונג, אז גאט מיינט נישט אזוי קרבנות, נאר דאס גוטע הארץ פון מענטש, דאס טאן גוטע מעשים. אזוי איז אין ישעיה א', ירמיה ז', מיכה ו' („הירצה ה' באלפי אלים — כי אם עשות משפט"). דער רמב"ם אין „מורה נבוכים" זאגט, אז דער טעם פון די קרבנות איז כדי אפצוגעוואוינען די יידן פון מקריב זיין קרבנות צו די אפגעטער; די מקובלים געפינען איין אין די קרבנות סודות. — די גמרא ברענגט אין פיל ערטער מאמרים, אז היינט, ווען דאס בית המקדש איז חרוב, זענען די תפילות אנשטאט די קרבנות (תענית כ"ז, ברכות ל"ב און אנדערע ערטער).

קרוב נאנטער פאמיליע־מיטגליד; אין דער יידישער רעליגיע האט קרובהשאפט א גרויסע באדייטונג אין פיל הינזיכטן. ערשטנס ביים הייראטן; מיט טייל קרובים טאר מען נישט הייראטן, ווי א שוועסטער, א מומע, ווייבס מוטער, ווייבס שוועסטער ביים לעבן פון ווייב, ברודערס פרוי (געגט אדער אלמנה) וכדומה. צווייטנס וועגן עדות זאגן; א קרוב איז פסול עדות צו זאגן. דריטנס וועגן ירושה; אויב איינער שטארבט נעמען די ירושה די קרובים לויט א סדר, צוערשט גייען זין, דערנאך טעכטער, דערנאך ברידער און אזוי ווייטער.

קרויס, שמואל (געבוירן 1866 אין אונגארן), געלערנטער אין חכמת ישראל, לאנגיאריקער פראפעסאר אין ראבינער־סעמינאר אין ווין; מחבר פון „קדמוניות התלמוד" (תלמודישע ארכעאלאגיע), „די גריכישע און לאטיינישע ווערטער אין תלמוד, מדרש און תרגום", ווי אויך טייל אנדערע ווערק און אפהאנדלונגען, מייסטנס געשריבן אין דייטש.

קרי וכתיב („געלייענט" און „געשריבן"). עס זענען פאראן ווערטער אין תנ"ך וואס ווערן געשריבן אנדערש ווי זיי ווערן געלעזן. די געשריבענע פארם הייסט „כתיב" און די געלעזענע פארם הייסט „קרי". די „מסורה" (זע זוכווארט „מסורה") האט פארצייכנט פיל אזעלכע „קרי וכתיב"; פאראן אפילו ווערטער וואס שטייען אינגאנצן נישט געשריבן און זיי ווערן געלעזן, און פארקערט, זיי שטייען געשריבן און ווערן איבערהויפט נישט געלעזן; די ערשטע הייסן „קריין ולא כתיבן" און די צווייטע הייסן „כתיבן ולא קריין"; זיי ווערן געבראכט אין דער גמרא נדרים ל"ז, אז זיי זענען „הלכה למשה מסיני", דאס הייסט, אז דאס איז איבערגעגעבן געווארן פון די עלטסטע צייטן אן. — די תנ"ך־קריטיקער ווילן ציען פון די דאזיקע „קרי וכתיב" די מיינונג, אז עס זענען געווען פארשידענע טעקסטן פון די באטרעפנדע תנ"ך־שטעלן. — זע שמואל ראזנפעלד „משפחת סופרים" אין חלון י"א וועגן די „קרי וכתיב".

קריאת התורה (דאס לייענען אין ספר תורה). עס איז איינער פון די גאר אלטע מנהגים צו לייענען אין ספר תורה

בציבור אין געוויסע טעג ביים דאווענען. היינט איז אנגענומען צו לייענען מאנטיק און דאנערשטיק בלויז די ערשטע פרשה פון דער וואך־סדרה און מען רופט אויף נאר דריי פערזאן צו עליות (כהן, לוי און ישראל), און שבת די גאנצע סדרה פון דער וואך און מען רופט אויף צו עליות 8 פערזאן (כהן, לוי, שלישי, רביעי, חמישי, שישי, שביעי (אחרון), מפטיר. מען לייענט אויך ביי מנחה (די ערשטע פרשה פון דער קומענדער וואך), אין ימים טובים (די ספעציעל אנגעוויזענע פרשיות, און אויך א מפטיר), חול המועד, חנוכה, פורים, תעניתים (די פרשה ויחל). דער וואס גייט ארויף צום ספר צו דער עליה ווערט אויפגערופן מיט „יעמוד", און ער מאכט צוערשט א ברכה „אשר בחר בנו", און דערנאך, ווי מען האט אפגעלייענט זיין טייל, מאכט ער די ברכה „אשר נתן לנו"; דער בעל המפטיר זאגט אויך די ברכות פון דער הפטרה און אויך די הפטרה (זע זוכווארט „הפטרה"). דאס לייענען אין ספר קומט פאר מיט א ספעציעלער מעלאדיע דורך א בעל־קורא (אמאליקע צייטן פלעגט יעדער אויפגערופענער צו דער עליה אליין לייענען זיין פרשה). עס איז אויך איינגעפירט צו מאכן „מי שבירך" פאר דעם, וואס האט געהאט די עליה און אויך טיילמאל פאר זיינע נאענטער פאמיליע און פריינט, און דער פון דער עליה איז דערביי מנדב נדבות אויף פארשידענע צוועקן. — אין דער גמרא בבא קמא פ"ב זענען פאראן עטלעכע מיינונגען וועגן דער פראגע, ווען האט מען איינגעפירט דאס לייענען אין ספר תורה. לויט טייל שטאמט עס פון דער צייט פון משה רבנו, לויט אנדערע פון עזרא הסופר; עס איז זיכער, אז די קריאת התורה איז אן אלטער מנהג, און ווערט דערמאנט אלס אלטער מנהג ביי פלאוויוס (אין זיין „קעגן אפיאן"), וואו ער שרייבט, אז דער מנהג צו לייענען שבת האט איינגעפירט משה רבנו), פילאן. — עס איז אויך אמאל געווען אן אונטערשיד אין לייענען די תורה צווישן די יידן פון בבל און ארץ־ישראל. אין בבל האט מען געלייענט ווי מיר לייענען היינט, לויט דער היינטיקער איינטיילונג פון דעם חומש אין סדרות, אלזא, בראשית, נח, לך און אזוי כסדר, יעדע וואך א גאנצע סדרה, אזוי, אז אין פארלויף פון איין יאר האט מען דורכגעלייענט אלע 5 חומשים, און סוף יאר האט מען געענדיקט די תורה. דאקעגן אין ארץ־ישראל האט מען איינגעטיילט די חומשים אין קלענערע פרשיות, אזוי, אז מען האט דורכגעלייענט אלע 5 חומשים אין פארלויף פון 3 יאר (מגילה כ"ט, „מסקי לדאורייתא בתלת שנין"); דער דאזיקער ארץ־ישראל־מנהג איז נאך געווען אין מצרים אין 12טן יארהונדערט (דערמאנט אין „מסעות בנימין"). א טייל מדרשים זענען איינגעארדנט לויט דעם דאזיקן סדר פון ארץ־ישראל. — נאכן לייענען דעם ספר רופט מען אויף איינעם צו „הגבה" (אויפצוהויבן דאס ספר) און איינעם צו גלילה (איינצעוויקלען דאס ספר). די תורה ווערט געלייענט נאר פון א ספר געשריבן דורך א סופר אויף פארמעט (זע „ספר תורה"). די דינים פון לייענען געפינען זיך אין רמב"ם משנה תורה הלכות תפילה און שלחן ערוך אורח חיים רצ"ב און אנדערע.

קריאת שמע (לייענען שמע). לויט דעם יידישן דין דארף מען זאגן יעדן טאג צוויי מאל, אינדערפרי און ביינאכט די פרשיות „שמע ישראל" (דברים ו'), „והיה אם שמוע" (דברים י"א) און די פרשה פון ציצית „ויאמר ה' אל משה" (במדבר ט"ו). דאס דאזיקע רופט מען „קריאת שמע", און אין יידיש זאגט מען

„לייענען קריאת שמע". אין די דאָזיקע פּרשיות ווערט אויסגעדריקט, אַז גאָט איז איינער און אַז מען דאַרף לערנען און אָפּהיטן די תורה און מצוות און געדענקען יציאת מצרים. פּאַקטיש לייענען פרומע יידן קריאת שמע מער ווי 2 מאָל אין טאָג; באַלד אינדערפרי, נאָכער ביים דאַווענען שחרית, נאָכער ביי מעריב און אויך ביים גיין שלאָפן (קריאת שמע על המיטה, נאָר די ערשטע פּרשה). אין דער משנה תמיד פּרק ה' ווערט דערציילט, אַז מען האָט אין בית המקדש געזאָגט קריאת שמע. אין דער משנה ברכות פּרק א' ווערן געבראַכט די דינים ווען צו זאָגן קריאת שמע („קורין את שמע"). אין ברכות י"ג ווערט דאָס אויך אָנגערופן „קבלת עול מלכות שמים" (דאָס נעמען אויף זיך דעם עול פון דעם הימלישן קעניגרייך, דאָס הייסט פון גאָטס הערשאַפט). דעם פּסוק „שמע ישראל" זאָגט מען זייער הויך און מען האַלט צו די אויגן מיט דער האַנט און מען דריקט דאָס וואָרט „אחד"; דאָס האָט אַלס גרונט אין דער גמרא ברכות י"ג; קריאת שמע ווערט אויך געזאָגט אין טייל אַנדערע פאַלן, ווי למשל אין אַ סכנה, אַלס סגולה קעגן שלעכטע גייסטער (קינדער ביי אַ קימפּעטאָרין וכדומה). — ווען „שמע ישראל", זע זוכוואָרט „שמע ישראל".

קריג זע „מלחמה".

קרייץ־פאָרער (נוסעי הצלב)

מיט דעם נאָמען האָט מען אָנגערופן די אַלע קריסטן, וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין די באַוועגונגען פון ענדע 11טן יאָרהונדערט, וואָס האָבן געהאַט דעם ציל צו גיין קיין ארץ־ישראל און דורך מלחמה קעגן די מאַכמעדאַנער צו באַפרייען דעם קבר פון ישו הנוצרי אין ירושלים און איבערהויפּט גאַנץ ארץ־ישראל פון די מאַכמעדאַנער. מען טיילט איין די דאָזיקע באַוועגונג אין עטלעכע צייטן, אין די ערשטע, צווייטע, דריטע און אפילו פערטע און פינפטע. אין דער יידישער געשיכטע זענען די דאָזיקע „מסעי הצלב" (קרייץ־פאַרעריי) באַצייכנט אַלס די שרעקלעכסטע גזרות און שחיטות קעגן יידן. — די ערשטע קרייץ־פאָרער האָבן אָנגעהויבן זייער מאַרש אין צפון־פראַנקרייך אונטער דער פירונג פון גאָדפריד פון בוליאָן אין יאָר 1096, און לויט דער יידישער דאַטע ד' אלפים תתנ"ו; אחוץ די אָרגאַניזירטע ריטער זענען אויך מיטגעגאַנגען מאַסן פון פאָלק, וועלכע זענען געוואָרן געהעצט, אַז איידער מען גייט אויף ארץ־ישראל זאָל מען פריער אויסשעכטן די „אינערלעכע שונאים פון קריסטוסן", די יידן. זיי זענען באַפאַלן אַלע שטעט אין צפון־פראַנקרייך, עלזאַס, מערב־דייטשלאַנד, אַזעלכע קהלות ווי שפּייער, וואָרמס (ווירמיזא), מאַינץ (מגנצא), קעלן און די אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין דער דאָזיקער געגנט. דעמאָלט איז פאָרגעקומען די שרעקלעכע שחיטה אויף יידן, וואָס איז באַקאַנט מיטן נאָמען גזרת תתנ"ו (פון יאָר תתנ"ו). די שחיטות האָבן אַרומגענומען כמעט אַלע שטעטלעך אין דער געגנט פון טייך רהיין. עס זענען געווען טייל פירשטן, בישאָפן, וועלכע האָבן געוואָלט די יידן ראַטעווען, אָבער דער אָנפאַלנדער המון האָט געקעמפט אויך קעגן די פעסטונגען פון די בישאָפן, וואו די יידן זענען געווען באַהאַלטן. דער גרעסטער טייל יידן האָט מקדש השם געווען, און נישט מסכים געווען צו שמדן זיך, אַזוי, אַז זיי זענען אַלע אומגעקומען. עס זענען געווען פאַלן ווען עלטערן, מורא האָבנדיק, אַז זייערע קליינע קינדער וועלן גענומען ווערן מיט צוואַנג צו שמד, האָבן אַליין געשאָכטן זייערע קינדער. עס זענען גע־

ווען עטלעכע פאלן, ווען יידן האָבן זיך נוקם געווען. איינער פון זיי, אַ בחור, שמחה הכהן אין וואָרמס, האָט דערקלערט, אַז ער איז גרייט זיך צו שמדן, און ווען מען האָט אים גענומען אין דער קירכע האָט ער מיט אַ מעסער דערשטאָכן אַן אָנגעזעענעם פירער פון די נוסעי הצלב. אין טריער האָבן טייל יידן זיך יאָ געשמדט, נאָר שפעטער זענען אַלע צוריק געוואָרן יידן. מען נעמט אָן, אַז אין די דאָזיקע שחיטות זענען אומגעקומען ביי 50 טויזנט יידן. עס זענען געשריבן געוואָרן קינות און סליחות צום אָנדענק פון די דאָזיקע קדושים פון גזרת תתנ״ו (די באַקאַנטע קינה „מי יתן ראשי מים״ און אַנדערע). עס זענען אויך געבליבן אויפגעצייכנטע רשימות, ווי דער „קונטרס גזרת תתנ״ו פון רבי אליעזר בר נתן (ראב״ן)״, „קונטרס וורמיזא״ און אַנדערע. ווען דער דעמאָלטיקער דייטשער קייזער היינריך דער 4טער, וועלכער האָט זיך געפונען דעמאָלט אין איטאַליע, איז צוריקגעקומען קיין דייטשלאַנד, האָט ער באַדויערט די שחיטות און ער האָט פאַראָרדנט, אַז אַלע יידן, וואָס האָבן זיך געשמדט, קאָנען צוריק ווערן יידן. — צו דער „גזרת תתנ״ו״ קאָן מען אויך צוגעבן די שרעקלעכע שחיטה וואָס די קרייץ־פאָרער האָבן געמאַכט אויף יידן אין ארץ־ישראל, באַזונדערס אין ירושלים אין יאָר תתנ״ט (1099); מען נעמט אָן, אַז עס זענען דעמאָלט געפאַלן איבער 20 טויזנט יידן; אין ירושלים האָבן די יידן זיך פאַרזאַמלט אין די שולן; די קרייץ־פאָרער האָבן אונטערגעצונדן די שולן און די יידן זענען פאַרברענט געוואָרן. — די צווייטע קרייץ־פאָרעריי איז פאָרגעקומען אין יאָר תתק״ו (1146) און אויך דעמאָלט זענען אומגעקומען פיל יידן. די דריטע איז פאָרגעקומען אין יאָר 1190 (תתק״נ) און אַמייסטן האָבן געליטן די

יידן אין ענגלאַנד, און באַזונדערס די קהילה אין יאָרק, וואו די גאַנצע קהילה איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זייער רב רבי יום־טוב בן יצחק. שרעקלעך פאַר יידן איז אויך געווען די אַזוי־גערופענע „פאַסטוכער ־ קרייץ ־ פאָרעריי״, „גזרת הרועים״ אין יאָר 1320, אין וועלכער עס זענען אומגעקומען יידן אין פראַנקרייך. — די קרייץ־פאָרעריי־שחיטות האָבן געהאַט דעם אומגעווינלעכסטן איינפלוס אויפן יידישן לעבן. אָנגעזעענע קהילות זענען געוואָרן צושטערט; די יידן, וואָס זענען געבליבן, זענען געוואָרן אונטערוואָרפן אונטער דעם „שוץ״ פון קייזער און די פירשטן אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער; אָבער פאַקטיש זענען די יידן געוואָרן שוצלאָז דורך דער גאַנצער צייט פון מיטלאַלטער. דאָס יידישע לעבן אין דייטשלאַנד איז אינערלעך געוואָרן באַגרענעצטער. צפון־פראַנקרייך און מערב־דייטשלאַנד, וועלכע זענען דעמאָלט געווען דער צענטער פון יידנטום, זענען אַראָפגעפאַלן אין באַדייטונג; יידן האָבן גענומען וואַנדערן פון דאָרט און זענען ביסלעכווייז אַוועק אין די סלאַווישע לענדער, באַזונדערס קיין פוילן, און אַזוי אַרום איז דער צענטער פון יידנטום מיט דער צייט אויך איבערגעטראָגן געוואָרן אין די סלאַווישע לענדער. די שרעקלעכסטע ווירקונג האָבן די מסעי הצלב געהאַט אויף דעם יידישן ישוב אין ארץ־ישראל. ביז דעמאָלט האָט ארץ־ישראל געהאַט אַ באַדייטנדן יידישן ישוב, וואָס האָט עקזיסטירט אומאויפהערלעך פון די אַלטע צייטן אָן. די נוסעי הצלב האָבן דעם דאָזיקן ישוב פאַרניכטעט. — פון יענע צייטן שטאַמען פאַרשידענע מנהגים, דאָס איינפירן די תפילה „אב הרחמים״ פאַר די קדושים וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש השם און אַנדערע מנהגים. — וועגן די קרייץ־פאָרער־שחיטות אויף יידן

זענען געבליבן קליינע רשימות, כראָני־
קעס אין העברעאיש. אַ גרינטלעכע אָפּ־
האַנדלונג וועגן זיי גיט גרעץ אין דברי
ימי ישראל חלק ד' צום סוף און ציון ה'
און אויך די באַמערקונגען פון האַרקאַווי־
הרכבי.

קרים האַלב־אינזל אין דרום־רוסלאַנד,
אויפן ברעג פון שוואַרצן ים. לערך 800
טויזנט איינוואוינער, צווישן זיי לערך
50 טויזנט יידן; די יידן וואוינען דאָ
זינט גאָר אַלטע צייטן, לויט איין טראַ־
דיציע זינט דעם חורבן בית ראשון; יעדנ־
פאַלס האָבן מיר זיכערע ידיעות וועגן
יידן אין קרים זינט דעם 5טן יאָרהונ־
דערט. באַזונדערס האָט זיך פאַרגרע־
סערט דער יידישער ישוב אין קרים אין
דער צייט פון דער הערשאַפט פון די
כוזרים איז קרים אין 7טן יאָרהונדערט,
און שפּעטער אין 8טן און 9טן יאָרהונ־
דערטער, אַזוי, אַז די יידן אין קרים האָבן
געהאַט די ווירקונג אויף די כוזרים,
אַז זיי זאָלן זיך מגייר זיין. שפּעטער
געפינען מיר די יידן אין קרים צעטיילט
אין דריי קלאַסן: 1) די גאָר אַלטע
קרימער יידן, די אַזוי־גערופענע קרימער
יידן, די אַזוי־גערופענע „קרימטשאַ־
קעס''''; 2) „קאַראַאימער''; 3) יידן
וואָס זענען געקומען פון די סלאַווישע
לענדער, אוקראַינע, בולגאַריע, פּוילן און
אַנדערע. די דאָזיקע איינטיילונג איז
געווען ביז דער סאַמע לעצטער צייט.
די קרימטשאַקעס, וועלכע רעדן אַ טאַ־
טערישע שפּראַך, זענען אייגנטלעך יידן,
וואָס האַלטן אויך פון תורה שבעל פּה
(נישט קיין קאַראַימער), אָבער זיי האָבן
אייגענע געוויסע מנהגים. קרים האָט
אַרויסגעגעבן אַנגעזעענע רבנים (רבי
אברהם קרימי, רבי ברוך הקלעי און
אַנדערע). באַקאַנט זענען די אַנטדעקונ־
גען פון מצבות, וואָס דער קאַראַאימער
אברהם פירקאָוויטש האָט געפונען אין
קרים (זע „פירקאָוויטש''). — אין דער
צייט פון דער הערשאַפט פון ראַטן־
פאַרבאַנד זענען געמאַכט געוואָרן פּרואוון
צו שאַפן אין קרים אַן אויטאָנאָמען
יידישן ישוב און באַזעצן דאָרט יידן אויף
ערד. עס זענען געגרינדעט געוואָרן
יידישע קאָלאָניעס זינט דעם יאָר 1924
(„קאַלינין־דאָרף'' און אַנדערע); עס זע־
נען באַזעצט געוואָרן אויף לאַנד לערך
15,000 יידן. עס זענען אויך געגרינ־
דעט געוואָרן יידישע שולן, ווירטשאַפט־
לעכע קאָמונע־אָרגאַניזאַציעס. — זינט
דער מלחמה פון היטלער קעגן רוסלאַנד
(1941) זענען די אַלע ישובים פאַרניכ־
טעט געוואָרן. — וועגן די יידן אין קרים
אין די עלטערע צייטן זע דיינאַרדס
„משא קרים''.

קריסטנטום איבער ישו הנוצרי זע
זוכוואָרט „ישו''; מיר ווילן דאָ געבן
איבער דער באַציאונג פון קריסטנטום
צום יידנטום. אונטער דעם איינפלוס פון
די לענגערע פאָרשונגען פון אַזעלכע
יידישע געלערנטע ווי גרעץ (אין דער הע־
ברעאישער איבערזעצונג „דברי ימי יש־
ראל'' חלק ט' צום סוף), קלויזנער („ישו
הנוצרי''), קרויס און אַנדערע, ווערט גע־
וויינלעך אָנגענומען, אַז די ערשטע באַ־
וועגונגען (מיר זאָגן „באַוועגונגען'', ווייל
באמת זענען געווען אַ סך באַוועגונגען
אָפּט איינע אין סתירה צו דער צוויי־
טער) פון קריסטנטום, אין 1טן און אויך
אין 2טן יאָרהונדערט, זענען געווען אינ־
גאַנצן אין יידישן לאַגער, און מען קאָן
זיי באַטראַכטן אַלס סכיזמע, אַלס אָפּ־
נייגונג פון טראַדיציאָנעלן יידנטום. דער
„עוואַנגעליום'' („ברית חדשה'', נייער
טעסטאַמענט''), איז געשריבן געוואָרן
דורך פּערזאָנען, וואָס זענען געבוירן גע־
וואָרן יידן און האָבן זיך באַטראַכט אַלס
יידן, נאָר אַלס אַזעלכע וואָס האָבן אויך
אַ צוגאָב־גלויבן אין ישו הנוצרי. מיר

וועלן דעריבער באטראכטן צוערשט די פראגען ארום דעם עוואנגעליום. — דער עוואנגעליום באשטייט פון פיל טיילן. דעם באדייטנדסטן ארט פארנעמען די דערציילונגען וועגן ישוס געבורט און זיינע ניסים און זיין טויט און ווי ער האט זיך צוריק באוויזן צו די תלמידים, און אין די דערציילונגען זענען אויך איינגעפלאכטן געוויסע לערעס, וואס זאלן שטאמען פון ישו. די דאזיקע ביכער זענען מתי, לוקאס, מארקס און יוחנן (וועגן די דערציילונגען געבן מיר אין זוכווארט „ישו הנוצרי"). מען נעמט אן, אז די דערציילונגען זענען נישט געשריבן געווארן פריער ווי אין דעם 2טן יארהונדערט, און זיי זענען באארבעט געווארן פון פריערדיקע לעגענדעס־זאמלונגען, וועלכע זענען ווארשיינלעך געשריבן געוועזן אין אראמעאיש (די עוואנגעליומס האבן מיר אין גריכיש). וואס אנבאלאנגט די לערעס, באזונדערס די „דרשות פון בארג" מיט זייערע מאראליש־עטישע אנווייזונגען, זענען זיי זיכער גענומען געווארן פון דער יידישער איסיים־סעקטע און אויך פון סתם יידישע חכמים (דאס נישט קעגנשטעלן זיך קיין גוואלדטאט, דאס ליב האבן אפילו דעם שונא, די אידייען וועגן מלכות שמים. אפילו די תפילה פון „אונזער פאטער אין הימל"). דער צווייטער טייל פון די עוואנגעליום־ביכער באשעפטיקן זיך מיט די היסטארישע שילדערונגען פון די געשעענישן נאך ישוס טויט, און דער איבערקערעניש וואס איז פארגעקומען אין שאול פון תרשיש, וועלכער איז פון א שונא פון קריסטן געווארן אליין א קריסט און דער באדייטנדסטער אפאסטאל, געבנדיק זיך דעם נאמען פאולוס; צו דעם טייל געהערן אויך די בריוו פון פאולוס (צו די „העברעער", און אנדערע), אין וועלכע עס ווערט שוין אנגעוויזן נישט אויף דעם אזוי־גערופענעם „יידישן" כאראקטער פון דער נייער רעליגיע, נאר פארקערט אויף דעם אנטי־יידישן כאראקטער, דאס אפשאפן פון אלע יידישע מצוות, דאס אונטערשטרייכן אז דער גלויבן אין ישו איז דער איינציקער עיקר פון אלעם, די אנטי־יידישע לערע וועגן ישוס געטלעכקייט. צום דריטן טייל געהערן די בריוו פון די אנדערע אפאסטאלן (יעקב, פעטרוס, יהודה, יוחנן) און אויך די אפאקאליפסן פון יוחנן) און אויך די אפאקאליפסע פון קריסטנטום האבן די קריסטן זיך באטראכט אלס יידן נאר מיט דעם צוגאב פון גלויבן אין ישו אלס משיח אדער אלס גאטס זין. זיי האבן אויך מקיים געווען אלע מצוות. ערשט פאולוס האט אריינגעבראכט די גרויסע ענדערונג, דערקלערנדיק אלע יידישע מצוות אלס נישט מער גילטיק און גענומען פארשפרייטן דאס קריסטנטום צווישן אנדערע פעלקער. א לאנגע צייט האבן עקזיסטירט איינע לעבן דער צווייטער צוויי קריסטלעכע קירכן, איינע א „יידישע" און איינע א „היידנישע" (א נישט־יידישע); ערשט מיט דער צייט האט די נישט־יידישע קירכע מנצח געווען. און עס איז פארגעקומען דער פולשטענדיקער אפּרייס, און דאס קריסטנטום איז אינגאנצן אוועק פון יידנטום. — וועגן דער באציאונג פון דער קריסטלעכער וועלט צו יידן איז שווער צו זאגן א באשטימטע מיינונג. אין אלגעמיין איז די באציאונג געווען א פיינטלעכע, און פיל שרעקלעכע גזרות און שחיטות אויף יידן אין מיטלאלטער און אין דער נייער צייט (אונטער די גאטן אין שפאניע, קרייצפארער, אינקוויזיציע און גרוש שפאניע. די גזרות אין צארישן רוסלאנד, און בכלל די פיל אנדערע גזרות) זענען געווען אונטער דעם איינפלוס פון רעליגיעזער פארפאלגונג מצד דעם קריסטנטום (מיר דערמאנען דעריבער נישט אנדערע שחי־

טות ווי גזרת ת"ח און אנדערע, וועלכע האבן געהאט אלס הויפט־מאטיוו נישט אזויפיל דעם מאטיוו פון רעליגיעזער פארפאלגונג). אבער גלייכצייטיק זענען אויך געווען ליכטיקע מאמענטן פון גר־טער באציאונג מצד קריסטלעכע הער־שער, פויפסטן, און ברייטערע קריסט־לעכע קרייזן, ווירקלעך פרומע קריסטלע־כע קרייזן, צו יידן (קראמוועל אין ענג־לאנד, די פארשידענע פויפסטן וכדומה). אין אלגעמיין קאן נאר געזאגט ווערן, אז דער גרעסטער טייל גזרות אויף יידן אין מיטלאלטער האבן געשטאמט פון די אפיציעלע גלחים־סינאדן. — וועגן דער פארהעלטעניש און אונטערשידן אין די עטישע לערעס פון יידנטום און קריסטנ־טום זענען געשריבן געווארן פיל אפ־האנדלונגען. אין העפרעאיש איז באַ־קאנט אחד העמס „על שתי הסעיפים" (זע זוכווארט „אחד העם") ווי אויך די ארבעטן פון קלויזנער „ישו הנוצרי" און מישו ועד פולוס", ווי אויך ש. י. איש־הורוויץ אין זיין „מאין ולאן" קעגן אחד העמס מיינונג.

קריעה (צערייסן). עס איז גאר אן אלטער מנהג, אז ווען ביי איינעם שטארבט א נאענטער קרוב זאל ער מאכן א ריס אין די קליידער אלס צייכן פון טרויער (זע זוכווארט „אבל"). עס איז איינגעפירט, אז מען רייסט קריעה אויף פאלגנדע קרובים: פאטער, מוטער, זון, טאכטער, ברידער, שוועסטער, פרוי; מען מאכט דעם ריס אין מלבוש אין דער הויך לעבן האלז; אויף עלטערן אין דער לינקער זייט, און אויף אנדערע קרו־בים אין דער רעכטער זייט. אין דער גמרא (מועד קטן כ"ו) ווערט געבראכט, אז מען דארף רייסן קריעה אויך ווען מען דערהערט שלעכטע בשורות וועגן יידן, ווען א ספר תורה ווערט פארברענט, ווען מען זעט ירושלים און אויך אנדע־רע שטעט פון לאנד יהודה ווען זיי זע־נען חרוב.

קריעת ים סוף (איבערייסן, שפאלטן דעם ים סוף, דעם רויטן ים); דאס איז איינער פון די באדייטנדסטע ניסים, וועגן וועלכן דער חומש דערציילט, אז גאט האט געטאן צו העלפן די יידן. דער סיפור דערפון איז אין חומש שמות י"ד — ט"ו. עס ווערט דערציילט, אז ווען די יידן זענען ארויסגעגאנגען פון מצרים, האט פרעה מלך מצרים צוזאמען מיט זיין גאנצן חייל זיי נאכגעיאגט; די יידן האבן זיך געפונען ביים ים־סוף. גאט האט גע־הייסן משה רבנו א נויג צו טאן מיט דער האנט אויפן ים, און דאס וואסער איז געווארן געשפאלטן, און די יידן זענען אריבער דעם ים אין דער טרוקעניש. ווען די מצריים זענען אריין אין ים, איז דאס וואסער צוריקגעקומען און די מצ־ריים זענען דערטרונקען געווארן. לכ־בוד דעם נס האט משה צוזאמען מיט די יידן געזונגען שירה. — וועגן קריעת ים־סוף האבן די מפרשים אין מיטלאלטער געשריבן פיל מיינונגען. רבי אברהם אבן עזרא אין דעם פירוש אויף חומש ברענגט די מיינונג פון חיוי הבלכי (זע „חיוי הבלכי"), אז משה רבנו האט גע־וואוסט די צייט ווען דאס וואסער פון ים טרעט אפ און ווען עס קומט צוריק (אפפלוס און צופלוס), און ער האט דורכגעפירט די יידן אין דער אפפלוס־צייט. דאס איז געווען די מיינונג פון טייל מפרשים ראציאנאליסטן, וועלכע האבן נישט געגלויבט אין ניסים קעגן די נאטור־געזעצן און האבן געפרואווט מס־ביר זיין די ניסים פון חומש לויט דרך הטבע. דער אבן עזרא שרייבט דערויף „ואלה דברי שגעון" און טרעט ארויס שארף קעגן דער מיינונג.

קריה, קרית דער טייטש פון העברע־אישן ווארט „קריה" איז א גרויסע

שטאָט (דברים ב׳ „לא היתה קריה״). טייל שטעט אין ארץ־ישראל אין דער צייט פון תנ״ך, און לעצטנס אין דער נייער צייט (געגרינדעט ערשט איצט) ווערן אָנגערופן מיט קריה און נאָך אַ וואָרט: „קרית יערים״ (יהושע ט׳ און אַנדערע ערטער); „קרית ספר״ (יהושע י״ב און אַנדערע ערטער); קרית ארבע (חברון); אין דער לעצטער צייט זענען געגרינדעט געוואָרן: „קרית ביאליק״, „קרית חיים״, „קרית מוצקין״, „קרית עבודה״, „קרית ענבים״, „קרית שאול״.

קרן היסוד (פאָנד פון גרינדונג), די פינאַנץ־אינסטיטוציע פון דער אַלוועלטלעכער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און דער יידישער אַגענץ, געגרינדעט אויף דער ציוניסטישער קאָנפערענץ אין לאָנדאָן 1920, כדי צו זאַמלען די פינאַנציעלע מיטלען, וואָס זאָלן העלפן דעם אויפבוי פון דער יידישער נאַציאָנאַלער היים אין ארץ־ישראל. דער קרן היסוד ווערט צונויפגעזאַמלט יערלעך פון יידן אין אַלע לענדער אין דער פאָרם פון אַ יערלעכן אָפּצאָל, און די געזאַמלטע געלטער ווערן אויסגעגעבן לויט דעם בודזשעט, וואָס ווערט באַשטימט דורך דעם ציוניסטישן קאָנגרעס און אַדמיניסטראַטיווער עקזעקוטיווע פון דער יידישער אַגענץ. ביז 1940 האָט דער קרן היסוד אַריינגעבראַכט לערך 35 מיליאָן דאָלער. אַ דריטל דערפון איז אויסגעגעבן געוואָרן אויף לאַנדווירטשאַפטלעכער קאָלאָניזאַציע; די איבעריקע געלטער אויף שולן און אַנדערע דערציאונגס אַנשטאַלטן, געזונטהייט, עליה (אימיגראַציע), שטאָטישער קאָלאָניזאַציע, האַנדל, אינדוסטריע וכדומה. דאָס הויפּט־דירעקטאָריום פון קרן היסוד געפינט זיך איצט אין ירושלים. די הויפּט־דירעקטאָרן זענען איצט א. האַנטקע, לייב יפה און קורט בלומענפעלד. די שליחים פון קרן היסוד פאָרן אָפּט אַרום אין די גלות־לענדער און העלפן צו פאַרשפּרייטן דעם געדאַנק פון ארץ־ישראל.

קרן קיימת לישראל (קק״ל)

טייטש „אייביקער פאָנד פאַר יידן״; מען רופט אים בקיצור „קרן קיימת״. דאָס איז דער פאָנד אויף אויסצוקויפן אין ארץ־ישראל די ערד, און זי זאָל בלייבן אויף אייביק דאָס אייגנטום פון יידישן פאָלק; געגרינדעט 1902 אויפן 5טן ציוניסטישן קאָנגרעס אויפן גרונט פון פאָרשלאָג פון פּראָפעסאָר הערמאַן שאַפּירא אויפן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס; דער קרן קימת האָט ביז 1940 אויסגעקויפט לערך 400,000 דונאַם, אויף וועלכע עס זענען געגרינדעט געוואָרן קאָלאָניעס, שטאָטישע אינסטיטוציעס, געפלאַנצט וועלדער („יער הרצל״ און אַנדערע). דער קרן קיימת זאַמלט די געלטער אין דער פאָרם פון ביישטייערונגען אין קופּסאות (פּושקעס), איינמאָליקע נדבות, ירושות, איינשרייבונגען אין „גאָלדענעם בוך״, באַזאַרן וכדומה. דאָס הויפּט־דירעקטאָריום געפינט זיך אין ירושלים. דער הויפּט־דירעקטאָר איז זינט 1921 ביז זיין טויט אין 1941, געווען מנחם מענדל אוסישקין. איצט ווערט ער פאַרוואַלטעט דורך 3 פּערזאָן, הרב מאיר בערלין, דר. גראַנאָווסקי און בערל קאַצנעלסאָן.

קרעטא, אויך קאַנדיאַ, „קנדיה״ („כפתור״ און „כרתי״ פון תנ״ך); אינזל לעבן גריכנלאַנד אויפן מיטלענדישן ים; יידן האָבן דאָרט געוווינט אין די גאָר אַלטע צייטן; אין שפּעטערן מיטלאַלטער געפינען מיר אין קרעטא גרעסערע יידישע קהלות, וועלכע האָבן זיך באַזונדערס פאַרגרעסערט נאָכן גירוש שפּאַניע (1492); גרויסע רבנים און מחברים האָבן געשטאַמט פון קרעטא.

צווישן זיי די משפחות דילמידיגו, קפסאלי און אנדערע; דער באקאנטסטער פון זיי איז רבי יוסף שלמה הרופא דילמידיגו, באקאנט אלס „יש״ר מקנדיא״, מחבר פון „אילם״. היינט געפינען זיך לערך 600 יידן אויף אן אלגעמיינער צאל פון 400 טויזנט איינוואוינער.

קרשקש חסדאי, בן יהודה

(לעז „קרעסקעס״); געבוירן לערך 1340 אין בארצעלאנא — געשטארבן אין סאראגאסא נאכן יאר 1410; בארימטער יידישער פילאזאף אין שפאניע, מחבר פון ספר „אור ה׳״ (אויך געהייסן „נר מצוות״); תלמיד פון ר״ן (רבנו נסים); רבי פון רבי יוסף אלבו (מחבר פון „עקרים״); זיין איינציקער זון איז אומגעקומען אין שפאניע אויף קידוש השם אין דער גרויסער שחיטה, יאר קנ״א (1391); געשריבן אויך א פאלעמישע אפהאנדלונג קעגן קריסטנטום „מאמר בבטול עיקרי הנצרות״. אין זיין ספר „אור ה׳״ טרעט ער ארויס שארף קעגן דער פילאזאפישער שיטה פון אריסטאטלס, אין וועלכער עס האט זיך געהאלטן דער רמב״ם אין „מורה נבוכים״; ער איז דער אנהענגער פון דער מיינונג, אז דער מענטש האט יא א פרייען ווילן און, אז דער מהות פון מענטש איז זיין רצון; ער דריקט אויס שטארק פאנטעאיסטישע מיינונגען און גלייכצייטיק טיפע רעליגיעזע אמונה; עס איז באוויזן געווארן, אז קרשקש האט געהאט א גרויסע השפעה אויף שפינאזא און ווארשיינלעך אויך אויף יהודה אברבנאל („דיאלאג וועגן ליבע״). קרשקש שטעלט פעסט 8 עקרים אין דער יידישער אמונה: 1) מציאות השם (עקזיסטענץ פון גאט); 2) ידיעת ה׳ (גאט ווייסט אלץ וואס דער מענטש טוט); 3) השגחת ה׳; 4) נבואה; 5) בחירה חפשית (מענטש האט א פרייען ווילן); 6) תורה תכלית המציאות (דער תכלית פון דער גאנצער וועלט איז די תורה); 7) השארת הנפש״ (די נשמה פון מענטש לעבט אייביק); 8) תחיית המתים. — זע „דעת אלהים״ פון דר. שמעון בערנפעלד.

קשר

זע „תפילין״.

ר

ר (ריש) דאָס 20טע אות אין העברע־אישן און יידישן אלף־בית; אַלס ציפער באַדייט עס 200; דער „ר״ מיט אַ איבערשטריך, ר׳, ווערט באַנוצט אַלס ראשי־תבות פון וואָרט רבי און ווערט צוגעגעבן צום נאָמען פון אַ פּערזאָן, למשל, „ר׳ אברהם״.

ראב״ד זע „אברהם בן דוד״.

ראַבינער, ראַבי זע זוכוואָרט „רב״.

ראובן עלטסטער זון פון יעקב אבינו און לאה (בראשית כ״ט); שטאַמפֿאָטער פון שבט ראובן; לויט דעם תנ״ך האָט מען פון אים צוגענומען די בכורה און אַוועקגעגעבן צו יוסף, ווייל ער, ראובן, האָט „פאַרשוועכט דאָס געלעגער פון זיין פֿאָטער״ (בראשית מ״ט, דברי הי־מים א׳ ה׳). דער שבט ראובן האָט זיך באַזעצט נישט אין אייגנטלעכן ארץ־ישראל נאָר אין עבר הירדן. צפון פון טייך ארנון (במדבר ל״ב און יהושע י״ג); אין אַלגעמיין באַמערקט מען אין דער גע־שיכטע פון יידן אין דער צייט פון בית ראשון זייער ווייניק פון שבט ראובן.

ראובני, דוד זע „דוד הראובני״.

ראָזענהיים, יעקב (געבוירן 1871 אין פראַנקפורט אַם מאַין), איצט אין ניו־יאָרק; געווען פון די הויפּט־פירער פון דער יידישער אָרטאָדאָקסיע אין דייטש־לאַנד; גרינדער (און איצט פּרעזידענט) פון „אגודת ישראל״.

ראָזנפעלד, מאָריס (1862 אין רוס־לאַנד — 1923 אין אַמעריקע); יידי־שער סאָציאַליסטישער פעליעטאָניסט און אַרבעטער־דיכטער; זיינע לידער, וועלכע צייכענען זיך אויס מיט ליריזם און טרויער איבער דעם גורל פון יידישן אַרבע־טער, זענען געווען זייער פּאָפּולער; אַ זאַמלונג פון זיינע שריפטן איז דערשי־נען אין 6 בענדער; פּרטים אין רייזנס „לעקסיקאָן״.

ראָזנצווייג, פראַנץ (1886 — 1929 אין דייטשלאַנד); יידיש־דייטשער דענ־קער און טעאָלאָג, צוזאַמען מיט מאַרטין בובער איבערזעצט אויף דייטש דעם תנ״ך, ווי אויך טייל לידער פון ר׳ יהו־דה הלוי; געשריבן אין דייטש „דער שטערן פון דער גאולה״; געהאַט אַ גרוי־סע השפּעה אויף דער יידיש־דייטשער יוגנט אין הינזיכט פון רעליגיעזיטעט.

ראָטשילד יידישע רייכע פאַמיליע; איר אָפּשטאַמונג איז פון פראַנקפורט אַם מיין פון 17טן יאָרהונדערט, וואו די אור־עלטערן פון דער פאַמיליע האָבן גע־וואוינט אין אַ הויז מיט אַ „רויטער שילד״; די ראָטשילד־פאַמיליע האָט ביז אין דעם ערשטן פערטל פון 20טן יאָר־הונדערט פאַרנומען דאָס העכסטע אָרט אין דער אינטערנאַציאָנאַלער פינאַנס־וועלט. און די באַנק־הייזער פון די ראָט־שילדס זענען געווען אין עסטרייך, דייטשלאַנד, פראַנקרייך, ענגלאַנד, איטאַ־ליע; ערשט מיט דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און דעם פאַל פון פאַריז 1940 איז דער פאַרמעגן פון די ראָטשילדס שטאַרק פאַרקלענערט געוואָרן, און דער גרעסטער טייל פון די ראָטשילדס האָבן געמוזט אַנטלויפן צוליב די היטלער־רדיפות. די ראָטשילד־פאַ־מיליע האָט אויך פאַרנומען אַ גרויס אָרט

אין דער יידישער געזעלשאַפטלעכער און פילאַנטראָפּישער וועלט, גרינדנדיק פיל יידישע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס. באַזונדערס איז באַרימט געוואָרן אין דער יידישער וועלט די פאַמיליע דורך דעם באַראָן בנימין עדמונד ראָטשילד פון פּאַריז, דעם „נדיב הידוע", דעם מיט־העלפער אינם אויפבוי פון ארץ־ישראל. —דער גרינדער פון דעם ראָטשילד־באַנק־הויז איז געווען מאיר אנשל (1743 — 1812), וועלכער האָט געגרינדעט די באַנק אין פראַנקפורט. ער האָט געהאַט 5 זין (מען האָט זיי גערופן די „5 פראַנקפורטער"), וועלכע האָבן נאָכער געגרינדעט אָפּטיילונגען פון דער באַנק אין עסטרייך, פראַנקרייך, איטאַליע און ענגלאַנד; זיי האָבן אָרגאַניזירט אינטער־נאַציאָנאַלע הלוואות פאַר מלוכות, געבויט אייזנבאַנען, אַנטיילגענומען אויך אין פּאָליטישן לעבן (באַראָן לייאָנעל נאַטאַן האָט געהאָלפן ענגלאַנד דערווערבן דעם סועץ־קאַנאַל, געווען ערשטער יידישער דעפּוטאַט אין ענגלישן פּאַרלאַמענט, און צוליב אים האָט מען באַשאַפן אַ באַזונ־דערן נוסח פון פּאַרלאַמענט־שבועה). זיי האָבן אויך געווירקט אין קאַמף פאַר דער יידישער גלייכבאַרעכטיקונג. — אויך זייערע קינדער און אייניקלעך האָבן אין אַלגעמיין זיך אינטערעסירט מיט יידישע אַנגעלעגנהייטן, געווען פּרעזידענטן פון יידישע קהילות (לאָנדאָן און אַנדערע), זיך אינטערעסירט מיט יידישער עמי־גראַציע און קאָלאָניזאַציע. אויפן נאָמען פון לאָרד לייאָנעל וואָלטער ראָטשילד (1868 — 1939) איז געשיקט געוואָרן די באַרימטע באַלפור־דעקלאַראַציע (זע „באַלפור"): לאָרד נתניאל ראָטשילד (1840 — 1915) האָט געקעמפט קעגן דער צאַרישער רוסישער רעגירונג צוליב די פּאָגראָמען אויף רוסישע יידן, מיט־געהאָלפן יידישער עמיגראַציע, געהאָלפן דער קהילות־פאַראייניקונג אין ענגלאַנד. שמעון וואָלף ווילהעלם ראָטשילד (1828 — 1905 אין פראַנקפורט) איז געווען באַקאַנט אַלס „דער פרומער", געווען אָר־טאָדאָקסיש, זיך אויפגעפירט זייער פרום. — וועגן דעם וויכטיקסטן באַראָן בנימין עדמונד ראָטשילד געבן מיר באַזונדער. זע „בית רוטשילד" פון חרמוני".

ראָטשילד, בנימין עדמונד, באַראָן

(1845 — 1934 אין פּאַריז); יידישער פילאַנטראָפּ, דער פאָטער פון יידישן ישוב אין ארץ־ישראל, גרינדער פון פיל קאָלאָניעס אין ארץ־ישראל, באַ־קאַנט אויך אַלס „הנדיב הידוע" אין דער צייט פון די חובבי ציון. ראָטשילד, וועלכער איז געווען דער אייגנטימער פון ראָטשילד־באַנק־הויז אין פּאַריז, האָט זיך אָנגעהויבן פאַראינטערעסירן מיט ארץ־ישראל אין יאָר 1882 אונטער דעם איינפלוס פון אויבער־ראַבינער צדוק כהן, רבי שמואל מאָהליווער און אַנדערע פּער־זענלעכקייטן. ער האָט (נישט וועלנדיק אַז מען זאָל פאַרעפנטלעכן זיין נאָמען, נאָר אַלס „נדיב הידוע"), איבערגענומען אונטער זיין שוץ די דעמאָלט עקזיסטירנ־דע קאָלאָניעס ראשון לציון, אַ טייל פון פתח תקוה און אַנדערע, געגרינדעט „זכרון יעקב" און אַנדערע קאָלאָניעס, געבויט די וויינקעלערם אין ראשון לציון און זכרון יעקב, נאָכער איבערגעגעבן די פאַרוואַלטונג פון אַלע זיינע אונטערנע־מונגען אין ארץ־ישראל צו „פיקא" (זע „פיקא"), אויסגעקויפט ביי 400 טויזנט דונאַם ערד, געבויט די טחנות הגדולות אין חיפה, זיך באַטייליגט אין כמעט אַלע גרויסע אונטערנעמונגען אין ארץ־ישראל, געהאָלפן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1917) צום באַקומען די באַלפור־דעקלאַראַציע; ראָט־שילד האָט באַזוכט 7 מאָל ארץ־ישראל וואו ער פלעגט אויפגענומען ווערן מיטן גרעסטן כבוד אַלס יידישער פירשט; דאָס

לעצטע מאָל איז ער געווען אין יאָר 1925. אויף זיין נאָמען איז פאַראַן די קאָלאָניע „בנימינה", די „שדרות רוטשילד" אין תל־אביב. זיין זון דזשיימס (געבוירן 1878) איז אין ענגלאַנד, דעפּוטאַט אין ענגלישן פּאַרלאַמענט, אין דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אָפיציר אין יידישן לעגיאָן, פּרעזידענט פון „פּיקא" און אַנדערע ארץ־ישראל־אינסטיטוציעס. — זע דרוק „באַראָן עדמונד ראָטשילד" (אין יידיש).

ראַפּאָפּאָרט, שלמה יהודה

(שי"ר) געבוירן 1790 אין לעמבערג, געשטאָרבן י"ט תשרי תרכ"ח, 1867, אין פּראַג; רב און פאָרשער, איינער פון די גרינדער פון דער מאָדערנער חכמת ישראל. ראַפּאָפּאָרט האָט שוין אַלס אינגל אַרויסגעוויזן אומגעוויינלעכע פייאיקייטן און גרויס לומדות. ער האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון באַקאַנטן גאון רבי אריה לייב, מחבר פון „קצות החושן" און ווען ראַפּאָפּאָרט איז אַלט געווען 21 יאָר האָט ער צוגעשריבן שאלות ותשובות אין הלכה צו זיין שווערס ספר „אבני מלואים". אין יאָר 1829 האָט ער אָנגעהויבן פאַרעפנטלעכן אין „בכורי העתים" זיינע באַרימטע ביאָגראַפישע אָפּהאַנדלונגען „תולדות"; דאָס זענען געווען גרינטלעכע ביאָגראַפישע פאָרשונגען איבער דעם לעבן פון אַ ריי גרויסע יידישע פּערזענלעכקייטן, וועמענס נעמען זענען געווען גוט באַקאַנט אין דער יידישער וועלט, אָבער מען האָט גאָרנישט געוואוסט וועגן זייער לעבן; דאָס זענען געווען רבי נתן, מחבר פון „ערוך"; רב סעדיה גאון, רבי אלעזר הקליר, רב האי גאון, רבנו נסים גאון, רבנו חננאל און אַנדערע; דאָ האָט ראַפּאָפּאָרט באַוויזן די אומגעוויינלעכע בקיאות און חריפות, און האָט ממש געעפנט בלעטער פון וויכטיקע עפּאָכעס אין דער יידישער געשיכטע. אין יאָר 1837 איז ראַפּאָפּאָרט געוואָרן רב אין טאַרנאָפּאָל, און פון דאָרט איז ער כסדר געווען אין שריפטלעכער קאָרעספּאָנדענץ מיט די אָנגעזעענסטע יידישע געלערנטע אין יענער צייט (לוצאַטאָ, צונץ און אַנדערע). ראַפּאָפּאָרט איז נאָך פון פריער געווען אין כסדרדיקער פאַרבינדונג מיט דעם גרויסן געלערנטן רבי נחמן קראָכמאַל, וועלכער האָט געהאַט אויף ראַפּאָפּאָרט אַ שטאַרקן איינפלוס. ראַפּאָפּאָרט האָט דערנאָך מחבר געווען אויך דעם „ערך מלין", פאָרשונגען איבער היסטאָרישע און געאָגראַפישע און אויך אַנדערע מאָמענטן אין תלמוד, איינגעאָרדנט לויט אַלף־בית; פאַרעפנטלעכט דאָס אות „אלף", און פראַגמענטן פון אַנדערע בוכשטאַבן. אין יאָר 1840 איז ראַפּאָפּאָרט געוואָרן רב אין פּראַג, וואו ער האָט פאַרבראַכט שוין זיין גאַנץ לעבן. אַחוץ די דערמאָנטע ווערק האָט ראַפּאָפּאָרט אויך געשריבן „תורה אור" (קעגן גייגערס „אורשריפט"), „תוכחה מגילה" קעגן דער עקסטרעמער רעפאָרם, „נר מצוה" קעגן חסידות (דער „נר מצוה" און „תורה אור" זענען אין ספר „נחלת יהודה"), „אגרות שי"ר" (בריוו פון וויכטיקן וויסנשאַפטלעכן אינהאַלט) און אויך פיל מאמרים אין צייטשריפטן. ראַפּאָפּאָרט האָט געוויזן דעם וועג, ווי אַזוי היסטאָריש־קריטיש צו פאָרשן די עפּאָכע פון תלמוד און פון די גאונים לויט די מעטאָדן פון וויסנשאַפטלעכער פאָרשונג. — זע בערנפעלד „תולדות שי"ר".

ראַ"ש זע „אשר בן יחיאל".

ראש בית דין זע „אב בית דין" און „בית דין".

ראש הגולה זע „ריש גלותא".

ראש הקהל זע „קהל".

ראש השנה (אַנהויב פון יאָר); מיט
דעם דאָזיקן נאָמען רופט מען אָן דעם
ערשטן (און שפּעטער האָט מען אויך
איינגעפירט דעם 2טן) טאָג פון חודש
תשרי. פון דאָזיקן טאָג הויבט מען אָן
צו ציילן דאָס נייע יאָר. אין תנ"ך־
צייט איז געוויינלעך דער אָנהויב פון
יאָר געווען נישט דער חודש תשרי נאָר
דער חודש ניסן, און דער חומש שמות
י"ב זאָגט וועגן דעם חודש אין וועלכן
עס איז דער יום־טוב פסח (ניסן) „החדש
הזה לכם ראש חדשים ראשון לחדשי
השנה". דער נאָמען ראש השנה פאַר
דעם יום־טוב פון ערשטן תשרי ווערט אין
תנ"ך נישט דערמאָנט; אין חומש (במד־
בר כ"ט) הייסט ער „יום תרועה" (דער
טאָג פון בלאָזן שופר"). דאָס וואָרט
ראש השנה ווערט דערמאָנט אין יחזקאל
מ', אָבער עס איז נישט קלאָר וועלכן
טאָג דער נביא מיינט דערמיט, און די
גמרא ערכין י"ב זאָגט, אַז דער נביא
מיינט דערמיט גאָר יום־כפור. אין דער
משנה און גמרא מסכתא ראש השנה
פרק א' ווערן געבראַכט פאַרשידענע ראש
השנהס פאַר פאַרשידענע ענינים; למשל,
דער ערשטער טאָג אין ניסן איז געווען
דער ראש השנה, פון וועלכן מען האָט
געציילט די יאָרן פון זינט איינער איז
געוואָרן אַ מלך ביי יידן (דאָס האָט גע־
האַט אַ באַדייטונג פאַר שרייבן וועקסלען
און דאָקומענטן); דער 15טער טאָג אין
שבט (חמשה עשר בשבט) איז דער ראש
השנה פאַר ביימער (דאָס האָט אַ רעלי־
גיעזי באַדייטונג וועגן מעשר, ערלה
וכדומה). מיר וועלן דאָ געבן וועגן דעם
הויפט־ראש־השנה. — אין חומש ויקרא
כ"ג און במדבר כ"ט ווערט געזאָגט,
אַז דער 1טער טאָג פון חודש השביעי,
דאָס הייסט פון תשרי, איז „זכרון
תרועה" און „יום תרועה", דער טאָג פון
שאַלונג, פון בלאָזן. אין דער משנה און
גמרא (ראש השנה ח', ט"ז און אַנדערע
ערטער) ווערט געזאָגט, אַז דאָס איז דער
טאָג, ווען די מענטשן ווערן געמשפּט
אין הימל, דער „יום הדין". די גמרא
ראש השנה י"א זאָגט איין מיינונג, אַז
די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן אין ראש
השנה. אין בבא בתרא י' און אַנדערע
ווערט געזאָגט, אַז אין ראש השנה ווערט
אין הימל באַשטימט די פרנסה פון
מענטש פאַר אַ גאַנץ יאָר און אויך ווערט
באַשטימט וועלכעס יאָר עס זאָל זיין אין
דער נאַטור. דערפון שטאַמט עס, וואָס
ראש השנה ווערט (אַחוץ יום כפור) גע־
רעכנט אַלס דער פייערלעכסטער יום־טוב,
וועלכער איז פאַרבונדן מיט פיל מנהגים
און תפילות. שוין די ערשטע נאַכט פון
ראש השנה דאַוונט מען מיט מער פייער־
לעכקייט, די שמונה עשרה איז שטאַרק
געענדערט, און אַנטהאַלט תפילות וועגן
„יום הזכרון" און דעם „משפט" פון
הימל. אין שול און ביים אַהיימגיין פון
דאַוונען פון שול און אַריינקומענדיק
אין הויז ווינטשט מען זיך „לשנה טובה
תכתבו" (מען זאָל פאַרשריבן ווערן אין
הימל צו אַ גוט יאָר). מען עסט ספּע־
ציעלע מאכלים, ווי אַ קאָפּ פון אַ פיש,
און מען ווינטשט זיך, אַז מען זאָל זיין אַ
קאָפּ, אַ הערשער. דאָס דאַוונען אינ־
דערפרי ראש השנה איז אויך פייערלעך.
דער חזן טראָגט אַ קיטל, און די מעלאָ־
דיעס פון דאַוונען זענען באַזונדערס
פייערלעכע. עס ווערן געזאָגט פיל פּיו־
טים; דאָס לייענען די ספר־תורה קומט
פאַר מיט אַ באַזונדערן ניגון; מען בלאָזט
שופר, און דער העכסטער מאָמענט פון
די תפילות איז צו מוסף ביים „ונתנה
תוקף", וואו עס ווערט געשילדערט ווי
אין הימל ווערט געמשפּט דער מענטש
צום לעבן אָדער צום טויט, צו רייכקייט
אָדער צו אָרעמקייט. פאַרנאַכט גייט
מען צו אַ טייך און מען זאָגט „תשליך",

תפילות, און דער מנהג איז אויסצו־שאקלען די קעשענעס, עס הייסט, מען ווארפט אריין אין וואסער די עברות (זע זוכווארט „תשליך"). דאס זעלבע וואס אין ערשטן טאג ראש השנה קומט אויך פאר דעם 2טן טאג ראש השנה מיטן אויסנאם פון „תשליך", וואס איז נאר דעם ערשטן טאג. ראש השנה איז דער איינציקער יום־טוב, וועלכער ווערט אויך אין ארץ־ישראל געפייערט צוויי טעג. — די מנהגים און ספורי מעשיות און פאלקס־גלויבונגען וואס זענען פארבונדן מיט ראש השנה זע אין ענגונים „ימים נוראים". — זע זוכווערטער „אלול", „ימים נוראים", „מחזור", „סליחות", „עשרת ימי תשובה", „שופר", „תש־ליך".

ראש השנה נאמען פון מסכתא מש־ניות אין סדר מועד, 4 פרקים, תוספתא 2 פרקים; האט גמרא ירושלמי און בבלי; באהאנדלט די דינים פון ראש השנה, שופר בלאזן, תפילות פון ראש השנה, און קידוש החודש.

ראש חודש (אנהויב פון חודש). דער ערשטער טאג פון חודש (אין טייל חד־שים זענען פאראן 2 טעג ראש חודש, זע וועגן דעם אין די זוכווערטער „חודש" און „קאלענדאר") ווערט באטראכט אלס א פייערלעכער טאג אין דער יידישער רעליגיע. וועגן דעם ווי אזוי מען האט אמאל פעסטגעשטעלט ראש חודש און ווי אזוי מען טוט עס היינט זע זוכווערטער „חודש" און „קאלענדאר". דא וועלן מיר געבן וועגן ראש חודש אלס פייער־לעכן טאג. שוין אין חומש במדבר כ"ח געפינען מיר די מצוה „ובראשי חדשי־כם" מקריב צו זיין אין ראש חודש א באזונדערן קרבן (מוסף). אין די ספרי הנביאים („לא חדש ולא שבת" מלכים ב' ד' און אנדערע ערטער) ווערט „חדש" (דאס הייסט ראש חודש) און שבת גע־שטעלט צוזאמען. אין ראש חודש זאגט מען „יעלה ויבוא"ביים דאווענען און ביים בענטשן, מען לייענט אין ספר תורה און מען דאוונט מוסף. פרומע פרויען האבן א מנהג נישט צו טאן קיין ארבעט אין ראש חודש, ווי נייען וכדומה (דער מנהג איז אן אלטער; זע אין שלחן ערוך אורח חיים תי"ז און פירוש פון ט"ז). דעם שבת פאר ראש חודש בענטשט מען ראש חודש, וואס באשטייט אין זאגן די תפילה „יהי רצון", אז מען זאל האבן א גוט לעבן און א לאנג לעבן און אזוי ווייטער, נאכער רופט מען אוים ווען ראש חודש וועט זיין און מען זאגט אויך די תפילה פון יחדשהו. — וועגן ערב ראש חודש זע „יום כפור קטן".

ראש ישיבה זע „ישיבה".

ראשון, ראשונים (ערשטער, ער־שטע); מיטן ווארט „ראשון, ראשונים", באצייכנט מען די ערשטע רבנים, פוס־קים, וועלכע האבן ארויסגעזאגט זייערע דעצידירנדע מיינונגען וועגן הלכות און האבן אויך מפרש געווען דעם תלמוד. אזעלכע ראשונים זענען די גאונים פון בבל, רש"י, רמב"ם, די בעלי תוספות, רמב"ן, רא"ש; מען קאן אננעמען, אז מיט ראשונים מיינט מען די רבנים וואס האבן געלעבט ביז לערך דעם 14טן יאר־הונדערט, הגם עס איז נישטא דערביי קיין באשטימטע כללים. — זע זוכווארט „אחרונים".

ראשי פרקים דערמיט רופט מען אז דאס שליסן א שידוך, ביי וועלכן מען שרייבט נאכניט קיינע פארמעלע תנאים, נאר „צייטווייליקע תנאים"; מען רופט עס „ראשי פרקים" („ערשטע פארא־גראפן", ערשטע באדינגונגען פון דעם שידוך־אפמאך).

ראשי תבות (אבּרעוויאטורן, אפּקירצונג פון ווערטער דורך געבּן נאָר די ערשטע אותיות פון די ווערטער); שוין אין גאָר אַלטע צייטן האָט מען אין דער העבּרעאישער שפּראַך זיך באַנוצט מיט ראשי תבות; אויף די מטבעות פון די חשמונאים־הערשער (1טער און 2טער יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג), געפינט מען „שב'', „שג'' צו באַצייכענען דאָס 2טע יאָר, דאָס דריטע יאָר, וואָס איז די ראשי תבות פון שנה ב', שנה ג'; אויף די זעלבּע מטבעות געפינט מען „יש'' אַנשטאָט „ישראל''. די גמרא בּרענגט פאַרשידענע שטעלן פון ראשי תבות (יומא ל''ז און אַנדערע). באַזונדערס ווערט אין דער גמרא באַנוצט די ראשי תבות צו געדענקען הלכות (למשל „יעל קג''ם'' בבא מציעא כ''ב און אַנדערע ערטער). אויך אין קבלה־ספרים איז פיל באַנוצט געוואָרן ראשי תבות.

ראשית הגז (דאָס ערשטע וואָל וואָס מען שערט אָפּ פון שעפּסן); אין חומש דברים י''ח ווערט געזאָגט, אַז די ערשטע וואָל, וואָס מען שערט אָפּ פון שעפּסן, דאַרף מען אָוועקגעבּן דעם כהן; דאָס הייסט ראשית הגז („ראשית'' — „דער אָנהויב'', „גז'' — „אָפּשערן''); די משנה אין חולין פּרק י''א בּרענגט די דינים וויפל מען דאַרף געבּן. די מצוה פון ראשית הגז איז גילטיק נאָר אין ארץ־ישראל; און נאָר ווען מען שערט אָפּ 5 שעפּסן.

ראשית חכמה זע „ווידאַש אליהו''.

רב, רבּנים, רבּי, רבּיים דאָס וואָרט „רב' איז דער טייטש אין העבּרעאיש דער עלטערער, עלטסטער („ורב יעבוד צעיר'', בּראשית כ''ה, „רב טבּחים'', „רבי מלך בבל'', ירמיה ל''ט); דערפון איז געוואָרן אין דער צייט פון דער משנה דער טיטל „רב'' פאַר דעם לערער פון תורה („עשה לך רב'', אבות א'), און אין דער גמרא דער טיטל פאַר די אמוראים אין בבל „רב'' (ווי רב הונא, רב יהודה וכדומה), אין דער צייט וואָס אין ארץ־ישראל האָט מען די תנאים און אויך די אמוראים געגעבּן דעם טיטל „רבּי''; דערפון איז געוואָרן שפּעטער דער טיטל „רב'' פאַר דעם רעליגיעזן פירער פון דער יידישער קהילה, און אַזוי איז עס בּיז היינט. אין מערצאָל ווערט באַנוצט דאָס וואָרט רבנים (פון אַראַמעאישן „רבנן''). פאַר רעליגיעזע פירער פון חסידים ווערט באַנוצט דער טיטל „רבּי'', און אין מערצאָל „רבּיים'' (זע זוכוואָרט „חסידות''); די פרוי פון אַ רב אָדער פון אַ רבּי הייסט „רעבּעצין'' (מיטן טיטל רעבּעצין ווערט אויך אָנגערופן דאָס ווייבּ פון אַ מלמד, און בּיי די קינדער וואָס לערנען אין חדר הייסט אויך דער מלמד „רבּי''). די מאָדערנע קהילות אין דייטשלאַנד און אין אַנדערע לענדער פון מיטל און מזרח־איירןאָפּע טיטולירן זייערע רעליגיעזע פירער מיטן נאָמען „ראַבּינער''; אין די ענגליש־רעדנדע לענדער (צווישן אַנדערע אויך אין אַמעריקע און קאַנאַדע) איז דער טיטל אַנגליזירט און עס ווערט באַנוצט „ראַבּיי''; אין די דאָזיקע ענגליש־רעדנדע לענדער ווערן די אַנדערע כלי קודש (שוחט, חזן) גערופן מיטן טיטל „רעווערענד''. — וועגן די פונקציעס און קוואַליפיקאַציעס פון רבנים אין עלטערע צייטן זע זוכווערטער „אב בית דין'', „סמיכה''. — עס איז אָנגענומען, אַז דאָס רעכט צו ווערן אַ רב האָט נאָר דער, וועלכער האָט באַקומען „היתר הוראה'' (טייל רופן עס „סמיכה'', אָבּער מען דאַרף עס נישט פאַרבּייטן מיט דער ריכטיקער, דערמאָנטער „סמיכה''), אַזאַ

כתב פון א פריערדיקן רב, וועלכער גיט ארויס די באשטעטיקונג, אז נאכן עקזאמינירן דעם בעל הוראה אין לערנען און פסקענען שאלות, הויפטזעכלעך אין ערשטן חלק יורה דעה (הלכות טריפות, מליחה, בשר בחלב, תערובות) געפינט ער איין, אז דער בעל הוראה קאן זיין רב און אין דער היתר הוראה ווערט באנוצט דער נוסח פון „יורה יורה, ידין ידין". דאס אויפנעמען א רב אין א קהלה קומט פאר אין פארשידענע לענדער אויף פארשידענע אופנים. אין פוילן, רוסלאנד, אונגארן און אנדערע לענדער, איז געווײנלעך געווען נאר איין רב אין א שטאט; צום רב זענען געווען צוגעגעבן „דיינים", בעלי הוראה. טײלמאל פלעגט די רעגירונג אין רוסלאנד פאדערן א „קאזיאנע" רב, וועלכער זאל קאנען גוט די לאנדס־שפראך. אין אנדערע לענדער (אויך אין אמעריקע) נעמען אויף די שולן, יעדע שול באזונדער, איר רב. עס זענען אויך פאראן אונטערשידן אין די פליכטן פון די רבנים. אין מזרח־אייראפע האט דער רב באדארפט פסקענען שאלות, דין־תורות, אכטונג געבן אויף די רעליגיעזע ענינים פון דער קהילה, זאגן דרשות צוויי מאל אין יאר, שבת הגדול און שבת תשובה, און ער איז געווען אויפגענומען אלס רב אויף שטענדיק; די קהילה האט אים נישט געקאנט אפזאגן פון אמט. אין אמעריקע אין די שולן האט דער רב מייסטנס די אויפגאבע פון לערנען מיט די קלענערע קינדער (אנפירן מיט דער תלמוד תורה), האלטן דרשות כמעט יעדן שבת, און ווערט געווײנלעך אויפגענומען נאר אויף עטלעכע יאר, און נאך דער צייט קאן מען אים אפזאגן. עס דארף אויך אנגעוויזן ווערן, אז אין די מזרח־אייראפעאישע לענדער איז דער כבוד פון רב געווען זייער גרויס, און ווער עס האט באליידיקט דעם רב פלעגט טײלמאל ארײנגעלייגט ווערן אין חרם; דער רב איז געווען דער „מרא דאתרא"; דער „הערשער פון דעם ארט". דאס משדך זיין זיך מיט א רב איז געווען א גרויסע זכיה, און געווײנלעך פלעגט מען אויפנעמען אלס רבנים גרויסע לומדים. — וואס אנבאלאנגט „ראבינער" און „ראביים", ווערט דער טיטל געווײנלעך געגעבן אזעלכע, וואס האבן דורכגעמאכט א ראבינער סעמינאר. די דאזיקע אינסטיטוציע איז איינגעפירט געווארן צום ערשטן אין דייטשלאנד אין 19טן יארהונדערט, און איז דערנאך איינגעפירט געווארן אויך אין אנדערע לענדער. די לערן־פראגראמען אין די ראבינער־סעמינארן זענען פארשידן סיי אין דער הויך פון די לימודים סיי אויך אין גייסט. עס זענען פאראן עקסטרעם רעפארמירטע סעמינארן, האלב־קאנסערוואטיווע, ארטאדאקסישע. די בארימטע סעמינארן אין דייטשלאנד און עסטרייך זענען געווען דער ראבינער סעמינאר און ברעסלוי (די ערשטע פראפעסארן ר' זכריה פראנקל, גרעץ און אנדערע), הויכשולע פאר וויסנשאפט פון יידנטום אין בערלין (גייגער, שטיינשניידער און אנדערע), הילדעסהיימערס ארטאדאקסישער סעמינאר אין בערלין, פראפעסאר שווארצעס סעמינאר אין ווין און אנדערע. אין ענגלאנד איז פאראן דער „דזשואיש קאלעדזש", מיט וועלכן עס האבן געהאט אנגעפירט אבראהאמס, ביכלער. אין אמעריקע זענען פאראן פון דער עקסטרעמער רעפארם דער „היברו יוניאן קאלעדזש" אין סינסינעטי, דער עקסטרעם רעפארמירטער סעמינאר פון דר. סטיפען וויז אין ניו־יארק, דער האלב־קאנסערוואטיווער „דזשואיש טעאלאדזשיקל" סעמינאר פון פארשטארבענעם פראפעסאר שעכטער אין ניו־יארק, ארטאדאקסישער רבי יצחק אלחננס ישיבה און קאלעדזש אין ניו־יארק, שטרענג אר־

טאראקסישע ישיבה „תורה ודעת'' אין ניו-יארק, „בית המדרש לתורה'' אין שיקאגא. לויט דעם זעלבן פראגראם זענען אויך איינגעטיילט די ראבינער און ראביים אין עקסטרעם רעפארמירטע, האלב-רעפארם און האלב-קאנסערוואטיוו, ארטאדאקסיש און שטרענג ארטאדאקסיש (זע זוכווערטער „ארטאדאקסיע'', „קאנסערוואטיזם'', „רעפארם''). — אין טייל לענדער זענען אמאל געווען אויבער-רבנים, רב הכולל, דאס הייסט א רב איבער דעם גאנצן לאנד; אין ענגלאנד איז נאך ביז איצט פאראן דער טיטל „טשיף ראביי''; אין טערקיי איז געווען דער טיטל פון רב אין קאנסטאנטינאפאל „חכם באשי'' איבער אלע ספרדישע רבנים אין לאנד; אין ארץ-ישראל איז פאראן די „רבנות הראשית'' און די צוויי העכסטע רבנים פון ירושלים (איצט הרב דר. הערצאג און הרב עוזיאל) זענען די העכסטע רבנים איבערן גאנצן לאנד. — זע זוכווערטער „אב בית דין'', „בית דין'', „דיין'', „חסידות''.

רב באריממסטער פון די אמוראים אין בבל; לויט דער מיינונג פון גרעץ איז רב געבוירן געווארן אין בבל לערך דעם יאר ג' אלפים תתקל''ה (175) און איז געשטארבן לערך ד' אלפים ז' (247); לויט דער מיינונג פון אנדערע היסטאריקער זענען די דאזיקע דאטעס נישט ריכטיק; דער נאמען פון רב איז געווען „אבא''. מען האט אים אויך גערופן „אבא אריכא'' (חולין קל''ז); זיין פאטער האט געהייסן „איבו''; זיין פעטער איז געווען רבי חייא, און צוזאמען מיט ר' חייא האט רב פארלאזט בבל און איז געקומען קיין ארץ-ישראל און געלערנט אין דער ישיבה פון רבי יהודה הנשיא (רבי) דעם מסדר פון דער משנה. ווי ווייט מען האט געהאלטן פון אים איז צו זען דערפון, וואס מען האט אים באטראכט אלס א תנא („רב תנא הוא ופליג'', כתובות ח' און אנדערע ערטער). נאכן טויט פון רבי איז רב אוועק קיין בבל, (יאר 219) און הגם אין בבל זענען שוין פון פריער געווען געוויסע ישיבות, אבער דער למוד התורה איז דארט נישט געווען אזוי פארשפרייט און רב האט געגרינדעט אין דער שטאט סורא די גרויסע ישיבה, וועלכע האט עקזיסטירט דערנאך זייער לאנג. רב קאן באטראכט ווערן אלס דער פאטער פון דעם יידישן גייסטיקן תורה-צענטער אין בבל און אלס דער שאפער פון יסוד פון תלמוד בבלי. אין דער גמרא זענען פאראן זייער פיל זיינע הלכות (אפט אין מיינונגס-פארשידנקייטן מיט זיין חבר שמואל). ער האט אויסגעשטעלט פיל תלמידים, וועלכע ברענגען אין דער גמרא הלכות און אגדות אין זיין נאמען. רב האט אויך מתקן געווען נוסחאות פון תפילות; די תפילה וואס מיר זאגן היינט צו ראש חודש בענטשן („יהי רצון'') שטאמט פון אים (ברכות ט''ז); „מודים דרבנן'', די תפילה „אתה זוכר'' צו מוסף אין ראש-השנה שטאמען פון רב (ירושלמי ראש השנה, פרק א'). פון רב זענען פאראן פיל דברי אגדה; ער האט געזאגט דאס באקאנטע ווארט, אז א מענטש זאל לערנען תורה אפילו שלא לשמה, „שמתוך שלא לשמה בא לשמה'' (סוטה כ''ב); „ווער עס האט רחמנות אויף מענטשן איז א סימן, אז ער שטאמט אפ פון אברהם אבינו'' (ביצה ל''ב); מען זאל זיין פארזיכטיק נישט אפצונארן די אייגענע פרוי (בבא מציעא נ''ט); ער האט קיינמאל נישט געזאגט קיין ליגן (יבמות ס''ג); פון אים איז פאראן דאס ווארט וואס ער האט געזאגט צו זיין תלמוד רב המנונא: „מענטשן זענען גלייך צו די גראזן אין פעלד, די איינע שפראצן אויף, און די אנדערע ווערן פארוועלקט' (ערובין נ''ד); ער האט אויך עוסק געווען

אין „מעשה מרכבה" (חגיגה י"ב). —
זע ראפּאפּאָרט, „ערך מלין" (זוכוואָרט
„אַנטונינוס"); זע הייטאַן „תולדות תנ־
אים ואמוראים".

רבא (לערך 299 — לערך 352); באַ־
רימטער אמורא אין בבל אין 4טן יאָר־
הונדערט, תלמיד פון רב נחמן און רב
ששת, חבר פון אביי, און נאָכן טויט פון
אביי ראש ישיבה אין פומבדיתא (נאָכער
אין מחוזא); זיינע הלכות זענען פאַראַן
פיל אין דער גמרא, און זיינע פלפולים
מיט אַביי האָט מען גערופן „הויות דאביי
ורבא" (סוכה כ"ח). אין אַלע הלכות־
מחלוקות צווישן רבא און אַביי איז דער
דין ווי רבא, אַחוץ אין 6 הלכות יע"ל
קג"ם (בבא מציעא כ"ב און אַנדערע
ערטער). ער איז געווען זייער רייך
(בבא קמא ל' און אַנדערע ערטער), און
אויך אַ מקורב למלכות (תענית כ"ד).
פון אים זענען פאַראַן די ווערטער:
תכלית פון תורה איז תשובה און מעשים
טובים (ברכות י"ז); האַלט ערלעך איי־
ערע פרויען וועט איר רייך ווערן (בבא
מציעא נ"ט). ער האָט אויך מחבר גע־
ווען די תפילה פון „אלהי, עד שלא נו־
צרתי איני כדאי" (ברכות י"ז); מען
דערציילט וועגן אים, אַז ער האָט גע־
קאָנט שאַפן אַ לעבעדיקן מענטש (אַ
סאָרט גולם, סנהדרין ס"ה). — זע היי־
מאַן, „תולדות תנאים ואמוראים".

רבה אמורא אין בבל, געבוירן לערך
270, געשטאָרבן יונג, אין עלטער פון
40 יאָר (לויט טייל מיינונגען עטוואָס
עלטער; זע ראש השנה י"ח); ער ווערט
אויך גערופן רבה בר נחמני; ער איז
געווען תלמיד פון רב הונא און רב יהו־
דה; ראש ישיבה אין פומבדיתא; זיינע
הלכות זענען פאַראַן צעשפּרייט אין דער
גמרא; צוליב אַ מסירה האָט ער געמוזט
אַנטלויפן און אויפן וועג איז ער גע־
שטאָרבן; אין בבא מציעא פ"ו ווערט
דערציילט דער וואונדערלעכער ספור
וועגן זיין אַנטלויפן און ווי ער איז גע־
רופן געוואָרן אין דער ישיבה אין הימל.

רבה בר בר חנא אמורא אין 3טן
יאָרהונדערט, צוערשט אין בבל, דער־
נאָך אין ארץ־ישראל, און דערנאָך ווי־
דער אין בבל; פון אים זענען פאַראַן די
וואונדערלעכע מעשיות, וואָס ער דער־
ציילט אין בבא בתרא ע"ג און אַנדערע
ערטער פון דער גמרא ווי ער איז גע־
פאָרן אויפן ים און געוואַנדערט אין דער
מדבר און האָט געזען ריזיגע באַשעפע־
נישן און אַנדערע וואונדער, וואָס טייל
פון די רבנן האָבן געהאַלטן פאַר גוזמ־
אות (בבא בתרא ע"ד); אויף די דאָזיקע
אגדות פון רבה בר בר חנא זענען גע־
שריבן געוואָרן פיל פרושים; טייל האַלטן
זיי פאַר סודות פון קבלה; אַנדערע מיי־
נען, אַז אין זיי זענען איבערגעגעבן גע־
וואָרן געהיימע פּאָליטישע ידיעות (וואָל־
מאַן „מסתרי אגדה"); אין תענית ז'
זאָגט ער, אַז דעריבער איז די תורה גע־
גליכן געוואָרן צו פייער (הלא כה דברי
כאש", ירמיה כ"ג), ווייל פּונקט ווי
פייער צינדט זיך נישט אָן אַליין (מען
מוז עס אָנצינדן) אַזוי מוז מען תורה
אויך לערנען מיט אַנדערע.

רבונו של עולם (הערשער פון דער
וועלט); איינער פון די נעמען מיט וועל־
כע מען באַצייכנט גאָט; אַ ריי תפילות
און באַזונדערס תחינות הויבן זיך אָן מיט
די ווערטער רבונו של עולם.

רבותי (מיינע לערער, מיינע הערן);
טיטל אין ווענדונג צו אָנגעזעענע מענ־
טשן; מיט דעם וואָרט הויבט מען אויך
אָן נאָכן עסן צום בענטשן, „רבותי, מיר
וועלן בענטשן".

רבי זע „יהודה הנשיא".

רבי, רביים זע „רב, רבנים, רבי, רביים".

רבינא עס זענען געווען צוויי אמור־אים אין בבל אין 5טן יאָרהונדערט. ביי־דע מיטן נאָמען רבינא; רבינא דער ער־שטער איז געשטאָרבן לערך 420, און ער איז געווען דער חבר פון רב אשי, און ער האָט צוזאַמען מיט רב אשי מסדר געווען די גמרא בבלי (בבא מציעא פ"ו, „סוף הוראה"); זיינע הלכות און ויכוחים מיט רב אשי („אמר ליה רבינא לרב אשי") זענען פאַראַן פיל אין דער גמ־רא; דער צווייטער רבינא (זוטא) איז געווען אַ שוועסטערז־זון פון ערשטן רבינא, געשטאָרבן לערך 474, חבר פון מר בר בר אשי; ראש ישיבה אין סורא; פאַראַן אַ מיינונג, אַז דער „סוף הוראה" פון בבא מציעא פ"ו מיינט מען דעם 2טן רבינא. — אַ גרינטלעכע אָפּהאַנדלונג איז פאַראַן אין „דורות הראשונים" פון הלוי.

רבית זע „פּראָצענט".

רבנו (אונדזער לערער); מיט דעם טיטל האָט מען באַצייכנט אין דער גמ־רא „משה רבנו", רבי יהודה הנשיא, דעם מסדר פון דער משנה („רבנו הק־דוש"); אויך שפּעטער זענען געווען באַ־קאַנט „רבנו גרשום", „רבנו תם". — זע ביי די זוכווערטער „משה", „יהודה הנ־שיא", גרשום", „יעקב תם".

רבנים זע „רב, רבנים". — אין מי־טלאַלטער האָט מען אויך גערופן „רבּ־נים", „רבניים", די יידן וואָס האַלטן פון דער משנה און גמרא (תורה שבעל פה) אין קעגנזאַץ צו די קאַראַאימער (קראים).

רבנן מיט דעם טיטל ווערן אין דער גמרא באַצייכנט די תנאים און אמור־אים און בכלל די אַלע יידישע גדולים פון די עלטסטע צייטן אָן; דעריבער ווערן אויך די מצוות און דינים, וואָס זענען אין דער תורה נישט פאַראַן און מען האָט זיי מתקן געווען שפּעטער, אָנגערופן „מדרבנן", אין אונטערשיד פון „מדאור־ייתא", צו מצוות, וואָס זענען פאַראַן דייטלעך אין דער תורה אָדער זיי ווערן אָפּגעלערנט פון פסוקים אין דער תורה לויט געוויסע כללים.

רבנן-קדיש זע „קדיש".

רבקה ווייב פון יצחק אבינו, מוטער פון יעקב און עשו, שוועסטער פון לבן ארמי; דער ספּור ווי רבקה האָט חתונה געהאַט מיט יצחק, געבוירן עשו און יעקב און ווי זי האָט געהאָלפן יעקבן צו באַ־קומען די ברכה פון זיין פאָטער ווערט דערציילט אין חומש בראשית כ"ג — כ"ז; אין בראשית מ"ט ווערט דער־ציילט, אַז רבקה איז געקומען צו קבורה אין דער מערת המכפּלה; אין יידישן פאָלק ווערט רבקה באַטראַכט אַלס איי־נע פון 4 אמהות, די הייליקע מוטערס פון יידישן פאָלק (שרה, רבקה, רחל, לאה).

רגלים זע „ימים טובים".

רדב"ז זע „אבי זמרא".

רד"ק זע „קמחי דוד".

רובין, שלמה (1823 — 1910 אין קראָקע); העברעאישער געלערנטער און שריפטשטעלער, געשריבן פיל מאמרים און ספרים, איבער רעליגיעזע פּראָבלע־מען, באַזונדערס איבער דער ענלעכקייט פון פאַרשידענע רעליגיעזע גלויבונגען ביי יידן און אַנדערע פעלקער; איבער־זעצט אין העברעאיש די „עטיק" פון שפינאָזא מיטן נאָמען „חקר אלוה"; מח־בר פון „הגיוני שפינוזה", „מורה נבו־כים החדש", „דקדוק עברי קצר", „גאון

יהודה ווירושלים" (איבער קליידונג ביי יידן אין דער צייט פון תנ"ך), און פיל אַנדערע ספרים.

רוזאַניס (לעז „ראַזאַנעס"), אַ יידיש־ספרדישע פאַמיליע. — 1) יהודה (1657 — 1727), רב און פוסק, חכם באשי אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, מחבר פון די ספרים „משנה למלך" אויף „משנה תורה" פון רמב"ם און „פרשת דרכים" (דרשות) ווי אויך אַנדערע ספרים, וועלכע זענען געבליבן אין כתב יד. דער משנה למלך און פרשת דרכים זענען זייער פּאָפּולער אין דער לומדישער וועלט. — 2) שלמה אַברהם (1862 — 1939 אין בולגאַריע), פאָרשער פון דער געשיכטע פון די ספרדישע יידן אין טערקיי; מחבר פון „דברי ימי ישראל בתוגרמה" (געשיכטע פון יידן אין טערקיי).

רוח, רוח הקודש דער טייטש פון וואָרט „רוח" אין דער העברעאישער שפּראַך איז „ווינט"; אָבער „רוח" ווערט אויך באַנוצט צום באַצייכענען: „גייסט", נשמה, גייסטיקע באַשעפענישן, ווייל מען האָט אָנגענומען, אַז אויך דער ווינט איז אַ זאַך, וואָס האָט נישט קיין קערפּער און איז עטוואָס גייסטיקס. דער חומש בראשית ו' באַנוצט דעם אויסדרוק „רוח חיים" צו באַצייכענען דאָס גייסטיקע וועזן אין מענטשן, וואָס מאַכט דעם מענטשן פאַר אַ לעבעדיק באַשעפעניש. קהלת י"ב זאָגט, אַז ווען דער מענטש שטאַרבט „והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה" גייט די נשמה צוריק צו גאָט. מיר געפינען אויך אין פיל אַנדערע ערטער אין תנ"ך „רוח" אַלס באַצייכענונג פאַרן מענטשנס נשמה, די גייסטיקע שטימונג (תהילים נ"א „זבחי אלהים רוח נשברה", עס איז אַ קרבן פאַר גאָט אַ צעבראָכן גייסטיק געמיט). אין דער גמרא און מדרש ווערן מיטן וואָרט „רוח, רוחות" באַצייכנט נשמות פון מתים, וואָס שוועבן אַרום איבער דער וועלט (ברכות י"ח „רוחות מספּרות"). פון דער דאָזיקער באַדייטונג איז געוואָרן אויך רוח אַלס אין אַלגעמיין אַ גייסטיק וועזן, גייסטיקייט, און דערפון איז געוואָרן רוח הקודש, דער הייליקער גייסט, דער כוח פון געטלעכקייט, וואָס ווערט שוין דערמאָנט אין תנ"ך (תהילים נ"א „ורוח קדשך אל תקח ממני" און אַנדערע ערטער). אין דער גמרא און מדרש ווערט רוח הקודש באַצייכנט אַלס דער כח פון נבואה (סנהדרין י"א, „משמתו נביאים נסתלקה רוח הקודש", עבודה זרה כ' „חסידות מביאה לידי רוח הקודש" און אַנדערע). פונקט ווי עס ווערט באַנוצט רוח צו באַצייכענען הייליקע גייסטיקע וועזנס, אַזוי ווערט עס אויך באַנוצט פאַר שלעכטע גייסטיקע וועזנס, אַ סאָרט שדים, דבוקים. שוין אין תנ"ך געפינען מיר רוח רעה, רוח שקר (מלכים א' כ"ב, וואו דער „רוח שקר" האָט אָפּגענאַרט דעם פאַלשן נביא). אין דער גמרא און מדרש און שפּעטערע ספרים געפינען מיר פיל וועגן „רוחין ושדין" (ערובין י"ח און אַנדערע ערטער), רוח רעה. — אין דער קבלה ווערט שטאַרק אונטערגעשטראָכן דער אונטערשיד צווישן „נפש", „רוח", „נשמה". די נשמה איז דער העכסטער און סובטילסטער טייל פון מענטשנס גייסט; דער רוח איז דער מיטלסטער טייל; דער נפש איז דער נידעריקסטער טייל. די דאָזיקע איינטיילונג איז אויך פאַראַן ביי רב סעדיה גאון („אמונות ודעות"), רמב"ם („משנה תורה" הלכות יסודי התורה ד') און אַנדערע יידישע פילאָזאָפן. — פון וואָרט „רוח" איז געוואָרן אין העברעאיש דער אויסדרוק „רוחניות" צו באַצייכענען גייסטיקייט, אין קעגנזאַץ צו „גשמיות"

(דאָס קערפּערלעכע). באַזונדערס ווערט דער אויסדרוק באַנוצט אין דער מאָדערנער יידיש־נאַציאָנאַלער היסטאָריאָזאָפיע (קראָכמאַל „עניו הרוחני“, אחד העם „מרכז רוחני“ און אַנדערע).

רוטענבערג, מאיר זע מאיר מרוטענבערג“.

רוטענבערג, פּינחס (1879 אין רוסלאַנד — 1941 אין ארץ־ישראל); רוסישער רעוואָלוציאָנער, גענומען אָנטייל אין דער רוסישער רעוואָלוציע 1905, נאָכער ציוניסטישער פירער; זינט 1922 אין ארץ־ישראל; דורכגעפירט דעם פּלאַן אויפצושטעלן די עלעקטרישע סטאַנציע אויפן ירדן און צוציען די קראַפט פון וואַסערפאַל פון ירדן; פּרעזידענט פון „ועד הלאומי“ אַ געוויסע צייט.

רוים הויפּטשטאָט פון איטאַליע, לערך 1 מיליאָן און 200 טויזנט איינוואוינער, צווישן זיי לערך 10,000 יידן. מיט דעם נאָמען רוים זענען פאַרבונדן וויכטיקע מאָמענטן פון דער יידישער געשיכטע. לויט דער מיינונג פון טייל היסטאָריקער האָבן יידן געוואוינט אין רוים שוין אין 2טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, ווען רוים האָט אָנגעהויבן צו פאַרנעמען די הערשנדע שטעלונג אין דער אַלטער צייט און עס האָט אָנגעהויבן זיך אויסצובילדן די רוימישע אימפּעריע. אין די חשמונאים־ספרים געפינען מיר, אַז רוים האָט דיפּלאָמאַטיש געהאָלפן יידן אין ארץ־ישראל זיך צו באַפרייען פון סירישן יאָך אין דער צייט פון די חשמונאים־מלחמות. נאָכער האָט רוים אין 1טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג פאַרקנעכטעט ארץ־ישראל, איינגענומען ירושלים עטלעכע מאָל, ביז זי האָט אין יאָר 70, אונטער דער מיליטערישער פירונג פון טיטוס, חרוב געמאַכט ירושלים און פאַרברענט דאָס בית המקדש. אין יאָר 135 האָט רוים, בעת דעם אויפשטאַנד פון בר כוכבא, נאָכמער חרוב געמאַכט ארץ־ישראל. פון דעמאָלט אָן איז רוים געוואָרן דער סימבאָל פון דער שנאה צו יידן. עס איז צו באַמערקן, אַז די יידן אין דער שטאָט רוים זעלבסט האָבן אין אַלגעמיין גענאָסן פון געוויסע פרייהייטן, און הגם עס זענען געווען אין טייל צייטן פאַרפאָלגונגען, איז אָבער דער גורל פון די יידן אין רוים געווען פאַרהעלטנישמעסיק בעסער ווי אין אַנדערע לענדער. אין רוים איז אין דער צייט פון די תנאים געווען דער תנא רבי מתיא בן חרש. רוים האָט דעמאָלט געהאַט אַ גרויסע יידישע קהלה. אויך אין די שפּעטערע צייטן, אין מיטלאַלטער, ווען רוים איז געווען דער צענטער פון גרעסטן טייל פון דער קריסטלעכער וועלט און האָט זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון פּויבסט, האָבן די יידן אין רוים געליטן ווייניקער ווי אין אַנדערע לענדער. אין 11טן יאָרהונדערט האָט דאָרט געלעבט רבי נתן דער מחבר פון „ערוך“; אין 12טן יאָרהונדערט זענען געווען באַקאַנט די ‚חכמי רומא‘; אין 13טן יאָרהונדערט איז געווען דער דיכטער רבי עמנואל הרומי; אין אַלגעמיין איז פון מיטלאַלטער אָן די געשיכטע פון יידן אין רוים פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון יידן אין די פאַרשידענע איטאַליענישע פּראָווינצן בכלל, און וועגן דעם זע זוכוואָרט „איטאַליע“. — זע אברהם בערלינער ‚דברי ימי היהודים ברומא‘.

רומעניע לאַנד אין דרום־אייראָפּע, ביים שוואַרצן ים, האָט ביז זומער יאָר 1940 געהאַט לערך 19 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 1 מיליאָן יידן;

אין 1940 האָט אונגאַרן צוגענומען אַ גרויסן טייל פון טראַנסילוואַניע, אַזוי אַז איצט האָט רומעניע לערך 800 טויזנט יידן אויף אַן אַלגעמיינער צאָל באַפעלקערונג פון 17 מיליאָן. די געשיכטע פון יידן אין רומעניע איז זייער אַלט. פאַראַן אַ מיינונג, אַז יידן האָבן געוואוינט אין דאַציען (טראַנסילוואַניע) אין 1טן יאָרהונדערט, ווען דאָס לאַנד האָט געהערט צו דער רוימישער אימפּעריע. אין 8טן יאָרהונדערט האָבן אין רומעניע געהערשט די כוזרים, און פון דעמאָלט אָן באַמערקט מען אין רומעניע מערערע יידישע ישובים; ר' בנימין פון טודעלאַ (אין זיין „מסעות בנימין") אין 12טן יאָרהונדערט האָט געפונען אין רומעניע יידישע ישובים איבער וועלכע עס האָבן געהערשט „נשיאים"; נאָכן גרוש שפּאַניע (1942) האָבן זיך באַזעצט אין טייל רומענישע פּראָווינצן (מאָלדאַוויע און אַנדערע) ספרדישע יידן, באַזונדערס אין די שטעט בוקאַרעשט און יאַסי; אין די יאָרהונדערטער 16, 17 און 18 האָבן איינגעוואַנדערט אין רומעניע יידן פון פּוילן און אוקראַינע, און הגם עס זענען פאַרגעקומען אויף רומענישע יידן אין די דאָזיקע צייטן שווערע גזרות, בלוט־בלבולים, האָבן טייל קהילות זיך דאַך אַנטוויקלט. אין יאָר 1878 איז אויף דעם קאָנגרעס פון די וועלט־מלוכות אין בערלין אָנגענומען געוואָרן אַ פּונקט וואָס פאַרפּליכטעט רומעניע צו געבן יידן גלייכבאַרעכטיקונג, אָבער די רומענישע רעגירונגען האָבן אין אַלגעמיין זיך באַמיט צו פאַרקלענערן די רעכט פון די רומענישע יידן. אין 1918, נאָך דער 1טער וועלט־מלחמה איז די צאָל פון יידן אין רומעניע באַדייטנד פאַרגרעסערט געוואָרן דורך פאַרייניקן צו רומעניע זיבענבירגן, בעסאַראַביע און בוקאָווינע. אין 1940, בעת דער 2טער וועלט־מלחמה, זענען טייל פון די דאָזיקע פּראָווינצן צוריק אָפּגעריסן געוואָרן פון רומעניע און די צאָל יידן אין לאַנד האָט זיך באַדייטנד פאַרקלענערט. דער קורס פון דער רומענישער רעגירונג איז אַ אויסגעשפּראָכן אַנטיסעמיטישער, וועלכער האָט זיך נאָכמער פאַרשטאַרקט זינט דער אַבדיקאַציע פון קעניג קאַרל אין ענדע 1940, ווען די רעגירונג איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער אַנטיסעמיטישער פּאַרטיי „אייזערנע גוואַרדיע" און די היטלער־פריינטלעכע עלעמענטן, וועלכע האָבן אין יאַנואַר 1941 איינגעאָרדנט אַ שרעקלעכע שחיטה אויף יידן אין בוקאַרעשט און אַנדערע רומענישע שטעט. מען האָט מורא, אַז איבער אַ פערטל מיליאָן יידן זענען אומגעקומען. — רומעניע האָט אַרויסגעגעבן אַ גרעסערע צאָל אָנגעזעענע רבנים, יידישע געלערנטע, שריפטשטעלער, עסקנים, צווישן זיי רבי נתן נטע האַנאָווער (מחבר פון „יון מצולה"), דר. משה גאַסטער, פּראָפעסאָר זלמן שעכטער, דר. יעקב נאַכט און אַנדערע. אין רומעניע איז געגרינדעט געוואָרן דורך אברהם גאָלדפאַדן, די ערשטע מאָדערנע יידישע טעאַטערטרופּן. אויך אין דער אַלגעמיינער רומענישער ליטעראַטור האָבן יידן פאַרנומען אַ גרויס אָרט. די רומענישע יידן האָבן פאַרנומען אַ גרויס אָרט אין דער יידישער עמיגראַציע אין פאַרלויף פון 19טן און אָנהויב 20טן יאָרהונדערט. אַ גרויסע צאָל רומענישע יידן האָבן זיך באַזעצט אין די אַמעריקאַנער לענדער (פאַראייניקטע שטאַטן, קאַנאַדע און אַנדערע), וואו עס זענען אַנטשטאַנען אָרגאַניזאַציעס און געזעלשאַפטן פון רומענישע יידן. אין 1882 איז פאַרגעקומען אַ גרעסערע עמיגראַציע פון רומעניש־יידישע ערד־אַרבעטער קיין ארץ־ישראל, וואו זיי האָבן געשאַפן די קאָלאָניעס

„זכרון יעקב" און „ראש פּינה", און אויך שפּעטער האָט רומעניע גענומען אַ גרויסן אַנטייל אין דער ציוניסטישער באַוועגונג און אין די „עליות" קיין ארץ־ישראל. גלייכצייטיק איז אויך פאָרגעקומען אַ שטאַרקע אַסימילאַציע־באַוועגונג אין די רייכערע רומעניש־יידישע קרייזן און טייל פון זיי האָבן זיך געשמדט. — איבער דער אַלטער יידישער געשיכטע אין רומעניע זע „קורות היהודים ברומעניא" פון פּסאַנטער (לעמבערג 1873); זע אויך דובנאָוו, געשיכטע פון יידן אין דער נייעסטער צייט.

רוסי זע „אדומים", „עזריה דמן אדומים".

רוסלאַנד (אין דער רוסישער שפּראַך „ראָסיאַ", זינט 1922 אין דער אָפיציעלער נאָמען „סאָיוז סאָוויעטסקיך סאָציאַליסטיטשעסקיך רעספּובליק", דאָס הייסט „פאַרבאַנד פון די סאָציאַליסטישע ראַטן־רעפּובליקן"), איינע פון די גרעסטע לענדער אין דער וועלט, צעשפּרייט אין מזרח־ און צפון־אייראָפּע, צפון־ און מיטל־אַזיע, האָט ביי 190 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי ביי 4½ מיליאָן יידן. ביז 1917 געווען אַ קייסערטום, די רעגירונג איז געווען אַן אויטאָקראַטישע אין די הענט פון קייסער (צאַר). און פון 1917 געוואָרן אַ סאָציאַליסטיש־קאָמוניסטישע (באָלשעוויסטישע). — די געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד איז פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון יידן אין די שכנות־לענדער, וועלכע זענען פון צייט צו צייט באַזיגט געוואָרן דורך רוסלאַנד און אָפּט געוואָרן אַ טייל פון רוסלאַנד. דאָס זענען די לענדער: כוזרים, קרים, אוקראַינע, ליטע, פּוילן, גאַליציע און טייל פון רומעניע (בעסאַראַביע). פון וואַנען יידן האָבן אריינגעדרונגען אין אייגנטלעכן רוסלאַנד שוין אין די עלטערע צייטן (מענגלער, אַז שוין אין 9טן יאָרהונדערט). וועגן דעם זע אין די זוכווערטער פון די דערמאָנטע לענדער. עס זענען געווען צייטן אין 11טן און 12טן יאָרהונדערט, ווען אין רוסלאַנד זענען פאָרגעקומען מאַסן־באַוועגונגען פון מגייר זיין זיך אונטערן איינפלוס פון די יידישע איינוואוינער. אין דער צייט פון דער טאָטערישער הערשאַפט איבער רוסלאַנד (זינט דעם 13טן ביז דעם 15טן יאָרהונדערט) זענען כמעט נישט פאַראַן קיינע שפּורן פון יידן אין אייגנטלעכן רוסלאַנד. אין 15טן יאָרהונדערט איז ווידער צו באַמערקן די באַוועגונג פון יודאַאיזירן זיך", אַנעמען דורך טייל רוסן יידישע מנהגים. אונטער דער הערשאַפט פון די ערשטע צאַרן פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע (פון 16טן יאָרהונדערט אָן) איז צו באַמערקן מצד די צאַרן אַ שטאַרקע פיינטשאַפט צו יידן, און נאָר געציילטע יידן זענען אַריינגעקומען אין רוסישע שטעט פון פּוילן, אוקראַינע און אַנדערע לענדער. ערשט זינט די דאָזיקע לענדער זענען פאַראייניקט געוואָרן מיט רוסלאַנד איז דאָס אַריינדרינגען פון יידן אין די אייגנטלעכע רוסישע געגענטן געוואָרן שטאַרקער, הגם די צאַרישע רעגירונגען האָבן קעגן זיי אַרויסגעגעבן פיל גזרות, און אין 1804 איז באַשטימט געוואָרן פאַר יידן דער „תחום המושב", די „טשערטאַ אָסעדלאָסטי", און נאָר אין באַשטימטע געגנטן האָבן יידן געמעגט וואוינען, און אויסער דעם דאָזיקן „תחום" האָבן געמעגט וואוינען נאָר געוויסע קאַטעגאָריעס יידן (מיט העכערע בילדונג, סוחרים פון 1טן קלאַס, בעלי־מלאכות מיט געוויסע באַשייניגונגען). די באַציאונגען פון די שפּעטערע צאַרן (אין 19טן יאָרהונדערט) צו יידן איז נישט געווען קיין פעסט־באַשטימטע, קיין איינהייטלעכע. אין דער צייט פון אַלעק־

סאַנדער דעם 1טן (1801 — 1825), וועלכער האָט געפּרוּווט טיילמאָל זיך פאַרשטעלן אַלס ליבעראַלער הערשער, איז די לאַגע פון ידן אין רוסלאַנד געווען עטוואָס בעסער. אָבער שוין אין דער צייט פון צאַר ניקאָליי דעם 1טן (1825 — 1855) איז די לאַגע פון רוסישע יידן געוואָרן זייער שלעכט; דער דאָזיקער צאַר האָט זיך געשטעלט אַלס אויפגאַבע אָפּצושמדן יידן, און ער האָט דאָס איינגעפירט די „קאַנטאָניסטן"־אינסטיטוציע, נעמלעך, מען האָט צוגענומען מיט געוואַלט יידישע קליינע קינדער פון זייערע עלטערן, און מען האָט זיי פאַרשיקט אין ווייטע רוסישע דערפער און דאָרט זיי געהאָדעוועט אַלס סאָלדאַטן. די דאָזיקע „קאַנטאָניסטן"־קינדער האָט מען אָנגעטאָן די שרעקלעכסטע צרות, כדי זיי זאָלן זיך שמדן (זע וועגן דעם דאָס בוך פון לעווין „קאַנטאָניסטן", און די דערציילונג פון יהודה שטיינבערג „בימים ההם" וועגן דעם מסירות נפש און קידוש השם פון אַ סך קינדער). דער דאָזיקער צאַר האָט אויך געפּרוּווט אָנוואַרפן די רוסישע יידן אַ געוויסן סאָרט „רוסישע בילדונג" מיינענדיק, אַז דערמיט וועט ער די יידן רוסיפיצירן; משומדים האָבן דעריבער אין זיינע צייטן באַקומען זייער פיל רעכט און פּריווילעגיעס. ערשט אין דער צייט פון צאַר אַלעקסאַנדער דעם 2טן (1855 — 1881) איז בטל געוואָרן די קאַנטאָניסטן־גזירה און די לאַגע פון די יידן אין רוסלאַנד איז אויך אין אַלגעמיין געוואָרן אַביסל בעסער. אָבער אין דער צייט פון זיין זון אַלעקסאַנדער דעם 3טן (1881 — 1894) איז די לאַגע פון יידן אין רוסלאַנד געוואָרן גאָר שלעכט, און אין זיינע צייטן האָט מען נאָכמער באַגרענעצט דעם דערמאָנטן „תחום המושב", און אין 1882 זענען איינגעפירט געוואָרן בכלל שטרענגע באַגרענעצונגען פאַר יידן (די טרויעריק־באַרימטע „מאַי־געזעצן"), און עס זענען פאָרגעקומען פּאָגראָמען אויף יידן. דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן ביי די רוסישע יידן די גרויסע באַוועגונג פון עמיגראַציע, פון וועלכע דער גרעסטער טייל איז געגאַנגען קיין אַמעריקע, און אַ טייל קיין אַרגענטינע, און אַ געוויסע צאָל אויך קיין ארץ־ישראל (די „חובבי ציון"־באַוועגונג, די „בילוצעס"). די לאַגע פון יידן אין רוסלאַנד האָט זיך פאַרערגערט אין דער צייט פון צאַר ניקאָליי דעם 2טן (1894 — 1917) און הגם אין זיין צייט האָט רוסלאַנד כלומרשט באַקומען אַ פּאַרלאַמענט, די דומע (נאָך דער רעוואָלוציע 1905), און מען האָט געמיינט, אַז רוסלאַנד גייט אויפן וועג פון ליבעראַליזם, האָט זיך דאָך די רעאַקציע פאַרשטאַרקט, און באַזונדערס קעגן יידן (די פּאָגראָמען אין 1905 און שפּעטער, דער בלוט־בלבול קעגן בייליס, 1913, און די פאַרשאַרפטע גזרות קעגן יידן בכלל). ערשט די רוסישע רעוואָלוציע אין 1917 און נאָכער די באָלשעוויסטישע רעוואָלוציע אין זעלבן יאָר האָבן געבראַכט אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין דער לאַגע פון יידן אין רוסלאַנד. די יידן האָבן באַקומען פולשטענדיקע גלייכבאַרעכטיקונג און די סאָוועט־רעגירונג האָט אַפילו איינגעפירט געזעצן קעגן אַנטיסעמיטיזם, געגעבן יידן דאָס רעכט צו גרינדן אייגענע שולן מיט יידיש אַלס לערן־שפּראַך, געגרינדעט יידישע אויטאָנאָמע געגנטן אין קרים, די געפּלאַנטע יידישע רעפּובליק אין בירא בידזשאַן. אָבער דאָס רוסישע יידנטום האָט פאַרלוירן פיל פון זיין פריערדיקער באַדייטונג. ערשטנס, ווייל דער גרעסטער טייל יידן איז ניט געבליבן מער אין רוסלאַנד (פּוילן, ליטע, באַלטישע לענדער, בעסאַראַביע) און אַנ־

שטאַט דעם רוסישן יידנטום האָט פאַרנומען דאָס גרעסטע אָרט אין מזרח־אייראָפּע דאָס יידנטום אין פּוילן. צווייטנס, די שרעקלעכע שחיטות אויף יידן אין אוקראַינע (1919 — 1920), וועלכע האָבן שטאַרק אָפּגעשוואַכט דאָס רוסישע יידנטום. דריטנס, דער קורס פון דער סאָוועט־רעגירונג און דער יידישער סעקציע (יעווסעקציע) קעגן העברעאיש און ציוניזם און קעגן דער פלעגונג פון רעליגיע און בכלל קעגן יעדער פאַרבינדונג פון די רוסישע יידן מיטן וועלט־יידנטום. אין איצטיקן מאָמענט (1943) איז שווער צו זאָגן עפּעס קלאָרס וועגן יידנטום אין רוסלאַנד, ווייל פון איין זייט זענען זייער גרויסע טיילן פון רוסישן יידנטום אין אוקראַינע, ווייסרוסלאַנד, אויסגעמאָרדעט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע חיילות, וועלכע האָבן פאַרנומען די דאָזיקע טיילן פון רוסלאַנד אין דער מלחמה 1941 — 1942. פון דער צווייטער זייט זענען זייער אַ סך פּוילישע יידן (מען דענקט, אַז איבער אַ האַלבן מיליאָן) אַנטלאָפן אין ווייטן רוסלאַנד (אין סיביר, קאַזאַקסטאַן און אַנדערע ערטער). אין דער איצטיקער מלחמה איז פאַרגעקומען אַ געוויסע דערנעהענטערונג צווישן די יידן אין רוסלאַנד און דעם וועלט־יידנטום.

דאָס רוסישע יידנטום האָט אין 19טן יאָרהונדערט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914 — 1918) אַריינגענומען אין זיך די באַדייטנדסטע טיילן פון יידישן פאָלק, סיי אין צאָל, סיי אין גייסטיקער קוואַליטעט. דאָס רוסישע יידנטום האָט ביז דעמאָלט אַריינגענומען דעם גרעסטן טייל פון פּוילישן יידנטום, ליטע, באַלטישע לענדער, ווייסרוסלאַנד, אוקראַינע און דאָס אייגנטלעכע רוסלאַנד, און האָט געציילט ביי 7 מיליאָן נפשות. דאָס רוסישע יידנטום האָט געשאַפן כמעט אַלע נייע באַוועגונגען ביי יידן, סיי רעליגיעזע, סיי וועלטלעכע: די אַנגעזעענסטע רבנים און לומדים, ישיבות; די גאַנצע חסידישע באַוועגונג, רביים פון אַלע שיטות, השכלה (וועלכע איז אַנטשטאַנען אין דייטשלאַנד, אָבער איר הויפּט־קאַמף איז פאָרגעקומען אין רוסלאַנד), יידיש־סאָציאַליסטישע באַוועגונגען, ציוניזם און אַלע זיינע ריכטונגען (חבת ציון, אַרבעטער ציוניזם, דער גייסטיקער ציוניזם פון אחד העם, רעליגיעזער ציוניזם פון מזרחי), פאָלקס־פּאַרטיי־ריכטונג. דאָס רוסישע יידנטום האָט אַנטוויקלט די שטאַרקסטע און גייסטרייכסטע העברעאישע און יידישע פּרעסע, העברעאישע און יידישע ליטעראַטור, טעאַטער, קונסט, און איז בכלל געווען דער טאָן־געבער אין גייסטיקן, געזעלשאַפטלעכן און פּאָליטישן לעבן פון יידישן פאָלק (זע וועגן דעם ביי די אַנטשפּרעכנדע זוכווערטער ווי „ליטעראַטור", „פּרעסע", „חסידות", און אַנדערע). וועגן דער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד זענען געשריבן געוואָרן פיל ווערק. זע דובנאָוו, די געשיכטע פון יידן אין פּוילן און רוסלאַנד (ענגלישע איבערזעצונג); לעשטשינסקי, יידן אין סאָוועט־רוסלאַנד. — זע זוכווערטער „אוקראַינע", „ליטע", „פּוילן".

רופא זע „מעדיציין".

רופין, אַרטור, שמעון (געבוירן 1876 אין דייטשלאַנד — 1942 אין ארץ־ישראל), זינט 1908 אין ארץ־ישראל, ציוניסטישער פירער, טעאָרעטיקער און פּראַקטישער דורכפירער פון קאָלאָניזאַציע אין ארץ־ישראל, געלערנטער פאָרשער פון יידישער דעמאָגראַפיע און עקאָנאָמיע; פאַרנומען הויכע אַמטען אין דער ציוניסטישער באַוועגונג; מחבר פון

„די יידן אין דער קעגנוואַרט", „יידישע סאָציאָלאָגיע" און אַנדערע ווערק.

רוצח זע „רציחה".

רוקח פאַמיליע־נאָמען פון דער באַקאַנטער רביים־דינאַסטיע אין בעלז (גאַליציע). — דער גרינדער איז געווען רבי שלום רוקח (תקנ"ט — תרט"ו) תלמיד פון רבי יעקב יצחק, דער „רבי פון לובלין"; ער האָט איינגעפירט דאָס „בעלזער חסידות", איינגעפירט דעם ענין פון „יושבים", דאָס הייסט חסידים, וואָס זענען אָפּגעזעסן שטענדיק ביים רבין אין הויף און עוסק געווען אין לערנען און חסידות בקביעות און האָבן געלעבט דערפון, וואָס דער רבי האָט זיי אויסגעהאַלטן מיט עסן און הלבשה. וועגן רבי שלום איז פאַראַן אַ ספר „דובר שלום". — זיין זון איז געווען רבי יהושע (תקפ"ה — תרנ"ד), וועלכער האָט געשפּילט אויך אַ גרויסע ראָלע אין פּאָליטישן יידישן לעבן אין גאַליציע, געפירט אַ שאַרפן קאַמף קעגן השכלה, געגרינדעט די אָרטאָדאָקסישע אָרגאַניזאַציע „מחזיקי הדת". — זיין זון איז געווען רבי ישכר דוב (תרט"ו—תרפ"ז), וועלכער האָט ממשיך געווען דעם דרך פון זיין פאָטער און געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוס אין געזעלשאַפטלעכן יידישן לעבן, געקעמפט קעגן ציוניזם און אַפילו קעגן דער „אגודת ישראל", האַלטנדיק, אַז זיי פאַרוועלטלעכן דאָס יידישע לעבן. — דער איצטיקער בעלזער רבי ר' אהרן (געבוירן תרמ"ב) איז אין דער מלחמה־צייט (1940) אַריבער קיין לעמבערג.

רות נאָמען פון ספר אין תנ"ך און אויך פון דער פרוי וועמענס סיפור עס ווערט אין ספר באַשריבן. — דער ספר „רות", וואָס ווערט אויך גערופן „מגלת רות", געהערט צו דעם טייל „כתובים" אין תנ"ך, אַנטהאַלט 4 קאַפּיטלעך. דער סיפור איז פון דער צייט אין ארץ־ישראל, ווען עס האָבן געהערשט ביי יידן די „שופטים" (זע זוכוואָרט „שופטים"). עס איז דעמאָלט געווען אַ הונגער אין לאַנד יהודה, און איינער, אלימלך פון בית לחם, האָט פאַרלאָזט דאָס לאַנד צוזאַמען מיט זיין ווייב נעמי און זיינע צוויי זין מחלון און כליון, און האָט זיך באַזעצט אין לאַנד מואב. די זין האָבן דאָרט חתונה געהאַט מיט מואבישע מיידלעך, ערפּה און רות. אלימלך און די צוויי זין זענען געשטאָרבן, און נעמי, הערנדיק, אַז אין ארץ־ישראל האָט דער הונגער אויפגעהערט, איז מיט אירע צוויי שניר געגאַנגען צוריק צו איר לאַנד. אויפן וועג האָט נעמי צוגערעדט די שניר, אַז זיי זאָלן צוריקגיין קיין מואב. ערפּה האָט איר געפאָלגט, אָבער רות האָט זיך צוגעבונדן צו איר און איז צוזאַמען מיט איר געקומען אין בית לחם. דאָ האָט מיט רות געהייראַט איר מאַנ'ס אַ קרוב, אַ לאַנדווירט פון בית לחם, בועז, און פון זייערם אַן אור־אייניקל איז געבוירן געוואָרן דוד המלך. — דער סיפור איז איינע פון די שענסטע אידיליעס אין דער וועלט־ליטעראַטור, די באַשרייבונג פון דאָרפישן לעבן. די אַרבעט אין פעלד איז זומער, מנהגים פון אַמאָליקן איינפאַכן לעבן. רירנדע שילדערונגען פון דער צוגעבונדנקייט און טרייקייט פון אַ צניעותדיק מיידל. לויט דער גמרא אין בבא בתרא י"ד האָט שמואל הנביא געשריבן דעם ספר רות. — עס איז אַ מנהג צו לייענען מגילת רות דעם 2טן טאָג שבועות; דער מנהג איז גאָר אַן אַלטער און ווערט געבראַכט אין מסכת סופרים י"ד (דאָרט ווערט געזאָגט צו לייענען „במוצאי יום־טוב ראשון של עצרת"). עס ווערן אָנגעגעבן דעריצו עטלעכע טעמים. ערשטנס, ווייל לויט איין טראַדיציע איז דוד המלך געשטאָרבן אין שבו־

עות, צוויטנס, ווייל דער ספור איז פאר־
געקומען ווי עס ווערט געזאגט אין דער
צייט פון „קציר חטים״, און דאס איז
שבועות־צייט. — וועגן „מדרש רות״
זע זוכווארט „מדרש״. — רות האט גע־
דינט אלס טעמע פאר פיל ליטעראַרישע
און קינסטלערישע ווערק.

רזיאל נאמען פון א מלאך; ווערט דער־
מאנט דאס ערשטע מאל אין דעם אפּאַ־
קריפן ספר „חנוך״ (אין דער סלאווישער
נוסחא); ווערט נאכער דערמאנט אין
תרגום קהלת י׳, כ׳, אז רזיאל המלאך
רופט אויס יעדן טאג אויפן בארג חורב,
נאכער געפינען מיר רזיאל אין די מיסטי־
שע ספרים. עס האבן זיך באוויזן שוין
אין דער צייט פון די גאונים קבלה־ספ־
רים, וועגן וועלכע עס ווערט אנגעגעבן
אז זייער מחבר איז רזיאל המלאך, וועל־
כער האט דעם ספר איבערגעגעבן צו
אדם הראשון. דער מפרש התנ״ך רבי
אברהם אבן עזרא אויף שמות י״ד
ברענגט פון „ספר רזיאל״ ווערטער,
וועלכע געפינען זיך נישט אין „ספר
רזיאל״ וועלכן מיר האבן. דאס „ספר
רזיאל״ וואס מיר האבן באשטייט פון
קבלה־ווערטער, סגולות, נוסחאות פון
קמיעות, און ווערט באטראכט אלס זייער
הייליק, און טייל גלויבן, אז האלטן דאס
ספר אין שטוב איז א סגולה קעגן שריפה
און אנדערע אומגליקס־געפארן.

רחב הזונה אין ספר יהושע ב׳ ווערט
דערציילט, אז ווען יהושע און די יידן
זענען געגאנגען איינעמען די שטאט
יריחו איז דארט געווען א פרוי רחב הזו־
נה, וועלכע האט געהאלפן די צוויי יידי־
שע מרגלים, וועלכע זענען געקומען אויס־
שפירן די שטאט; דערפאר האבן די יידן
געראטעוועט איר און איר פאמיליע. —
וועגן ווארט „זונה״ זענען פאראן עט־
לעכע טייטשן; טייל מיינען, אז דאס איז
פון העברעאישן ווארט „זון״, ,שפייזן״,
און רחב איז געווען די אייגנטימערין
פון אן אכסניה, וואו דורכרייזנדע האבן
באקומען צו עסן. טייל טייטשן „זונה״,
אויסגעלאסענע פרוי.

רחבעם זון פון שלמה המלך, געקע־
ניגט איבער יהודה 933 — 917 פאר
דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. אין
ספר מלכים י״א ווערט דערציילט, אז
נאך שלמהס טויט זענען געקומען די
עלטסטע פון די יידן צו רחבעם, אז ער
זאל פארלייכטערן די שטייערן, אבער ער
האט לויט דער עצה פון זיינע יונגע
פריינט נישט געוואלט דערפילן די פאר־
דערונג, און דעמאלט האבן די 10 שבטים
זיך אפגעריסן און געגרינדעט די מלכות
ישראל מיט דער הויפטשטאט אין שכם
און דערקלערט אלס זייער מלך ירבעם.
רחבעם איז געבליבן מלך אין יהודה מיט
ירושלים אלס די הויפטשטאט. אין מלכים
א׳ ווערט דערציילט, אז אין זיין צייט
האט ששק מלך מצרים מלחמה געהאלטן
קעגן רחבעם און בארויבט דאס בית
המקדש.

רחובות נאמען פון איינער פון די
עלטסטע קאלאניעס אין ארץ־ישראל,
האט לערך 8,000 איינוואוינער און פאר־
נעמט א שטח פון לערך 15 טויזנט דו־
נאם; געגרינדעט 1890 דורך דער חברה
„מנוחה ונחלה״ אין ווארשע. דארט גע־
פינט זיך דער בעמישער אינסטיטוט ווי
אויך דער אגריקולטור־עקספערימענטן־
אנשטאלט פון דער יידישער אגענץ.

רחל נאמען פון איינער פון די היי־
ליקע 4 אמהות, ווייב פון יעקב אבינו,
טאכטער פון לבן, מוטער פון די צוויי
שבטים יוסף און בנימין. דער סיפור
וועגן רחל ווערט געבראכט אין חומש
בראשית אין די סדרות ויצא און וישלח.

עס ווערט דאָרט דערציילט, אַז רחל, די טאָכטער פון לבן, איז געווען אַ שיינע, און ווען יעקב איז אַנגעקומען אין לאַנד פון לבן און דערזען רחל האָט ער איר ליב באַקומען, און ער האָט אָפּגעמאַכט מיט לבן צו דינען אים 7 יאָר און דער־פאַר צו באַקומען רחל פאַר אַ ווייב. לבן האָט צוערשט אָפּגענאַרט יעקבן און אים געגעבן זיין עלטערע טאָכטער לאה, נאָר שפּעטער האָט ער אים אויך געגעבן רחלן. רחל האָט געבוירן צוויי קינדער, יוסף און בנימין; ביים געבוירן בנימינען איז זי געשטאָרבן אויפן וועג צו אפרת, און יעקב האָט אויף איר קבר געשטעלט אַ מצבה, און דער חומש זאָגט, אַז די דאָ־זיקע „מצבת קבורת רחל" שטייט „ביז היינטיקן טאָג" (בראשית ל"ה) ביי בית לחם. — רחל איז געוואָרן פאַרהייליקט אַלס די מוטער פון יידישן פאָלק וואָס בעט אין הימל פאַר אירע קינדער. דאָס ווערט געבראַכט צום אויסדרוק אין די ווערטער פון ספר ירמיה ל"א „קול ברמה נשמה נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה", און אויך שפּעטער אין גמרא און מדרש (איכה רבתי א') ווערן געבראַכט די ספּורי אגדה, ווי רחל האָט געוויינט אין הימל ווען מען האָט די יידן געטריבן אין גלות אַריין. אין חדר ווען דער מלמד פלעגט לערנען מיט די קינדער דעם פּסוק אין בראשית מ"ח „ואני בבאי מפדן ארם מתה עלי רחל", פלעגט ער צוזינגען מיט אַ רירנדער מע־לאָדיע די ווערטער פון רש"י וועגן רחל ווי זי וויינט אויף אירע קינדער, און דאָס האָט נאָכמער פאַרשפּרייט די ספּורי אגדה וועגן רחל. — דער טראַדיציאָנע־לער „קבר רחל" ווערט געוויזן אויפן וועג פון ירושלים קיין חברון, צו דרום פון ירושלים, נישט ווייט פון דער שטאָט בית לחם. שוין אין די גאָר אַלטע צייטן פלעגט מען קומען מתפּלל זיין צום דאָ־זיקן קבר. אין ספר שמואל א' י"ב ווערט דערמאָנט די „קבורת רחל". אין די ספרים און ביכער מיט באַשרייבונגען פון ארץ־ישראל אין מיטלאַלטער (אין העברעאיש, אַראַביש) ווערט דער קבר רחל דערמאָנט. טייל פאָרשער האַלטן, אַז דער קבר רחל איז געווען ביי רמה אין לאַנד אפרים (דערפון איז דער „קול ברמה נשמע"), אָבער די טראַדיציע איז אַז דער קבר רחל איז ביי בית לחם. דער מנהג איז צו קומען צום קבר רחל יעדן ערב ראש חודש, ווי אויך חודש אלול און עשרת ימי התשובה. מען קומט דאָרט פון פיל לענדער מתפּלל זיין. אויפן קבר שטייט אַן איינזאַמע געביידע פון צוויי צימערן, ביים וועג צווישן די פעל־דער, און דער קבר געפינט זיך אין צווייטן צימער. די געביידע איז אויפ־געשטעלט געוואָרן אין יאָר 1866 דורך משה מאָנטעפיאָרע. דאָס בילד פון קבר רחל איז געווען אויסגענייט און אויסגע־שטריקט אויף די „מזרח"־בילדער וואָס האָבן געהאָנגען אין רעליגיעזע יידישע הייזער.

רחמים, רחמנות די מידה פון רח־מים, פון רחמנות, ווערט צוגעשריבן צו גאָט, דעם „אל רחום" (שמות ל"ד און אַנדערע ערטער פון תנ"ך). — וועגן די צוויי מידות „מידת הדין ומידת הרח־מים" זע ביי די זוכווערטער „דין" און „מידות". — צוליב דעם ווערט גאָט אויך אָנגערופן „הרחמן" (אין בענטשן נאָכן עסן) און אויך אין אַראַמעאישן „רחמנא". דאָס וואָרט רחמים באַדייט דעריבער אויך תפילה (די גמרא ברכות נ"ה „שלשה צריכים רחמים", און אויך אין יידישן פאָלקס־אויסדרוק וועגן אַ שווערן קראַנקן „ער דאַרף האָבן רח־מים"). — אין דער יידישער רעליגיע ווערט געלערנט דעם מענטשן צו האָבן די מידה פון רחמנות און ער דאַרף זיך

אין דעם גלייכן צו גאָט: די גמרא אין יבמות ע"ט זאָגט, אַז איינער פון די סימנים פון יידן איז, אַז זיי זענען „רחמנים" („שלשה סימנין באומה זו רחמנים, ביישנים וגומלי חסדים"). — אין דער יידישער מיסטיק, וואָס ווערט שוין געבראַכט אין מדרש (בראשית רבה י"ב) ווערט אָנגעוויזן, אַז פון די צוויי שמות פון גאָט איז „הויה" די מידה פון רחמים און „אלהים" די מידה פון דין.

רחמנא ליצלן (גאָט זאָל אונדז באַשערעמען), אויסדרוק, וואָס מען זאָגט ווען מען דערמאָנט אַן אומגליק און מען ווינטשט זיך דעריבער, אַז מען זאָל אויסגעהיטן ווערן דערפון.

רח"ש (רעכאַש) געלט, וואָס מחותנים געבן דעם רב פאַר מסדר קידושין זיין די חתן־כלה. פון דעם געלט פלעגט דער רב אָראָפּגעבן אַ טייל דעם חזן און דעם שמש, און דערפון זאָל זיין דער נאָמען רח"ש (רב, חזן, שמש). אין פאַרשידענע קהלות זענען געווען תקנות וויפיל מען דאַרף געבן רחש; מייסטנס איז עס געווען אַ געוויסער פראָצענט פון נדן, וואָס דער חתן פלעגט באַקומען.

ריאָ דע זשאַנייראָ זע „בראַזיליע".

ריב"ש זע „יצחק בן ששת".

ריגע זע „לאַטוויע".

רידבז, יעקב דוד (1845 — 1916), רב און למדן, געבוירן אין רוסלאַנד, געווען רב אין סלוצק, נאָכער אין שיקאַגאָ און די לעצטע יאָרן אין צפת; מחבר פון פירוש אויפן ירושלמי, געדרוקט צוזאַמען מיטן ירושלמי („חידושי רידבז" און „תוספות רידבז"), ווי אויך שאלות ותשובות און דרוש־ספרים.

רייזען — 1) אברהם (1876 אין ליטע), זינט 1914 אין ניו־יאָרק; שריפטשטעלער, נאָוועליסט און דיכטער, יידישיסט, געווען אַקטיוו טעטיק אין „בונד"; זאַמלונגען פון זיינע שריפטן זענען דערשינען אין 24 בענדער. פּרטים אין „לעקסיקאָן" פון רייזען". — 2) זלמן (געבוירן 1887 אין ליטע), ברודער פון אברהם; יידישער געלערנטער, פאָרשער פון דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע; אַ לענגערע צייט אויך רעדאַקטאָר פון „טאָג" אין ווילנע; איינער פון די פירער פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט" („ייוואָ"); מחבר פון פיל אָפּהאַנדלונגען איבער עטלעכע יידישע ווערק; זיין הויפּט־ווערק איז דער „לעקסיקאָן פון יידישער ליטעראַטור און פּרעסע" אין 4 בענדער (ביז 1926). אין וועלכע רייזען גיט אין אלף־בית־סדר די רשימה און ביבליאָגראַפיע פון שריפטשטעלער און זשורנאַליסטן, וועלכע האָבן געשריבן אין יידיש אָדער וועגן יידיש; אין 1914 האָט רייזין אַרויסגעגעבן אַ קלענערן „לעקסיקאָן" אין איין באַנד, אין וועלכן עס זענען אויך געווען פאַרצייכנט די שרייבער אין אַלט־יידיש. רייזען האָט אויך מחבר געווען „פון מענדלסאָן ביז מענדעלע", איבער דער עלטערער יידישער ליטעראַטור.

רייזנדע זע „געאָגראַפיע".

רייכטום זע „עשירות".

רייכלין, יאָהאַן (1455 — 1522), קריסטלעכער דייטשער געלערנטער הומאַניסט, וועלכער האָט פיל געהאָלפן צו פאַרשפּרייטן די באַוועגונג פון הומאַניזם אין דער נייער צייט; געלערנטער אין העברעאיש און תלמודישער ליטעראַטור ווי אויך אין קבלה, געשריבן העברעאיש, אונטערשרייבנדיק זיך „יוחנן רוחלין"; תלמיד פון רבי יעקב ספורנו; מחבר אין

לאטיין פון ,שפורן פון העברעאיש'' (איבער דקדוק); ער איז ארויסגעטרעטן שארף קעגן דעם משומד פעפערקארן, וועלכער האט מיט זיינע מסירות דערפירט צו דער גזירה צו פארברענען דעם תלמוד; א דאנק רייכלינס פארטיידיקונג אין זיין ,,אויגענשפיגעל'' איז דער תלמוד ניצול געווארן. רייכלין איז איינע פון די שענסטע פערזענלעכקייטן אין דער קריסטלעכער וועלט אין דער נייער צייט.

ריינעס, יצחק יעקב (1839 — 1915, י''ח תמוז תרע''ה); רב אין דער שטאט לידע, למדן און עסקן, גרינדער פון דער רעליגיעזער ציוניסטישער פארטיי ,,מזרחי'' (1902), גרינדער פון דער ,,לידער ישיבה'' צו לערנען תורה און אלגעמיינע בילדונג; מחבר פון ספרים ,,חותם תכנית'', ,,אורים גדולים'', ,,שערי אורה'', ,,נאד של דמעות'', ,,אור חדש על ציון''; הרב ריינעס האט געהאט א גרויסע השפעה אויף דעם אריינפירן דעם ציוניזם אין די רעליגיעזע קרייזן.

רייפמאן, יעקב (1818 — 1895, כ''ה תשרי תרנ''ו), אין שעברעשין אין פוילן, געלערנטער פון חכמת ישראל. מחבר פון ,,שדה ארם'' (איבער תרגום אונקלוס), ,ארבעה חדשים'' (איבער ספר בן סירא, ספר חסידים,, סדר תפלה און שאלתות), ,,מנחת זכרון'' (קריטישע באמערקונגען צו דער תלמודישער מעטאדאלאגיע), און פיל. פיל אנדערע.

רי''ף זע ,,יצחק אלפסי''.

ריש גלותא אויך גערופן ,,ראש הגולה'' (העכסטער פון יידישן ישוב אין גלות), טיטל פאר דעם העכסטן יידישן פירער אין בבל אין דער אלטער צייט, לערך פון אנהויב בית שני (6טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) ביז נישט לאנג פארן סוף פון דער תקופת הגאונים (10טער יארהונדערט). די יידן אין בבל, וועלכע האבן געהאט א ברייט אנטוויקלטע אויטאנאמיע און געפירט א יידיש געזעלשאפטלעך, רעליגיעז און קולטור־לעבן, האבן געהאט פון די הערשער איבער בבל דאס רעכט צו האבן אן אייגענע פארוואלטונג מיט אן אייגענעם פרינץ אין דער שפיץ. דער דאזיקער יידישער פרינץ האט געטראגן דעם טיטל ,,ריש גלותא'' אדער ,,ראש הגולה''. ער האט אפגעשטאמט פון מלכות בית דוד, פון דער דינאסטיע פון דוד המלך, וועלכע איז פארטריבן געווארן ביים חורבן פון 1טן בית המקדש קיין בבל. אין דער גמרא חולין צ''ב איז דער ,ראש הגולה'' העכער פון ,,נשיא' אין ארץ־ישראל. לויט אן אלטער רשימה אין ,,סדר עולם זוטא'' (זע ,,סדר עולם'') איז זרובבל בן שאלתיאל (זע ,,זרובבל'') געוועזן דער ערשטער ריש גלותא. לויט דער מיינונג פון טייל היסטאריקער (צונץ, גרעץ און אנדערע) איז דער אמט פון ריש גלותא געשאפן געווארן ערשט אין 2טן יארהונדערט, אין דער צייט פון חתימת המשנה. די דאזיקע פראגע איז ביז איצט נישט געלעזט, און פון די פארשידענע ערטער אין דער גמרא איז צו זען, אז שוין אין דער צייט פון דער גמרא איז דער אמט פון ריש גלותא יא געוועזן גאר אלט (,,לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי גליות שבבבל'', סנהדרין ה' און אנדערע שטעלן). ווי הויך געשעצט דער ריש גלותא איז געוועזן איז צו זען, אז אין ,,סדר עולם זוטא'' (פרק ט') ווערט ער אנגערופן ,,מלכא'', ,,דער יידישער קעניג''. דער ריש גלותא האט געהאט דאס רעכט צו באשטימען ריכטער און דיינים איבער יידן, אפצונעמען ביי זיי שטייערן, פירן די גאנצע יידישע פארוואלטונג פון די פראווינצן, וואו יידן האבן

געוואוינט. ער איז אין קעניגלעכן הויף געווען פארעכנט צו די חשובסטע פרינצן. זיין צייכן איז געווען א זיידענער, מיט גאלד געהאפטענער גארטל, מיטן נאמען „קמרא" (הוריות י"ג). ער האט גע־וואוינט אין א שיינעם פאלאץ, געהאט קנעכט, געפארן אין א באגילדעטער קא־רעטע „גוהרקא דדהבא" (גטין ל"א) געהאט אן אייגענע מיליטערישע וואך. זיינע באפעלן פלעגט ער חתמענען מיט א שטעמפל מיט דעם צייכן פון א פליג (דאס איז געווען אין די שפעטערע צייטן, און וועגן דער אנטשטייאונג דערפון איז פאראן די לעגענדע וועגן בוסתנאי, זע „בוסתנאי"). די הערשער פון בבל (שפע־טער די קאליפן פון באגדאד) האבן אפ־געגעבן פאר דעם ראש הגולה לאנד־גיטער, פון וואנען ער האט געצויגן איינ־קונפטן. דאס דערוויילן א ראש הגולה (וואס פלעגט כמעט כסדר איבערגיין בירושה פון פאטער צו זון) איז פארגע־קומען מיט פייערלעכער צערעמאניע; דאס האט געמוזט פארקומען מיט דער הסכמה פון די צוויי „גאונים", די ראשי ישיבות פון סורא און פומבדיתא (זע „גאונים"). מען האט דעם נײַ־דער־וויילטן ראש הגולה געפירט מיט גרוים פאראד קיין סוהא, וואו עס איז געווען די רעזידענץ פון ראש הגולה, און שבת האט מען אים דערלאנגט א ספר תורה, און אלע פארזאמלטע האבן אויסגערופן, „יחי אדוננו הנשיא, הוא נשיאנו הוא ראש הגולה גלות ישראל". לכבוד דעם ראש הגולה האט מען מתקן געווען די תפילה פון „יקום פורקן" (ראשי גלותא). אין דער לעצטער צייט איז געווען די רע־זידענץ פון ראש הגולה אין באגדאד. — די ראשי הגולה זענען גאנץ אפט געווען תקיפים, און געפירט זייער הערשאפט קעגן די אינטערעסן פון דער יידישער באפעלקערונג, אזוי אז טיילמאל פלעגן זיין מחלוקות צווישן די גאונים און די ראשי הגולה. אזא מחלוקה איז געווען אין דער צייט פון ענן (זע „ענן"), וואס האט דערפירט צו דער אנטשטייאונג פון די „קאראאימער" סעקטע, און אויך אין דער צייט פון רב סעדיה גאון. דער לעצטער ראש הגולה איז געווען א איי־נער בחור יהודה אין דער צייט פון רב סעדיה גאון, אין דער צווייטער העלפט פון 10טן יארהונדערט. מען ווייסט וועגן אים זייער ווייניק. עס איז נאר באקאנט, אז די מוסולמאנער האבן אים דערמארדעט, און די יידן אין בבל זעלבסט האבן באשלאסן אפצושאפן דעם אמט. — וועגן דער הערשאפט פון די ראשי הגולה אין דער צייט פון דער גמרא איז פאראן זייער פיל אין פאר־שידענע ערטער אין דער גמרא (סנהדרין ח', גטין ז' און אנדערע). וועגן דער צייט פון די גאונים איז פאראן די „אגרת דרב שרירא גאון", אין דער רשימה פון רבי נתן הבבלי געדרוקט צום סוף פון ספר „יוחסין", אין סדר עולם זוטא (רשימה פון ראשי הגולה פון זרובבל אן) און אנדערע. — זע ווייס „דור דור ודור־שיו", חלק ד'. — זע זוכווערטער „אוי־טאנאמיע", „בבל", „גאונים".

ריש, לקיש (קיצור פון „רבי שמעון בן לקיש"; אמורא אין ארץ־ישראל אין 3טן דור פון אמוראים, תלמיד און שוואָ־גער פון רבי יוחנן. אין דער גמרא גטין מ"ז ווערט דערציילט, אז ער איז גע־ווען א גרויסער גיבור און ער האט זיך געהאט פארקויפט צו די „לודאי", צו גלאדיאטארן; אין בבא מציעא פ"ד ווערט דערציילט, אז רבי יוחנן האט אים מחזיר בתשובה געווען און אים געגעבן זיין שוועסטער פאר א ווייב און גע־לערנט מיט אים ביז ער איז געווארן דער גרויסער אמורא ריש לקיש. ווי ווייט מען האט אים שפעטער געשעצט

איז צו זען פון דער גמרא יומא ט', אז ווער עס האָט געערדט מיט ריש לקיש אין גאַס איז געווען שטאַרק באַגליבט, אַז מען האָט אים געטרויט געלט אָן עדות. פון ריש לקיש זענען געבליבן אין דער גמרא פיל הלכות און אגדות. ער האָט געזאָגט וועגן די, וואָס שטראָפן אַנדערע „קשוט עצמך תחילה ואחר כך קשוט אחרים", צוערשט זע צו זיין אַליין גוט און דעמאָלט קאָנסטו שטראָפן אַנדערע (בבא מציעא ק"ז); „די תורה האַלט זיך נאָר ביי דעם וואָס ברענגט זיך אום פאַר איר" (שבת פ"ג); ער האָט געזאָגט, אַז די נעמען פון מלאכים און חדשים האָבן יידן מיטגעבראַכט פון בבל (ירושלמי ראש השנה).

רכב, רכבים זע „יהונדב בן רכב".

רכילות זע „לשון הרע".

רלב"ג זע „לוי בן גרשון".

רמ"א זע „משה איסערלים".

רמב"ם זע „משה בן מימון".

רמב"ן זע „משה בן נחמן".

רמז (אָנדייטונג, אָנווייזונג), אין די פרושים צו דער תורה און צו די מצוות ווערט אָנגענומען, אַז אַחוץ דער פשוטער איינטייטשונג פון די ווערטער און דעם איינפאַכן זין פון די מצוות זענען אויך פאַראַן אַנדערע, טיפערע באַדייטונגען. עס ווערט געזאָגט, אַז מען קאָן איינטייטשן יעדעם וואָרט אויף 4 מעטאָדן: „פרדס", וואָס זאָל זיין די ראשי תבות פון „פשט, רמז, דרוש, סוד". מיטן וואָרט „רמז" מיינט מען געווייינלעך ניט די מיסטישע איינטייטשונגען, נאָר די „אַלעגאָרישע", דאָס מרמז זיין אויף אַן אַנדערער זאַך. שוין אין דער גמרא געפינען מיר דעם אויסדרוק „רמז" אין זין פון „אָפּלערנען"; למשל אין סנהדרין מ"ו „רמז לקבורה מן התורה מניז, תלמוד לומר כי קבור תקברנו", דאָס הייסט, אַז פון די ווערטער „כי קבור תקברנו" לערנט מען אָפּ, אַז די תורה הייסט קובר זיין אַ מת. איבער רמז איז זין פון „אַלעגאָריע" זע זוכוואָרט „אַלעגאָריע") געפינט מען ערשט אין די שפּעטערע ספרים. רבי משה איסערלים (דער רמ"א) אין זיין ספר „תורת העולה" ברענגט פיל רמזים וועגן בית המקדש און די קרבנות. אין טייל קבלה ספרים ווערט דאָס וואָרט „רמז, רמזים" באַנוצט אויך פאַר קבלה געדאַנקען. — זע „אַלעגאָריע", „סוד".

רמ"ח אברים לויט דער מיינונג פון דער גמרא (מכות כ"ג) האָט דער קערפּער פון אַ מאַן „רמ"ח אברים", 248 גלידער, און פון אַ פרוי 252 גלידער (בכורות מ"ה). אין יידיש איז פאַראַן דער אויסדרוק „מיט אַלע רמ"ח אברים", דאָס הייסט, מיטן גאַנצן קערפּער.

רעגן זע „גשם".

רעוויזיאָניסטן נאָמען פון אַ עקסטרעם פּאַטריאָטישער פּאַרטיי אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, וועלכע איז אַרויסגעטרעטן אין יאָר 1935 פון דער אַלוועלטלעכער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. איר גרינדער און פירער איז געווען וולאַדימיר זשאַבאָטינסקי (זע „זשאַבאָטינסקי"). זי איז געגרינדעט געוואָרן אין 1925. איר פּראָגראַם איז צו „רעווידירן" די מעסיקע פּאָליטישע טאַקטיק פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און פאַרלאַנגען צו שאַפן אַ יידישע מלוכה אין ארץ-ישראל פון ביידע זייטן ירדן און די שאַפונג זאָל פאַרקומען מיט שאַרפע מעטאָדן, ווי אַמשנעלסטן, ווי אויך שאַפן יידיש מיליטער. די רעוויזיאָניסטן זענען אין שאַרפסטן קאַמף באַזונדערס קעגן די סאָציאַליסטישע עלעמענטן

אין ציוניזם, קעגן פּועלי ציון, הסתדרות העובדים הכלליים. זיי האָבן דעריבער באַשאַפן אַן אייגענע „הסתדרות העובדים הלאומיים". צו די רעוויזיאָניסטן געהערן אויך „בּיתר", „בּרית ישורון" (פון רעליגיעזע עלעמענטן); זיי האָבן אויך זייער אייגענעם פאָנד „קרן תל חי". עס זענען געווען אָפטע פאַרהאַנדלונגען מיט די רעוויזיאָניסטן, אַז זיי זאָלן צוריק זיך אַנשליסן אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. די הויפּט־פירער פון דער פּאַרטיי, נאָך זשאַבּאָטינסקים טויט, זענען: אורי זשאַבּאָטינסקי, פּראָפעסאָר קולישער, פאָן ווייזעל, און די עקסטרעמע רעוויזיאָניסטישע שריפטשטעלער און וואָרט־פירער אבא אחימאיר, אורי צבי גרינבּערג. — די רעוויזיאָניסטן האָבּן אַחוץ זייער פּאָליטישן פּראָגראַם אויך אַ פּראָגראַם אין סאָציאַלע פראַגן. אין וועלכע זיי זענען קעגן סטרייקן און פאַר אַנטשיידן אַלע סכסוכים צווישן אַרבּעטער און בּאַלעבּאַטים דורך צוואַנגס־שידס־געריכט. אויך פאָדערן זיי אַ שטרענגערע דיסציפּלין אין נאַציאָנאַלע ענינים.

רעיא מהימנא זע „זוהר".

רעכט די יידישע געזעצן, סיי אין ציוויל־רעכט (אייגנטום־טענות), סיי מאַן־און פרוי־רעכט (קידושין, גטין), סיי קרימינעלע רעכט (מאָרדן וכדומה), זענען אַ טייל פון דער יידישער רעליגיע און טראָגן אַ רעליגיעזן כאַראַקטער. אין חומש הייסט רעכט „משפּט, משפּטים", אין דער משנה און גמרא און שפּעטערע ספרים הייסט עס „דינים". דער שולחן ערוך איז די הויפּט־זאַמלונג פון יידישע רעכט און זיי געפינען זיך: ציוויל־רעכט אין חלק „חושן משפּט" און מאַן־און־פרוי־רעכט אין חלק „אבן העזר". קרימינעלע רעכט איז אין שולחן ערוך נישטאָ, ווייל דער שולחן ערוך בּרענגט נאָר די דינים, לויט וועלכע דאָס יידישע לעבּן ווערט געפירט היינטיקע צייטן; דאַקעגן דער רמב"ם אין משנה תורה בּרענגט יאָ די דינים פון קרימינעלע רעכט. — וועגן דער יידישער רעכט זענען געשריבּן געוואָרן פיל ווּיסנשאַפטלעכע בּיכער, אַמייסטן אין דייטש; אין ענגליש איז פאַראַן מעלצינערס בּוך איבּער ציווילער און קרימינעלער רעכט אין תלמוד; לעצטנס זענען דערשינען אין ארץ־ישראל אין העבּרעאיש ספרים איבּער די יידישע רעכט פון צורי, דיקשטיין.—זע „דין, דיינים".

רעליגיע אין יידנטום איז די רעליגיע געווען דער הויפּט־יסוד פון גאַנצן פאָלקס־וועזן אין דער יידישער געשיכטע, יעדנפאַלס פון נאָכן חורבן בית־ראשון. ערשט אין דער נייערער צייט זענען אויפגעקומען וועלטלעכע יידישע באַוועגונגען, וועלכע טיילן אָפּ רעליגיע פון יידישן פאָלקסטום. — וועגן די יסודות פון דער יידישער רעליגיע זענען פאַראַן פיל מיינונגען. געוויינלעך איז אָנגענומען, אַז די הויפּט־יסודות זענען די באַקאַנטע דרייצן עקרים (זע זוכוואָרט „עיקרים"), אָבּער עס איז קלאָר, אַז די יידישע רעליגיע איז ניט בּלויז אַ דאָגמאַטישע, נאָר זי נעמט אַרום בּרייטע לעבּנס־שטחים, מען קאָן זאָגן, אַז דאָס גאַנצע יידישע לעבּן. אין העבּרעאישן איז נישט פאַראַן קיין איין וואָרט, וואָס זאָל איבּערגעבּן דעם גאַנצן זין פון וואָרט רעליגיע. געוויינלעך איז געוואָרן באַנוצט דערצו דאָס וואָרט „אמונה"; די פּראַקטישע זייט פון דער רעליגיע איז באַצייכנט געוואָרן מיטן וואָרט „דת". — זע „אמונה", „דת", „יידנטום", „מצוות", „עקרים".

רעמסס נאָמען פון עטלעכע מלכים אין אַלטן מצרים; אין חומש (שמות א')

ווערט מיט „רעמסס״ אָנגערופן איינע פון די שטעט (פיתום ורעמסס) וואָס די יידן האָבן געבויט פאַר פרעה.

רעפאָרם נאָמען פון דער באַוועגונג צווישן יידן, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן אין דייטשלאַנד אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט און וואָס איר פּראָגראַם איז צו רעפאָרמירן, אַריינברענגען „ענדערונגען״, „אויסבעסערונגען״ אין די יידישע רעליגיעזע דינים, מצוות און מנהגים און זיי צופּאַסן צו „דעם גייסט פון דער צייט״, ווי די רעפאָרמער האָבן זיך אָפט אויסגעדריקט. די רעפאָרם האָט געטראָגן אַ טאָפּלטן כאַראַקטער. פון איין זייט האָט די רעפאָרם זיך באַמיט „לייכטער״ צו מאַכן די יידישע רעליגיע, אָפּצושאַפן און ענדערן אַ טייל דינים און מצוות, ווייל זיי זענען, לויט דער מיינונג פון די רעפאָרמער, „צו־שווער״ מקיים צו זיין אין דער היינטיקער צייט און אויך ווייל די רעפאָרמער האַלטן, אַז די דאָזיקע מצוות און דינים זענען נישט קיין „נויטיקער טייל״ פון דער יידישער רעליגיע. פון דער צווייטער זייט האָט די רעפאָרם געטראָגן אויך אַן אַסימילאַטאָרישן, אַנטי־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, וועלנדיק אָפּשאַפן פיל מצוות און דינים און מנהגים און יידישע רעליגיעזע לעבנס־פאָרמען, וועלכע טיילן אָפּ דעם ייד פון נישט־ייד און מאַכן אַזוי אַרום שווער דאָס אַסימילירן זיך מיט דער ניט־יידישער סביבה. די ערשטע רעפאָרמער אין דייטשלאַנד האָבן געפּרוּווט ענדערן נאָר געוויסע מנהגים און דינים, ווי דאַווענען די גרעסטע טייל תפילות אין דייטש אַנשטאָט אין העברעאיש, איינפירן אין דער שול דעם אָרגל, אָפּשאַפן געוויסע תפילות. שפּעטער, באַזונדערס זינט אין שפּיץ פון דער רעפאָרם־באַוועגונג האָבן זיך געשטעלט דער באַרימטער געלערנטער אברהם גייגער (אין ברעסלוי) און שמואל העלדהיים אין בערלין, אין דער מיט פון 19טן יאָרהונדערט, זענען פאָרגעקומען אין בראַונשווייג, פראַנקפורט, ברעסלוי (1844 — 1846) צוזאַמענפאָרן פון רעפאָרם־ראַבינער, און די רעפאָרם איז געוואָרן וואָס אַמאָל שאַרפער. טייל פון די רעפאָרמער האָבן אָפּגעשאַפט די דינים פון כשר און טריפה, איבערגערוקט שבת אויף זונטיק, מתיר געמאַכט געמישטע חתונות מיט קריסטן. אַנדערע זענען געגאַנגען נישט אַזוי ווייט (מעסיקע רעפאָרם), אָבער אויך זיי האָבן אָפּגעשאַפט אַ סך דינים און מצוות, ווי תפילין, צווייטן טאָג יום־טוב, וכדומה. כמעט אַלע האָבן רעפאָרמירט דעם סידור, אויסגעמעקט פון די תפילות יעדע שפור פון צוריקער קיין ארץ־ישראל, ציון, פון האָפענונג אויף דער גאולה דורך משיח. פון דייטשלאַנד האָט די רעפאָרם זיך צעשפּרייט אויך אין אַ ריי אַנדערע לענדער, אַמייסטן אין די פאַראייניקטע שטאַטן אין אַמעריקע, וואו די הויפּט־סעמינאַרן פאַר רעפאָרם־ראַביים זענען אין סינסינעטי (היברו יוניאָן קאַלעדזש) און ניו־יאָרק (די שולע פון דר. סטיפען וויז). צווישן דער רעפאָרם און דער אָרטאָדאָקסיע, די טראַדיציאָנעל־רעליגיעזע יידן, איז פאָרגעקומען און קומט פאָר אַ שאַרפער קאַמף, און אַמייסטן איז דער קאַמף געווען אין דייטשלאַנד, אונגאַרן אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט. — איבער דער געשיכטע פון דער רעפאָרם־באַוועגונג ביי יידן זע אין העברעאיש בערנפעלד: „הריפורמציון הדתית״ און „דור תהפוכות״.

רפאל נאָמען פון אַ מלאך, וואָס איז ממונה אויף היילן קראַנקע, ווערט דער־

מאַנט אין די „כתובים אחרונים“, גמרא און מדרשים. אין די כתובים אחרונים ווערט רפאל דערמאַנט אין ספר טוביה. אין דער גמרא און מדרשים ווערט ער דערמאַנט פיל מאַל (יומא ל״ז און אנ־דערע).

רציחה מאָרד, רציחה, איז אין דער יידישער רעליגיע פאַרעכנט אַלס איינע פון די שווערסטע פאַרברעכנס, און איי־נע פון די עשרת הדברות (שמות כ׳) איז „לא תרצח“ (זאָלסט נישט מאָרדן). פאַר מאָרד קומט טויט־שטראָף („מכה איש ומת מות יומת“, שמות כ״א). מאָרד, שפיכת דמים, איז איינע פון די דריי פאַרברעכנס, וואָס „יהרג ואל יעבור“, דאָס הייסט, אויב מען הייסט איינעם דערמאָרדן אַ צווייטן מענטש, און אויב ער וועט עס ניט טאָן וועט מען אים טויטן, זאָל ער זיך לאָזן טויטן און נישט באַגיין קיין מאָרד (סנהדרין ע״ד).

רקח זע „אלעזר בן יהודה“.

רשב״א זע „שלמה בן אדרת“.

רשב״ם זע „שמואל בן מאיר“.

רש״י זע „שלמה יצחקי“.

רשע זע „זינד“.

ש

ש (שין) דאס 21טע אות אין העברעאישן און יידישן אלף־בית; אלס ציפער איז די „ש״ 300. די שין האט צוויי קלאנגען, א ווייכן „ש״, און א הארטערן ווי א „ס״. אין העברעאישן ווערט די ווייכע „ש״ באצייכנט מיט א פינטעלע אין דער הויך אין דער רעכטער זייט, און די הארטע „ש״ (סין) באצייכנט מיט א פינטעלע אין דער הויך אין דער לינקער זייט.

שאגאל, מארק (געבוירן 1887 אין רוסלאנד); בארימטער יידישער מאלער, עקספרעסיאניסט, קאלאריסט; געצייכנט פיל פון דעם יידישן לעבענס־שטייגער אין קליינעם שטעטל אין א מיסטישער באהויכונג; באקאנט זענען זיינע בילדער „אויף די דעכער פון וויטעבסק״, „דער גרינער ייד״ און אנדערע.

שאול המלך דער ערשטער מלך ביי יידן (1030 — 1010 פאר דער געוויינלעכער ציטרעכענונג), זון פון קיש, פון שבט בנימין. אין ספר שמואל א׳ ווערט דערציילט דער סיפור ווי אזוי שאול איז געווארן מלך און ווי אזוי ער האט געפירט זיין הערשאפט און די פאסירונגען פון זיין לעבן און זיין טראגישער העלדן־טויט אין דער מלחמה קעגן די פלשתים. עס ווערט דערציילט, אז די פירער פון פאלק ישראל האבן פארלאנגט פון שמואל הנביא, אז ער זאל אויסוויילן פאר דעם פאלק א מלך, און הגם שמואל איז געווען קעגן דעם, האט ער לויט דעם באפעל פון גאט אויסגעוויילט און געזאלבט שאול, וועלכער איז געקומען צו אים פרעגן וועגן די פארלוירענע אייזלען פון זיין פאטער. עס ווייזט אויס פון די ספורים, אז שאול האט געהערט שפעטער צו די „בני הנביאים״. שאול האט זיך ארויסגעוויזן אלס פייאיקער מיליטער־פירער, באזיגנדיק עמון און עמלק. נאכער האט שאול צונויפגענומען פיל יידישע קעמפער צו דער מלחמה קעגן דעם גרעסטן שונא פון יידישן פאלק אין יענער צייט, די פלשתים, וועלכע האבן שטארק געדריקט די יידן. דורך דער גאנצער צייט פון שאולס הערשאפט זענען פארגעקומען די דאזיקע מלחמות מיט די פלשתים. פון ספר שמואל ווייזט אויס, אז שוין באלד אין אנהויב פון דער דאזיקער הערשאפט איז פארגעקומען א שארפער סכסוך צווישן שמואל הנביא און שאול, דערפאר וואס שאול האט זיך ארויסגעוויזן צו־ווייכהארציק און האט געוואלט לאזן לעבן דעם געפאנגענעם קעניג פון עמלק אגג, און אויך דערפאר וואס שאול האט מקריב געווען אליין א קרבן נישט ווארטנדיק אויף שמואל. דער נביא שמואל האט דעמאלט דערקלערט, אז די מלוכה וועט אריבערגיין פון שאולס הויז צו אן אנדערן. דאס ספר שמואל דערציילט, ווי אזוי דער יונגער דוד האט זיך ארויסגעוויזן אלס העלד, טויטנדיק דעם ריז פון די פלשתים גלית, און ער איז דערפאר געווארן שאולס איידעם, און ווי אזוי שאול האט באמערקט, אז דוד איז באשטימט געווארן צו ווערן מלך און ער האט דודן פארפאלגט. אין שארפע, דראמאטישע ווערטער שילדערט דאס ספר שמואל דעם טראגיזם פון שאולס לעבן ביז צום סוף, ווען עס איז פארגעקומען די גרויסע שלאכט צווישן יידן און די פלשתים ביים בארג גלבוע. פאר דער שלאכט האט שאול באזוכט אין עין דור די בעלת אוב, די כשופמאכערין, וועלכע האט „ארויפגעבראכט״ דעם

שויז־דעמאַלט פאַרשטאַרבענעם שמואל הנביא, און שאול האָט געהערט פון אים די ווערטער, אַז שאול וועט אין דער מלחמה פאַלן טויט. אין דער שלאַכט ביי גלבוע זענען אומגעקומען שאול צוזאַמען מיט זיין זון יונתן און נאָך צוויי זין. נאָך זיין טויט האָט איין זון איש בושת נאָך געפירט אַ קורצע צייט די מלוכה, אָבער אויך ער איז דערמאָרדעט געוואָרן, און דוד איז געוואָרן מלך. — פון תנ"ך, ספר שמואל, איז צו זען, אַז עס זענען געווען צוויי אַפּשאַצונגען וועגן שאול: איינע אַ פּאָזיטיווע, וועלכע האָט באַטראַכט שאול אַלס דעם גרויסן יידישן העלד, דעם שעפער פון דער יידישער מלוכה און פאַרייניקער פון יידישן פאָלק, און איינע אַ נעגאַטיווע, וועלכע האָט געהאַט אַ שייכות מיט זיין פאַרפאָלגן דוד'ן. אויך אין דער גמרא און מדרש זענען פאַראַן די דאָזיקע צוויי מיינונגען. — דאָס טראַגישע לעבן פון שאול האָט געדינט אַלס טעמע פאַר פאַרשידענע יידישע פורים־שפּילן („שאול", „גלית" און אַנדערע), דיכטונגען (י. ל. גאָרדאָן, טשערניכאָווסקי, ווי אויך נישט־יידישע) און אין מאַלעריי („רעמבראַנדט, איזראַעלס).

שאול פון תרשיש באַרימטער קריסטלעכער אַפּאָסטאַל פּאַולוס (לערך 10 — 64), געבוירן אין טאַרסאָס אין קליין אַזיע, געלערנט אין ירושלים ביים תנא רבן גמליאל הזקן, און נאָכער גע וואָרן אַ קריסט און האָט פּאַקטיש איינגעפירט דאָס קריסטנטום אין דער ניט־יידישער וועלט. ער האָט דער ערשטער פון די קריסטן דערקלערט, אַז די מצוות המעשיות פון דער תורה זענען ניט מער גילטיק. לויט די קריסטלעכע ספורים איז ער אומגעקומען אין רוים. אין עוואַנגעליום זענען פאַראַן בריוו, וואָס די קריסטן האַלטן, אַז שאול האָט זיי מחבר געווען. — וועגן אים איז פאַראַן קלויזנער „מישו ועד פולוס".

שאלה, שאלות ותשובות אין העברעאיש איז „שאלה" דער טייטש אַ „פראַגע" און „תשובה" אַז „ענטפער". מיטן וואָרט שאלה ווערט באַצייכנט געוויינלעך דאָס פרעגן דעם דין וועגן אַ נישט־קלאָרן פאַל; מען זאָגט „פרעגן אַ שאלה ביים רב". — מיטן נאָמען „שאַלות ותשובות" ווערן באַצייכנט די ספרים פון רבנים, אין וועלכע עס זענען פאַראַן זאַמלונגען פון שאלות וועגן רעדיליעז הלכה־זאַכן. וואָס מען האָט געפרעגט ביי די רבנים, און די תשובות, וואָס די רבנים האָבן געענטפערט. די ערשטע זאַמלונגען פון אַזעלכע שאלות ותשובות שטאַמען פון דער צייט פון די גאונים (זע זוכוואָרט „גאונים") פון לערך דעם 8טן יאָרהונדערט אָן. און די דאָזיקע תשובות הגאונים געבן אונדז פיל היסטאָרישן מאַטעריאַל צו קענען לערנען דאָס יידישע לעבן אין יענער צייט. נאָכער האָבן צונויפגעשטעלט שאלות ותשובות ספרים די אָנגעזעענסטע מחברים און רבנים פון אַלע צייטן אין די פאַרשידנסטע לענדער. מיר האָבן די שאלות ותשובות פון רש"י, רמב"ם, ראש, רשב"א, רבי יוסף קארו, רמ"א, מהרש"ל ביז דער נייערער צייט, ווי נודע ביהודה (פון רבי יחזקאל לאַנדע), חתם סופר (רבי משה סופר) און פיל אַנדערע. אין די דאָזיקע שאלות ותשובות ספרים זענען פאַראַן זייער פיל פאַקטן, פון וועלכע מען קאָן באַקומען בילדער פון יידישן לעבן אין די פאַרשידנסטע צייטן און פאַרשידענע לענדער. ביז איצט זענען די דאָזיקע שאלות - ותשובות - מאַטעריאַלן נאָכנישט געזאַמלט געוואָרן סיסטעמאַטיש, אָבער אין טייל וויסנשאַפטלעכע

ווערק זענען געוויסע שאלות ותשובות־מאַטעריאַלן געוואָרן אויסגענוצט. צווישן אַנדערע האָט אויסגענוצט די מאַטעריאַלן פון די שאלות ותשובות פון רמ״א, ב״ח, און אַנדערע בן ציון כ״ץ אין זיין ״לקורות היהודים בפולין, רוסיא וליטא״. אין די ״היסטאָרישע שריפטן״ פון ״ייווא״ זענען אויך אין טייל אַרבעטן אויסגענוצט געוואָרן געוויסע שאלות ותשובות מאַטעריאַלן. קיין פולשטענדיקע רשימה פון שאלות־ותשובות ספרים האָבן מיר נאָכניסט. טייל זענען פאַרצייכנט אין ״אוצר הספרים״ פון בן יעקב, ״קהלת משה״ פון ווינער און אַנדערע ביבליאָגראַפישע ווערק איבער העבראַאיקא; דר. זכריה פראנקל האָט אין דייטש פאַרעפנטלעכט זיין ״פּלאַן פון אַ געשיכטע פון דער שאלות־ותשובות ליטעראַטור נאָך דער צייט פון תלמוד״ (ברעסלוי 1865).

שאַפּיראָ, צבי הירש, הערמאַן (1840 — 1898), מאַטעמאַטיקער; פירער פון חובבי ציון, דעלעגאַט צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, פאָרגעלייגט דעם פּלאַן פון קרן קיימת לישראל; אַרויסגעגעבן אין דייטשער איבערזעצונג דאָס אַלטע העברעאישע ספר וועגן מאַטעמאַטיק ״משנת המדות״.

שאָר (שור) נאָמען פון אַ יידישער פאַמיליע, וועלכע האָט אַרויסגעגעבן גרויסע פערזענלעכקייטן. — 1) אפרים זלמן (געשטאָרבן 1634). רב אין בריסק און לובלין, מחבר פון ספר ״תבואות שור״; — 2) יהושע העשל (1814 — 1895), משכיל און פאַרשער פון חכמת ישראל אין גאַליציע, רייכער מאַן, רעדאַקטאָר פון קריטיש־משכילישן זשורנאַל ״החלוץ״ דערשינען מיט הפסקות פון 1852 ביז 1889), אין וועלכן עס ווערן אַנאַליזירט שאַרף קריטיש פּראָבלעמען וועגן תלמוד.

שבא נאָמען פון לאַנד און פאָלק אין דער צייט פון תנ״ך; וואַרשיינלעך אין דרום־אַראַביע; ווערט דערמאָנט אין תנ״ך עטלעכע מאָל. באַקאַנט איז דער סיפור אין מלכים א׳ י׳ וועגן דער ״מלכה פון שבא״, וועלכע איז געקומען קיין ירושלים צו באַזוכן שלמה המלך און אים פרעגן רעטענישן און קענען לערנען זיין חכמה און זיין רייכטום. — אין אַבעסיניע אין אַפריקע איז פאַרשפּרייט די לעגענדע, אַז די מלכה שבא איז געווען אַ קעניגין פון אַבעסיניע און אַז שלמה המלך האָט מיט איר געלעבט און פון דער דאָזיקער באַציאונג איז געבוירן געוואָרן אַ זון, דער גרינדער פון דער אַבעסינישער קעניגלעכער דינאַסטיע. — לויט טייל מיינונגען איז שבא געווען אין היינטיקן תימן. און מען זאָל לעצטנס האָבן אויפגעגראָבן די חורבות פון דער הויפּטשטאָט פון שבא.

שבועה אין תנ״ך ווערט מיטן וואָרט ״שבועה״ באַצייכנט אַ פייערלעכע דערקלערונג, אַ צוזאָג, אַ פאַרזיכערונג. מיר געפינען אין חומש, אַז גאָט האָט געשוואוירן צו מאַכן פון יצחק און זיינע קינדער אַ גרויס פאָלק (בראשית כ״ב), צו געבן די יידן ארץ־ישראל וכדומה. מיר געפינען שבועות פון איינצלנע מענטשן, פון אברהם אבינו (״אנכי אשבע״, בראשית כ״א) און פון אַנדערע. אין תנ״ך האָבן די שבועות אַ זייער גרויסע באַדייטונג אין די באַציאונגען פון מענטש צו מענטש און פון מענטש צו גאָט. אין במדבר ל׳ זענען פאַראַן די פאַרשריפטן וועגן שבועות (זע זוכוואָרט ״נדר״, ״נדרים״), און עס ווערט געזאָגט, אַז מען טאָר נישט ברעכן קיין שבועה. אין דער

משנה און גמרא פון „שבועות" זענען פאראן די דינים פון פארשידענע שבועות.

שבועות, מסכתא נאמען פון א מסכתא אין סדר נזיקין, האט 8 פרקים משנה און גמרא ירושלמי און בבלי; תוספתא 6 פרקים; באהאנדלט די דינים פון שווערן; די ערשטע צוויי פרקים באהאנדלען אויך פראגן וועגן טומאה וטהרה.

שבועות נאמען פון איינעם פון די „שלש רגלים", פון די דריי יידישע ימים-טובים, פסח, שבועות, סוכות. דער יום-טוב איז דעם 6טן טאג אין סיון (דאס איז אין ארץ-ישראל, אין חוץ לארץ איז דער יום-טוב אויך צומארגנס, דעם 7טן טאג אין סיון). דער נאמען „חג שבועות" איז פאראן אין חומש (דברים ט"ז) און איז דער טייטש דער יום-טוב פון די „וואכנס". ווייל ווי דער חומש זאגט אין ויקרא כ"ג דארף מען אפציילן 7 וואכן (49 טעג) פון 1טן טאג עומר „ממחרת השבת", „פון צומארגנס פון שבת", און דער 50טער טאג איז יום-טוב שבועות. אין חומש ווערט אבער ניט געזאגט קלאר, וואס מען מיינט „ממחרת השבת", נאר די יידישע טראדיציע דערקלערט, אז דאס מיינט מען נישט פון „צומארגנס פון שבת", פון זונטיק, נאר מען מיינט פון „צומארגנס פון פסח" (מנחות ס"ה). דאס איז איינער פון די הויפט-פונקטן, אין וועלכן די פרושים, די טראדיציאנעלע יידן, וואס האלטן פון תורה שבעל פה, אונטערשיידן זיך פון אנדערע יידישע סעקטעס, ווי צדוקים, שומרונים, קאראאימער, וועלכע האלטן, אז ממחר השבת מיינט מען פון זונטיק, און דעריבער פאלט ביי זיי שבועות שטענדיק אוים אין זונטיק (דערפון איז אויך ביי די קריסטן דער „פינגסטין" אין זונטיק). אין חומש הייסט דער יום-טוב אויך „חג הקציר" (שמות כ"ג), דאס הייסט דער יום-טוב פון שניידן בואה, יום הביכורים (במדבר כ"ח), דאס הייסט דער טאג פון דער ערשטע-צייטיקער תבואה. אין דער משנה און גמרא הייסט ער אויך „עצרת", און כדי אים אונטערצושיידן פון שמיני עצרת ווערט ער טיילמאל אנגערופן „עצרת של פסח". — אין בית המקדש איז דער יום-טוב געפייערט געווארן מיט אנהויבן ברענגען ביכורים און אויך מיט ברענגען אחוץ די יום-טוב קרבנות אויך צוויי ברויט פון נייער תבואה (שתי הלחם). — אין דאווענען ווערט ער אויך אנגערופן „זמן מתן תורתנו", ווייל לויט דער יידישער טראדיציע (שבת פ"ו) איז אין ערשטן טאג שבועות געגעבן געווארן צו די יידן די תורה אויפן בארג סיני. מען לייענט דעריבער די תורה פון חומש שמות די פרשה פון קבלת התורה און עשרת הדברות. עס איז אויך א מנהג צו זאגן אקדמות (זע „אקדמות") און מגילת רות. ווייל לויט א טראדיציע איז דוד המלך געשטארבן אום שבועות, און דער יחוס פון דוד המלך ווערט דערציילט אין רות. די נאכט צום ערשטן טאג שבועות איז מען נוהג אויף צו זיין און צו זאגן תיקון ליל שבועות, קיצור פון תנ"ך, משנה, גמרא און זוהר. טייל פרומע יידן זאגן גאנץ תהילים אין שבועות (ווייל תהלים איז דער ספר פון דוד המלך). — עס איז איינער פון די אלטע מנהגים צו עסן אום שבועות מילכיקע מאכלים, ווי אויך אויסצירן די וואוינונגען און די שולן מיט גרינס. חסידים זענען זיך נוהג צו פארן אויף שבועות צו די רביים. — זע זוכווערטער „ביכורים", „יום-טוב", „ספירה".

שבזי, שלום בארימטער דיכטער צווישן די יידן אין תימן אין 17טן יאר-

הונדערט, געשריבן ביי 5,000 שירים און פיוטים אין העברעאיש און אַראַביש און אין ביידע שפּראַכן געמישט; אויך געווען אַ גרויסער מקובל; מען דערציילט וועגן אים די לעגענדע, אַז ער פּלעגט יעדן פרייטיק קומען דורך אַ שם קיין ירושלים; לויט טייל מיינונגען האָט ער אין אָנהויב געגלייבט אין שבתי צבי; אויף זיין נאָמען איז פאַראַן אַ גאַס אין תּל־אביב. — וועגן אים שרייבט אבן ספּיר אין זיינע „מסעות״.

שבט דער 5טער חודש אין יידישן קאַלענדאַר, ווען מען רעכנט תּשרי דעם 1טן חודש, און דער 11טער ווען מען רעכנט ניסן דעם 1טן חודש; ווערט דערמאָנט אין תּנ״ך (זכריה א׳); האָט 30 טעג; דעם 15טן טאָג אין שבט, חמשה עשר, איז דער יום־טוב פון בוימער (זע „חמשה עשר בשבט״).

שבט, שבטים דאָס וואָרט שבט איז דער טייטש אין העברעאיש „שטעקן״, ווי „מטה״; און ווייל די עלטסטע פירער פון אַ גרופּע מענטשן, פון אַ פאַרצווייגטער משפּחה און אפילו פון אַ קעניגרייך האָבן געטראָגן אַ שטעקן אַלס צייכן פון הערשאַפט (ישעיה י״ד „שבט משלים״ און אַנדערע ערטער), האָט מען אַזאַ גרופּע פון משפּחות, וואָס האָבן געהאַט איין אָפּשטאַמונג גערופן „שבט״, אין לשון רבים „שבטים״; מען געפינט טיילמאָל אויך אַנשטאָט „שבט, שבטים״, „מטה, מטות״ (במדבר, סדרה „מטות״ און אַנדערע ערטער אין חומש). לויט דער טראַדיציע פון תּנ״ך האָט אָפּגעשטאַמט דאָס יידישע פאָלק אין די אַלטע צייטן פון 12 שבטים און יעדער שבט האָט אָפּגעשטאַמט פון איינעם פון יעקב אבינוס זין: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר, זבולון, דן, נפתלי, גד, אשר, יוסף און בנימין. דער שבט יוסף איז צושפּאַלטן געוואָרן אין צוויי שבטים: אפרים און מנשה. אָבער צוליב דעם וואָס דער שבט לוי האָט ביים צעטיילן ארץ־ישראל, ווען יעדער שבט האָט געקראָגן זיין חלק לאַנד, נישט באַקומען קיין באַזונדערן חלק לאַנד, נאָר איז געווען צעוואָרפן איבער אַלע שבטים, איז ווידער אויסגעקומען, אַז ארץ־ישראל איז געווען איינגעטיילט צו 12 שבטים. וועגן די שבטים זענען פאַראַן צוויי באַזונדערע ברכות, איינע פון יעקב אבינו (צום סוף חומש בראשית) און איינע פון משה רבנו (צום סוף חומש דברים). — עס ווייזט אויס, אַז אין דער ערשטער צייט, ווען יידן האָבן באַזעצט ארץ־ישראל, זענען די שבטים געווען באַזונדערע פאָלקסטיילן, און האָבן נישט געהאַט איין הערשער איבער זיך. פון ספר שופטים איז צו זען אַז עס איז געווען צווישן די שבטים אַליין מחלוקות (די מלחמה צווישן אפרים און מנשה אין דער צייט פון יפתח און אַנדערע). ערשט שאול המלך און נאָכער דוד און שלמה האָבן די שבטים פאַראייניקט, און עס איז געשאַפן געוואָרן אין גאַנץ ארץ־ישראל איין מלוכה. נאָך שלמהס טויט האָט די הערשאַפט זיך צושפּאַלטן, און די 10 צפון שבטים האָבן זיך אָפּגעריסן און געשאַפן די באַזונדערע מלוכה פון ישראל (אָדער אפרים) מיט דער הויפּטשטאָט צוערשט אין שכם, נאָכער אין שומרון; אין דער צווייטער מלוכה יהודה, מיט דער הויפּטשטאָט אין ירושלים זענען געבליבן נאָר די שבטים יהודה און בנימין און טיילן פון שבט לוי (לויט טייל פאָרשער אויך דער שבט שמעון). נאָכדעם ווי דאָס מלכות ישראל איז פאַרניכטעט געוואָרן דורך אשור און דער גרעסטער טייל איינוואוינער זענען פאַרטריבן געוואָרן זענען די 10 שבטים ווי פאַרשוואונדן געוואָרן, און עס איז איינער פון די מערקווירדיקסטע

פראבלעמען אין דער יידישער געשיכטע, וואס איז געווארן מיט די 10 שבטים, די עשרת השבטים. לויט דער טראדיציע שטאמען אפ די היינטיקע יידן פון מלכות יהודה, פון די צוויי שבטים יהודה און בנימין ווי אויך פון טיילן פון שבט לוי. — זע זוכווערטער „עשרת השבטים", „צוואות השבטים", ווי אויך ביי די זוכ-ווערטער פון די שבטים-נעמען ווי „ראו-בן", „שמעון" און אזוי ווייטער.

שביעי של פסח זע „פסח".

שביעית נאמען פון א מסכתא אין סדר זרעים, 10 פרקים משניות, אויף וועלכע עס איז פאראן גמרא נאר ירו-שלמי, ניט קיין בבלי; תוספתא 8 פרקים; באהאנדלט אלע דינים וועגן שמיטה פון ערד, וועגן שענקען די חובות אין שמיטה און פרוזבול. — זע „שמיטה".

שבע ברכות (7 ברכות); דאס זענען די 7 ברכות וואס מ'זאגט ביי דער חופה און ביים בענטשן מיט מנין נאכן עסן אין דעם הויז פון חתן-כלה אין די 7 טעג נאך דער חתונה. דערפון איז דער נאמען פון שבע ברכות, אויך נאמען פון 7 טעג נאך דער חתונה. — זע „חתונה".

שבעה (זיבן); מען רופט אן מיטן ווארט שבעה די 7 טעג, וואן דער אבל דארף טרויערן נאך זיין נאענטן קרוב א מת. מען דריקט זיך אויך אויס „זיצן שבעה", ווייל דער אבל זיצט דעמאלט ניט אויף א שטול, נאר אויף דער ערד אדער אויף א נידעריק בענקעלע. — זע זוכווארט „אבל".

שבעה עשר בתמוז (17טער טאג אין תמוז), תענית; אין ירמיה ל"ט ווערט דערציילט, אז דעם 9טן טאג אין תמוז, „הבקעה העיר", איז ירושלים באזיגט געווארן דורך דעם חיל פון נבוכדנאצר מלך בבל, און ווארשיינלעך איז דער טאג געווארן דער תענית, וואס ווערט דערמאנט אין זכריה ח' אלס „צום הר-ביעי" (דער תענית פון 4טן חודש, תמוז איז דער 4טער חודש ווען מען נעמט ניסן אלס 1טן חודש). אבער די טרא-דיציע האט שפעטער איבערגעטראגן דעם תענית אויף שבעה עשר בתמוז. אין דער משנה סוף תענית ווערט גע-זאגט, אז דעם דאזיקן טאג זענען פאר-געקומען 5 זאכן: די לוחות זענען צע-בראכן געווארן נאכדעם ווי די יידן האבן געמאכט דאס עגל, עס איז אפגעשאפט געווארן דער קרבן תמיד אין דער צייט פון אנטיוכוס, אפוסטומוס האט פאר-ברענט די ספר תורה, אריינגעשטעלט א אפגאט אין היכל און ירושלים איז איינ-גענומען געווארן אין דער צייט פון חורבן בית שני דורך טיטוס. די דריי וואכן פון שבעה עשר בתמוז ביז תשעה באב ווערן פארעכנט אלס טרויער-וואכן, מען מאכט ניט אין זיי קיין שמחות, מען טוט ניט אן קיין נייע קלייד וכדומה. די דריי וואכן ווערן אויך אנגערופן „בין המצרים" (צווישן די גרענעצן, פון פסוק אין איכה א' „כל רודפיה השיגוה בין המצרים"). — זע „דריי וואכן".

שבת (רו-טאג, פון ווארט „שבת", „רוען"); נאמען פון 7טן טאג אין דער וואך, רעליגיעזער רו-טאג פאר יידן. אין דעם דאזיקן טאג, וועלכער הויבט זיך אן פון זון-אונטערגאנג פרייטיק פארנאכט, און ענדיקט זיך מיטן באווייזן זיך פון די שטערנס שבת-צונאכטס, טאר דער ייד ניט טאן קיין מלאכה, און וועגן דעם וואס הייסט מלאכה זענען פאראן פיל דינים אין הלכות אין דער משנה און גמרא שבת און אין די שפעטערע ספרים, אין „משנה תורה" פון רמב"ם, אין שלחן ערוך חלק „אורח חיים" און די מפרשים צום שלחן ערוך. עס זענען פאראן טייל מלאכות, וואס ווערן באטראכט, אז שוין

אין דער תורה ווערט געזאָגט, אַז מען טאָר זיי נישט טאָן, און זיי זענען פאַרבאָטן צו טאָן „מדאורייתא“, און עס זענען פאַראַן אַרבעטן, וואָס זענען פאַרבאָטן געוואָרן שפּעטער דורך די „רבנן“, „מדרבנן“. עס איז געוויינלעך אָנגענומען, אַז נישט נאָר טאָר מען ניט טאָן קיינע דייטלעכע מלאכות, נאָר אויך טאָר מען ניט האַנדלען, האַלטן אָפן געשעפטן, פאָרן, האַלטן געלט, אָנרירן געלט, שרייבן, טראָגן אַרויס אַ זאַך פון הויז אינדרויסן, אָדער אַריינטראָגן פון דרויסן אין שטוב, אָדער טראָגן אַ זאַך 4 איילן אינדרויסן (זע זוכוואָרט „עירוב“). — דער שבת, וואָס איז איינער פון די הויפּט־יסודות פון דער יידישער רעליגיע, פאַרנעמט אַ גרויס אָרט אין חומש און אויך אין אַנדערע ספרים פון תנ"ך. באַלד אין אָנהויב חומש (בראשית ב') ווערט געזאָגט, אַז גאָט האָט באַשאַפן די וועלט אין 6 טעג און גערוט דעם 7טן טאָג „און גאָט האָט געבענטשט דעם 7טן טאָג און אים געמאַכט פאַר הייליק“ (ויקדש אותו). אין די עשרת הדברות (שמות כ') איז פאַראַן דער געבאָט „זכור את יום השבת לקדשו“ געדענק צו הייליקן דעם טאָג שבת, 6 טעג זאָל מען אַרבעטן און דער 7טער טאָג זאָל זיין צו גאָט, נישט טאָן קיין מלאכה, אויך ניט דער קנעכט און די אַרבעט־בהמות. אין שמות ל"א ווערט געזאָגט „מחלליה מות יומת“, ווער עס פאַרשוועכט דעם שבת זאָל געטויט ווערן. אין שמות ל"א ווערט אויך געזאָגט, אַז דער שבת איז דער צייכן און דער „אייביקער בונד“ צווישן גאָט און יידישן פאָלק („אות“, „ברית עולם“). אין במדבר ט"ו ווערט דערציילט, ווי די יידן אין דער מדבר האָבן געטויט איינעם וואָס האָט געקליבן האָלץ (מקושש עצים) אין שבת. אין שבת האָט מען מקריב געווען אין משכן און בית המקדש דעם באַזונדערן קרבן מוסף (מבדבר כ"ח). — אויך אין די אַנדערע ספרים פון תנ"ך געפינט מען פיל שטעלן וועגן שבת. אין שבת פלעגט מען באַזוכן דעם נביא (מלכים ב' ד'); אין שבת פלעגט מען קומען באַזוכן דעם בית המקדש (סוף ישעיה „והיה — מדי שבת בשבתו“ און אַנדערע ערטער). ירמיהו הנביא (ירמיה י"ז) שטראָפט די יידן וועגן שבת. אין נחמיה י' און י"ג זענען פאַראַן תקנות פון נחמיה אָפּצוהיטן דעם שבת. אויך אין די שפּעטערע יידישע ספרים פון דער צייט פון בית שני, ווי ספר חשמונאים, פלאַוויוס, ווערט דערציילט ווי שטרענג יידן האָבן געהיטן שבת. אין דער משנה, גמרא, מדרשים און שפּעטערע ספרים פאַרנעמט שבת דאָס העכסטע אָרט אין דער יידישער רעליגיע, און דער שבת איז באַטראַכט געוואָרן אַלס אַ באַזונדער הייליק באַשעפעניש, „שבת קודש“, און דאָס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז לויט איין טראַדיציע האָט „שבת קודש“ געשריבן אַ בריוו צו רבי אברהם אבן עזרא, און דער בריוו טראָגט דעם נאָמען „אגרת השבת“. — דער שבת איז באַטראַכט געוואָרן דורך יידן ניט נאָר אַלס „רו־טאָג“, נאָר אַלס „הייליקער טאָג“, ווייל שוין אין חומש איז די דערמאָנטע פסוקים ווערט אָנגעוויזן אויף דער הייליקייט פון שבת. די יידן האָבן פון תמיד אָן אויפגענומען דעם שבת מיט דער גרעסטער פייערלעכקייט, ווי אין עסן, קליידונג, און דאַווענען, זינגען זמירות, און בכלל האָט דער שבת געענדערט אויף דעם טאָג דאָס גאַנצע לעבן. יידישע מנהגים וואָס האָבן אַ שייכות מיט שבת זענען זייער פיל, און האָבן זיך אויך געענדערט אין פאַרשידענע צייטן און פאַרשידענע לענדער. מיר ווילן דאָ געבן די הויפּט־מנהגים. שוין אין מיטן דער וואָך האָט

דער ייד זיך באמת צו שאפן זיך געלט אויף איינצוקויפן מאכלים אויף שבת. דאנערשטאג ביינאכט זענען די יידישע פרויען אויף־געווען און געקנעטן טייג אויף צו באקן חלות אויף שבת. דאנערשטיק און פרייטיק האט מען איינגעקויפט אויף שבת פלייש און פיש. עס איז שוין פון לאנג געווען דער מנהג ביי יידן צו עסן פיש אין שבת (זע זוכווארט „פיש"), וואס האט געהאט א מיסטישן זין. צו די נויטיקע זאכן אויף שבת האט געהערט אויך וויין צו מאכן קידוש. פרייטיק פארנאכט זענען די מענער געגאנגען אין מקוה אדער אין טייך זיך טובל זיין לכבוד שבת און איבערטאן וועש און אנדערע מלבושים. טייל פרומע יידן פלעגן אנטאן לכבוד שבת אן אטלאסנע אדער זיידענע קאפאטע, א ספעציעל זיידן אדער סאמעטן היטל, און טייל א שטריימל. פארנאכט האט יעדער פרוי געבראכט צום בעקער א טאפ טשאלנט, אין וועלכן עס איז אויך געווען א באזונדער שארבן מיט קוגל, אויף ארויסצונעמען עס צוצומארגנס אינדערפרי נאכן דאווענען. איידער די זון איז אונטערגעגאנגען, זענען די מענער אוועק אין שול דאווענען און די פרוי איז שטוב האט געצונדן ליכט (געבענטשט ליכט, זע „ליכט"). אין שול האט מען פרייטיק־צונאכטס געדאוונט א שבתדיקן מעריב, צו וועלכן מען האט צוגעגעבן (אין דער צייט פון מקובל רבי יצחק לוריא, אר"י הקדוש, אין צפת, אין 16טן יארהונדערט) די מזמורים פון תהלים לכו נרננה און דעם פיוט „לכה דודי". דאס האט געהייסן „מקבל שבת זיין", אויפנעמען די ‚מלכה שבת". טייל פלעגן פריער זאגן שיר השירים. צום סוף פון דאווענען איז געווען דער מנהג אז דער חזן האט געמאכט קידוש אין שול. נאכן דאווענען האט מען זיך געווונטשן „גוט שבת!", און מען איז געגאנגען אהיים. אריינקומענדיק אין דער אויפגערוימטער שטוב, וואו עס האבן געברענט די ליכט און דער טיש איז געווען געגרייט, האט מען זיך געווואונטשן גוט־שבת, און געזאגט „שלום עליכם". נאכער האט מען געמאכט קידוש אויף וויין און זיך געוואשן און געזעצט זיך צו דער סעודה, וועלכע איז געווינלעך באשטאנען פון חלות (צו „המוציא"־מאכן זענען געווען צוויי חלות, „לחם משנה", און ביי טייל חסידישע רביים 12 חלות) פון ווייצנמעל, פיש, בראנפן, לאקשן מיט יוך, פלייש און צימעס פון מייערן אדער פלוימען. צומארגנס נאכן שבתדיקן דאווענען, האט מען געגעסן די צווייטע סעודה (די ערשטע איז געווען די סעודה פרייטיק־צונאכטס), וועלכע איז באשטאנען פון קידוש מאכן, געווינלעך אויף בראנפן, פיש, בראנפן, ציבעלעס מיט שמאלץ, טשאלנט, קוגל פון מעל און שמאלץ, פלייש און צימעס. נאכן עסן פלעגט מען זיך לייגן שלאפן, און מען האט עס באטראכט אלס א מצוה פון „עונג שבת", פון פארברענגען דעם שבת אין פארגעניגן („שנה בשבת תענוג"). נאכן אויפשטיין פון שלאף האט מען געגעסן עפעס פרוכטן, „שבת־אויבסטן", און אויב אין זומער, האט מען געלערנט פרק, און אויב ווינטער האט מען געזאגט „ברכי נפשי", און מען איז געגאנגען אין בית המדרש דאווענען די שבתדיקע מלוה מלכה (זע „מלוה מלכה"). ביי די טע סעודה, שלש סעודות („שאלעשידעס"), וואס איז באשטאנען פון חלה און פיש אדער הערינג. טייל, אמייסטן חסידים, פלעגן עסן די שלש־סעודות צוזאמען אין שטיבל אדער אין בית המדרש. נאך שלש־סעודות, ווען עס איז שוין געווארן פינסטער, האבן זיך באוויזן שטערנס אויפן הימל, האט מען אנ־

געצונדן ליכט, געדאוונט דעם וואכעדיקן מעריב, געמאכט ,הבדלה״, געזונגען די פיוטים פון הבדלה. שפעטער אין דער נאכט זענען טייל נזהר געווען צו עסן מלוה מלכה (זע ,,מלוה מלכה״). צו די דריי סעודות, פרייטיקצונאכטס, שבת אינדערפרי און שלש סעודות, האט מען צווישן איין מאכל און דעם צווייטן געזונגען זמירות, וואס זענען נתחבר געווארן דורך פארשידענע פייטנים (אבן גבירול, רבי אברהם אבן עזרא און שפעטערע מחברים). חסידישע יידן פלעגן שבת לערנען זוהר פון דער סדרה פון דער וואך; גאנץ אפט פלעגט שבת בייטאג אין בית המדרש א דרשן האלטן א דרשה פארן עולם. עס פלעגן אויך זיין חברות צו לערנען שבת בציבור חומש, מדרש, משניות. עס איז אויך געווען די מצוה מעביר צו זיין די סדרה פון חומש צוויי מאל דעם פסוק און איין מאל דעם תרגום. — וועגן דער אנטשטייאונג פון שבת, פון רוען איין טאג אין דער וואך, וואס איז איבערגענומען געווארן אויך דורך פיל אנדערע פעלקער, אריבערטראגנדיק אים אויף אן אנדערן טאג, — זענען געשריבן געווארן פיל וויסנשאפטלעכע פארשונגען, און טייל אנטי־יידישע געלערנטע האבן געוואלט האבן די מיינונג, אז שוין אין אלטן בבל איז געווען א סארט ,,שבת״, הגם ווי עס איז באוויזן געווארן האט ער ניט געטראגן דעם כאראקטער פון הייליקייט. — צוזאמען מיט שבת איז אויך פארבונדן די אגדה וועגן טייך סמבטיון, וועלכערווארפט שטיינער א גאנצע וואך און רוט אום שבת. אין ארץ ישראל איז לעצטנס איינגעפירט געווארן די אינסטיטוציע פון עונג שבת. מען פארזאמלט זיך בציבור און מען זינגט זמירות, מען האלט פארלעזונגען; דער ,עונג שבת׳ איז אויך איבערגעטראגן געווארן אין טייל אנדערע לענדער. טייל עקסטרעמע רעפארם־ראבינערס האבן איבערגעטראגן דעם שבת אויף זונטיק. עס זענען פאראן טייל קריסטלעכע סעקטעס וואס היטן אפ שבת. — ספרים און ביכער וועגן שבת זענען פאראן זייער פיל, עס זענען אויך פאראן פיל ליטעראַרישע דערציילונגען און דיכטונגען וועגן שבת (באַרימט איז היינעס ,,די פרינצעסין שבת״) און די שבת־באַשרייבונגען ביי מענדעלע מוכר ספרים, פרץ, שלום עליכם, אש און אנדערע, געבן שילדערונגען פון שבת־לעבן און שבת־שטימונגען. אין תל־אביב איז דערשינען א זאמלונג ,ספר השבת״ (רעדאגירט פון דר. יעקב נאכט) אין וועלכן עס זענען געזאמלט מנהגים ,,זמירות״, ,,ליכט בענטשן״, ,,לכה דודי״, ,,מלוה מלכה״, ,,סמבטיון״, ,,עירוב״״, ,,קידוש״, ,,קריאת התורה״, ,,שלש סעודות״.

שבת עס זענען פאראן ספעציעלע שבתים אין יאר וועלכע טראגן באזונדערע נעמען. — 1) ,,שבת בראשית״, דאס איז דער ערשטער שבת נאך שמחת תורה ווען מען לייענט די סדרה פון בראשית. אין טייל לענדער זאגט מען דעמאלט באזונדערע פיוטים און מען מאכט א שמחה ווי אין שמחת תורה. —2) ,,שבת הגדול״, דער שבת פאר פסח. מען מאכט דעמאלט א קוגל פון מצה־מעל, און מען זאגט פארנאכט, אנשטאט ,,ברכי נפשי״, די הגדה פון ,,עבדים היינו״ ביז ,,לכפר על כל עוונותינו״. די רבנים פלעגן האלטן דרשות דעם שבת. מען זאגט ביים דאווענען פיוטים און מען לייענט א ספעציעלע הפטרה. וועגן נאמען ,,הגדול״ זענען פאראן פיל טעמים, פון וועלכע איין טעם איז ווייל אין דער הפטרה ווערט געזאגט וועגן ,,יום ה׳ הגדול והנורא״. די טעמים ווערן געבראכט

אין „אבודרהם" און אנדערע ספרים. — 3) „שבת חזון", דער שבת פאר תשעה באב, וועלכער איז שטענדיק דער שבת פון סדרה דברים און מען לייענט די הפטרה „חזון ישעיהו". דער שבת איז א טרויער־טאג, מען טוט ניט אן קיין שבתדיקע מלבושים און „לכה דודי" ווערט געזאגט מיט דער טרויער־מעלאדיע פון „אלי ציון". — 4) „שבת חנוכה", דער שבת פון חנוכה; אין טייל קהילות זאגט מען באזונדערע פיוטים, און פון רבי אברהם אבן עזרא איז פאראן א זמר צום דאזיקן שבת. — 5) „שבת מברכים", דער שבת ווען מען בענטשט ראש חודש. — 6) „שבת נחמו", דער שבת נאך תשעה באב, שטענדיק ווען מען לייענט די סדרה „ואתחנן" און מען זאגט די הפטרה „נחמו, נחמו עמי" (טרייסט, טרייסט, מיין פאלק), און דער שבת איז דער אויסדרוק פון טרייסט נאך די טרויער־טעג. מייסטנס אויפרופנס פון חתנים פלעגן פארקומען שבת נחמו. — 7) „שבת שובה", דער שבת צווישן ראש השנה און יום כיפור, פון עשרת ימי התשובה; מען לייענט די הפטרה פון „שובה ישראל". די רבנים פלעגן האלטן דרשות דעם שבת. — 8) „שבת שירה", דער שבת אין ווינטער, אין חודש שבט, ווען מען לייענט די סדרה בשלח, וואו עס איז פאראן די שירה „אז ישיר". עס איז געווען א מנהג צו ווארפן דעם דאזיקן שבת קאשע פאר פייגעלעך.

שבת, מסכתא מסכתא אין סדר מועד, האט 24 פרקים משניות און גמרא בבלי און ירושלמי; תוספתא נאר 18 פרקים; באהאנדלט די דינים וועגן שבת.

שבתי כהן (ש"ך) געבוירן אין ווילנע 1621 — געשטארבן אין האלעשוי אין מערן א' אדר ראשון תכ"ב, 1662), רב און פוסק, באקאנט אלס דער „ש"ך"; געווען דיין אין ווילנע, און איז אין דער צייט פון די מלחמות צווישן פוילן און כעמלניצקי אנטלאפן פון דארט אין יאר 1655 און איז געווארן רב אין דרעזניץ און העלישוי. זיין פירוש און באמערקונגען „שפתי כהן" (ש"ך) אויף די חלקים יורה דעה און חושן משפט פון שולחן ערוך זענען אנגענומען צווישן אלע רבנים. ער האט אויך באשריבן די גזירת ת"ח פון כמעלניצקי אין „מגילת עפה"; ער האט אויך מחבר געווען שאלות ותשובות „גבורות אנשים" און אנדערע ספרים ווי אויך סליחות כ' סיון צו גזרת ת"ח. ער איז געווען באפריינדעט מיטן קריסטלעכן געלערנטן מאגיסטער, וואלענטין ווידריך, מיט וועמען ער האט זיך איבערגעשריבן בריוו אין העברעאיש. — וועגן ש"כם איבערלעבונגען אין גזרת ת"ח איז פאראן די פאפאלערע דערציילונג פון דר. לעמאן איבערזעצט אין יידיש „דעם קעניגס אוידעם".

שבתי צבי (1926 אין סמירנא, אין טערקיי — 1675, יום כיפור, תל"ו, אין דולצינעא, אין אלבאניע); בארימטסטער פאלשער משיח, שעפער פון א גרויסער באוועגונג, וועלכער האט אויפגעטרייסלט דאס יידנטום און האט געהאט א גרויסע השפעה אויך א לאנגע צייט שפעטער, גרינדער פון דער רעליגיעזער סעקטע שבתי־צביניקעס, פון וועלכער שפורן זענען פאראן נאך ביז היינטיקן טאג אין סאלאניקי, קאנסטאנטינאפאל און טייל אנדערע שטעט, אין דער „דענמעכ"־סעקטע. — וועגן דער יוגנט פון שבתי־צבי און זיינע שפעטערע טעטיקייטן זענען פארשפרייט געווען פארשידענע לעגענדעס, סיי פון זיינע אנהענגער און סיי פון זיינע קעגנער. שבתי־צבים פאטער, מרדכי צבי, איז געווען א האנדלס־אגענט

אין סמירנע פאר אן ענגלישער פירמע און איז, ווייזט אויס, געווען א פארמעגלעכער מאן. ער האט דעריבער געהאט די מעגלעכקייט צו געבן זיין זון שבתי צבי א גוטע דערציאונג, ביי גוטע מלמדים, און אזוי ווי שבתי צבי האט געהאט אומגעוויינלעכע פייאיקייטן האט ער שוין אלס אינגל ארויסגעוויזן גרויס לומדות. מען דערציילט, אז ער איז אויך געווען זייער א שיינער, הגם פון דעם בילד, וואס מיר האבן, זעט מען עס נישט. ער האט פארמאגט אן אימפאנירנדע און היפנאטיזירנדע קראפט, ער האט געקאנט באצויבערן מענטשן. ווייזט אויס, אז ער איז שוין אין דער יוגנט געווען א פאנטאזיאר און האט זיך ארומגעטראגן מיט גרויסע אידייען, און אזוי ווי דעמאלט זענען געווען, ניט נאר צווישן יידן, נאר אויך צווישן קריסטן, באזונדערס צווישן ענגלענדער, מיט וועלכע זיין פאטער האט זיך געקענט, פארשפרייט מיינונגען און גלויבונגען, אז אט־אט קומט דער יידישער משיח, האט שבתי צבי זיך ארומגעטראגן מיטן געדאנק אז ער וועט זיין דער משיח. ער האט גענומען לערנען קבלה, גלויבנדיק, אז מיט דער הילף פון הייליקע שמות וועט ער קאנען ברענגען די גאולה. אפט פלעגט ער אויך האבן התבודדות, ביים ים, אדער ביי זיך אין צימער; אפט פלעגט ער צונויפזאמלען זיינע חברים און פלעגט פאר זיי דערציילן זיינע געהיימע זאכן, צווישן אנדערע, האט ער אין זייער קעגנווארט ארויסגעזאגט דעם שם „הויה" בפירוש, ווי ער שטייט געשריבן, א זאך, וואס איז דערלויבט געווען נאר אין בית המקדש. זיין פאטער האט אים חתונה געמאכט צו 18 יאר מיט דער טאכטער פון א רייכן מאן אין סמירנע, נאר שבתי צבי האט זיך צו איר ניט צוגערירט און נאך א קורצער צייט האט ער זי געגט. ענד־

לעד האט ער אין א געוויסן טאג דערקלערט פאר זיינע חברים־תלמידים, אז ער איז משיח. ווען דאס איז פארגעקומען, איז נישט באקאנט. מען גלויבט אז דאס איז געווען נאכן יאר 1648 (ת"ח), אונטער דעם איינפלוס פון די טרויעריקע ידיעות פון פוילן און אוקראינע וועגן די שרעקלעכע שחיטות, אויף יידן, ווען די משיח־שטימונג איז געווארן ביי יידן גאר שטארק און מען אט געזען אין די אלע צרות די חבלי משיח, די ליידן, וואס דארפן קומען פאר משיחן. אין סמירנע האבן טייל רבנים און בעלי בתים געהאלטן מיט שבתי צבי, אבער אנדערע זענען געווען שטארק דערשראקן, מורא האבנדיק, אז די טערקישע רעגירונג וועט זיך דערוויסן דערפון. מען האט דעריבער שבתי צבי געלייגט אין חרם און אים גענומען רודפן, אזוי אז שבתי צבי איז פון דארט אנטלאפן. — פון דעמאלט אן הויבן זיך אן די וואנדערונגען פון שבתי צבי אלס משיח; אין דער צייט פון די וואנדערונגען האט ער כסדר באקומען נייע אנהענגער, גלויביקע אין אים אלס משיח, און ער האט אזוי ארום אנגעצונדן די האפענונג פון נאענטער גאולה אין די הערצער פון הונדערטער טויזנטער יידן. ער האט באזוכט די גרעסטע יידישע קהילות אין טערקיי; ווידער געקומען קיין סמירנע, נאכער אין ירושלים, דערנאך אין קאהיר אין עגיפטן און דערנאך ווידער אין ירושלים. אויפן וועג האט ער זיך דערווארבן גאר שארפע אנהענגער, נתן פון עזה (העזתי), וועלכער איז געווארן זיין נביא און האט נביאות געזאגט וועגן זיין משיח־מיסיע; אברהם היכיני, א גרויסער מקובל, שמואל פרימי, א גרויסער למדן, וועלכער איז געווארן שבתי צבים סעקרעטאר (סופר); דעם גרויסן גביר און טערקישן שר אין קאהיר רפאל טשעלעבי (פינאנ־

דירעקטאָר), וועלכער האָט באַזאָרגט שבתי צבי ירום הודו. אויך פיל רבנים האָט שבתי צבי חתונה געהאַט מיט אַ מיידל שרה, אַ יתומה פון אוקראַינע, וועמענס עלטערן זענען אומגעקומען אין גזרת ת"ח, און וועגן וועמען מען האָט דערציילט לעגענדעס, גוטע און שלעכטע. דער רום פון שבתי צבי איז כסדר געוואַקסן; אומעטום האָט מען אים אויפגענומען מיט קעניגלעכן כבוד. פיל יונגעלייט און מיידלעך זענען געוואָרן נביאים און נביאות און געהאַלטן פייערדיקע דרשות און נבואות וועגן מלך המשיח שבתי צבי ירום הודו. אויך פיל רבנים האָבן אָנגעהויבן אין אים גלויבן, צווישן זיי דער רב פון סמירנע רבי חיים בנבנשתי, מחבר פון „כנסת הגדולה" און אַנדערע. די בשורה וועגן משיח האָט זיך שנעל פאַרשפּרייט אין נאָענטע און ווייטע קהילות, אַזש ביז פּוילן, דייטשלאַנד, איטאַליע, אַפריקע (אַלזשיר און טונים). שמואל פּרימי האָט פאַנאַנדערגעשיקט בריוו, אַז תשעה באב ווערט פאַרוואַנדלט פון אַ תענית אין אַ יום־טוב, ווייל דעמאָלט איז געבוירן געוואָרן שבתי צבי ירום הודו. אויך פיל רבנים האָט מען דעם באַפעל ווירקלעך געפאָלגט, און מען האָט אין תשעה באב געגעסן בציבור, געדאַוונט ווי אין יום־טוב, געלייענט די הפטרה „כה אמר ה' מצא חן במדבר". אומעטום האָט מען געמאַכט „הנותן תשועה" פאַר דעם מלך המשיח שבתי צבי, און אויב עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן געפּרוּווט אַרויסטרעטן קעגן, האָט מען זיי געדראָט מיט טויט, אַלס „מורדים במלכות". אַזוי איז געווען אין ענדע יאָר תכ"ה און אָנהויב תכ"ו. די שמחה איז אומעטום געווען זייער גרויס. — ענדלעך האָט שבתי צבי, וועלכער האָט אַליין אָנגעהויבן אַלץ מער גלויבן אין זיך אַלס משיח, בפרט אַז אברהם היכיני האָט אים געוויזן אַ כתב יד אויף פּאַרמעט, וואָס ער האָט געפונען אין אַ הייל, אין וועלכן עס ווערט בפירוש דערמאָנט, אַז שבתי צבי וועט ברענגען די גאולה, באַשלאָסן צו פאָרן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל צום סולטאַן און אים אַראָפּזעצן פון טראָן מיט דער הילף פון שמות פון קבלה, און איבערנעמען די מלוכה איבער דער וועלט און פירן אַלע יידן קיין ארץ־ישראל. עס איז ביז איצט נישט אויפגעקלערט, ווי אַזוי שבתי צבי און זיינע תלמידים און חברים האָבן איבערהויפּט געקאָנט גלויבן אַזאַ זאַך, בפרט ווען מען נעמט אין באַטראַכט, אַז צווישן זיי זענען געווען פּראַקטישע וועלט־מענטשן, גאַנץ קלוגע קעפּ. אין פעברואַר 1666 איז שבתי צבי מיט אַ טייל זיינע תלמידים אָנגעקומען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דער סולטאַן איז דעמאָלט ניט געווען אין שטאָט. דער גרויס־וויזיר האָט באַפוילן, אַז מען זאָל דעם יידישן משיח אַרעסטירן. מען האָט אים גלייך אַרעסטירט, אָבער אָנשטאָט אים צו האַלטן כסדר אין אַ געוויינלעכן געפענגעניש, האָבן די טערקישע באַמטע גענומען שוחד און אים אַריינגעזעצט אין דער פעסטונג אַבידאָס ביי די דאַרדאַנעלן, און די שבתי־צבי־אָנהענגער האָבן די פעסטונג אַ נאָמען געגעבן „מגדל עוז". דאָ האָט שבתי צבי געהאַט געוויסע פרייהייט, מען האָט צו אים אַריינגעלאָזט זיינע חסידים, און דאָ האָט שבתי צבי ווייטער פאַרגעזעצט זיין מיסיע אַלס יידישער מלך און משיח. ערב פסח האָט ער דאָרט מקריב געווען דעם קרבן פסח. ער האָט פון דאָרט געשיקט בריוו צו די קהילות מיט מאַניפעסטן. ער האָט באַפוילן אויך אָפּצושאַפן דעם תענית שבעה עשר בתמוז. עס זענען געקומען צו אים פון אומעטום יידישע דעלעגאַציעס, וועלכע האָבן

זיך פאר אים געבוקט. אין די ווייטערע קהילות האבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז שבתי צבי האט אראפגעזעצט דעם סולטאן פון טראן און אז דער סולטאן גייט אים נאך ווי א הונט. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז דער אלטער גאון פון פוילן רבי דוד הלוי, מחבר פון ט״ז, האט געשיקט צו אים אלס דעלעגאציע זיין זון און זיין איידעם, און שבתי צבי האט אים אפגעענטפערט א בריוו. אויך פון האמבורג און אמסטערדאם זענען אנגעקומען אונטערטעניקייט־בריוו, אויף וועלכע עס זענען געווען אונטערגעשריבן אפילו פיל געלערנטע יידן (רבי בנימין מוספיא און אנדערע). די בארימטע יידישע מעמוארן־שרייבערין גליקעל פון האמעלן שרייבט אין אירע „זכרונות״, ווי א סך יידן אין דייטשלאנד (צווישן זיי אויך איר שווער) האבן אלץ פארקויפט און געפארן צו די פארט־שטעט כדי צו זיין די ערשטע צו פארן קיין ירושלים. עס זענען, אמת, געווען אויך אזעלכע יידן, וועלכע האבן נישט געגלויבט, ווי דער מקובל נחמיה כהן פון פוילן, וועלכער איז געקומען צו שבתי צבי און געהאט מיט אים א געשפרעך און ארויסגייענדיק פון אים האט ער ער דערקלערט, אז ער איז א פאלשער משיח, און ער האט פארמסרט שבתי צבי פאר דער טערקישער רעגירונג. אויך טייל איטאליענישע רבנים זענען קעגן אים ארויסגעטרעטן. אבער זייער צאל איז געווען זייער א קליינע, און די גרויסע מערהייט זענען געווארן „מאמינים״ (אזוי האבן זיך גערופן די שבתי־צבי־אנהענגער). — אבער דעמאלט איז פארגעקומען דער גרויסער איבערברוך. דער סולטאן איז געקומען צוריק קיין קאנסטאנטינאפאל און האט באפוילן צוברענגען פאר זיך שבתי צבי (דעם 16טן סעפטעמבער 1666) און האט אים געגעבן דעם אויסוואל, אדער טויט־שטראף און אויך שטראפן פאר זיינע אנהענגער, אדער זיך שמדן און ווערן א מאכמעדאנער. ביים סולטאן איז דעמאלט געווען א דאקטאר מאיאט זאאדי, א געוועזענער ייד, איצט א מאכמעדאנער, וועלכער האט שבתי צבין צוגערעדט אנצונעמען דעם פארשלאג צו שמדן זיך. שבתי צבי האט אראפגענומען דאס מאכמעדאנישע היטל פון איינעם פון די אנוועזנדע און זיך אנגעטאן און אנגענומען די מאכמעדאנישע רעליגיע, א נאמען געבנדיק זיך מאכמעד (ער פלעגט זיך שפעטער אונטערשרייבן מאמיט, און ער האט עס געטייטשט „מאמת״, דער וואס מאכט די רעליגיע פון איינציקן גאט פאר אמת). דער סולטאן האט אים געגעבן דעם טיטל „עפענדי״ און אים געמאכט פאר זיינם א באאמטן. די ידיעה וועגן שבתי צבים שמד (מיט אים האט זיך אויך געשמדט זיין ווייב שרה) האט ארויסגערופן א שטורם אין אלע יידישע קהילות. פיל מאמינים האבן נישט געוואלט גלויבן, אז עס איז אמת די ידיעה. טייל פון די מאמינים, פעסטשטעלנדיק אז עס איז אמת, האבן זיך אויך געשמדט, אנעמענדיק די מאכמעדאנישע אמונה; אמייסטן האבן עס געטאן די אנהענגער אין סאלאניקי. אנדערע האבן עס אויסגעטייטשט, אז שבתי צבי האט דאס ניט געטאן, נאר א שד האט זיך פארשטעלט אין זיין געשטאלט און דאס געטאן. גאר אנדערע, די גרויסע אידעאלאגן, ווי נתן העזתי, אברהם מיכאל קארדוזו און אנדערע, האבן אויסגעפונען רמזים אין זוהר און אנדערע קבלה ספרים, אז עס איז פאראן אין דעם א גרויסער סוד, ארויסצונעמען די הייליקע פונקען (ניצוצות קדושות) פון דער טומאה. דער גרעסטער טייל יידן אבער האט זיך אפגעקערט פון דער שבתי־צבי־אמונה, וועלכע

האָט אָבער שפּעטער געבליעט נישט נאָר
צווישן די אָפענע געשמדטע אָנהענגער,
וועלכע האָבן געשאַפן די „דענמע"־
סעקטע און זענען געווען כּלפּי חוץ מאָב־
מעדאַנער און צווישן זיך געהאַלטן פון
שבתי צבי, נאָר אויך צווישן פיל ייִדן,
רבנים, מקובלים. אויך נאָכדעם ווי
שבתי איז געשטאָרבן (30טן סעפּטעמבער
1675, יום כּפּור תל"ו) אין דולצינעא,
אין אַלבאַניע (דאָרט איז זיין קבר),
האָבן פיל ייִדן אין געהיים געהאַלטן, אַז
ער לעבט ווייטער און אַז ער איז משיח
און, אַז ער איז אַוועק צו די עשרת השב־
טים און בני משה אויף יענער זייט פון
טייך סמבטיון און אַז ער וועט צוריק־
קומען ברענגען די גאולה. — די שבתי־
צבי־אמונה האָט אָנגענומען שפּעטער
מער דעם כאַראַקטער פון אַ באַזונדער
רעליגיע, אַ געהיימע, פאַרבאָרגענע, פאַר־
מישט מיט מיסטיציזם און לעגענדע, ווי
פון אַ משיח־באַוועגונג. פון איין זייט
זענען געווען די דענמעס, די אָפענע מאָב־
מעדאַנער און באַהאַלטענע שבתי־צבי־
אָנהענגער. פון דער אַנדערער זייט זע־
נען געווען ייִדישע מקובלים, וועלכע
האָבן ווייטער געוועבט די לעגענדע פון
שבתי צבי, געשריבן געהיימע קמיעות
מיט זיין נאָמען, כּתבים מיט רמזים וועגן
זיין משיח־מיסיע, און טיילמאָל, זענען
אויפגעקומען צווישן זיי אַזעלכע, וואָס
האָבן זיך דערקלערט אַלס די משיח־
פאַרטרעטער פון שבתי צבי. דער
שטורמדיקסטער צווישן זיי איז געווען
יעקב פראַנק (זע „פראַנק"). אין די
קרייזן פון די ייִדישע קהילות זענען דורכ־
דעם אויסגעבראָכן שאַרפע מחלוקות.
מען האָט די געהיימע שבתי־צבי־אָנהענ־
גער שאַרף גערודפט. טיילמאָל האָט מען
דערוועקט דעם חשד אויך קעגן אָנגע־
זעענע גאונים און רבנים, אַז זיי זענען
געהיימע מאמינים, צווישן אַנדערע אויך
קעגן רבי יונתן אייבעשיץ (זע „אייבע־
שיץ"). גאָר שטאַרק איז געווען די מח־
לוקה צווישן נחמיה חיון („חיון") און
רבי צבי אַשכּנזי. דער אמת איז, אַז
אין די כּתבים און ספרים פון טייל מקו־
בלים זענען ווירקלעך געפונען געוואָרן
רמזים אויף שבתי צבי, וואָס ווייזט, אַז
די דאָזיקע מחברים זענען געווען גע
היימע מאמינים. פאַראַן אַ מיינונג, אַז
די שבתי־צבי־באַוועגונג, וועלכע איז גע־
ווען פאַרשפּרייט אויך אין דרום־דייטש־
לאַנד און אין בעמען (פּראַג), האָט פיל
מיטגעווירקט צו דער פאַרשפּרייטונג פון
השכלה און רעפאָרם. אין ייִדישע קרייזן
איז יעדער שפּור פון דער שבתי־צבי
אמונה פאַרשווינדן געוואָרן לערך דעם
אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט. אָבער
שפּורן זענען געבליבן אין דער „דענ־
מעס"־סעקטע ווי אַ געוויסע צייט אויך
צווישן די פראַנקיסטן. — די ליטעראַ־
טור וועגן דער שבתי־צבי־באַוועגונג איז
אַ זייער גרויסע. גרעץ אין זיין ייִדישער
געשיכטע (אין העברעאישער איבערזע־
צונג „דברי ימי ישראל" פון שפ"ר חלק
ח' צום סוף אין די נאָטן) ברענגט אַ
רייכע ביבליאָגראַפיע, וועלכע איז אָבער
אויך ניט פולקאָם. די ערשטע ברייטע־
טערע קוואַלן זענען דער „קיצור ציצית
נובל צבי" פון רבי יעקב ששפּורטש און
דער „תורת הקנאות" פון רבי יעקב עמ־
דין, וועלכער ברענגט פאַרשידענע נוסח־
אות וועגן דער באַוועגונג, צווישן זיי
אויך פונם מאמין דעם מקובל און משולח
רבי אברהם קונקי; פון די מאָדערנע זע־
נען ווייכטיק דוד כּהנאס „תולדות המ־
קובלים והשבתאים" (כאָטש זייער טענ־
דענציעז), „עניני שבתי צבי" פון פריי־
מאַן (זאַמלונג פון כּתבי יד), ווי אויך די
פאַרשידענע אַרבעטן פון ג. שלום אין די
אויסגאַבן פון „תרביץ" און אַנדערע.
ביז איצט איז נאָכניט צונויפגעזאַמלט

געווארן דאס גאנצע אפילו געדרוקטע מאטעריאל, וואס איז פאנאנדערגעווארפן איבער פארשידענע וויסנשאפטלעכע זשורנאלן (ברעסלויער „מאנאטס־שריפט", „דזשואיש קווארטערלי", „רעווי", רשומות כרך ו' און אנדערע). — זע אויך די זכווערטער פון די איינצלנע פערזענלעכקייטן וואס האבן געהאט א שייכות צו דער באוועגונג, ווי „חיון", „נתן העזתי", „פראנק" און אנדערע. — וועגן דער באוועגונג זענען אויך געשריבן געווארן דערציילונגען, דראמעס פון זשולאווסקי, וואסערמאן, זאנגוויל, אין העברעאיש אויך פון ביסטריצקי.

שדי איינער פון די נעמען פון גאט אין תנ"ך; אין חומש שמות ו' ווערט געזאגט אז מיטן נאמען שדי האט גאט זיך באוויזן צו אברהם, יצחק און יעקב. עס איז נישט קלאר די באדייטונג פון דאזיקן ווארט. דער מדרש טייטשט „שאמר לעולמו די", אז ביים באשאפן די וועלט האט גאט געזאגט צו דער וועלט: „גענוג".

שד, שדים דאס ווארט שד איז לשון רבים „שדים" אלס באצייכענונג פאר אפגעטער איז פאראן אין תנ"ך „דברים ל"ב „יזבחו לשדים לא אלוה", תהלים ק"ו „ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לשדים"). טייל מפרשים (גמרא גטין ס"ח) דענקען, אז אויך דער אויסדרוק אין קהלת ב' „שדה ושדות" זאל מיינען „שדים", הגם דאס ווארט איז ניט קלאר. אין דער גמרא און מדרש און שפעטערע ספרים ווי אויך אין דער יידישער פאלקס־שפראך ווערט מיט שדים באצייכנט „נישט־ריינע רוחות", גייסטיקע וועזנס, וואס ווילן שאדן ברענגען די מענטשן. זיי האבן געהאט אין דער גמרא פארשידענע נעמען: מזיקין, מלאכי חבלה, רוחות רעות, רוחין, שידא ושידין, שעירים (אויך אין תנ"ך). די גמרא אין חגיגה ט"ז זאגט, אז די שדים זענען אין 3 זאכן ווי מלאכים, נעמלעך, זיי האבן פליגל, פליען פון איין עק וועלט צום צווייטן עק וועלט און הערן וואס וועט זיין אין דער צוקונפט, — און אין 3 זאכן זענען זיי ווי מענטשן, זיי עסן און טרינקען, ווערן געבוירן ווי מענטשן און שטארבן ווי מענטשן. אין דער גמרא זענען פאראן פיל ווערטער וועגן שדים. די שפעטערדיקע יידישע חכמים פון מיטלאלטער זענען געווען צעטיילט אין דעם גלויבן אין שדים. דער רמב"ם האט אין דער עקזיסטענץ פון שדים ניט געגלויבט. אנדערע חכמים האבן יא געגלויבט. אין די פאלקס־גלויבונגען איז די אמונה אין שדים זייער איינגעווארצלט, און שוין זינט די עלטערע צייטן איז פאראן דער גלויבן וועגן שדים, וואס האבן חתונה געהאט מיט מענטשן און געהאט מיט זיי קינדער (טייל פון די דאזיקע ספורים זענען פאראן אין ספר „קב הישר" און טייל אפילו אין אלטע ספורים פון דער צייט פון די גאונים). — וועגן דעם קעניג פון די שדים זע זכווארט „אשמדאי"; זע אויך „אבערגלויבן", „רוח".

שדכן דער הייראט־פארמיטלער. ביי יידן איז געווען איינגעפירט, אז שידוכים זענען געשלאסן געווארן מיט דער הילף פון שדכנים, וועלכע פלעגן באקומען דערפאר א געוויסן פראצענט פון נדן. דאס ווארט „שדוכי", „משדכין" איז שוין פאראן אין תוספתא און גמרא (תוספתא שבת י"ז, קדושין י"ב). דאס ווארט שדכן טרעפן מיר אין די ספרים פון מיטלאלטער, אין וועלכע עס ווערן געבראכט די מנהגים וועגן שדכנות־געלט („אור זרוע" פון רבי יצחק ווינא, „מרדכי" סוף בבא קמא און אנדערע). אין

דער יידישער ליטעראַטור און טעאַטער־פּיעסן ווערן געבראַכט בילדער פון שדכנים(אין מאַפּוס „עיט צבוע״, דיקס „דער שדכן״, שלום עליכמס „מנחם מענדל״ און פאַרשידענע לייכטע יידישע קאָמעדיעס).

שהחינו (וואָס האָט אונדז געלאָזט לעבן), דאָס איז די ברכה, וואָס מען מאַכט ביים אָנקומען פון א יום־טוב, ביים טאָן א זעלטענע מצוה, ווען מען עסט א נייע פרוכט, וכדומה דערפרייענדע געשעענישן, וואָס טרעפן זיך ניט אָפט. די דינים פון שהחינו ווערן געבראַכט אין דער משנה ברכות לעצטן פּרק „הרואה״, ווי אויך אין רמב״ם משנה תורה הלכות ברכות פּרק י׳ און שולחן ערוך אורח חיים רכ״ה). די ברכה האָט געהאַט פאַרשידענע נוסחאות. דער היינטיקער נוסח איז „ברוך אתה ה׳ אלהינו מלך העולם שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה״.

שהכול די ברכה צו גאָט „שהכול נהיה בדברו״ (וואָס אַלץ איז געשען דורך זיין וואָרט), וואָס מען מאַכט ביים טרינקען וואַסער און אַנדערע געטראַנקען אַחוץ וויין. אין דעם יידישן פאָלקס־ווערטל ווערט מיטן וואָרט „מאַכן א שהכול״ אויך באַצייכנט טרינקען בראַנפן.

שובבים ת״ת די ראשי תבות פון די נעמען פון די ווינטער־סדרות פון חומש „שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפּטים, תרומה, תצוה״. גאָר פרומע יידן פלעגן זיך נוהג זיין צו פאַסטן מאָנטיק און דאָנערשטיק פון די דאָזיקע סדרות; טייל פלעגן פאַסטן נאָר אין אַן עיבור־יאָר; אַנדערע פלעגן פאַסטן נאָר „שובבים״ און ניט „ת״ת״. רבי ישעיה הורוויץ אין של״ה (תורה שבכתב, ספר שמות) ברענגט פאַרשידענע טעמים פאַר די דאָזיקע תעניתים, ווי אַז איז די ראשי תבות איז פאַראַן דער אויסדרוק פון תשובה און תפילה, און אויך אַנדערע טעמים. פאַראַן באַזונדערע סליחות צו די דאָזיקע תעניתים.

שול זע „בית המדרש״.

שול־פירן אין יידיש ווערט מיטן וואָרט „שול־פירן״ אָנגערופן דער שבת, ווען איינער וואָס האָט געבוירן א טאָכטער, גיט א נאָמען דעם קינד ביים אויפגערופן ווערן צו דער ספר־תורה און מען מאַכט דעם שבת א קידוש פאַר די געסט. מען רופט אויך אָן שול־פירן דאָס פירן די כלה אין שול אריין דעם שבת פון די שבע ברכות.

שוואַרץ — 1) י. י. שוואַרץ (געבוירן אין רוסלאַנד), איצט אין אַמעריקע, דיכטער אין יידיש; איבערזעצער און איבערדיכטער פון העברעאישן ליד פון די משוררי ספרד (רבי שלמה אבן גבירול, רבי משה אבן עזרא, רבי יהודה הלוי). פרטים אין רייזנס לעקסיקאָן״. — יוסף (1804 אין בייערן—1865 אין ירושלים), באַרימטער פאָרשער פון ארץ־ישראל, מחבר פון „דברי יהוסף״ אין 4 חלקים, פון וועלכע דאָס באַרימטסטע איז דער „תבואות הארץ״ וועגן ארץ־ישראל־געאָגראַפיע (איבערזעצט אין דייטש און ענגליש).

שוויגן שוין אין תנ״ך זענען פאַראַן לויב־ווערטער וועגן שוויגן: „גם אויל מחריש חכם יחשב״, ווען א נאַר שוויגט ווערט ער פאַררעכנט פאַר א קלוגן (משלי י״ז). אין תלמוד ווערט שוויגן פאַררעכנט אַלס א זייער גוטע מידה און רבי עקיבא זאָגט, „סייג לחכמה שתיקה״ (אבות ג׳). אין די שפּעטערע צייטן זענען געווען גאָר פרומע יידן, וועלכע האָבן באַטראַכט אַלס אַן עבירה יעדעס איבעריקע וואָרט, און אין די חסידישע

הויפן פון רביים פלעגן זיין ,יושבים'', שטענדיקע זיצערס ביים רבין, וועלכע מען האט גערופן די ,שותקים'', שוויי־גערס, ווייל זיי האבן איבערהויפט געגנר־מען אויף זיך ניט צו רעדן קיין ווארט.

שווייץ לאנד אין מיטל־אייראפע, פע־דעראציע פון עטלעכע פראווינצן; אויף איבער 4 מיליאן איינוואוינער זענען פא־ראן לערך 25 טויזנט יידן, אמייסטן אין ציריך, באזל, בערן; דער יידישער ישוב שטאמט פון פריען מיטלאלטער; אין אל־געמיין האבן יידן אין דער שווייץ גלייכ־בארעכטיקונג, נאר די יידישע שחיטה איז פארבאטן; אין דער שווייץ פלעגן קומען שטודירן (אין די יארן פאר דער וועלט־מלחמה 1914) סטודענטן פון רוס־לאנד, וואו העכערע שטודיום איז פאר יידישער יוגנט געווען באגרענעצט; אין דער שווייץ, אין באזל, איז פארגעקומען דער ערשטער ציוניסטישער קאנגרעס, און שפעטער אויך אנדערע ציוניסטישע קאנגרעסן.

שוועדן לאנד אין צפון־אייראפע, סקאנדינאווישן האלב־אינזל, הויפט־שטאט שטאקהאלם; לערך 6 מיליאן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 10 טויזנט יידן, מייסטנס אין שטאקהאלם, דער יידישער ישוב איז לערך יונג, פון 18טן יארהונדערט.

שוחד אין דער יידישער רעליגיע איז דער פארבאט זייער שטרענג פאר א דיין צו נעמען שוחד (חומש שמות כ''ג, ,,ושחד לא תקח''); אין פארשידענע ספ־רים פון תנ''ך ווערט שוחד באטראכט אלס איינער פון די גרעסטע פארברעכנס און די נביאים, פאדערנדיק גערעכטי־קייט, טרעטן שארף ארויס קעגן שוחד (מיכה ג., ישעיה א' און אנדערע ערטער). אין דער גמרא כתובות ק''ה ווערט גע־זאגט, אז שוחד מיינט מען ניט נאר געלט־געבן נאר אפילו יעדע מינדסטע טובה וואס דער דיין באקומט.

שוחט זע ,,שחיטה''.

שולחן ערוך (אנגעגרייטער טיש), נאמען פון ספר, זאמלונג פון הלכות און דינים, וואס איז געווארן דער אויטארי־טעט אין יידישן רעליגיעזן לעבן און לויט דעם דאזיקן ספר פסקענען די רבנים אלע רעליגיעזע שאלות. דער מחבר פון ספר איז געווען רבי יוסף קארו (זע זוכווארט ,,קארו, יוסף''). דאס ספר באשטייט פון 4 חלקים: 1) ,אורח חיים'', בא־האנדלט אלע דינים און הלכות פון דא־ווענען, ציצית, תפילין, ברכות, שבת, ימים טובים, תעניתים; 2) ,יורה דעה'', באהאנדלט די דינים פון שחיטה, טרפות, זאלצן פלייש, בשר בחלב, נידה, אבלות און א ריי אנדערע הלכות; 3) ,,אבן העזר'', דינים און הלכות פון קידושין, גטין, און אנדערע יורידישע פראגן צווישן מאן און פרוי; 4) ,חושן משפט'', דינים און הלכות פון געלט־תביעות, עדות, דיינים וכדומה. צום שולחן ערוך זענען צוגעגעבן געווארן ,,באמערקונגען'', ,,הג־הות'' פון רבי משה איסערלים, רמ''א (זע ,,איסערלים, משה''), וועלכער האט אין זיי אנגעוויזן אויף די מנהגים אין די מזרח־ און מיטל־אייראפעאישע לענדער (אשכנז ופולין). אויף דעם ,,שולחן ערוך'' זענען געשריבן געווארן פיל פירו־שים, פון וועלכע די וויכטיקסטע זענען דער ,,טורי זהב'', (ט''ז) פון רבי דוד הלוי, ,,שפתי כהן (ש''ך), פון רבי שבתי כהן, ,,מגן אברהם'' (אויף אורח חיים) פון רבי אברהם אבא גאמבינער, ,,פרי מגדים'' פון רבי יוסף תאומים און אנ־דערע פירושים. פון ,שלחן ערוך'' זע־נען געמאכט געווארן קיצורים, פון וועל־כע אמפאפולערסטן זענען ,,חיי אדם'' (אורח חיים), ,,חכמת אדם'' (יורה דעה),

„קיצור שולחן ערוך". דער שולחן ערוך איז צום ערשטן מאָל געדרוקט געוואָרן אין ארץ־ישראל אין כפר ביריא אין גליל עליון, אין יאָר 1555 (שט"ו) און נאָכער איז ער געדרוקט געוואָרן פיל מאָל. — פּראָפעסאָר חיים טשערנאָוויץ (רב צעיר) האָט פאַרעפנטלעכט אין „השלח" (בענדער 4, 5, 6 און 9) אָפּ־האַנדלונגען וועגן דער אַנטשטייאונג פון שולחן ערוך; זע אויך האַראַדעצקי, „לקו־רות הרבנות".

שולמית דער נאָמען פון דער העלדין אין ספר שיר השירים, וועלכע זינגט די שירים צו שלמה און צו וועמען עס ווערן געזונגען שירים („שובי, שובי השול־מית", ז'). — דער נאָמען שולמית האָט געדינט פאַר העלדינס פון מאָדערנע פּאָעמעס און דראַמעס (גאָלדפאַדנס אָפּע־רעטע „שולמית" און אַנדערע).

שולמאַן, קלמן (1819 — 1899), העברעאישער שריפטשטעלער און השכ־לה־פאַרשפּרייטער אין ווילנע; איבער־זעצט אין העברעאיש ווערק פון פלאַ־וויוס, באַאַרבעט אַ וועלט־געשיכטע („דברי ימי עולם"), ראָמאַנען („מסתרי פּאַריז" און אַנדערע), ווי אויך ארץ־ישר־אל־באַשרייבונגען („הליכות קדם", „שבילי ארץ הקודש") און אַנדערע ווערק.

שו"ם ראשי תבות פון די נעמען פון די דריי שטעט אין דייטשלאַנד „שפּייער, וואָרמס און מאַינץ", וועלכע זענען אין 13טן יאָרהונדערט געווען דער צענטער פון יידישן לעבן און די תקנות וואָס זע־נען אין די שטעט אָנגענומען געוואָרן היסן „תקנות שו"ם".

שומרון די הויפּטשטאָט פון מלכות ישראל אין דער צייט פון ערשטן בית המקדש, געבויט דורך מלך עמרי (מל־כים א' ט"ז); אין דער צייט פון בית שני איז די שטאָט געווען דער צענטער פון די „שומרונים" (זע „שומרונים"). הורדוס המלך האָט די שטאָט איבערגע־בויט און איר אַ נאָמען געגעבן „סע־באַסטע" (ווערט דערמאָנט אין דער מש־נה ערכין, „אחד המקדיש בפרדסות סבסטי"), נאָכער איז זי ביסלעכווייז חרוב געוואָרן. היינט זענען פאַראַן נאָר חורבות לעבן דעם דאָרף סעבאַסטע אין ארץ־ישראל ניט ווייט פון שכם, מען האָט דאָרט לעצטנס געמאַכט אויסגראָבונגען און געפונען שפּורן פון די אַלטע יידי־שע מלכים־פּאַלאַצן, העברעאישע אויפ־שריפטן אויף שאַרבנס און אַנדערע אַל־טערטימלעכקייטן.

שומרונים נאָמען איצט פון אַ קליי־נער רעליגיעזער גרופּע, וואָס וואוינט אין ארץ־ישראל, כמעט אַלע אין דער שטאָט שכם. די צאָל נפשות איז לערך 180 (פון זיי זענען אין שכם ביי 160); די דאָ־זיקע סעקטע האַלט אַלס הייליק נאָר דעם חומש און דעם ספר יהושע (אין זייער אייגענעם נוסח); דאָקעגן די אַלע אַנ־דערע ספרים פון תנ"ך אַנערקענען זיי נישט. זיי היטן די מצוות פון חומש פּונקט ווי יידן, נאָר מיט געוויסע ניט זייער גרויסע ענדערונגען; אַלס די היי־ליקע שטאָט האַלטן זיי ניט ירושלים, נאָר שכם, און באַזונדערס דעם באַרג גרי־זים, הר־גריזים (אָדער ווי זיי שרייבן דאָס וואָרט צוזאַמען „הרגרזים"), וועל־כער געפינט זיך אין שכם. זיי זענען ביז היינט מקריב יעדן ערב פסח דעם קרבן פסח אויפן באַרג גריזים וואוהין זיי קו־מען מיט זייערע פאַמיליעס און מיט זיי־ער כהן גדול, וועלכער האָט אַ יחוס־מגילה, אַז ער שטאַמט פון אהרן הכהן. זייער שפּראַך איז אַראַביש אָבער לעצ־טנס מישן זיי זיך אויס מיט יידן און

לערנען זיך צו רעדן העברעאיש. זייערע אַלטע ספר תורה איז געשריבן אין העברעאיש אָבער ניט מיט אונדזער שריפט נאָר מיט דעם אַלטן העברעאישן אַלף־בית. און אין נוסח פון חומש זענען פאַראַן ביי זיי קליינע ענדערונגען. וועלכע זענען דער עיקר צו ווייזן, אַז דער באַרג גריזים איז דער הייליקער באַרג, אויף וועלכן עס דאַרף שטיין דאָס בית־המקדש. זיי האָבן אויך טייל אַנדערע ספרים, אַמייסטן כראָנאָלאָגישע פאַרצייכענונגען פון זייער געשיכטע. די שומרונים באַטראַכטן זיך אַלס די אמתע יידן פון חומש, און זיי האַלטן, אַז די אַנדערע יידן האָבן „געפעלשט" דעם חומש און מאַכנדיק ירושלים אַלס דאָס אָרט פון בית המקדש זענען די אַנדערע יידן באַגאַנגען אַ פאַרברעך. זיי גלויבן אויך, אַז עס וועט קומען משיח „השהב", און דעמאָלט וועלן אַלע פעלקער דערזען, אַז די שומרונישע אמונה איז די ריכטיקע. — פון וואַנען די שומרונים שטאַמען אָפּ איז נישט קלאָר. אין ספר מלכים ב' י"ז ווערט דערציילט, אַז נאָכדעם ווי דער מלך אשור האָט פאַרטריבן די עשרת השבטים האָט ער אויף זייער אָרט אין ארץ־ישראל באַזעצט פרעמדע פעלקער, צווישן זיי אַ פאָלק פון כות, געצנדינער, וועלכע האָבן צוליב מורא אָנגענומען אויך געוויסע יידישע רעליגיעזע מנהגים. דאָס זאָלן זיין די שומרונים, זיי האָבן דעריבער געהייסן אין דער משנה און גמרא „כותים". אין דער צייט פון בית שני האָבן זיי געהאַט זייער בית המקדש אויפן באַרג גרזים, און צווישן זיי און יידן זענען געווען אָפטע קאַמפן. שפעטער האָבן אויך זיי דורכגעמאַכט שווערע גזרות און שחיטות, אַזוי אַז די אַמאָליקע גרויסע צאָל שומרונים איז געוואָרן כסדר קלענער. אין דער צייט פון מיטלאַלטער זענען געווען פיל שומרונים־פאַמיליעס אויך אין אַנדערע ערטער אין ארץ־ישראל, ווי אויך אין מצרים און סיריע. אָבער זייער צאָל האָט זיך כסדר פאַרקלענערט, אַזוי, אַז היינט זענען זיי קוים 180 נפשות, די קלענסטע רעליגיעזע סעקטע אויף דער וועלט. לויט דער מיינונג פון טייל פאָרשער זענען די שומרונים מייסטנס איבערגעבליבענע פון די עשרת השבטים, פון מלכות אפרים. און מיט זיי האָבן זיך צונויפגעמישט עלעמענטן פון אַנדערע פעלקער. — די שטעלונג פון די חכמי התלמוד צו די שומרונים (כותים) איז געווען אַ פאַרשידענע. טייל האָבן זיי באַטראַכט אַלס יידן („כותים גרי אמת הן", „כותי כישראל לכל דבר", ירושלמי דמאי א'), און טייל האָבן זיי באַטראַכט אַלס גויים, וועגן דער באַציאונג צווישן יידן און כותים איז פאַראַן אַ באַזונדערע מסכת כותים. — וועגן די שומרונים זענען געשריבן געוואָרן פיל ביכער און אָפּהאַנדלונגען; רפאל קירכהיים אין זיין אויסגאַבע „שבע מסכתות קטנות" האָט צו דער מסכתא כותים צוגעגעבן אַן איינלייטונג „כרמי שומרון", אין וועלכער ער גיט וועגן די שומרונים; לעצטנס האָט י. בן צבי אַרויסגעגעבן זיין „ספר השומרונים" אויפן גרונט פון פערזענלעכע אויספאָרשונגען ביי די שומרונים־פאַמיליעס אין שכם און די פאַרשידענע דאָקומענטן אין כתב־יד און טראַדיציעס.

שונא זע „שנאה".

שופט, שופטים (ריכטער); נאָמען פון די העלדן און אויך פון ספר אין תנ"ך; אין ספר שופטים, ווערט דערציילט, אַז נאָך דעם ווי יהושע בן נון איז געשטאָרבן, און יידן האָבן גענומען ליידן פון אָנפאַלן דורך די שכנים פרעמדע פעלקער, פלעגן אויפשטיין ביי יידן

שופטים, הערשער, וועלכע האָבן געפירט מלחמות קעגן די פעלקער־שונאים און געראַטעוועט די יידן. די דאָזיקע שופטים פלעגן מייסטנס הערשן ניט איבער אַלע יידן, נאָר איבער טייל שבטים, און זייער הערשאַפט איז ניט איבערגעגאַנגען בירושה צו זייערע קינדער. די דאָזיקע עפּאָכע ווערט אין דער יידישער געשיכטע אָנגערופן די „תקופת השופטים", און עס איז שווער גענוי פעסטצושטעלן ווי לאַנג זי האָט זיך געצויגן; אומגעפער האָט זי אַרומגענומען דעם 12טן און 11טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. לויט דעם ספר שופטים זענען ביי יידן געווען 13 שופטים: עתניאל בן קנז, אהוד בן גרא, שמגר בן ענת, ברק בן אבינועם, גדעון בן יואש, אבימלך בן גדעון, תולע בן פואה, יאיר הגלעדי, יפתח הגלעדי, אבצן, אילון, עבדון און שמשון הגבור. עס איז צו באַמערקן, אַז דעם טיטל „שופט" אַלס הערשער האָבן אויך געהאַט די אַלטע פעניציער אין קאַרטאַגע. — דאָס ספר „שופטים" האָט 19 קאַפּיטלעך און דערציילט די סיפּורים וועגן די שופטים און זייערע העלדישע טאַטן. אַנטהאַלט אויך די באַרימטע העלדן־שירה פון דבורה הנביאה. אין ספר זענען אויך פאַראַן דראַמאַטישע ספּורים וועגן קאַמפן צווישן יידישע שבטים זעלבסט (אין דער צייט פון יפתח, נאָכער פלגש בגבעה און דעם קאַמף קעגן שבט בנימין, דער עפּיזאָד פון פסל מיכה) און די איינצלנע העלדן־סיפּורים וועגן שמשון הגבור. לויט דער מיינונג פון דער גמרא (בבא בתרא י"ד) האָט שמואל הנביא געשריבן דעם ספר שופטים.

שופר דאָס בלאָזן שופר איז פאַררעכנט געווען אַלס פייערלעכער מאָמענט אין יידישן לעבן, סיי אַלס צייכן פון מלחמה קעגן שונא, סיי אַלס צייכן פון אַנדערע אומגליקן. סיי אַלס צייכן פון שמחה און יום־טוב. אין יהושע ו' ווערט דערציילט דער סיפּור ווי יידן האָבן איינגענומען יריחו ביי דער שאַלונג פון שופר. אין חומש שמות י"ט ווערט דערציילט, אַז ביים געבן די תורה אויפן באַרג סיני האָט מען געהערט דאָס שופר בלאָזן. וועגן בלאָזן שופר אין ראש השנה און חודש אלול זע „ראש השנה" און „אלול". — עס איז ביי יידן אָנגענומען, אַז אייִדער משיח וועט קומען וועט מען הערן בלאָזן שופר, דאָס הייסט „שופר של משיח" (זע זוכוואָרט „משיח"), און איינס פון די וואונטשן ביי יידן איז צו „דערלעבן צו הערן דעם „שופר של משיח". דאָס שטאַמט פון פסוק ישעיה כ"ז „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול"; דאָס איז אויך אָנגענומען געוואָרן אין דער תפלה שמונה עשרה „תקע בשופר גדול לחרותנו".

שור זע „שאר".

שור הבר (ווילדער אָקס); אין דער משנה אין כלאים ווערט וועגן שור הבר גערעדט ווי וועגן אַ נאַטירלעך באַשעפעניש; אין די יידישע גלויבונגען וועגן די צייטן פון משיח (און לויט טייל פון עולם הבא) איז פאַראַן דער גלויבן וועגן אַ סעודה, וואָס די צדיקים וועלן האָבן און וואָס וועט באַשטיין פון שור הבר, לויתן און יין המשומר. דער רמב"ם אין פירוש המשניות צום לעצטן פרק אין סנהדרין פאַסט אויף די אַלע זאַכן אַלס משל פאַר גייסטיקע פאַרגעניגנס. — אין מדרש ויקרא רבה י"ג ווערט דער שור הבר אָנגערופן „בהמות". אין דעם באַקאַנטן פיוט אקדמות צו שבועות הייסט ער „תור טור רמותא". — זע זוכווערטער „יין המשומר" און „לויתן".

שושנה נאמען פון א ספר אין די „כתובים אחרונים" (זע „כתובים אחרונים"), פון וועלכן עס איז געבליבן נאר דער טעקסט אין גריכיש. דאס ספר איז געשריבן געווארן, ווארשיינלעך אין העברעאיש, דעם 2טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. עס ווערט דארט דערציילט דער סיפור פון דער שיינער פרוי שושנה אין בבל, וועלכע צוויי זקנים האבן אנגערעדט צו זנות, און ווען זי האט זיי ענטזאגט האבן זיי איר באשולדיקט, אז זי האט מזנה געווען מיט א פרעמדן מאן, און די ריכטער האבן איר געזאלט פאראורטיילן צום טויט, אבער דער חכם דניאל האט איר געראטעוועט, אויפווייזנדיק דורך אויספרעגן די צוויי זקנים, אז זיי האבן פאלש עדות געזאגט. — דער סיפור פון שושנה האט געדינט אלס טעמע פאר פיל קונסט־מאלער, רובינס, רעמבראנדט, בעקלין, קאקאשקא און אנדערע.

שחיטה לויט דער יידישער רעליגיע מעג מען עסן דאס פלייש פון א בהמה און עוף נאר ווען די בהמה און עוף זענען פריער געשאכטן געווארן לויט די באשטימטע דינים פון שחיטה. דאס שעכטן קומט פאר מיט א חלף, דאס הייסט א לאנגער מעסער, וועלכער מוז זיין אזוי דין אנגעשטעלט, אז ער זאל נישט האבן קיין פגימה. די בהמה און עוף ווערן געשאכטן דורך איינשניידן טיף אין דעם האלדז, אבער ניט איבערשניידען דעם גאנצן האלדז. די דינים פון שחיטה זענען זייער פארצווייגט, און דעריבער איז איינגעפירט, אז דאס שעכטן קומט פאר נאר דורך א ספעציעל באשטימטער פערזאן, דעם שוחט, וועלכער האט פריער געלערנט די אלע דינים און קען אנשטעלן א חלף און ווייסט אויך דערנאך בודק צו זיין ביי דער בהמה די ריאה, די לונגען, צי זיי זענען געזונט לויט די אנטשפרעכנדע דינים. דעריבער הייסט דער שוחט אויך „שוחט ובודק" (שו"ב). דער שוחט מאכט א ברכה ביים שעכטן. — די דינים פון שחיטה ווערן אין דער תורה ניט דערמאנט, נאר מען לערנט עס אפ פון פארשידענע פסוקים (גמרא חולין כ"ח). די דינים פון שחיטה געפינען זיך אין דער משנה און גמרא חולין, און זיי זענען צונויפגעזאמלט אין שולחן ערוך חלק יורה דעה הלכות שחיטה. — קעגן דער יידישער שחיטה זענען פארגעקומען פיל קאמפן מצד אלע אנטיסעמיטישע באוועגונגען, און עס איז ארויסגערוקט געווארן, צווישן אנדערע, אויך דער מאטיוו פון „צער בעל חיים", אז די בהמה ליידט דורך דער דאזיקער מעטאדע מער ווי דורך אנדערע מעטאדן פון קוילענען. וועגן דער דאזיקער פראגע און בכלל וועגן שחיטה אלס מעטאדע פון קוילענען בהמות און געזונטער מאכן דאס פלייש צום עסן דורך ארויסלאזן דאס בלוט, זענען געשריבן געווארן פיל אפהאנדלונגען. צווישן די פארטיידיקונג־ביכער געפינט זיך די ארבעט פון דר. יצחק דעמבא (אין רוסיש, העברעאיש און אנדערע שפראכן). אין טייל לענדער (שווייץ, פינלאנד, לעצטנס אויך דייטשלאנד און טייל אנדערע לענדער) האט מען די יידישע שחיטה פארבאטן. — די מעטאדע פון יידישער שחיטה איז אנגענומען אויך דורך די מאכמעדאנער. — דער שוחט איז אין יידישן לעבן אין מזרח־אייראפע געווען נאכן רב די אנגעזעענסטע רעליגיעזע פערזאן אין שטאט. דער שוחט האט באדארפן צוערשט באקומען קבלה פון א רב, אז ער קען זיין א שוחט. דער שוחט פלעגט דארפן ווייזן דעם רב פון צייט צו צייט דעם חלף, צי ער קען ריכטיק אים אנשטעלן.

שחרית דאָס דאַוונען אינדערפרי („שחר". אין העברעאיש „פרימאָרגן"). אין שבת און יום־טוב און אַנדערע פייערלעכע טעג טיילט מען אָפּ „שחרית" פון „מוסף" דורך לייענען די ספר־תורה. — זע זוכוואָרט „דאַוונען".

שטיבל נאָמען פון אָרט וואו חסידים דאַווענען. מען האָט עס גערופן „חסידים־שטיבל", און מען פלעגט עס אויך רופן לויט דעם נאָמען פון דער שטאָט פון רבי, צו וועמען די חסידים פלעגן פאָרן: „גערער שטיבל", „קאָצקער שטיבל" און אַזוי ווייטער.

שטיבעל פאַרלאַג פאַרלאַג אַרויסצוגעבן העברעאישע ביכער, געגרינדעט אין מאָסקווע 1918, דורך דעם נדבן און ליטעראַטור־ליבהאָבער, אברהם יוסף שטיבעל; דער פאַרלאַג האָט אַרויסגעגעבן די זאַמלונגען „התקופה", „מקלט", איבערזעצונגען פון דער וועלט־ליטעראַטור און אָריגינעלע העברעאישע ביכער.

שטיינבערג, יהודה (1863 — 1908) העברעאישער שריפטשטעלער אין רומעניע און רוסלאַנד, אַריינגעפירט אין דער ליטעראַטור די פאָלקס־מאָטיוון פון חסידות, קינדער־לעבן, לעגענדעס פאַר קינדער.

שטיינשניידער, משה (1816 — 1907 אין בערלין); באַרימטער געלערנטער אין ביבליאָגראַפיע פון העבראַיקאַ און יודאַיקאַ, וועמענס ווערק זענען פונדאַמענטאַל אין חכמת ישראל; אין דער יוגנט האָט שטיינשניידער שטודירט יידישע לימודים און אויך אַלגעמיינע וויסנשאַפטן, באַזונדערס סעמיטישע שפּראַכן; אין 1844 האָט ער צוזאַמען מיט דוד קאַסעל געפּרוּווט צונויפשטעלן אַ פּראָגראַם פון אַ יידישער ענציקלאָפּעדיע; ער האָט אין יענער צייט אויך געחלומט וועגן שאַפן אַ יידישער מלוכה, אָבער שפּעטער איז ער געוואָרן אַ שאַרפער קעגנער פון דער יידישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג און פון ציוניזם; שטיינשניידער האָט זיינע ווערק געשריבן מייסטנס אין דייטש; זיינע הויפּט ווערק זענען דער „קאַטאַלאָג באָדלעיאַנאַ" פון דער העבראַיקאַ און יודאַיקאַ אָפּטיילונג אין דער אָקספאָרד־ביבליאָטעק; „די העברעאישע איבערזעצונגען אין מיטלאַלטער און די יידן אַלס דאָלמעטשער", אין דאָזיקן ווערק האָט שטיינשניידער מיט גרויס חריפות און בקיאות באַוויזן, אַז די יידן זענען געווען די איבערטראָגער פון דער וויסנשאַפט פון דער אַלטער קלאַסישער וועלט אַריבער אין מיטלאַלטער און ממילא אויך קיין אייראָפּע פאַר דער נייער צייט; אומגעוויינלעך וויכטיק זענען אויך זיין „אַראַבישע ליטעראַטור פון די יידן", „די מאַטעמאַטיק אין דער יידישער ליטעראַטור", „געשיכטע ליטעראַטור", „די יידישע ליטעראַטור" (איבערזעצט אין העברעאיש „ספרות ישראל"), אויך זיין ביבליאָגראַפישער זשורנאַל „המזכיר", ווי אויך פיל אַנדערע ווערק און מאמרים; שטיינשניידער האָט אויפגעדעקט פאַר דער וועלט די גרויסע באַדייטונג פון דער פילזייטיקייט פון דער יידישער ליטעראַטור אין פריערן און שפּעטערן מיטלאַלטער (אין מעדיצין, מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, געאָגראַפיע, געשיכטע, פילאָזאָפיע און אַנדערע) און איר ראָלע אין דער אַלגעמיינער קולטור־געשיכטע. אַ רשימה פון זיינע אַרבעטן (ניט פולשטענדיק) איז דערשינען אין שטיינשניידערס יובילײ־בוך צו זיין 80־יאָריקן געבורטס־טאָג. — זע אויך רייזנס לעקסיקאָן און זוכוואָרט „שטיינשניידער".

שטן נאָמען פון העכסטן שלעכטן מלאך

אין הימל, וועלכער וויל דעם מענטש שלעכטס טאָן און פאַרפירן אים צו זינד און נאָכער באַשולדיקן דעם מענטש אין הימל, אַז ער איז זינדיק; ווערט דערמאָנט עטלעכע מאָל אין תנ"ך, אין זכריה ג' („יגער בך השטן") און באַזונדערס אין ספר איוב א', ווי דער שטן קומט אין הימל און רעדט שלעכטס אויף איוב און גאָט גיט אים רשות צו פייניקן איוב און אויסצופּרוּוון אים צי ער וועט זינדיקן קעגן גאָט. אין דער גמרא, מדרש און שפּעטערע יידישע ספרים ווערט וועגן שטן געבראַכט פיל דברי אגדה און סיפּורים. דער אמורא ריש לקיש זאָגט אין בבא בתרא ט"ז „הוא שטן, הוא מלאך המות, הוא יצר הרע" (דער שטן איז אויך דער מלאך המות און אויך דער יצר הרע). אין קידושין פ"א און אַנדערע ערטער ווערן געבראַכט דערציילונגען, ווי דער שטן האָט זיך באַוויזן אין געשטאַלט פון אַ מענטשן און איז געקומען צו צדיקים און געפּרוּווט זיי אָנרעדן צו עבֿרות. דער אויסדרוק „אל תפתח פה לשטן" (מען זאָל נישט זאָגן אַ שלעכט וואָרט, דערמאָנען אַן אומגליק, כדי ניט צו געבן אַן אויסרייד דעם שטן) געפינט זיך אין ברכות י"ט. אין יומא כ' ווערט געזאָגט, אַז „השטן" באַטרעפט 364, דאָס הייסט, אַז פון די 365 (שס"ה) טעג אין יאָר האָט דער שטן דאָס רעכט מקטרג צו זיין אין הימל נאָר 364 טעג פון יאָר, און ניט אין טאָג יום כיפּור. אין ראש השנה ט"ז ווערט געזאָגט, אַז מען בלאָזט שופר, כדי „לערבב את השטן" (צעמישן דעם שטן). אין די שפּעטערע יידישע סיפּורים שפּילט דער שטן די ראָלע פון בעל הבית איבער דעם גיהנום און ער ווערט אידענטיפיצירט מיט דעם ס"מ, אָדער סמאל.

שטראַשון — 1) מתתיהו (1817 — 1885 אין ווילנע), זון פון רבי שמואל; נדבן, משכיל און ביבליאָגראַף, פאַרעפנטלעכט באַמערקונגען איבער יידישער געשיכטע אין „קריה אמונה" פון פין, אין פאַרשידענע העברעאישע זשורנאַלן („פרחי צפון", „כרם חמד" און אַנדערע); געהאַט אַ רייכע ביבליאָטעק, וועלכע איז שפּעטער געוואָרן די עפנטלעכע „שטראַשון ביבליאָטעק" אין ווילנע. — 2) שמואל (1794 — 1872), פאָטער פון מתתיהו, למדן, ראש ישיבה און מחבר אין ווילנע; אַנגעפירט מיט אַ ישיבה; גענויגט צו השכלה; זיינע באַמערקונגען צו גמרא זענען געדרוקט אין דער ווילנער גרויסער אויסגאַבע פון ראָם־ש"ס מיטן נאָמען „הגהות הרש"ש"; ער האָט אויך פאַרעפנטלעכט הגהות צו מדרשים.

שטרויס אַנגעזעענע יידישע פאַמיליע אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע, אַרויסגעגעבן פּאָליטישע פירער, פילאַנטראָפּן. — 1) אָסקאַר, אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדאָר אין טערקיי, טעטיק לטובת יידן, גרינדער פון דער אַמעריקאַנער יידישער געזעלשאַפט פאַר פאָרשן יידישע געשיכטע אין אַמעריקע, אויטאָר פון ביכער אין ענגליש (איבער דער קאָנסטיטוציע, איבער ראָדזשער, וויליאַמס און אַנדערע). — 2) נאַטאַן (1848 — 1930), ברודער פון אָסקאַר, פילאַנטראָפּ, געשאַפן די מילך־פונקטן פאַר קינדער אין אַמעריקע און אַנדערע לענדער. באַזוכט פיל מאָל ארץ־ישראל, וואו ער האָט געשאַפן פיל נוצלעכע אינסטיטוציעס און באַזונדערס די „בתי הבריאות" (געזונטהייטס־צענטער) אין ירושלים און תל־אביב; אויף זיין נאָמען איז די קאָלאָניע „נתניה" אין ארץ־ישראל ביים ים.

שטריימל אין פּוילן, גאַליציע און אוקראַינע איז עס געווען דער הוט, וואָס רבנים און רביים (און אויך חסידים אין

שבת און יום־טוב) האָבן געטראָגן אויפן
קאָפּ; געמאַכט פון האָריקע פעל; באַ־
קאַנט איז די נאָוועלע פון י. ל. פרץ „דאָס
שטריימל", און וועלכער דאָס שטריימל
איז דער סימבאָל פון רבנות.

שייטל נאָמען פון אַ קאָפּ־צודעק פאַר
פרויען, געמאַכט פון פרעמדע האָר; פרו־
מע פאַרהייראַטע יידישע פרויען טראָגן
שייטלען, ווייל לויט טייל אויסטייטשונ־
גען פון דער משנה אין כתובות פרק ז'
„וראשה פרועה" און די דערקלערונגען
אין דער גמרא כתובות ע"ב און אַנדערע
גמרא־ווערטער, איז ניט צנועות'דיק פאַר
אַ פאַרהייראַטע פרוי צו גיין מיט די
אייגענע האָר פון קאָפּ אָפּגעדעקט.

שיילאָק נאָמען פון דעם יידישן העלד
אין שעקספּירס טראַגי־קאָמעדיע „שיי־
לאָק", אַ יידישער פּראָצענטניק אין ווע־
נעציע, וועלכער האָט געבאָרגט געלט צו
אַ קריסט מיט דעם תנאי, אַז אויב ער
וועט נישט באַצאָלן דעם חוב דאַרף ער
געבן שיילאָקן אַ פונט פלייש פון זיין
קערפּער. וועגן שיילאָק־ווערק זענען גע־
שריבן געוואָרן פיל אָפּהאַנדלונגען. היי־
נע ווייזט אָן, אַז שעקספּיר האָט געוואָלט
ווייזן אין דער פיגור די אומגערעכטי־
קייט־באַציאונג צום ייד. אין דער אַנ־
טיסעמיטישער באַלייכטונג איז שיילאָק
דער טיפּ פון אַ יידישן ריקזיכטלאָזן
סוחר און פּראָצענטניק; שיילאָק האָט גע־
דינט אַלס אַנטיסעמיטישע באַצייכענונג
פאַר יעדן ייד איבערהויפּט.

שיכרות זע „וויין", „נזיר".

שילה אַלטע שטאָט אין ארץ־ישראל,
אין אפרים (יהושע י"ח); דאָרט האָט
יהושע אוועקגעשטעלט דעם משכן, וועל־
כער איז געווען דער רעליגיעזער צענ־
טער, און וועלכן מען האָט מקריב געווען
קרבנות, דער „בית המקדש" פאַרן
יידישן פאָלק, אַ לאַנגע צייט ביז דער
צייט פון שמואל הנביא (שמואל א' ג').
די עפּאָכע איז באַקאַנט אַלס די עפּאָכע
פון „משכן שילה". היינט איז עס באַ־
קאַנט אַלס „חירבת סיילון", וואו מען
האָט געפונען אַ סך אַלטערטימלעכקייטן
אין די אויסגראָבונגען.

שיף, מאיר (מהר"ם) געבוירן
1608 — געשטאָרבן 1644; למדן אין
דייטשלאַנד, רב און ראש ישיבה אין
פולדאַ; מחבר פון חידושים אויף ש"ס
מיטן נאָמען „מהר"ם שי"ף", וועלכע
זענען געשריבן אין אַ קורצן שווערן סטיל,
און דאָס פאַרשטיין אַ „שווערן מהר"ם
שיף" האָט זיך גערעכנט צווישן ישיבה
בחורים אַלס אַ גרויסע זאַך.

שיקאַגאָ שטאָט אין די פאַראייניקטע
שטאַטן, גרעסטע נאָך ניו־יאָרק; אויף
לערך 4 מיליאָן איינוואוינער געפינען זיך
לערך 350 טויזנט יידן; באַזיצט רייכע
יידישע אינסטיטוציעס, שולן, שולעס,
יידישע טעגלעכע צייטונגען, וועכנטלעכע
יידיש־ענגליש צייטונגען; זע „פאַראייניק־
טע שטאַטן".

שיר דאָס וואָרט „שיר" אין העברע־
איש איז „ליד", „געזאַנג"; דערפון איז
דער אָנהויב פון טייל קאַפּיטלען תהלים
מיטן וואָרט שיר („מזמור שיר ליום
השבת", „שיר המעלות" און אַנדערע).—
וועגן ספר „שיר השירים" זע „שיר השי־
רים". — פון מיטלאַלטער האָבן מיר די
פילאָזאָפיש־מיסטישע דיכטונגען „שיר
היחוד" און „שיר הכבוד". — וועגן
„שיר המעלות" אין דער שטוב פון
קימפּעטאָרינס, זע „קימפּעטאָרין".

שיר השירים („דאָס ליד פון לידער",
„דאָס געזאַנג פון געזאַנגען"), נאָמען
פון ספר אין תנ"ך; אַלס מחבר ווערט
באַטראַכט שלמה המלך („שיר השירים

אשר לשלמה״); איינע פון די 5 מגילות; 8 קאַפּיטלעך; אַנטהאַלט לידער וועגן ליבע פון אַ יונג שיין מיידל, שולמית, צו אַ פּאַסטוך, און אויך לידער וועגן דער ליבע פון אַ מיידל צו שלמה המלך; די אויסדריקן זענען זייער שאַרפע, פּאַטעטישע, און גלייכצייטיק אידילישע, באַשרייבונגען פון דער נאַטור, פון פרילינג („עת הזמיר הגיע״ און אַנדערע). עס איז דאָס שענסטע ליבע־געזאַנג אין דער וועלט־ליטעראַטור. לויטן פּירוש פון דער יידישער טראַדיציע איז דאָס אַן אַלעגאָריע אויף דער ליבע פון יידישן פאָלק, פון דער כנסת ישראל צו גאָט, און אין די ווערטער פון שיר השירים ווערן איינגעטייטשט די באַדייטנדע מאָמענטן פון דער אַלטער יידישער געשיכטע. דער תנא רבי עקיבא זאָגט אין משנה ידים ג׳, אַז שיר השירים איז קודש קדשים, אין דער צייט וואָס אַנדערע ספרים אין תנ״ך זענען נאָר קודש. די גמרא אין סנהדרין ק״א זאָגט, אַז ווער עס לייענט אַ פּסוק אין שיר השירים אַלס „געזאַנג פון לצים״ ברענגט אַן אומגליק אויף דער וועלט. — די מגילה פון שיר השירים ווערט געזאָגט פּסח צום סדר ביינאַכט נאָך דער הגדה און שבת חול המועד פּסח; טייל זאָגן עס אויך יעדן פרייטיק פאַרנאַכט. — אויף שיר השירים זענען פאַראַן צוויי מדרשים: „שיר השירים רבה״, וואָס הייסט אויך „מדרת חזית״ (ווייל ער הויבט זיך אָן מיטן פּסוק „חזית איש מהיר במלאכתו״), און „שיר השירים זוטא״. — שיר השירים פלעגט געלערנט ווערן אין חדר פון מלמד מיט די תלמידים יעדן פאַר פּסח, און דאָס לערנען איז פאָרגעקומען מיט אַ באַזונדערער מעלאָדיע, איינגעטייטשט יעדן פּסוק לויטן רמז פון פּירוש רש״י.

שירה זע „יום״, „לוים״.

שירה, פּרק נאָמען פון אַן אַלטער ברייתא מיטן נאָמען „פּרק שירה״, אין וועלכער עס ווערט געזאָגט, אַז אַלע באַשעפעניש זאָגן „שירה״, געזאַנג און לויב, פאַר גאָט יעדן טאָג: די הימלען, די ערד, די שטערן, יעדעס לעבעדיק באַשעפעניש (בהמות, חיות, פייגל און אַזוי ווייטער), יעדעס געוויקס, יעדער בוים, פאַר יעדער באַשעפעניש ווערט געבראַכט אַ באַזונדער פּסוק פון שירה, וועלכער האָט אַ שייכות צום באַשעפעניש. אין אָנהויב פון דער ברייתא ווערט געבראַכט פון תנא רבי אליעזר וועגן דער גרויסקייט פון דער מצוה צו זאָגן דעם פּרק שירה יעדן טאָג. פון טייל ערטער אין דער גמרא (חולין ס״ד און אַנדערע) איז צו זען, אַז זיי האָבן דעמאָלט שוין געהאַט אַ טראַדיציע פון פּרק שירה. זיכער איז, אַז שוין אין 9טן יאָרהונדערט איז דער פּרק שירה געווען באַקאַנט (ווערט געבראַכט און קריטיקירט אין די ווערק פון קאַראַאימישן חכם סלמון בן ירוחם אין ענדע 9טן יאָרהונדערט). די מקובלים און באַזונדערס רבי יצחק לוריא (אר״י הקדוש), האָבן שטאַרק געלויבט דעם פּרק שירה. עס זענען אויך געשריבן געוואָרן אויף אים פיל פּירושים.

שיריים (איבערגעבליבענע) דער מנהג ביי חסידים איז, אַז ווען זיי זיצן ביי דער סעודה ביים טיש ביים רבין, „כאַפּן״ זיי שיריים פון דעם וואָס דער רבי עסט; דער רבי עסט נאָר עפּעס פון טעלער און דאָס איבעריקע ווערט געגעסן דורך די חסידים. עס ווערט באַטראַכט ווי דער רבי איז דער כהן, וואָס איז מקריב דאָס עסן, די „מנחה״ און דאָס איבעריקע (פּונקט ווי ביי אַ מנחה איז פאַראַן דער „קומץ״, וואָס מען איז מקריב, און די „שיריים״, וואָס מען עסט) ווערט געגעסן. דאָס וואָרט דאַרף ריכטיק גע־

לעזן ווערן „שיירים'' („שעיארים''), נאר עס איז געווארן דערפון „שיריים''.

ש''ך זע „שבית כהן''.

שכינה דאס ווארט „שכינה'' שטאמט פון העברעאישן ווארט „שכן''. רוען אין אן ארט, וואוינען, און האט א שייכות צום פסוק אין שמות י''ט, אין וועלכן גאט זאגט צו משה, אז די יידן זאלן מאכן פאר גאט א הייליק ארט (מקדש) „ושכנתי בתוכם'', „און איך וועל רוען צווישן זיי'', זיין צווישן זיי. דערפון איז דאס ווארט שכינה געווארן דער באגריף פאר דער געטלעכקייט, וועלכע וואוינט אין דער וועלט; אין דער גמרא ווערט שכינה באנוצט אנשטאט געטלעכקייט (סוכה ה' און אנדערע ערטער). אבער טיילמאל איז דער איינדרוק, אז מיטן ווארט שכינה האט מען ניט געמיינט די געטלעכקייט זעלבסט נאר דעם אפגלאנץ פון דער געטלעכקייט, די התגלות פון געטלעכן גייסט, אויך רוח הקודש (גמרא שבת ל' „אין השכינה שורה אלא מתוך שמחה של מצוה און אנדערע ערטער). עס איז אויך פאראן דער אויסדרוק „קבלת פני השכינה'' (שבת קכ''ז און אנדערע ערטער). עס ווייזט אויס, אז אין די אלע אויסדרוקן זענען פאראן מאמענטן פון דער אלטער יידישער פילאזאפישער מיסטיק, וואס האט געהאט איר דייטלעכן אויסדרוק אין דער יידיש-פילאזאפישער שולע אין אלעקסאנדריע (זע „פילאן'') און שפעטער אין דער קבלה וועגן דער געטלעכער עמאנאציע, אויסשטראלונג. אין טייל מיסטישע סיפורים איז פאראן, ווי די שכינה האט זיך באוויזן צו צדיקים אין געשטאלט פון א פרוי, און וועגן דעם תלמיד פון רבי יצחק לוריא (אר''י) רבי אברהם הלוי ווערט דערציילט, אז ער האט געזען די שכינה ביי דער כותל המערבי אין געשטאלט פון א פרוי, איינגעהילט אין שווארצן. — עס איז אויך פאראן דער אויסדרוק אין דער גמרא און די תפילות „תחת כנפי השכינה'' (אונטער די פליגל פון דער שכינה''). אין יידיש זאגט מען אויף א צדיק „די שכינה רוט אויף אים'', וואס איז די איבערזעצונג פון גמרא-אויסדרוק „השכינה שורה''.

שכם אלטע שטאט אין ארץ-ישראל, אין שומרון; היינט באוואוינט דורך אראבער און א קליינער עדה שומרונים; ציילט איבער 17,000 איינוואוינער (צווישן זיי 160 שומרונים), וועלכע זענען שארף קעגן דעם יידישן ישוב אין ארץ-ישראל. לעבן דער שטאט זענען פאראן די בערג הר גרזים און הר עיבל. — די שטאט שכם ווערט דערמאנט אין תנ''ך פיל מאל (בראשית ל''ג און אנדערע ספרי תנ''ך), און דארט איז געווען סיי דער רעליגיעזער, סיי דער פאליטישער צענטער פון אפרים. אין שכם איז אין דער צייט פון די שופטים פארגעקומען דער ערשטער פרואוו איינצופירן א מלוכה ביי יידן (שופטים ט', דער סיפור פון אבימלך). אין שכם האט ירבעם בן נבט אפגעטיילט און געשאפן דאס מלכות ישראל (נאך שלמה המלכס טויט, מלכים א' י''ב). די שומרונים האלטן, אז שכם און דער הר גרזים איז געווען דאס ריכטיקע ארט פאר דעם בית המקדש. די ארץ-ישראל-ארכעאלאגיע האט באוויזן, אז דאס ארט פון דער אלטער שכם איז געווען לעבן דעם איצטיקן שכם, וואו עס געפינט זיך דאס אראבישע דארף „באלאטא''. — זע זוכווערטער „אבימלך'', „אפרים'', „שומרונים''.

שכר ועונש (באלוינונג און באשטראפונג). עס איז איינער פון די הויפט-יסודות פון דער יידישער רעלי-

גיע. אַז פאַר גוטע מעשים וועט מען ווערן באַלוינט און פאַר שלעכטע מעשים וועט מען ווערן באַשטראָפט. דער רמב"ם רעכנט דאָס אַלס איינעם פון די 13 עקרים פון דער יידישער אמונה. שוין אין תנ"ך געפינען מיר אין פיל ערטער דעם דאָזיקן באַגריף וועגן שכר ועונש; אין די פּרשיות פון דער תוכחה אין ויקרא כ"ו און דברים כ"ח ווערט געזאָגט צו די יידן, אַז אויב זיי וועלן פאָלגן די געטלעכע געבאָטן וועלן זיי ווערן באַלוינט, און אויב זיי וועלן זיי ניט פאָלגן וועלן זיי ווערן באַשטראָפט; דאָס זעלבע איז אויך פאַראַן אין אַלע ספרי נביאים. די פראַגע איז, צי מיינט מען די דאָזיקע „באַלוינונג און באַשטראָפונג" אויף דער וועלט (ווי עס זעט אויס פון דער תוכחה) אָדער גאָר אויף יענער וועלט, נאָכן טויט פונם מענטשן. דייטלעך איז אין תנ"ך נישט פאַראַן וועגן יענער וועלט, אָבער די יידישע רעליגיעזע טראַדיציע ווייזט אָן אויף אַ סך פּסוקים, פון וועלכער מען לערנט אַרויס, אַז די באַלוינונג און באַשטראָפונג וועט זיין נאָר אויף יענער וועלט, און דערמיט ווערט פאַרענטפערט געוויינלעך די באַרימטע מאַטערנדע פראַגע וועגן „צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" (פאַרוואָס זעט מען, אַז גאַנץ אָפט איז דעם צדיק שלעכט און דעם רשע גוט), וואָס איז פאַראַן שוין אין תנ"ך (איוב, חבקוק, ירמיהו, תהלים). די גמרא קדושין ל"ט זאָגט דעריבער „שכר מצוה בהאי עלמא ליכא" (דער שכר ווערט ניט געגעבן אויף דער וועלט). וועגן דעם שכר ועונש אויף יענער וועלט זענען געשאַפן געוואָרן די באַגריפן פון גן עדן (דאָס אָרט פון באַלוינונג) און גיהנום (דאָס אָרט פון באַשטראָפונג). — די משנה אין פרק אבות א' ברענגט, אַז אַנטיגנוס איש סוכו (וועלכער האָט געלעבט אין דער מיט פון דער צייט פון 2טן בית המקדש) האָט געלערנט, אַז מען זאָל דינען גאָט ניט ווי קנעכט, כדי צו באַקומען שכר, נאָר ווי אַזעלכע, וואָס דינען ניט אויף צו באַקומען שכר. דאָס איז געווען דער העכסטער אויסדרוק פון דינען גאָט, „מאהבה", און האָט געהאַט די גרויסע השפּעה אויף דעם יידישן רעליגיעזן געדאַנק אין מיטלאַלטער און אין דער נייער צייט (חסידות). אין אבות דרבי נתן ווערט דערציילט אַז אַנטיגנוס האָט געהאַט 2 תלמידים, צדוק און בייתוס, וועלכע האָבן פון זייער רבים ווערטער פאַרשטעלונג, אַז עס איז איבערהויפּט ניטאָ קיין שכר ועונש, קיין יענע וועלט, און זיי האָבן באַשאַפן די סעקטעס צדוקים און בייתוסים. אויך לויט דער מיינונג פון פלאַוויוס האָבן די צדוקים ניט געגלויבט אין דער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה (השארת הנפש) און ממילא אויך ניט אין שכר ועונש אויף יענער וועלט. אין פרקי אבות זענען פיל ווערטער פון די תנאים געווידמעט צום פעסטשטעלן די אמונה אין שכר ועונש. — זע זוכווערטער „אומשטערבלעכקייט פון נשמה", „גיהנום", „גן עדן", „עולם הבא", „צדוקים".

של אין העברעאיש „פון"; דערפון ווערן אָנגערופן די תפילין פון דער האַנט „של יד", און די תפילין פון קאָפּ „של ראש".

שלוח נאָמען פון אַ וואַסער־בעקן אַמאָל אין אַלט־ירושלים, וועלכער האָט באַקומען געצויגן דאָס וואַסער פון קוואַל גיחון דורך אַ אונטערערדישן טונעל, וועלכער איז דערצו ספּעציעל געגראָבן געוואָרן אין דער צייט פון חזקיה מלך יהודה. דער טונעל האָט געהייסן „ניקבה" („נקב", לעכערן, בויערן). אין יאָר 1880 האָט מען געפונען אַ שטיין מיט אַן אַלט־

העברעאישן אויפשריפט וועגן גראָבן די דאָזיקע ניקבה, און דער שטיין איז באַקאַנט אַלס דער „שלוח־שטיין". ישעיהו הנביא פאַרגלייכט דאָס מלכות בית דוד צו די וואַסערן פון שלוח, וועלכע פליסן פּאַמעלעך (ישעיה ח' „מי השלוח ההולכים לאט לאט).

שלוח הקן (אוועקשיקן די פייגעלנעסט); אין חומש דברים כ"ב ווערט געזאָגט, אַז אויב מען געפינט אַ נעסט מיט פייגעל, „שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך", טאָר מען ניט צונעמען די מוטער מיט די קינדער, נאָר די מוטער מוז מען אוועקשיקן און צונעמען נאָר די קינדער. דאָס איז די מצוה פון שלוח הקן, וועגן וועלכער עס איז פאַראַן אַ פּרק אין משניות און גמרא מסכתא חולין („שלוח הקן").

שלום, שלום עליכם אין תנ"ך און נאָכער אין אַלע יידישע רעליגיעזע ספרים ווערט „שלום". פרידן, באַצייכנט אַלס הויפּט־יסוד פון דער יידישער עטיק. הלל הזקן לערנט, אַז מען זאָל זיין „אוהב שלום ורודף שלום" (אבות א'). אין משנה פאה א' ווערט „הבאת שלום בין אדם לחברו" (דאָס מאַכן שלום צווישן איין מענטש און דעם צווייטן) פאַררעכנט אַלס איינע פון די גרעסטע מצוות. אין דער משנה און גמרא גטין נ"ט ווערן געבראַכט אַ סך זאַכן וואָס מען דאַרף טאָן „מפני דרכי שלום", כדי עס זאָל זיין שלום. דער תנא רבן שמעון בן גמליאל (אבות א') זאָגט, אַז איינע פון די דריי זאַכן, אויף וועלכע די וועלט שטייט, איז שלום. דער אידעאַל פון שלום צווישן פעלקער איז פאַראַן אין די באַקאַנטע קאַפּיטלער פון מיכה ד' און ישעיה ב', אַז די פעלקער וועלן איבערשמידן זייערע שווערדן אין אַקעראייזנס, „ולא ישאו גוי אל גוי חרב" (און קיין פאָלק וועט ניט אויפהויבן קעגן צווייטן פאָלק די שווערד). — עס איז געווען אַן אַלטער מנהג אין די צייטן פון תנ"ך און שפּעטער ביי יידן צו באַגריסן זיך מיטן וואָרט שלום (שמואל א' כ"ה און אַנדערע ערטער, משנה אבות ד' „הוה מקדים בשלום כל אדם" און פיל אַנדערע ערטער אין גמרא). אויך אין דער נייער צייט אין ארץ־ישראל באַגריסט מען זיך מיטן וואָרט „שלום". — ווען איינער קומט צו פאָרן, גיט מען אים „שלום עליכם". מיט די ווערטער „שלום עליכם" הויבט זיך אָן אַ באַגריסונג פרייטיק־צונאַכטס פאַר קידוש אין שטוב צו די צוויי מלאכים, וואָס קומען באַגלייטן דעם ייד פון שול אַהיים. צום דאָזיקן זמר איז לעצטנס צוגעפּאַסט געוואָרן אַ באַזונדערע מעלאָדיע, וועלכע מען זינגט אין די „עונג שבת"־פייערונגען.

שלום עליכם (1859, כ"ו אדר תר"ט אין פּערעיאַסלאַוו, אין אוקראַינע — 1916, י' אייר תרע"ו אין ניו־יאָרק), פּסעוודאָנים פון שלום ראַבינאָוויטש; באַרימטער יידישער שריפטשטעלער; איינער פון די שעפער פון דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור; פון 1881 ביז 1883 איז שלום עליכם געווען קאַזיאָנער ראַבינער אין לובני; נאָכער ביז 1904 געווען תבואה־סוחר און אויך בערזע־אַגענט אין קיעוו און אָדעס; געהאַט געלט און פאַרלוירן; נאָכער האָט ער געוואוינט אין פאַרשידענע לענדער. עסטרייך, שווייץ, אַמעריקע, ווידער אין רוסלאַנד, נאָכער אין איטאַליע, דייטשלאַנד, שווייץ (וואו ער האָט געוואוינט אין קור־ערטער צוליב זיין שווינדזוכט־קראַנקייט) און זינט 1914 אין ניו־יאָרק, וואו ער איז געשטאָרבן. — שלום עליכם האָט אָנגעהויבן שרייבן אין העברעאיש (פון 1881

אן מאמרים און דערציילונגען אין „המליץ", „הצפירה"). אין 1883 האט ער פארעפנטלעכט זיין ערשטע קליינע דערציילונג אין יידיש. פון דעמאלט אן האט ער כסדר ארויסגעגעבן (אין זשורנאלן און אין בוך־פארם) גרעסערע און קלענערע דערציילונגען, ראמאנען, קינדער־דערציילונגען; באשריבן מיט ליבשאפט און הומאר דאס יידישע לעבן אין קלענערע און גרעסערע שטעט און פאראייביקט אין דער ליטעראטור דעם גאנצן יידישן לעבנס־שטייגער אין אלע פארמען. זיין קלארע און פאפולערע פאלקסשפראך, זיין אייגנטימלעכער און פאלקסטימלעכער יידישער וויץ און הומאר האבן אים דערווארבן די גרעסטע פאפולאריטעט אין די ברייטסטע יידישע לעזער־קרייזן. פון זיינע גרעסערע ראמאנען זענען באקאנט „סטעמפעניו", „יאסעלע סאלאוויי", „בלאנדזשענדע שטערן" (פון אקטיארן־לעבן), „בלוטיקער שפאס", „מבול", „סענדער בלאנק" און די שילדערונגען פון טיפן אין „טוביה דער מילכיקער", „כתרילעווקע", „מנחם מענדל", „מאטל פייסי דעם חזנס" און די זייער פיל קלענערע דערציילונגען, וועלכע שילדערן דאס יידישע לעבן אום שבת און יום־טוב און אינדערוואכנס, און די לירישע קינדער־דערציילונגען. שלום עליכם האט געשילדערט ניט דעם אויסערגעוויינלעכן טיפ, נאר דעם פשוטן ייד מיט זיין גאנצן חן און ליבלעכקייט און הומאר ביז טרערן. שלום עליכם האט פארעפנטלעכט אויך זיין אויטאביאגראפיע אין דעם ווערק „פונם יאריד". אין די ערשטע צייטן פון זיין ליטעראַרישער טעטיקייט האט שלום עליכם אויך ארויסגעגעבן „די יידישע פאלקס ביבליאטעק". שלום עליכם איז אויך באקאנט געווען מיטן נאמען דאס „איניקל" פון יידישער ליטעראטור, אין קעגנזאץ צו מענדעלע מוכר ספרים אלס „זיידע". — שלום עליכם האט אויך געשריבן קאמעדיעס, אריגינעלע און איבערגעמאכטע פון זיינע אייגענע דערציילונגען („שווער צו זיין א ייד", „עמך", „דער אוצר" און אנדערע). — די געזאמלטע ווערק פון שלום עליכם זענען דערשינען אין יידיש אין 28 בענדער. אין העברעאיש זענען א גרויסער טייל פון די ווערק איבערזעצט געווארן דורך זיין איידעם י. ד. בערקאוויטש. — איבער שלום עליכם זענען געשריבן געווארן פיל ביכער און אפהאנדלונגען, פארעפנטלעכט געווארן זיינע בריוו. פרטים און א גרעסערער ביבליאגראפיע אין רייזנס „לעקסיקאן".

שלומציון, אלכסנדרה יידישע קעניגין אין ארץ־ישראל (געקעניגט 76—66 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג), אלמנה פון קעניג אלכסנדר ינאי; אין איר צייט האבן די פרושים איבערגענומען די מאכט אין לאנד קעגן די צדוקים; זי זאל האבן געווען די שוועסטער פון תנא שמעון בן שטח; ווערט דערמאנט אלס גרויסע צדקת אין די ווערק פון פלאוויוס און אין תלמודישע קוואלן (תענית כ"ג און אנדערע). אין איר צייט איז די כהונה גדולה אפגעטיילט געווארן פון דער פערזאן פון קעניג; זי איז געווען די מוטער פון די צוויי ברידער הורקנוס און אריסטובלוס, וועלכע האבן געפירט צווישן זיך שווערע קאמפן.

שלח מנות זע „פורים".

שלחן ערוך זע „שולחן ערוך".

שליח צבור (ש"ץ) זע „חזן".

שליט"א זע „רבי, רביים".

שלמה מלך איבער גאנץ ארץ־ישראל, באקאנט אלס „שלמה המלך"; געקעניגט

לערד 970 — 933 פאר דער געוויינלע־
כער צייטרעכענונג; בויער פון ערשטן
בית המקדש; לויט דער טראדיציע מחבר
פון די תנ״ך־ספרים שיר השירים. משלי
און קהלת און אויך פון טייל קאפיטלעך
תהלים; לויט דעם תנ״ך (מלכים א ה)
דער קליגסטער פון אלע מענטשן, מחבר
פון א סך משלים און פון א סך שירים.
דער סיפור וועגן שלמה המלכם לעבן
און הערשאפט ווערט דערציילט אין ספר
מלכים א קאפיטלעך א׳ — י״א, און
דברי הימים ב׳ קאפיטלעך א׳—ט׳.
שלמה איז געווען איינער פון די אינגערע
זין פון דוד המלך פון זיין ווייב בת שבע.
אין ירושלים, אין דודס הויף־קרייזן, זע־
נען געווען צוויי פארטייען, פון וועלכע
איינע האט געהאלטן, אז קעניג דארף
ווערן דער עלטערער זון פון דוד, אדניה
בן חגית, אבער געזיגט האט די פארטיי
פון צדוק הכהן און נתן הנביא, וועלכע
האט געהאלטן מיט שלמה המלך. נאכ־
דעם ווי שלמה האט איבערגענומען די
מלוכה האט ער געלאזט טויטן עטלעכע
פון זיינע הויפט־קעגנער, זיין ברודער
אדניה, יואב. ער האט ארגאניזירט
גאנץ ארץ־ישראל אין פראווינצן, בא־
שטימט הערשער אין יעדער פראווינץ,
געבויט שטעט און פעסטונגען, אנטוויי־
קלט דעם האנדל פון ארץ־ישראל מיט
ווייטע לענדער. און דער תנ״ך דער־
ציילט, אז ער האט שטארק בארייכערט
דאס לאנד און פארברייטערט זיינע גרע־
נעצן, און די יידן זענען געווען אין שלום
און וואוילשטאנד, „איש תחת גפנו ותחת
תאנתו״. יעדער האט געפירט א גוט
לעבן. די גרעסטע טאט פון שלמה המלך
איז געווען, וואס ער האט געבויט דאס
ערשטע בית המקדש אין ירושלים, און
האט אזוי ארום געשאפן אין ירושלים
דעם צענטער פאר דעם רעליגיעזן יידישן
לעבן, און הגם פיל יידן האבן דורך דער
גאנצער צייט פון 1טן בית המקדש
געפרואווט האבן זייערע אייגענע פרא־
ווינציעלע הייליקע ערטער פאר קרבנות
(די במות און אנדערע), אבער ירושלים
און דאס בית המקדש איז מיט דער צייט
ווירקלעך געווארן דער רעליגיעזער יידי־
שער צענטער. וועגן שלמה המלך דער־
ציילט דער תנ״ד, אז ער איז געווען
זייער קלוג און אז די חכמה האט ער זיך
אויסגעבעטן ביי גאט און אז פון אומע־
טום איז מען געקומען הערן זיין קלוג־
שאפט (די מעשה מיט די 2 פרויען און
קינד); צווישן די נייגעריקע אנקומענדע
איז אויך געווען די מלכה פון שבא.
גלייכצייטיק דערציילט דער תנ״ך (אין
די דערמאנטע ספרים מלכים און דברי
הימים), אז שלמה האט געפירט אגרויס
לוקסוס־לעבן, געבויט טייערער פאלאצן,
געהאט 1,000 פרויען, דעם גרעסטן טייל
ניט־יידישע. דער תנ״ך טאדלט שלמה
המלך דערפאר, און דערציילט, אז דער־
פאר האט אים גאט געשטראפט, און דער
נביא אחיה השילוני האט איינעם פון
שלמהס שונאים, ירבעם בן נבט, געהייסן
אפרייסן א טייל פון ארץ־ישראל, אבער
ערשט נאך שלמהס טויט, און שאפן א
באזונדערע מלוכה. יעדנפאלס פון מל־
כים א׳ י״ב, פון געשפרעך צווישן די
יידישע פארשטייער און שלמהס זון
רחבעם נאך שלמהס טויט, איז צו זען,
אז דאס פאלק האט שטארק געליטן פון
די גרויסע שטייערן וואס שלמה האט
ארויפגעלייגט, און אז דאס האט געפירט
צו דער שפאלטונג פון ארץ־ישראל אין
צוויי מלוכות, יהודה און אפרים. שלמהן
איז פארשפארט געווען איבערצולעבן
אזא ברוך, וועלכער איז פארגעקומען
ערשט נאך זיין טויט. שלמה איז גע־
שטארבן און געבראכט געווארן צו קבורה
אין די קברי מלכי בית דוד אין ירושלים,
און ערשט אין דער צייט פון זיין זון

רחבעם איז פארגעקומען די שפאלטונג. — וועגן די ספרים: שיר השירים, משלי און קהלת, וועלכע די טראדיציע האלט שלמה המלך אלס זייער מחבר, געבן מיר ביי די באטרעפנדע זוכווערטער, ווי „משלי", „קהלת", „שיר השירים". אין די צייטן פון בית שני האט מען צוגעשריבן צו שלמה אלס מחבר אויך א ספר „חכמת שלמה", וואס איז געבליבן אין גריכיש, צווישן די „כתובים אחרונים". זע זוכוואָרט „חכמת שלמה". מען האט אים אויך צוגעשריבן „מזמורי שלמה". — אין די ספורי אגדה, וועלכע זענען פאנאנדערגעווארפן געווארן איבער דער גמרא, מדרשים, און אויך שפעטערע ספרים (תרגום שני צו מגילת אסתר און אנדערע), ווערן דערציילט פיל ספורים און לעגענדעס וועגן שלמה המלך, זיין חכמה, זיין שטול („כסא שלמה"), זיין פארשטיין די שפראך פון חיות און עופות און בוימער און גראזן, זיין הערשן איבער מלאכים און שדים, און באזונדערס דער סיפור ווי אשמדאי, דער מלך פון די שדים, האט זיך פארשטעלט אלס שלמה המלך און ער האט געקעניגט אין ירושלים, און ווי שלמה האט ארומגעוואנדערט אלס געוויינלעכער מענטש און געשריגן „אני שלמה" („איך בין שלמה") אבער קיינער האט אים ניט געגלויבט. לויט איין סיפור איז ער שפעטער ווידער געווארן מלך (גטין ס"ח). טייל פון די דאזיקע ספורים זענען איבערגענומען געווארן אויך דורך אנדערע פעלקער, באזונדערס אין דער מאכמעדאנישער וועלט, און שפעטער אין דער קריסטלעכער וועלט אין די לעגענדעס־זאמלונגען, „שלמה און מארקאלף" (די אשמדאי־סיפורים). אין דער גמרא זענען פאראן טייל תקנות (וואשן די הענט צום עסן, עירובין און אנדערע) וועגן וועלכע עס ווערט געזאגט, אז שלמה האט זיי מתקן געווען (עירובין כ"א און אנדערע ערטער). אין ירושלים אונטער דעם אמאר־מעטשעט אויפן פלאץ פון בית המקדש זענען פאראן היילן, וועלכע מען רופט „שלמהס שטאלן". אויפן וועג פון ירושלים קיין חברון זענען פאראן וואסער־בעקנס, וועלכע מען רופט „ברכות שלמה". — זע די זוכווערטער „אשמדאי", „בית המקדש", „חכמת שלמה", „משלי", „קהלת", „שבא" און „שיר השירים".

שלמה ב'רבי אברהם אדרת, רשב"א

(1235 — 1310 איז בארצעלאנא, שפאניע); בארימטער פוסק, באקאנט אלס דער רשב"א (רבי שלמה בן אברהם); מחבר פון שאלות ותשובות און חידושים אויף פיל מסכתות פון גמרא; ווערט פארעכנט אלס איינער פון די „ראשונים"; תלמיד פון רבנו יונה פון גירונדי; געווען אנערקענט אלס דער רב הכולל פון שפאניע און אנערקענטער אויטאריטעט אין דער גאנצער יידישער וועלט. אין זיינע תשובות איז ער ארויסגעטרעטן קעגן לערנען אין דער יוגנט פילאזאפיע און קעגן מפרש זיין די תורה אין אלעגארישן זין; באקאנט איז דער בריוו, וועלכן רבי ידעיה הפניני האט געשריבן צום רשב"א צו פארטיידיקן די פילאזאפישע ספרים פון רמב"ם; דער רשב"א האט מחבר געווען, אחוץ די שאלות ותשובות און חידושים, אויך תורת הבית („הארוך" און „הקצר") איסור והיתר, עבודת הקודש אויף הלכות שבת, פארטיידיקונגס־בריוו קעגן די באשולדיקונגען פון קריסטלעכע גלחים און מוסולמענער אויפן יידנטום. דער רשב"א האט אויך געפירט א גרויסע ישיבה און זיינע תלמידים זענען געווען רבנו בחיי (דער מפרש פון תורה), רבי יום־טוב (ריטב"א), רבי יצחק דמן עכו

און אנדערע. דער רשב״א האט געפירט א שארפן קאמף קעגן דעם מקובל רבי אברהם אבולעפיא.

שלמה אלקביץ, הלוי מקובל און פיטן אין 16טן יארהונדערט, צוערשט אין סאלאניקי און אדריאנאפאל, נאכער אין צפת; שוואגער פון רבי משה קורדובירו; מחבר פון ספרים; באזונדערס באקאנט דורך זיין פיוט „לכה דודי", וואס מען זאגט צו קבלת שבת.

שלמה ברבי יצחק, רש״י (געבוירן לויט טייל מיינונגען 1040 אין טרוא, טרויש אין פראנקרייך — נפטר געווארן כ״ה תמוז תתס״ה 1105), דער בארימטסטער יידישער מפרש פון חומש און אנדערע ספרים פון תנ״ך און פון דער גמרא, באקאנט מיטן נאמען רש״י (רבנו שלמה יצחקי). וועגן יאר ווען רש״י איז געבוירן געווארן זענען פאראן חלוקי דעות, טייל מיינען, אז פריער פון 1040. רש״ים פאטער רבי יצחק איז געווען א למדן, און רש״י ברענגט פון זיין נאמען א פירוש אין עבודה זרה ע״ה. דער הויפט-רבי פון רש״י איז געווען רבי יעקב בר יקר, אבער ער האט אויך געלערנט אין אנדערע ישיבות פון לאטארינגען (חכמי לותיר), וואו ער האט צונויפגעזאמלט פארשידענע „קונטרסים", אין וועלכע די ישיבה-בחורים האבן געהאט פארשריבן פארשידענע טייטשן פון דער גמרא. רש״י דערציילט אין ספר הפרדס, ווי ער האט געלערנט תורה ניט האבנדיק קיין ברויט צו עסן. נאכער האט רש״י זיך באזעצט אין זיין שטאט טרוא און באלד איז ער בארימט געווארן אלס מפרש פון דער גמרא און עס האבן אנגעהויבן שטראמען צו אים פיל תלמידים. רש״י האט זיך באמיט נאכצוקאנטראלירן די אלע פשטים פון די קונטרסים און ער אליין האט אויסגעקליבן די בעסטע פון זיי און האט אויך צוגעגעבן זיינע אייגענע פשטים, און זיי אלע רעדאגירט און אויפגעשריבן אין א מייסטערהאפטער, קלארער, קורצער שפראך, און אזוי ארום איז אנטשטאנען דער פירוש רש״י אויף גמרא, וואס איז געווארן דער יסוד פון לערנען גמרא ביז אויף היינטיקן טאג. צוליב דעם באנוצן זיך מיט די קונטרסים ווערט גאנץ אפט אויך רש״ים פירוש אנגערופן דורך די בעלי תוספות „פירוש הקונטרס". רש״י האט אויך געשריבן א פירוש אויף חומש, וואס ווערט ביז היינט געלערנט דורך יונג און אלט, חומש מיט רש״י; ער האט אויך געשריבן פירושים אויף טייל אנדערע ספרים פון תנ״ך. פון רש״י זענען אויך פאראן דער „ספר הפרדס" אויף דינים און תשובות, „ספר האורה", „סידור", שאלות ותשובות, סליחות און ווארשיינלעך שטאמט אויך א גרויסער טייל פון „מחזור וויטרי" (פון זיין תלמיד רבי שמחה וויטרי) פון רש״י. רש״י האט קיין זין ניט געהאט, נאר דריי טעכטער, און פון זיי האט ער געהאט בארימטע אייניקלעך, די ערשטע בעלי תוספות, רבי שמואל בן מאיר (רשב״ם), רבנו יעקב תם און אנדערע. די לעצטע יארן פון רש״י זענען געווען פארוואלקנט דורך די שרעקלעכע גזרות פון תתנ״ו, קרייץ-פארער, נוסעי הצלב (זע „קרייץ-פארער"), וועלכע האבן אויסגעשאכטן פיל יידישע קהלות. די לעגענדע דערציילט, אז רש״י האט פארגעזאגט דעם פירער פון די קרייץ-פארער גארפריד פון בויאן, אז ער וועט האבן א מפלה, אז ער וועט צוריקומען קיין פראנקרייך מיט 3 ריטער, און אז אזוי איז געשען. אבער דאס איז נאר א לעגענדע. מען דערציילט אויך וועגן רש״ים מוטער, אז ווען זי איז געווען שוואנגער מיט רש״י איז זי פארבייגעגאנגען א שמאל געסל

און אַ פֿור איז דורכגעפֿאָרן און איר גע־
דראַט צו טויטן, און איר איז געשען אַ
נס, אַז די וואַנט פֿון דער זייט גאַס איז
געוואָרן איינגעבויגן און די מוטער איז
דאָרט אַריין. אַ צווייטע לעגענדע דער־
ציילט וועגן רש״ים פֿאָטער, אַז ער האָט
געהאַט צו פֿאַרקויפֿן אַ בריליאַנט און
ווען גלחים האָבן אים געוואָלט קויפֿן
פֿאַר אַ צלם, האָט ער דעם בריליאַנט
אַריינגעוואָרפֿן אין טייך, און דערפֿאַר
האָט ער זוכה געווען צו אַזאַ זון. —
רש״יס פּירוש איז געוואָרן אַזוי אָנגע־
נומען בכל תפוצות ישראל, אַז מען האָט
רש״ין גערופֿן „פּרשנדתא״ (דער פּרשן
פֿון דת), און זיין פּירוש אויף חומש איז
וואַרשיינלעך געווען דאָס ערשטע העברע־
אישע ספֿר וואָס איז געוואָרן געדרוקט
(אין יאָר 1475, רל״ה). רש״י באַנוצט
אין זיין פּירוש געוויסע ספֿרים פֿון דק־
דוק, זעצט איבער פֿיל ווערטער אין אַלט־
פֿראַנצויזיש און טיילמאָל אין דייטש,
וואָס הייסט ביי אים „בלעז״ (וועגן דעם
איז פֿאַראַן דאָס בוך פֿון דאַרמשטעטער,
וועלכער האָט אויפֿן גרונט פֿון רש״יס
פֿראַנצויזישע ווערטער געפֿאָרשט די
אַנטוויקלונג פֿון פֿראַנצויזיש), און פֿון
פֿיל ערטער איז צו זען, אַז רש״י איז
אויך געווען באַקאַנט מיט מעדיצין. ווי
ווייט רש״י איז געווען אָנגענומען קאָן
מען זען דערפֿון, וואָס מען רופֿט אים
„רש״י הקדוש״, און פֿיל פּירושים זענען
געשריבן געוואָרן אויף דעם פּירוש רש״י
אויף חומש („מזרחי״, „שפֿתי חכמים״
און אַנדערע). עס זענען פֿאַראַן טייל
פּירושים וועלכע מען שרייבט צו צו
רש״י, אָבער באמת שטאַמען זיי ניט
פֿון רש״י. רבי ישעיה הורוויץ איז
של״ה שרייבט, אַז רש״י האָט מחבר
געווען זיין פּירוש מיט רוח הקודש און
מען דאַרף דעריבער מדקדק זיין אין יעדן
וואָרט זיינס. — וועגן רש״י זענען גע־
שריבן געוואָרן פֿיל וויסנשאַפֿטלעכע אַפּ־
האַנדלונגען. אין העברעאיש איז די
בעסטע אַרבעט פֿון א. מ. ליפּשיץ,
„רש״י״.

שלש סעודות (**שאַלעשידעס**)
זע זוכוואָרט „שבת״.

שלש עשרה מידות זע „מידות״.

שלשים (**שלושים**) זע „אבל״.

שם, שמות הקדושים אין העברע־
איש איז „שם״, „נאָמען״, אין לשון
רבים „שמות״, נעמען. מען באַנוצט
דאָס וואָרט שם צו באַצייכענען דעם נאָ־
מען פֿון גאָט, און שמות הקדושים, די
הייליקע נעמען פֿון גאָט. „שם הויה״
הייסט דער נאָמען „יהוה״ פֿון גאָט; מען
באַנוצט דערצו אויך דעם אויסדרוק „שם
המפֿורש״. אין דער יידישער מיסטיק און
קבלה ווערן די נעמען פֿון גאָט באַטראַכט
אַלס זייער הייליקע און עס איז פֿאַ־
ראַן דער גלויבן, אַז דער, וואָס באַנוצט
זיך מיט זיי ריכטיק, קאָן באַווייזן וואונ־
דער (מעגלעך, אַז דערפֿון איז דער נאָ־
מען „בעל שם״). אַזעלכע נעמען פֿון
גאָט זענען פֿאַראַן פֿיל. אַחוץ די נעמען
אין נ״ך ווי „יהוה״, אלהים, שדי און
אַנדערע, ווערט אין דער גמרא קידושין
ע״א דערמאָנט אַ שם פֿון 42 (מ״ב)
אותיות. אין די קבלה ספֿרים איז אויך
פֿאַראַן שם בן ע״ב (72) אותיות. — זע
די זוכווערטער „אלהים״, „דין״,
„יהוה״, „מידות״, „רחמים״, „שדי״.

שם דער עלטסטער זון פֿון נחם דריי זין
שם, חם, יפֿת (חומש בראשית ה׳). לויט
אַ טראַדיציע איז דער גמרא סנהדרין
ס״ט איז שם געווען דער איינגסטער,
נאָר ווייל ער איז געווען דער חשובסטער
האָט אים דער חומש געשטעלט צוערשט.
אין דער גמרא און מדרש ווערט שם
פֿאַרגעשטעלט אַלס אַ זייער פֿרומער מאַן,

וואס איז געזעסן און געלערנט און געהאט אן אייגענעם „בית המדרש", וואו מען האט געלערנט תורה („בית המדרש של שם ועבר", מכות כ"ג און אנדערע ערטער). — אין חומש בראשית י' ווערן אויסגערעכנט די קינדער פון שם און יפת און די נעמען פון די פעלקער וואס האבן אפגעשטאמט פון זיי. פון שם שטאמען אפ די יידן און אויך די פעלקער, וואס ווערן באצייכנט אלס „סעמיטן" (פון ווארט „שם", „סעם"), אלזא, די פארשידענע אראבישע שבטים און אנדערע. די וויסנשאפט באצייכנט אלס סעמיטן די פעלקער, וואס האבן גערעדט די סעמיטישע שפראכן, וועלכע זענען זייער ענלעך צו זיך (אלט־פעניציש, העברעאיש, אראמיש, אראביש און די פארוואנדטע שפראכן), און דעריבער ווערן פארעכנט אלס סעמיטן אויך די אלטע כנעניים, הגם דער חומש איז בראשי רעכנט כנען אלס זון פון חם. פון ווארט „סעמיטן" שטאמט אויך דאס ווארט „אנטיסעמיטיזם", וואס איז אבער א באצייכענונג כמעט נאר פון שנאה צו יידן. — אין דער וויסנשאפט פון סעמיטאלאגיע אונטערשיידט מען צוויי צווייגן פון סעמיטישע שפראכן: נארד־סעמיטיש (העברעאיש, בבליש, אשוריש, פעניציש, אראמיש) און זיד־סעמיטיש (אראביש און אלט־אבעסיניש). די פראגע, צי געהערן אלע היינטיקע יידן צו דער סעמיטישער ראסע איז ביז איצט ניט פארענטפערט געווארן. זע זוכווארט „אנטראפאלאגיע", „יידן".

שם המפורש, שם הויה

זע „שם, שמות".

שם טוב אבן פאלקיירא

(1225—נאך 1290 אין שפאניע, פון פאלקערא); פילאזאף אין מיטלאלטער, באמיט אויסצוגלייכן פילאזאפיע און רעליגיע; מחבר פון: 1) „ספר הויכוח", א ויכוח צווישן א חכם (פילאזאף) און א חסיד (קעגנער פון פילאזאפיע) אויפצעווייזן, אז רעליגיע און פילאזאפיע קאנען גיין צוזאמען; 2) „צרי היגון" (באלזאם קעגן זארג), א פערל פון עטישער ליטעראטור, טרייסט, אויפצואווייזן דעם מענטש, אז זיינע זארגן זענען נאר אילוזיעס; 3) „המבקש", מוסר און חקירות"; 4) „ספר הנפש" איבער דער נשמה; 5) „מורה המורה", פירוש צום „מורה נבוכים"; 6) „ספר המעלות", איבער די מידות פון מענטש.

שמאי הזקן

תנא פון דער משנה, ווערט דערמאנט צוזאמען מיט הלל (ביידע אין דעם 1טן יארהונדערט פאר געוויינלעכער צייטרעכענונג), אין דער משנה אבות א' ווערט ער גערעכנט אלס איינער פון די „זוגות" (זע „זוגות"), הלל און שמאי, און לויט דער משנה אין חגיגה ב' איז ער געווען אב בין דין אין סנהדרין אין ירושלים, אין וועלכן הלל איז געווען נשיא. ער איז געווען (ווי די משנה אבות א' זאגט) א תלמיד פון שמעיה ואבטליון; ער האט געהאט אן אייגענע ישיבה און תלמידים, זיי האט מען גערופן די „בית שמאי" און זיי זענען געווען אין פיל הלכות אין מחלוקה מיט די „בית הלל", און מייסטנס זענען די בית שמאי געווען די מחמירים (זע זוכווארט „הלל"). אין דער גמרא שבת ל"א ווערט שמאי באצייכנט אלס „קפדן" (אין קעגנזאץ צו הלל אלס נוח לבריות). אבער פון זיינע ווערטער איז צו זען, אז ער האט געהייסן ערלעך האלטן מענטשן; אין אבות א' זאגט ער „עשה תורתך קבע, אמור מעט ועשה הרבה והוה מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות" (לערנען תורה בקביעות, רעד ווייניק און טו א סך, און נעם אויף יעדן

מענטשן מיט א שיין פנים). פלאוויוס דערציילט, אז שמאי האט געשטראפט די סנהדרין, וועלכע האבן געחנפעט הורדוסן בעת זיין משפט פאר טויטן די קנאים אין גליל. וועגן דער דאזיקער שטעלע פון פלאוויוס, אין וועלכער עס ווערט דערמאנט דאס ווארט „סאמעאס", זענען געשריבן געווארן פיל אפהאנדלונגען, צי דאס מיינט „שמאי" אדער „שמעיה".—זע היימאן „תולדות תנאים ואמוראים" זוכווארט „הלל" און „שמאי". — זע זוכווארט „הלל".

שמד זע „משומד".

שמואל נאמען פון נביא און פון ספר שמואל, אין וועלכן עס ווערן באשריבן די ספורים וועגן שמואל הנביא (אין שמואל א'). — שמואל איז געווען איינער פון די ערשטע נביאים ביי יידן און האט געלעבט אין דעם 11טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. אין ספר שמואל ווערט דערציילט, אז זיין פאטער האט געהייסן אלקנה (אין דברי הימים א' ו' ווערט צוגעגעבן, אז ער איז געווען א לוי, און לויט דער טראדיציע האט ער געשטאמט פון קורח), און זיין מוטער חנה, וועלכע האט אים געבוירן נאך יארן ניט האבן קיין קינדער. און זי האט אים מקדיש געווען צו זיין א נזיר און צו דינען אין גאטס משכן אין שילה ביי עלי הכהן. נאכן טויט פון עלי איז שמואל געווארן דער פירער און שופט ביי יידן, און פון זיין שטאט רמה פלעגט ער באזוכן די שטעט אין ארץ־ישראל פון דן ביז באר שבע (שמואל א' ג' און ז') און משפטן די יידן. זיינע צוויי זין, יואל און אביה, זענען ניט געגאנגען אין זיינע וועגן, און דאס פאלק וואס איז געווען אונטערדריקט דורך די פלשתים, האט פארלאנגט פון שמואל, אז ער זאל זיי באשטימען א מלך. שמואל האט געשטראפט דאס פאלק און איז געווען קעגן איינפירן די מלוכה, אנווייזנדיק אז דער מלך וועט זיי פארקנעכטן (שמואל א' ח'), אבער ער האט נאכגעגעבן זייער פארלאנגט און געמאכט אלס ערשטן יידישן מלך שאול. נאכער זענען פארגעקומען קאנפליקטן צווישן שמואל און שאול און ווי דאס ספר שמואל א' דערציילט האט שמואל דערנאך געזאלבט אלס מלך דוד. שמואל איז געשטארבן פאר שאול און אלע יידן האבן אים באוויינט און געבראכט צו קבורה אין רמה (שמואל א' כ"ה). צום סוף ספר שמואל א' ווערט דערציילט ווי שאול האט פאר דער טראגישער שלאכט ביים בארג גלבוע ארויפגעבראכט דעם גייסט פון שמואל דורך א בעלת אוב און דער גייסט פון שמואל האט אים פארויסגעזאגט זיין טראגישן טויט (זע זוכווארט „שאול"). — דער נאמען פון שמואל הנביא איז געווען ביי יידן זייער געערט ווי משה רבנו און אהרן הכהן און אין תהלים צ"ט ווערן זיי דריי דערמאנט צוזאמען („משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו"). אין ארץ־ישראל, ניט ווייט פון ירושלים, איז פאראן אן אלטער הייליקער קבר. וועלכן די אראבער רופן „נעבי סעמוויל". און די יידישע טראדיציע האלט, אז דאס איז דער קבר פון שמואל הנביא, און זינט מיטלאלטער פלעגט מען קומען צו דעם קבר מתפלל זיין.

דאס ספר שמואל איז צעטיילט אין צוויי, „שמואל א'" און „שמואל ב'" (אין דער צייט פון דער גמרא איז עס געווען איין ספר). שמואל א' האט 31 קאפיטלעך און דערציילט די ספורים וועגן שמואלס וואונדערלעכער געבורט; די שירה פון זיין מוטער חנה; די הערשאפט פון עלי הכהן; די פארלוירענע מלחמה פון יידן קעגן די פלשתים און

דעם טויט פון עלי און דאס געפאנגענע נעמען פון גאטס ארון; די הערשאפט פון שמואל; דאס זאלבן פון שאול אלס מלך; די מלחמות פון שאול; דער ערשטער אויפשטייג פון דוד און זיין באזיגן גלית; דאס רודפן דוד דורך שאול; דאס אנטלויפן פון דוד; די טראגישע מלחמה ביי גלבוע פון שאול קעגן די פלשתים און דאס פאלן פון שאול און זיין זון יונתן אויפן שלאכטפעלד. שמואל ב' האט 24 קאפיטלען און הויבט זיך אן מיט דער קינה פון דוד אויפן טויט פון שאול און יונתן און דאס באשטימען פון שאול אלס מלך איבער יהודה אין חברון; די הערשאפט פון שאולס זון איש בושת איבער ישראל; די שטרייטיקייטן צווישן יהודה און ישראל; דער טראגישער טויט פון אבנר און איש בושת און דאס פארשפרייטן פון דודס קעניגרייך איבער גאנץ ישראל; די מלחמות פון דוד און זיינע נצחונות; די אינערלעכע טראגישע פאסירונגען פון דודס לעבן (אמנון און תמר, דער אויפשטאנד פון זיין זון אבשלום), פארשידענע אויפשטאנדן קעגן דוד; דאס איינעמען דורך דוד ציון. — לויט דער גמרא בבא בתרא י"ד האט שמואל געשריבן די ספרים שופטים, רות און זיין ספר שמואל ביז דעם סיפור, ווי שמואל איז געשטארבן, און פון דארט ביזן סוף האבן געשריבן גד החוזה און נתן הנביא. די תנ"ך-קריטיק ווייזט אויך אן, אז דאס צווייטע ספר שמואל איז געשריבן געווארן ניט דורך דער זעלבער פערזאן, וואס האט געשריבן דאס ערשטע ספר; לויט טייל מיינונגען איז עס געווען א טייל פון די „דברי הימים למלכי יהודה", וואס ווערן דערמאנט אין ספר מלכים. — צום ספר שמואל איז פאראן א מדרש באקאנט מיטן נאמען „אגדת שמואל", ווערט דערמאנט צוערשט אין רש"י (שמואל א' כ' און אנדערע ערטער) ווי אויך אין רש"ים ספר „הפרדס" מיטן נאמען „מדרש עת לעשות לה'". לויט דער מיינונג פון שלמה באבער איז דער מדרש נתחבר געווארן אין ארץ-ישראל אין דער גאונים-עפאכע. — וועגן „שמואל-בוך" זע זוכווארט „ליטעראטור".

שמואל הכהן (לערך 174 — 254), אמורא אין בבל, וועמענס ווערטער אין הלכה און אגדה זענען פאראן אין גאנץ ש"ס, און ווערט אפט דערמאנט מיט זיין עלטערן חבר רב, מיט וועמען ער האט אפט חלוקי דעות אין פארשידענע הלכות און אגדה-ווערטער. שמואל איז אויך געווען א דאקטאר און אסטראנאם (דעריבער האט ער אויך געהייסן „ירחינאה", פון ווארט „ירח", „לבנה") און ער האט געזאגט וועגן זיך, אז ער איז באקאנט אין די וועגן פון הימל ווי אין די וועגן פון זיין שטאט נהרדעא (ברכות נ"ח). אין זיין יוגנט האט ער באזוכט ארץ-ישראל און געהיילט רבי יהודה הנשיא (רבי), אבער קיין סמיכה און דעם טיטל רבי האט ער פון אים ניט באקומען („שמואל ירחינאה חכים יתקרי ורבי לא יתקרי", בבא מציעא פ"ה). נאכער איז ער צוריק קיין בבל, און איז געווארן „דיין הגולה" (סנהדרין י"ז) און נאכער ראש ישיבה אין נהרדעא. די הלכות פון שמואל אין דער גמרא זענען א סך, און ווערן געבראכט אדער אין זיין אייגענעם נאמען אדער אין נאמען פון טייל פון זיינע תלמידים (ווי „אמר רב הונא אמר שמואל". „אמר רב יהודה אמר שמואל" און אזוי ווייטער). מען האט געהאלטן, אז אומעטום וואו שמואל איז מחולק מיט רב אין דיני ממונות איז די הלכה ווי שמואל (בכורות מ"ט). ער האט געשיקט צו רבי יוחנן קיין ארץ ישר-

ראל דעם קאלענדאר־רעכענונג אויף 60 יאר (חולין צ״ה). פון אים זענען פאר־ ראן פיל רפואה־פארשריפטן, וועלכע שטימען גאנץ אפט מיט די מאדערנע מעדיצין־מיינונגען. צו זיינע ווערטער געהערן: „דינא דמלכותא דינא", גטין י' (דאס געזעץ פון מלכות איז א געז־ זעץ), מען טאר ניט גנבענען די מיינונג פון מענטשן (חולין צ״ד), „מען טאר זיך ניט ארויסנעמען פון כלל" (שבת מ״ט). „אלץ דארף געטאן ווערן לשם שמים" (קידושין פ״ב) און פיל אנדערע. ער האט אויך מתקן געווען וויכטיקע תקנות. זיין פאטער איז אנגערופן גע־ ווארן נאך אים „אבוה דשמואל". ער האט אויך מתקן געווען תפילות, צווישן אנדערע די תפילה קצרה „הביננו" (בר־ כות כ״ט). — צו שמואל ווערט צוגע־ שריבן די „תקופת שמואל" (אז דאס זון־יאר האט גענוי 365 טעג און 6 שעה) און א ספר איבער קאלענדאר און אסטראנאמיע „ברייתא דשמואל", וועל־ כע שטאמט זיכער ערשט פון 8טן יאר־ הונדערט. — וועגן שמואל זע וויים „דור דור ודורשיו" חלק ג' און היימאן „תול־ דות תנאים ואמוראים", זוכווארט „שמואל".

שמואל אידעלס (מהרש״א) זע „אידעלס, שמואל".

שמואל בן מאיר, רשב״ם (לערך 1089 — לערך 1174); אייניקל (טאכ־ טערס זון) פון רבי שלמה יצחקי (רש״י), מחבר פון פירושים אויף חומש און טייל ספרים פון תנ״ך, ווי אויך אויף א ריי מסכתות אין דער גמרא; געהערט צו די אנגעזעענסטע מפרשים. און צוזאמען מיט זיין ברודער, רבנו יעקב תם, האט ער געהערט צו די ערשטע בעלי־תוספות. אין זיין פירוש אויף חומש ווייזט ארויס דער רשב״ם די נייגונג איינצוטייטשן די פסוקים לויט פשט, נישט לויטן דרש פון די מדרשים און דברי אגדה. — וועגן די דאטעם פון רשב״מס געבורט און טויט זענען פאראן פארשידענע מיינונ־ גען.

שמואל הנגיד (געבוירן אין שפאניע אין קארדאווא 998 — געשטארבן אין גראנאדא 1055), באקאנט אויך אלס רבנו שמואל בן יוסף אבן נגדילה; בא־ רימטער למדן, מחבר פון כללים אויף דער גמרא, העברעאישער דיכטער, מדקדק פאליטישער פירער און שטאטסמאן; תלמיד פון רבנו חנוך און אין דקדוק פון רבי יהודה אבן חיוג, געקענט פיל שפראכן (אראביש, לאטיין, בערבעריש), און דאדורך זיך באקאנט מיטן גרויס־ווי־ זיר פון אראבישן קאליף אין גראנאדא, און געווארן זיין סעקרעטאר, און נאך זיין טויט איז ער געווארן פאקטיש דער אויסערן־מיניסטער פון קאליף; ער איז אויך באשטימט געווארן אלס „נגיד", העכסטער פירער פון די יידן אין גרא־ נאדע. רבנו שמואל האט מחבר געווען זיין בארימטן „מבוא התלמוד", אין וועלכן ער האט אין א וויסנשאפטלעכער פארם פעסטגעשטעלט די כללים פון משנה און גמרא; אבער אמייסטן איז ער בארימט געווארן דורך זיינע העברעאישע לידער, וועלכע ער האט געשריבן אויף די פאר־ שידנסטע טעמעס איבער ליבע, וויין, פרייליכקייט פון לעבן, איבער מלחמות, וועלכע ער שילדערט אין שטארקע עפי־ שע בילדער. ער האט אויך געשריבן ספ־ רים איבער דקדוק, און פארטיידיקט רבי יהודה אבן חיוג קעגן רבי יונה אבן גנאח. רבנו שמואל הנגיד האט אויך געשטיצט מיט געלט בארימטע לומדים און דיכטער, צווישן אנדערע רבי שלמה אבן גבירול; ער האט אויך אוועקגעזעצט שרייבער, איבערצושרייבן גמרות און פאנאדערגע־

שיקט זיי בחינם אין ישיבות אין שפּאַ־ניע, מצרים, ירושלים, וואוהין ער האָט אויך געשיקט גרעסערע געלט־סומעס. פון רבנו שמואל איז געבליבן, אחוץ דער דערמאָנטער „מבוא התלמוד", אויך אַ זאַמלונג לידער, „דיוואַן", וועלכע איז דערשינען דאָס ערשטע מאָל 1935 דורך ששון אין לאָנדאָן. — זיין זון יוסף הנגיד איז אומגעקומען דורך זיינע שונאים אַראַבער, וועלכע האָבן דערמאָרדנדיק אים, נאָכער געמאַכט אַ שחיטה צווישן יידן.

שמונה עשרה (אכצן) נאָמען פון דער זאַמלונג פון ברכות, וואָס מען זאָגט יעדן טאָג דריי מאָל (צו שחרית, מנחה און מעריב), און שבת און יום־טוב און אַ ריי אַנדערע טעג 4 מאָל (אויך צו מוסף). די זאַמלונג הייסט „שמונה עש־רה", ווייל זי האָט געהאַט 18 ברכות; גאָר אַמאָל האָט זי געהאַט נאָר 17 בר־כות און עס האָבן געפעלט די ברכות „ולמלשינים" און „את צמח דוד"; נאָר אין יבנה אין דער צייט פון רבן גמליאל הנשיא האָט מען צוגעגעבן די 18טע ברכה „ולמלשינים" (ברכת המינים), און שפּעטער, אין בבל, האָט מען צוגעגעבן „את צמח". אין שבת און יום־טוב זאָגט מען נאָר 7 ברכות (די ערשטע 3 און די לעצטע 3 און אינדערמיט גיט מען צו די ברכה פון שבת אָדער יום־טוב, „מקדש השבת" אָדער „מקדש ישראל והזמ־נים"). — די תפלה־זאַמלונג שמונה עש־רה איז זייער אַן אַלטע. און אין דער משנה און גמרא האָט זי געהייסן סתם „תפילה" (דאַווענען), ווייל דאָס איז געווען דער עיקר פון דאַווענען. אין דער גמרא מגילה י"ז ווערט געזאָגט, אַז די 120 זקנים און צווישן זיי אַ סך נביא־אים, און מען מיינט דערמיט די אנשי כנסת הגדולה (זע „כנסת הגדולה"), וועל־כע האָבן געלעבט אינם אָנהויב צייט פון 2טן בית המקדש, האָבן מחבר געווען די שמונה עשרה. עס איז זיכער אַז אין דער שפּעטערער צייט פון 2טן בית המק־דש זענען אַ גרויסער טייל פון די ברכות פון שמונה עשרה שוין געווען, נאָר אין די ברכות זענען פאָרגעקומען ענדע־רונגען סיי אין אינהאַלט, סיי אין נוסח. אין איין ברייתא (מגילה י"ז) ווערט גע־זאָגט, אַז אין דער צייט פון רבן גמליאל אין יבנה האָט מען מסדר געווען די שמו־נה עשרה, און עס ווייזט אויס, אַז דע־מאָלט איז פעסטגעשטעלט געוואָרן דער פעסטער נוסח. עס איז למשל באַוויזן געוואָרן אַז שוין אין אַלטן ספר בן סירא זענען פאַראַן שפּורן פון טייל שמונה עשרה תפילות ווי די תפילה „מקבץ נדחי ישראל", „בונה ירושלים", און עס ווייזט אויס, אַז זאָגאָר די דאָזיקע תפי־לות (וועגן אויפבויען ירושלים, קיבוץ גליות) זענען זייער אַלטע. — גאָר אַמאָל פלעגט די שמונה עשרה זאָגן נאָר דער חזן אַליין, הויך, און אַלע האָבן צוגע־הערט. נאָר שפּעטער האָט מען מתקן געווען, אַז יעדער דאַווענער זאָגט פאַר זיך די שמונה עשרה שטילערהייט, בלחש, און נאָכער זאָגט דער חזן הויך. די שמונה עשרה ווערט געזאָגט שטייענ־דיק און דעריבער הייסט זי (אין מסכתא סופרים ט"ז) אויך „עמידה" (פון „עמד" „שטיין"). — די ערשטע דריי ברכות (מגן אברהם, מחייה המתים און „האל הקדוש") הייסן „אבות", גבורות און קדושות. די דריי לעצטע ברכות (רצה, ועל כולם און שים שלום) הייסן עבודה, הודאה און שלום. און די מיטלסטע זע־נען תפילות. אין דער גמרא מגילה י"ז און י"ח ווערן דערקלערט די אַלע תפי־לות. — אין מיטן און אויך צום סוף פון שמונה עשרה זענען צוגעגעבן געוואָרן שטעלן, ווי קדושה (זע „קדושה") וועגן

מען דאַוונט בציבור, „אתה חוננתנו" שבת־צונאַכטס, „עננו" אין תעניתים, „נחם" אין תשעה באב, „מודים דרבנן", יעלה ויבוא" ראש חודש און ימים טובים, „על הניסים" חנוכה און פורים, ברכת כהנים, און צום סוף נצור. וועגן דער אַנטשטייאונג און געשיכטע פון שמונה עשרה זע עלבוגן „תולדות התפלה והעבודה בישראל". — זע זוכוואָרט „דאַווענען".

שמות מיטן נאָמען „שמות" רופט מען אָן אין יידיש בלעטער פון אַלטע ספרים, און עס איז געווען דער מנהג אָוועקצוטראָגן די שמות יעדן פאַר פסח פון הויז אין בית המדרש אָדער אין שול, און פון דאָרט פלעגט מען זיי אָוועקטראָגן אויפן בית הקברות און זיי קובר זיין. אין טייל מזרח לענדער פלעגט זיין אַ ספּעציעל אָרט צו דערהאַלטן די שמות; מען האָט עס גערופן „גניזה". — זע זוכוואָרט „גניזה".

שמות, ספר נאָמען פון צווייטן חומש, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער „ואלה שמות בני ישראל"; אַנטהאַלט 11 סדרות (שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה, כי תשא, ויקהל, פקודי), באַשטייט פון 40 קאַפּיטלעך; עס ווערט אין חומש שמות דערציילט דער ספור ווי די מצריים האָבן געפּייניקט די יידן, נאָכער יציאת מצרים, דאָס געבן די תורה אויפן באַרג סיני, פאַרשידענע געזעצן, דאָס מאַכן דעם משכן, די מעשה פון עגל. אין די אייראָפּעאישע שפּראַכן הייסט שמות „עקסאָדוס" (דער אַרויסגאַנג, דאָס אַרויסגיין פון מצרים). — וועגן מדרש שמות רבה זע זוכוואָרט „מדרש".

שמות הקדושים זע „שם, שמות".

שמחה איז דער יידישער שפּראַך האָט דאָס וואָרט שמחה. וואָס איז דאָס העברעאישע וואָרט פאַר פרייד, די באַדייטונג פון אַ סעודה, און באַזונדערס פאַר אַ סעודה פון אַ מצוה, למשל, אַ חתונה, תנאים, ברית, און עס איז פאַראַן דער אויסדרוק „ער מאַכט אַ שמחה". — אין דער יידישער רעליגיע האָט דער באַגריף שמחה אַלס באַצייכענונג פאַר דער יידישרעליגיעזער אָפּטימיסטישער וועלט־אַנשויאונג אַ גרויסע באַדייטונג. אין תנ"ך ווערט שמחה באַצייכנט אַלס די מתנה פאַר גוטע מענטשן (תהלים צ"ז „ולישרי לב שמחה"); אין דער גמרא ברכות ל"א איז פאַראַן דער אויסדרוק „שמחה של מצוה". אין חסידות איז איינער פון די הויפּט־יסודות צו זיין בשמחה, ניט אַריינפאַלן אין עצבות.

שמחה פון וויטרי זע „וויטרי".

שמחה בונם פון פשיסכע (נפטר געוואָרן 1827, י"ב אלול תקפ"ז), באַרימטער חסידישער רבי אין פוילן, באַקאַנט אַלס דער „רבי ר' בונם". ער איז געווען צוערשט אַן אַפּטייקער, נאָכער אַן אַנגעשטעלטער ביי דער וואַרשעווער רייכער פאַמיליע בערקע און זיין פרוי, טעמערל זאַנענבערג־בערגסאַן, געפירט מסחרים מיט אויסלאַנד, געקענט שפּראַכן; געפאָרן צוערשט צו רבי יעקב יצחק דעם רבי פון לובלין, אָפּגעריסן זיך פון אים און געוואָרן אַ תלמיד מובהק פון רבי יעקב יצחק דעם „ייד" פון פשיסכע, און נאָך זיין פטירה איז אָנהויב תקע"ה געוואָרן רבי. ער איז געווען אַן עמקן אין חסידות און צו אים האָבן זיך געצויגן די לומדים אין פוילן. זיין זון ר' אברהם משה איז געווען נאָך אים רבי אַנדערהאַלבן יאָר; זיינע תלמידים זענען געווען די גרויסע רביים אין פוילן רבי מנחם מענדל פון קאָצק, רבי יצחק פון וואָרקע, רבי יצחק מאיר פון גער און אַנדערע.

פון אים איז פאראן דאס ספר קול שמחה. פרטים וועגן אים איז ספר „שמחת ישראל". ,

שמחות זע „אבל רבתי".

שמחת בית השואבה זע „ניסוך המים".

שמחת תורה (די פרייד פון דער תורה); דער 9טער טאג פון סוכות (אין ארץ־ישראל דער 8טער טאג, אין שמיני עצרת), דעמאלט ענדיקט מען לייענען די תורה, און מען הויבט אן די ערשטע פרשה פון חומש בראשית. ביינאכט און צומארגנס אינדערפרי ביים דאווענען מאכט מען אין שול „הקפות". מען גייט ארום מיט די ספרי תורות ארום דער בימה אין שול מיט געזאנג און טענץ; צו די הקפות קומען אויך פרויען אין דער מענער שול און קושן די ספרי תורות; די קינדער טראגן פענער מיט אנגעצונדענע ליכטלעך. פאר די הקפות זאגט מען „אתה הראית לדעת" מיט א באזונדערע מעלאדיע, און מיט דעם זאגן אתה הראית איז מען מכבד אן אדם חשוב. צו דער תורה רופט מען אויף אלע אין שול, און אפילו קינדער צו כל הנערים. דער וואס באקומט די לעצטע עליה הייסט „חתן תורה", און דער וואס באקומט די עליה פון דער פרשה בראשית הייסט „חתן בראשית". אין שמחת תורה איז מען זיך משמח, מען גייט ארום איבער די הייזער און מען פראוועט בשותפותדיקע סעודות. בילדער וועגן הוליען אין שמחת תורה איז פאראן אין שלום עליכמס „מע הוליעט". — דער נאמען שמחת תורה איז ניט פאראן ניט אין דער גמרא און ניט אין דער צייט פון די גאונים. אין דער גמרא מגילה ל"א הייסט דער טאג „יום־טוב האחרון של חג". אין שולחן ערוך חלק אורח חיים תרס"ט זענען פאראן די מנהגים פון שמחת תורה. — זע „סוכות" און „קריאת התורה" (וועגן ענדיקן די תורה אמאל אין ארץ־ישראל יעדע 3 יאר).

שמיטה נאמען פון יעדן 7טן יאר, ווען מען האט אין ארץ־ישראל אין די אלטע צייטן ניט געטארט באארבעטן די פעלדער; דאס יאר האט געהייסן אין חומש (ויקרא כ"ה) „שבת שבתון", די העכסטע רו. אין חומש דברים ט"ו הייסט דאס יאר „שנת השבע, שנת השמטה", דאס 7טע יאר, דאס יאר פון שמיטה, און עס ווערט דארט געזאגט, אז אויב מען האט געבארגט איינעם געלט פאר דעם דאזיקן יאר, ווען עס קומט דאס שמיטה־יאר ווערט דער חוב געשאנקען און מען טאר אים מער ניט מאנען (פון ווארט „שמט", „אוועקנעמען"). — די דינים וועגן שמיטה פון פעלדער־רו (אין דער משנה און גמרא הייסט שמיטה „שביעית") זענען פאראן אין דער מסכתא „שביעית". — הלל הזקן (זע „הלל") האט מתקן געווען, אז כדי מען זאל ניט מורא האבן צו בארגן איינער דעם צווייטן געלט, זאל מען פאר דעם שמיטה יאר שרייבן א „פרוזבול", אזא דערקלערונג, אז מען גיט איבער די חובות צו בית דין, און מען מעג דאן יא מאנען די חובות נאכן שמיטה יאר (ערכין כ"ח). וועגן דער פראגע, צי אויך היינטיקע צייטן זענען נוהג אין ארץ־ישראל די דינים פון שמיטה, אז מען זאל ניט טארן באארבעטן די פעלדער און גארטענער, וואס האט א גרויסע באדייטונג פאר די יידישע קאלאניסטן, זענען פאראן מיינונגס־פארשידנקייטן צווישן רבנים, און דער גרעסטער טייל רבנים זענען מתיר, און טייל זענען מתיר דורך א „שטר מכירה" („פארקויפן די פעלדער" צו א ניט־ייד). — וועגן חשבון,

וועלכעס יאָר איז שמיטה, זענען פאַראַן מיינונגס-פאַרשידנקייטן צווישן רש"י (עבודה זרה ט׳) און דעם רמב"ם. היינט איז אָנגענומען, אַז מען טיילט איין אין 7 די יאָרן זינט בריאת העולם, ווי עס איז אָנגענומען אין דעם יידישן קאַלענדאַר, און יעדעס 7טע יאָר איז שמיטה. למשל דאָס נאָענטע שמיטה-יאָר וועט זיין אין יאָר ה׳ אלפים תש"ה. — זע „זוכוואָרט ‚יובל".

שמיני עצרת נאָמען פון 8טן טאָג אין סוכות (כ"ב תשרי); איז אַ באַזונדערער יום-טוב; אין חומש ויקרא כ"ג, במדבר כ"ט הייסט עס ביום השמיני „עצרת היא", „עצרת תהיה לכם"; צוליב דעם וואָס ער איז שוין אַ באַזונדערער יום-טוב איז די פראַגע צי דאַרף מען זיצן אין סוכה; חסידים זענען זיך נוהג ביינאַכט ניט צו זיצן אין סוכה, נאָר בייטאָג יאָ צו זיין אין סוכה (דער מנהג שטאַמט פון אַלטע צייטן. זע גמרא סוכה מ"ז). ביים דאַווענען איז מוסף זאָגט מען „גשם". טייל זענען זיך נוהג אין שמיני עצרת צו לייענען „קהלת". חסידים זענען זיך נוהג ביינאַכט צו שמיני עצרת איינצואָרדענען אין שול „הקפות".

שמיר נאָמען פון אַ זייער האַרטן טייערן שטיין (יחזקאל ג׳ „כשמיר חזק מצור"); אין דער משנה אבות ה׳ ווערט געזאָגט, אַז דער „שמיר" איז באַשאַפן געוואָרן אין ששת ימי בראשית ערב שבת בין השמשות; אין דער אגדה פון דער גמרא איז שמיר אַ ווערעמל, וואָס קאָן איבערשניידן די שטאַרקסטע שטיינער, און ווייל דעם בית המקדש פון שלמה המלך האָט מען געבויט, ניט באַנוצנדיק קיין אייזן צום שפּאַלטן די שטיינער (מלכים א׳ ו׳, „כל כלי ברזל לא נשמע"), האָט שלמה המלך זיך באַנוצט מיטן שמיר, וואָס אשמדאי דער מלך פון די שדים האָט אים געבראַכט (גטין ס"ח). אין סוטה מ"ח ווערט געזאָגט, אַז זינט חורבן בית המקדש איז פאַרשוואונדן דער שמיר.

שמע ישראל דאָס איז דער פּסוק אין חומש דברים ו׳, „שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד" („הער צו ישראל, גאָט, אונדזער גאָט, איז איין גאָט"), און ווערט באַטראַכט אַלס דער העכסטער אויסדריק פון דער יידישער אמונה, פון אחדות השם, פון גלויבן אין איין גאָט. — ווענגן „קריאת שמע" זע זוכוואָרט „קריאת שמע". — מיט דעם וואָרט „שמע ישראל" באַקענען זיך יידן איינער צום צווייטן. עס איז אָנגענומען, אַז אַ ייד פאַרן שטאַרבן, אויב ער איז בכח, זאָלן זיינע לעצטע ווערטער זיין דער פּסוק „שמע ישראל"; דאָס שטאַמט פון ברכות ס"א, אַז רבי עקיבאס נשמה איז אויסגעגאַנגען מיט „אחד".

שמעון צווייטער זון פון יעקב אבינו פון לאה (בראשית כ"ט); צוזאַמען מיט זיין ברודער לוי האָט ער נקמה גענומען אין די שכם-איינוואוינער פאַר פאַרפירן זייער שוועסטער דינה (בראשית ל"ז); שטאַם-פאָטער פון שבט שמעון. דאָס לאַנד פון שבט שמעון איז געווען אין דרום פון ארץ-ישראל לעבן שבט יהודה, און עס איז פאַראַן אַ מיינונג, אַז שבט שמעון איז ביסלעכווייז אויסגעמישט געוואָרן מיט שבט יהודה. דאָס לעצטע מאָל ווערט שבט שמעון דערמאָנט אין דברי הימים ב׳ ל"ד אין דער צייט פון חזקיה המלך. אין דער ברכה פון יעקב אבינו (בראשית מ"ט) זענען שמעון און לוי געשאָלטן געוואָרן, אַז זיי וועלן פאַרשפּרייט ווערן אין יידישן פאָלק, און לויט אַ דבר אגדה שטאַמען פון שמעון ולוי די סופרים און מלמדים. אין דער ברכה

פון משה (דברים ל״ג) ווערט דער שבט שמעון אינגאנצן ניט דערמאנט.

שמעון בר גיורא זע „בר גיורא״.

שמעון בן גמליאל, רבן — 1) דער ערשטער; תנא און נשיא פון סנהדרין אין דער צייט פון חורבן בית שני, זון פון רבן גמליאל הזקן; אין דער צייט פון דער מלחמה קעגן די רוימער איז ער געווען אויף דעם צד, וואס האט געהאלטן אז מ׳דארף יא פירן די מלחמה און פלאווּוס אין זיין „אויטאביאגראפיע״ דערציילט, אז רבן שמעון בן גמליאל איז געווען קעגן פלאוויוסן צוליב זיין נייגונג צו די רוימער; ווי עס ווערט דערציילט אין מסכתא שמחות (אבל רבתי) פרק ח׳ איז רבן שמעון אומגעקומען אויף קידוש השם; ער ווערט דעריבער פארעכנט פאר דעם ערשטן פון די „עשרה הרוגי מלכות״ (זע „עשרה הרוגי מלכות״), און מען רופט אים דעריבער אויך רבן שמעון בן גמליאל הנהרג. טייל היסטאריקער מיינען, אז דער סיפור וועגן דער דערמארדונג פון רבן שמעון בן גמליאל איז ניט באגרינדעט (זע הלוי אין „דורות הראשונים״). פון אים איז פאראן דאסווארט, אז מען קאן ניט ארויפלייגן אויף א ציבור א גזירה, וואס דער רוב פון ציבור קאן ניט אויספירן (תוספתא סנהדרין ב׳). אין אבות א׳ איז פאראן פון אים דאס ווארט „כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב מן השתיקה״ (איך האב מיך מיין גאנץ לעבן דערצויגן צווישן חכמים און האב געפונען, אז דאס בעסטע פארן קערפער איז שווייגן), און „לא המדרש עיקר אלא המעשה״ (ניט דאס דרשנען איז דער עיקר נאר דאס טאן). — 2) רבן שמעון בן גמליאל דער צווייטער; תנא און נשיא אין 3טן דור פון תנאים, זון פון רבן גמליאל דיבנה, פאטער פון רבי יהודה הנשיא (רבי) דעם מסדר פון דער משנה. וועגן אים איז ניט קלאר, ווען ער איז געבוירן געווארן. טייל דענקען, אז אין דער צייט פון בר־כוכבא־אויפשטאנד איז ער געווען א קינד און די מיינונג שטיצט זיך אויף דער גמרא גטין נ״ח. יעדנפאלס נאכדעם ווי עס איז געווארן שטילער אין ארץ־ישראל איז ער געווארן נשיא; ער האט געקענט חכמת יונית, גריכישע וויסנשאפט (בבא קמא פ״ג); ער באקלאגט זיך אויף די צרות וואס יידן לײַדן (שבת י״ג); ער האט זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסער עניוות (בבא מציעא פ״ד); פון אים זענען פאראן פיל הלכות, ווי אויך דברי אגדה; אין אבות א׳ זאגט ער: אויף דריי זאכן שטייט די וועלט, אויף אמת, דין און שלום; אין משנה סוף תענית דערציילט ער אז אין די אלטע צייטן האבן די יידישע טעכטער אין חמשה עשר באב און יום כיפור זיך אנגעטאן אין ווייסע קליידער און ארויס אין די גערטנער; ער האלט שטארק אז מען דארף זיך צופאסן צום מנהג (בבא מציעא פרק ז׳ און אנדערע ערטער). — זע היימאן, „תולדות תנאים ואמוראים״, זוכווארט „שמעון בן גמליאל״.

שמעון החשמונאי זון פון מתתיהו, ברודער פון יהודה המכבי, דער לעצטער פון די חשמונאים־ברידער, וועלכער האט געהערשט איבער די יידן; ער האט אינגאנצן באפרייט די יידן פון דער סירישער הערשאפט (142 פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג) און האט באקומען דעם טיטל נשיא פון די יידן, זייענדיק אויך כהן גדול; ער איז געווען דער פאטער פון דער שפעטערער חשמונאים־דינאסטיע; זיין זון איז געווען יוחנן הורקנוס כהן גדול; ער איז אומגעקומען דורך זיין איידעם תלמי אין יאר 135 פאר דער

גוויינלעכער צייטרעכענונג. די באַ־
שרייבונג וועגן אים איז פאַראַן אין ספר
חשמונאים א׳. — זע זוכוואָרט „חשמו־
נאים״.

שמעון בן יוחאי תנא אין ארץ־ישׂ־
ראל, אין דער מיט פון 2טן יאָרהונדערט;
תלמיד פון רבי עקיבא; ווערט אָנגערופן
אין דער משנה סתם „רבי שמעון״. אין
דער גמרא שבת ל״ג ווערט דערציילט,
אַז ער האָט זיך אויסגעדריקט שלעכט
קעגן די רוימער, וועלכע האָבן דעמאָלט
אונטערדריקט די יידן אין ארץ־ישׂראל
(באַלד נאָך דעם בר כוכבא אויפשטאַנד),
און די רוימער האָבן אים געוואָלט
טויטן; ער האָט דעריבער זיך באַהאַלטן
צוזאַמען מיט זיין זון אלעזר אין אַ הייל
און דאָרט זענען זיי געזעסן 13 יאָר און
געשפּייזט זיך פון אַ באָקסן־בוים און וואַ־
סער; ערשט נאָך 13 יאָר איז אליהו
הנביא געקומען צו זיי און געזאָגט, אַז
אַז זיי קאָנען שוין אַרויס. ער האָט זיך
באַזעצט אין מירון ביי צפת און דאָרט
געהאַט אַ ישיבה; ער איז אויך געווען
צוזאַמען מיט רבי אלעזר בן יוסי אין
רוים משתדל זיין זיך אָפּצושאַפן גזרות
אויף יידן (מעילה י״ז). עס ווערט דער־
ציילט וועגן אים ניסים. ער האָט גע־
זאָגט אויף זיך, אַז ער געהערט צו די
געציילטע „בני עליה״ (סוכה מ״ה).
הלכות און דברי אגדה זענען פאַראַן פון
אים אין משנה און גמרא זייער פיל. ער
האָט געפּרואווט דערקלערן דורך פשט
דעם טעם פון מצוות („טעמא דקרא״)
און דערפון אַרויסגעלערנט הלכות (בבא
מציעא קט״ו). אין סנהדרין פ״ו ווערט
געזאָגט, אַז ער האָט מחבר געווען דעם
„ספרי״, אָבער דאָס איז ניט דער ספרי
וועלכן מיר האָבן; ער האָט אויך מחבר
געווען אַ „מכילתא דרבי שמעון בן
יוחאי״ (די פראַגמענטן צונויפגעקליבן
דורך דוד האָפמאַן). אין אבות ד׳ זאָגט
ער, אַז כתר שם טוב (גוטער נאָמען)
שטייט העכער פון אַלעם. — זיין קבר
איז, לויט דער יידישער טראַדיציע, אין
מירון, לעבן דער שטאָט צפת אין ארץ־
ישׂראל, און יעדן ל״ג בעומר, דער יאָר־
צייט פון רבי שמעון („הילולא״), קומט
מען אין די טויזנטער און מען צינדט
אָן די הדלקה. וועגן דעם זע „ל״ג בעו־
מר״. — וועגן רבי שמעון בן יוחאי,
וועלכער איז, לויט דער טראַדיציע פון
דער קבלה, דער מחבר פון ספר „זוהר״,
זע זוכוואָרט „זוהר״. — צו רבי שמעון
בן יוחאי האָט מען צוגעשריבן, אַז ער
האָט מחבר געווען אויך אַ ריי אַנדערע
ספרים ווי „נסתרות דרבי שמעון בן
יוחאי״ און אַנדערע. — זע היימאַן
„תולדות תנאים ואמוראים״.

שמעון הצדיק כהן גדול אין דער
צייט פון 2טן בית המקדש; עס זענען
געווען צוויי כהנים גדולים מיטן דאָזיקן
נאָמען, און עס איז שווער צו זאָגן ווע־
מען עס מיינען די אַלע ערטער אין דער
משנה און גמרא וועגן שמעון הצדיק;
דער ערשטער איז געווען דער זון פון
חוניו און געלעבט לערך דעם 4טן יאָר־
הונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייט־
רעכענונג, און וועגן אים ווערט דער־
ציילט דער סיפור (יומא ס״ט), אַז אַלעק־
סאַנדער מוקדון איינעמענדיק ארץ־ישׂ־
ראל האָט אים שטאַרק מכבד געווען;
דער צווייטער האָט געלעבט לערך 200
יאָר פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכע־
נונג, און טייל היסטאָריקער דענקען, אַז
ער ווערט דאָס דערמאָנט אין ספר בן
סירא מיט פיל שבחים; ער ווערט דער־
מאָנט אויך אין פלאַוויוס קדמוניות בוך
12, קאַפּיטל 2, און אין ספר חשמונאים
ב׳. — די משנה אבות א׳ זאָגט, אַז
שמעון הצדיק איז געווען פון די „שיור־

כנסת הגדולה" (זע זוכוואָרט „כנסת הגדולה") און ברענגט פון איס דאָס וואָרט „על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים" (אויף דריי זאַכן שטייט די וועלט, אויף תורה, אויף עבודה און אויף גמילות חסדים). אין יומא ל"ט ווערט דערציילט, אַז ער איז געווען כהן גדול 40 יאָר און אַז אין זיין צייט זענען פאָרגעקומען אין בית המקדש ניסים. — זע היימאַן „תולדות תנאים ואמוראים".

שמעון קירא פּוסק אין בבל אין 9טן יאָרהונדערט; לויט טייל מיינונגען האָט ער מחבר געווען דעם „הלכות גדולות"; זע זוכוואָרט „הלכות גדולות".

שמעון בן שטח תנא אין דער צייט פון צווייטן בית המקדש, איינער פון די זוגות (זע „זוגות"), וואָס זענען לויט דער טראַדיציע געשטאַנען אין שפּיץ פון די סנהדרין; לויט איין מיינונג איז ער געווען נשיא פון סנהדרין; זיין שוועסטער איז געווען שלומציון המלכה, דאָס ווייב פון אלכסנדר ינאי המלך; ער איז געווען פירער פון די פּרושים; ינאי האָט אים געוואָלט הרגענען און ער איז אַנטלאָפן און נאָכער צוריקגעקומען; זיין חבר איז געווען יהודה בן טבאי (ביידע ווערן געבראַכט אלס „זוג" אין אבות א') און זיינע רביים זענען געווען יהושע בן פּרחיה און נתאי הארבלי, און זיינע תלמידים שמעיה און אבטליון; ער האָט מתקן געווען דעם נוסח פון דער כתובה (תוספתא כתובות י"ב); ער האָט אויך אָרגאַניזירט שולן פאַר קינדער; ער האָט באַזיגט די צדוקים (מגילת תענית, קדושין ס"ו); זיין זון איז אומגעקומען צוליב אַ פאַלש עדות זאָגן (ירושלמי סנהדרין ו'). — זע היימאַן „תולדות תנאים ואמוראים", זוכוואָרט „שמעון בן שטח".

שמעונוביץ, דוד (1886 אין רוסלאַנד), זינט 1921 אין ארץ־ישראל; העבראַישער דיכטער; מחבר פון אידיליעס פון מאָדערנעם ארץ־ישראל־לעבן („יובל העגלונים", „לקט" און אַנדערע). איבערזעצט היינע, פּושקין, לערמאָנטאָוו; פאַרעפנטלעכט געזאַמלטע שריפטן אין 4 בענדער.

שמעיה נשיא פון סנהדרין, אין דער צייט פון בית שני, איינער פון די „זוגות" (זע „זוגות"). ווערט געבראַכט צוזאַמען מיט זיין חבר אבטליון („שמעיה ואבטליון"), רבי פון הלל און שמאי; לויט אַן אגדה האָט ער געשטאַמט פון גרים; לויט דער מיינונג פון טייל היסטאָריקער איז ער דער „סאַמעאַס" אין דעם סיפור פון פלאַוויוס (קדמוניות בוך 14), וועלכער האָט פאַרגעוואָרפן די סנהדרין, פאַרוואָס זיי האָבן געחנפעט הורדוסן. אין אבות א' זאָגט ער „אהב את המלאכה ושנא את הרבנות (האָב ליב אַרבעט, און האָב פיינט הערשאַפט).

„שמרון, שמרונים" זע „שומרון".

שמריה בן אלחנן ראש ישיבה אין מצרים אין 10טן יאָרהונדערט, איינער פון די אַזוי־גערופענע „ארבעה שבויים", 4 געפאַנגענע גרויסע לומדים, וועגן וועלכע עס ווערט דערציילט (דורך רבי אברהם אבן דאוד, ראב"ד דעם 1טן אין זיין „ספר הקבלה") די באַרימטע לעגענדע, אַז זיי זענען געפאָרן פון באַרי אין איטאַליע אויף אַ שיף און זענען געפאַנגען געוואָרן דורך אַן אַראַבישן אַדמיראַל, וועלכער האָט זיי פאַרקויפט רבי משה און זיין זון רבי חנוך קיין שפּאַניע, רבי חושיאל קיין קיירואַן, און רבי שמריה בן אלחנן קיין מצרים, און אַ דאַנק זיי איז פאַרשפּרייט געוואָרן דאָס לערנען תורה אין די דאָזיקע לענדער. אָבער

לויט די לעצטנס געפונענע דאָקומענטן אין דער גניזה (זע „גניזה") ווייזט זיך אַרויס, אַז דער סיפּור איז אַ לעגענדע. רבי שמריה האָט אין דער יוגנט געלערנט אין דער ישיבה פון בבל אין פּומבדיתא, בײַ רב שרירא גאון.

שמש טיטל פון באַדינער אין שול אין בית המדרש ווי אויך דער באַדינער פון רב און פון קהל איבערהויפּט. דער טיטל איז פון העבּרעאישן וואָרט „שמש" „באַדינער", און הגם ער ווערט שוין דערמאָנט אין דער גמרא (ברכות נ"ב) אין באַצוג צו איינעם וואָס באַדינט בײַ אַ סעודה, געפינט מען דעם טיטל אַלס קהל־ און בית המדרש־באַדינער ערשט שפּעטער. די אויפגאַבע פון שמש איז געווען צו דערפילען אַלע באַדינונגען פון בית המדרש און שול, קלאַפּן אין שול אַרײַן (דער דאָזיקער מנהג איז פאַראַן שוין אין דער גמרא ירושלמי ביצה ה'), אויסרופן אַלע עפנטלעכע מעלדונגען, רופן בעלי דינים צו דין תורה (בית דין שמש), אײַנלאַדן בעלי־בתים צו אַ סעודת מצוה (ברית, חתונה וכדומה); צום שמש פלעגט אין די גרעסערע שטעט זײַן אַן אונטער־שמש. אין די פּינקסים איז פאַראַן דער טיטל „שמש דמתא". דער שמש פלעגט אַחוץ שכירות אויך באַקומען אַ טייל פון רח"ש (זע „רח"ש") בײַ אַ חתונה. — מיטן וואָרט שמש רופט מען אויך דאָס באַזונדערע ליכטל בײַם צינדן חנוכה ליכט.

שמשון אויך „שמשון הגבור", דער באַרימטסטער יידישער העלד פון תנ"ך, שופט (זע זוכוואָרט „שופט"), דאָס הייסט הערשער און רעטער פון יידן, אין 12טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צײַטרעכענונג, און אין ספר שופטים ווערט ער געבראַכט אַלס דער לעצטער פון די שופטים. דער ספר שופטים (קאַפּיטלעך י"ג — ט"ז) דערציילט די עפּישע און וואונדערלעכע סיפּורים וועגן שמשון און זײַנע העלדישע טאַטן. ער האָט געשטאַמט פון שבט דן פון דער שטאָט צרעה (היינט אַ קליין אַראַבּיש דאָרף אויף דער ליניע יפו־ירושלים, הרטוב); זײַן פאָטער האָט געהייסן מנוח; זײַן מוטער אַן עקרה, איז אָנגעזאָגט געוואָרן דורך אַ מלאך, אַז זי וועט געבוירן אַ זון, וועלכער וועט העלפן די יידן און אַז ער זאָל זײַן אַ נזיר, ניט לאָזן זיך אָפּשערן די האָר. ווען שמשון איז אויפגעוואַקסן האָט ער אַרויסגעוויזן אומגעוויינלעכע גבורות. ער האָט געקעמפט קעגן די שונאים פון זײַן פאָלק, די פלשתים, און פיל פון זיי געטויט. ער האָט זיך פאַרליבט אין טעכטער פון פלשתים, און איינע פון זיי, דלילה, האָט בײַ אים אויסגענאַרט, אַז דער סוד פון זײַן גבורה ליגט אין די האָר, און ווען זי האָט אים בעתן שלאָף אָפּגעשוירן די האָר האָבן די פלשתים אים גענומען געפאַנגען, אויסגעשטאָכן די אויגן און אים פאַרשקלאַפט צו שווערער אַרבעט. ווען די פלשתים זענען געווען איינמאָל פאַרזאַמלט אין אַ גרויסער געבײַדע האָט שמשון מיטן געשריי „תמות נפשי עם פלשתים". „לאָמיך שטאַרבן צוזאַמען מיט די פלשתים", אומגעוואָרפן מיט זײַן כוח די געבײַדע און צוזאַמען מיט אים זענען אומגעקומען טויזנטער פלשתים. די יידן האָבן אים קובר געווען צווישן צרעה און אשתאל; די צײַט וואָס ער האָט געהערשט איבער יידן איז געווען 20 יאָר. — וועגן דעם סיפּור פון שמשון זענען פאַראַן פיל היסטאָרישע חקירות און השערות. טייל ווילן זען אין דעם אַן ענלעכקייט מיט העלדן־סיפּורים, בײַ אַנדערע פעלקער, און ווילן אויך געפינען אַ רמז אין נאָמען „שמשון" צו דער זון („שמש"). די גרעסטע מאַ־

לער האבן געצייכנט בילדער אויף דער טעמע פון שמשון (רעמבראנדט, רובענס, ליבערמאן). הענדל האט געשריבן אן אראטאריע אויף דעם סיפור פון שמשון. פאראן די אפערע „שמשון און דלילה". שריפטשטעלער האבן געשריבן דערויף פאעמעס, דערציילונגען. פון וולאדימיר זשאבאטינסקי איז פאראן די דערציילונג „שמשון הנזיר".

שנאה אין דער יידישער רעליגיעזער עטיק ווערט שנאה באטראכט אלס א זייער שלעכטע מידה. די משנה אבות פרק ב' זאגט, אז „שנאת הבריות" דאס פיינט האבן מענטשן, מיזאנטראפיע, איז איינע פון די זאכן, וואס ברענגען אום דעם מענטש. אין יומא ט' ווערט געזאגט אז „שנאת חינם" איז איינע פון די גרעסטע עבירות. דער קעגנזאץ פון שנאה איז אהבה. — זע זוכווארט „אהבה".

שני וחמישי זע „בה"ב".

שניאור זלמן בן ברוך, שניאורסאן (געבוירן אין לאזשנע, אין רוסלאנד 1747 — נפטר געווארן כ"ד טבת תקע"ג, 1813), בארימטער חסידישער רבי, באקאנט אלס דער רב פון „לאדי". גרינדער פון „חב"ד"־חסידות, פאטער פון דער רביאישער דינאסטיע „שניאורסאן" פון ליובאוויטש. שוין אין זיין יוגנט איז רבי שניאור זלמן געווען בארימט מיט זיין קענטעניש אין לערנען און אויך זייער פרי האט ער זיך גענומען צו קבלה. ער איז אויך מיטגעריסן געווארן מיט דעם שטראם פון חסידות, וואס האט זיך אנגעהויבן צעשפרייטן אונטער דער פירונג פון רבי ר' בער, דעם מגיד פון מעזריטש, צו וועמען רבי שניאור זלמן האט אנגעהויבן צו פארן און איז געווארן זיין תלמיד מובהק. נאך דער פטירה פון מגיד איז רבי שניאור זלמן געווארן א תלמיד פון רבי מענדל פון וויטעבסק, און נאכדעם ווי רבי מענדל איז אוועקגעפארן קיין ארץ־ישראל, האט רבי שניאור זלמן אנגעהויבן אליין פירן אן עולם חסידים אין דער שטאט ליאזשנע (מאהילעווער געגנט). צווישן זיינע חסידים און די מתנגדים זענען פארגעקומען גרויסע מחלוקות, און די חרם־אויסרופן, וועלכע רבי אליהו, דער ווילנער גאון, האט פארעפנטלעכט קעגן חסידות, זענען געווען אמייסטנס געווענדט קעגן אים. די מתנגדים האבן אים פארמסרט פאר דער רוסישער רעגירונג און ער איז צוויי מאל ארעסטירט געווען, איינמאל 1796, און ער איז באפרייט געווארן י"ט כסלו תקנ"ז (צוליב וואס דער טאג איז א יום־טוב ביי די ליובאוויטשער חסידים) און איינמאל אין 1800, ווען ער איז געזעסן לערך 3 מאנאטן און איז באפרייט געווארן. ווען עס איז אויסגעבראכן די מלחמה פון נאפאלעאן קעגן רוסלאנד אין 1812 האט ער אויפגעפאדערט זיינע חסידים, אז זיי זאלן שטיצן רוסלאנד, און ווען נאפאלעאנס מיליטער איז אריין טיף אין רוסלאנד, איז רבי שניאורסאן אנטלאפן און אויפן וועג איז ער נפטר געווארן לעבן קורסק און איז געקומען צו קבורה אין דער שטאט האדיאץ ביי פאלטאווא. — רבי שניאור זלמן האט געשאפן דאס פילאזאפישע חסידות וואס איז באקאנט מיטן נאמען „חב"ד" (ראשי תבות פון „חכמה, בינה, דעת") און וועמענס הויפט־יסודות זענען פאראן אין זיין ספר „תניא". די גרונט־אידייע איז די פילאזאפישע אנשויאונג פון קבלה און חסידות פון „לית אתר פנוי מיניה", אז אין אלעם און אלץ איז פאראן די געטלעכקייט, נאר רבי שניאור זלמן האט דאס אנטוויקלט ברייטער און טיפער, און אין דער צייט וואס אנדערע

חסידות־באַוועגונגען האָבן אויפגעהערט זיך צו באַשעפטיקן מיט דער פילאָזאָפישער זייט פון חסידות, האָט חב״ד געלייגט פיל מער אַכט דערויף. רבי שניאור זלמן האָט אויך מחבר געווען אַן אייגענעם שולחן ערוך מיט הלכות. — פון רבי שניאור זלמן שטאַמט אָפּ די רביים־דינאַסטיע שניאורסאָן, וועלכע האָט זיך באַזעצט אין ליובאַוויטש, און אירע חסידים זענען באַקאַנט אַלס ליובאַוויטשער חסידים. די רביים זענען געווען — 1) דוב בער (1773 — 1827) באַקאַנט מיטן נאָמען „דער מיטעלער רבי״; ער האָט מחבר געווען „אמרי בינה״ און „קונטרס ההתפעלות״. ווי אויך אַנדערע ספרים; — 2) מנחם מענדל ((1789 — 1866), אַן איידעם פון רבי בער; באַרימטער למדן און מקובל, מחבר פון „צמח צדק״; ער איז געווען אין 1847 מיטגליד פון רבנים־קאָמיטעט אין פּעטערבורג צו פאַרבעסערן די יידישע דערציאונג.—זיין אייניקל איז געווען רבי שלום בער, גרינדער פון דער ליובאַוויטשער ישיבה. דער איצטיקער ליובאַוויטשער רבי, ר׳ יוסף יצחק, איז געווען אַרעסטירט אין רוסלאַנד דורך דער סאָוועטן־רעגירונג און איז באַפרייט געוואָרן, געוואוינט אין ריגע, וואַרשע, אָטוואָצק, באַזוכט ארץ־ישראל; אין יאָר 1940, אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט ער זיך באַזעצט אין אַמעריקע, וואו ער פירט אַ גרויסע טעטיקייט פאַר חיזוק הדת, אויסהאַלטן ישיבות, פדיון שבויים (ברענגען תלמידי חכמים פון די אייראָפּעאישע לענדער). — וועגן רבי שניאור זלמן און חב״ד־חסידות זע טייטלבוים, „הרב מלאדי ומפלגת חב״ד״, און בונין „משנת חב״ד״.

שניאור, זאַלקינד זלמן, געבוירן 1887 אין שקלאָוו, געוואוינט אין אָדעס, וואַרשע, פּאַריז, ארץ־ישראל, איצט אין ניו־יאָרק; העברעאישער און יידישער דיכטער און שריפטשטעלער; געשריבן לירישע פּאָעמעס, אַמייסטן אין העברעאיש; אין יידיש געשריבן „נח פּאַנדרע״, „דער רבי און דער קייסער״ און אַנדערע. פּרטים זע רייזענס „לעקסיקאָן״.

ש״ס זע „תלמוד״.

שעטנז זע „כלאים״.

שעיר לעזאזל זע „יום כיפור״ און „עזאזל״.

שעכטער, זלמן (1850 אין רומעניע — 1915 אין ניו־יאָרק), געלערנטער אין חכמת ישראל, דירעקטאָר און פּראָפעסאָר פון יידיש־טעאָלאָגישן ראַבינער־סעמינאַר אין ניו־יאָרק זינט 1902; רעדאַגירט די תלמודישע זוכווערטער אין דער „דזשואיש ענציקלאָפּעדיע״; באַרימט געוואָרן באַזונדערס דורך פאַרעפנטלעכן די מאַטעריאַלן פון די כתבי יד, וואָס ער האָט געבראַכט פון דער „גניזה״ (זע זוכוואָרט „גניזה״) אין קהיר. ער האָט אַרויסגעגעבן מיט אייגענע איינלייטונגען אבות דרבי נתן, צוואות פון רבי יהודה און רבי יעקב דעם ראשם קינדער, דעם געפונענעם העברעאישן כתב יד פון ספר בן סירא, דעם געפונענעם „ברית דמשק״ (וואָס זאָל זיין אַ דאָקומענט פון די צדוקים); ער האָט געשריבן אין ענגליש „סטודיעס איבער יודאַאיזם״; פאַרעפנטלעכט „סעדיאַנאַ״ (דאָקומענטן איבער רב סעדיה גאון), די מלחמות פון די כוזרים (כתב יד) און אַנדערע. דער טעאָלאָגישער סעמינאַר ווערט געוויינלעך אויך גערופן „שעכטער־סעמינאַר״. שעכטער איז אויך געווען איינער פון די גרינדער און רעדאַקטאָרן פון דעם חכמת ישראל זשורנאַל „דזשואיש קוואָטערלי רעוויו״.

שער אויף העברעאיש איז „שער" אַ „טויער", אין מערצאָל „שערים" און אין נסמך „שערי"; דערפֿון זענען פֿאַראַן די אויסדריקן „שערי רחמים" („די טויערן פֿון רחמים" אין הימל), „שערי שמים" (די טויערן פֿון הימל); דערפֿון הייסט דאָס פֿאָדערשטע בלאַט פֿון אַ ספר דאָס „שער בלאַט" און עס איז גאַנץ אָפֿט באַצירט ווי אַ טויער.

שפּאַניאָליש שפּראַך געמישט פֿון אַלט־שפּאַניש מיט העברעאישע ווערטער (ווי אויך טייל ווערטער פֿון אַראַביש, טערקיש, גריכיש און אַנדערע שפּראַכן), ווערט גערעדט דורך ספרדישע ייִדן אין די לענדער, וועלכע האָבן געהערט אַמאָל צו טערקיי (טערקיי, בולגאַריע, רומעניע, גריכנלאַנד, אויך דורך ספרדים אין ארץ־ישראל). מען רופֿט זי אויך „לאַדינאָ" (פֿון וואָרט „לאַטינו", לאַטיין") און אויך „דזשודיזמו" (ייִדיש). אין שפּאַניאָליש זענען דערשינען צייטונגען, ביכער, וועלטלעכע און רעליגיעזע, איבערזעצונגען פֿון תנ"ך, סידור, פּרקי אבות, טיילן פֿון שולחן ערוך, חובות הלבבות און אַנדערע ספרים. — זע ראַזאַנעס אין „דברי ימי ישראל בתוגרמה", 1טער חלק צום סוף אין דער נאָטע 10.

שפּאַניע לאַנד אין סוף פֿון מערבֿ־אייראָפּע, אויף דעם פּירענעאישן האַלבאינזל, פֿאַרנעמט אויך עטלעכע אינזלען אויפֿן מיטלענדישן ים און אַטלאַנטיק, האָט איצט לערך 23 מיליאָן איינוואוינער, צווישן זיי לערך 5,000 ייִדן.

די געשיכטע פֿון ייִדן אין שפּאַניע פֿאַרנעמט איינעם פֿון די אָנגעזעענסטע ערטער אין דער ייִדישער געשיכטע אין דער צייט פֿון מיטלאַלטער. אין דער מיטלאַלטערלעכער העברעאישער שפּראַך האָט שפּאַניע געהייסן „ספרד". און עס איז געווען די מיינונג פֿון טייל ייִדישע מפרשים און היסטאָריקער אין יענער צייט, אַז דער פּסוק אין תנ"ך אין עובדיה „וגלות ירושלים אשר בספרד" (און די פֿאַרטריבענע פֿון ירושלים וואָס זענען אין ספרד) האָט געמיינט שפּאַניע; דאָס דאָזיקע וואָרט ספרד איז תנ"ך איז איבערזעצט געוואָרן „איספּמיא" אויך דורך דער אַלט־סירישער איבערזעצונג פּשיטתא און דורך דעם תרגום יונתן. לויט דער דאָזיקער מיינונג זענען ייִדן געווען אין שפּאַניע שוין אין דער צייט פֿון סוף פֿון 1טן בית המקדש, אַלזאָ אין 7טען יאָרהונדערט פֿאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג. לויט אַן אַנדערער מיינונג, האָבן ייִדן דאָרט געוואוינט שוין אין דער צייט פֿון שלמה המלך. יעדנפֿאַלס איז זיכער, אַז אין 1טן יאָרהונדערט פֿון דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, צום סוף פֿון 2טן בית המקדש, האָבן ייִדן געוואוינט אין שפּאַניע, און אַז אין טייל ערטער אין דער גמרא, אין וועלכע עס ווערט געבראַכט „אספּמיא" מיינט מען דערמיט שפּאַניע. דער נאָמען „ספרד" איז וואַרשיינלעך געגעבן געוואָרן שפּעטער; דערפֿון האָבן די ייִדן פֿון שפּאַניע געהייסן „ספרדים" (זע זוכוואָרט „ספרד, ספרדים"). פֿאַראַן אַ מיינונג, אַז אַ געוויסער טייל פֿון די ייִדן אין שפּאַניע אין יענע עלטערע צייטן האָבן אָפּגעשטאַמט ניט פֿון ייִדן אין ארץ־ישראל, נאָר פֿון די פֿעניציער פֿון קאַרטאַגע (זע „פֿעניציע"), וועלכע האָבן גערעדט אַ שפּראַך ענלעך צו העברעאיש; זיכער איז ניט די דאָזיקע מיינונג. — אין די ערשטע צייטן האָבן ייִדן אין שפּאַניע געפֿירט אַ רואיק, זיכער לעבן; זיי האָבן זיך פֿאַרנומען מיט ערד־אַרבעט, מסחר, טייל פֿון זיי האָבן פֿאַרנומען הויכע אַמטן, זענען געווען ריכטער. אַזוי איז געווען אויך אין דער צייט ווען די גאָטישע פֿעלקער האָבן איינגענומען

שפאניע. ערשט אין 6טן יארהונדערט, ווען די קאטוילישע רעליגיע האט זיך פארשטארקט אין לאנד און די גלחים האבן באקומען א גרויסן איינפלוס, איז די יידישע לאגע אין שפאניע געווארן ערגער. מען האט איינגעפירט קעגן זיי ביסלעכווייז באגרענעצונגען, וועלכע זענען וואס אמאל געווארן שטארקער, אזוי ווייט, אז אין אנהויב 7טן יארהונדערט האט דער שפאנישער קעניג סיסיבוט גוזר געווען, אז די יידן מוזן זיך שמדן. פיל יידן האבן פארלאזט דאס לאנד; טייל האבן זיך געשמדט, כדי צו פארבלייבן אין לאנד, אבער איז געהיים זענען זיי ווייטער פארבליבן יידן, דאס זענען געווען די ערשטע אנוסים אין שפאניע. דעריבער ווען עס איז פארגעקומען אין יאר 711 דאס גרויסע געשעעניש, ווען די אראבישע חיילות, נאך דער אנטשטייאונג פון דער מאכמעדאנישער רעליגיע, האבן איבער אפריקע אריינמארשירט קיין שפאניע, האבן די געהיימע יידן, און אויך טייל אפענע יידן, וועלכע זענען דערווייל אריינגעקומען אין לאנד, געהאלפן די אראבישע ארמייען, וועלכע האבן איינגענומען שפאניע און געמאכט דארט א סוף צו דער הערשאפט פון די קריסטלעכע מלכים. און עס האט זיך אנגעהויבן פאר שפאניע און פאר די דארטיקע יידן א נייע עפאכע, וועלכע איז בארימט אלס „די אראבישע צייט אין שפאניע״.

די אראבישע הערשער אין שפאניע, באזונדערס די קאליפן אין קארדאווא (קורדובה, קורטובה), האבן זיך אין אלגעמיין אויסגעצייכנט מיט גרויסער טאלעראנץ צו אנדערע רעליגיעס; זיי האבן דערפירט צו א גרויסער עקאנאמישער אויפלעבונג פון לאנד, פארבינדונגען אין האנדל און קולטור מיט די ווייטע לענדער פון די אראבישע דעראבערונגען ווי גאנץ צפון־אפריקע (אויך עגיפטן), ארץ־ישראל, סיריע, בבל, פערסיע. די אראבישע קולטור, פילאזאפיע, וויסנשאפט (מעדיצין, מאטעמאטיק, אסטראנאמיע, א געוויסער סארט כעמיע, לאנדווירטשאפט) האט דערגרייכט א הויכע מדרגה. און די יידן אין שפאניע האבן שנעל זיך צוגעפאסט צו דער דאזיקער נייער לאגע, אנטיילגענומען אין אלגעמיינעם לעבן פון לאנד, אין דער ווירטשאפט, אין פאליטישן און קולטורעלן לעבן, איבערגענומען אראביש אלס אומגאנגס־שפראך. די יידן אין שפאניע האבן געגרינדעט באזונדערע ישיבות צו לערנען תלמוד (ביז דעמאלט זענען זיי אפהענגיק געווען פון די ישיבות אין בבל), און דער ערשטער אנגעזעענסטער ראש ישיבה אין קארדאווא איז געווען רבי משה בן חנוך, איינער פון די „4 געפאנגענע״ אין דער בארימטער לעגענדע (זע „משה בן חנוך״). שפאניע איז אזוי ארום געווארן א גרויסער נייער יידישער צענטער סיי אין לערנען, סיי וועלטלעכע וויסנשאפטן, סיי אין פאליטישן איינפלוס. די הויפטשטעט פון שפאניע ווי קארדאווא, סעוויל, טאלעדא, מאלאגא, סאראגאסא און אנדערע, זענען געווארן צענטערס פון יידנטום, בארימט איבער דער גאנצער דעמאלטיקער יידישער וועלט. יידן האבן אויך געשפילט א גרויסע פאליטישע ראלע אין די הויפן פון די קאליפן, און טייל יידן זענען געווען מיניסטארן (רבי חסדאי אבן שפרוט, רבי שמואל הנגיד און פיל אנדערע). די דאזיקע עפאכע איז באקאנט אלס די „גאלדענע עפאכע״ („תקופת הזהב״) פון שפאנישע יידן, וועלכע האבן דעמאלט ארויסגעגעבן סיי גרויסע לומדים, סיי גרויסע דיכטער און מפרשים פון תנ״ך, ווי רבי יוסף אבן מיגאש, רבי בחיי אבן פקודה, רבי שלמה אבן גבירול, רבי יונה אבן גנאח, רבי

משה אבן עזרא, רבי משה אבן גיקטיליא, רבי יהודה הלוי, רבי אברהם אבן עזרא און פיל אנדערע. די יידישע געלערנטע האבן אין גרעסטן טייל געשריבן אראביש, און טייל זייערע ווערק זענען איבערזעצט געווארן אין העברעאיש. אין 12טן יארהונדערט האט זיך אנגעהויבן צו פארערגערן די לאגע פון די שפאנישע יידן. טיילווייז איז עס פארגעקומען צוליב דעם, וואס פון צפון־שפאניע האבן די איבערגעבליבענע קריסטלעכע שפאנישע פעלקערלעך, וועלכע זענען נאך געבליבן אין די בערג אונטער דער פירונג פון זייערע פירשטן, אנגעהויבן צוריק איינעמען דאס אראבישע שפאניע, און דאס האט אויך ארויסגערופן א קעגנקאמף פון בערבערישע מאכמעדאנישע פאנאטישע שבטים פון אפריקע, וועלכע זענען פון דער צווייטער זייט געקומען איינעמען שפאניע. די דאזיקע קאמפן האבן אזוי געדויערט איבער 300 יאר. ביסלעכווייז האבן די קריסטן געזיגט. צוערשט איז געגרינדעט געווארן די קריסטלעכע מלוכה קאסטיליע מיט טאלעדא אלס די הויפטשטאט. עס זענען אויך אנטשטאנען די קריסטלעכע פירשטנטימער אין די פראווינצן לעאן, אראגאניע (מיט דער הויפטשטאט אין בארצעלאנא) און אנדערע. ס'איז ריכטיק, אז די שפאנישע יידן האבן געוואוסט ביסלעכווייז זיך צוצופאסן צו דער נייער לאגע, און פונקט ווי זיי זענען פריער געווען די טרעגער פון דער אראבישער קולטור און וויסנשאפט און פאליטיק און פינאנסן אין אראבישן שפאניע, אזוי זענען זיי שנעל געווארן די קולטור־טרעגער און ווירטשאפטלעכע אויפלעבער פון קריסטלעכן שפאניע. די שפאנישע קריסטלעכע מלכים פון קאסטיליע, אראגאניע און אנדערע, האבן גאנץ אפט געהאלפן די יידן, וויסנדיק, אז זיי זענען א ברכה פארן לאנד. אבער די קריסטלעכע גלחים האבן כסדר געהעצט קעגן יידן, און אויך די קריסטלעכע מאסן און זייערע פירער האבן זיך שטארק מתקנא געווען אין די יידן, וועלכע האבן מיט זייערע פייאיקייטן זיך דערווארבן הויכע שטעלונגען אין אלע געביטן פון לעבן, אין דער ווירטשאפט, קולטור. פון 12טן יארהונדערט אן איז דאס יידישע לעבן אין שפאניע, — כאטש עס איז געווען נאך גענוג פעסט און איינגעווארצלט, — געווען א כסדרדיקער וועקסל פון גוטע און שלעכטע צייטן, פון גזרות און אפשאפן גזרות. יידן האבן פארנומען הויכע אמטן אין די קעניגלעכע הויפן (די פאמיליעס אבולעפיא, בנבנשתי, וואקאר און אנדערע); יידן האבן געהאט אייגענע גרויסע אויטאנאמיע מיט געריכטן, און אפילו געהאט דאס רעכט ארויסצוגעבן טויט־אורטיילן. אבער גאנץ אפט פלעגן איינגעפירט ווערן גזרות אויף יידן. די בארימטע יידישע לומדים און מפרשים אין יענע צייטן זענען געווען רבי משה בן נחמן (רמב״ן), רבי שלמה בן אדרת (רשב״א), די קמחים, רבי אשר (רא״ש), רבי ניסים (ר״ן) און פיל אנדערע. גלייכצייטיק האט אין שפאניע דעמאלט זיך אנגעהויבן צו אנטוויקלען דער לימוד פון קבלה, פון יענער מיסטישער לערע, וואס האט געהאט אזא גרויסן איינפלוס אויף דעם אינערלעכן יידישן לעבן (רבי אברהם אבולעפיא, רבי משה בן נחמן, רבי משה דע ליאון און אנדערע).

דאס יאר 1391 (קנ״א) איז געווען דער ווענדפונקט אין לעבן פון יידישן שפאניע צום שלעכטן, און פון דעמאלט אן איז עס געגאנגען בארג אראפ ביז עס האט דערפירט צו דער קאטאסטראפע פון גרוש שפאניע. אין דאזיקן יאר, דעם 6טן יוני 1391, איז א המון אונטער דער העצע פון גלחים, באפאלן פיל

יידישע קהלות אין שפאניע (סעווילא, בארצעלאנא. קארדאווא און פיל, פיל אנדערע) און האבן אויסגעשאכטן צענדליקער טויזנטער יידן, און צו ראטעווען זיך פון זייערע הענט איז געווען איין עצה, זיך צו שמדן. צווישן די אומגעקומענע זענען געווען אייניקלעך פון רבי אשר (רא״ש), דער זון פון גרויסן פילאזאף רבי חסדאי קרשקש און אנדערע. א סך יידן זענען ניט בייגעשטאנען דעם נסיון און זיך געשמדט, און פון דעמאלט אן האט זיך אנגעהויבן אין שפאניע (א לאנגע צייט פאר דעם גרוש) די עפאכע פון אנוסים, פון אזעלכע, וועלכע זענען אין געהיים געבליבן יידן און עפנטלעך געלעבט אלס קריסטן. די שחיטות אויף יידן האבן זיך אפגעשטעלט, אבער די אנוסים האבן געמוזט בלייבן קריסטן. און עס האט זיך אנגעהויבן קעגן יידן א נייע באשולדיקונג, נעמלעך, אז זיי העלפן די אנוסים צו האלטן אין געהיים דאס יידנטום (אין א געוויסער מאס איז עס געווען אמת). דאס גאנצע יארהונדערט פון 1391 ביז צום סוף פון 15טן יארהונדערט איז געווען דערפאר איין גרויסע קייט מיט צרות פאר די יידן אין שפאניע, עס איז, אמת, געווען נאך א זייער שטארק יידנטום, ווירטשאפטלעך איינגעווארצלט אין לאנד, פארנומען פעסטע פאזיציעס אין לאנדווירטשאפט, מלאכות, האנדל, קולטור (פון די אנגעזעענסטע יידן אין יענער צייט רבי חסדאי קרשקש, רבי יצחק בן ששת, רבי יוסף אלבו, אברבנאלס און אנדערע). אבער מצד די גלחים און אויך מצד דער רעגירונג זענען געווען שרעקלעכע גזרות און בלבולים (אויך בלוט־בלבולים), און הגם טייל אנוסים־פאמיליעס, וועלכע האבן זיך אסימילירט מיט דעם שפאנישן אדל און זענען געווארן די גרעסטע פירער אין לאנד, מיניסטארן, קארדינאלן, גענעראלן, האבן טיילמאל געפרואווט שיצן די יידן, אבער די שנאה צו יידן האט זיך כסדר פארשטארקט, מען האט אויף יידן ארויפגעצוואונגען צו האבן ויכוחים מיט גלחים וועגן רעליגיע, איינגעשלאסן יידן אין געטאס, אפטע אנפאלן. נאכער איז איינגעפירט געווארן די אינקוויזיציע (1480) קעגן די אנוסים און דאס האט ווידער פארערגערט די יידישע לאגע, ביז די קאטאסטראפע איז פארגעקומען אין יאר 1492 (רנ״ב, „מזר״ה״) אונטער דער הערשאפט פון דעם פאנאטישן קעניגלעכן פאר פערדינאנד און איזאבעלא, וועלכע האבן אלס „מתנה צו גאט״ פאר איינעמען דאס לעצטע אראביש שטיקל לאנד אין שפאניע, גראנאדע, ארויסגעגעבן דעם 31טן מערץ 1492 דעם דעקרעט ארויסצעטרייבן אלע יידן פון שפאניע אין פארלויף פון 3 מאנאטן. עס האבן ניט געהאלפן די געבעטן פון יידישן פינאנץ־מיניסטער דון יצחק אברבנאל און פון אויבער רב דון אברהם שניאור (א פערזענלעכער פריינט פון קעניגלעכן פאר). דער הויפט־אינקוויזיטאר פון שפאניע, דער גלח טארקוועמאדע, האט געפרעסט אויף דעם קעניגלעכן הויף, אז מען זאל דורכפירן די גזירה. דער לעצטער טאג איז אויסגעפאלן פונקט אין תשעה באב. פיל יידן זענען נאך פריער אנטלאפן פון שפאניע, טייל האבן זיך געשמדט, כדי אויסצומיידן די גזירה; אבער דער גרעסטער טייל איז ארויס פון שפאניע ערשט אין די לעצטע טעג. עס איז ניט קלאר וויפל יידן זענען אוועק פון שפאניע. דון יצחק אברבנאל, וועלכער באשרייבט (אין אנהויב צום פירוש אויפן ספר מלכים און אויך אין אנדערע ערטער פון זיינע ספרים) דעם גירוש, אין וועלכן ער איז געווען דער ראש הגולים, זאגט, אז עס האט ארומגענומען א 300 טויזנט יידן. א גרויסער טייל

האט זיך געפּראוואוט ראַטעווען קיין פּאָרטוגאַל, פון וואַנען זיי זענען באַלד דערנאָך פאַרטריבן געוואָרן. א סך זענען אומגעקומען אין וועג. א גרויסער טייל האט זיך געראַטעוועט קיין איטאַליע. די מערהייט האט זיך געראַטעוועט קיין מאַראָקאָ, פאַרשידענע טערקישע פּראָווינצן, ארץ־ישראל, און אַנדערע קהלות פון „ספרדים" איבער דער וועלט. דער גרוש שפּאַניע איז געווען דער גרעסטער קלאַפּ פאַר דעם יידישן פאָלק זינט חורבן בית שני און דעם בר כוכבא־אויפשטאַנד; ער האט פאַרניכטעט א זייער גרויסן טייל, און דעם שטאַרקסטן טייל, פון יידישן פאָלק. די געשיכטע פון יידן אין שפּאַניע האט זינט דעם יאר 1492 זיך פאַרענדיקט. און עס האט זיך אָנגעהויבן דאָרט א טרויעריקע געשיכטע פון אנוסים. ערשט אין די לעצטע יאָרן (ענדע פון 19טן און אָנהויב 20טן יאָרהונדערט) האבן זיך באַזעצט א קליינע צאָל יידן אין שפּאַניע. — זע די זוכווערטער „אברבנאל", „אויטאָדאַפע", „אינקוויזיציע", „אנוסים", „ספרדים" און אויך פון די נעמען פון אַלע גרויסע יידישע לומדים און דענקער וועלכע זענען געווען אין שפּאַניע. — די ליטעראַטור איבער דער געשיכטע פון יידן אין שפּאַניע איז זייער א גרויסע. עס זענען געבליבן ווערטפולע כראָניקאַלישע פאַרצייכענונגען ווי דער „שבט יהודה", „עמק הבכא" און אַנדערע; גרעץ אין זיין „דברי ימי ישראל" (העברעאישע איבערזעצונג פון שפ"ר) צום סוף אין די נאָטן פון די חלקים 5, 6 און 7, באַאַרבעט ביבליאָגראַפיש א גרויסן טייל פון די דאָקומענטן. א רייכער קוואַל פון מאַטעריאַל זענען אויך די שאלות ותשובות ספרים פון די שפּאַנישע רבנים און לומדים, באַזונדערס פון רשב"א, רא"ש, ריב"ש און אַנדערע; זע אויך ראַבינאַוויטש „מוצאי גולה". אויך אין אַנדערע שפּראַכן זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן וויכטיקע ביכער איבער דער יידישער געשיכטע פון שפּאַניע, באַגרינדעט אויף דאָקומענטן, וואָס מען האט אַנטדעקט אין שפּאַנישע אַרכיוון; זע יצחק בער אין זאַמלבוך „דביר", צווייטער באַנד (בערלין תרפ"ג) אין זיין מאמר „ספרים ומקורות חדשים לתולדות היהודים בספרד".

שפוך חמתך (גיס אויס דיין צאָרן); פּסוקים, וועלכע מען זאָגט פּסח ביינאַכט ביים סדר נאָך דער סעודה פאַרן בענטשן, און מען עפנט דערביי די טיר פון הויז כדי איינצולאָדן, ווי די פאָלקס־טראַדיציע זאָגט, אליהו הנביא. דער אינהאַלט פון די פּסוקים איז א תפילה, אז גאָט זאָל זיך נוקם זיין אין פעלקער, וועלכע פּייניקן די יידן.

שפינאַזאַ, ברוך (בענעדיקט)

געבוירן אין אַמסטערדאַם, 24טן נאָוועמבער 1632 — געשטאָרבן אין האַאַג 21טן פעברואַר 1677; באַרימטסטער יידישער פילאָזאָף אין דער נייער צייט, באַגרינדער פון מאָדערנעם פּאַנטעאיזם, שפּעטער פון דער מאָדערנער תנ"ך־קריטיק. שפּינאָזאַס עלטערן זענען געווען אנוסים, וועלכע זענען אַנטלאָפן אין פרייען האָלאַנד און דאָרט געוואָרן יידן; זיין פאָטער מיכאל ד'אספּינאָזא איז געווען איינער פון די פירער פון דער ספרדישער קהלה אין אַמסטערדאַם. שפּינאָזאַ האט אין דער יונגנט געלערנט אין דער אַמסטערדאַמער ישיבה „עץ חיים", וואו די לערער זענען געווען רבי יצחק אבוהב, רבי שאול מורטירא, רבי מנשה בן ישראל און אַנדערע; דאָ האט שפּינאָזאַ געלערנט תנ"ך, תלמוד, און האט אויך זיך באַקענט מיט יידישע חקירה־ספרים ווי די פּירושים פון רבי אברהם אבן

עזרא, „מורה נבוכים" פון רמב"ם, „מל־
חמות ה'" פון רלב"ג, „אור ה'" פון
קרשקש און אַנדערע; ער האָט אויך זיך
באַקענט מיט דער טעאָרעטישער קבלה
(„קבלה עיונית"), וועלכע האָט געהאַט
פיל אָנהענגער אין די אינטעליגענטע
ספרדישע קרייזן און איינער פון זיי, רבי
אברהם הכהן אירירי, האָט געשריבן וועגן
איר אַ ספר אין שפּאַניש, וואָס איז נאָ־
כער איבערזעצט געוואָרן אין העבּרעאיש
מיטן נאָמען „שער השמים". דער יונ־
גער שפּינאָזאַ האָט אַרויסגעוויזן אַ
גרויסן דורשט אויך צו אַלגעמיינעם וויסן
און ער האָט אָנגעהויבן שטודירן לאַטיין
(וואָס איז דעמאָלט געווען די שפּראַך
פון וויסנשאַפטלעכע ביכער), גריכיש,
מאַטעמאַטיק, נאַטור־וויסנשאַפט און אי־
בערהויפּט אַלגעמיינע פילאָזאָפיע, ווערנ־
דיק באַאיינפלוסט פון דער שיטה פון
פראַנצויזישן פילאָזאָף דעקאַרט. שפּינאָ־
זאַ מיט זיין פעסטן כאַראַקטער האָט אָן
מורא גענומען אָפן דערציילן צווישן זיי־
נע חברים זיינע נייע אַנשויאונגען, וועל־
כע ער האָט זיך דערוואָרבן און פאָרמירט
נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַקענט מיט
דער אַלגעמיינער פילאָזאָפיע, און זיינע
אַנשויאונגען זענען געווען קעגן די יסו־
דות פון דער יידישער רעליגיע. אין
דער ספרדישער קהילה אין אַמסטערדאַם
זענען שוין פריער געווען טייל פריידענ־
קער, און דער אָנגעזעענסטער צווישן זיי
איז געווען אַ קרוב פון שפּינאָזאַ, אוריאל
אַקאָסטאַ (זע „אַקאָסטאַ"), און די רבנים
און אַנדערע קהלה־פירער האָבן מורא גע־
האַט, אַז שפּינאָזאַ וועט נאָכמער פאַר־
שטאַרקן די דאָזיקע באַוועגונג פון אַפּי־
קורסות. זיי האָבן דעריבער גשפּרוואווט
ווירקן אויף שפּינאָזאַ, אַז ער זאָל אויפ־
הערן פאַרשפּרייטן זיינע געדאַנקען, און
ווען ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו דערפילן
די דאָזיקע פאָדערונג און האָט אויך
עפנטלעך עובר געווען אויף די יידישע
דינים און מצוות, האָבן אים די רבנים
ו' אב תט"ז (1656) געלייגט אין חרם.
ער האָט פאַרלאָזט אַמסטערדאַם און פון
דעמאָלט אָן האָט ער איבערהויפּט ניט
געהאַט מער צו טאָן מיט יידן און האָט
פאַרקערט כסדר אין קרייזן פון קריסטן.
ער האָט צוערשט זיך באַזעצט אין אַ
דאָרף לעבן אַמסטערדאַם און זיך דער־
נערט פון די קליינע פאַרדינסטן, וואָס
ער האָט געהאַט פון שלייפן גלעזער. נאָ־
כער האָט ער זיך באַזעצט און אַנדערע
ערטער, צום סוף אין האַאַג, וואו ער
איז געשטאָרבן יונגערהייט פון שווינד־
זוכט. אין דער צייט זינט ער האָט פאַר־
לאָזט אַמסטערדאַם האָט ער אָנגעשריבן
(כמעט אַלע אין לאַטיין) זיינע ווערק
(טייל פאַרעפנטלעכט ניט אין זיין נאָ־
מען, טייל פאַרעפנטלעכט ערשט נאָך זיין
טויט), וועלכע האָבן אים דערוואָרבן שוין
ביי זיין לעבן אַ רום אין דער וועלט,
און דורך זיי האָט שפּינאָזאַ זיך דער־
וואָרבן אַ אָנגעזעענע באַדייטונג אין
דער געשיכטע פון פילאָזאָפיע און
מענטשלעכן דענקען צווישן די גרעסטע
גייסטער פון דער מענטשהייט. — דאָס
ערשטע באַדייטנדע ווערק, וואָס שפּינאָ־
זאַ האָט פאַרעפנטלעכט ניט מיט זיין
נאָמען (1670) און וואָס האָט אַרויס־
גערופן קעגן אים דעם גרעסטן שטורעם,
איז געווען זיין „טעאָלאָגיש־פּאָליטישער
טראַקטאַט", אין וועלכן ער האָט דער
ערשטער סיסטעמאַטיזירט און אַוועקגע־
שטעלט די מאָדערנע תנ"ך־קריטיק און
דערביי דריקט ער זיך אויס אין שאַרפע
ווערטער קעגן דער יידישער רעליגיע,
לויבנדיק אין אַ געוויסער מאָס דאָס
קריסטנטום. אויך די פרומע רעליגיע־
זע קריסטלעכע וועלט איז געוואָרן אויפ־
געבראַכט קעגן שפּינאָזאַ צוליב דער
פרייער מעטאָדע אין וועלכער ער האָט

באַהאַנדלט דעם תנ"ך, האַלטנדיק, אַז תורת משה איז ניט געגעבן געוואָרן פון גאָט און אַז ניט משה רבנו האָט געשריבן אַלע ספרים. ער האָט מיט אַ געוויסער צייט פריער אויך פאַרעפנטלעכט אַ ווערק איבער דער פילאָזאָפיע פון דעקאַרט. דעם גרעסטן רום האָט שפינאָזאַ זיך דערוואָרבן דורך זיין „ווערק (פאַרעפנטלעכט נאָך זיין טויט) „עטיק", אין וועלכן ער האָט געפּרוּווט אין אַ פאָרם פון לערעס און באַווייזן, פעסטשטעלן זיין פילאָזאָפישע און עטישע שיטה. דער גרונט־פּרינציפּ פון זיין שיטה איז פּאַנטעאיזם, אַז נאַטור און גאָט איז די זעלבע זאַך און אַז די איינצל־דערשיינונגען פון דער נאַטור זענען נאָר איינצל־פאָרמען („מאָדי") פון דער אַל־איינהייט, און אַז מיר פאַסן אויף די אַל־איינהייט אונטער צוויי תארים, אַטריבוטן, צייט און שטח. שפינאָזאַ איז אין זיין שיטה שטרענג דעטערמיניסטיש; אַלץ איז באַשטימט פון פאָרויס, קיין זאַך קאָן ניט געענדערט ווערן, נאָר מוז געשען אַזוי ווי זי געשעט, און לויט זיין שיטה איז דעריבער קיין אָרט ניטאָ פאַר די אַלע אויפפאַסונגען פון רעליגיע אין זין פון געטלעכער השגחה, תפילה, שכר ועונש. אויך וואָס אַנבאַלאַנגט השארת הנפש, דער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה, איז כאָטש שפינאָזאַ מאַכט אין איין אָרט דעם איינדרוק פון גלויבן אין השארת הנפש, אפילו אין פּערזענלעכן זין, איז ער אָבער אין אַנדערע ערטער, אין קאָנסעקווענץ פון זיין גאַנצער שיטה, פולשטענדיק קעגן דעם גלויבן אין דער פּערזענלעכער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה. שפינאָזאַ האָט רעליגיעזע מאָמענטן אין זיין שיטה, און באַזונדערס, אין זיין באַרימטער אויפפאַסונג וועגן דער ליבע צו דער געטלעכקייט („די אינטעלעקטועלע ליבע צו דער געטלעכקייט").

אָבער אין אַלגעמיין איז פאַרשטאַנען געוואָרן, אַז שפינאָזאַס שיטה איז אַנטי־רעליגיעז אין דעם זין, ווי רעליגיע ווערט פאַרשטאַנען אין פּראַקטישן לעבן, אַלס יסוד פאַר עטיק און מאָראַל, פאַר דעם גלויבן אין לעבן נאָכן טויט, אין געטלעכער השגחה, און באַלוינונג און שטראָף. וועגן שפינאָזאַס שיטה זענען געשריבן געוואָרן פיל ווערק און עס זענען פאַראַן שפינאָזאַ־געזעלשאַפטן, וועלכע געבן אַרויס זאַמלביכער און איינצלנע ווערק וועגן שפינאָזאַ. איינע פון די הויפּט־פראַגן אין באַצוג צו דער טעמע „שפינאָזאַ און יידנטום" איז, ווי ווייט איז שפינאָזאַ געווען באַאיינפלוסט פון פון יידישע דענקער. אויך וועגן דעם זענען געשריבן געוואָרן פיל אָפּהאַנדלונגען. עס איז באַוויזן געוואָרן, אַז שפינאָזאַ האָט פיל גענומען פון „מורה נבוכים" פון רמב"ם, פון רלב"ג און הויפּטזעכלעך פון אור ה' פון קרשקש, און וואָרשיינלעך אויך פון דער קבלה עיונית (דעם עצם געדאַנק פון דער אידענטיטעט פון געטלעכקייט און נאַטור, נאָר אין אַ מער פּאַנטעאיסטישער פאָרם). — דער איינפלוס פון שפינאָזאַ אין דער אינערלעכער גייסטיקער געשיכטע פון יידנטום איז ניט געווען באַזונדערס גרויס. ביז דער השכלה־צייט איז אין דער יידישער גייסטיקער וועלט דער נאָמען שפינאָזאַ און זיין שיטה כמעט ניט געווען באַקאַנט. ערשט אין דער השכלה־צייט איז אויך אין דער יידישער וועלט דערוועקט געוואָרן דער אינטערעס צו שפינאָזאַ; משה מענדלסאָן איז געווען שאַרף קעגן שפינאָזאַ, האַלטנדיק זיין שיטה פאַר אַ שאַרף אַטעאיסטישע און אַנטי־עטישע; דר. שלמה רובין, אַברהם קראַכמאַל און אַנדערע זענען געווען אַנהענגער פון שפּינאָזאַ און רובין האָט אין 1885 איבערזעצט די „עטיק" אין העברעאיש מיטן

נאָמען „חקר אלה“; אין דער לעצטער צייט האָט דר. יעקב קלאַצקין אויך איבערזעצט די „עטיק“ אין העברעאיש; אין העברעאיש איז פאַראַן (צווישן אַנדערע) פון נחום סאָקאָלאָוו אַן אויספירלעך ווערק איבער ברוך שפּינאָזאַ, אין וועלכן עס ווערט אויך געגעבן די ספרדישע סביבה אין וועלכער שפּינאָזא האָט געלעבט; אין יידיש איז פאַראַן אַ גרעסער זאַמל־ווערק איבער שפּינאָזא פון דר. יעקב שאַצקי. — וועגן שפּינאָזא זענען אויך געשריבן געוואָרן דערציילונגען, צווישן אַנדערע אויך בערטאָלד אויערבאַך, „ברוך שפּינאָזא“, און זאַנגוויל אין די „טרוימער פון געטאָ“.

שפּראַכן

דאָס יידישע פאָלק האָט אין דער לאַנגער צייט פון דער געשיכטע און אין פאַרשידענע לענדער געהאָט פאַרשידענע „יידישע שפּראַכן“ (אחוץ וואָס פיל יידן האָבן זיך באַנוצט מיט שפּראַכן פון אַנדערע פעלקער). די ערשטע יידישע שפּראַך איז געווען העברעאיש, נאָכער אַראַמעאיש, אַ געוויסע צייט אויך יידיש־גריכיש, יידיש־אַראַביש, יידיש־איטאַליעניש, יידיש־שפּאַניש, יידיש־פּערסיש, יידיש־סלאַוויש, און די פאַרשפּרייטסטע פון זיי יידיש־גערמאַניש, וואָס איז באַקאַנט מיטן נאָמען „יידיש“. וועגן דעם זע זוכווערטער „העברעאיש“, „אַראַביש“, „אַראַמעאיש“, „יידיש“, „שפּאַניאַליש“.

שפּרוט (שאַפּרוט) אבן, חסדאי הנשיא

(לערך 915 — 970 אָדער 990); באַרימטער יידישער מיניסטער, דאָקטאָר און פילאַנטראָפּ אין שפּאַניע אין קאָרדאָווא, געפירט די דיפּלאָמאַטישע ענינים פון די אַראַבישע קאַליפן און דערמיט פיל געהאָלפן דעם לאַנד; ער האָט זיך פיל באַמיט דורך זיינע דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען צו פאַרבעסערן די יידישע לאַגע אויך אין אַנדערע לענדער; ער האָט געשטיצט יידישע געלערנטע (צווישן זיי די מדקדקים מנחם בן סרוק, דונש בן לברט און אַנדערע), געגרינדעט און אויסגעהאַלטן ישיבות; ער איז אויך באַקאַנט דורך זיין בריוו וואָס ער האָט געשיקט צום יידישן מלך יוסף פון די כוזרים און וואָס איז דער הויפּט־יסוד פאַר דער פאָרשונג פון דער געשיכטע פון די כוזרים (זע „כוזרים“).

שפּריכווערטער

ביי יידן זענען געווען זאַמלונגען פון שפּריכווערטער שוין אין די גאָר אַלטע צייטן. אין העברעאיש איז אַ „שפּריכוואָרט“ באַצייכנט געוואָרן מיט דעם וואָרט „משל“, און דערפון איז די עלטסטע זאַמלונג שפּריכווערטער אָנגערופן געוואָרן „משלי“ (זע זוכוואָרט „משלי“). שפּריכווערטער זענען פאַראַן ניט נאָר אין משלי נאָר אויך אין אַנדערע תנ״ך־ספרים (ישעיה, ירמיה, יחזקאל, תהלים, תרי עשר, קהלת און אַנדערע). עס איז זיכער אַז אויך אין ספר בן סירא זענען פאַראַן פאָלקס־שפּריכווערטער; אין דער תלמודישער ליטעראַטור געפינען מיר פיל שפּריכווערטער, און טייל פון זיי זענען באַצייכנט געוואָרן מיט'ן נאָמען „היינו דאמרי אינשי“ (אַזוי זאָגן מענטשן), און אַ זאַמלונג פון די דאָזיקע ווערטער געפינען זיך אין בבא קמא צ״ב. די דאָזיקע שפּריכווערטער פון תנ״ך און תלמוד אַנטהאַלטן ניט נאָר דברי מוסר נאָר אויך פּראַקטישע לעבנס חכמה, און זיי טראָגן דעם כאַראַקטער פון פאָלקס־שאַפונגען, פאָלקלאָר. אויך שפּעטער אין מיטלאַלטער זענען אַנשטאַנען אין פאָלק שפּריכווערטער, פון וועלכע פיל זענען צעוואָרפן איבער די פאַרשידענע דידאַקטישע מוסר־ספרים. אין דער נייער צייט האָט זיך באַשעפטיקט מיט זאַמלען

שפּריכווערטער אין דער יידישער שפּראַד איגנאַצי בערנשטיין, וועמענס גרויס ווערק „יידישע שפּריכווערטער און רעדנסאַרטן" (פּאַרעפנטלעכט 1908) איז פונדאַמענטאַל און באַשטייט פון אַ זאַמלונג פון קרוב 4,000 שפּריכווערטער מיט באַמערקונגען און דערקלערונגען און איינלייטונג. — זאַמלונגען פון תלמודישע שפּריכווערטער זענען דערשינען אַ סך, און די אויספּירלעכסטע פון זיי איז היימאַנס „אוצר דברי חכמים ופתגמיהם".

ש"ץ ראשי תבות פון ,שליח ציבור" און איז באַנוצט געוואָרן אַלס טיטל פאַר אַ חזן; מיטן ראשי תבות „ש"ץ" האָט מען אויך באַצייכנט שבתי צבי, און זיין באַוועגונג האָט געהייסן „שצ"יות".

שקל נאָמען פון אַלטער מטבע, ווערט דערמאָנט שוין אין די ערשטע צייטן פון תנ"ך, ביי אברהם אבינו (בראשית כ"ג); די דאָזיקע מטבעות זענען געווען גאָלדענע („שקלי זהב", דברי הימים א' כ"א) און זילבערנע, און וואַרשיינלעך זענען די קלענערע מטבעות, דער „מחצית השקל' (אויך געהייסן בקע, שמות ל'), דער ,שלישית השקל" (נחמיה י') און דער ,רבע שקל כסף" (שמואל א' ט') געווען פון זילבער (ביים רבע שקל שטייט בפירוש „כסף'). וועגן „מחצית השקל" אָפּצאָל פאַר דעם בית המקדש דורך יעדן ייד זע „מחצית השקל". וועגן די געפונענע שקל-מטבעות פון דער צייט פון בית שני זע „מטבע, מטבעות". — אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע איז איינגעפירט, אַז יעדער מיטגליד צאָלט יערלעך דעם אָפּצאָל אַ „שקל" (אַ האַלבן דאָלער), און נאָר דער שקל-צאָלער האָט דאָס רעכט צו וויילן צום ציוניסטישן קאָנגרעס.

שקלים מסכתא אין סדר מועד, 8 פּרקים משניות, תוספתא 3 פּרקים; האָט נאָר גמרא ירושלמי און ניט בבלי; באַהאַנדלט די דינים פון שקלים וואָס מען האָט געצאָלט פאַרן בית המקדש און אויך פאַרשידענע אַנדערע דינים וועגן דער פאַרוואַלטונג פון בית המקדש.

שקר אין דער יידישער רעליגיעזער עטיק ווערט שקר, זאָגן ליגן (אין קעגנזאַץ צו דער גוטער מידה פון „אמת"), באַטראַכט אַלס איינע פון די שלעכטע מידות, פון וועלכע דער מענטש דאַרף זיך דערווייטערן. דער חומש שמות כ"ג זאָגט אַז „מִדבר שקר תרחָק" (פון זאָגן ליגן זאָלסטו זיך דערווייטערן). אויך אין די אַנדערע ספרים פון תנ"ך ווערט געטאַדלט דער שקר; דאָס זעלבע ווערט אויך אין תלמוד און שפּעטערע ספרי מוסר אָנגעוויזן אויף די פליכט ניט צו זאָגן קיין ליגן; נאָר אין פאַל ווען דאָס קאָן שטערן דעם שלום פון מענטשן, מוז מען ניט זאָגן דעם אמת (יבמות ס"ה). — זע זוכוואָרט „אמת".

שר, שרים אין העברעאיש „הערשער", אָנגעזעענער פירער, אַ מאַן וואָס פאַרנעמט אַ הויכן אַמט; ווען משה רבנו האָט איינגעפירט די פאַרוואַלטונג פון די יידן האָט ער באַשטימט איבער זיי „שרי אלפים" (עלטסטע איבער טויזנטער), שרי מאות (עלטסטע איבער הונדערטער) און אַזוי ווייטער (שמות י"ח); די מלאכים אין הימל, וואָס זענען ממונה איבער די פעלקער אויף דער ערד, הייסן אין יידישן פאָלקס-גלויבן „שרים", און לויט דעם דאָזיקן גלויבן האָט יעדעס פאָלק זיין שר אין הימל; דער שר פון יידן אין הימל איז, לויט דעם דאָזיקן גלויבן, מיכאל המלאך. וועלכער הייסט (דניאל י"ב) „השר הגדול".

שרה דאָס ווייב פון אברהם אָבינו; געהייסן צוערשט ,שרי" און דערנאָך האָט גאָט געהייסן ענדערן איר נאָמען

אויף „שרה" (בראשית י"ז); אין חומש בראשית קאַפּיטלען י"א — כ"ג ווערן דערציילט די סיפּורים וועגן לעבן פון אבֿרהם און שרה, וועלכע האָט ניט געהאַט קיין קינדער און ערשט אויף דער עלטער האָט זי געבוירן יצחקן; אין בראשית כ"ג ווערט דערציילט ווי שרה איז געשטאָרבן אין עלטער פון 127 יאָר און איז געקומען צו קבורה אין דער מערת המכפּלה. — איז די ערשטע פון די 4 אמהות פון יידישן פאָלק (שרה, רבקה, רחל, לאה), און אין תלמוד און מדרשים ווערט דערציילט וועגן דער צדקות פון שרה (מדרש תנחומא פּרשת חיי שרה, און אנדערע ערטער).

שרון נאָמען פון פלאַכלאַנד וואָס ציט זיך אין ארץ־ישראל ביים ברעג פון מיטלענדישן ים צווישן יפו און חיפה; ווערט דערמאָנט אין תנ"ך (יהושע י"ב, ישעיה ל"ה, שיר השירים ב'), אין דעם עמק השרון זענען פאַראַן די גרעסטע יידישע קאָלאָניעס פון פּרדסים.

שרה בת אשר זע „סרח בת אשר".

שרירא גאון, רב (לערך 900 — 1001), באַרימטער גאון אין בבל אין דער ישיבה פון פומבדיתא, פאָטער פון רב האי גאון; געשטאַמט פון הויכן יחוס, וועלכער האָט זיך געצויגן, לויט דער טראַדיציע, ביז דוד המלך; ראש ישיבה אין פומבדיתא זינט 968; אנערקענטער רעליגיעזער יידישער פירער, געענטפערט פיל תשובות אויף שאלות פון יידישע קיבוצים אין פאַרשידענע לענדער, מצרים, שפּאַניע, איטאַליע און מזרח־לענדער. אין „ספר הקבלה" פון רבי אבֿרהם אבן דאוד (ראב"ד דער ערשטער) ווערט דערציילט, אַז מען האָט אויפגעהאַנגען רב שרירא גאון אויף איין האַנט ווען ער איז אַלט געווען 100 יאָר; אָבער פון אַנדערע קוואלן ווערט ניט באַשטעטיקט די דאָזיקע ידיעה וועגן קדושים־טויט פון שרירא; עס איז נאָר באַקאַנט, אַז ער און זיין זון רב האי זענען געווען אַ געוויסע צייט אַרעסטירט. — אחוץ דורך זיינע תשובות און פּירושים (אין וועלכע ער ווייזט אַרויס די ראַציאָנאַליסטישע אויפפאַסונג צו דערקלערן די וואונדערלעכע סיפּורים פון מדרש און אגדה דורך דרך הטבע און דרך משל), איז רב שרירא באַרימט דורך זיין בריוו „אגרת דרב שרירא גאון", וועלכן ער האָט געשריבן צו יידישע חכמים אין קיירואן (צפון־אַפריקע) אויף זייער פראַגע פון „כיצד נכתבה המשנה" (ווי אַזוי איז געשריבן געוואָרן די משנה). אין דאָזיקן בריוו גיט רב שרירא געניי כראָניקאַלע ידעות וועגן תנאים, אמוראים, ראשי הגולה, רבנן סבוראי און גאונים ווי אויך וועגן דער אַנטשטייאונג פון משנה, תלמוד, דאַטעם וועגן די יידישע פירער פון די צייטן פון דער משנה ביז זיין צייט. מען דענקט, אַז דער „בריוו" איז געשריבן געוואָרן לערך 988. די באַדייטונג פון דער „אגרת" פאַר דער פאָרשונג פון יידישער געשיכטע אין דער צייט פון תלמוד און שפּעטער אין בבל איז אומגעוויינלעך גרויס; די „אגרת" איז פאַראַן אין צוויי נוסחאות; מען רופט זיי „די שפּאַנישע, ווייל זי ווערט געבראַכט ביי די חכמי ספרד, און די „פראַנצויזישע" פון די חכמי צרפת. און איינער פון די הויפּט־אונטערשידן איז זיי איז וועגן דער פראַגע, צי רבי יהודה הנשיא האָט ביים מסדר זיין די משנה זי געהייסן אויפשרייבן, אָדער זי איז געבליבן בעל פּה, און מען האָט זי אויפגעשריבן ערשט שפּעטער אין דער צייט פון די רבנן סבוראי. איין נוסחא (די שפּאַנישע) איז, אַז מען האָט זי יאָ אויפגעשריבן, די אַנדערע, די פראַנצויזישע, איז, אַז ניט. פון דער אגרת רב שרירא

גאון זענען פאראן עטלעכע אויסגאבן דורך פארשידענע געלערנטע פון פארשידענע כתבי־יד. איינע פון די ערשטע אויסגאבן איז צום סוף פון „ספר יוחסין" פון רבי אברהם זכותא; בער גאלדבערג האט ארויסגעגעבן די „אגרת" לויט א כתב־יד (מאינץ 1873); די בעסטע אויסגאבע איז פון ב. לעווין, אין וועלכער עס זענען געגעבן ביידע נוסחאות, ווי אויך אן איינלייטונג.

שש, ששים, ששת אין העברעאיש איז „שש" זעקס; ששי, דער זעקסטער; ששים, זעכציק; ששת, זעקס אין א נסמך צו נאך א ווארט; די דאזיקע ווערטער ווערן באנוצט אין פיל אויסדרוקן. „ששים רבוא" (600 טויזנט) וואס ווערט אנגעגעבן אלס צאל פון יידן, וועלכע זענען ארויסגעגאנגען פון מצרים; „ששת ימי בראשית", די 6 טעג אין וועלכע גאט האט באשאפן די וועלט; „ששי" צו באצייכענען די 6טע עליה שבת ביים אויפרופן צו דער ספר תורה, און זי ווערט באטראכט אלס די חשובסטע עליה און ווערט געווײנלעך געגעבן דעם רב.

ששפורטש (סאספארטאס), יעקב (1610 אין מאראקא—1698 אין אמסטערדאם). רב און מקובל, מחבר פון שאלות ותשובות „אהל יעקב"; שארפער קעמפער קעגן שבתי צבי און זיינע אנהענגער; זיין ווערק „ציצת נובל צבי", פון וועלכן עס איז געווען געדרוקט דער „קיצור ציצת נובל צבי", איז איינער פון די וויכטיקסטע קוואלן פאר דער געשיכטע פון שבתי צבי באוועגונג; ער האט אויך מחבר געווען „תולדות יעקב" (אויפצייכענונגען פון פסוקים פון תנ"ך וואס ווערן געבראכט אין ירושלמי) און אנדערע ספרים.

שת נאמען פון 3טן זון פון אדם הראשון לויט דעם סיפור פון חומש בראשית ד'; צוליב דעם וואס לויט דעם סיפור אין חומש שטאמט פון אים נח, וועלכער איז אליין ניצול געווארן פון מבול, הייסט עס אז לויט דער טראדיציע פון חומש שטאמען אפ פון שת אלע מענטשן. — וואס פאר א שייכות עס האבן די „בני שת" פון בלעמס שירה (במדבר כ"ד) מיט דעם שת איז ניט קלאר.

שתדלן טיטל פאר יידישע כלל־טוער אין מיטלאלטער ביז דעם 19טן יארהונדערט, וועלכע פלעגן זיך משתדל זיין ביי די רעגירונגען, מלכים, פירשטן, לטובת זייערע יידישע ברידער. געווײנלעך פלעגן די שתדלנים באשטיין פון יידישע גבירים, וועלכע האבן געפירט געשעפטן אין די הויפן פון די פירשטן און האבן דאדורך געהאט צו זיי א פערזענלעכן צוטריט. די דאזיקע שתדלנים זענען באטראכט געווארן אלס זייער נוצלעכע און וויכטיקע יידן און וועגן זיי זענען פאראן דינים אין שולחן ערוך חושן משפט; אין די אמאליקע דייטשע לענדער האבן די שתדלנים געהאט אפט אפיציעלע טיטלען ווי „הויף־יידן", „רעזידענטן" וכדומה. צו די בארימטסטע שתדלנים האט געהערט רבי יאזעלמאן פון ראסהיים (זע „יאזעלמאן").

ת

ת (תיו) דאס 22טע אות אין העברעאיש און יידישן אלף־בית; אלס ציפער האט עס די באדייטונג פון 400; דער „ת'' קומט טיילמאל מיט א פינטעלע (דגש) אינעווייניק און טיילמאל אן א פינטעלע; אין דער אשכנזישער אויסשפראך פון העברעאיש ווערט די „ת' אן א פינטעלע ארויסגערעדט ווי א סמך; אין דער ספרדישער אויסשפראך ווערן ביידע ארויסגערעדט גלייך ווי א טית.

תאומים, יוסף (1727 אין לעמבערג — 1792 אין פראנקפורט אם אדער); בארימטער פוסק; מחבר פון ספר „פרי מגדים'' אויף די חלקים פון שולחן ערוך אורח חיים און יורה דעה, וועלכער איז אנגענומען ביי אלע רבנים; ער האט אויך מחבר געווען אנדערע ספרים.

תבה זע „מבול'', „נח''.

תבון אבן בארימטע פאמיליע אין שפאניע אין דרום־פראנקרייך אין 12טן און 13טן יארהונדערט, ארויסגעגעבן גרויסע פערזענלעכקייטן, באקאנט אלס איבערזעצער פון א סך וויכטיקע ספרים פון אראביש אין העברעאיש. — 1) יהודה בן שאול אבן תבון (1120 אין גראנאדא, שפאניע — געשטארבן נאכן יאר 1190), געווען דאקטאר אין דרום־פראנקרייך אין לונעל, איבערזעצט פון אראביש אין העברעאיש דאס פילאזאפישע עטישע ספר פון רבי בחיי אבן פקודה „חובות הלבבות'', דעם „תיקון הנפש'' פון רבי שלמה אבן גבירול, דעם „הכוזרי'' פון רבי יהודה הלוי, „אמונות ודעות'' פון רב סעדיה גאון, די ספרים „הרקמה'' און „ספר השרשים'' פון רבי יונה אבן גנאח; פון אים איז געבליבן די בארימטע „צוואה'', פארעפנטלעכט אין די צוואות־זאמלונג פון איבראהאמס. — 2) משה (1240 — 1283) דאקטאר און איבערזעצער אין דרום־פראנקרייך (זון פון ר' שמואל אבן תבון); איבערזעצט פון אראביש דעם רמב''מס „פירוש המשניות'', „ספר המצוות'', „מלות ההגיון'' און אנדערע ספרים; ער האט אליין אויך מחבר געווען ספרים איבער תנ''ך און אגדות; 4) שמואל אבן תבון (1150 — 1230 אין דרום־פראנקרייך), זון פון דערמאנטן רבי יהודה בן שאול, דאקטאר, פילאזאף, איבערזעצער; באקאנט דורך איבערזעצן דעם רמב''סס „מורה נבוכים'' פון אראביש אין העברעאיש מיט דער הסכמה פון רמב''ם; ער האט אויך איבערזעצט די „שמונה פרקים'' און „מאמר תחיית המתים'' פון רמב''ם; ער האט אויך מחבר געווען ספרים איבער פילאזאפיע.

תהלים נאמען פון ספר אין תנ''ך, אין „כתובים'', וואס ווערט פארעכנט אלס דאס הייליקסטע תנ''ך־ספר נאך די חומשים; דאסווארט תהלים שטאמט פון ווארט „הלל'', לויבן, דערפון „תהלה'', א לויב, און אין מערצאל „תהלות'', און עס איז אויך געווארן אין מערצאל דאס ווארט תהלים; אין תלמוד הייסט ער „ספר תהלים'', און טיילמאל אויך „תילים'', און „תילי'' אין נסמך (פסחים קי''ז, „תילי דבי רב חנן''). דאס ספר תהלים אנטהאלט 150 קאפיטלעך (מזמורים), הגם אין ירושלמי שבת פרק ט''ו און מסכתא סופרים ט''ז ווערט אנגעגעבן „קמ''ז (147) מזמורים'', און עס ווייזט אויס, אז טייל קאפיטלעך, וועלכע זענען אין תהלים צעטיילט, זענען געווען אמאל איין קאפיטל („אשרי ולמה

רגשו חדא פרשתא היא", ברכות ט').
דאָס ספר תהלים איז אויך איינגעטיילט אין 5 ספרים, און אין 5 „חומשים" און פון דער גמרא קידושין ל"ג („שני חומ־שין שניתי לו בספר תהלים") איז צו זען אַז די דאָזיקע איינטיילונג איז אַ זייער אַלטע. שפּעטער האָט מען אויך איינגעטיילט דעם תהלים צו זאָגן יעדן טאָג אַ „יום" תהלים, אַזוי, אַז מען זאָל אין פאַרלויף פון דער וואָך קאָנען אויס־זאָגן גאַנץ תהלים. — זע זוכוואָרט „יום". — די מזמורים אין תהלים זענען פון פאַרשידענעם אינהאַלט, און די גמרא פּסחים קי"ז האָט שוין באַמערקט, אַז פון די מזמורים זענען פּאַראַן טייל, וואָס זענען תפילות, טייל לויב־געזאַנגען צו גאָט, אַנדערע דידאַקטישע דברי מוסר און אָנווייזונגען, אַז דער מענטש דאַרף גיין אין גוטן וועג. דאָס ערשטע קאַפּיטל תהלים, דער „אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים", אין וועלכן עס ווערט אָנגעוויזן, אַז וואויל איז דעם מענטש וואָס גייט ניט אין די וועגן פון די רשעים און אַז דער סוף פון רשע איז אַ שלעכ־טער, און דער סוף פון צדיק איז אַ גו־טער, איז איינגענטלעך דער לייט־מאָטיוו פאַר דעם גאַנצן ספר תהלים. די תפלות פון תהלים, דאָס אויסטענהען זיך פון איינצלנעם מענטש מיט גאָט, דאָס אויס־גיסן דאָס האַרץ און אויסדריקן די האָפע־נונג און בטחון אין דער געטלעכער הילף, איז דער גרונט־שטריך פון תהלים. די מזמורים ווערן באַצייכנט אין אָנהויב מיט פאַרשידענע נעמען ווי „מזמור", „תפלה", „תהלה", „שגיון" און אַנדע־רע, און גאַנץ אָפט הויבט זיך אָן דער מזמור מיט דעם וואָרט „למנצח' וואָס ווערט געטייטשט „צום דיריגענט", צו דעם וואָס האָט אָנגעפירט מיט די זינ־גערס, וועלכע האָבן דאָס קאַפּיטל תהלים געזונגען. פון דעם איז צו זען, אַז אין תהלים געפינען מיר אויך אַ זאַמלונג פון געזאַנג־ווערטער, וועלכע זענען געזונגען געוואָרן ביי פאַרשידענע פייערלעכקייטן (דערויף ווייזן אַז אויך די אָנהויבן פון טייל מזמורים „חנוכת הבית", „ליום השבת" און אַנדערע). אין דער משנה סוכה פּרק ד' און אַנדערע ערטער ווערט געזאָגט, אַז די לויים האָבן געזונגען די מזמורים פון תהלים אין בית המקדש (אַנדייטונג אין דברי הימים ב' ז' „בהלל דוד"). אין דער משנה סוף תמיד ווערן אויסגערעכנט די מזמורים (דער היינטיקער „יום", וואָס איז ניט דער דערמאָנטער „יום"), וואָס די לויים האָבן געזונגען אין בית המקדש יעדן טאָג. די דאָזיקע מזמורים זענען זיכער אויך באַ־גלייט געוואָרן מיט מוזיק אויף מוזיקאַ־לישע אינסטרומענטן (די „כלי שיר" פון דברי הימים), ווי „על השמינית", אַ מוזיקאַלישער אינסטרומענט וואָס האָט וואַרשיינלעך געהאַט 8 סטרונעס און אַנ־דערע. — ווער איז דער מחבר פון ספר תהלים? געוויינלעך איז אָנגענומען גע־וואָרן דורך דער טראַדיציע, אַז דוד המלך האָט מחבר געווען דעם גרעסטן טייל פון די מזמורים, און אַחוץ אים האָבן אויך מחבר געווען מזמורים ידותון, אסף, די בני קרח און אַנדערע, וועמענס נעמען ווערן דערמאָנט אין אָנהויב פון טייל קאַ־פּיטלעך. אויף איין קאַפּיטל ווערט אָנ־געגעבן דער נאָמען פון משה („תפלה למשה", קאַפּיטל צ'): אויף 2 קאַפּיטלעך שלמה. דער תנא רבי מאיר אין פּסחים קי"ז זאָגט, אַז דוד האָט מחבר געווען אַלע קאַפּיטלעך. דאָס קאַפּיטל י"ח אין תהלים פון דוד איז פּאַראַן אויך אין שמואל ב' כ"ב פון דוד, וועלכער ווערט אין שמואל ב' כ"ג אויך אָנגערופן „נעים זמירות ישראל". טייל מפרשים, ווי רבי אברהם אבן עזרא אין זיין הקדמה, רבי משה גיקטליא (געבראַכט אין פירוש פון

אבן עזרא), רבי דוד קמחי (רד"ק) און אנדערע, האלטן, אז טייל קאפיטלעך תהלים זענען געשריבן געווארן א סך שפעטער פון דוד המלך, און טייל אפילו נאכן חורבן פון 1טן בית המקדש, ווי למשל דאס קאפיטל קל"ז „על נהרות בבל שם ישבנו", וואס פון אינהאלט איז צו זען, אז דאס איז געשריבן געווארן נאכדעם ווי די יידן זענען פארטריבן געווארן אין גלות בבל ביים חורבן פון 1טן בית המקדש. וועגן א סך קאפיטלעך פון תהלים זענען דעריבער פאראן פארשידענע מיינונגען בנוגע דער פראגע, ווען זיי זענען פארפאסט געווארן. — דאס ספר תהלים מיט דער פארשידנקייט פון אינהאלט פון זיינע מזמורים, די איינערלעכסטע השתפכות הנפש פון זיינע תפילות („תפלה לעני כי יעטוף", „ממעמקים קראתיך ה'"), די פרייד און לויבגעזאנג צו גאט („לכו נרננה", „הודו לה' כי טוב", „הללויה"), דער בטחון און פעסטע אמונה אין דער געטלעכקייט („ה' רועי לא אחסר"), די בענקשאפט צו גאט („צמאה לך נפשי, כמה לך בשרי"), דאס באזינגען די דערהאבנקייט פון דער געטלעכער נאטור („השמים מספרים כבוד אל", „כי אראה שמיך", „ברכי נפשי"), דאס אויסגיסן דעם צער איבער דער אונגערעכטיקייט אין דער וועלט („למה ה' תעמוד מרחוק", „אל נקמות"), דאס אלץ האט געמאכט דעם ספר תהלים פאר דעם העכסטן אויסדרוק פון דער מענטשלעכער תפילה און הימן צו דער געטלעכקייט. דער ספר תהלים איז דעריבער געווארן דאס תפילה־ספר פון פיל פעלקער. ביי יידן איז דער ספר תהלים אזוי חשוב, אז פיל מזמורים זענען אריינגענומען געווארן אין דאווענען יעדן טאג און אויך ביי פארשידענע געלעגנהייטן; אינדערפרי ווערן געזאגט אין דאווענען די „פסוקי דזמרא" („יהי כבוד", „אשרי" און וויטער); דעם „יום"; פרייטיקצונאכטס די קאפיטלעך פון לכו נרננה; יום־טוב, ראש השנה, חנוכה „הלל"; אבער אחוץ די דאזיקע געוויינלעכע תפילות, זאגט מען ביי יידן סתם תהלים צי ביי אן אונגליק־פאל, ביי א קראנקן, א גזירה, אדער ווען איינער שטארבט, צי אין פאל פון שמחה, פון א פרייד צוליב א נס, ווען מען איז ניצול געווארן פון אן אומגליק. גאר פרומע יידן זאגן א גרויסן יום תהלים יעדן טאג און זענען מסיים דאס ספר תהלים יעדע וואך. אין די יידישע שטעט זענען געווען די „חברה תהלים", יידן וואס פלעגן בציבור אויסזאגן תהלים. דער פארזאגער האט געזאגט איין פסוק און דער עולם האט נאכגעזאגט דעם צווייטן פסוק. דאס זאגן איז געווען מיט א באזונדערער רירנדער מעלאדיע, „תהלים־מעלאדיע". אין די סידורים זענען פאראן א „יהי רצון" צו זאגן פאר דעם זאגן תהלים און א „יהי רצון" אויף נאכן זאגן תהלים. דאס זאגן תהלים איז געשילדערט געווארן אויך אין דער יידישער ליטעראטור (שלום אשם „תהלים־ייד", אנסקי איז „דיבוק" און אנדערע). צום תהלים זענען אויך געשאפן מוזיקאלישע ווערק דורך בארימטע קאמפאזיטארן (באך, מענדלסאן און אנדערע). דאס ספר תהלים איז איבערזעצט געווארן אין זייער פיל שפראכן, און פיל מאל אויך אין יידיש. הונדערטער פירושים און מאדערנע קאמענטארן און פארשונגען צום תהלים זענען געשריבן געווארן אין פארשידענע צייטן. זע אין דער איינלייטונג פון ש. ל. גארדאן צום ספר תהלים און זיין ביאור. — צום ספר תהלים איז פאראן א מדרש; מען רופט אים מדרש תהלים און אויך „שוחר טוב" ווייל ער הויבט זיך אן מיטן פסוק „שוחר טוב יבקש רצון" (משלי י"א). אין ירושלמי

כלאים ט׳ ווערט דערמאַנט אַ „ספר תהלים אגדה"; אין מדרש בראשית רבה ל"ג ווערט דערמאַנט „אגדת תהלים"; זע אין דער אויסגאַבע פון מדרש שוחר טוב דורך שלמה באָבער און אין דער איינלייטונג צו איר.

תוכחה (שטראָף); נאָמען פון די צוויי פרשיות אין חומש ויקרא כ"ו, סדרה בחוקותי, און דברים כ"ה סדרה כי תבוא, אין וועלכע משה רבנו שטראָפט די יידן און זאָגט זיי אָן, אַז אויב זיי וועלן ניט היטן די מצוות פון גאָט וועלן קומען אויף זיי די שרעקלעכסטע קללות און אומגליקן. אין דער משנה מגילה פרק ג׳ ווערן די תוכחות אָנגערופן קללות; דער ירושלמי מגילה אויף דער דאָזיקער משנה אַז ביים לייענען אין ספר טאָר מען ניט מאַכן קיין הפסקה אינמיטן דער תוכחה, זאָגט, אַז מען דאַרף אָנהויבן און ענדיקן בדבר טוב, מיט עטלעכע גוטע ווערטער פון פריער און דערנאָך. דער מנהג איז צו לייענען די תוכחה מיט אַ נידעריקער שטימע און שנעל. אין טייל קהלות איז מען זיך נוהג, אַז דער בעל קורא ווערט אויפגערופן צו דער עליה פון דער תוכחה.

תוספות („צוגאָב", פון וואָרט „מוסיף", צוגעבן); נאָמען פון זאַמלונגען פון קשיות און תירוצים אויף גמרא בבלי, אַמייסטן צוגאָב־באַמערקונגען צום פירוש פון רש"י; די תוספות זענען, אין גרעסטן טייל גמרא־אויסגאַבן, געדרוקט צוזאַמען מיט דער גמרא, רש"י אין דער רעכטער זייט און די תוספות אין דער לינקער זייט. די „בעלי תוספות", די גרויסע יידישע לומדים, וועמענס קשיות און תירוצים זענען געזאַמלט געוואָרן אין די תוספות, האָבן געלעבט אין 12טן און 13טן יאָרהונדערט (און אויך עטוואָס שפּעטער). די ערשטע בעלי תוספות האָבן געוואוינט אין צפון־מזרח פון פראַנקרייך און זיי זענען געווען די אייניקלעך פון רש"י, רבי מאיר פון רומרוג (הר"ם), רבי יהודה ברבי נתן (ריב"ן) און באַזונדערס רש"ים אייניקלעך, און דער באַדייטנדסטער פון זיי רבי יעקב תם (רבנו תם). אין יענער צייט זענען אויך געווען בעלי תוספות אין מערב דייטשלאַנד, און דער אָנגעזעענסטער פון זיי איז געווען רבי יצחק ברבי אשר (ריב"א). אין תוספות ווערן געבראַכט פיל נעמען פון די בעלי תוספות, זייערע קשיות און תירוצים. תוספות־זאַמלונגען זענען געווען פאַרשידענע, ווי „תוספות ישנים", „תוספנת שאַנץ" און אַנדערע; דער גרעסטער טייל פון דער תוספות־זאַמלונג, וואָס איז געדרוקט צוזאַמען מיט די גמרות, געהערט צו די אַזוי־גערופענע „תוספות טוך", ווייל דער הויפּט מסדר פון זיי איז געווען רבי אליעזר פון טוך. דער הויפּטשטריך פון די בעלי תוספות איז זייער פאַרטיפן זיך אין דער סברא פון ענין. זייערע קשיות און תירוצים צייכענען זיך אויס מיט לאָגיק און קלאָרקייט. פון די תוספות זענען אַרויסגענומען געוואָרן הלכות און געזאַמלט אין „פסקי תוספות", וועלכע זענען געוויינלעך געדרוקט אין אָנהויב אָדער צום סוף פון די גמרות. — זע ווייס, „דור דור ודורשיו", חלק ד׳.

תוספת יום־טוב זע „העלער, יום־טוב".

תוספתא (צוגאָב), זאַמלונג פון הלכות און ווערטער פון תנאים, ווערט באַטראַכט אַלס „צוגאָב" צו דער משנה, און דערפון איז דער נאָמען תוספתא. אין דער גמרא סנהדרין פ"ו ווערט געזאָגט אַז „סתם תוספתא רבי נחמיה" און טייל דענקען דערפון, אַז דער מסדר פון דער תוספתא איז געווען דער תנא

רבי נחמיה; אבער די תוספתא אנטהאלט הלכות פון תנאים וועלכע האבן געלעבט נאך רבי נחמיהן; לויט אנדערע מיינונגען איז די תוספתא געזאמלט געווארן דורך די ערשטע אמוראים רבי חייא און רבי הושעיא רבה; פאראן אויך א מיינונג, אז די תוספתא איז ענטגילטיק צונויפגעשטעלט געווארן גאר שפעטער אין דער צייט פון די רבנן סבוראי. די תוספתא איז אויף גאנץ משניות מיטן אויסנאם פון די מסכתות אבות, קנים, מידות און תמיד; טייל מסכתות טראגן אין דער תוספתא אנדערע נעמען, ווי למשל „יומא" הייסט ‚יום הכיפורים". אויך די צאל פרקים פון דער תוספתא שטימען ניט טיילמאל מיט דער צאל אין דער משנה. דער תוספתא־פארשער צוקערמאנדעל מיינט, אז צוערשט איז געווען די תוספתא, און אז אונדזער משנה איז א ‚קיצור" געמאכט פון דער תוספתא. — אויף דער תוספתא זענען פאראן פארשידענע פירושים. — זע וויס, „דור דור ודורשיו" חלק ב'; זע צוקערמאנדעלס תוספתא־אויסגאבע לויט א ריי כתבי יד.

תורה דאס ווארט „תורה" שטאמט פון העברעאישן „הורה", לערנען, אנווייזן, און „תורה" הייסט דעריבער „לערע", זאמלונג פון „לערעס", פון אנווייזונגען. דאס ווארט „תורה" האט אין יידנטום פיל באדייטונגען. — 1) „תורה", אויך „תורת משה", הייסן די 5 חומשים (בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים) אין באצוג צו די אנדערע ספרים פון תנ"ך די נביאים און כתובים. וועגן די חומשים זע זוכווארט „חומשים", און וועגן תורה אלס טייל פון תנ"ך זע זוכווארט „תנ"ך". — 2) „תורה" הייסט אויך די ספר תורה; וועגן דעם זע זוכווארט „ספר תורה'; וועגן לייענען ספר תורה זע „קריאת התורה". — 3) „תורה" אין ברייטסטן זין הייסט דאס רעליגיעזע לערנען איבערהויפט, און נעמט ארום ניט נאר חומש נאר איבערהויפט אלץ, וואס גייט אריין אין רעליגיעזן לערנען פון יידנטום. אין דעם זין דארף פארשטאנען ווערן דאס ווארט תורה אויך אין פיל ערטער אין תנ"ך. אין דער משנה און גמרא און שפעטערע ספרים ווערט תורה אמייסטן באנוצט אין דאזיקן ברייטערן זין. ווען שמעון הצדיק אין אבות א' זאגט, אז איינער פון די דריי יסודות פון דער וועלט איז תורה, מיינט ער דאס רעליגיעזע לערנען איבערהויפט. ווען די משנה און גמרא באנוצן דאס ווארט „תלמוד תורה". לערנען תורה", מיינען זיי דעם רעליגיעזן לימוד בכלל. עס ווערט געמאכט דער אונטערשיד צווישן „תורה שבכתב" וואס מיינט גאנץ תנ"ך איבערהויפט (וואס איז געווען געשריבן), און תורה שבעל פה, משנה און גמרא, וואס מען האט אין די ערשטע צייטן ניט געטארט אויפשרייבן נאר לערנען אויסנווייניק (גטין ס'). אבער ביידע האבן געהייסן תורה. דאס לערנען תורה, דאס הייסט דער רעליגיעזער לימוד איבערהויפט, איז דאס העכסטע אין יידנטום (פאה א' „תלמוד תורה כנגד כולם"). אויך אין פיל אנדערע ערטער אין דער משנה און גמרא (באזונדערס אין דער ברייתא פון „קנין תורה", וואס איז דער צוגאב זעקסטער פרק אין אבות) ווערט גערימט די מעלה פון עוסק זיין אין תורה, לערנען; אויך אין יידיש: תורה איז די בעסטע סחורה. פון ווארט תורה שטאמען פיל באגריפן וועלכע זענען צוזאמענגעזעצט פון ווארט תורה און נאך א ווארט ווי „תלמוד תורה" (דאס ארט, וואו מען לערנט מיט קינדער), „בן תורה" (איינער וואס קען לערנען), „דברי תורה" (הלכות וואס זענען פאראן אדער ווערן אפגעלערנט פון

חומש) אין קעגנזאַץ צו דברי סופרים (זע זוכוואָרט „סופרים״), שמחת תורה און אַנדערע. אין דער חסידישער וועלט רופט מען „תורה״ די ווערטער וואָס דער רבי זאָגט ביים טיש, און עס הייסט „דער רבי זאָגט תורה״. — דער מדרש בראשית רבה א׳ זאָגט, אַז גאָט האָט באַשאַפן די וועלט לויט דער תורה און אַז די תורה האָט עקזיסטירט פאַר דער וועלט־שאַפונג. — די תורה ווערט אָנגערופן „די הייליקע תורה״, „תורה הקדושה״. איינער פון די דרייצן עקרים פון דער יידישער אמונה איז „תורה מן השמים״, אַז די תורה איז געגעבן געוואָרן פון גאָט אין הימל, און די משנה אין סנהדרין פרק חלק זאָגט, אַז ווער עס זאָגט „אין תורה מן השמים״ (די תורה איז ניט געגעבן געוואָרן פון הימל, נאָר מענטשן האָבן איר מחבר געווען) האָט ניט קיין חלק לעולם הבא. — זע זוכווערטער „חומש״, „לערנען״, „קריאת התורה״, „ספר תורה״, „תנ״ך״

תורה שבכתב, תורה שבעל פה זע זוכוואָרט „תורה״; וועגן „תורה שבעל פה״ זע זוכווערטער „הלכה״, „משנה״, „תלמוד״.

תורת כהנים מיט דעם נאָמען ווערט אָנגערופן אין תלמוד דער ספר ויקרא וויל דאָרט ווערן געגעבן די דינים פון די כהנים; דער מדרש פון תנאים, זאַמלונג פון הלכות אויף ויקרא, ווערט אויך אָנגערופן „תורת כהנים״, און אויך „ספרא״. — זע זוכווערטער „ויקרא״ און „ספרא״.

ת״ח, גזרת מיטן דאָזיקן נאָמען זענען באַקאַנט אין דער געשיכטע די שרעקלעכע שחיטות אויף יידן וועלכע זענען אויסגעבראָכן אין יאָר 1648 (לויט דעם יידישן קאַלענדאַר ה אלפים ת״ח, און דערפון איז דער נאָמען „גזרת ת״ח״) און האָבן זיך געצויגן עטלעכע יאָר און האָבן אַרומגענומען אוקראַינע, פּאָדאָליע, מזרח־גאַלציע, אַ גרויסן טייל פון מזרח־פּוילן און האָבן אַפילו דערגרייכט אין צפון ביז ווילנע. די דאָזיע געשעענישן זענען אויך באַקאַנט מיטן נאָמען „כמעלניצקים מלחמות״, „קאָזאַקן־בונטן״; מען רופט זיי אויך „גזרת ת״ח ות״ט״. וועגן די דאָזיקע געשעענישן זענען געשריבן געוואָרן פיל ביכער אויפן גרונט פון פאַרשידענע דאָקומענטן און דאָס וויכטיקסטע פון זיי איז דאָס ספר „יון מצולה״ פון רבי נתן נטע האַנאָווער (זע זוכוואָרט „האַנאָווער״), וועלכער האָט אַליין איבערגעלעבט די שחיטות און האָט אין אַ קלאָרער פאָרם איבערגעגעבן כראָניקאַליש די פּאַסירונגען. אויפן שטח פון מזרח פּוילן, מזרח־גאַליציע, אוקראַינע, האָבן אין 16טן און 17טן יאָרהונדערט געוואוינט אַ גרעסערע צאָל יידן אין פאַרשידענע שטעט און דערפער, פאַרנעמענדיק זיך מיט האַנדל, מלאכה, אַרענדירן לאַנד־גיטער; און אין די דאָזיקע יידישע ישובים האָט געבליט אַ רייך יידיש לעבן פון תורה און געזעלשאַפטלעכקייט. די גרויסע ניט־יידישע באַפעלקערונג פון די דאָזיקע פּראָווינצן איז באַשטאַנען פון פּראַוואָסלאַוונע אוקראַאינער, וועלכע האָבן גערעדט אוקראַיניש און געהאַלטן פון דער פּראַוואָסלאַוונער, גריכיש־אָרטאָדאָקסישער רעליגיע. פון זיי זענען באַשטאַנען די מאַסן פּויערים אין די דערפער און אויך טייל איינוואוינער פון די שטעט. אָבער די גרויסע לאַנד־באַזיצער, די פּריצים, זענען געווען אַמייסטן פּאָליאַקן, קאַטאָליקן, און די פּראָווינצן האָבן זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון פּוילן. די פּוילישע פּריצים און הויכע באַמטע זענען זיך באַגאַנגען מיט זייערע אוקראַינישע פּויערים אַמייסטן ניט גוט, און דעריבער פלעגן אויסברעכן זייער

אפט בונטן פון די אוקראינער, וועלכע זענען אנגעפירט געווארן דורך א געוויסן שיכט אוקראינער, וועלכע מען האט גערופן „קאזאקן"; דאס זינען געווען האלב־פרייע שבטים און אויך אנטלאפענע איינצלנע אוקראינישע פירער, וועלכע פלעגן פארברענגען זייער צייט אויף די אינזלען אויפן טייך דניעפער, באזונדערס אויף דער אינזל „סיטש". די פוילישע פריצים און רעגירונג פלעגן טייל פון די קאזאקן ארייננציען אין זייער אייגן מי־ליטערישן דינסט און זיי דערפאר געבן געוויסע פריווילעגיעס. אבער אפט זענען די דאזיקע פריווילעגיעס ניט גענוג געווען און די קאזאקן פלעגן צושטיין צו די אוקראינער־בונטן, אנפירנדיק מיט זיי. די קאזאקישע פירער פלעגן טענהן, אז ניט נאר ווערט דאס אוקראינישע פאלק אונטערדריקט דורך די פוילישע פריצים נאר אויך דורך די יידן, וועלכע דינען ביי די פריצים, ארענדירן ביי זיי די לאנד־גיטער וכדומה. דעריבער ווען עס פלעגן אויסברעכן די בונטן זענען באפאלן געווארן ניט נאר פאליאקן נאר אויך יידן. — אזעלכע בונטן זענען אויס־געבראכן עטלעכע אין אנהויב 17טן יאר־הונדערט, אבער זיי זענען אלע אונטער־דריקט געווארן. ערשט אין יאר 1648 איז אויסגעבראכן דער בונט אונטער דער פירונג פון פייאקן און מיליטעריש־גע־שולטן באהדאן כמעלניצקי, וועלכער האט ארגאניזירט די קאזאקן לויט א פעסטן סיסטעם און ער האט אויך באוויזן צו פארבינדן זיך מיטן הערשער (כאן) פון די טאטארן אין קרים, וועלכער האט אים געגעבן זיין שטארקע מיליטערישע הילף. די ערשטע פוילישע ארמייען, וועלכע זענען געגאנגען קעגן כמעלניצקי און די טאטארן, האבן געליטן א שרעקלעכע מפלה (מאי 1648) און דאס פייער פון בונט האט זיך פארשפרייט איבער גאנץ אוקראינע, פאדאליע; די קאזאקן האבן זיך געווארפן ניט נאר אויף די פאליאקן נאר אויך אויף די יידן, און עס זענען אויסגעשאכטן געווארן אין הונדערטער שטעט איבער א פערטל מיליאן יידן, מע־נער, אלטע לייט, פרויען, קינדער. די קאזאקן האבן זיי אנגעטאן — ווי דער דערמאנטער „יוון מצולה" שרייבט — מיתות משונות. עס זענען חרוב גע־ווארן אזעלכע גרויסע קהלות ווי נעמי־ראוו, טולטשין, פאלאנא, זאסלאוו, אוס־טרא, באר, קרעמענעץ און הונדערטער אנדערע. די יידן זענען אומגעקומען אויף קידוש השם; די קאזאקן פלעגן זיי פארלייגן זיך צו שמדן און צו ראטעווען זייער לעבן, אבער נאר איינצלנע יידן זענען ניט בייגעשטאנען דעם נסיון, און דער גאר גרעסטער טייל האט זיך ניט געשמדט און איז אומגעקומען. אין טייל ערטער האבן די פאליאקן פאראטן די יידן, מיינענדיק דערמיט זיך אויסצוקויפן פון די קאזאקן, אבער די קאזאקן האבן נאכער אויך די פאליאקן פארניכטעט. אין טייל ערטער האבן יידן צוזאמען מיט די פאליאקן געקעמפט קעגן די קאזאקן. די דאזיקע שחיטות פון גזרת ת״ח, וועל־כע האבן זיך געצויגן מיט הפסקות אי־בער 10 יאר און האבן זיך פארשפרייט אויך אויף ווייסרוסלאנד ביז ווילנע, ווי אויך די שפעטערע שחיטות אויף יידן אין פוילן זעלבסט צוליב דער מלחמה צווישן פוילן און שוועדן (1658), האבן כמעט ווי פארניכטעט דאס אוקראיניש־פוילישע יידנטום און מען נעמט אן, אז איבער 300 קהלות זענען חרוב געווארן; עס זענען רואינירט געווארן און עס זע־נען אומגעקומען (אויך פון הונגער און קראנקייטן) ביי א האלבן מיליאן יידן. א סך יידן זענען גענומען געווארן אין געפאנגענשאפט דורך די טאטארן און פארקויפט געווארן אין די טערקישע

לענדער און זענען דארט אויסגעליזט געווארן דורך די טערקישע יידן. א סך האבן אויסגעוואנדערט אין אנדערע איי־ראפּעאישע לענדער, צווישן זיי פיל רבי־נים און מחברים. פון דעמאלט אן איז דאס פּויליש־אוקראַיִנישע יידנטום, די יידן וואס זענען פארבליבן נאך די שחי־טות, געווארן שרעקלעך פאראַרעמט, גייסטיק און עקאנאמיש. — וועגן דער גזרת ת"ח זענען געבליבן א ריי ספרים פון יענע צייטן; דאס וויכטיקסטע איז דער דערמאנטער „יון מצולה" פון הא־נאווער; וויכטיק זענען אויך פון ר' מאיר שעברעשין „צוק העתים" און שמואל פייביש „טיט היון", וועלכע געבן רשי־מות פון די חרוב־געווארענע קהלות; פון רבי שבתי כהן (ש"ך) איז פאראן די „מגילת עיפה"; גורלאנד איז זיין „לקו־רות הגזרות בישראל" האט געזאמלט נאך אנדערע דאקומענטן; אין יידיש איז פאראן דר. וויינרייכס „שטורעמווינטן", שאצקים „גזרת ת"ח", היסטארישע שריפטן פון „ייוואָ". איבער דער גזרת ת"ח זענען געשריבן געווארן אויך דער־ציילונגען (צווישן אנדערע איז פאראן אין יידיש שלום אַשם „קידוש השם"). — זע זובווערטער „אוקראינע", „האנא־ווער".

תחיית המתים (דאס אויפשטיין צום לעבן פון טויטע); דאס איז איינער פון די 13 עקרים פון דער יידישער אמונה, אז עס וועט קומען א צייט, ווען די פאר־שטארבענע וועלן צוריק לעבעדיק ווערן, אויפשטיין תחיית המתים. מען דארף אונטערשיידן דעם דאזיקן גלויבן פון גלויבן אין „השארת הנפש", פון „אומ־שטערבלעכקייט פון דער נשמה". מיט השארת הנפש מיינט מען, אז די נשמה פון מענטש לעבט נאכן טויט, הגם דער גוף, דער קערפּער, איז טויט. אבער מיט תחיית המתים מיינט מען, אז דער קער־פּער פון מענטש וועט צוריק ווערן לעבע־דיק. דער דאזיקער גלויבן ווערט אויס־געדריקט ניט נאר אין די 13 עקרים, וואס מען זאגט יעדן טאג, נאר אויך אין דאווענען אין דער שמונה עשרה, וואו די צווייטע ברכה איז „מחייה המתים", און אויך אין אדון עולם און „יגדל". וועגן דער פראגע ווען וועט פארקומען די תחיית המתים זענען פאראן פארשידענע מיינונגען ביי די יידישע חוקרים אין מיטלאלטער. געוויינלעך איז אנגענומען, אז תחיית המתים וועט פארקומען ווען משיח וועט קומען, און אז דעמאלט וועלן שוין אלע לעבן אייביק. די משנה סוף סוטה זאגט, אז תחיית המתים וועט פאר־קומען דורך אליהו הנביא. די אמונה אין תחיית המתים איז ביי יידן זייער אלט. די משנה אין סנהדרין פרק חלק רעכנט אויס צווישן די, וואס וועלן ניט האבן קיין חלק לעולם הבא, אויך די דאזיקע וואס האלטן „אין תחיית המתים מן התורה", אז אין דער תורה איז ניט פא־ראן די אמונה אין תחיית המתים. די גמרא ברענגט פסוקים פון חומש אפצו־לערנען תחיית המתים. עס איז זיכער אז אין דניאל י"ב „ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו" ווערט דער גלויבן אין תחיית המתים אויסגעדריקט. עס איז אויך זי־כער, אז עס זענען געווען אין די תנ"ך־צייטן אזעלכע וואס האבן געלייקנט אין תחיית המתים (די פסוקים אין איוב ז' און י"ד „כלה ענן וילך כן יורד שאול לא יעלה" און אנדערע). די גמרא אין בבא בתרא ט"ז זאגט דערויף „מכאן שכפר איוב בתחיית המתים" (איוב האט ניט געגלויבט אין תחיית המתים). די צדוקים אין דער צייט פון בית שני האבן ניט געגלויבט אין תחיית המתים און אין דער גמרא סנהדרין צ' זענען פאראן ויכוחים פון תנאים מיט די אומגלויביקע. אין מיטלאלטער זענען געשריבן געווארן

פיל מאמרים וועגן תחיית המתים דורך
די באַדייטנדסטע דענקער (רב סעדיה
גאון אין „אמונות ודעות", דער רמב"ם
אין זיין באַרימטן „מאמר תחיית המ־
תים" און אַנדערע). דער מפרש המש־
נה רבי ישראל ליפשיץ מחבר פון תפארת
ישראל אויף משניות (אין דער 1טער
העלפט פון 19טן יאָרהונדערט) האָט צום
סוף פון זיין פירוש אויף סדר נזיקין
פאַרעפנטלעכט דעם מאמר „אור החיים"
צו באַווייזן, אַז דער גלויבן אין תחיית
המתים איז ניט קעגן מאָדערנער וויסנ־
שאַפט — זע זוכוואָרטער „אומשטערב־
לעכקייט פון נשמה", „משיח", „עולם
הבא", „עקרים".

תחינות דאָס וואָרט „תחינה", מער־
צאָל תחינות, איז דער טייטש „בעטן",
און געפינט זיך עטלעכע מאָל אין תנ"ך,
ווי „כל התפלה וכל תחנה" (מלכים א'
ח') און אַנדערע ערטער. עס איז אָנ־
גענומען אַנצורופן מיטן נאָמען „תחי־
נות" די זאַמלונגען פון ספּעציעלע תפי־
לות, געשריבן אין יידיש פאַר פרויען,
באַשטימט פאַר פאַרשידענע געלעגנ־
הייטן, ווי פאַר ליכט בענטשן און אַזוי
ווייטער. צווישן די צונויפשטעלער פון
די תחינות זענען געווען אויך פרויען.
די באַקאַנטסטע פון די תחינות איז די
„שם־תחינה"; אויף טייל תחינות איז
אָנגעגעבן, אַז דער מחבר איז געווען
„שרה בת טובים". זע רייזענס ערשטן
„לעקסיקאָן", פון יאָר 1914, אין וועלכן
עס זענען אויך פאַרצייכנט מחברים און
מחברות פון תחינות. — די ערשטע
תחינות־זאַמלונג אין יידיש־טייטש איז
געדרוקט געוואָרן אין באַזל 1609 מיטן
נאָמען „תחינות ובקשות". טייל תחי־
נות־זאַמלונגען זענען איבערזעצט געוואָרן
אין אַנדערע שפּראַכן, דייטש, ענגליש
(„מעדיטיישן און דהי האַרט", ניו־יאָרק
1900, פון עני ליוויי).

תחנון (בעטן); דאָס וואָרט „תחנונים"
אין זין פון מתפלל זיין צו גאָט איז פאַ־
ראַן אין תנ"ך (דניאל ט' „תפלה ותח־
נונים"), און מען רופט אָן מיטן נאָמען
„תחנון" די געבעט־תפלות, וואָס מען
זאָגט נאָך שמונה עשרה, און וועלכע באַ־
שטייען פון פסוקים פון תנ"ך און תפלות
פון פאַרשידענע צייטן. ביים זאָגן „רחום
וחנון" לאָזט מען אַראָפּ דאָס פּנים אויף
דער האַנט, און גאַר אַמאָל פלעגט מען
דערביי פאַלן כורעים; די דאָזיקע תפילה
ווערט דעריבער אָנגערופן אין די פּוס־
קים „נפילת אפיים". תחנון ווערט גע־
זאָגט ביי שחרית און מנחה (געווען אַמאָל
אַ מנהג צו זאָגן אויך ביי מעריב), און
נאָר אינדערוואָכנס (מאָנטיק און דאָ־
נערשטיק ווערט געזאָגט „ויהי רחום",
זע זוכוואָרט „ויהי רחום"); אין שבת,
יום־טוב און האַלבע ימים־טובים און סתם
אַ שמחה של מצוה (ברית וכדומה) און
אויך געוויסע טעג אין יאָר ווערט תחנון
ניט געזאָגט. חסידים זאָגן איבערהויפּט
ניט קיין תחנון. — זע עלבאָגן „תולדות
התפלה והעבודה בישראל" (אין העברע־
אישער איבערזעצונג, קאַפּיטל 10).

תימן אַראַביש לאַנד אין דרום־מערב
פון אַראַבישן האַלב־אינזל, לערך 3 מי־
ליאָן איינוואוינער, צווישן זיי לערך
90,000 יידן. לויט איין טראַדיציע גע־
פינען זיך די יידן אין תימן פון דער צייט
פון גלות בבל; יעדנפאַלס איז דער יידי־
שער ישוב אַ זייער אַלטער. אין 5טן
יאָרהונדערט זאָל אין תימן האָבן געווען
אַ יידישע מלוכה; נאָכער ווערן דערמאָנט
מלחמות צווישן די יידן אין תימן און
מאַכמעד (אין 7טן יאָרהונדערט). אין
די העבעראישע ספרים ווערן דאָס ערשטע
מאָל דערמאָנט די תימנער יידן אין דעם
באַרימטן בריוו פון רמב"ם „אגרת
תימן", געשריבן צו די יידן אין תימן
וועגן אַ פאַלשן משיח. די יידן אין תימן

האבן כסדר געליטן אונטער דער אַראַ־
בישער הערשאַפט, שחיטות, גזירות
שמד, די נידעריקסטע בעגרענעצונגען,
און ביז היינט זענען זייערע ליידן שרעק־
לעך. זינט 1883 האָט זיך אָנגעהויבן
אַ גרויסע עמיגראַציע פון תימנישע יידן
קיין ארץ־ישראל, וואו זיי געפינען זיך
היינט אין אַ גרעסערער צאָל אין די
שטעט און קאָלאָניעס. דער ערשטער,
וואָס האָט באַשריבן די תימנישע יידן און
זייער לעבן און מנהגים, איז געווען יעקב
אבן ספיר, אין זיין רייזע־באַשרייבונג
„אבן ספיר". די תימנער יידן האָבן
אַרויסגעגעבן גרויסע לומדים, מקובלים
און דיכטער, צווישן זיי זענען די אָנגע־
זעענסטע רבי שלום שבזי און ר' שלום
שרעבי. עס זענען ביי זיי דערהאַלטן
געוואָרן כתבי יד פון אַלטע ספרים און
מדרשים. זיי רעדן אַראַביש, אָבער אין
ארץ־ישראל גייען זיי איבער צו העברע־
איש. אין דינים פּסקענען זיי ווי דער
רמב"ם, האַלטן ניט פון חרם דרבנו
גרשום און האָבן אָפט חתונה מיט מע־
רערע פרויען. אין געוואוקס זענען זיי
מייסטנס נידעריק, דאַרע. זייער אויס־
שפּראַך איז אַ באַזונדערע (דריקן אויס
די „צדיק" ווי אַ „סמך"). — זע אבן
ספירס „מסעות".

תיקון (תקון) דער טייטש „פאַ־
ריכטן"; אָנגענומענער טערמין אין דער
קבלה פאַר „אויסבעסערן די נשמה",
וועלכע איז געוואָרן „נפגם", קאַליע. אין
חסידישע קרייזן איז אָנגענומען אין יאָר־
צייט צו טרינקען משקה פאַר דער נשמה
פון פאַרשטאָרבענעם, און מען רופט דאָס
„תיקון". — מיטן וואָרט „תיקון" רופט
מען אויך דאָס זאָגן תפלות און אויס־
צוגן פון תנ"ך, תלמוד, זוהר אין גע־
וויסע צייטן. וועגן „תיקון חצות" זע
זוכוואָרט „חצות"; וועגן „תיקון ליל
הושענא רבה" און „תיקון ליל שבועות"
זע „הושענא רבה" און „שבועות".

תיקוני זוהר זע „זוהר".

תכלת זע „ציצית".

תכריכין די קליידונג פון אַ פאַר־
שטאָרבענעם; דאָס וואָרט איז פאַראַן אין
משנה און גמרא (משנה מעשר שני ה'
און אַנדערע), און איז פון וואָרט „כרך",
„איינוויקלען". לויט אַלטע תקנות (גמ־
רע מועד קטן כ"ז, און אויך אין אַנ־
דערע ערטער) דאַרפן תכריכין זיין נאָר
פון ווייסע לייוונט. — וועגן די מנהגים
פון תכריכין זע זוכוואָרט „קבורה".

תל „בערגל" אין העברעאיש, און אין
אַראַביש איז עס אַ באַשטאַנד־טייל פון
נעמען פון אַ סך ערטער (אויך אין תנ"ך
איז פאַראַן אין ספר יחזקאל „תל
אביב"). דערפון זענען פאַראַן אין ארץ־
ישראל אין אַראַביש נעמען פון ערטער
מיט „תל"; אַ ריי יידישע קאָלאָניעס
אין ארץ־ישראל זענען אָנגערופן געוואָרן
מיט „תל", ווי „תל חי", „תל יוסף",
„תל מונד". — זע „תל אביב" און „תל
חי".

תל אביב די באַרימטע יידישע שטאָט
אין ארץ־ישראל, אויפן מיטלענדישן ים,
לעבן דער אַלטער יפו, צו צפון, ביים
טייכל „ירקון"; געגרינדעט אין 1909
דורך אַ גרופּע יידן פון יפו; איצט
(1942) ביי 200,000 איינוואוינער,
כמעט בלויז יידן; פאַרוואַלטעט דורך אַ
יידישער עיריה (שטאָטראַט און שטאָט־
פאַרוואַלטונג), אייגענעם פּאָרט (זינט
1936), רייכע אינדוסטריע־ און האַנדלס־
און פינאַנס־צענטער, באַנען, פאַבריקן;
איבער 200 העברעאישע שולן (קינדער־
גאַרטנס, פאָלקס־שולן גימנאַזיע, טעכני־
שע קורסן), פיל קולטור־אַנשטאַלטן, צענ־
דליקער שולן און בתי מדרשים, ישיבות

און תלמוד־תורות, טעגלעכע צייטונגען
(„דבר", „הארץ", „הבוקר", „הצופה").
מוזעאום, העברעאישע טעאַטערס („הבי־
מה", „אהל", „מטאטא"); איבער 400
גאַסן; אויטאָבוס־קאָמוניקאַציע אין דער
שטאָט און מיט אַנדערע שטעט; אָפיציעל
אַנערקענט שבת אַלס רו־טאָג און אַלע
געשעפטן און פאַבריקן און ביורעס זענען
אום שבת געשלאָסן; צענטער פון מאָ־
דערנעם יידישן לעבן אין ארץ־ישראל;
מאָדערנע הייזער און אַנשטאַלטן, שפּי־
טאַלן און אַנדערע געזונטהייטס־אינסטי־
טוציעס; צענטער פון דער יידישער אַר־
בעטערשאַפט; שטאָטישער בודזשעט ביי
650 טויזנט פונט אַ יאָר; יידישער
שטאָט־פּרעזידענט און שטאָט־פאַרוואַל־
טונג. דער שטאָלץ פון די יידן אין דער
וועלט און באַזונדערס פון ארץ־ישראל־
יידנטום. דער נאָמען תל־אביב (פאַראַן
אין ספר יחזקאל) איז געגעבן געוואָרן
צו דער שטאָט לויט דעם נאָמען פון נחום
סאָקאָלאָווס העברעאישער איבערזעצונג
פון דר הערצלס פאַנטאַסטישן דראַמאַן
וועגן אויפבוי פון ארץ־ישראל „אַלטניי־
לאַנד", „תל אביב". — ידיעות וועגן
תל־אביב איז צו געפינען אין „ידיעות
תל אביב, וואָס די „עיריה" גיט אַרויס
יעדן מאָנאַט.

תל־חי נאָמען פון אַ קבוצה־קאָלאָניע
אין צפון־ארץ־ישראל (זינט 1926 פאַ־
ריייניקט מיט כפר גלעדי), לערך 60 נפ־
שות; באַקאַנט דורך דער פאַרטיידיקונג
אין 1920 דורך יוסף טרומפּעלדאָר און
זיינע חברים קעגן אַראַבישן אַנפאַל, אין
וועלכן טרומפּעלדאָר און אייניקע חברים
זענען אומגעקומען מיט אַ העלדן־טויט;
דערלעבן איז פאַראַן דער מאָנומענט פאַר
די אומגעקומענע; אין יאָרצייט י"א אדר
קומט מען קיין תל־חי פון גאַנצן לאַנד.
— „קרן תל חי" (תל־חי פאָנד) הייסט
דער פאָנד געגרינדעט דורך די רעוויזיאָ־
ניסטן־ציוניסטן אין 1929 פאַר קאָלאָני־
זאַציע, אַרבעטער־הילף, הכשרה און אַנ־
דערע טעטיקייטן. זע „רעוויזיאָניסטן".

תלמוד מיטן נאָמען תלמוד רופט מען
אָן די גמרא (בבלי און ירושלמי); דאָס
וואָרט תלמוד איז דער טייטש „לערנען",
און טייל באַצייכענען דערמיט די גאַנצע
תלמודישע ליטעראַטור, אַלזאָ, אויך די
משנה, תוספתא, די תנאים־מדרשים
(מכילתא, ספרא, ספרי), מדרשים. דער
דאָזיקער ברייטער באַגריף פון „תלמוד"
איז פאַראַן טיילמאָל אויך אין דער גמרא.
אָבער אין גרעסטן טייל ערטער פון
ברייתות און גמרא איז פאַראַן דייטלעך
דער אונטערשיד צווישן „משנה" און
„תלמוד" (למשל, „ביד משה, זה תלמוד,
יכול אפילו משנה, תלמוד לומר ולהו־
רות", כריתות י"ג און אַנדערע ערטער).
מיר זעען דערפון, אַז שוין אין די אַל־
טע צייטן האָט מען מיט „תלמוד" פאַר־
שטאַנען דאָס לערנען דעם פירוש צו דער
משנה, דעם פשט און די באַווייזן און די
אויפקלערונגען פון די הלכות, דאָס
אייגנטלעכע, וואָס מיר רופן גמרא (וועגן
משנה זע זוכוואָרט „משנה"). — די
גמרא באַשטייט פון „תלמוד ירושלמי",
וועלכער איז צונויפגעשטעלט געוואָרן
אין ארץ־ישראל (און דעריבער הייסט ער
ירושלמי, פון ירושלים, הגם ער איז ניט
צונויפגעשטעלט געוואָרן אין ירושלים),
און „תלמוד בבלי", וועלכער איז צונויפ־
געשטעלט געוואָרן אין בבל. ביידע דאָ־
זיקע גמרות האָבן בשותפותדיקע אייגנ־
שאַפטן; זיי באַשטייען פון אויפקלערונ־
גען פון די הלכות אין דער משנה, זאַמ־
לונגען פון איינצלנע הלכות פון שפּע־
טערדיקע חכמים, „אמוראים" (זע זוכ־
וואָרט „אמורא"), וועלכע האָבן געלעבט
נאָך דער צייט פון דער משנה. אָבער די
גמרא באַשטייט ניט נאָר פון הלכות און
אויפקלערונגען, נאָר אויך פון „שקלא

וטריאס'', פון די ויכוחים און מיינונגס־פארשידנקייטן פון די אמוראים, און פון קשיות און תירוצים און פון ווידער־אפ־פרעגונגען און ווידער־פארענטפערונגען ביז די הלכה ווערט פעסטגעשטעלט. טיילמאל ווערט אין דער גמרא ניט דערמאנט, ווער עס פרעגט און ווער עס ענטפערט, נאר עס איז דער „סתם פון דער גמרא'', „מען האט געפרעגט'' (איבעיא להו'' „ורמינהו''), און טיילמאל ווערט אויך ניט דערגרייכט קיין ענטגילטיקע אויפקלערונג פון דער הלכה, וועלכע בלייבט ניט אנטשידן. די גמרא באַשטייט ניט נאר פון הלכות און שקלא וטריאס פון הלכות, נאר אויך פון אגדה, פון זאמלונגען פון דברי מוסר, עטישע ווערטער, פירושים אויף פסוקים פון תנ"ך, היסטארישע פארצייכענונגען, פאלקס־גלויבונגען, רפואות, משלים, סיפורי־מעשיות (זע זוכווארט „אגדה''). דער תלמוד איז אזוי ארום געווארן דער יסוד פון רעליגיעזן יידישן לעבן און פון פארמירונג פון יידישע גלויבונגען און מידות און כאראקטער אין פארלויף פון 1,500 יאר, ווייל כמעט אלע יידישע רעליגיעזע ספרים, וואס זענען געשריבן געווארן שפעטער, האבן גענומען אלס זייער יסוד דעם תלמוד און האבן קאנטראלירט זייערע אייגענע מיינונגען אויך לויט דעם צי זיי זענען אין הסכם מיט דעם תלמוד. עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, וואס צום תלמוד זענען געשריבן געווארן פיל פירושים און אויך פארשונגס־ספרים און אויך ביכער און אפהאנדלונגען. צוליב דער וויכטיקייט פון תלמוד האבן פיל שונאי־ישראל געפרואווט אנפאלן אויפן תלמוד, וועלנדיק דערמיט אנגרייפן דעם פונדאמענט פון פרום־רעליגיעזן, טראדיציאנעלן יידנטום. — דער תלמוד, אדער ווי מען רופט אים אויך „גמרא'' (פון אראַמעאישן ווארט „גמר'', „לערנען''), און אויך ש"ס (ראשי תבות פון „ששה סדרים'', ווייל די משנה אויף וועלכער דער תלמוד איז געבויט באשטייט פון 6 סדרים, זע „משנה''), באשטייט, ווי געזאגט, פון צוויי באזונדערע גמרות, פון ירושלמי און בבלי. מיר וועלן דא דערקלערן יעדע פון די גמרות באזונדער.

דער תלמוד ירושלמי (אויך גערופן „גמרא דארץ ישראל''), איז פאראן נאר אויף משניות פון 4 סדרים (דער דערשינענער ירושלמי אויף קדשים איז א פאלסיפיקאט), פון זרעים, מועד, נשים, נזיקין און עטלעכע פרקים פון מסכתא נידה. אויך אויף טייל מסכתות פון די דערמאנטע 4 סדרים פעלט די גמרא ירושלמי צו טייל פרקים. דער ירושלמי באשטייט מייסטנס פון ווערטער פון די אמוראים, וואס האבן געלעבט אין ארץ־ישראל, הגם עס זענען פאראן אויך אין ירושלמי וואס האבן געלעבט אין בבל, אבער ניט פיל. דער ירושלמי איז אלזא די זאמלונג פון די ווערטער און שקלא וטריאס פון די ישיבות אין ארץ־ישראל נאך דער צייט פון דער משנה, פון דער ענדע פון 2טן יארהונדערט, ביז דער ענדע פון 4טן יארהונדערט. די דאזיקע ישיבות זענען געווען אמייסטן אין די שטעט טבריה, צפורי און קסרין, עס איז פאראן א מיינונג, אז דער ערשטער וואס האט געפרואווט צונויפשטעלן דעם תלמוד ירושלמי, דאס הייסט צונויפנעמען און רעדאגירן די אלע ווערטער פון די ישיבות, איז געווען דער אמורא רבי יוחנן, דער ראש ישיבה אין טבריה אין 3טן יארהונדערט, און די שפעטערדיקע אמוראים האבן בסדר צוגעגעבן צו דעם הויפט־יסוד פון תלמוד וואס רבי יוחנן האט צונויפגעשטעלט. לויט דער מיינונג פון פראפעסאר הרב שאול ליבערמאן איז דער ירושלמי אויף טייל מסכ־

תות (למשל אויף די בבות) צונויפגעשטעלט געוואָרן אין דער שטאָט קסריז. דער ירושלמי איז אַלגעמיין באַשטייט פון קורצע זאַצן, ניט־לאַנגע ויכוחים, און די שפּראַך איז אַ סיריש־אַראַמעאישע, מיט שטאַרקע צומישונגען פון העברעאיש. דער תלמוד ירושלמי האָט אויף דעם יידישן לומדישן לעבן ניט געהאַט קיין גרויסן איינפלוס. אין דער צייט פון דער גאונים־עפּאָכע אין בבל (זע „גאונים“) האָט מען דעם ירושלמי ווייניק געקענט, און עס זענען אויך שפּעטער געווען גרויסע מפרשים, וועלכע האָבן דעם תלמוד ירושלמי אפילו ניט געזען. זיי באַנוצן פון אים נאָר אַזעלכע ווערטער, וועלכע זיי האָבן געפונען אין אַנדערע ספרים. דאָס ערשטע מאָל איז דער ירושלמי געדרוקט געוואָרן אין ווענעציע 1504, און די איינטיילונג איז ניט לויט דפים, נאָר לויט פּרקים פון משניות. צום ירושלמי זענען געשריבן געוואָרן אַ ריי פּירושים, פון וועלכע די פאַרשפּרייטסטע זענען „פּני משה“ פון רבי משה מרגליות און „קרבן עדה“ פון רבי דוד פון דסוי. דער געלערנטער בער ראַטנער האָט אַרויסגעגעבן טיילן פון ירושלמי לויט פאַרשידענע הגהות פון כתבי יד. אין דער לעצטער צייט האָבן געשריבן וויסנשאַפטלעכע פּירושים אויפן ירושלמי די פּראָפעסאָרן לוי גינזבורג פון ניו־יאָרק און שאול ליבערמאַן פון ירושלים. אַן אויספירלעכע אָפּהאַנדלונג איבער דער אַנטשטייאונג פון ירושלמי און זיין צוזאַמענשטעל איז פאַראַן אין זכריה פראַנקלס „מבוא הירושלמי“.

דעם גרעסטן און פונדאַמענטאַלן איינפלוס אויף דעם יידישן רעליגיעזן לעבן האָט געהאַט דער „תלמוד בבלי“, אָדער ווי מען רופט אים סתם די „גמרא“. דער תלמוד בבלי הייסט „בבלי“, ווייל ער איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין בבל, און כאָטש ער אַנטהאַלט אויך די מיינונגען פון די אמוראים פון ארץ־ישראל, איז אָבער דער עיקר פון אים צונויפגעשטעלט פון די מיינונגען פון די אמוראים אין בבל און פון די בבלישע ישיבות. דער תלמוד בבלי איז געשריבן אין אַ בבליש־אַראַמעאישער שפּראַך אָבער מיט אַ זייער גרויסן צומיש פון העברעאישע ווערטער און פון זאַצן אין דעם משנה־העברעאיש. דער תלמוד בבלי איז פאַראַן אויף פאָלגנדע משניות: אויף זרעים, בלויז אויף מסכת ברכות; אויף אַלע מסכתות פון מועד, אחוץ שקלים; אויף אַלע מסכתות פון נשים; אויף אַלע מסכתות פון נזיקין אחוץ אבות און עדיות; אויף אַלע מסכתות פון קדשים אחוץ קנים און מידות; אויף טהרות נאָר אויף דער מסכתא נידה, בסך הכל אויף 37 מסכתות (טייל געבן אָן 36, ניט רעכנענדיק „תמיד“, און געבן דערויף דעם סימן הליכות עולם ל״ו, און ל״ו איז 36). — עס איז זיכער, אַז דער תלמוד בבלי איז ניט צונויפגעשטעלט און רעדאַגירט געוואָרן אין איין צייט, דורך איין גרופּע חכמים אמוראים, נאָר ער איז ביסלעכווייז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין פאַרשידענע צייטן, און יעדער שפּעטערער דור האָט צוגעגעבן זיינע מיינונגען, אַריינגעשטעלט אין טעקסט זיינע הלכות און זיינע קשיות און תירוצים, ביז מען האָט אים ענטגילטיק צונויפגעשטעלט (לויט איין מיינונג אין יאָר תתי״א לשטרות, דאָס הייסט לערך דעם יאָר 500) און נאָך דער ענטגילטיקער צונויפשטעלונג האָט מען אַ געוויסע צייט צוגעגעבן טיילן, ביז ער איז אינגאַנצן געשלאָסן געוואָרן. עס איז פאַראַן אַ סברא, אַז שוין די ערשטע אמוראים פון בבל פון די ישיבות אין סורא און נהרדעא, רב און שמואל (אין ענדע פון 2טן יאָרהונדערט), האָבן אָנגעהויבן צונויפ־

שטעלן דעם תלמוד בבלי, וועלכע איז כסדר פארגרעסערט געווארן אין די שפעטערע דורות, ביז ער איז ענטגילטיק רעדאגירט געווארן (סידור התלמוד) דורך דעם אמורא רב אשי (זע „זוכווארט „אשי״) און זיין חבר רבינא אין 5טן יארהונדערט, און אויך שפעטער האט מען אריינגעגעבן אין אים באמערקונגען און דערקלערונגען דורך די שפעטסטע אמוראים און די ערשטע רבנן סבוראי (זע זוכווארט „סבוראי״), וועלכע האבן דעם תלמוד בבלי געשלאסן (חתימת התלמוד) לערך אין אנהויב פון 6טן יארהונדערט. דער תלמוד בבלי איז, אזוי ארום, די זאמלונג פון מיינונגען, סיי אין הלכות סיי פון דברי אגדה, פון זייער פיל אמוראים, וועלכע האבן געלעבט אין בבל און ארץ־ישראל אין דער צייט פון זינט די משנה איז געווארן געשלאסן (ענדע 2טן יארהונדערט) ביז דעם אנהויב פון 6טן יארהונדערט. וועגן דעם אינהאלט און באגריף פון „הלכה״ און „אגדה״ געבן מיר ביי די באטרעפנדע זוכווערטער, „אגדה״ און „הלכה״. דער תלמוד בבלי איז אנערקענט געווארן אין אלגעמיין אלס דער וועגווייזער פון יידישן רעליגיעזן לעבן, און די שפעטערע ספרים באמיען זיך מייסטנס מלקט צו זיין די דינים פון תלמוד אדער ארויסצולערנען פון אים אזעלכע דינים, וואס זענען אין אים בפירוש ניט פאראן און מען דארף זיי ארויסלערנען דורך סברות. דער תלמוד בבלי איז געווארן געדרוקט דאס ערשטע מאל אינגאנצן אין ווענעציע אין דער דרוקעריי פון קריסט דניאל באמבערג אין די יארן ר״פ־רפ״ב (1520 — 1522), און אין דער דאזיקער אויסגאבע האט מען דאס ערשטע מאל איינגעטיילט די גמרא אין דפים און עמודים, ווי מיר האבן זיי היינט אין די געדרוקטע גמרות, און מען האט דעמאלט אויך ארומגעשטעלט דעם פירוש פון רש״י און תוספות. לויט יענער אויסגאבע זענען היינט געדרוקט די גמרות. פון דעמאלט אן איז דער תלמוד בבלי געדרוקט געווארן פיל מאל, מיט צוגאבן פון פארשידענע פירושים. דער תלמוד בבלי איז שטארק פארפאלגט געווארן פון דער צענזור, וועלכע האט ארויסגעווארפן פון אים פיל שטעלן, מייסטנס אין שייכות צו דער קריסטלעכער רעליגיע און ישו הנוצרי (זע „צענזור״). דער תלמוד בבלי איז אויך פיל מאל פארברענט געווארן לויט דער גזירה פון רעגירונגען, סיי ווען ער איז געווען אין כתב יד, סיי שפעטער אין געדרוקטע אויסגאבן. אויף איינער פון די דאזיקע גזרות האט רבנו מאיר פון ראטענבערג (זע „מאיר פון ראטענבערג״) מחבר געווען זיין בארימטע קינה „שאלי שרופה באש״. ארום דעם תלמוד בבלי זענען פארגעקומען פיל ויכוחים צווישן שונאים פון תלמוד און די אנהענגער. — אויפן תלמוד בבלי זענען געשריבן געווארן זייער פיל פירושים פון דער צייט פון די גאונים אן ביז דער לעצטער צייט. דער פארשפרייטסטער פירוש איז פון רש״י (זע „שלמה יצחקי״) און די צוגאב־קשיות און תירוצים פון די בעלי תוספות. טויזנטער ספרים מיט חידושים זענען געשריבן געווארן אויפן תלמוד בבלי. מען האט אים אויך איבערזעצט אין א ריי שפראכן (רוסיש, דייטש, ענגליש און אנדערע, נישט קאמפלעט). זינט דער אנטשטייאונג פון דער חכמת ישראל־פארשונג לויט די נייע וויסנשאפטלעכע קריטישע מעטאדן זענען געשריבן געווארן פיל ביכער און אפהאנדלונגען וועגן תלמוד בבלי. רפאל נטע ראבינאוויטש האט ארויסגעגעבן זיין „מאמר על הדפסת התלמוד״ און באזונדערס זיין וויכטיק ווערק „דקדוקי סופרים״ פעסטצו־

שטעלן די ריכטיקע נוסחאות פון תלמוד בבלי לויט פאַרשידענע כתבי יד און הויכטזעכליך לויט דעם מינכענער כתב יד. „איינלייטונגען צום תלמוד“, פעסטצושטעלן די כללים און מעטאָדן און צוזאמענשטעלונג, זענען געשריבן געוואָרן זייער פיל זינט רבי שמואל הנגידס „מבוא התלמוד“ ביז אין דער לעצטער צייט דורך דעם קריסטלעכן דייטשן געלערנטן הערמאַן שטראַק, „איינלייטונג צום תלמוד“ (איבערזעצט אויך אין העברעאיש און ענגליש). וויכטיקע אָפּהאַנדלונגען וועגן דער רעדאַקציע און אָפּשלוס פון תלמוד און די אמוראים פון תלמוד בבלי קאָן מען געפינען אין ווייס „דור דור ודורשיו“ חלק ב׳, הלוי, „דורות הראשונים“ (שטאַרק אָרטאָדאָקסיש, גרינטלעכע קריטיק פון קעגנערישע מיינונגען); גרעץ, „דברי ימי ישראל“ (העברעאישע איבערזעצונג פון שפ״ר); און פּאָפּולער אויך אין היימאַנס „תולדות תנאים ואמוראים“ (אויך אין דער הקדמה). — זע זוכווערטער: „אגדה“, „אמוראים“, „אשי“, „הלכה“, „סבוראי“.

תלמוד תורה דער אויסדרוק „תלמוד תורה“ באַדייט „לערנען תורה“ (וועגן דעם זע זוכווערטער: „לערנען“ און „תורה“). מיטן וואָרט „תלמוד תורה“ ווערן אויך באַצייכנט עפנטלעכע חדרים פון יידישע קהלות אין וועלכע מען פלעגט געוויינלעך לערנען די קינדער מייסטנס אומזיסט. וועגן דעם זע זוכוואָרט „חדר“.

תלמיד חכם איינער וואָס קען לערנען, אין קעגנזאַץ צו „עם הארץ“. דער אויסדרוק „תלמוד חכם“ (אין מערצאָל „תלמידי חכמים“) איז פאַראַן אָפט אין תלמוד, וואו עס ווערט געזאָגט, אַז מען דאַרף מכבד זיין אַ תלמיד חכם, מען דאַרף זיך משדך זיין מיט אים. די משנה סוף קנים זאָגט, אַז תלמידי חכמים וואָס עלטער זיי ווערן, ווערט זייער געדאַנק קלאָרער. אַ תלמיד חכם דאַרף זיך היטן ניט צו האָבן קיין פלעק אויף זיינע קליידער. אין אַלגעמיין איז ביי יידן אַ תלמיד חכם זייער געשעצט געוואָרן אויך ביז אין די לעצטע צייטן. — זע „עם הארץ“.

תם, יעקב, רבנו זע „יעקב תם“.

תמוז 10טער חודש אין יידישן קאַלענדאַר ווען מען רעכנט דעם אָנהויב יאָר פון תשרי, און דער 4טער חודש ווען מען רעכנט פון ניסן; האָט 29 טעג. אין דער גמרא ווערט ער פאַררעכנט אַלס דער הייסטער חודש אין יאָר („חמרא אפילו בתקופת תמוז קרירא ליה“, שבת נ״ג). אין 17טן טאָג אין תמוז הויבן זיך אָן די טרויער־טעג, די 3 וואָכן. — זע „שבעה עשר בתמוז“. — אין ספר יחזקאל ח׳ ווערט דערמאָנט אַן אָפּגאָט תמוז, וועלכן פרויען פלעגן באַוויינען („הנשים מבכות את התמוז“); דאָס איז געווען דער אָפּגאָט פון אַלטן בבל „דומוזו“, וועלכער איז ממונה אויף דעם פרילינג, דעם וואַקסן פון תבואה און אויף דער פרוכטבאַרקייט פון פרויען, און לויט דער אמונה פון די בבליים (וועלכער איז אויך איבערגעגאַנגען צו די אַלטע איינוואוינער פון סיריע און האָט אויך געפונען אַן אָפּקלאַנג אין דער מיטרא־רעליגיע און אין דער גריכישער מיטאָלאָגיע) איז תמוז יעדן מאָנאַט תמוז אומגעקומען און איז אויפגעשטאַנען תחיית המתים אין פרילינג; אין מאָנאַט תמוז פלעגט מען דעריבער אויף אים טרויערן.

תמורה, מדרש אַלט ספרל, שטאַמט ווארשיינלעך פון 12טן יאָרהונדערט, אָבער אַנטהאַלט פראַגמענטן פון פיל

פריערדיקע צייטן; עס ווערט אנגעגעבן, אז די מחברים זענען די תנאים רבי ישמעאל און רבי עקיבא; אין דעם ספרל ווערט אנגעוויזן, אז אין דער וועלט איז פאראן דער פאראלעלער דואליזם, דאס הייסט, אז יעדע זאך האט איר קעגנזאץ, אחוץ גאט: טויט און לעבן, ארעם און רייך, שלעכט און גוט, נאכט און טאג; דער באגריף פון קעגנזאץ ווערט אויסגעדריקט אין ווארט „תמורה".

תמורה, מסכתא מסכתא משניות אין סדר קדשים, 7 פרקים, תוספתא 4 פרקים, גמרא בבלי (ניט ירושלמי); באהאנדלט די דינים פון תמורה אין קרבנות, געשטיצט אויפן פסוק אין חומש ויקרא כ"ז, אז איינער איז מנדר א בהמה פאר א קרבן טאר ער איר ניט אויסטוישן אויף אן אנדערער („ולא ימיר אותו").

תמיד מיטן ווארט תמיד האט־מען אנרופן דעם קרבן, א שעפסל, וואס מען האט מקריב געווען יעדן טאג צוויי מאל אין בית המקדש, איין שעפסל אינדערפרי און איין שעפסל פארנאכט („תמיד של שחר" און „תמיד של בין הערביים). אין חומש שמות כ"ט ווערט דער קרבן אנגערופן „עולת תמיד" (פון ווארט „תמיד", שטענדיק, יעדן טאג).

תמיד, מסכתא מסכתא משניות אין סדר קדשים, 7 פרקים, גמרא בבלי נאר אויף עטלעכע פרקים; ניטא קיין תוספתא און קיין ירושלמי; אנטהאלט די באשרייבונג פון בית המקדש, די עבודה פון די כהנים און לויים און ווי אזוי מען האט מקריב געווען דעם קרבן תמיד; אין די אלטע כתבי יד הייסט זי „עולת התמיד"; די גמרא זאל האבן צוזאמענגעשטעלט געווארן אין דער צייט פון די „סבוראים".

תמר — 1) נאמען פון דער שנור פון יהודה, יעקבס זון; אין בראשית ל"ח ווערט דערציילט ווי זי האט צוערשט חתונה געהאט מיט ער און נאכער אונן, יהודהס זין, וועלכע זענען געשטארבן, און ווען יהודה האט איר ניט געוואלט געבן פאר א מאן דעם 3טן זון, האט זי זיך פארשטעלט פאר אן אויסגעלאסענער פרוי און געלעבט מיט יהודה און געהאט מיט אים צוויי זין פרץ און זרח; פון פרץ האט אפגעשטאמט די משפחה פון דוד המלך. — 2) תמר, נאמען פון דער טאכטער פון דוד המלך, די שוועסטער פון אבשלום, פארגוואלדיקט געווארן דורך איר ברודער אמנון, וועלכער איז שפעטער אומגעקומען דורך די הענט פון אבשלום. — זע „אמנון".

תנא, תנאים דאס ווארט „תנא" איז אראמעאיש און איז דער טייטש „לערנער", „לערער". מיט דעם טיטל תנא, מערצאל „תנאים", (אין קעגנזאץ צו „אמורא", זע „אמורא"), ווערן באצייכנט די יידישע חכמים, וואס זייערע הלכות און ווערטער זענען צונויפגעזאמלט אין דער משנה און אויך ברייתות און תוספתא און מדרשי תנאים (מכילתא, ספרא, ספרי) און וועלכע האבן געלעבט כמעט אלע אין ארץ־ישראל זינט דער צייט פון 2טן בית המקדש ביז דעם מסדר פון דער משנה רבי יהודה הנשיא, „רבי", אין דער 2טער העלפט פון 2טן יארהונדערט. טייל נעמען אריין אין דער עפאכע פון די תנאים אפילו די ערשטע חכמים פון דער צייט פון בית שני, דאס הייסט פון שמעון הצדיק אן, וועלכער ווערט דערמאנט אין דער משנה אבות א' אלס דער לעצטער פון דער כנסת הגדולה; אין אזא פאל נעמט ארום די תנאים־עפאכע פון 3טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג

ביז ענדע 2טן יאָרהונדערט נאָך דער
געוויינלעכער ציַיטרעכענונג. דער רמב"ם
אין דער הקדמה צום פירוש המשניות
זרעים נעמט אָן די דאָזיקע מיינונג. אין
די ערשטע ציַיטן האָבן די תנאים ניט
געהאַט קיין טיטל, מען האָט זיי גערופן
סתם מיטן נאָמען, ווי הלל, שמאי; שפּע־
טער האָט מען זיי גערופן „רבן", (באַ־
זונדערס די נשיאים פון הללס פאַמיליע)
און נאָכער האָבן זיי געהאַט דעם טיטל
„רבי" ווי „רבי עקיבא" און אַנדערע.
דער טיטל „רבי" איז שפּעטער געבליבן
אויך ביי די אמוראים פון ארץ־ישראל
(זע זוכוואָרט „רבי"). אויך שפּעטער
אין דער ציַיט פון די אמוראים האָט מען
גערופן „תנא" דעם חכם, וואָס פלעגט
פאַרלייענען אין די ישיבות די משניות
און מימרות וואָס ער האָט געקענט אויף
אויסנווייניק; מען האָט אַזעלכן גערופן
„תנא דמתניתא". — אַ רשימה פון תנ־
אים איז פאַראַן אין „תולדות תנאים
ואמוראים" פון היימאַן.

תנא דבי אליהו אַ מדרש־ספר,
ווערט איינגעטיילט אין 2 טיילן, דער
ערשטער ווערט גערופן „סדר אליהו
רבא", און דער צווייטער „סדר אליהו
זוטא"; דער נאָמען פון סדר אליהו רבא
און זוטא איז פאַראַן אין דער גמרא
כתובות ק"ו און עס ווערט דאָרט געזאָגט,
אַז אליהו הנביא האָט די ביידע ספרים
געלערנט מיט דעם אמורא רב ענן. אָבער
עס איז זיכער, אַז דער „תנא דבי אליהו"
וואָס מיר האָבן היינט, שטאַמט ניט פון
דער ציַיט פון דער גמרא, און ער איז
נתחבר געוואָרן, לויט דער מיינונג פון
טייל געלערנטע, אין איטאַליע אין סוף
פון 10טן יאָרהונדערט. די שפּראַך איז
אַן אגדה־העברעאיש און דער אינהאַלט
זענען דרשות וועגן דער וויכטיקייט פון
לימוד התורה, אָפּהיטן מצוות אפילו מד־
רבנן (קלינגט ווי אַ ויכוח קעגן די קאַראַ־
אימער) און אַנדערע רעליגיעזע פליכטן.
— די גרינטלעכסטע אויסגאַבע איז פון
ווינער געלערנטן מאיר איש שלום־
פרידמאַן מיט זיין פירוש מאיר עין און
מיט אַן אויספירלעכע וויסנשאַפטלעכער
איינלייטונג.

תנאים עס איז אַן אַלטער יידישער
מנהג, אַז דאָס שליסן אַ שידוך צווישן אַ
בחור און אַ מיידל קומט פאָר דורך
שרייבן „תנאים" (פון וואָרט „תנאי",
„באַדינגונג"), דאָס הייסט אַלזאָ, אַ
שריפטלעכער דאָקומענט, אין וועלכן עס
ווערן אויסגערעכנט די תנאים, די באַדינ־
גונגען, לויט וועלכע דער שידוך איז גע־
וואָרן געשלאָסן, ווי נדן, קעסט, מלבו־
שים, און אַנדערע באַדינגונגען. די תנ־
אים ווערן אונטערגעשריבן דורך חתן און
כלה, און עלטערן („העומד מצד החתן"
און „העומד מצד הכלה"). ביים שרייבן
תנאים ברעכט מען טעלער און מען
ווינטשט זיך מזל־טוב, און מען מאַכט
געוויינלעך אַ סעודה. פון דעמאָלט אָן
הייסט דאָס יונגע פּאָר „חתן און כלה",
ביז דער חתונה. די תנאים זענען געשריבן
אין אָנהויב מיט מליצות און ברכות
(„המגיד מראשית אחרית" און אַזוי וויי־
טער). — זע זוכוואָרט „חתונה".

תנחומא בר אבא אמורא אין ארץ־
ישראל אין 4טן יאָרהונדערט, דרשן,
מתוכח געווען אין רעליגייעזע ענינים
מיט ניט־יידן (סנהדרין ל"ט), בעל מופת
(דאָרט אין סנהדרין, מדרש בראשית
רבה ל"ג און אַנדערע ערטער). פאַראַן
פון אים פיל ווערטער און מדרשים
(„אמר ר' תנחומא"); לויט איין טראַ־
דיציע איז ער דער מחבר פון מדרש תנ־
חומא.

תנחומא, מדרש זע זוכוואָרט „מד־
רש".

תנ"ך מיטן דאזיקן נאמען באצייכנט מען די הייליקסטע ספרים־זאמלונג פון יידישן פאלק; תנ"ך איז די ראשי תבות פון „תורה, נביאים, כתובים", ווייל די דאזיקע ספרים־זאמלונג ווערט איינגע־טיילט אין די דאזיקע 3 טיילן: 1) תורה, וועלכע נעמט ארום די 5 חומשים, בראשית, שמות, ויקרא, במדבר און דברים; 2) נביאים, וועלכע נעמען ארום יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, ישעיה, ירמיה, יחזקאל און די 12 קלע־נערע נביאים (תרי עשר) הושע, יואל, עמוס, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, חבקוק, צפניה, חגי, זכריה און מלאכי; 3) כתו־בים, וועלכע נעמען ארום די ספרים תהלים, איוב, משלי, דניאל, עזרא און נחמיה (איין ספר), דברי הימים און די 5 מגילות, דאס זענען רות, איכה, קהלת, שיר השירים און אסתר. די דערמאנטע ארדענונג פון די ספרים אין די אפטיי־לונגען נביאים און כתובים, איז ניט אנ־גענומען אין אלע טראדיציאנעלע קוואלן; אין דער גמרא בבא בתרא י"ד ווערט געגעבן אן אנדערע ארדענונג (ירמיה און יחזקאל פאר ישעיה און אנדערע ענדע־רונגען אין דער ארדענונג). צוזאמען זענען פאראן אין תנ"ך 24 ספרים, (רע־כענענדיק תרי עשר פאר איין ספר), און דערפון איז אויך דער נאמען „עשרים וארבעה" (24). און די דאזיקע צאל ווערט דערמאנט אין מדרש במדבר רבה ט"ו („ספרים כ"ד"). אויך די איינ־טיילונג פון תנ"ך אין „תורה, נביאים, כתובים" ווערט דערמאנט אין דער גמרא פיל מאל (שבת פ"ח „אורייתא תליתאי" און אנדערע ערטער). אין דער משנה ווערט תנ"ך אויך אנגערופן „כתבי הקו־דש", „הייליקע שריפטן" (משנה שבת פרק ט"ז „כל כתבי הקודש"); אין טייל ערטער אין דער משנה און גמרא הייסן זיי „מקרא" פון ווארט „קרא", לייענען, ווייל נאר די ספרים זענען געווען „גע־שריבן" און מען האט זיי געלייענט (אבות ה' „בן חמש למקרא", „ווען א קינד ווערט אלט 5 יאר זאל מען עס אנ־הויבן לערנען תנ"ך, „מקרא" איז דארט אין קעגנזאץ צו „משנה"). אין דער ניט־יידישער וועלט ווערט דער תנ"ך אנ־גערופן „ביבל" (אין גריכישן „בוך"), און נעמט ארום אין דער קריסטלעכער וועלט ניט נאר דעם תנ"ך נאר אויך די קריסטלעכע עוואנגעליע; אין דער ניט־יידישער וועלט הייסט עס אויך „די הייליקע ביבל", „די הייליקע שריפט", און אויך „דאס בוך פון ביכער".

דער תנ"ך איז געשריבן אין העברע־איש, און נאר איינצלנע פסוקים אין ברא־שית, ירמיהו און עטלעכע קאפיטלעך אין דניאל און עזרא זענען געשריבן אין ארא־מעאיש. די העברעאישע שפראך אין תנ"ך איז ניט אין אלע ספרים די זעלבע. אין קהלת איז דער העברעאיש מער ענ־לעך צו דער משנה־שפראך אין די פאר־מען און ווערטער־אויסדרוקן.

דער תנ"ך הויבט זיך אן מיט דעם חומש בראשית, אין וועלכן עס ווערט אין אנהויב דערציילט ווי גאט האט באשאפן הימל און ערד און אלע באשעפענישן, צווישן זיי אויך דעם ערשטן מענטש (אדם הראשון), און פון דעמאלט אן גייען די סיפורים צוערשט וועגן דער געשיכטע פון מענטשן איבערהויפט און דערנאך פון די ערשטע פאטערס פון יידישן פאלק, אברהם יצחק ויעקב, די פאסירונגען פון יידישן פאלק, דער גלות מצרים, יציאת מצרים דורך משה רבנו, דאס נעמען די תורה אויפן בארג סיני, די וואנדע־רונגען אין מדבר, די מצוות און חוקים, די שטראף־רייד פון משה רבנו צו יידן, און דער ערשטער טייל פון תנ"ך, די תורה, ענדיקט זיך מיטן טויט פון משה איידער די יידן זענען אריין קיין ארץ־

ישראל. דער צווייטער טייל, די נביאים, נעמען ארום די יידישע געשיכטע זינט יהושע האט אריינגעפירט די יידן קיין ארץ־ישראל ביז צום חורבן פון ערשטן בית המקדש (אין די היסטארישע ספרים, יהושע, שופטים, שמואל, מלכים) און די נביאות פון די נביאים. דער דריטער טייל, כתובים, נעמט ארום פארשידנארטיקע ספרים, היסטארישע (דברי הימים, עזרא ונחמיה) ביז נאכן אויפבוי פון 2טן בית המקדש, תפילות, מזמורים, קלאג־לידער, לידער (תהלים, שיר השירים, איכה), שפריכווערטער, לעבנס־חכמה, פילאזאפישע באטראכטונגען (משלי, קהלת, איוב), היסטארישע דערציילונגען (רות, אסתר, דניאל). דער תנ"ך נעמט ארום אלזא די יידישע טראדיציע וועגן פאסירונגען פון דער וועלט־שאפונג ביז א קורצער צייט נאך דעם אויפבוי פון 2טן בית המקדש (דעם 5טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג).

וועגן אינהאלט פון די איינצלנע ספרים און אפטיילונגען פון תנ"ך געבן מיר ביי די אנטשפרעכנדע זוכווערטער: „נביאים", „כתובים", „חומש", „בראשית", „שמות" און אזוי ווייטער ביי די נעמען פון יעדן ספר פון תנ"ך. דא וועלן מיר געבן וועגן דער באדייטונג און איינפלוס פון תנ"ך אויפן יידישן פאלק. דאס קאן אויסגעדריקט ווערן אין איין זאץ: דער תנ"ך איז דער יסוד פון גאנצן וועזן פון יידישן פאלק און פון יידנטום. אין תנ"ך זענען פאראן די יסודות פון דער יידישער רעליגיע, פון די יידישע רעליגיעזע געזעצן, די אידעאלן פון יידישער געשיכטע, די טריאומפן און ליידן פון יידישן פאלק, די העכסטע אויסדרוקן פון יידישער דיכטונג און דענקען, פון יידישער נבואה און תפילה־התלהבות, פון דבקות אין גאט און זעלבסטאפערונג פאר אמונה, קלוגע לעבנס־דערפארונג און פילאזאפישע באטראכטונגען.

דער תנ"ך איז אין דער יידישער רעליגיעזער טראדיציע דאס געטלעכע ספר, יעדעס ווארט איז הייליק, און מען טאר אין די ספרים ניט ענדערן אפילו איין בוכשטאב, און עס ווערט אנגענומען, אז ער איז אזוי געגעבן געווארן ווי מיר האבן אים היינט אין נוסח פון דער מסורה (זע זוכווארט „מסורה"). אלע רעליגיעזע ספרים וואס זענען פארפאסט געווארן נאכן תנ"ך, אנהייבנדיק פון משנה און תלמוד דורך דער צייט פון טויזנטער יארן ביז דער נייער צייט זענען נאר א „אפלערנונג" פון תנ"ך, געשטיצט אויף דעם יסוד פון תנ"ך. דאס איז דער גלויבן פון יעדן טראדיציאנעל־רעליגיעזן ייד. דער תנ"ך איז הייליק ניט נאר ביי יידן, נאר אויך אין דער קריסטלעכער און מאכמעדאנישער וועלט; אין דער קריסטלעכער וועלט מער ווי ביי די מאכמעדאנער. אין דער קריסטלעכער וועלט איז דער תנ"ך א טייל פון דער „הייליקער ביבל" און ווערט אנגערופן „דאס אלטע טעסטאמענט", די „ברית ישנה". דער תנ"ך איז איבערזעצט געווארן אין הונדערטער שפראכן, א טייל דורך יידן, גריכישע „סעפטואגינטא", די „תרגומים" אין אראמעאיש, אנדערע איבערזעצונגען אין אראביש, פערסיש, אייראפעאישע שפראכן, פיל מאל אין יידיש, (לעצטנס דורך יהואש), און זייער פיל דורך ניט־יידן. צום תנ"ך זענען געשריבן געווארן פירושים און פארשונגען און אפהאנדלונגען אין די צענדליקער טויזנטער ביכער, און מיט עקסעגעזע (פירושים) און בכלל תנ"ך־פארשונג (געשיכטע, ארכעאלאגיע, פילאלאגיע וכדומה) האבן זיך באשעפטיקט הונדערטער טויזנטער געלערנטע פארשער יידן און ניט־יידן, אנהייבנדיק פון די עלטסטע צייטן פון אנהייב 2טן בית

המקדש ביז דער נייעסטער צייט. — דער תנ"ך איז אין די ערשטע צייטן געשריבן געוואָרן אין כתבי יד, און זינט דער דערפינדונג פון דרוקעריי איז דער תנ"ך געדרוקט געוואָרן אין צענדליקער טויזנטער אויסגאַבן אין די פאַרשידנסטע שפּראַכן.

עס זענען פאַראַן צוויי שיטות אין לערנען דעם תנ"ך, סיי אין דערקלערן די איינצלנע ווערטער און פּסוקים (די איינטיילונג אין קאַפּיטלעך איז אַ זייער שפּעטערע), סיי אין פאָרשן די היסטאָרישע סיפּורים פון די איינצלנע ספרים, סיי אין פאָרשן דעם טעקסט און סיי אין פאָרשן די אויטאָרשאַפט (ווער דער מחבר איז) פון יעדן ספר און פּסוק, און סיי אויך אין פעסטשטעלן די צייט ווען דער תנ"ך איז געשלאָסן געוואָרן. איין שיטה איז די רעליגיעז־טראַדיציאָנעלע, וועלכע זאָגט, אַז „תורה מן השמים", אַז דער חומש איז געגעבן געוואָרן אויפן באַרג סיני פון הימל דורך גאָט און אַז משה רבנו האָט געשריבן דעם גאַנצן חומש מיטן אויסנאַם פון די לעצטע פּסוקים סוף דברים פון „וימת משה" (און משה איז געשטאָרבן) אַן. די דאָזיקע רעליגיעז־טראַדיציאָנעלע שיטה האַלט, אַז די סיפּורים וואָס ווערן דערציילט אין די ספרים פון תנ"ך זענען אמת און די דאַטעס וועגן זיי זענען אַלע ריכטיק און אַז די נבואות פון די ספרי הנביאים זענען געזאָגט געוואָרן פון די נביאים, וועגן וועלכע די טראַדיציע האַלט, אַז זיי זענען די מחברים פון די נבואות, ווי למשל, אַז דער ספר ישעיה איז געזאָגט געוואָרן אינגאַנצן דורך ישעיהו הנביא, ירמיה דורך ירמיהו הנביא און אַזוי כסדר, און אַז די ווערטער און פּסוקים פון תנ"ך, אַזוי ווי זיי זענען צוזאַמענגעשטעלט אין אונדזער היינטיקן תנ"ך, זינען ריכטיק געשריבן און ריכטיק צונויפגעשטעלט און קיינע גרייזן זענען אין זיי אין פאַרלויף פון דער צייט ניט אַריינגעפאַלן. דאָס איז די שיטה פון אַלע אָרטאָדאָקסישע פרום־רעליגיעזע ייִדן, וועלכע האַלטן, אַז דער תנ"ך איז געשלאָסן געוואָרן דורך די אנשי כנסת הגדולה (זע „כנסת הגדולה") לערך דעם 4טן יאָרהונדערט פאַר דער געווינלעכער צייטרעכענונג.

די צווייטע שיטה ווערט אָנגערופן „ביבל־קריטיק", „תנ"ך־קריטיק". מיטן וואָרט „קריטיק" מיינט מען דאָ ניט „קריטיקירן", „אַרויסטרעטן קעגן", „אָנווייזן חסרונות", נאָר מען מיינט דערמיט „דעם קריטישן אַנאַליז", די פרייע פאָרשונג, דאָס באַטראַכטן די תנ"ך־ספרים ווי מען באַטראַכט ניט־רעליגיעזע וועלטלעכע ביכער, געשריבן דורך מענטשן אין די אַלטע צייטן, און מען פאָרשט זיי ווי מען פאָרשט אַלטע דאָקומענטן. וועגן אַזעלכע אַלטע דאָקומענטן שטעלט מען טיילמאָל פעסט, אַז די צייט פון דער אַנטשטייאונג פון אַזאַ דאָקומענט איז אַן אַנדערע, ווי זי ווערט געווינלעך אָנגעגעבן, אַז דער מחבר איז גאָר אַן אַנדערער, אַז אין טעקסט זענען אַריינגעפאַלן גרייזן אָדער עס זענען געמאַכט געוואָרן בכוונה ענדערונגען. מיט דער זעלבער באַציאונג און מעטאָדע באַציען זיך די תנ"ך־קריטיקער צו די ספרים פון תנ"ך. אויך אין דער תנ"ך־קריטיק זענען פאַראַן פאַרשידענע שטופן. טייל פון די דאָזיקע פאָרשער זענען מסכים נאָר אויף גאָר לייכטער קריטיק, ווי אַז אַ וואָרט צי אַ פּסוק איז פאַרגרייזט (דאָס הייסט טעקסט־קריטיק), אָדער געוויסע קאַפּיטלעך פון אַ ספר זענען געשריבן געוואָרן דורך אַן אַנדערן מחבר (די דאָזיקע קריטיק קאָן מען געפינען אַפילו ביי רעליגיעז־טראַדיציאָנעלע מפרשים, ווי אין

רבי אברהם אבן עזראס פירושים צו תהלים. אז געוויסע קאפיטלעך זיינען גע־שריבן געווארן אין דער צייט פון גלות בבל (וכדומה). עס איז פאראן א שאר־פערע שטופּע פון תנ״ך־קריטיק, וועלכע צעגלידערט אפילו די חומשים און פּרואווט ארויסזאגן מיינונגען, אז טיילן פון חומש שטאמען פון אנדערע, שפּע־טערע קוואלן. עס איז זיכער, אז קריטישע פאָרשונגען פון תנ״ך זענען שוין געווען אין די עלטערע צייטן און אין די פירושים פון אבן עזרא ווערן גע־בראכט טייל אלטע מיינונגען פון תנ״ך־קריטיקער („חיוי הבלכי, יצחק המהביל און אנדערע). דער פאטער פון דער מאָדערנער תנ״ך־קריטיק איז ברוך שפּי־נאזא אין זיין ווערק „טעאלאגיש־פּאָלי־טישער טראקטאט״ און פון דעמאָלט אן זענען אנטשטאנען מערערע שולן פון תנ״ך־קריטיק, און די בשותּפותדיקע איינגנשאפט פון זיי אלע באשטייט אין דער מיינונג, אז דער תנ״ך איז אפּגע־שלאָסן געווארן זייער שפּעט, לערך דעם 1טן יארהונדערט פאר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, און אז די חומשים שטא־מען פון פארשידענע צייטן (וועגן דער פעסטשטעלונגען פון די צייטן זענען פא־ראן מיינונגס־פארשידנקייטן) און אז אין די טעקסטן פון תנ״ך זענען אריינגע־פאלן טעותים. וועגן דער געשיכטע פון דער תנ״ך־קריטיק זע סאָלאָווייטשיק, „תולדות בקורת המקרא״; זע אויך קיטעלס תנ״ך־וויסנשאפט (אין יידישער איבערזעצונג פון ש. ראזנפלד און אויך אין העברעאישער איבערזעצונג). קעגן פיל פון די תנ״ך־קריטישע מיינונגען זע־נען ארויסגעטרעטן א ריי רעליגיעז־טרא־דיציאנעלע געלערנטע (ווי דוד האפמאן און אנדערע), וועלכע האבן אנגעוויזן אויף גרונט־פעלערן פון די דאזיקע מיינונגען.

דער תנ״ך האט נים נאר געהאט דעם אומגעוויינלעכסטן איינפלוס אויף דער אויסבילדונג פון רעליגיעזע און עטישע מיינונגען און כאראקטער פון די נים־יידישע פעלקער אין איירָאפּע און אמע־ריקע, נאר האט אויך באיינפלוסט אלע געביטן פון לעבן און באזונדערס די לי־טעראטור און קונסט. די תנ״ך־איבער־זעצונגען (די ענגלישע, לוטערס דייטשע און אנדערע) האבן באאיינפלוסט די שפּראכן, אין וועלכע זיי זענען געמאכט געווארן. אויף טעמעס פון תנ״ך זענען געשריבן געווארן בארימטע ווערק פון דער וועלט־ליטעראטור און עס זענען אנטשטאנען בארימטע ווערק אין מאלע־ריי און סקולפּטור.

ביכער איבער דעם תנ״ך זענען פא־ראן א גרויסע צאל. אין העברעאיש איז פאראן דאס אויספירלעכע ווערק פון שמעון בערנפעלד „מבוא לכתבי הקו־דש״; אין רעליגיעז־טראדיציאנעלן גייסט ווערט באהאנדלט דער תנ״ך אין יעבץ „תולדות ישראל״ חלק א׳; אן ענציקלאָ־פּעדיש ווערטערבוך איבער די נעמען אין תנ״ך איז פאראן איז העברעאיש דער „אוצר השמות״ פון ראזנבערג. — זע די זכווערטער פון די נעמען פון די תנ״ך־ספרים („חומש״, „תורה״, „נבי־אים״, „כתובים״, „יהושע״, „שופטים״ און אזוי ווייטער). איבער יידישע אלטע מפרשים פון תנ״ך זע דוד דרוקס „מפר־שים״.

תנצב״ה אויפשריפט נאך דעם נאמען פון א פארשטארבענעם, מיינסטנס אויף מצבות; ראשי תבות פון „תהא נפשו צרורה בצרור החיים״ (זיין נשמה זאל זיין באהאלטן אין בינטל פון לעבן); גע־שטיצט אויף דעם פסוק אין שמואל א׳ כ״ה.

תענית (פון ווארט „עינוי״, פייני־קונג), טאג פון פאסטן; געוויינלעך ווערט

אין תנ"ך אַנגערופן דער פאַסט־טאָג „צום" (שמואל ב' י"ב „ויצם דוד צום" און אַנדערע ערטער). נאָר אין עזרא ט' איז פאַראַן „קמתי מתעניתי"; אין דער משנה און גמרא און אויך שפּעטער ווערט באַנוצט מייסטנס דאָס וואָרט תענית. עס זענען פאַראַן פעסטע תענית־טעג: „צום גדליה", „יום כפור", „עשרה בטבת", „תענית אסתר", „שבעה עשר בתמוז" און „תשעה באב". אַחוץ דעם זענען צוגעגעבן געוואָרן אין טייל קהלות אויך כ' סיון ווי אויך דורך טייל פרומע יידן בה"ב נאָך ימים טובים און „שובבים ת"ת (זע זוכווערטער „בה"ב" און „שובבים ת"ת). מען איז אויך טיילמאָל גוזר אויפן ציבור תענית צוליב אַן אומגליק אויף כלל ישראל. די אַלע תענית־טעג זענען „תענית ציבור", דאָס הייסט אַלע פאַסטן דעם זעלבן טאָג. עס איז אויך פאַראַן „תענית יחיד", וואָס איין מענטש פאַסט באַזונדער אין אַ געוויסן טאָג, ווי צוליב אַ שלעכטן חלום וואָס ער האָט געהאַט („תענית חלום") אָדער סתם צוליב אַ נדר צו פאַסטן. גאָר גרויסע צדיקים און חסידים זענען געווען באַקאַנט אַלס פאַסטערס, הגם אין פיל ערטער אין תלמוד („כל היושב בתענית נקרא חוטא", נדרים י') זענען פאַראַן מיינונגען קעגן פאַסטן ווען מען מוז ניט. אין תענית ווערט געזאָגט סליחות און מען זאָגט עננו (אַחוץ יום כפור און תשעה באב) און מען לייענט אין ספר תורה (די פרשה „ויחל", אַחוץ יום כיפור). דאָס פאַסטן קומט געוויינלעך פאָר פון אינדערפרי ביז ביינאַכט, מען עסט ניט און מען טרינקט ניט; אַן אויסנאַם זענען יום כיפור און תשעה באב, אין וועלכע דער תענית איז אַ גאַנצן מעת לעת, פון אוונט צו אוונט. — וועגן די באַזונדערע תעניתים זע די אַנטשפּרעכנדע זוכווערטער, ווי „יום כיפור", „תשעה באב" און אַנדערע.

תענית אסתר דער 13טער טאָג אין אדר; תענית צום אָנדענקען פון פאַסטן פון אסתר המלכה. — זע „אסתר" און „פורים".

תענית חלום זע „חלום".

תענית, מגילת זע „מגילת תענית".

תענית, מסכתא משניות אין סדר מועד, 4 פּרקים, גמרא ירושלמי און בבלי; תוספתא 3 פּרקים; באַהאַנדלט די דינים פון תענית־טעג, גוזר תענית זיין צוליבן אויפהאַלטן זיך פון רעגן און צוליב אַנדערע אומגליקן; אַנטהאַלט זכרונות פון אַלטע צייטן, און אין דער גמרא סיפּורים פון פאַרשידענע יידישע חכמים.

תפילה זע „דאַווענען", „סידור".

תפילין שוואַרצע לעדערנע קעסטעלעך, ביי וועלכע עס הענגען נאָך שוואַרצע לעדערנע רימענס (רצועות); די דאָזיקע תפילין טוט מען אָן צום דאַווענען אינדערפרי, איינס אויף דער לינקער האַנט (תפילין של יד), און מען וויקלט אַרום די האַנט מיט דער נאָכהענגענדער רצועה, און איינס אויפן קאָפּ (תפילין של ראש). אין די קעסטעלעך איז פאַראַן אַריינגעלייגט פּאַרמעט, אויף וועלכן עס זענען אָנגעשריבן דורך אַ סופר 4 פּרשיות (ארבע פרשיות) פון חומש: קדש לי (שמות י"ג), והיה כי יביאך (שמות י"א), שמע (דברים ו'), והיה אם שמוע (דברים י"א). ביים לייגן תפילין מאַכט מען די ברכות „להניח תפילין" אויפן של יד, און „על מצות תפילין" אויפן של ראש. אין שבת און ימים טובים (און ביי חסידים אויך אין חול המועד), ווי אויך תשעה באב פאַר 12 בייטאָג, לייגט מען ניט קיין תפילין. ביינאַכט לייגט מען ניט קיין תפילין. פרויען לייגן ניט קיין תפילין. מען הויבט אָן צו לייגן תפילין אַ חודש איי־

דער מען ווערט אַלט 13 יאָר (בר מצוה). וועגן דער באַדייטונג פון וואָרט תפילין זענען פאַראַן פאַרשידענע מיינונגען, וואַרשיינלעך איז עס פון וואָרט תפלה, דאַווענען, און אין דער משנה מגילה איז פאַראַן דערפון איינצאַל־פאָרם „תפילה" („העושה תפילתו עגולה"). לויט דער יידישער טראַדיציע־דערקלערונג שטאַמט אָפּ די מצוה פון תפילין־לייגן פון די פסוקים, וואָס זענען פאַראַן אין די דערמאַנטע 4 פרשיות, און איינער פון זיי איז „וקשרתם לאות על ידך והיו לטטפת בין עיניך" (און איר זאָלט זיי צובינדן אַלס צייכן אויף אייער האַנט און זיי וועלן זיי טטפת צווישן אייערע אויגן) און לויט דער טראַדייציע פון תורה שבעל פה מיינט מען דאָס די תפילין, הגם דאָס וואָרט תפילין און אויך ניט די דינים דערפון זענען ניט דערמאַנט בפירוש אין חומש. די גמרא (מנחות ל"ה) זאָגט דעריבער וועגן געוויסע דינים פון תפילין, אַז זיי זענען „הלכה למשה מסיני", דאָס הייסט, אַז כאָטש זיי זענען ניט פאַראַן בפירוש אין דער תורה זענען זיי געגעבן געוואָרן צו משה רבנו אויפן באַרג סיני. די תפילין ווערן באַטראַכט אַלס א הייליקער חפץ און די מצוה פון לייגן תפילין ווערט אין דער גמרא זייער באַרימט, און אין איין אָרט זאָגט די גמרא, אַז אויך גאָט לייגט תפילין (ברכות ו'). אין דעם סדר ווי אַזוי די דערמאַנטע 4 פרשיות דאַרפן ווערן געשריבן, וועלכע פריער און וועלכע שפּעטער, איז פאַראַן א מיינונגס־פאַרשידנקייט צווישן רש"י און רבנו יעקב תם (זע „שלמה יצחקי" און „יעקב תם") און דעריבער לייגן באַזונדערס פרומע יידן צוויי פּאָר תפילין, רש"יס און רבנו תמס. סתם תפילין מיינט מען די תפילין לויט רש"יס מיינונג. די תפילין, צוליב זייער הייליקייט, האַלט מען אין א תפילין בייטעלע, וואָס איז געמאַכט אָפּט פון סאַמעט און איז אויסגעהאַפטן מיט א מגן דוד.

תקופה (פון וואָרט „הקף", „אַרומרינגלען", באַדייט א געוויסע צייט־עפּאָכע, „תקופת השנה" אין שמות ל"ד). אין יידישן קאַלענדאַר ווערט דאָס יאָר איינגעטיילט אין 4 תקופות: 1) תקופת ניסן, ווען די לענג פון טאָג און נאַכט זענען גלייך; און די תקופה פאַלט אויס לערך דעם 21טן מערץ; 2) תקופת תמוז, ווען דער טאָג איז אַמלענגסטן (לערך 21טן יוני); 3) תקופת תשרי (לערך 23טן סעפּטעמבער) ווען טאָג און נאַכט זענען ווידער גלייך, און 4) תקופת טבת (לערך 21טן דעצעמבער) ווען די נאַכט איז אַמלענגסטן. מיט די תקופות, וועלכע פאַלן אויס ניט פּעסט לויט די יידישע חדשים נאָר לויט די ניט־יידישע חדשים (זון־יאָר), זענען פאַרבונדן געוויסע רעליגיעזע דינים און מנהגים, ווי למשל דאָס אָנהויבן זאָגן אין דאַווענען „טל ומטר", דאָס ניט טרינקען וואַסער אין דער תקופה (געבראַכט אין ספר „אבודרהם") און אַנדערע מנהגים. — מיטן וואָרט תקופה ווערט אויך באַצייכנט אין דער יידישער קאַלענדאַר־לערע (קידוש החודש) די לענג פון זון־יאָר, און עס זענען פאַראַן צוויי מיינונגען: איינע ווערט אָנגערופן „תקופת שמואל" (לענג 365 טעג מיט 6 שעה) און איינע ווערט אָנגערופן תקופת רב אדא (365 טעג מיט 5 שעה און 5 5 מיט 7 אַכצענטל מינוט). זע זוכוואָרט „אדאם תקופה".

תקיעות מיטן נאָמען תקיעות ווערט אָנגערופן דאָס בלאָזן שופר אין אַלגעמיין, הגם דאָס בלאָזן ווערט איינגעטיילט אין 3 פאָרמען: תקיעה, שברים, תרועה. — זע „אלול", „ראש השנה".

תקיעת כף (אַריינשטעקן די האַנט), די פאָרם פון א פייערלעכן צוזאָג, דאָס

באַשטעטיקן דורך געבן די האַנט אַלס צייכן, אַז מען וועט דערפילן דעם צוזאַג; דער אויסדרוק איז באַראַן אין משלי ו׳ „תקעת לזר כפך״; תקיעת כף ווערט פאַרעכנט שיער אַזוי פייערלעך ווי אַ שבועה (שולחן ערוך יורה דעה רל״ט). וועגן תקיעת כף זענען פאַראַן פיל פאָלקס־מעשיות, ווי מענטשן זענען שווער באַשטראָפט געוואָרן פאַר ניט האַלטן אַ תקיעת כף.

תקנה, תקנות איינפירונגען, באַשלוסן, וואָס זענען אָנגענומען געוואָרן דורך גרויסע יידישע פירער, רבנים, קהלות, פאַר דער אויפהאַלטונג פון דער רעליגיע, פאַר דער טובה פון יידישן כלל. אין דער גמרא ברכות מ״ח און אַנדערע ערטער ווערט געזאָגט, אַז שוין משה רבנו האָט איינגעפירט רעליגיעזע תקנות (בענטשן נאָכן עסן, די ברכה פון „הזן״, לייענען אין דער ספר תורה וכדומה); די גמרא אין פיל ערטער ברענגט תקנות, וואָס זענען איינגעפירט געוואָרן דורך גרויסע יידישע פירער אין פאַרשידענע צייטן, וועגן טייל פון זיי ווערט ניט דערמאָנט, ווער עס האָט זיי איינגעפירט, נאָר מען רופט זיי „תקנת חכמים״. פיל תקנות ווערן צוגעשריבן צו עזרא הסופר (בבא קמא פ״ב), צו די אנשי כנסת הגדולה און שפעטערע חכמים. אין גטין פרקים ד׳ און ה׳ ווערן געבראַכט תקנות „מפני תקון עולם״ און „מפני דרכי שלום״ (מען זאָל לאָזן אַ ניט־יידישן אָרעמאַן נעמען לקט, שכחה און פאה, ניט אויסלייזן געפאַנגענע פאַר מער ווי זייער ווערט איז, כדי מען זאָל ניט געבן די שונאים חשק צו נעמען געפאַנגען יידן, וכדומה). אויך פון נאָך דער צייט פון דער גמרא זענען פאַראַן די פאַרשידענע תקנות הגאונים. תקנות דרבנו גרשום (ניט נעמען מער ווי איין פרוי, ניט גטן קעגן דעם ווילן פון דער פרוי וכדומה), די תקנות פון פאַרשידענע שטעט (תקנות שו״ם און אַנדערע). דער ועד ארבע ארצות (זע זוכוואָרט „ועד ארבע ארצות״) האָט איינגעפירט פיל תקנות, וועלכע זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין די פנקסים. איינצלנע קהלות האָבן איינגעפירט תקנות („תקנות הקהל״). אין שולחן ערוך יורה דעה רכ״ה (באַזונדערס אין פירוש „בית יוסף״ פון רבי יוסף קאַרו צום טור) ווערט אָנגעוויזן, אַז יעדער איינצלנער ייד מוז פאָלגן די תקנות פון קהל, ווייל זיי זענען אַזוי שטאַרק ווי אַ דין. — זע „קהל, קהלה״.

תרבות („קולטור״, אין מאָדערנעם העברעאיש), נאָמען פון געזעלשאַפט צו פאַרשפרייטן העברעאישע שפראַך און שולן, אַנטשטאַנען אין אוקראַינע 1917, געפירט גרויסע אַרבעט פאַר העברעאיש און העברעאישע שולן אין פוילן, ליטע, רומעניע, בולגאַריע ביז די נאַצי־דייטשן האָבן פאַרנומען די דאָזיקע לענדער אין דער מלחמה פון 1939. אין פוילן האָט תרבות געהאַט איבער 500 העברעאישע שולן. אַ געוויסע טעטיקייט פירט תרבות אויך אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע און אַרגענטינע.

תרגום דאָס וואָרט „תרגום״ איז אַראַמעאיש און איז דער טייטש „איבערזעצונג פון איין שפראַך אין דער צווייטער״. מיר געפינען אין עזרא ד׳ „ומתורגם ארמית״. מיט „תרגום״ געוויינלעך מיינט מען די איבערזעצונג פון תנ״ך אין דער אַראַמעאישער שפראַך (דערפון הייסט אין יידיש די אַראַמעאישע שפראַך „תרגום־לשון״). אין דער צייט זינט דעם 5טן יאָרהונדערט פאַר דער געוויינלעכער צייטרעכענונג ביז דעם 7טן יאָרהונדערט נאָך דער געוויינלעכער צייטרעכענונג, אַלזאָ איבער 1000 יאָר, האָבן יידן אין ארץ־ישראל, בבל, און אַנ־

דערע שכנות־לענדער גערעדט אראמעאיש (זע זוכווארט „אראמעאיש״) און עס איז געווען נויטיק פאר זיי אן איבערזעצונג אין אראמעאיש פון חומש און טייל אנדערע ספרים פון תנ״ך. עס איז זיכער, אז אזעלכע תרגומים זענען געמאכט געווארן שוין גאר אין די אלטע צייטן, אבער זיי זענען געווען נאר טיילווייזע, ניט פון גאנצן חומש און ניט פון אלע תנ״ך ספרים. צום סוף פון צווייטן בית המקדש זענען שוין געווען מערערע תרגומים אויף פארשידענע תנ״ך־ספרים, און די יידישע חכמים זענען מייסטנס געווען קעגן דעם, וואס מען שרייבט־אויף די תרגומים, די ארמעאישע איבערזעצונגען, ווייל זיי האבן מורא געהאט, אז מען וועט דערפון מאכן אן עיקר און מען וועט מיינען, אז זיי זענען אזוי הייליק ווי דער תנ״ך זעלבסט, וועלכער איז געווען דאס איינציקע הייליקע ספר וואס איז געווען אויפגעשריבן (תורה שבכתב). די גמרא שבת קט״ו דערציילט ווי דער תנא רבן גמליאל הזקן (אין 1טן יארהונדערט) האט געהייסן באהאלטן (גונז זיין) און ניט לאזן פארשפרייטן א געשריבענעם תרגום פון איוב. אבער ביסלעכווייז האט מען דעם תרגום מתיר געמאכט אויך אויפצושרייבן. און וואס אנבאלאנגט לערנען תנ״ך מיט א תרגום איז עס געווארן א מצוה („שנים מקרא ואחד תרגום״, ברכות ח׳, „מפורש זה תרגום״, מגילה ג׳). די גמרא אין מגילה ג׳ דערציילט, אז דעם תרגום אויף חומש האט געמאכט אונקלוס הגר און פון נביאים יונתן בן עוזיאל. אין קידושין מ״ט ווערט דער תרגום אונקלס אנגערופן „תרגום דידן״, „אונדזער תרגום״. וועגן דער פראגע ווער איז געווען אונקלוס דער גר און וואס פארא שייכות האט ער מיט עקילס דעם גר, וועגן וועלכן דער ירושלמי ברענגט, אז ער האט איבערזעצט חומש, זע זוכווארט „אונקלס״. די געלערנטע פארשער נעמען אן, אז אונקלוס און עקילס איז איין און די זעלבע פערזאן, און אז ער האט איבערזעצט חומש ניט אין אראמעאיש נאר אין גריכיש און אז פון זיין איבערזעצונג איז געמאכט געווארן אין בבל אונדזער „תרגום אונקלוס״. וואס אנבאלאנגט אונדזער „תרגום יונתן בן עוזיאל״ און „תרגום ירושלמי״ זענען זיי זיכער נתחבר געווארן שפעטער, און לויט דער מיינונג פון ראפאפארט (אין „ערך מלין״ זוכווארט „אפטרתא״) איז דער תרגום ירושלמי געווען אמייסטן דרשות צו די פרשיות אין חומש, וועלכע מען האט געלייענט אין יום־טוב און באזונדערס פייערלעכע שבתים און אנדערע פייערלעכע טעג, און אויך צו די הפטרות פון די דאזיקע פייערלעכע טעג. דער תרגום אונקלוס איז א גענויע איבערזעצונג פון טעקסט, אבער מיט געוויסע דערקלערונגען, באזונדערס צו דערקלערן די אויסדרוקן וועגן גאט אין זין פון באזייטיקן דעם איינדרוק, אז גאט האט מענטשלעכע אייגנשאפטן. דאס האט שוין באמערקט די גמרא קידושין מ״ט, אז דער תרגום זעצט איבער דעם פסוק „ויראו את אלהי ישראל״ (און זיי האבן געזען גאט) מיט די ווערטער „וחזו ית יקר אלהא דישראל״, זיי האבן געזען די הערלעכקייט פון גאט. אזוי טוט דער תרגום אין פיל ערטער. אנשטאט ‚גאט״ באנוצט דער תרגום ‚מימרא דה׳ ״, „גאטס ווארט״, און דאס איז זיכער אונטער דעם איינפלוס פון דער יידישע העלעניסטישער פילאזאפיע פון אלעקסאנדריע (זע „פילאן״) וועגן „לאגאס״, וועגן גאטס ווארט. עס זענען פאראן אין תרגום נאך אנדערע ענדערונגען, וואס האבן דעם ציל בעסער צו דערקלערן דעם פסוק. דער תרגום אונקלוס איז נאר אויף חומש. וואס אנבא־

לאנגט דעם תרגום אויף נביאים וכתובים איז פאראן א מיינונג, אז דאס איז דער „תרגום דרב יוסף" (פון אמורא רב יוסף) וואס ווערט דערמאנט אין דער גמרא (מגילה ג' און אנדערע ערטער). אין דער צייט פון די גאונים זענען געווען צוויי תרגומים און מען האט זיי גערופן „תרגום בבלי" און „תרגום ירושלמי". — ביים מעביר סדרה זיין איז מען זיך נוהג צו זאגן צוויי מאל דעם פסוק פון חומש און דערנאך איינמאל די איבער־זעצונג פון דעם זעלבן פסוק אין תרגום אונקלוס אין זין פון דער דערמאנטער גמרא „לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הציבור שנים מקרא ואחד תרגום" (בר־כות ח'). — וועגן תרגום זענען געשריבן פיל אפהאנדלונגען. די וויכטיקסטע פון זיי זענען ר' נתן אדלערס „נתינה לגר" (באמערקונגען און איינלייטונג), רייפ־מאן „שדה ארם" און „מאמר דרכי התרגומים", שד"ל, „אוהב גר". א גרינטלעך ווערטערבוך פון תרגומים זע־נען פאראן לעווים אין דייטש, ערוך השלם פון קאהוט אין העבראיש און יאסטראוס אין ענגליש.

תרגום שני א תרגום (זע זוכווארט „תרגום") און מדרש, דורכגעפלאכטן מיט סיפורי־מעשיות, אין ארמעאיש, צו מגילת אסתר; די געלערנטע ווייזן אן, אז דער תרגום איז ניט אנטשטאנען מיט אמאל און אז טיילן פון אים זענען װארשיינלעך געשריבן געווארן אין 8טן יארהונדערט, און געוויסע טיילן אזוי שפעט ווי אין 12טן יארהונדערט; אנט־האלט אגדות וועגן שלמה המלך, זיין שטול, זיין קאמף מיטן אשמדאי, דער מלכה שבא, אגדות וועגן אחשורוש, המן, מרדכי און אסתר. א טייל פון די אגדות שטאמען פון אראבישע קוואלן. צום תר־גום שני זענען פאראן שפעטערע איבער־זעצונגען אין העבראיש („פתשגן הכתב"), יידיש; מען האט אים אויך אי־בערזעצט אין אנדערע שפראכן.

תרומה (אויפהויבן); מיט דעם וואָרט ווערט אנגערופן אין תנ"ך יעדע נדבה, וואס מען גיט פאר רעליגיעזע צוועקן („ויקחו לי תרומה", שמות כ"ה), און די דערקלערונג דערפון איז, ווייל ווען מען נעמט די זאך „הויבט מען זי אויף", מען „הויבט זי ארויס" פון די אנדערע זאכן („ותרומת ידכם", דברים י"ב). שפע־טער האט מען אנגערופן תרומה דעם טייל תבואה וואס מען האט געגעבן אין ארץ־ישראל (און אין טייל שכנות־לענ־דער) די כהנים. איידער מען האט אראפ־גענומען די תרומה האט מען די תבו־אה ניט געטארט עסן, און מען האט אזא תבואה גערופן „טבל". די תרומה האט געמעגט עסן נאר א כהן און זיין פאמי־ליע, ווי פרוי, זין, ניט־פארהייראטע טעכטער, און אויך זיינע קנעכט. א לוי אדער א ישראל האט תרומה ניט געטארט עסן. וועגן דער פראגע וויפל האט מען געדארפט געבן תרומה, זענען געווען פאר־שידענע מיינונגען; לויט איין מיינונג א פערציקסטל, אבער אויב מען האט גע־געבן ווינציקער האט מען אויך יוצא גע־ווען (משנה תרומות). אויך דער לוי האט געדארפן פון מעשר (זע „מעשר") וואס ער האט באקומען, געבן א צענטל דערפון צום כהן, און דאס האט געהייסן „תרומת מעשר". די דינים וועגן תרו־מה זענען פאראן אין משנה „תרומות".

תרומות (הייסט אויך „תרומה גדו־לה"), משניות אין סדר זרעים; אנטהאלט 11 פרקים; גמרא נאר ירושלמי, תוספ־תא 9 פרקים; באהאנדלט די דינים וועגן תרומה.

תרח פאטער פון אברהם אבינו, גע־וואוינט צוערשט אין אור כשדים, געגאנ־

גען קיין ארץ כנען צוזאמען מיט זיינע קינדער, אויפן וועג זיך באזעצט אין חרן און איז דארט געשטארבן (בראשית י"א). אין יהושע כ"ד ווערט געזאגט וועגן תרח „ויעבדו אלהים אחרים", אז ער איז געווען א געצנדינער. אין תנא דבי אליהו (רבא, פרק ה') ווערט דערציילט דער סיפור אגדה, אז תרח האט געהאנדלט מיט געצן־בילדער און אברהם האט זיי צעבראכן. אין בבא בתרא ט"ז ווערט געזאגט, אז תרח האט צום סוף תשובה געטאן. אין במדבר ל"ג ווערט אנגערופן „תרח" איין ארט, אין וועלכן די יידן האבן גערוט, גייענדיק פון מצרים אין מדבר.

תרי עשר (צוועלף, אין אראמעאיש), נאמען פון זאמלונג פון 12 קלענערע ספרים פון נביאים: הושע, יואל, עמוס, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, חבקוק, צפניה, חגי, זכריה און מלאכי. לויט דעם סדר פון תנ"ך אין בבא בתרא י"ד איז תרי עשר (אין דער גמרא הייסט עס „שנים עשר") צום סוף פון די ספרי הנביאים. די דאזיקע נביאים־זאמלונג ווערט דערמאנט שוין אין ספר בן סירא (מ"ט). וועגן יעדן פון די ספרים זע אין די באטרעפנדע זוכווערטער („הושע" און אזוי ווייטער).

תרי"ג מצוות זע „מצוה, מצוות".

תרפים נאמען פאר טייל אפגעטער אין תנ"ך; אין בראשית ל"א ווערט דערציילט, אז ווען יעקב אבינו איז אנטלאפן פון זיין שווער לבן, „ותגנב רחל את התרפים אשר לאביה", האט רחל, יעקבס ווייב, צוגעגנבעט די תרפים, וואס האבן געהערט צו איר פאטער. אויך אין אנדערע ערטער פון תנ"ך געפינען מיר אפט דערמאנט די תרפים, ביי וועלכע מען פלעגט פרעגן זיך אויך עצות („שאל בתרפים", יחזקאל כ"א); יאשיהו המלך האט זיי געלאזט פארניכטן (מלכים ב' כ"ג). אין „ספר הישר" אויף פרשת ויצא און אויך אין פריערדיקע מדרשים ווערט דערציילט, אז די תרפים זענען באשטאנען פון אן אפגעהאקטן קאפ פון אן עלטסטן זון (בכור) און אונטער דער צונג זענען געווען ארונטערגעלייגט פארשידענע כשפים־שמות, און וועגן וואס מען האט דעם קאפ געפרעגט האט ער געענטפערט. די באדייטונג פון ווארט „תרפים" איז ניט קלאר.

תרשיש לאנד ביים ים, ווערט דערמאנט אפט אין תנ"ך, און די שיפן וואס פלעגן גיין אהין זענען, ווייזט אויס, געווען גרויסע און דערפון איז דער אויסדרוק „אניות תרשיש" אלס באצייכענונג פאר גרויסע שיפן (ישעיה ב'). פון תרשיש פלעגט מען ברענגען זילבער, אייזן, אנדערע מעטאלן (יחזקאל כ"ג און אנדערע ערטער). אין מלכים א', י', ווערט דערציילט, אז שלמה המלך האט געהאט „אני תרשיש", „תרשיש־שיף", וואס פלעגט אים ברענגען איינמאל אין 3 יאר גאלד, זילבער, העלפאנטן, מאלפעס און פאפוגייען. קיין תרשיש האט געוואלט אנטלויפן מיט א שיף יונה הנביא (יונה א'). די אלטע גריכישע תנ"ך־איבערזעצונג „סעפטואגינטא" זעצט איבער אין טייל ערטער אין תנ"ך תרשיש מיט „קארטאגא", די באריסטע פעניצישע שטאט אין צפון־אפריקע.

תשבי זע „אליהו הנביא".

תשובה (צוריקקער), דאס חרטה האבן אויף זינד, דאס באשליסן ביי זיך מער ניט צו זינדיקן, דאס צוריקקערן צום גוטן וועג; דער אויסדרוק איז געשטיצט אויף א ריי פסוקים אין חומש און אנדערע תנ"ך־ספרים: „ושבת עד ה' אלקיך", „און דו וועסט צוריקקערן צו גאט, דיין גאט" (דברים ל'), „יעזוב רשע דרכו ואיש

און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמהו", זאל פארלאזן דער רשע זיין וועג און דער שלעכטסטראכטנדער מענטש זיינע געדאנקען און זאל ער צוריקקערן צו גאט און ער וועט רחמנות האבן אויף אים" (ישעיה נ"ה), און אנדערע ערטער. דאס ווארט „תשובה" אין דאזיקן זין פון חרטה האבן אויף זינד איז פאראן אין דער משנה און גמרא און שפעטערע ספרים זייער פיל און איז איינער פון די הויפט־יסודות אין דער יידישער רעליגיעזער וועלט. עס איז די אויפאסונג, אז דער מענטש, ווי זינדיק ער זאל ניט זיין, איז בכח דורך אויפריכטיקער חרטה און באשלוס צוריקקערן צום גוטן וועג אפצומעקן אלע שלעכטע מעשים, וואס ער האט געטאן, און ווערן ריין. די דאזיקע אידייע פון תשובה, וועלכע איז אויסגעדריקט אין חומש און די ספרי הנביאים און אויך שפעטער אין פילאזאפישער אויפאסונג אין די ווערק פון פילאן (זע זוכווארט „פילאן", זע די ארבעט פון שטיין „פילון אלכסנדרוני"), ווערט אין דער משנה און גמרא דערפירט צו דער העכסטער מדרגה פון רעליגיעזער איבערלעבונג. די משנה אין אבות ד' זאגט, אז „תשובה ומעשים טובים כתרים בפני הפורענות". דער ירושלמי מכות ב' זאגט, אז גאט האט אויף דער פראגע, וואס זאל געשען מיט א זינדיקן מענטש, געענטפערט, זאל דער זינדיקער טאן תשובה. די גמרא ברכות ל"ד זאגט „במקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורים עומדים" (דארט וואו בעלי תשובה שטייען קאנען צדיקים גמורים ניט שטיין), דאס הייסט, אז דער בעל תשובה, שטייט העכער פון א צדיק. וועגן דער פראגע וואס הייסט „תשובה טאן", צי איז גענוג דאס אויסדריקן חרטה, אדער מען דארף זיך אליין אנטאן געוויסע פייניקונגען, זענען פאראן פארשידענע מיינונגען אין די רעליגיעזע ספרים. דער רמב"ם אין משנה תורה הלכות תשובה ב' זאגט, אז עס איז גענוג דאס חרטה האבן אויף די זינד און באשליסן מער ניט צו זינדיקן. דעם זעלבן געדאנק פירט אויך דורך דער רבנו בחיי אבן פקודה אין „חובות הלבבות" (שער התשובה). טייל מקובלים מיינען, אז צו דער תשובה דארפן אויך זיין סיגופים, קערפערלעכע פייניקונגען. ווי פאסטן, קאלערן דעם קערפער ווינטער אין שניי (גלגול שלג), שלאפן אויף דער ערד, וואנדערן (אפריכטן גלות). פאראן אויך דער באגריף פון „תשובת המשקל", דאס הייסט, אז דעם בעל תשובה זאל זיך טרעפן די געלעגנהייט ווידער צו באגיין די זעלבע זינד אין זעלבן ארט און ער זאל גובר זיין אויף זיין ווילן און ער זאל ניט זינדיקן (געשטיצט אויף דער גמרא יומא פ"ו). ספרים און מאמרים וועגן תשובה זענען פאראן א סך: די דערמאנטע ספרים פון רמב"ם און „חובות הלבבות", רבנו יונה גירונדים „שערי תשובה" און „אגרת התשובה", די הלכות תשובה אין רבי אליעזר גרמיזאם „רקח", אין של"ה פון רבי ישעיה הורוויץ, אין „ראשית חכמה" פון רבי אליהו די ווידאש, אין „שבט מוסר" פון רבי אליהו הכהן. עס זענען אויך פאראן פאלקס־סיפורים וועגן בעלי־תשובה, וועלכע האבן זיך געפייניקט און האבן דערפאר דערגרייכט הויכע מדרגות. וועגן „עשרת ימי התשובה" זע זוכווארט „עשרת ימי התשובה".

תשובה, תשובות מיטן נאמען תשובות ווערן באצייכנט די שאלות ותשובות־ספרים. — זע זוכווארט „שאלות ותשובות".

תשליך (אריינווארפן); דער מנהג צו גיין דעם ערשטן טאג ראש השנה פאר־

נאַכט צו אַ וואסער (טייך, ים, אָדער לויפנדן קוואַל) און זאָגן תפילות, אין וועלכע עס איז אויך פאַראַן דער פסוק פון מיכה ז׳ „ותשליך במצולות ים כל חטאתם״ (און זאָלסט אַריינוואַרפן אין די טיפעניש פון ים אַלע זייערע זינד). ביים זאָגן דעם דאָזיקן פסוק איז מען זיך נוהג צו שאָקלען די עקן פון טלית קטן, אָדער אויסשאָקלען די קעשענעס, און דער פאָלקס־גלויבן איז, אַז דערמיט וואַרפט מען אַריין אין וואַסער די עבירות. דער מנהג ווערט ניט דערמאָנט אין דער גמרא און אויך ניט אין די ערשטע פוסקים־ספרים און שולחן ערוך. ער ווערט דערמאָנט אין דעם „מנהגים״ פון רבי יעקב הלוי מולין (מהרי״ל), אין רבי משה איסערלים (רמ״א) „תורת העולה״. טייל מיינען צו געפינען דערצו אַ רמז אין פלאַוויוס „קדמוניות״ בוך 14. אין מאַראָקאָ איז געווען אַ מנהג צו גיין צו תשליך שביעי של פסח; דער דאָזיקער מנהג איז אויך פאַראַן ביי די אנוסים אין פּאָרטוגאַל (סלושץ אין „רשומות״ באַנד 5 און 6). ווען דער ערשטער טאָג ראש השנה פאַלט אויס אום שבת איז דער מנהג צו געהן צו תשליך דעם 2טן טאָג ראש השנה.

תשעה באב (ניין טעג אין אב); דער גרעסטער תענית (אַחוץ יום כיפור) און טרויער־טאָג ביי יידן, אין 9טן טאָג אין חודש אב, צום אָנדענק פון חורבן פון בית המקדש; דער תענית ווערט שוין דערמאָנט אין זכריה ה׳ („צום החמישי״), דער תענית אין 5טן חודש, דאָס הייסט אב, ווען מען רעכנט ניסן אַלס דעם ערשטן חודש פון יאָר. די משנה אין תענית ד׳ זאָגט, אַז אין תשעה באב זענען געשען עטלעכע טרויעריקע פּאַסירונגען פאַר יידן: עס איז אין דער צייט פון משה רבנו אין מדבר נגזר געוואָרן אויף דעם דור המדבר ניט אַריינצוגיין אין ארץ־ישראל; עס זענען חרוב געוואָרן דאָס ערשטע בית המקדש און דאָס צווייטע בית המקדש; עס איז חרוב געוואָרן די פעסטונג ביתר אין דער צייט פון בר כוכבא אויפשטאַנד; און עס איז פאַראַקערט געוואָרן די שטאָט (וואַרשיינלעך מיינט מען דערמיט ירושלים). אויך אין דער שפּעטערדיקער יידישער געשיכטע איז צו פאַרצייכענען, אַז אין תשעה באב (יאָר רנ״ב) איז פאַרגעקומען דער גירוש פון שפּאַניע. אין תשעה באב זענען איינגעפירט פיל דינים און מנהגים פון טרויער. שוין דריי וואָכן פאַר תשעה באב און באַזונדערס אין די 9 טעג זענען איינגעפירט געוויסע טרויער־מנהגים (זע זוכווערטער „דריי וואָכן״ און „ניין טעג״). דעם 8טן טאָג אין אב פאַרנאַכט פאַרפאַסט מען מיט אַ סעודה המפסקת און ווען עס ווערט אָונט טוט מען אויס די שיך און מען גייט אין זאָקן און עס הויבט זיך אָן דער תענית, וועלכער דויערט אַ גאַנצן מעת־לעת ביז צומאָרגנס אין אָונט. מען פאַרזאַמלט זיך אין אָונט אין שול און מען לייענט „איכה״ (זע זוכוואָרט „איכה״) און מען זאָגט אַ טייל קינות (זע זוכוואָרט „קינות״). מען זיצט ניט נאָרמאַל אויף די בענק, נאָר נידעריק, נאָענט צו דער ערד, אַזוי אין שול, און אַזוי אין שטוב, אַלס סימן פון אבלות. פון ארון קודש אין שול ווערט אַראָפּגענומען דער פרוכת און אין שול ווערן געברענט נאָר עטלעכע ליכטלעך. צומאָרגנס אינדערפרי פאַרזאַמלט מען זיך ווידער אין די שולן, מען לייגט ניט קיין תפילין (ערשט נאָך 12 בייטאָג לייגט מען תפילין), און נאָכן דאַווענען זאָגט מען די ווייטערע קינות ביז צום סוף פון די קינות. עס איז דער מנהג תשעה באב בייטאָג צו גיין אויף די בית עלמינם (דער מנהג, וועלכער ווערט געבראַכט אין די „מנהגים״ פון רבי יעקב

מולין, מהרי"ל, שטיצט זיך אויף דעם מדרש און קינה פון „אז בהלוך ירמיהו"). ערשט ביינאכט עסט מען די סעודה נאכן תענית. אין ירושלים איז דער מנהג תשעה באב צו גיין צו דער כותל המערבי. עס זענען פאראן אויך פארשידענע לאקאלע מנהגים אין תשעה באב. אין טייל ערטער ווארפן קינדער שטעכיקע וואלד-בערעלעך אויף די מתפללים אין די שולן. יעקב אבן ספיר (אין „אבן ספיר") דערציילט, אז אין תימן טוט מען אן די ספר תורה אין א שווארצן מענטעלע און מען לייגט ארויף אויף איר אש און דער חזן, טראגנדיק די ספר תורה, רופט אויס, „ספרי תורה כי חוללה תפארתך". אין פיל יידישע קהלות איז דער מנהג, אז די פרויען פארזאמלען זיך אין די הייזער פון איינער פון זיי, א מלומדת, אלע זעצן זיך אויף נידעריקע בענקעלעך און די מלומדת דערציילט פאר זיי פון טייטש-חומש מגילת איכה די טרויעריקע סיפורים פון חורבן ירושלים. אויב תשעה באב פאלט אויס אום שבת לייגט מען אים אפ אויף זונטיק, און דאס הייסט א „נדחה". תשעה באב איז געווען דער אויסדרוק פאר טרויער, און ווען מען וויל זאגן, אז עס איז געווען א גרויסער טרויער, זאגט מען „עס איז געווען תשעה באב". — זע זוכווערטער „איכה", „בר כוכבא", „**חורבן ירושלים**", „**קינות**".

תשרי נאמען פון 1טן חודש אין יידישן לוח ווען מען רעכנט תשרי אלס ערשטן חודש, און דער 7טער חודש אויב מען רעכנט ניסן אלס 1טן חודש; האט 30 טעג; אין תנ"ך הייסט ער „ירח האיתנים" (מלכים א' ח'). דער חודש תשרי איז די פייערלעכסטע צייט אין יאר; די ערשטע 2 טעג זענען ראש השנה; דער 3טער טאג איז צום גדליה; די ערשטע 10 טעג זענען די עשרת ימי התשובה, דער 10טער טאג איז יום כיפור, פון 15טן ביזן 23טן טאג איז סוכות, הושענא רבה, שמיני עצרת און שמחת תורה; לויט דער גמרא ראש השנה י' איז אין תשרי באשאפן געווארן די וועלט; לויט איין מיינונג אין גמרא ראש השנה זענען אין תשרי געבוירן געווארן די אבות; דער נאמען תשרי (פונקט ווי די נעמען פון אלע יידישע חדשים) שטאמט פון בבל.

תתנ"ו, גזרת זע זוכווארט „קרייצפארער"; דאס ווארט תתנ"ו באצייכנט דאס יאר ד' אלפים תתנ"ו, אין דער אלגעמיינער צייטרעכענונג איז עס 1096.

אויסבעסערונגען פון פעלערן און גרייזן

צוליב פארשידענע טעכנישע סיבות און אויך אנדערע אורזאכן, און באזונ־דערס דערפאר, וואס די מאטעריאלן פון דער יידישער פאלקס־ענציקלאפעדיע זענען פריער באארבעט געווארן פיל ברייטער און דערנאך זענען זיי געווארן שטארק פאר־קירצט, זענען אריינגעפאלן פיל גרייזן און פעלערן, און טייל פון זיי ווערן דא אויס־געבעסערט.

אין ערשטן באנד עמוד 3 ווערט געבראכט אז לויט דער גמרא איז דער טיטל אב בית דין געווען שוין אין דער צייט פון דור המדבר. באמת ווערט אין דער גמרא געזאגט, אז ערשט שפעטער, אין דער צייט פון שאול ויונתן.

עמוד 302 ווערט אנגעגעבן וועגן אלעזר בן חרסום די גמרא יומא ל״ב; עס דארף זיין ל״ט און ל״ה.

עמוד 306 ווערט אנגעגעבן גמרא שבת ל״א; עס דארף זיין ל״ג.

עמוד 315, דארף זיין, אנשטאט עירובין ג׳, כתובות ח׳.

עמוד 282 דארף אנשטאט נדרים ע״ד זיין ס״ד.

עמוד 458 שורה 21 דארף זיין, אנשטאט ,,פאראן נאר איין גאט״, ,,פאראן נאר איין גאט״.

עמוד 495 ווערט פעלערהאפט אנגעגעבן וועגן ווארט ,,בית עלמין״ אין דער גמרא ברכות און סנהדרין. דארט דארף אויך, אנשטאט סנהדרין ו׳, זיין מגלה כ״ט.

עמוד 511 דארפן ארויספאלן די ווערטער ,,שבת י״א״.

עמוד 575 דארף אנשטאט ,,זשיטאמיר״ זיין רוסלאנד.

עמוד 580 דארף אנשטאט סנהדרין י״ג זיין ב״ז.

עמוד 595 דארף זיין סנהדרין ס״ג און חולין ק״ח.

עמוד 745 דארף אנשטאט מגלה י׳ זיין מגלה י״ח.

עמוד 659 דארף אנשטאט ,,מגלה״ זיין ,,חגיגה״.

עמוד 691 דארף אנשטאט ברכות י"ז זיין בבא מציעא פ"ו.

עמוד 730 פעלט, אז לויט דער גמרא שבת קכ"ז ווערט די משנה אזוי גע־טייטשט.

עמוד 745 דארף אנשטאט מגלה זיין מגלה י"ח.

עמוד 777 דארף אנשטאט שבת קי"ט זיין ק"ט, און דער בסירוגין איז פון שפעטערע פוסקים.

עמוד 882 די צווייטע שורה פון „חלוקה" איז אריינגעקומען דורך א טעות און עס דארף זיין „ווערט באצייכנט אין די לעצטע עט־".

עמוד 935 אין אנהויב שורה 28 דארף אנשטאט „תבואה" זיין דאס ווארט „תרומה".

אויך אין 2טן באנד זענען אריינגעפאלן פעלערן (למשל אין זוכווארט „פינקל־שטיין" דארף אנשטאט „ספרי זוטא" זיין „ספרי דברים").

עס זענען אויך פאראן א ריי אנדערע דרוק־פעלערן.